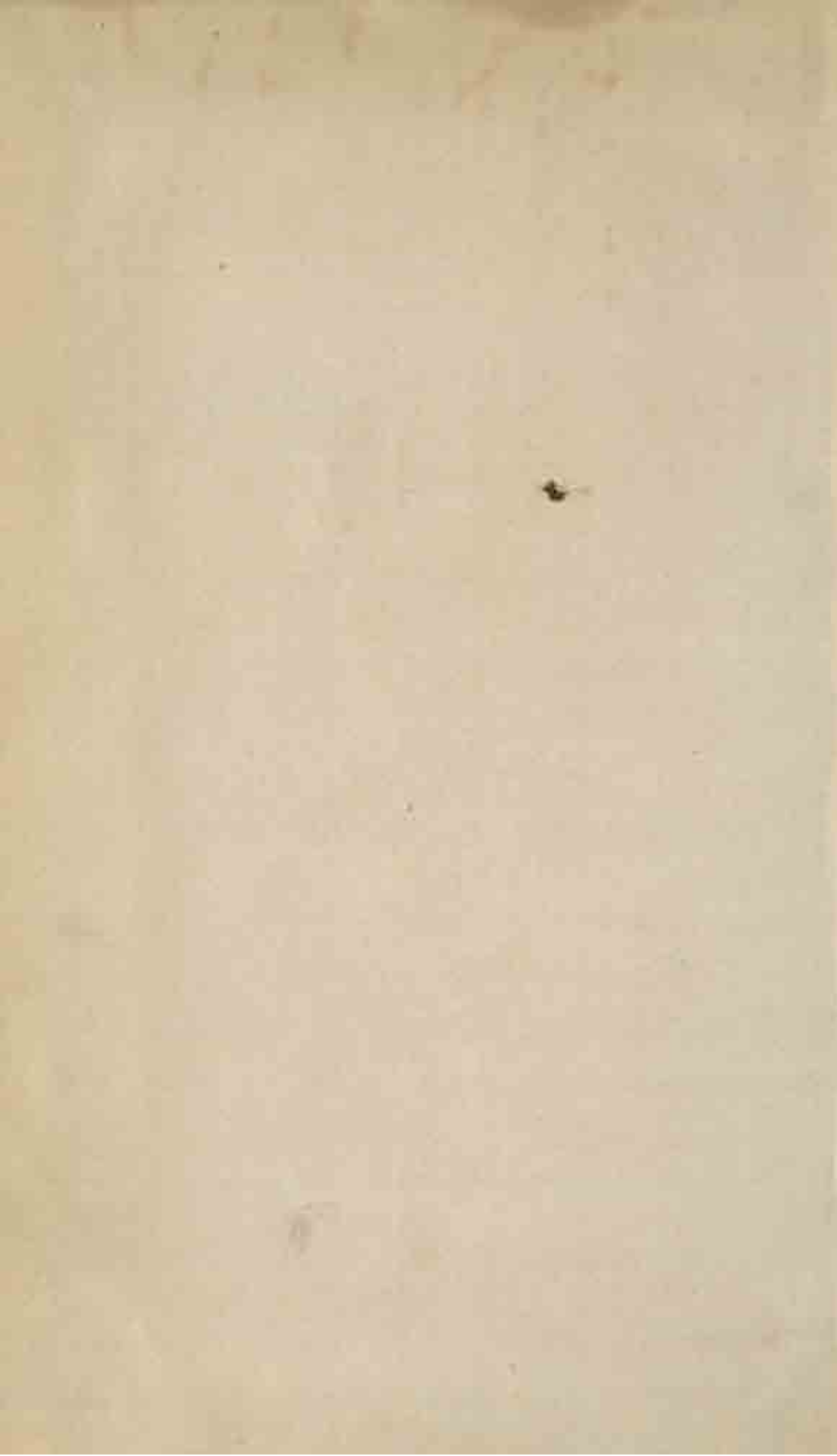

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 40815

CALL No. Sa 2 VI / V.V.R.I

विश्वेश्वरानन्द-वैदिकशोध-संस्थान-प्रकाशनम् — २७७
V. V. Research Institute Publication — 277

विश्वेश्वरानन्द-भारतभारती-ग्रन्थमाला-२०
Vishveshvaranand Indological Series—20

संपादकः — विश्वबन्धुः
Editor — VISHVA BANDHU

भारते होशियारपुरे वि. वै. शो. सं. मुद्रायते ।
शास्त्रिणा देवदत्तेन समुद्राय्य प्रकाश्यते ॥

Printed and Published by DEV DUTTA SHASTRI
at the V. V. R. I. Press, Hoshiarpur (Pb., India)

MUNSHI RAM MANOHAR LAL
Oriental & Foreign Book Sellers,
P. B. 1165 Nai Sarak, DELHI-6.

V. I. Series—20

RGVEDA

with

The Padapāṭha and the available portions of the Bhaṣya-s
by Skandasvāmin and Udgītha, the Vyākhyā
by Veākaṭamādhava and Mudgala's Vṛtti
based on Sayana-bhaṣya

Edited,

Critically, and annotated with text-comparative
data from original manuscripts and
other available materials

By

VISHVA BANDHU

In collaboration with

**BHĪM DEV, AMAR NĀTH, K. S. RĀMASWĀMI SĀSTRĪ
AND PITĀMBAR DATTA**

PART II

(Maṇḍala I, Sūkta-s 81—191)

HOSHIARPUR

**Vishveshvaranand Vedic Research Institute
1963**

ऋग्वेदः

स च

पदपाठेन च यथोपलम्भं स्कन्दस्वाम्युद्गीथीये भाष्ये, वेङ्कटमाधवीया
व्याख्या, सायणभाष्यानुसारिणी मुद्गलीया वृत्तिर् इत्येतैश्च
पाठविमर्शोपयिकैः पाठभेदादिटिप्पणैश्च संयोज्य

भीमदेवः, अमरनाथः, के. एस्. रामस्वामिश्रास्त्री, पीताम्बरदत्त
इत्येषां सायुज्यमाजा

विश्वकन्धुना

संपादितः

40815

तत्र चाऽयं

प्रथममण्डलस्य ८१-१९१ सूक्तात्मकः

२यो भागः

Sa 2VI
V.V.R.I.

होशिआरपुरम्

विश्वेश्वरानन्द-वैदिकशोध-संस्थानम्

२०२० वि.

सर्वेधिकाराः सुरक्षिताः

प्रथमं संस्करणम्, २०२० वि.

प्रकाशकृत — विश्वेश्वरानन्द-वैदिकशोध-संस्थानम्,
साधु-आश्रमः (प.पू.), होशियारपुरम् (पं., भारतम्)।

All Rights Reserved

FIRST EDITION, 1963

Publishers:

Vishveshvaranand Vedic Research Institute,
Sadhu Ashram (P.O.), Hoshiarpur (Pb. India)

CENTRAL BOARD OF SECONDARY
EDUCATION DELHI

Acc. No 40815.....

Date 20-6-64.....

Call No... Sa 2 VI. / V.V.R. 1

Prepared and Published under the Patronage of the
Government of India in the Ministry of Scientific
Research and Cultural Affairs, the Government
of Panjab, the University Grants Commission,
the University of Panjab, the Dayanand
Anglo-Vedic College Management, New
Delhi and the Trusts and Charities
of Shri Vishva Bandhu,
Shri Moolchand Khairaitiram
and other donors.

अथ

ऋग्वेदे सभाष्ये

प्रथममण्डलस्य ८१-१९१ सूक्तात्मकः

द्वितीयो भागः

THE

INDIAN

LIBRARY

अथ
ऋग्वेदे सभाष्ये

प्रथमं मण्डलम्

[८१]

इन्द्रो मदाय वावृधे शर्वसे वृत्रहा नृभिः ।

तमिन्महत्स्वाजिपूतेमर्भे हवामहे स वाजेषु प्र नोऽविपत् ॥ १ ॥

इन्द्रः । मदाय । ववृधे । शर्वसे । वृत्रहा । नृभिः ।

तम् । इत् । महत्सु । आजिषु । उत । ईम् । अर्भे । हवामहे । सः । वाजेषु । प्र । नः । अविपत् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'चत्वारिन्द्राणि सूक्तानि' चत्वार्येतानीन्द्रदेवस्थानि । तमिन्महत्सु इति तच्छब्दश्रुतेर्व्यञ्जोऽध्या-
हृत्यः । यः इन्द्रः मदाय ववृधे स्तोमेन स्तुतिभिश्च वर्धते । शर्वसे बलाय च । वृत्रहा
नृभिः वयुर्भिमनुष्यैः । तम् वषम् महत्सु आजिषु सहस्रामेषु उत अर्भे अल्पे । हवामहे सङ्ग्रामे
आह्वयामः । आहृतश्च सन् सः वाजेषु सहस्रामेषु प्र नः अविपत् प्रकर्षेण अस्मान् रक्षतु ॥ १ ॥

षेकट०

'इन्द्रो मदाय वावृधे' 'माधवो व्याचिकीर्षति' ।

सर्वानुदानशब्दानाम् आदावर्थं प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

भवन्ति सर्वानुदात्ता आदेशा युष्मदस्मदोः ।

भवन्ति चेद्वाक्यमध्ये वान्तौ को मश्न तेमयी ॥ २ ॥

'श्रुवात्तुः पोषम्' इत्यादी त्वशब्दश्च निहन्यते ।

चादीनां वाक्यस्यस्थाश्च चवाहस्मादपस्तथा ॥ ३ ॥

उदाहरणमेतेषां बाहुल्याच्च प्रदर्शयते ।

'हिरण्यकर्णम्' इत्यस्मात् 'मणिर्षीर्ष' निहन्यते ॥ ४ ॥

कौकिकाः कथयन्त्यर्थान् श्लोकेः शब्दैश्च साधुभिः ।

उच्चैः प्रयुज्यते काञ्चित् पदाथान्मन्यथाऽपरान् ॥ ५ ॥

यथा षट्श्च रज्जुश्च चाथो नीचैः प्रयुज्यते ।

स्थाणुषां पुरुषो वेति वार्थश्चैव तथाविधः ॥ ६ ॥

१. नास्ति ति. २. इ ४५६ * इ. ३-६. न्यायिकव्यासति माधवः अ. ४. न १०, ७१, ११.
५. 'श्चवादाहावद्व' वि' लपे; 'श्चवादाहावदपः वि'. ६. अ १, १२२, १४. ७. शब्दैरस्तुभिः ल शोचः.

अथैस्वभावात्सर्वेषां शब्दानामुच्यतीचता ।
स्वभावं सं विजानन्ति लौकिका न त्वलौकिकाः ॥ ३ ॥

य उदात्ता निपातेषु दुर्महोवकिलाद्वयः ।
उच्चैः प्रदस्येनीमोऽथैस्तेषामिति विनिश्चयः ॥ ४ ॥

उदात्तेषूपसर्गेषु उद्वयैः प्रस्फुटो भवेत् ।
समस्तेष्वनुदात्तानां नीचैरथै प्रदशयेत् ॥ ५ ॥

विस्पष्टमुक्तमेतच्च प्रागाख्यातार्थनिर्णये ।
'द्विरप्यकर्णम्' इत्यत्र कारणे तत्र वक्ष्यते ॥ १० ॥ इति ।

गोतमः । इन्द्रः सोमाय वक्ष्ये । बलाय च शत्रुहा^१ मरुद्भिः । तम् एव महत्सु सङ्ग्रामेषु
अपि चाल्ये सङ्ग्रामे हवामहे । सः अस्मान् युजेषु^२ परक्षतु ॥ १ ॥

मुद्रल० 'इन्द्रो मदाय' इति नवचर्महर्मं सूक्तम् । इहूगणपुत्रः गोतम अपिः । पृष्टकिरञ्जयः ।
इन्द्रो देवता ॥

इवहां युत्रस्वावरकस्य वृष्टिनिरोधकस्य मेघस्य इन्ता इन्द्रः मदाय इषांभम् शक्ते बलार्थं
च तुभिः यज्ञस्य नेतृभिर्ऋत्विग्भिः नवृषे स्तोत्रशस्त्ररूपाभिः स्तुतिभिः प्रवर्धितो बभूव ।
स्तुत्या हि देवता प्राप्तबला सती प्रवर्धते । तम् इत् तमेवेन्द्रम् महत्सु प्रभूतेषु आन्विषु सङ्ग्राम-
भेषु हवामहे अस्माकं रक्षणायोऽऽह्वयामहे । उत अपि च ईम् एनम् अमे बल्ये सङ्ग्रामे
हवामहे^३ । अस्माभिराहुतः सः च इन्द्रः पात्रेषु सङ्ग्रामेषु नः अस्मान् प्र अविपत् प्रावतु
प्रकर्षेण रक्षतु ॥ १ ॥

असि हि वीरु सेन्योऽसि भूरि पराऽऽदिः ।

असिं दृभ्रस्यं चित् वृधो यजमानाय शिक्षसि सुन्वते भूरिं ते वसु ॥ २ ॥

असि । हि । वीरु । सेन्यः । असिं । भूरिं । पराऽऽदिः ।

असिं । दृभ्रस्यं । चित् । वृधः । यजमानाय । शिक्षसि । सुन्वते । भूरिं । ते । वसु ॥ २ ॥

स्कन्द० हि-शब्दः पदपूरणः । असि मवसि त्वं हे वीरु । सेन्यः स्वामिन्यथमिदमर्थे यत्प्रत्ययो^१
इष्टस्यः । मरुदादिसेनानां पतिः । अथवा 'सेन्यशब्दोऽत्र सेन्यवचनः' । 'असेन्या नः पणयो
वचांसि' (ऋ १०, १०८, ९) इति यथा । सेन्यः सर्वस्य असि न कस्यचित्सेवक इत्यर्थः ।
असि भूरि पराऽदिः पराशब्दोऽत्र सु इत्येतस्य स्थाने । 'यो अगो मतेभोजनं पराददाति'
(ऋ १, ८१, ६) इति यथा । बहुधनस्य सुन्दु शोभनं^२ वा दाता असि । अथवा । 'भा नो
मधेय निष्पयी परा दाः' (ऋ १, १०४, ५) इत्यादिषु वर्धनात् पराददातिः चिन्ताकार्थः ।

१. प्रत्याप्तार्थनिर्णये वि^३. २. ऋ १, १२२, १४. ३. नास्ति अ^४ चेंद्रज. ४. नास्ति वि^५ अ^६.
५. इहे वि^६ अ^७. ६. नास्ति सूको. ७. यथाव^८ सूको. ८-८. 'शब्दो सेन्य' इति, ९. बहुधनस्य
धनस्य इति. १०. 'भानां अः भनो ति.

बहुभोऽपि शत्रुघ्नस्य विनाशयिताऽसीत्यर्थः । असि दध्नस्य नित् वृषः अल्पस्यापि च^१ स्वाभि-
सस्य वर्धयिताऽसि । यजमानाय शिक्षसि इदासि धनानि मुन्वते सोमाभिपर्व कुर्वते । भूरि ते
वसु बहु ते^२ धनम् । प्रमूतधनश्चासीत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० असि हि वीर । सेनाहं । असि च भूर्येनस्य परादाता^३ । असि धुद्रस्य वर्धयिता ।
यजमानाय वसु प्रवच्छसि मुन्वते । भूरि च ते^४ धनम् इति^५ ॥ २ ॥

मुद्रल० हे वीर । शत्रुघ्नेपणकुण्डलेन्द्र ! त्वम् सेन्यः सेनाहं असि भवसि । स्वमेकोऽपि सेनासदृशो
भगसीत्यर्थः । हि यस्मादेवं तस्माद् भूरि प्रमूतं शत्रूणां धनम् पराददिः परादाता शत्रूणां
पराङ्मुखं यथा भवति तथा आदाता असि भवसि । दध्नस्य नित् अल्पस्यापि तव स्तोतुः
वृषः वर्धयिता असि । तथा यजमानाय मुन्वते धानं कुर्वते पुरुषाय शिक्षसि अपेक्षितं धनं इदासि ।
यस्मात् ते तव वसु धनम् भूरि बहुलमक्षयं^६ विद्यते, तस्मात् इदासीति भावः ॥ २ ॥

यदुदीरत आजयो धृष्णवे धीयते धना ।

युक्त्वा मद्दयुता हरी कं हनः कं वसौ दधोऽस्माँ इन्द्र वसौ दधः ॥ ३ ॥

यत् । उदुदीरते । आजयः । धृष्णवे । धीयते । धना ।

युक्त्वा । मद्दयुता । हरी इति । कम् । हनः । कम् । वसौ । दधः । अस्मान् । इन्द्र । वसौ । दधः ॥ ३ ॥

स्कन्द० यत् यदा उदीरते "प्रेरयन्ति । उच्चारयन्ति" तव स्तुतीरित्यर्थः । के । आजयः आश्विन्यः
सङ्ग्रामवचनः (तु. निघ २, १०) । तात्पर्याच्चाज् तात्पर्यं दृष्टव्यम् । मजाः क्रोशन्तीति
यथा । सङ्ग्रामस्या बोद्धारः । धृष्णवे अभिभवित्त्वे च बोद्धे^७ । धीयते धना द्वितीयैक-
वचनस्याधम् आकार आदेशः । धनम् । अयवैवमन्यथास्वार्धेन्यार्थयोजना । यदोदीरते उदीर्यन्ते
"उच्चारयन्ते इत्यर्थः" । आजयः । अजेर्गत्यर्धस्यैद् रूपम् । त्वां प्रति गन्धः स्तुतयः । धृष्णवे
च तुभ्यम् धीयते^८ धना । धिनोतेः प्रीणनार्थस्य रूपम् । धना आहुतिरिहाभिप्रेता । प्रीणाद्यत्री
सोमाहुतिरित्यर्थः । यदेति वचनात् तदेत्यप्याहार्यम् । तदा^९ युक्त्वा स्वरथे नियुक्त्व मद्दयुता
स्ववतिगैतिकर्मा (तु. निघ २, १४) । मद्दकरं सोमे प्रति गन्धारौ हरी । युक्त्वा^{१०} च आगत्य कम्
हनः कम् वसौ दधः कञ्चिद्वि कञ्चिद्वने^{११} स्थापय । यो हन्त्ययतं जहि, यस्मै धनं दातव्यं तस्मै धनं
देहीत्यर्थः । तत्र च अस्मान् इन्द्र ! वसौ दधः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यदा उचित्यन्ति^{१२} सङ्ग्रामाः^{१३} तदानीम् धृष्णवे^{१४} बोद्धे धनानि दीयन्ते, तुभ्यं हवीषि ।
स त्वम् बोध्य सोमं प्रति गन्धारौ स्वाश्वौ । बोध्ययित्वा च "कम् चन जहि" कम् चन अर्थे
स्थापय^{१५} । तत्रास्मान् इन्द्र ! धने स्थापयेति^{१६} ॥ ३ ॥

१. नास्ति कु; चार्थे अ. २. नास्ति अ कु. ३. दाता वि' अ'. ४. नास्ति वि'. ५. नास्ति
कु. ६. 'वे धनम् मे'. ७-८. 'यति उच्चारयति कु. ८. 'दात ति. ९. 'हे परित्येवाद्यति अ.
१०-१०. 'च्चायन्त्यित्यर्थः मूको. ११. दीयते अ. १२. नास्ति अ. १३. नास्ति ति. १४. युक्त्वा
मूको. १५. 'दनेन ति. १६. 'यति वि'; तिङ्' वि' अ'. १७. 'मा वि'. १८. 'वे अभिभवित्त्वे वि'
अ'. १९-१९. नास्ति वि'. २०. स्थापय वि' अ'.

मुद्रल० अग्नेदमाकषानम् — रदृगणपुत्रो गोतमः कुसुम्भवानां राज्ञां पुरोहित आसीत् । तेषां राज्ञां परैः सह युद्धे सति स ऋषिः धनेन सूक्तेन इन्द्रं स्तुत्वा स्वकीयानां जपं प्रार्थयामासेति । यत् यदा आजयः सङ्ग्रामाः उदीरते उद्वृच्छन्ति उत्पद्यन्ते, तदानीम् धना धनम् धृष्णवे यो धृष्णुर्धर्षयिता शत्रूणां जेता भवति तस्मै धौयते निर्धीयते । जयतो धने भवतीत्यर्थः । हे इन्द्र ! त्वं तादृशेषु युद्धेषु प्रवृत्तेषु मदच्युता शत्रूणां मद्दक्षं सर्वस्य च्यावयितारौ हरी त्वदीवावदवौ युष्म रथे योजय । योजयित्वा च कम् कञ्चित् राजानं तव परिचरणमकुर्वन्तम् इतः इन्द्र्याः । कम् कञ्चन त्वां परिवरन्तम् वसौ वसुनि धने दधः स्थापयसि । कतो जयपराजय-योस्त्वमेव कारयिताऽसि । तस्मान् हे इन्द्र ! अस्मान् अस्मदीयान् राज्ञः वसौ धने दधः स्थापय ॥ ३ ॥

कृत्वा महान् अनुध्वधं भीम आ वावृधे शवः ।

श्रियं ऋध्व उपाकयोर्नि शिप्री हरिवान् दधे हस्तयोर्वज्रमायसम् ॥ ४ ॥

कृत्वा । महान् । अनुध्वधम् । भीमः । आ । वावृधे । शवः ।

श्रियं । ऋध्वः । उपाकयोः । नि । शिप्री । हरिवान् । दधे । हस्तयोः । वज्रम् । आयसम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० कृत्वा कर्मणा महान् अनुध्वधम् अन्विति पश्चाद्भावे । 'श्रया' (निघ २, ७) इत्यङ्गनाम । सोमलक्षणस्याङ्गस्य पश्चात् । सोमपानानन्तरमित्यर्थः । भीमः अघानकः । आ वावृधे आभिमुक्तयेन वर्धयति । आत्मीयम् शवः । सोमं पीत्वा बलवान् भवतीत्यर्थः । श्रिये शय्ये च । ऋध्वः वीर्येण शरीरेण वा महान् । कस्य शय्येम् । उच्यते । उपाकयोः 'उपाके' (निघ २, १६) इत्यन्तिकमाम । अथ तु तात्पर्यात् चावापृथिव्योर्वर्तते । अन्तिकस्थयोः चावापृथिव्योः । कस्य पुनः चावापृथिव्यावन्तिकस्थे । इन्द्रस्य । तथाहसी ते उभे अपि क्षणेनैकेन सञ्चरते । अथवा परस्परस्थान्तिकस्थे चावापृथिव्यौ । यावद्दि मक्षिकायाः पत्रं तावत् चावापृथिव्योःन्तरम् इत्युपनिषद्दिदः^१ पौराणिकारचाक्षते । तेनोपपन्नमनयोः परस्परान्तिकस्थानत्वम् । शिप्री 'शिप्रे हन् नासिके वा' (या ६, १७) । तद्वान् । अथवा, 'शिप्राः शोषेण वितताः' (ऋ ५, ५४, ११) इति प्रयोगदर्शनात्^२ शिप्राशब्दः शिरस्त्राणवचनः । तद्वान् शिप्री । हरिवान् इन्द्रः नि दधे निधत्ते स्थापयति^३ हस्तयोः वज्रम् आयसम् । इन्द्रो हि वृष्टयर्थं इस्तान्यां वज्रं पृच्छति । वृष्टयुत्तरकालं हि दौर्विमला सम्पन्नस्या^४ च 'पृथिवी धीमत्यौ भवतः । अत एतदुच्यते — श्रियं ऋध्व उपाकयोः इति' ॥ ४ ॥

वेङ्कट० कर्मणा महान् सोमपानानन्तरम् भीमः वर्धयति बलम् शय्ये दर्शनीयः । अन्तिकयोःरुभयोः पार्श्वस्थयोः हस्तयोः आयसम् आयुधम् नि दधे 'हनुमान् हरिवान्' ॥ ४ ॥

मुद्रल० कृत्वा कर्मणा महान् सर्वाधिकः भीमः शत्रूणां भयङ्कर इन्द्रः अनुध्वधम् 'श्रया' इत्यङ्गनाम । स्वधायाम् । विभक्तयर्थेऽन्वयीभावः । सोमलक्षणान्तस्य पाने सतीत्यर्थः । शवः आत्मीयं

१. नास्ति ति. २. लक्षणे^० अ. ३. 'धनिपदः ति. ४. दर्शनात् ति. ५. 'यति इति अ ति. ६. आयस^० ति. ७-७. नास्ति कु. ८-८. हरिवान् हनुमान् वि^० अ^० क लपं; 'इतुं वि^० अ^०.

बलम् आ वदधे आभिसुख्येन प्रावर्षयन् । तदनन्तरम् ऋषयः दर्शनीयः शिप्री क्षिप्रे हन्
तद्युक्तः हरिवान् अश्वोपेत इन्द्रः उपाकथोः समीपवर्तिनोः हस्तयोः बाह्वोः आयसम् अयोमधम्
वज्रम् विधे सम्प्रदधेम् नि वधे निदधाति स्वापयति । सोमपानेन हृष्टः प्रबल इन्द्रः शत्रूणां
हन्नाय हस्ते वज्रं गृह्णातीति तात्पर्यार्थः ॥ ५ ॥

आ पृथ्वी पार्थिवं रजौ बह्वधे रोचुना दिवि ।

न त्वावाँ इन्द्र कश्चन न जातो न जनिष्यतेऽति विश्वं ववक्षिथ ॥ ५ ॥

आ । पृथ्वी । पार्थिवम् । रजः । बह्वधे । रोचुना । दिवि ।

न । त्वावाँ । इन्द्र । कः । चन । न । जातः । न । जनिष्यते । अति । विश्वम् । ववक्षिथ ॥ ५ ॥

स्कन्द० 'आ पृथ्वी आपूरयति पार्थिवम् रजः लोकम् । केन । सामध्यात् वृष्टिद्वारेणां । बह्वधे बभूविति' ।
रोचुना दीप्तानि नक्षत्रादीनि । क' । दिवि शुलोके । नक्षत्रादीनां हि दिवि भवस्थितानां 'धर्मो मूलम्' ।
स च वृष्टिमूलम् । अत इदमुच्यते' । बह्वधे रोचुना दिवीति । तदेतत् गोपूकी चावसुकी
च वदधतः । 'दृष्टेण रोचुना दिवो दृष्टानि' (ऋ ८, १४, ९) इति । अथवा बह्वधे रोचुनेति'
आदित्योऽत्र रोचुनोऽभिप्रेतः । द्वितीयैकवचनत्वायमाकारादेशः । महत्तमस्तन्वन्तं वृत्रं इत्या
दर्शनार्थं दिवि सूर्यमारोपितवानित्यर्थः । 'तदेतत् सध्येनाप्युक्तम्' । 'वृत्रं वदिन्द्र' (ऋ १, ५१, ४)
इत्यादिना । परोऽर्थैः प्रत्यक्षकृतत्वात् भिन्नं वाच्यम् । न त्वावान् स्वत्सनुना इदानीं तावत् हे इन्द्र !
न कः 'चन कश्चिदपि' । न पूर्वस्मिन् काले जातः । न अस्यागामिकाले जनिष्यते । किं रजिं ।
अति विश्वम् ववक्षिथ अतोत्पुपसर्गात् विश्वमिति कर्मश्रुतेर्योन्यक्रियापदाभ्याहातः । ववक्षिथेत्यपि च
यद्यपि वक्तेर्वा बहुतेर्वा साम्प्रदास्य रूपम् । तथापि 'ववक्षिथ, विवक्षत' (निघ ३, ३) इति महत्त्वमसु
पाठान् वचनबहुनवोच्चासम्भवाद्नेकार्यतायाश्च भ्रातृन्तराणामपि प्रसिद्धत्वात् ववक्षतिर्महत्तावार्थः ।
अतीत्य सर्वास्त्वं महान् नवसीत्यर्थः ॥ ५ ॥

षेकुट० आपूरयामास पार्थिवम् लोके कामैः । ववक्ष्य दिवि नक्षत्राणि । न त्वत्सदृशः इन्द्र ! ।
न' कः चिदपि जातः । 'न अपि' जनिष्यते । अतिवहसि 'स त्वं' सर्वम् ॥ ५ ॥

मुद्रल० इन्द्रः स्वतेजसा पार्थिवम् पृथिव्याः सम्बन्धि वस्तुजातम् रजः अन्तरिक्षलोकश्च आ पृथ्वी
आपूरयति । तथा दिवि शुलोके रोचुना रोचमानानि दीप्तानि नक्षत्राणि बह्वधे ववक्ष्य
स्थापितवान् । अतो हे इन्द्र ! न त्वावान् स्वत्सदृशः कः क्व नास्ति । न जातः सोरपकोऽस्ति । न
च जनिष्यते । इत्यल्पस्थमानोऽपि नास्ति । ताराशास्त्रम् विश्वम् सर्वं रक्षितव्यं जगत् अति ववक्षिथ
अतिशयेन बोद्धुमिच्छसि । सर्वस्य जगतो निर्वाहको भवसीत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये प्रथमो वर्गः ॥

१-१. नास्ति अ. † 'द्वारेण व ति. २. ववक्षिथ अ ति. ३-३. धर्ममूलं ति. ४. 'ति वृष्टिद्वारेण ति.
'५-५. नास्ति ति. ६. नास्ति सूको. ७-७. नास्ति सूको. ८. तथापि अ; नास्ति ति. ९. सर्वस्यम्
अ; सर्वांश्च ति. १०. नास्ति वि' अ'. ११-११. नास्ति लपं १२-१२. नास्ति वि' अ' रूपं.
१३. 'वं' त्वमेव वदसीत्यर्थः वि' अ'. १४. श्वं: न पूरणः सूको.

यो अर्यो मर्तुभोजनं पराददाति दाशुषे ।

इन्द्रो अस्मभ्यं शिक्षतु वि भञ्ज भूरि ते वसु भक्षीय तव राधसः ॥ ६ ॥

यः । अर्यः । मर्तुः भोजनम् । पराऽददाति । दाशुषे ।

इन्द्रः । अस्मभ्यम् । शिक्षतु । वि । भञ्ज । भूरि । ते । वसु । भक्षीय । तव । राधसः ॥ ६ ॥

स्कन्द० यः अर्यः ईश्वरः मर्तुभोजनम् 'भोजनम्' (निघ २, १०) इति धननाम । उपभोग्यशब्द-
पर्यायो वा । मनुष्योपभोग्यं धनं मनुष्योपभोग्यं वाचादि^१ । पराददाति परित्येव सु इत्येतस्य
स्थानि । सुप्तु ददाति । दाशुषे वज्रमानाय । यच्छब्दाद् यच्छब्दश्चाध्याहार्यः । सः इन्द्रः अस्मभ्यम्
अपि शिक्षतु ददातु । वयमपि हि दाशुषं देवत्वर्थः । परस्तु ऋग्वेदः प्रत्यक्षकृतत्वात् भिन्नं
वाक्यम् । विभवाऽऽस्तमोयं वने स्तोतृभ्यो सप्तृभ्यश्च । कस्मात् । उच्यते । वस्मात्^२ भूरि ते
वसु प्रभूतं तव धनम् । तस्मिंश्च विभागेऽहमपि भक्षीय भजेय । लभेयेत्यर्थः । तव स्वभूतस्य
राधसः । पृथीनिर्देशादेकदेशमिति शेषः^३ । विभजमानो मङ्गमपि भागे^४ देहीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यः^५ उदारः मनुष्याणां भोजनमद्यं प्रयच्छति वज्रमानाय । सः^६ इन्द्रः अस्मभ्यम् ददातु ।
वि भञ्ज इन्द्रः बहु हि ते धनम् । अहं तव धनम् भजेय ॥ ६ ॥

मुद्रल० अर्यः स्वामी यः इन्द्रः मर्तुभोजनम् सर्वैर्मनुष्यैरुपभोग्यमद्यम्^७ दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि
दत्तवते वज्रमानाय पराददाति प्रयच्छति सः इन्द्रः अस्मभ्यम् शिक्षतु वाच्यमद्यं ददातु ।
अवशिष्टपादद्वयं प्रत्यक्षकृतम् । हे इन्द्रः अस्मभ्यं दातु धनम् वि भञ्ज विभक्तं कुरु । यतः
ते तव वसु धनम् भूरि बहुलमसंख्यातमतः तव राधसः धनस्यैकदेशम् भक्षीय भजेय प्राप्नुयाम् ॥ ६ ॥

मदेमदे हि नो ददिर्युथा गवांसृजकतुः ।

सं गृभाय पुरु शता उभयाहस्त्या वसु शिशीहि राय आ भर ॥ ७ ॥

मदेऽमदे । हि । नः । ददिः । युथा । गवांसु । सृजकतुः ।

सम् । गृभायु । पुरु । शता । उभयाहस्त्या । वसु । शिशीहि । रायः । आ । भर ॥ ७ ॥

स्कन्द० मद् इति 'यस्य च भावेन' (पा २, ३, ३५) इत्येवमिदं सप्तमी । तच्छ्रुतेश्च लक्षण-
भूतबोन्वक्रियाध्याहारः^१ । मदेमदे प्राप्ते । सोमेन मत्तो मत्तस्तदित्यर्थः । हि-शब्दस्तु पद-
चरणः । नः^२ अस्मभ्यम् ददिः शता । युथा यूथापि गवाम् बर्हीमी^३ इत्यर्थः । सृजकतुः
ऋजुकर्मा ऋजुप्रज्ञो वा इन्द्रः । परोऽर्धेर्धो भिन्नं वाक्यम् । अतो यच्छब्दतच्छब्दापध्याहार्यै-
कवाक्यता योज्या । यस्त्वं ददिः यूथा गवां सः सम् गृभाय सन्वक् गृहाण^४ । पुरु शता
^५ बहुनि शतानि^६ । उभयाहस्त्या उभाम्भ्यां हस्ताभ्याम् । कस्य पुरु शता । उच्यते । वसु
पशुवर्षे प्रथमेषा । वसूनां धनानाम् । गृहीत्वा च शिशीहि इयतिः संस्कारार्थः । संस्करु ।

१. वाम्नाशादि ति. २. नास्ति ति. ३. वाक्शेषः ति. ४. विभागे ति. ५. नास्ति वि.

६. नास्ति वि. ७. 'भोजनम्' सूक्तो वा. ८. 'व्याहार्यः' ति. ९. नास्ति क. १०. पशुणाव
ति. १०-१०. बहुशता ति.

दानयोग्यानि कुर्वित्पर्येः । संस्कृत्य च रायः धनानि आ भर आहर । देहात्मभ्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सोमस्य मदेमदे हि अस्मभ्यं दाता गोयूथानाम् ऋजुकर्मा । स एवं पुरुणि शतानि धनानि सङ्गृहाण । सङ्गृह्य चोभान्यां हस्ताभ्याम् आ भर वसूनि । धनेन वास्मान् वीक्षणीकुरु ॥ ७ ॥

मुद्गल० मदेमदे सोमपानेन इर्वेहर्वे सति ऋजुकर्तुः ऋजुकर्मा स इन्द्रः नः अस्मभ्यम् गताम् वृथा ददिः हि गोयूथानां दाता ऋजु । हे इन्द्र! स त्वम् पुत्र पुरुणि प्रभृतानि शता शतसंख्याकानि । अपरिमितानीत्यर्थः । वसु वसूनि धनानि उभयाहृत्या उभान्यां हस्ताभ्याम् सम् गृभ्याम् अस्मभ्यं दातुं सम्भक् गृहाण । शिषीहि अस्मान् वीक्षणीकुरु । निश्चितपुत्रियुक्तान् कुर्वित्पर्येः । रायः धनानि हस्तयोः स्थितानि आ भर आहर प्रयच्छ ॥ ७ ॥

मादयस्व सुते सचा श्वसे शूर राधसे ।

विद्या हि त्वा पुरुवसुमुप कामान्तससृज्महेऽथा नोऽविता भव ॥ ८ ॥

मादयस्व । सुते । सचा । श्वसे । शूर । राधसे ।

विद्या । हि । त्वा । पुरुवसुम् । उप । कामान् । ससृज्महे । अथा । नः । अविता । भव ॥ ८ ॥

स्कन्द० मादयस्व नृपयस्व सुते सचा सह सर्वैर्ऋत्विग्भिरभिपुत्रेऽस्मिन् सोमे । अथवा सचेत्ये-
तन्मादयस्वेत्येतत् सम्बध्यते । सह नृपयस्व । केन । सामर्थ्यात् स्वसर्वैर्ऋत्विग्भिः । किमर्थम् ।
उच्यते । श्वसे हे शूर । राधसे च । आत्मनो बलं प्राप्तुमस्मभ्यं च धनं दातुमित्यर्थः । किञ्च
विद्या हि त्वा हिंसन्दो यस्मादर्थे । यस्माज्जानीमः त्वाम् । पुरुवसुम् बहुधनम् । यस्मादिति
वचनात् तस्मादित्यध्याहार्यम् । तस्मात् कामान् उप ससृज्महे उपसृजामः स्वयि निक्षिपामः ।
यावत्किञ्चिद् यावत् तत् सर्वं त्वां याचामहे इत्यर्थः । 'यत्तद्वैतदेवम् अथ' एतस्मात्कारणान्
नः अस्माकम् अविता तैत्तैर्धनैस्तर्पयिता भव । तानि धनानि देहीत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० मादयस्व अस्मान् सुते सोमे सहायभूतः बलेन च धनेन च । विद्या हि त्वाम्^१
बहुधनम् अतस्त्वयि कामान् अभिलषितान् उपसृजामः । अथ अस्माकम् अविता भव ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे शूर! शीर्षवन्दिन्द्र! सुते सोमेऽभिपुत्रे सति जागत्य सचा अस्माकं सखा सन्
मादयस्व तेन सोमेन तृती भव । किमर्थम् । श्वसे बलाधम् राधसे अस्माकं धनार्थं च । त्वा
त्वाम् पुरुवसुम् बहुधनम् विद्या हि वयं जानीमः ऋजु । अतः अस्मदीयान् कामान् मात्रं
गवा नत्सानिव त्वया उा ससृज्महे हि । त्वया सत्वैकीकुरुः । अथ अन्तरम् नः अस्माकम्
अविता अभिलषितफलप्रदानेन रक्षिता भव ॥ ८ ॥

१. नास्ति विं. २. धनानि विं अ. ३. 'कुं संस्कृत्य दानयोग्यान् नृप विं अ'. ४. नास्ति अ.
५. तम् अ कु. ६. 'दायः अ; तदेवाम्' ति. ७. वान्यम् अ. ८. नास्ति अ ति. ९-९. सर्वैर्ऋत्विग्भिः
ति. १०-१०. वृद्धितम् ति. ११. तैर् अ. १२. त्वा विं अ.

एते त इन्द्र जन्तवो विश्वं पुष्यन्ति वार्यम् ।

अन्तर्हि ख्यो जनानामुर्यो वेदो अदाशुषाम् तेषां नो वेद आ भर ॥ ९ ॥

एते । ते । इन्द्र । जन्तवः । विश्वम् । पुष्यन्ति । वार्यम् ।

अन्तः । हि । ख्यः । जनानाम् । अर्यः । वेदः । अदाशुषाम् । तेषाम् । नः । वेदः । आ । भर ॥ ९ ॥

स्कन्द० एते ते तव । साकाङ्क्षत्वात् प्रसादेनेति वाक्यशेषः । तव वा स्वभूताः हे इन्द्र । जन्तवः मनुष्याः विश्वम् पुष्यन्ति वार्यम् 'वारि' (निघ १, १२) इत्युदकनाम । तत्र भवम् । यावत् किञ्चिदुदकमव तत् सर्वं त्वत्प्रभवया वृष्या पुष्यन्तीत्यर्थः । किञ्च अन्तः^१ हि अन्तःशब्दोऽत्र तात्स्थ्यात् अन्तस्थे मनसि वर्तते । हिशब्दो यस्मादर्थः । ख्यः इति चष्टेः पश्यतिकर्मणः ख्यादेशः । यस्माद्व्यन्तमर्कं मनः अन्तस्थं पश्यसि । भक्ततां जानासीत्यर्थः । यस्मादिति वचनात् तस्मादित्यभ्याहार्यम् । तस्मात् तेषाम् अदाशुषाम् स्वभूतम् नः अस्माकम् अर्थात् वेदः धनम् आ भर आहर^२ । अमक्तानां धनमाहृत्य अर्क्येभ्यः^३ अस्मभ्यं देहीत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अमी तव स्वभूताः मनुष्याः विश्वम् धनम् पुष्यन्ति । त्वम् हि अयजमानानां धनम् ईश्वरः अन्तः^४ ख्यः । अन्तःपूर्वः^५ कृपातिस्त्विरोधानार्थः । तेषाम् धनम् अस्मभ्यम् आ भर ॥ ९ ॥

सुब्रह्म० हे इन्द्र । ते तव स्वभूताः एते जन्तवः यजमानलक्षणा जनाः विश्वम् सर्वम् वार्यम् सर्वैर्भजनीयं इतिः पुष्यन्ति धर्षयन्ति । अदाशुषाम् इविषामदाशुषाम् जनानाम् अन्तः मध्ये विद्यमानम् वेदः धनम्^६ अर्यः सर्वेषां स्वामी त्वम् ख्यः हि पश्यसि हि । जानासीत्यर्थः । तेषाम् अयजमानानाम् वेदः धनम् नः अस्मभ्यम् आ भर आहर, प्रयच्छेति यावत् । अयजमानेषु विद्यमानं धनं यागानुपयुक्तत्वात् स्वर्धमेव भवेत् । अतस्तस्य धनस्य सार्धकत्वात्^७ तदीयं धनमपहृत्य यजमानेभ्यः प्रयच्छेति तात्पर्यार्थः ॥ ९ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये द्वितीयो वर्गः ॥

[८२]

उपो शु शृणुही गिरो मर्षवन् मातथा इव ।

यदा नः सुनृतावतः कर आदर्थ्यास इव योजा त्विन्द्र ते हरी ॥ १ ॥

उपो इति । सु । शृणुहि । गिरः । मर्षवन् । मा । अतथाःऽइव ।

यदा । नः । सुनृतावतः । करः । आत् । अर्थ्यासि । इत् । योजा । तु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ १ ॥

स्कन्द० उप इत्युपसर्गश्रुतेषां ग्यक्रियापदाभ्याहारः । उपगम्य सुप् शृणुहि अस्मदीया गिरः । हे^८ मघवन् ।

१. तपसा^१ ति. २. नास्ति कु. ३. भक्तानाम् ति. ४. नास्ति ति. ५-६. संवातः सकामताः ख्यः पश्यति मर्कं जानासीत्यर्थः पूर्वं वि^७ अ^८. १. नास्ति मे^९. ७. 'त् पत् मूको. ८. नास्ति अ.

मा अतथाः इव कनु विकारे । आरामनविषयश्चाप विकारोऽभिप्रेतः, तान्यः । मा गमन-
विकारे कार्पीः । श्रीमन्मगन्ठ मा विकल्पिद्वा इत्यर्थः । इदमब्दस्तु अल्पपुनरार्थस्य सञ्चयार्थे
प्रयोगः (तु. या ७, ३१) इति पदपुरणः । मदा नः अस्मान् सूनुतावतः 'सुनुता' (निघ २, ७)
इत्यत्रनाम । अक्षयतः । करः करित्यसि । यदाऽऽन्यमक्षे दास्यसीत्यर्थः । आत् तदा । इत्यब्दस्तु
पदपुरणः । अर्थयाने प्रार्थयेथाः । किम् । सामर्थ्यादपिः । इदानीं तु निर्धनानामस्माकं
स्तुतीरेव केनलाः शृण्वित्यर्थः । तदर्थम् योज रमे नियुञ्जस्व । तु क्षिमे हे इन्द्र ! ते तव स्वभृती
योग्यौ वा हरी ॥ १ ॥

वेङ्कट० उप एव शृणुहि स्तुतीः । मघवन् । मा नृस्त्वन्नसत्त्वं इव । यदा त्वम् अस्मान्
स्तुतिमतः करोषि, अनन्तरमेवं त्वं स्तुतीः प्रार्थयसे । एवं तत् तव मतम् । "मा इदानीम्" अतथाः
इव भूः । योजय श्रीमन्मगन्थाविद्वाऽऽगमनाथ ॥ १ ॥

मुद्रल० 'उपो पु' इति पद्वृत्ते नवमे सूक्तम् । गोतम ऋषिः । अन्त्या जगती । आवाः पङ्क्तयः ।
इन्द्रो देवता ॥

हे मघवन् । घनत्रविन्द्र ! मिरः अस्मदीयाः स्तुतीः उपो उपैव तु शृणुहि उपगत्य सन्धक्
शृणु । अतथाः इव पूर्वं यथाविधस्त्यं तद्विपरीतः मा भूः । अस्मानु पूर्वं यथाऽनुग्रहवृद्धियुक्त-
साधाविध एव भवेत्यर्थः । अपि च नः अस्मान् सूनुतावतः प्रियसन्ध्यात्मिका वाक् सूनुता ।
तथा स्तुतिरूपया वाचा युक्ताद् यदा करः करोषि । आत् अनन्तरं त्वमपि अर्थयाने इत्
अर्थयस एव "थाचयस एव", न त्दान्ते । अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीस्त्वमपि स्वीकरोषीत्यर्थः ।
अतो हे इन्द्र ! ते हरी त्वदीयावधौ तु क्षिमे योज रमे योजय ॥ १ ॥

अक्षन्मीमदन्तु ह्ये प्रिया अधृपत ।

अस्तोपत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योज्ञा न्विन्द्र ते हरी ॥ २ ॥

अक्षन् । अमीमदन्त । हि । अर्ध । प्रियाः । अधृपत ।

अस्तोपत । स्वभानवः । विप्राः । नविष्ठया । मती । योज । तु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥२॥

स्कन्द० वृद्धिआहिकश्रावणेऽस्या^१ ऋचो विनियोगः । अक्षन् इति अर्धमङ्गणार्थेऽस्य लुकि अस्मादेशः ।
वृद्धिआहिकं अक्षितवन्तः अमीमदन्त हि । मादयतिस्तुत्यर्थः, द्विगद्दस्तु^२ पदपुरणः चार्थे वा ।
एसाभ^३ । के । सामर्थ्याद् पितरः । कीदृशाः । प्रियाः इष्टाः । कस्य । सामर्थ्यादस्माकं भवतो
वेन्द्रस्य वा । अर्ध^४ अधृपत पूज् कल्पते । कम्पितवन्तश्च । किम् । अतिवृत्त्या वा स्वगात्रमस्मान् वा ।
परिचर्यावैगुण्यभयेन सुहृत्वात्प्रायाः^५ यत्नेन वाऽस्माभिः परिचरिता इत्यर्थः । अस्तोपत स्तुताश्चास्माभिः
स्वभानवः स्वदीप्तयः । अपराश्रयविभूतय इत्यर्थः । विप्राः मेधाविनः । नविष्ठया मती
मन्यतिरर्चयित्कमां (तु. निघ ३, १०) । नवतमया स्तुत्या । कृतवृद्धिआहिकं प्राणयोग्या इति समसार्थः ।

१. नास्ति वि. २. नवतः अ. ३. योजय अ. ४. 'त्यम् वि' अ. ५. 'मेव एव क.
६. नास्ति वि' अ. एव क. ७-७. 'मेवा' सूको. ८. 'यति वि' अ. ९. नास्ति मे. १०. पूर्वम् सूको.
११-११. नास्ति मे. १२. अक्षन् इति सूको. १३. 'उच्यते' अ. १४. 'एसाभ' अ. १५. नास्ति सूको.
१६. 'दृष्टु' नाम्नां कृ. ति.

एतत् ज्ञात्वाऽस्मद्यज्ञमागन्तुम् योज । अयवैवमन्वधात्वा ऋषोऽर्थबोजया । मद्यज्ञमीमदन्त च
 प्रियाः^१ तव । के । सामर्थ्यात्त्वदनुचरा मरुदादयः । मादृशित्वा च^२ अवाभूपत अयेन कम्पि-
 तवन्तः शत्रुन् । अन्तोपत स्तुषाआत्मानिः स्वभानवः विप्राश्च । अथवा अयमारमन^३ एव
 परोक्षरूपेण प्रथमपुराणेण निर्देशः । स्तुतवन्तश्च^४ वयं भवन्तम् इत्यर्थः । स्वभानवः मवत्प्रसादात्-
 पराअवविभूतयः । विप्राश्च । सानुचरस्य भवतो वयं यागे स्तुतीश्च कृतवन्तः^५ इति समस्तार्थः^६ ।
 'एतत् ज्ञात्वा' स्वर्गं गन्तुं योज^७ ॥ २ ॥

वेङ्कट० मुक्तवन्तः तृसाध्यासम् । 'मुक्तशिष्टाश्च इपः' अत्रभूतवन्तः । अन्तोपत स्वाञ्च स्वदीप्तयः
 मेधाविनः नवतरया स्तुत्या तव स्तोत्रार इति ॥ २ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र । त्वया इत्थान्यद्यानि अजन् यतमाना मुक्तवन्तः । मुक्त्वा च अयोमदन्त हि
 तृसाध्यासम् । प्रियाः स्वकीयास्तन्ः अत्र अभूपत अकम्पयन् आस्वादनहर्षेण । तदनन्तरम्
 स्वभानवः स्वायत्तदीप्तयः प्रियाः मेधाविनस्ते नविष्टया नविभूतमया गती मर्या स्तुत्या अन्तोपत
 अस्तुवन् । अन्मत् पूर्ववत् ॥ २ ॥

सुसंहर्यं त्वा वयं मघवन् वन्दिषीमहि ।

प्र नूनं पूर्णवन्द्युरः स्तुतो याहि वशान् अनु योजान् विन्द्र ते हरी ॥ ३ ॥

सुसंहर्यम् । त्वा । वयम् । मघवन् । वन्दिषीमहि ।

प्र । नूनम् । पूर्णवन्द्युरः । स्तुतः । याहि । वशान् । अनु । योजान् । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'सुखे शोभनो वा यः संदश्यते स सुसंहर्यं तम् । सुसंहर्यम् इत्वा त्वार्थं वयम् हे मघवन् ।
 वन्दिषीमहि । स्तुतवन्त इत्यर्थः' । एतत् ज्ञात्वा नूनम् निदक्षयेन । पदपरणो वा नूनंमग्दः ।
 पूर्णवन्द्युरः इत्यस्य सारथिस्थाने वन्द्युर हरयुच्यते^१ । तत्^२ पूर्णं यस्य स पूर्णवन्द्युरः । मातलिना
 स्वसारथिताधिष्ठितरथ इत्यर्थः । स्तुतः सम्^३ अस्माभिः प्र याहि वशान् अनु वश कान्ती ।
 कान्तान् देशान् प्रति । यत्रेष्टे तत्रैत्यर्थः । मा विलम्बिष्ठाः । किं तर्हि । योज ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सुप्तु स्रोतृन् संदश्यन्तम् त्वा वयम् मघवन् । स्तुतः । न याहि क्षिप्रम् पूर्णवन्द्युरः^४ स्तुतः
 स्तोत्रभिः अनुचरान् प्रति । इयः पूर्णवन्द्युरो^५ भवति 'स्थित इन्द्र इति'^६ ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे मघवन् । इन्द्र । सुसंहर्यम् सुप्तु अनुग्रहदृष्ट्या सर्वेषु इष्टारम् त्वा त्वाम् वयम् वन्दिषीमहि
 स्तुवीमहि स्तुतिकर्तारो भूयाभोत्पासास्यते । अस्माभिर्वन्दिभिः स्तुतः त्वम् पूर्णवन्द्युरः स्तोत्रभ्यो
 देवैर्घनैः प्रतिरेन इयेन युक्तः सन् वशान् अनुकामयमानान् यजमानान् प्रति नूनम् प्र याहि अवश्यं
 प्रतिष्ठस्व । योज इत्यादि पूर्ववत्^७ ॥ ३ ॥

१. प्रियाः कु. २. नास्ति अ कु. ३. यशान् वि. ४. स्तुतं मुको. ५-५. इत्यर्थः वि.
 ६-६. नास्ति अ. † 'मा नूनं निदक्षयेन वि. ७. 'स्तु' प्रिया इयः वि' अ. ८-८. 'शिला' वि' ; 'श्राव' (स्तु) यो
 वि' अ. ९. नास्ति कु. १०-१०. नास्ति अ. † नास्ति वि. †-† त्वा वि. ११. उच्यते अ कु.
 १२. एव अ. १३. सः वि. १४. 'वन्द्युरः कु. १५-१५. त्विताः कु. १६. 'व' स स्तुत्रमिति सै.

स घ्रा तं घृषणं रथमाधि तिष्ठति गोविदम् ।

यः पात्रं हारियोजनं पूर्णमिन्द्र चिकेतति योज्जा न्विन्द्र ते हरी ॥ ४ ॥

सः। घ। तम् । घृषणम् । रथम् । अधि । तिष्ठति । गोऽविदम् ।

यः। पात्रम् । हारिऽयोजनम् । पूर्णम् । इन्द्र । चिकेतति । योज्जा । नु। इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ४ ॥

स्कन्द० य इति पदपरणः, पृषार्थे वा । सः एव तम् तच्छब्दध्रुवेषोर्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽन्धा-
इत्यर्थः । यस्तथात्मन आरोहणः^१ तम् । घृषणम् । धर्षितारम् । रथम् । अधि तिष्ठति 'रथप्रसादात्प-
दनुचरभूतः सन् आरोहति'^२ । गोविदम् । साम्नादिमतीनां गवामुदकानां वा लब्धवारम्^३ । यः^४ किं
करोति । उच्यते । यः । पात्रम् । हारियोजनम् । हरी योजनौ यस्य स हारियोजनः इन्द्रः । तदेतस्य
'हारियोजनम्' । सोमस्य पूर्णम्^५ हे इन्द्र । चिकेतति । ज्ञानेन चात्र तत्पूर्वकं^६ करणे
कथ्यते । ज्ञान्ना करोतीत्यर्थः । त्वमपि च तस्मैव यानेषु गन्तुम् योज्जा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सः शब्दो तम्^७ स्वदीयम् रथम् कामानां धर्षितारं पशुनां लम्भधितारम् अधितिष्ठति ।
यः पात्रम् हारियोजनास्यं सोमपूर्णं तव हरिवतः प्रजापयति ॥ ४ ॥

मुद्रल० सः य स शक्तिन्द्रः घृषणम् कामाभिर्धर्षकम् गोविदम् गवां लम्भधितारम् तम् रथम्
अधि तिष्ठति ईदृशे रथेऽधितिष्ठतु आरुढो भवतु । हे इन्द्र ! यः रथः हारियोजनम् पूतसंज्ञके
धानामिधितम् पूर्णम् सोमेन पूर्णम् याम् चिकेतति ज्ञापयति, ते रथमधितिष्ठति पूर्वेषाम्बवः ।
अधिष्ठाय हे इन्द्र ! ते हरी स्वदीयावशौ नु क्षिप्रम् योज्जा योजय ॥ ४ ॥

युक्तस्ते अस्तु दक्षिण उत सन्धयः शतक्रतो ।

तेन जायामुर्षं प्रियां मन्दानो यास्यन्धसो योज्जा न्विन्द्र ते हरी ॥ ५ ॥

युक्तः । ते । अस्तु । दक्षिणः । उत । सन्धयः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

तेन । जायाम् । उर्षं । प्रियाम् । मन्दानः । यास्यन्धः । योज्जा । नु। इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ५ ॥

स्कन्द० युक्तः ते^१ अस्तु रथस्य दक्षिणः दक्षिणपार्श्वस्थो 'हरिः, उत सन्धयः हे^२ शतक्रतो । ।
तेन सन्धयेन^३ दक्षिणेन च हरिणा तद्युक्तं^४ वा रथेनतस्मीयाम् जायाम् प्रियाम् उप साहि
मन्दानः^५ भूतेऽयं वर्तमानकालप्रत्ययो द्रष्टव्यः । वृषः । केन । उच्यते । अन्धसः पूर्वेषामर्थे^६
षष्ठेपा । सोमलक्षणनाशेन । सा च^७ विलम्बिष्ठाः । किं तदि । योज्जा ॥ ५ ॥

वेङ्कट० युक्तः ते अस्तु^८ दक्षिणपार्श्वस्थोऽद्वयः, अपिच सन्धयपार्श्वस्थः । तेन रथेनेहामतः पीत-
सोमः सन् अभिमताम् इन्द्राणी सोमेन तृणन् उपगच्छ ॥ ५ ॥

१. 'वगम्' वा. २-२. देवयुमिति अ. ३. 'न्वारः' ति. ४. नास्ति कु ति. ५-५. नास्ति अ.
६. 'पूर्व' ति. ७. त्वम् कु. ८. नास्ति ति. ९. सन्धे व ति. १०. युक्तेन ति. ११. युदितम् ति.
१२. त्विद कु. नास्ति वि' अ.

मुद्रल० हे शतकतो! बहुकर्मक्षिन्द्र! ते त्वदीये रये दक्षिणः दक्षिणपार्श्वस्थोऽश्वः युक्तः अस्तु । उत अपि च तस्यः पामपार्श्वस्थोऽपि युक्तोऽस्तु । तेन रयेन अन्वृतः सोमलक्षणस्याश्वस्य पामेन मन्दानः मत्तस्वम् शिषाम् प्रीणयित्रीम् त्रिवाम् उप याहि । सा यत्र वर्तते तत्र गर्भस्थयेः । तदर्थं हे इन्द्र! त्वदीयावद्वौ रये क्षिप्रं योजय । जनयोत्तरया च पीतसोमस्येन्द्रस्य गृहे अग्निं प्रस्थाने प्रतिपाद्यते ॥ ५ ॥

युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी उप प्र याहि दधिषे गर्भस्थयोः ।

उत् त्वा सुतासो रभसा अमन्दिषुः पूषण्वान् वज्रिन्त्समु पत्न्यामदः ॥ ६ ॥

युनज्मि । ते । ब्रह्मणा । केशिना । हरी इति । उप । प्र । याहि । दधिषे । गर्भस्थयोः ।

उत् । त्वा । सुतासोः । रभसाः । अमन्दिषुः । पूषण्वान् । वज्रिन् । सम् । उँ इति । पत्न्या । अमदः ॥

स्कन्द० युनज्मिते तव स्वमूलेन स्तुतिलक्षणेन ब्रह्मणा तृतीयानिर्देशान् स्तुवञ्चिते वाक्यसेपः । केशिना केशवन्तौ हरी । ताभ्यां युक्ताभ्यां स्वगृहे प्रति उप प्र याहि । कस्मात् । उच्यते । यस्मात् दधिषे धारयसि । किम् । सामर्थ्यात् 'नि शिषी हरिवान्दधे हस्तयोर्वज्रमावसय' (अ १, ८१, ४) इत्यादिषु दशैनाञ्च वज्रम् । क । जनयोः बाहुनामैतत् (उ. निघ २, ४) । इह तु तत्सम्बन्धात् हस्तयोर्वर्तते । यस्माद्ब्रह्महस्तोऽसि । वज्रहस्तत्वाच्च न ते कश्चिद्ब्रह्मन्-प्रतिबन्धे वर्तितुं शक्नोतीत्यर्थः । यस्माच्च त्वा स्वाम् सुतासः अभिपुताः अस्मदीयाः सोमाः रभसाः । मह्यमैतत् (उ. निघ २, ३) । महान्तः । उत अमन्दिषुः उन्मदितवन्तः । स्थीसम्मोगाभिलाषिणे कृतवन्त इत्यर्थः । गात्वा च पूषण्वान् पूषन्-शब्दोऽत्र पुष्टिचक्षः । अस्मदीयैः सोमैरुत्पादितवलाः सन्नित्यर्थः । हे वज्रिन् । सम् उ पत्न्या अमदः उकारः पदपूरणः । पत्नीशब्दोऽपि भार्यावचनः । स्वभार्याया सह सममदः सम्मोदस्व । ऋषेइत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'उपो पु शृणुहि' (अ १, ८२, १) इत्यादिना मन्त्रेण तव अश्वौ रये योजयामि प्रशस्तकेशौ । ताभ्यां त्वम् उप प्र याहि । त्वं हि स्वहस्तयोः धारयसि धनम् । त्वाम् सुताः सोमा तीव्राः उत अमन्दिषुः । स त्वं पूष्या पत्न्या सह माषेति ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र! केशिना केशयुक्तौ शिखावन्तौ ते हृत् त्वदीयावधौ ब्रह्मणा स्तोत्ररूपेण मन्त्रेण युनज्मि रये संयोजयामि । तेन रयेन उप प्र याहि स्वद्गृहमुपगच्छ । गर्भस्थोः बाह्योरश्व-धन्धकान् रश्मीन् दधिषे धारयस्व । त्वा स्वाम् सुतासः यजेऽभिपुताः सोमाः रभसाः वेगवन्तः । तीव्राः क्षिप्रं मदकारिण इत्यर्थः । उत अमन्दिषुः उत्कृष्टमद्युक्तमकार्षुः । हे वज्रिन् ! अतस्त्वं स्वगृहे गात्वा पूषण्वान् सोमपानजनितया पुष्टया युक्तः सत् पत्न्या स्व-भार्याया सह सम् अमदः मन्थगेव नृसो भव ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये तृतीयो वर्गः ॥

१. प्रतिपद्यो मूको. २. 'वन्तीति' अ. ३. नास्ति अ. ४. नास्ति ति. ५. सम्मदः अ कु. ६. स इत्यर्थोः 'वि' अ ल लपे; इत्यर्थोः 'वि' अ कु. ७. 'ति वि' अ कु ल लपे. ८. मादय कु. ९. 'नुपागच्छ' मूको.

[८३]

अथावति प्रथमो गोषु गच्छति सुप्रावीरिन्द्र मर्त्यस्तवोतिभिः ।

तमित् पूणक्षि वसुना भवीयसा सिन्धुमापो यथाभितो विचेतसः ॥ १ ॥

अथञ्जति । प्रथमः । गोषु । गच्छति । सुप्रञ्चवीः । इन्द्र । मर्त्यैः । तव । कृतिभिः ।

तम् । इत् । पूणक्षि । वसुना । भवीयसा । सिन्धुम् । आपः । यथा । अभितः । विचेतसः ॥ १ ॥

स्कन्द० अथावति^१ अश्वमेधिते^२ । क । सामर्थ्यात् अत्रे । प्रथमः अश्वः । गोषु च^३ गच्छति प्राप्नोति । अश्वमेधितमश्वे गाश्च सर्वप्रथमं^४ लभत इत्यर्थः । सुप्रावीः शोभनः^५ प्राविता रक्षिता त्वं यस्व स^६ सुप्रावीः । हे इन्द्र ! मर्त्यैः मनुष्यैः तव कृतिभिः पालनैः^७ । तुतोमानिदेशात् पाल्यमान इति वाक्यशेषः । यस्त्वयाऽऽस्मीयैः पालनैः पाल्यत इत्यर्थः । तम् एव त्वम् पूणक्षि पूषी सम्पर्केऽप्यत्र । इह तु सामर्थ्यात् पूणार्थः । पूषसि । वसुना धनेन । भवीयसा भूपसा बहुतरेण^८ । सिन्धुम् आपः यथा सिन्धुर्नदी^९ । तां यथा आपः अभितः विचेतसः विविधप्रज्ञानाः पूषन्ति वद्वत् ॥ १ ॥

वेङ्कट० अथावति युद्धे प्रथममेव गोषु गच्छति सुपुं प्ररक्ष्यमाणः^{१०} इन्द्र ! मर्त्यैः तव रक्षणैः^{११} । तम् एव त्वं पूषसि धनेन बहुतरेण । सिन्धुम् आपः यथा विविधं ज्ञापमाना नानादिग्भ्यः^{१२} समागताः अभितः पूषन्ति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'अथावति' इति षड्चं दशमं^{१३} सूक्तम् । गौतम ऋषिः । जगती छन्दः । इन्द्रो देवता^{१४} ॥

हे इन्द्र ! यः मर्त्यैः मनुष्यैः तव कृतिभिः त्वदीयैः रक्षणैः सुप्रावीः सुपुं प्ररक्षितो भवति । स मर्त्यैः अथावति बहुभिरश्वैर्युक्ते युद्धे वर्तमानः गोषु प्राप्तव्येषु प्रथमः गच्छति । सर्वेभ्यो यजमानेभ्यः पूर्वमेव गोमाद् भवतीत्यर्थः । त्वम् तम् इत् तमेव पुरुषम् भवीयसा बहुतरेण शतसहस्रादिसंख्यायुक्तेन वसुना धनेन पूणक्षि सम्पर्के सम्पूर्णं करोषि । इष्टान्तः । विचेतसः विविधज्ञानहेतुभूताः आपः यथा अभितः सर्वासु दिक्षु सिन्धुम् समुद्रे पूषन्ति वद्वत् ॥ १ ॥

आपो न देवीरुपं यन्ति होत्रियंभुवः पश्यन्ति विततं यथा रजः ।

प्राचेद्देवासुः प्र णयन्ति देवयुं ब्रह्मप्रियं जोषयन्ते वरा इव ॥ २ ॥

आपः । न । देवीः । उर्गं । यन्ति । होत्रियम् । अश्वः । पश्यन्ति । विस्तृतम् । यथा । रजः ।

प्राचैः । देवासुः । प्र । नयन्ति । देवयुम् । ब्रह्मप्रियम् । जोषयन्ते । वराः इव ॥ २ ॥

१. नास्ति सूको. २. सारिगेः अ. ३. नास्ति ति. ४. सर्वे प्र^{१०} सूको. ५. 'मनपवि' कु. ६-९. नास्ति ति. ७. पुनक्तः ति. ८. नदीनाम् ति. ९. नास्ति वि^{११} अ^{१२}. १०. रक्ष^{१३} वि^{१४} अ^{१५}; 'मार्गं वि^{१६}'. ११-११. तवाच्छणैः वि^{१७} अ^{१८}. १२. 'दिन्वः ल अ^{१९}; मदिग्न्याः वि^{२०} अ^{२१}. १३-१३. नास्ति मै^{२२}.

स्कन्द० 'तमित् पृणञि' इति तच्छब्दः पूर्वस्या ऋच इहानुपगच्छः । तमेव आपः न देवीः यथा एकधनालक्षणा आपो देव्यः होत्रियम् होतुः स्वभूतं चमसमुपगच्छन्ति तद्वत् उप यन्ति संवार्धमुपगच्छन्ति । के । सामार्ध्यात् सर्वमनुष्याः । अथवा 'तमित् पृणञि' इत्यनुपगतस्यः 'तं शब्द' इहायां पृष्टयन्तो विपरिणमयितव्यः । आपो मेति नशब्द उपरिष्टानुपचार उपमाधी-पत्वात्, अस्त्युपमायस्य सप्रत्यये प्रयोगः (तु. भा. ७, ३१) इति पदपूरणः । तस्यैव एकधनालक्षणा आपो होतृचमसमुपगच्छन्ति । स एव सोमेन वक्त इत्यर्थः । 'तमेव च अत्रः अथस्तात्' स्थिताः सर्वमनुष्या उपरि वर्तमानम् पश्यन्ति । कथम् । विवतम् यथा रजः ज्योती स्व उच्यन्ते । पश्येदमादित्याख्यं विततं ज्योतिः पश्यन्ति तद्वत् । 'तमेव आदित्यमदक्षं' सर्वमनुष्याः पश्यन्तीत्यर्थः । तमेव प्राचैः प्रगमनैः देवाः प्र नयन्ति प्रकषेण नयन्ति । क । स्वर्गे वा इष्टेषु वा घनादिषु । स्वर्गे घनानि वा प्रापयन्तीत्यर्थः । देवयुम् देवकामिनम् । ब्रह्मपियम् स्तुतिप्रियम् । नित्यं स्तोतारमित्यर्थः । जोषयन्ते सेवन्ते च । वराः इव यथा वराः परवा ग्रीत्वा वधुः सेवन्ते तद्वत् ॥ २ ॥

वेङ्कट० आपः इव देव्यः प्रवणम् होत्रियम् धिष्यन् देवाः स्तोत्रश्रवणार्थमुपगच्छन्ति । अथस्तात् पश्यन्ति विततम् यथा तेजोऽधोमुखं भवति । प्राचीनज्ञ प्र नयन्ति देवकामं देवाः, स्तोत्र-प्रियं मनुष्यं ते सेवन्ते वराः इव कन्याः ॥ २ ॥

मुद्गल० होत्रियम् होतुः स्वभूतं चमसम् देवीः देव्यो ज्योतमाना आपः न यथा आपः उप यन्ति उपगच्छन्ति तद्वदुपरि वर्तमाना देवा एवमेव चमसम् अत्रः अथस्तात् पश्यन्ति । होतृचमसे अस्माकं सोमाभिपवाच आपः पुरिता इति तेषां इष्टिरप्यस्मिन् संलभ्याऽभूत् । दृष्टान्तः । विततम् विस्तीर्णम् रजः ज्योतिः सूर्यसम्बन्धि यथा निरन्तरमवः अवस्तात् वतति तद्वत् । देवयुम् देवान् कामयमानमेतं चमसम् प्राचैः प्राचीनम् उत्तरवेद्यभिमुखं होमकाले प्र नयन्ति होमार्थे प्रणीतम् ब्रह्मपियम् ब्रह्मणा सोमलक्षणेनाज्ञेन प्रीतं सन्तुष्टम्, पुरितमित्यर्थः । जोषयन्ते देवासः सर्वे देवास्ते चमसे सेवन्ते । वराः इव कन्यकाम् । यथा वरा 'भमेयं भविष्यति' भमेयं भविष्यतीति कन्यकां सेवन्ते, एवं देवा अपि ममायं सोमो ममायं सोम इत्यत्य पार्थे वर्तन्त इत्यर्थः । एवमपरेनप्री-यविनियोगानुसारेण योजितं मन्त्रस्यानुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वात् । यदा तु राविपर्यायेऽस्य विनियोगस्तदा त्वेव व्याख्येयम् । हे इन्द्र ! देव्यः आपो यथा निश्चदेशमुपगच्छन्त्येवं देवास्त्वदीये स्तोत्रे शुभ्रमाणा होत्रिये होतृसम्बन्धि धिष्यन्त्यानुपगच्छन्ति । उपगत्य चावस्तात् यथावत् पश्यन्ति विततं ज्योतिः । देवयुं देवानात्मन इच्छन्त्येतेन संसितारमागताः सर्वे देवाः प्राचीनं प्रणयन्ति अग्रतो धारयन्ति । ब्रह्मपिये स्तोत्रप्रिये त्वां संसन्ते वराः कन्यका इव सेवन्ते ॥ २ ॥

अधि द्वयोर्दधा उक्थ्यंश्च वचो यत्सुचा मिथुना या संपर्यतः ।

अस्यचो व्रते ते श्वेति पृष्यति भद्रा शुक्तिर्यजमानाय मुन्ते ॥ ३ ॥

१-१. नास्ति अ. २. तदेव अ. ३. एकधनालक्षणां कु. ति. ४-४. तच्छब्दं अ.; तच्छब्दं ति. ५. तच्छब्दा ति. ६. घनानि अ. ७. 'राज्य' ति. ८. वधुं कु. ति. ९. कन्याम् वि. अ. १०. अवस्तात् सूको. ११-११. नास्ति सूको. १२. न सूको.

अधि । इयोः । अदधाः । उक्थ्यम् । वचः । यत्सुञ्चा । मिथुना । वा । सूर्यतेः ।
असंयत्तः । व्रते । ते । क्षेति । पुष्यति । भद्रा । शक्तिः । यज्ञमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

स्कन्द० अधिः उपरिगामे । इयोः अदधाः शुद्धोऽप्यर्थे दधातिः निपूर्वार्थे दृश्यः । 'स्यत्ययेन च मध्यमः प्रथमपुरुषस्य' । न्यदधात् । कः । सामर्थ्यात् सध्वर्युः । कयोः पुनरुपरि किं वा यदधात् । इविधानाच्छादनार्थेयोरुपरि तृतीयच्छदिः । कुत धत् । इविधानप्रवहणानुवचनस्य उपान्ते अस्या कचो वितियोगात् । तत्र च इविधानाच्छादनाधानां घषाणां छदिवो क्रमेण निधानात् । तथाहि तैत्तिरीयाणां वचनम्—“विष्णो रराटमति” (तै १, ३, १३, ३) इति मध्यमे छदिरभिनिदधाति, 'विष्णोः इत्यज्ये स्वः' (तै १, २, १३, २) इति 'अन्ये अभितो' भवतः" इति । तथा चैतरेयब्राह्मणम्—“अधि इयोरदधा उक्थ्यम् वचः” इति । 'इयोःशित्वा तृतीये छदिरभिनिधीयते' (ऐसा १, २९) इति । अथवा द्वयोरिति द्वे अत्र इविधानस्य ये द्वार्ये स्थूणे ते उच्येते । तयोर्द्वयपरि रराटी निधीयते । ब्राह्मणे च सैव तृतीयाच्छादकत्वात्तृतीये छदिरुच्यते । केन न्यदधात् । उच्यते । उक्थ्यम् वचः उक्थ्यमिति प्रशस्ननाम (तु. निष ३, ८) । तृतीयाथे चोभयत्र द्वितीया । प्रशस्नेन विष्णोः इत्यादिना मन्त्रेण । कथं मन्त्रम् । उच्यते । यत्सुञ्चा मिथुना वा इत्यादि । कथं पुनरस्यार्थस्य ऐन्द्रस्वम् । इन्द्रार्थमस्वयुः" न्यदधात् इत्येवमिन्द्रस्य प्राधान्यध्वनात् । अथवा अदधाः इति इन्द्र एवोच्यते, ताध्वर्युः । एवं चार्थयोजना कार्या । अधिशब्दः 'अधिपरो अनर्थको' (वा १, ४, ९३) इत्येवं कर्मप्रवचनीयः पदरूपाः । इयोः स्वभूतमदधाः आत्मीये च मनसि दधासि वेदि' वा । शृणोषि शृणु वेत्यर्थः । उक्थ्यं प्रशस्यं स्तुतिकक्षणं वचः । यी द्वौ किं कुरुतः । उच्यते । यत्सुञ्चा वागार्यमुच्यते चो । मिथुना स्त्रीपुंसौ । दम्पती इत्यर्थः । वा यौ । सूर्यतेः भवन्ते परिचरतः । किञ्च असंयतः संयत्तवान् संयतः । कृतप्रयत्न इत्यर्थः । न संयतः" असंयत्तः । विनैव कुशेनेत्यर्थः । वते वागाख्ये कर्मणि । सत्तमीनिर्देशात्, वर्तमानः" "इति जेषः" । ते तव स्वभूते । त्वां यज्ञश्चित्त्वर्थः । क्षेति निवसति स्वमिन् स्थाने । पुष्यति च सर्वाभिः पुष्टिभिः । यत्तव यार्गं करोति सोऽङ्घ्रियन् स्वस्थाने निवसति, सर्वपुष्टिभिश्च पुष्यतीत्यर्थः । किञ्च भद्रा चोभना शक्तिः शक्तिं पूर्वि इति याजनाक्रमेणु पाठात् शक्तियोंप्याक्रमां" (तु. निष ३, १९) । याजना चान्तरूपैकं दानं लक्षयते । त्वदीयं दानमित्यर्थः । कस्यै । उच्यते । यज्ञमानाय सुन्वते सोमनाभिवर्धं कुर्वते यज्ञमानाय । प्रमूत्सुकृष्टे च वने त्वं" ददासीत्यर्थः ॥ ३ ॥

बङ्कट० वावापृथिभ्योः प्रशस्यम् वचः अधि अदधाः । यत्सुञ्ची ये मिथुनभूते स्वाम् पूजयतो यज्ञप्रवर्तनात् । तत्र वते शत्रुभिः असंयतः सुखमेव निवसति," पुष्यति च प्रजया पशुभिः । कर्षणार्थं भवति बलम् सुन्वते यज्ञमानाय ॥ ३ ॥

१. 'यत्र अ. २-२. प्रत्ययेन च पुरुषस्य अ. ३. तृतीयच्छदिः (दि) अ कु. ४. 'ना धविना अ. ५-५. वेदमितः सूको. १. तृतीयपञ्चाः" अ; छदिरिपु° ति. ०. 'चतुर् सूको. ६. अनगात् ति. ९. वे कु; जेष अ. १०. 'वत्" अ कु. ११. नास्ति अ ति. १२. कुशेने" अ. १३. 'मानाः सूको. १४-१५. नास्ति ति. १५. 'शौचार्थः ति. १६. च ति. १७. वमति वि'.

मुद्रल० हे इन्द्र! इयोः हविर्धानयोः उक्त्याम् उक्त्यं शक्यम्, तद्योग्यम् वनः 'युजे वाम्' (अ १०, १३, १) इत्यादिमन्त्रकर्मं वचनम् अथि अदवाः निहितवानसि । कीदृशयोर्हविर्धानयोः । यतस्तुना यथाः संवदाः सुचो ग्रहचमसाद्रिलक्षणानि पाषाणि ययोस्ते । मिथुना युगलरूपेण वर्तमाने ना ये हविर्धाने त्वाम् सपर्यतः पृक्तयतः, तयोस्त्वर्थः । किञ्च ईदृग्पहविर्धानयुक्तो यजमानः अर्ग्यतः शशुभिः सह पुद्धार्यमनभिगतः सन् ते व्रते त्वदीये कर्मणि श्रेति निवसति । पुष्यति च प्रजया पशुभिश्च पुष्टो भवति च । मुन्वते त्वदेवत्ये यागे सोसाभिषवे कुर्वतो यजमानाय यजमानस्य भ्रात्रा कन्याणी शक्तिः उन्कृष्टं बलं भवति । एतत्सर्वं हविर्धानयोस्त्वत्कृत्यं चत्सोऽधिनिधानेन त्वया कृतमित्यर्थः ॥ ३ ॥

आदङ्गिराः प्रथमं दधिरे वयं इद्दामयः शम्या ये सुकृत्या ।

सर्वं पुणेः समविन्दन्त भोजनमश्वावन्तं गोमन्तमा पशुं नरः ॥ ४ ॥

आत् । अङ्गिराः । प्रथमम् । दधिरे । वयः । इद्दामयः । शम्या । ये । सुकृत्या ।

सर्वम् । पुणेः । सम् । अविन्दन्त । भोजनम् । अश्वावन्तम् । गोमन्तम् । आ । पशुम् । नरः ॥

स्कन्द० आत् इति पदपरणः । अङ्गिराः इति बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम् । अङ्गिरस ऋषयः । प्रथमम् दधिरे दत्तवन्तः सुभ्यम् । वयः हविलक्षणमश्वम् । इद्दामयः प्रज्वलिताहवनीयादिकाः । अङ्गिरसोऽपि त्वां प्रथममिष्टवन्तः, किं पुनरन्य ऋषय इत्यर्थः । ये किं कृत्ववन्तोऽङ्गिरसः । उच्यते । शम्या ये सुकृत्या 'शमी' (निघ २, १) इति कर्मनाम । शोभना क्रिया अनुष्ठानं यस्याः सा सुकृत्या । ये त्वद्यागकर्मणा शोभनानुष्ठानेन । सर्वम् पुणेः पणिनास्रोऽसुरस्य स्वमृतम् । समविन्दन्त सम्मगलश्चवन्तः । भोजनम् धनम् अश्वावन्तम् अश्वैस्सहितम् । गोमन्तम् गोभिस्सहितम् । पशुम् आत्यपेक्षमेतदेकवचनम् । पशुजातं च । आकारस्तु पदपरणः सर्वादायां वा । सर्वादायां लक्ष्यवन्तः । नरः मनुष्याः सन्तः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० आ दधिरे अङ्गिरसः प्रथमम् हविः तम् इद्दामयः कर्मणा ये शोभनकरणेन, ते सर्वम् एवं असुरात् भोजनम् त्वया सहापेन अविन्दन्त अश्वावन्तम् गोमन्तम् च पशुसङ्घे नेतारोऽङ्गिरसः ॥ ४ ॥

मुद्रल० यदा पणिनिर्गावोऽपहृतास्तदानीम् अङ्गिराः अङ्गिरसः प्रथमम् पूर्वमप्रतः वयः हविलक्षणमश्वम् दधिरे इन्द्रार्थं सम्पादितवन्तः । आत् अनन्तरं तादृशाः ये अङ्गिरसः इद्दामयः प्रज्वलिताग्निमुक्ताः सन्तः सुकृत्या शोभनकरणोपेतया शम्या कर्मणा शोभनेन यागेन इन्द्रमयजश्चिति शेषः । ते नरः यज्ञस्य नेतारोऽङ्गिरसः पुणेः एतन्नास्रोऽसुरस्य सम्बन्धिं सर्वम् भोजनम् धनम् सम् अविन्दन्त सम्मगलभन्त । कीदृशम् । अश्वावन्तम् अश्वैर्युक्तम् गोमन्तम् गोभिर्युक्तम् । आ मनुष्ये । मन्वाश्च्यतिरिक्तम् पशुम् अन्यत्पशुजातं च समविन्दन्त ॥ ४ ॥

यज्ञैर्यवां प्रथमः पथस्ती ततः सूर्यो व्रतुपा वेन आर्जनि ।

आ गा आजदृशनां काव्यः सर्चा यमस्य जातममृतं यजामहे ॥ ५ ॥

१. गोभिश्च तं ति. २. 'वेकमेत' ति. ३. 'स्तम् ति'. ४. नास्ति वि' अ'. ५. 'यत् वि' लपं. ६. भोजनं वि'. ७-७. त्वां अ' वि'; समगलभतो (त्वा) श्वनं वि'. ८. 'शमिन्द्राय मूको.

यज्ञैः । अर्धर्वा । प्रथमः । पृथः । तते । ततः । सूर्यः । व्रतऽप्राः । वेनः । आ । अजनि ।
आ । गाः । आजत् । उशना । काव्यः । सचा । यमस्य । जातम् । अमृतम् । यजामहे ॥ ५ ॥

स्कन्द० यज्ञैः इन्द्रदेवतैः अथर्वा नाम ऋषिः प्रथमः सर्वत उत्कृष्टः अमृतो वा पृथः प्रज्ञागमनमार्गान् इन्द्रस्यात्मनो वा स्वर्गगमनमार्गान् तते^१ विस्तीर्णान्^२ चकार । ततः तेन्य एव यज्ञेभ्यः सूर्यः भादित्यः व्रतगः प्रकाशकरणद्वारेण सर्वकर्मणां पालयिता वेनः मेधावी कान्तो वा आ अजनि आज्ञात उत्पन्नः । धर्माधिकत्वात् कृन्त्यस्य व्रतत उत्पत्तेः यज्ञानां च धर्मत्वादिदमुच्यते ततः सूर्यो व्रतपा वेन आजनीति । तैरेव च^३ यज्ञैरिन्द्रदेवतैः आ गाः आजत् अन्न गतिकेपणयोः । भागतवान् प्राप्तवान् । लब्धवानित्यर्थः । किम् । गाः । कः । उशना नाम ऋषिः काव्यः कविपुत्रः । सचा सह । केन । सामध्यात् पुत्रैः पौत्रैश्च । एतत् ज्ञात्वा यमपि यमस्य जातम् अमृतम् यजामहे यम इति यज्ञनाम^४ शाकपूणिना पठितम् । षष्ठी चात्र 'यज्ञैश्च करणे' (पा २, ३, ६३) इत्येव सृतीषार्थे द्रष्टव्या । यज्ञेन यजामहे इत्यर्थः । कम् । प्रकरणान् इन्द्रम् । कौडशम् । जातममृतं जन्मपन्तं मरणवर्जितमित्यर्थः । अथवा यमोऽत्राऽऽदित्य एव । षष्ठीनिर्देशाच्च सकाशादिति वाक्यशेषः । भादित्यस्काशाज्जातममृतं यजामहे इति । इन्द्रो हि वर्षासु^५ रसादानेनाऽनुगृह्यमाणः कर्मात्मना भादित्याज्जायते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० पणिभिरपहृतासु गोषु यज्ञैः कृतैः अथर्वा पूर्व^१ मार्गान् कृतवान् । ततः अन्धकारविनाशार्थं कर्मणां पालयिता कान्तः सूर्यः प्रादुरभूत् । ततोऽन्धकारे विनष्टे कविपुत्रः उशना सह सर्वा एव गाः आ आजत् । असुरनिवमनार्थं प्रादुर्भूतमिन्द्रम्^२ यजामहे ॥ ५ ॥

मुद्गल० पणिभिरपहृतासु गोषु अथर्वा एतत्संज्ञः ऋषिः यज्ञैः इन्द्रदेवतैरनुष्ठितैर्वागीः पृथः गोसम्बन्धिनो मार्गान् प्रथमः तते तनुते । सर्वेभ्य ऋषिभ्यः पूर्वमेव कृतवानित्यर्थः । ततः तदनन्तरम् व्रतपाः व्रतानां कर्मणां पालयिता वेनः कान्तः सूर्यः सूर्यरूपे इन्द्रः आ अजनि गर्वा प्रदर्शनाय भाविरभूत् । ततोऽथर्वा ताः गाः आ आजत् आभिमुख्येन प्राप्नोत् । तादृशेन्द्रस्य काव्यः कवेः पुत्रः उशना शृगुः सचा असुरनिरसनाय सहायोऽभूत् । यमस्य असुराणां निवमनार्थम् जातम् प्रादुर्भूतम् अमृतम् मरणरहितं तमिन्द्रम् यजामहे हविर्भिः पूजयामः ॥ ५ ॥

वर्हिर्वा यत् स्वपत्याय वृज्यतेऽर्को वा श्लोकमाधोपते दिवि ।

प्रावा यत्र वदति कारुक्कथ्यं^१ स्तस्योदिन्द्रो अभिपित्वेषु^२ रण्यति ॥ ६ ॥

वर्हिः । वा । यत् । सुऽअपत्याय । वृज्यते । अर्कः । वा । श्लोकम् । आऽधोपते । दिवि ।

प्रावा । यत्र । वदति । कारुः । उक्थ्यः । तस्य । इत् । इन्द्रः । अभिऽपित्वेषु । रण्यति ॥ ६ ॥

स्कन्द० यत् स्वपत्याय इति^१ षष्ठ्यर्थे एते^२ प्रथमाच्चतुर्थी । वर्हिः वा यस्य यजमानस्य स्वपत्याय वृज्यते

१. नास्ति अ ति. २. 'गौवा अ ति. ३. नास्ति अ कु. ४. वज्ञ इति अ. ५. नास्ति ति.
६-६. अस्मात् वि^१ अ^२. ७. प्रादुरभूत् तमि^३ वि^४ अ^५. ८. नास्ति मे^६. ९. एपा अ ति.

वृत्तिरत्र सामर्थ्यात् सत्प्रायेः । लीयते नित्यम् । अर्कः वा स्तोत्राऽवाऽर्कं उच्यते । 'अर्कं
बद्धो मरुतो हविष्मत्' । (ऋ १, १६७, ६) इति यथा । स्तोत्रं वा । श्लोकम् स्तुतिशब्दम् आपोयते
आपोययति । भाष्यतौत्पर्यैः । दिवि बुलोकैः । अत्यन्तमुच्चैः स्तौतीत्यर्थैः । प्राया अभिषवप्राया
यत्र पठ्यर्थे एषा सप्तमी । यस्य स्वभूतः । वदति अभिषवकाले शब्दं करोति । कीदृशः ।
कारुः स्तोत्रा । यावद्वाभिषवप्राया अभिषव करोति, तावत् स्तुतयः प्रवर्तन्ते इति तदावत्तत्वात्
स्तुतीनामभिषवप्रायैव स्तोत्रेषुच्यते, स्तोत्रसादृश्याद्वा । उच्यतेः प्रशस्यः । तस्य एव इन्द्रः ।
अभिषवेषु च पठतेर्गतिकर्मण इदं रूपम् । अभिषवकालेषु । एष्यति रमते । तमेवाभिषवच्छिन्द्रः
प्रतीयते, नाऽन्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

षेकूट० यस्मिन् मनुष्ये शोभनाय कर्मणे बहिः वा वृज्यते । होता वा स्तुतिशब्दम् दक्षिणोपपत्तिं
अन्तरिक्षे । सत्र हि वाचमुच्चारयति । सत्र वा सोमाभिषवकृत् प्राया प्रशस्यः शब्दं करोति ।
तस्य एव अभिषवकालेषु इन्द्रः रमते ॥ ६ ॥

मुद्रल० सत्प्रायाय शोभनाऽपत्तनहेतुभूताय कर्मणे बहिः वा यद् यदा वृज्यते छिद्यते । अथयुगा
यागार्थमाह्वयते । अर्कः वा स्तोत्रनिष्पादको होता वा श्लोकम् स्तुतिकर्ता वाचम् दिवि द्योतमाने
पक्षे यत् यदा आपोयते उच्चारयति । यत्र यस्मिन् काले प्राया अभिषवार्थं मरुत् उच्यते
वदति शब्दं करोति । दृष्टान्तः । कारुः उच्यतेः लुप्तोपममेतत् । उच्यते शस्यत् संसिता कारुः
स्तोत्रा यथाऽभिमतशब्दं करोति, तद्वत् तस्य इत् पूर्वोक्तस्य सर्वस्य अभिषवेषु अभिषवसिषु इन्द्रः
रमति रमते । अस्मदीयो वागो भविष्यतीति शब्दं करोति ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके पद्याध्याये ऋतुर्थो वर्गः ॥

[८४]

असावि सोमं इन्द्र ते शर्विष्ठ धृष्णवा गृहि ।

आ त्वां पूणक्तिवन्द्रियं रजः सूर्यो न रुदिमर्भिः ॥ १ ॥

असावि । सोमः । इन्द्र । ते । शर्विष्ठ । धृष्णो इति । आ । गृहि ।

आ । त्वा । पूणक्तु । इन्द्रियम् । रजः । सूर्यः । न । रुदिमर्भिः ॥ १ ॥

स्कन्द० असावि अभिषुतः^१ सोमः अस्माभिः हे इन्द्र । ते^२ त्वदर्थम् । पृतत् ज्ञात्वा हे^३ शर्विष्ठ ।
बलवचनम् । पूणो । अभिभवितः । शत्रूणाम् वा गृहे आगच्छ । आगतं च त्वां पूणक्तु इन्द्रियम्
पृच्छिरत्र पूरणार्थः । 'तमित् पूणक्ति' (ऋ ६, १५, ११) इति यथा । इन्द्रियमित्यत्रापि
स्वार्थे घञ्प्रत्ययः^४ । इन्द्र एवेन्द्रियः^५ । आपूरयतु त्वामिन्द्रमस्मदीयः^६ सोम इत्यर्थः । अथवा
इन्द्रिये वीर्यमुच्यते । सामर्थ्याच्चात्रान्तर्गतत्वर्थः इन्द्रियशब्दः । आपूरयतु त्वां वीर्यवदस्मदीय

१. नास्ति सूको. २. यः ति. ३. 'यविव न ति. ४. नास्ति कु. ५. 'काले अ. ६. स्तुतिशब्देः

ल कु. ७. सा (श्रा) वयति वि' अ. ८. अभिषवेषु वि' अ. वाधिनं कु. ९. विस्तिता सूको. १०. 'भूतः
अ. ११. वि अ. १२. यन्त्र' सूको. १३. एवेन्द्रि' अ. 'न्द्रियं ति. १४. 'आदिन्द्रियः ति;
'अदीयम् अ.

सोमादिदिविरित्यर्थः । कथं सुनरापूरयतु । उच्यते । रजः सूर्यः न रश्मिभिः रजःशब्दः अत्र 'लोक-
यचनः । यथा सूर्यः पार्थिवलोकम् अन्तरिक्षं वा । निरन्तरं रश्मिना पूरयति तद्वत् ॥ १ ॥

वेङ्कट० सुतः सोमः इन्द्र! तुभ्यम्, बलवत्तम! अभिभक्तिः! जागच्छ । आपूरयतु त्वां बलम्
अन्तरिक्षम् इव सूर्यः रश्मिभिः ॥ १ ॥

मुद्रल० 'असावि' इति विजयपृथमेकादशं सूक्तम् । गौतम ऋषिः । आदितः षडनुष्टुभः ।
सप्तम्याद्यास्तिस्र उष्णिहः । दशम्याद्यास्तिस्रः पङ्क्तयः । त्रयोदश्याद्यास्तिस्रो नापम्यः ।
षोडशाद्यास्तिस्रश्चिष्टुभः । एकोनविंशती बृहती । विंशती सतोबृहती । इन्द्रो देवता ॥

हे इन्द्र! ते त्वदर्शम् सोमः असावि अभिषुतोऽभूत् । हे शविष्ठ! अतिशयेन बलवत् ।
अत एव षणो! शशूणां धर्मवितः! इन्द्र! आ गहि देवयजमदेशमागच्छ । आगतञ्च त्वा त्वाम्
इन्द्रियम् सोमपानोत्थं प्रभूतं सामर्थ्यम् आ वृणुतु आ पूरयतु । रजः अन्तरिक्षम् रश्मिभिः
किरणैः सूर्यः न यथा सूर्यः पूरयति तद्वत् ॥ १ ॥

इन्द्रमिद्वरीं बहूतोऽप्रतिभृष्टशत्रुसम् । ऋषीणां च स्तुतीरुप यज्ञं च मानुषाणाम् ॥२॥

इन्द्रम् । इत् । हरी इति । बहूतः । अप्रतिभृष्टशत्रुसम् ।

ऋषीणाम् । च । स्तुतीः । उप । यज्ञम् । च । मानुषाणाम् ॥ २ ॥

स्कन्द० 'इन्द्रम् इत् हरी बहूतः अप्रतिभृष्टशत्रुसम् अग्रत्यभिभूतपूर्वबलम्, ऋषीणाम् च स्तुतीः उप उप-
शब्दोऽत्र' प्रतिशब्दत्वात् । ऋषीणां च स्तुतीः प्रति । यज्ञम् च मानुषाणाम् मनुष्याणां स्वभूतम् ॥२॥

वेङ्कट० इन्द्रम् अद्वी बहूतः अग्रत्यभिभूतबलम् ऋषीणाम् च स्तुतीः मनुष्याणाम् च यज्ञम् प्रति ॥ २ ॥

मुद्रल० अप्रतिभृष्टशत्रुसम् केनाप्यप्रतिर्घातितशत्रुम् । अहिंसितबलमित्यर्थः । इन्द्रम् इत् इन्द्रमेव ऋषीणाम्
वसिष्ठादीनाम् मानुषाणाम् अन्येषां मनुष्याणाम् च स्तुतीः यज्ञम् च हरी अद्वी उप बहूतः
समीपं प्रापयतः । यत्रयत्र स्तुञ्जित यत्रयत्र यजन्ते तत्रतत्र सर्वत्रेन्द्रमशौ प्रापयत इत्यर्थः ॥ २ ॥

आ तिष्ठ वृत्रहन् रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।

अर्वाचीनं सु ते मनो प्रावा कृणोतु वग्नुना ॥ ३ ॥

आ । तिष्ठ । वृत्रहन् । रथम् । युक्ता । ते । ब्रह्मणा । हरी इति ।

अर्वाचीनम् । सु । ते । मनः । प्रावा । कृणोतु । वग्नुना ॥ ३ ॥

स्कन्द० आ तिष्ठ आरोह हे वृत्रहन्! रथम् युक्ता युक्तेन ते असाभिः ब्रह्मणा स्तुतीपानिर्देशाय स्तुवन्निरिति'

वात्स्यशेषः । की । हरी । आस्तिपवस्य च अर्वाचीनम् अस्मद्यज्ञगमनाभिमुखं सुप्तु ते तव मनः
अयमभिपवधाया कृणोतु वगुना स्वेनाभिपवशब्देन ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'आतिष्ठ वृहन्' रथम् । युक्तौ ते प्रहणा अइवौ । तव मनः अभिपवधाया घोपसब्देन
अस्मत्भिमुखं सुप्तु करोतु ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे वृहन् ! कृणुषां इन्तरिन्द्र ! रथम् आ तिष्ठ आरोह । यस्मात् ते हरी त्वदीयावगौ
प्रहणा स्तोत्रलक्षणेन मन्त्रेण युक्ता रथेऽस्माभिर्योजितौ तस्मात् त्वं रथमातिष्ठ । ते मनः त्वदीयं
मनश्च यावा अभिपवार्थं प्रवृत्तः पापाणः वगुना वचनीयेनाभिपवशब्देन अर्वाचीनम् अस्मदभिमुखम्
सु कृणोतु सुप्तु करोतु ॥ ३ ॥

इममिन्द्र सुतं पिव ज्येष्ठममर्त्यं मदम् । शुक्रस्य त्वाभ्यक्षरन् धारा ऋतस्य सादने ॥४॥

इमम् । इन्द्र । सुतम् । पिव । ज्येष्ठम् । अमर्त्यम् । मदम् ।

शुक्रस्य । त्वा । अभि । अक्षरन् । धाराः । ऋतस्य । सादने ॥ ४ ॥

रुद्र० इमम् हे इन्द्र ! सुतम् सोमम् पिव ज्येष्ठम् प्रदात्यतमम् अमर्त्यम् अमरणघर्माणम् ।
नित्यमित्यर्थः । 'मदम् मदकरमित्यर्थः' । शुक्रस्य शुक्राकृतप्रहस्यं शुक्रवर्णस्य वा सोमस्य । त्वा
अभि अक्षरन् । अभिशब्दः 'अभिरभागे' (पा १, ४, ११) इत्येवं कर्मप्रवचनीयः प्रतिशब्देन
समानार्थः । त्वां प्रति अक्षरन् क्षरितवत्ये इत्यर्थः । धाराः ऋतस्य यज्ञस्य सन्निधिनि
सादने स्थाने वेद्यालये ॥ ४ ॥

वेङ्कट० इमम् इन्द्र ! सुतम् पिव । प्रदात्यन् अमरणसाधनं सोमम् । सोमस्य धाराः त्वाम्
अभि अक्षरन् यज्ञगृहे ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! सुतम् अभिपुतम् इमम् सोमम् पिव । कीदृशम् । ज्येष्ठम् अतिशयेन प्रदात्यन्
मदम् मदकरम् अमर्त्यम् अमारकम् । सोमपानजन्यो मदो मदान्तरवन्मारको न भवतीत्यर्थः ।
तथा आतरन् यज्ञस्य सम्बन्धिनि सादने गृहे वर्तमानाः शुक्रस्य दीप्तस्यास्य सोमस्य
धाराः त्वा त्वाम् अभि अक्षरन् आभिमुख्येन सञ्चलन्ति त्वां प्राप्नुवन्ति । स्वयमेवा-
गच्छन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

इन्द्राय नूनमर्चतोक्थानि च ब्रवीतन । सुता अमत्सुरिन्द्रवो ज्येष्ठं नमस्यता सहः ॥५॥

इन्द्राय । नूनम् । अर्चत । उक्थानि । च । ब्रवीतन ।

सुताः । अमत्सुः । इन्द्रवः । ज्येष्ठम् । नमस्यतु । सहः ॥ ५ ॥

१. 'मुक्तवन् ति. २. २. नास्ति वि'. ३. युक्त वि' लपे; सु (शु) वा वि' अ'. ४-४. नास्ति
अ; 'कान् कु. ५. 'अयस्य प्र' ति अ. ६. नास्ति ति. ७. 'अक्षरित' ति. ८. नास्ति कु. ९. 'रथम्
वि' अ'. १०. यज्ञ... वि'; यज्ञ लपे.

स्कन्द० नूनम् इति पदपरणः क्षिप्रार्थो वा, सामर्थ्यात् । इन्द्रार्थं क्षिप्रम् अर्चत इकारपत
 'वाग्दानुवाक्यादिलक्षणाः स्तुतीः' हे मदीयाः पुत्राः पौत्राः च कृत्विवजो वा । उक्तानि च
 'शस्त्राणि च' श्रवीतान् । किं कारणम् । उच्यते । यस्मात् मुताः^१ अभिपुताः^२ अमत्सुः^३ तर्पितवन्तः
 इन्द्राः सोमाः ज्येष्ठम् प्रशस्यतममिन्द्रम् नमस्यत नमस्कारैश्च पूजयत । सहः बलनामैतत्
 (तु. निघ २, ९) । अन्तर्णीतमन्वयं चेह द्रष्टव्यम् । सहस्विनं बलवन्तम् इन्द्रम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'इन्द्राव क्षिप्रं स्तुत, शस्त्राणि च श्रुत । मुताः सोमा एवम् अमत्सुः । त्रिमिसं मर्त्तं
 ज्येष्ठम् सहस्वितं श्लोत्रैः कश्चैश्च नमस्यत इति १ ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे कृत्विवजः ! इन्द्राय नूनम् क्षिप्रम् अर्चत पूजनं कुरुत । एतदेव स्पष्टीक्रियते । उक्तानि
 अग्रणीतममन्वसाध्यानि श्लोत्राणि च श्रवीतान् श्रुत । मुताः अभिपुताः इन्द्राः सोमाश्च अमत्सुः
 आगतमेनामिन्द्रं मर्त्तं कुर्वन्तु । अनन्तरम् ज्येष्ठम् प्रशस्यतमम् सहः सहस्विनं बलवन्तं तमिन्द्रम्
 नमस्यत नमस्कुरुत ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये पञ्चमो वर्गः ॥

नक्रिष्ट्वद् रथीतरौ हरी यदिन्द्र यच्छसे । नक्रिष्ट्वानु मृग्मना नकिः स्वश्च आनशे ॥६॥

नकिः । त्वत् । रथिऽतरः । हरी इति । यत् । इन्द्र । यच्छसे ।

नकिः । त्वा । अनु । मृग्मना । नकिः । सुऽअश्वः । आनशे ॥ ६ ॥

स्कन्द० नकिः इति निपातो न कश्चिदित्यस्यार्थः । न कश्चिद् स्वत्तो रथीतरः प्रकृष्टतरौ रथी^४ ।
 कस्मात् । उच्यते । हरी यत् यस्मात् हे इन्द्र ! यच्छसे अस्यन्तप्रवृद्धवेगावपि निवच्छसि । निरोद्धुं
 शक्नोषीत्यर्थः । किञ्च नकिः त्वा अनु मृग्मना अनुशब्दोऽप्र 'उपोऽधिके च' (पा १, ४, ८५) इत्यनेन
 कर्मप्रवचनीयेन समानार्थे आधिक्यवचनः । 'मृग्मना' (निघ २, ९) इति बलनाम । न
 कश्चिद्वत्तोऽधिको बलेत्यर्थः । नापि कश्चिद् शोभनाच्युक्तोऽपि आपद्ये व्याप्तिकर्मायम्
 (तु. निघ २, १८) । भवन्तं बलेन व्याप्नोति । सदशोऽपि न^५ कश्चिद् बलेनास्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'न कश्चिद् स्वत्तः रथीतरः भवति । यदि त्वम् इन्द्र ! अश्वौ निवच्छसि, न कश्चिद्
 त्वाम् अनु बलेनाभिभवति, न कश्चन स्वत्तः^६ यच्छन्तं व्याप्नोति' ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! त्वम् यत् यस्मात् हरी एतत्संज्ञावधौ यच्छसे रथे योजयसि । यस्मात् त्वत्
 स्वत्तोऽन्वः कश्चिद् रथीतरः अतिशयेन रथवान् नकिः नास्ति । अन्येषामोदगभयुक्तरथाभावात् ।
 त्वा अनु^७ त्वामनुलक्ष्य मृग्मना बलेन सदशोऽपि नकिः नञ्छसि । स्वश्चः शोभनाद्योऽन्वद्य त्वाम्

१-१. 'गां स्तुतिम् अ. २-२. नास्ति कु. ३. 'ताः सोमाः ति. ४. 'मुताः अ. ५. नास्ति अ.
 ६-६. नास्ति वि. ७-७. नर्व वि' अ'; 'मत् वि'; 'मत्तो वि' कु ल लपं. ८-८. श्लोत्रैश्च वि' अ';
 श्लोत्रैश्चैः वि' अ' कु ल लपं. ९-९. नास्ति कु. १०. कश्चिदेव' ति. ११. रथीः कु ति. १२. 'मन् कु.
 १३. नास्ति अ ति. १४-१५. नास्ति वि. १६. 'श्वो न वि' अ' १७. नास्ति सूको.

नास्तिः आनयो न प्राप । इन्द्रस्य बलाचचोरसाधारण्यत्वादिन्द्रसदसो पलवानश्वान् लोके कश्चिदपि
नास्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

य एक इद् विदयते वसु मर्तीय दाशुषे । ईशानो अप्रतिष्कृत इन्द्रो अङ्ग ॥ ७ ॥

यः । एकः । इत् । विदयते । वसु । मर्तीय । दाशुषे । ईशानः । अप्रतिष्कृतः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ७ ॥

स्कन्द० य एकः इत् एव विदयते विविधं वदति । वसु मर्ताय दाशुषे यजमानाय । ईशानः सर्वस्थेश्वरः ।
अप्रतिष्कृतः स्कुल आश्रयणे । आश्रयणमागमनं प्रवर्तेतित्यर्थात् । अन्वेनाप्रतिगतः अप्रतिष्कृतः ।
बुद्धे अभियुजातः अन्वेनाप्रत्यभियुक्तपूर्ते इत्यर्थः । कोऽसौ । उच्यते । इन्द्रः । अङ्ग इति तु
निपातः^१ पददूषणे वा क्षिप्रार्थो वा । सामर्थ्याद् विदयते इत्येतेन सम्बन्धयितव्यः । क्षिप्रं विदयते
इति । यच्छब्दश्रुतेर्दाशुष्या ऋचः तच्छब्दमभ्याहार्य उत्तरयचैकवाक्यता योज्या । न इन्द्रो
विदयते वसु सः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यः एक एव विविधं प्रपच्छति धनम् मर्ताय दाशुषे, ईश्वरः शत्रुभिरप्रतिषाब्धितः सः
इन्द्रः । अङ्ग इति कञ्चन सम्बोधयति ॥ ७ ॥

मुद्रल० यः इन्द्रः एकः इत् एक एव दाशुषे हविर्देवते मर्ताय मनुष्याय यजमानाय वसु धनम्
विदयते विशेषेण वदति । अङ्ग क्षिप्रम् अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिषाब्धितः । प्रतिकूलशत्रुरहित इत्यर्थः ।
एवमभूतः सः इन्द्रः क्षिप्रम् ईशानः सर्वस्य जगतः स्वामी भवति ॥ ७ ॥

कदा मर्तेमराधसं पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् । कदा नः शुश्रुवद् गिर इन्द्रो अङ्ग ॥ ८ ॥

कदा । मर्तेम् । अराधसम् । पदा । क्षुम्पम्ऽऽव । स्फुरत् ।

कदा । नः । शुश्रुवत् । गिरः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ८ ॥

स्कन्द० कदा मर्तेम् अराधसम् 'राधः' (निघ २, १०) इति धननाम । अधनम् । दारिद्र्यात्
यद्भुमसमर्थमित्यर्थः । पदा पदेन । क्षुम्पमिव स्फुरत् क्षुम्पमहिच्छतकमुच्यते । स्फुर स्फुल्ल
सञ्चलने । सामर्थ्याद्वाज्रान्तर्णीतित्यर्थः । यथा वायुरन्यो वा 'कश्चित् सर्पच्छत्रकं' चालयति तद्-
वाक्यति^१ । न कदाचिदपीत्यर्थः । निरादरत्वाद्देवदेवेन^२ प्रकारेणाख्यायते । अधनस्योपरि
अत्यन्तनिरादरं इन्द्र इत्यर्थः । यत् एवमतः सधनत्वात्^३ कृतवागा वधे भूमः । कदा नः शुश्रुवत्
श्रीश्रुति स्तुतिक्रमणा गिरः इन्द्रः अङ्ग । अधवैर्व^४ पूर्वोक्तयोरेष्वेयोरैकवाक्यता । न कदाचिदप्यधनं
पादेन चालयतीन्द्रः । वयज्जायनाः, अतो भीया भूमः । कदा नः शुश्रुवत् गिर इन्द्रो

१. 'पायनात् कु ति. २-२. नास्ति वि'. ३-३. 'विचन्द्रकम् अ. ४. नास्ति अ. ५. चैतदेवेन
अ; निरादरत्वं चैत' ति. ६. अधन' अ. ७. नास्ति सूको.

अङ्ग इति । अयवैचमन्यथास्या ऋचा^१ अर्धयोजना । कदा मर्तमराधसं 'हविलेक्षणेन धनेन' रदितं
अयटारमित्यर्थः । पदा क्षुम्भमिव स्फुरत् । स्फुरति स्फुलतीति^२ वधकर्मसु पाठान् (तु. निष ३, १९)
स्फुरतिरिह वभार्थः । यथा कश्चित् क्षुम्भे पादेनाक्रम्य हन्ति तद्वदनिष्यति । चूर्णायिष्यतीत्यर्थः । कदा
वाऽस्माक यष्टूणां श्रोष्यति गिर इन्द्रो अङ्गेति । अयष्टुन् कदा निमदीष्यति यष्टुंआम्नान्
स्तुतिश्रवणे न अनुप्रदीष्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'कदा मनुष्यम् अनाराधयन्तं' पादेन अहिच्छन्नमितानायासेन अवस्फुरति । वधकर्मा स्फुरतिः ।
कदा नः श्रेयोति गिरः^३ ॥ ८ ॥

मुद्गल० अराधसम् हविलेक्षणेन राधसा धनेन रदितम् अयटारमित्यर्थः । पूर्वविषम् मर्तम् मनुष्यम्
इन्द्रः पदा पादेन क्षुम्भमिव अहिच्छन्नकमिव कदा स्फुरत् स्फुरिष्यति । यथा अहिच्छन्नं मण्डलाकारेण
शयाने कश्चिदनायासेन हन्ति । एवमित्येवमिह कदा अस्माक्यष्टुन् इतिष्यतीत्यर्थः । स्फुरतिर्वधकर्मा ।
नः अस्माकं यष्टूणां गिरः स्तुतिकक्षणा वाचः इन्द्रः कदा कश्चिन् काले अङ्ग क्षिप्रम्
शुभवन् श्रोष्यतीति वित्तकर्म ॥ ८ ॥

यश्चिद्धि त्वा बहुभ्य आ सुतावौ आविवासति । उग्रं तत् पत्यते शव इन्द्रो अङ्ग ॥ ९ ॥

यः । चित् । हि । त्वा । बहुऽभ्यः । आ । सुतऽवान् । आऽविवासति ।

उग्रम् । तत् । पत्यते । शवः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ९ ॥

स्कन्द० चित् हि इति पदपूर्णी । यः यजमानः त्वा त्वाम् बहुभ्यः आ^१ बहुभ्य इत्यापादानक्षुतेरा इति
च^२ उपसर्गाद्येभ्यस्त्रिषापदाभ्याहारः । बहुभ्योऽभ्येभ्यो यजमानेभ्य आहुन्व । आत्मीयमकाशमानीये-
त्यर्थः । सुतवान् 'सुतेन सोमेन' तवान् । आविवासति मयाद्या परिचरति । उग्रम् तत् चतुर्ध्वेषं
प्रथमेया । तस्मै पत्यते ऐश्वर्यकर्मायं पठितः (तु. निष २, २१) । इह तु दानैश्चर्ययोः परस्परं
सम्बन्धादिश्रयेण दाने प्रतिपद्यते । दानार्थं एव वा सामर्थ्यात् पत्यतिः । वृदातीत्यर्थः । किम् ।
शवः बलम् । कः । उच्यते । भवान् इन्द्रः अङ्ग क्षिप्रम् । पदपूर्णी वा अङ्गऽभ्यः ।
अयवैचमन्यथा उत्तरस्वार्थैचैस्वार्थयोजना । तदिति श्रद्धयर्थे प्रथमा । पत्यत इत्यस्यैश्वर्याय एव ।
इदम् उग्रं तस्य स्वभूते शवः पत्यते यावत् कश्चिद् ईशितव्यं तस्य^३ 'सर्वेभ्ये इन्द्रः'^४ ।
न्यत्ययेन इमं सम्बोधनप्रथमास्ताने सम्बतिरिक्तप्रातिपदिकार्थे प्रथमा । हे^५ इन्द्रेत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० यः^१ चित् हि त्वा^२ बहुभ्यः मनुष्येभ्यः^३ एकः सुतसोमः^४ परिचरति । तस्य उद्गूणी बलं
सर्वेषामीष्टे । सः^५ इन्द्रः इति अवगाच्छेति^६ ॥ ९ ॥

१. नास्ति चि. २-२. धनेन हविलेक्षणेन अ. ३. स्फुलति ति. ४-४. नास्ति चि: 'नाभारव'
वि' अ'. ५-५. नास्ति वि: गिर: पर्वतेषूपगूडे तदविन्दत् रूपे. ६-६. सुते सोमे मनः ति. ७. नास्ति
अ ति. ८. रर ति. ९-९. तर्त्तेन्द्र रर: अ; 'स्तेन्द्र ररथः ति. १०. नास्ति अ. ११. यत् ल.
१२-१२. मनुष्येभ्यो बहुभ्यः वि' अ'; नास्ति वि'. १३. सुतः सोमः वि'. १४. नास्ति वि' अ'.
१५. नास्ति वि' कु; 'गच्छ कु.

मुद्रल० बहुभ्यः मनुष्येभ्यः सकाशात् यः चित् हि य एव आहु यजमानः आ सुतावारं अभि-
युतसोमयुक्तः सन् हे इन्द्र! ता त्वाम् आविवासति परिचरति । तत् तस्मै यजमानाय यन्
उद्यम् उदगूर्णम् शवः पलम् इन्द्रः अहं क्षिप्रम् पत्यते पातयति प्रापयति ॥ ९ ॥

स्वादोरित्था विषुवतो मध्वः पिबन्ति गौर्यैः ।

या इन्द्रेण सयावरीवृष्णा मदन्ति शोभसे वस्वीरनु स्वराज्यम् ॥ १० ॥

स्वादोः । इत्था । विषुवतः । मध्वः । पिबन्ति । गौर्यैः ।

याः । इन्द्रेण । सयावरीः । वृष्णा । मदन्ति । शोभसे । वस्वीः । अनु । स्वराज्यम् ॥ १० ॥

स्कन्द० स्वादोः मृदस्य । इत्था असुत्र देवलोके । विषुवतः विषु स्वाहावित्पस्य^१ विषुशब्दो व्याप्ति-
वचनः । व्याप्तिमतः । प्रभूतस्येत्यर्थः अथवा विषुशब्दः वैषम्यपर्यायः, वैषम्यवतः दुरवगतस्येत्यर्थः^२ ।
मध्वः मधुसदृशस्वादुकल्प । सामर्थ्यादुदकस्य^३ । पृष्ठीनिर्देशाच्चैकदेशमिति शेषः^४ । द्वितीयायै वा
सर्वत्र पृष्ठी । स्वादु विषुवत् मधुसदृशस्वादु चोदकं पिबन्ति गौर्यैः । याः इत्येतत् पिबन्ती-
त्येतेन सम्बद्धते । कुत एतत् । 'उत्तरस्यासुचि घेतुशब्देन प्रत्यवमर्शनात् । याः गावः पिबन्ति
गौर्यैः गौरवर्णाः इन्द्रेण सह सयावरीः सह गन्धः । कौरशेन । उच्यते । वृष्णा वृषिजा । यत्र
यत्रेन्द्रो^५ गच्छति तत्र तत्र तस्य पश्चात् गन्धः । न केवलमसुत्रैव देवलोके मदन्ति च^६ किं
तर्हि । अनु स्वराज्यम् स्वराज्यं प्रति । 'यत्र यत्र देशे' इन्द्रस्याधिपत्यं तत्र सर्वथेत्यर्थः ।
यच्छब्दश्रुतेः च^७ अस्या ऋचः उत्तरयचैकवाक्यता^८ ॥ १० ॥

वेङ्कट० स्वादुरसस्य इत्थं व्याप्तिमतः सोमस्य पिबन्ति^९ गौरवर्णा गावः याः इन्द्रेण वृष्णा 'सह
गच्छन्त्यः'^{१०} पीत्वा सोमम् मदन्ति शोभार्थम्^{११} । ताः वसुमत्यः अनु आसते स्वराज्यम्^{१२} ॥ १० ॥

मुद्रल० स्वादोः स्वादुभूतस्य रसयुक्तस्य इत्था विषुवतः इत्थमनेन प्रकारेण सर्वेषु यज्ञेषु व्याप्तियुक्तस्य
मध्वः मधुररसस्य सोमस्य । 'क्रियाप्रवृत्तं कर्तव्यम्' (पाठ १, ४, ३२) इति कर्मणः सम्प्रदानत्वा-
च्चतुर्थ्यर्थे पृष्ठी^{१३} । एवंविधं सोमम् गौर्यैः गौरवर्णा गावः पिबन्ति । याः गावः शोभसे
शोभार्थम् वृष्णा कामाभिवर्षकेण इन्द्रेण सयावरीः सह यान्त्यो गच्छन्त्यः सत्यः मदन्ति इष्टा
भवन्ति । ता इन्द्रपीतस्य सोमस्य शेषं पिबन्तीत्यर्थः । वस्वीः पशुःप्रदानेन निवासकारिण्यस्ता
गावः स्वराज्यम् स्वकीयस्येन्द्रस्य यत्राज्यं राजत्वं तदनुलक्ष्यावस्थिता इति शेषः ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये षष्ठो वर्गः ॥

ता अस्य पृश्नानायुवः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।

प्रिया इन्द्रस्य धेनुवो वज्रं हिन्वन्ति सार्यकं वस्वीरनु स्वराज्यम् ॥ ११ ॥

१. तद् मूको. २. 'वित्यत्र ति. ३. युटितम् ति. ४. नास्ति ति. ५. वाक्चक्षेपः ति.
६-६. नास्ति ति. ७. नास्ति अ कु. ८-८. यत्र देशे यत्र यत्र च देशे ति. ९. उत्तरयचैक ति.
१०. नास्ति ति. ११-११. सहार्थं वि^{११} अ^{११} कु. १२. 'मनार्थं वि^{११} लये. १३. स्वराज्यम् वि^{११}.
१४. 'लावृषितीयायै मूको.

ताः । अस्य । पशान्ऽयुवः । सोमम् । श्रीणन्ति । पृथ्वयः ।

प्रियाः । इन्द्रस्य । धेनवः । वज्रम् । हिन्वन्ति । सार्यकम् । वस्वीः । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ११ ॥

स्कन्द० या गौरवर्णाः गावः अमुञ्च देवलोकं यत्र चेन्द्रस्याधिपत्यं तत्र सर्वत्र पिबन्ति मदन्ति च । ताः अस्य पशानायुवः पशानात्तद्दः अमृतरूपरसवचनः^१ । युवाद्दोऽपि^२ वृद्धौ । अमृतरूप-पयोऽक्षणात्सर्वस्यः । सोमम् श्रीणन्ति^३ पृथ्वयः पृथिव्यश्चन्द्रो वर्णविशेषवचनः । पुरस्तात् च गीर्षं इति वर्णोपादानात् इहान्तर्णोत्तमस्वर्थो^४ इत्यर्थः । गौरवर्णाः । प्रियाः इन्द्रस्य धेनवः । दुहन्ते^५ या गावः ता धेनव उच्यन्ते । न च सोममेव केवलम् श्रीणन्ति । किं तर्हि^६ । वज्रम् हिन्वन्ति हिनोति^७ वृद्धवर्धः । वज्रं चेन्द्रस्य स्वभूतं वर्धयन्ति । क्रीडन्ति । सार्यकम् यो अन्तर्कर्मणि । शत्रूणां अन्तर्करम् । अनु^८ स्वराज्यम् । यत्रयत्रेन्द्रस्याधिपत्यं तत्रतत्र सर्वत्र ॥ ११ ॥

वेङ्कट० ताः धेनवः इन्द्रस्य स्पर्शनकामाः स्वपयसा सोमम् श्रीणन्ति गावः । प्रियाः इन्द्रस्य धेनवः शत्रूणामन्तर्करम् आयुधं चा^९ प्रेरयन्ति^{१०} ॥ ११ ॥

सुब्रह्म० ताः पूर्वोक्ताः अस्य इन्द्रस्य पशानायुवः स्पर्शनकामाः पृथ्वयः नानावर्णा गाव इन्द्रेण पातज्यम् सोमम् पयसा श्रीणन्ति मिश्रीकुर्वन्ति । इन्द्रस्य प्रियाः प्रीतिहेतुमृतास्ताः धेनवः सार्यकम् शत्रूणामन्तर्करम् वज्रम् आयुधम् हिन्वन्ति शत्रुषु प्रेरयन्ति । इन्द्रो यथा शत्रुषु वज्रं प्रेरयति तथेन्द्रस्य मदमुत्पादयन्तीत्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ११ ॥

ता अंस्य नमसा सहः सपर्यन्ति प्रचेतसः ।

व्रतान्यस्य सश्विरे पुरुणि पूर्वचित्तये वस्वीरनु स्वराज्यम् ॥ १२ ॥

ताः । अस्य । नमसा । सहः । सपर्यन्ति । प्रचेतसः ।

व्रतानि । अस्य । सश्विरे । पुरुणि । पूर्वचित्तये । वस्वीः । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १२ ॥

स्कन्द० ताः एव अस्य^१ इन्द्रस्य स्वभूतम् नमसा पयोऽक्षणेनाश्रेण सहः सेनालक्षणे बलम् सपर्यन्ति परिचरन्ति । सेनामध्यस्य पयः पाययन्तीत्यर्थः । प्रचेतसः इन्द्रस्य गर्वा वा इदं विशेषणम् । प्रवृद्धप्रज्ञानस्तेन्द्रस्य^२ प्रवृद्धप्रज्ञाना वा गावः । किम् । व्रतानि कर्माणि वृत्रवधादीनि अस्य इन्द्रस्य सम्बन्धीनि । सश्विरे सदचरितैतिकर्मा (तु. निघ २, १४) । गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । कुर्वन्तीत्यर्थः । पुरुणि बहूनि । क्रीडास्य । उच्यते । पूर्वचित्तये पूर्वा प्रथमा अत्यन्तोत्कृष्टा चित्तज्ञानं यस्य स पूर्वचित्तः । पशुवर्धे चात्र चतुर्थी । अत्यन्तोत्कृष्टज्ञानस्तेन्द्रस्येत्यर्थः । कर्माणि वृत्रवधादीनि यानोन्द्रस्य तान्यपि तस्य सहायभूता गावः कुर्वन्तीत्यर्थः । वस्वीः अनु स्वराज्यम् इत्युक्तार्थः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० ताः अस्य अश्रेण बलम् परिचरन्ति प्रचेतसाः । व्रतानि च अस्य वृत्रवधादीनि बहूनि अभ्यगच्छन् पूर्वमेव ज्ञातुम् ॥ १२ ॥

१-१. "स्य" सूको. २. पुन^३ कु. ३-३. नास्ति अ. † "तप्यर्थः सूको. ‡-‡ "सुखान्ते सूको. §-§ किं तर्हि कु; किं तर्हि श्रीणन्ति ति. ४. हिन्वति: सूको. ५. ते अनु कु अ ति. ६-६. नास्ति वि^७ लभे. † च युद्धे वि^८ अ^९. ‡ "वति कु. ७. नास्ति ति. ८. संसर्ग^{१०} ति. ९-९. "चर...तसः वि^{११} अ^{१२}.

मुद्रल० पचेतयाः प्रकृष्टज्ञानाः ताः मावः अस्य इन्द्रस्य सहः बलम् नमता स्वकीयेन पयोरुपेणाजेन समर्पन्ति परिचरन्ति । पुरुषि बहुनि अस्य इन्द्रस्य वतानि षड्रुवधादिरुपाणि वीर्यकर्माणि सदिचरे सेचिरे । ज्ञावन्ते इत्यर्थः । किमर्थम् । पूर्ववितथे युयुत्सुर्ना 'सदृणां पूर्वमेव' प्रज्ञापनाय । अनेन युञ्जमाना वृषादमः सर्वे मरणे प्राप्ताः किमर्थं भवद्भिः प्राणास्त्वय्यन्त इति तेषां बोधनावेत्यर्थः । अम्पन् पूर्ववत् ॥ १२ ॥

इन्द्रो दधीचो अस्थिभिर्वृत्राण्यप्रतिष्कृतः । जघान नवतीर्नव ॥ १३ ॥

इन्द्रः । दधीचः । अस्थिभिः । वृत्राणि । अप्रतिष्कृतः । जघान । नवतीः । नव ॥ १३ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते — 'कालकजा नामासुराः । तैर्वैज्यमाना देवा' भगवन्तं ब्रह्मणे प्रणम्योषुः । वधोपायमेधां विचरत्येति । तान् ब्रह्मा प्रत्युवाच । दध्यह्नामा' अग्निः । तमुपगच्छत । स चोपायं विधात्वते इति । ते तमुपगम्योषुः । ब्रह्मणा वयं प्रहिता इति । स योगैश्वर्येभ्यानेना-
गमनप्रयोजनमवेत्य' प्राणानुत्ससन्ते । ततस्तदस्थिभिरिन्द्रज्ञानसुराजघान' इति । तदेतदुच्यते । इन्द्रः दधीचः अस्थिभिः वृत्राणि षड्रुवधुरान् अप्रतिष्कृतः अप्रतिगतः । केनचिदप्रतियोष्यमान इत्यर्थः । जघान नवतीः नव नवनवतिसंख्याकात् । दशोत्तराण्यष्टौ शतानीत्यर्थः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० इन्द्रः दधीचः ऋषेः अस्थिभिः जघान नवतीः नव चासुरान् अप्रतिष्कृतः ॥ १३ ॥

मुद्रल० अत्र शाठ्यायनिन इतिहासमाचक्षते — 'आयवैणस्य दधीचो जीवतो दधीनेनासुराः पराकभूवुः । अयं तस्मिन् स्वर्गतेऽसुरैः पूर्णा पूषिष्वभवत् । अथेन्द्रस्तेरसुरैः सह योद्धुमशक्तुर्वेत्तमुपिमन्विच्छन् स्वर्गं गत इति श्रुत्वाव । अयं परच्छ तत्रत्वान् नेह किमस्य किञ्चित्परिशिष्टमङ्गमस्तीति । तस्मा अवोचन् अस्त्वेतदाश्वं दीर्घं येन शिरसाऽधिम्बां मधुविद्यां प्राप्सवीत् । तसु न विद्य पद्माभवदिति । पुनरिन्द्रोऽब्रवीत् । तद्वन्विच्छतेति । तद्वान्वैषिपुः । तच्छर्षणावत्यनुविद्यामहुः । शर्षणावद् वै नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्थे सरः स्वन्दते । तस्य शिरसोऽस्थिभिरिन्द्रोऽसुरा-
जघान' इति । अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्दितः प्रतिकूलशब्दरहितः इन्द्रः आयवैणस्य दधीचः एतत्संश्लक्ष्णैः अस्थिभिः अश्वशिरःसम्बन्धिभिरस्थिभिः नवतीः नव नवसंख्याका नवतीर्दशोत्तरा-
ष्टशतसंख्याकाः । तथाहि । लोकत्रयवर्तिनो देवाज्जेतुमादावासुरी माया त्रिधा सम्पद्यते । त्रिविधा अतोताऽनागतवर्तमानकालभेदेन तत्कालवर्तिनो देवान् जेतुं पुनरपि प्रत्येकं त्रिगुणिता भवति । एवं नव सम्पद्यते । पुनरप्युत्साहादिशक्तित्रयरूपेण त्रैगुण्ये सति सप्तविंशतिः सम्पद्यते । पुनः सारि-
कादिगुणप्रभेदेन त्रैगुण्ये सत्येकोत्तराशीतिः सम्पद्यते । एवं चतुर्भिस्त्रिगुणिताया मायाया वक्षसु दिक्षु प्रत्येकमवस्थाने सति नव नवतयः सम्पद्यन्ते । एवंविधानि मायारूपाणि वृत्राणि आवरकाण्यनुरतावामि जघान इत्यन्त ॥ १३ ॥

इच्छन्नश्वस्यु यच्छिरः पर्वतेष्वपश्रितम् । तद् विदच्छर्षणावति ॥ १४ ॥

इच्छन् । अश्वस्य । यत् । शिरः । पर्वतेषु । अपश्रितम् । तद् । विदत् । शर्षणावति ॥ १४ ॥

१. ज्ञाने सूको. २-२. शृणामेव सूको. ३. नास्ति अ ति. ४. 'नाम कु.' ५. 'श्रयोभन...
ति. ६. 'संख्या कु.' 'संख्या ति. ७. 'वन्ते मै'.

स्कन्द० अत्रापीतिहासमाचक्षते — 'इन्द्र आधर्वणाय दधीचे मध्यालयं परं ब्रह्म प्रोवाच' । प्रोच्य चैनमु-
वाच । नेदे कस्मैचिद् वक्तव्यमिति । यदि वक्ष्यसि शिरस्ते प्रतिव्यतीषि । तमाधिनौ मन्वर्धिनावा-
गन्धोचतुः । प्रवृद्धि नौ परं ज्ञोति । स तौ प्रत्युवाच । शिरःपातभयात् प्रवर्षीमीति । तौ
तं प्रत्युचतुः । अन्यत् तं आर्वा शिरः प्रतिवृद्धे । तेन प्रवृहीति । स तथेति प्रतिपदे ।
ततोऽस्याधिनौ शिरश्छित्वा अधशिर आदधाते । तेनासौ तावध्यापपाञ्जकार' इति । तदेतत्
कक्षीवान् वक्षति — 'आधर्वणासाधिना' (ऋ १, ११०, २२) इति । 'तथा च' 'दध्वद् इ
यत्' (ऋ १, ११६, १२) इति । ततोऽस्य तदधशिरः पपात् । अधाधिनौ स्वमेव' शिरः प्रत्या-
धावाधशिर इन्द्रभयात् शर्वणावति पर्वते निदधाते । तदन्वेषमाण इन्द्रोऽलभत । अत्रस्य अक-
षवभूतम् यत् शिरः मधुनो ब्रह्मणः प्रवक्तुः पर्वतेषु अपथितम् आधितम् । इन्द्रभयात् अधिभ्यां स्थापित-
मित्यर्थः । तत् विदत् तदूर्पं ज्ञातवान् लब्धवान् । क । शर्वणावति पर्वते ॥ १४ ॥

वेङ्कट० अन्विच्छन्नमवत् यत् अत्रस्य शिरः पर्वतेषु अकगूडम्, तत् अविन्दत् शर्वणावति सरसि । अत्र
शाद्वायनकम् — 'दध्वद् इ वा आधर्वणस्तेजस्वो ब्रह्मवर्चस्पात् । तं ह स्म वाक्मणोऽसुराः
परापश्यन्ति ते ह स्म तदैव विशीर्षाणः शेरते । स ह स्वर्गं लोकमुत्पक्राम । स हेन्द्रोऽसुरैः अभिवाट'
उवाच । स्व नु स दध्वद्भवदिति' । तस्मै होषुः । स्वर्गं वै भगवः स लोकमुदक्रामदिति ।
स होवाच नक्षत्रेह किञ्चित् परिशिष्टमस्तीति । तस्मै होषुः आसीदेतदाश्वं शीर्षं येनाश्विभ्यां 'देव ।
वेदे' प्राणवीत् । तत् न विद्यं यत्राभवदिति । तद्वा अन्विच्छतेति । तद्वान्वैपिषुः । इच्छन्नद्वस्वत्येत्पादि-
कमुक्त्वाह — 'शर्वणावद् नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्थं सरः स्यन्दते' । तदनुविधाऽऽजहुः' । तदस्मै
प्राणच्छन्' । तद् स्मासुराणां प्रकातोऽधारयन्' । तद् स्म वाक्मणोऽसुराः परापश्यन्ति ते ह
स्म तदैव विशीर्षाणः शेरते । स ह तैरेवाश्विभिः 'नव नवतीः' जघानासुराणाम्' (तु त्रैवा ३, २४ ;
६५) इति ॥ १४ ॥

मुद्गल० पर्वतेषु पर्ववरसु गिरिषु अपथितम् अपगत्य स्थितम् अश्वस्य अश्वसम्बन्धि दधीचः यत्
शिरः इच्छत् इन्द्रो वर्तते । शर्वणावति एतत्संज्ञे सरसि तत् शिरः विदत् अशासीत् । ज्ञात्वा
तदाहस्य तदौषैरन्धिभिर्हृवाणि जघानेति पूर्वस्वामुचि सम्बन्धः ॥ १४ ॥

अत्राह गोरमन्वत् नाम त्वष्टुरपीच्यम् । इत्या चन्द्रमसो गृहे ॥ १५ ॥

अत्र । अह । गोः । अमन्वत् । नाम । त्वष्टुः । अपीच्यम् । इत्या । चन्द्रमसः । गृहे ॥ १५ ॥

स्कन्द० अत्र' अह इति विनिग्रहायीष एवार्थे । गोः वाङ्नामात्र (तु. निघ १, ११) । गोशब्दः
स्तुतिवचनो वा (तु. निघ ३, १६) । 'गोभिर्यदीमन्ये अस्मत्' (ऋ ८, २, ४) इति यथा ।
स्तुतिलक्षणायाः वाचः स्तुतेर्वा । अमन्वत्' मनु अवबोधने । अवबुध्यन्ते । के । सामर्थात् कस्यः ।
किम् । नाम स्थानम् । यावती काचिद् स्तुतिः सर्वाऽत्रैवेन्द्रे' ज्ववस्थितेत्येवमृषो मन्वन्त
इत्यर्थः । त्वष्टुः पञ्चमीनिर्देशादपेत्येति वाच्यशेषः । देवमात्रोपलक्षणार्थं चात्र' त्वष्टुमहर्षे

१. उवाच अ कु. २. ला कु. ३. नास्ति ति. ४. अतोऽस्या' ति. ततत्स्या' अ. ५-५. नास्ति ति.
६. येनेव ति. ७. परस्य अ कु. श्रुतितम् ति. ८. अगू' वि' अ' कर्ष. ९. श्रुत कु. 'वाञ्छा वि' अ'.
१०. 'भवन्' अ. ११-११. नास्ति वि'; देव ति' अ'. १२. 'स्कन्द' सूको. १३. 'वन्म' वि'.
१४. 'मन्वत्' कु. १५. 'शरस' कु. १६-१६. नवतीर्ष वि' अ'. १७. नास्ति कु ति.
१८. 'लक्षणा कु अ'. १९. नास्ति ति. २०. सर्वमेन्द्रे ति. सर्वमेन्द्रे अ कु. २१. व ति.

द्रष्टव्यम् । सर्वेभ्यो देवेभ्योऽपेक्षित्यर्थः । कीदृशं नाम । उच्यते । अतीत्यम् अन्तर्हितनामधेयमेतत् ।
 (तु. निष ३, २५) अन्तर्हितम् । तस्मिन्निवद्विरिष्यधत्तमसुदादिस्तुतिहारेणेत्यर्थः । अ स्थिते
 इन्द्रे । उच्यते । इभा असुत्र^१ । चन्द्रमसः गृहे स्थाने । अन्तरिक्षे सुलोकं तैत्यर्थः ।
 सप्तमीनिर्देशात् स्थित इति वाक्यशेषः । वास्तवस्तु मन्यते । अत्राहेत्यत्र अत्राशब्देन अग्रन्त्यं
 चन्द्रमसो गृहे प्रतिनिर्दिश्यते । चन्द्रमसश्च गृहं चन्द्रमण्डलम् । गौरित्यपि सुपुत्रो नाम
 सूर्यरश्मिश्चन्द्रमसं गतः अन्मयत्वात् 'चन्द्रमण्डलस्य ततः प्रतिहतः सन् परावृत्त्य ज्योत्स्नारूपेण
 पृथिव्यां वीक्ष्यते, स उच्यते इति । एवमेकवाक्यता — अत्र चन्द्रमसो गृहे चन्द्रमण्डले गोः^२ सुपुत्रा-
 क्यस्य सूर्यरश्मेरमन्वत ज्ञातवन्त इत्यर्थः । के^३ । सामर्थ्यात् रश्मयः । नमने^४ नाम व्यवस्थानम् ।
 त्वष्टुहादित्यादौत्स्य अतीत्यमन्तर्हिते परिस्थज्वादित्यरश्मितां^५ चन्द्ररश्मिरूपेणावस्थितस्येत्यर्थः ।
 एतदयोग्यम् । न तावदत्राशब्देन चन्द्रमसो गृहं प्रतिनिर्दिष्टं वाच्यम् । इत्याशब्देन तस्य
 प्रतिनिर्देशादित्याशब्दस्य चासुत्रस्यैवपर्यायत्वात्^६ अत्रासुत्रेत्येतयोश्च^७ सखिकृष्टविप्रकृष्टप्रतिनिर्देशार्थ-
 योरेककार्थे विवृत्त्वात् । नापि गोशब्देन सुपुत्रः 'शययो वक्तुम्,^८ अन्न्द्रत्वप्रसङ्गात् । गोशब्देन
 हि सुपुत्रस्य प्रतिनिर्देशो सुपुत्रदेवतोऽप्ये मन्त्रः स्वात् । गुणप्रधानभावविपर्ययाद्वा चन्द्रदेवतः । न
 कथञ्चिदप्यन्त्रः । ऐन्द्राणि चैतानि सूक्तानि । तत्र प्रकरणं बाध्यते । तस्मात् पूर्व एवार्थः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० अत्र वाक्कः — "अथाप्यसंको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति वीक्ष्यते तदेतेनोपेक्षितव्यम् । आदित्यतोऽग्र
 वीक्षितमेवतीति । 'सुपुत्रः^९ सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गतवर्षः' (तै ३, २, ५, १) इत्यपि^{१०} निगमो^{११} भवति ।
 सोऽपि गौरुच्यते । 'अत्राह गौरमन्वत' इति (वा २, ६), अत्र ह गोः समर्थसतादित्यरश्मयः^{१२} स्वं नाम ।
 'अतीत्यम् अतीत्यमपगतमन्तर्हितमन्तर्हितं^{१३} वा । असुत्र चन्द्रमसो गृहे^{१४} (वा ४, २५) इति । 'अत्र चन्द्र-
 मसः गृहं मण्डले गोः सुपुत्राक्यादित्यरश्मेः^{१५} सकाशात् तदेकदेशभूता रश्मयः अन्तर्हित नमने कर्तुम्
 अमन्वत । गृहं तत्र वसन्ति । त्वष्टा त्विषेदीक्षिकर्मण इति^{१६} । तत्रैतदिन्द्रकृतम्^{१७} इत्यैन्द्रत्वम् ॥ १५ ॥

मुद्रल० अत्र अत्र अस्मिन्नेव गोः गन्तुः चन्द्रमसः गृहे मण्डले त्वष्टुः वीक्ष्यत्वादित्यस्य सन्निधि
 धानिनाम् सत्रावन्तर्हितं स्वकीयं यत् नाम तेजसदादित्यस्य रश्मयः इत्या इत्यमनेन प्रकारेण अमन्वत
 अत्रानत् । उद्कमये स्वच्छे चन्द्राविवे सूर्यकिरणाः प्रतिफलन्ति । तत्र प्रतिफलिताः किरणाः
 सूर्यं प्रावृत्तीं संजां लभन्ते तावृत्तीं चन्द्रेऽपि वर्तमाना लभन्त इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति ।
 यद्वाप्रावन्तर्हितं सौरं तेजसचन्द्रमण्डले प्रविश्याऽहुर्नोव नैशं तमो निवार्य सर्वं प्रकाशयति ।
 ईदृग्भूततेजोयुक्तः सूर्यश्चेन्द्र एव, द्वादशत्वादित्येवु चेन्द्रस्यापि परिगणितत्वात् । अतोऽद्वोराश्रयोः
 प्रकाशक इन्द्र एवेति इन्द्रस्तुतेः प्रतीयमानत्वादिन्द्रो देवतैत्येतदुपपद्ये भवति । ईदृग्भूतस्य
 तेजस आश्रयत्वेन चन्द्रमसः प्राधान्यविवक्षया चान्द्रमस्यामिष्टौ विनियोगोऽप्युपपद्यते ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये सप्तमो वगोः ॥

को अथ युङ्क्ते धुरि गा अतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हणायुन् ।

आसन्धिषून् हुस्वसो मयोभून् य एषां भृत्यामृणधून् स जीवात् ॥ १६ ॥

१. चामु^१ अ. २-२, व... ति. † गाः अ कु. ३. नास्ति ति. ४. 'रश्मिवाः कु अ. ५. वाक्क^५
 सूको. ६. अत्रामुत्रयोश्च ति. ७-७. 'नम्यं वन्तु ति. ८. 'गुणः वि' कु. ९. वति वि' अ. १०. गमने
 वि'. ११. सममन्वमंसतां वि'; सम [म]न्वतां वि' अ. १२-१२. अतिव्यमपचित्तमपगतमपद्यते वि'; 'अपति-
 तमपगतमपद्यतमन्व' वि' अ. १३-१३. नास्ति वि' अ. ‡ 'पुष्टास्वादादि' वि' अं कु. १४. 'इत सूको.

कः । अक्ष । युङ्क्ते । धुरि । गाः । ऋतस्य । शिमीऽवतः । भामिनः । दुःऽहृणापून् ।
आसन्ऽईषून् । हृन्मुऽअसैः । मयःऽभून् । यः । एषाम् । भूत्याम् । ऋणधत् । सः । जीवात् ॥ १६ ॥

स्कन्द० कः पुण्यवद अय युक्ते धुरि धुरापां 'नियुक्ते गाः गोशब्दोऽत्र वाञ्छितः । 'एतौ मे गावौ प्रमत्स्य युक्ती' (अ. १०, २४, २०) इति यथा । वाञ्छितः ऋतस्य सस्वस्य सर्वगामिनो वेन्द्रस्य स्वभूतानि । कस्य । पुण्यवतः^१ अक्ष^२ हरीन् रथे नियुज्येन्द्रो^३ यज्ञमागच्छति । उपालम्भो वा । कीदृशान् हरीन् । उच्यते । शिमीधत्ः^४ 'शिमो' (निघ. २, १) इति कर्मनाम । कर्मवतः । भामिनः शत्रूणासुपरि क्रोधवतः । अथवा शिमीवतः भामिनः इत्येते षष्ठ्येकवचनान्ते इन्द्रस्य विशेषणे । पराणि तु हरीणाम् । दुर्हृणापून् पापकोधान् । निर्मूलशत्रूच्छेदकरकोधानित्यर्थः । आसन्नपून् आस्ये इषवो येषां ते आसन्नपवः । हरयो हि सङ्ग्रामकाले शत्रूणासुपरि वेगवत् इषून् वसन्ति । ते आसन्नपव उच्यन्ते^५ तान् आसन्नपवून् । इत्यसः हृदयेषु ये अस्मिन् क्षिपन्तीषून् ते हृत्स्वसः तान् इत्यसः^६ । हृदयेषुपिन् इत्यर्थः । मयोभून् शत्रूणां सुखस्य भावयितृन् । यः एषाम् भूत्याम् भृतिम् ऋतीधलक्षणां धानालक्षणां च ऋणधत् ऋद्धिं करोति सः जीवात् सुजीवितं जीवति । स एव पुण्यकर्मैत्यर्थः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० कः इदानीम् युङ्क्ते इन्द्रस्य^७ 'रथस्य धुरि' अश्वान् कर्मवतः क्रोधवतः हिंसामिच्छतः निरस्यमानेषु हृदयेषु च विष्यतः । सुखस्य भावयितृन् । यः एषानां यवसैः भरणे समर्धयति^८ । 'सः जीवति' लब्धाश्रः ॥ १६ ॥

मुद्रल० अयं भामिन् कर्मणि ऋतस्य गच्छत इन्द्रस्त्वन्विचनो रथस्य धुरि अश्ववहनप्रदेशे गाः गतिमतोऽश्वान् कः युङ्क्ते को नाम नियोज्युं शक्नोति । न कोऽपीत्यर्थः । कीदृशानदवाद् । शिमीवतः शीर्षकर्मोपेतान् भामिनः तेजसा युक्तान् दुर्हृणापून् परैर्दुःसहेन क्रोधेन युक्तान् । हृणीयतिः क्रुष्यतिकर्मा । आसन्नपून् आसनि आस्ये सुखप्रदेशे शत्रूणां प्रदरणार्थमिषवो बाणा बहास्तान् । इत्यसः हृत्सु शत्रूणां हृदयेष्वस्वन्ति स्वकीयपादं क्षिपन्तीति इत्यस्यसः । मयोभून् मयसः सुखस्य भावयितृन् । स्वकीयानां सुखप्रदानित्यर्थः । यः यत्रमानः एषाम् ईदृशानामश्वानान् भूत्याम् भरणक्रियां रथवाहनक्रियाम् ऋणधत् समर्धयति शौतीति यावत् । सः यत्रमानः जीवात् जीवन्वान्भवेत् ॥ १६ ॥

क ईषते तुज्यते को विभायु को मंसते सन्तमिन्द्रं को अन्ति ।
कस्तोऽकायु क इभाधेत रायेऽधि ऋवत् तन्वेऽ को जनाय ॥ १७ ॥

कः । ईषते । तुज्यते । कः । विभायु । कः । मंसते । सन्तम् । इन्द्रम् । कः । अन्ति ।
कः । त्रिकायु । कः । इभायु । उत । राये । अधि । ऋवत् । तन्वे । कः । जनाय ॥ १७ ॥

स्कन्द० कः ईषते ईषतिः^१ गतिकर्मा (इ. निघ. २, १४) । प्रायेण च सर्वत्र अयपूर्वके गमने वर्तते । कोऽप्येन्द्राद् भोक्तव्यं पलायते । तुज्यते हिल्यते इन्द्रेण । कः विभायु विभेतीन्द्राद् । न किञ्चिदागतत्वेन्द्रस्य किञ्च हस्यते, येनात्रेन्द्र आगत इत्यनुमीयेत्यर्थः । कः वा मंसते मन्सते ।

१. पुण्यव. २-३. नास्ति ति. ३. नास्ति कु ति. ४. 'युक्तेन्द्रः ति. ५. नास्ति ति. ६. इषु ति.
७. 'सार् ति. ८. नास्ति कु. ९. ऋव ति. १०. 'इत्य सर्वगतस्य वि' अ. ११-१२. रथपुरि सुको.
१२. समर्धय कु; समर्धय वि' अ. १३-१३. नास्ति वि' अ. १४. इपतीति ति.

पश्यत्येवैत्यर्थः । सन्तम् तिरः सतः इति प्राप्तस्य नामनो (तु. वा ३, १०) । तेनात्र^१ 'सच्छब्दः प्राप्तवचनः' । प्राप्तम् इन्द्रम् कः वा अन्ति अन्तिके । सत्रिहृदस्यमित्यर्थः^२ । प्रत्यक्षेणाप्यागत इन्द्रो नैवात्रोपलभ्यते इत्यर्थः । कः वा तोकाय अपत्यार्थम् । कः वा इभाय इत्यर्थम् । 'उत राये धनार्थम्' । अधि ब्रवत् । अधिवाङ्मः^३ 'अधिपरो अनर्थकौ' (पा १, ४, ९३) इत्येवं कर्मप्रवचनीयः पदपूरणः । ब्रवीति । ज्ञापयतीन्द्रमित्यर्थः । तन्ने कः^४ आरोग्यादियुक्तशरीरार्थम् । को वा विज्ञापयति परिचारकजनार्थं वा । आगते इन्द्रे योऽनुरूपो^५ व्यवहारः अपत्यप्रार्थनादिः, ते 'कुर्वन् अग्न्योऽपि' न दृश्यते,^६ येन आगत इन्द्र इत्येतत् अर्थात् परिकल्प्येतेत्यर्थः । एवमियमप्यागमन-चिह्नवचनात् 'परिदेवना वा उपालम्भो'^७ वा ॥ १० ॥

वेङ्कट० कः इह भीतः पलायते । कः वा हिंस्यते । कः विभेति । कः वा अन्तिके तिष्ठतम् इन्द्रम् भीतो जानाति । पूरण एकः किंशब्दः । कः पुत्रार्थम्, 'कः गत्रार्थं'^८ को वा धनार्थम् अधिब्रवीति । पुत्रादिकं मदीये रक्षेति वचनमधिवचनम् । कः वा शरीरार्थं भटार्थं^९ च । आगते सति इन्द्रे एतानि चिह्नानि भवन्ति, आगतः किमिन्द्रे इति प्रश्नः ॥ १० ॥

मुद्रल० अनुग्रहीतरि इन्द्रे आगते सति कः ईषते शत्रोभीतः सन् को निर्गच्छति न कोऽपीत्यर्थः । कः मृत्युते को हिंस्यते शत्रुभिर्ह्रियोऽपि कश्चिच्चक्षीत्यर्थः । कः यजमानः विभाय विभेति । इन्द्रे रक्षके सति भयमपि नोत्पद्यते, दूरे तस्य वायुकृता हिंसा । अन्ति अन्तिके समीपे सन्तम् अस्माकं रक्षकत्वेन वर्तमानम् इन्द्रम् कः पुरुषः मंसते जानाति । वयमेव जानीमो नान्य इत्यर्थः । युद्धे सहायार्थमिन्द्र आगते सति कः यजमानः तोकाय पुत्राय अधि ब्रवत् द्वे इन्द्र । अस्मदीये पुत्रे रक्षेत्येवंरूपम् अधिवचनं पक्षपातेन वचनम् । साक्षणाप्य अधिभूवादिदि यथा । पूर्व-रूपमधिवचने को यजमानः कुर्वात् । स्वयमेवेन्द्रो रक्षतीति भावः । इभाय गत्राय कः अधिववत् । उत अपि च राये शत्रुभिरपदिपमाणाय धनाय कोऽधिब्रवत् । अपहियमाणमसदीये धने रक्षेत्यधिवचनमपि को यजमानः कुर्वात् । न कोऽपीत्यर्थः । अपि च तन्ने स्वकीयाय शरीराय ज्ञाय परित्नाय^{१०} च कः अधिववत्^{११} । शरीररक्षार्थमिन्द्राधिवचनं नापेक्षितम् । स्तुत्या प्रीत इन्द्रः स्वयमेव रक्षतीत्यर्थः ॥ १० ॥

को अग्निमीड्ने हविषा घृतेन सूचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवोभिः ।

कस्मै देवा आ वंहानाशु होम को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः ॥ १८ ॥

कः । अग्निम् । ईदृष्टे । हविषा । घृतेन । सूचा । यजाते । ऋतुभिः । ध्रुवोभिः ।

कस्मै । देवाः । आ । वंहान् । आशु । होम । कः । मंसते । वीतिहोत्रः । सुदेवः ॥ १८ ॥

स्वप्न० कः अग्निम् ईदृष्टे^{१२} । ईदृष्टत्र सामर्थ्यात् पूजार्थः । पूजयति । हविषा घृतेन एतास्वयेन सूचा यजाते चक्षुरोवासादिहविःपूण्या सूचा यजाते ऋतुभिः ध्रुवोभिः सप्तमर्थे

१. तेनात्र चि. २. 'भ्याः प्राप्तवचनाः चि. ३. 'इष्टमि' अ. कु. ४-४. नास्ति चि. ५. 'व्योऽपि चि. ६. नास्ति अ. ७. 'को अ. ८-८. कुर्वन्मित्यर्थः । अग्न्योऽपि चि. ९. विषते चि. १०-१०. 'येवतोपात्त' चि. ११-११. नास्ति चि' अ'. १२. नास्ति चि' अ'. १३. नास्ति मे'. १४. 'स्वात् मे'. १५. 'ऋतुभिर्ध्रुवोभिः चि.

मृतीया । ऋतुषु ध्रुवेषु । नियतेषु यागकालेष्वित्यर्थः । कर्मै देवाः इन्द्राद्यः आ वहान् आवहन्ति प्रापयन्ति आत्मानम् । आगच्छन्तीत्यर्थः । आशु क्षिप्रम् होमं हृषते यस्मिन्सहोमं । यागस्थान-मित्यर्थः । नधना होमेति तादृष्येषुतुष्यां लुक् । होमाय । होमार्थमित्यर्थः । कः वा मंसते कर्मण्ययं प्यत्ययेन कर्तृशब्दो द्रष्टव्यः । ज्ञायते लोकेन । कीरशः । वीतिहोत्र वेति इति कान्तिकर्मसु पाठात् वेतिरिदं कान्त्यर्थः (तु. निघ. २६) । शोभना देवा परत्य सः सुदेवः । 'अविलम्बितयज्ञत्वादेव प्रिययज्ञे' देवानाञ्चानुप्राष्टं लोकोऽवगच्छतीत्यर्थः । पूर्वमिद्यमप्या-गमनविलम्बनात् परिदेवना वा^१ उपाहम्नो वा ॥ १८ ॥

वेङ्कट० इविः संभृत्य^२ इन्द्रयागार्थम् कः अग्निम् सामिधेनोभिः स्तौति । को वा घृतेन इविषा सूत्रा करणभूतया ध्रुवैः ऋतुभिः सह प्रयाजदेवताभिरग्निं यजते । कर्मै^३ देवाः शीघ्रमावहन्ति हृषमाने इविः । कः वा प्रियमन्त्रः^४ कल्माणदेवः देवेभ्यः कामान् वान्छति ॥ १८ ॥

मुद्रल० कः यजमानः अग्निम् ईद्रे इन्द्रार्थं इविर्निरूप्याग्निं स्तौति । इन्द्राय इविर्निर्वापोऽपि सम्यक् कर्तुं न शक्यते इन्द्रस्य दुर्विज्ञानत्वात् । को वेन्द्रयागार्थमग्निम् सूत्रा उद्धा ध्रुवैभिः ध्रुवैर्नित्यैः ऋतुभिः वसन्तादिकालैरुपलक्षितेन घृतेन इविषा यजाते यजेत् । कर्मै यजमानाय होमं ह्यातर्ष्यं प्रशस्त्यं धनम् आशु शीघ्रम् देवाः आ वहान् आवहन्ति प्रयच्छन्ति । न कस्मा अपीत्यर्थः । इन्द्रं पृथ धनरूपं दात्वा नाम्ये देवा इतीन्द्रः स्तूपते । वीतिहोत्रः प्राप्तयज्ञः सुदेवः शोभनदेवताकः कः यजमानः मंसते इन्द्रं सम्यग् जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । बहुविधेन स्तोत्रेण चिरकालोपासनेन चेन्द्रः प्रत्यक्षो भवति, नाम्येन प्रकारेणेति तात्पर्यार्थः ॥ १८ ॥

त्वमङ्ग प्र शंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् ।

न त्वदन्यो मधवन्नस्ति मर्दितेन्द्रु ब्रवीमि ते वचः ॥ १९ ॥

त्वम् । अङ्ग । प्र । शंसिषः । देवः । शविष्ठ । मर्त्यम् ।

न । त्वत् । अन्यः । मधवन् । अस्ति । मर्दिता । इन्द्र । ब्रवीमि । ते । वचः ॥ १९ ॥

स्कन्द० अङ्गं 'अङ्ग इति क्षिप्रनाम' (या. ५, १०) । 'क्षिप्रं त्वम् प्र शंसिषः प्रशंस देवः' । हे शविष्ठ । मर्त्यम् स्तोत्रार्थं मनुष्यम् । न च त्वत् स्वत्तः अन्यः मधवन् । अस्ति मर्दिता सुखयिता स्तोत्रणाम् । यत् एवमतः हे इन्द्र । ब्रवीमि^{१०} ते स्तुविलक्षणे वचः^{११} । स्तौमि त्वामित्यर्थः ॥ १९ ॥

वेङ्कट० त्वम् अङ्ग प्र शंसिषः^{१२} सुष्टुतमिति^{१३} देवः बलवत्तम ! मनुष्यम् । न स्वत्तः अन्यः सुखयिता मधवन् । अस्ति । यतः तुम्हमहम् ब्रवीमि स्तोत्रम् इति^{१४} ॥ १९ ॥

मुद्रल० अङ्ग शविष्ठ ! हे बलवत्तमेन्द्र ! देवः श्रोतमानः त्वम् मर्त्यम् मरणधर्माणं त्वां स्तुतयन्ते

१. 'शोमम् अ कु. २. भवतिः अ; आहवेति सि. ३-३ क्षिप्रमि^{१०} अ; क्षिप्रविलम्बितयज्ञत्वादेवमित्य^{११} ति. ४. एषा मुको. ५. संहाय^{१२} वि^{१३} अ^{१४}; संभृत्य^{१५} वि^{१६}. ६. तस्यै वि^{१७} अ^{१८}. ७. 'ययत्तः वि^{१९}; 'ययत्तः अ^{२०}; 'ययत्तः वि^{२१} अ^{२२}. ८. नास्ति मुको. ९-९. नास्ति मुको. १०-१०. नास्ति अ; ते वचः कु. ११. संतः वि^{१२}, संस अ^{१३}. १२. सुष्टुतमिति अ^{१४} क; सुष्टुमिति वि^{१५} कर्प. १३. नास्ति कु.

पुरुषम् प्र संसिपः सम्बन्धनेन स्तुतमिति प्रवर्षस । हे भवन् । धनवन् । इन्द्र । त्वदत्यः स्वप्तेऽन्मः
कश्चिन् मरिता सुप्रथिता न अस्ति । अतः कारणात् ते सुम्भमिदं स्तुतिदक्षणम् वचः प्रवीमि
उच्यारयामि ॥ १९ ॥

मा ते राधांसि मा तं ऊतयौ वसोऽस्मान् कदा चना दभन् ।

विश्वो च न उपमिमीहि मानुष वसनि चर्षणिभ्य आ ॥ २० ॥

मा । ते । राधांसि । मा । तं । ऊतयः । वसो इति । अस्मान् । कदा । चना । दभन् ।

विश्वो । च । नः । उपमिमीहि । मानुष । वसुनि । चर्षणिभ्यः । आ ॥ २० ॥

स्कन्द० ॥ २० ॥

षेकूट० वासयित इन्द्र ! तव घनानि पालनानि च कदाचिदपि मा अस्मान् दभन्, विश्वानि उप-
मिमीहि अस्मभ्यन् मनुष्यहित ! वसुनि वसुभ्यः ॥ २० ॥

मुद्रल० हे वसो ! निवासयित इन्द्र ! ते तव सम्बन्धीनि राधांसि भूतानि अस्मान् कदा चन कदाचिदपि
मा दभन् मा विनाशयन्तु । तया ऊतयः गन्तारः ते स्वदीया मरुतश्च मा दभन् । हे मानुष ।
मनुष्यहितेन्द्र ! चर्षणिभ्यः मन्त्रद्रष्टृभ्यः नः अस्मभ्यन् विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसुनि घनानि
च आ उपमिमीहि सर्वतोऽपद्रव्यास्मत्समीपे कुरु । सर्वत्र वर्तमानं घनमस्मभ्यं प्रवच्छेदयथैः ॥ २० ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठ्यान्वाये अष्टमो वसो ।

इति प्रथमे मण्डले त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

[८५]

प्र ये शुम्भन्ते जनयो न सप्तयो यामन् रुद्रस्य सुनवः सुदसंसः ।

रोदसी हि मरुतश्चक्रिरे वृधे मदन्ति वीरा विदथेषु घृष्वयः ॥ १ ॥

प्र । ये । शुम्भन्ते । जनयः । न । सप्तयः । यामन् । रुद्रस्य । सुनवः । सुदसंसः ।

रोदसी इति । हि । मरुतः । चक्रिरे । वृधे । मदन्ति । वीराः । विदथेषु । घृष्वयः ॥ १ ॥

स्कन्द० ॥ १ ॥

षेकूट० प्रकरोषेण अलङ्कुर्यते जे जायाः इव, अस्याः इव च गमने रुद्रस्य पुत्राः सुकर्माणः । शावा-
पृथिवी हि मरुतः चक्रिरे कर्षेनाय । मदन्ति च वीराः यज्ञेषु वर्षणशीला वृक्षाणाम् इति ॥ १ ॥

१. यथा सुको. २-२. जायाया इव विं अं; जायाः इव विं. ३. इथिनोः विं अं कुं ल;
इथिनोः रूपं. ४. नास्ति विं अं. ५. नास्ति कुं.

मुद्रल० चतुर्दशोऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र 'प्र ये' इति द्वादशके प्रथमं सूक्तम् । गोतम ऋषिः ।
पञ्चमोद्वादशो त्रिन्दुभौ । शिष्टा जगत्यः । मरुतो देवताः ॥

ये मरुतः यामन् यामनि ममने निमित्तभूते सति प्र शुम्भन्ते प्रकृषेण स्वकीयानि भद्रान्यल-
ङ्कर्वन्ति जतयः न जाया इव । यथा योषितः स्वाङ्गान्यलङ्कर्वन्ति तद्वत् । कीदृशाः मरुतः ।
सामः सर्षणशीलाः रुद्रस्य सूनवः रोदवति सर्वमान्तकाल इति रुद्रः परमेश्वरः, तस्य पुत्राः ।
सुदंततः शोभनकर्माणः । एतदेवोपपादयति । हि यस्मात् मरुतः रोदन्ती चात्रापृथिवी इवे
इष्टिप्रदानादिना वर्धताय चक्रिरे कृतवन्तः । अतः सुदंसस इत्यर्थः । वीरः विशेषण
धनुक्षेपणशीलाः । पृथयः सर्षणशीलाः । महोरुद्रशिलोच्चवादेर्भजका इत्यर्थः । एतन्भूतान्ते मरुतः
विरथेषु यज्ञेषु मदन्ति सोसपानेन हृष्यन्ति ॥ १ ॥

त उक्षितासो महिमानमाश्रत दिवि रुद्रासो अर्धि चक्रिरे सर्दः ।

अर्चन्तो अर्कं जनयन्त इन्द्रियमग्निं श्रियो दधिरे पृश्निमातरः ॥ २ ॥

ते । उक्षितासः । महिमानम् । आश्रत । दिवि । रुद्रासः । अर्धि । चक्रिरे । सर्दः ।

अर्चन्तः । अर्कम् । जनयन्तः । इन्द्रियम् । अग्निं । श्रियः । दधिरे । पृश्निमातरः ॥ २ ॥

स्कन्द० ॥ २ ॥

वेङ्कट० ते सर्षणशुभ्रिः सिक्ताः महत्त्वं प्रापन् दिवि च अर्धि सदनम् अकुर्वन् अर्चन्तः
अर्चनीयमिन्द्रम् जनयन्तः च बलम् श्रियः अग्निं दधिरे ॥ २ ॥

मुद्रल० ये पूर्वोक्तगुणविशिष्टाः ते मरुतः उक्षितासः देवैरभिविक्ताः सन्तः महिमानम् महत्त्वम्
आयात आनुवन् । रुद्रासः रुद्रस्य पुत्रा मरुतः दिवि धोतमाने नभसि वायुः सदनं स्थानम्
अर्धि चक्रिरे अधिकं सर्वोत्कृष्टं कृतवन्तः । अर्कम् अर्चनीयमिन्द्रम् अर्चन्तः पृजयन्तः इन्द्रियम्
इन्द्रस्य लिङ्गं वायुम् जनयन्तः । 'प्रहर भगवो नहि वीरयस्य' (ऐजा ३, २०) इत्येवंप्रकारेण
वाक्येनोत्पादयन्तः । पृश्निमातरः पृश्निनारूपाया भूमेः पुत्रा मरुतः श्रियः ऐश्वर्याणि अर्धि
दधिरे आधिनयेनाऽधारयन् ॥ २ ॥

गोमातरो यच्छुभयन्ते अङ्घ्रिभिस्तनूपुं शुभ्रा दधिरे विरुवमतः ।

बाधन्ते विश्वमभिमातिनमपु वत्मीन्येषामनु रीयते घृतम् ॥ ३ ॥

गोऽमातरः । यत् । शुभयन्ते । अङ्घ्रिभिः । तनूपुं । शुभ्राः । दधिरे । विरुवमतः ।

बाधन्ते । विश्वम् । अभिऽमातिनम् । अर्प । वत्मीनि । एताम् । अनुं । रीयते । घृतम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० ॥ ३ ॥

वेङ्कट० गोमातरः 'पृश्निवै' वै पयसो मरुतो जाताः' (तै. २, २, ११, ३) इति ब्राह्मणम् । यदा ते

आत्मानम् मरुतः आभरणैः अलङ्कुरुंते तदा अङ्गेषु कल्याणा मरुतः विशिष्टदीप्तिमत्तः सुवर्णमयान् कवचान् दाधरे । सर्वम् शत्रुम् अप बाधन्ते । तथा एषाम् मार्गाद् उदकम् 'अनु गच्छति' । यत्र गच्छन्ति भवति तत्रोदकम् इति ॥ ३ ॥

मुद्रल० गोमातरः गोरुपा भूमिमाता येषां ते मरुतः अङ्गभिः रूपाभिश्च अङ्गैराभरणैः यत् यदा सुभवन्ते स्वकीयान्पङ्क्तानि शोभायुक्तानि कुर्वन्ति तदाभीम् सुभाः दीप्ता मरुतः तन्पु स्वकीयेषु शरीरेषु विरुद्धतः विशेषेण रोचमानानलङ्कारान् दाधरे आरमन्ति । अपि च विश्वम् सर्वम् अभिमातितम् शत्रुम् अप बाधन्ते हिंसन्ति । एषाम् मरुताम् कर्मान् मार्गाद् अनुसृत्य धृतम् क्षरणशीलमुदकम् रीयते स्ववति । यत्र मरुतो गच्छन्ति वृष्ट्युदकमपि तदनुसारेण यत्र गच्छतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वि ये आजन्ते सुमखास ऋष्टिभिः प्रच्यावयन्तो अच्युता चिदोजसा ।

मनोजुवो यन्मरुतो रथेषु वृषवातासः पृषतीरयुग्ध्वम् ॥ ४ ॥

वि । ये । आजन्ते । सुमखासः । ऋष्टिभिः । प्रच्यावयन्तः । अच्युता । चित् । ओजसा ।

मनःजुवः । यत् । मरुतः । रथेषु । आ । वृषवातासः । पृषतीः । अयुग्ध्वम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० ॥ ४ ॥

वेङ्कट० वि आजन्ते ये सुमखाः आयुषैः प्रच्यावयन्तः अच्युतानि अपि पर्वतादीनि कृतेन । मनोवेगाः यदा यूयं पृषट्णो अश्वाः रथेषु आयुग्ध्वम् । वर्षिता गणो येषां ते वृषवाताः । तदा तेषां मार्गमनुगच्छति इति ॥ ४ ॥

मुद्रल० सुमखासः शोभनयज्ञाः ये मरुतः ऋष्टिभिः आयुषैः वि आजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते । ते मरुतः अच्युता चित् व्यावर्षितुमशक्त्यानि वृष्टानि पर्वतादीन्यपि ओजसा स्वकीयेन बलेन प्रच्यावयन्तः प्रकर्षेण व्यावर्षितारः देरर्षितारो भवन्ति । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे मरुतः ! मनोजुवः मनोबद्धेगगतयः वृषवातासः वृष्ट्युदकसेचनसमर्थसप्तसह्यारमकाः यूयम् रथेषु आत्मीयेषु पृषतीः पृषतिः श्वेतचिन्दुभिर्युक्ताः मृगोः यत् यदा आ अनुमन्त्रम् आभिमुख्येन नियुक्ता अकृद्भवम् । तदानीं पर्वतादिकं प्रच्यवते इत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्र यद् रथेषु पृषतीरयुग्ध्वं वाजे अद्रिं मरुतो रंहयन्तः ।

उतारुपस्य वि प्यन्ति धाराश्रमैवोदभिर्च्युन्दन्ति भूमं ॥ ५ ॥

प्र । यत् । रथेषु । पृषतीः । अयुग्ध्वम् । वाजे । अद्रिम् । मरुतः । रंहयन्तः ।

उत् । अरुपस्य । वि । स्पन्ति । धाराः । श्रमैश्च । उदभिः । वि । उन्दन्ति । भूमं ॥ ५ ॥

स्कन्द० ॥ ५ ॥

षेड्डट० प्र अयुग्म्वम्^१ यदा रथेषु अशवाः पले सति अद्रिन् अपि । मरुतः उत्क्षिपन्तः । तदानीं दीप्तस्य मारुतस्य गणस्य सकाशात् धाराः पतन्ति । तैऽमी सर्वा भूमिं स्रज्ज्वलपरिमाणम्^२ तम इव उदकैः विविधं क्लेदयन्ति ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे मरुतः । वृषाः यत् यदा रथेषु प्र अयुग्म्वम् पायुयुक्त^३ । किं कुर्वन्तः । यानि जले निमित्तभूते सति अद्रिम् मेघम् रंहयन्तः वर्षणार्थं प्रेरयन्तः । उत तदानीम् अरुपस्य आरोचमानस्य सूर्यस्य सकाशात् वृष्टयुक्कधाराः भवन्तः वि स्रन्ति विमुञ्चन्ति । विमुक्तालाश्च धाराः उदमिः उदकैः तम इव परिमितमल्पं तम इव यथा अप्रयत्नेन क्लेशते एवम् भूमिं सर्वा भूमिम् वि उन्दन्ति विविधेण आदौ कुर्वन्ति ॥ ५ ॥

आ वो वहन्तु सप्तयो रघुष्वदो रघुपत्वानः प्र जिगात बाहुभिः ।
सीदता बर्हिरुरु वः सदस्कृतं मादयध्वं मरुतो मध्वो अन्धसः ॥ ६ ॥

आ । वः । वहन्तु । सप्तयः । रघुऽस्थदः । रघुऽपत्वानः । प्र । जिगात । बाहुऽभिः ।
सीदत । आ । बर्हिः । उरु । वः । सदः । कृतम् । मादयध्वम् । मरुतः । मध्वः । अन्धसः ॥६॥

स्कन्द० । सीदत बर्हिः । कस्मात् । उच्यते । यस्मात् उरु विलीणम् वः^४ युष्माकम् तदः स्थानम् अस्माभिः कृतम् । आसद्य च मादयध्वम् तर्पयतास्मान् हे मरुतः । मन्वः अन्धसः तृतीयार्थे चात्र^५ पृष्टी । पृष्टी निर्देशार्थकदेशेनेति^६ शेषः^७ । मरुत्वादेन सोमलक्षणनाशेन मरुत्वादस्य वा सोमलक्षणस्यास्यैकदेशेनेत्यर्थः ॥ ६ ॥

षेड्डट० "आ वहन्तु" युष्मान् अशवा लघुगामिनः^८ लघुपातिनः प्र जिगात च^९ शत्रून् बाहुभिः आ सीदत च बर्हिः । विलीणं स्थानं युष्माकम् कृतम् मरुत्सदृशेन सोमेन मादयध्वम् ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे मरुतः । वः युष्मान् सप्तयः सर्पणशीला अशवाः आ वहन्तु अस्मदर्थं प्रापयन्तु । कीदृशाः सप्तयः । रघुष्वदः लघु शीघ्रं स्वन्दमानाः^{१०} । वेगेन गच्छन्त इत्यर्थः । रघुपत्वानः शीघ्रं पतन्तो यूपम् बाहुभिः स्वकीयैर्हस्तैस्त्वमन्वे दातव्यं धनमाहृत्य प्र जिगात प्रकर्षेण गच्छत । हे मरुतः । वः युष्माकम् तदः स्थाने वैदिलक्षणं स्थानम् उरु विलीणम् कृतम् यत्र यदास्तीर्णम् बर्हिः तत् आ सीदत तस्मिन् बर्हिष्युपविशत । उपविश्य च मन्वः मरुत्स्य अन्धसः सोमलक्षणस्यास्यैकदेशेनेन मादयध्वम् तृप्ता भवत ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये नवमो वर्गः ॥

१. पाठुह्वन् वि^१ २. कु ल लपं; प्रायसं वि^१ अ^२. ३. 'तुलम् सूको. ४. नास्ति अ.
५. 'म रघुपिणं वसः अ. ६. निर्देशार्थकं सूको. ७. वाक्यशेषः ति. ८-९ भावीवहन्तु वि^१ लपं,
८. 'पादिनः वि^१. ९. नास्ति लपं. १०. एवम् सै^१.

तेऽवर्षन्त स्वतवसा महित्वना नार्कं तस्थुकुरु चक्रिरे सदः ।

विष्णुर्देहावद् वृषणं मदच्युतं वयो न सीदन्नाधि बर्हिषि प्रिये ॥ ७ ॥

ते । अवर्षन्त । स्वतवसाः । महिऽत्वना । आ । नार्कम् । तस्थुः । कुरु । चक्रिरे । सदः ।

विष्णुः । यत् । ह । आवत् । वृषणम् । मदच्युतम् । वयोः । नः । सीदन् । अधि । बर्हिषि । प्रिये ॥

स्कन्द० ते^१ मरुतः अवर्षन्त सर्वप्रकारं^२ बुद्धिं प्राप्ताः^३ । स्वतवसाः आत्मबलाः । महित्वना^४ स्वेन माहात्म्येन^५ । आ नार्कम् तस्थुः^६ 'दिवे वाऽऽस्थिताः'^७ । तत्र उरु चक्रिरे सदः स्थानमात्मनः । किञ्च विष्णुः यज्ञनामैतत् (तु. निघ ३, १०) । सप्तमर्थे चात्र प्रथमा । अन्तर्णीतमत्वयो वा विष्णुशब्दः । यज्ञे यज्ञवान् वा यज्ञमानः । यत् यदा । ह-शब्दस्तु पदपूरणः । आवत् तर्पयति । वृषणम् मदच्युतम् बहु-वचनस्य स्याते उभयत्र एकवचने गणपक्षे वा^८ । मदच्युतम्^९ इति च्यवतिर्गौतिकायां (तु. निघ २, १४) वर्धितम् सोमलक्षणञ्च मदे प्रति गन्तुम् मरुतः मरुद्वरणं वेत्यर्थः । यदेति वचनात्तदेतद्व्याहारेण । तदा वयोः न पक्षिण इव सीदन् सीदन्ति मरुतः । अधि बर्हिषि प्रिये^{१०} प्रियस्य 'वेद्यां विस्तीर्णस्य' बर्हिषे^{११} उपरि । यज्ञे यदा यज्ञमानो मरुतः तर्पयति^{१२} तदा "पक्षिण इव"^{१३} शीघ्रमागत्य मरुतो वेद्यां बर्हिषि निवीदन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० ते अवर्षन्त स्वबलाः माहात्म्येन । दिवजास्थिताः विस्तीर्णमात्मनम् चक्रिरे । यज्ञः यदा^{१४} रक्षति वर्धितारं शत्रुमदस्य च्यावकं मरुद्गणम् । तदा सोमं पातुं मरुतः प्रिये बर्हिषि पक्षिण इव शीघ्रमागत्य^{१५} सीदन्ति ॥ ७ ॥

मुद्गल० ते मरुतः अवर्षन्त बुद्धिं गताः । कीदृशाः । स्वतवराः स्वाश्रयबलाः । नान्यस्य कस्यचि-
हलमपेक्षन्ते । बुद्धिं प्राप्य च महित्वना महिम्ना महत्त्वेन नार्कम् स्वर्गम् आ तस्थुः आस्थितवन्तः ।
सदः सदाने नभोलक्षणे स्थानं च स्वकीयनिवासाय उरु विस्तीर्णम् चक्रिरे । यत् येष्वो
मरुद्वरणे पदवैद्यं वृषणम् कामाभिवर्षकम् मदच्युतम् मदस्य हर्षस्य वा सेकारम् यक्षम्^{१६} विष्णुः
ह आवत् विष्णुरेवागत्य रक्षति ते मरुतः वयोः न पक्षिणो यथा शीघ्रमागच्छन्ति एवं
शीघ्रमागत्य बर्हिषि^{१७} अधि जन्मदोषे यज्ञे प्रिये प्रीतिकरे सीदन् सीदन्तु उपविशन्तु ॥ ७ ॥

शूरा इवेद् युयुधयो न जर्मयः श्रुत्स्यवो न पृतेनासु येतिरे ।

भर्षन्ते विद्वान् भुर्वना मरुद्भ्यो राजान इव त्वेषसैदशो नरः ॥ ८ ॥

शूराऽऽन । इत् । युयुधयः । न । जर्मयः । श्रुत्स्यवः । न । पृतेनासु । येतिरे ।

भर्षन्ते । विद्वान् । भुर्वना । मरुद्भ्यः । राजानऽऽन । त्वेषसैदशः । नरः ॥ ८ ॥

स्कन्द० शूराः इव इति इवशब्दः 'अस्त्युपमाधेयस्य सम्प्रत्यये प्रयोगः' (तु. वा ७, ११) इति पदपूरणः ।

१. हे ति. २-२. प्राप्ताः बुद्धिम् अ. ३. सेनायां ति. ४-४. दिवस्य च स्थिताः ति. ५. नास्ति ति. ६. च्युतम् ति. ७. नास्ति क ति. ८-८. वेद्यासीनं ति. ९. 'र्हिषि अ. १०. 'पक्षिणो युक्तो. ११-११. पक्षिण अ ति. १२. यदा वि'. १३. 'गन्तुं वि' अ'. १४. नास्ति अ'.

शूरा मरुतः । जगत्वा शूरा इत्युपमान्धुतेरुपमानौपमेयसाधारणधर्माध्याहारः । शूरा इव जेतारः । यथा शूरा मनुष्या नियमेन शत्रूणां जेतार एव मरुत इत्यर्थः । सुयुधयः न जगमयः यथा च 'युद्धशीला मनुष्याः शत्रून् प्रति गमनशीला एव मरुतः । श्रवस्ववः न श्रवोऽर्धं जने क्रीतिवो, तत्कामाः श्रवस्ववः । यथा च' श्रवस्ववो मनुष्या एव मरुतः । पूतनासु सङ्ग्रामेषु वेतिरे प्रपद्ये कुर्वन्ति । किञ्च भयन्ते विभ्यति विश्वा भुवना सर्वाणि भूतानि मरुदभ्यः । किञ्च राजानः इव यथा तित्थात्तद्दृक्कशरीरत्वाद्वाजान एव मरुतः । त्वेपसंतः दीप्तदर्शनाः । उज्ज्वलरूपा इत्यर्थः । नरः मनुष्याकाराः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० शूराः इव योद्धारः गच्छन्तः शत्रुभ्योऽङ्गम् इच्छमानः इव युद्धेषु गच्छन्ति । द्वितीयो नकारः पूरणः । विभ्यति च विश्वानि भुवनानि मरुदभ्यः । राजानः इव जलदृक्कताः दीप्तसन्दर्शना जेतारः ॥ ८ ॥

मुद्रल० इत् समुच्चये । शूराः इव इत् शौर्येणा सुयुत्सवः पुरुषा इव च सुयुधयः न शत्रुभिर्बुध्यमानाः पुरुषा इव च जगमयः शीघ्रं गच्छन्तो मरुतः श्रवस्ववः न श्रवोऽर्धमात्मन इच्छन्तः पुरुषा इव पूतनासु सङ्ग्रामेषु वेतिरे प्रपतन्ते वृत्रादिभिर्बुद्धे न्यासियन्ते । तादृशेभ्यः मरुद्रूपः विश्वा भुवना सर्वाणि भूतानि नयन्ते विभ्यति । ये नरः वृष्टवादेर्नेतारो मरुतः राजानः इव राजमाना नृपतय इव त्वेपसंतः दीप्तसन्दर्शना उग्ररूपतया द्रष्टुमशक्या भवन्ति । तेभ्य इत्यर्थः ॥ ८ ॥

त्वष्टा यद् वज्रं सुकृतं हिरण्ययं सहस्रभृष्टिं स्वप्ता अवर्तयत् ।
धृत् इन्द्रो नर्यापसि कर्तवेऽहं वृत्रं निरपामौञ्जदर्णवम् ॥ ९ ॥

त्वष्टा । यत् । वज्रम् । सुकृतम् । हिरण्ययम् । सहस्रंऽभृष्टिम् । सुऽअपाः । अवर्तयत् । धृत्ते । इन्द्रः । नरि । अपासि । कर्तवे । अहं । वृत्रम् । निः । अपाम् । औञ्जत् । अर्णवम् ॥ ९ ॥

स्कन्द० त्वष्टा देवशिल्पी । यत् व्यत्ययेनात्र ननुसकता । यम् वज्रम् सुकृतम् सुकरणम् । हिरण्ययम् हिरण्ययम् । सहस्रभृष्टिम् नृष्टयोऽत्राश्रय उच्यन्ते । सहस्राश्रिम् । स्वप्ताः सुकृता अवर्तयत् शुद्धोऽप्ययं सोपसर्गायो दृष्टव्यः । निरवर्तयत् । कृतवानित्यर्थः । अच्छन्दश्चुतेस्तच्छन्दोऽध्याहृत्यः । तत् धृते इन्द्रः नरि गणाधिकं कैकवचनम् । नराकारे मरुद्रूपे । मनुष्याकाराणां मरुतां गणस्य वज्रमिन्द्रोऽर्पयतीत्यर्थः । 'किमयम् । उच्यते' । अपासि कर्तवे वृत्रवचादीनि कर्माणि कर्तुम् । अपितेन च तेन अहं वृत्रम् इन्ति मेधे मरुद्रूपाः । इत्वा च निः अपाम् औञ्जत् निरित्येषु 'नि इत्यस्य स्थाने । उञ्जतिः न्यग्भावायः । अपां सहं नियमेन न्यग्भावयतीत्यर्थः' । निरामवायि अपां संधं निरपातयदित्यर्थः । अथवाऽपामिति द्वितीयायै वष्टो । उज्ज्वल आङ्गे । वृष्टोदरान्तर्गता अपो भुवं प्रति याननाय नियमेन ऋजूकरोतीत्यर्थः । अर्णवम् वृत्रस्येदं विशेषणम् । उदकधन्ते मेघम् इति ॥ ९ ॥

१. शूराणां ति. अ. २. नास्ति ति. ३-३. नास्ति अ. ४. भुवनानि ति. ५-५. नास्ति अ. इत्यु° ति. ६-६. नास्ति सूको. ८. कर्तुं कं अ. ९. नास्ति कु.

वेङ्कट० त्वष्टा वत्, वायुधम्, सुकृतम् 'हिरण्यालङ्कृते सहस्रधारे' सुकर्मा इन्द्राय समर्पयामास, तं वज्रमधारया इन्द्रः नेतरि मरुद्वेषे सहायभूते सति कर्माणि कर्तुम् । अथ इदम् अहम् । इत्वा च आपाम् अर्णवम् अेषं निर्देवान् ॥ ९ ॥

मुद्रल० स्वयः शोभनकर्मा त्वष्टा विधनिर्माता यत् वज्रम् अकर्तवत् इन्द्रं प्रत्यागमयत् । दत्तवानित्यर्थः । कीदृशम् । सुकृतम् सम्बन्ध-निष्पादितम् हिरण्यमम् सुवर्णमयम् सहस्रसृष्टिम् अनेकाभिधाराभिर्भुक्तम् । तद्वज्रम् इन्द्रः धत्ते धारयति । किमर्थम् । नेरि सङ्ग्रामे अर्णवसि द्रव्यहननादिलक्षणानि कर्माणि कर्तने कर्तुम् । एवं वज्रं धत्वा तेन वज्रेण वज्रम् वृष्टवृष्टकस्यावरकम् अर्णवम् अर्णसोदकेन युक्तं मेघम् अहम् अवधीत् । आपाम् तेन निरुद्धा अपञ्चं निः औक्तत् निःशेषेणापोमुक्तमपातयत् । प्रवृष्टा अकरोदित्यर्थः ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वं नुनुद्रेऽवतं त ओर्जसा दादृहाणं चित् विभिदुर्नि पर्वतम् ।

धर्मन्तो वाणं मरुतः सुदानेषु मदे सोमस्य रण्यानि चक्रिरे ॥ १० ॥

ऊर्ध्वम् । नुनुद्रे । अवतम् । ते । ओर्जसा । दादृहाणम् । चित् । विभिदुः । वि । पर्वतम् । धर्मन्तः । वाणम् । मरुतः । सुदानेषु । मदे । सोमस्य । रण्यानि । चक्रिरे ॥ १० ॥

स्कन्द० ऊर्ध्वम् सन्ने मेघम् नुनुद्रे सुदन्ति प्रेरयन्ति । अवतम् अवपतितम् अर्णवतम् । अधो-मुक्तमित्यर्थः । अपवा 'अवतः' (तिघ ३, २३) इति कृपनाम् । तत्सादृश्याच्च तद्व्यपदेशः । बहुदकत्वादिना सादृश्येन कृपसदृशं मेघमूर्ध्वं प्रेरयन्ति, क्षिण्ण्णीत्यर्थः । ते मरुतः ओजसा स्वेन बलेन । दादृहाणम् 'चित् अत्यन्तं दृढीभवन्तमपि' । 'अत्यन्तं दृढमपीत्यर्थः' । विभिदुः वि विभिन्दन्ति । पर्वतम् मेघं तिलोच्चयं वा । धर्मन्तः ध्मा शब्दाश्रित्ययोग्योः । शब्दध्वन्तः । उच्चारयन्त इत्यर्थः । वाणम् अण्डम् । महान्तं शब्दं कुर्वन्त इत्यर्थः । मरुतः सुदानवः शोभनदातारः । ईदृशान्धन्यान्धपि मदे सोमस्य मदे इति 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' (पा २, ३, ३०) इत्येवं 'सप्तमी । तच्छ्रुतेषु' 'लक्षणभूतघोरपक्रियाध्याहारः । मदे सोमस्य प्राते' । सोमेन मत्ताः सन्त इत्यर्थः । रण्यानि रमणीयानि कर्माणि चक्रिरे कुर्वन्ति ॥ १० ॥

वेङ्कट०

गोतमो मरुभूमिष्ठस्तुष्टाव मरुतस्तृषा ।

तस्मा उच्चिद्विधुः कृपं दूरन्त्ये मरुतो यत्नात् ॥ १ ॥

निश्लोचयं च विभिदुः यो सार्गस्य निरोधकः ।

आत्मोपे वाणवाद्ये च धर्मन्तो मरुतस्तृषमी ॥ २ ॥

सुदानाः सोममत्ताश्च रमणीयानि चक्रिरे ।

एवंविधानि कर्माणि शेषमुत्तरया यद् ॥ ३ ॥ १० ॥

मुद्रल० अत्रेयमाख्यायिका । गोतम ऋषिः पिपासया पीडितः सन् मरुत उदकं यथाचे । तदनन्तरं मरुतोऽदूरतो कृपमुदृष्टय यत्र स गोतम ऋषिस्तिष्ठति तां दिशं नीत्वा ऋषिकर्मीपे कुरमवस्थाप्य तस्यार्षे आहावञ्च कृत्वा तस्मिन्नाहावे कृपमुत्सिञ्च तदृषिं ततोदकेन तर्पयाञ्चकुरः ।

१-१. 'हासहं वि'. २. तिघं वि अ'. ३. नास्ति नै'. ४. वापश्च सूको. ५-५. अत्यन्तदृष्टो ति. ६-६. अत्यन्तदृष्टो ति. ७. नास्ति अ ति. ८-८. सप्तमीश्रुतेषु ति. ९-९. श्रुदितम् ति. १०. कः शिलीं स.

अथमथोऽनयोत्तरवा च प्रतिपाद्यते । ते मरुतः अवतम् कूपम् ऊर्वम् उपरि यथा भवति तथा ओजसा स्वकीयेन बलेन नुनुद्रे प्रेरितवन्तः, उन्नातवन्त इत्यर्थः । एवं कूपमुत्ताय कूपे-
राश्रमं प्रति नयन्तो मरुतः मार्गमध्ये दरहाणम् प्रवृद्धं गतिनिरोधकम् पर्वतम् चिद् पर्ववन्तं
शिलोच्चयमपि वि विभिद्दुः विशेषेण ब्रमन्तुः । सुदानवः शोभनदानास्ते मरुतः प्राणम् शतसंख्याभि-
रुत्तन्त्रोभिर्युक्तं धीणाविशेषम् धमन्तः वादयन्तः । सोमस्य मदे सोमपानेन हरे सति रथ्यानि
स्तुत्वानि रमणीयानि धमानि चोदरे स्तोमृभ्यः कुर्वन्ति ॥ १० ॥

त्रिद्वं नुनुद्रेऽवतं तथा दिशासिञ्चन्नुत्सं गोतमाय तृष्णजे ।

आ गच्छन्तीमवसा चित्रमानवः कामं विप्रस्य तर्पयन्त धामभिः ॥ ११ ॥

त्रिद्वम् । नुनुद्रे । अवतम् । तथा । दिशा । असिञ्चन् । उत्सम् । गोतमाय । तृष्णजे ।

आ । गच्छन्ति । ईम् । अवसा । चित्रमानवः । कामम् । विप्रस्य । तर्पयन्त । धामेभिः ॥ ११ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते—‘मरुपु गच्छन्तुपितो गोतमो मरुतः आजुहाव । ते तस्यै इति ददुः’
इति । तदेतदुच्यते । त्रिद्वम् कुटिलं मेघम् । ‘अन्यस्यां दिशि’ व्यवस्थितं सन्तमित्यर्थः । नुनुद्रे
अवतम् तथा । तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो गच्छन्तोऽध्याहृतस्यः । यथा गोतमो व्यवस्थितः
तथा दिशा नुत्वा^१ असिञ्चन् श्वारितवन्तः ऊषम् कूपनामैतत् (उ. तिष ३, २३) । कूपसदृशं
मेघम् । किमर्थम् । उच्यते । गोतमाय तृष्णजे ‘स्वपितृषोर्नाजिद्’ (पा ३, २, १०२) इत्येवं
साधुकारिणि मन्दि । सुप्तु तृपितस्य मम गोतमनाम्नः ऊपर्यायेत्यर्थः । किञ्च आ गच्छन्ति
यज्ञान् प्रति ईम् एते अवसा तर्पणस्य पालनेन वा निमित्तेन । सात्मानं तर्पयितुं सप्तुन्
पाठयितुं वेत्यर्थः^२ । चित्रमानवः विचित्रदीप्तसो मरुतः । आगत्य च कामम् इच्छाम् विप्रस्य
मेधाविमः सन्तुः सोतुश्च तर्पयन्त तर्पयन्ति । पूरयन्ति^३ इत्यर्थः^४ । धामभिः शीयन्ते तानीति
धामानि धमान्यथाभिप्रेतानि सैः । अथवा धामानि स्थानानि । इह च परत्र च कोके
अभिप्रेतैः स्थानैरित्यर्थः ॥ ११ ॥

वेङ्कट०

त्रिद्वम् त्रिषोडशमित्यर्थो मोदने प्रेरणं स्पृष्टम् ।

‘कूपम्’ तथा दिशा यस्यां शोला वसति गोतमः ॥ १ ॥

स्थापयित्वाथ तं कूपं कृत्वाऽऽहावे समोपतः ।

उदसिञ्चन्तं कूपम् गोतमाय पिपासवे ॥ २ ॥

आगच्छन्त्येवम् अवसा मरुतद्विचित्रदीप्तस्यः ।

पुरस्तात् प्रादुरभवन् रक्षणार्थमथ स्वयम् ॥ ३ ॥

अथ मेधावितस्तस्य कामम् तैर्धारकैर्लैः ।

अतर्पयन्तुधोरर्थः^५ श्लोकैरित्यमुदीरितः^६ ॥ ४ ॥ ११ ॥

१. पपा. विमर्शापेक्षः (उ. वै १, १४१० b). २-२ अस्यात् ति. ३. अवस्थितः ति. ४. यत्ना ति.

५. इत्यर्थः अ ति. १. नास्ति कु ति. ७. नास्ति ति. ८-८. नास्ति वि. ९. नास्ति वि.

१०. अतर्पयन् वि. ११. श्लोकैरर्थं वि.

मुद्गल० मरुतः अतम् उवृष्टं कृपं यस्यां दिशि ऋषिर्वसति तथा दिशा विष्णुम् बर्हं त्रिषंजम् नृगो प्रेरितवन्तः । एवं कृपं नीत्वा कन्याश्रमेऽपस्थाप्य तृष्णते वृषिताय गीतमाय वाषवे तदर्थम् उत्सम् मलप्रवाहं कृपादुदृष्ट्य अस्मिन्न आहावेऽधानपन् । एवं कृत्वा ईम् एनं स्तोतारम्पिम् विजमानवः विध्विजदीप्तपस्ते मरुतः अन्ता ईरवीन रक्षणम् सह आ मन्वन्ति तत्समीपं प्राप्नुवन्ति । प्राप्य च विप्रस्य मैधाविनो गीतमस्य कामम् अभितापम् धामभिः आपुषो धारकैरुदकैः तर्पयन्त अतर्पयन् ॥ ११ ॥

या वः शर्मं शशमानाय सन्ति त्रिधातूनि दाशुषे यच्छताधि ।

अस्मभ्यं तानि मरुतो वि यन्त रयि नो धत्त वृषणः सुवीरम् ॥ १२ ॥

या । वः । शर्मं । शशमानाय । सन्ति । त्रिधातूनि । दाशुषे । यच्छत । अधि ।

अस्मभ्यम् । तानि । मरुतः । वि । यन्त । रयिन् । नः । धत्त । वृषणः । सुवीरम् ॥ १२ ॥

स्कन्द० या यानि वः युष्माकम् शर्मं शर्माणि सुखानि गृह्णाणि वा । शशमानाय शशतिरर्षेतिकर्माऽयम् (तु. निघ ३, १४) । ताण्डील्ये चात्र शानच्' द्रष्टव्यः । स्तुतिकरणशीलस्य अर्थाय । सन्ति त्रिधातुनि श्रीयन्ते 'प्राणिनां देहेष्विति' धातवः अक्षरसाः तैः' देवमनुष्योपभोग्यैः त्रिभिरप्युपेतानि त्रिधातुनि अच्यन्दासच्यन्दाप्याहारः । तानि दाशुषे अन्वयस्य अपि यजमानाय यच्छत इत्त । अधि अधिशब्दस्तु 'अधिपरी अनर्थको' (पा १, ४, १३) इत्येवं कर्मप्रवचनोयः पदपूरणः । न केवलाय दाशुषे । किं तर्हि । अस्मभ्यम् अपि तानि हे मरुतः । वि यन्त विविधे धत्त । 'राधम् धने' च नः अस्मभ्यम् धत्त वृषणः । वरितारः ! । सुवीरम्' शोभनेर्वीरैः पुत्रैः पौत्रैश्चोपेतम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० यानि युष्माकं गृह्णाणि स्तुयते सन्ति । तानि त्रिच्छदिव्काणि यजमानाय अधि यच्छत । अस्मभ्यम् तानि मरुतः । विविधे यच्छत । रयिम् च नः धत्त हे वृषणः । सुपुत्रम् ॥ १२ ॥

मुद्गल० हे मरुतः ! वः युष्माकं सम्बन्धीनि या यानि शर्मं शर्माणि सुखानि । कीरयानि । त्रिधातूनि पृथिव्यादियु त्रिषु स्थानेष्वस्मितानि शशमानाय युष्मान् स्तुतिभिर्भजमानाय दातुं सम्पादितानि । पूर्वोक्तलक्षणाणि शर्माणि यानि सन्ति यानि च दाशुषे इविर्दत्तवते यजमानाय अधि यच्छत अधिकं प्रयच्छथ । हे मरुतः ! तानि सर्वाणि शर्माणि अस्मभ्यम् वि यन्त विशेषेण प्रयच्छन्त । किञ्च हे वृषणः ! कामानां वरितारो मरुतः । नः अस्मभ्यम् सुवीरम् शोभनेर्वीरैः पुत्रादिभिर्युक्तम् रयिम् धनम् धत्त इत्त ॥ १२ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये दशमो सर्गः ॥

[८६]

मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः । स सुगोपातमो जनः ।

मरुतः । यस्य । हि । क्षये । पाथ । दिवः । विमहसः । सः । सुगोपातमः । जनः ॥ १ ॥

स्कन्द० हे मरुतः । यस्य क्षये गृहे । हि-शब्दः पदपूरणः । पाथ पिबथ सोमम् । दिवः पञ्चमीनिर्देशात्
आगत्येति शेषः । हे विमहसः । 'विविधं महान्तः' । सः सुगोपातमः अतिशयेन शोभना गोसारः
'यस्य स सुगोपातमः' । मरुदादिभिर्देवैर्वा शोभनेर्गोप्युभिरतिशयेन रक्षत इत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० मरुतः । यस्य गृहे पिबथ सोमम् दिवः आगत्य विमिष्टदीप्तयः । सः 'अत्यन्तं शोभन-
गोप्युक्तः जनः' ॥ १ ॥

मुद्रल० 'मरुतो यस्य' इति दशमं द्वितीये सूक्तम् । गोतम ऋषिः । गायत्री छन्दः । मरुतो देवताः ॥

हे विमहसः ! विमिष्टप्रकाशाः ! मरुतः ! दिवः अन्तर्दिकलोकाद्रागत्य यस्य हि यस्य सखु
यजमानस्य क्षये यज्ञगृहे पाथ सोमं पिबथ, सः जनः जातो यजमानः सुगोपातमः शोभनेः
पालकैरत्यन्ते युक्तो भवति ॥ १ ॥

यज्ञैर्वा यज्ञवाहसो विप्रस्य वा मतीनाम् । मरुतः शृणुता हवम् ॥ २ ॥

यज्ञैः । वा । यज्ञवाहसः । विप्रस्य । वा । मतीनाम् । मरुतः । शृणुता । हवम् ॥ २ ॥

स्कन्द० वा-शब्दोऽत्र चार्थः । यज्ञैः च निमित्तभूतैः । हे यज्ञवाहसः ! 'यज्ञ उवाचते यान् प्रति ते'
यज्ञवाहसः । यष्टव्या इत्यर्थः । विप्रस्य वा मतीनाम् मतयः स्तुतय इहोप्यन्ते, मन्वतेरर्चतिकर्मत्वात्
(तु. निघ ३, १४) । यतीयास्याने षष्ठी । मेधाविनश्च मम स्वमृताभिः स्तुतिभिः निमित्तभूताभिः ।
यावाननुभवितुं स्तुतीश्च श्रोतुमित्यर्थः । हे मरुतः ! शृणुत हवम् आह्वानम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० यज्ञैः वा हेतुभिः यज्ञस्य बोधारः ! अथवा विप्रस्य स्तुतिभिस्तच्छ्रुयथा मरुतः । शृणुत आह्वानम् ॥ २ ॥

मुद्रल० हे यज्ञवाहसः ! यज्ञस्य बोधारः ! मरुतः ! यूयम् यज्ञैः वा वा इति ससुच्ये । यज्ञैश्च यजमानस्य
मतीनाम् स्तुतीनां सम्बन्धिनः विप्रस्य वा अयजमानस्य मेधाविनश्च हवम् आह्वानम् शृणुत । यज्ञवती
यजमानस्य यागरहितस्य स्तोत्राह्वानं भवद्भिः श्रोतव्यम् । यतो भवन्तो यज्ञस्य बोधारः
स्तुतिप्रियाश्रंति भावः ॥ २ ॥

उत वा यस्य वाजिनोऽनु विप्रमतक्षत । स गन्ता गोमति व्रजे ॥ ३ ॥

१. वाच्यशेषः ति. २-२. 'विवम' ति. ३. नास्ति अ ति. ४-४. नास्ति अः सुटितम् ति.
५. रक्षते कु अ. ६-६. 'स्तं' ('स्त वि') शोभनगोप्युक्तः वि अः; अत्यन्तं योता कु; 'गोप्युक्तः ल अः'; 'गोप्युक्तः
ल बोधः. ७. नास्ति मै. ८-८. सुटितम् ति. ९. नास्ति ति. १०. नास्ति सूको.

उत । वा । यस्य । वाजिनः । अनु । विप्रम् । अतक्षत । सः । गन्ता । गोऽमति । वृजे ॥ ३ ॥

स्कन्द० उत-शब्दोऽप्यर्थे । वा-शब्दश्चापि । अपि च यस्य यजमानस्य वाजिनः हविकेक्षणान्नेनाश्रयतः स्वमूत्रम् अनु-विप्रम् अनुशब्दो लक्षणं कर्मप्रवचनीयः प्रतिशब्देन समानार्थः । मेधाविनमृत्विक्त्वं प्रति । अतक्षत लक्षतिः करोतिकर्मान्याय । इह तु गमनार्थः । लक्ष्ये च लक्ष् । गच्छथ । सः गन्ता गोमति वजे । प्राप्नोति गोभिः पूर्णं गोष्ठमित्यर्थः ॥ ३ ॥

बेङ्गट० अपि च यस्य हविष्मन्तः^१ कृत्विजः मेधाविनं मरुद्वणम् अनु अतक्षत संस्कुर्वन्ति, 'सः पर्वं विभक्ते गोमति वजे सर्वदा इति' ॥ ३ ॥

मुद्रल० उत वा अपि च यस्य यजमानस्य वाजिनः हविकेक्षणाश्रोपेता^२ कृत्विजः विप्रम् मेधाविनं मरुद्वणम् अनु अतक्षत हविष्प्रदानादिना वीक्षणीकुर्वन्ति, सः यजमानः गोमति बहुभिर्गोभिर्युक्ते वजे गोष्ठे गन्ता गमनशोभो भवति ॥ ३ ॥

अस्य वीरस्य बर्हिषि सुतः सोमो दिविष्टिषु । उक्थं मदश्च शस्यते ॥ ४ ॥

अस्य । वीरस्य । बर्हिषि । सुतः । सोमः । दिविष्टिषु । उक्थम् । मदः । च । शस्यते ॥ ४ ॥

स्कन्द० अस्य मम गोतमस्य यजमानस्य वा वीरस्य स्तुतिकरणद्वारस्य स्वमूत्रे बर्हिषि सुतः सोमः दिविष्टिषु वीरिष्यते गन्वते प्राप्यते वाभिः वा दिविष्टिषुः स्वर्गलका इत्याः^३ तासु । उक्थम् 'मदः च शस्यते उक्थं' शक्यमुच्यते । चशब्द इकपात् परो दृष्टस्यः । मदशब्दो हर्ष-करवचनः । शक्य इर्षकरं शस्यते इत्यर्थः ॥ ४ ॥

बेङ्गट० अस्य वीरस्य मम यजे^४ सुतः सोमः दिवसागमनेषु शक्ये च मदश्च शस्यते ॥ ४ ॥

मुद्रल० दिविष्टिषु यजनीयदिवसेषु बर्हिषि यजे वीरस्य शत्रुक्षेपणद्वारस्य अस्य मरुद्वणस्य^५ वागाय सोमः सुतः कृत्विग्भिर्भरभिर्युतो भवति । उक्थम् मरुदेवताकं शक्यम् । मदः च मदिधातुना युक्ता 'मदतो देवाः सोमस्य मत्सवः' (ति. ५, ५, ५) इत्यादिका मास्वी निविच अस्य मरुद्वणस्य हर्षाय शस्यते शोभा पश्यते ॥ ४ ॥

अस्य श्रोषन्तु भुवो विद्वान् यश्चर्षणीरभि । सूरं चित् समुषीरिषः ॥ ५ ॥

अस्य । श्रोषन्तु । वा । भुवः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि । सूरम् । चित् । समुषीरिः । इषः ॥

स्कन्द० अस्य इति 'प्रयाह्या भुवः पूर्वस्य कर्ता' (पा १, ४, ४०) इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्ण्यर्थे षष्ठी । असौ महं गोतमाय यजमानाय वा आ श्रोषन्तु आश्रयन्तु दास्याम इत्येवं मरुतः । भुवः भूमिः^६ । इह चासुत्र^७ च न्यामानोत्पथः । योऽयं किं करोतीत्युच्यते । विश्वाः यः चर्षणीः

१. 'वन्तः कु. २. हावेवेदन्तः वि' अ. ३-३ संपदं कु. ४. नास्ति कु. ५. 'श्रुणोपेताः मूको. ६. बुन्वाः ति. ७. ७. नास्ति ति. ८. 'अनु वि' अ. ९. 'ते वि' लपे. १०. 'स्य हर्षाय सस्यते मी'. ११. भूमिः ति. १२. अनुष ति.

अभि विश्वाञ्च चर्षणीरिति कर्मभूतेरभीति चोपसर्गाद्योन्वक्रियाभ्याहारः । सर्वा यो मनुष्यजाती-
रभिमवति । केन । सामर्थ्यात् स्तुतिभिः । अन्येभ्यो मनुष्येभ्योऽतिशयेन यो मरुतः
स्तीतीत्यर्थः । न च केवलाया^१ भुवः^२ । किं तर्हि । सूरम् चित् पिच्छन्दोऽत्र चार्थे । सर्वं
च प्रति सलुपीः इयः अन्नकारणात् आपोऽत्र^३ इष उच्यन्ते । याश्चेमाः रदिमभिरादिसमाणाः
सर्वं प्रति गता आगामिदृष्टिलक्षणाः अन्नकारणभूता आपः, ताश्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० मम शृण्वन्तु भावपितारः^४ सर्वा^५ मनुष्यान् । सः अभिमवति सुवीर्यं पुरुषम् । सलुपीः
इयः अन्नानि सुदेऽभिताच्छति यो गणः ॥ ५ ॥

मुद्रल० अस्य वज्रमानस्य स्तुतिं मरुतः आ आभिसुच्येन श्रोषन्तु शृण्वन्तु । सः मरुतृणः विश्वाः
चर्षणीः सर्वा^६ञ्चभूतान्मनुष्यान् अभि भुवः अभिमवति । वारुणाकारा मरुतः शृण्वन्ति-
त्यर्थः । सूरम् चित् स्तुतेः प्रेरयितारं वज्रमानसपि इयः मरुद्भिः प्रत्तान्मन्नानि सलुपीः
मातानि भवन्तु ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये एकादशो वर्गः ॥

पूर्वाभिर्हि दंदाशिम शरद्भिर्मरुतो वयम् । अवींभिक्षर्षणीनाम् ॥ ६ ॥

पूर्वाभिः । हि । दंदाशिम । शरद्भिः । मरुतः । वयम् । अवींभिः । चर्षणीनाम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० पूर्वाभिः शरद्भिः इत्युभयत्र सप्तम्यर्थे कृतीषा । शरच्छब्दश्च संवत्सरवचनः । हि-शब्दोऽप्यर्थे ।
पूर्वेष्वपि संवत्सरेषु । दंदाशिम दत्तवन्तो हविर्युष्मभ्यं हे मरुतः । वयम् अवींभिः पालनेनिमित्तभूतैः ।
पालनार्थमित्यर्थः । कस्य । चर्षणीनाम् दुप्रपौत्रादिमनुष्याणाम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० बह्वीभिः हि^१ दत्तवन्तः शरद्भिः मरुतः । वयम् अवेदभ्यो हवींषि मनुष्याणाम् रक्षणार्थम्
इति^२ ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे मरुतः । पूर्वाभिः बह्वीभिः शरद्भिः संवत्सरैः चर्षणीनाम् सर्वस्य द्रष्टृणां सर्वज्ञानं
भवतां सप्तन्धिभिः अवींभिः रक्षणैर्बुक्ताः सन्तः वयम् दंदाशिम युष्मभ्यं हवींषि दत्तवन्तः ।
हि यस्माद्देवं तस्मादिदानीमप्यस्मादीयहविःस्वीकरणायागच्छतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

सुभगः स प्रयज्यवो मरुतो अस्तु मर्त्यैः । यस्य प्रयांसि पर्षथ ॥ ७ ॥

सुभगः । सः । प्रयज्यवः । मरुतः । अस्तु । मर्त्यैः । यस्य । प्रयांसि । पर्षथ ॥ ७ ॥

स्कन्द० सुभगः^३ भगः^४ (निघ २, १०) इति भवननाम । सुभगः सः हे^५ प्रयज्यवः । प्रकर्षेण मह्य्याः ।
मरुतः । अस्तु मर्त्यैः । यस्य स्वभूतानि प्रयांसि हविरक्षणाभ्यञ्जानि पर्षथ पारयम प्राप्नुव ।
भक्षयथेत्यर्थः ॥ ७ ॥

१. केवला ति. २. मवति अ. ३. नास्ति ति. ४. वात् किं अ. ५. त्से विं कृ ष हयः
अः विं अ. ६. नास्ति वि. ७. नास्ति कृ. ८. नास्ति अ.

वेङ्कट० 'सुभगः सः' प्रकर्षेण वष्टव्याः ! भरतः ! भवतु मर्त्यैः, यस्य हवीषि आत्मानं मयथ ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे प्रयज्यवः ! प्रकर्षेण वष्टव्याः ! भरतः ! सः मर्त्यैः मनुष्यो यत्मानः सुभगः अस्तु शोभनघनो भवतु । यस्य यत्मानस्य प्रयासि हविलेक्षणान्यजानि पपथ आत्मनि सिद्धय । स्वीकुर्येत्यर्थः ॥ ७ ॥

शशमानस्य वा नरः स्वेदस्य सत्यश्वसः । विदा कामस्य वेनतः ॥ ८ ॥

शशमानस्य । वा । नरः । स्वेदस्य । सत्यश्वसः । विद । कामस्य । वेनतः ॥ ८ ॥

स्कन्द० शशमानस्य^१ शशमानः स्तुतिकरणशीलस्तस्य वा । हे नरः ! मनुष्याकारा भरतः ! । स्वेदस्य प्रस्त्रिहस्य वा युष्मत्परिचर्चाश्रमेण । महता यत्नेन युष्मात् परिचरत इत्यर्थः । हे सत्यश्वसः !^२ विद कामस्य वेनतः विदेति विदिर्ज्ञानार्थः । ज्ञानेनात्र तत्पूर्वकं पूरणं लक्ष्यते । कामस्येति 'द्वितीयाधौ षष्ठी'^३ । वेनत इति वेनतिः कान्तिकर्मा (तु. निघ २, ६) । पूरयत कामं^४ कामयमानस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० भजमानस्य वा नेतारः ! स्त्रिभगात्रत्य वा श्रमेण सत्यश्वलाः ! जानीत कामं कामयमानस्य ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे सत्यश्वसः ! अविश्रयशलाः ! नरः ! नेतारो भरतः ! शशमानस्य युष्मात् स्तुतिभिः सम्भजमानस्य स्वेदस्य स्तावकमन्त्रोच्चारणवर्णितश्रमेण^५ स्त्रिभमानगात्रस्य वेनतः कामयमानस्य । वाशब्दः समुच्चये । पृथग्भूतस्य श्रोतुश्च कामस्य काममभिलाषम् विद सम्भवत । प्रपच्छतेत्यर्थः ॥ ८ ॥

युयं तत् सत्यश्वस आविष्कर्त महित्वना । विध्यता विद्युता रक्षः ॥ ९ ॥

युयम् । तत् । सत्यश्वसः । आविः । कर्त । महिः । विध्यता । विद्युता । रक्षः ॥ ९ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते— 'अन्वकारे शोतमं रक्षांस्यभितुहुतुः । स भीतस्तद्वधातायम्^६ आम्ना-सुग्न्वा भरत उवाच' । युयम् तत् हे सत्यश्वसः ! सर्वलोकप्रकाशो कुशल । महित्वना स्वेन माहात्म्येन । किं तत् । उच्यते । विध्यत तापयत^७ विद्युता रक्षः । विद्युत्प्रजननेन रक्षांसि हुतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० युयम् तत् सत्यश्वलाः ! आविष्कुरुत बलम् । माहात्म्येन विध्यत च अशम्ना युदे रक्षः ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे सत्यश्वसः ! सत्यश्वलाः ! अन्यैरप्रष्टव्यशला भरतः ! युयम् तत् वृत्रवधादियु प्रसिद्धं युष्मदीय-माहात्म्यम् आविः कर्त आविष्कुरुत प्रकाशयत । विद्युता विद्योतमानेन महित्वना तेन महत्त्वेन माहात्म्येन रक्षः अस्माकमुपद्रवकारिणं राक्षसादिकम् विध्यत तापयत । नाशयतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

गृहता गृह्यं तमो वि यात विश्वमत्रिणम् । ज्योतिष्कर्ता यदुश्मसि ॥ १० ॥

गृहत । गृह्यम् । तमः । वि । यात । विश्वम् । अत्रिणम् । ज्योतिः । कर्त । यत् । उश्मसि ॥ १० ॥

१-१. सः शशवनः वि^१ अ^१. २. नास्ति मूको. ३-३. नास्ति अ. ४. नास्ति कु. ५. 'श्रमेण मे'. ६. वृद्धितम् वि. ७. तावता वि^१.

स्कन्द० किञ्च गृहत् गृह संवरणे । संवृणुत् । अपनयतेत्यर्थः । गुह्यम् संवरणयोग्यम् अतिमहदेतद् तमः । वि नात् प्रातिपद्व्ययार्थः । 'अहेयोतारं कमण्ड्यः' (ऋ १, ३२, १४) इति, 'यथा वाञ्छवः परिधासि' (ऋ ६, ३७, ४) इति च यथा । विविधे इत् विश्वम् अत्रिणम् सर्वे भक्षयितारं रक्षः-विशाचादिकम् । ज्योतिः च विश्वदाक्यम् कर्तुं कुरुत् यत् उश्मसि कामयामहे वषम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० नाशयत् नाशयितव्यम् तमः^१ । विविधे हस सर्वे रक्षः । ज्योतिः कुरुत् यदा^२ वषं काम-यामहे भवतः^३ ॥ १० ॥

मुद्रल० हे मरुतः ! गुह्यम् गुहायां स्थितं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानम् तमः अन्धकारम् गृहत् संवृतं कुरुत् । यथा अस्मान्निर्भे दृश्यते तथाऽदर्शने प्रापयत् । विनाशयतेत्यर्थः । विश्वम् सर्वम् अत्रिणम् अचारं राक्षसादिकम् वि नात् विविधे यापयत्, अन्तस्सकानात् निर्गमयत् । यत्, ज्योतिः सूर्यादिकं वषम् उश्मसि कामयामहे तत् कर्तुं कुरुत् ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये द्वादशो वर्गः ॥

[८७]

प्रत्वक्षसः प्रतवसो विरुषिनोऽनानता अविथुरा ऋजीषिणः ।

जुष्टमासो नृतमासो अञ्जिभिव्यान्त्रे के चिदुसाइव स्तुभिः ॥ १ ॥

प्रत्वक्षसः । प्रतवसः । विरुषिनः । अनानताः । अविथुराः । ऋजीषिणः ।

जुष्टमासः । नृतमासः । अञ्जिभिः । वि । आन्त्रे । के । चित् । उसाःऽइव । स्तुभिः ॥ १ ॥

स्कन्द० प्रत्वक्षसः^१ त्वक्षु तनूकरणे । प्रकर्षेण तनूकर्तारः शशूणाम् । प्रतवसः प्रकृष्टबलाः । विरुषिनः 'विरुषी' (निघ ३, ५) इति महत्त्वम् । महान्तः । अनानताः अग्रणतपूर्वाः कल्पयित् । अविथुराः व्यथ भयचलनयोः । अभीरवः । ऋजीषिणः अन्तर्णीतमन्वयोऽत्र ऋजीषी । ऋजीषिणः । जुष्टमासः श्रियतमाः अविनृतमा वा^२ । नृतमासः नृशब्देनात्र तदाकाराः तद्विषयं वा प्राशस्त्यं लक्ष्यते । अतिशयेन मनुष्याकाराः प्रशस्ता इत्यर्थः । अञ्जिभिः 'इत्थंभूतलक्षणे' (पा २, ३, २१) इत्येवमेवा नृतीया । अपि भवान् कमण्डलुना छावमद्राक्षीदिति यथा^३ । रक्षमापैराभरणैः सम्बद्धाः वि आन्त्रे अञ्जेष्वन्त्यर्षत्येवं रूपम् । अञ्जन्ते । कथम् । के चित् उसाः इव स्तुभिः 'उसाः' (निघ १, ५) इति रश्मिनाम् । स्तुभिरित्यपि मञ्जवनाम् (तुः वा ३, २०) । यथा केचिदु-साश्चन्द्ररश्मयः^४ 'इत्था आदित्यरश्मयो वा'^५ जषत्रैः सम्बद्धाः सौम्यरूपा अञ्जन्ते तद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रकर्षेण शशूणां तनूकर्तारः^१ प्रकृष्टबलाः महान्तः अग्रणताः^२ अनेकाकिलाः नृतीयसवनेऽन्वयात्^३

१. 'ति यथा अ. २. नासि अ ति. ३. ज्योतिर्ये अ ति. ४. 'मः रक्षः वि' अ' अ. ५. यत् कु. ६. नासि कु. ७. नासि सि कु. ८. व अ. ९. नासि ति. १०-१०. नासि कु; नादित्य' अ ति. ११. तत्त्वमीः वि' अ'. १२. मप्रगीताः वि' अ'. १३. 'तोये सने' वि' अ'.

कञ्जीणिः पर्यास्रतमाः^१ मेतृत्तमाः आभरणैः स्यन्ताः^२ अभवन् । के चित् रश्मयः इव प्रभाभिः
इति मरुतो वदति ॥ १ ॥

मुद्गल्ल० 'प्रत्यक्षसः' इति षडृचं तृतीयं सूक्तम् । गोतम ऋषिः । जगती छन्दः । मरुतो देवताः ॥

प्रत्यक्षसः शयूणां प्रकर्षेण तनूकर्तारः । शत्रुघातिन इत्यर्थः । यतः प्रतपसः प्रहृष्टबलोपेताः अत एव
विरिचिनः विविधजयसोपेणोपेताः^३ । अत एव अनानताः आनतिरहिताः सर्वोत्कृष्टा इत्यर्थः ।
अविधुराः अविधुक्ताः । रसतगणसंधीभूता^४ इत्यर्थः । कञ्जीणिः प्राञ्जितारो रसानाम्^५ । जुष्टतमासः
अतिशयेन यदृभिः सेविताः नृतयासः अतिशयेन मेघादेर्नेतार एवम्भूता मरुतः स्तुभिः स्वशरीर-
स्याच्छादकैः अग्निभिः रूपानिष्पञ्जकैराभरणैः स्वानत्रे नभासि स्वका इत्यन्ते । इष्टान्तः ।
के चित् उक्षाः इव ये केचन सूर्यरश्मयो यथा नभसि दीप्यन्ते तद्वत् ॥ १ ॥

उपहृरेषु यदचिध्वं ययि वयं इव मरुतः केन चित् पथा ।

धोतन्ति कोशा उप वो रथेषु घृतमुक्षता मधुवर्णमर्चते ॥ २ ॥

उपहृरेषु । यत् । अचिध्वम् । ययिम् । वयं इव । मरुतः । केन । चित् । पथा ।

धोतन्ति । कोशाः । उप । वः । रथेषु । आ । घृतम् । उक्षत । मधुवर्णम् । अर्चते ॥ २ ॥

स्कन्द० उपहृरेषु गह्वरेषु पर्वतप्रदेशेषु अन्तरिक्षप्रदेशेषु वा न्यवस्थितं मेघसमूहम् वा यदा अचिध्वम् अत-
स्यवे ययिम् गन्तारम्^६ । नष्टारमित्यर्थः । यदिति वचनात्तदेत्यध्याहार्यम् । तदा तवः^७ इव पक्षिण
इव हे मरुतः । केन चित् पथा केनापि मार्गेण । येतान्भः^८ कश्चिदपि गन्तुं न शक्नोति तेन
केनापीत्यर्थः । साकाङ्क्षत्वात्^९ शीघ्रमिति वाक्यशेषः । गतानां च सताम् धोतन्ति कोशाः
इत्यादि । अथवा यदचिध्वमित्येतदेव सनेतेर्गतिकर्मण उपधाया इत्यम् । चितिरिव वा सामर्थ्यात्
गन्तव्यो द्रष्टव्यः । यदा गच्छथ ययि मेघसमूहे प्रति वय इव हे मरुतः । केनापि पथा तदा
धोतन्ति क्षरन्ति कोशाः^{१०} । 'कोशाः' (निघ १, १०) इति मेघनाम । अथवा यमेत्येत
रज्ज्वा बर्हेन^{११} येन^{१२} कृपादुदकमुत्तार्यते स 'कोशा इत्युच्यते' । इह तु उत्तरदशत्वात् मेघाः कोशाः
अभिप्रेताः । उदकपूर्णो मेघा इत्यर्थः । उप वः रथेषु उपसङ्घः सामीप्ये । सामीप्ये वः
धुम्नाके स्वभूतानाम् । यत्र प्रदेशे धुम्नदीया रथा व्यवतिष्ठन्ते तत्र रथचक्रधारिभिः क्षिप्तमानाः मेघाः
प्रक्षरन्तीत्यर्थः । आकारस्तु पदपूरणा मर्यादार्यो वा । मर्यादया^{१३} धोतन्तीति । य ईदृशा रथाः तान्
प्रति हूमः । घृतम् उक्षत वृष्टिलक्षणमुदकमुक्षत^{१४} सिद्धत । पातयतेत्यर्थः । मधुवर्णम् मधुसदृश-
वर्णम्^{१५} । अर्चते स्तोत्रार्थोप ॥ २ ॥

वेङ्कट० यदा^{१६} अचिध्वम् सञ्चितमकुल मेघम्, पक्षिण इव मरुतः । 'केन चित् पथा' शीघ्रे गच्छन्तः ।
तदानीम् उपक्षरन्ति मेघाः धुम्नाकम् रथेषु स्थिताः । तथा सति उपकं सिद्धत मधुसदृश-
वर्णं परिचरते ॥ २ ॥

१. 'सताः वि' ; 'सताः ऊप'. २. 'गन्तव्यः वि' अ'. ३. 'विविधजयसुणो मूको. ४. 'गणसन्धि-
भू' मूको. ५. 'नाय सोमम् मूको. ६. 'दन्ता' ति. ७. 'सोनाम्' ति. ८. 'घुष्टितम् ति. ९. 'नासि
अ ति. १०. 'वन्वा अ. ११. 'नासि मूको. १२-१३. 'कोशमि' अ कु. १३. 'दायम् अ ति.
१४. 'लक्षणमुक्षत अ ति. १५. 'इयं वर्णं ति. १६. 'यथा वि'. १७-१८. 'नासि वि' अ'.

मुद्रल० हे मरुतः । उपहरेषु उपहृत्येषु गन्तव्येष्वस्माकं सङ्कल्लेषु नभसः प्रदेशेषु यत् यदा ययिम् गतिमन्तं मेघम् आचलम् वर्षणसामर्थ्येनोपचितं कुरुष्व । किं कुर्वन्तः । तयः इव पक्षिण इव केन चित् पथा केनचिदाकाशनागेण शीघ्रे गच्छन्तः । नभसि शीघ्रे वर्षणार्थं प्रवर्तमानैर्मरुद्भिर्मैघाः उपचोषन्ते इत्यर्थः । तदानीम् कोशाः मेघाः वः युष्माकम् रयेषु उप श्रोतन्ति जलं मुञ्चन्ति । यस्मादेवं तस्मात् हे मरुतः ! यूयम् वर्तते युष्मान् हविर्मिः पूतयते मह्यं यत्प्रमाणात् मधुवर्णम् मधुसत्त्वरूपं स्वच्छम् धृतम् वृष्टपुदकम् वा समन्तात् उक्षतं सिञ्चत । अस्वदभिः कपितां घृष्टिं कुर्वन्त्यर्थः ॥ २ ॥

प्रेषामज्मेषु विधुरेवं रेजते भूमिर्यामेषु यद् युञ्जते शुभे ।

ते क्रीळयो धुनयो आजट्टयः स्वयं महित्वं पनयन्त धूर्तयः ॥ ३ ॥

प्र । एषाम् । अज्मेषु । विधुराऽईव । रेजते । भूमिः । यामेषु । यत् । ह । युञ्जते । शुभे ।

ते । क्रीळयः । धुनयः । आजट्टयः । स्वयम् । महित्वम् । पनयन्त । धूर्तयः ॥ ३ ॥

स्कन्द० एषाम् मरुताम् अज्मेषु अत्र गतिक्लेषणयोः । गमनकालेषु विधुरा इव न्यय भयचलनयोः । भीतिव प्र रेजते प्रकर्षेण कम्पते भूमिः । न च केवलेष्वज्मेषु । किं तर्हि । यामेषु यत् ह युञ्जते हस्तोदोऽत्र कार्ये । यदा च यामेषु स्वरयेषु पृथ्वीः^१ अथाः^१ युञ्जते । किमर्थम् । शुभे 'शुभम्' (निघ १, १२) इत्युक्त्वात् । उदकार्यम् । यदा गच्छन्ति मरुतः सञ्चलन्ति च मेघान् हन्तुं तदा भयेन कम्पते इत्यर्थः । किञ्च ते मरुतः क्रीळयः क्रीडनशीलाः धुनयः कम्पयितारः शत्रूणां आजट्टयः दीप्तशक्तयः दीप्ततोरणा वा स्वयम् एवात्मीयम् महित्वम् माहात्म्यम् पनयन्त पनतिः स्तुत्वर्थः । स्तावयन्ति^२ । तथातथा स्वयमेवोपकुर्वन्ति यथायथा परितुष्टाः स्वोत्तारो मरुतो माहात्म्यं स्तुवन्तीत्यर्थः । धूर्तयः धवतेर्गतिकर्मण इव रूपम् (तु. निघ २, १४) । गलतारः^३ मेघान् यज्ञान् शत्रून् वा प्रति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० प्रकर्षेण चलति मरुताम् उत्क्षेपकेषु गमनेषु एकाकिनीव भूमिः, यदि खलु अर्मा युक्ता भवन्ति उदकार्यम् । ते क्रीडनशीलाः कम्पयितारः दीप्तयुधाः स्वयम् एव माहात्म्यं कथयन्ति धुनन्तः ॥ ३ ॥

मुद्रल० यत् ह यदा खलु एते मरुतः शुभे शोभनाय वृष्टपुदकात् युञ्जते मेघान् सजीकुर्वन्ति, तदानीम् अज्मेषु मेघानामुत्क्षेपकेषु एषाम् मरुतां सम्बन्धिषु यामेषु मेघानां नित्यमनेषु सत्सु भूमिः पृथिवी प्र रेजते प्रकर्षेण कम्पते । इष्टान्तः । विधुरा इव यथा भर्त्रा विपुक्ता जाया राज्ञो-पदवादिषु सत्सु निरालम्बा सती कम्पते तद्वत् । ते तादृशाः क्रीळयः विहारशीलाः धुनयः चलनस्वभावाः आजट्टयः दीप्तमानायुधाः^४ मरुतः धूर्तयः पर्वतादीन् धुनयन्तः सन्तः महित्वम् स्वकीयं महिमानम् स्वयम् एव पनयन्त व्यवहरन्ति । प्रकटयन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१. वा ति. २. नास्ति ति. ३. अथान् सूको. ४. ताप* अ ति. ५. नास्ति अ ति.

६. 'यथा एवभूतः सूको.

स हि स्वसृत् पृषदश्चो युवां गुणोऽ्या ईशानस्तविषीभिर्वावृतः ।

असि सत्य ऋणयावानेद्योऽस्या धियः प्राविताद्या वृषां गुणः ॥ ४ ॥

सः । हि । स्वऽसृत् । पृषदऽश्वः । युवां । गुणः । अया । ईशानः । तविषीभिः । आऽवृतः ।
असि । सत्यः । ऋणऽयावा । अनेद्यः । अस्याः । धियः । प्रऽअविता । अर्थः । वृषां । गुणः ॥ ४ ॥

स्कन्द० हि-शब्दः पदसूत्रः । य उक्तगुणोऽसि 'सः स्वम्' स्वसृत् स्वयंगामी । पृषदश्चः पृषद्वर्ण-
वचनः । युवां सर्वैव तरुणः गुणः मरुताम् । ईशानः ईश्वरः । अया तविषीभिः अवेति बहुव-
चनस्य स्थाने न्यत्ययेनैकवचनम् । आभिस्तविषीभिः पृतरात्मीयैः सेनालक्षणैर्बलैः वापृतः
मित्यपरिवृतः । असि सत्यः सत्यश्चासि । ऋणयावा पातिरत्र सामर्थ्यादन्तर्णीतण्यर्थः । यानि
स्तोतृणामृणानि तेषां वापयिता । अपगमयितेत्यर्थः । अनेद्यः प्रशस्यः । अस्याः च धियः कर्मणः
प्रज्ञायां वा प्राविता प्रकर्षेण रक्षिता । अथ वृषां गुणः अपि च वापिता मरुद्गुणः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सः हि स्वयमेव सती पृषदस्यः तरुणः मरुद्गुणः अनया 'पृथिव्या ईशितम्बया' ईशानः बलैः
आवृतः । असि सत्यकर्मां स्तोतृणाम् कर्णे प्रतिगन्तां प्रशस्यः । अस्य कर्मणः 'प्रकर्षेण रक्षिताऽसौ'
वर्षिता च गुणः ॥ ४ ॥

मुद्रल० सः हि गुणः स खलु मरुद्गुणः अया अस्य सर्वेषु जगतः ईशानः ईशानगीको भवति ।
कोटनः । स्वसृत् स्वयमेव सरन् । नद्यान्वः कश्चिदस्य मरुद्गुणस्य प्रेरकोऽस्ति । पृषदश्चः पृषत्स्यः
श्वेतविन्दुहृिता मृषयोऽश्वस्थानीया यस्य स तथोक्तः । युवां नित्यतरुणः तविषीभिः अन्येषाम-
साधारणैर्बलैः आवृतः परिवेष्टितः सत्यः सत्यकर्माईः ऋणयावा स्तोतृणामृणस्वापगमयिता । बहुलस्य
धनस्य दातेत्यर्थः । अनेद्यः सर्वैरनिन्दितः वृषां जलानां वर्षिता । पृषभृतो मरुद्गुणः अस्याः
धियः अस्मदीयस्यास्य कर्मणः अथ अनन्तरम् प्र आविता असि प्रकर्षेण रक्षिता भवति ॥ ४ ॥

पितुः प्रत्नस्य जन्मना वदामसि सोमस्य जिह्वा प्र जिगाति चक्षसा ।

यदीमिन्द्रं श्म्यृक्काण आशुतादिन्नामानि यज्जियानि दधिरे ॥ ५ ॥

पितुः । प्रत्नस्य । जन्मना । वदामसि । सोमस्य । जिह्वा । प्र । जिगाति । चक्षसा ।
यत् । ईम् । इन्द्रम् । शर्मि । श्म्यृक्काणः । आशुत । आत् । इत् । नामानि । यज्जियानि । दधिरे ॥ ५ ॥

स्कन्द० पितुः पिता मरुतां स्वः । 'प्रका' (निघ ३, २७) इति पुराणनाम । पृथीनिदेत्वात् यत्
सकाशादिति वाक्यशेषः । जन्मना इति हेतौ कृतीया । रुद्राख्यस्य पितुः पुराणस्य सकाशाद्यत्
मरुतां जन्म तेन हेतुना । वदामसि उच्चारयामः । किम् । सामर्थ्यात् स्तुतीः । यस्मादुद्गात्
पुराणाजातस्यादभिन्नोपेता मरुताः, तस्मादेताद् स्तुम इत्यर्थः । तस्मादेव च सोमस्य द्वितीयार्थे

१-१. नासि ति. २-२. श्म्यृक्काणः न कुः; इत्येवम्. ति. ३. प्रज्ञया ति. ४-४. ईशितम्बया
पृथिव्या ईशितम्बः कुः; ईशितम्ब इत्येवमित्ये (१) क. ५. प्रतिदि (१) इ-न्ता विः; प्रतिगन्ता (१) क. ६. 'यथा-
वि' अ'. ७. मरुता ति. ८. 'देतत् सूको.

पष्टी । सोमं प्रति । मरुतान् जिज्ञा प्र विनाति प्रकर्षेण गच्छति । सोममपि यज्ञेषु तस्मादेव पिबन्तीत्यर्थः^१ । न च केवलेनैव जन्मना हेतुना । किं तर्हि । चक्षसा दर्शनेन च । यस्मात् सर्वज्ञेयानां ज्ञातार इत्यर्थः । यस्मात् ईम् एते मरुतः इन्द्रम् शमि वृत्रवधादौ कर्मणि शक्राणः अत्र स्तुतौ । अर्चनमृक्^२ स्तुतिः, तद्वन्त शक्राणः । सर्वलोतृणां स्तुत्येवमर्थः । आशत व्याप्नुवन्ति । यस्मात् वृत्रवधादौ कर्मणीन्द्रेण सदृशाः । नेन्द्रान्पूना इत्यर्थः । आशत अस्मात् । इत्^३ इच्छद्वस्तु पदप्रणः । नामानि यज्ञियानि यज्ञिरे तैस्तेनामभिर्यज्ञेषु यद्भिर्जिज्वन्ते इत्यर्थः ॥ ५ ॥

धेङ्कुट० पितुः^४ पुराणस्य^५ सोमकुण्डलस्य सकाशात् जन्मेन^६ वयमपि स्तुतिकुशलाः^७ स्तुमः । सोमस्य सुतस्य दर्शनेन मम जिज्ञा सोतुकामा^८ निर्गच्छति । पदैन्म इन्द्रम् कर्मणि श्लोचवन्तो मरुतः व्याप्नुवन् । अतन्तरमेव यज्ञियानि नामानि ब्रह्मकानि प्रयच्छन्ति ॥ ५ ॥

मुद्रल० प्रसस्य चिरन्तस्य पितुः अस्माकं जगत्स्य रहुगणस्य सकाशात् यजन्म तेन जन्मना वयम् वदामसि भूमः । वद्व्यमाणमस्माकं वृत्तान्तं पितोपदिष्टवान्, अतो वयं भूमः । कोऽसौ वृत्तान्त इति चेदुच्यते । सोमस्य यज्ञेयमिदुत्स्य^९ सोमद्रव्यस्य चक्षसा प्रकाशमानयादुत्सा सद्विता जिज्ञा स्तुतिरूपा वाक् प्र विनाति मरुद्रूपं प्रकर्षेण गच्छति । यज्ञेषु सोमाहुतिः स्तुतिश्च मरुद्वन्वः कियते । यत् यस्मात् ईम् पूनम् इन्द्रम् शमि वृत्रवधादिरूपे कर्मणि शक्राणः 'अहं भगवो जहि वीरयस्य' (ऐवा ३, २०) इत्येवंप्रथया स्तुत्या युक्ताः सन्तः आशत प्राप्नुवन्, न पर्यत्याक्षुः । आश इत् एवमिन्द्रप्राप्त्यनन्तरमेव यज्ञियानि यज्ञाहोणि ईदृश्वान्यादृश्या इत्येवमादौनि नामानि इन्द्रसकाशाच्छ्रवणानि यज्ञिरे घृतवन्तः । तस्मादेषां यज्ञे सोमाहुतिः स्तुतिश्च कियते ॥ ५ ॥

श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रुदिमभिस्त ऋकभिः सुखादयः ।

ते वाशीमन्त इग्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः ॥ ६ ॥

श्रियसे । कम् । भानुऽभिः । सम् । मिमिक्षिरे । ते । रुदिमऽभिः । ते । ऋकऽभिः । सुखादयः । ते । वाशीऽमन्तः । इग्मिणोः । अभीरवः । विद्रे । प्रियस्य । मारुतस्य । धाम्नः ॥ ६ ॥

स्कन्द० श्रियसे सस्यसम्पत्तिलक्षणार्थे श्रिये^{१०} । कम् उदकम् भानुभिः दीप्तिभिः विबुद्धक्षणाभिः । सम् मिमिक्षिरे मिह सेचने इत्यस्मैतद्रूपम् । सम्पत् सेचुमिच्छन्ति^{११} । विबुद्धिर्वैपन्तीत्यर्थः । न च केवलाभिः । किं तर्हि । ते रुदिमभिः अक्षयग्रहैः । ते ऋकभिः स्तुतिमन्त्रिः । कैः । सामर्थ्यादर्थैः रथैर्वा । सर्वैश्चोपकरणैः वर्षन्तीत्यर्थः^{१२} । सुखादयः खादिरव कटारिकाकारो मरुतामाधुचक्षिषः कवन्वा वा । उभयत्र हि खादिशब्दस्य दृढः प्रयोगः । 'त्येयं गणं तवसे खादिहस्तम्' (अ. ५, ५८, २), 'अंतिषु व ऋष्टवः पत्सु खादयः' (अ. ५, ५४, ११) । शोभनाः खादयो येषां ते सुखादयः । अथवा अन्यथात्वार्षचेत्यार्थयोजना । श्रियसे^{१३} कमिति केशवः पदप्रणः सुखताम

१. पिबतीत्यर्थे सि. २. कृत्. ३-३. नास्ति ति; आदस्ताव अ. ४. नास्ति वि. ५. पुराणकुण्डलस्य वि. अ. ६. जन्मे वि. अ. ७. सोमकुं कु. ८. सोतुं ल; स्वाते कु. ९. 'शेडभि' मै. १०. नास्ति अ. ११. सेचिषुमिं ति. १२. बहती मूको. १३. नास्ति ति.

वा । सस्यसम्पत्तिरक्षणार्थे त्रिवे सुभाष च सर्वप्राणिनां भानुभिः सम्मिमिक्षिरे ते रश्मिभिः । भानुशब्दोऽत्रान्तर्णीतमस्वर्थः । सम्मिमिक्षिरे इति स्वर्गवेर्नीतिकर्मणो रूपम् । रसानुप्रदानकाळे दीप्तिमद्भिरादित्यरश्मिभिः सह सङ्गच्छन्ते ते मरुतः । ते एव ऋद्धभिः स्तुतिमद्भिः श्लोभिः सह यागकाले सङ्गच्छन्ते सुखादयः । किञ्च ते वाशीमन्तः वाशीशब्दोऽत्रानुभवविशेषः । 'वाशीमयो विभर्ति' (अ ८, २९, ३) इति श्रुत्या । वाङ्नाम वा वाशीशब्दः । तद्वन्तः । इन्मिषः इषिर्गन्तव्यः इच्छार्थो वा । गन्तारः अचून् प्रति । इषितारो वा स्तुतीनाम् । अथवा इद इत्यङ्गनाम (वृ. निघ २, ७) । तद्वन्त इन्मिषः । अभीरवः भयरहिताः । किञ्च विद्रे वेदम्बहम् प्रियस्य मातृत्वस्य प्राप्तः द्वितीयाधेऽत्र पश्ये । सर्वस्य प्रिये मातृत्वं धाम स्थानं वा नाम वा जन्म वा तेजो वा सामर्थ्यलक्षणम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० श्रवणाद्योक्तं तेजोभिः समं मिमिक्षिरे समाददुः ते रश्मिभिः ऋषकैः । ते रसाऽऽहरणदीर्घाभानुभिः शोभनमन्त्रादिपुक्ताः । तथा वाशीमन्तः वाशी चाऽऽयुधम् । गन्तारः अभीरवः । लभेवाहं प्रिये मातृत्वं धामेति । वर्षकामस्य सूक्तम् ॥ ६ ॥

मुद्रल० ते पूर्वोक्ता मरुतः भानुभिः दीप्यमानैः सूर्यरश्मिभिः सह कम् वृष्टयुक्कम् त्रिवसे अचितं प्राणिभिः सेवितुम् समं मिमिक्षिरे सम्बन्धं मेदुमिच्छन्ति । पृथिवीं वृष्टयुक्केन सम्बन्धं सेकुमिच्छन्ति । एवं वृष्टिसुखाय ते मरुतः ऋद्धभिः स्तुतिमद्भिश्चैस्त्रिविभिः सह सुखादयः शोभनस्य इविषो भव्यवितारो भवन्ति । वाशीमन्तः शोभनया स्तुतिलक्षणया वाचोपेताः इन्मिषः गतिमन्तः अभीरवः भयरहिताः ते मरुतः प्रियस्य सर्वानिन्तस्य मातृत्वस्य मरुत्सम्बन्धिनः प्राप्तः स्थानस्य सर्वाभिमते मरुत्सम्बद्धं विशिष्टं स्थानं विद्रे लब्धवन्तः ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये त्रयोदशो वर्गः ॥

[८८]

आ विद्युन्मत्स्त्रिर्मरुतः स्वर्के रथेभिर्यात ऋष्टिमत्स्त्रिभिरश्वपणैः ।

आ वर्षिष्ठया न इपा वयो न पसता सुमायाः ॥ १ ॥

आ । विद्युन्मत्स्त्रिभिः । मरुतः । सुऽअर्केः । रथेभिः । यात । ऋष्टिमत्स्त्रिभिः । अश्वपणैः ।

आ । वर्षिष्ठया । नः । इपा । वयोः । न । पसत । सुऽमायाः ॥ १ ॥

स्कन्द० आ इत्युपसर्गो नात् इत्याकषातेन सम्बध्यते । विद्युन्माट्टिः विद्युता संयुक्तः । हे मरुतः ! स्वर्केः अश्वेभ्योः स्तुतिः । शोभनोऽर्को वेदां ते स्वर्काः, ते स्वर्केः । सुन्दु स्तुत्यैरिस्वर्गः । रथेभिः आ नात् अस्मान् प्रति । ऋष्टिमाट्टिः शक्तिमद्भिः मोरणाद्विवा । अश्वपणैः अश्वपतनैः । किमर्थम् ।

१. एम् अ. २. स्तुतिभिः अ. ३. विशेषः भिन्ने च ति; 'शेषः भिये नो अ.' शेषः कु. ४. नास्ति अ. ५-५. नास्ति वि. † रत्नामिस्त्र' अः; रत्नाम' वि. *नुभिः (१) ल. ‡ मयु' वि' अ'. ६. 'ते च ति. ७. 'नुते: ति.

उच्यते । आ वर्षिष्ठया नः आ इत्युपसर्गः पततं इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यम् । वर्षिष्ठया इषा इति हेतौ तृतीया । प्रयोजनस्य च हेतुत्वेन विवक्षा । नः इत्यपि तादर्थ्ये चतुर्थी । वृद्धतमेवाप्यदर्शनं धर्मेन । आयात । वृद्धतममङ्गमस्मभ्यं दातुमित्यर्थः । कथञ्च पुनरायात । तवः न पक्षिण इव अत्यन्तशीघ्रम् आ पतत हेतुनायाः । सुप्रशान्ताः ।^१ ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'आ यात दीप्तिमद्भिः भरतः । स्वजनैः रथैः ऋष्टिमद्भिः अधपक्षैः । आ पतन् वृद्धतमेनाद्येन अस्मान् पक्षिण इव' सुकर्मणः ।^२ ॥ १ ॥

मुद्रल० 'आ विद्युन्मद्भिः' इति पञ्चमं चतुर्थं सूक्तम् । गीतम ऋषिः । आया वष्टी च हे प्रस्तार-पङ्कती । आद्यौ पादौ जागती तृतीयचतुर्थी गायत्री यस्याः सा प्रस्तारपङ्क्तिः । द्वितीयाद्याः पङ्क्तयः । पञ्चमौ विराड्पा । आदित्यस्यः पादा एकादशका अन्त्योऽष्टकः सा विराड्पा । मरुतो देवताः ॥

हे भरतः ! मित्रं निर्मितमन्तरिक्षं प्राप्य स्वन्ति शब्दं कुर्वन्तीति मरुतः । रथेभिः आत्मीयैः आ यात अस्मीये यज्ञमागच्छत । कीदृशैः रथैः । विद्युन्मद्भिः विशिष्टदीप्तिद्युक्तैः । स्वकैः स्ववैनीयैः शोभनगामनयुक्तैः । ऋष्टिमद्भिः ऋष्टयः प्राक्किरूपाण्यायुधानि तद्भिः । अधपणैः अधानां पतनं गमनं येषामस्ति तादृशैः । हे युनायाः ! शोभनकर्मणो भरतः ! वर्षिष्ठया प्रवृद्धया इषा अस्मभ्यं दातव्येनाद्येन सह नः अस्मान् प्रति वयः न पक्षिण इव शीघ्रम् आ पतत आपतत । आगच्छतेत्यर्थः ॥ १ ॥

तेऽरुणेभिर्वरमा पिशङ्गैः शुभे कं यान्ति रथतुभिरथैः ।

ऋक्सो न चित्रः स्वधितिवान् पृथ्वा रथस्य जहन्नन्तु भूमं ॥ २ ॥

ते । अरुणेभिः । वरम् । आ । पिशङ्गैः । शुभे । कम् । यान्ति । रथतुःऽभिः । अथैः ।

ऋक्सः । न । चित्रः । स्वधितिवान् । पृथ्वा । रथस्य । जहन्नन्तु । भूमं ॥ २ ॥

स्कन्द० ते भरतः अरुणेभिः अरुणैः रथवर्णैः वरम् उत्कृष्टं मेघं प्रति पिशङ्गैः कणिलेश्च शुभे उद्धार्यम् । 'कम् इति' मुखनाम' (या २, १४) । सुखम् आ यान्ति आगच्छन्ति । रथतुभिः रथे व्यवस्थिता ये स्वरन्ति तूर्वन्ति वा, मेघान् हिंसन्तीत्यर्थः, ते रथतुरः तैः रथतुभिः, अथैः । कथं पुनरायाति । ऋक्सः न चित्रः स्वधितिवान् 'स्वधितिः' (निघ २, २०) इति वज्रनाम । यथाप्ये शोधनः पूजनीयः आयुधवाञ्छं भगवानादित्यः आजमान आगच्छति तद्वत् । आगत्य च पत्न्यां षडुपारया रथेन जहन्नन्तु^३ जन्ति । भूमं बहुषर्मायोऽयं भूमशब्दः । बहुषि मेघजातम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० ते अरुणैः पिशङ्गैः रथस्य वारकैः अर्धैः वर्षिष्ठम् कम् चन देशम्^४ आ यान्ति^५ उद्धार्यम् । मणिः इव^६ चित्रः आयुधवान् भरद्गणः । ते रथचक्रस्य धारया भूमिं जन्ति भरतः ॥ २ ॥

१. नास्ति अ. २. 'त्रिन हेतुता अ. ३. 'पशां च अ ति. ४-५. नास्ति वि'. † नास्ति कु.
६-९. नास्ति सि. ७. नास्ति सूको. ८. 'धपरांश्च ति. ९. 'मवागादि' ति. १०. नास्ति ति.
११. देवे कु. १२. नपति वि' अ'. १३. मणि वि'.

मुद्गल० हे पूर्वोक्ता मरुतः अरुपेभिः अरुणवर्णैः पिच्छैः पिङ्गलवर्णैरुभयवर्णोपेतैः रघुतुभिः रघस्य
पेरविस्तुभिः भस्वैः वरुम् देवानां वरीतारम्^१ कम् शब्दधितारं स्तुवन्तं यज्ञमानम् आ नास्ति
भाग्यञ्चिन्ति । किमर्थम् । शुभे तस्य शोभां कर्तुम् । तेषां मरुतां गणः क्वमः न रोचमानं
सुवर्णमिव विभः अतिशयेन दर्शनीयः स्वधितावान् शशूणां खण्डकेन यज्ञायुधेनोपेतः । एवं-
विभ्रमणरूपास्ते मरुतः रघस्य पथ्या चक्रधारया भूम भूमिम् जह्वन्त अत्यर्थं अस्ति ।
स्तोत्ररक्षणार्थमागतानां तेषां मरुतां भारमसहमाना भूमिरतिपीडिता बभूवैत्यर्थः ॥ २ ॥

श्रिये कं वो अधि तनुषु वाशीर्मेधा वना न कृणवन्त ऊर्ध्वा ।

युष्मभ्यं कं मरुतः सुजातास्तुविद्युन्नासो धनयन्ते अद्रिम् ॥ ३ ॥

श्रिये । कम् । वः । अधि । तनुषु । वाशीः । मेधा । वना । न । कुणवन्ते । ऊर्ध्वा ।

युष्मभ्यम् । कम् । मरुतः । सुजाताः । तुविद्युन्नासः । धनयन्ते । अद्रिम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० कम् इति पदपरणः सुखनाम वा । श्रिये सुखाय च सर्वप्राणिनाम् वः युष्माकं स्मृताः
अधि तनुषु मेघशरीराणामुपरि^१ । साकाङ्क्षत्वाद्दत्तेमाना इति वाक्यशेषः । मेघं छिन्दन्त इत्यर्थः ।
ताशीः आयुषविशेषाः । अथवा व इत्येतत् तनुष्वित्येतेन सम्बध्यते न वाशीरित्यनेन^२ । युष्माकं
शरीराणामुपरि वर्तमाना वासाः^३ । युष्माभिः^४ गृहीता इत्यर्थः । किं कुर्वन्तः^५ । उच्यते । मेधा
वना न कृणवन्ते ऊर्ध्वा 'मेधः' (निघ ३, १४) इति यज्ञनाम । द्वितीयाद्यहुषचनस्य चात्र
भाक्कारादेशो दृष्टव्यः^६ । वनशब्दो वृक्षसमूहवचनः । यज्ञान् ऊर्ध्वान् कुर्वन्ति वनानीव । यथा
बुधिशारेण वनानि जनयन्ति । एवं यज्ञानपीत्यर्थः । किञ्च युष्मभ्यं युष्माकमर्थात् कम् सुखं
हे मरुतः । सुजाताः ! तुविद्युन्नासः सुखं द्योततेः अन्नमिहाभिप्रेतम् । बहुद्विवर्षेक्षणयाः^७ यज्ञमानाः ।
धनयन्ते धनीकुर्वन्ति । अभिषवार्थं परिगृह्णन्तीत्यर्थः । आद्रिम् अभिषवप्रावाणम् । अथवा धनं धान्ये
इत्येतत्स्य^८ सामर्थ्यात् वृक्षार्थस्य संस्कारार्थत्वं वा रूपम् । अद्रिमित्यभिषवप्राणः^९ सम्बन्धा-
दादरणाद्वा सोमोऽभिप्रेतः । वसतीवर्षेकधनाभिः^{१०} वर्षयन्ति संस्कुर्वन्ति त्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सोमार्थे^{११} भवति वः अत्रेषु वाशीः । यज्ञान् यनानीव मरुतः ऊर्ध्वान्^{१२} कृणवन्ति ।
युष्मभ्यम् मरुतः । सुजाताः । बहुधनाः कम्^{१३} प्रावाणमभिषवाय सञ्चिन्वन्ति ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे मरुत ! वः युष्माकम् अधि तनुषु शरीरेष्वसप्रदेशेषु वाशीः शशूणामाक्रोशकम् आराक्यमा-
युधम् श्रिये कम् ऐश्वर्यार्थं वक्षते इति शेषः । कम् इत्येतत्^१ पादपरणम् । तादृशा मरुतः वना न
उच्छ्रितान् वृक्षसमूहानिव मेधा मेघान् यज्ञान् ऊर्ध्वा ऊर्ध्वान् एकाहाहीनसवरूपेणोच्छ्रितान्
कृणवन्ते यज्ञमानैः कारयन्ति । हे सुजाताः ! शोभनजनयुक्ताः ! मरुतः ! युष्मभ्यम् युष्मदर्थम्
कम् सुखकरम् अद्रिम् सोममभिषवे प्रवृत्ते प्रावाणम् तुविद्युन्नासः प्रभूतधनाः यज्ञमानाः धनयन्ते
धनं कुर्वन्ति । युष्माकं वागाय प्रावभिरभियुष्णन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१. वारिगाटं मै. २. नास्ति वि. ३. मेघरूपशरीराणां अ. ति. ४. त्वेतेन अ. ५. वाषया मूको.
६. नास्ति अ. ७. कुर्वन्ति अ. ८. भवति ति. ९. आष. ति. १०. कृते कस्य ति. ११. प्रावाण
अ. 'यज्ञानाम्' ति. १२. 'यानभिः कु. १३. शोभनार्थं कु; शोभनार्थं क. १४. ऊर्ध्वा वि' अ.
१५. तम् वि' अ. १६. नास्ति मूको.

अहानि गृध्राः पर्यां च आगुरिमां धियं वाक्कार्यां च देवीम् ।

ब्रह्मं कृष्वन्तो गोतमासो अर्कैरुर्ध्वं नुनुद्रे उत्सधिं पिबध्वै ॥ ४ ॥

अहानि । गृध्राः । परि । आ । वः । आ । अगुः । इमाम् । धियम् । वाक्कार्याम् । च । देवीम् ।

ब्रह्मं । कृष्वन्तः । गोतमासः । अर्कैः । ऊर्ध्वम् । ननुद्रे । उत्सधिम् । पिबध्वै ॥ ४ ॥

स्कन्द० यागानामहःकालत्वात् अहानि इत्येतेन यागो लक्ष्यते । सप्तम्यर्थे चैवा प्रथमा । अहस्तु । यागकाले इत्यर्थः । गृध्राः अभिकाङ्क्षितारः फलानाम् । वः युष्माकं स्वभूतानाम् । परि आ आ अगुः पर्यागताः । प्राप्ताः कुर्वन्तीत्यर्थः । इमाम् धियम् यागार्थं कर्म । वाक्कार्याम् च । वृत्तैर्कृत्विभिः^१ वाचा वा क्रियमाणत्वात् वाक्कार्यां स्तुतिरिहाभिप्रेता । ताम् च । कीरणीम् देवीम् देवयोग्यां दीक्षां वा । स्वगुणैस्त्वन्तोऽकृष्टामित्यर्थः । किञ्च ब्रह्म स्तुतिकक्षणम् कृष्वन्तः गोतमासः गोतमप्रभृतयः । अर्कैः मन्त्रैः सम्बद्धम् ऊर्ध्वम् नुनुद्रे प्रेरयन्ति । उत्क्षिपन्तीत्यर्थः । आत्मन एवायं परोक्षरूपेण प्रयत्नरूपेण प्रतिनिर्देशः । वषे गोतमप्रभृतय उत्क्षिपाम इत्यर्थः । उत्सधिम् 'उत्सः' (निघ ३, २३) इति कृपनाम । धेद् पाने । कृप इव यः पीयते स उत्सधिः अत्यन्तप्रभृतः सोमः । तमुत्सधिम् । किमर्थम् । उच्यते । पिबध्वै पातुम् । यत्वं पात्येत्येवमित्यर्थः^२ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अहानि तृषिताः सर्वाण्येव गोतमाः युष्माद् परि आ आ अगुः । इदं कर्म च^३ देवं वृत्तैर्कृत्विभिः कर्तव्यम् अकुर्वन् । 'कर्म कुर्वन्तः' गोतमाः ऊर्ध्वम् उत्क्षिपन्तः स्तोत्रैः उत्सन्निधानं कृपे पानाय ॥ ४ ॥

मुद्रल० तृषितगोतमैः स्तुता मरुतस्तेभ्यो गोतमेभ्यो देशान्तरे वर्तमानं कृपमुत्खातवनीयं प्रददुः । एतद् दृष्ट्वा कश्चिदपिद्यते । हे गोतमाः ! गृध्राः जलाभिकाङ्क्षाद्युक्ताः वः युष्माद् अहानि शोभनो-दकोपेतानि दिनानि परि आ अगुः पर्यागतानि परितः आभिमुख्येन प्राप्ताणि । प्राप्य च वाक्कार्याम् याभिरुदकैर्निष्पाद्याम् इमाम् धियम् ज्योतिष्टोमादिकक्षणं कर्म च देवीम् शीतमानम-कुर्वन् । येनहःसु ब्रह्म हविल्लज्जमब्रह्म^४ अर्कैः मन्त्रसाधैः स्तोत्रैः सह कृष्वन्तः मरुतयः कुर्वन्तः गोतमासः गोतमा आश्रयः उत्सधिम् उत्सो जलप्रवाहोऽस्मिन् धीयत इत्युत्सधिः कृपः तम् पिबध्वै स्वकीयपानाय ऊर्ध्वम् नुनुद्रे नुनुद्रे देशान्तरे वर्तमानं कृपमुत्खातवन्तः । एतदीवस्तोत्रैः स्तुता मरुतः कृपमुत्खातवन्त इति यद् तदेतदीयस्तोत्रकारितमिति पृतेपृपचर्यते । एकः आकारः पदपरणः^५ ॥ ४ ॥

एतत् त्यज योजनमचेति सस्वर्ह यन्मरुतो गोतमो वः ।

पश्यन् हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान् विधावतो वराहान् ॥ ५ ॥

१. वृतेः कं कु ति. २-२. नास्ति ति. † सपीः अ. ३. नास्ति विं स. ४-४. नास्ति विं स. ५. लक्षणं भै. ६. पूरणः सूको.

एतत् । स्यत् । न । योजनम् । अचेति । सस्वः । ह । यत् । मरुतः । गीतमः । वः ।
पस्यन् । हिरण्यचक्रान् । अयोऽदंष्ट्रान् । विधावतः । वराहून् ॥ ५ ॥

स्कन्द० युज्यन्ते प्राणविद्योगादिना अनेन शशत्र इति योजनम् सेनालक्षणं बलमिहाभिप्रेतम् ।
एतत् युष्मदीयं बलम् न अचेति 'चेत्यते । न' ज्ञायते केनचित् । तस्यः अन्तर्हितम् । ह-य-इ-स्तु
पदपूरणः^१ । देवतामाहात्म्यादन्तर्हितं युष्मदीये सेनालक्षणं बलं केनचिदपि न दृश्यत इत्यर्थः ।
यत् कीदृशम् । उच्यते । यत् हे मरुतः ! गीतमः कर्मकर्तृभूतेः साक्षाद्भुवात् स्तुतवानिति
वाक्यशेषः । वः युष्मान् । पश्यन् हिरण्यचक्रान् हिरण्यशब्दोऽत्र 'अथान्वस्यां तादितेन'
कृत्स्नवाग्निगमा भवन्ति' (या २, ५) इत्येव हिरण्यमे वर्तते । हिरण्यव्यानि रथचक्राणि येषां
ते हिरण्यचक्राः । तान् हिरण्यचक्रान् । हिरण्यमयचक्रस्थानित्यर्थः^२ । अयोदंष्ट्रान् दंष्ट्रा-
स्थानीयत्वान्नोदी^३ अत्र दंष्ट्रे उच्येते । अयोमययोदीन् । लोहमयोदीकरवस्थानित्यर्थः^४ ।
विधावतः इत्येतेष्व विविध धावतः । वराहून् वरसुकृष्टं श्रेष्ठमिति पर्यायाः^५ । हुचशब्दोऽपि
हन्तेवां हुषतेवां हरतेवां जुहोतेवांऽदनाप्येव^६ । उत्कृष्टस्य शत्रोः हन्तून् आह्वान्तून् वा उदकस्य
वाऽऽहर्तून् इवियो वा भक्षयित्तून् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एतत् स्तोत्रसंघटनं मया कृतम् एतत् इव ज्ञायते । न अन्वदृश्यत्योपमानम् । प्रकाशितवान्
गीतमः युष्माकम् यत् मरुतः । पश्यन् हिरण्यचक्रान् अयोदंष्ट्रान्^७ विधावतः 'वराहून् उदारान्'^८
भवतां स्थान् । अने रथेषु तिष्ठति ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे मरुतः ! एतत् योजनम् युज्यतेऽनेन देवतेति योजनम् एतस्मिन्साध्यं स्तोत्रम् । त्वत् न
त्वत् प्रसिद्धमन्यदुत्कृष्टं स्तोत्रमिव अचेति सर्वैर्ज्ञायते । वः युष्मदर्थम् यत् यदेतस्मिन्साध्यं स्तोत्रं
गीतमः ऋषिः मरुतः इ उच्चारितवान् खलु । किं कुर्वन् । हिरण्यचक्रान् हिरण्यमयचक्ररथाह्वान्
अयोदंष्ट्रान् अयोमयीभिश्चक्रधारामियुक्तान् विधावतः विविधमित्युक्ततः प्रवर्तमानान् 'वराहून्
वरस्योत्कृष्टस्य शत्रोर्हन्तून् । एवंभूतान् मरुतः पश्यन् सम्पन्नान्'^९ गीतमो वरस्योत्रे कृतवान्
तदेतासर्वोत्कृष्टं सदस्याभिः सर्वैरुपलभ्यते^{१०} इत्यर्थः ॥ ५ ॥

एषा स्या वो मरुतोऽनुभृतीं प्रति शोभति वाघतो न वाणी ।

अस्तोभयद् वृथासामनु स्वधां गर्भस्त्योः ॥ ६ ॥

एषा । स्या । वः । मरुतः । अनुऽभृतीं । प्रति । शोभति । वाघतः । न । वाणी ।
अस्तोभयत् । वृथा । आसाम् । अनु । स्वधात् । गर्भस्त्योः ॥ ६ ॥

१-३. 'स्थेनेन अ. २. नास्ति अ ति. ३. 'न्वाहर्तित अ कु. ४. अपि तद्विः ति; 'धापि ता' अ कु.
५. 'मवरथ' कु ति. ६. 'योन्वी सूको. ७. उच्यते सूको. ८. 'मयरथोन्वीत् ति; अयोमयान् रथोन्वीत्
अ कु. ९. 'योन्वीत् सूको. १०. पर्यायः ति. ११. 'वो वमा' अ कु; 'वो अर्धरथ ति. १२. नास्ति
वि' अ, १३-१३. 'इदारान् (1) ल; मरुतः वराधारान् वि' अ. १४-१४. नास्ति (मै). १५. 'लप्यते मै'.

स्कन्द० तच्छब्दद्वयैर्गोमार्धसम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याहार्यः । या पुनापि स्तुतवती^१ एषा स्या सा नः
 युष्मान् हे मरुतः! अनुभवी अनुभवोऽत्र घातवर्धनुवादी, उन्मते प्रलम्बत इति यथा ।
 विभक्तिधाराणार्थः । युष्मद्गुणानां चारविती । सकलपुष्पद्गुणसङ्कीर्तनयुक्तेत्यर्थः । प्रति स्तोमति
 प्रतीत्येषोऽभीत्येतल स्थाने । स्तोभतिरचैतिकर्ता । अभिष्टोभति । वापतः न अस्तिवृत्तामैतत् ।
 अस्तिवृत्^२ इव । वाणी वागसदीया । न च स्वयमेव केवले स्तौति । किं वरि । अस्तोमयत्
 अन्वैरपि स्वपुत्रैः पौत्रैश्च अस्तिवनिमवां सावयति । इथा अयत्नेन । अङ्गेषोनेत्यर्थः । आसाम्
 अनु स्वयाम् गनत्त्वोः अन्विति पश्चाद्भावे । 'यथा' (निघ २, ७) इत्यङ्गनाम । पद्भ्यर्थे
 चात्र द्वितीया । 'गमस्ती' (निघ २, ४) इति बाहुनाम । इह तु बाहुसम्बन्धाद् इत्यर्थोऽप्येते ।
 सप्तमीनिर्देशाच्च स्थितामिति वाक्यदोषः । एषां पश्चाद्विकल्पणानामङ्गानां^३ हस्तयोः स्थितानाम् ।
 इत्यस्त्वस्य हविषः प्रदानोचरकालमित्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सा एषा मदीया वाणी मरुतः! अयदन्वो हविषाम् अनुभवी^४ युष्मान् प्रति स्तोमति, यथा
 अस्तिवृत्^५ । इत्यर्थः अत्र दृष्ट्वा तदनन्तरमेव अनायासेन आभिः स्तुतिभिः मरुत्तपो गेतमम्
 अस्तोमयत् तैनाङ्गेन इति । अङ्गकामस्यर्थे^६ स्तुतिः ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे मरुतः! स्या सा एषा अमदीया स्तुतिः नः युष्माकम् अनुभवी युष्माननुहरन्वी
 युष्मद्गुणसरशी प्रति स्तोमति प्रत्येकं स्तौति । तथा वापतः न वाणी न सम्प्रत्यर्थे । इदानीम्
 अस्तिवृत्सम्बन्धिनी वागपि इथा अनायासेन आसाम् आभिक्रमिः अस्तोमयत् अस्तौय ।
 गमस्त्योः अमदीयमोर्वाङ्गोः स्वधाम् अनु बहुविधमङ्गं मरुतः स्थापयन्ति । तामनुकल्प्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये चतुर्दशो वर्गः ॥

[८९]

आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽर्दध्वासो अपरीतास उद्भिर्दः ।

देवा नो यथा सदमिद् वृधे असुन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ॥ १ ॥

आ । नः । भद्राः । क्रतवः । यन्तु । विश्वतः । अर्दध्वासः । अपरिऽइतासः । उद्भिर्दः ।

देवाः । नः । यथा । सदम् । इत् । वृधे । असुन् । अप्रऽआयुवः । रक्षितारः । दिवेऽदिवे ॥ १ ॥

स्कन्द० 'विश्वदेवे हे सूक्ते' (तु. इदे ३, १२९) । एते च हे सूक्ते विश्वदेवदेवत्ये । नः जपमान् ।
 भद्राः कल्याणाः । क्रतवः यज्ञाः । आ यन्तु आगच्छन्तु । विश्वतः सर्वतः । स्वतस्सम्बन्धिनाच्चात्मनाः
 सम्बन्धिनां च पुत्रादीनामस्माकं यज्ञा उपनयन्तिरत्यर्थः । कीदृशाः । उच्यते । अर्दध्वासः
 अर्हिसिताः । यज्ञविध्वंसिभी रक्षमादिभिः अविगुणा इत्यर्थः । अपरीतासः अपरिगताः ।
 अन्वैरप्राप्तपूर्वा इत्यर्थः । उद्भिर्दः उद्भिन्नामैकाहा, तत्रप्रसृत्यः । अथवा उद्भिन्दन्ति फलानोऽस्तुद्भिर्दः ।
 जनपितारः फलानामित्यर्थः । कथं पुनरायन्तु । उच्यते । देवाः नः यथा सदम् इत् सदमिति

१. स्तुवती ति. २. 'विश्वत् ति. ३. स्थितानामिति ति. ४. पश्चाद्भावानामङ्गानां ति; 'अभिक्रमणा-
 नाम् कु. ५. अनुभवी ति' अ'. ६. उद्भिर्दम् ति' अ'. ७. नास्ति सूको. ८. 'यान्तु अ.

सदाशब्दपर्यायः । इच्छन् एवाथे । सदैव । वृषे वर्धनाय । असन् भवेयुः । अप्रायुवः अप्रमोषितारः
जायुषः । जीवितस्त चानपहतार इत्यर्थः । अथवा प्रायुव इति अयतेर्नातिकर्मण इदं रूपम् ।
अप्रमन्तारः । नित्यसञ्चिहिता इत्यर्थः । अथवा प्रायुव इति यौते रूपम् । अन्वैरथैरप्रमन्ता
बुद्धिर्षेता ते अप्रायुवः । अनाशितचेतस्का इत्यर्थः । अत्यन्तं यज्ञवन्त इत्यर्थः । रक्षितारः
च दिवेदिवे अहन्वहनि ॥ १ ॥

वेङ्कट० आ यन्तु^१ अस्मान् सर्वतो भजनीयानि कर्माणि असुरैरहिंसितानि अपरिहृतानि च कळोद्भेदमानि ।
देवाः यथा अस्माकं सदैव वर्धनाय स्युः अप्रमन्तः राक्षितारः च अहन्वहनि ॥ १ ॥

मुद्रल० 'आ नो भद्राः' इति वृषाचै पञ्चमं सूक्तम् । गोतमः ऋषिः । आदितः पञ्चमैः सप्तमी च जगत्यः ।
पृष्टी विराट्स्थाना । 'नवकी वैराज्ये' इत्यर्थः (अथ १, १, ५) इत्युक्तलक्षणयोगात् । अष्टनाथास्तिस-
न्धिपुत्रः । विष्वेदेवा देवताः ॥

नः अस्मान् कतवः अग्निष्टोमाद्यो महावशाः विश्वतः सर्वेसादपि दिग्भागात् आ यन्तु
आगच्छन्तु । कीदृशाः कतवः । भद्राः समीचीनफलसाधनत्वेन कर्माणाः । अदव्यासः असुरैरहिंसिताः ।
असुरीतासः सन्तुभिरपरिमताः । अप्रतिरुद्धा इत्यर्थः । उद्भ्रः शत्रूणामुद्भेतारः । यथा कतवस्तथा
अप्रायुवः अप्रमन्तः, स्वकीये रक्षितान्यमपरित्यजन्तः, अत एव दिवेदिवे प्रतिदिवसम्
रक्षितारः रक्षां कुर्वन्तः । एवंगुणविशिष्टाः सर्वे देवाः नः अस्माकम् सप्तम् इत् सदैव वृषे
वर्धनाय अतन् भवन्तु ॥ १ ॥

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां रातिरभि नो नि वर्तताम् ।

देवानां सख्यमुप सेदिमा वयं देवा न आयुः प्र तिरन्तु जीवसे ॥ २ ॥

देवानाम् । भद्रा । सुमतिः । ऋजूयताम् । देवानाम् । रातिः । अभि । नः । नि । वर्तताम् ।
देवानाम् । सख्यम् । उप । सेदिम । वयम् । देवाः । नः । आयुः । प्र । तिरन्तु । जीवसे ॥ २ ॥

स्कन्द० देवानाम् भद्रा कल्याणी सुमतिः शोभना परानुग्रहारिमका बुद्धिः ऋजूयताम् क्तवः
सदाचारा अनुष्ठाः, उत्कामिनाम् । किञ्च देवानाम् रातिः दानम् अभि नः नि वर्तताम् अस्माद्
प्रति निवर्तताम् । देवा अस्मभ्यं वृदत्स्वित्यर्थः । किञ्च देवानाम् सख्यम् उप सेदिम उपगच्छेम वयम्
इत्याशासहे । किञ्च 'देवाः नः' आयुः प्र तिरन्तु प्रवर्धयन्तु जीवसे 'चिरं जीवनाय' ॥ २ ॥

वेङ्कट० देवानाम् भजनीया सुमतिः ऋजूमिच्छताम् । देवानाम् दानम् अस्मान् अभि नि वर्तताम् देवानाम्
सख्यम् उप-गच्छेम वयम् । देवाः नः आयुः वर्धयन्तु जीवनाय ॥ २ ॥

मुद्रल० भद्रा सुखवित्री देवानाम् सुमतिः शोभनाप्रतिरनुग्रहारिमका बुद्धिरस्माकमस्त्विति शेषः ।
कीदृशानाम् । ऋजूयताम् ऋजुमात्रेवयुक्तं सम्यगनुज्ञातारं यत्मानमात्मन इच्छताम् । तथा
देवानाम् रातिः दानम् नः अस्मान् अभि अभिमुक्त्येन नितराम् वर्तताम् । तदभिमतफलप्रदानम-
स्माकं भवत्स्वित्यर्थः । वयम् च तेषाम् देवानाम् सख्यम् सखित्वम् उप सेदिम प्राप्नुवामः ।

१. यन्तु लपे. २-२. देवाना ति. ३. वर्धय' सूको. ४-४. चिरजीवनाय ति. ५. वर्धयन्तु ति^१.

६. पादगतम् सूको.

वारताः देवाः नः अस्माकम् आतुः जीवते जीवितुम् अ तिरन्तु वर्षवन्तु ॥ २ ॥

तान् पूर्व्या निविदा हूमहे वयं भगं मित्रमदिति दक्षमुत्तिधम् ।

अर्यमणं वरुणं सोममश्विना सरस्वती नः सुभगा मयस्करत् ॥ ३ ॥

तान् । पूर्व्या । निऽविदा । हूमहे । वयम् । भगम् । मित्रम् । अदितिम् । दक्षम् । अत्तिधम् ।
अर्यमणम् । वरुणम् । सोमम् । अश्विना । सरस्वती । नः । सुऽभगा । मयः । करत् ॥ ३ ॥

स्कन्द० तान् पूर्व्या पूर्वसङ्कल्पितया पूर्वोपिप्रयुक्तया वा निविदा 'निवित्' (निय १,११) इति वाक्-
नाम । वाचा स्तुतिलक्षणया हूमहे आह्वयामः । कवमांस्तान् । भगम् मित्रम् आदितिम् दक्षम्
च । कीदृशम् । आरुधम् न खेधति न व्यधत इति प्रयोगदर्शनात् त्रिभिः क्षयार्थः शोपणार्थो
वा । अश्वयमशोपवितारं वा । न च भगादीनेव केवलाद् । किं तर्हि । अर्यमणम् वरुणम्
सोमम् अश्विना अश्विनौ च । किञ्च सरस्वती नः अस्माकम् सुभगा सुधना मयः करत् सुखं
करोतु ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तान् पूर्व्या वाचा ह्वयामः वयम् भगादीन् दक्षम् च अश्वयम् । सरस्वती च अस्माकम् सुभगा
सुखं करोतु ॥ ३ ॥

मुद्रल० तान् विश्वान् देवान् पूर्व्या पूर्वकालीनया निविदा वेदात्मिकया वाचा वयम् हूमहे आह्वयामः ।
देवानिति यत्नानाम्येनोक्तं तदेव विवक्षितं । भगम् अजनीयस् मित्रम् प्रमीयेषायकम् अदितिम्
अखण्डनीयां देवमातरम् दक्षम् सर्वस्य जगतो निर्माणे समर्थं प्रजापतिम् अत्तिधम्
शोपणरहितं सर्वदैकरूपेण वर्तमानं मरुद्रणम् अर्यमणम् अरीन् मन्देदादीन्सुरान् यच्छति नियच्छती-
त्यर्यमा सूर्यः । वरुणम् वृणोति पापहृतः स्वकीयैः पाशैरावृणोतीति राभ्यभिमानी देवो वरुणः ।
सोमम् त्रेधाऽऽत्मानं विभज्य पृथिव्यां लतारूपेण दिवि च चन्द्रात्मना देवतारूपेण वर्तमानम्
अश्विना अश्ववन्तौ । एवं भूतान् सर्वान् देवान्मद्रक्षणायेमाह्वयाम इति पूर्वत्र सम्बन्धः । अस्मा-
मिराडूता सुभगा शोभनवन्दोपेता सरस्वती नः अस्मभ्यम् मयः सुखम् करत् करोतु ॥ ३ ॥

तन्नो वातो मयोभु वातु भेषजं तन्माता पृथिवी तत् पिता द्यौः ।

तद् भ्रात्राणः सोमसुतो मयोभुवस्तदश्विना शृणुतं धिष्यया युवम् ॥ ४ ॥

तत् । नः । वातः । मयऽसु । वातु । भेषजम् । तत् । माता । पृथिवी । तत् । पिता । द्यौः ।

तत् । भ्रात्राणः । सोमऽसुतः । मयऽसुवः । तत् । अश्विना । शृणुतम् । धिष्यया । युवम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० तच्छब्दवृत्तेषांमयासम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याहार्यः । यद्वयमिच्छामः तत् नः अस्मान् प्रति
वातः मयोभु वातु भेषजम् औषधम् । वातु गमयतु ददातिवत्यर्थः । तत् एव माता पृथिवी

१. नास्ति कु. २. पूर्व्यां क कु. ३. 'वितारः' ति. ४. केवलम् ति. ५. नास्ति अ.

६. नास्ति ति. ७. वा वि.

तत् एव पिता वीः । विवाहकाले 'वीरहम्' । पृथिवी त्वम्' (तैत्ति ३, ९, १, ९) इति धरे तर्थां च
 पुत्रपृथिवीस्वाध्वारोषात् सर्वमनुष्वाणां च वधूवरमावापितृकत्वात् तद्वर्मेण^१ मातृत्वेन पितृत्वेन
 च व्यपदेशः पृथिव्या द्विवचनायम् 'तस्मात्ता पृथिवी तत्पिता वीः' इति । तत् एव भावाणः सोम-
 मुतः सोमाभिषवकारिणः मयोधुवः यागद्वारेण सुखस्य भावयितारः । तत् एव हे अश्विनौ !
 शृणुतम् श्रवणेनात्र उत्पूर्वकं करणं लक्ष्यते । कुरुतम् । हे पिण्या !^२ धिपणा वाक्, तस्याः
 पुत्री ! । अथवा 'धीः' (निष ३, ९) इति प्रज्ञानाम् । धीं वेदने । धीर्वेदमित्रो सर्वार्थ-
 प्रदणसमर्थो ययोः तौ धिण्यौ । धिग्भावेव धिण्यौ । अत्यन्तप्रज्ञावित्पर्यैः । युवम् युवामपि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तत् नः वातः सुखस्य भावयितु आरमीयम् मेपजम् वातु । तत् माता पृथिवी । तत् पिता
 वीः । तत् प्रावाणः सोमस्य सोतारः सुखस्य भावयितारः । तत् अश्विनौ ! युवामपि धिपणादीं !
 स्तुत्यहौ !^३ शृणुतम् ॥ ४ ॥

मुद्गल० वातः वातुः तत् मेपजम् लीपधम् नः अस्मान् वातु प्रापयतु, यज्ञेपजम् मयोधु मयसः^४
 सुखस्य भावयितु । माता सर्वेषां जननी पृथिवी भूमिरपि तत् मेपजमस्मान् प्रापयतु । पिता
 पृथिवदानेन सर्वेषां रक्षिता वीः सुलोकोऽपि तत् मेपजमस्मान् प्रापयतु । सोममुतः सोमा-
 निषवे कृतवन्तः मयोधुवः मयसो यागफलभूतस्य सुखस्य भावयितारः प्रावाणः अभिषव-
 साधनाः प्रावाणश्च तत् मेपजमस्मान् प्रापयन्तु । हे पिण्या ! धिपणा बुद्धिः, तदहौ ! अश्विना !
 अश्विनौ ! युवम् युवां तत् मेपजम् शृणुतम् ॥ ४ ॥

तमीशानि जगतस्तुभ्युपस्पतिं धियंजिन्वमर्वसे हूमहे वृयम् ।

पूषा नो यथा वेदसामसंद् वृधे रक्षिता पायुरदध्वः स्वस्तये ॥ ५ ॥

तम् । ईशानम् । जगतः । तुभ्युपः । पतिम् । धियम् । जिन्वम् । अर्वसे । हूमहे । वृयम् ।

पूषा । नः । यथा । वेदसाम् । असंत् । वृधे । रक्षिता । पायुः । अदध्वः । स्वस्तये ॥ ५ ॥

स्कन्द० तच्छब्दश्रुतेषां स्याथैतन्वन्दो यच्छब्दोऽप्याहाथैः । यमन्येऽपि सर्वे आह्वयन्ति तम् पूषणम्
 ईशानम् जगतः ईश्वरे जज्ञमस्य । तस्युपः पतिम् स्वावरस्य च स्वामिणम् । धियंजिन्वम् 'जिन्वतिः
 प्रीतिकर्ता' (वा ६, २९) । सर्वप्रज्ञानो प्रीणयितारम् । अर्वसे पालनायात्मनः । हूमहे आह्वयामः
 वयम् । कथं च पुनराह्वयामः । उच्यते । आहृतः पूषा नः अस्माकम् यथा वेदसाम् धनानां
 ज्ञानानां वा जगत भवेत् वृधे वर्धनाय । यथा नो धनवृद्धिकरो ज्ञानवृद्धिकरो वा स्थाह इत्यर्थः ।
 रक्षिता पायुः पाता च सोमानाम् । अदध्वः अहिंसितः केनचिद् । स्वस्तये 'स्वास्त
 इत्यविनाशनाम' (वा ३, २१) । अविनाशकरश्च स्वादित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तम् ईश्वरे जज्ञमस्य स्वावरस्य च पालयितारं कर्मणः प्रीणयितारं रक्षणाय ह्वयामः
 वयम् । पूषा अस्माकम् धनानां भवति यथा वर्धनाय रक्षोभ्यः रक्षिता पालकोऽहिंसितो-
 ऽविनाशाय ॥ ५ ॥

१ स्यभ्येण ति. २. पिण्यौ अ इ. ३. नाति विं अ. ४. मयस्य मुक्तो. ५. ईशः
 ति कु. ६. स्वाताम् अ. ७. १तां च ति.

सुद्रल० पूर्वाभिनेन्द्रः स्वस्त्येऽपरार्धेन पूषा । ईशानम् देव्यैर्यजन्तम् अत एव जगतः जङ्गमस्य प्राणिजातस्य तस्युपः स्थावरस्य च पतिम् स्वामिनम् धिर्वैजन्वम् धोभिः कर्मभिः प्रीणयितव्यम् । एवंभूतम् तम्^१ इन्द्रम् अच्यते रक्षणाय त्वम् हुमणे आह्वयामः^२ । पूषा नः अस्माकम् वेदनाम् चनानाम् इधे वर्धनाय रक्षिता यथा असत् धेन प्रकारेण भवति तेनैव प्रकारेण अदन्धः केनाप्यर्हिसितः पूषा स्वस्त्ये अस्माकमविनाशाय पायुः पालको रक्षिता भवतु ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये षष्ठ्यंशो वर्मः ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ६ ॥

स्वस्ति । नः । इन्द्रः । वृद्धश्रवाः । स्वस्ति । नः । पूषा । विश्ववेदाः ।

स्वस्ति । नः । तार्क्ष्यः । अरिष्टनेमिः । स्वस्ति । नः । बृहस्पतिः । दधातु ॥ ६ ॥

स्कन्द० दधातु इत्यन्त्यमालपातपदं सर्वशैवानुषक्तव्यम् । स्वस्ति नः इन्द्रः दधातु मिथताम् । करोरिवत्पर्यः । कोदशः । वृद्धश्रवाः प्रवृद्धकीर्तिः^१ प्रवृद्धधनः प्रवृद्धाश्रो वा । स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः सर्वज्ञः सर्वधनो^२ वा । स्वस्ति नः^३ तार्क्ष्यः अरिष्टनेमिः 'नेमिः' (निघ २, २०) इति वज्रनाम । अर्हिसितायुधः^४ । स्वस्ति नः बृहस्पतिः दधातु ॥ ६ ॥

वेङ्कट० स्वस्ति अस्माकम् इन्द्रः वृद्धाश्रः । स्वस्ति नः पूषा विश्वधनः । स्वस्ति नः तार्क्ष्यः आर्हिसितायुधः । स्वस्ति अस्माकम् बृहस्पतिः च दधातु ॥ ६ ॥

सुद्रल० वृद्धश्रवाः वृद्धं प्रभूतं श्रवः श्रवणं स्तोत्रं^१ वा^२ यस्य तादृशः इन्द्रः नः अस्माकम् स्वस्ति अविनाशम् दधातु विदधातु करोतु । विश्ववेदाः विद्यानि वेत्तीति विश्ववेदाः तादृशः पूषा पौषको देवः नः अस्माकम् स्वस्ति विदधातु । अरिष्टनेमिः अरिष्टोऽर्हिसितो नेमिर्यस्यैवमभूतः तार्क्ष्यः वृक्षस्य पुत्रो गृहमात्र नः अस्माकम् स्वस्ति अविनाशं विदधातु । तथा बृहस्पतिः इहतां देवानां पालयिता नः अस्माकम् स्वस्ति अविनाशं विदधातु ॥ ६ ॥

पृषदश्वा मरुतः पृश्निमातरः शुभंपावानो विदथेषु जग्मेवः ।

अग्निजिह्वा मर्नवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अवसा गमन्निह ॥ ७ ॥

पृषत्श्रवाः । मरुतः । पृश्निमातरः । शुभम्पावानः । विदथेषु । जग्मेवः ।

अग्निजिह्वाः । मर्नवः । सूरचक्षसः । विश्वे । नः । देवाः । अवसा । आ । गमन् । इह ॥ ७ ॥

स्कन्द० पृषवः अथा येषां ते पृषदश्वाः । मरुतः पृश्निमातरः पृश्निः द्यौः, सा माता येषां ते

१. नास्ति मै^१. २. नास्ति मूको. ३ इह^३ क लि. ४. सर्वधनः लि. ५. नास्ति अ. ६. अग्निजिह्वां अ. ७. शोभं मै^२.

पुष्टिमातरः । शुभंयावानः शुभमित्युदकम् । तदर्थं येषान् प्रति गन्तारः^१ । विदधेपु यज्ञेषु
जन्मयः गमनशीलाः । न च केवला मरुतः । किं तर्हि । अग्निविद्याः ब्रह्ममाणानां विधेयां
देवानामेतद् विधेयम्, न केवले^२ मरुताम् । कुत एतत् । 'ये अग्निविद्यां वा ना गजताः (अ ६,
५२, १३) इति प्रयोगदर्शनात् । अग्निविद्यास्थानीयो येषां ते अग्निविद्याः । अग्नी प्रक्षिप्तं हि^३
हविर्देवा भवन्ति, तेनैवामग्निविद्यास्थानीयः । मनवः मन्तारः प्रातारः । सुरचक्षसः सूर्यलेव
चक्षो दर्शनं^४ येषां ते सुरचक्षसः । एवंरूपा विश्वे देवाः नः ज्वता अस्माकं पालनेन हेतुना । त्वं
पालयितव्या इत्येवमर्थमित्यर्थः । आ गमन् आगच्छन्तु । इह यज्ञे । पृषदभादिगुणा मरुतः
अग्निविद्यादिगुणाश्च विश्वे देवाः अस्मत्पालनार्थमिह^५ यज्ञे आगच्छन्विति समस्तायैः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० पृषदृणांश्वाः मरुतः गोमातरः उदकं प्रति गन्तारः यज्ञेषु^६ गमनशीलाः अग्न्यास्याः
मन्तारः सुवीर्यदर्शनाः^७ विश्वे अस्मान्^८ देवाः रक्षणेन सह आगच्छन्तु इह ॥ ७ ॥

मुद्रल० पृषदृणाः पृषदिः श्वेतविन्दुभिर्वृक्ता अथा येषां ते । पुष्टिमातरः 'पृथिनानावर्णा गौः' माता
येषां वे । शुभंयावानः शुभं शोभनं यान्ति गच्छन्तीति शुभंयावानः । शोभनगतय इत्यर्थः ।
विदधेपु यज्ञेषु जन्मयः गन्तारः अग्निविद्याः अग्निविद्यायां वर्तमानाः । सर्वे हि देवाः हवि-
स्वीकरणायाग्निविद्यायां वर्तन्ते । मनवः सर्वेस्य मन्तारः । सुरचक्षसः सूर्यद्रकाश्च इव चक्षः द्रकाशो
येषां ते । एवंरूपाः मरुताः विश्वे देवाः सर्वे देवाः नः अस्मान् इह अस्मिन् काले अवता रक्षणेन
सह आ गमन् आगच्छन्तु ॥ ७ ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ ८ ॥

भद्रम् । कर्णेभिः । शृणुयाम । देवाः । भद्रम् । पश्येम । अक्षभिः । यजत्राः ।

स्थिरैः । अङ्गैः । तुष्टुवांसैः । तनूभिः । वि । व्यशेम । देवहितम् । यत् । आयुः ॥ ८ ॥

स्कन्द० सुष्मत्प्रसादादेव भद्रम् कर्णेभिः शृणुयाम हे देवाः । भद्रम् एव पश्येम अक्षभिः यजत्राः । यष्टव्याः ।
स्थिरैः अङ्गैः दृढैश्चातमावषवीः तनूभिः शरीरैश्च । जरया अनुपहतवारीसद्वयवयाः सन्त इत्यर्थः ।
तुष्टुवांसः शत्रुघोऽयं क्वसुद्रंष्टव्यः^१ । स्तुवन्तो शुभान् । वि व्यशेम^२ अनुष्याणां च देवहितम्
देवैर्देवैर्देवैर्वा निहितं स्थापितमुपकल्पितं यत् आयुः तद्वर्षशतपरिमाणकमायुः देवैर्मनुष्याणा-
मुपकल्पितं कृतं प्राप्नुयाम । मास्तरा शृणीमहोत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० भद्रम् कर्णैः^३ शृणुयाम देवाः । भद्रम् एव पश्येम^४ अक्षभिः^५ यष्टव्याः । स्थिरैः अङ्गैः तुष्टु-
वांसः तनूभिः च युक्ताः स्वस्वाम देवैर्निहितं शतसंख्याकम् आयुः ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे देवाः । दातादिगुणयुक्ताः सर्वे देवाः । कर्णेभिः अस्मादीयैः श्रोत्रैः भद्रम् भवनीयं
कल्याणवचनम् शृणुयाम सुष्मत्प्रसादात् श्रोतुं समर्थाः स्याम । अस्माकं चाधिभ्य कदापिदपि
मा भूत् । हे यजत्राः । यागेषु चरुपुरोडाशादिभिर्व्यष्टव्या देवाः । अक्षभिः अक्षिभिरात्मीयैश्चक्षुभिः
भद्रम् शोभनम् पश्येम द्रष्टुं समर्थाः स्याम । अस्माकं दृष्टिप्रतिपातोऽपि मा भूत् । स्थिरैः

१. यनारः ति. २. नास्ति अ कु. ३. यज्ञोर्दं ति अ; यज्ञोर्दं कु. ४. मास्माकं वा ति. ५. 'येषु तुष्टु
वि' अ' ६. 'सर्वेस्य' वि' अ'. ७. अस्माकं वि' अ'. ८-८. 'वांसोः' सूको. ९. नास्ति सूको. १०. यत्
अ कु. ११. 'शेम विविपम् अ ति. १२. कर्णेभिः वि' अ' कु. १३. पश्याम वि' अ'. १४. अक्षभिः कु.

इदं: अङ्गैः इत्यपादादिभिरवयवैः तन्मूभिः शरीरैश्च युक्ता वयम् तुष्टुवासाः युष्मान् स्तुवन्तः
यत् आयुः विशत्यधिकशतप्रमाणम् देवाहितम् देवेन प्रजापतिना स्वापितं तत् वि अशेम
स्थाप्नुयाम ॥ ८ ॥

शतमिन्दु शरदो अन्ति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम् ।

पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिषतायुर्गन्तोः ॥ ९ ॥

शतम् । इत् । नु । शरदः । अन्ति । देवाः । यत्र । नः । चक्र । जरसम् । तनूनाम् ।

पुत्रासः । यत्र । पितरः । भवन्ति । मा । नः । मध्या । रिरिषत । आयुः । गन्तोः ॥ ९ ॥

स्कन्द० इत् नु इति पदद्वयी^१ । एकवाक्यताप्रसिद्धयर्थे च प्रथमे पादे यच्छब्दः अन्त्ये च
षष्ठ्यन्तस्यच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः । यदेतत् शतम् शरदः वर्षशतम् अन्ति अन्तिके सञ्चिह्नम् ।
अल्पमित्यर्थः । हे देवाः । यत्र नः अस्माकम्^२ चक्र कृतवन्तः^३ स्व । जरसम् जराम् तनूनाम्
शरीरानाम् । यत् स्वरूपेणैवाल्पकं^४ जरया चोपहतमित्यर्थः । यत्र च पुत्रासः पुत्राः पितरः
भवन्ति स्वेषामपत्यानाम् । यथैकमेव शरीरसत्यन्तविरुद्धे पितापुत्रावस्थे शीघ्रमेव प्रतिपद्यते
इत्यर्थः । अथवा पितृशब्दोऽत्र क्रियाशब्दः पालयितृवचनः । ते पुत्राः पाल्या आसंस्त एव
वार्धक्ये जरयामिभूतस्य^५ पालयितारो भवन्तीत्यर्थः । मा नः अस्माकं तस्य मध्या मध्ये
रिरिषत द्विसिद्ध । आयुः जीवितम् गन्तोः गमनशीलस्य^६ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० शतम् एव शरदः अन्तरो^७ भवति देवाः । मनुष्याणामायुः । यत्र अस्माकं कृतवन्तो
युयमङ्गानां जरां कल्पितवन्तः । पुत्रा एव रक्षितारो यत्र भवन्ति । तत् आयुः गन्तोः
मध्ये मा अस्माकं द्विसिध्वम् इति । आयुष आतापनम् ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे देवाः । अन्ति अन्तिके मनुष्याणां समीपे आयुष्ट्वेन भवद्भिः कल्पिताः शरदः संव-
त्सराः शतम् इत् नु कार्यं खलु । यस्मान् सृष्टिकाले मनुष्याणां शतसंवत्सरायुरिति युष्माभिः
परिकल्पितं तस्मात् नः अस्माकम् आयुः गन्तोः क्लृप्तस्यायुषो गमनात्पूर्वम् मध्या मध्ये मा
रीरिषत मा द्विसिद्ध । कीदृशानाम् । नः अस्माकम् तनूनाम् शरीरानाम् जरसम् जराम्
यत्र अस्याभवस्थायाम् चक्र कृतवन्तो युयम्, यत्र च पुत्रासः पुत्राः पितरः अस्माकं रक्षितारः
भवन्ति । ईदृग्दशापद्यानामित्यर्थः ॥ ९ ॥

अदितिर्घोरदितिरन्तरिक्षमादितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ १० ॥

अदितिः । यौः । अदितिः । अन्तरिक्षम् । अदितिः । माता । सः । पिता । सः । पुत्रः ।

विश्वे । देवाः । अदितिः । पञ्च । जनाः । अदितिः । जातम् । अदितिः । जनित्वम् ॥ १० ॥

१. 'पूरणे कुः पूरणः ति. २. अस्मात् अ ति. ३. 'वन्तश्च अ. ४. 'पैवान्वाविष्कम् ति,
५. जया यश्च अ. ६. 'स्य स्वस्तेन शीघ्रं है (श्री)णमित्यर्थः ('णम् ति) अ ति. ७. अन्तरो कु.

स्कन्द० अदितिः देवमाता । तत्प्रभवाः 'सर्वे धवाद्यः' । अत इदं कारणशब्देन कार्यस्य गीण्या वृत्त्याभिधानम् । अदितेः कार्यभूतेति अदितिः एव अन्तरिक्षम् अदितिः एव माता सः पिता सः पुत्रः स इति व्यत्ययेन दुष्टिहता । सैवादितिः पिता सैव पुत्रः । विज्ञे देवाः अदितिः पञ्च जनाः च । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षासीति एते पञ्च जनाः अभिप्रेताः निपादपञ्चमा वा ब्राह्मणादयो वर्णाः । अदितिः एव जातम् अदितिः एव जनिवम् जनिष्यमाणम् । एवमशेष-जगत्कारणत्वेनादितोर्विभूतिमाचष्टेः अथवा अदितिशब्दोऽत्र क्रियाशब्दः अदीनपर्यायः । धवादीनि^१ वस्तूनि अदीनान्यनुपदीणानि^२ । नित्यानीत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० अदितिः एव सर्वमित्यदितेर्विभूतिमाचष्टे^३ । 'अदितिः एव जातम्' । अदितिः एव जनिष्यमाणम् । सा च प्रयच्छतु^४ आयुः इति^५ ॥ १० ॥

मुद्गल० अदितिः अदीना पृथिवी देवमाता । सैव त्वीः स्रोतनशीली मातः । सैव अन्तरिक्षम् अन्तरा धावापृथिव्योर्मध्ये ईदृशमाणं^६ न्योम अदितिः । सैव माता निर्मात्री जगतो जननी । सैव सः पिता उत्पादकः वातश्च । सः पुत्रः मातापित्रोर्जातः पुत्रोऽपि सैव । विज्ञे देवाः सर्वेऽपि देवाः अदितिः एव । पञ्च जनाः निपादपञ्चमाश्रित्वारो वर्णाः । एवंविधाः पञ्च जना अपि अदितिः एव । जातम् जननं प्रजातामुत्पत्तिः सापि अदितिः एव । जनिवम् जन्माधिकरणं तदपि अदितिः एव । एवं सकलजगदात्मनाऽदितिः स्तूपते ॥ १० ॥

इति प्रथमादके षष्ठाध्याये षोडशो वर्गः ॥

[९०]

ऋजुनीती नो वरुणो मित्रो नयतु विद्वान् । अर्यमा देवैः सजोषाः ॥ १ ॥

ऋजुऽनीती । नः । वरुणः । मित्रः । नयतु । विद्वान् । अर्यमा । देवैः । सजोषाः ॥ १ ॥

स्कन्द० ऋजु नयतीति ऋजुनीती नः अस्मान् मित्रः वरुणः च । यत्र स्वर्गे ब्रह्मलोके वा अस्माभिः स्वकृतेन कर्मणा गन्तव्यं तत्र सत्र नयतु विद्वान् विज्ञानम् । किम् । सामर्थ्यात् कर्मविपाकफाकं भक्ततां^१ वा अस्माकम् । न च केवलं 'मित्रावरुणौ । किं तर्हि' । अर्यमा देवैः सजोषाः देवैस्सह सम्प्रीयमाणः^२ ॥ १ ॥

वेङ्कट० ऋजुनयनेन अस्मान् नयनप्रकारज्ञाः वरुणाद्यः नयन्तु अर्यमा च देवैः सहितः^३ ॥ १ ॥

मुद्गल० 'ऋजुनीती' इति नवर्चं पद्यं सूक्तम् । गौतम ऋषिः । आशासष्ट गायत्र्यः । अन्त्याऽनुष्टुप् । विश्वेदेवा देवताः ॥

अहरभिमानो देवः मित्रः वरुणः राश्वसिमानो । मित्रश्च वरुणश्च अर्यमा च देवैः इन्द्रादिभिः 'सजोषाः समानप्रोक्तिः'^४ विद्वान् नेतव्यमुत्तमं स्थानं जानन्^५ नः अस्मान् ऋजुनीती ऋजुनीतया

१-१. चै पुकारपः कु तिः नास्ति अ. २. 'नः' वा ति. ३. पुकारो कुः वातारो अ ति. ४. अदि-
तान्यमुं ति. ५. सर्वमित्यदितिं वि. ६-६. नास्ति विं लपं. ७. 'नयन्तु कु कः' 'नयन्तु विं',
८. नास्ति कु. ९. रंङ् मूको. १० नास्ति ति. ११-११. किं तर्हि मित्रावरुणौ अ. १२. 'गाणाः अ ति.
१३. 'वाः लः' 'लम् वि'. १४-१४. नास्ति मूको. १५. वनात् मूको.

अवृत्तमनेन कीदृशपरहितेन यमनेन नयतु अभिमते स्वानं प्रापयतु ॥ १ ॥

ते हि वस्वो वसवान्नास्ते अप्रमूरा महोभिः । वृता रक्षन्ते विश्वाहा ॥ २ ॥

ते । हि । वस्वः । वसवानाः । ते । अप्रमूराः । महोऽभिः । वृता । रक्षन्ते । विश्वाहा ॥ २ ॥

स्कन्द० ते इति प्रकृतानां वरुणादीनां प्रतिनिर्देशः । हि-शब्दः पदपूरणः । ते वरुणादयः वस्वः वृतायाथै पश्येथा । वसुना धनेन वसवानाः धनवन्तः । अपवा वसवाना इति वस आच्छादने इत्यस्य कृपाशब्दः । धनेनाच्छादयितारः । प्रभूतस्य धनस्याच्छादयितार इत्यर्थः । ते एव अपमूराः अप्रसूवचतसः । महोभिः महद्भिः प्रकाशकरणवृष्टिप्रदानादिभिः उपकारैः । वृता सर्वकर्मणि प्राणिनाम् रक्षन्ते विश्वाहा सर्वदा ॥ २ ॥

वेङ्कट० ते हि वसुनि आच्छादयन्तः, ते अपमूराः तेजोभिः स्वानिस्वानि यमनादीनि कर्माणि सर्वदा रक्षन्ते ॥ २ ॥

मुद्रल० ते हि पूर्वोक्ताः मित्रादयः वस्वः वसुनो धनस्य वसवानाः वासका आच्छादयितारः । सर्वं जगत् धनेनाच्छादयन्तीत्यर्थः । अतः ते मित्रादयः अपमूराः अपमूर्च्छिता अमूडाः प्राज्ञाः सन्तः महोभिः आत्मीयैस्तेजोभिः विश्वाहा सर्वाण्यदानि सर्वेष्वप्यहःसु वृता वृताणि जगद्विवाह्रूपाणि स्वकीयानि कर्माणि रक्षन्ते पालयन्ति ॥ २ ॥

ते अस्मभ्यं शर्मं यंसन्मृता मर्त्यैभ्यः । वार्धमाना अप द्विषः ॥ ३ ॥

ते । अस्मभ्यम् । शर्मं । यंसन् । अमृताः । मर्त्यैभ्यः । वार्धमानाः । अप । द्विषः ॥ ३ ॥

स्कन्द० ते वरुणादयः अस्मभ्यम् शर्मं सुखं गृहं वा यंसन् प्रयच्छन्तु अमृताः मरणपरिज्ञाः मर्त्यैभ्यः । वार्धमानाः अप अपवार्धमानाः द्विषः अस्मदीयान् द्विषतः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ते अस्मभ्यम् सुखं प्रयच्छन्तु अमृताः मर्त्यैभ्यः द्वेषन्तु अप वार्धमानाः ॥ ३ ॥

मुद्रल० अमृताः अमरणधर्माणः ते विश्वे देवाः मर्त्यैभ्यः मरणधर्मैभ्यः अस्मभ्यम् अनुष्ठान्म्यः शर्मं अमृतलक्षणं सुखम् यंसन् प्रयच्छन्तु । किं कुर्वन्तः । द्विषः अस्मदीयान् पापलक्षणान् द्वेषन्तु अप वार्धमानाः विनाशं प्रापयन्तः ॥ ३ ॥

वि नः पृथः सुविताय चियन्त्विन्द्रो मरुतः । पूषा भगो वन्द्यासः ॥ ४ ॥

वि । नः । पृथः । सुविताय । चियन्तु । इन्द्रः । मरुतः । पूषा । भगः । वन्द्यासः ॥ ४ ॥

स्कन्द० नः अस्माकम् पृथः स्वर्गगमनमार्गान् सुविताय सुगमनाय वि चियन्तु विचिन्वन्तु ।

१. इत्येतस्य वि. २. कर्मणि वि' अ'. ३. नास्ति सूको. ४-४. 'वीनासः कु. २. 'वि' अ'. १-१. 'अपवा' वि'. ७. 'च्छन्तु प्रयच्छन्तु मै'.

स्वर्गमममार्गप्रतिबन्धकारिणो रक्षोऽसुरप्रसूतीन् मार्गादपनयन्ति त्वत्सर्भोः । के । उच्यते । इन्द्रः च
मरुतः पूषा भगः च वन्द्यासः स्तुत्याः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० विचिन्वन्तु मार्गानन्नाकमभ्युदवायेन्द्रादयः वन्दितव्याः ॥ ५ ॥

मुद्गल० वन्द्यासः सर्वेवेन्द्रगोमा इन्द्रादयो देवाः नः अन्नाकम् तयः मार्गान् ति वियन्तु विचिन्वन्तु
अशोभनेभ्यो मार्गेभ्यः सकाशात् पूषककुर्वन्तु । किमर्थम् । सुविताम् सुष्टु प्राप्तव्याम् स्वर्गादिफलाय ॥५॥

उत नो धियो गोअग्राः पूषन् विष्णुवेवयावः । कर्ता नः स्वस्तिमर्तः ॥ ५ ॥

उत । नः । धियः । गोऽअग्राः । पूषन् । विष्णो इति । एवंऽयावः । कर्ता । नः । स्वस्तिऽमर्तः ॥ ५ ॥

स्कन्द० अपि चास्माकं धियः गोअग्राः 'वोः' (निघ २, १) इति कर्मनाम । गावोऽग्रे वासो
'वा गोअग्राः' । गोलाभफला इत्यर्थः । वागाकवानि कर्माणि गोलाभफलानि । हे पूषन् ।
विष्णो । एवयावः । देवतान्तरस्य वरुणस्य मित्रसार्वाभ्यम् इन्द्रस्य वा प्रतिनिदेशोऽयम्, न पूषो
विष्णोर्वी विशेषणम् । कुत एतत् । उत्तरम् कर्त इति बहुवचनभूतः^१ । घातिरप्यन्तर्णीतव्यर्थः^२ ।
कामानां वापयिता^३ सम्पादयिता । एवयावा वरुणादीनामन्यतमः । तस्य सम्बोधनम्
एवयावः । कर्त कुरुत^४ । 'न केवला' गोअग्रा धियः । किं तर्हि । नः^५ स्वस्तिमर्तः अस्मादृचा-
विनाशयुक्तान् कुरुत ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अपि चास्माकं कर्माणि पश्यन्नाणि कुरुत एवाद्यः^१ । 'वापुः एवयावा एवं गच्छतीति'^२ ।
कुरुत च^३ अस्मानविनाशवतः ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे पूषन् । पोषकदेव ! हे विष्णो ! ग्यापनतीलदेव ! हे एवयावः ! एवंान्तुभिरश्वैर्याति
गच्छतीति एवयावा मरुद्वजः । हे मरुद्गण ! हे सर्वे यूयम् नः अस्माकम् धियः अतोर्षाम-
लक्षणानि कर्माणि गोअग्राः पश्यन्नाणि पशुप्रमुखान्पस्मरत्सकाशात् अष्टैः पशुभिर्बुक्तानि कर्त कुरुत ।
उत अपि च नः अस्मान् स्वस्तिमर्तः अविनाशिनः कुरुत ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके पद्याव्याये सप्तदशो वर्गः ॥

मधु वार्ता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । मार्ध्वीनिः सन्त्वोर्षधीः ॥ ६ ॥

मधु । वार्ताः । ऋतऽयते । मधु । क्षरन्ति । सिन्धवः । मार्ध्वीः । नः । सन्तु । ओर्षधीः ॥ ६ ॥

स्कन्द० मधु-शब्दो रसविशेषवचनः अन्तर्णीतमस्त्वर्थश्च^१ । सामर्थ्यावेहोदके वर्तते । उदकनाम^२ वा
मधुकावद् । साकाङ्क्षत्वाच्च क्षरन्ति इत्याख्यातं पूर्वशाप्यनुपकथ्यम् । मधुमत् मधुरसं वृष्टिलक्षण-

१-१. नास्ति अ ति. २. नास्ति अ कु. ३. 'अतेः । एवयावः मूको. ४. वातिर' मूको.

५. वापयिता अ कुः वापयिता ति. ६. 'वत । नः अस्मान् अ कु. ७-७. नास्ति अ. ८. नास्ति मूको.

९. 'पश्य वि. १०-१०. पुष्टितम् ल ११. नास्ति वि. १२. 'त्वर्थः अ. १३. 'नाता अ.

मुदकं क्षरन्ति । लोकोर्धे अत्र^१ लट् । क्षरन्तु । वर्षन्तिवत्पर्याः । के । वाताः । कस्मै । ऋतायते यज्ञं कामयमानस्य ममायांष । मधु क्षरन्ति सिन्धवः नद्यः । माग्धीः मध्वेव माग्धम् । स्वार्थिकस्तद्विदः छान्दसत्वात् । तद्वत्स्यो माग्धः । ईकारप्रत्ययो^२ मत्वर्थे 'ईवनिप्री छन्दसि' (ङ पावा ५, २, १०९) इति । मधुरसा इत्यर्थः । नः अस्माकं सन्तु औषधीः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० वाता मधु क्षरन्त्यस्मै सत्यमिच्छति षो नरः ।
तदि 'सूर्यसमं ज्योतिस्तदिच्छद्दि' सिध्यति ॥
यत् सम्भरन्ति^३ सरथाः पुष्पेभ्यस्तन्मधु स्मृतम् ।
अस्मै सत्यविदे सर्वे तत् क्षरन्तीति कीर्यते ॥

मधुमत्यः औषधयश्चास्माकं भवन्तु ॥ ६ ॥

मुद्रल० ऋतायते ऋते यज्ञमात्मनः^४ इच्छते यज्ञमानाय वाताः वायवः मधु^५ माधुर्घोषितं कर्मफलम् क्षरन्ति वर्षन्ति । प्रवच्छन्तीत्यर्थः । तथा सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः मधु माधुर्घोषितं स्वकीय-रसं क्षरन्ति । एवम् नः अस्मभ्यम् औषधीः औषधयः फलपाकान्वाद्यश्च माग्धीः माधुर्घोषिताः सन्तु भवन्तु ॥ ६ ॥

मधु नक्तमुतोपसो मधुमत् पार्थिवं रजः । मधु धौरस्तु नः पिता ॥ ७ ॥

मधु । नक्तम् । उत । उपसः । मधुमत् । पार्थिवम् । रजः । मधु । धौः । अस्तु । नः । पिता ॥ ७ ॥

स्कन्द० नक्तम् इति नेदमभ्ययम् अभिकरणभृताया रात्रेर्वाचकम् । रात्रेरिहाधिकरणसम्भवात् नक्तोति रात्रिनाम्नः प्रथमान्तस्येदं छान्दसे इत्यत्वे मधुसकत्वं च । सामर्थ्याच्च अस्तु नः इत्येतत्पदं सर्वत्रानुप-
प्यम् । मधु नक्तम् अस्तु नः । मधुत्वेन चात्र सर्वत्र तद्वत्प्रीतिकरत्वं लक्ष्यते । प्रीतिकरी रात्रिरस्माकं भवतिवत्पर्यः । उत उपसः^६ उपसोऽपि^७ प्रीतिकर्षः सन्तु । मधुमत् पार्थिवं रजः पृथिवीलोकोऽप्यस्तु मधुमान्^८ । मधु धौः अपि अस्तु नः पिता । विवाहकाले 'धौरहं पृथिवी त्वम्' (तैत्रा ३, ५, १, १) इति वरे सुखाभ्यारोपात् सर्वमनुष्णानां च वरपितृकत्वात् तद्भूमौष दिवो व्यपदेशः धौः पितेति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० रात्री मधु भवत्यस्माकम्^९ । अपि वा^{१०} उपसः च । मधुमान् भवतु^{११} पार्थिवः लोकः ।
मधुमती धौः अस्तु अस्माकम् पिता इति ।

मुद्रल० नक्तम् रात्रिः नः अस्माकम् मधु मधुमती माधुर्घोषितफलप्रदा भवतु । उत अपि च उपसः उपःकालोपलक्षितान्वहानि च मधुमन्ति भवन्तु । पार्थिवम् रजः पृथिव्याः सम्बन्धी लोकोऽस्माकम् मधुमत् माधुर्घोषितफलयुक्तो भवतु । पिता वृष्टिप्रदानेन सर्वेषां पालयिता धौः सुलोकोऽपि मधु मधुयुक्तो भवतु ॥ ७ ॥

१. नास्ति कु. २. इकां सूको. ३-३. *तमयो* वि^{११}. ४. तैत्रं वि^{११}. ५. वृष्टितम् मै^{११}.
६. नास्ति मै^{११}. ७. नास्ति अ. ८. *पतः अ. ९. *अत् अ ति. १०. *वत्परा* ति^{११} अ^{११}. ११. च वि^{११} अ^{११}. १२. भवति वि^{११} अ^{११}.

मधुमान् नो वनस्पतिर्मधुमां अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥ ८ ॥

मधुमान् । नः । वनस्पतिः । मधुमान् । अस्तु । सूर्यः । माध्वीः । गावः । भवन्तु । नः ॥ ८ ॥

स्कन्द० मधुमान् नः वनस्पतिः वनानां पालयित्वात् स्वामित्वाद्वा वनस्पतिः सूर्येसाहचर्यात्
अत्रमा इहाभिप्रेतः^१ । मधुमाको वनस्पतिः अत्रमा अस्तु । मधुमान् अस्तु सूर्यः । माध्वीः मधु-
मत्स्यः गावो भवन्तु ॥ ८ ॥

वेङ्कट० मधुमान् अस्माकम् वनस्पतिः वृद्धाधिपतिः सूर्यः च । मधुमत्स्यः गावः च भवन्तु ॥ ८ ॥

मुद्रल० नः अस्माकम् वनस्पतिः वनानां पालयिता मधुमाभिमानो देवः मधुमान् माधुर्योपेतफलवान्
अस्तु । तादृशं फलमस्मन्ने प्रयच्छत्वित्यर्थः । सूर्यः सर्वत्र प्रेरकः सविता च मधुमान् अस्तु ।
गावः अग्निहोत्राद्यर्षो^२ धेनवश्च नः अस्माकम् गावोः माधुर्योपेतकं पशुता युक्ताः भवन्तु ॥ ८ ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वर्ष्यमा । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुक्कमः । १ ।

शम् । नः । मित्रः । शम् । वरुणः । शम् । नः । भवतु । अर्ष्यमा ।

शम् । नः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । शम् । नः । विष्णुः । उरुकमः ॥ ९ ॥

स्कन्द० साकाङ्क्षत्वात् भवतु इत्याकारात्^३ सर्वत्रानुपक्त्यम्^४ । शम् सुखमस्माकम् मित्रः भवतु । शम्
वरुणः । शम् नः भवतु अर्ष्यमा । शम् नः इन्द्रः बृहस्पतिः । शम् नः विष्णुः उरुकमः विस्तीर्ण-
गतिः विस्तीर्णप्रक्रमो वा । बलिबन्धनकाले त्रिभिः पदैः त्रैलोक्यप्रक्रमणम् । उदभिप्रायनिद-
मुरुकमवचनम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अस्माकम् एते शंकराः भवन्तु, विष्णुः च उरुकमणः । कृतमिच्छतोऽभ्युदयं तृचेनोपदिदि-
क्षुदभवतः शान्तिं चकारेति^५ ॥ ९ ॥

मुद्रल० अद्वरिमिानी मित्रः देवः नः अस्माकम् शम् सुखकरो भवतु । राभ्यभिमानो वरुणः च
शम् सुखकरः भवतु । अर्ष्यमा अहोरात्रयोः कयापायिता सूर्यश्च नः अस्माकम् शम् सुखं करोतु ।
बृहस्पतिः बृहत्तां देवानां पालयिता इन्द्रः च नः अस्माकम् शम् सुखकरो भवतु । उरु-
कमः उरु विस्तीर्णं क्रामति पादौ विक्षिपति^६ इति उरुकमः । विष्णुः च नः अस्माकम् शम्
सुखकरो भवतु ॥ ९ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये अष्टादशो वीः ॥

[११]

त्वं सीम् प्र विंकितो मनीषा त्वं रजिष्ठमसु नेषि पन्थाम् ।

तव प्रणीती पितरो न इन्दो देवेषु रत्नमभजन्त धीराः ॥ १ ॥

१. 'पणीत्' ति. २. 'शब्धि' अ. ३. 'पणी' मै. ४. 'ल्यातः' ति. ५. 'स्वन्तः' ति. ६. 'च
करोति वि' अ. कु. ७. 'निधि' मूको.

त्वम् । सोम । प्र । चिकितः । मनीषा । त्वम् । रजिष्ठम् । अनु । नेषि । पन्थाम् ।
 तव । प्रऽर्जीतो । पितरः । नः । इन्द्रो इति । देवेषु । रत्नम् । अमजन्त । धीराः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'सोम्यम्' । सोमदेवत्वमेतत् सूक्तम् । त्वम् हे सोम । प्र चिकितः प्रकर्षेण जानासि
 यावत् ज्ञातव्यम् मनीषा मनीषया त्वदीयया प्रज्ञया । त्वम् रजिष्ठम् तृतीयार्थे द्वितीया ।
 कञ्जुतमेव । अनु नेषि अनुसन्दोऽत्र धात्वर्थानुवादी, कञ्जुते प्रलम्बते इति पथा ।
 सर्ववज्जमानान् कर्गं नयसि । पन्थाम् इदमपि तृतीयार्थे द्वितीया । पथा । तव प्रणीती
 प्रणीत्या नयेन । उपदेशेनेत्यर्थः । पितरः अपि नः अस्माकं हे इन्द्रो । सोम ! । देवेषु
 पञ्चमं सप्तमी । देवानां स्वभूतम् रत्नम् धनम् अमजन्त सम्भक्तवन्तः । देवानां सकाशात् लब्ध-
 वन्त इत्यर्थः । धीराः प्रज्ञावन्तः ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्वम् सोम । प्रकर्षेण जानासि प्रज्ञया । त्वम् कञ्जुतमे पन्थानम् अनु नयसि । तव प्रण-
 यनेन पितरः अस्माकम् इन्द्रो । देवेषु रत्नम् अमजन्त पितृयज्ञे प्राज्ञा अङ्गिरसः ॥ १ ॥

मुद्गल० 'त्वं सोम' इति ऋषोर्विशत्युचं सप्तमे सूक्तम् । गौतम ऋषिः । पञ्चम्याथाः पौषयन्ता
 द्वादशार्चो गाथक्यः । सप्तदशयुष्मिक् । शिषा दश त्रिष्टुभः । सोमो देवता ॥

हे सोम । त्वम् मनीषा मनीषयाऽऽमृतीयया बुद्ध्या प्र चिकितः प्रकर्षेण ज्ञातोऽसि । वयं त्वां
 स्तुतिभिरज्ञासिभ्येत्यर्थः । अतः त्वम् रजिष्ठम् कञ्जुतममइदिलम् पन्थाम् पन्थानम् कर्मफल-
 वासिद्देतुमूर्त्तं मार्गम् अनु नेषि अस्माननुक्रमेण प्रापयसि । किञ्च हे इन्द्रो ! उन्वमशील ! सर्व
 जगत् अमृतेन क्लेशयितः ! सोम ! तव प्रणीती प्रणीत्या त्वत्कर्तृकेण प्रकृष्टनयनेन धीराः धीमन्तः
 कर्मवन्तः नः अस्माकम् पितरः देवेषु इन्द्रादिषु रत्नम् रमणीयं धनम् अमजन्त असेवन्त
 प्राप्नुवन् । अतोऽस्मानपि तादृशं धनं प्रापयेत्यर्थः ॥ १ ॥

त्वं सोम क्रतुभिः सुक्रतुर्भूस्त्वं दक्षैः सुदक्षो विश्ववेदाः ।
 त्वं वृषा वृषत्वेभिर्महिष्ट्वा वृष्टेभिर्द्युमन्यभवो नृचक्षाः ॥ २ ॥

त्वम् । सोम । क्रतुभिः । सुऽक्रतुः । भूः । त्वम् । दक्षैः । सुऽदक्षः । विश्वऽवेदाः ।
 त्वम् । वृषा । वृषऽत्वेभिः । महिऽत्वा । वृष्टेभिः । वृष्टी । अमनः । नृऽचक्षाः ॥ २ ॥

स्कन्द० त्वम् हे सोम । क्रतुभिः कर्मभिः प्रज्ञाभिर्वा सुक्रतुः भूः सुकर्मा सुमज्ञो वा भवसि । त्वम् दक्षैः
 सुदक्षः दक्ष इति सकारान्तं बलनाम 'पठितम् (तु. निघ २, १) । अकारान्तं तस्यैव पर्यायो
 इत्यन्वयम् । त्वं बलेः सुबल इत्यर्थः । अथवा दक्षग्रन्थो दक्ष वृद्धावित्यस्य क्रियाशब्दो वृद्धिपर्यायः ।
 वृद्धिभिः सुदृढ इत्यर्थः । विश्ववेदाः सर्वज्ञाः । अथवा 'विश्वम्' (निघ ३, १) इति बहुनाम ।
 'वेदः' (निघ २, १०) इत्यपि धननाम । बहुधन इत्यर्थः । त्वम् वृषा वृषत्वेभिः महिला

१. नास्ति अ. २. नयनेन कृ ति. ३. नास्ति अ ति. ४. प्राज्ञः अ ति. ५. प्रज्ञाव वि' छः ज्ञाथा
 वि' अ'. ६-८. विवृज्जा वि' अ'. ९. वयु. चित्त्या (तु. वैप १, २११ x ४). ८-८. पठितोऽकारान्तः ति.
 ९. 'वांवाः तिः 'वांवे अ कु. १०. सु' ति. ११. इति अ.

त्वं च सोम नो वृष्टौ जीवातुं न मरामहे । प्रियस्तोत्रो वनुस्पतिः ॥ ६ ॥

त्वम् । च । सोम् । नः । वृष्टाः । जीवातुम् । न । मरामहे । प्रियस्तोत्रः । वनुस्पतिः ॥ ६ ॥

स्कन्द० च-शब्दोऽत्र पदपरणः । त्वम् हे सोम! नः अस्मान्म्यम् वशः वश कान्ती । काम्यः प्रार्थयितव्यः । सर्वस्तोत्राणां प्राच्य इत्यर्थः । जीवातुम् जीविकाम् । कर्मसम्प्रदानशुभोः साक्षाद्भवात् देहीति वाक्यशेषः । अथवा त्वं च इति चन्द्रभुतिसामर्थ्यात् त्वं च त्वदनुचरा इषेति वाक्यशेषः । त्वं च सर्वस्तोत्राणां प्राच्यः त्वदनुचरादप्यास्मभ्यं जीविकां दत्तेति । अनुचराणां चात्र गुणता सोमस्यैव प्राधान्यम् इति सोम्यत्वस्याविरोधः । किं कारणं प्राच्यः । उच्यते । अस्मान् वयं न मरामहे त्रिषवितरत्र सामर्थ्यादन्तर्गतसङ्घर्षः । न शीघ्रं सुसुप्तम् इत्यर्थः । कौटिल्योऽयम् । उच्यते । प्रियस्तोत्रः स्तुतिप्रियः । वनुस्पतिः वनानां पालयिता स्वामी वा ॥ ६ ॥

वेङ्कट० त्वम् चेत् सोमः! अस्मान् कामयेयाः जीवयितुम्, न मरामहे, प्रियस्तोत्रः वनानां पालयिता ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे सोम! नः अस्माकं स्तोत्राणाम् जीवयितुम् जीवनीयधम् त्वम् च त्वं चेत् वशः कामयेयाः, तदानीं वयम् न मरामहे न सिधामहे । कौटिल्यत्वम् । प्रियस्तोत्रः प्रियाणि सोप्राणि यस्य सः । बहुभिः स्तोत्रेण इत्यर्थः । वनुस्पतिः वनानामोषाञ्जितस्वरूपानां पतिः पालयिताऽसि ॥ ६ ॥

त्वं सोम महे भगुं त्वं यूने ऋतायते । दक्षं दधासि जीवसे ॥ ७ ॥

त्वम् । सोम् । महे । भगम् । त्वम् । यूने । ऋतायते । दक्षम् । दधासि । जीवसे ॥ ७ ॥

स्कन्द० त्वम् हे सोम! महे महते वृद्धाय । स्वविरायेत्यर्थः । भगम् धनम् । त्वम् एव यूने तदग्राय ऋतायते यज्ञे कामयमानाय दक्षम् बलं वृद्धिं वा । दधासि ददासि जीवसे जीवितुम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वम् सोम! वृद्धाय धने दधासि, त्वम् यूने च यज्ञमिच्छते बलं च यच्छसि जीवनाय ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे सोम! त्वम् महे महते प्रवृद्धाय ऋतायते ऋतं यज्ञमात्मन इच्छते पुरुषाय जीवसे जीवितुम् दक्षम् उपभोगसमर्थम् भगम् धनम् दधासि विदधासि करोषि । तथा त्वम् यूने तदग्राय च ऋतायते जीवितुं धने करोषि ॥ ७ ॥

त्वं नः सोम विश्वतो रक्षां राजन्नघायतः । न रिभ्येत् त्वावृतः सखा ॥ ८ ॥

त्वम् । नः । सोम् । विश्वतः । रक्षं । राजन् । अवृतः । न । रिभ्येत् । त्वावृतः । सखा ॥ ८ ॥

स्कन्द० त्वम् नः अस्मान् हे सोम! विश्वतः सर्वत्रात् रक्ष हे राजन्! अपागतः पापमिच्छतः ।

१. सत्वं अ. २. नासि अ. ३. नासि ति. ४. अशब्दः मुं अ. ५. सर्वस्तोत्राणां त्वं च अ. ६. इतेति वाक्यशेषः सूको. ७. युतताम् अ. ८. सनवाः अ. ९. च अ. १०. अस्मान् वि. ११. नावत् विं अ. १२. विद्याऽनुदकानाम् विं अ. विता उदकानां पालयिता विं अ. १३. नासि सूको. १४. ददासि अ.

महित्वेति बहुवचनस्य स्थान एकवचनम् । वृषत्वेभिः महित्वेति^१ शोभनत्र स्वार्थे एव भावप्रत्ययः द्रष्टव्यः^२ । त्वं वर्षिता महद्भिर्वर्षणैरित्यर्थः । शुभी^३ शुभं द्योततेर्षशो वा धनं वाऽङ्गं वा । यशोभिरवर्षणैर्वा यशस्वी जन्तवान् जनवान् वा भवसीत्यर्थः । नृनक्षाः मनुष्याणां द्रष्टा ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वम् सोम ! कर्माभिः सुकर्मा अभवः । त्वम् बलैः सुबलो विचक्षणः त्वम् वर्षिता वर्षित्वैः माहात्म्येन यशोभिः यशस्वी अभवः मनुष्याणां द्रष्टा ॥ २ ॥

मुद्गल० हे सोम ! त्वम् ऋतुभिः स्वत्सम्बन्धिभिरशियोमादिकर्मभिः सुकृतुः शोभनकर्मा भूः भवसि । तथा विश्ववेदाः सर्वधनः त्वम् दक्षैः आत्मीयैर्बलैः सुदक्षः शोभनबलो भवसि । तथा त्वम् इत्येभिः वृषत्वैः कामाभिवर्षणैः महित्वा महत्त्वेन माहात्म्येन च वृषा कामानां वर्षिता महोच्च भवसि । तथा त्वम् नृनक्षाः नृणां यज्ञस्य नेतृणां यजमानानामभिमतफलस्य दर्शयिता सन् सुश्रेष्ठैः शुभ्रैस्त्वैर्दत्तैः हविर्लक्षणैरर्चैः शुभी अभवः प्रभूताङ्गो भवसि ॥ २ ॥

राज्ञो नु ते वरुणस्य व्रतानि बृहद् गभीरं तव सोम धाम ।

शुचिष्ट्वमसि प्रियो न मित्रो दक्षार्थ्यो अर्धमेवासि सोम ॥ ३ ॥

राज्ञः । नु । ते । वरुणस्य । व्रतानि । बृहत् । गभीरम् । तव । सोम । धाम ।

शुचिः । त्वम् । असि । प्रियः । न । मित्रः । दक्षार्थ्यः । अर्धमाऽसि । असि । सोम ॥ ३ ॥

स्कन्द० नु-शब्दोऽत्र उपमायाम् । राज्ञः इव वरुणस्य ते तव व्रतानि अत्यन्तोत्कृष्टानि कर्माणि । बृहत् च गभीरम् दुरवगाहम् तव हे सोम ! धाम तेजः स्वानं वा । शुचिः च^४ । त्वम् असि प्रियः च^५ सर्वस्य । ऋ इव । उच्यते । न मित्रः पुरस्तादुपचारोऽप्यर्थः^६ नशब्दः सामर्थ्यादुपमार्थावः । मित्र इव देवताविशेषः । दक्षार्थ्यः दक्ष बृहद् । वर्धयिता^७ च यजमानानाम् अर्धमा इव देवताविशेषः "असि भवसि" हे सोम ! ॥ ३ ॥

वेङ्कट० राज्ञः इव ते वरुणस्य कर्माणि । तवापि तद्बृहद्विसितानि । बृहत् च ते गभीरं गभीरम् । शुचिः त्वम् असि प्रियम् इव च मित्रम् । वर्धयिताऽसि अर्धमा इव सोम !, अपि वा पूजनीय इति ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे सोम ! राज्ञः ब्राह्मणानां स्वामिनः वरुणस्य वृत्तत्वं कीर्तय्य ते तव सम्बन्धीनि हि व्रतानि सर्वाण्याश्रितोमादीनि कर्माणि । अतः सर्वेषु यागेषु त्वमेव कारणभूतो भवसीत्यर्थः । अतः तव धाम त्वदीयं तेजः बृहत् महद्भिस्त्वोणम् गभीरम् गम्भीर्योपेतं च । हे सोम ! त्वम् नृ क्षिप्रम् शुचिः सर्वेषां लोभकः असि । द्रष्टव्यः । प्रियो न मित्रः यथा सर्वेषामनुकूलोऽहर-भिमानो मित्रो देवः शोचयिता भवति तद्वत् । तथा त्वम् अर्धमा इव अस्माभिरर्धयमानः सूर्य इव दक्षार्थ्यः अति सर्वेषां वर्धकोऽसि । यथाऽऽइति सूर्यः प्रकाशेन सर्वं वर्धयति एवं त्विनि अमृतमयैः सोमकिरणैराप्यायमानं सत् स्वावरत्नमात्मकं सर्वं जगद् वर्धते ॥ ३ ॥

१. 'वर्षणैरिति' अ. कु. २. नास्ति अ. कु. ३. नास्ति सुको. ४. नास्ति ति. ५. 'वर्धोऽसि' ति. ६. वर्धयिता अ. ति. ७-७. नास्ति ति. ८. नास्ति कु.

किं कारणम् । उच्यते । यस्मात् न रिष्येत् न रिष्यते न हिंस्यते । त्वावतः स्वत्सदशस्य सखा । वपञ्च तव सखायः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्मान् सोम ! सर्वतः पापमिच्छतः रक्ष । न विनष्टो भवति स्वत्सदशस्य सखा ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे सोम ! राजन् ! राजनशील ! त्वम् अपायतः अघं पापं तद्देतुर्कं दुःखमस्माकं कर्तुमिच्छतः विश्वतः सर्वस्मादपि पुरुषात् नः अस्मान् रक्ष पादस्य । त्वावतः स्वत्सदशस्य सखा सकृद्ये प्रातः पुरुषः न रिष्येत् न हि विनश्येत् । किमु वक्तव्यं त्वत्सखा न विनश्यति ॥ ८ ॥

सोम यास्ते मयोभुव ऊतयः सन्ति दाशुषे । ताभिर्नोऽविता भव ॥ ९ ॥

सोम । याः । ते । मवःऽभुवः । ऊतयः । सन्ति । दाशुषे । ताभिः । नः । अविता । भव ॥ ९ ॥

स्कन्द० हे सोम ! याः ते मनोभुवः सुखस्य भावविषयः । ऊतयः पाठनानि सन्ति दाशुषे यजमानानां याव, ताभिः नः अविता भव ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सोम ! यानि तव सुखस्य भाववितृणि पाठनानि भवन्ति यजमानाय, तैः नव अस्माकं रक्षिता ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे सोम ! ते तव सम्प्रविषयः दाशुषे अस्तुरोडासादि दृश्यते यजमानानां मनोभुवः मयसः सुखस्य भावविषयः याः ऊतयः रक्षाः सन्ति विद्यन्ते, ताभिः रक्षामिः नः अस्माकम् अविता रक्षिता भव ॥ ९ ॥

इमं यज्ञमिदं वचो जुजुषाण उपागहि । सोम त्वं नो वृधे भव ॥ १० ॥

इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचः । जुजुषाणः । उपऽआगहि । सोम । त्वम् । नः । वृधे । भव ॥ १० ॥

स्कन्द० इमम् यज्ञम् इदम् वचः स्तुतिलक्षणम् जुजुषाणः हेतावर्षी दानम्, स्वत्ययश्च विकरणस्य दृष्टव्यः । प्रयोजनस्य च देवत्वेन विवक्षा । सेवितुमित्यर्थः । उपागहि उपागच्छ । उपागम्य च हे सोम ! त्वम् नः वृधे वर्धनाय भव ॥ १० ॥

वेङ्कट० इमम् यज्ञम् इदम् च स्तोत्रे प्रीयमाना उपागच्छ । सोम ! त्वम् अस्माकं वर्धे-
नाय भव ॥ १० ॥

मुद्गल० हे सोम ! त्वम् इमम् अस्माभिः कियमाणम् यज्ञम् इदम् वचः इदानीं कियमाणं स्तुतिलक्षणं वचः जुजुषाणः सेवमानः सन् उपागहि उपागच्छ, प्राचीनवशालक्षणं गृहं प्राप्नुहि । प्राप्य च नः अस्माकम् वृधे यज्ञस्य वर्धनाय भव ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये विंशो वर्गः ॥

१. 'ते पापतः रि.' २. सन्तु अ. ३. 'भिर्नो सुखो.' ४. 'स्वयेन य ति अ.' ५. 'गालि ति.

६. 'आगच्छ कु छ; उपागच्छ वि' अ'.

या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां या पर्वतेष्वोपधीष्वसु ।

तेभिर्नो विश्वैः सुमना अहेळन् राजन्त्सोम प्रति हुव्या गृभाय ॥ ४ ॥

या । ते । धामानि । दिवि । या । पृथिव्याम् । या । पर्वतेषु । ओपधीषु । अ०ऽसु ।

तेभिः । नः । विश्वैः । सुमनाः । अहेळन् । राजन् । सोम । प्रति । हुव्या । गृभाय ॥ ४ ॥

स्कन्द० या ते यानि तव धामानि स्वानानि जन्मानि वा दिवि, 'या यानि च' पृथिव्याम्, वा यानि च' पर्वतेषु ओपधीषु 'असु च' । तेभिः विश्वैः तैः सर्वैः । सुतीयानिर्देशाद् युक्त इति वाक्यशेषः । सर्वेषु स्वानेषु जन्मसु वा वर्तमानै इत्यर्थः । नः अस्माकं स्वभूतानि सुमनाः प्रीतचित्तः अहेळन् अकुप्यन् हे राजन् । सोम ! प्रति हुव्या गृभाय इवीषि प्रतिगृहाण ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यानि ते शरीराणि दिवि, 'यानि' पृथिव्याम्, यानि च पर्वतादिषु, तैस्माकं सर्वैः सुमनाः अकुप्यन् राजन् । सोम ! प्रतिगृहाण इव्यानि । बहूनि धामानि देवानां भवन्ति, यैस्त्वन्न तन्न इविर्गृह्णन्ति इति ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे सोम ! ते तव दिवि बुद्धोके वा यानि धामानि तेजसि वर्तन्ते । तथा पृथिव्याम् भूमौ वा यानि वर्तन्ते । तथा पर्वतेषु पर्वतसु शिलोच्छेपेषु वा यानि वर्तन्ते । तथा ओपधीषु^१ ब्रौह्मण्योपधीषु असु च यानि वर्तन्ते । तेभिः विश्वैः तैः सर्वैस्तेजोभिर्युक्तः सुमनाः शोभनमनाः अहेळन् अकुप्यन् हे राजन् सोम ! राजमानो^२ सोम ! त्वम्^३ नः इव्या अस्माभिः प्रप्तानि इवीषि प्रति गृभाय प्रतिगृहाण ॥ ४ ॥

त्वं सौमासि सत्पतिस्त्वं राजोत वृत्रहा । त्वं भद्रो असि क्रतुः ॥ ५ ॥

त्वम् । सोम । असि । सत्पतिः । त्वम् । राजा । उत । वृत्रहा । त्वम् । भद्रः । असि । क्रतुः ॥५॥

स्कन्द० त्वम् हे सोम ! असि भवसि सत्पतिः^१ सतीं पालयित्वा । त्वम् राजा उत वृत्रहा । त्वम् भद्रः कल्याणः असि क्रतुः कर्ता स्ववर्धानाम् । अथवा क्रतुशब्दः कर्मनाम प्रज्ञानाम वा (तु. निघ २, १; ३, १) । अन्तर्णीतमत्वर्थश्च । कर्मवान् प्रज्ञावान् वेत्यर्थः^२ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्वम् सोम ! असि ब्राह्मणानां पतिः, त्वम् राजा, अपि च^३ वृत्रहा त्वम् भवतोयश्च असि कर्ता ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे सोम ! त्वम् सत्पतिः असि सतीं कर्मसु वर्तमानानां ब्राह्मणानामधिपतिर्भवसि^४ । उत अपि च राजा राजमानः त्वम् वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य इन्त्वासि । भद्रः शोभनः क्रतुः योऽयमसि-ष्टोमादियागः त्वम् एव तद्रूपः असि ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये एकोनविंशो वर्गः ॥

१-१. वा अ. २-२. नासि अ वि. ३. *याना अ. ४. नासि वि. ५. हे सोम वि.

६-६. नासि वि. † 'नि च वि' अ. ७. नासि वि' अ. ८. 'पति वि' अ. ९. नासि कु.

१०. नासि मूको. ११. राज राज' अ. १२. एवंभूतस्त्वन् मूको. १३. नासि वि. १४. चेत्वं

अ. १५. नासि वि' अ. १६. ब्राह्मणानां ब्राह्म' अ.

सोमं गीर्भिष्ट्वा वपं वर्धयामो वचोविदः । सुमूळीको न आ विश ॥ ११ ॥

सोमं । गीःऽभिः । त्वा । वपन् । वर्धयामः । वचःऽविदः । सुमूळीकः । नः । आ । विश ॥ ११ ॥

स्कन्द० वृधन्वतः^१ आज्यभागस्य पुरोऽनुवाक्यैषा । हे सोम । गीभिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः त्वा त्वाम् वपन् वर्धयामः वचोविदः स्तुतिलक्षणस्य वचसो वेदितारः । सम्भक् स्तोतुं ज्ञातार इत्यर्थः । स एतत् ज्ञातवा सुमूळीकः सुसुखः सन् नः आ विश प्रविश उपविश अस्माकम् याज्यालक्षणं इतिः प्रतिग्रहीतुम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० सोम । स्तुतिभिः त्वाम् वपन् वर्धयामः स्तोत्रविदः । सुन्द सुखयिता सन् अस्मान् आ विश ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे सोम । त्वा त्वाम् वचोविदः स्तुतिलक्षणानां वचसां वेदितारः वपन् गीभिः स्तुतिलक्षणैः वचोभिः वर्धयामः प्रवृद्धं कुर्मः । त्वन्न नः अस्माकम् सुमूळीकः शोभनं सुखं कुर्वन् सन् आ विश ज्ञानाच्छ ॥ ११ ॥

गयस्फानो अमीवहा वसुवित् पुष्टिवर्धनः । सुमित्रः सोम नो भव ॥ १२ ॥

गयऽस्फानः । अमीवऽहा । वसुऽवित् । पुष्टिऽवर्धनः । सुमित्रः । सोम । नः । भव ॥ १२ ॥

स्कन्द० गय इत्यपत्यनाम गृहनाम वा धननाम वा । स्फासिर्द्वयर्थः । अपत्यस्य धनस्य गृहस्य वा वर्धयिता^१ गयस्फानः । अमीवहा द्विसित्तुणां हन्ता । वसुवित् । विन्दतिकांभायः सामर्थ्यान्वात्रान्तर्णोत्तयर्थः^२ । धनानां लम्भयिता । दातेत्यर्थः । पुष्टिवर्धनः सर्वप्रकारायाः पुष्टेर्वर्धयिता । सुमित्रः^३ शोभनानि मित्राणि सुमित्राणि । तानि करोतीति सुमित्रयति । तत्करोतीति मिष्ट् । सुमित्रयतेरच् । शोभनानां मित्राणां कर्ता । हे सोम । नः अस्माकम् भव ॥ १२ ॥

वेङ्कट० धनस्य वर्धयिता रक्षसां हन्ता धनानां लम्भयिता पुष्टेर्वर्धयिता^४ कल्याणं मित्रम् भव सोम । अस्माकम् । 'गयस्फानोऽमीवहा' (माश ११, ४, ३, १९) इति, 'गवां नः स्फासयिता' (ऐत्रा १, १३) इति तु^५ ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥

मुद्रल० गयस्फानः धनस्य वर्धयिता अमीवहा अमीवानां रोगाणां हन्ता वसुवित् स्तोत्रुणां धनस्य प्रापयिता पुष्टिवर्धनः पुष्टेः सम्पदो वर्धयिता सुमित्रः शोभनानि मित्राणि सखायो यस्य सः । हे सोम । त्वम् नः अस्माकम् पूर्वगुणविशिष्टः भव ॥ १२ ॥

सोमं राग्न्धि नो हृदि गावो न यवसेष्व्वा । मर्ये इव स्व ओक्ये ॥ १३ ॥

सोमं । राग्न्धि । नः । हृदि । गावः । न । यवसेषु । आ । मर्येऽइव । स्वे । ओक्ये ॥ १३ ॥

स्कन्द० हे सोम । राग्न्धि अत्यर्थं रमस्व । नः हृदि अस्माकं हृदये । गावः न यवसेषु यवसशब्दो

१. दधेः मूको. २. 'रिता वा ति. ३. 'ध्यान्वान्त' कु. ४. नास्ति ति. ५. नास्ति वि'.
६. नास्ति वि' अ'.

वासवचनः । सामध्याचिहान्तर्णीतमत्वर्थः^१ । गाव इव यवसवस्तु देशेषु । आकारस्तु पदपरणः । मर्व इव स्वे ओक्ते स्वार्थेऽयं यत्प्रत्ययः । ओक्ते निवासस्थाने ॥ १३ ॥

वेङ्कट० सोम । रमस्वास्माकं हृदये, गावः इव तृणेषु, मनुष्य इव च 'स्वे गृहे' ॥ १३ ॥

मुद्रल० हे सोम ! त्वम् नः अस्माकम् हृदि हृदये ररन्नि रमस्व । निर्वर्तनद्रुषम् । गावः म यथा गावः यवतेषु शोभनतृणेषु आ आभिसुख्येन रमन्ते । मर्वः इव यथा वा मर्वो मरणधर्मा मनुष्यः स्वे ओक्ते स्वकीये भोकसि गृहे पुत्रादिभिः सह रमते^२ तद्दवस्माभिर्देतेन इविपा वृत्तः सन् अस्मास्वेवावतिष्ठत् ॥ १३ ॥

यः सोम सख्ये तव गरणद् देव मर्त्यः । तं दक्षः सचते कृविः ॥ १४ ॥

यः । सोम । सख्ये । तव । गरणत् । देव । मर्त्यः । तम् । दक्षः । सचते । कृविः ॥ १४ ॥

स्कन्द० यः हे सोम ! सख्ये तव । देवानां मनुष्याणां च किं सख्यम् । पटव्याः देवाः यद्यतो मनुष्या इति । तस्मिन् सख्ये तव त्वदीये । यानं इत्यर्थः । गरणत् कल्पन्ते^३ रमते^४ । हे देव ! मर्त्यः मनुष्यः । तम् दक्षः बलं वृद्धिं वा सचते सेवते । बलं वृद्धिं वा प्राप्नोतीत्यर्थः । कविः मेधावी ॥ १४ ॥

वेङ्कट० यः सोम । तव सख्ये रमते देव ! मनुष्यः, तम् समर्थः स्तोत्रा सेवते स्तोत्रम् ॥ १४ ॥

मुद्रल० हे देव ! द्योतमान ! सोम ! तव सख्ये त्वदीये सखित्वे निमित्तभूते सति यः मर्त्यः मरणधर्मा यजमानः ररणत् रणति एतत्सुकल्पेण स्तोत्रेण त्वां स्वीति । तम् यजमानम् कविः क्रान्तदर्शी दक्षः सर्वकार्यसमर्थस्त्वम् सचते सचस्ते सेवते । अनुगृह्णासीत्यर्थः ॥ १४ ॥

उरुष्या षो अभिशस्तेः सोम नि पाह्यंहसः । सखा सुशेव एधि नः ॥ १५ ॥

उरुष्य । नः । अभिशस्तेः । सोम । नि । पाहि । अंहसः । सखा । सुशेवः । एधि । नः ॥ १५ ॥

स्कन्द० उरुष्य नः पालय^५ अस्मान् अभिशस्तेः अभिर्हिसितुः हे सोम ! । न च^६ केवलान् अभिशस्तेः^७ । नि पाहि नियमेन रक्ष अंहसः पापादपि । 'सखा च'^८ सुशेवः सुसुखः एधि भव नः अस्माकम् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० रक्ष अस्मानभिर्दोसनात् सोम ! । नि रचास्मानाहन्तुः । सखा सुसुखो भवास्माकम् ॥ १५ ॥

मुद्रल० हे सोम ! त्वम् नः अस्मान् अभिशस्तेः अभिर्दोसनात् अभिशापरूपात् निन्दनात् उरुष्य रक्ष । तथा अंहसः अस्मत्कृतात् पापाच्च नि पाहि नितरां पालय । एवम् नः अस्मदीये पापं परिहस्य सुशेवः अस्मभ्यां द्वात्वयेन दोभनेन सुखेन युक्तः सन् सखा एधि हितकारी भव^९ ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये एकविंशो वर्गः ॥

१. 'ध्याचिहान्त' ति. २-२. स्वगृहे वि^१ ज^२. ३. नास्ति मे^३. ४. 'त्यर्थे' अ. ५. नास्ति सूक्तो. ६. नास्ति ति. ७. हि अ कु. ८. 'सखा च'. ९. 'श्रुता' अ. १०-१०. नास्ति ति. ११. मय मिथोभव मे^४.

आ प्यायस्व सर्वेतु ते विश्वतः सोम वृष्यम् । भवा वाजस्य संगृथे ॥ १६ ॥

आ । प्यायस्व । सम् । एतु । ते । विश्वतः । सोम । वृष्यम् । भव । वाजस्य । समग्रथे ॥ १६ ॥

स्कन्द० आ प्यायस्व प्यायतिर्द्वयर्थः । वर्षेस्त्व । सम एतु ते सङ्गच्छतां ते विश्वतः सर्वतः हे सोम । वृष्यम् अवहितमपि सङ्गामैतत् । रम्यवचनो वा सामध्याय्य वृष्यशब्दः । मले रसो वा । भव आत्माकम् वाजस्य अस्त्वय संगृथे चतुर्थ्यर्थे सप्तम्येषा । सङ्गमाय । कामयेत्यर्थः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० पूर्णो भव रसेन । सङ्गच्छताम् ते सर्वतः सोम । वर्षेणनिमित्तमन्वो ज्योत्स्नानं यमि । भव अस्त्वय सङ्गमनाय ॥ १६ ॥

मुद्रल० हे सोम । त्वम् आ प्यायस्व वर्षेस्त्व । ते तव वृष्यम् वृष्यत्वं वीथि सामध्वम् विश्वतः सर्वतः सम एतु सङ्गच्छताम्, त्वया संयुक्तं भवतु । वर्षेभूतस्त्वम् वाजस्य अस्त्वय संगृथे सङ्गमने भव । आत्माकमस्रमदो भवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

आ प्यायस्व मदिन्तम् सोम विश्वेभिरंशुभिः । भवानः सुश्रवस्तमः सखा वृधे ॥ १७ ॥

आ । प्यायस्व । मदिन्तम् । सोम । विश्वेभिः । अंशुभिः । भव । नः । सुश्रवः । उत्तमः । सखा । वृधे ॥

स्कन्द० आ प्यायस्व हे मदिन्तम् ! अतिशयेन मद्यन् । सुश्रु मद्यकर । इत्यर्थः । सोम ! विश्वेभिः सर्वैः अंशुभिः । सोमखाद्यथा अंशव इत्यन्ते । भव नः आत्माकम् सुश्रवस्तमः सुचततमः सुकीर्ति- तमो वा सखा वृधे वर्षेनाय ॥ १७ ॥

वेङ्कट० आप्यायय त्वम् सोम । मादयितः ! विश्वभिर्देवानिः । भव आत्माकं स्वज्ञतमः सखा वर्षेनाय ॥ १७ ॥

मुद्रल० हे मदिन्तम् ! अतिशयेन मद्यन् । सोम ! विश्वेभिः सर्वैः अंशुभिः जताधर्षैः आ प्यायस्व वा समन्ताद् वृद्धो भव । स त्वम् सुश्रवस्तमः अतिशयेन श्रोतनाद्ययुक्तः सन् नः आत्माकम् वृधे वर्षेनाय सखा भव मित्रीभव ॥ १७ ॥

सं ते पर्यासि समु यन्तु वाजाः सं वृष्यान्यभिमातिवाहः ।

आप्यार्यमानो अमृताय सोम द्विवि श्रवांस्युत्तमानि धिष्व ॥ १८ ॥

सम् । ते । पर्यासि । सम । ऊँ इति । यन्तु । वाजाः । सम । वृष्यानि । अभिमातिः ।

आप्यार्यमानः । अमृताय । सोम । द्विवि । श्रवांसि । उत्तमानि । धिष्व ॥ १८ ॥

स्कन्द० यन्तु इत्याख्याते प्रति सम्-शब्दोऽनुपकल्पः । सम् यन्तु सङ्गच्छताम् । अभिमातिस्त्व हे तव चतुर्मानि । त्वदीयानीत्यर्थः । पर्यासि बुद्धिदक्षयान्मुदकानि । सम् उ यन्तु वाजाः उकारः पदपूरणः । सङ्गच्छतामद्यानि । सम् वृष्यानि सङ्गच्छतां बलानि रसा वा । कीदृशस्य त्वम् ।

१. नास्ति वि. २. रसजो वि. ३. *रसजो कु. ४-५. नास्ति सूको तु सा. ५-५. नास्ति अ वि. ६. मया अ वि. ७-७. *रसजोपलभम् कु. ८. रसजो कु. ९. मया अ वि.

उच्यते । अभिमातिपाहः द्विसितृणामभिभक्तिः । अथवा ते अभिमातिपाहः उभयत्र नृतीपाहो
वह्नी । सङ्गच्छतां स्वया द्विसितृणामभिभक्तिरा परांसि वसतीपर्येकधनालक्षणान्युक्ताणि । सम् उ
च्यन्तु वाताः सधनीयपुरोडासाहविलेक्षणान्यहानि बलानि रसा वा । किञ्च आप्तावमानः अमृताय
अमृतभावात् । अथवा अमृतसन्तो देवतावचनः । अमृतेभ्यः । देवतार्थमित्यर्थः । हे सोम! दिवि
श्रवांसि कीर्तिम् अहानि धनानि वा अस्माकम् उत्तमानि विष्य धारय । कुर्वित्यर्थः ॥ १८ ॥

वेङ्कट० सम् चन्तु स्वचो रसाः, सम् एष चन्तु अहानि, सम् चन्तु वदंतिमित्थानि अश्रुणामभि-
भक्तिः आप्तावमानः अमृतसन्तो सोम! दिवि वाहान्यस्माकम् उत्तमानि कृषुन्व । पीतसोमो
हि न परत्र क्षुष्यति ॥ १८ ॥

सुब्रह्म० हे सोम! अभिमातिपाहः अभिमातीनां अश्रुणां हन्तुः ते तव एवं भूते स्वाम् यमांसि
अवणार्थानि अंशराणि सम् चन्तु सङ्गच्छन्ताम् । तथा वाताः उ हविलेक्षणान्यहानि च स्व
सङ्गच्छन्ताम् । वृष्यानि वीर्याणि सङ्गच्छन्ताम् । हे सोम! स्वम् अमृताय अस्माकममृतत्वात्
अमरणत्वात् आप्तावमानः आ समन्वाद् वर्षमानः सम् दिवि नभसि स्वर्गे उत्तमानि इदन्-
तमान्युक्ताणि श्रवांसि अहानि अस्मानिर्भोक्यानि हविलेक्षणानि च विष्य धारय ॥ १८ ॥

या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विधा परिभूरस्तु यज्ञम् ।

गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्र चरा सोम दुर्वान् ॥ १९ ॥

या । ते । धामानि । हविषा । यजन्ति । ता । ते । विधा । परिभूः । अस्तु । यज्ञम् ।
गयस्फानः । प्रतरणः । सुवीरः । अवीरहा । प्र । चर । सोम । दुर्वान् ॥ १९ ॥

स्कन्द० या ते यानि तव धामानि स्थानानि नामानि जन्मानि वा तेजांसि वा हविषा यजन्ति
यष्टारः, ता यानि ते स्वर्गानि परिभूः अस्तु परिपूर्वो भवतिः सर्वत्र परिग्रहार्थे । उभयत्र बहु-
वचनस्य स्थाने एकवचनम् । परिग्रहीतुणि सन्तु । इमे मदीयस्य यज्ञम् । यानि तव यष्टव्यानि
धामानि तैः यदैः इमे तत्र परिगृह्णातेत्यर्थः । किञ्च गयस्फानः अयस्य धमस्य गृह्यतां
वर्धयिता । प्रतरणः तरतिरत्र वृद्धयर्थः । वर्धयिता च सर्वार्थानाम् । शोभना वीरा देवा
यस्य सः सुवीरः । शोभनासाञ्च पुत्राणां दातेत्यर्थः । अवीरहा अहन्ता च वीराणाम् । "प्र चर"
अगच्छ । हे सोम! दुर्वान् गृह्णामैतत् (तु. निघ ३, ४) । अस्मदीयानि गृह्णाणि ॥ १९ ॥

वेङ्कट० यानि तव तेजांसि हविषा यजन्ति तानि तव विधानि भवन्तु सङ्गताणि । तैः परिभूः
अस्तु यज्ञम् इति परोक्षम् । सोम! तव वर्धयिता प्रकर्षेण तारकः शोभनवीरः पुत्राणाम-
हन्ता सद् प्रगच्छ गृह्णा ॥ १९ ॥

सुब्रह्म० हे सोम! ते स्वर्ग्यानि वा यानि धामानि शुभशुक्तिष्ववस्थितानि तेजांसि हविषा

१. श्युभवत् अ ति. २. भवितः सूको. ३. वाग्याकमलानि विं अ. ४. नास्ति विं अ.
५-५. नास्ति मे. ६. नास्ति अ. ७-७. नास्ति कु. ८. या ते धामानि यानि विं अ. ९. सवर्गानि कु.
सवर्गानि: (१) ल विं; सवर्गानि अ. १०. इयं सोम सूको. ११. नास्ति सूको. १२-१२. स विं अ.

आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्ण्यम् । भवा वाजस्य संगये ॥ १६ ॥

आ । प्यायस्व । सम । एतु । ते । विश्वतः । सोम । वृष्ण्यम् । भव । वाजस्य । समऽपि ॥ १६ ॥

स्कन्द० आ प्यायस्व प्यायतिर्बुद्धयर्थः । यथैस्व । सम एतु ते सकृन्वच्छतां ते विश्वतः सर्वतः हे सोम । साम्यम् अपठितमपि बलनामैतत् । रसवचनो वा सामर्थ्याद्वा वृष्ण्यवान् । बलं रसो वा । भव चात्माकम् वाजस्य अक्षस्य संगये चतुर्वर्षे सप्तम्येवा । सकृन्वामा । काम्येत्यर्थः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० एषो भव रसेन । सकृन्वच्छताम् ते सर्वतः सोम । वर्षेणामिलसम्बो ज्ञोपकलयं प्रति । भव अक्षस्य सकृन्वामा ॥ १६ ॥

मुद्गल० हे सोम । त्वम् वा प्यायस्व वर्षैस्व । ते तव वृष्ण्यम् वृष्यं वीषं सामर्थ्यम् विश्वतः सर्वतः सम एतु सकृन्वच्छताम् । त्वया संयुक्तं भवतु । वर्षभूतस्त्वम् वाजस्य अक्षस्य रसेन सकृन्वामे भव । अस्माकमक्षप्रदो भवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

आ प्यायस्व मदिन्तम् सोम विश्वेभिरंशुभिः । भवा नः सुश्रवंस्तमः सखा वृधे ॥ १७ ॥

आ । प्यायस्व । मदिन्तम् । सोम । विश्वेभिः । अंशुभिः । भव । नः । सुश्रवंऽतमः । सखा । वृधे ॥

स्कन्द० आ प्यायस्व हे मदिन्तम् । अतिशयेन मदवन् । सुष्टु मदकरः इत्यर्थः । सोम । विश्वेभिः सर्वैः अंशुभिः । सोमस्त्वाद्यथा अंशव इत्यन्ते । भव नः अस्माकम् सुश्रवंस्तमः सुधनतमः सुकीर्तितमो वा सखा वृधे वर्षेणाय ॥ १७ ॥

वेङ्कट० आप्यायय रस्म सोम । मादयितः । विश्वामिलेताभिः । भव अस्माकं स्वकृतमः सखा वर्षेणाय ॥ १७ ॥

मुद्गल० हे मदिन्तम् । अतिशयेन मदवन् । सोम । विश्वेभिः सर्वैः अंशुभिः सखावृधेः आ प्यायस्व वा समन्ताद् वृधो भव । स त्वम् सुधनतमः अतिशयेन शोभनाश्रयुक्तः स नः अस्माकम् वृधे वर्षेणाय सखा भव मित्रो भव ॥ १७ ॥

सं ते पर्यासि सप्त यन्तु वाजाः सं वृष्ण्यान्यभिमातिषाहः ।

आप्यार्यमानो अमृताय सोम दिवि श्रवांस्युत्तमानि धिष्व ॥ १८ ॥

सम । ति । पर्यासि । सम । ऊँ इति । यन्तु । वाजाः । सम । वृष्ण्यानि । अभिमातिऽसाहः ।

आऽप्यार्यमानः । अमृताय । सोम । दिवि । श्रवांसि । उत्तमानि । धिष्व ॥ १८ ॥

स्कन्द० यन्तु इत्याख्याते प्रति सम-भक्तोऽनुपकल्पः । सम यन्तु सकृन्वच्छताम् अस्मानिस्वहे ते तव मन्त्रानि । त्वदीवामीत्यर्थः । पर्यासि वृष्टिकल्पान्मुत्तमानि । सम उ यन्तु वाजाः उकारः पदपूरणः । सकृन्वच्छतामज्ञानि । सम वृष्ण्यानि सकृन्वच्छतां बलानि रसा वा । कीदृशस्य तव ।

१. नास्ति ति. २. रसजो ति. ३. *रसजो कु. ४-५. नास्ति सूको तु या. ६-७. नास्ति अ ति. ८. मया अ ति. ९-१०. *यन्तुपकल्पं कु. ८. संवृष्टं कु. ९. सम अ ति.

उच्यते । अभिमातिपाहः द्वितितृणानभिभवितुः । अथवा ते अभिमातिपाहः उभयत्र तृतीयाये वही । सहगच्छतां स्वया द्वितितृणानभिभवित्वा एवांसि वसतीवर्षेकधनालक्षणान्युत्कामि । सम् व यन्तु वाजाः सवनीयपुरोडासद्विलक्षणान्यज्ञानि भवानि रसा वा । किञ्च आप्यायमानः अमृताय असृतभावाय । अथवा असृतशब्दे देवतायाम् । असृतेभ्यः । देवतार्थमित्यर्थः । हे सोम ! दिवि एवांसि कीर्तिम् अज्ञानि धनानि वा अस्माकम् उत्तमानि भिष्य भारत्य । कुर्वित्यर्थः ॥ १८ ॥

शेकृष्ट० तम् यन्तु रक्तो रसाः, सम् एव यन्तु अज्ञानि, सम् यन्तु वर्षेणमिनिशानि शयुणामभि-
भवितुः आप्यायमानः असृतवाय सोम ! दिवि वाज्ञान्यस्माकम् उत्तमानि कुणुष्य । पीतसोमो
हि न परव क्षुष्यति ॥ १८ ॥

मुद्रल० हे सोम ! अभिमातिपाहः अभिमातीनां शयुणां इन्तुः ते तव एव भूते स्वाम् एवांसि
अवगार्थानि अंशराणि सम् यन्तु सहगच्छन्ताम् । तथा वाजाः उ द्विलक्षणान्यज्ञानि च स्वां
सहगच्छन्ताम् । दृष्याति वीर्याणि सहगच्छन्ताम् । हे सोम ! स्वम् अमृताय अस्माकमसृतत्वाय
अमरणावाय आप्यायमानः वा समन्ताद् वर्षमानः सम् दिवि नभसि स्वमे उत्तमानि उद्भूत-
त्वान्युत्कृष्टानि एवांसि अज्ञानि अस्माभिर्भोक्तव्यानि द्विलक्षणानि च भिष्य भारत्य ॥ १८ ॥

या ते धामानि इविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् ।

गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्र चरा सोम दुयान् ॥ १९ ॥

या । ते । धामानि । इविषा । यजन्ति । ता । ते । विश्वा । परिभूरः । अस्तु । यज्ञम् ।

गयस्फानः । प्रतरणः । सुवीरैः । अवीरहा । प्र । चर । सोम । दुयान् ॥ १९ ॥

स्कन्द० या ते यानि तव धामानि स्थानानि नामानि जन्मानि वा तेजांसि वा दक्षिणा यजन्ति
वष्टारः, ता तानि ते सर्वाणि परिभूः अस्तु परिपूर्वा भवतिः सर्वत्र परिग्रहार्थे । उभयत्र बहु-
वचनस्य स्थाने एकवचनम् । परिग्रहीतुमि सन्तु । इमे सदीयम् यज्ञम् । यानि तव महस्यानि
धामानि तैः स्वैः इमे यज्ञं परिगृह्णित्यर्थः । किञ्च गयस्फानः अपत्यस्य जनस्य गृहस्य वा
वर्षयिता । प्रतरणः तरतित्र बुद्धयर्थः । वर्षयिता च सर्वाधानाम् । शोभना वीरा देवा
यस्य सः सुवीरः । शोभनानाञ्च पुत्राणां दातेत्यर्थः । अवीरहा अहन्ता च वीराणाम् । "प्र चर"
प्रगच्छ । हे सोम ! दुयान् गृह्णामैतत् (वृ. निष ३, ४) । अस्मदीयानि गृहानि ॥ १९ ॥

शेकृष्ट० यानि तव तेजांसि इविषा यजन्ति यानि सव विश्वाणि भवन्तु सकृदायानि । तैः परिभूः
अन्तु यज्ञम् इति परोक्षम् । सोम ! गतां वर्षयिता प्रकर्षेण तारकः शोभनवीरः पुत्राणाम-
हन्ता "सव प्रगच्छ गृहान्" ॥ १९ ॥

मुद्रल० हे सोम ! ते स्वदीयानि वा यानि यामानः कुपन्तुल्लिख्यन्ति यानि तेजांसि दक्षिणा

१. इत्युभयत्र अ ति. २. नविः मूको. ३. सम्यक्मन्त्रानि वि अ. ४. नामि वि अ.
५-६. नामि मे. ७. नामि अ. ८-९. नामि कु. १०. या ते धामानि कति वि अ. ११. सवयानि कु.
सवयानि: (१) अ वि; सवयानि अ. १२. सवसोम मूको. १३ नामि मूको. १४-१५. सवि वि अ.

चरुपुरोडाजादिना यजन्ति यजमानाः पूजयन्ति । ता ते विश्वा त्वदीयानि तानि सर्वाणि धामानि यशम् अस्मदीयमश्वरम् परिभूः अस्तु परितो भावयितुणि परितः प्रास्थानि सन्तु । तात्प्रौषो-
मभिरुपेतस्त्वम् दुर्गान् प्राचीनवंशादिलक्षणानस्मदीयान् गृहान् प्र चर प्रकर्षेण गच्छ । कीरश-
स्त्वम् । गयस्स्थानः गयस्य गृहस्य वर्धयिता । प्रतरणः प्रकर्षेण दुरितात् तारयिता । सुवीरः
शोभनेर्वीरैरुत्तैः । अवीरहा पुजाणामहन्ता ॥ १९ ॥

सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाशुं सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति ।

सादन्त्यं विद्वथ्यं सभेयं पितृश्रवणं यो ददाशदस्मै ॥ २० ॥

सोमः । धेनुम् । सोमः । अर्वन्तम् । आशुम् । सोमः । वीरम् । कर्मण्यम् । ददाति ।
सादन्त्यम् । विद्वथ्यम् । सभेयम् । पितृश्रवणम् । यः । ददाशत् । अस्मै ॥ २० ॥

स्कन्द० सोमः धेनुम्, सोमः एव अर्वन्तम् आशुम् शीघ्रम्, सोमः एव वीरम् पुत्रम् कर्मण्यम् कर्मसु
साधुं सर्वकर्मसु योग्यम् ददाति । न च सर्वकर्मयोग्यमेव केवलम् । किं तर्हि । सदन्यम् सदनं
गृहम् । तत्र च साधुम् । विद्वथ्यम्^१ 'विद्वथं यज्ञः । तत्र च साधुम्^२ । सभेयम् विद्वत्समाजः
समा, तत्र च साधुम् । पितृश्रवणम् पितृणां च श्रोतारम् । विनीतमित्यर्थः । कस्मै ददाति ।
यः ददाशत् यो^३ ददाति अस्मै सोमाय । किम् । सामर्थ्यात् इवापि ॥ २० ॥

वेङ्कट० सोमः धेनुम्, सोमः सभम्^४ आशुगन्तारम्^५, सोमः पुत्रं कर्मणि समर्थं ददाति । गृहे
शूरं यज्ञसम्बोधं यः स्वीकृत्याऽऽत्मीये पितरम् अथ पिताऽयमिति श्रावयति तं ददाति ।
यः^६ हविः सोमाय ददाति अस्मै यजमानाय ॥ २० ॥

मुद्गल० यः यजमानः ददाशत् सोमाय हविलक्षणान्यज्ञानि दद्यात्, तस्मै यजमानाय सोमः धेनुम्
सवत्सां गां दोग्धीम् ददाति । तथा सोमः आशुम् अर्वन्तम् शीघ्रगामिनमर्थं ददाति । तथा सोमः
वीरम् पुत्रम् अस्मै यजमानाय ददाति । कीवृशं पुत्रम् । कर्मण्यम् लौकिककर्मकुशलम् । सदनम्
सदनं गृहं तदर्थम् । गृहकार्यकुशलमित्यर्थः । विद्वथ्यम् विद्वथा यज्ञाः तदर्थम् । दशैर्पूर्णमासादिधागानु-
ष्ठानतत्परमित्यर्थः । सभेयम् सभायां साधुम् । सकलधात्र्याभिज्ञमित्यर्थः । पितृश्रवणम् पिता श्रुते
आख्यायते येन पुत्रेण तादृशम् ॥ २० ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये द्वाविंशो वनः ॥

अर्षाळहं यूत्सु पृतनासु परिं स्वर्षाम्पसां वृजनस्य गोपाम् ।

भरेपुजां सुक्षितिं सुश्रवसं जयन्तं त्वामनुं मदेम सोम ॥ २१ ॥

अर्षाळहम् । यूत्सु । पृतनासु । परिम् । स्वःऽप्साम् । अप्साम् । वृजनस्य गोपाम् ।
भरेपुजाम् । सुक्षितिम् । सुश्रवसम् । जयन्तम् । त्वाम् । अनुं । मदेम् । सोम ॥ २१ ॥

१. नास्ति ति. २. नास्ति च ति. ३-३. नास्ति सूको. ४. यो वा अ. ५. अथानात् वि^१ अ^२.
६. आशु प^३ ल. ७. नास्ति वि^१ अ^२. ८. 'इं तदर्थं मे^३.

स्कन्द० अपाकहम्^१ जन्वैः अनभिभूतपर्यम् । युत्सु युद्धेषु शतनाम्^२ परिम्^३ पृ पालनपुरणवीरित्यस्य एतद्रूपं न प्रा पूरणे इत्यस्य । सङ्ग्रामेषु पालयितारं यष्टुणां च श्रोतृणां च । स्वर्षाम् स्वर्षीः^४ मां सनोतीति स्वर्षाः, तं स्वर्षाम् । दिवः सम्भकारमित्यर्थः । अस्याम् अपां च सेवितारम् । वृजनस्य गोपाम् । 'वृजनम्' (निघ २, १) इति बलनाम । बलस्य गोष्ठारम् । भरेषुजाम् जनितत्र सामध्या-ज्यतेरर्थे । सङ्ग्रामेषु जेतारम् । मुक्षितिम् सुनिवासम् । सुधवसम् सुकीर्तिं स्वच्छं सुधनं वा । जयन्तम् त्वाम् अनु अनुशब्दोऽय 'अनुलक्षणो' (पा १, ४, ८४) इत्येवं कर्मप्रवचनीयः आक्षिप्तनिशमयत्यर्थः^५ । शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षदिति तथा । जेषन्ते स्वामनुनिवास्य श्रुत्वेत्यर्थः । मदेम मोद्रेम । प्राहृष्टाः स्वामेत्यर्थः । हे सोम ! ॥ २१ ॥

वेङ्कट० शत्रुभिरसौष्टं^६ युद्धेषु शतनाम् पालयितारं दिवः^७ सम्भवतारम् अपां दातारं बलस्य गोपायितारं सङ्ग्रामेषु प्रादुर्भवन्ते सुनिवासं सुकीर्तिम् जयन्तम् त्वाम् अनु मदेम मोद्रेम सोमैः सोम ! ॥ २१ ॥

मुद्रल० युत्सु युद्धेषु अपाकहम् शत्रुभिरनभिभवनीयं तथा शतनाम् सेनासु परिम् जयस्य पुरयितारम् । स्वर्षाम् स्वर्षस्य सनितारं दातारम् । अस्याम् वृष्टिलक्षणानामुदकानां दातारम् । वृजनस्य गोपाम् बलस्य गोपायितारं रक्षितारम् । भरेषुजाम् भिषन्त एषु हवीषीति भरा यागाः तेषु प्रादुर्भवन्तम् । मुक्षितिम् शोभननिवासस्वानम् । सुधवसम् शोभनयशस्कम् । जयन्तम् जगून्भिमवन्तम् । हे सोम ! इन्द्रभूतम् त्वाम् अनुलक्ष्य मदेम हर्षयुक्ता भवेम ॥ २१ ॥

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो अंजनयस्त्वं गाः ।
त्वमा तंतन्धोर्वंशन्तरिक्षं त्वं ज्योतिषा वि तमो व्वर्थ ॥ २२ ॥

त्वम् । इमाः । ओषधीः । सोम । विश्वाः । त्वम् । अपः । अंजनयः । त्वम् । गाः ।
त्वम् । आ । तंतन्ध । उरु । अन्तरिक्षम् । त्वम् । ज्योतिषा । वि । तमोः । व्वर्थ ॥ २२ ॥

स्कन्द० त्वम् इमाः ओषधीः हे सोम ! विश्वाः सर्वाः । त्वम् एव अपः वृष्टिलक्षणान्मुदकानि । अंजनयः जनयसि । त्वम् एव गाः । त्वम् एव आ तंतन्ध आतनोपि विस्तारयसि । उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षम् । त्वम् एवादिन्याक्येन ज्योतिषा^८ वि व्वर्थ विविधं वारयसि शार्धरं तमः । ओषधी-जननादि हि सर्वं धर्मावचम् । धर्मश्च यागादिः सोमावचः । अतः सोमसाध्ययागादिद्वारकर्मत्वा-त्वाद् ओषध्यादीनामिदमुच्यते त्वमिमा ओषधीः इत्यादि ॥ २२ ॥

वेङ्कट० त्वम् इमाः ओषधीः सोम ! विश्वाः अंजनयः । त्वम् उदकानि त्वम् पशन् । त्वम् विस्तारितवानसि तेजसा विस्तीर्णम् अन्तरिक्षम् त्वम् ज्योतिषा नैसाम् तमः विनिवारितवानसि ॥ २२ ॥

मुद्रल० हे सोम ! त्वम् इमाः भूम्यां वर्तमानाः विश्वाः सर्वाः ओषधीः अंजनयः उत्पादितवानसि । तथा हे सोम ! त्वम् अपः तासामोषधीनां कारणभूतानि वृष्ट्युदकानि अंजनयः । तथा त्वम् गाः सर्वान् पशन् उदपादयः । उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षम् त्वम् आ तंतन्ध विस्तारितवानसि

१. 'असौष्टम्' ति. २. स्वः साम स्व' ति. ३. 'क्षिपादिश' ति. ४. 'श्रोतुं कृ'. ५. दिवां लपं. ६. 'गोपार्थ' मै. ७. 'आनोति अ'. ८. 'नास्ति वि' अ. ९. 'नास्ति मै'.

तस्मिन्मन्त्रिणे यत् तमः अस्मद्दृष्टिमिरोऽवकमन्वकारं तदपि त्वम् ज्योतिषा आत्मीयेन प्रकारेण
त्रि वर्षे विवृते विधिष्टे कृतवानसि ॥ २२ ॥

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागं सहसावन्भि वृष्य ।

मा त्वा त्वन्दीशिपे वीर्यस्योभयेभ्यः प्र चिकित्सा गविष्टी ॥ २३ ॥

देवेन । नः । मनसा । देव । सोम । रायः । भागम् । सहसावन् । अभि । वृष्य ।

मा । त्वा । आ । त्वत् । ईशिपे । वीर्यस्य । उभयेभ्यः । प्र । चिकित्स । गोऽष्टी ॥ २३ ॥

इत्यन्द् ० देवेन इत्यत्र सामर्थ्याद् दीव्यतिः दानार्थः । देवेन^१ दानाभिमुखेन मनसा नः अस्मान् प्रति हे
देव । सोम^२ । रायः धनस्य भागम् एकदेशम् । हे सहसावन् । बलवन् । अभि मुखे^३ अभियुष्यतिर्गतिकर्मा
(तु निघ २, १४) सामर्थ्याच्चात्रान्तर्णीतण्यर्थः । अभिरामत् । देहसम्पत्तिरर्थः । मा च त्वां त्वां
ददत्तम् आ त्वत् आतनत् आतनिरय सामर्थ्यात्प्रतिबन्धार्थः । प्रतिभान्तसीत् । भक्तो ददत्तः प्रतिबन्धं मा
कदिवत् कार्पीदित्यर्थः । कस्मात् । उप्यते । अस्मात् त्वम् ईशिपे वीर्यस्य^४ स्वाम्यसि ।
यस्मादुत्पन्तशूरोऽसि । अत्यन्तशूरत्वाच्च प्रतिबन्धकारिणो हन्तुं समर्थे इत्यर्थः । यत्तद्वैतदेवं
ततो ब्रूमः । इत्यत्रावत्तः शत्रुविषयः । अयादानपञ्चमीश्रुतेश्च योग्यक्रियाध्याहारः । आत्मीये-
भ्योऽस्मदीयेभ्यश्च उभयेभ्यः अपि शत्रुभ्यो धनान्यपहृत्य । अथवा उभयशब्दः प्रयोजनवचनः ।
सामर्थ्याच्चतुर्था चैत्रा द्वितीयाथे^५ । यानि चास्माकमिह लोके प्रयोजनानि च परत्र तेभ्यः
उभयेभ्यः । ऐहलौकिकपारलौकिककार्पीमित्यर्थः । प्र चिकित्स । कित्त ज्ञाने । ज्ञानेन चात्र तत्पूर्वकं
दानं सद्यते । प्रकरणे देहीत्यर्थः । गविष्टी गाव इत्यन्ते यत्र प्राणुं सा गविष्टिरितिः
तत्र^६ । यत्र इत्यर्थः ॥ २३ ॥

येङ्कट ० दीर्घेन अस्माकम् मनसा देव । सोम । धनस्य भागम् बलवन् । अभि मुखे । मा त्वा^७
पर्वति कश्चित् । त्वं हि^८ बलस्य ईशिपे । उभयेभ्यः परेभ्यो अस्मदीयेभ्यश्च तवामन्त्रेणने अस्मान्
प्रकरणेण जामीहि । जेतव्यमस्मदर्थम् इति ॥ २३ ॥

मुद्रस्त ० हे देव । योतमानं सहसावन् बलवन् । सोम । देवेन मनसा योतमानया त्वदीयया बुद्ध्या
रायः भागम् धनस्यांशम् नः अस्मानभिलक्ष्य वृष्य प्रेरय । त्वा तादृशे त्वां कश्चिदपि शत्रुः
मा आ तनत् क्रुशेन आते मा कार्पीत् । मा द्वितीदित्यर्थः । उभयेभ्यः उभयेषां युष्यमानानां
सम्बन्धिनः वीर्यस्य त्वम् ईशिपे ईशरो भवसि । स त्वम् गविष्टी सकृद्रामं प्र चिकित्स
अस्मदीयमुपत्रवे परिहर ॥ २३ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये ऋग्वेदिसो सर्गः ॥

१. नास्ति अ ति. २. नास्ति ति. ३. नास्ति मूको. ४. ईत्येव गच्छतेः वीर्यस्य ति. ५. नास्ति अ.
६. अथ अ. ७. मा न वि अ. ८. नास्ति लप. ९. नास्ति कु.

[९२]

एता उ त्वा उपसः केतुमकृत पूर्वे अर्धे रजसो भानुमञ्जते ।

निकृष्णाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरुपीर्यन्ति मातरः ॥ १ ॥

एताः । ऊँ इति । त्वाः । उपसः । केतुम् । अकृत । पूर्वे । अर्धे । रजसः । भानुम् । अञ्जते ।

निःऽकृष्णानाः । आयुधानिऽइव । धृष्णवः । प्रति । गावः । अरुपीः । युन्ति । मातरः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'उपस्यम्' । उपस्यमेतत् सूक्तम् । उ-कारः पदपूरणः । तच्छब्दश्रुतेश्च योमपार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । या पूर्वेष्वप्यहःस्वकार्पुः एताः ताः उपसः एकस्यां गवोपसः पूजनार्थमेतत् बहुवचनम् । भवन्तो मे गुरव इति यथा । भवयवभेदापेक्षं वा । भिक्षेप्यःसुषोभेदात् बद्धा गवोपसः । केतुम् अकृत प्रज्ञानं प्राणिनां कुर्वन्ति । केन प्रकारेण । उच्यते । पूर्वे अर्धे रजसः सुलोकस्यान्तरिक्षस्य वा । सहस्रीनिर्देशात् स्थिता इति वाक्यशेषः । भानुम् अतते भानुमिति तृतीयार्थे द्वितीया । अत्रिर्व्यक्त्यर्थः । भानुना व्यव्रन्ति । स्वया भासा सर्वं स्वकीकुर्वन्तीत्यर्थः । कथम् । उच्यते । निकृष्णानाः आयुधानीव कृणोतिरत सामध्यान् कृषिर्धे' द्रष्टव्यः । निष्कर्मन्तः । आयुधानीव धृष्णवः चर्पयितासो योद्धारो' यथा कोशेभ्यः स्वर्गा-त्रि-कर्मन्तो' स्वकीकुर्वन्ति तद्द्रवित्यर्थः । अथवा पूर्वे अर्धे रजसः भानुम् अतते इत्यति-गत्यर्थः । सामध्याधिहान्तर्णीतण्यर्थः । पूर्वे अर्धे अन्तरिक्षस्य सुलोकस्य वा दीप्तिं गमयन्ति प्राणिनां च प्रकाशद्वारेण प्रज्ञानं कुर्वन्ति । पूर्वार्धे च सुलोकस्यान्तरिक्षस्य वा दीप्तिं कुर्वन्तीत्यर्थः । कथम् । निकृष्णाना आयुधानीव । निरित्येव समित्येतस्य स्यात् । संस्कृवन्तः आयुधानीव उणावः । यथा परिमार्जनादिभिः संस्कारैः संस्कृवन्तः आयुधानि योद्धारो दीप्तानि' कुर्वन्ति तद्द्रवित्यर्थः । कृत्वा चैतम् प्रति गावः अरुपीः यन्ति प्रतिर्यन्ति । यत् आगताः सप्रैव प्रतिर्यच्छन्ति । यत् आदित्या-दुपपन्नास्तप्रैव प्रकिलीयन्त' इत्यर्थः । गावः । उपसोऽत्र गाव उच्यन्ते । 'कृणा वन मोलकणीषु सीदन्' (ऋ १०, ६२, ४) इति यथा । उपसः कीदृशः । अरुपीः । अरुपतिर्गतिकर्मा (उ. निष २, १४) । गमनस्वभाविकाः । मातरः मातृस्थानीयाः सर्वेभ्य निर्माप्यो वा ॥ १ ॥

वेङ्कट० गाः एताः उपसः प्रज्ञानम् अकृष्णव पूर्वे अर्धे अन्तरिक्षलोकस्य प्राच्यां' 'कुष्ठो' सुदमिव' दीप्तिम् अञ्जते । कोशात् आयुधानि निकृष्णानाः वीराः इव प्रति यन्ति गन्धः आरोपमाना उपसः मातृस्थानीयाः । निकर्त्तं च द्रष्टव्यम् (या १२, ४०) ॥ १ ॥

मुद्गल० 'एता उ त्वाः' इत्यष्टादशचर्ममष्टमं 'सूक्तम् । गौतम ऋषिः' । आदित्यश्रतसो जगत्यः । त्रयोदश्यासाः' षड्बुच उणिहः । मिष्टाच्छिष्टुभः । उपा देवता । 'अधिना वति' इत्यग्न्य-धृत्थोऽधिदेवत्वः ॥

उ इति' पाठपूरणम् । त्वाः ताः एताः उपसः प्रजातकाकाभिमामिन्यो देवताः । केतुम्

१. नास्ति ति. २. त्वा ति. ३. न्यञ्जति सूको. ४. कर्पे' ति. ५. नास्ति अ कु. ६. निरुपेत्तो अ; 'त्रिर्वन्तो ति. ७. दीप्तिम् अ ति. ८. वतिनी' सूको. ९. नास्ति ति. १०. प्राच्याः कु. ११-११. नास्ति कु. † अने अ. १२-१२. नास्ति मै. १३. 'दशाभाः मै'. १४. नास्ति सूको.

अन्धकारावृत्तस्य सर्वस्य जगतः प्रज्ञापकं प्रकाशम् अकृत अकृषत कृतवत्स्यः । यस्मादेवं तस्मात्
उपसः रजतः अन्तरिक्षलोकस्य पूर्वं अर्धे प्राचीनदिग्भागे भानुम् प्रकाशम् अजते व्यक्तीकुर्वन्ति ।
पुण्यवः धर्षणशीला योद्धारः आनुभानि इव यथा असिप्रभृतीन्वायुधानि संकुर्वन्ति । एषम्
निष्कृष्वानाः स्वभासा जगत्संस्कुर्वीणाः गावः गमनस्वभावाः अरुषीः आरोचमानाः मातरः
सूर्यस्व प्रकाशस्य निर्मांस्यो मातर उपसः प्रति यन्ति प्रतिदिवसं गच्छन्ति । पूर्वविधा
उपसोऽस्मान् रक्षन्तिवत्पर्यः ॥ १ ॥

उदपप्तन्नरुणा भानवो वृथा स्वायुजो अरुषीर्गा अयुक्षत ।

अक्रन्नुपासो वयुनानि पूर्वथा रुशन्तं भानुमरुषीराशिश्चयुः ॥ २ ॥

उत् । अपप्तन् । अरुणाः । भानवः । वृथा । सुऽआयुजः । अरुषीः । गाः । अयुक्षत ।

अक्रन् । उपसः । वयुनानि । पूर्वथा । रुशन्तम् । भानुम् । अरुषीः । अशिश्चयुः ॥ २ ॥

स्कन्द० उत् अपप्तन् उत्पत्तन्ति उद्गच्छन्ति । अरुणाः रक्तवर्णाः उपसः । भानवः दीप्ताः । उद्गम्य
च वृथा व्ययत्नेन । स्वायुजः सुखमायुष्यन्ते वा रथेषु ताः स्वायुजः अरुषीः गमनस्वभाविकाः ।
गाः^१ उपसामुपयोजनानि गाव इहोप्यन्ते । आत्मीया वडवाः । अयुक्षत युञ्जन्ति । युक्त्वा
च ग्रीनपि लोकान् गत्वा अक्रन् कुर्वन्ति उपासः वयुनानि । प्रकाशद्वारेण प्रज्ञानानि कुर्वन्ति
प्राणिनाम् । पूर्वथा पूर्वैषिव कालेषु । कृत्वा च ह्यन्तम् 'दीप्यमानम् भानुम्' अरुषीः गमन-
स्वभाविकाः अशिश्चयुः संश्रयन्ति । आदित्ये एव प्रलीयन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० उत् अपप्तन् अरुणाः दीप्तयः अनायासेन । स्वयमेव युज्यमानाः आरोचमाना आत्मीयाः गाः
चाक्षमृताः अयुक्षत रथे अयोजयन् । पूर्वैषिवाहःसु प्रज्ञानानि अकृषन् । दीप्यमानमादित्यम्
उपसः श्रयन्ति आरोचमानाः^१ ॥ २ ॥

मुद्गल० अरुणाः रोचमानाः भानवः औपस्यो दीप्तयः वृथा अनायासेन स्वयमेव उत् अपप्तन् उद्गमन् ।
तदनन्तरम् उपसः च स्वायुजः सुखेन रथे^२ आयोक्तुं शक्याः अरुषीः शुभ्रवर्णाः गाः पूर्वमु-
च्छ्रितान् रश्मीन् अयुक्षत स्वरथेऽयोजयन् । एवं गोभिर्युक्तं रथमाख्या उपसः पूर्वथा पूर्वेषु
अतीतेषु अहःस्विव वयुनानि सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानानि अक्रन् अकापुः । उपाकाले ज्ञाते हि
सर्वे प्राणिनो ज्ञानयुक्ता भवन्ति । तदनन्तरम् अरुषीः आरोचमानास्ता उपसः ह्यन्तम् शुभ्रवर्णम्
भानुम् सूर्यम् अशिश्चयुः असेवन्त । तेन सदैवीभवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

अर्चन्ति नारीरुपसो न विष्टिभिः समानेन योजनेना परावर्तः ।

इषं वहन्तीः सुकृते सुदानवे विश्वेदह यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

अर्चन्ति । नारीः । अपसः । न । विष्टिभिः । समानेन । योजनेन । आ । पुराऽवर्तः ।

इषम् । वहन्तीः । सुकृते । सुदानवे । विश्वा । इत् । अह । यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

स्कन्द० अर्चन्ति अर्चं पूजायाम् । पूजयन्त्युपसः । प्रकाशत्वापादनेनाभिपूजितं कुर्वन्तीत्यर्थः । किम् ।
 सामर्थ्यात् त्रैलोक्यं दिवं वा । नारीः आपसः न विष्टिभिः नार्चैः कर्मवत्य इव कर्मभिः ।
 उपलेपनादिकर्मभिः^१ गृहासनिपूजितं कुर्वन्ति तद्ददित्यर्थः । न च केपलाः । किं तर्हि ।
 समानेन योजनेन सर्वैः प्रकाशैः^२ प्रकाशकरत्वेन युज्यमानत्वाद् योजन इहाऽऽदित्य उच्यते । साहयोग-
 कक्षणां चैवा तृतीया । आत्मनः समानेन सर्वप्रकाशयानां वा साधारणेन प्रकाशविप्राऽऽदित्येन
 सहैत्यर्थः । अथवा प्रकाशैर्युज्यमानत्वाद् योजन इह प्रकाश एवोच्यते । करणे एवैषा तृतीया ।
 सर्वप्रकाशसाधारणेन प्रकाशेनाचंभ्वीत्यर्थः । आ परावतः दूरात् अन्तात् । समस्तं त्रैलोक्यं दिवश्चेत्यर्थः ।
 इपम् वहन्तीः प्रापयन्त्यः । अर्चं ददत्य इत्यर्थः । सुकृते शोभनकारिणे सुदानवे शोभनहविर्दीपिते ।
 विश्वा इत् अह विश्वा इति चतुर्ध्वकवचनस्याकारः । इत् अह इति निपाती पदपूरणी ।
 सर्वस्मै यजमानाय सुन्वते सोमाभिपवं कुर्वते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अर्चन्ति उपस आप इव प्रवेशतैः एकेन उद्योगेन^३ आ पश्चिमायाः^४ अक्षम् वहन्त्यः सुकर्मणे
 सुदानाय । विश्वान्धवापेक्षितानि च यजमानाय सुन्वते वहन्त्यः ॥ ३ ॥

मुद्गल० नारीः नेत्र्यः उपसः विष्टिभिः निवेशकैः स्वकीयैस्तेजोभिः समानेन योजनेन एकैनेवोद्योगेन
 आ परावतः आ दूरदेशाद् आ पश्चिमदिग्भागाद् अर्चन्ति नभःप्रदेशं पूजयन्ति । कृत्स्नं अमाद्
 युगपदेव व्याप्तुवन्तीत्यर्थः । इष्टान्तः । आपसः न तुदकर्मणोपेताः पुरुषा यथा स्वकीयैरायुधै-
 र्घाटीमुद्येन सर्वं देशं व्याप्तुवन्ति तद्वत् । किं कुर्वन्त्यः । सुकृते शोभनकर्मणः करे सुन्वते
 सोमाभिपवं कुर्वते सुदानवे कल्याणीर्दक्षिणा कृत्विगम्यो ददते यजमानाय विश्वा इत् अह
 सर्वमेव इपम् अक्षम् वहन्तीः आवहन्त्यः प्रसच्छन्त्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अधि पेशांसि वपते नृत्तरिवापोणुते वक्ष उस्त्रेव वर्जहम् ।

ज्योतिर्विश्वस्मै सुवनाय कृष्णती गावो न व्रजं व्युष्टपा आवर्तमः ॥ ४ ॥

अधि । पेशांसि । वपते । नृत्ःऽऽव । अप । कृष्णते । वक्षः । उस्त्राऽऽव । वर्जहम् ।
 ज्योतिः । विश्वस्मै । सुवनाय । कृष्णती । गावः । न । व्रजम् । वि । उपाः । आवृत्तियावः । तमः ॥ ४ ॥

स्कन्द० अधि उपरि पेशांसि प्रकाशयानि रूपाणि वपते । वपिः 'किरादमधु वपते' (तैत्ति ३.८.१,२)
 इत्यादौ^५ सुपदने प्रसिद्धः । सुण्डवस्त्युपाः^६ । किरास्थानोयं तमः प्रकाशयानामर्थानामपनयतीत्यर्थः ।
 कषम् । नृत्तरिव नापित इव^७ । "अप उर्युते" प्रकाशयति चात्मीयं वक्षः । कषम् । उस्त्रेव
 वर्जहम् 'उस्त्रा' (निघ २, ११) इति गौताम । नृत्' भरणे । प्राणिनां भरणसमर्थत्वाद् भर'^८
 इति क्षीरमुच्यते । तज्जहातीति वर्जहम् उच्यते । गौरिव क्षीरपूर्णमूत्र इत्यर्थः । किं कुर्वन्त्युपाः^९ ।
 'उच्यते । इवमिदं करोति^{१०} । ज्योतिर्विश्वस्मै सुवनाय सर्वस्य भूतजातस्वाधाय^{११} इत्युक्ती कुर्वती^{१२} ।
 किञ्च गावः न व्रजम् यथा गावो गोष्ठम् एवम् उपाः 'वि आवः व्यावृणीति^{१३} । स्वेन

१. उपलेपनादिभिः कर्मैः ति. २. प्रकाशकैः कृ ति. ३. 'उद्योगे अ कु. ४-४. अपश्चिमाय ल.
 ५. 'त्यादि सूको. ६. 'त्युपा अ कु. ७. इव प्रकाशयति इव सूको. ८-८. नास्ति सूको; वागावः ना १'
 कु ति. ९. नास्ति अ. १०. सूत्र सूको. ११. वपः न ति, वृ कु. १२. कुर्वन्त्युपाः सूको.
 १३-१३. इवमिदं करोति उच्यते अ कु. १४. 'तस्य जात' ति. १५. 'वन्ती कु. १६ १६. 'व्यावृणीति' अ.

ज्योतिषा व्याप्नोतीत्यर्थः । किम् । उच्यते । तमः शार्वरम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'अधि वपते आदिलहानि तमांसि' नापितः इव केशान् । तमोभिराच्छादितम् तस्यः च अप ऊर्णुते गौरिव ऊधो दोहाय । ज्योतिः विश्वस्मै भुवनाय कृष्यती । यथा गावः व्रजम् व्यावृण्वन्ति एवम् तमः स्वेन ज्योतिषा व्यावृणोति ॥ ४ ॥

मुद्रल० उषाः पेशादि अगस्त्यादिहानि कृष्णवर्णानि तमांसि अधि आधिष्येन वपते क्षिनत्ति । वृष्टान्तः । नृतः इव नृस्तुर्वेति केशेन रिक्तीकरोतीति नृत्नापितः । स यथा केशादिःशेषेण क्षिनत्ति, एवमुषा अन्धकारं समूले निरस्यतीत्यर्थः । प्रथमतोऽन्धकारं स्वकिरणैर्निरस्य तस्यः स्वकीयानुरःप्रवेष्टम् अप ऊर्णुते तमसाऽमाच्छादितं करोति । स्वयमाविर्भवतीत्यर्थः । व्रजं हम् पयस उत्पत्तिस्थानं दोहनसमये उत्रा इव गौर्यथा आविष्करोति तद्वत् । किं कुर्वती । गावः न व्रजम् यथा गावः स्वकीयं गोष्ठं स्वयमेव व्रीहं व्यावृण्वन्ति एवं स्वयमेव प्राचीं दिशं प्राप्य विश्वस्मै सर्वस्मै भुवनाय लोकाय ज्योतिः कृष्यती प्रकारं कुर्वती । एवमुक्तेन प्रकारेण उषाः तमः अन्धकारम् वि आवः विवृतमपक्षिष्टमकरोत् ॥ ४ ॥

प्रत्युर्चीं रुशदस्या अदर्शिं वि तिष्ठते वाधते कृष्णमम्बम् ।

स्वरुं न पेशीं विदधेध्वञ्जन् चित्रं दिवो दुहिता भानुमश्रेत् ॥ ५ ॥

प्रति । अर्चिः । रुशत् । अस्याः । अदर्शिं । वि । तिष्ठते । वाधते । कृष्णम् । अम्बम् ।

स्वरुम् । न । पेशीः विदधेध्व । अञ्जन् । चित्रम् । दिवः । दुहिता । भानुम् । अश्रेत् ॥ ५ ॥

स्कन्द० अर्चिः 'ज्योतिः रुशत् दीप्यमानम्' अस्याः उषसः प्रति' अदर्शिं प्रतिदृश्यते । वि तिष्ठते विविधे गच्छति श्रीमपि लोकान् प्रति । गत्वा च वाधते अपनयति कृष्णम् कृष्णवर्णं शार्वरं तमः । अम्बम् महत् । किञ्च स्वरुम् न यूपस्य यः 'प्रथमशकलः पदवन्जार्थमुपादीयते' स स्वरुस्तिष्ठत्येव । प्रथमार्थे चैषा द्वितीया । यथा स्वरुः पेशः आज्यसम्बन्धादुज्ज्वलरूपम् विदधेषु अञ्जन् अर्पति एवम् चित्रम् विविधेषु पूज्यं वा दिवः दुहिता शुभ्रभवत्वादुषा' दुहितयाख्यायते । सा भानुम् दीप्तिम् अश्रेत् अर्पति । प्रतिक्षणं दीप्ता' रूपान्तरीभवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उषसः दीप्तिः प्रतिदृश्यते इवेता । विविधे च गच्छति अर्चिः । वाधते च तमो महत् । स्वरुम् इव रूपं गृहेषु अञ्जन्ति' इति । चित्रम् दिवः दुहिता भानुम् उत् अश्रेत् यूपमिवोत्पापयति' । स्वरुमान् यूपः स्वरुः इति' ॥ ५ ॥

मुद्रल० अस्याः उषसः रुशत् दीप्यमानम् अर्चिः ततः प्रति अदर्शिं सर्वैः पूर्वस्थां दिशि प्रथमतो दृश्यते । वि तिष्ठते सर्वासु दिक्षु विविधमवतिष्ठते । व्याप्नोतीत्यर्थः । सर्वा' दिवो व्याप्य च अम्बम् अतिशयेन विपुलम् कृष्णम् कृष्णवर्णमन्धकारम् वाधते अपसारयति । विदधेषु यज्ञेषु

१-१. नास्ति वि'. २-२. 'तिरारीष्य' अ. ३. नास्ति अ ति. ४-४. 'शकलमज्जार्थम्' अ ति.

५. स्वरुम् अ. ६. 'ज्वलं रूपम्' अ ति. ७. 'दुपो सूको. ८. दीप्यम् अ ति. ९. मज्जन्तो कु;

स्वरुम् अ. १०. रूपमिवोत्पापयति वि' अ'. ११. नास्ति कु. १२. सर्वात् सूको.

स्वप्नम् न स्वप्ननाशा शकलेन युक्तं यूपं यथा आग्नेयं अन्वर्षयः अन्नम् अन्नान्ति तदन्नभसि स्वकीयम्
पेशः रूपम् उषा अन्तिके संक्षिष्टे करोति । तदन्नतरम् चित्रम् चायनीयम् मानुम् सूर्यम्
दिवः दुहिता शुलोकादुत्पन्ना उषाः अन्धेन असेवत ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये चतुर्विंशो वसोः ॥

अतारिष्म तमसस्पाारमस्योषा उच्छन्ती वयुना कृणोति ।

श्रिये छन्दो न स्मयते विभाती सुप्रतीका सौमनसायाजीगः ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्प । उषाः । उच्छन्ती । वयुना । कृणोति ।

श्रिये । छन्दः । न । स्मयते । विभाती । सुप्रतीका । सौमनसाय । अजीगरिति ॥ ६ ॥

स्कन्द० अतारिष्म निस्संशयं प्राप्ता वयम् तमसः पारम् अस्प । किं कारणम् । उच्यते । यस्मान् उषाः
इयं साम्प्रतम् उच्छन्ती तमांसि विवासयन्ती^१ वयुना प्रज्ञानानि प्राणिनाम् कृणोति करोति । यस्माच्च
श्रिये प्रकाशलक्षणार्थे । छन्दः न^२ 'छन्सा' (निघ २, ६) इति कान्तिकर्मसु पादात् छन्दश्शब्दोऽत्र
कामिनीवचनः^३ । 'कामिनीव स्मयते'^४ स्मिञ् इषद्वसने । इषद्वसन्ती । विभाती^५ विविधं दीप्य-
माना । यथा कामिनी इषद्वसन्ती स्वदन्तकिरणान् प्रकाशयति, एवमुषाः स्वकिरणानाविष्करोतीत्यर्थः ।
अथवा 'छन्दः' (निघ ३, १६) इति स्तोत्रनाम । स्तोत्रेव स्मयते । यथा स्तोत्रा स्तुत्यमतिशयवद्भिर्गुणैः
स्तुवन् प्रकर्षाद्विकसितवदनो भवति तद्वदित्यर्थः । स्मित्वा च सुप्रतीका प्रतीकशब्दो मुखवचनः
दशानपर्यायो वा । सुमुखा सुदर्शना वा । सौमनसाय सौमनसाय प्राणिनाम् अजीगः विगतिगिरति-
कर्मा^६ वा गृह्णातिकर्मा वाऽन्वत्^७ (तु. या ६, ८) । इह तु 'सामर्थ्यात् गतिकर्मणा
इदं रूपम् । वीनपि लोकान् प्रति गच्छतीत्यर्थः'^८ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० नैशख तमसः पारम् वयं तीर्णवन्तः । उषाः व्युच्छन्ती प्रज्ञानानि च कृणोति । अनाश्रयणाय^९
दरिद्रो यथाऽऽव्याय जातमच्छन्दे^{१०} प्रकाशयति एवमिदं^{११} इत्यति, शोभनावयवा सर्वेषां
सौमनसाय तमश्च^{१२} गिरति इति^{१३} ॥ ६ ॥

मुद्रल० अन्म नैशख तमसः अन्धकारस्य पारम् समाप्तिप्रदेशम् अतारिष्म उषीणां अभूम् ।
अनन्तरम् उच्छन्ती नैशां तमो वर्जयन्ती उषाः वयुना वयुनामि सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानानि
कृणोति निर्मिमीडे । श्रिये सम्पदर्थम् छन्दः न स्मयते । यथा उपच्छन्दयिता वशीकरणे^{१४} समर्थः
पुरुषः आकाशसमीपे^{१५} प्राप्य तथ्रीत्यर्थे स्मयते इत्यति एवम् विभाती विशिष्टप्रकाशं कुर्वत्युषाः
स्वकीयया निर्मलदीप्या इत्यन्तीव दुश्यते । एवम् सुप्रतीका विशिष्टप्रकाशरूपत्वेन शोभमानाङ्गी
सती सौमनसाय सर्वेषां सौमनस्याय अजीगः अन्धकारं भक्षितवती ॥ ६ ॥

१. 'वासति अ. २. नास्ति कु. ३-३. छन्द इति ति; अन्धरिति अ. ४. कामिवचं सूको.

५-५. कामी विसर्गं ति; कामीवचम् अ कु. ६. दिनम् सूको. ७. 'माति ति. ८. 'तिर्ण' अ; 'तिर्ण'

कु ति. ९. वा अ. १०-१०. नास्ति ति. १-१ 'श्यात्' लक्ष्यः । विगातेर्वा गिरति' अ कु. ११. 'तम'

वि' १२. 'न्दने वि' अ'. १३. एवमेव वि' अ'. १४. वेत्तव सूको. १५. नास्ति कु.

१६. कारणेन सूको. १७. भाषं सूको.

भास्वती नेत्री सूनृतानां दिवः स्तवे दुहिता गोतमेभिः ।

प्रजावतो नृवतो अश्वबुध्यानुषो गोअग्रौ उप मासि वाजान् ॥ ७ ॥

भास्वती । नेत्री । सूनृतानाम् । दिवः । स्तवे । दुहिता । गोतमेभिः ।

प्रजावतः । नृवतः । अश्वबुध्यान् । उपः । गोअग्रान् । उप । मासि । वाजान् ॥ ७ ॥

स्कन्द० भास्वती^१ 'भास्वती' (निघ १, ८) इत्युपोनाम् । नेत्री सूनृतानाम् वाचाम् । उपवदयोत्तरकालं हि प्राणिनां वाचः प्रवर्तन्ते । अतः सैव तासां प्रवर्तयित्रीत्युच्यते — नेत्री सूनृतानामिति । दिवः दुहिता^२ घुमभवत्वाद्दुषा दिवो दुहितेत्युच्यते । स्तवे स्तुयते । गोतमेभिः 'अमरदो इयोदन'^३ (पा १, २, ५९) इत्येवमेतदेकस्मिन्नेव बहुवचनम् । मया गोतमेनेत्यर्थः । तत्प्रभृत्यपैक्षं वा बहुवचनम् । अस्माभिः गोतमेभिः गोतमप्रभृतिभिस्त्यर्थः । परोऽर्धैः प्रत्यक्षकृतत्वात् भिन्नं वाच्यम् । प्रजावतः प्रजासहितान् । नृवतः परिचारकमनुष्यैः सहितान् । अश्वबुध्यान् अश्वैर्षे बोध्यन्ते तेऽश्वबुध्याः, तान् अश्वबुध्यान् । उत्कृष्टैरश्वैरुत्तमैस्तानित्यर्थः । "हे उपः !" गोअग्रान् गावोऽग्रभृता येषां ते गोअग्राः, तान् गोअग्रान् । उत्कृष्टाभिः गोभिः सहितानित्यर्थः । उप मासि माह् माने लोडयै चान् लट् । निर्मिमोहि^४ कुरु । देहीत्यर्थः । काद् । उच्यते । वाजान् अकृतमैतत् । प्रजादिसहितान्प्राणि देहीत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० उपाः वचसां प्रणेत्री दिवः दुहिता स्तुता गोतमैः प्रजायुक्तान् दासयुक्तान् अश्वैर्षोद्धव्यान् उपः गोसुखान् उपकुरु^५ वाजान् अग्रानि ॥ ७ ॥

सुहृत्० भास्वती तेजस्विनी सूनृतानाम् मियसत्पात्सिकानाम् वाचाम्^६ नेत्री प्रणेत्री कारयित्री । उपासि हि जातायां मनुष्यप्रमुखाः प्राणिनः त्वस्वन्वापाराय इतस्ततः शब्दं कुर्वन्ति । एवंभूता दिवः दुहिता सुलोकसकाशाद् उत्पन्ना उपाः गोतमेभिः ऋषिभिरस्माभिः स्तवे स्तुयते । हे उपः ! अस्माभिः स्तुता त्वम् वाजान् अग्रानि उप मासि प्रपञ्च । कीदृशान् वाजान् । प्रजावतः प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्दुक्तान् नृवतः दासलक्षणैर्दुर्भिलेवान् अश्वबुध्यान् अश्वबुध्या विचमानस्वैन बोद्धव्या येषु वाजेषु तान् । गोअग्रान् गावोऽग्रे प्रसुक्ते येषां तादृशान् ॥ ७ ॥

उपस्तमश्यां यशसं सुवीरं दासप्रवर्गं रुयिमश्वबुध्यम् ।

सुदंससा श्रवसा या विभासि वाजप्रसृता सुभगे वृहन्तम् ॥ ८ ॥

उपः । तम् । अश्याम् । यशसम् । सुवीरम् । दासप्रवर्गम् । रुयिन् । अश्वबुध्यम् ।

सुदंससा । श्रवसा । या । विभासि । वाजप्रसृता । सुभगे । वृहन्तम् ॥ ८ ॥

स्कन्द० हे उपः ! तम् अश्याम् । यच्छब्दश्रुतेषांमार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याहार्यः । ये त्वमेव दासु समर्थो^१ नान्यः कश्चित्, ते त्वया वीचमानम् अश्यां प्राप्नुयाम् अहम् । वशतम् यशस्वन्तम् ।

१. नास्ति सूको. २-२. वृद्धिम् वि. † ताः अ. ३. इत्येवमेकारिम् अ. ४-४. नास्ति अ. ति. ५. निर्मिमोहि सूको. ६. वपाकुल वि' अ'. ७. नास्ति सूको. ८. 'तेनकार सत्तादात् सूको. ९. समर्थः सूको.

अङ्गेन सहितमित्यर्थः । सुवीरम् शोभनवीरैः पुत्रैः सहितम् । दासप्रवर्गम् प्रकृष्टा वर्गा
 येषां ते प्रवर्गाः । दासाः प्रवर्गा यस्मिन् स दासप्रवर्गः, ते दासप्रवर्गम् । प्रकृष्टैर्दास-
 गणैः सहितमित्यर्थः । रथिम् धनम् । अश्वबुधम् अश्वैरुद्गासितम् । माऽहम् क्रीडशी ।
 उच्यते । सुदर्सता यथासा 'दंशः' (निघ २, १) इति कर्मनाम । ध्वजःशब्दः कीर्तिपर्यायः ।
 उभयत्र च हैतौ सूतीया । प्रयोजनस्य च हेतुत्वेन विवक्षत । शोभनप्रकाशकरणादिकर्मसम्बन्ध्या
 कीर्त्या हेतुभूतया । अतिशयवक्तृकर्मनिमित्तकीर्त्यर्थमित्यर्थः । वा विनासि विविधं दीप्यसे । अथवा
 दृष्टि दृशनेर्दानयोः^१ इत्यस्य दंशजद्वौ दृशनेवचनः । ध्वजःशब्दोऽपि सामर्थ्यात् ज्योति-
 र्वचनः । सुदर्शनेन ज्योतिषा वा विनासोत्यर्थः । वाजप्रसूता वा प्रेरणे । कर्तव्येनाग्निहोत्रादि-
 हविलक्षणेनाङ्गेन प्रेरिता । हे सुभगे! सुधने! बृहन्ताम् क्रियाविशेषणमितम् । स्वत्ययेन तु
 मुक्तिङ्गता । महद् विनासि । अथवा मुक्तिङ्गत्वसामर्थ्याद् व्यवहितस्वापि रथमित्येतस्यैव
 विशेषणम् । महान्ते रथिमश्यासिति^२ ॥ ८ ॥

वेङ्कट० उपः! तम् अहम् प्राप्नुवो यथास्वितन् सुवीरम् प्रकृष्टदासगणम् रथिम् अश्वबुधम् ।
 सुकर्मणा अङ्गेन वा विनासि^३ प्रसूताञ्च सुधने! महान्ते यजमाने प्रति ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे उपः! उपोदेवते! तम् रथिम् धनम् अश्वाम् प्राप्नुवाम् । क्रीडशम् । दासम् यथासा
 कीर्त्या बुधम् । सर्वैः प्रशस्यमित्यर्थः । सुवीरम् शोभनवीरैः पुत्रादिभिर्युक्तम् । दासप्रवर्गम् प्रकृष्टो
 वर्गः संघः प्रवर्गः । दासानां कर्मकराणां प्रवर्गो यस्मिन् तम् । अनेकैर्भूतैरुपेतमित्यर्थः । अश्वबुधम्
 अश्वबुध्या बोद्धव्या येन धनेन तादृशम् । हे सुभगे! शोभनधने! उपः! सुदर्सता शोभनेन
 कर्मणा बुक्तेन अथवा श्रवणीयेन स्तोत्रेण प्रीता त्वम् वाजप्रसूता अस्मभ्यं दत्ताद्या सती
 बृहन्ताम् पीठम् वा च रथिम् विनासि विशेषेण प्रकाशयसि । तमश्यासिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ८ ॥

विश्वानि देवी भुवनाभिचक्ष्वा प्रतीची चक्षुरुर्विया वि भाति ।

विश्वं जीवं चरसे बोधयन्ती विश्वस्य वाचमविदन्मनायोः ॥ ९ ॥

विश्वानि । देवी । भुवना । अभिऽचक्ष्वा । प्रतीची । चक्षुः । उर्विया । वि । भाति ।

विश्वम् । जीवम् । चरसे । बोधयन्ती । विश्वस्य । वाचम् । अविदत् । मनायोः ॥ ९ ॥

स्कन्द० विश्वानि देवी उपाः^१ भुवना भूतजातानि अभिचक्ष्वा दर्शयित्वा । प्रकाशयेत्यर्थः । प्रतीची
 अङ्गतिर्गत्यर्थः । ते तमर्थे^२ प्रति गन्त्री । सर्वव्यापिनोत्यर्थः^३ । चक्षुः चक्षुःस्थानीया प्राणिनाम् ।
 उर्विया प्रथमैकवचनस्यापमिषादेशः । उरु विस्तीर्णा । वि भाति विविधं दीप्यते । किञ्च "विश्वम्
 जीवम् सर्वप्राणिनः"^४ चरसे तत्रतत्र गमनाय बोधयन्ती सुसानुत्यापयन्ती विश्वस्य सर्वस्य
 कर्षे यजमानस्य वा वाचम् स्वभूतोऽस्तुतिम् अविदत् जानाति ज्ञातवती वा । मनायोः
 मन्यन्तेरचैतिकर्मणो मना स्तुतिश्च्यते^५ । तत्कामस्य मनायोः । सर्वेण कृपिणा यजमानेन वा
 स्तुतिकामेन वा स्तुयते स्तुता वेत्यर्थः ॥ ९ ॥

१. नास्ति ति. २. दंसुदर्शनं मूको. ३. नास्ति अ. ४. 'विमश्यामीति कु ति; 'मि पश्यामीति अ.

५. भाति वि^१ अ. ६. 'व्यापित्य' मूको. ७-७. सर्वप्राणिने विश्वं जीवम् अ. १ 'णिनाम् कु. ८. स्तुति-
 मस्तुतिश्' अ. ९. नास्ति अ कु.

वेङ्कट० विश्वानि भुवनानि उषाः चक्षुषी^१ दर्शयित्वा^२ प्राणिनामभिसुश्रमागच्छन्ती बृहद् तेजः प्रकाशयति । विश्वम् प्राणितं चरणाय बोधयन्ती विश्वस्य मननशीलस्य प्राणिनः वाचम् बलम्भवत् ॥ ९ ॥

मुद्गल० देवां बोधमाना उषाः विश्वानि सर्वाणि भुवना सुवनानि मृतजातानि अभिचक्ष्य अभिप्रकाशय प्रकाशयन्ति इत्या अनन्तरम् प्रतीची प्रत्यह्मुषी सती चक्षुः प्रकाशकेन तेजसा उर्वेया उर्वी विस्वीर्णा सती विभाति प्रकाशते । अपि च विश्वम् जीवम् सर्वं प्राणिजातम् चरते चरणाय स्वस्वव्यापारेषु प्रवर्तनाय बोधयन्ती मित्रातः सकाशाद् उद्बोधयन्ती उषाः विश्वस्य सर्वस्य मनायोः मनसा युक्तस्य वाम्बयवहारसमर्थस्य प्राणिजातस्य या वागस्ति, ताम् वाचम् अविदत् बलम्भवत् । अत एवोपसः सूनृतावतीति संज्ञोपपन्ना भवति ॥ ९ ॥

पुनःपुनर्जायमाना पुराणी समानं वर्णमभि शुम्भमाना ।

श्वश्रीव कृत्नुर्विज आमिनाना मर्तस्य देवी जरयन्त्यायुः ॥ १० ॥

पुनःऽपुनः । जायमाना । पुराणी । समानम् । वर्णम् । अभि । शुम्भमाना ।

श्वश्रीव । कृत्नुः । विजः । आऽमिनाना । मर्तस्य । देवी । जरयन्ती । आयुः ॥ १० ॥

स्कन्द० पुनःपुनः जायमाना जन्मन अत्र उद्दयोऽभिप्रेतः^१ । उच्यती । पुराणी जगत्सृष्टिकाल एवोत्पद्यत्वाद् उषाः पुराणीत्युच्यते । समानम् वर्णम् अभि अत्र कर्मण उपसर्गत्व च श्रुतेः योग्यक्रियापदाभ्याहारः । समाने वर्णम् अभिगम्य^२ शुम्भमाना शोभमाना । उपोन्तरीः^३ समानेन शुक्लेन वर्णेन शोभमानेत्यर्थः । श्वश्रीव अभिर्हन्तीति श्वश्री लुब्धक इहोच्यते । स यथा कृत्नुः पापस्य कर्मणः कर्ता । विजः विः पक्षी, तस्यो जायते^४ इति विजः । ये अनुपजातपक्षा बालाः पक्षिणः तानवष्टभ्य बलात् हिंस्यात् । एवम् आमिनाना भीष् हिंसायाम् । बलादिसन्ती । किम् । सामर्थ्यात् तर्नासि । सर्वप्राणिनो वा पूर्वं निर्दिष्टत्वाद् पक्षिणः मर्तस्य मनुष्याणाञ्च देवी उषाः जरयन्ती जरां नयन्ती । क्षययन्तीत्यर्थः । आयुः जीवितम् । लक्षणायेतन्शान्चलुतेः साकाङ्क्षत्वादस्या कृष्णः उत्तरकैकवाक्यता ॥ १० ॥

वेङ्कट० अन्वहम् जायमाना प्रजा समानम् एव वर्णम् अभि एति शोभमाना । लुब्धकश्रीव^५ कर्तनशीला बलतः पक्षिणो हिंसन्ती मनुष्यस्य देवी जरयन्ती जीवितम् । उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ १० ॥

मुद्गल० पुनःपुनः जायमाना प्रतिदिवसं सूर्योद्भात् पूर्वं प्राहुर्भवन्ती पुराणी चिरन्तनी । अित्येत्यर्थः । यस्मात् समानम् वर्णम् एकमेव रूपम् अभि प्राप्थ शुम्भमाना शोभमाना । विभिन्नेष्वपि दिवसेष्वस्या एकरूपेणावस्थानादित्यत्वमित्यर्थः । एवंगुणविशिष्टा देवी देवनशीला उषाः मर्तस्य मरणधर्मवतः सर्वस्य प्राणिजातस्य आयुः जीवनम् जरयन्ती वर्तते । बह्वीपुषःस्वतीतासु हि सर्वेषामायुर्दीयते । उषाश्च पुनर्जायमानेत्युक्तमतः सैवायुर्वरवति । इष्टान्तः । कृत्नुः कर्तनशीला श्वश्रीव व्याधक्रीव ।

१. चक्षुषोः वि^१ अ^२; चक्षुषी वि^१ अ^२ कु ल छपे. २. 'विदु वि^१ अ^२'. ३. जन्ममयो बोधिप्रेतः अ जन्मागोर् इति. ४. अभि सूको. ५. उपोन्तरीः अ कु. ६. नातः कु अ. ७. मर्तस्य वि^१ अ^२.

सा यथा विजः चलतः पक्षिणः आमिनाना पक्षादिच्छेदनेन हिंसन्ती तेषामापुर्जरयति तद्वत् ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये पञ्चविंशो वसोः ॥

व्यूर्ध्वती दिवो अन्तो अबोध्यप स्वसारं सनुतयुयोति ।

प्रमिनती मनुष्या युगानि योषां जारस्य चक्षसा वि भाति ॥ ११ ॥

विऽऊर्ध्वती । दिवः । अन्तान् । अबोधि । अप । स्वसारम् । सनुतः । युयोति ।

प्रऽमिनती । मनुष्या । युगानि । योषां । जारस्य । चक्षसा । वि । भाति ॥ ११ ॥

स्कन्द० व्यूर्ध्वती अर्जुन् आच्छादने । विविधं छादयन्ती स्वेन ज्योतिषा तमांसि । दिवः अन्तान् अबोधि बोधयति । प्रकाशयतीत्यर्थः । स्वसारम् उपसमुदयेनादित्यो जनयति अस्तमयेन रात्रिम् । अतो रात्रिरुपसः स्वसोध्यते । तां च । सनुतः अन्तर्हितनामैतत् । अत्यन्तमन्तर्हितम् । अप युयोति अपमिश्रयति । अपनयतीत्यर्थः । किञ्च प्रमिनती हिंसन्ती । क्षपयन्तीत्यर्थः । मनुष्या युगानि युगशब्दः कालवचनः । मनुष्याणां जीविताविकालाद् । योषा उपजात्वा स्त्री । जारस्य रात्रेः रसानां वा जारयित्वात् जार आदित्य उच्यते । तस्य स्वमूत्रेण नक्षत्रा दर्शनेन प्रकाशाख्येन वि भाति ॥ ११ ॥

वेङ्कट० विविधं छादयन्ती सुलोकस्य पर्यन्तान् प्रादुरासीत् । स्वसारम् च रात्रिमन्तर्हितान् अप युयोति अपगमयति । प्रहिंसन्ती मनुष्याणां परिच्छेदकानि महोरात्राणि योषा जारयितुशक्तित्वस्य तेजसा सम्प्रकाशयति ॥ ११ ॥

सुब्रह्म० दिवः नभसः अन्तान् प्रान्तान् व्यूर्ध्वती विहृताद् तमसा विवृक्तान् कुर्वन्तुषाः अबोधि स्वैः प्राणिभिरक्षाभि ज्ञाताऽभूत् । तदन्तरम् स्वसारम् उपसः प्रादुर्भावे सति स्वयमेव सरन्ती निशाम् सनुतः अन्तर्हितप्रदेशे अप युयोति अपगम्य पृथक् करोति । मनुष्या मनुष्याणां सम्बन्धीनि युगानि कृत्स्नैस्तादीनि प्रमिनती स्वगमनाऽऽगमनाभ्यां प्रकरणेन हिंसन्ती जारस्य रात्रेर्जरयितुः सूर्यस्य योषा जाया उषाः नक्षत्रा आत्मीयेन प्रकाशेन वि भाति विशेषेण प्रकाशते ॥ ११ ॥

पशुत्र चित्रा सुभगा प्रधाना सिन्धुर्न क्षोर्द उर्विया व्यश्नैत् ।

अमिनती दैव्यानि व्रतानि सूर्यस्य चेति रश्मिभिर्दृशाना ॥ १२ ॥

पशुत्र । न । चित्रा । सुऽभगा । प्रऽधाना । सिन्धुः । न । क्षोर्दः । उर्विया । वि । अश्नैत् ।

अमिनती । दैव्यानि । व्रतानि । सूर्यस्य । चेति । रश्मिभिः । दृशाना ॥ १२ ॥

स्कन्द० पशुत्र न यथा कश्चित्छोपगमनाय विस्तीर्णं पथि गाः अन्यान् वा पशुत्र पृथुङ्करोति एवं चित्रा विचित्रा पूजनीया वा उषाः सुभगा सुधना प्रधाना प्रकवन्ती । किम् । सामर्थ्यात् ज्योतिः ।

सिन्धुः न क्षोदः^१ (निघ १, १२) इत्युदकनाम । प्रधानस्य चये द्वितीयोपमा । यथा सिन्धुर्नदी आत्मोद्यमुदके प्रथयति एवं प्रथाना । उर्विया उरु विस्तीर्णा । वि अर्धत् अयति-गत्वर्थः । विविधे गच्छति वीनपि लोकान् प्रति । किञ्च अभिनती अर्हिसती दैव्यानि देवानां स्वभूतानि । प्रतानि यागकर्माणि । यागकर्मणां ह्यकरणं हिंसा । उपमायत्ता च तेषां क्रिया, तदुत्तरकालभावित्वात् । अत इदमुच्यते — अभिनती दैव्यानि प्रतानीति । यागार्थमुच्यतीत्यर्थः । सूर्यस्य रश्मिभिः तृतीयानिर्देशात् सरसीति वाक्यसोपः । चेति ज्ञायते लक्ष्यते । इशाना इदममाना उषाः सदा सूर्यरश्मिसदृशी लक्षयत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

धेङ्कट० पशन् इव चित्रा मुधना विस्तारयन्ती तेजसि नदीव उदकम् उरुत्वेन भासं वर्धयति । दैव्यानि कर्माण्यार्हिसन्ती । रात्रिर्हि यज्ञान् दिनस्ति, नैवमहः । सूर्यस्य रश्मिभिः^२ सह विज्ञायते इदममाना ॥ १२ ॥

मुद्गल० मुनगा शोभनघना चित्रा चायनीया पूजनीया उषाः पशन् न यथा पशन् गोपालकोऽरण्ये विस्तारयति तथा^३ प्रथाना तेजसि विस्तारयन्ती उर्विया उर्वी महती एवंभूता सा वि अर्धत् सर्वं जगद् व्याप्नोत् । दृष्टान्तः । सिन्धुः न क्षोदः यथा स्यन्दनशीलमुदकं^४ निम्नदेशेऽचिरादेव व्याप्नोति तद्वत् । सैवोषाः सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैः सह इशाना इदममाना सती चेति प्रज्ञाताऽऽसीत् । किं कुर्वती । दैव्यानि देवसम्बन्धीनि प्रतानि दर्शपूर्णमायादीनि कर्माणि अभिनती अर्हिसती । अनुष्ठाने यज्ञमानान् प्रवर्तयन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

उपस्तच्चित्रमा भ्रंस्मभ्यं वाजिनीवति । येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ १३ ॥

उषः । तत् । चित्रम् । आ । भ्र । अस्मभ्यम् । वाजिनीवति । येन । तोकम् । च । तनयम् । च । धामहे ॥ १३ ॥

स्कन्द० हे उषः । तत् चित्रम् चित्रे पूजनीयं वा आ भ्र अस्मभ्यम् आहर । देहीत्यर्थः । हे वाजिनीवति । वाजमजम्, तद्वती वाजिनी अजसंहतिः, तद्वती वाजिनीवती^५ । अजसमूहवति । इत्यर्थः । स्वाधिको वा मत्सर्वीयः । अजवति । इत्यर्थः । येन तोकम् च तनयम् च ज्ञपमप्येते अपत्यनामनी । पुत्रविषयमेकं पौत्रविषयमपरम् । पुत्राश्च पौत्राश्च । धामहे धारयामः । सम्यक् पुण्यम्^६ इत्यर्थः ॥ १३ ॥

धेङ्कट० उषः । तत् चायनीयमजम् अस्मभ्यम् आ भ्र अजवति । । येन 'पुत्रम् च' तत्पुत्रम् च धारयेम ॥ १३ ॥

मुद्गल० हे वाजिनीवति । वाजो हविलक्षणमजम्, तद्वत्ता क्रिया वाजिनी, तथा क्रियमा जुके ! उषः । उषोदेवते ! अस्मभ्यम् चित्रम् चायनीयम् तत् भनम् आ भ्र आहर प्रयच्छ । येन धमेन तोकम् च पुत्रम् तनयम् तत्पुत्रम् च धामहे धामहे धारयामः ॥ १३ ॥

१. नास्ति मूको. २. 'भिः सर्वे (१^०३) प्रकाशयति वि' अ'. ३. यथा मूको. ४. स्पन्द' मै', ५. नास्ति अ. ६. अथं पौत्रविषयम् अ. ७. 'महे अ. ८-८. नास्ति वि' अ'.

उपो अद्येह गोमृत्यश्चावति विभावरि । रेवदस्मे व्युच्छ सूनृतावति ॥ १४ ॥

उपः । अद्य । इह । गोऽमृति । अश्चऽवति । विभाऽवरि । रेवत् । अस्मे इति । वि । उच्छ ।
सूनृताऽवति ॥ १४ ॥

स्कन्द० हे उपः! अद्य इह सप्तमीनिर्देशात् स्थितेभ्य इति वाक्यदेशः । हे गोमति! अश्चावति^१
विभावरि! दीप्ते! रेवत्^२ धनसंयुक्तम्^३ अस्मे तादृष्यैचतुष्येन्तमेतत्^४ । अस्मदप्यम् । इहैव
स्थितेभ्योऽस्मभ्यं धनं देहीत्यर्थः । वि उच्छ विविधं तमांसि विवासय^५ । हे सूनृतावति! सूनृताः
‘प्रिया वाचः’ स्तुतिकक्षणाः, तद्वति ॥ १४ ॥

वेङ्कट० उपः! अद्य अस्मिन् प्रदेशे गोमति! अश्चावति! दीप्तिमति! धनयुक्तमस्मभ्यम्^६ वि उच्छ^७
शब्दवति ॥ १४ ॥

मुद्रल० हे गोमति! अस्मभ्यं शतव्यैः^८ गोभिर्युक्ते! तथा अश्चावति! अश्चैर्युक्ते! विभावरि! विविधप्रकाशो-
पेते! सूनृतावति! प्रियवाचा युक्ते! पर्यभूते हे उपः! उपोदेवते! अद्य इदानीं प्रभातसमये इह
अस्मिन् देशे अस्मे अस्माकम् रेवत् धनयुक्तं कर्म बन्धा भवति तथा वि उच्छ नैशं तमो
निवारण ॥ १४ ॥

युक्त्वा हि वाजिनीकृत्यश्चां अद्यारुणां उपः । अथा नो विश्वा सौभगान्या वह ॥ १५ ॥

युक्त्वा । हि । वाजिनीऽवति । अर्वाण् । अद्य । अरुणान् । उपः । अर्थः । नः । विश्वा । सौभगानि । आ । वह ॥

स्कन्द० हि-शब्दः पदपूरणः । युक्त्वा स्वरये नियुङ्क्ष्व । वाजिनीवति! अर्वाण् अद्य अरुणान् आरक्तवर्णान्
हे उपः! । अद्य अनन्तरम्^९ नः अस्मान् प्रति विश्वा सौभगानि ‘भगः’ (निघ २, १०) इति
धननाम । सौभगानि धनानि सुभगानि^{१०} । सुभगान्येव सौभगानि । स्वार्थिकस्तद्विदः । आ वह
प्रापय । वानीवास्यभ्यं देहीत्यर्थः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० ‘योजय हि’^{११} अश्ववति! अरुणान् अर्वाण् अद्य उपः! । अद्य अस्मभ्यम् विश्वान्येव सौभगानि^{१२}
आ वह ॥ १५ ॥

मुद्रल० हे वाजिनीवति! इविलक्षणाश्ववति! उपः! उपोदेवते! अरुणान् अरुणवर्णान् अर्वाण्
अश्वस्थानीयान् गोविशेषान् अद्य अस्मिन् काले युक्त्वा हि योजयैव । हिनिर्धारणे । अद्य
अनन्तरं रथमारुह्य विश्वा सर्वाणि सौभगानि सौभगानि नः अस्मभ्यम् आ वह ज्ञापय ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये षड्विंशो वर्गः ॥

१. ‘मति इति अ. २. युटितम् ति. ३. ‘सियुक्ते अ कु. ४. तादृष्यै चतु’ ति. ५. ‘वासय
देहीत्यर्थः अ ति. ६-९. प्रियवाचः अ ति. १०-११. तच्छ वि^{१२} रूपं. १२. ‘तन्मे सूको. १३. नास्ति सूको.
१०. ‘नारं च अ. ११. नास्ति ति. १२-१३. योजयति वि^{१४} अ^{१५}. १३. सौभगानि वि^{१६} अ^{१७}.

अश्विना वृत्तिरस्मदा गोमद दक्षा हिरण्यवत् । अर्वाग्रथं समनसा नि यच्छतम् ॥ १६ ॥

अश्विना । वृत्तिः । अस्मत् । आ । गोमत् । दक्षा । हिरण्यवत् । अर्वाक् । रथम् । समनसा ।
नि । यच्छतम् ॥ १६ ॥

स्कन्द० 'आश्विनस्तुचः' (तु. वृदे दे, १२४) । हे अश्विना ! वृत्तिः तृतीयायै प्रथमैषा । वर्तन्त्या प्रसिद्धेन^१
पया । अस्मत् आ आकारोऽत्र मर्यादायाम् । हे दक्षा ! शत्रूपक्षयकरौ ! दक्षनामानौ ! वा ।
यद्यपि चाश्विनोरैको दक्षनामा नास्त्यनामापरः, तथापीदं साहचर्यौदुर्भयोरभिधानम् । गोमत्
हिरण्यवत् रथस्यैते विशेषणे । स्वत्ययेन तु न्युंसकता । अस्मभ्यं देवाभिर्गोभिर्हिरण्येन^२ च^३
संयुक्तम् । अर्वाक् अस्मदभिमुखं स्वरथम्^४ समनसा सश्रीतचेतस्की नि यच्छतम् । गोमता
हिरण्यवता च रथेन सश्रीयमाणवभिमुखमागच्छतमित्यर्थः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० अश्विनौ ! अस्मदर्थं मार्गं प्रति गोमन्तं हिरण्यवन्तम् रथम् अभिमुखम् आ नि यच्छतम्
समानमनसौ दर्शनीयौ ॥ १६ ॥

मुद्रल० उपःसाहचर्याद् बुद्धिस्यौ 'अश्विनौ' इदमादिकेन तृचेन सूयेते^५ । हे अश्विना ! अश्ववन्तौ देवौ ।
दक्षा ! शत्रूणासुपक्षपथितारौ ! अस्मत् अस्माकम् वृत्तिः वर्तनेहेतुभूतं गृहम् आ समन्वाद् गोमत्
बहुभिर्गोभिर्युक्तम् हिरण्यवत् हितरमणीयधनयुक्तञ्च यथा भवति तथा समनसा^६ समानमनसकौ
सन्तौ युवां युष्मदीयम् रथम् अर्वाक् अर्वाचीनमस्मदीयगृहाभिमुखम् नि यच्छतम् आवर्तयतम् ॥ १६ ॥

यावत्तिथा श्लोकमा दिवो ज्योतिर्जनाय चक्रथुः । आ न ऊर्जे बहतमश्विना युवम् ॥ १७ ॥

यौ । इत्या । श्लोकम् । आ । दिवः । ज्योतिः । जनाय । चक्रथुः । आ । नः । ऊर्जे । बहतम् ।
अश्विना । युवम् ॥ १७ ॥

स्कन्द० यौ इत्या अमुग्रान्तरिक्षे सत्ये वा^७ श्लोकम् श्लोकवर्णं^८ वचः आ दिवः सुलोकात्
विशुदाक्यम् ज्योतिः^९ जनाय श्लोकोपकारार्थम् चक्रथुः । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽप्याहार्यः । तौ नः
अस्मान् प्रति ऊर्जम् अन्नम् आ बहतम् प्रापयतम् । दत्तमस्मभ्यमित्यर्थः । हे अश्विनौ ! युवम्
युवाम् ॥ १७ ॥

वेङ्कट० यौ इत्थं स्तोत्रव्यम् ज्योतिः दिवः भूमिं प्रति आ चक्रथुः^{१०} जनार्थम्, तौ^{११} युवाम् अश्विनौ !
अस्मभ्यम् अन्नम् आ बहतम् ॥ १७ ॥

मुद्रल० हे^{१२} अश्विना ! अश्विनौ ! यौ युवाम् आ जनाय सर्वजनार्थम् दिवः सुलोकात् श्लोकम् उपश्लोक-
मीयं प्रशंसनीयम् ज्योतिः तेजः इत्या इत्थंभूतमस्माभिरनुभूयमानेन प्रकारेण चक्रथुः कृतवन्तौ,
तौ युवम् युवाम् नः अस्मभ्यम् ऊर्जम् बलप्रदमन्नम् आ बहतम् आनयते प्रयच्छतम् ॥ १७ ॥

१. अश्विने वृत्ति आश्विन^१ ति. २. दिनं सद्य तथा अ ति. ३. ...मिर्हिर^३ ति. ४. च सद्य अ.

५. स्वः यथाम् ति. ६. लुक्ते मुको. ७. 'सा समानम् मुको. ८. वासि ति. ९. लक्षणम् अ ति.

१०. नास्ति अ ति. ११. चक्रथुः कृ. १२. को वि^{१२} अ^{१२}. १३. नास्ति मे^{१३}.

एह देवा मयोभुवा दक्षा हिरण्यवर्तनी । उपर्धुधो वहन्तु सोमपीतये ॥ १८ ॥

आ । इह । देवा । मयःऽभुवा । दक्षा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यवर्तनी ।
उपःऽधुधः । वहन्तु । सोमऽपीतये ॥ १८ ॥

स्कन्द० आ इत्युपसर्गां वहन्तिवत्पाठवातेन सम्बन्धयितव्यः । इह अक्षदीये यजे देवा देवावधिनी ।
मयोभुवा यदृणां च^१ स्रोतृणाञ्च सुखस्य भावचितारी अनधितारी । दक्षा शत्रूपक्षयकरी । हिरण्यवर्तनी
वर्तनी रथचक्रधारा । सा हिरण्यमयी ययोः ती हिरण्यवर्तनी^२ । उपर्धुधः सुसाः सन्तः यजे प्रति
गन्तुसुषःकाले ये प्रतिबुध्यन्ते ते उपर्धुधोऽधः, ते आ वहन्तु सोमपीतये सोमपानार्थम् ॥ १८ ॥

वेङ्कट० आ वहन्तु^३ अत्र देवो सुखस्य भावचितारी दक्षो हिरण्ययुक्तमागांवाधिनी^४ उपसि प्रवृत्ता^५
देवाः सोमपानाय ॥ १८ ॥

मुद्रल० उपर्धुधः उपसि प्रवृत्ता अन्वाः इह अस्मिन् यामे सोमपीतये सोमपानाय दक्षा शत्रुणासुपक्षपयि-
तारावधिनी आ वहन्तु आनयन्तु । कीदृशी । देवा देववशीली मयोभुवा मयस आरोम्यप्रदस्य
सुखस्य भावचितारी हिरण्यवर्तनी सुवर्णमयो वर्तनिः रथो ययोलौ ॥ १८ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये सप्तविंशो वर्गः ॥

[१३]

अग्नीषोमाविमं सु मे शृणुतं वृषणा हवम् । प्रति सूक्तानि हर्यतु भवतं दाशुषे मयः ॥ १ ॥

अग्नीषोमौ । इमम् । सु । मे । शृणुतम् । वृषणा । हवम् ।
प्रति । सुऽसूक्तानि । हर्यतम् । भवतम् । दाशुषे । मयः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'अग्नीषोमीयमुत्तमम्' । अनुवाकस्योत्तममिदं सूक्तम् अग्नीषोमदेवस्यम् । हे अग्नीषोमी ! इमम्
मे मम स्वभूतम् सु शृणुतम् शोभनं सुष्टु वा शृणुतम् । हे वृषणा ! वर्षितारौ ! हवम् आह्वानम्
सूक्तानि च स्तुतिरूपाणि प्रति हर्यतम् कामयेधाम् । भवतम् दाशुषे यजमानाय मयः सुखम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० अग्नीषोमी ! इदं^१ मदीयमाह्वानं वर्षितारौ ! सुष्टु शृणुतम् । सूक्तानि च^२ कामयेधाम् ।
भावयतश्च यजमानाय सुखम् ॥ १ ॥

मुद्रल० 'अग्नीषोमौ' इति इन्द्रश्चै नवमं सूक्तम् । "गोतम ऋषिः" । आदितस्तिस्रोऽनुष्टुभः ।
नवम्यावास्तिस्रो^३ गायत्र्यः । अष्टमी जगती त्रिष्टुप् वा । शिष्टाः पञ्च त्रिष्टुभः । अग्नीषोमौ देवते ॥

वृषणा ! कामानां वर्षितारौ ! हे अग्नीषोमी ! इमम् इदानीं प्रबुध्यमानं मे मदीयम् हवम्

१. देवा आ^१ इति. २. नास्ति अ. ३. नास्ति सूको. ४. 'वर्तिनी अ कु. ५. वहन्ति वि.
६. हिरण्यवर्तनी वि. ७. 'दा अन्वाः वि^१ अ'. ८. 'येतां अ. ९. सुखी अ. १०. रथं ल अ.
११. नास्ति वि^१ अ'. १२-१२. नास्ति मै^१. १३. नवमाणा^१ मै.

आङ्गानम् सु न्युतम् सम्यगववच्छतम् । सूक्तानि शोभनानि स्तुतिलक्षणान्ब्रह्माभिः कृतानि वचांसि
पति हर्षतम् प्रत्येकं कामयेवाम् । उदमन्तरम् दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तपते यजमानाय
मयः मयसः सुखस्य दातारौ भवतम् ॥ १ ॥

अग्नीषोमा यो अद्य वामिदं वचः सपर्यति । तस्मै धत्तं सुवीर्यं गवां पोषं स्वद्वयम् ॥ २ ॥

अग्नीषोमा । यः । अद्य । वाम् । इदम् । वचः । सपर्यति ।

तस्मै । धत्तम् । सुवीर्यम् । गवान् । पोषम् । सुद्वयम् ॥ २ ॥

स्कन्द० पूर्णमासे उपांशुयाजस्यानुवाक्यैषा । अग्नीषोमा^१ ! हे अग्नीषोमौ ! यः अद्य वाम्^२ वचः युवयोः
अनुवाक्यालक्षणम् इदम् वचनम्^३ सपर्यति परिचरणकर्मोऽयमन्यत्र । इह तु सामर्थ्यादुच्चारणार्थः ।
अथवा परिचरणकर्मैव । इदम् वचः इति तृतीयाधे द्वितीया । युवामनुवाक्यालक्षणेन वचसा^४ सपर्यति
परिचरति । स्तौतीत्यर्थः । *तस्मै धत्तम्^५ इतम् सुवीर्यम् शोभनेन वीर्येण सहितम् गवाम् पोषम्,
स्वद्वयम्^६ शोभनैश्चाद्यैः^७ सहितम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अग्नीषोमौ ! यः अद्य इदम् वचः उच्चारयति । तस्मै धत्तम् सुवीर्यम् गवाम् पोषम् अन्नसङ्घं
च शोभनम् ॥ २ ॥

सुब्रह्म० हे अग्नीषोमा अग्नीषोमौ ! यः यजमानः अद्य अस्मिन् कर्मणि वाम् युवान्यां युष्मदर्थम्
इदम् स्तुतिलक्षणम् वचः वाक्यम् सपर्यति पूजितं करोति । तस्मै यजमानाय गवाम् पशूनाम्
पोषम् अन्नद्वयम् धत्तम् प्रयच्छतम् । कीदृशं पोषम् । सुवीर्यम् शोभनेन वीर्येणोपेतम् स्वद्वयम्
शोभनैश्चैसुंक्तम् ॥ २ ॥

अग्नीषोमा य आहुतिं यो वां दाशाद्दुविष्कृतिम् ।

स प्रजयां सुवीर्यं विश्वमायुर्व्यश्नवत् ॥ ३ ॥

अग्नीषोमा । यः । आहुतिम् । यः । वाम् । दाशात् । दुविःऽहुतिम् ।

सः । प्रजयां । सुवीर्यम् । विश्वम् । आयुः । वि । अश्नवत् ॥ ३ ॥

स्कन्द० अग्नीषोमा^१ ! अग्नीषोमौ ! यः यजमानः आहुतिम्^२ आज्यालक्षणाम्^३ । यः वाम् युवान्याम् दाशात्
ददाति । दुविःऽहुतिम् पुरोडाशादिद्विः यथोक्तसंस्कारादिसंस्कृतम् । सः प्रजयां सुवीर्यम् विश्वम् आयुः
जीवितमङ्गं वा^४ वि अश्नवत् विविधे प्राप्नुवान् । कर्मेण युष्मद्यसादेनेत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अग्नीषोमौ ! यः युवान्याम् आज्याहुतिं प्रयच्छति यः वा पुरोडाशम् । सः प्रजया च
सुवीर्यम् विश्वम् आयुः च व्याप्नोतु ॥ ३ ॥

१. नावेवाम् सूको. २. नास्ति ति. ३. नास्ति सूको. ४. वां युवाम् अ ति. ५. वचः ति.
६. नास्ति अ ति. ७. वचं तस्मै अ. ८. नास्ति कृ ति. ९. *शैव्य ति. १०. *लक्षणम् कृ.

मुद्गल० हे अग्नीषोमा! यः यजमानः आहुतिम् आन्नाहुतिम् वाग् युषाम्भ्याम् दाशान्
दद्यात् । अथवा हविष्कृतिम् हविषा चरुपुरोडाशादिना कृतामाहुतिम् यः यजमानो दद्यात् ।
सः यजमानः प्रजया पुत्रपौत्रादिना युक्तम् सुवीर्यम् शोभनवीर्ययुक्तम् वित्तम् सर्वम् आयुः
वीचनम् वि अन्नवत् स्वाप्नोतु ॥ ३ ॥

अग्नीषोमा चेति तद् वीर्यं वां यदमुष्णीतमवसं पणिं गाः ।

अवातिरतं वृसयस्य श्लेषोऽविन्दतं ज्योतिरेकं बहुभ्यः ॥ ४ ॥

अग्नीषोमा । चेति । तत् । वीर्यम् । वाम् । यत् । अमुष्णीतम् । अवसम् । पणिम् । गाः ।

अव । अतिरतम् । वृसयस्य । श्लेषः । अविन्दतम् । ज्योतिः । एकम् । बहुभ्यः ॥ ४ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते— 'पणिनामासुरो देवेभ्यो धिम्बत्' स्वा गा आदाय ननात् । तमग्नी-
षोमावनुग्रह्य ता अल्य गा अमुज्जदतुः' इति । तदेतदुच्यते— अग्नीषोमा इति । 'हे अग्नीषोमा!' चेति
चेत्पते ज्ञापते । सर्वलोकप्रकाशमित्यर्थः । तत् वीर्यम् वाग् युवयोः । यत् वृतीषार्ये प्रथमेषा । येन
अमुष्णीतम् मुषितवन्तौ स्वः । 'अवसम् अवतेर्गैत्यर्थस्य । अवातिरं गन्तारम् । नन्दारमित्यर्थः ।
पणिम् गाः पणिनामानमसुरं गाः साक्षादिमतीः । सर्वलोकप्रकाशं तयुवयोः वीर्यं येन पणैर्गा
अपद्रुतवन्तौ स्वः' । किञ्च अव अतिरतम् इत्यादि । अत्रापीतिहासमाचक्षते— 'वृत्र आदित्यं नक्षत्राणि
ददर्मीश्चापहृत्य महन् तमलतान लोके । अग्नीषोमौ त्वादित्वादीन् प्रत्यानिन्वतु' इति । तदेतदुच्यते—
अवातिरतमित्यादि । अवातिरतिर्वधकर्मा (तु. निघ २, १९) । इतवन्तौ स्वः । वृसयस्य श्लेषः 'श्लेषः'
(निघ २, ३) इति अपत्यनाम । वृसयनाम्नोऽसुरस्य वृत्राख्यमपत्यम् । इत्वा च अविन्दतम् लब्धवन्तौ
स्वः । ज्योतिः एकम् सर्वसाधारणमादित्याख्यम् बहुभ्यः बहुना प्राणिनामर्थात् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अग्नीषोमौ! तत् युवयोः वीर्यम् चेतच्छति, यत् अमुष्णीतम् अत्रे पशुंश्च पणेः । तथा
वृसयस्य अपत्यं वृत्रम् अव अतिरतम् अन्वभवतम् । अविन्दतम् च ज्योतिः एकम् बहुभ्यः साधा-
रणमादित्यं' वृत्रहननेन लम्बितवन्तौ इति ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे अग्नीषोमा! वाग् युवयोः तत् वक्ष्यमाणम् वीर्यम् सामर्थ्यम् चेति अस्माभिर्ज्ञातमभूत् ।
यत् येन वीर्येण गाः अवसम् गौरूपमन्नम् पणिम् पणैरेतन्नाम्नोऽसुरान् अमुष्णीतम् अपाहार्यम् ।
तथा वृसयस्य वृसयति सर्वं वेष्टयतीति वृसयोऽसुरस्त्वष्टा, तस्यासुरस्य श्लेषः अपत्यं
त्वष्टुः सक्ताद्रादुत्पन्नं वृत्रम् अव अतिरतम् अवधिष्टम् । ततो वृत्रवधानन्तरम् ज्योतिः
द्योतमानं सूर्यम् एकम् नभसि गच्छन्तम् बहुभ्यः बहुनामर्थात् अविन्दतम् अल्लप्याधाम् ।
एतत्सर्वं येन वीर्येण क्रियते तदस्माभिर्ज्ञातमित्यर्थः ॥ ४ ॥

१. 'ति शदिना मै'. २. प्राप्नो' मै'. ३. विन्दत् कु. ४. 'मदुः कु; 'अदुः अ ति.

५. नास्ति अ ति. ६-८. नास्ति मूको. ७. वां युवाग् कु ति. ८-८. मुदितम् अ ति. † मष्ट' कु.

९. 'षोमा वि' अ'. १०. 'दित्याख्यं वि' अ'. ११. नास्ति कु.

युवमेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम सकृत् अधत्तम् ।

युवं सिन्धूरभिर्शस्तेरवृथादग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतान् ॥ ५ ॥

युवम् । एतानि । दिवि । रोचनानि । अग्निः । च । सोम । सकृत् इति सकृत् । अधत्तम् । युवम् । सिन्धूर्न् । अभिर्शस्तेः । अवृथात् । अग्नीषोमौ । अमुञ्चतम् । गृभीतान् ॥ ५ ॥

स्कन्द० पूर्णमासेऽग्नीषोमोयस्य पुरोडाशस्य याग्यैषा । युवम् एतानि दिवि रोचनानि नक्षत्राणि । अग्निः च चशब्दात्वं च । हे सोम ! सकृत् समानकर्माणौ । अधत्तम् बृहदहनद्वारेण स्वसाध्य-यज्ञेदेतुकवृष्ट्यादिद्वारेण 'वा स्थापितवन्तौ' । युवम् एव सिन्धूर्न् स्पन्दनात् सिन्धवो रश्मय इह उच्यन्ते । 'न सिन्धवो रजसो अन्तमानसुः' (ऋ १, ५२, १४) इति यथा । रश्मोन् । अभिर्शस्तेः हिंसितुर्वृथात्वात् । कीदृशात् । अवृथात् अत्यन्तपापात् । हे अग्नीषोमौ ! अमुञ्चतम् गृभीतान् विमोचितवन्तौ स्थः वृत्रेण गृहीतान् सतः^१ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० युवम्^१ एतानि दिवि नक्षत्राणि अग्नीषोमौ समानकर्माणौ अधत्तम् । युवम् नदीः ब्रह्महत्या-गृहीताः^२ 'अवृथान् अभिर्शस्तेः'^३ च अमुञ्चतम् ॥ १५ ॥

मुद्गल० हे सोम ! त्वम् अग्निः च सकृत् समानकर्माणौ सन्तौ युवम् युवाम् रोचनानि रोचमानानि दीप्यमानानि एतानि अत्माभिर्निशि दृश्यमानानि ताराग्रहादीनि ज्योतीषि दिवि शुलोकं अधत्तम् अधारयत्तम् । उत्तरार्धस्थेयमाल्यायिका — 'इन्द्रो वृत्रं हत्वा ब्रह्महत्याया भीतः सन् पृथिव्यां वृक्षेषु स्त्रीष्वप्सु च तां ब्रह्महत्यां न्यमाक्षीत् । तास्तामपां शुद्धिर्अग्नीषोमान्भ्यां जाता' इति । ब्रह्महत्यांसापापेन गृभीतान् गृहीतान् आकान्शान् सिन्धूर्न् नदीविशेषान् अग्नीषोमौ । युवम् युवाम् अभिर्शस्तेः अभिर्शस्यमानादभितः प्रकटितान् अवृथान् तस्मात्पापात् अमुञ्चतम् मुक्तवन्तौ ॥ ५ ॥

आन्यं दिवो मातरिश्वा जभारामथ्नादन्यं परिं स्येनो अद्रेः ।

अग्नीषोमा ब्रह्मणा वावृधानोरुं यज्ञाय चक्रधुरु लोकम् ॥ ६ ॥

आ । अन्यम् । दिवः । मातरिश्वा । जभार । अमश्नात् । अन्यम् । परिं । स्येनः । अद्रेः । अग्नीषोमा । ब्रह्मणा । वावृधाना । उरुम् । यज्ञाय । चक्रधुरु । लोके इति । लोकम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० पूर्णमासे तपोऽध्याजस्य याग्यैषा । अन्यशब्दश्चाग्नेयकचमपर्चायाः^१ । युवयोरेकं दिवः शुलोकान् मातरिश्वा आ जहार् ब्राह्मणान् । कतरम् । अग्निम् । कुत एतत् । 'आ वृते अग्निमभरत् विवस्वतो वैश्वानरे मातरिश्वा परावतः' (ऋ ६, ८, ४) इति मन्त्रान्तरदर्शनात् । अमाजान् अन्यम् इत्यादि । अत्रैतरेषामाह्वणिकदेशपठितमितिविदासैकदेशमाचक्षते^२ — 'सोमो वै राजामुष्मिन् लोक आसीत् । तं देवाश्च ऋषयश्चान्यध्यायन् — कथमयमस्मान् सोमो राजाऽऽगच्छेदिति । तेऽयुवन् — उन्दांसि यूषे

१. नास्ति अ. २-२. चारथापि^३ कु. ३. नास्ति कु. ४. 'त्यासभीताः वि'. ५-५. 'व्याधिश्' कु. ६. 'रूपो मूको. ७. 'शब्देवैक' ति. ८. 'आह्वणपठितमिति' कु.

न इमं राजानं सोममाहरतेति^१ । तानि तथेति प्रतिपद्य सुपर्णस्वामि भृत्वोदपत्तम् । तेषां जगती विष्टुप् च^२ सोममाहतुं नाशक्तोत् । गायत्री मत्वा सोमपालान् भीषयित्वा पदभ्यां च मुखेन च सोमं राजानं परिगृह्याऽऽहरत्^३ (तु. ऐंश ३, २५-२६) इति । तदेतदुच्यते-अमभाद्रन्वमिति । मन्त्रातिरत्र मथनकर्मक आहरणे वर्तते । अन्यम् तु सोमार्थं गायत्री सुपर्णरूपिणी सोमपालान् भीषयित्वा प्रमथ्याऽऽहरदित्यर्थः । कुत एतत् । पूर्वोक्तादितिहासात् । 'सोमः श्वेनाभृतः सुतः' (ऋ १, ८०, २), 'आदाय श्वेनो अमरत्' (ऋ ४, २६, ७) इति चैत्र-मादिमन्त्रान्तरे दर्शनात् । क आहरत् । उच्यते । श्वेनः श्वेनरूपा गायत्री । आहरत् । परि श्वेनः पर्वतस्योपरि । पर्वतेषु हि भुवान् सोमो जायते । तदेतदुच्यते—पर्वतैराहरदिति । हे अग्नीषोमी ! अस्मदीयेन याज्यालक्षणैव ब्रह्मणा वाह्वधाना वर्धमानौ । स्तुयमाना हि देवता वीर्येण वर्धन्ते । अतः पृथमुच्यते—ब्रह्मणा वाह्वधानेति । अथवा 'ब्रह्म' (निघ २, ७) इत्यन्त-नाम । उपांशुषाज्यलक्षणोनाश्र्णेन वर्धमानौ । उरुम् विस्तीर्णम् यज्ञाय यज्ञार्थमस्माकम् चक्रधुः कुरुतम् । उ-कारस्तु पदपूरणः । लोकेन स्थानं यत्र विस्तीर्णे स्थाने स्थिता वयं यज्ञान् कुर्मः । ततो दत्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥

षेङ्कटं युवयोरन्यतरमग्निं स्वर्गात् वायुः आहृतवान् भृगवे । अन्यम् च सोमं मेरोः श्वेनः भृत्वा गरुडः परि अमथ्नात् । 'अग्नीषोमी ! स्तोत्रेण' वर्धमानौ विस्तीर्णम् अथकारम् यज्ञाय चक्रधुः । एतयोः हि 'मध्ये सर्वेषामेव' देवानां वागः ॥ ६ ॥

सुद्वलं हे अग्नीषोमा । युवयोर्मध्ये अन्यम् एकमग्निम् मातरिश्वा वायुः दिवः सुलोकात् आ जमार भृगवे यजमानाय आग्रहार । श्वेनः संसनीयगतिमान् पक्षी पक्ष्याकारा गायत्री अन्यम् सोमम् अंशः परि मेरोरुपर्वतस्थितात् स्वर्गात् अमथ्नात् बकादाहृतवती । एवं महानुभावौ युवाम् ब्रह्मणा स्रष्टा मन्त्ररूपेण स्तोत्रेण वाह्वधाना वर्धमानौ युवाम् यज्ञाय अन्वेषां देवानां वागाय उरुम् विस्तीर्णम् लोकेन स्थानम् चक्रधुः कृतवन्तौ । उ इत्येतत्^४ पादपूरणम् ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्यायेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्य चीतं हयंतं वृषणा जुपेथाम् ।

सुशर्माणा स्वर्वसा हि भूतमर्था धत्तं यजमानाय शं योः ॥ ७ ॥

अग्नीषोमा । हविषः । प्रस्थितस्य । चीतम् । हयंतम् । वृषणा । जुपेथाम् ।

सुशर्माणा । सुऽअर्वसा । हि । भूतम् । अर्थे । धत्तम् । यजमानाय । शम् । योः ॥ ७ ॥

स्कन्द० हे अग्नीषोमी ! हविषः प्रस्थितस्य युवां प्रति गतस्य प्रस्थितयज्ञस्य वा । पृष्टीनिर्देशस्य साकाङ्क्षत्वादेकदेशं स्वानलक्षणमिति शेषः । द्वितीयार्थे वा पृष्टी । हविः प्रस्थितम् । चीतम् भक्षयतम् । 'हयंतम् कामयेवां च । अभिप्रेतं^१ सम्भक्षयतमित्यर्थः । हे वृषणा ! वर्धितारौ 'कामि-तमक्षितेन च तेन'^२ जुपेथाम् । इषी प्रीतिसेवनयोः । प्रीयेथाम् । प्रीत्वा च सुशर्माणां^३ सुमुखी ।

१. 'मं सोमं ति. २. गोहेरति ति. ३. तेषामेवाम् ति. ४. नास्ति कु. ५. त्याहरत् कु ति.
६. नास्ति अ ति. ७. वीर्येण मूको. ८. कुरुतः अ कु. ९-९. अग्नी-स्तोत्रे ति. १०-१०. तथे सर्वेषां
वि' अ. ११. योगः वि' अ. १२. नास्ति मूको. १३-१३. अजुते कामयेवात्प्राभियेता ति.
१४-१४. कामितभक्षय' ति; कामयता' अ. १५. सुकर्माणा ति.

स्वसा हि द्विशब्दः पदपूरणः चार्थे वा । सुपालनी^१ च भूतम् भयतम् । अथ अगन्तरम् ।
पतम् यजमानाय शम् शमनम् । कत्व । सामध्याद् उद्भूतानां^२ रोगादीनामनभौष्टानाम् । यो
यावने पृथक्करणम् । असम्बन्धे चेत्यर्थः । सामध्याद् उत्पित्तसुभिरनिर्दिष्टः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अग्नीषोमी^३ हविः^४ प्रस्थितं भक्षयतम् । कामयेयां सेवेयां च वपितारौ । सुमुखी^५ सुरक्षी^६
च हि भवतम्^७ । तथा सति यजमानाय उत्पत्तानाम् अनिष्टानां शमनम् अनागतानां च^८ पृथक्-
करणम् पतम् ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे अग्नीषोमा ! प्रस्थितस्य होमार्थमाहवनीयसमीपः प्राप्तम् हविषः इदं हविः वीतम्
भक्षयतम्^९ । तदनन्तरं च हर्यतम् अस्मान् कामयेयाम् । हे इषणा ! कामानां वपितारौ !
सुविषाम् अस्मदीयं परिचरणं सेवेयम् । तदनन्तरम् सुयामाणां शोभनसुखी स्वसा हि शोभन-
रक्षणौ च भूतम् अस्माकं भवतम् । अथ अगन्तरं हविर्दत्तवत् यजमानाय शम् शमनीयानां
रोगाणां शमनम् योः पृथक्करणं यानां यावने पृथक्करणं च पतम् कुरुतम् ॥ ७ ॥

यो अग्नीषोमा हविषा सपर्याद् देवद्रीचा मनसा यो धृतेन ।

तस्य व्रतं रक्षतं पातमंहसो विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् ॥ ८ ॥

यः । अग्नीषोमा । हविषा । सपर्यात् । देवद्रीचा । मनसा । यः । धृतेन ।

तस्य । व्रतम् । रक्षतम् । पातम् । अंहसः । विशे । जनाय । महि । शर्म । यच्छतम् ॥ ८ ॥

स्कान्द० रक्षते पातमिति मध्यमपुरुषसंयोगात्^{१०} प्रत्यञ्जतोऽयं मन्त्रः । अग्नीषोमाविति च नेदना-
मन्त्रेण अननुदात्तरात् । अतोऽत्र दुष्मच्छब्देन सामानार्थो भवच्छब्दः उपपदभूतोऽप्याहर्तव्यः ।
भवन्ती^{११} अग्नीषोमी यः हविषा सपर्यात् ऋपुरोडाशादिना परिचरेत् । देवद्रीचा मनसा देवी^{१२}
प्रत्यञ्जतीति देवशक्^{१३} । 'विष्वदेवयोश्च टेरञ्जती वप्रत्यये' (पा. ६, ३, ९२) इति अद्यादेशः । तेन
देवद्रीचा युवामेव देवी प्रति गतेन । अत्यन्तदुष्मन्नकेन चेतसेत्यर्थः । यः वा धृतेन
आज्याहुतिलक्षणैः । तस्य उभयस्यापि व्रतम् सामाक्यं कर्म रक्षतम्, पातम् पालयतम् अंहसः
पापात् । विशे अनुन्वनामैतत् (वृ. निघ. २, ३) । आत्यपेक्षयैकवचनम् । पुत्रादिमनुष्यजातस्वभूताय^{१४}
यजमानाय परिचारकजाय च । महि शर्म महत् सुखम् यच्छतम् व्रतम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यः अग्नीषोमी^{१५} हविषा परिचरति, देवानञ्जता^{१६} मनसा यः वा धृतेन, तस्य यज्ञम् रक्षतम्,
रक्षसश्च तम् पातम् । निवसते जनाय महत् सुखम् यच्छतम् ॥ ८ ॥

मुद्गल० यः यजमानः अग्नीषोमा अग्नीषोमी देवद्रीचा देवानञ्जता देवतापरायणेन श्रद्धापुकेन मनसा
अन्तःकरणेन युक्तः सन् हविषा ऋपुरोडाशादिना सपर्यात् सपर्यात् परिचरति । यः च यजमानः
धृतेन आज्येनाग्नीषोमी परिचरति । तस्य यजमानस्य व्रतम् कर्म रक्षतम्, अंहसः पापात् तं च

१. सुपालनी ति. २. धृतानां ति. ३. 'मा वि'. ४. 'विषः वि' अ. ५. सुखी वि'; सुखी
वि' अ. ६. सुरभिर्वा वि' अ. ७. 'वतः वि'. ८. नास्ति क. ९. 'यम् च कु. १०. 'यतान्
सूको ११. पुत्रपत्न्यन्वात् अ. १२. हे नव' सूको. १३. देवम् ति. १४. अहं ति.
१५. 'आत्यस्य स्वभूताय अ. १६. 'नाञ्जता वि' अ.

यजमानम् पातम् रक्षतम् । विदे वामेषु प्रविशते तस्मै जनाय मतिः महत् प्रभूतम् शर्म
सुखम् यच्छतम् दत्तम् ॥ ८ ॥

अग्नीषोमा सर्वेदसा सहृती वनतं गिरः । स देवत्रा बभूवधुः ॥ ९ ॥

अग्नीषोमा । सऽर्वेदसा । सहृती इति सऽहृती । वनतम् । गिरः । सम् । देवऽत्रा । बभूवधुः ॥९॥

स्कन्द० पूर्णमासेऽग्नीषोमीयत्वं पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्येण । हे अग्नीषोमी ! सर्वेदसा समानपुरोडाशहविल्ल-
क्षणधनौ सहृती समानाह्वानौ वनतम् सम्भजेधाम् । अस्मदीयवाज्यानुवाक्यास्तुतिलक्षणाः गिरः ।
किन्तु सम् देवत्रा बभूवधुः सम् इत्येकीभावे सम्यक्कार्या वा । देवत्रेति 'देवमनुष्यपुरोपुनल्लोभ्यो
द्वितीयासप्तम्योर्वहुलम्' (भा ५, ४, ५६) इति बाहुल्यकार्ण प्रथमार्था च द्रष्टव्यः । बभूवधुरिति
लोडर्थे लिट् । सम्भूतौ सम्भवा अल्पं पुरोडाशरूप हविषो देवौ भवतमित्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अग्नीषोमी ! समानपुरोडाशौ समानाह्वानौ भजेथां स्तुतीः । युवां हि सर्वानेव देवान्
महत्तया सम् बभूवधुः, स्वाती इव तण्डुलान् इति ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे अग्नीषोमी ! युवाम् सर्वेदसा समानेनेकेन वेदसा हविल्लक्षणेन धनेन युक्तौ सहृती
समानाह्वानौ च सन्तौ गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः वनतम् सम्भजेधाम् । देवत्रा देवेषु सर्वेषु यौ
युवाम् सम् बभूवधुः सम्भूतौ सम्भावितौ प्रशस्तौ स्थः ॥ ९ ॥

अग्नीषोमाग्नेन वां यो वां घृतेन दाशति । तस्मै दीदयतं बृहत् ॥ १० ॥

अग्नीषोमी । अग्नेन । वाम् । यः । वाम् । घृतेन । दाशति । तस्मै । दीदयतम् । बृहत् ॥१०॥

स्कन्द० हे अग्नीषोमी ! अग्नेन वाम् युवयोः एव स्वभूतेन योग्येन वा नः यजमानः वाम् युवाभ्याम्
घृतेन तृतीयानिर्देशात् संयुक्तं हविरिति शेषः । अथवा अग्नेन घृतेन इति द्वितीयार्थे तृतीया ।
इदं घृतम् । दाशति ददाति । तस्मै दीदयतम् दत्तम् बृहत् महत् धनम् । अथवा तस्मै इति
तादर्थ्ये चतुर्थी । तदर्थं दीदयतं शीघ्रं धानम् । बृहत् महत् । सुष्टिर्द्वयर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० अग्नीषोमी ! अग्नेन वाम् यः घृतेन परिचरति, तस्मै वर्षयतं महत्तनम् । 'वाम् इति
पूरणम् ॥ १० ॥

मुद्रल० हे अग्नीषोमी ! वाम् युवयोः सम्बन्धी यः यजमानः अग्नेन घृतेन उत्पवनादिभिः
संस्कृतेनाग्नेन युक्तं हविः वाम् युवान्याम् दाशति प्रयच्छति, तस्मै यजमानाय बृहत् प्रभूतं
धनम् दीदयतम् प्रकाशयतम् । प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ १० ॥

१. नास्ति कु. २. 'लक्षणेन अग्नेन अः' 'हविरदक्षिणध' इति. ३. अस्मदीयाय वाज्यां अः, 'दीय-
मानानुवाक्यत्' कु ति. ४. ४. नास्ति ति. ५. नास्ति वि' अ'. ६. दीयतम् ति. ७. वः युवाम् वि'
अ'; ८. वः वाम् वि' अ' कु ल रूपं ८-८, नास्ति कु.

अग्नीषोमाविमानि नो युवं हव्या जुजोपतम् । आ यातुमृषं नः सचा ॥ ११ ॥

अग्नीषोमौ । इमानि । नः । युवम् । हव्या । जुजोपतम् । आ । यातम् । उप । नः । सचा ॥ ११ ॥

स्कन्द० अग्नीषोमौ । इमानि नः युवम् हव्या जुजोपतम् सेवेधाम् । आ यातम् च उप नः समीपेऽस्माकम् सचा सह ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अग्नीषोमौ । इमानि अस्माकं हवीषि युवां जुषेधाम्, 'उप आ यातम्' चास्मान् सह ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे अग्नीषोमौ ! युवम् युवाम् नः अस्मदीयानि इमानि हव्या हवीषि जुजोपतम् सेवेधाम् । तदर्थम् नः अस्मान् सचा सह युवाम् उप आ यातम् उपागच्छतम् ॥ ११ ॥

अग्नीषोमा पिपृतमर्वतो न आ प्यायन्तामुन्निर्या हव्यसूदः ।

अस्मे बलानि मधवत्सु धत्तं कृणुतं नो अघ्वरं श्रुष्टिमन्तम् ॥ १२ ॥

अग्नीषोमा । पिपृतम् । अर्वतः । नः । आ । प्यायन्ताम् । उन्निर्याः । हव्यऽसूदः ।

अस्मे इति । बलानि । मधवत्सु । धत्तम् । कृणुतम् । नः । अघ्वरम् । श्रुष्टिमन्तम् ॥ १२ ॥

स्कन्द० हे अग्नीषोमौ ! पिपृतम् पृणातेः पालनार्थं वा दानार्थं वा सामर्थादिर्द्र रूपम् । पालयते दत्ते वा । अर्वतः अध्वान् नः 'अस्मभ्यम् अस्माकं' वा । आ प्यायन्ताम् अस्माकम् उन्निर्याः गावः हव्यसूदः पृद क्षरणे । पयसाक्यस्य हविषः क्षरिभ्यः । दीग्य इत्यर्थः । किञ्च अस्मे अस्मासु बलानि मधवाम् धत्तम् स्थापयतम् । धनवतोऽस्मान् कृत्वा ततो बलानि दत्तमित्यर्थः । कृणुतम् 'कुरुते' च नः अघ्वरम् यज्ञम् श्रुष्टिमन्तम् अपठितमपि सुखनामैतत् दृश्यम् । फलभूतेन सुखेन सुखवन्तम् । सुखफलमित्यर्थः^{१०} । अधवा श्रुष्टीति क्षिप्रनाम (जु. या ६, १२) । क्षिप्रवन्तम् । क्षीप्रफलमित्यर्थः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अग्नीषोमौ ! पालयतम् अस्माकम् अध्वान् । आ प्यायन्ताम् च अस्माकं गावः हविषः प्रेरिष्याः । अस्मासु बलानि धनवत्सु^१ स्थापयतम् । कुरुते च अस्माकं यज्ञं प्राप्तियुक्तम् आशु आत्मनि प्राप्तम् इति ॥ १२ ॥

मुद्रल० हे अग्नीषोमौ ! नः अस्माकम् अर्वतः अध्वान् पिपृतम् पालयतम् । हव्यसूदः क्षीरादिद्विषामुत्पादयिष्यः उन्निर्याः अस्मदीया गावश्च आ प्यायन्ताम् आप्यायिताः प्रवृद्धाः सन्तु । मधवाम् हविलक्षणधनवत्सु अस्मे अस्मासु बलानि धनम् स्थापयतम् । तथा नः अस्माकम् अघ्वरम् धानम् श्रुष्टिमन्तम् धनयुक्तम् कृणुतम् कुरुतम् ॥ १२ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये एकोनत्रिंशो धर्मः ॥

१. नास्ति कु. २. इ अ. ३. युवम् लपे. ४-४. उप यातम् विं अ^१ कु. ५. नास्ति ति.

६. नास्ति अ. ७-७. अस्माकमस्मभ्यम् ति. ८. 'पुते' च अ. ९. कुरुतम् सूको. १०. सुखं फलं ति.

[१४]

इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सं महेमा मनीषया ।

भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यत्रे सरुष्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १ ॥

इमम् । स्तोमम् । अर्हते । जातवेदसे । रथम् इव । सम् । महेम । मनीषया ।

भद्रा । हि । नः । प्रमतिः । अस्य । समसदि । अत्रे । सरुष्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥

स्कन्द० 'इमं स्तोममिति त्वस्मात् कुत्स आहिरसः' परम्^१ । अस्मात् पूर्वोक्ताद् सूक्तान् 'गौतमात् परम्' 'इमं स्तोममर्हते' इत्यादि कुत्सो नाम अहिरसः पुत्र ऋषिर्ददौ । असङ्ख्यातश्रायम् । सर्वत्र च 'असंख्यातमृषि विद्यादतीत्यापि मितादृषीन् । तावदावर्षेर्नादिरमितस्य परो^२ भवेत्' । सोऽपरिमित^३ ऋषिसमेव परिमितान्^४ उत्तरानृषीनतीत्यापि तावदन्वयापरिमितस्य कपेरादिर्न भवति तावद्विजानीयात् । तेन वार्षागिरान् त्रितं चातीत्यापि वा ऋषीवतोऽयमृषिर्वेदितव्यः । 'अग्नेः पूर्वः सयोवृषान्' । 'स यो वृषा' (ऋ १, १००, १) इत्येतस्मात् पूर्वः सूक्तसमुदायः अग्निदेवत्वः । विशेषान् स्वस्वे प्रदेदे वक्ष्यामः । बृहदेवताकारस्तु आद्यायामृषि जातवेदस इति श्रुतेः इदं सूक्तं जातवेदस्यं मन्यते, न बुद्धाप्रेषम् । एवं ब्रूह — 'इमं तु जातवेदस्यं कुत्स आहिरसो जगौ । जागते षोडशर्षम्' (ब्र. बृदे ३, १२६) इति । इमम् स्तोमम् अर्हते जातवेदसे तादृष्यं एषा चतुर्थी । स्तोमार्हस्य जातप्रज्ञानस्य वाऽग्नेरर्थाय । रथमिव सम् महेम संशब्दोऽत्र सम्यक्तायान् । भदिरपि सामर्थ्यात् गत्वयोऽन्तर्णीतपवर्धश्च । यथा कश्चिद्दुःखं सम्यग् गमयेत् तद्वत् सम्यग्गामयेम^५ । मनीषया स्वयां प्रज्ञया । अस्माकं प्रज्ञयैव^६ स्तोममुच्चारयेत्त्वेतदाशासह इत्यर्थः । कस्मात् । उच्यते । भद्रा हि हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्मात् भद्रा । नः षष्ठीनिर्देशात् उपरीति वाक्यशेषः । सम्यग्गमे वा षष्ठी । अस्माकमुपरि अस्मासु वा । प्रमतिः प्रकृष्टानुग्रहात्मिका मतिः । अस्य अग्नेः संतदि सभायाम् । यस्मादर्थं वशादिसभालस्माकमनुग्रहक इत्यर्थः । परः प्रादः प्रत्यङ्गहृतत्वात् भिन्नं वाक्यम् । हे अग्ने ! सरुष्ये देवानां मनुष्याणां च स्तुत्यस्तोत्रसम्बन्धः सत्यम्^७, तस्मिन् । सप्तमीनिर्देशात् वर्तमाना इति वाक्यशेषः । मा रिषाम् मा हिंसिष्यहि केनचित् वयम् । कस्य सरुष्ये । उच्यते । तव ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'कुत्स आहिरसः' । इमम् स्तोमम् स्तोमार्हाय जातप्रज्ञाय रथमिव संकुर्मः प्रज्ञया । भजनीया हि अस्य अस्माकम् प्रमतिः भवति सहाऽवस्थाने^८ । अग्ने ! तव सत्ये वर्तमानाः वयम् मा विनश्येम ॥ १ ॥

मुद्गल० पञ्चदशेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'इमं स्तोमम्' इति षोडशर्षं प्रथमं सूक्तम्^९ । आहिरसः कुत्स^{१०} ऋषिः^{११} । पञ्चदशीषोडश्यौ त्रिष्टुभौ सिद्धा जगत्यः । अग्निः^{१२} देवता^{१३} ।

१. अग्निं अ. २. नास्ति अ ति. ३. नास्ति अ कु. ४-४. गौतमात्पुत्र अ ति. ५. परा ति. ६. योपरि ति. ७. 'मितादृ' ति. ८. पूर्व कु. ९. 'शर्षं वा पदान्तपूर्णे परम् ति. १०. 'वयम् । मे सूक्तो. ११. तथैव ति. १२. नास्ति अ. लयम् ति. १३-१३. नास्ति कु. १४. सहावस्थाने वि^{१५} अ' लयः सह वलाने ल; सह वर्तने कु. १५. नास्ति मे^{१६}.

'देवा भवतु 'सुन्वतो रथः' (ऋ. १, १४, ८) इति' त्रयः पादा देवदेवताकाः' । 'तत्रो मित्रः' (ऋ. १, १४, ११) इत्यर्थचो लिङ्गोक्तमित्रावरुणादिपद्देवत्वः । अथवा तस्याप्यग्निरेव देवता । मित्रावरुणाद्यस्तु निपातभास्त्वेनाऽप्रधानाः ॥

अर्हेते पूज्याय जातवेदेने जातानामुत्पन्नानां वेद्विने अग्नेये मनीषया निश्चितया बुद्ध्या इमम् एतत्सुकरूपम् स्तोमम् शोचम् रथमिव यथा तत्रा रथं संस्करोति तथा सम् मह्यं सम्भक्त् पूजिते कुर्मः । अस्य अग्नेः संसदि सम्भजने नः अस्माकम् प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिः' भद्रा हि कल्याणी समर्था खलु । अतस्तथा बुद्ध्या स्तुम इत्यर्थः । हे अग्ने ! तव सत्ये नः अस्माकं त्वया सह संकित्वे सति वयम् ना रिषाम हिंसिता न भवाम । अस्मान् रक्षेत्यर्थः ॥ १ ॥

यस्मै त्वमायजसे स साधत्यनर्वा क्षेति दधते सुवीर्यम् ।

स तूताव नैनमश्नोत्यंहतिरग्नें सुख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ २ ॥

यस्मै । त्वम् । आऽयजसे । सः । साधति । अनर्वा । क्षेति । दधते । सुवीर्यम् ।

सः । तूताव । न । एनम् । अश्नोति । अंहतिः । अग्ने । सुख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ २ ॥

स्कन्द० यस्मै यस्य' यजमानस्वार्थाय त्वम् आयजसे त्रयोदश देवान् यजसि, सः' साधति' साधयत्यात्म-
नोऽभिप्रेतानर्वा' । अनर्वा क्षेति अवैतिर्गोत्वर्थः' । अन्ये प्रत्याधिततवा' न गच्छतीत्यनर्वा, अन्ये'
'वाऽनाधिततया' गच्छतीत्यनर्वा । अन्यं च' अनाधित्य स्वस्थाने निवसतीत्यर्थः । दधते धारयति
चात्मनि सुवीर्यम् । सुवीर्यं च प्राप्नोतीत्यर्थः । सः एव तूताव तवतिर्बुद्धिकर्मा (तु. वा ९, २५) ।
सर्वोर्भुद्धिर्निर्वर्धते । न च एनम् अश्नोति आप्नोति अंहतिः पार्थ वधो वा । किञ्च अग्ने ! तस्ये मा
रिषाम वयम् तव ॥ २ ॥

वेङ्कट० यस्मै त्वम् देवान् आयजसे इषिः आदाय देवेभ्यः प्रयच्छसि । सः साधयति' अभिलषि-
तम्,' अप्रभृतः च निवसति, धारयति च सुवीर्यम्' । सः वर्धते, न एनम् अश्नोति अवतिः ॥ २ ॥

मुद्रल० यस्मै यजमानाय हे अग्ने ! त्वम् आयजसे देवानामिसुकल्पेन, सः' यजमानः साधति
स्वाभिलषितं साधयति । प्राप्नोतीत्यर्थः । किञ्च स यजमानः अनर्वा अनुभिरप्रभृतः सम् क्षेति
निवसति । तथा सुवीर्यम् शोभनवीर्योपेतं धनम् दधते धारयति । प्राप्नोतीत्यर्थः । धृत्वा च
सः यजमानः तूताव वर्धते । एनम् यजमानम् अंहतिः अतिदीरिष्यम् न अश्नोति न
प्राप्नोति । अन्यत् पूर्वच् ॥ २ ॥

शुक्रै त्वा सुमिधं साधया धियुस्त्वे देवा इविरदन्त्याहुतम् ।

त्वमादित्याँ आ वंह तान् ह्यु' इमस्यग्नें सुख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ३ ॥

१-१. नास्ति मै. २. देवदेवायः मै. ३. हि बुद्धिः हि सूको. ४. यस्य यस्य च ति.
५. नास्ति सूको. ६. नास्ति ल. ७. साधयत्या' कु. ८. अतिर्गं सूको. ९. 'मित्राणा कु. १०. अन्यः
ल. ११-११. नास्ति ल. † 'तथा न सूको. १३. 'वद कु. १३. 'लक्षि' वि' ल'. १४. नास्ति
वि' ल'.

शक्रेम । त्वा । सुम्ऽइधम् । साधय । धियः । त्वे इति । देवाः । हविः । अदन्ति । आऽहुतम् ।
त्वम् । आदित्यान् । आ । वह । तान् । हि । उऽमसि । अग्ने । सुर्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥

स्कन्द० शक्रेम शकनुषाम त्वाम् समिधम् तुमर्थेऽयं कमुल् । समिधितुम् । साधय अस्माकन्
धियः कर्माणि प्रज्ञा वा^१ । किञ्च ते त्वयि देवाः हविः अदन्ति भक्षयन्ति आहुतम्
मयाद्वा हुतम् । त्वम् आदित्यान् अदितेः पुत्रान् सर्वान् देवान् यष्टुम् आ वह । तान् हि
उऽमसि कामयामहे वयम् । किञ्च अग्ने । तव^२ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० शकनुषाम त्वा^३ वयं समेधितुम् । साधय कर्माणि । त्वयि देवाः हविः भक्षयन्ति आहुतम् ।
त्वम् इह आदित्यान् आ वह । तान् हि वयम् कामयामहे ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! त्वा त्वाम् समिधम् सम्यगिदं कर्तुम् शक्रेम शक्रे भूयास्म । त्वं च धियः
अस्मदीयानि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि साधय निष्पादय । त्वया हि सर्वे वागा निष्पाद्यन्ते ।
यस्मात् त्वे त्वय्यग्नौ आहुतम् अतिवग्भिः प्रक्षिप्तं चरुपुरोडाषादिकम् हविः देवाः अदन्ति
भक्षयन्ति । तस्मान् त्वं साधयेत्यर्थः । अपि च त्वम् आदित्यान् अदितेः पुत्रान् सर्वान् देवान्
आ वह अस्माकलार्थेमानय । तान् हि इदानीमेव वयम् उऽमसि कामयामहे । अन्यद् पूर्ववत् ॥ ३ ॥

भरामिध्मं कृणवामा हवीषि ते चितयन्तः पर्वणापर्वणा वयम् ।

जीवातेवे प्रतरं साधया धियोऽग्ने सुर्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ४ ॥

भराम । इधम् । कृणवाम । हवीषि । ते । चितयन्तः । पर्वणाऽपर्वणा । वयम् ।

जीवातेवे । प्रऽतरम् । साधय । धियः । अग्ने । सुर्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ४ ॥

स्कन्द० भराम शुद्धोऽप्ययं हरतिराहृपूर्वार्थे^४ द्रष्टव्यः । आहराम त्वदर्थम् इधम् । कृणवाम हवीषि
ते चितयन्तः ज्ञातवन्तः^५ । किम् । सामर्थ्याद् यज्ञकर्म त्वस्माहात्म्यं वा । पर्वणापर्वणा सप्तम्यर्थे
तृतीयेषां । पर्वणिपर्वणि^६ । पौर्णमास्याममावास्यायां चेत्यर्थः । वयम् । किञ्च जीवातेवे जीवातुर्जीविका,
तदर्थम् । प्रतरम् क्रियाविशेषणमिदम् । प्रकृष्टतरं प्रबुद्धतरं वा । साधय अस्माकम् धियः । किञ्च
अग्ने !^७ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० भराम इधम्, कृणवाम च^८ हवीषि तुभ्यम् बुध्यमानाः पर्वणापर्वणा अहोरात्रयोः
पर्वणि सायं च प्रातश्च । तान्वाम् अग्निहोत्रं कृणवाम, मासपर्वण्यो दर्शपूर्णमासौ, अतुलन्धिभिः
चातुर्मास्थानि । जीवितुम् प्रकृष्टतरम् अस्माकं कर्माणि साधय ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! त्वयागार्थम् इधम् इन्धनसाधनमेकविंशतिदावीरसकं^९ समित्समूहम् भराम
सम्पादयाम । तदन्तरम् ते तुभ्यम् हवीषि चरुपुरोडाशकृत्तान्ध्यानि वयम् कृणवाम करवाम ।
किं कुर्वन्तः । पर्वणापर्वणा प्रतिपक्षमाकृतान्वां दर्शपूर्णमासान्वाम् चितयन्तः त्वां प्रज्ञापयन्तः ।
स त्वम् जीवातेवे अस्माकं जीवनीषधाय चित्काळावस्थानाय धियः कर्माणि अग्निहोत्रादीनि प्रतरम्
प्रकृष्टतरम् साधय निष्पादय । अन्यद् समानम् ॥ ४ ॥

१. ण्युल् सूको. २. नास्ति ति. ३. नास्ति कु. ४-५. अनुमत्त्वा विं अ. ५. मत् सूको.
६. पर्वणि अ. ७. ग्ने सः अ ति. ८. नास्ति विं अ. ९. प्रकृष्टतरम् विं अ. १०. तिद्वीं मी.

विशां गोपा अस्य चरन्ति जन्तवो द्विपच्च यदुत चतुष्पदकुभिः ।

चित्रः प्रक्रेत उपसो महान् अस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ५ ॥

विशाम् । गोपाः । अस्य । चरन्ति । जन्तवः । द्विपच्च । यत् । उत । चतुःस्पद । अकुभिः ।
चित्रः । प्रक्रेतः । उपसोः । महान् । अस्ति । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ५ ॥

स्कन्द० विशाम् विदिति मनुष्यनाम (तु. निघ २, ३) । पुत्रपौत्रादिमनुष्याणाम् । गोपाः गोसारः ।
वस्य अग्नेः । पृथीनिर्देशात् स्वभूताः प्रसादेन वेति वाक्यशेषः । चरन्ति तत्रतत्र विचरन्ति ।
जन्तवः मनुष्याः । अविनश्यद्भिः पुत्रपौत्रादिमनुष्यैरुच्येताः^१ ते तत्रतत्र विचरन्ति अग्नेः स्वभूताः
प्रसादेन वेत्यर्थः । न च केवला जन्तवः । किं तर्हि । द्विपच्च यत् अन्वदपि यद् द्विपात्
तत्सर्वम् । उत चतुष्पात् चतुष्पाद् गवादिः । अकुभिः रात्रिनामैतत् (तु. निघ २, ७) । इह
तु साहचर्यात् नक्तान्तरपुं रश्मिपत्राद्यादियु वर्यते । सहयोगलक्षणा चैषा तृतीया । रात्रिचरैः^२
सहेत्यर्थः । चित्रः च अस्य प्रक्रेतः प्रज्ञानम्^३ । प्रकाश इत्यर्थः । उपसः लुप्तोपममेतत् दृष्टव्यम् ।
उपस इव । परः ऋक्शेषः प्रत्यक्षकृतस्यात् भिन्नं वाक्यम् । महान् त्वम् अति प्रभावतः ।
किञ्च अग्ने ॥ ५ ॥

वेङ्कट० विशाम् गोपाविता भवति अग्निः । सं परिचरन्ति जन्तवः यत् द्विपात् यत् च^४
चतुष्पाद् अज्जनसाधनैः आन्यैः । आश्रयः उपसः प्रज्ञापयिता महान् भवति ॥ ५ ॥

मुद्रल० अस्य अग्नेः जन्तवः जाता रश्मयः विशाम् सर्वेषां प्राणिनाम् गोपाः गोपावितारो रक्षकाः
सन्तः चरन्ति उद्वृच्छन्ति । तदनन्तरम् यत् च द्विपात् मनुष्यादिकमस्ति, उत अपि च चतुष्पात्
गवादिकं यदस्ति, तदुभयम् अकुभिः अज्जैः अल्प रश्मिभिरकम् आच्छिद्यन् अमृत् । हे अग्ने ।
चित्रः विचित्रदीप्तियुक्तः प्रक्रेतः रात्रावन्धकारावृत्तानां सर्वेषां प्रज्ञापयिता उपसः
उपोदेवताया अपि महान् गुणैरधिकः अग्नि भवति । उपसस्तु रात्रेश्वरमग्नेः प्रकाशयति,
अग्निस्तु सर्वेषां रात्रौ प्रकाशयतीति तस्य गुणाधिक्यम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये त्रिंशो वरीः ॥

त्वमध्वर्युक्त होतासि पूर्व्यः प्रश्नास्ता पोता जनुषा पुरोहितः ।

विशां विद्वां आर्विज्या धीर पुथ्यस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ६ ॥

त्वम् । अध्वर्युः । उत । होता । असि । पूर्व्यः । प्रश्नास्ता । पोता । जनुषा । पुरःहितः ।
विशां । विद्वां । आर्विज्या । धीर । पुथ्यसि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ६ ॥

स्कन्द० अध्वर्युर्वादिर्कर्मकारित्वाद्गैरयमध्वर्युर्वादिभ्यपदेशः । अग्न्यामत्तत्वाद्भ्रुवादिर्कर्मणामग्निदेव

१. *स्याणां स्वभूति. २-२. *पौत्रादिमनुष्यैः ति. ३. नास्ति कु ति. ४. *चो अ ति.

५. राज्ञा अ. ६. *ज्ञानाः ति. ७. नास्ति वि. ८. नास्ति वि अ. ९. ज्ञानं मे.

कर्तेत्युच्यते । त्वम् अर्जयुः अध्वर्युकर्मकारोत्सर्षः^१ । उत होता अपि पूर्वः^२ चिरन्तन इत्यर्थः । प्रशास्ता च पोता च स्वमेवासि । जनुषा जन्मना^३ । जन्मन एव प्रभृतीत्यर्थः । पुरोहितः^४ पूर्वस्थां दिश्याहवनीयात्मना^५ स्थापितः सन् । किञ्च जिज्ञा सर्वाणि विद्वान् आत्विज्या कृत्विक्क-
र्माणि । हे धीर! पुष्यसि त्वं स्वयं पुष्पासि वा यज्ञसम्पादनद्वारेण यज्ञमानत्वाद् ।
किञ्च अग्रे सख्ये ॥ ६ ॥

वेङ्कट० त्वम् अध्वर्युः अपि च होता भवसि प्रकः मैत्रावरुणः पोता च जातेन सर्वेण ब्रह्मत्वेन
पुरो निहितः^६ । सर्वाण्येव जानन् आत्विज्यानि पौषयसि प्राज्ञ!^७ ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे अग्रे ! त्वम् अध्वर्युः अध्वरख वागस्य नेता देवान् प्रति प्रेरयिता । उत अपि च पूर्वः
मुख्यः होता देवानामाह्वारार्थां वागनिष्पादकः अति भवसि । तथा प्रशास्ता प्रकषेण शास्ता
सर्वेषां शिक्षकोऽसि । पोता यज्ञस्य पावयिताऽसि । तथा जनुषा जन्मना स्वाभाष्येन पुरोहितः
पुरस्तादागामिनि स्वर्गादौ दितोऽनुकूलाचरणोऽसि । विद्वान् सर्वाणि आत्विज्या कृत्विज्य कर्माणि
आध्वर्यवादीनि विद्वान् जानस्त्वं हे धीर! प्राज्ञ! अग्रे पुष्यसि न्यूनधिकभावराहित्येन
सम्पूर्णानि करोषि । अन्यत् समानम् ॥ ६ ॥

यो विश्वतः सुप्रतीकः सदृङ्ङसि दूरे चित् सन्तुळिद्विवाति रोचसे ।

रात्र्याश्चिदन्धो अति देव पश्यस्यग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ७ ॥

यः । विश्वतः । सुप्रतीकः । सदृङ्ङ । असि । दूरे । चित् । सन् । तत्तुळिद्विवाति । अति । रोचसे ।
रात्र्याः । चित् । अन्धः । अति । देव । पश्यसि । अग्रे । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ७ ॥

स्कन्द० यः त्वम् विश्वतः सर्वतः सुप्रतीकः सुमुखः^१ सुदर्शनो वा । सदृङ् सदृशः^२ अति । दूरे चित्
दूरेऽपि सन् तत्तुळिद्वि विद्युन् तत्तुळिद्वित्युच्यते । विद्युदिव^३ । अति रोचसे सुन्दु दीप्यसे । अथवा
'तुळिद्व' (निघ २, १६) इत्यन्तिकनाम । दूरेऽपि 'सन् अन्तिक इव'^४ दीप्यसे । रात्र्याः चित्
रात्रेरपि स्वकम् अन्धः अति समोऽन्नान्ध उच्यते । कर्मोपसरोक्षुतेश्च योग्यक्रियाप्राहारः ।
तमोऽतीत्य । हे देव! पश्यसि यस्य ते तमसा दर्शनशक्तिर्न प्रतिबध्यते इत्यर्थः । यच्छब्द-
श्रुतेश्च तच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः तस्य । अग्रे!^५ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० 'यः समन्ताद्'^६ प्रज्वलन्^७ सर्वतः एव अन्धुनः सदृशो भवसि, स शोभनावयवः सन्
दूरे अपि सन् अन्तिक इवाऽऽस्थितः अति रोचसे । अपि वा विद्युदिव रोचसे । रात्र्याः
अपि अन्धः विनाशयसि ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे अग्रे ! 'यः त्वम्'^८ सुप्रतीकः शोभनाङ्गः सन् विश्वतः सर्वस्मादपि सदृङ् अति अन्धुनः

१. कर्मकारी अ. २. 'र्चः पूर्वः अ ति. ३. 'नातेव अ; नाति ति. ४. नाति अ. ५. 'तमसा
स्थितः ति. ६. निवर्तः वि अ; 'निहित वि' लपं. ७. प्राज्ञः सूको. ८-८ नाति सूको. ९. सुमुखः ति.
१०. 'दवापि ति. ११. नाति ति. १२-१२. सखिवातिके अ. १३. अतिः ति; अग्रे; अ. १४-१४. नाति
ति; वत्ते वि'^{११} अ'^{१२}. १५. सख्ये लपं. १६-१६. तव सूको.

सद्यो भवसि स स्वम् दूरे चित् सन् दूरेऽपि वर्तमानः सद् तद्विदेव अन्तिके वर्तमान इव अति रोचसे दीप्यसे । राध्याः चित् रात्रेः सम्बन्धितम् अन्तः बहुलमन्त्रकारमपि हे देव ! घोषमानाग्रे ! अति पश्यति अतीत्य प्रकाशसे । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ७ ॥

पूर्वो देवा भवतु सुन्वतो रयोऽस्पाकं शंसो अभिस्तु दृढयः ।

तदा जानीतोत पुष्यता वचोऽग्नें सूर्ये मा रिषामा वृयं तव ॥ ८ ॥

पूर्वैः । देवाः । भवतु । सुन्वतः । रयः । अस्पाकम् । शंसः । अभि । अस्तु । दुःऽध्यः । तत् । आ । जानीत । उत । पुष्यत । वचः । अग्नें । सूर्ये । मा । रिषाम् । वृयम् । तव ॥ ८ ॥

स्कन्द० 'पूर्वो देवाः' इत्यस्या क्वचः क्वापाश्वयः पादा देवदेवत्याः । समानजातानो मध्ये पूर्वः अभिस्तुः हे देवाः । भवतु सुन्वतः मत्प्रभृतैर्यजमानस्य रयः । अस्पाकम् च 'स्वन्वतः' शंसः आशंसनम् अभिलाषः अभि अस्तु 'सम्पत्त्याऽभिभवतु सूत्रो' इत्युपः पापबुद्धीन् स्वदीप्यसम्पत्तिकामान् । तत् एतत् आ जानीत आ इत्येष प्रतीत्यस्य स्थाने । मह्यं प्रतिजानीत । उत पुष्यत पुष्णीत संवर्धयत । असदीप्यत् वचः । परः पादो भिन्नदेवत्वान् भिन्नं वाक्यम् । अग्रे । ॥ ८ ॥

प्रेङ्गल० मुख्यः भवतु देवाः । यजमानस्य रयः । अस्पाकम् सुन्वतो शंसनम् अभिभवतु पापबुद्धीन् । तत् इदं मदीये वचनं वृयम् अभ्यनुजानीत । अपि च तत् पोषयत । इति देवदेवत्याः प्रथः पादाः ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे देवाः । अन्यवचवभूताः सर्वे देवाः । सुन्वतः सोमाभिषवे कुर्वसो यजमानस्य रयः पूर्वः अन्येषामयजमानानो रयेभ्यो मुख्यः भवतु । अपि च अस्पाकम् शंसः शंसनीयमभिषापरूपं पापम् इत्यः दुष्यः पापबुद्धीन् अस्मद्विनाशचरणपराम्बुद्धीन् अभि अस्तु अभिभवतु तान् वाधताम् । तत् इदं महाश्वे हे देवाः । आ जानीत आभिमुख्येनावगच्छत । उत अपि च तत् वचः असदीप्यं वचनं तदर्थोचरणेन पुष्यत प्रवर्धयत । हे देव ! सर्वात्मक ! अग्रे । सूर्ये इत्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

वृधेर्दुःशंसो अर्पं दृढयो जहि दूरे वा ये अन्ति वा के चिद्विणः ।

अथा यज्ञाय गृणते सुगं कृष्यत्रै सूर्ये मा रिषामा वृयं तव ॥ ९ ॥

वृधेः । दुःशंसान् । अर्पं । दुःऽश्वः । जहि । दूरे । वा । ये । अन्ति । वा । के । चित् । अत्रिणः । अर्थः । यज्ञाय । गृणते । सुगम् । कृषि । अग्नें । सूर्ये । मा । रिषाम् । वृयम् । तव ॥ ९ ॥

स्कन्द० वृधेः दुःशंसान् पापाभिलाषान् । अस्मद्विनाशकामानित्यर्थः । इत्युपः पापबुद्धीन् । अप जहि दूरे वा ये अन्तिके वा केचिद्विणः अन्तारः भक्षयितारः । विनाशयितारोऽस्माकमित्यर्थः ।

१. नास्ति कु. २. भृतो रवः अ. ३-३. शंसनम् अ. ४-४. बुद्धितान् अ ति. ५. अथाः इति. ६. उरसम्पत्तिं अ; तदीयं कु ति. ७. अग्नेति ति. ८. देवाय वि. ९. रये वि. १०. भवतु वा वि. ११. जानत सूको. १२. वचः मै. १३. अत्य वि ति. १४. नास्ति अ.

अपहृत्य' च 'अथ अनन्तरम्' यज्ञाय यज्ञार्थम्' एतत् स्तुतये मन्त्रं सुगम् अपठितमपि सुखनामैतदिह द्रष्टव्यम् । 'अनन्यमिन्द्र वरिवः सुखं कृषि' (ऋ ३, १०१, ४) इति यथा । सुखम् कृषिं कुरु । अथवा यज्ञार्थेति हेतुवृत्त्यायै चतुर्थी । सुगमशब्दोऽपि सुगमदेशवचनः । यज्ञेन हेतुना स्तुतो ममाद्यौ सुगमं स्वर्गादिदेशं कृर्वित्यर्थः । किञ्च अत्रे ! ॥ ९ ॥

षेङ्कट० आयुषैः दुर्वचनान् दुर्वर्द्धान् अप जहि, पूरे वा ये के निर अन्तिके वा भवन्ति अदनशोला राक्षसाः । अथ यज्ञार्थे स्तुतये शोभनगमनमार्गं कुरु ॥ ९ ॥

सुब्रह्म० हे अग्ने ! त्वम् वर्षैः हवनसाधनैरायुषैः दुःशंसान् दुःशेन कीर्तनीयान् द्रुणः दुर्धियः पाप-
बुद्धीन् अप जहि वर्षं प्रापय । ये के निर ये केचन अन्तिके अन्तिके वा पूरे वा पूरे विप्रकृष्टदेशे वर्तमानाः अत्रिणः अघारः राक्षसादयो विद्यान्ते, तान् दुर्धियोऽपज्जहीत्यर्थः । अथ अनन्तरम् यज्ञाय यज्ञपत्रये एतत् त्वं स्तुतये यज्ञमानाय सुगम् शोभने मार्गम् कृषिं कुरु । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ९ ॥

यदयुक्था अरुपा रोहिता रथे वार्तञ्जता वृषमस्यैव ते रवः ।

आदिन्वसि वनिनी धूमकेतुनाऽग्ने मस्ये मा रिपामा वयं तव ॥ १० ॥

यत् । अयुक्थाः । अरुपा । रोहिता । रथे । वार्तञ्जता । वृषमस्यैव । ते । रवः ।

आत् । इन्वसि । वनिनीः । धूमकेतुना । अग्ने । मस्ये । मा । रिपाम् । वयम् । तव ॥ १० ॥

स्कान्द० दावाग्नेरियं स्तुतिः । यत् यदा अयुक्थाः दावास्तत्वात् जीर्णे मन्तुं युनक्ति अरुपा गन्तारी रोहिता लोहितवर्णावधौ आत्मीये रथे । कीदृशी । वार्तञ्जता वार्तवत् यी ज्वरतः गच्छतः तौ वार्तज्जता । अदनन्तशोभावित्यर्थः । यदा इति वचनात् तदा इत्यप्लाहार्यम् । तदा रथेन गच्छतः वृषमस्यैव ते रवः । साकाङ्क्षत्वात् भवतीति वाक्यशेषः । आत् सर्वे च इन्वसि व्याप्तोपि वनिनः 'विष्वग् विद्यन्ति वनिनी न जानाः' (ऋ ७, ४३, १), 'वनिन् वनिनी वनिनश्च वीहवाः' (ऋ १०, ९१, ६) इति प्रयोगदर्शनात् वनिनी वनस्पतय इहोच्यन्ते । वनस्पतीन् । धूमकेतुना केतुः पताकोच्यते । धूमः केतुस्थानीयो यस्य तेन धूमकेतुना । सामर्थ्यात् 'ज्वालामसुदेन' 'ज्योतिषा' वा । ईदृशस्वाग्नेः ॥ १० ॥

षेङ्कट० यदा त्वं युनक्ति गन्तारी रोहितवर्णावधौ वार्तवेगी गमनाय स्वरथे, तदानीं गच्छतस्तव शब्दः कृपमस्यैव श्रूयते । अथ त्वं व्याप्तोपि वृषात् धूमकेतुना ज्वालामसुदेन ॥ १० ॥

सुब्रह्म० हे अग्ने ! अरुपा आरोचमानौ रोहिता लोहितवर्णावधौ वार्तञ्जता वार्तवत् 'वायोर्दुष्टं तवो' वेग इव वेगो व्योस्तत्वीहवावधौ रथे यत् यदा अयुक्थाः अयोज्यः, तदानीं वनानि दहतः ते तव रवः शब्दः वृषमस्यैव इत्यत्र महोक्षस्य शब्द इव गम्भीरो भवति । आत् अनन्तरम्

१. अपकृष्य सूको. २-२. नास्ति ति; अपव्रान्तं अ. ३. जात्या ति. ४. 'न मार्गं' लपे. ५. अन्तिकम् सूको. ६. 'त्वात् अ ति. ७-७. नास्ति ति. ८. 'व्याहार्यः अ ति. ९. 'सिरेन अ; 'सम्पत्तिरे कृ. १०. नास्ति ति. ११. 'दावो' वि' लपे. १२-१२. लपे: तं सूको.

वनिमः वनसम्बदान् वृक्षान् भूमकेतुना भूमः केतुः प्रज्ञापको बल्य तारणेन रक्षिमा इन्वसि
भ्यामोपि । अन्यत् पूर्वपत् ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये एकविंशो वर्गः ॥

अधे स्वनादुत विभ्युः पत्रिणो द्रप्सा यत् ते यवसादो व्यस्थिरन् ।

सुगं तत् ते तावकेभ्यो रथेभ्योऽग्नें सुख्ये मा रिषामा वृषं तव ॥ ११ ॥

अधे । स्वनात् । उत । विभ्युः । पत्रिणः । द्रप्साः । यत् । ते । यवसऽअदः । वि । अस्थिरन् ।
सुऽगम् । तत् । ते । तावकेभ्यः । रथेभ्यः । अग्नें । सुख्ये । मा । रिषाम् । वृषम् । तव ॥ ११ ॥

स्कन्द० अध-शब्दोऽत्र तदा इत्यर्थः^१ । तदा स्वनात् शब्दात् उत विभ्युः पत्रिणः^२ पत्रिणः पक्षिण
उच्यन्ते । पक्षिणोऽपि विभ्यति, किमुतान्ते प्राणिनः । कदा । उच्यते । श्रप्साः 'द्विदशान्
प्रास्य' इत्यादिषु द्रप्सरशब्दः कठिनवचनः । 'कठिनाः बहुलरूपा' इत्यर्थः । यत् यदा ते तत्र
दावात्मकस्य^३ स्वभूताः यवसादः यवसं^४ तृणम्, तस्यात्तरो ज्वालामुह्राः वि अस्थिरन् तिष्ठतेति^५
रूपम् । वि तिष्ठन्ते । सर्वं भ्याप्नुवन्तीत्यर्थः । किञ्च सुगम् तत् स्कन्दश्रुतेर्योगार्थसम्बन्धो
पच्छब्दोऽप्याहार्यः^६ । यत् पर्वतवृष्टादि अन्यः कश्चित् गन्तुं न शक्नोति सुगं तत् ते वृष ।
न च केवलस्य । किं तर्हि । तावकेभ्यः रथेभ्यः पश्यथे चतुर्यो पञ्चमो वा । 'एषो रथानां'
च त्वदीयानाम् । किञ्च अग्नेः सख्ये ॥ ११ ॥

चेङ्कट० यदा इवाग्नेः^७ यकस्थानि तृणस्य भक्षकाणि अरण्ये वि तिष्ठन्ते, अनन्तरमेव दवाशिशब्दात्^८
पक्षिणो विभ्यति । शोभनगमनम् तत् अरण्यम् अग्नेः रथेभ्यः भवति । ते इति पूरणम् । तत्
त्वं यथाऽऽस्मीथैः यथाकार्मं सञ्चरसीत्यर्थः ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! अध इरण्ये वनप्रवेशानन्तरम् स्वनात् त्वदीयात्^९ पूर्वोक्तगम्भीरशब्दात् । उत-
शब्दोऽप्यर्थः । पत्रिणः पक्षिणोऽपि विभ्युः विभ्यति भयं प्राप्नुवन्ति । किमु वक्तव्यमन्येषां
तत्रत्यानां वृक्षादीनां भीतिर्जायत इति । अतस्त्वयि वने प्रविशति सर्वे प्राणिनो भयं प्राप्नु-
वन्तीत्यर्थः । तारणस्य ते तव श्रप्साः ज्वालकदेशाः यवसादः यवसानामरण्ये वर्तमानानां
तृणानामन्तारः सन्तः यत् यदा वि अस्थिरन् विविधमवतिष्ठन्ते तत् तदा ते तत्र सर्वमरण्यम्
सुगम् सुखेन गन्तुं शक्यम् । अतः तावकेभ्यः त्वदीयेभ्यः रथेभ्यः च तदरण्ये सुगं भवति ।
पूर्वं प्रवृत्तैर्ज्वालकैः तृणादिषु दग्धेषु सत्सु त्वदीया रथाः प्रतिबन्धमन्तरेण पश्चाद्गच्छन्तीति
भावः । अन्यत् समानम् ॥ ११ ॥

अयं मित्रस्य वरुणस्य धार्यसेऽवयातां मरुतां हेळो अद्भुतः ।

मृळा सु नो भूर्त्वेपां मनः पुनरग्नें सुख्ये मा रिषामा वृषं तव ॥ १२ ॥

१. इत्यर्थे ति. २. नास्ति अ. ३-३. कठिनवहुल^१ ति; ^२बहुलरूपाः अ. ४. दाहारमं^३ ति.
५. वचम् अ. ६. 'व्यावर्तयः' ति. ७-७. रथान्तमेपां अ. ८. दवाग्नेः कृ. ९. दावश^४ वि.
१०. तदी^५ मे^६.

अयम् । मित्रस्य । वरुणस्य । धारयते । अवऽप्याताम् । मरुताम् । हेळः । अद्भुतः ।
मूळ । सु । नः । भूतु । एषाम् । मर्तः । पुनः । अग्ने । सूर्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ १२ ॥

स्कन्द० अग्नेतिहासनाचक्षत्रे— 'मित्रो वरुणो मरुतश्च कुस्यस्य यज्ञमाज्यमुः । सोऽग्निस्तुत्या क्षिप्त-
मनाः तासु तुष्टाव । तस्मै क्रुद्धा यज्ञादेवा जग्मुः । तत्प्रसक्तये कुस्योऽग्निसुवाच' इति^१ । अयम् धारयते
सोमपानाय मित्रस्य वरुणस्य मरुतां च अवयाताम् अवसादोऽपेत्यस्य स्थाने । अस्मत्क्रुद्धादप-
गच्छताम् । हेळः क्रोधः अद्भुतः महान् । साकाङ्क्षत्वाद् प्रसादेन व्यावर्तताम् इति वाच्यतेषः ।
एतद् कुर्वन् मूळ सु सुष्टु सुख्यं नः अस्मान् । भूतु एषाम् पुनः अप्यस्मासु मनः । पुनरप्य-
स्मासु सानुप्रवृत्तसो भवन्वित्यर्थः । किञ्च ओम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अयम् मित्रावरुणयोः सोमपानाय स्वर्गात् अवस्तात्^२ अगच्छताम् मरुताम्^३ च क्रोधो
महान् भवति । यदि प्रसादोऽस्माकं भवति कुष्यन्तीत्यर्थः^४ । एवं 'स्थिते तान् बभूव' अस्मान्
सुष्टु सुख्य । भवतु च एषाम् स्वत्प्रसादेन अस्मासु मनः पुनः अपि ॥ १२ ॥

सुद्वल० अयम् अग्नेः स्तोता मित्रस्य अहरभिमानीनो देवस्य वरुणस्य राज्यभिमानीनश्च सम्बन्धिने
धारयते धारणाय अवस्थापनाय भवतु । मित्रावरुणाविममद्येः स्तोतारं धारयतामित्यर्थः^५ । अवयाताम्
अवस्तादृच्छतां स्वर्गलोकस्याधस्तादन्तरिक्षे वर्तमानानाम् मरुताम् एतत्संज्ञानां देवानाम् हेळः
क्रोधः अद्भुतः महान् भवति । तस्माद् क्रोधाद् इममग्नेः स्तोतारं मित्रावरुणौ रक्षतामिति
शेषः । अपि च नः अस्मान् दे अग्ने । सु मूळ सुष्टु सुख्य सुख्य । एषाम् मरुताम् मनः च
पुनः भूतु पुनरपि प्रसन्नं भवतु । अन्यत् समानम् ॥ १२ ॥

देवो देवानामसि मित्रो अद्भुतो वसुर्वसूनामसि चारुध्वरे ।

शर्मन्त्स्याम तव सप्रथस्तमेऽग्ने सूर्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १३ ॥

देवः । देवानाम् । असि । मित्रः । अद्भुतः । वसुः । वसूनाम् । असि । चारुः । अश्वरे ।
शर्मन् । स्वाम् । तव । सप्रथःऽतमे । अग्ने । सूर्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ १३ ॥

स्कन्द० देवः स्वे सर्वेषाम् देवानाम् असि मित्रः अद्भुतः हविर्वेदनाद्युपकारकरणात्^६ महत् मित्रमसि ।
वसुः वसूनाम् असि धनानां च स्वे धनमसि धनकार्यकरत्वात् । चाः अश्वरे यज्ञे च शोभनोऽसि ।
तस्य शर्मन् धारणस्थाने वयम् स्वाम भवेम । प्राप्नुयामेत्यर्थः । तव "स्वभूते अग्निश्लोकाश्वरे"^७
सप्रथस्तमे सर्वतः पृथुतमे । अथवा 'शर्म' (तिष ३, ४) इति गृह्यताम् । गृहे स्वाम तव "सम्बन्धिनि
सर्वपृथुतमे । स्वया दीपमानमत्यन्तविस्तीर्णं"^८ गृहं वयं प्राप्नुयामेत्यर्थः । किञ्च अग्ने ॥ १३ ॥

१. नास्ति सूको. २. महान् ति. ३. नास्ति ति. ४. सुख्यं कु. ५. नास्ति विं अ.
६. नास्ति विं. ७. "वतो अं वि" कु ल रूपे. ८-६. रिषताम् विं. ९. वज विं अ. १०. "वितार"
सूको. ११. "करणत्वात् कु ति. १२-१२. भूतेति अ. १३-१३. संबन्धि... नामन्" ति.

वेङ्कट० देवः देवानाम् असि सक्ता महान् । वसुः वसूनाम् इति । वसवः देवाः, वेपाम् अपि वासवित्ता भवन्ति कन्यायाः खं यज्ञे । सुखे स्वाम तव सर्वतः पृथुतमे ॥ १३ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! देवः शोतमानस्त्वम् देवानाम् सर्वेषाम् अद्भुतः महान् मित्रः असि प्रीङ्गः सक्ता भवसि । तथा नारः शोभनस्त्वम् अन्तरे यज्ञे वसूनाम् सर्वेषां धनानाम् वसुः असि निवास-
यिता भवसि । अतोऽन्नाकारं वसूनि देहीत्यर्थः । किञ्च सप्रयत्नमे सर्वतः पृथुतमेऽतिशयेन विस्तीर्णं तव स्वस्वमन्त्रिण्यमि धर्मन् धर्मणि बज्रगृहे स्वान् वर्तमाना भवेम । अन्यत् पूर्ववत् ॥ १३ ॥

तत् ते भद्रं यत् समिद्धः स्वे दमे सोमाहुतो जरसे मृळ्यत्तमः ।

दधासि रत्नं द्रविणं च दाशुपेऽग्रे मुख्ये मा रिषामा वृयं तवं ॥ १४ ॥

तत् । ते । भद्रम् । यत् । समिद्धः । स्वे । दमे । सोमऽआहुतः । जरसे । मृळ्यत्तमः ।

दधासि । रत्नम् । द्रविणम् । च । दाशुपे । अग्ने । मुख्ये । मा । रिषाम् । वृयम् । तवं ॥ १४ ॥

स्कन्द० तत् चेदित्ते कर्म वा ते तव भद्रम् कन्याणम् । यत् समिद्धः सत् स्वे दमे बज्रगृहे । सोमाहुतः सोमयोगिनाहुतः सत् । जरसे शोभत्वाद् स्तौषि देवताः, सृष्टसे वा कृत्विग्भिः । मृळ्यत्तमः यदृणां च स्तौतृणां च सुखयितृत्तमः^१ । यच्च दधासि ददासि रत्नम् भाणित्वादि द्रविणम् धनम् च सुवर्णादि दाशुपे यजमानाय । किञ्च अग्ने! ॥ १४ ॥

वेङ्कट० तत् तव कन्याणम्, यत् त्वम् प्रज्वलितः स्वे बज्रगृहे सोमेन आहुतः सत् देवान् स्तौषि सुखयितृत्तमः । यच्च त्वम् रत्नम् धनम् च यजमानाय प्रयच्छसि । अग्ने! सख्ये इति^२ ॥ १४ ॥

मुद्गल० हे अग्ने! ते त्वस्वमन्त्रिण्यं तत् वसु भद्रम् भजनीयम् । प्रशस्तमित्यर्थः । किं पुनस्तत् । स्वे दमे स्वकीये उत्तरेषुदिलक्षणे निवासस्थाने । तस्वामुत्तरेणां समिद्धः सम्बन्धितः प्रज्वलितः सोमाहुतः हुतेन सोमरसेन सन्तर्पितः सत् जरसे कृत्विग्भिः सृष्टसे इति यदस्ति । यज्ञद्रमित्यर्थः । पूर्वं प्रशस्तस्त्वम् मृळ्यत्तमः अतिशयेनास्माकं सुखयिता भूत्वा रत्नम् रमणीयं कर्मफलम् द्रविणम् धनम् च दाशुपे इविदेतवते यजमानाय दधासि प्रयच्छसि । अन्यत् समानम् ॥ १४ ॥

यस्मै त्वं सुद्रविणो ददाशोऽन्नागास्त्वमदिते सुर्वर्ताता ।

यं भद्रेण शर्वसा चोदयासि प्रजावृता राधस्ता ते स्याम ॥ १५ ॥

यस्मै । त्वम् । सुऽद्रविणः । ददाशः । अन्नागाऽऽवम् । अदिते । सुर्वर्ताता ।

यम् । भद्रेण । शर्वसा । चोदयासि । प्रजाऽवृता । राधस्ता । ते । स्याम ॥ १५ ॥ ॥

स्कन्द० यस्मै त्वम् हे सुद्रविणः! सुधनः^३ सुखलः^४ वा । ददाशः ददासि । किम् । उच्यते । अन्नागास्त्वम् आगः पापमुच्यते । 'अपापत्वम् अपुण्यवर्जितत्वम्' । हे अदिते! अदितिदेवमाता ।

१. कर्म ति. २. 'व कर्त् ति. ३. नास्ति ज. ४. नास्ति सूको. ५. नास्ति इ. ६. 'धनः सूको. ७. 'वर्त्तः सूको. ८. किन्तु ति. ९-१०. अपापः त्वमपुण्यवर्जित अ ति.

तच्छन्दैर्देदं सोऽयमित्यभिसम्बन्धात्^१ पुत्रस्वाप्तिरभिधानम् । अदितेः पुत्र इत्यर्थः । अथवा
अदितिशाब्दः अदीनापर्यायः । अदीना! क्षयवन्वित! इत्यर्थः । सर्वताता सर्वशब्दादयम्^२ 'सर्वदेवाणामित्'
(पा ४, ४, १४२) इत्येवं स्वाधिकस्तात्पर्यवशात् । 'सप्तम्याश्च डादेशः' । सर्वश्रेष्ठ्यर्थः । अथवा
अनागास्तवन् इति आगशब्दः अपराधवचनः । सर्वतातेत्यपि सर्वैव ऐष्टिकवाङ्मयकसौमिकरूपा
कर्मसन्ततिपञ्च उच्यन्ते । यस्मै^३ वैगुण्यलक्षणपराधवर्जितत्वे यज्ञेषु इवासि, तस्य^४ विगुणमपि
यज्ञं सगुणं करोषीत्यर्थः । यम् च भद्रेण शवसा 'इत्थंभूतलक्षणे' (पा २, ३, २१)
इत्येवमेवा गृहीया । भद्रेण बलेन सम्बद्धम् । चोदयासि तत्रतत्र प्रवर्तयसि । ये भद्रेण बलेन
संयोज्य 'तत्रतत्र विनियोजयसि' इत्यर्थः^५ । न च केवलं बलेन । प्रजावता राधसा
प्रजासहितेन 'च धनेन' । ते ययम् एव स्याम । अस्माकमेव सर्वमिदं कुर्वित्यर्थः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० यस्मै त्वम् अग्ने! शोभनघन!!^६ प्रयच्छसि अपायवाद्म्^७ असन्निहत! यज्ञे कृते, यम् च
त्वं कल्याणेन बलेन संयोज्य युद्धे प्रेरयसि, ये वा प्रजावता धनेन संयोजयसि, वयं च
ते भवान् । 'ते वयम् इह स्याम' इति आस्कः (१२, २४) ॥ १५ ॥

मुद्रल० हे सुद्रविणा! शोभनघन! अदिते! अखण्डनीयाग्ने! सर्वताता सर्वांस्तु कर्मतत्पिपु यज्ञेषु
वर्तमानाय यस्मै यजमानाय अनागास्तवम् अपायत्वं पापराहित्येन कर्माहंताम्^८ त्वम् दवाशः
प्रयच्छसि, स यजमानः समृद्धो भवति । यम् च यजमानम् भद्रेण भजनीयेन कल्याणेन शवसा
बलेन चोदयासि संयोजयसि सोऽपि समृद्धो भवति । वयं च स्वोत्तारः प्रजावता प्रजाभि-
पुत्रपौत्रैर्दुक्तेन ते राधसा त्वया दत्तेन धनेन युक्ताः स्याम भवेम ॥ १५ ॥

स त्वर्मग्रे सौभग्वत्स्यं विद्वान्स्माकमायुः प्र तिर्ह देव ।

तन्नो मित्रो वरुणो भामहन्तामर्दितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १६ ॥

सः । त्वम् । अग्ने । सौभग्वत्स्यं । विद्वान् । अस्माकम् । आयुः । प्र । तिर्ह । इह । देव ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । भामहन्ताम् । अर्दितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १६ ॥

स्कन्द० 'उत्तमागास्तवोऽर्थं तस्मैव वा यत्न तत्पूर्वमुक्तं मित्रादिभ्यो'^९ वात्र पठ्यः कृताभ्यः' ।
अध्यायस्य सूक्तस्य वा उत्तमाया अस्या ऋचः उत्तरमर्थं तस्यैव वा यत्न तत् पूर्वमुक्तम्
अग्नेः, मित्रादिभ्यो वा^{१०} पठ्यः देवताभ्यः अत्रैव ऋचिः^{११} कृताभ्यो व्यवस्तितान्यः निगादितान्य
इत्यर्थः । 'एतेनोदकं' । बहुदेवतयेषु समानधर्मा पुनरुक्त उदकं इत्युच्यते । बहुदेवतेषु^{१२} उक्तेषु
'वन्द्यमा अयम्' (ऋ १, १०५, १), 'तदक्षयम्' (ऋ १, १११, १) इत्यादिषु, द्विदेवतेषु 'य

१. 'सम्बन्धः ति. २. 'देव सर्वतातीत्येवम् ति. ३-४. प्रत्ययः ति. ५-४. 'स्वाद्य'

सूको. ५. तस्मै ति. ६. यत्न ति. ७. 'वन्द्यम् ति. ८-८. तत्र वि... तिस्यर्थं ति. † नास्ति
अ. ९-९. धनेन च अ. १०. 'यं वि' अ. ११. 'पठ्यम् वि' अ. १२. कर्माहन्तां सूको.
१३. निगादित्यर्थं ति. १४. नास्ति ति. १५. नास्ति अ. १६. 'यको अ; 'यदि ति. १७. बहुषु
देव' ति.

इन्द्रासौ चित्तमः' (ऋ १, १०८, १), 'इंळे यावापृथिवी' (ऋ १, ११२, १) इत्यारिषु वः
सूक्ताध्याययोरर्ध्वे उदकेः स एतेनार्ध्वेन समावृत्तौ वेदितव्यः । यथैष' 'प्रकृतदेवताकः
नियमितमित्रादिदेवताको' वा, एवं सोऽपीत्यर्थः । तत्र प्रकृतान्निदेवताकता' तावदस्यार्ध्वेस्य'
एव । एवमस्या अचोऽर्ध्वोपना । य उक्तगुणोऽसि सः त्वम् हे अग्ने! सौभगात्त्वस्य 'भगः' (मिथ
२, १०) इति भगनाम । शोभने भर्तृ हविलक्षणं यस्य स सुभगः । सुभग एव सौभगाः ।
स्वाधिकस्तद्धितः । तस्य भावः सौभगात्त्वम् । तस्य सौभगात्त्वस्य विद्वान् । स हविलक्षणात्स्यार्कं
जानन्नित्यर्थः । अस्माकम् आयुः प्र तिर प्रवर्धय । इह 'अग्निं लोके' वा हे देव ! । तत् च नः स्वधा
प्रवर्धयमाने त्वत्प्रसादादेव मनहन्ताम् जन्वन्तं पूजयन्तु' । अनुमन्यन्त्वामित्यर्थः' । के । मित्रः
वरुणः अदितिः सिन्धुः पृथिवी उत योः । 'एवमग्नेः श्राधान्यं मित्रादीनां चाप्राधान्यम् ।
अतोऽस्य सूक्तस्याग्नेयस्य न व्याघातः । मित्रादिदेवताकत्वे तु पूर्वानपेक्ष एषोऽर्ध्वे योजयितव्यः' ।
त्वम् अग्ने! अस्माकमायुः प्रवर्धय । 'तत् ते' मित्राद्योऽपि मामहन्ताम् । न केवलोऽतिरेवेति ॥ १६ ॥

बलभीविनिवास्वेतापुगर्थांगमसंहतिम् ।

भर्तृभुवसुतश्चके स्कन्दस्वामी ययामति ॥

इति भर्तृभुवसुतस्य स्कन्दस्वामिनः कृती ऋग्वेद्भाष्ये
षष्ठोऽध्यायः ॥

वेङ्कट० सः त्वम् अग्ने! सौभाग्यं^१ कर्तुं जानन् अस्माकम् आयुः वर्धय अग्निं लोके सति
देव ! । तत् इदम् अग्नेः^२ स्तोत्रं मित्राद्योऽपि पूजयन्तु^३ इति^४ ॥ १६ ॥

इत्येवं^५ षष्ठमध्यायं^६ व्याकरोत् प्रथमेऽष्टके ।

भरतस्य कुले जाते माधवो वेङ्कटात्मजः ॥ १ ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताभ्याख्याने
प्रथमाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

मुद्रल० हे देव ! दानादिगुणयुक्त ! अग्ने ! सः पूर्वोक्तगुणविशिष्टः त्वम् सौभगात्त्वस्य सुभगात्वं सौभाग्यम्
विद्वान् जानन् इह अस्मिन् कर्मणि अस्माकम् आयुः प्र तिर प्रवर्धय । त्वया प्रवर्धितम् नः अस्माकम्
तत् आयुर्मित्राद्यैः यद् देवताः मनहन्ताम् पूजयन्ताम् । रक्षन्स्वित्यर्थः । मित्रः प्रमीतेस्त्राता । वरुणः
अनिष्टानां निवारयिता । अदितिः अदीनां अखण्डनीया वा देवमाता । सिन्धुः स्वन्दनशीलोदकात्मा
देवता । पृथिवी प्रथिता भूदेवता । उत इति समुच्चये । योः प्रकाशमाना पुलीकात्मा देवता ।
पुताश्च सर्वा अग्निना प्रवर्धितमायुर्मनहन्तामिति पूर्वचान्वयः ॥ १६ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये त्वात्रिंशो वरः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे समान्ये प्रथमाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. यथैष कुः कौव अ ति. २-२. 'देवताविद्यमित' ति. ३. 'देवताकत्वे ति. ४. 'प्रवर्धय' अ.
५-५. लोके अग्निं अ. ६. पूजयन्तु कु. ७. अनुमन्यन्त्वामि कु ति. ८. नास्ति ति. ९-९. तयो ति.
१०. 'नाम्यं वि' अ. ११. 'ते वि' अ. नास्ति वि. १२. 'ति वि' अ. १३. नास्ति कु.
१४. 'तीने वि' अ. इति अ वि. १५. 'श्राधान्यं वि'.

[१५]

द्वे विरूपे चरतः स्वर्थे अन्यान्या वृत्समुप धापयेते ।

हरिरन्यस्यां भवति स्वधावाञ् शुक्रो अन्यस्यां दृश्ये सुवर्चाः ॥ १ ॥

द्वे इति । विरूपे इति विरूपे । चरतः । स्वर्थे इति सुऽर्थे । अन्याऽन्या । वृत्सम् । उप । धापयेते इति । हरिः । अन्यस्याम् । भवति । स्वधाऽवान् । शुक्रः । अन्यस्याम् । दृश्ये । सुवर्चाः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'औपसाय वा' । 'द्वे विरूपे चरतः' इत्यौपसाय वा मध्ये शुद्धाय वा । 'शुद्धस्य त्वन्नामेः स्तुतिर्दृश्यते नौपस्यत् । द्वे रात्र्युपसौ विरूपे विभिस्ररूपे चरतः रात्रिर्गता उवा भागता, उवा गता रात्रिरागता, एवं गच्छतः । स्वर्थे अर्थशब्दः अर्थेर्गत्वर्थस्य गमनवचनः प्रयोजनवचनो वा । शोभनगमने 'शोभनप्रयोजने वा' । अन्यान्या क्तम् अन्योन्यत्वं च वत्सस्थानीयम् 'अग्निम् । अग्निः' हि रात्र्युपसोरुभयोः अपि वत्सस्थानीयः, तत्र जायमानत्वात् । उप धापयेते घेट् पाने । उपगम्य धापयतः पापयतः^१ । किम् । सामर्थ्यात् आहुतीः । रात्रिर्हि उपगम्य सायमाहुतीरग्निं पापयति, प्रातराहुतीरुवाः । पूर्वोत्तरयोर्धर्मयोरेकवाक्यताप्रसिद्धयर्थं यत्तच्छब्दावध्याहरतन्वौ । ये द्वे 'रात्र्युपसौ चरतः अन्योन्यत्वं च वत्सस्थानीयम् अग्निम्' उपधापयेते, तयोः हरिः अन्यस्याम् भवति हरितवर्णं एकस्यां शरीरे स्वधावान् अश्वानग्निः, शुक्रः अन्यस्याम् दृश्ये शुक्रवर्णोऽन्यस्यां दृश्यते उपसि । उवसा चात्र वत्समनन्तरभाष्यहरदृश्यते^२ । अहम्यादित्वात्मना स्ववस्थितः सन् शुक्ररूपोऽप्रिदृश्यत इत्यर्थः । सुवर्चाः सुर्दासः ॥ १ ॥

वेङ्कट०

'अध्यायम् द्वे 'विरूपे' च' साधवो न्यायिकीरिति ।

अन्वादेशस्य विषये वक्तव्यं सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

'अस्य' इति प्रथमादेश उदात्तं स्मर्यते पठम् ।

अन्वादेशे चातुद्रात्तम् 'अस्य वामस्य'^३ दृश्यते ॥ २ ॥

'अस्येह' मातुः सवने^४ नन्दापोऽत्र दृश्यते ।

'अस्मा अस्य' इति सूक्तेऽस्मिन्नत्र एवापदिश्यते ॥ ३ ॥

आप्येकस्यामन्वादेश^५ इति वक्तुं न युज्यते^६ ।

'शुक्रवर्णस्य काम्याया'^७ भिन्नायामपि दर्शनात् ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति अ. २. नास्ति सूको. ३-३. 'मन्त्रप्रत्युपकारान्तरप्रयोजने अ; 'मन्त्रप्रत्युपकारान्तरप्रयोजने अ; 'चकने कु. ४-४. नास्ति अ. ५. नास्ति ति. ६-६. रात्रि-प्रमग्निम् अ. ७. 'तत्समत्' कु. ८. ९. ३५७ प्र. ९-९. विरूपेति चैत्र अ. १०. अ. २, १६४, १. ११. अ. २, ६१, ७. १२. 'अप्येकस्या' कु अ. १३. शुक्रवर्ते वि' लपं. १४. काम्या' वि' अं लपं अ; अ. २, ६, २.

'नार्यै विपुत्र तैन्मुदुः'^१, 'नकिरस्य सहन्व'^२ च ।
 'एषा शैर्य सुनुता'^३ ऋचञ्जात्र निदर्शनम् ॥ ५ ॥
 'विधीवरस्य वरिमा'^४ सूक्तादी च प्रदश्यते ।
 अन्वादेशः पूर्वसूक्ते स्तुयस्वीव पुनः स्तुतौ ॥ ६ ॥
 अन्वादेशः^५ पादमव्ये सर्वधेति न युज्यते ।
 यस्मादुदात्ता दृश्यन्ते पादमव्येऽपि तद्यथा ॥ ७ ॥
 'माकिनेो अस्य परिपूतिः'^६ 'अमे चिक्रिद्वपुस्य नः'^७ ।
 पादो 'ज्यार्यासमस्व'^८ इति सर्वे तत्र निदर्शनम् ॥ ८ ॥
 पादादिच्यनुदात्तोऽस्य न कदाचन दृश्यते ।
 उदात्ताः पादमव्येऽपि दृश्यन्ते बहवस्तथा ॥ ९ ॥
 पात्पादावपदिष्टोऽपि लौकिकैरपदिश्यते ।
 उच्चैर्धर्मा ततस्तत्रा^९ नान्वादेशस्य सम्भवः ॥ १० ॥
 पूर्वस्मिन् प्रकृतो वाक्ने वाक्चमव्येऽपदिश्यते ।
 नीचैर्यस्वभावेन सोऽन्वादेशः सृष्टो युधेः ॥ ११ ॥

कुसः । द्वे निष्करूपे करतः शोभनकार्ये, अन्वान्या च^{१०} वत्सम् उपधापयतः । तत्र आदित्यः
 अन्यस्याम् बह्वि बलवात् भवति, सुक्रवर्णः अग्निः रात्रौ दशे सुदीप्तिः^{११} ॥ १ ॥

मुद्गल० प्रथमे मण्डले^{१२} पञ्चदशोऽनुवाके प्रथमं सूक्तं व्याख्यातम्^{१३} । 'द्वे विरूपे' इत्येकादशर्चे द्वितीयं
 सूक्तम्^{१४} । आहिरसः कुस ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । औषसगुणत्रिशिराग्निः देवता शुद्धोऽग्निर्वा
 देवता ॥

स्वधे स्वरणे शोभनगमनागमने निरूपे विषमरूपे मुद्गलुष्णतया मानारूपे द्वे अहोरात्रे करतः
 पुनःपुनः पर्यावर्तते । ते आहोरात्रे अग्नेः सूर्यस्य च जन्मवै । तत्र रात्रेः पुत्रः सूर्यः । स
 हि गर्भवत् रात्रावन्तर्हितः सन् तस्याः चरमभागानुत्पद्यते । अह्नः पुत्रोऽग्निः । स हि तत्र
 विशमानोऽपि प्रकाशराहित्येन असत्कल्पः सन् तस्मान् अह्नः सकाशात् निर्मुक्तः प्रकाशमानं
 स्वात्मानं लभते । अतोऽनघोरतयोः पुत्रत्वम् । ते आहोरात्रे वत्सम् स्वेखं पुत्रम् अन्वान्या
 परस्परव्यतिहारणं उपधापयेते स्वकार्यं रसं प्रापयतः । यद्गान्धा^{१५} कर्तव्यं स्वपुत्रत्वादित्यस्य
 रसस्य प्रापनं तद्गहः करोति । यद्गहः कर्तव्यं स्वपुत्रत्वाग्ने रसस्य प्रापनं तद्ग्रात्रिः करोति ।
 एतच्च सार्यमातःकालीनाहुर्वभिप्रायम् । यत्पादिवं तस्मात् अन्यस्याम् स्वजनन्याः अन्यस्याम्

१. अ. १, २३, १२. २. अ. १, २७, ८. ३. अ. १, ८, ८. ४. अ. १, ५५, १; 'नहिमा सूको.
 ५. अन्वादेशो वैक्रज. ६. अ. ९, ८५, ८. ७. अ. ५, २२, ४. ८. अ. ५, ४४, ८. ९. 'पदश्यते' अ' वि^{१०},
 १०. तत्र तत्र अ'. ११. नास्ति वि' अ' कु. १२. 'वीतः कु. १३. नास्ति मे'. १४. नास्ति मे'.
 १५. 'गान्धाः मे'.

अहराग्निकायाम् अग्नेर्जनन्याम् हरिः रसहरणशील आदित्यः स्वभावान् इविलक्षणकृत्वान् भवति ।
शुकः निर्मलदीप्तिरग्निः स्वजनन्याः अन्वस्याम् रात्र्यामादित्यस्य जनन्याम् सुवर्नाः शौभनदीप्तियुक्तः
सन् दशैरे दश्यते ॥ १ ॥

दशमं त्वष्टुर्जनयन्तु गर्भमतन्द्रासो युवतयो विभृत्रम् ।

तिग्मानीकं स्वयंशसं जनेषु विरोचमानं परि पीं नयन्ति ॥ २ ॥

दश । इमम् । त्वष्टुः । जनयन्तु । गर्भम् । अतन्द्रासः । युवतयः । विभृत्रम् ।

तिग्मऽर्जनीकम् । स्वऽयंशसम् । जनेषु । विऽरोचमानम् । परि । सीम् । नयन्ति ॥ २ ॥

स्कन्द० अग्नेतिहासमाचक्षते — 'सर्वमिदमन्धेन तमसा क्षणेनैवावृत्तमभवत् । अथ त्वष्टा दिश्वग्नि-
जनयत् । तस्मिन्नतृष्यति' प्रवर्धमाने आकाशे प्राञ्जलत्' । तं दिशः धावायुधिष्यौ चामृतेन
तपैयित्वा तत्रतत्र विहृतवत्यः' इति । तदेतदिहोच्यते — 'दशमं त्वष्टुः' इति । अतस्त्रो दिशः
अतस्त्राऽवान्तरदिशः ऊर्ध्वम् अथ इति एता दश दिशः इमम् अग्निम् त्वष्टुः सकाशात्
जनयन्तु जनितवत्यः' । गर्भम् अपत्यभूतम् । अतन्द्रासः अनलसाः युवतयः तरुण्यः । विभृत्रम्
अत्रतत्र विद्विषतेऽस्माविति विभृत्रः तं विभृत्रम् । तिग्मानीकम् तिस्रसशब्दस्तीक्ष्णवचनः ।
अनीकमित्यपि लोके खड्गस्य मुखमुच्यते । इह तु तीक्ष्णाभत्वादेलात्सादृश्यात्' ज्वाला उच्यन्ते ।
तीक्ष्णज्वालमित्यर्थः । अथवा ब्राह्मणानीकं क्षत्रियानीकमिति प्रयोगदर्शनादर्जनीकशब्दः समूहवचनः ।
सामर्थ्याच्चैह ज्वालासमूहमाह, नान्यम् । तीक्ष्णज्वालासमूहमित्यर्थः । स्वयंशसम् आत्मनिमित्तकीर्तिम् ।
जनयित्वाऽभृतेन तपैयित्वा जनेषु मनुष्येषु विरोचमानम् विविधं दीप्यमानम् परि सीम्
नयन्ति परीति सर्वतोभावे । सीमिति पदपूरणः' । नयन्तीति भूते लट्, छान्दसत्वात् । सर्वतो
नीतवत्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० दश' दिशः एतम् अग्निं त्वष्टा दिक्षु निषिक्तं गर्भभूतं जनितवत्यः अनलसाः युवतयः
धारकन् बहू इतन्ततः विहृतम् । तीक्ष्णज्वालं स्वभूतकीर्तिं मनुष्येषु परिणयन्ति विरोचमानम्
परितः ॥ २ ॥

मुद्राल० अतन्द्रासः स्वकार्ये जगतः पोषणे अनलसाः आलस्यरहिताः । जागरुका इत्यर्थः । युवतयः
नित्यतरुण्यः । अजरामरणा इत्यर्थः । एवंभूताः दश प्राच्याद्या दशसंख्याकाः दिशः गर्भम् मेघेषु
गर्भरूपेणान्तर्वर्तमानम् त्वष्टुः दीप्ताद् मध्यमाद् वायोः सकाशात् इमम् जनयन्तु वैद्युतमग्निम्
उत्पादयन्ति । कीदृशमग्निम् । विभृत्रम् सर्वेषु भूतेषु विहृतम् । जाडरूपेण विभज्य वर्तमानमित्यर्थः ।
तिग्मानीकम् तीक्ष्णमुखं तीक्ष्णतेजसम् । नत एव हि वैद्युताग्निदर्शनात् इष्टिः प्रतिदृश्यते ।
स्वयंशसम् स्वाशक्त्यंशस्कम् । अतिशयेन यथास्त्विनमित्यर्थः । जनेषु जनपदेषु सर्वेषु देशेषु विरोच-
मानम् विशेषेण दीप्यमानम् । बहूनामुपकारकमित्यर्थः । एवंभूतम् सीम् एतमग्निम् परि परितः सर्वतो
नयन्ति स्वस्वोपकाराय सर्वे जनाः स्वकीये देशं प्रापयन्ति ॥ २ ॥

१. मसिन् ति. २. अलन् कुः 'जलन् अ ति. ३. अनाकित्यः अ ति. ४. 'अनादेतत्' ति.
५. 'पूरणम् ति. ६. आति वि' अ'.

त्रीणि जाना परि भूपन्त्यस्य समुद्र एकं दिव्येकमप्सु ।

पूर्वाम्नु प्र दिशं पार्थिवानामृतन् प्रशासद् वि दधावनुष्टु ॥ ३ ॥

त्रीणि । जाना । परि । भूपन्ति । अस्य । समुद्रे । एकम् । दिवि । एकम् । अप्सु ।

पूर्वाम् । अन्तु । प्र । दिशम् । पार्थिवानाम् । अतन् । प्रशासत् । वि । दधौ । अनुष्टु ॥३॥

स्कन्द० त्रीणि जाना जन्मानि परि भूपन्ति परिपूर्वो भवतिः सर्वत्र परिग्रहे । परिगृह्णन्ति । अस्य अग्नेः । सत्सु^१ अप्यन्वेषु जन्मसु सारभूतत्वात् त्रीण्येव जन्मान्यस्याग्नेः परिगृह्णन्तीत्यर्थः । कसमानि । उच्यते । समुद्रे एकम् वायवात्मना । दिवि एकम् वादित्यात्मना । अप्सु^२ अप्साद्योऽत्रोदकवचनः अन्तरिक्षनाम वा । वृष्टिलक्षणासु अप्सु^३ अन्तरिक्षे वा^४ अपरं वैशुतात्मना । किञ्च^५ पूर्वाम् अनु प्र दिशम् अनुशास्यो 'लक्षणेत्थंभूतात्मान' (पा १, ४, ९०) इत्येवं कर्मप्रवचनीयः प्रतिशब्देन समानार्थः प्रशासदित्वात्प्रायेण सम्बन्धितत्वात् । प्रशासद्स्तूपसर्गः । पूर्वा दिशं प्रति । पूर्वकां दिग्बाहवनीयात्मना स्ववस्थापितः सञ्चित्यर्थः । पार्थिवानाम् पृथिव्यां सम्भवानां यजमानानाम् ऋतुं यागकालान् प्रशासन् प्रकर्षेण कथयन्निव वि दधौ विप्रधाति । करोतीत्यर्थः । किम् । उच्यते । अनुष्टु यागकर्म । चागे करोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० जानाः स्रोतारः अत्र त्रीणि जन्मानि अलङ्कुर्वन्ति — अन्तरिक्षस्थम् एकम्, 'दिव्यम् अपरम्, अनु अपरम्' । सोऽयं प्राचीम् दिशम् प्रति स्थित्वा मनुज्याणां स्युष्णनेन^१ कालान् प्रशासत् कल्पाने प्रकर्षेण विप्रधाति इति । औपसम्^२ अग्निम् आह । औपसाग्निप्रधाने वेदे सूक्तम् । अत्र कारवाचनः — 'औपसाय वाऽग्ने' (ऋ २, १, ९५) इति ॥ ३ ॥

सुब्रह्म० अस्य अग्नेः त्रीणि विसृज्यत्कानि जाना जननानि जन्मानि परि भूपन्ति परितः सर्वतः अलङ्कुर्वन्ति । समुद्रे अर्धौ वरुवानलरूपेण एकम् जन्म, दिवि शुलोकं वादित्यात्मना एकम्, अप्सु अन्तरिक्षे वैशुताग्ररूपेण एकम् । एवमग्निस्त्रेष्वाऽऽरमानं विभज्य त्रिषु स्थानेषु वर्तत इत्यर्थः । तत्रादित्यात्मना वर्तमानः सोऽग्निः ऋतुं वसन्ताद्यन् पठतन् अनु प्रशासन् प्रकर्षेण विभक्तया स्थापयन्^३ पार्थिवानाम् पृथिव्याः सम्बन्धिनां सर्वेषां प्राणिनाम् पूर्वाम् प्राचीम् प्र दिशम् प्रकृष्टां ककुभन् अनुष्टु सम्बन्धनुकमेण वि दधौ कृतवान् ॥ ३ ॥

क इमं वीं निष्यमा चिकेत वृत्सो मातृर्जनयत स्वधार्भिः ।

बह्वीनां गर्भो अपसामुपस्थान्महान् कविर्निश्चरति स्वधावान् ॥ ४ ॥

कः । इमम् । वः । निष्यम् । आ । चिकेत । वृत्सः । मातृः । जनयत् । स्वधार्भिः ।

बह्वीनाम् । गर्भोः । अपसाम् । उपऽस्थात् । महान् । कविः । निः । चरति । स्वधावान् ॥ ४ ॥

१. नास्ति ति. २. नास्ति मूको. ३-३. "नाम ... गारवन्सु ति. ४. व अ ति. ५. नास्ति क. ६-६. विन्वारत् अन्वेषक्यु कु. ७. अन्वेषेण वि' अ'. ८. प्रशासत् वि' अ'; 'सन् वि' क अ'; नास्ति वि'. ९. औपसाग्निम् वि' अ'; औपम लपं. १०. पालयन् मे'.

स्कन्द० का इमम् अग्निम् नः^१ युष्माकस्त्वयोर्णां ब्राह्मणातां मध्ये निष्यम् अन्तर्हितम् आ चिकेत
जानाति । कतमम् । उच्यते । योऽयं वसः^२ पत्सस्थानीयः । अपत्यभूतः सचित्पर्यः । मातृः ओपधि-
वनस्पतयोऽथ मातर उच्यन्ते, अग्नौर्जनकरवात् । जनयत वैद्युतात्मना न्यवस्थितः सन् जनयति ।
स्वधामिः 'स्वधा' (निष १, १२) इत्युदकनाम । वृष्टिलक्षणेत्वंकैः । यश्च बह्वीनाम् ओपधीनां
दिशां वा गर्भः अपत्यभूतः अपसाम् उपस्थात् अपासि कर्माणि, तान्युपगम्य यत्र तिष्ठन्ति
सोऽपसामुपस्थो यज्ञः आहवनीयो वा, तस्मात् महान् कविः मेधावी निः नरति देवान् प्रति
गन्तुं निर्गच्छति । स्वधायान् इविलक्षणैर्नाह्वेनाह्वान् । इवींष्याद्वायेत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० युष्माकं मध्ये कः एनम् अन्तर्हितम् जानाति^३ । वसः सलोपधीनाम् मातृः जनयति^४ उदकैः
वैद्युतः । बह्वीनाम् दिशां गर्भभूतः असौ अपाम् उदधिस्थानानां मध्यात् महान् कान्त-
दर्शनः निः नरति बलवान् ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे कृत्विष्यज्जमानाः ! निष्यम् निर्णीतम् अवादिषु गर्भरूपेणान्तर्हितम् इमम् अग्निम्
वः युष्माकं मध्ये कः आ चिकेत को जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । सोऽयमग्निः वसः मेघस्था-
नाम् अपां वैद्युताग्निरूपेण पुत्रस्थानीयः सन्, मातृः तस्य मातृस्थानीयानि वृष्ट्युदकानि स्वधामिः
इविलक्षणैर्ब्रह्मैः जनयत उत्पादयति । अपि च बह्वीनाम् मेघस्थानामपाम् गर्भः वैद्युतरूपेण गर्भ-
स्थानीयः सोऽग्निः अपसाम् उपस्थात् समुद्रात् निः नरति ओजसाऽग्निरूपेण वादित्यः सन्
निर्गच्छति । कीदृशः । महान् तेजसा श्रौढः कविः^५ कान्तदर्शी स्वधायान् इविलक्षणाह्वान् । एक एवाग्निः
होमनिष्पादकलक्षणेन पार्थिवरूपेण वैद्युतात्मना औपसरूपेणादित्वात्मना^६ च विभज्य वर्तते
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

आविष्टयो बर्धते चारुं आसु जिह्वानामूर्ध्वः स्वयंशा उपस्थे ।

उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात् प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते ॥ ५ ॥

आविःऽन्यः । बर्धते । चारुं । आसु । जिह्वानाम् । ऊर्ध्वः । स्वयंशाः । उपऽस्थे ।

उभे इति । त्वष्टुः । विभ्यतुः । जायमानात् । प्रतीची इति । सिंहम् । प्रति । जोषयेते इति ॥ ५ ॥

स्कन्द० आविष्टान्दः प्रकाशवचनः । आविष्टेव आविष्ट्याः स्वार्थे स्वप्यत्वयः । अव्ययारस्यप्राविष्टप-
स्योपसंस्थाने छन्दसि (पावा ४, २, १०४) इति । सर्वलोकप्रकाशः अग्निः तर्धते चारुः शोभनः
आसु 'बह्वीनां गर्भः' (अ १, १५, ४) इति पूर्वस्थासृचि आदिष्टानामोपधीनामयमन्वादेशः ।
आस्त्वोपधीषु । अथवा बह्वीनां गर्भे इति बह्वीशब्देन दिशः^१ उच्यन्ते । तत आस्त्विति तास्तामन्वादेशः ।
'तदा च' बर्धत इति भूतकाले व्यत्ययेन लट् द्रष्टव्यः । त्वष्टुः सकामाज्जनविरवा
आसु दिक्षु सर्वलोकप्रकाशोऽग्निरवर्धतेत्यर्थः । कीदृशीषु आसु । जिह्वानाम् जिह्वशब्दोऽनुज-
वचनः । असम्भये पृथी । जिह्वानु । तिर्यग्यवस्थितास्वित्यर्थः । कथं बर्धते । उच्यते । ऊर्ध्वः^२

१. नास्ति ति. २. नास्ति सूको. ३. वः युष्मा^३ कुः वः युष्माकस्त्वयोर्णां ब्राह्मणाताम् वि^३ अ^३.

४. 'हितानि कुः' वितानि अ^३ वि^३ लक्षणे. ५. नास्ति वि^३ अ^३ लक्षणे. ६. 'वति ल वि^३ कु.

७-७. नास्ति वि^३. † उदधत्वात्वात् वि^३ अ^३ लक्षणे; उदधत्वात् कुः 'त्वाना वि^३ अ^३. ‡ कान्त^३ वि^३

अ^३. ८. 'तम्' पूर्वसूक्तम् सूको. ९-९. नास्ति मे^३. १०. औप^३ मे^३. ११. नास्ति अ.

१२-१२. नास्ति अ. † व बर्धते सूको. ‡ 'वर्धते' सूको.

'उर्ध्वज्वलनस्वभावक एव अग्निः । कीदृशः । स्ववशाः आत्मनिमित्तकीर्तिः । न च केवलास्वामु । किं तर्हि । उपस्थे उपस्थो यज्ञः आदवनीमो वातरिक्षे वा, तत्र च । अथवा उपस्थ इत्येतत् आसु इत्येतेन विशेष्यते, न समुचीयते । उपस्थसदृशं स्थानवचनः । आस्तोषधीषु दिक्षु वा यदग्नेः स्थानं तथेत्यर्थः । किञ्च उभे द्यावापृथिव्यौ विभ्यतुः भीते आस्ताम् त्वष्टुः सक्तानात् दशस्वपि दिक्षु आवमानात् अतिपुडादग्नेः । भीते च सग्यौ प्रतीनी अङ्घतिर्गत्यर्थः । अग्निमेव प्रतिगते । 'अग्निपरिचर्षापरे सत्यावित्यर्थः' । सिद्धम् लुहोपममेतत् । सिद्धसदृशं दुरभिभवमग्निम् प्रति जोषयेते जुषिरत्र प्रीत्यर्थः । प्रतिशब्दश्च धातुर्थानुवादी । भूते कृत् । अग्नीश्वतम् । दशभिरपि विभिः सदाऽऽमृतेन अवर्षयतमित्यर्थः' ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'आविष्टवः वर्धते चारुः' अग्निः आसु अप्मु तिर्यग् गच्छन्तीनाम् अपाम् उपस्थे । स्वयमूर्ध्वः । त्वष्टुः जायमानात् और्वाद् अग्नेः द्यावापृथिवी उभे अपि विभ्यतुः । अपि च एनम् सिद्धम् इव बलितम् अभिसुखे सेवेते' । अत्र निरुक्तं द्रष्टव्यम् (८, १४:१५) इति ॥ ५ ॥

मुद्गल० आसु मेघस्थास्वप्सु वैद्युतात्मना वर्तमानोऽग्निः चारुः शोभनदीतिः सत् आविष्टवः वर्धते आविर्भूतः प्रकाशमानो वृद्धिं प्राप्नोति । किं कुर्वन् । जिज्ञानाम् कुटिलानां मेघेषु तिर्यगवस्थितानां तासामपाम् उपस्थे उत्सङ्गे स्वयशाः स्वापक्षयशास्कोऽग्निः कर्त्तुः ऊर्ध्वज्वलनः सत् । अकारणानु अप्मु तिर्यगवस्थितास्वपि स्वयमूर्ध्वं ज्वलन्तित्यर्थः । अपि च उभे द्यावा-पृथिव्यौ त्वष्टुः दीप्तात् जायमानात् दत्यधमानात् तस्मादग्नेः प्रति विभ्यतुः 'भयं प्रापतुः' । तद्वन्तरम् उत्पन्नम् सिद्धम् सहनशीलम् अभिभवनशीलं तमग्निम् प्रतीनी प्रत्यङ्गन्त्यौ प्रति-गच्छन्त्यौ आभिसुख्येन प्राप्नुवत्यौ जोषयेते सेवेते ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये प्रथमो वर्गः ॥

उभे भूद्रे जोषयेते न भेने गात्रो न वाश्रा उपं तस्युरेवैः ।

स दक्षाणां दक्षपतिर्भूत्वाङ्गन्ति यं दक्षिणतो हविर्भिः ॥ ६ ॥

उभे इति । भूद्रे इति । जोषयेते इति । न । भेने इति । गात्रः । न । वाश्राः । उपं । तस्युः । एवैः । सः । दक्षाणाम् । दक्षऽपतिः । भूभुव् । अङ्गन्ति । यम् । दक्षिणतः । हविःऽभिः ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'उभे द्यावापृथिव्यौ भूद्रे कल्याण्यौ जोषयेते जुषिरत्र सेवार्थः । स्वार्थे णिच् । सेवितवत्यौ । त्वाष्टमग्निम् अतिप्रवर्धमाने परिचरितवायावित्यर्थः । कथम् । न भेने 'भेना प्राः' इति स्त्रीणां नामनी (तु. वा ३, २१) । नशब्दश्चात्र पुरस्तादुपचारोऽपि सामर्थ्यादुपसार्थीयः । क्षिया-वित् केचित् भवोरम् । किञ्च गात्रः न वाश्राः उप तस्युः यथा वा धाथानस्वाभाविकाः ।

१-१. नास्ति अ. † 'शब्दः ति. †-† 'परि...ते शपथः ति' ११. † मूले च ति. † 'धीन' कु ति. * तपं कु ति. २-२. नास्ति वि. ३. कुटितम् वा स्वयमूर्ध्वगोत्रः अ' वि. ४. स्वयमूर्ध्वगोत्रः वि. स्वयमूर्ध्व...कुः स्वयमूर्ध्वगोत्रः लपं. ५. अर्वाग् वि' अ'. ५. सेवेते वि' ११ अ' लपं कु. ६. नास्ति कु. ७-७. नास्ति सूको. ८-८. नास्ति अ. † 'स्वामा' ति.

अचिरप्रसूता गावः स्वान् वत्सान् पयस्लपणेनोपतिष्ठन्ति एवं स्वापदमग्निम् अतिप्रवर्धमानमुप-
 स्खितयन्तः ता दद्यात् दिशो धावापृथिव्यौ च । कुत एतत् । इतिहासात् । केनोपतस्थुः ।
 द्रव्यते । एतैः असूततर्पणैः । किञ्च सः अग्निः दक्षिणाम् सर्वबलानाम् दक्षपतिः बभूव
 यथैव प्रवीणशब्दः प्रकृष्टो वीणायां प्रवीण इत्येवमपि स्युरवाद्यमानः प्रवीणो म्याकरणे प्रवीणो
 मीनांसायामित्वादित्रययोगदर्शनात् । प्रकर्षमात्रवचनो विज्ञापते, न वीणाविषयकप्रकर्षवचनः ।
 एवमथमपि दक्षपतिशब्दः इक्षस्व ऽपतिर्दक्षपतिरित्येवमपि स्युत्पाद्यमानोऽधिपतिमात्रवचनोऽऽ द्रव्यः ।
 अधिपतिर्भवतीत्यर्थः । अजान्ति अज्ञविर्गत्वर्थः । शुद्धोऽपि चात्र सोपसर्गार्थे द्रव्यः । होमार्थ-
 मुपगच्छन्ति । यम् आहवनीयात्मना स्थितम् । इक्षिणतः दक्षिणस्थां दिशि । हविर्भिः 'हृथंभूतलक्षणे'
 (पा २, ३, २१) इत्येवमेषा तृतीया । अपि भवान् कमण्डलुना क्षत्रमद्राक्षीद् इति यथा ।
 गृहीतवृषिष्ठा इत्यर्थः । ॥ १ ॥

वेङ्कट० उभे स्त्रियौ धावापृथिव्यौ कस्याप्यौ अग्निं सेवेते । न इति पूरणम्* । गावः इव शब्दकारिण्यः
 वत्सम् एनं गमनैः ऋत्विजः उपतिष्ठन्ति । सः अयं 'दक्षपतिः' अभवत्, यम् एनं यज्ञस्वम्
 अध्वर्यवः अपरेणः आहवनीयं दक्षिणाऽतिक्रम्यऽऽ तत्र स्थिता हविर्भिः सिद्धन्तिऽऽ । ॥ १ ॥

मुञ्जल० उभे धावापृथिव्यौ भेदे भजनीये शोभमाने भेदे स्त्रियौ जोषयते न सेवेते इव । यथा
 शोभने स्त्रियौ चामरदले राजानम् उभयतः सेवेते एवं धावापृथिव्यौ एनमग्निम् उभयतः
 सेवेते इत्यर्थः । अपि च वाधाः हेमारवं कुर्वन्तः गावः न गावो यथा एतैः स्वकीयैश्च-
 रित्रैरादरातिक्षणेन स्वकीयान् वत्सान् उप तस्थुः सङ्गच्छन्ते, तथेममग्निम् उपस्थिते भवतः । अतः
 सः अग्निः दक्षिणाम् सर्वेषां बलानाम् दक्षपतिः बलाधिपतिः बभूव आसीत् । बलानां मध्ये यदतिशयितं
 बलं तस्याधिपतिर्बभूवेत्यर्थः । यम् अग्निम् दक्षिणतः आहवनीयस्य दक्षिणभागे अवस्थिताः ऋत्विजः
 हविर्भिः बहुरोडाशादिभिः अजान्ति आर्द्राकुर्वन्ति तर्पयन्ति । सोऽग्निरिति पूर्वणान्वयः ॥ १ ॥

उद् ययमीति सवितेर्व वाहू उभे सिचौ यतते भीम ऋञ्जन् ।
 उच्छ्रुक्रमत्कमजते सिमस्मान्नवा मातृभ्यो वसना जहाति ॥ ७ ॥

उत् । ययमीति । सविताऽऽव । वाहू इति । उभे इति । सिचौ । यतते । भीमः । ऋञ्जन् ।
 उत् । शुक्रम् । अर्कम् । अजते । सिमस्मात् । नवा । मातृभ्यः । वसना । जहाति ॥ ७ ॥

स्कन्द० 'उद् ययमीति' *श्वेवपरिवेषणबेलायां यदुद्यमनां तदिहाभिप्रेतम् । देवान् परिवेष्टुं हवींष्यादाय
 पुनःपुनरुच्छ्रवति । सविता इव यजमाननामैतच्छ्राकपूणिना परितम् । यजमान इव । वाहू वाहुसम्बन्धात्
 हस्तावेवात्र वाहुशब्देन लक्ष्येते । आत्मीयौ हस्तौ । देवान् परिवेष्टुं हस्ताभ्यां हवींष्यादाय यज-
 मानवत् पुनःपुनरग्निरक्षिपतीत्यर्थः । सविताऽत्र आदित्य एव वाऽभिप्रेतः । तथाहि मन्त्रान्तरेऽप्यस्य*

१-१. नास्ति अ. † नास्ति ति. ‡ 'यामिति' ति. §-§ पत्निरिति स्युत्पाद्यमानोऽपि पतिमात्र* ति.
 २. रणः अ^१ कु. ३-३. नास्ति लपं. † बले पतिः वि^१* अ; बले नक्षपतिः कु. ‡ जहरेण वि^१; परेण क.
 § दक्षिणाग्निमिति^१ वि^१ अ^१. § नास्ति वि^१ अ^१. ७-८. नास्ति मूको. ५-५. नास्ति अ. † यदुद्यमनां
 ति. ‡ लक्षणे मूको.

'कूर्ध्वंहस्तस्व' दृश्यते । 'उद् अगो उपवचोव' (ऋ ६, ७१, ५) इति यथा । ऐतिहासिकारच प्रतिमासु चित्रकर्मसु कूर्ध्वंहस्तमेवां सवितारे स्मरन्ति । हवींस्पुत्सोपुमादित्य इव इसौ उच्यन्तीत्यर्थः । उभे सिन्धौ यन्ते सिचशब्दोऽत्र वस्त्राञ्जलवचनः । 'पितुर्न पुत्रः सितमा रमे ते' (ऋ ३, ५३, २) इति यथा । यततिरपि सामर्थ्यात् सङ्ग्रहार्थः । उभे अपि कक्षाञ्जले गर्दं सङ्ग्रहति । परिकरवन्धे च करोतीत्यर्थः । अथवा उद् अयमीति होमशैलायां यदुद्यमनं तदिहाभिप्रेतम् । होमशैलायाम् अभिरात्मीयी हन्ती आहुतीः प्रतिप्रद्वीतुं प्रसारयतीत्यर्थः । उभे सिन्धौ यन्ते इत्यपि भाज्यसेचनात् बृहस्पतौ च उच्येते । यततिरपि सामर्थ्याच्चुम्बनार्थः । उभे अपि बृहस्पतौ च चुम्बतीत्यर्थः । भीमः अतिप्रज्वलितत्वात् भयानकः । ऋजन् प्रसाधयन् आत्मानं यज्ञं सिन्धौ वा । किञ्च उद् शुक्रम् अक्तम् अजते अक्तशब्दोऽत्र रूपवचनः । 'तत्रा यदासु जहातीचक्रम्' (ऋ १०, ९५, ८) इति यथा । अजतिरपि क्षेपणार्थः । शुक्रमात्मीयज्वालाख्यं रूपमुदक्षपति । कूर्ध्वं ज्वलतीत्यर्थः । सिमस्माद् सर्वस्मादाहवनीयागाराद् अन्वतो वा स्थानात् । किञ्च नवा मातृभ्यः यसना जहाति नवानि वसतानि । वसतानि तमांस्यग्राभिप्रेतानि, अचिरोत्पञ्चत्वादाच्छादकत्वाच्च दिशाम् । मातरः अपि दिशः, त्वाष्ट्रात्मनोऽङ्गैक- कत्वान् । जहातीत्यपि लट् भूते काले । अचिरोत्पञ्चानि तमांसि दिग्भ्यः त्वाष्ट्रोऽग्निजहात् । अपनीतवानित्यर्थः । अथवा ओषधिवनस्पतयोऽत्र मातर उच्यन्ते । तामां नवानि वसतानि अजीर्णास्तवचः । मातृभ्य इति षष्ठ्यर्थे षड्मी । ओषधिवनस्पतीनामजीर्णास्तवचः अग्निर्देग्वा जहातीत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यथा उदाहुः साविता उदेति, तद्वद् अयमात्मीयं तेजः उद्वच्छति । सोऽप्यसु उभे सिन्धौ सिङ्कते । धीरुर्दकः पृथिवी सिञ्चति, पृथिवी हविर्भिः दिवम्, ते उभे अपि अभिगच्छति तेजसा प्रकाशयति । अयङ्करोऽग्निः शुक्रम् रूपमादत्ते सर्वस्मात् । नवानि च वसनामि ज्वालकानि अदन्त्यः विसृजत्यासां मभ्याद् उचिष्ठन् ॥ ७ ॥

मुद्गल० सावितेव सर्वस्य प्रेरक आदित्यो यथा बाहू बाहुस्थानीयान् दृश्यानुद्गमयति, तथाऽय- मौषसोऽग्निः स्वक्रोयानि तेजांसि उद् अयमीति भुजमुचतानि ऊर्वाभिसुप्तानि करोति । तदनन्तरम् भीमः सर्वेषां अयङ्करोऽग्निः उभे सिन्धौ उभे छावापृथिवीं ऋजन् प्रसाधयन् स्वतेजसाऽलङ्कृत्य यन्ते स्वव्यापारे प्रयतते । तदनन्तरम् सिमस्माद् सर्वस्मात् भूतजाताश्च शुक्रम् दीप्तम् अक्तम् सारभूते रसम् उद् अजते रश्मिभिरुर्ध्वमादत्ते । अपि च मातृभ्यः स्वमातृस्थानीयेभ्यो षष्ठ्युदकेभ्यः सकाशात् नवा त्वानि प्रत्यग्राणि वसता सर्वस्य जगत आच्छादकानि तेजांसि जहाति उद्गमयति ॥ ७ ॥

त्वेपं रूपं कृणुत उत्तरं यत् संपृञ्चानः सदेने गोभिर्वाङ्किः ।

कृविर्बुध्नं परि मर्त्य्यते धीः सा देवताता समितिर्बभूव ॥ ८ ॥

१-१. नास्ति अ. † 'वस्ति' ति. ‡ 'वस्ति' भूको. § 'वस्ति' ति. ¶ 'वस्ति' कु. २. 'वस्ति' ति. ३. 'वस्ति' अ. ४. नास्ति ति. ५-५. नास्ति 'वि' अ. † बाहुः लप. ‡ सिद् कु. स्ति वि' अ. § पृथिवी कु.

त्वेषम् । रूपम् । कृणुते । उत्तरम् । यत् । समऽपुञ्जानः । सदेने । गोभिः । अतऽभिः ।
कविः । बुध्नम् । परि । मर्म्यते । धीः । सा । देवऽताता । समऽहतिः । बभूव ॥ ८ ॥

स्कन्द० त्वेषम्^१ दीप्तम् आत्मरूपम् अग्निः कृणुते कुरुते । उत्तरम् सर्वत उत्कृष्टतरम् । यत् सप्तम्या
अत्र^२ छन्दश्च्यः । यत्र संपुञ्जानः सम्पृच्यमानः सदेने यज्ञरूढे गोभिः अग्निः गोपान्दोऽत्र स्तुतिवचनः ।
'गोभिर्गदीमन्ने अस्मात्' (ऋ. ८, २, ६) इति वधा । स्तुतिभिः सोमरसकक्षणाभिश्चाग्निः । स्तुतिभिः^३
स्तुषमानः सोमेन च हूयमान इत्यर्थः । कविः मेधावी । बुध्नम् परि मर्म्यते बुध्नमन्तरिक्षम्, तथा
तमोऽपनयनेन सर्वतः शोधयति । धीः सा देवताता 'धीः' (निघ २, १) इति कर्मनाम ।
'सङ्गाच्छन्ते यस्यां' देवाः सा^४ समितिः बभूव भवति । यत्र यज्ञकर्मणि दीप्तनात्मनो रूपमग्निः
करोति, अन्तरिक्षाच्च तमोऽपनयति, तत्रैव देवाः सङ्गाच्छन्ते, नान्यत्रेत्यर्थः ॥ ८ ॥

बेङ्कट०^५ दीप्तम् रूपम् कृणुते, यत् रूपम् उद्धततरं भवति, संसृजन् समुद्रे तेजोभिः अग्निः च ।
कान्तः^६ ध्वानात्मकः^७ मूलम् उदकं ज्वालाभिः^८ परिनाष्टि । सोऽग्ने^९ देवैः ततः सङ्घः
भवति । प्रकाशते पूर्वस्थां दिशि ॥ ८ ॥

मुद्रल० सदेने अन्तरिक्षे गोभिः गन्त्रीभिः अग्निः मेवस्थाभिः सह संपुञ्जानः वैश्वरूपेण संयुक्तः
सन् त्वेषम् दीप्तं सर्वैर्द्रव्यमज्ञानम् उत्तरम् उत्कृष्टतरम् रूपम् वैश्वतं प्रकाशम् यत् यदा कृणुते
करोति, तदानीम् कविः कान्तदर्शी धीः सर्वेषां धारकः सोऽग्निः बुध्नम् सर्वस्पोदकस्य
मूलभूतमन्तरिक्षम् परि मर्म्यते परितो माष्टि स्वतेजसाच्छादयति । तस्याग्नेः सा देवताता
देवेन देवमशीलेनाग्निना तथा विशारिता दीप्तिरग्नाभिः स्तुता सती^{१०} समितिः बभूव^{११} तेजसा
संहतिर्भवति ॥ ८ ॥

उरु ते ज्रयः पर्येति बुध्नं विरोचमानं महिषस्य धाम ।

विश्वेभिरग्रे स्वयंशोभिरिद्वोऽर्द्धेभिः पायुभिः पाह्यस्मान् ॥ ९ ॥

उरु । ते । ज्रयः । परि । एति । बुध्नम् । विरोचमानम् । महिषस्य । धाम ।

विश्वेभिः । अग्रे । स्वयंशऽभिः । इद्वः । अर्द्धेभिः । पायुऽभिः । पाहि । अस्मान् ॥ ९ ॥

स्कन्द० उरु विश्वीणम् ते तव कर्मतम् ज्रयः ज्रयतिर्गतिकर्मा (तु. निघ २, १४) । गमनस्वभावकम् परि
एति परिमच्छति । सर्वतो व्याप्तोतीत्यर्थः । बुध्नम् अन्तरिक्षम् । विरोचमानम् विश्वेभ्यो दीप्यमानम् ।
महिषस्य महिषास्यैतत् (तु. निघ ३, १) । महतो भवतः । धाम तेजः । य ईदृशोऽसि, स^१ स्वम्, विश्वेभिः
सर्वैः हे अग्ने ! स्वयंशोभिः आत्मनिमित्तं यशो येषु पाकनेषु तानि स्वयंशोभिः तैः^२ इद्वः दीप्तः सन्
अर्द्धेभिः अर्द्धितैः पायुभिः पाकनैः पाहि रक्ष अस्मान् ॥ ९ ॥

१. नास्ति मूलो. २. नास्ति अ. ३-३. 'ते पति नृ कुः' ग्ले वल अ; सपयल वि. ४. नास्ति वि.
५-५. नास्ति वि' अ'. † अज्ञयः वि' लपे; आभिः वि'. ‡ कान्त रूपं. § 'तानः अ' कु वि'^{१३};
क लपे. ६-६. 'दोष वि' अ'; 'तेव वि'^{१४} अ' कु. ७. 'ती तस्याः मै'. ८-८. सा संवर्धितं' मूलो.

वेङ्कट० विस्तीर्णं गच्छत् तव तेजः परि गच्छति मूलम् विरोचमानम् महतः । सर्वैः अग्नेः ।
स्वकीर्तिभिः समिद्धः अनुपदिंसितैः पालनैः अस्मान् रक्ष ॥ ९ ॥

मुद्गल० महिपत्न्य महतः ते तव जयः राक्षसादीनाम् अभिभावकम् विरोचमानम् विशेषेण दीप्यमानम्
उत विस्तीर्णम् धाम तेजः सुप्रम् अथां मूलनृतम् अन्तरिक्षम् परि एति परितो व्याप्नोति ।
इह अग्ने! इदः अस्माभिः प्रज्वलितः सन् विश्वेभिः सर्वैः स्ववशीनिः आरमीकृतेजोभिः
अस्मान् पाहि रक्ष । कौटूथैः । अदन्धेभिः राक्षसादिभिरदिसितैः पावुभिः पालनशक्तैः ॥ ९ ॥

धन्वन्त्स्रोतः कृणुते गातुमूर्मिं शुक्रैरूर्मिभिर्गामि नक्षति क्षाम् ।

विश्वानि सनानि जठरेषु धत्तेऽन्तर्नवासु चरति प्रसृपुं ॥ १० ॥

धन्वन् । स्रोतः । कृणुते । गातुम् । ऊर्मिम् । शुक्रैः । ऊर्मिऽभिः । अग्नि । नक्षति । क्षाम् ।
विश्वानि । सनानि । जठरेषु । धत्ते । अन्तः । नवासु । चरति । प्रसृपुं ॥ १० ॥

स्कन्द० 'धन्वन् स्रोतः' 'धन्व' (निघ १, ३) इति अन्तरिक्षनाम । 'स्रोतः' (निघ १, १२) इत्यप्युदकनाम ।
हविर्नयनद्वारेणान्तरिक्षे वृष्टिलक्षणमुदकं करोत्यग्निः* । गातुम् गमनस्वभावकम् ऊर्मिम् अत्यन्तप्रसृतम् ।
शुक्रैः च ऊर्मिभिः ज्वालाभिः अग्नि नक्षति अभिव्याप्नोति क्षाम् पृथिवीम् । विश्वानि सर्वाणि च^१ सनानि
पुराणान्यज्ञानि जठरेषु उदरेषु धत्ते धारयति । धारणेन चात्र पाकरहितस्याहस्य उदरेषु धारयितु-
मशक्यत्वात् हेतुभूतीद्वनत्वाद्यापत्तिरूपः^२ कार्यभूतो वा रसलोहितमांसत्वाद्युत्पत्तिरूपः पाको
लक्ष्यते । अज्ञानि चोदनादिरूपेण रसादिरूपेण वा^३ जाटरात्मनाग्निः पचतीत्यर्थः । अन्तः
मध्ये च नवासु^४ चरति प्रसृपुं^५ नवानां चरति अग्निः प्रसृतानामोषधीनाम् अन्तर्गतः । अभ्यायस्यो हि
प्रसृतानामोषधीनां कलपाकः । अत एतदुच्यते— अन्तर्नवासु चरति प्रसृपु इति ॥ १० ॥

वेङ्कट० अन्तरिक्षे समस्तं गमनशीलं तेजःसङ्घातं करोति । शुक्रैः तेजोभिः अग्नि व्याप्नोति क्षाम् ।
विश्वानि च अज्ञानि स्वोदरेषु धारयति । अन्तः चरति नवासु मादेषु अप्सु^६ ॥ १० ॥

मुद्गल० धन्वन् धन्वति नभसि गातुम् गमनशीलम् ऊर्मिम् उदकसंग्रहम् अपमग्निः स्रोतः कृणुते
स्रोतसा प्रवाहरूपेण^१ युक्तं करोति । शुक्रैः निर्मलैः ऊर्मिभिः तैर्लक्ष्यैः क्षाम् भूमिम् अग्नि
नक्षति अभिव्याप्नोति । स्वतेजोभिरन्तरिक्षे जलसङ्ग्रहमुत्पाद्य तेन सर्वा भूमिभिवर्षतीत्यर्थः ।
पश्चात् विश्वानि सर्वाणि सनानि अज्ञानि जठरेषु धत्ते अत्रस्थापयति । तदर्थम् नवासु वृष्टयन्त-
रसुरपञ्चासु प्रसृपु सर्वेषामज्ञानां प्रसवित्रीषु ओषधीषु पाकार्थम् अन्तः चरति मध्ये वर्तते । अन्तर-
वस्त्वितेन भीमान्गिता सर्वा ओषधयः पच्यन्ते ॥ १० ॥

एवा नो अग्रे समिधां वृधानो रेवत् पावकं श्रवंसे वि माहि ।

तत्रो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

१. गच्छ वि^१ अ^१. २. अन्ते वि^२ अ^२. ३-३. नास्ति मूलो. ४. अग्निः करोति ति. ५. वा अ.
६. एतत्पापं ति. ७. नास्ति ति. ८. 'पु नवानामोषधीनामन्तर्गतः वि^३ अ^३. ९. प्रवाहिन म^३.

एव । नः । अग्ने । समुऽदधा । वृधानः । रेवत् । पावक । श्रवसे । वि । भाहि ।
तत् । नः । मित्रः । वरुणः । मयहन्ताम् । अर्दितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । धौः ॥ ११ ॥

स्कन्द० एव एवमुक्तेन प्रकारेण नः अस्माकं स्वभूतया हे अग्ने । समिधा समिन्धवति इति^१
समिध् । स्तुतिरत्राभिप्रेता न काष्ठमयी । तथा वादधानः अत्यर्थं वर्धमानः रेवत् धनसंबुक्तम् ।
अनापासाकमित्यर्थः । हे पावक । श्रवसे अन्नाय च वि भाहि विविधं दीप्यस्व । तत् नः
मित्रः इत्युक्तार्थः^२ (अ. १, १४, १६. द.) ॥ ११ ॥

वेङ्कट० एवम् अग्ने । निधीयमानया समिधा वर्धमानः अस्माकं धनसुक्तं अन्नार्थं च^३ दीप्यस्व ।
सुक्तं^४ मासैः निरूपणीयम् इति^५ ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे पावक । शोधक^६ अग्ने । समिधा अस्माभिर्वृत्तेन समिधादिद्रव्येण एव एवमुक्तप्रकारेण^७
वृधानः वर्धमानः सन् रेवत् रथिमते धनसुक्ताय नः अस्माकम् श्रवसे अन्नाय वि भाहि
विशेषेण दीप्यस्व । अस्माकं सादृशमन्नं प्रयच्छेत्यर्थः । नः अस्माकम् तत् अन्नं मित्रादयः
मनहन्ताम् पूजयन्ताम् । रक्षन्त्वित्यर्थः । उत समुच्चये । पृथिवी च दौक्षेत्यर्थः ॥ ११ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये द्वितीयो वसः ॥

[९६]

स प्रज्ञया सईसा जार्यमानः सुद्यः काव्यानि वळधत् विश्वा ।
आर्षश्च मित्रं धिपणा च साधन् देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम् ॥ १ ॥

सः । प्रज्ञया । सईसा । जार्यमानः । सुद्यः । काव्यानि । वळ् । अधत् । विश्वा ।
आर्षः । च । मित्रम् । धिपणा । च । साधन् । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणः । द्राम् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'स प्रज्ञयेति द्रविणोदसेऽनये' (तु. वृदे ३, १३९) । 'स प्रज्ञया' इत्येतत्सुक्तं द्रविणोदसेऽनये, न
शुद्धाय । तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो वच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः । यः 'पूर्वेषामप्यग्निः प्रभृतीनासुरीणां
म्यधत्, सः इदानीन्तनानामपि यत्रमानानाम् प्रज्ञया पुराणानामिव सहसा बलेन' अत्यमानावरणिद्वयात्,
जार्यमानः सद्यः तस्यामेव वेलायाम् काव्यानि कविः 'सैधाप्यग्निः, तल्ल' गानि कर्माणि
इविवैहनादीनि तानि काव्यानि । वळ् 'अधत् वळ्' 'धारयति । करोतीत्यर्थः' । विद्वा सर्वाणि ।
किञ्च आपः च मित्रम् धिपणा च साधन्' अस्याब्दोऽत्र आग्नेतेष्व्यासित्वचनः, न द्रव्यवचनः ।
'धिपणा' (निघ १, ११) इति वाङ्मनाम् । व्याप्यब्राहुतयः स्तुतिकक्षणा च वाक् 'मित्रम्
अग्निं' साधन् साधयन्ति । कुर्वन्तीत्यर्थः । कल्य । सामर्थ्यात् यजमानानाम् । किञ्च देवाः अग्निम्

१. 'त्यति अ कु. २. नास्ति अ. ३. दीप्यते सुको. ४. 'कार्यम् कु. ५. नास्ति कु. ६. सुक्तं
वि' अ. ७. नास्ति वि' अ. कु. ८. शोधन मै. ९. एवमुक्तेन प्र' मै. १०-१०. नास्ति अ.
११-११. नास्ति अ. ति. १२-१२. धारयतीत्यर्थः अ. १३. नास्ति अ. ति. १४ १४. अग्निं मित्रम्
सुको.

धारयन् धारितवन्तः । निहितवन्त इत्यर्थः । द्रविणोदाम् द्रविराक्यस्य धनस्य दातारम् ।
द्रविषां वोदारम्, ऊर्ध्वं चार्पणितारमित्यर्थः । तदेतत् सौचीकोऽग्निर्वैश्वरि— 'अथा देवा दधिरे
हव्यवाहम्' (अ १०, ५२, ३) इति, 'मा देवा दधिरे हव्यवाहम्' (अ १०, ५२, ४)
इति च ॥ १ ॥

वेङ्कट० सः प्रज इव बलेन जायमानः तदानीमेव द्रविर्वहनादीनि कविकर्माणि^१ 'सर्वाणि एष' सत्यमेव^२
धारयति^३ । आपः च अन्तरिक्षा माध्यमिका वाक् च मित्रमेतं साधयन्ति वैद्युतम् अग्निम् ।
तम्^४ इमं धनस्य दातारम् देवाः अधारयन् इति^५ ॥ १ ॥

मुद्रल० "स प्रजया" इति नवर्षे तृतीयं सूक्तम् । कुत्स ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । द्रविणोदस्त्वगुण-
विशिष्टोऽग्निः शुद्धोऽग्निर्वा देवता^६ ॥

सहसा बलेन जायमानः निर्मयनेनोत्पद्यमानः सः अग्निः सद्यः तदानीमुत्पत्यनन्तरमेव
प्रजया प्रज इव चिरन्तन इव विश्वा विश्वानि सर्वाणि काव्यानि कवेः क्रान्तदर्शिनः
प्रगल्भस्य कर्माणि वद् सत्यम् अद्यत अधारयत् । पूर्वं विद्यमान इवाग्निस्तत्पतेः समकालमेव
स्वकीयं द्रविर्वहनादिकं सर्वं कार्ष्णमकरोदित्यर्थः । इममग्निं वैद्युतरूपेण वर्तमानं मेघेष्वव-
स्थिताः आपः च धियणा च या माध्यमिका वाक् सा च मित्रम् सन्निभूतम् साधन्
साधयन्ति कुर्वन्ति । तमिमम् द्रविणोदाम् द्रविणस्य धनस्य दातारम् अग्निम् देवाः ऋत्विजो
देवाः धारयन् धारयन्ति ॥ १ ॥

स पूर्वया निविदा कुव्यतायोरिमाः प्रजा अजनयन्मनुताम् ।

विवस्वता चक्षसा धामपथ देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम् ॥ २ ॥

सः । पूर्वया । निविदा । कुव्यता । आयोः । इमाः । प्रजाः । अजनयत् । मनुताम् ।

विवस्वता । चक्षसा । धाम् । अपः । च । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणः । उदाम् ॥ २ ॥

स्कन्द० प्रकृतिभूजा प्रजापतिरूपेणानिरत्र स्तुयते । सः पूर्वया निविदा 'अग्निर्देवदः' (अि ५, ५, १)
इत्येषा निविद् । वाङ्नाम वा निविच्छब्दः (तु. निघ १, ११) । तृतीयानिर्देशाच्च 'स्तुयमान
इति' शेषः । स प्रकृतोऽग्निः पूर्वया निविदा पूर्वप्रयुक्तया वाचा स्तुयमानः । कुव्यता
कवित्वेन । आयोः उर्वशीपुत्रस्य राज्ञः । पक्षीनिर्देशात् भोग्या इति वाक्यशेषः । इमाः प्रजाः
अजनयत् । न च केवलस्यायोः । किं तर्हि । मनुताम् मनोश्च राज्ञः पुत्राणाम् । न च
कवित्वेन केवलेन । किं तर्हि । विवस्वता चक्षसा विवासनमपनयनम्, तद्वृत्ता च दर्शनेन ।
अशेषाज्ञाननिवृत्तिसमयेन च ज्ञानेनेत्यर्थः । न च केवलाः प्रजाः । किं तर्हि । धाम् अपः च ।
'आपः' (निघ १, ३) इत्यन्तरिक्षनाम । दिवं चान्तरिक्षञ्च । किञ्च देवाः ॥ २ ॥

१. नास्ति अ. २. कर्माणि वि' अ'. ३-३. नास्ति वि' अ'. ४. नास्ति अ'. ५. धारयन्ति
वि'; साधयति वि'; करोति कु; नास्ति अ' अ. ६. नास्ति वि' लपं. ७. नास्ति कु. ८-८. नास्ति मै',
† 'देऽग्निः सूको. ९-९. नास्ति अ.

वेङ्कट० सः प्रथमया वाचा कवित्वेन च^१ उर्वेदीपुत्रस्य जायोः प्रजापतेः इमाः प्रजाः^२ अजगत्सन् मनुष्याणां दृश्यमानाः । तस्यः विवासनेन तेजसा याम्^३ 'अन्तरिक्षं च प्रकाशयति' ॥ २ ॥

मुद्गल० सः अग्निः पृथया प्रथमया 'अग्निर्देवेभ्यः' (खि ५, ५, १) इत्यादिक्रिया निविदा कल्पता गुणिनिष्ठगुणाभिधानलक्षणां स्तुतिं कुर्वता आर्योः मनोः सम्बन्धिना उक्थेन च स्तूयमानः सोऽग्निः मनुनाम् सम्बन्धिनीः इमाः प्रजाः अजगत्सन् उद्वाद्यन्त् । मनुना स्तुतः सन् मानवीः सर्वोः प्रजाः अजगत्सदित्यर्थः । तथा विवस्वता विवासनवता विशेषेणाच्छाद्यता यज्ञसा आत्मीयेन तेजसा याम् सुकोकम् अपः च अन्तरिक्षं न्याप्नोतीति शेषः । अन्यत् समानम् ॥ २ ॥

तमीळत प्रथमं यज्ञसाधं विश्वा आरीराहुतमृञ्जसानम् ।

ऊर्जः पुत्रं भरतं सूप्रदानुं देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम् ॥ ३ ॥

तम् । ईळत । प्रथमम् । यज्ञसाधम् । विश्वाः । आरीः । आऽहुतम् । ऋञ्जसानम् ।

ऊर्जः । पुत्रम् । भरतम् । सूप्रदानुम् । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणोऽदाम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० तम् प्रकृतमग्निम् ईळत स्तुत । प्रथमम् यज्ञस्य साधयितारम् । हे विश्वाः! मनुष्यजातयः! आरीः^१ अर्तेषां गत्यर्थस्य रातेषां दानार्थस्वेदे रूपम् । गन्धः दान्यो वा हविषाम् । आहुतम् मया^२ इयाऽभिहुतम्^३ । ऋञ्जसानम् प्रसाधयन्तम् । किम् । सामध्यांशजम् । सर्वान् अभिप्रेतान् वा^४ । ऊर्जः पुत्रम् ऊर्जःशब्देनाग्राहकारणत्वाद् वृष्टिलक्षणमुदकमुच्यते बीजावर्धये वाऽन्नम् । तस्य हि पुत्रोऽग्निः पारस्पर्येण तत उत्पद्यमानत्वात्^५ । ततो ह्योषधिवनस्पतयो जायन्ते ओषधिवनस्पतिभ्य एष जायत इति । भरतम् ऋत्विजम् । ऋत्विज्याम भरतशब्दः (तु. निष ३, १८) । कर्तृवचनो वा । भर्तारं वा सर्वयज्ञमानानाम् । सूप्रदानुम् तत्रतत्र गन्तुं सूप्रम्, 'सूप्रं दानं' इत्य स सूप्रदानुः, तं सूप्रदानुम् । तस्मैतस्मै स्तोत्रे यज्ञमानाय च दातारमित्यर्थः । किञ्च देवाः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् स्तुत प्रथमम् यज्ञस्य साधयितारम् विश्वाः! अभिगन्त्य आहुतम् प्रसाधयन्तम् अजस्य पुत्रम् देवानां हविषश्च भर्तारं विस्तृतदामम् ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे विश्वाः! सर्वे मनुष्याः आरीः अग्निं स्वामिने गच्छन्त्यो यूयम् तम् अग्निम् ईळत स्तुभ्यम् । प्रथमम् सर्वेषु देवेषु मुख्यम् यज्ञसाधम् यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादेः साधकम् आहुतम् हविर्भिः सर्पितम् ऋञ्जसानम् स्तोत्रैः प्रसाध्यमानम् ऊर्जः अजस्य पुत्रम् मुक्तैर्नाह्नेन जाडरा-
न्नेर्वर्धनान् अग्नेरन्नपुत्रत्वम् । भरतम् हविषो भर्तारम् । सूप्रदानुम् सर्पणशीलदानपुत्रम् । अग्निच्छेदेन धनानि प्रयच्छन्तमित्यर्थः । देवाः इत्यादि गतम् ॥ ३ ॥

स मातरिश्वां पुरुवारपुष्टिर्विद्वद् ग्रातुं तनयाय स्तुर्वित् ।

विशां गोपा जनिता रोदस्योर्देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम् ॥ ४ ॥

१. नास्ति कु. २. नास्ति वि^१ अ^१. ३-३. 'कन्' ... शयति वि^१ अ^१. ४. नास्ति अ. ५. 'दवाहिते
अ. ६. नास्ति अ ति. ७. व्यासं कु. ८-८. नास्ति अ.

सः । मातरिश्वा । पुरुवारऽपुष्टिः । विदत् । गातुम् । तनवाय । स्वऽवित् ।
विशाम् । गोपाः । जनिता । रोदस्योः । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणऽदाम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० मातरिश्वासम्बन्धाद्ग्निरिव सः मातरिश्वा इत्युच्यते । कः पुनरग्नेर्मातरिश्वा सम्बन्धः । उच्यते ।
तेन दृष्टोऽग्निराहुतश्च । हिरण्यस्तूपेन भरद्वाजेन चोक्तम् । 'त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्वन आविर्भव'
(अ. १, ३१, ३), 'आ दतो अग्निमभरद्विषस्वतः' (अ. ६, ८, ४) इति च' सौचीकोऽग्निर्दर्शना-
हरणाभ्यां^१ मातरिश्वासम्बन्धी । पुरुवारपुष्टिः बहुवरणीयपोषणः । विदत् जानाति । किम् ।
उच्यते । गातुम् देवलोकागमनमार्गम् । तनवाय अपत्यभूतस्य यजमानस्वायाम् । कीदृशः ।
उच्यते । स्ववित् सर्वस्य वेदिता । विशाम् गोपा मनुष्याणां रक्षिता । जनिता रोदस्योः
प्रकृतिभूम्ना प्रजापतिरूपेणैषा स्तुतिः । जनयिता धावापृथिव्योः । किञ्च देवाः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सः^१ अन्तरिक्षे इवसन् बहुभिः वरणीयपोषः^२ जानाति मार्गं सर्वज्ञः पुत्रभूताय^३ मनुष्यजाताय ।
विशाम् गोपायिता^४ जनयिता धावापृथिव्योः ॥ ४ ॥

सुब्रह्म० सः अग्निः तनवाय श्वस्मदीयाय पुत्राय गातुम् अनुष्ठानमार्गम् विदत् लभयतु^५ । कीदृशः ।
मातरिश्वा मातरि सर्वस्य जगतो निर्मातरि अन्तरिक्षे श्वसन् चतुर्मातः पुदवारपुष्टिः पुरुभि-
र्बहुभिर्वा^६ वरणीया पुष्टिरभिदृष्टिर्बल स तथोक्तः । स्ववित् स्वः स्वर्गस्य बागद्वारेण
लभयिता विशाम् सर्वासं प्रजानाम् गोपाः गोपायिता^७ रक्षिता रोदस्योः धावापृथिव्योः जनिता
जनयिता उत्पादयिता । देवाः इत्यादि गतम् ॥ ४ ॥

नक्तोषसा वर्णामेभ्याने धापयेते शिशुमेकं समीची ।

धावाक्षामा रुक्मो अन्तर्वि भाति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम् ॥ ५ ॥

नक्तोषसा । वर्णम् । अमेभ्याने इत्याऽमेभ्याने । धापयेते इति । शिशुम् । एकम् । समीची इति समुऽर्ची ।
धावाक्षामा । रुक्मः । अन्तः । वि । भाति । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणऽदाम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० नक्तोषसा 'नक्ता' (निघ १, ७) इति रात्रिनाम । रात्र्युपसौ । वर्णम् अमेभ्याने 'कृष्णः शुक्लश्च'
रात्र्युपसोः वर्णः^१ । 'तमामेभ्याने । मीह'^२ । 'हिसायाम् । आकार ईषदर्थे'^३ । परस्परमीषद्विसरयो ।
'रात्रिर्हि उपसो रूपे स्वेन तेजसा ईषद्विनक्ति उपा अपि स्वेन ज्योतिषा । ते धापयेते
साषमाहुवीः प्राक्तराहुवीर्वाग्निं पाषयतः । कथम् । शिशुम् एकम् शिशुर्बालः । लुप्तोपमे चैतत् ।
बालम् इवैकं किंचिन् केचिन् म्रियौ । समीचीः परस्परं सङ्गते । किञ्च धावाक्षामा रुक्मः
अन्तः^४ धावापृथिव्योर्मध्ये रुक्मः शोचनोऽग्निः वि भाति विविधं दीप्यते । किञ्च देवाः ॥ ५ ॥

१. नास्ति वि. २. तीऽधिर् अ; 'दर्शनहरणान्वां ति. ३. नास्ति अ. ४. संख्यादर्शिव मात-
रिश्वोच्यते सः वि^१ अ^२. ५-५. ताव वि^३ ल; तनवाय कु. ६. गोपा वि^४ अ^५. ७. लम्भतु मूको.
८. गोपयिता मे^६. ९-९. रूपं शुक्लं कु. १०. वर्णं कु; नास्ति अ. ११-११. नास्ति अ.
१२-१२. 'स्यामीष' अ. १३-१३. मुदितम् अ. † इतिः कु. ‡ नास्ति वि.

वेङ्कट० नकोपासौ आत्मीयम् वर्णम्^१ जन्मोत्पत्त्याप्यारमं^२ कुर्वन्नि पापयतः^३ उन्मयोः साधारणं सङ्गते स्वरसं^४ हविरनिनहोत्रम् । स चासौ यावापृथिव्योः मध्ये मणिरिव दीप्यते ॥ ५ ॥

मुद्रल० नकोपासा रात्रिरदृश्य वर्णम् स्वकीयं रूपम् आमिभ्यान्ने परस्परं पुनःपुनः हिंसित्यौ सर्मावो सङ्गते संश्लिष्टे । एवंभूते अदृश्यमाने एकम् सिद्धुम् बद्धः तुत्रम् अग्निम् धापयेते 'हवींषि पापयेते'† । रुक्मः रोचमानः सोऽग्निः यावाशामा यावापृथिव्योः अन्तः मध्ये वि भाति विशेषेण प्रकाशते । अन्यन् पूर्ववत् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये तृतीयो वगैः ॥

रायो वृद्धः संगमनो वसूनां यज्ञस्य केतुर्मन्मसाधनो वेः ।

अमृतत्वं रक्षमाणास एनं देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम् ॥ ६ ॥

रायः । वृद्धः । संगमनः । वसूनाम् । यज्ञस्य । केतुः । मन्मसाधनः । वेरिति वेः । अमृतत्वम् । रक्षमाणासः । एनम् । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणःऽदाम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० रायः धनस्य वृद्धः^१ वृद्धभूतः । आश्रयभूतः^२ इत्यर्थः । संगमनो वसूनाम् सङ्गमयिता च धनानां यजमानैः सह । दाता च धनानां यजमानेभ्य इत्यर्थः । यज्ञस्य केतुः कित्तु ज्ञाने । यज्ञस्य ज्ञाता । अथवा केतुशब्दः पताकावचनः कर्तृवचनो वा । यज्ञस्य पताकाभूतः कर्ता इत्यर्थः । मन्मसाधनः 'मन्यते' (निघ ३, १४) इत्यर्चैतिकर्मा । मन्म मनने स्तुतिः, तस्याः साधयिता । वेः वेतिरिति^३ गतिकर्मा (तु. निघ १, ७) । गत्वा हविर्गृहीत्वा देवान् प्रति । किञ्च अमृतत्वम् रक्षमाणासः अमृतत्वं हविर्भक्षणलक्षणं देवत्वम्, तदात्मनो रक्षन्तः । आत्मनो हविर्भक्षणपरिपालनार्थमित्यर्थः । एनम् देवाः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० धनस्य मूलम्, विविधानि च धनानि^४ सङ्गच्छन्ते अस्मिन्, यज्ञस्य प्रज्ञापकः^५ अनिलपितस्य साधयिता । तम् इमम् आत्मनः अमृतत्वम् रक्षमाणाः देवाः आधारयन् ॥ ६ ॥

मुद्रल० योऽग्निः रायः धनस्य वृद्धः मूलभूतः आहुतिद्वारा सर्वेषां धनानां कारणत्वात् । वसूनाम् निवासहेतूनां धनानाम् संगमनः सङ्गमयिता स्तोत्राणां प्रापयिता यज्ञस्य दशैर्पूर्वमासादेः केतुः केतयिता ज्ञापयिता वेः आत्मानमभिगच्छतः पुरुषस्य मन्मसाधनः मन्मसाधन्याभिलषितस्य साधयिता । अमृतत्वम् स्वकीयामरणत्वम् रक्षमाणासः पालयन्तः देवाः एनम् द्रविणोदाम् धनस्य दातारम् अग्निम् धारयन् धारयन्ति ॥ ६ ॥

नू च पुरा च सदने रयीणां जातस्य च जायमानस्य च क्षाम् ।
सतश्च गोपां भवतश्च भूरेदेवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम् ॥ ७ ॥

१. नास्ति वि^१ अ^२. २. अथात्पन् वि^३ अ^४. ३. धारयतः सिद्धुन् अ^५; धारयतन् कु ति. ४. स्वसारन् वि^६ अ^७ कु ल लर्प. ५-५. नास्ति मै^८. † प्रापयेते मै^९. ६. नास्ति न ति. ७. भूतः अ. ८. वेरिति मूको. ९. स्वलाभि वि^{१०} अ^{११}. १०. ज्ञापकः वि^{१२} अ^{१३}.

नु । च । पुरा । च । सदनम् । रवीणाम् । जातस्य । च । जायमानस्य । च । क्षाम् ।
सतः । च । गोपाम् । भवतः । च । भूरेः । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणःऽदाम् ॥ ७ ॥

स्कन्द० नु शब्दोऽत्रेदानीमित्यर्थे । इदानीम् च पुरा च पूर्वस्मिन् काले सदनम् स्थानम् रवीणाम्
धनानाम् । जातस्य च भूतग्रामस्य च जायमानस्य च क्षाम् पृथिवीनामैतत् (तु. निघ
१, १) । पृथिवीस्थानीयम् । आश्रयभूतमित्यर्थः । अथवा हि निवासगत्योरित्यस्य श्रासब्दो
निवासवचनः । निवासभूतमित्यर्थः । सतः च गोपाम् भवतः च यच्च पूर्वोत्पन्नमस्त्येव सचेदानी
भवति तस्योभयस्यापि गोपारम् । भूरेः बहुवः । देवाः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अथ च पुरा च आवासस्थानम् रवीणाम्, जातस्य च जायमानस्य च आवासस्थानम्,^१
विद्यमानस्य च गोपापितारम् भवतः च बहोः^२ ॥ ७ ॥

मुद्रल० नु च अथ अस्मिन् काले पुरा च रवीणाम् सर्वेषां धनानाम् सदनम् आवासस्थानम् जातस्य
उत्पन्नस्य कार्यजातस्य^३ जायमानस्य उत्पन्नमानस्य च क्षाम् निवासपितारम् सतः च सर्वत्र^४
विद्यमानस्वभावस्य नित्यस्य चाकाशादेः भवतदन सन्नापं प्राप्नुवतः भूरेः असङ्ख्यातस्थान्यस्य
च भूतजातस्य गोपाम् गोपापितारं रक्षितारम् द्रविणोदाम् धनप्रदम् पृथ्वीविशिष्टम् अग्निम्
देवाः धारयन् इविर्वोदुत्वेन धारयन्ति ॥ ७ ॥

द्रविणोदा द्रविणसस्तुरस्य द्रविणोदाः सनरस्य प्र येसत् ।

द्रविणोदा वीरवतीमिषं नो द्रविणोदा रासते दीर्घमायुः ॥ ८ ॥

द्रविणःऽदाः । द्रविणसः । तुरस्य । द्रविणःऽदाः । सनरस्य । प्र । येसत् ।

द्रविणःऽदाः । वीरवतीम् । इषम् । नः । द्रविणःऽदाः । रासते । दीर्घम् । आयुः ॥ ८ ॥

स्कन्द० द्रविणोदाः अतदानस्वभावकोऽमितः । द्रविणसः तुरस्य तुरशब्दस्वरतेः^५ । उन्नयत्र च
द्वितीयाथे षष्ठी । अथादि धनं स्वरणस्वभावकम् । द्रविणोदाः एव सनरस्य इयमपि द्वितीयाथे
षष्ठी । सनरे परिवारकमनुष्यसहिते हिरण्यादि । प्र येसत् प्रयच्छतु । ददातिव्यर्थः । द्रविणोदाः
एव वीरवतीम् पुत्रसंयुक्ताम् इषम् अन्नम् नः अस्मभ्यं ददातु । द्रविणोदाः एव रासते ददातु
दीर्घम् आयुः^६ ॥ ८ ॥

वेङ्कट० द्रविणोदाः^७ तुरः स्वरतेः । अथादिधनं स्वरणस्वभावकं प्रयच्छतु समनुष्यं च । द्रविणोदाः
वीरवत् अन्नम्, द्रविणोदाः दीर्घम् आयुः च प्रयच्छतु ॥ ८ ॥

मुद्रल० द्रविणोदाः द्रविणस्य धनस्य दाताऽग्निः तुरस्य स्वरमाणस्य चकतः उन्नयस्य द्रविणसः
धनस्य एकदेशम् प्र येसत् अस्मभ्यं प्रयच्छतु । तथा द्रविणोदाः^८ सनरस्य सननीयस्य सम्भजनोषस्य
स्थावररूपस्य धनस्यैकदेशं प्रयच्छतु । अपि च द्रविणोदाः वीरवतीम् वीरैः पुत्रादिभियुक्तम्
इषम् अन्नम् नः अस्मभ्यं प्रयच्छतु^९ । द्रविणोदाः दीर्घम् आयुः अस्मभ्यम् रासते प्रयच्छतु ॥ ८ ॥

१. वासं वि^१ अं लपं. २. नास्ति वि^१ अं. ३. च सचेदानी भवति तस्य बहोः अं वि^१.

४. नास्ति मै. ५. सर्वस्य सूको. ६. *दृतेः अ ति. ७-९. नास्ति अ. ८. नास्ति वि^१ अं क
छ लपं. ९. नास्ति वि^१ अं. १०-११. नास्ति सूको.

एवा नो अग्ने समिधा वृधानो रेवत् पावक श्रवसे वि भाहि ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ९ ॥

एव । नः । अग्ने । समिधा । वृधानः । रेवत् । पावक । श्रवसे । वि । भाहि ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । समहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ९ ॥

स्कन्द० एवा नः अग्ने इत्याद्युक्तार्थम् (अ. १, १५, ११ द्र.) ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अ. १, १५, ११ इत्यत्र द्र. ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे पावक ! शोचक ! अग्ने ! समिधा अस्माभिर्दत्तेन समिदादिद्रव्येण एव एवम् उक्तप्रकारेण वृधानः वर्धमानः सन् रेवत् धनयुक्ताय नः अस्माकम् श्रवसे अज्ञाय वि भाहि विशेषेण प्रकाशय । नः अस्माकम् तन् अग्ने मित्रादयः ममहन्ताम् पूजयन्ताम् । रक्षन्तु इत्यर्थः । तथा सिन्धुः अग्नेदेवता । उत समुच्चये चावापृथिव्यौ च ममहन्ताम् ॥ ९ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये षट्थो वर्गः ॥

[९७]

अप नः शोशुचदधमग्ने शुशुग्ध्या रयिम् । अप नः शोशुचदधम् ॥ १ ॥

अप । नः । शोशुचत् । अधम् । अग्ने । शुशुग्धि । आ । रयिम् । अप । नः । शोशुचत् । अधम् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'अत्र छन्दोगब्राह्मणाधीतमितिहासमाचक्षते — 'कुत्तरश्च लुशश्च इन्द्रं' व्यह्वयेताम् । स इन्द्रः कुत्समुपावर्तते तं शतेन वाद्युध्यामिरण्वयोरवभ्रान्' (तामा ९, २, २२) इति । अत्र च वाधा वाद्युध्या उच्यन्ते । तद्वैतल्लुवा इन्द्ररूपत्वामापन्नो वक्ष्यति — 'य मुञ्चत परि कुत्सादिहा गोहे' (अ. १०, ३८, ५) इति । स इन्द्रातिक्रमणेन पापेनाभिभूतमात्मानं मन्थमानः तदपनोदनार्थमग्निमुपाच । अय नः शोशुचत् इति । अपपूर्वं शुशुग्ध्या सामर्थ्यादपनयने । व्यत्ययेन प्रथमपुरुषः । अपनय । नः अस्माकम् अधम् इन्द्रातिक्रमणे पापम् । हे अग्ने ! शुशुग्धि आ 'शुग्धि' (निय ३, १९) इति याचनाकर्मा पठितः । तस्यैवमुपधाया उत्वं छान्दसत्वात् । यापनया चात्र तत्पूर्वकं दानं लक्ष्यते । आकारद्वारा मर्षादायाम् । मर्षादया' देहीत्यर्थः । रयिम् धनम् । अथवा शुशुग्धीति शुचरेव दीप्यर्थस्यैव रूपम् । आ रयिमिति कर्मोपसर्गश्रुतयोर्ग्याक्रियात्वात्वाहारः । दीप्यस्व आहर च धनमित्यर्थः । परस्तु पादो भिक्षमेव वाच्यम् । 'तेन पुनरुक्तः' अर्थः । मूषस्त्वार्थो वा अभ्यासः । 'अभ्यासे' मूषात्तमर्थं मन्यन्ते, तथा अहो दर्शनीया अहो दर्शनीया' (वा १०, ४२) इति ॥ १ ॥

१. उच्यते प्र. मै. २. नास्ति अ. ३. उत अ कु. ४. वाग्धि सूको. ५. वाग्धि सूको. ६. नास्ति अ. ७. क्लित्वात्परत्वात् ति. ८. मित्रं वा ति. ९-९. तेन पुन अ कु. १०. 'ते दि सूको.

वेङ्कट० 'सर्वमित्रं सन्' कुत्स इन्द्रवचनात् दीर्घविद्धी नाम राक्षसी बाधितवान्^१ । अथ तं कुत्सं सुमित्रः सन् क्रूरमकः^२ इत्येषं वागभ्यवदत् । तं शुगाच्छेत् तदपनोदनाय अग्निं स्तौति । सौमित्रं^३ भवति 'दीर्घविद्धी वा'^४ (तु. ता. १३, ६, ८-१०) इत्यादि वाण्डवकम् । अस्माकं पापमपगच्छतु अस्मान्त्वनन्तं ददत् । अग्ने ! प्रज्वलय भनम् । अर्धैः 'उत्तरः पूरणः' आदराधीं वा ॥ १ ॥

मुद्रल० 'अप नः' इति अर्धैश्चतुर्थे सूक्तम् । कुत्स चापिः । गावधी इन्द्रः । शुचिगुणकोऽग्नि-
देवता शुद्धाग्निः वा ।

अत्रेदमाख्यानम् — 'दीर्घविद्धी नाम राक्षसी सर्वान् यजान् बबाधे । तां हन्तुम् इन्द्रोऽशक्तः सन् सर्वस्य मित्रभूतं कुत्समग्रवीत्, एषा त्वया हन्त्येति । स चावधीत् । तं वागभ्यवदत् — अनुचितमिदं त्वयाचरितम्, यत् त्वं सर्वेषां मित्रभूतः सन् क्रूरम् अकार्षीसि । तम् ऋषिं शोकः प्राप्नोत् । स चाधिरनेन सूक्तेनाग्निं स्तुत्वा शोकमपागमयत्' ।

हे अग्ने ! तः अस्माकम् अपम् पापम् अप शोशुचत्, अस्मत्तो निर्गत्यास्मदीये शत्रुं शोचयतु । अपि च अस्माकम् रयिम् धनम् आ समन्तात् शुशुग्धिं प्रकाशय । आदरादिशयद्योतनाय पुनः पठ्यते । अप० ॥ १ ॥

सुश्रेत्रिया सुगातुया वसूया च यजामहे । अपः नः शोशुचदधम् ॥ २ ॥

सुश्रेत्रिया । सुगातुया । वसूया । च । यजामहे । अपः । नः । शोशुचत् । अधम् ॥ २ ॥

स्कन्द० सुश्रेत्रियादीनि वयजन्तानि इच्छावचनानि । सर्वत्र तृतीयाया ङादेशः । इह तावल्लोके सुश्रेत्रिया' शोभनक्षेत्रेच्छया परलोके सुगातुया सुगतीच्छया च वसूया च धनेच्छया च वयं स्वाम् यजामहे । एतानि सर्वाण्यस्मभ्यं देहीत्यर्थः । किञ्च अप नः^१ ॥ २ ॥

वेङ्कट० शोभनक्षेत्रेच्छया शोभनमार्गेच्छया 'धनेच्छया च'^२ वयमग्निम् यजामहे । अप नः शोशुचत् अपम्^३ ॥ २ ॥

मुद्रल० सुश्रेत्रिया शोभनक्षेत्रेच्छया सुगातुया शोभनमार्गेच्छया वसूया च धनेच्छया निमित्तभूतया च यजामहे अग्निं हविभिः पूजयामः । अप० ॥ २ ॥

प्र यद् भन्दिष्ठ एषां प्रास्माकासश्च सूरयः । अपः नः शोशुचदधम् ॥ ३ ॥

प्र । यत् । भन्दिष्ठः । एषाम् । प्र । अस्माकासः । च । सूरयः । अपः । नः । शोशुचत् । अधम् ॥

स्कन्द० प्र यत् इति व्यत्ययेन नपुंसकता । योऽयं प्रकर्षेण भन्दिष्ठः । भन्दिर्चर्तिकर्मा (तु. निष ३, १५) । स्तोतृ-
तमः एषाम् । अनुदात्तत्वादादेशोऽयं प्रकृतत्वान्नेः । व्यत्ययेन चैकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । अस्मान्नेः । न च केवल्लोऽहमेव । किं तर्हि । अस्माकासः च अस्मादीयाश्च पुषाः^१ प्रीत्याश्च पितृपितामहप्रपितामहा वा वेऽस्मान्नेः^२ भन्दिष्ठाः । कीदृशाः^३ । सूरयः स्तोत्रामैतत् (तु. निष ३, १६) । स्तुतिकरणस्वभावकाः ।

१. सत् वि^{१२} अं ल कु; नास्ति वि^१ अं. २. बाधयित^३ वि^१. अं ३. 'मकरोत् कु; मकरोः अं.
४. सो वि^{११} ल; सोऽमित्रं कु. ५-५. 'विद्धीव कु. ६. 'तान्यकम् वि^१ अं कु. ७-७. 'रः पूरकः वि^१
कु ल कर्षः; 'रूर्' अं ल. ८. नास्ति मै^१. ९. नास्ति सूको. १०. नास्ति वि. ११-११. नास्ति
वि^{११} अं. १२. दुःखम् वि^१ अं. १३. शत्रव अ. १४. 'ग्नेः प्र अ वि. १५. 'शाः सन्तु अ.

यच्छन्दश्नुतेस्तच्छन्दोऽध्याहार्यः । तेषां सर्वेषाम् अप नः शोशुचत् अघम् । केचित्तु एषामिति बहुवचनश्रुतेरङ्गिरःप्रभृतीनामथ प्रतिनिर्देश इति मन्थन्ते । तत्रैवमेकवाक्यता^१ योऽप्या । योऽग्निः प्रकर्षेण स्तुत्यतमः एषामङ्गिरःप्रभृतीनाम्, अस्मदीयाश्च पितृपितामहपरितामहाः अङ्गिरःप्रभृत्तपो यस्याग्नेः प्रकर्षेण स्तोतारः, सः अप नः शोशुचत् अघम् इति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यस्माद्दहम् एषाम् स्तोतृणाम् अतिशयेन स्तोता, यस्मात् च आस्माकीनाः स्तोतारः प्रस्तुवन्ति ॥ ३ ॥

मुद्रल० यत् यथा एषाम् स्तोतृणां मध्येऽयं कुत्सः प्र मन्दित्राः प्रकर्षेण स्तोतृतमः एवम् अस्माकासः अस्माकीनाः सूर्यः स्तोतारश्च प्रकर्षेण स्तोतृतमा भवन्ति । अन्यत् समानम् ॥ ३ ॥

प्र यत् ते अग्ने सूर्यो जायेमहि प्र ते वयम् । अप नः शोशुचदघम् ॥ ४ ॥

प्र । यत् । ते । अग्ने । सूर्यः । जायेमहि । प्र । ते । वयम् । अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥

स्कन्द० प्र यत् इति व्यत्ययेन नपुंसकता एकवचनञ्च । प्रकर्षेण ये ते तव हे अग्ने । सूर्यः स्तोतारः । यच्छन्दश्नुतेस्तच्छन्दोऽध्याहार्यः । ते जायेमहि । प्रजाः^१ प्राप्नुयामेत्सर्व्यः । यद्दीनिर्देशाद्ब्र^२ प्रसादेन स्वभूता वेति वाक्यशेषः । तव प्रसादेन स्वभूता वा वयम् । किञ्च अप नः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यस्मात् अग्ने । तव स्तोतारः प्रजायन्ते । वयम् च^३ तथा स्तोतारः सन्तः प्र जायेमहि ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अग्ने । यत् यस्मात् ते तव सूर्यः स्तोतारः प्रजायन्ते । पुत्रपौत्रादिरूपेण बहुविधा भवन्ति । ततः वयम् च ते स्तोतारः सन्तः प्र जायेमहि पुत्रपौत्रादिरूपेण भवेम । अन्यत् समानम् ॥ ४ ॥

प्र यदग्नेः सहस्वतो विश्वतो यन्ति भानवः । अप नः शोशुचदघम् ॥ ५ ॥

प्र । यत् । अग्नेः । सहस्वतः । विश्वतः । यन्ति । भानवः । अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० यत् इति षष्ठ्या लुग्नद्वयः । यस्य अग्नेः सहस्वतः बलवतः विश्वतः सर्वतः प्र यन्ति प्रकर्षेण गच्छन्ति भानवः दीप्तयः सः अप नः^१ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यस्मात् अग्नेः भानवः सर्वतः^२ प्र यन्ति बलवतः^३ ॥ ५ ॥

मुद्रल० सहस्वतः शत्रुनिभवतः अग्नेः भानवः दीप्तयः विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादपि प्रदेशात् प्र यन्ति प्रकर्षेणोद्गच्छन्ति^४ । यत् यस्मादेवं तस्मात् तेनाग्निनेत्रसा नः अस्मदीयम् अघम् अप शोशुचत् नश्यतु ॥ ५ ॥

त्वं हि विश्वतोमुख विश्वतः परिभूरसि । अप नः शोशुचदघम् ॥ ६ ॥

त्वं । हि । विश्वतः । मुख । विश्वतः । परिभूरः । सि । अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥ ६ ॥

१. तमेकं अ. २. स्तोत्रं विं अ. ३. प्रजां कु. ४. ते यद्दीं कु. ५. य तव विं अ.

६-६. नास्ति विं अ. † यान्ति विं. ‡ यन्तः विं ल. ७. नास्ति मे.

स्कन्द० हि-शब्दो यस्माद्देवो । यस्मात् त्वम् हे विश्वतोमुख ! सर्वतोमुख ! विश्वतः सर्वतः स्तोत्रुणां परिभूः परिगृहीता अति । यस्मादिति वचनात्स्मादित्त्वप्याहार्यम् । यस्मात् अप नः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'त्वम् हि' सर्वतोमुख ! सर्वतः परिभवति ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! त्वम् हि त्वं कालु विश्वतोमुखः सर्वतोन्वाहः । तव मुखस्थानीयानां ज्वाहानां न कुत्रापि प्रतिद्वारिस्ति । अतो हे विश्वतोमुख ! अग्ने ! विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादपि उपवृत्तत्वात् तव परिभूः अति अस्माकं परिगृहीता भव । रक्षको भवेत्पर्यः । अन्यत् समानम् ॥ ६ ॥

द्विषो नो विश्वतोमुखाति नवेव पारय । अप नः शोशुचदधम् ॥ ७ ॥

द्विषः । नः । विश्वतःऽमुख । अति । नावाऽइव । पारय । अप । नः । शोशुचत् । अधम् ॥ ७ ॥

स्कन्द० द्विषः नः द्वेषन् अस्माकं हे विश्वतोमुख ! अति । द्विष इति कर्मभूतेरतीति^१ शोपस्सर्गाद्यो-
र्यकियापद्राच्याहारः । अतीत्य नावेव पारय । यथा कश्चित् कञ्चिद्वावा पारयेदेवमस्मात् स्वं
पारय । सर्वाभिप्रेतानां पारं नयेत्पर्यः । किञ्च अप नः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० शत्रून् अस्माकं सर्वतोमुख ! नावेव अति पारय^२ ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे विश्वतोमुख ! सर्वतोमुखाग्ने ! नावेव नावा नदीमिव^३ नः अस्माकम् द्विषः शत्रून्^४ अति
पारय अतिक्रम्य शत्रुरहितं प्रदेशं प्रापथ । अन्यत् समानम् ॥ ७ ॥

स नः सिन्धुमिव नावयति पर्षा स्वस्तये । अप नः शोशुचदधम् ॥ ८ ॥

सः । नः । सिन्धुम्ऽइव । नावया । अति । पर्षु । स्वस्तये । अप । नः । शोशुचत् । अधम् ॥ ८ ॥

स्कन्द० ये स्वाम् अस्तोप्य सः नः अस्मान् सिन्धुमिव नावया यथा कश्चित् कञ्चित् सिन्धुं
नावा पारयेत्, एवम् अति पर्षु सुप्तु पारय नः^५ स्वस्तये अविनाशाय । किञ्च अप^६ ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सः अस्मान् नदीमिव नावा अति पारय शत्रून्^७ अविनाशाय^८ ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! सः त्वम् नः अस्मान् नावया नावा सिन्धुमिव नदीमिव स्वस्तये क्षेमार्थम्
अति पर्षु शत्रून् अतिक्रम्य पालय । शत्रुरहितं प्रदेशमस्मात् प्रापयेत्पर्यः । स्वरयसादात् नः
अस्माकम् अधम् पारं च अप शोशुचत् अस्मत्तोऽपक्रन्वात्मच्छत्रुः शोकयुक्तो भवतु ॥ ८ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चमो वर्गः ॥

१. व्याहारीः वि. २-२ नास्ति लपं. ३. 'मुखः वि' ल. ४. 'दुटितम्' मै. ५. 'शोरिति'
वति अ. ६. 'स्मात् वि' अ' ल. ७. पारय शत्रून्तीत्यास्मान् त्वं प्रेरथ । सर्वाभिप्रेतानां पारं नयेत्पर्यः 'वि' अ'.
८. नदीमिव मूको. ९. शोयो मै. १०. तथा नः अ; नास्ति वि. ११. नास्ति अ. १२. नास्ति
वि' अ'. १३. अपि नाशय वि'. अपि नाशय अ'. १४-१५. नास्ति मूको.

[१८]

वैश्वानरस्य सुमती स्याम राजा हि कं भुवनानामभिथ्रीः ।

इतो ज्ञातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य । सुमती । स्याम । राजा । हि । कम् । भुवनानाम् । अभिथ्रीः ।

इतः । ज्ञातः । विश्वम् । इदम् । वि । चष्टे । वैश्वानरः । यतते । सूर्येण ॥ १ ॥

स्कन्द० 'वैश्वानरस्येति 'वैश्वानरोवम्' (तु. वृदे ३, १२९) । 'वैश्वानरस्य सुमती' इत्येतत्सूक्तं वैश्वानर-
देवताकम् । वैश्वानरगुणोऽस्याग्निदेवता, न शुद्ध इत्यर्थः । विश्वानरो मध्यमोत्तमावुच्येते, ताभ्यां
प्रभवतीति वैश्वानरोऽयमग्निः । अशनिनाभिदहन्यमानात् वृक्षात् योऽग्निर्गृह्यते, स वैश्वतात् प्रभवति ।
यस्तु 'आदित्याभिमुखे आदर्शे मणौ वा, स आदित्यात्' प्रभवति । तेन विश्वानरप्रभवत्वाद्गनेरिदं
गुणाभिधानम् वैश्वानरस्य इति । वैश्वानरगुणस्याग्नेः सुमती शोभनावासनुग्राहबुद्धौ वयम् स्याम
इत्याशास्महे । कस्मात् । उच्यते । राजा हि 'कम्' हिशब्दो यस्मादर्थे । कमिति निपातः पदपरणः ।
यस्माद्वाजा ईश्वरो वैश्वानरः । कस्य । भुवनानाम् लोकानां भूतजातानां वा । अभिथ्रीः आश्रयणीयः । इतः
लोपधिवनस्पतिन्योऽरणिभ्यां वा जातः सन् विश्वम् इदम् वि चष्टे पश्यतिकर्माऽयम् (तु. निघ ३, १४) ।
पश्यति प्राणिनां कृताकृतप्रत्यवेक्षरत्वात् । अन्तर्गर्भो वा सामर्थ्याच्चक्षिः । दर्शयति प्रकाशयती-
त्यर्थः । किञ्च वैश्वानरो यतते यती प्रयत्ने । प्रयत्नेन चात्र तत्पूर्वकत्वात् गमनं लक्ष्यते । गत्यर्थं
एव वा सामर्थ्याद् यततिः । शुद्धोऽपि च सोपसर्गाथं द्रष्टव्यः । सद्गच्छते सूर्येण सह । कथम् । अमुतो
रश्मय आदित्यादथ आगच्छन्ति । इतोऽस्याविष उद्गच्छन्ति । तयोर्भासोः संसर्गे इष्ट्वा
मन्त्ररोगेवमाह — वैश्वानरो यतते सूर्येण इति ॥ १ ॥

वेङ्कट० वैश्वानरस्य कल्याण्यां मती वयम् स्याम । राजा हि असौ भूतानामनिश्रयणीयः इतः
ज्ञातः सर्वमभिविपश्यति । वैश्वानरः संयतते सूर्येण । प्रातः आदित्यात्मना ज्ञायमानः
सर्वे पश्यति । ततः अमुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्ति, अतः अस्याचीवि । तयोः भासोः सङ्गमं दृष्ट्वा
पश्यति — संयतते इति (तु. या ७, २३) ॥ १ ॥

मुद्रल० 'वैश्वानरस्य' इति सूत्रं पञ्चमं सूक्तम् । कुस्स ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । वैश्वानरगुणोऽग्निः
'शुद्धाग्निर्वा देवता' ॥

वैश्वानरस्य विषेयां नराणां लोकान्तरनेतृत्वेन सम्बन्धिनोऽग्नेः सुमती शोभनावासनुग्राह-
रिक्तकायां बुद्धौ स्याम अनुग्राहत्वेन वर्तमाना भवेम । हि कम् इत्येतत् हिशब्दार्थे । स हि
वैश्वानरः अभिथ्रीः अभिश्रयणीयः आभिमुख्येन सेवितव्यः सन् भुवनानाम् सर्वेषां भूतजातानाम् राजा

१-१. *मि... इत्यर्थः...पश्चात्...वैश्वतात् अ. † नास्ति ति. २-२. *भिमुखे आदित्यात् ति;
*भिमुखे आदर्शे आदित्यात् अ. ३-३. नास्ति अ. ४. *वप सूको. ५. उच्यन्ति सूको. ६. उच्यन्ति
कु ति. ७. नास्ति ति. ८. ज्ञातमानः वि. ९. नास्ति मै. १०-१०. शुद्धो वा मै; *मिरे मै.
११. नास्ति सूको.

स्वामी भवति । यः वैश्वानरः अग्निः इतः अस्मात् अरणिद्वयात् जातः जातमात्र एव इदम् विश्वम् सर्वं जगत् वि चष्टे विशेषेण पश्यति । प्रातरुद्यता सूर्येण च यतते सङ्गाच्छते । एवंभूतस्य महानुभावस्य वैश्वानरस्य मुमती स्थामेति सम्बन्धः ॥ १ ॥

पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीरा विवेश ।

वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः स नो दिवा स रिषः पातु नक्तम् ॥ २ ॥

पृष्टः । दिवि । पृष्टः । अग्निः । पृथिव्याम् । पृष्टः । विश्वाः । ओषधीः । आ । विवेश ।

वैश्वानरः । सहसा । पृष्टः । अग्निः । सः । नः । दिवा । सः । रिषः । पातु । नक्तम् ॥ २ ॥

स्कन्द० पृष्टः इति पृच्छतेरचैतिकर्मणो रूपम् । पृष्टः स्तुतोऽग्निः दिवि । केन । सामर्थ्यात् देवैः । पृष्टः अग्निः पृथिव्याम् । केन । सामर्थ्यात् मनुष्यैः । सर्वलोतुभिश्च पृष्टः सन् विश्वाः ओषधीः आ विवेश । सर्वास्वोषधीष्वन्तर्हीन इत्यर्थः । केन पुनः पृष्टः । उच्यते । वैश्वानरः सहसा पृष्टः अग्निः 'सहः' (निघ २, ९) इति बलनाम । स्तोत्रगतेन स्तुतिकरणसामर्थ्येन । स्वगतया बलवत्तया स्तुत इत्यर्थः । 'म एवंरूपः' सः नः अस्मात् दिवा सः एव रिषः हिंसातः हिंसितुर्वा सकाशात् पातु रक्षतु नक्तम् रात्रौ ॥ २ ॥

वेङ्कट० सुलोके संस्पृष्टः भूम्यां च पृष्टः एव विश्वाः ओषधीः आविवेश वैश्वानरः बलेन सम्पृक्तः । अस्मान् अग्निः अहनि रात्रौ च हिंसकार रक्षतु ॥ २ ॥

मुद्राल० अथम् वैश्वानरः अग्निः दिवि सुलोके आदित्यात्मना पृष्टः संस्पृष्टः तथा पृथिव्याम् सूरी गार्हपत्यादिरूपेण पृष्टः संस्पृष्टः तथा विश्वाः सर्वाः ओषधीः पृष्टः संस्पृष्टः सः अग्निः आ विवेश पाकार्थम् अन्तः प्रविष्टवान् । अन्तःप्रविष्टेन पार्थिवेनाग्निना हि सर्वा ओषधयः पच्यन्ते । सहसा परेषामसाधारणेन बलेन पृष्टः संस्पृष्टः वैश्वानरः नः अस्मात् दिवा अह्नि रिषः हिंसतः शत्रोः पातु । तथा वैश्वानरः नक्तम् रात्रावपि अस्मात् हिंसकार पातु ॥ २ ॥

वैश्वानर तत्र तत्र सत्यमस्तवस्मान् राषीं मुघवानः सचन्ताम् ।

तत्रो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ३ ॥

वैश्वानर । तत्र । तत्र । सत्यम् । अस्तु । अस्मान् । राषीः । मुघवानः । सचन्ताम् ।

तत्र । नः । मित्रः । वरुणः । मुहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ३ ॥

स्कन्द० तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो बच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः । हे वैश्वानर । यद्वयं वृषाः तत्र सत्यम् अस्तु तत्र । त्वे तत्र सत्यतया प्रतिपद्यस्व, 'प्रतिपद्य च' सम्पादयेत्यर्थः । किं तत्र । उच्यते । अस्मान्

१-१. नास्ति अ. २. दिवि सुलोके कु. ३. संस्पृष्टः वि अ. ४. अस्मात् वि अ. क.
५. नास्ति अ. वि अ. लयं. ६. नास्ति सूको. ७. नास्ति अ ति.

रावः धनानि मघवानः धनवन्तश्च सचन्ताम् सेवन्ताम्^१ । धनान्यस्माकं भवन्तु राजानस्य परिचारकभूता भवन्तिवत्यर्थः । तत् नः इत्याद्युक्तार्थम् (अ. १, १०, १६ इ.) ॥ ३ ॥

वेङ्कट० नैश्वानर! त्वं तत् सत्यम् कर्म स्तोत्रेषु भवतु । अस्मान् धनानि धनवन्तः च सेवन्ताम् ॥३॥

मुद्रल० हे नैश्वानर! त्वं तत् त्वदीयं तत् अस्माभिः कियमाणं कर्म सत्यम् अस्तु तथा अविश्वकलं^२ भवतु । ततः अस्मान् मघवानः धनवन्तः रावः धनवदतिप्रियाः पुत्राः सचन्ताम् सेवन्ताम् । एवं यदस्माभिः प्रार्थितम् नः अस्मदीयं तत् मित्रः बहणः राश्वभिमानो आदितिः देवमाता^३ सिन्धुः स्वन्दनशीलोदकाभिमानो देवः । उत समुच्छये । एते सर्वे मित्रादयः नमहन्ताम् पूजयन्ताम् पाकयन्तामित्यर्थः ॥ ३ ॥

[१९]

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥ १ ॥

जातवेदसे । सुनवाम । सोमम् । अरातिऽयतः । नि । दहाति । वेदः ।

सः । नः । पर्षत् । अति । दुःऽगानि । विश्वा । नावाऽइव । सिन्धुम् । दुःऽहता । अति । अग्निः ॥

स्कन्द० अतः परं कश्यपार्थम्^४ उत्सृष्टाभ्यधनमेकाधिकं सूक्तसहस्रम् । तस्यैतदेकचमाद्यं सूक्तम् । एवं हि भगवान् शौनक आह— 'पूर्वा पूर्वा सहस्रस्य सूक्तानामेकभूवसाम् । जातवेदस इत्यार्थे कश्यपार्थस्य^५ दुधुम^६ इति । यस्यैकाधिकानां^७ सूक्तानां^८ सहस्रत्वं^९ कश्यपार्थस्य^{१०} सर्वसूक्तेषु पूर्वा पूर्वेषा ऋक् जातवेदस इत्याद्यनेकचमित्येतद्द्वयमपि धृतवन्त एव । नाधीतवन्त इत्यर्थः । 'जातवेदस्यम्' । जातवेदोदेवताकमेतत् सूक्तम् । जातवेदा इत्येवंगुणोऽस्याग्निर्देवता न दुद्व इत्यर्थः । जातवेदसे वेद इति धननाम प्रज्ञापयार्थो वा । उत्पन्नधनाय उत्पन्नप्रज्ञाय^{११} वा । अग्नये सुनवाम वषम् सोमम् । किं कारणम् । उच्यते । यस्माद् अरातीयतः अरातिरदानं हविषा, यं कामयमानस्य । सोममददत् इत्यर्थः । नि दहाति नियमेन दहत्यग्निः । विनाशयतीत्यर्थः । किम् । वेदः धने ज्ञानं वा । अथवा अरातिसब्दः शत्रुवचनः । दहातीत्यपि आशिषि लिङ्गर्थे हेत् । अस्मच्छत्रुतां कामयमानस्य स्वभूतं धने नियमेन दहत्यग्निरित्याशास्मह इत्यर्थः । किञ्च सः नः दुरिता अति अग्निः अतिशब्द उपसर्गः पर्यद् इत्याक्यातात् दुरस्तादपकष्टव्यः^{१२} । सोऽस्मानति पारयतु । अतिक्रमयवित्यर्थः । कौराणानि । अति दुर्गाणि दुरतिक्रमाणीत्यर्थः । निदवा सर्वाणि । कथम् । नावा इव सिन्धुम् यथा कश्चित् काञ्चिन्नावा नदीमतिक्रामयेत् । कानि । पापानि ॥ १ ॥

१. नास्ति ति. २. नास्ति वि^{११} अ^{१२} ल लपे. ३-३. नास्ति वि^{१३} अ^{१४}. ४. 'बलम् मै'.

५. देवता मै. ६. काद्वं अ कु. ७. 'र्षं ति. ८. दु. इदे ३, १०; पङ्गुलशिष्यः ऋज २, १, १९. ९. 'स्त्रैकानां अ. १०. नास्ति अ. ११. एकस्य कश्यं सूक्तो. १२. उपपन्नप्रज्ञाय

कु ति; उपपन्न प्रज्ञाय अ सूक्तो. १३. 'स्तादुपयोक्तव्यः ति.

वेङ्कट० कश्यपो मारीचः । जातघनाय सुगवाम सोमम् । सोऽरातिस्त्वमिच्छतः भस्मीकरोति धनम् ।
सः अस्मान् विश्वानि दुर्गाणि स्थानानि नावा नदीम् इव कर्णधारः अतिवरतु दुःखानि
च इति ॥ १ ॥

मुद्गल० 'जातवेदसे' इत्येकर्वे षष्ठं सूक्तम् । मरीचिपुत्रः कश्यप ऋषिः^१ । त्रिःशुक् इन्द्रः^२ । जातवेदोऽगुण-
क्रोऽग्निः 'शुद्धाग्निर्वा देवता' ॥

जातवेदसे जातानाम् उत्पत्तिमतां सर्वेषां वेदिष्वेऽग्नये लतारूपम् सोमम् सुगवाम्
अभिपुणवाम । जातवेदोऽगुणकर्मणि यन्दु सोमाभिषवं करवामेत्यर्थः । सोऽग्निः अरातीयतः
अरातिं शत्रुमिव अस्मान् आचरतः शत्रोः वेदः धनं नि ददाति नितरां वदतु भस्मीकरोतु ।
अपि च सः अग्निः नः अस्मान् विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुर्गाणि दुर्गमवानि भोक्तुम-
शक्यानि दुःखानि अति पर्यत् अतिपारयतु । अतिक्रमय्य दुःस्वरहितं सुखं प्रापयतु । इष्टान्तः ।
नावा इव सिन्धुम् यथा कश्चिन् कर्णधारः ग्राहादिभिः दुष्टसत्त्वैराकुलितो नदीं नावा तारयति
सहद् । तथा दुरिता दुरितानि दुःखदेतुभूतानि पापानि अस्मान् अग्निः अति पारयतु ॥ १ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये सप्तमो वर्गः ॥

[१००]

स यो वृषा वृष्ण्येभिः समोका महो दिवः पृथिव्याथ स भ्राद् ।

सतीनसत्त्वा हव्यो भरेषु मरुत्वान् नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ १ ॥

सः । यः । वृषा । वृष्ण्येभिः । समऽओकाः । महः । दिवः । पृथिव्याः । च । समऽभ्राद् ।
सतीनऽसत्त्वा । हव्यः । भरेषु । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १ ॥

स्कन्द० 'सूक्तं स यो ह्येत्येतत् पञ्च वार्धागिरा विदुः । निरुक्ता नामधेयैः स्वैरपि चैतत्त्वदित्युचि (तु. षड्गुरु-
शिष्यः अज २, १, १००)' । 'स यो वृषा' इत्येतत् सूक्तं पञ्च ऋषयः वृषागिरः पुत्रा विदुः जानन्ति
दृष्टवन्त इत्यर्थः । ते तु निरुक्ताः स्वैर्नामधेयैः 'एतत्त्वत् इन्द्र वृष्णे' (शु १, १००, १७) इत्यस्यामृचि
आज्जायः अम्बरीषः सहदेवः अयमानः सुराधा इत्येते । तत् ऐन्द्रमुत्तरम् । यज्जातवेदस्य पूर्वमुक्तं
तस्मादनन्तरमैन्द्रमिदं सूक्तम् । सः इति सप्तऋषयश्चतुर्वे पादे सम्बन्धयितव्यः । नः इन्द्रः
वृषा वर्धिता कामानाम् । स्तोत्रभ्यो दावेत्यर्थः । वृष्ण्येभिः समोकाः वृष्ण्यमित्यपठितमपि
ब्रह्मणाम् । 'इच्च समवाये' । बलैः समवेतः । अत्त्वन्तबलवानित्यर्थः । महः महत्याः दिवः
पृथिव्या च स भ्राद् ईश्वरः । सतीनसत्त्वा 'सतीनम्' (निष १, १२) इत्युक्त्वात् । षण्णु दाने ।
वृष्टिलक्षणस्वोदकस्य दाता । हव्यः भरेषु ज्वार्यमाह्वान्यः सङ्ग्रामेषु । सः मरुत्वान् मरुद्भिः
सहितः नः अस्माकम् भवतु इन्द्रः ऊती भविता रक्षिता ॥ १ ॥

१. नास्ति वि^१ अ^२. २. 'तु पापानि अतिपापव(परव)तु चि^३ अ^४. ३. नास्ति कु. ४-४. नास्ति मै^५.
५-५. शुको वा मै^६; शुक्राग्निदेवता मै^७. ६-६. नास्ति अ. ७-७. वय सववापे अ; नास्ति कु ति.

वेङ्कट० ऋषयः तेषां गोवं च सूक्ते भविष्यन्ति^१ । सः यः वर्षिता^२ वर्षणकुशलेः मरुद्भिः सहितः महतः दिवः पृथिव्याः च ईशानः सनितजलः^३ ह्यातव्यः सङ्ग्रामेषु मरुत्वान् नः भवतु इन्द्रः^४ अस्मिन् युद्धे रक्षणाय ॥ १ ॥

मुद्गल० 'स वो वृषा' इत्येकोनविंशत्युवं सप्तमं सूक्तम् । वृषागिरो महाराजस्य पुत्रा अज्राश्वान्वरीषसह-
देवमघमानसुराधसः पञ्च राजऋषय ऋषयः । त्रिभुवणन्दः । इन्द्रो देवता । शत्रुभिर-
पह्रवासु गोषु तैः सह युद्धार्थं निर्गच्छन्त अज्राश्वान्वरीषेण सूक्तेन इन्द्रमस्तुषन् ॥

यः इन्द्रः वृषा कामानां वर्षिता वृष्येभिः वृष्णिभवेर्वैर्वैः समोकाः सम्यक् समवेतः
सङ्गतः महः महतः दिवः पुलोकस्य पृथिव्याः प्रथिताया भूमेः च सम्राट् ईश्वरः सतीनसत्वा
उदकस्य सत्वा सादयिता भरेषु सङ्ग्रामेषु हव्यः सर्वैः स्तोतृभिराह्लातव्यः । एवंभूतो मरुत्वान्
मरुद्भिः युक्तः सः इन्द्रः नः अस्माकम् ऊती ऊतये रक्षणाय भवतु ॥ १ ॥

यस्यानाप्तः सूर्यस्येव यामो भरेभरे वृत्रहा शुष्मो अस्ति ।

वृषन्तमः सखिभिः स्वेभिरेवैर्मरुत्वान् नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ २ ॥

यस्य । अनाप्तः । सूर्यस्यऽइव । यामः । भरेभरे । वृत्रहा । शुष्मः । अस्ति ।

वृषन्तमः । सखिभिः । स्वेभिः । एवैः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ २ ॥

स्कन्द० यस्य इन्द्रस्य अनाप्तः अग्रासपूर्वः केनचिच्छत्रुणा सूर्यस्य इव यामः रथः । यस्य भरेभरे
सप्ततत्र सङ्ग्रामे वृत्रहा शुष्मः शत्रुहननसमर्थस्य बलम् अस्ति । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः ।
सः वृषन्तमः अतिशयेन वर्षिता । सखिभिः स्वेभिः आत्मीयैः मरुदाक्यैः सह । कीदृशैः ।
एवैः एवशाब्दोऽत्र कामवचनः पालयितृवचनो वा । कामवित्तस्यैः पालयितृभिर्वा । मरुत्वान् ॥ २ ॥

वेङ्कट० यं गच्छन्तं सूर्यम् इव अन्ये न व्याप्नुवन्ति^५ । यस्य वा^६ सङ्ग्रामेसङ्ग्रामे शत्रुहन्तु
बलम् अस्ति । वर्षित्वमः स्वेः सखिभिः गन्तुभिः मरुद्भिः सहितः ॥ २ ॥

मुद्गल० यस्य इन्द्रस्य यामः गतिः अनाप्तः परैरप्राप्तः सूर्यस्य इव यथा सूर्यस्य गतिः अन्यैः न
प्राप्तुं शक्यते तद्वत् । स्वेभिः आत्मीयैः एवैः गमनशीलैः सखिभिः मित्रभूतैः मरुद्भिः सह
वृषन्तमः अतिशयेन कामानां वर्षिता भरेभरे सर्वेषु सङ्ग्रामेषु वृत्रहा शत्रुणां हन्ता शुष्मः
सर्वेषामसुराणां शोषकः । एवंभूतो यः इन्द्रः अस्ति मिथते सः मरुत्वान् इन्द्रः नः अस्माकम्
ऊती रक्षणाय भवतु ॥ २ ॥

दिवो न यस्य रेतसो दुर्घानाः पन्थासौ यन्ति शत्रुसापरीताः ।

तरुद्वेषाः सासहिः पौस्थेभिर्मरुत्वान् नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ ३ ॥

१. 'वति अ' वि^२ लपं. २. नास्ति वि^३ अ^३. ३. सतीनसत्वाः कुः सन्धिवलः अ^३ वि^३
क लपं. ४. नास्ति लपं. ५. 'स्यस्य सूको. ६. 'यथाति व्याप्नु' वि^३ अ^३. ७. यामे वि^३ अ^३.
८. सप्तमे संग्रामे वि^३ संग्रामे कपं.

दिवः । न । यस्य । रेतसः । दुधानाः । पन्थासः । यन्ति । शर्वसा । अपरिऽद्विताः ।
तरत्ऽद्वेषाः । ससहिः । पौत्स्येभिः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ३ ॥

स्कन्द० दिवः इति पञ्चमी । न-शब्द उपरिष्टादुपचारः उपमार्थोपस्थात् 'अस्तुपमार्थस्य सम्प्रत्यये प्रयोगः' (तु. वा ७, ३१) इति पदपूर्णाः । यस्य इत्येतत् शवसा इत्येतेन सम्बन्धते । दुर्लोक्यात् यस्य इन्द्रस्य बलेन रेतसः रेतसि वृष्टिलक्षणाद्युदकानि दुधानाः क्षरन्तः पन्थासः^१ वृष्टिपतनमार्गाः यन्ति पृथिवीं प्रति गच्छन्ति । अपरीताः^२ अपगताः वृष्टिप्रतिबन्धकरैरसुरादिभिरप्राप्ताः । दुर्लोक्यात् यस्य प्रसादेन स्वैः पृथिविरप्रतिबन्धा वृष्टिः पततोत्सर्धः । स्कन्दश्रुतेस्त्वच्छन्दोऽध्याहार्यः^३ । सः तरद्द्वेषाः तरति द्वेषांसीति तरद्द्वेषाः । तरिश्वात्र प्रवन्तार्थः । प्रवन्तं च गमनं प्रवतेर्गन्तार्थत्वात् । शुद्धोऽपि चाभिपूर्वांशो ब्रह्मण्यः । वधार्थो वा^४ सामर्थ्यात्तरतिः । द्वेषदृणां शत्रूणां वधार्थमभिगन्ता इन्ता वेत्यर्थः । सासहिः अस्पर्धनमिभविता शत्रूणाम् । पौत्स्येभिः स्वैः बलैः । मरुत्वान् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० दुर्लोक्येव यस्य उदकानि क्षरन्तः रश्मयः^५ यन्ति बलेन शत्रुभिः अपरिवृताः, स तीर्णशत्रुः सहनशीलः बलैः ॥ ३ ॥

मुद्रल० यस्य इन्द्रस्य पन्थासः रश्मयः रेतसः वृष्टयुदकानि दुधानाः वुहन्तः प्रवर्षन्तः यन्ति निर्गच्छन्ति । दुर्लोक्यादितलतः प्रसरन्ति । दृष्टान्तः । दिवः न यथा द्योतमानस्य सूर्यस्य किरणा वृष्टिं^६ कुर्वन्तो नभस्वलाङ्घ्रिगच्छन्ति तद्वत् । कीदृशा रश्मयः । शवसा बलेन सहिताः अपरीताः परैरनाभिगताः । दुष्प्राया इत्यर्थः । सोऽयमिन्द्रः तरद्द्वेषाः द्वेषांसि शत्रून् तरन् । जितशत्रुक इत्यर्थः । पौत्स्येभिः बलैः सहितः सासहिः शत्रूणामभिभविता । एवंभूतः मरुत्वान् इन्द्रः नः क्षमाकं रक्षणाय भवतु ॥ ३ ॥

सो अङ्गिरोभिरङ्गिरस्तमो भूद् वृषा वृषभिः सखिभिः सखा सन् ।

ऋग्मिर्मङ्गमी गातुभिर्ज्येष्ठो मरुत्वान् नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ ४ ॥

सः । अङ्गिरऽभिः । अङ्गिरऽतमः । भूत् । वृषा । वृषाभिः । सखिभिः । सखा । सन् ।

ऋग्मिऽभिः । ऋग्मी । गातुभिः । ज्येष्ठः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ४ ॥

स्कन्द० सः इन्द्रः अङ्गिरोभिः अङ्गिरस्तमः सोऽयमित्यभिसम्बन्धादङ्गिरःसम्बन्धिष्यधमङ्गिरः-
शब्दोऽत्र^१ ब्रह्मण्यः । अतिशयेनाङ्गिरसां स्तुत्यतया सम्बन्धो भूत् भवति । वृषा वीर्यता । कीदृशैरङ्गि-
रोभिः । वृषभिः वर्षणस्वभावकैः सखिभिः आत्मनः सखा । कस्य । सामर्थ्यादङ्गिरसामेव सर्वस्तेःतुणां
वा । सन् शोभनः । ऋग्मिभिः ऋग्मी^२ अथ स्तुतौ । अर्धेनसृक् स्तुतिः, वृद्धिः स्तुतिमाम् । गातुभिः^३
गन्तुभिः मैधानसुरान् वा प्रति । ज्येष्ठः ऋद्धतमः प्रशस्यो वाऽतिशयेन । किञ्च मरुत्वान् ॥ ४ ॥

१. इति च अ. २. नास्ति अ. ३. शवसा अथ कु ति. ४. इतन्वः अ. ५. रक्षताः अ.
वि^१ कु लपः ६. वृष्टि मी. ७. शम्भो अ. ८. नास्ति सूको.

वेङ्कट० अङ्गिरस्सु^१ जातः अङ्गिरोन्व्यः वरिष्ठः अभवत् इन्द्रः पुमाञ्च पुम्भ्यः अतिशयेन सखा स्तोतव्यः गातव्येभ्यः^२ अतिशयेन मेवः ॥ ४ ॥

मुद्रल० सः इन्द्रः अङ्गिरोभिः अङ्गन्ति गच्छन्तीति अङ्गिरसो गन्तारः, तेभ्योऽपि अङ्गिरस्तमः भूत् अतिशयेन गन्ता भवति । वृषभिः एषा वर्षितृभ्योऽपि अतिशयेन वर्षिता । राखिभिः समान-
रूपानेभ्यो मित्रभूतेभ्योऽपि^३ सखा अतिशयेन हितकारी । एवंभूतः सन् अग्निभिः अर्चनीयेभ्योऽपि^४
शुभो अर्चनीयो भवति । गातुभिः ज्येष्ठः गातव्येभ्यः स्तोतव्येभ्योऽपि ज्येष्ठः अतिशयेन
स्तोतव्यः । एवंगुणविशिष्टः मरुत्वान् इन्द्रः अस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ ४ ॥

स सूनृभिर्न रुद्रेभिर्ऋभवां नृपाद्यैः सासृह्यां अमित्रान् ।

सनीळेभिः श्रवस्यानि तूर्वेन् मरुत्वान् नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ ५ ॥

सः । सूनृभिः । न । रुद्रेभिः । ऋभवां । नृसृष्टेः । सासृह्यां । अमित्रान् ।

सनीळेभिः । श्रवस्यानि । तूर्वेन् । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ५ ॥

स्कन्द० सः इन्द्रः सूनृभिः न^१ पुत्रैरिव कश्चित् रुद्रेभिः पितृशब्देनेदं सोऽयमित्यभिसम्बन्धात्
पुत्राणामभिधानम् । रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिः^२ सह । ऋभवा 'शमुः' (निघ ३, १५) इति मेघारिनाम ।
व्यत्ययेन चात्रैकवचनम् । शमुनिर्मैघाविभिः । नृपाद्यै मरो^३ यत्राभिभूयन्ते^४ स नृपाद्यः
सङ्ग्रामस्तत्र । सासृह्यां अत्यथैमभिभवन् । अमित्रान् वैरिणः असुरादीन् । न चैतदेव केवलं कुर्वन् ।
किं तर्हि । सनीळेभिः 'नीळम्' (निघ ३, ४) इति गृहनाम । श्रवस्यानि^५ श्रवोऽसं तत्र साधूनि
श्रवस्यानि मेघवृन्दानि । तानि वृष्टिप्रदानद्वारेणात्रल जनकत्वात्तत्र साधूनि । तूर्वेन्^६ तूर्वादिर्हिसार्धैः^७ ।
समानस्थानैर्मरुद्भिः सह मेघवृन्दानि च ज्ञचित्यर्थः । मरुत्वान् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सः पुत्रैः इव^१ मरुद्भिः भासमानः अग्निभवत् शत्रून् युद्धे समानस्थानैर्मरुद्भिः अक्षनिमि-
त्तान्युदकानि प्रेरयन् ॥ ५ ॥

मुद्रल० सूनृभिः न पुत्रैरिव रुद्रेभिः रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिर्भुक्तः ऋभवा महान् । एवंभूतः सः इन्द्रः
नृपाद्यै नृभिः पुरुषैः सोऽहमेव सह्यामे अमित्रान् शत्रून् सासृह्यां अभिभूतवान् । अपि च
सनीळेभिः समाननिलपैर्मरुद्भिः सह श्रवस्यानि 'श्रवः' (निघ २, ४) इति अक्षनाम । तदेतन्मृगानि
वदकानि तूर्वेन् मेघात् प्रच्यावयन् मरुत्वान् इन्द्रः अस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये षष्ठो वर्गः ॥

स मेन्यूमीः समर्दनस्य कृताऽस्माकंभिर्नृभिः सूर्ये सनत् ।

अस्मिन्नहन्तसत्पतिः पुरुहूतो मरुत्वान् नो भवत्विन्द्र ऊती ६ ॥

१. अग्निपु वि^१ अ^२ कः सोऽङ्गिराभिः अङ्गि^३ कु. २. 'भ्यः हि अ^४ वि^५'; 'भ्यः अपि कु. ३-३. नास्ति
मै'. ४. नास्ति अ. ५. अतु^६ अ. ६. 'नरुव अ; नरा ति. ७. 'मिहृव^७ अ. ८. नास्ति सूको.
९. तुर्वं सूको. १०. इव कश्चिद वि^८ अ^९.

सः । मन्वुऽमीः । सऽमदनस्य । कर्ता । अस्माकैभिः । नृऽभिः । सूर्येभ्य । सन्तु ।
अस्मिन् । अहन् । सत्सपतिः । पुरुऽवृतः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ६ ॥

स्कन्द० अथेतिहासमाचक्षते— प्रजापतेः पुत्रो मन्वुर्नाम । ते प्रजापतिः सेनापत्ये नियुक्तवान् ।
तेन सहेन्द्रोऽसुरान्^१ निजवान् इति । तदेतदुच्यते— सः मन्वुर्मी इति । मीन्^२ हिंसायाम् । मन्वुना
सह मिनातीति^३ मन्वुर्मीः । कोषनाम वा मन्वुशब्दः (तु. निघ २, १३) । कोषेन स्रग्णां
दिक्षिता । समदनस्य कर्ता ससद् इति सङ्ग्रामस्य नामसु पठितम् (तु. निघ २, १७) ।
समच्छन्दस्य समदनशब्दः पर्यायो^४ द्रष्टव्यः । सङ्ग्रामस्य कर्ता । अस्माकैभिः नृभिः
अस्मादीयैर्मानुष्यैः अस्तिगणैः सह । सूर्यम् आदित्यम् सनत् सम्भजताम् । सूर्यस्य हि वागादि-
कर्मनिर्वृतिः^५ फलम् । तदर्थं ह्यसावुदेति । सर्वं सूर्ये उदिते वागे निर्वर्तेषति । तेनासौ
सम्भक्तो^६ भवति नान्येन । अतोऽत्र सूर्यं सनदिति सम्भजनेन तदुदयफलमूतवागनिर्वृतिः^७ प्रतिपाद्यते ।
अस्मादीयैः अस्तिगभिः सह देवतात्वमापन्न इन्द्रः सूर्योदयफलमूतमस्मादीये वागे निर्वर्तेषति स्वार्थेः ।
अस्मिन् काले । उच्यते । अस्मिन् अहन् वागदिवसे । कोदश इन्द्रः । उच्यते । सत्सपतिः सतां
पालयिता । पुरुहूतः बहुभिराहूतः । किञ्च मरुत्वान् ॥ ६ ॥

धेकूट० सः^१ स्रग्णाम् अभिमातिहा सङ्ग्रामस्य कर्ता अस्मादीयैः मदैः सूर्यम् संयोजयतु अस्मिन्
बुद्धदिवसे सत्सपतिः पुरुहूतः ॥ ६ ॥

मुद्रल० सः इन्द्रः मन्वुर्मीः मन्वोः कोषस्य निर्माता । अग्निं च समदनस्य सङ्ग्रामस्य कर्ता
सत्सपतिः सतां पालयिता पुरुहूतः बहुभिर्मज्जानैराहूतः । एवंगुणविशिष्टः सः अस्मिन् अहन्
अस्मिन् दिवसे अस्माकैभिः अस्माकैः अस्मादीयैः नृभिः पुरुषैः सूर्यम् सूर्यप्रकाशम् सनत्
सम्भक्तं करोतु । अत्रुपुल्यैस्तु दृष्टिनियोगकर्मन्वतारं संयोजयतु । स च मरुत्वान् इन्द्रः
अस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ ६ ॥

तमृतयो रणयञ्छूरसातो तं क्षेमस्य क्षितयः कृण्वतु त्राम् ।

स विश्वस्य करुणस्येशु एको मरुत्वान् नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ ७ ॥

तम् । ऊतयः । रणयन् । शूरऽसातो । तम् । क्षेमस्य । क्षितयः । कृण्वतु । त्राम् ।

सः । विश्वस्य । करुणस्य । ईशे । एके । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ७ ॥

स्कन्द० तम् इन्द्रम् ऊतयः मरुदादिसेना ऊतय इहोच्यन्ते । ताः रणयन् रमयन्ति शब्दयन्ति
वा शूरसातो सङ्ग्रामे । तम् एव क्षेमस्य अविनाशस्य क्षितयः मनुष्याः कृण्वत वागीः स्तुतिभिश्च
कुर्वन्ति त्राम् वातारं सर्वदा अपस्तिचकारम् । वागीः स्तुतिभिश्च सर्वदा मनुष्याः क्षेमस्य
कर्तारं कुर्वन्तीत्यर्थः । सः एव विश्वस्य करुणस्य करुणशब्दः करुणशब्दस्य कर्मनामः

१. सहेन्द्रो मूको. २. मीन् मूको. ३. मीनातिः अ. ४-७. नास्ति ति. ५. निर्वृतिः मूको.
६. दुर्ल ति. ७. नास्ति ति^{११} अ^{१२}. ८. नास्ति अ ति. ९. रणयन्ति ति.

पर्यायो द्रष्टव्यः । सर्वस्य कर्मणः ईशे एकः एक एवेष्टे । सर्वकर्मणो वृष्टिनिबन्धनत्वात् वृष्टेऽथ केवलेन्द्रायत्तत्वात् । किञ्च मरुत्वान् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् मरुतः रतपन्ति युद्धे । तमेव क्षेमस्य आहारं मनुष्याः बहूववत् । सः विश्वस्य कर्मणः एकः एव ईष्टे ॥ ३ ॥

मुद्रल० तम् इन्द्रम् धरसाती धरैः वीरपुरुषैः सम्भजनीये सङ्ग्रामे ऊतयः गन्तारो मरुतः एषान् रमयन्ति । अपि च क्षितयः मनुष्याः तम् इन्द्रम् क्षेमस्य रक्षणीयस्य सर्वस्य धनस्य काम् आहारम् ऊणत कुर्वन्ति । देवसान्धरादस्य कोऽतिशय इति चेद् उच्यते । सः इन्द्रः विश्वस्य सर्वस्य कर्मणस्य अभिसतफलनिष्पादनरूपस्य कर्मणः एकः असहाय एव ईशे ईष्टे । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ३ ॥

तमप्सन्तु श्वंस उत्सवेषु नरो नरमवसे तं धनाय ।

सो अन्धे चित् तमसि ज्योतिर्विदत् मरुत्वान् नो भवत्विन्द्रं ऊती ॥ ८ ॥

तम् । अप्सन्तु । श्वंसः । उत्सवेषु । नरः । नरम् । अवसे । तम् । धनाय ।

सः । अन्धे । चित् । तमसि । ज्योतिः । विदत् । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ८ ॥

स्कन्द० तम् इन्द्रम् अप्सन्तु । मरु मत्सर्वदीप्योः^१ । स्तुतिभिर्दीपयन्ति । उत्सेजयन्तीत्यर्थः । क । उच्यते । श्वंसः उतावेपु 'श्वंसः' (निघ २, ९) इति बलनाम् । सामर्थ्याद्यात्रान्तर्णीतमत्वर्थः षष्ठीबहुवचनान्तश्च । बलवतामुत्सवभूतेषु सङ्ग्रामेषु । बलवतां हि सङ्ग्राम उत्सव एव । अथवा उत्सवेष्वित्युच्छब्दः अतीत्येतस्य स्थाने । बलस्य^२ सम्प्रन्धिष्वभिषवेषु । बलेन येषु यज्ञेष्वभिषवेषु^३ सोमस्त्वित्यर्थः । के । नरः मनुष्याः । कोऽद्यम् । नरम् मनुष्याकारम् । किमर्थम् । अवसे पालनाय । अर्थवैवमन्धधात्या ऋचोऽर्धशोजना । अप्सन्तेति भसेः प्सात्त्वात् भक्षणार्थस्वेवं रूपम् । श्वंस इत्यप्यन्तर्णीतमत्वर्थं प्रथमाबहुवचनान्तं द्रष्टव्यम् । बलवन्तो भक्षणान्मुत्सवेषु^४ । बलवन्तो मनुष्या उत्सवेष्वपि तम् एवेन्द्रमुपजीयन्तीत्यर्थः । किमर्थम् । अवसे तर्पणायात्मनः । तमेव धनाय । किञ्च सः अन्धे चित् अपि तमसि ज्योतिः सूर्यात्म्यम् विदत् ज्ञातवान् छन्धवान् वा । तदुक्तं 'इन्द्रं विदन्द्र' (ऋ १, ५१, ४) इति । किञ्च मरुत्वान् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० तम् व्याप्नुवन् बलस्य वचोगेषु मनुष्याः 'नेतारं रक्षणार्थं [तमेव धनार्थम्] । सः युद्धे अन्धे तमसि सञ्जाते प्रकाशं लभयति' ॥ ८ ॥

मुद्रल० नरः नेतारः स्तोतारः श्वंसः बलस्य सम्बन्धेषु उतावेपु^५ सङ्ग्रामेषु नरम् जयस्य नेतारम् तम् इन्द्रम् अप्सन्तु आप्नुवन्ति । किमर्थम् । अवसे अज्ञार्थम् धनाय धनार्थं च तम् इन्द्रं प्राप्नुवन्ति । यस्मात् सः इन्द्रः तमसि दृष्टिप्रतिबन्धके अन्धे चित् आध्यावरहिते चित्तध्यामोहकारेऽपि सङ्ग्रामे ज्योतिः विजयलक्षणं प्रकाशम् विदत् लभयति । तस्मात् तमेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः^६ । अन्यत् समानम् ॥ ८ ॥

१. इष्टे वि^१, २. नक्षणी^२ सूको. ३. बलवताः बलं क. ४. 'भवन्ते ते अ. ५. 'धनार्थं' अ. ६-६. नास्ति वि^३ अ. १-१ नास्ति क. ७. 'यु ज्येषु मे^३. ८. 'प्रार्थयती' मे^३.

स सन्ध्येन यमति ब्राधतश्चित् स दक्षिणे संगृभीता कृतानि ।

स कीरिणां चित् सनिता धनानि मरुत्वान् नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ ९ ॥

सः । सन्ध्येन । यमति । ब्राधतः । चित् । सः । दक्षिणे । संगृभीता । कृतानि ।

सः । कीरिणां । चित् । सनिता । धनानि । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ९ ॥

स्कन्द० सः इन्द्रः सन्ध्येन हस्तेन यमति नियच्छति । गृह्णातीत्यर्थः । ब्राधतः चित् 'भाधन्' (निघ ३, ३) इति महत्त्वाम् । महतोऽपि शत्रून् । सः एव दक्षिणेन हस्तेन संगृभीता कृतानि करोतिरत्र सामर्थ्यात् स्वीकरणे द्रष्टव्यः । सङ्ग्रहणशीलः स्वीकृतानाम् । महतोऽपि शत्रून् यस्तेन निगृह्णातीत्यर्थः । सः एव कीरिणां चित् स्तोत्रामैवत् (तु. निघ ३, १६) षतुर्थ्ये चात्र नृतीया । स्तोत्रे । 'चित्' शब्दाद् षटे 'च' । सनिता धनानि षण्णु दाने । दान-शीलो धनानाम् । नित्यं धनानि ददातीत्यर्थः । किञ्च मरुत्वान् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० 'सः वामेन हस्तेन अग्निं वर्धमानान् शत्रून् नियच्छति । सः दक्षिणे हस्ते यजमानैः कृतानि हवींषि सङ्गृह्णाति । सः स्तोत्रारमुद्दिश्य भजते शत्रुधनानि ॥ ९ ॥

मुद्रल० सः इन्द्रः सन्ध्येन वामहस्तेन ब्राधतः चित् हिंसतो महतः शत्रून्पि यमति नियमयति । तथा सः इन्द्रः दक्षिणे दक्षिणेन हस्तेन यजमानैः कृतानि हवींषि संगृभीता सङ्ग्रहणीया सङ्गृह्णाति । अपि च सः इन्द्रः कीरिणां चित् कीर्यपिना स्तोत्रा च स्तुतः सद् धनानि सनिता प्रधानशीलो भवति । हविःप्रदातृणामिव स्तोत्राणामपि धने प्रयच्छतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ९ ॥

स प्रामेभिः सनिता स रथेभिर्विदे विश्वाभिः कृष्टिभिर्नृद्य ।

स पौंस्येभिरभिभूरशस्तीर्मरुत्वान् नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ १० ॥

सः । प्रामेभिः । सनिता । सः । रथेभिः । विदे । विश्वाभिः । कृष्टिभिः । नु । अथ ।

सः । पौंस्येभिः । अभिभूः । अशस्तीः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १० ॥

स्कन्द० 'प्रामेभिः रथेभिः इति' द्वितीयाथे नृतीया । सः प्रामान् सनिता दाया सः एव रथान् इत्येवमहन् विदे जानामि । विश्वाभिः कृष्टिभिः सर्वाभिः मनुष्यजातिभिः सह । नु क्षिप्रम् । अथ साम्प्रतमित्यर्थः । सः एव पौंस्येभिः स्वैर्बलैः अभिभूः अभिभवति अशस्तीः नशंसितृणाम् । किञ्च मरुत्वान् ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'सः सैनिकैः भजते शत्रून् सः रथैः । ज्ञायते च विश्वैः मनुष्यैः अस्मिन् महति क्षिप्रम् । सः बलैः अभिभवति शत्रून् ॥ १० ॥

१. स्वकृतानां सूको. २. लोत्रं वि. ३-३. नास्ति वि. † चशं सूको. ४. 'नादि अ. ५-५. नास्ति वि' अ. † नास्ति वि' ल छपं. ६. नियमति सूको. ७-७. संग्रामाभ्येभिरिति अ. ८. षण्णु वि. ९-९. नास्ति वि' अ.

मुद्गल० सः इन्द्रः प्राग्भिः मरुत्सङ्घैः^१ सह तनिता फलानां प्रदाता भवति । सः च अपां कस्मिन् बहति नु क्षिप्रम् विश्वाभिः कृष्टिभिः सर्वैर्भुजैः रयेभिः इन्द्रसम्बन्धिभिः रयैः करण-भूतैः विदे विश्वायते । अपि च सः इन्द्रः पैंत्येभिः स्वकीयैर्बलैः अशरतोः अशंसनीयान् शत्रून् अभिभूः अभिभवन् वर्तते । मरुत्वान् सः इन्द्रः नः अस्माकम् रक्षणाय भवतु ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये नवमो वारः ॥

स जामिभिर्यत् समजाति मीळहेऽजामिभिर्वा पुरुहूत एवैः ।

अपां तोकस्य तनयस्य जेषे मरुत्वान् नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ ११ ॥

सः । जामिभिः । यत् । समऽजजाति । मीळहे । अजामिभिः । वा । पुरुहूतः । एवैः । अपाम् । तोकस्य । तनयस्य । जेषे । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ११ ॥

स्कन्द० सः जामिभिः समानजातीयैः सह नत् यस्मात् समजाति अत्र गतिक्षेपणयोः । सहगच्छते । मीळहे सङ्ग्रामे । अजामिभिः वा असमानजातीयैर्वा सह । अतिबलवत्त्वात् समानजातीयैरसमान-जातीयैश्च सह युष्यत इत्यर्थः । कीदृशः । पुरुहूतः एवैः एवाः कामाः तैर्निमित्तभूतैः बहुभिराहूतः । जामिलपितकामप्राप्त्यर्थं बहुभिर्वैजमानैराहूत इत्यर्थः । यस्मादिति वचनात्सा-दित्वन्याहार्यम् । तस्मादतिबलवत्त्वात्^२ अपाम् तोकस्य तनयस्य जेषे^३ तुमर्धेऽयं सेप्राचयः । जयश्चात्र प्राप्तिरभिप्रेता^४ । अपां^५ पुत्रान् पौत्रांश्च जेतुम् । प्राप्तुमित्यर्थः^६ । किञ्च मरुत्वान् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० 'सः कन्धुभिः यदि सङ्गच्छते सङ्ग्रामे अजामिभिः वा पुरुहूतः मरुद्भिः । अपाम् पुत्रस्य पौत्रस्य च जयाय भवति । लम्बयति कृष्टिम्, पुत्रपौत्रौ च रक्षति' ॥ ११ ॥

मुद्गल० पुरुहूतः बहुभिर्वैजमानैराहूतः सः इन्द्रः मीळहे सङ्ग्रामे । 'मीळहम्' (निघ २, १०) इति धननाम । तद्वैपुत्वात् सङ्ग्रामोऽपि मीळहशब्देनोच्यते । जामिभिः कन्धुभिः अजामिभिः वा बान्धवरहितैर्वा एवैः युद्धार्यं मरुद्भिः सह नत् यद्वा समजाति सहगच्छते । तेषाम् उभयविधानान् अपाम् इन्द्रं प्राप्तुवतां पुरुषाणाम् तोकस्य पुत्रस्य तनयस्य तत्पुत्रस्य च जेषे जयप्राप्तये सः इन्द्रः भवति । किमु वक्तव्यम् अस्माकं स्तोतृत्वानां जयो भवतीति । अन्यत् समानम् ॥ ११ ॥

स वज्रभृद् दस्युहा भीम उग्रः सहस्रचेताः शतनीध ऋश्वी ।

चञ्चीपो न शर्वसा पार्श्वजन्यो मरुत्वान् नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ १२ ॥

सः । वज्रऽभृत् । दस्युऽहा । भीमः । उग्रः । सहस्रऽचेताः । शतऽनीधः । ऋश्वी । चञ्चीपः । न । शर्वसा । पार्श्वऽजन्योः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १२ ॥

स्कन्द० सः इन्द्रः वज्रभृत् वज्रस्य धारयिता । दस्युहा भीमः उग्रः सहस्रचेताः 'सहस्रम्' (निघ ३, १) इति बहुनाम । बहुप्रशः । शतनीधः 'शताम्' (निघ ३, १) इति बहुनाम । नीयशब्दोऽपि

१. 'स्तौः' सूको. २. 'बलवत्त्वात् कु. ३. नास्ति अ. ४. 'भेत्तः कु ति. ५. अपः अ कु. ६. नास्ति कु ति. ७-७. नास्ति वि^१ अ^१.

स्तुतिवचनः । बहुस्तुतिः । श्रुत्वा अपठितमपि^१ महत्कामैतत् द्रष्टव्यम् । महार्थ^२ । चक्षीपः
न शवसा पाञ्चजन्यः चर्मैः शतेश्च चक्षीपः राजा भूमिर्वा इहोच्यते । स हि सर्वमपि
वृदाति च । पाञ्चजनाः^३ 'निषादपञ्चमारुचत्वारो वर्णाः' तेभ्यो हितः पाञ्चजन्यः । 'बाहो देव्यः
पाञ्चजन्यो' गाम्भीर्यं च अत्र इष्यते (पाम ४, ३, ६०) इत्येवं हितार्थे न्यग्रथयो द्रष्टव्यः
आन्दसत्वात् । यथा राजाऽभिर्वा स्वेन बलेन पञ्चभ्योऽपि^४ जनेभ्यो हितः तद्वदिन्द्र इत्यर्थः ।
किञ्च मरुत्वान् ॥ १२ ॥

षेड्डट० 'सः वज्रस्तु असुराणां हन्ता भयङ्करः इवर्णः सद्गुणः शतमयनः वीरः सोमः
इव बलेन पञ्चजनहितः'^५ ॥ १२ ॥

मुद्रल० सः इन्द्रः वज्रस्तु अर्भ्यैः 'धर्तुमाशक्त्यस्य वज्रस्य' भर्ता दस्युहा दस्युनाम् उपक्षपयितृणाम्
असुराणां हन्ता भीमः सर्वेषां भयहेतुः उग्रः उद्गूर्णतेजाः सहस्रचेताः बहुविधज्ञानः । सर्वज्ञः
इत्यर्थः । शतनीचः बहुस्तुतिः श्रुत्वा उक्तं भासमानः चक्षीपः न चर्मा चर्मते रसात्मनाऽव-
स्थितः सोम इव शवसा बलेन पाञ्चजन्यः गन्धर्वाप्सरसो देवा असुरा रक्षांसि पाञ्चजनाः ।
तेषु रक्षकत्वेन भवः । एवंभूतः सः मरुत्वान् इन्द्रः नः अस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ १२ ॥

तस्य वज्रः क्रन्दति स्मत् स्वर्षा दिवो न त्वेषो र्वयः शिमीवान् ।
तं संचन्ते सनयस्तं धनानि मरुत्वान् नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ १३ ॥

तस्य । वज्रः । क्रन्दति । स्मत् । स्वःऽसाः । दिवः । न । त्वेषः । र्वयः । शिमीऽवान् ।
तम् । सचन्ते । सनयः । तम् । धनानि । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १३ ॥

सुकन्द० तस्य इन्द्रस्य स्वभूतः वज्रः क्रन्दति असुरान् प्रान् शब्दं करोति । स्मात् प्रशक्तः । स्वर्षाः
स्वर्दान्तः सर्वेष्वर्षाः । धनपण सम्भक्तौ । सर्वस्य शत्रोः सम्भक्ता । दिवः न तुलोकेत्येव च
तस्मिन्दस्य त्वेषः दीप्तिः 'रवतः रवशब्दश्च गर्जितलक्षणः' शिमीवान् 'शिमी' (निघ २, १)
इति कर्मनाम । वृष्टिलक्षणेन कर्मणा तद्वात् । 'तम् इन्द्रम्' सचन्ते सेवन्ते सनयः लाभाः
दानानि वा । तम् एव धनानि, स एव लभते वृदाति वा । धनानि च तस्यैव
सन्तीत्यर्थः । किञ्च मरुत्वान् ॥ १३ ॥

षेड्डट० 'तस्य वज्रः शब्दं करोति । शोभनः इव वीरः शब्दः कर्मवान् । इन्द्रम् तम् सेवन्ते
दानानि, तम् धनानि'^६ ॥ १३ ॥

मुद्रल० तस्य इन्द्रस्य वज्रः स्मत् श्रुत्वा क्रन्दति प्राक् आक्रन्दयति । रोदयतीत्यर्थः । य इन्द्रः
स्वर्षाः शोभनस्योद्भवस्य दाता दिवो न दिवः सम्बन्धी सूर्य इव त्वेषः वीरः रवयः शक्यस्य
शार्ङ्गलक्षणस्य कर्ता शिमीवान् 'शिमी' इति कर्मनाम । लोकानुप्रादक्षेण कर्मणा युक्तः तम् इन्द्रम्

१. नास्ति अ. २. यदात् ति. ३. 'वा भूत्वा अ. ४. 'नोऽव कु. ५. पञ्चयो अ;
पञ्चयो वि ति. ६-६. नास्ति वि' अ'. ७-७. 'नवयज' सूक्तो. ८-८. स्वशब्दश्च गर्जितवचनः अ.
९-९. नास्ति अ. १०-१०. नास्ति वि' अ'. † इन्द्रः अ' ल रूपः इन्द्र वि' नास्ति कु.

सनयः अनस्य दानानि सचन्ते सेवन्ते । तथा तम् अनानि च सेवन्ते । सः मरुत्वान् इन्द्रः
नः अस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ १३ ॥

यस्याजस्रं शर्वसा मानमुक्थं परिभुजद् रोदसी विश्वतः सीम् ।

स पारिपत् क्रतुभिर्मन्दसानो मरुत्वान् नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ १४ ॥

यस्य । अजस्रम् । शर्वसा । मानम् । उक्थम् । परिभुजत् । रोदसी इति । विश्वतः । सीम् ।

सः । पारिपत् । क्रतुभिः । मन्दसानः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १४ ॥

स्कन्द० यस्य इन्द्रस्य अजस्रम् सततम् शर्वसा स्वेन बलेन मानम् निर्माणं कर्म वा । उक्थम्
प्रशस्यम् । परिभुजत् सुखं पाकवान्प्रवृत्तयोः । परिपालयति । रोदसी चावापृथिवी । विश्वतः
सर्वतः । सीम् सर्वे । यः सततं स्वेन बलेन प्रशस्यः जन्मन एव प्रभृति सर्वतः कृत्स्नं
चावापृथिवी परिपालयतीत्यर्थः । सः पारिपत् पू पाकनपूरणयोः । पूरयतु अस्मान् । क्रतुभिः प्रज्ञाभिः ।
अत्यन्तप्रज्ञान् अस्मान् करोतिवत्यर्थः । मन्दसानः मन्दतिरचैतिकर्मा (तु. निघ ३, १४) ।
स्तुयमानोऽस्माभिः । किञ्च मरुत्वान् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० यस्य अनवरतम् शर्वसा मानम् अतिप्रशस्यम् परिभुजत् चावापृथिव्यौ । सर्वत एव परिगृह्य
स्वयमेव चावापृथिव्योः ईश्वरः भवति । सः पारयतु कर्मभिः मोदमानः अस्मान् ॥ १४ ॥

शुद्धल० यस्य इन्द्रस्य उक्थम् प्रशस्यम् शर्वसा मानम् बलेन सर्वस्य परिच्छेदकम् रोदसी चावापृथिव्यौ
विश्वतः सीम् सर्वतः अजस्रम् अनवरतम् परिभुजत् पारितः सर्वतो मुनक्ति पाकयति । सः इन्द्रः
क्रतुभिः अस्माभिः कृतसौमिः मन्दसानः मोदमानः सन् पारिपत् अस्मात् दुरितात् पारयतु ॥ १४ ॥

न यस्य देवा देवता न मर्ता आपश्चन शर्वसो अन्तप्रापुः ।

स प्ररिक्वा त्वर्क्षसा क्ष्मो दिवर्ष मरुत्वान् नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ १५ ॥

न । यस्य । देवाः । देवता । न । मर्ताः । आपः । चन । शर्वसः । अन्तम् । आपुः ।

सः । प्ररिक्वा । त्वर्क्षसा । क्ष्मो । दिवः । च । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १५ ॥

स्कन्द० न यस्य देवाः इन्द्रस्य कृत्स्नदेवाः, मान्वाऽपि काचित् देवता । न अपि मर्ताः मनुष्याः ।
आपः वन^१ चनेति निपातो वाशब्दार्थे द्रष्टव्यः । आपो वा शर्वसः बलस्य अन्तम् आपुः
प्राप्नुवन्ति । यस्मिन्मन्त्रे न कश्चिदपि बलस्वान्ते ज्ञाति । बलस्य वा शर्वसो नास्तीत्यर्थः ।
सः प्ररिक्वा अतिरिक्तः । क्ष्मो । त्वर्क्षसा तक्षु स्वक्षु तनूकरणे । क्षपुतनूकरणे बलेन । क्ष्मः
दिवः च^२ पृथिव्या दिवश्च^३ सकाशात् । मरुत्वान् ॥ १५ ॥

१. सन्तानं चनेति वि. २-२. नास्ति च. † नास्ति कु. ३. कृतेन अ कु. ४. *नानामान् अ.
५. नास्ति अ. ६. नवरतं वि. ७. परिभुज छ. ८. नास्ति मे. ९. मान्वाऽपि वि. १०. च वि.

वेङ्कट० न यस्म देवाः ईश्वरा भवन्ति देवत्वस्य नापि मर्यादाः । आपः अपि बलस्य अन्तम् न आपुः । सः प्रवेचकः^१ बलेन चावापुधिष्योः ॥ १५ ॥

सुब्रह्म० देवता देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य यस्य इन्द्रस्य शक्तः बलस्य अन्तम् अवसानम् देवाः वस्वाद्या देवगणाः न आपुः नाऽऽनक्षिरे । तथा मर्ताः मनुष्याः नापुः । आपः चन आपोऽपि न प्राऽऽपुः । सः तादृश इन्द्रः त्वक्षसां शत्रूणां तनूकक्षां आत्मीयेन बलेन इमः पृथिव्याः दिवः न स्वर्गस्य च प्रविजा प्रकथेण रेषको भवति । लोकद्ववादप्यस्य बलमतिरिच्यत इत्यर्थः । मरुत्वान् मरुद्भिः युक्तः सः इन्द्रः नः अस्माकम् ऊर्ता उतये रक्षणाय भवतु ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये दशमो वसः ॥

रोहिच्छावा सुमर्दंशुर्ललामीर्द्युक्षा राय ऋज्राश्वस्य ।

वृषण्वन्तं विभ्रती धूर्षु रथं मन्द्रा चिकेत नाहुषीषु विक्षु ॥ १६ ॥

रोहित् । श्यावा । सुमर्दंशुः । ललामीः । द्युक्षा । राये । ऋज्राश्वस्य ।

वृषण्वन्तम् । विभ्रती । धूःऽपु । रथम् । मन्द्रा । चिकेत । नाहुषीषु । विक्षु ॥ १६ ॥

स्कन्द० रोहित् रोहितवर्णका सामर्थ्यादिन्द्रस्य स्मृता बडवा । श्यावा^१ श्याववर्णा च । सुमर्दंशुः सुमच्छन्दोऽत्र मच्छन्देन समानार्थः प्रशस्तवचनः । शंशुश्वदो रश्मिवचनः । प्रशस्तरश्मिः । ललामीः कलामशब्दः श्रेष्ठवचनः पुण्ड्रवचनो वा । अत्यन्तश्रेष्ठा 'सपुण्ड्रा वा' । द्युक्षा शुलोकनिवासिनी दीक्षिनिवासमृता वा । राये ऋज्राश्वस्य ऋज्राश्वप्रदणन तत्प्रभृतयः^२ पञ्चापि वार्षागिरा^३ लक्ष्यन्ते । अस्माकमृज्राश्वप्रभृतीनां वार्षागिराणां^४ धनार्थमित्यर्थः । किं कुर्वती । विभ्रती धूर्षु रथम् रथपुरासु रथं धारयन्ती । अस्माकमृज्राश्वप्रभृतीनां धनार्थमिन्द्रेण स्वरथपुरासु नियुक्ता सतीत्यर्थः । कीदृशी । मन्द्रा^५ हर्षयती । किं करोति । वृषण्वन्तम् चिकेत वृषण्वदो वृषिवचनः, स इन्वमिन्द्रं जानाति । वृष्टिकारिणमिन्द्रं तत्रारूढं जानतीत्यर्थः । क । उच्यते । नाहुषीषु विक्षु 'नहुषः' (निघ २, ३) इति मनुष्यनाम । तेषु भवासु नाहुषीषु नहुषनाम्नो वा राशः स्मृतानु विक्षु मनुष्यजातिषु ब्राह्मणादिकानु । सप्तमीविदेशात् वर्तमानमिति शेषः^६ । मनुष्यलोकमाघातम् । ब्राह्मणानां मध्ये वर्तमानमित्यर्थः । अथवा रोहिच्छावादेत्याहुतिरभिधीयते न बडवा । सोमान्यपुरोडाशहविलक्षणया रोहितवर्णा श्याववर्णा चात्यन्तश्रेष्ठाहुतिरुत्तररूपस्य प्रशस्तरश्मिः धनार्थमस्माकमृज्राश्वप्रभृतीनां 'वृषण्वन्तमिन्द्रं चिकेत । अन्तर्णीतण्ययोऽत्र केतित्-द्रैष्टव्यः । लोडर्थे लिट् । केतवतु ज्ञापयतु । धनमृज्राश्वप्रभृतिभ्यो देहीत्येवमिन्द्रं श्रवीत्वित्यर्थः^७ । विभ्रती धूर्षु रथं गच्छत इन्द्रस्य धुरि गृहीत्वा रथम् । निरुत्तानेत्यर्थः^८ । शिष्टपदयोजना तु सदृशी । अथवा रोहिच्छावादेत्यादीनि मन्द्रा^९ इत्यस्य विशेषणानि । मन्द्राशब्दः^{१०} स्तुतिवचनः मन्दतेरर्थेति कर्मत्वात् । इन्द्रं प्रत्यारोहतीति रोहित् । इयैश्च वृद्धौ । श्यायत इति श्यावा । इन्द्रारोहिणी परिवृद्धा च^{११} मन्द्रा स्तुतिः धनार्थमस्माकम् ऋज्राश्वप्रभृतीनामिन्द्रं ज्ञापयतु । शिष्टपदयोजना पूर्ववत् ॥ १६ ॥

१. श्रेष्ठः वि. २. नास्ति वि. ३-३. नास्ति अ; पुण्ड्रं वा वि. ४. 'गिरादीनां अ. ५-५. नास्ति अ. ६. 'प्रभृतीनां वि. ६. नास्ति अ. ७. वाक्यशेषः वि. ८-८. वृष्टितम् वि. ९. 'च्छव अ. १०. न वन्त्या वि. ११. 'त्यादि अ. कु. १२. नास्ति कु.

वेङ्कट० पञ्चानां आतृणाम् 'अद्वा वर्णतः' निर्दिश्यन्ते । रोहित श्यावा कल्याणदीप्तिः पुण्ड्रवती दीप्ता^१
 ऋज्राश्वस्य ज्येष्ठस्य^२ धनाय भवन्तु । वर्षवन्तम्^३ ऋज्राश्विन अधिष्ठितम् रथम् धूर्तुं विभ्रती^४
 मद्यन्ती नहुषकुञ्जालामु प्रजासु ऋज्राश्वस्य बहवा प्रादुरमृत् ॥ १६ ॥

सुदल० रोहित रोहितवर्णा श्यावा इषामवर्णा । उभयोः पादर्वयोः उभयविधवर्णयुकेत्यर्थः । सुमदंशुः
 सुमत् स्वतः प्रांशुः अतिदीर्घावयवा ललातीः पुण्ड्रवती दुधा द्विवि शुलोके कृतमिनासा
 ऋज्राश्वस्य एतत्संज्ञस्य राज्ञेयैः राये धनाथैश्च वृषण्वन्तम् वृष्णा सेवना इन्द्रेण युक्तम् रथम् धूर्तुं
 युगसम्बन्धिषु बहनप्रदेशेषु^५ विभ्रती वहन्ती मन्त्रा सर्वेषाम् आङ्गादकरी अश्वपङ्क्तिः नाहुषीषु
 नहुषा मनुष्याः तत्सम्बन्धिनीषु विभ्रु सेनाकक्षणासु प्रजासु विकेत ज्ञायते । ईदृश्या अश्व-
 पङ्क्त्या युक्त इन्द्रः सङ्ग्रामेषु अनुप्राइकतया प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

एतत् त्यत् ते इन्द्र वृष्ण उक्थं वार्पागिरा अभि गृणन्ति राधः ।

ऋज्राश्वः प्रष्टिभिरम्बरीषः सहदेवो भयमानः सुरार्धाः ॥ १७ ॥

एतत् । त्यत् । ते । इन्द्र । वृष्णे । उक्थम् । वार्पागिराः । अभि । गृणन्ति । राधः ।

ऋज्राश्वः । प्रष्टिभिः । अम्बरीषः । सहदेवः । भयमानः । सुरार्धाः ॥ १७ ॥

स्कान्द० त्यत् ते इति समानार्थौ । तच्छब्दश्रुतेश्च योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहृतव्यः । यत्^१
 जन्मन एव प्रभृति करिष्याम इति सङ्कल्पितवन्तः एतत् त्यत् ते इन्द्र वृष्णे वृष्णे इति
 वादर्थ्ये चतुर्षी । तव वर्षयितुरर्थाय । त्वां वर्षयिताहं शोतुमित्यर्थः । हे इन्द्र ! उक्थम्
 स्तोत्रम्^२ वार्पागिराः वृषागीनाम ऋषिः, तस्य पुत्राः । अभिगृणन्ति गृणातिरर्चयित्कर्माऽन्वयः, इह
 तु सामर्थ्यादुच्चारणार्थः । आभिमुख्येनोच्चारयन्ति । आत्मान एवायं परोक्षरूपेण प्रथमतुरूपेण निर्देशः ।
 कीदृशम् । उच्यते । राधः धननामैतत् (तु. निघ २, १०) । अन्तर्णीतमत्यर्थं चैतद् द्रष्टव्यम् ।
 हविर्यज्ञेनेन धनेन धनवत् । हविस्संयुक्तमित्यर्थः । कर्तमं । उच्यते । एकलावत् ऋज्राश्वः
 कीदृशः । प्रष्टिभिः प्रष्टिषाश्चोऽभ्यत्र एकस्यामेव पुरि यो द्वितीयो बलीवर्दः अथो वा नियुज्यते
 तस्य वाचकः । इह तु वृच्छपतेऽस्ताविति प्रष्टिः प्रकृषात् उच्यते । प्रथमार्थं चैषा तृतीया ।
 अत्यन्तप्रकृषात् इत्यर्थः । न केवलम् ऋज्राश्व एव । अम्बरीषः सहदेवः भयमानः सुरार्धाः इत्येते
 च । अपथा प्रष्टिभिरिति^३ नेदम् ऋज्राश्वस्य विदोषणम् । किं तर्हि । तृतीयाश्रुतेः प्रसिद्धिबलाद् राध
 इति च^४ "कर्मश्रुतैर्बोर्नियार्थमत्र क्रियापदमन्वाहार्थम्"^५ । वार्पागिरास्त्वर्थं शोत्रमुच्चारयन्ति । तद्यो-
 चारप्रसक्तो धने प्रष्टिभिरवहेयुः । तावदन्तं देहि यावच्छकटेन एकैकस्यां पुरि द्वौ बलीवर्दौ
 नियुज्यते शोत्रं प्राच्यते नैकैकमित्यर्थः ॥ १७ ॥

वेङ्कट० तद् इदं तव वर्षयितुः इन्द्रस्य स्तोत्रं वृषागिरः पुत्राः उच्चारयन्ति प्रीणनम् । ऋज्राश्वः
 पार्थव्योः स्थितैः शोत्रम् उच्चारयति । पार्थव्यानां नामानि अम्बरीषः इति ॥ १७ ॥

१-१. अथवावतो अ^१ वि^२ ल लपं. २. नास्ति ल लपं. ३. अश्वस्य लपं. ४. वर्षवन्तम् अ^३
 वि^४: 'वैवन्त कु. ५. विनाति वि^५ अ'. ६. इवन् मे'. ७. सं कु; नास्ति ति. ८. नास्ति कु ति.
 ९. अत्रेन ति. १०. प्रष्टिरिति कु ति. ११-११. 'शंक्रिया' अ कु.

मुद्गल० हे इन्द्र! वृष्णे वृष्णः कामानां वषितुः ते तव त्वत् तत् एतत् उच्यते ओषधम् रावः
संराधकं स्वस्त्रीविहेतुं वाषागिराः वृषागिरो राज्ञः पुत्रा क्रज्राहवाद्यः अनिगुणनिः
सुख्येन वदन्ति । वाषागिरा इत्येतत् विवृणोति । अजाशः एतत्स्वजो राज्ञःपिः ब्रह्मिनिः
पार्श्वस्त्रीरन्वैर्जापिभिः सह इन्द्रमलीत् । के ते पार्श्वस्थाः । अम्बरोपाद्यभ्रवारो राजर्षयः ॥ १० ॥

दस्युच्छिद्यैश्च पुरुहूत एवैर्हत्वा पृथिव्यां शर्वा नि बर्हीत् ।

सनत् क्षेत्रं सखिभिः श्रित्येभिः सनत् सूर्यं सनदपः सुवज्रः ॥ १८ ॥

दस्युन् । शिष्युन् । च । पुरुहूतः । एवैः । इत्वा । पृथिव्याम् । शर्वा । नि । बर्हीत् ।

सनत् । क्षेत्रम् । सखिभिः । श्रित्येभिः । सनत् । सूर्यम् । सनत् । अपः । सुवज्रः ॥ १८ ॥

स्कन्द० दस्युन्^१ इत्युक्तदोऽत्र उपक्षपणार्हवचनः दस्यतेः क्षयार्थत्वात् । ये च बोद्धुमुपस्थिताः ते
उपक्षपणमर्हन्ति नेतरे । बोद्धुमुपस्थितान् उपक्षपयित्वा^२ वृत्रादीनमुरान् । शिष्युन् च 'शिमी'
(निघ २, १) इति कर्मनाम । पुत्रादोऽप्यत्र सहदर्शे । कर्मवत्तदच । स्वस्थापारनिरताश्च ।
युद्धपराङ्मुखाभित्यर्थः । पुरुहूतः बद्धाहूत इन्द्रः । एवैः तैस्तेः कामैः गमनेर्वा । इत्वा पृथिव्याम्
हन्तिरत्र गत्यर्थः । पृथिवीशब्दोऽपि 'अथाप्यस्या तादृतेन कृत्स्नवशिमामा भवन्ति' (या २, ५)
इति पृथिव्येकदेशभूतेषु असुरपुरेषु द्रष्टव्यः^३ । गत्वा असुरपुरेष्वित्यर्थः । शर्वा शरशब्दः
शरपथायः । शरेण । नि बर्हीत् इत्येवम् । इत्वा च सनत् । सम्भक्तवानित्यर्थः । किम् । उच्यते ।
क्षेत्रम् असुराणां स्वभूतम् । असुराणां स्वभूतान् विषयानित्यर्थः^४ । न च केवलः । किं तर्हि ।
सखिभिः मरुदाख्यैः सह । कोरुषीः । श्रित्येभिः । श्रेतेरित्यर्थः । भवतां च इति 'आप्तु इति' च
क्षिप्रनामनी (तु. निघ २, २५) । एविरपि गत्यर्थः । 'शु च इति स' श्रित्येभ्यः । क्षिप्रगामि-
भित्यर्थः । सनत् सूर्यम् सूर्यं च सम्भक्तवान् । तदेतत् स्वधेनाप्युक्तम्—'वृत्रे यदिन्द्र शवसा-
वपौरहिम्' (अ १, ५१, च) इति । सनत् अपः वृष्टिलक्षणादवापः सम्भक्तवान् । सुवज्रः शोभनेन च
वज्रेण युक्त इन्द्रः ॥ १८ ॥

वेङ्कट० उपक्षपयितुं भेषुन्^५ च पुरुहूतः मरुद्भिः सह इत्वा पृथिव्याम् हिंसकः निबर्हयत् ।
हन्तिर्गामवार्थः । प्रयच्छतु क्षेत्रम् मरुद्भिः प्रवृद्धैः, सनत् सूर्यम्, सनत् उदकानि च इन्द्रः ॥ १८ ॥

मुद्गल० पुरुहूतः बहुभिर्यजमानैराहूत इन्द्रः एवैः गमनशीलैर्मरुद्भिर्बुक्तः सन् पृथिव्याम् सूमी
वर्तमानान् दस्युन् उपक्षपयितुं शत्रून् शिष्युन् च शमयितुं शमनकारिणो^६ राक्षसादीश्च इत्वा
प्रवृत्तप सदनन्तरम् शर्वा हिंसकेन वज्रेण नि बर्हीत् अवधीत् । एवं सश्रून् निरस्य श्रित्येभिः
श्रेतवर्णैरलङ्कारणेन दीप्ताङ्गैः सखिभिः मित्रभूतैर्मरुद्भिः सह क्षेत्रम् शत्रूणां स्वभूतां भूमिम् सनत्
समभाक्षीत् । तथा वृत्रेण तिरोहितम् सूर्यम् तस्य वृत्रस्य हननेन सनत् अभजत् । प्राप्तवानित्यर्थः ।
तथा सुवज्रः शोभनवज्रयुक्त इन्द्रो वृत्रेण निरुद्धः अपः वृष्ट्युदकानि सनत् समभजत् ॥ १८ ॥

१. उपके सूको. २. नास्ति सूको. ३. 'वषित' सूको. ४. नास्ति अ ति. ५-५. 'भूतविषया'
कु. ६-३. नास्ति अ ति. ७. बोद्धुन् वि' अ' ८. 'विष्टु इत्येव वि' अ'. ९. नास्ति क. १०. शमय' सूको.

विश्वाहेन्द्रो अधिवक्ता नो अस्वपरिहृताः सनुयाम् वाजम् ।

त्रो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १९ ॥

विश्वाहा । इन्द्रः । अधिवक्ता । नः । अस्तु । अपरिहृताः । सनुयाम् । वाजम् ।

तद् । नः । मित्रः । वरुणः । मामहन्ताम् । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १९ ॥

स्कन्द० विश्वाहा सर्वदा इन्द्रः अधिवक्ता आज्ञापयिता नः अस्तु । तस्मादाद्य^१ अपरिहृताः
हरतिरन्यत्रातिकर्मा कौटिल्याद्यो वा, इह तु सामर्थ्यादिसार्धः । अदिसिताः केनचित् सनुयाम
पशु दाते । दानेन चात्र तत्पूर्वको लाभो लक्ष्यते । लभेमहीत्यर्थः । किम् । उच्यते ।
वाजम् अजम्^२ तद् नः मित्रः इत्याद्युक्त्वायेम् (अ १, १४, १६ द.) ॥ १९ ॥

वेङ्कट० सर्वदा इन्द्रः अस्माकम् अधिवक्ता अस्तु^३ । अदिसिताः शत्रुभिः भजेमहि अजम् ॥ १९ ॥

मुद्रल० विश्वाहा सर्वकालम् नः अस्माकम् इन्द्रः अधिवक्ता अस्तु सर्वदा अस्माकम् इन्द्रः पक्षपात-
वचनयुक्तो भवतु । वचम् अपरिहृताः अकटिलगतवः सन्तः वाजम् हविलक्षणमजम् सनुयाम
सम्भजामहे । वदनेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितम् तत् मित्रावरुणादवश्च मामहन्ताम् पूजितं कुर्वन्तु ॥ १९ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये एकादशो वसः ॥

[१०१]

प्र मन्दिने पितुमर्द्वता वचो यः कृष्णगर्भा निरहन्नृजिश्चना ।

अवस्पयो वृषणं वज्रदक्षिणं मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ १ ॥

प्र । मन्दिने । पितुःमत् । अर्चत । वचः । यः । कृष्णगर्भाः । निःसहन् । ऋजिश्चना ।

अवस्पयः । वृषणम् । वज्रदक्षिणम् । मरुत्वंतम् । सख्याय । हवामहे ॥ १ ॥

स्कन्द० अतः परमसिद्धेः कृतसर्षेवार्यम् । चत्वार्यैन्द्राणि सूक्तानि^१ । प्र-शब्दः अर्चत इत्याख्यातेन
सम्बन्धयितव्यः । मन्दिने मन्दतिरर्चतिकर्मा (तु. निघ ३, १४) । मन्दः स्तुतिः, तद्वा मन्दी । तादर्थ्ये
चैषा चतुर्थी । स्तुतिमत इन्द्रस्यार्थाय । स्तुत्यमिन्द्रे सोऽनुमित्यर्थः । पितुमत् 'पितुः' (निघ २, ४)
इत्यजनाम । हविलक्षणमजस्युक्तेः प्रार्थते अर्चतिरन्यत्र स्तुत्यर्थः, इह तु सामर्थ्यादुच्चार-
णार्थः । ऋजिश्चो वचं प्रियः पुत्रपौत्रप्रभृतीनां वा । प्रोच्चारयत हे अस्त्विजः ! मत्पुत्रपौत्रप्रभृतेभ्यः !
वा । वचः स्तुतिलक्षणम् । किं कृतवानिन्द्रः । उच्यते । यः कृष्णगर्भाः कृष्णो नाम्नासुरः,
स गर्भमूत्रोऽन्तर्गतो यासां सेनायां ताः कृष्णगर्भाः । कृष्णसहिता इत्यर्थः । ताः निरहन्
निष्कृष्य हतवान् । ऋजिश्चना ऋजिश्चा नाम विदधिनः पुत्रः । तेन सह । अथवा ऋट

१. नास्ति सूक्तो. २. स्वयं अ ति. ३. नास्ति कु ति. ४. अस्मन्म्य कु. ५. अपि वचो
विं अ^३. ६. नास्ति विं अ^३. ७-८. नास्ति ति. ८. वचं ति.

शक्तिं गच्छतीति ऋत्रिश्वा वज्रः, तेन । अथवा वृष्टिलक्षणा भावः कृष्णगर्भः कृष्णवर्णस्य मेघस्य गर्भभूतत्वात् । ताः निरहन् । इन्तिर्गत्यर्थः सामर्थ्याच्चात्रान्तर्गत्यर्थः । मेवाश्रितं मितवान् । ऋत्रिश्चना ऋजुनामिना वज्रेण । वचमपि अवलम्बः पालनकामाः रूपम् वर्षितारम् वज्रदक्षिणम् वज्रो दक्षिणे यस्य स वज्रदक्षिणः तं वज्रदक्षिणम् । दक्षिणेन हलेन गृहीतवज्रम् इत्यर्थः । मरुत्वन्तम् मरुद्भिः सहितमिन्द्रम् सख्याय मनुष्याणां देवैः सह स्तुत्यस्तोत्रलक्षणः सम्बन्धः सख्यं तदर्थम् हवामहे । स्तोत्रमाह्वयाम इत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० कुत्सः । प्रोक्तात्पत् माघते इन्द्राय सोमयुक्तं स्तोत्रम् । यः ऋत्रिश्चाने राजानमुद्दिश्य कृष्णामुरगर्भः तद्भाषाः च निरहन् । कृष्णः गर्भः यासां ताः कृष्णगर्भाः । ता इत्वा तेन भाषासु निषिक्तान् गर्भान् अपि अहन् । पालनेच्छवः वर्षितारं वज्रयुक्तदक्षिणइत्यम् मरुत्वन्तम् सख्यस्त्रिद्वयम् हवामहे । कुत्सस्य इन्द्रः सखा अभवत् इति । 'आ दस्युना मगसा याहास्तम्' (ऋ ४, १६, १०) इत्युक्तम् ॥ १ ॥

मुद्गल० 'प्र मन्दिने' इति एकादशर्चम् अष्टमं सूक्तम् । आत्रिरसः कुत्स ऋषिः । अष्टम्यायाश्चतस्रः त्रिष्टुभः शिष्टा जगत्स्य । इन्द्रो देवता । भाषा गर्भसाविष्युपनिषत् ।

हे ऋत्रिश्वा ! मन्दिने स्तुतिमते स्तोत्रध्यायेन्द्राय पितृमत् हविलक्षणान्तेनोपेतम् वचः स्तुतिलक्षणे वचनम् प्र अर्चेत प्रकर्षेणोच्चारयत् । तः इन्द्रः ऋत्रिश्चना एतत्संज्ञकेन राजा सख्या सहितः सह कृष्णगर्भः कृष्णो नाम ऋत्रिदसुरः तेन निषिक्तगर्भाः तद्भाषा भाषाः निरहन् अवधीत् । कृष्णमसुरं इत्वा पुत्राणामप्यनुत्पत्त्यर्थं गर्भिणीस्तस्य भाषा अप्यवधीदित्यर्थः । अवलम्बः रक्षणच्छवो वचम् रूपम् कामानां वर्षितारम् वज्रदक्षिणम् वज्रयुक्तेन दक्षिणेन हलेनोपेतम् मरुत्वन्तम् इन्द्रम् सख्याय सख्युः कर्मणे हवामहे आह्वयामहे ॥ १ ॥

यो व्यसं जाहृषाणेन मन्युना यः शम्बरं यो अहन् पिप्रुमव्रतम् ।

इन्द्रो यः शुष्णमशुचं न्यावृणक् मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ २ ॥

यः । विऽअसम् । जाहृषाणेन । मन्युना । यः । शम्बरम् । यः । अहन् । पिप्रुम् । अव्रतम् ।

इन्द्रः । यः । शुष्णम् । अशुचम् । नि । आवृणक् । मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ २ ॥

स्कन्द० यो व्यसम् व्यसनामानमसुरं जाहृषाणेन अत्यर्थं हृष्यता मन्युना मन्थुनाप्रा प्रजापतिपुत्रेण सह । अथवा 'मन्युः' (निघ २, १३) इति क्रोधनाम । अत्यर्थं हृष्यता क्रोधेन । प्रविकसता क्रोधेनेत्यर्थः । यः च शम्बरम् शम्बरनामानमसुरम् । यः च अहन् पिप्रुम् पिप्रुनामानमसुरम् अव्रतम् अकर्मणम् । अयाशिक्षेमितिर्त्यर्थः । इन्द्रः यः यक्षेन्द्रः शुष्णम् शुष्णनामानमसुरम् अशुचम् असौम्यम् । मन्येन केनचित् हन्तुमशक्यमित्यर्थः । नि अहृणक् 'शृणक्ति' (निघ २, ११) इति वचकम् । निहतवान् । अहृणक्शुतेकच्छन्दोऽध्याहार्यः । तम् मरुत्वन्तम् ॥ २ ॥

१. नास्ति अ. २. 'दीवा वज्रं अ त्रि. ३. मोत्सारं वि' अ. ४. नास्ति वि' अ. ५. नास्ति मे. ६. 'येनात्र' मे. ७. 'येष वचनेनेषा' सूको. ८. 'मन्यु' मे. ९. नामाद् अ. १०. नास्ति ११. 'सुरं परम् अ.

वेङ्कट० यः व्यंसम् असुरं विक्रमता क्रोधेन अहत्, यः शम्बरम् यः वा पिपुम् जघजमानम् ।
इन्द्रः यः शुष्णम् अन्धैः अशोष्यम् विद्वत्वान् इति ॥ २ ॥

मुद्रल० यः इन्द्रः जहपाणेन प्रवृद्धेन मन्युना क्रोधेन व्यंसम् विगतभुवं वृषम् अहत् अवधीत् ।
अपि च यः इन्द्रः शम्बरम् एतत्संज्ञमसुरं चावधीत् । तथा अवतम् अतस्य यागादेः कर्मणो
विरोधिनम् पिपुम् एतत्संज्ञं चासुरम् यः इन्द्रः जघधीत् । किञ्च यः इन्द्रः अशुपम् शोषक-
रश्चितम् शुष्णम् सर्वस्य जगतः शोषकम् एतत्संज्ञमसुरम् मि अपृणक् न्यवर्जयत् । समूलं हतवानित्यर्थः ।
तम् मरुत्वन्तम् इन्द्रम् सख्याय आह्वयामहे ॥ २ ॥

यस्य द्यावापृथिवी पौंस्यं महद् यस्य व्रते वरुणो यस्य सूर्यः ।

यस्येन्द्रस्य सिन्धवः सश्र्वति व्रतं मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ ३ ॥

यस्य । द्यावापृथिवी इति । पौंस्यम् । महत् । यस्य । व्रते । वरुणः । यस्य । सूर्यः ।

यस्य । इन्द्रस्य । सिन्धवः । सश्र्वति । व्रतम् । मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ ३ ॥

स्कन्द० यस्य इन्द्रस्य द्यावापृथिवी द्विते पृथिवी च प्रति पौंस्यम् सेनालक्षणं बलम् । किम् । सखाक्षत्रवात्
सश्र्वति इत्येतत् । तृतीयपादस्यमाख्यातं सर्वत्रामुपकथ्यम् । सश्र्वतीत्यर्थे गच्छतिकर्मा (तु. निच
२, १४) । अप्रतिहतं गच्छतीत्यर्थः । यस्य च व्रते वृष्टिलक्षणे कर्मणि सति वरुणः सश्र्वति । किं प्रति ।
प्रकृतत्वात् द्यावापृथिव्यावेव प्रति यज्ञान् वा प्रति । वृष्टौ हि सखां यज्ञाः प्रवर्तन्ते । तांश्च
प्रति देवता गच्छन्ति । यस्य च व्रते सूर्यः सश्र्वति यज्ञान् प्रति उद्यास्तमयदेशी वा
प्रति । यस्य च इन्द्रस्य सिन्धवः सश्र्वति । न्यत्वयेन चैदमेकवचनम् । उदकेन पूर्णाः समुद्रं प्रति
गच्छन्ति । व्रतम् सप्तमर्थे प्रथमेषा । व्रते वृष्टिलक्षणे कर्मणि सतीत्यर्थः । तम् मरुत्वन्तम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यस्य द्यावापृथिव्यौ महत् वीर्यम् अनुवर्तते । यस्य व्रते सूर्यः वरुणः च द्यापृथ्वी भवतः ।
यस्य इन्द्रस्य नद्योऽपि कर्म सश्र्वति अभिगच्छन्ति । छान्दसो नकारलोपः ॥ ३ ॥

मुद्रल० यस्य इन्द्रस्य महत् विपुलम् पौंस्यम् बलम् द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अनुवर्तते । तथा
यस्य इन्द्रस्य व्रते नियमरूपे कर्मणि वरुणः वर्तते । स वरुणोऽपि इन्द्रस्य नियमनं नातिक्राम-
तीत्यर्थः । अपि च सूर्यः अपि यस्य इन्द्रस्य व्रते वर्तते । तथा यस्य इन्द्रस्य व्रतम् कर्म सिन्धवः
सश्र्वति । नद्य इन्द्रेणानुसिद्धाः प्रवहन्तीत्यर्थः । तम् मरुत्वन्तम् इन्द्रम् सख्याय आह्वयामहे ॥ ३ ॥

यो अश्वानां यो गवां गोपतिर्वशी य अरितः कर्मेणिकर्मणि स्थिरः ।

वीलोश्चिदिन्द्रो यो असुन्वतो वधो मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ ४ ॥

यः । अश्वानाम् । यः । गवांम् । गोऽपतिः । वशी । यः । अरितः । कर्मेणिऽकर्मणि । स्थिरः ।

वीलोः । चित् । इन्द्रः । यः । असुन्वतः । वधः । मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ ४ ॥

१. नास्ति वि' अ'. २-२. गवांश्चिदिन्द्रो वि' अ'; 'गवां कु. ३. नास्ति मूको. ४. 'वंस् सेनालक्षणं
बले वि' अ'. ५. त्यश्चयम् ('यव अ') वि' अ'; सश्र्वति अ' वि'; सश्र्वन्ति वि' ल लर्षे.

स्कन्द० यः अश्वानाम् गवाम् च वशी ईशिता । कीदृशः । गोपतिः सोमशब्दोऽत्रान्वचनः^१
सोमवचनो वा स्तोत्रवचनो वा । पतिशब्दोऽप्यधिपतिवचनः पालयितृवचनो वा । अधी वा
सोमस्य वा स्तुतीनां वा श्लोतृणां वा अधिपतिः^२ । पालयिता वेत्यर्थः^३ । यः च आरितः^४
रि गतावित्यस्वाङ्गुर्वस्येदं^५ रूपम् । आगत इत्यर्थः । पदकारस्त्ववग्रहकरणान् अर्तैर्वह्लुगन्तस्येदं
'रूपं मन्यते' । तस्य हि यह्लुकि 'उरत्' (पा ७,४,६६) इत्यभ्यासञ्कारस्थाणम्^६ ।
'अधिचौ च लुकि' (पा ७,४,९१) इति । निष्ठावामिद् । छान्दसत्वाद्दकारस्य यणादेशः ।
'रो रि' (पा ८,३,९४) इत्यभ्यासस्य रेकस्य लोपः । 'हुलोपे पूर्वसा' (पा ६,३,१११) इति
दीर्घत्वम्^७ । आरितः । अश्वन्तस्य वा पुगभावः छान्दसत्वाद् । अस्यर्थे पुनःपुनर्वा आगतः
गमिषो वा यत्रमानैरित्यर्थः । क । उच्यते । कर्मणि कर्मणि^८ यज्ञास्थे । सर्वेषु शेषित्यर्थः । आरितश्च
सन् स्थिरः वा यज्ञपरिसमाप्तेरविचाळी । बीळोः चित् संलभ्यस्वापि अत्यन्तदृढस्वापि असुरादेः
इन्द्रो नः अनुन्वतः सोमाभिषवमकुर्वतः वधः इन्ता । तम् मरुत्वन्तम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यः अश्वानाम् गवाम् च पतिः स्वतन्त्रः । 'यः वा' सञ्ज्ञातारायुधः^{११} बुद्धेयुद्धे^{१२} स्थिरः^{१३} । यः च
इन्द्रः दृढस्वापि अनुन्वतः इन्ता ॥ ४ ॥

मुद्रल० यः इन्द्रः अश्वानाम् पतिरधिपतिः । तथा नः इन्द्रः गवाम्^{१४} गोपतिः सर्वासां गवामधि-
पतिर्भवति^{१५} । वशी अपराधीनः^{१६} । स्वतन्त्र इत्यर्थः । अपि च यः इन्द्रः कर्मणिकर्मणि^{१७}
सर्वेषु कर्मसु स्थिरः प्रैश्वल्येनाविष्टमानः आरितः^{१८} स्तुतिभिः प्रत्युतः प्राप्तो भवति । वः च
इन्द्रः अनुन्वतः सुन्वतां यागानुष्ठानां विरोधिनः बीळोः चित् दृढस्वापि शत्रोः वधः इन्ता ।
तम् मरुत्वन्तम् इन्द्रम्^{१९} सत्त्वाय साह्वयामहे ॥ ४ ॥

यो विश्वस्य जगतः प्राणतस्पतिषो ब्रह्मणे प्रथमो गा अविन्दत् ।

इन्द्रो यो दस्यूरधरौ अवातिरन् मरुत्वन्तं सुख्याय हवामहे ॥ ५ ॥

यः । विश्वस्य । जगतः । प्राणतः । पतिः । यः । ब्रह्मणे । प्रथमः । गाः । अविन्दत् ।

इन्द्रः । सः । दस्यून् । अधरान् । अवऽतिरत् । मरुत्वन्तम् । सुख्याय । हवामहे ॥ ५ ॥

स्कन्द० यो विश्वस्य सर्वस्य जगतः जङ्गमस्य प्राणतः प्राणिवर्गस्य पतिः स्वामी पालयिता वा ।
यः च ब्रह्मणे ब्रह्मशब्दोऽत्र ब्राह्मणशब्दपर्यायः तत्रभृतिवर्णोपलक्षणार्थश्चेद् ब्रह्मणः । तादृशं
सैवा चतुर्थी । ब्राह्मणादीनां चतुर्णामपि वर्णानामर्थाय । मरुदादिभ्यः प्रथमः पणिभिरसुरैरपहृताः
सतीः गाः अविन्दत् लब्धवान् । यः च इन्द्रः दस्यून् अनापांन् अधरान्^१ अधोवर्तिनोऽपि ।
न्यूनानित्यर्थः । अवातिरत् अवतिरतिर्द्विकर्मी^२ (तु. तिच २, १९) । इतवान् । तम् मरुत्वन्तम् ॥ ५ ॥

१. 'वाम्बुवच' अ ति. २. 'पतिः स्तोत्राणां वा अ ति. ३-३. 'पितृल' अ ति. ४. वैप १, ६९१ द् इ.
५. 'गतावित्यस्य अ. ६-६. मन्यते रूपम् अ. ७. 'भ्यासः । क' कु. ८. दीर्घः कु. ९. कर्मणि अ ति.
१०-१०. नास्ति वि'. ११. 'ताडु' कु लर्प. १२. बुद्धेयुद्धे वि' अ'. १३. स्थितः वि' अ'.
१४. नास्ति सूको. १५. गवानामधि' सूको. १६. अपराधिगः सूको. १७. नास्ति वै'. १८. नास्ति
अ ति. १९. 'तिरतीतिवच' अ.

वेङ्कट० यः विश्वस्य मन्वन्तः प्राणतः च पतिः । यः वा अङ्गिरोभ्यः पूर्वम् एव पश्यात् अविन्दत्
पणिभिः अपहृतान् । इन्द्रः यः दस्यून् अधरान् कृत्वा अवाहन^१ ॥ ५ ॥

मुद्गल० यः इन्द्रः विश्वस्य जगतः मन्वन्तः प्राणतः प्रथस्तः प्राणिजातस्य पतिः स्वामी । यः च
अपणे ब्राह्मणजातिभ्योऽङ्गिरोभ्यः प्रथमः अन्धेभ्यो देवेभ्यः पूर्वमासी सन् पणिभिरपहृताः गाः
अविन्दत् अलभत । अन्धेभ्यो देवेभ्यः पूर्वमेव तैरसुरैः सुदृष्ट्वा गाः स्वधमलभतेत्यर्थः । अपि
च यः इन्द्रः दस्यून् उपक्षपयित्वा अपरान्^२ नि कृष्टान् कृत्वा अवातिरन् अवधीत् । तम्
मरुत्वन्तम् इन्द्रम् सख्याय आह्वयामहे ॥ ५ ॥

यः शूरैर्भिर्हव्यो यश्च भीरुभिर्पो धावद्भिर्हृयते यश्च जिग्युभिः ।
इन्द्रं यं विश्वा भुवनाभि सँदधुर्मरुत्वन्तं सख्यायं हवामहे ॥ ६ ॥

यः । शूरैर्भिः । हव्यैः । यः । च । भीरुभिः । यः । धावद्भिः । हृयते । यः । च । जिग्युभिः ।
इन्द्रम् । यम् । विश्वा । भुवना । अभि । सँदधुः । मरुत्वन्तम् । सख्यायं । हवामहे ॥ ६ ॥

स्कन्द० यः शूरैः हव्यः ज्यार्थमाह्लातव्यः । यश्च भीरुभिः आत्मरक्षार्थमाह्लातव्यः । यः च^३ धावद्भिः
हृयते । यः च जिग्युभिः शत्रून् जितवद्भिः ज्यार्थमाहृयते । यम् च इन्द्रम् विश्वा भुवना
सर्वाणि भूतजातानि अभि सन्दधुः तस्मत्त्वाभिरुपितस्य दानार्थं ज्वायन्ति । तम्^४ मरुत्वन्तम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यः शूरैः भीरुभिः च ह्लातव्यः । यः पलायमानैः हृयते, यः च जयशीलैः । इन्द्रम् यम्
सर्वाण्येव भूतानि आत्मकार्यार्थम् अभि सन्दधुः ॥ ६ ॥

मुद्गल० यः इन्द्रः शूरैर्भिः सौर्वीपतैः पुरुषैः हव्यः सोढुमाह्लातव्यः । यः च भीरुभिः अयशीलैः
कातरैः पुरुषैः सहायार्थमाह्लातव्यः । अपि च यः इन्द्रः धावद्भिः पराजयेन पलायमानैः
हृयते रक्षार्थमाहृयते^५ । यः च जिग्युभिः प्राप्तजयैराहृयते । यम् च इन्द्रम् विश्वा भुवना
सर्वाणि भूतजातानि स्वेषुस्वेषु कार्येषु अभि सन्दधुः आभिसुख्येन स्थापयन्ति । तम् मरुत्वन्तम्
इन्द्रम् सख्याय आह्वयामहे ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये द्वापशो वर्गः ॥

रुद्राणामेति प्रदिशा विचक्षणो रुद्रेभिर्योषां तनुते पृथु जयः ।
इन्द्रं मनीषा अर्म्यर्चति श्रुतं मरुत्वन्तं सख्यायं हवामहे ॥ ७ ॥

रुद्राणाम् । एति । प्रदिशा । विचक्षणः । रुद्रेभिः । योषां । तनुते । पृथु । जयः ।
इन्द्रम् । मनीषा । अभि । अर्चति । श्रुतम् । मरुत्वन्तम् । सख्यायं । हवामहे ॥ ७ ॥

स्कन्द० रुद्राणाम् 'वानन् रुद्रस्य मूलतः सुदंससः' (अ १, ८५, १) इति प्रयोगदर्शनाद् रुद्रस्य पुत्रा मरुतः । तेषु सौऽवमित्यभिसम्बन्धात् पितृसम्बन्धेन रुद्रशब्देन प्रत्याख्यन्ते । रुद्रपुत्राणां मरुताम् प्रदिशा प्र इत्येष आ इत्येतस्य स्थाने । आदेशेन, वचनेनेत्यर्थः । एति गच्छतीन्द्रः^१ । अथवा 'रुद्रः' (निघ ३, १६) इति स्तोत्रनाम । स्तोत्रनामादेशेन गच्छति । यत्र यत्र^२ मरुतः स्तोतारो वा भुवन्ति तत्र तत्रेन्द्रो गच्छति, मान्यवेत्यर्थः । कीदृशः । विचक्षणः पण्डितः विद्वष्टा वा सर्वस्य । किञ्च रुद्रेभिः रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिः सहेन्द्रस्य योषा सोमाहुतिलक्षणा तनुते विस्तारयति । पृथु विस्तीर्णमपि सत्^३ जयः जयतिर्गतिकर्मो (त्र. निघ २, १४) । गमनं वेगम्^४ । मरुद्भिः सह इन्द्रस्य यज्ञं प्रति गच्छतः^५ पिपासिता सोमाहुतिः विस्तीर्णमपि वेगे विस्तारयतीत्यर्थः । यदा रुद्र इति स्तोत्रनाम तदा तृतीयानिर्देशात् प्रदीप्तमानेति वाक्यतोषः । स्तोत्रभिः ऋत्विग्भिः प्रदात्त्यमाना सोमाहुतिः यज्ञं प्रति गच्छत इन्द्रस्य विस्तीर्णमपि वेगे विस्तारयतीत्यर्थः । किञ्च इन्द्रम्^६ मनीषा स्तुतिः अभि अर्चति अभिष्टौति । धृतम् विख्यातम् । किञ्च मरुत्वंतम् ॥ ७ ॥

घेकूट० मरुतां गच्छति मरुतप्रदेशनेन^७ विद्वष्टा । मरुद्भिः सम्मिश्रयिता विस्तीर्णं वेगं करोति । इन्द्रम् वाक् अभिष्टौति ॥ ७ ॥

मुद्रल० विचक्षणः सूर्यात्माना प्रकाशमान इन्द्रः रुद्राणाम् रुद्रपुत्राणाम् अध्यात्मं प्राणरूपेण वर्तमानानां मरुताम् प्रदिशा प्रदेशनेन मनुष्येभ्यः प्रदानेन सह एति अन्तरिक्षे गच्छति । अपि च रुद्रेभिः अधिभूतं वर्तमानैः^८ रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिः योषा माध्यमिका वाक् पृथु विस्तीर्णम् जयः वेगम् तनुते विस्तारयति । प्रसङ्गादत्र मरुतां स्तुतिः । तैर्मरुद्भिः सह वर्तमानम् धृतम् प्रख्याते सूर्यात्मानम् इन्द्रम् मनीषा स्तुतिलक्षणा वाक् अभि अर्चति अभिसुख्येन स्तौति । तस्मै मरुत्वंतम् इन्द्रम् वयम् सत्याय आह्वयामहे ॥ ७ ॥

यद् वा मरुतः परमे सधस्थे यद् वावमे वृजने मादयासि ।

अत आ याह्वध्वरं नो अच्छौ त्वाया हविश्चकृमा सत्यराधः ॥ ८ ॥

यत् । वा । मरुतः । परमे । सधस्थे । यत् । वा । अवमे । वृजने । मादयासि ।

अतः । आ । याहि । अह्वरम् । तः । अच्छौ । त्वाऽया । हविः । चकृम । सत्यऽराधः ॥ ८ ॥

स्कन्द० यत्-शब्दोऽत्र यद्विशब्दस्यार्थः । यद् वा हे मरुतः! परमे सधस्थे सह तिष्ठन्ति यस्मिन् देवताः स सधस्थो यज्ञ इहाभिप्रेतः । विप्रकृष्टे यज्ञ इत्यर्थः । यत् वा अवमे अन्तिकनामैतत् (निघ २, १६) । सच्चिदृष्टे यज्ञे । कीदृशे । वृजने वृत्ती^९ वर्जने । वजिते शेषैः । अविगुण इत्यर्थः । अथवा 'वृजन्म्' (निघ २, १) इति बलनाम । सामर्थ्याच्चान्तर्णातमस्वयम्, बलवति^{१०} । सत्यवतीत्यर्थः । मादयासि मद्यतिस्त्र सामर्थ्यात्तृप्त्यर्थः । तप्यस्वात्मानम्^{११} । "स्वार्थिको वाऽत्र" णिच् । तृप्यसीत्यर्थः ।

१. नास्ति सूको २. तीर्थार्थः ति. ३. धर कु. ४. सत् सूको. ५. वेगः कु ति. ६-६. प्रगच्छतः अ; नास्ति ति. ७. नास्ति अ. ८. मार्गप्रदर्शनेन वि^१ कु. मार्गं परे^२ अ. ९. 'नेः बचेः सूको. १०. मरुतः सूको. ११. शक्ति अ कु. १२. 'वती कु. १३. 'वाया' कु. १४-१४. 'कोऽय अ ति.

अतः आ वाहि अवरम् यज्ञम् नः अस्माकं स्वभूतम् । अच्छ^१ आप्नुम् । अनुभवितुमित्यर्थः । किं कारणम् । उप्यते^२ । यस्मात् त्वाया त्वत्काम्यया । महत्या त्वद्विषयया अद्वयेत्यर्थः । हविः सवनीयपुरोडाशादिलक्षणम् चहुम^३ कृतवन्तो वयं हे सत्यराधः ! सत्यधन ! ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यदि वा महत्वः ! परमे स्थाने दिवि, यत् वा अयमे सप्तस्थे कस्मिंश्चन युते भाषसि । अतः आ वाहि अस्माकं यज्ञं प्रति । त्वत्कामनया हविः चहुम सत्यधन ! ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे महत्वः ! महन्निर्युक्तेन्द्र ! परमे उरुकृष्टे सप्तस्थे सहस्रस्थाने गृहे यत् वा यदि वा मादयासे तृप्तो वर्तसे । यत् वा यदि वा अयमे अर्वाचीने वृजने गृहे^४ मादयासे । अतः अस्मात् उभयविधात् स्थानात् नः अस्माकम् अवरम् यज्ञम् अत्त आभिममुख्येन आ वाहि आगच्छ । हे सत्यराधः ! सत्यधन ! त्वाया त्वत्कामनया^५ वयम् हविः चहुम कृतवन्तः ॥ ८ ॥

त्वायेन्द्र सोमं सुषुमा सुदक्ष त्वाया हविश्चकुमा ब्रह्मवाहः ।
अथा नियुत्वः सर्गणो मरुद्भिरस्मिन् यज्ञे बर्हिषि मादयस्व ॥ ९ ॥

त्वाऽया । इन्द्र । सोमम् । सुषुम । सुऽदक्ष । त्वाऽया । हविः । चकुम । ब्रह्मऽवाहः ।
अथ । नियुत्वः । सर्गणः । मरुद्भिः । अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । मादयस्व ॥ ९ ॥

स्कन्द० पूर्वोत्तरयोरर्धेर्धोरेकवाक्यताप्रसिद्धयर्थं यस्माच्छब्दोऽध्याहार्यः^६ । यस्मात् त्वाया त्वत्काम्यया । महत्या त्वद्विषयया अद्वया इत्यर्थः । हे इन्द्र ! सोमम् सुषुम सुदक्ष ! सुबल ! त्वाया एव च सवनीयपुरोडाशादि हविः चहुम । हे ब्रह्मवाहः ! स्तुतिकक्षणं ब्रह्म उद्यते प्राप्यते यस्मिन् स ब्रह्मवाहाः, तस्य सम्बोधनं हे ब्रह्मवाहः ! । अथ एतस्मात् कारणत् हे नियुत्वः ! नियुतोऽथाः, तद्वन् ! सर्गणः मरुद्भिः । मरुद्गणेन सहेत्यर्थः । अस्मिन् अस्मदीये यज्ञे बर्हिषि वेद्यां स्तोत्रे मादयस्व^७ तर्पणार्थाने तृप्य वा^८ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० "त्वाया इन्द्र !"^९ सोमम् सुषुमन्तः शोभनबल ! त्वाया पुरोडाशम् "चहुम स्तोत्रवाह !"^{१०} । अथ^{११} अश्ववन् ! मरुद्भिः सहितः अस्मिन् यज्ञे बर्हिषि आसीनः तृप्य ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे सुदक्ष ! शोभनबल ! इन्द्र ! त्वाया त्वत्कामनया सोमम् सुषुम अभियुक्तवन्तो वयम् । हे ब्रह्मवाहः ! ब्रह्मणा अन्नरूपेण स्तोत्रेणोद्यमान ! प्राप्यमाण ! इन्द्र ! त्वाया त्वत्कामनया सवनीयपुरोडाशादिलक्षणम् हविः चहुम कृतवन्तः । हे नियुत्वः ! नियुतोऽथाः, तद्वन् ! अथ अधानन्तरम् मरुद्भिः सप्तगणरूपैः तत्संज्ञैर्देवैः सर्गणः गणसहितः सन् अस्मिन् वर्तमाने यज्ञे बर्हिषि आसीने^{१२} दमे उपविश्य मादयस्व तृप्तो भव ॥ ९ ॥

मादयस्व हरिर्भियं तं इन्द्र वि ध्यस्व शिप्रे वि सृजस्व धेनें ।
आ त्वां सुशिप्र हरयो बहन्तुशन् हव्यानि प्रति नो जुपस्व ॥ १० ॥

१. अच्छा कु; नास्ति अ. २-२. नास्ति कु. ३-३. नास्ति अ. ४. गृहे तस्मिन् मूको. ५. 'वा सोमं सुषुम मै'. ६. 'ध्याहर्त्यः ति. ७-७. नास्ति मूको.; तु. स्कन्दः उभे मन्त्रे. ८. नास्ति अ. ९. नास्ति अ ति. १०. महत्त्व अ. ११-११. नास्ति ति. १२-१२. नास्ति वि'. १३-१३. च कृतस्तोत्रं कु. १४. नास्ति वि' अ'. १५. 'ने वर्ते मै'.

मादयस्व । हरिऽभिः । ये । ते । इन्द्र । वि । स्यस्व । शिप्रे इति । वि । सुजस्व । धेने इति ।
आ । त्वा । सुऽशिप्रे । हर्यः । वहन्तु । उशन् । हव्यानि । प्रति । नः । जुपस्व ॥ १० ॥

स्कन्द० मादयस्व तर्पणात्मानं तुष्य वा हरिभिः अभैः सह । ये ते तव स्वभूताः हे इन्द्र !
केन प्रकारेण । वि स्यस्व शिप्रे स्वतिरुपसृष्टो विमोचने । शिप्रे इन् इहोच्येते । हविर्भक्षणार्थं
इन् विमुञ्च । प्रेरयेत्पथैः । वि सुजस्व धेने षेट् पाने इत्यस्य वधातेर्वा धेने निहोपजिह्विके
इहाभिप्रेते । निधीयते च तयोः रसः । निहोपजिह्विके अपि सरास्वादानाय विमुञ्च ।
प्रेरयेत्पथैः । तदर्थं च त्वा त्वाम् हे सुशिप्रे । शिप्रे इन् नासिके वा इहोच्येते (तु. या ६, १५)
शिप्राः शीपसु मितता हिरण्ययोः (ऋ ५, ५४, ११) इति प्रयोगदर्शनात् शिरस्त्राणवचनो
वा इह शिप्राशब्दः । सुहनो ! सुनस ! सुशिरस्त्राण ! वेत्पथैः । हरयः अन्धाः आ वहन्तु ।
आनीतश्च सन् त्वम् उशन् कामयमानः अस्मदीयानि हव्यानि प्रति नः जुपस्व प्रतिसेव-
स्वाभ्यान् अभिलषितफलप्रदानेन ॥ १० ॥

वेङ्कट० मादय^१ अभैः सह, ये तवाभ्याः स्वभूताः । सोमपानार्थम् 'इन् भोचय' । 'वि सुजस्व' च निहोपजि-
ह्विके । सुहनो ! त्वाम् आ वहन्तु हरयः । कामयमानः हव्यानि अस्माकम् प्रति सेवस्व ॥ १० ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! हरिभिः अभैः सह मादयस्व तृप्तौ भव । ये ते तव स्वभूताः तदर्थम् शिप्रे
इन् संहते वि स्यस्व सोमपानार्थं विवृते कुरु । तथा धेने पानसाधनभूते निहोपजिह्विके
वि सुजस्व सोमपानार्थं विह्विते कुरु । हे सुशिप्रे ! शिप्रे इन् । सोमनशिप्रावभिन्द्र !^{१०} त्वा त्वाम् हरयः
अन्धाः आ वहन्तु अस्मदीयं यज्ञं प्रापयन्तु । त्वं च उशन् अस्मान् कामयमानः नः अस्माकम्
हव्यानि हवीषि प्रति जुपस्व प्रत्येकं सेवस्व, मा उदासिप्याः ॥ १० ॥

मरुत्स्तोत्रस्य वृजनस्य गोपा वयमिन्द्रेण सनुयाम् वाजम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत धौः ॥ ११ ॥

मरुत्स्तोत्रस्य । वृजनस्य । गोपाः । वयम् । इन्द्रेण । सनुयाम् । वाजम् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । मामहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । धौः ॥ ११ ॥

स्कन्द० मरुद्भिः सह स्तोत्रं यस्य तत् मरुत्स्तोत्रम्, तस्य मरुत्स्तोत्रस्य । वृजनस्य बलनामैतत्
(तु. निष २, ९) । तेनालक्षणस्येन्द्रबलस्य^{११} । गोपाः^{१२} गोपापितृभ्याः रक्ष्याः वयम् । इन्द्रेण हेतुना ।
इन्द्रेणानुगृह्यमाणा इत्यर्थः^{१३} । सनुयाम् पणु दाने । दानेन चात्र तत्पूर्वको लाभो लक्ष्यते ।
लभेमहीत्यर्थः । किम् । वाजम् अश्वम् । तत्, नः मित्रः इत्याद्युक्तार्थम्^{१४} (ऋ १, १४, १६ द.) ॥ ११ ॥

वेङ्कट० मरुद्भिः सहितं स्तोत्रं यस्य शत्रूणां छेत्तः तस्य^{१५} गोप्याः वयम् । तेन अस्मै लभेमहि
इति ॥ ११ ॥

१. 'लक्षणम्' सूको. २-२. नास्ति ति. ३. नास्ति अ. ४. 'यानः अ. ५. मादयस्व कु.
६-६. इन् गो' कर्षः इन्मन्विमोचन वि' अ'. ७-७. इत्यस्य कर्षः इत्यस्य वि'. ८. 'निह्विके वि'. ९. त्वा
वि' अ'. १०. 'शिप्रावन्' १० सूको. ११. 'अलक्षणस्येन्द्रस्य' कु. १२. गोप्याः ति. १३. नास्ति ति.
१४. इत्युक्तार्थम् कु ति. १५. यस्य वि' अ'.

मुद्गल० मरुतोऽस्य मरुजिः सह स्तोत्रे यस्य स मरुत्स्तोत्रस्तस्य, इजन्त्य शत्रूणां श्रेष्ठुरिन्द्रस्य सम्बन्धिनः गोपाः गोपावनीया रक्षणीयाः वयम् तेन इन्द्रेण वाजम् अहम् समुयाम लभेमहि । यदेतदस्माभिः प्रार्थितम् नः अस्मदीयम् तत् मित्रादयः यावापृथिवी च समहन्ताम् एजितं कुर्वन्तु ॥ ११ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्ताध्याये त्रयोदशो वसः ॥

[१०२]

इमां ते धियं प्र भरे महो महीस्य स्तोत्रे धिपणा यत् तं आनजे ।
तर्ह्यसवे च प्रसवे च सासहिमिन्द्रं देवासुः शर्वसामदनु ॥ १ ॥

इमाम् । ते । धियम् । प्र । भरे । महः । महीम् । अस्य । स्तोत्रे । धिपणा । यत् । ते । आनजे ।
तम् । उतऽसवे । च । प्रऽसवे । च । सासहिम् । इन्द्रम् । देवांसुः । शर्वसा । अमदन् । अनु ॥

स्कन्द० इमाम् ते तव^१ धियम् कर्म स्तुतिलक्षणम्^२ । स्तुतिमित्यर्थः । प्र भरे प्रहरामि^३ । उच्चारणानी-
त्यर्थः । महः महतः महीम् महतीम् । कस्मात् । उच्यते । अस्य आत्मन एवायं परोक्षरूपेण
निर्देशः । अस्य कुत्साल्यस्वर्षेः^४ अस्य वा यजमानस्य स्वमूले स्तोत्रे धिपणा स्तुतिलक्षणा
वाक् यत् यस्मात् ते द्वितीयार्थे पृष्टी । त्वाम् आनजे अज्रेर्गत्वर्थस्वेदं^५ रूपम् । गता प्राप्ता ।
यस्मात् पूर्वमपि अहम् अयं यजमानो या^६ त्वां स्तुतवानित्यर्थः । किञ्च तम् प्रकृतम् उतसवे च
प्रसवे च सासहिम् सर्वजनसाधारणः इन्द्रमहादिः उतसवाः । प्रात्यात्मिकोऽभ्युदयः^७ प्रसवः । तयोर्-
भयोरपि । तत्रातिव्रन्धकराणां शत्रूणां भिभवितारे भवन्तम् इन्द्रम् । केन सासहिम् । उच्यते ।
शर्वसा स्वेन बलेन । देवा मरुदादयो देवाः अमदन् तुष्यन्तु । अनु 'तृतीयार्थे' (पा १, ४,
८५) इत्येवम् अनुशब्दः कर्मप्रवचनीयः । सहायंञ्च तृतीयार्थः । तं सासहिम् इन्द्रम् इत्येतैश्च
द्वितीयान्तैः सहास्य सम्बन्धः । तेन सासहिना भवतेन्द्रेण सहैत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० इदम् ते कर्म प्रहरामि^१ महतः^२ महत्, अस्य कुत्सस्य स्तोत्रे तव बुद्धिः^३ यस्मात्
आगता । तम्^४ बुद्धापर्वो उपक्रमे च शत्रूणां सहनशीलम्^५ इन्द्रम् देवाः बलं दृष्ट्वा अनु
अमदन् मरुतः ॥ १ ॥

मुद्गल० 'इमां ते' इत्येकादशच नवमं सूक्तम्^१ । कुत्स ऋषिः^२ । अन्या जिष्टुप् शिष्टा जगत्यः ।
इन्द्रो देवता^३ ॥

हे इन्द्र! महः महतः ते तव इमाम् इदानीं क्लिपमाणाम् महीम् महतीम् अत्यन्तोत्कृष्टाम्
धियम् स्तुतिम् प्र भरे प्रकर्षेण सम्पादयामि । ते तव^४ धिपणा स्वदीया बुद्धिः जस्य मम

१. नास्ति अ. २. 'क्षणां ति. ३. हरामि अ कु. ४. 'ससवर्षेः अ. ५. अनें सूको.
६. नास्ति कु. ७. प्रथमं सूको. ८. प्रहरां विं अ. ९. 'तः महि विं अ. १०. नास्ति विं अ.
११. तम् इदम् विं^{११} अं कु ल रूपः तरेन्द्रम् विं अ. १२. ... त्वां विं अ. १३. नास्ति मे.
१४. तव सूको.

स्तोतुः स्तोत्रे स्तुवी यत् बन्धात् आनने भक्ता संश्लिष्टासौत् । उन्मात् तव प्रियां स्तुतिं करोमीत्यर्थः । उन्मरोऽर्धैर्चैः परोक्षकृताः । सामाहिम् शश्रूणाम् अभिभवितारं पूर्वोक्तम् इन्द्रम् देवांसः । कर्मसु दीप्यन्त वात्सिजः शवसा स्तुतिभिः कीर्तितेन बलेन अन् अमदत् अन्-क्रमेण हर्षं प्रापयत् । किमर्थम् । उत्सवे च उत्सवार्थम् अभिवृष्यर्थम् प्रसवे च धनानाम् उत्पत्त्यर्थं च ॥ १ ॥

अस्य श्रवो नद्यः सप्त विभ्रति द्यावाक्षामा पृथिवी दर्शतं वपुः ।

अस्मे सूर्याचन्द्रमसाभिचक्षे अद्वे कर्मिन्द्र चरतो वितर्तुरम् ॥ २ ॥

अस्य । श्रवः । नद्यः । सप्त । विभ्रति । द्यावाक्षामा । पृथिवी । दर्शतम् । वपुः ।

अस्मे इति । सूर्याचन्द्रमसां । अभिऽचक्षे । अद्वे । कर्म । इन्द्र । चरतः । विऽतर्तुरम् ॥ २ ॥

स्कन्द० अस्य इन्द्रस्य श्रवः कीर्तिम् नद्यः गङ्गाद्याः सप्त विभ्रति । धारयन्तीत्यर्थः । द्यावाक्षामा द्यावापृथिवी । पृथिवी अन्तरिक्षनामैतत् (तु. निघ १, ३) । अन्तरिक्षे च । न च केवलं श्रवः । किं तर्हि । दर्शते वपुः 'वपुः' (निघ ३, ७) इति रूपनाम । शरीरवचनो वा वपुःशब्दः । दर्शनीयं च रूपं शरीरं वा । अतिमहत्त्वादस्मिन्दस्य कीर्तिं वपुश्च गङ्गाद्याः सप्त नद्यः प्रयत्नं लोकाः धारयन्ति । अथवा 'वपुः' (निघ १, १२) इत्युदकनाम । 'श्रवः' (निघ २, ७) इत्यप्य-क्षनाम । अक्षकारणत्वाद्योदकमत्रं श्रवः इत्युच्यते । अस्य स्वभूतम् अक्षकारणं वृष्टिलक्षणमुदकं दर्शनीयं सप्त नद्यः श्रयोऽपि लोकां धारयन्तीत्यर्थः । परोऽर्धैर्चैः प्रत्यक्षकृतत्वात् भिक्षं वाच्यम् । अस्मे अस्माकं सूर्याचन्द्रमसौ अभिचक्षे 'प्रकाशाय दर्शनाय' अद्वे अद्वैतत्वेत्साहकर्मणो इयं रूपम् । अहोरात्रप्रविभागायत्सम्यगाहारपरिणामनिमित्ताच्च चोत्साहाय च कम् सुखाय च हे इन्द्र ! त्वत्प्रसादादेव चरतः निषेतेनोदयास्तमयादिलक्षितेन मार्गेण गच्छतः । वितर्तुरम् त्वस्तेस्तरतेषां यच्छ्रुगन्तस्वेदं रूपम् । विविधं त्वरितं वीर्यं वा । अत्यन्तशीघ्रम् अत्यन्तदुतं वेत्यर्थः । सूर्याचन्द्र-मसावस्मान् दर्शनेत्साहसुखार्थम् 'अहोरात्रप्रविभागं कर्तुं त्वत्प्रसादेनोदयास्तमयादिरूपेण' गच्छत इत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अत्य कीर्तिं वृष्टिलक्षणमुदकं सप्त नद्यः धारयन्ति । द्यावापृथिवी अन्तरिक्षे च दर्शनीयं रूपं धारयन्ति । अस्माकं सूर्याचन्द्रमसौ इन्द्रप्रेरितौ अभिदर्शनाय सत्यत्वं श्रद्धातुं शीघ्रम् चरतः । कम् इति पूरणम् ॥ २ ॥

मुद्गल० अत्र इन्द्रस्य श्रवः कीर्तिम् सप्त 'इमं मे गङ्गे' (अ. १०, ७५, ५) इत्यस्यावृत्तिं प्राधान्येन प्रतिपादिता गङ्गाद्याः सप्त नद्यः विभ्रति धारयन्ति । वृत्रहन्नेन इन्द्रस्य यत्^१ वृष्टेः प्रदातृत्वं तत्रभूतजलोपेता नद्यः प्रकटयन्तीत्यर्थः । अपि च द्यावाक्षामा द्यावापृथिवी पृथिवी अन्तरिक्षम् च अस्य सूर्यात्मना वर्तमानस्य इन्द्रस्य दर्शतम् सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयम् वपुः प्रकाशात्मकं रूपं

१. 'कारणमत्र कः' 'कारणत्वाद्' ति. २-२. प्रकाशात्ताय ति. ३. अद्वे^२ मूको. ४-४. अहोरात्र-वेत्येव^३ ति. ५. नास्ति वि^४ अ^५ कृ ल लपे. ६. 'भूयोः वि' ल लपे. ७. इन्द्र पे^६ ल. ८. दर्श-नाय लपे; अतिदर्शं वि^७ अ^८; 'नाय अद्यानाय वि' ल; 'नाय प्रदानाय वि' अ^९. ९. शीघ्रः कृ. १०. 'यमिति वि'^{१०} अ^{११} ल लपे. ११. नास्ति मे^{११},

धारवन्ति । किञ्च हे इन्द्र ! अस्मे अस्माकम् अभिवक्षे द्रष्टव्यानां पदार्थानाम् आभिनुलक्षेन प्रकाशनायैम् श्रेष्ठे कम् श्रद्धार्थम् । चक्षुषा दृष्टे हि वस्तुनीदं सत्यमिति अदोत्पद्यते । कं पादपूरणम् । तदुभयार्थम् सूक्तोचन्द्रमसा वितर्तुरम् परस्परं स्पतिहारेण तरणं पुनःपुनः गमनं यथा भवति तथा नरतः वर्तेते । त्वमेव तद्रूपः सन् वर्तस इत्यर्थः ॥ २ ॥

तं स्मा रथं मघवन् प्राव सातये जैत्रं यं ते अनुमदाम संगमे ।

आजा न इन्द्र मनसा पुरुष्टुत त्वायद्भ्यो मघवञ्छर्मं यच्छ नः ॥ ३ ॥

तम् । स्तु । रथम् । मघवन् । प्र । अव । सातये । जैत्रम् । यम् । ते । अनुमदाम । सम् संगमे ।

आजा । नः । इन्द्र । मनसा । पुरुष्टुत । त्वायद्भ्यः । मघवन् । शर्मं । यच्छ । नः ॥ ३ ॥

स्कन्द० स्म इति पदपूरणः । तम् रथम् हे मघवन् । प्र अव अवतिरत्र गन्तव्यैः । सामर्थ्याच्चान्त-
र्णीतण्यर्थः । अस्मान् प्रति गमय सातये सम्भवतावारमाकम् । कृतसम् । उच्यते । जैत्रम् जयशीलम्
यम् ते स्वभूतम् अनुमदाम । अनुरभीत्येतस्य स्थाने । मदतिरचंतिकर्मा (तु. निघ ३, १४) । अभिष्ट-
वामेत्पाशास्महे संगमे प्राप्ते सत्वाम् । प्राप्तं सन्तमित्यर्थः । आजा सङ्ग्रामे सङ्ग्रामस्वानीये
वा वक्षे नः अस्माकं स्वभूते । हे इन्द्र ! मनसा प्रसञ्जेन चित्तं हे पुरुष्टुत ! बहुभिः स्तोत्रभिः
स्तुत ! त्वायद्भ्यः त्वत्कामिभ्यः हे मघवन् ! धनवन् ! धर्मं सुखं गृहं वा यच्छ देहि नः
अस्मभ्यम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् स्म रथम् मघवन् । प्रतिगच्छ धनं दातुम्, जैत्रम् यम् त्वदीयं वक्षे स्तुमः संगमे सङ्ग्रामे
अस्मभ्यम् मनसा बहुस्तुत । त्वत्कामेभ्यः सुखं प्रयच्छ । पुनः नः पूरणम् ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे मघवन् ! धनवाशिन्द्र ! सातये अस्माकं धनलाभाय तम् स्म तमेव रथम् प्र अव प्रेरय
वर्तय । नः अस्माकम् मनसा बुद्ध्या पुरुष्टुत । हे बहुसाः स्तुतेन्द्र ! ते तव स्वभूतम् जैत्रम्
जयनशीलम् यम् रथम् संगमे शत्रुभिः सह सङ्ग्रामे आजा युद्धे सति अनुमदाम वषमनु-
क्रमेण स्तुमः । अपि च हे मघवन् ! इन्द्र ! त्वायद्भ्यः त्वां कामयमानेभ्यः नः अस्मभ्यम् धर्मं
सुखम् यच्छ देहि ॥ ३ ॥

वयं जयेम त्वया युजा वृतमस्माकमंशुदंवा भरेभरे ।

अस्मभ्यमिन्द्र वरिवः सुगं कृधि प्र शत्रूणां मघवन् वृष्ण्या रुज ॥ ४ ॥

वयम् । जयेम । त्वया । युजा । वृतम् । अस्माकम् । अंशम् । उत् । अव । भरेभरे ।

अस्मभ्यम् । इन्द्र । वरिवः । सुगम् । कृधि । प्र । शत्रूणां । मघवन् । वृष्ण्या । रुज ॥ ४ ॥

१. 'ध्यांश्चान्तणी' कु; 'ध्यांश्चान्तणी' ति. २. नास्ति ति. ३. नास्ति वि' अ'. ५. धनानि
वि'. ६. नास्ति वि' अ' ल. ७. नः इति वि' अ'. ८. 'रणः कु.

स्कन्द० वयम् जयेम इत्यानाम्हे त्वया युजा युज्यतेऽसाविति युक् सहाय उच्यते । त्वया सहायेन । वृतम् धर्ततेऽसाविति वृत् संनोच्यते गमनस्वभावकत्वात्, तां वृतम् । शत्रुसेना-मित्यर्थः । किञ्च अस्माकम् स्वभूतम् अंशम् सङ्ग्रामकारिसमुदायिकदेशम् । अस्मदीयमित्यर्थः । उत अत्र उदित्येतत् समित्येतस्य स्थाने । अवती रक्षणार्थः । संरक्ष । भरेभरे सङ्ग्रामेसङ्ग्रामे । किञ्च अस्मन्वयम् पश्यथै एषा चतुर्थी । अस्माकं हे इन्द्र । वरिवः सुगम् सुगमित्यपठितमपि सुखनाम इह द्रष्टव्यम् । 'अथा यज्ञाय एणते सुगं कृषिं' (ऋ १, १५, ९) इति यथा । धनं च सुखं च । कृषिं कुरु । देहीत्यर्थः । अथवा सुखमभिगम्यते प्राप्यत इति सुगं सुखम-मुच्यते । धनस्य चेद् विशेषणम् । धनं सुगं स्वधिरगमं सुखमं कुरु । यथा वयं सुखं लभेमहि तथा कुर्वित्यर्थः । किञ्च अस्मच्छत्रूणां हे मघवन् । वृण्या अपठितमपि बलनामैतत् । बलानि प्र हज रुजो भजे । प्रकर्षेण भङ्गिधि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० वयम् जयेम त्वया सहायेन अभिकाङ्क्षितं धनम् । अस्माकम् अंशम् त्वमुद्रमय सङ्ग्रामे-सङ्ग्रामे । अस्मन्वयम् इन्द्र ! धनं शोभनगमने कुरु । प्र हज शत्रूणां वीर्याणि मघवन् ! ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! युजा अस्माभिर्युक्तेन सहायभूतेन त्वया वृतम् आवृण्वन्ते शत्रुम् वयम् स्तोवार्ः जयेम अभिभवेम । अपि च भरेभरे सङ्ग्रामेसङ्ग्रामे अस्माकम् अंशम् अस्मदीयभागम् उत अत्र शत्रुकृतपीडापरिहारेणोत्कृष्टं रक्ष । तथा हे इन्द्र ! वरिवः धनम् अस्मन्वयम् सुगम् सुगमं सुप्रापम् कृषिं कुरु । तथा हे मघवन् ! शत्रूणां अस्मदुपद्रवकारिणाम् वृण्या वृण्वयानि वीर्याणि प्र हज प्रभङ्गिधि । वाधस्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥

नाना हि त्वा ह्वमाना जना इमे धनानां धर्तरेवसा विपुन्यवः ।

अस्माकं स्म रथमा तिष्ठ सातये जैत्रं हीन्द्र निभृतं मनस्तव ॥ ५ ॥

नाना । हि । त्वा । ह्वमानाः । जनाः । इमे । धनानाम् । धर्तः । अवंसा । विपुन्यवः ।

अस्माकंम् । स्म । रथम् । आ । तिष्ठ । सातये । जैत्रम् । हि । इन्द्र । निऽभृतम् । मर्तः । तव ॥

स्कन्द० नाना पृथक् । हि-शब्दः पदपूरणः । त्वा ह्वमानाः अत्र शानच्छ्रुतेः साकाङ्क्षत्वात् प्रतीक्षन्ते तिष्ठन्ति 'वेति वाच्यशेषः । स्वामाह्वयन्तः प्रतीक्षन्ते तिष्ठन्ति' वा । के । उच्यते । जनाः इमे 'जनः' (निघ २, ३) इति मनुष्यनाम । इमे मनुष्याः अस्मदीयाः पुत्राः पौत्राश्च ऋत्विजो वा । हे धनानाम् धर्तः । स्तोत्राय धारयितः । स्तोत्रव्यो धनानां दातरित्यर्थः । केन निमित्तेन । अवसा पालनेन तर्पणेन वा निमित्तेन । पालनार्थं तर्पणार्थं वेत्यर्थः । कीदृशः । उच्यते । विपुन्यवः विपुन्युरिति मेधाविनाम (वृ. निघ ३, १५) । मेधाविनः । एतत् ज्ञात्वा अस्माकं स्म सातये स्मेति पदपूरणः एवार्थे वा । अस्माकमेव सम्भजनाय । रथम् आ तिष्ठ आरोह । किञ्च जैत्रम् हि द्विशब्दः पदपूरणः चार्थे वा । जयनशीलं च हे इन्द्र ! निभृतम् अविचलम् मनः तव । शत्रुजयनशीलञ्च आश्रितोपकारे च स्थिरं मनस्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

१. वृत् कु. २. नास्ति कु. ३. नास्ति कु ति. ४. वेह अ; एतत् ति. ५-५. नास्ति ति.
६. नास्ति अ. ७. अतिक्रिं वि अ. ८. सङ्ग्रामे वि अ कु ९-९. नास्ति मै. १०-१०. नास्ति कु.
† प्रतिष्ठन्ते अ ति. ११. एवार्थो ति. १२. पूरणः कु.

वेङ्कट० सज्जत हि स्वामाह्वयमानाः इमे जनाः धनानाम् धर्ताः! इन्द्र! रक्षणार्थं मेधाविनः।
तत्र स्वम् अस्माकम् भजन्त्या रथम् आ तिष्ठ। जयशीलम् हि युयुत्सतः तव मनः
अविचालि वेति ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे धनानाम् धर्ताः! गोहिरण्यदिरूपार्णां द्रव्यार्णां धारयितरिन्द्र! विपन्नाः स्तोत्राः इमे
जनाः अथवा रक्षणेन हेतुना त्वा इवमानाः स्वाम् आह्वयन्तः नाना हि विभिन्नाः खलु। तेषां
मध्ये अस्माकम् स्म अस्माकमेव यातये धनदानाय रथम् आ तिष्ठ आरोह। हे इन्द्र!
निरुतम् अन्ध्याकुलम् तव मनः चिन्तम् जैत्रम् हि जयशीलं खलु। शत्रुन् मित्वात्मन्ये
धने दातुं समर्थमित्यर्थः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये षतुर्दशो वगः ॥

गोजितां बाहू अमितक्रतुः सिमः कर्मन्कर्मञ्छतमूर्तिः खजंकरः ।

अकल्प इन्द्रैः प्रतिमानमोजसाथा जना वि ह्वयन्ते सिप्तासर्वः ॥ ६ ॥

गोऽजितां । बाहू इति । अमितक्रतुः । सिमः । कर्मन्ऽकर्मन् । शतम्ऽकृतिः । खजम्ऽकरः ।

अकल्पः । इन्द्रैः । प्रतिमानम् । ओजसा । अर्थः । जनाः । वि । ह्वयन्ते । सिप्तासर्वः ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'अथा जना वि ह्वयन्ते' इति पृथग्भाष्येऽसमानार्थायशब्दब्रुतेष्वच्छब्दोऽप्याहारः । यस्मात्
गोजिता असुरादीनां स्वभूतानां सर्वा जेतारी बाहू अत्येन्द्रस्य । यस्माच्चायम्^१ अमितक्रतुः
अपरिमितकर्मो^२ वा अपरिमितप्रज्ञो वा । सिमः पिन्व बन्धने इत्यस्यैवद्रूपम् । बन्धकाश्चा-
सुराणाम् । यस्माच्च कर्मन्कर्मन्^३ कर्मणिकर्मणि यज्ञाख्ये शतमूर्तिः 'शतम्' (निघ ३, १)
इति बहुनाम । बहुपालतः । बहुप्रकारपालनकारीत्यर्थः । खजंकरः^४ सङ्ग्रामकारी च । यस्माच्च
अकल्पः इन्द्रैः कल्पनं कल्पः, तद्गहितोऽकल्पः । अतिशयवैवतामाहात्म्यादानारूपप्रतिपत्तैः
नियतैर्नैकरूपेण पूर्वरूपो नामेन्द्रः इति परिकल्पयितुमशक्य इत्यर्थः । अथवा 'पितृकल्पो
मातृकल्प इत्यादिषु'^५ सादृश्यार्थस्वप्नानाम् कल्पशब्द इह सरलपर्यायो द्रष्टव्यः । सरलरहितोऽकल्पः ।
वेन्द्रस्य कश्चित् सदृशोऽस्तीत्यर्थः । प्रतिमानम् उपमानभूतत्वं सर्वस्य ओजसा खेन बलेन ।
अथ पृथग्भावं कारणात् जनाः सर्वे मनुष्याः वि ह्वयन्ते विविधं ह्वयन्ति । 'कम् । प्रकृतत्वाद् इन्द्रम् ।
सिप्तासर्वः सम्भक्तुमिच्छन्तः^६ तेन प्रदीयमानान् सर्वानभिप्रेतानर्थाद् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पशूनां जेतारी^१ बाहू भवतः । अमितप्रज्ञश्च^२ भवति^३ बन्धकः कर्मणिकर्मणि^४ बहुरक्षः^५
युद्धस्य कर्ता । अनुपमः बलेन सर्वेषां प्रतिद्वन्द्वी^६ भवति । अथ एनम् जनाः वि ह्वयन्ते
सम्भक्तुम् इच्छन्तः ॥ ६ ॥

१. व कु. २. 'यमान् व कु. ३. 'कर्मो सूको. ४. कर्म अ. ५. नास्ति अ. ६. नास्ति ति.
७. उपमायुं ति कु. ८-८. सिप्तासर्वः समस्तुमिच्छन्तः । कम् । प्रकृतत्वादिन्द्रम् सूको. ९. 'जेतारी' अ ति.
१०-१०. 'इ...मित' वि. ११. भवति वि' कु ल लपे. १२. कर्मणि वि' अ. १३. बहुरक्षः
वि' अ. १४. 'इन्द्रि वि' अ' उपं कु.

मुद्रल० हे इन्द्र! तव बाहू हस्तौ गोविता जयेन रावो लम्भदितारी । त्वं च अमितकटुः
अपरिच्छिन्नज्ञानः सिमः श्रेष्ठः धर्मनृकर्मन् स्तोत्राणां कर्मणिकर्मणि उपस्थिते शतमूर्तिः बहुविध-
रक्षणोपेतः । सजंकरः स्रजति मध्नाति पुरुषानिति श्रतः सहस्रामः, तस्य कर्ता । अकल्पः
कल्पेभ्योऽन्येन रहितः । स्वतन्त्र इत्यर्थः । ओजसा सर्वेषां प्राणिनां यदोजो बलमस्ति तेन सर्वेषां
प्रतिमानम् प्रतिनिधित्वेन मीयमानः । यस्माद् एवंगुणविशिष्टः इन्द्रः, अथ अतः कारणान् सिपासवः
धनं लब्धुकामा जनाः तम् वि ह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति ॥ ६ ॥

उत् ते शतान्मघवन्नुच्च भूयस उच्चस्रात् रिरिचे कृष्टिषु श्रवः ।
अमात्रं त्वा धिषणां तित्विषे मद्भधां वृत्राणि जिघ्रसे पुरंदर ॥ ७ ॥

उत् । ते । शतात् । मघवन् । उत् । च । भूयसः । उत् । सहस्रात् । रिरिचे । कृष्टिषु । श्रवः ।
अमात्रम् । त्वा । धिषणां । तित्विषे । मद्भधां । वृत्राणि । जिघ्रसे । पुरन्दर ॥ ७ ॥

स्कन्द० रिरिचे इत्याख्याते प्रत्युच्छेदमनुषकम् । उद्विष्यते अतिरिष्यत इत्यर्थः । ते तव शतात्
मघवन् । उत् च अतिरिष्यते भूयसः बहुतरात् । शतहस्तात् शतत्रयाद्वेत्यर्थः । उत् सहस्रात् रिरिचे
सहस्राह्वविरिष्यते । कृष्टिषु कृष्टिरिति मनुष्यनाम (वृ. निघ २, ३) । निर्धारणे चैवा
सप्तमी । मनुष्याणां मध्ये । भवः कीर्तिरर्धे धने वा । अथवा अवशब्दोऽत्र सामर्थ्यात्
बलवचनः । शब्दशब्दल वा बलशान्तो रेष उपजनः । बलमित्यर्थः । किञ्च अमात्रम् मात्राशब्दः
परिमाणवचनः । अपरिमाणमत्यन्तमहान्तम् त्वा धिषणां स्तुतिलक्षणा वाक् तित्विषे दीपयति ।
बृत्रहमनायोः सैजप्रतीत्यर्थः । मद्भधां महती । उजेजनामन्तरे च इत्यापि शत्रून् जिघ्रसे इति स्वम्
हे पुरन्दर! असुरपुराणां दारयितः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सहस्रामे मनुष्यशक्त्य वा कीर्तिः भवति ततोऽपि अतिरिक्तं तव यतः । उत् च
द्विषातात् त्रिषातात् च, उत् सहस्रात् । मनुष्यमध्ये त्वाम् अपरिमाणबले महती स्तुतिः दीपयति ।
अथ स्वम् शत्रून् इति पुराणां दारयितः ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे मघवन् । धनवन् इन्द्र! कृष्टिषु स्तोत्रेषु मनुष्येषु त्वया दीयमानम् भवः यद्व्यमस्ति तत्
शतात् शतसंख्याकात् घनात् उत् रिरिचे उद्विक्तमधिकं भवति । अपि च भूयसः शतसंख्यातादपि
बहुतराद् घनात् उत् रिरिचे अधिकं भवति । किं बहुना । सहस्रात् सहस्रसंख्याकादपि उत् रिरिचे ।
त्वया दत्तं तद्वन् अक्षयमित्यर्थः । अपि च अमात्रम् मात्रावचनत्वा रहितं
परिमाणितुमशक्यैः सर्वगुणैरधिकम् त्वा त्वाम् महती महती धिषणा अस्मदीया स्तुतिलक्षणा
वाक् तित्विषे दीपयति । त्वत्सम्बन्धिनो गुणान् प्रकाशयति । हे पुरन्दर! शत्रूणां पुरां दारयित्विन्द्र!
अथ स्तुत्यन्तरम् वृत्राणि आवरकात् शत्रून् जिघ्रसे इति विनाशयति च ॥ ७ ॥

त्रिविष्टिघातुं प्रतिमान्मोजसस्तिष्ठो भूमीर्नृपते त्रीणि रोचना ।
अतीदं विश्वं भुवनं ववक्षिथाशत्रुरिन्द्र जनुषां सनादसि ॥ ८ ॥

१. नास्ति मूको. २. 'अश्वी'ऽनुपकल्पः अ ति ३. 'तिमघं' अ ति ४. मात्रा' कु. ५. नास्ति
वि' अ'. ६. 'तात् च अ' कु. ७. तम् न[ः] वि' अ'.

त्रिविष्टिऽधातु । प्रतिऽमानम् । ओजसः । तिस्रः । भूमीः । नृऽपते । त्रीणि । रोचना । अति । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । ववक्षिथ । अशत्रुः । इन्द्र । जनुषा । सनात् । अति ॥ ८ ॥

स्कन्द० धीयन्ते प्राणिनां देहेष्विति धातवः शरीरस्थितिवृत्तयोऽश्रसाः । देवपितृमनुष्योपभोग्याख्योऽपि विद्या न्याप्ताः येन तत् त्रिविष्टिधातु । वदयताख्योऽपि शरीरस्थितिवृत्तयोऽश्रसा इत्यर्थः । जघवात्रयो धातवः शीतोष्णवर्षाणि त्रयो वा लोकाः, तेषु सन्धीयते, न्यासा येन तत् त्रिविष्टिधातु । किं पुनस्तत् । सामर्थ्यलक्षणे बलम् । कीदृशम् । प्रतिमानम् उपमानमूलं सर्वस्य भोजनः बलस्य । तिस्रः भूमीः भूमिशाब्देनात्र साहचर्यात् त्रयो लोका उच्यन्ते । त्रीन् लोकानित्यर्थः । हे मृपते ! मनुष्याणां पालयितः ! त्रीणि रोचना त्रीणि च^१ दीप्तिस्वभाविकानि ज्योतीषि । कानि । आग्नेयं वैद्युतं सौर्यं च । इदम् विश्वम् भुवनम् इदं सर्वं भूतजातम् अति^२ ववक्षिथ बहुतेरिदं साम्यासस्य रूपम् । सुप्तु वहसि धारयसीत्यर्थः । किञ्च अशत्रुः शत्रुशब्दोऽत्र शातयितृवचनः क्रियाशब्दः । शातयितृरहितस्य हे इन्द्र ! जनुषा जन्मनैव । ननात् चिरन्तनः अति । जन्मन एव प्रवृत्ति न तत्र कश्चिद्विनाशने समये इत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० त्रिभिः शुल्बैः निर्मिता रज्जुः^३ दहतमा^४ अच्छेद्या भवति तादृश इन्द्रः ओजसः च^५ प्रतिइन्द्रो^६ भवति । तादृशः त्वं नृणां स्वामिन् ! तिस्रः भूमीः त्रीणि च तेजांसि अति वहसि । किं बहुना सर्वम् भुवनम् अतिवहसि^७ । जन्मनैव चिरात् प्रवृत्ति शत्रुवर्जितः भवसि इति^८ ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे मृपते ! नृणां पालयितरिन्द्र ! त्वम् ओजसः सर्वेषां प्राणिनां बलस्य प्रतिमानम् प्रतिनिधिरसि । कीदृशम् । त्रिविष्टिधातु धातुशब्दो रज्जुभागवचनः । यथा त्रिविष्टिः सिगुणित्वा रज्जुः द्रवीयसी, एवमिन्द्रोऽपि दहत इत्यर्थः । किञ्च त्वम् तिस्रः भूमीः त्रीन् लोकान् त्रीणि रोचना त्रीणि तेजांसि द्विवि जादित्याख्यम् अन्तरिक्षे वैद्युतरूपमग्निं पृथिव्याम् आहवनीयादिरूपेण वर्तमाने पाथिवमग्निम् एवं त्रीन् लोकान् त्रीणि तेजांसि अति ववक्षिथ अतिशयेन वैद्युमिच्छसि अपि च इदम् विश्वम् सर्वम् भुवनम् भूतजातं च अतिवैद्युमिच्छसि । सर्वस्य जगतः पालनेन त्वमेव सर्वेषां निर्वाहको भवसीत्यर्थः । यस्मात् हे इन्द्र ! त्वम् ननात् चिरकाकादारभ्य जनुषा जन्मना जन्मप्रवृत्ति अशत्रुः सपरवर्हितः अति ॥ ८ ॥

त्वां देवेषु प्रथमं हवामहे त्वं बभूवु पृतनासु सामुहिः ।
सेमं नः कारुषुपमन्युमुद्भिदमिन्द्रः कृणोतु प्रसवे रथं पुरः ९ ॥

त्वाम् । देवेषु । प्रथमम् । हवामहे । त्वम् । बभूवु । पृतनासु । सुसुहिः ।
सः । इमम् । नः । कारुम् । उपऽमन्युम् । उत्तऽभिदम् । इन्द्रः । कृणोतु । प्रऽसवे । रथम् । पुरः ॥

स्कन्द० देवेषु इति निर्धारण एषा सप्तमी । त्वाम् देवानां मध्ये प्रथमम् वयम् हवामहे । किञ्च

१. विनी^१ अ. २. तदेव विदुं कु अ. ३. इशः कु. ४. *स्य अत्रान् अ ति. ५. नास्ति ति. ६. रज्जु लपे. ७. इशरा कु. ८. व बहस्य वि^१ अ. ९. इति वि^१ लपे. १०. अतिवहसि अ वि^१ अ. ११. नास्ति कु.

त्वम् बभूथ भवसि पृतनासु सङ्ग्रामेषु सासहिः अभिभविता शत्रूणाम् । परोऽर्षेर्षः परोऽक्ष-
 हुतत्वात्^१ भिद्धं वाक्यम् । सः प्रकृत इन्द्रः इमम् नः काशम् उपमन्युम् उद्भिदम् नः
 इत्येकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । इमं मामिति सर्वत्र चात्र पुर इत्येतेन अन्वयेन अपत्ययेन योरात्^२
 षष्ठ्यर्थे द्वितीया । अत्य मम कुत्सनासः कृत्विजो वा । काशम्^३ । स्तोतृनामैतत् (तु. निघ ३,
 १६) । स्तोतुः^४ । उपमन्युम् । मन्वुशब्दोऽत्र मन्यतेः कान्तिकर्मणो द्रष्टव्यः, न क्रोधनाम ।
 उपगतका मत्स्य । प्रार्थनावत् इत्यर्थः । उद्भिदम् उद्भेतुः^५ । अपूर्वाणां स्तुतीनां जनयितुरित्यर्थः ।
 पुरः अग्रतः इन्द्रः आत्मीयम् रथम् हृणोतु करोतु । 'प्रत्वे प्रकृष्टः सर्वो वज्रः' प्रसवस्तत्र ।
 प्रकृष्टेऽस्मिन् वज्र इत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वाम् देवानां मध्ये प्रथमम् हवामहे । त्वम् अभवः सङ्ग्रामेषु सौवा^६ । सः इन्द्रः
 अस्माकं कर्तारम् उपमन्तारम् उद्भेदकम् आत्मीयम् रथम् युदारम्भे अग्रतः हृणोतु ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र! देवेषु प्रथमम् श्रेष्ठम् त्वाम् हवामहे यागार्थम् आह्वयामहे । तथा त्वम् पृतनासु
 सङ्ग्रामेषु सासहिः बभूथ शत्रूणाम् अभिभवितसि । उत्तरार्धः परोऽक्षहुतः । सः इन्द्रः नः अस्माकम्
 काशम् स्तुतीनां कर्तारम् उपमन्युम् उपमन्तारं सर्वज्ञम् उद्भिदम् शत्रूणाम् उद्भेत्तारम् इमम्
 एवंगुणविशिष्टं पुत्रम् हृणोतु करोतु । अपि च प्रत्वे युद्धोत्पावस्मदीयम् रथम् पुरः
 अन्येभ्यो रथेभ्यः पुरतो वर्तमानं करोतु ॥ ९ ॥

त्वं जिगेथ न घनां हरोषिथार्भेष्व्राजा मघवन् महत्सु च ।
 त्वामुग्रमर्वसे सं शिश्रीमस्यथा न इन्द्र हवनेषु चोदय ॥ १० ॥

त्वम् । जिगेथ । न । घनां । हरोषिथ । अर्भेषु । आजा । मघवन् । महत्सु । च ।
 त्वाम् । उग्रम् । अर्वसे । सम् । शिश्रीमसि । अर्थ । नः । इन्द्र । हवनेषु । चोदय ॥ १० ॥

स्कन्द० त्वम् जयसि । जित्वा च न घना हरोषिथ 'स्तोतृभ्यो न घनानि' निरुत्सि^१ ।
 सर्वाणि द्वासीत्यर्थः । क पुनक्त्यामि उच्यते । अर्भेषु आजा अर्भेशब्दोऽल्पवचनः । दन्नमर्मकम्
 इति स्वार्थिककप्रत्ययान्तमल्पनामसु (तु. निघ ३, २) पठितम् । आत्रिशब्दोऽपि^२ सङ्ग्रामवचनः ।
 अल्पेषु सङ्ग्रामेषु । हे मघवन् महत्सु च । एतज्जानन्तो वयम् त्वाम् उग्रम् अग्रतह्यम् अवले
 तर्पणाय यम् शिश्रीमसि । स्तुतिभिः संस्कृतम् इत्यर्थः । अथ एतस्मात्कारणान् नः अस्मान्^३ हे
 इन्द्र! हवनेषु होमेषु चोदय । जुह्वतामस्माकं प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० त्वम् जयसि^४ न च घनानि रुत्सि^५ शूद्रेषु मघवन् महत्सु च पुरुषेषु । यः सङ्ग्रामोऽस्माकं
 भवति तस्मिन् त्वाम् उद्गूणं रक्षणाय स्तोत्रैः तीक्ष्णोर्कुर्मः । अथ अस्मान् इन्द्र! तस्मिन्
 सङ्ग्रामे स्वयमेव चोदन हवनेषु^६ सत्सु इति ॥ १० ॥

मुद्रल० हे इन्द्र! त्वम् जिगेथ शत्रून् जयसि । तथा घना शत्रुभ्योऽपहतानि घनानि न हरोषिथ

१. प्रत्ययं अ कु. २. जयोगत् ति. ३. नास्ति ति. ४. स्तोतुं ति. ५. 'भेषु ति. ६-६. युद्धितम्
 ति. ७. सीया शत्रूनां वि' अ. ८. त्व जीवं अ ति. ९-९. 'दुन्वोऽन्तघनानि ति. १०. रुत्' ति.
 ११. 'इन्द्रः ति. १२. अस्माकं ति. १३-१३. घनानि न च कण्ठि ददाति वि' अ. १४. त्वामेषु वि' अ.

मावश्यात्सि । स्तोत्रं च प्रवच्छतीत्यर्थः । हे 'प्रवचनं' चनवच्छिन्द' अर्भुषु अल्पेषु आज्ञा
 क्रानिषु सकृदग्रामेषु महत्यु च प्रीतेषु च अवसे अस्माकं रक्षणार्थम् उग्रम् उद्गृह्यन्' अधिकबलम्
 त्वाम् सम् शिषीमसि स्तोत्रैस्तीक्ष्णोर्कुर्मः । अथ अनन्तरे हे इन्द्र । त्वम् हवनेषु पुढार्थसाहचरिषु
 मत्सु आगत्य नः अस्मान् बोधय सकृदग्रामेषु प्रेरय । त्वयं प्रापयेत्त्वयः ॥ १० ॥

विश्वाहेन्द्रो अधिवृक्ता नो अस्वपरिहृताः सनुयाम वाजम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

विश्वाहा । इन्द्रः । अधिवृक्ता । नः । अस्तु । अपरिहृताः । सनुयाम् । वाजम् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । मामहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

स्कन्द० विश्वाहा इत्याद्युक्तार्थम् (अ. १, १००, १९ द.) ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अ. १, १००, १९ द. ॥ ११ ॥

मुद्रल० विश्वाहा सर्वकालम् नः इन्द्रः अधिवृक्ता अस्तु सर्वदाऽस्माकम् इन्द्रः पक्षपातवचनयुक्तो
 भवतु । त्वयं च अपरिहृताः अकुटिलगतयः सन्तः वाजम् इविलक्षणमन्नम् सनुयाम सम्भजामहे ।
 यद्नेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितम् तत् मित्रावरुणादयः मामहन्ताम् पृथितं कुर्वन्तु ॥ ११ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चदशो वरः ॥

[१०३]

तत् ते इन्द्रियं परमं पराचैरधारयन्त कुवयः पुरेदम् ।

अभेदमन्यद् दिव्यं न्यदस्य समी पृच्यते समनेव केतुः ॥ १ ॥

तत् । ते । इन्द्रियम् । परमम् । पराचैः । अधारयन्त । कुवयः । पुरा । इदम् ।

क्षमा । इदम् । अन्यत् । दिवि । अन्यत् । अस्य । सम । ईमिति । पृच्यते । समनाऽईव । केतुः ॥ १ ॥

स्कन्द० तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याहृतस्यः । यद्स्माकं स्तोत्रमभिप्रेतम् तत् ते तव
 समृतम् इन्द्रियम् । इन्द्रबुद्ध्वादिन्द्रिव सेनालक्षणं बलम् इहोच्यते । अथवा इन्द्रियशब्दोऽत्र
 वीर्यवचनः, सामर्थ्याद्यन्तर्णीतमत्वर्थः । वीर्यवत् सेनालक्षणं बलम् । कीदृशम् । उच्यते ।
 परमम् उत्कृष्टम् । पराचैः अज्ञातिगन्तव्यैः । परागमनैः प्राप्तिभिः । यद्यप्यत्र स्थवस्थिते तत्र-
 तत्रैतव्यैः । अधारयन्त स्तुत्यर्थे इविष्प्रदानार्थं च धारितवन्तः । अथवा 'इन्द्रियम्, यत्'
 (निव २, १०) इति धननामसु पाठाद् इन्द्रियशब्दोऽत्र धनवचनः । यत् स्तोत्रारः प्रार्थयन्ते
 तत्र धनं परमं पराचैः । त्वत्समीपं प्राप्येत्त्वयः । अधारयन्त आरमना धारितवन्तः । लक्षणवन्त

१-१. मण०...न्द्र मै^३. २. उद्गीर्मे मै^३. ३. यं सूको. ४. नास्ति कु. ५. 'यमनदीकैः सि.
 ६-९. धनव्य प्राप्तिभिः अ. ७. स्थितः कु ति. ८. इविःप्र^३ सूको.

इत्यर्थः । के । क्वयः मेधावितः । पुरा पूर्वेष्वपि कालेषु । कतमत् । इदम् सूक्तेऽस्मिन् मनसि वा यत् सञ्चिहितम् । परोऽर्थेर्षो भिन्नं वाक्यम् । क्षमा इदम् अन्वत् । 'क्षमा' (तिघ १, १) इति पृथिवीनाम । तत्सम्वादाचारमाकार आदेशः । अन्यशब्दोऽत्र एकशब्दपर्यायः । पृथिव्यामिदमेकं सेनालक्षणे बले धने वा । दिवि अन्वत् । अन्यसु सुलोके । अस्य इन्द्रस्य । तद्योमवमपि सम् इम् पृच्यते इमिति पदपरणः । सम्पृच्यते । केन सह । यदि बलं ततः सामर्थात् परस्परं । अथ धने ततः स्तोतृभिः । कथम् । समता इव केतुः सम्पृङ् सम्पद्यते ज्ञानासार्थमिति समता' अन्तःकरणान्या बुद्धिरिहोच्यते । 'केतुः' (तिघ ३, ९) इति प्रज्ञानाम । बुद्धयेव ज्ञानम् । यथा मनसा तत्रैवान्तर्लयेन सर्वात्मना वा ज्ञानं सम्पृच्यते । एवं पृथिव्यां दिवि च इन्द्रसेना परस्परं स्तोतृभ्यो दीयमानं धने स्तोतृभिः सह सम्पृच्यते इत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० तद् तत्र बलम् उक्तम् अपराङ्मुक्तम् अपारयन्त प्राज्ञाः^१ पुरा इदम् । यत् इदम् इदानी इत्यते तत् च^२ बलं^३ क्षमायां भवति किञ्चित् दिवि च अन्वत् इन्द्रस्य^४ । तत् च इदम् उभयं सहस्रामे ध्वजां ध्वजेन इव^५ सम्पृक्तं भवति । उभये समं बुद्धौ^६ प्रतिभाति इति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'तत् त्रै' इत्यष्टवै दशमं सूक्तम् । 'उत्स ऋषिः । निष्पृष अन्द्रः'^१ । इन्द्रो देवता^२ ।

हे इन्द्र! ते त्वदीयम् परमम् उरुकृष्टम् तत् प्रसिद्धम् इदम् वर्तमानम् इन्द्रियम् बलम् पुरा पूर्वस्मिन् काले क्वयः कान्तदर्शिनः स्तोतारः पार्वः परार्चनं पराङ्मुक्तं बुद्ध्याभि-
मुसमेव अपारयन्त धृतवन्तः । अपि च अस्य इन्द्रस्य अन्वत् एकम् इदम् आग्नेयस्य ज्योतिः क्षमा क्षमायां भूमी वर्तते । अन्यद् एकं सूर्याख्यम् दिवि सुलोके । इम् तदिव-
मुभयविधमिन्द्रस्य ज्योतिः सम् पृच्यते परस्परं संयुज्यते । राजावाहितयोऽग्निता संयुक्तो भवति, अङ्गि त्वग्निः सूर्येण सहस्रच्छते । 'अग्नि वावाहित्यः सायं प्रविशति । तस्मादग्निर्दरात्तच्छ दक्षे ... उच्यन्ते वावादित्यमभिरनुसमारोहति । तस्माद्भूस एवाग्नेर्दिवा ददक्षे' (तत्रा २, १, २, ६-७) इति श्रुतेः । अनयोः परस्परं सहस्रमे दृष्टान्तः । समनेव केतुः यथा समने सहस्रामे बुध्यमानयोरुनयोः केतुर्ध्वजः प्यजान्तरेण संयुज्यते तद्वत् ॥ १ ॥

स धारयत् पृथिवीं प्रथञ्च वज्रेण हत्वा निरपः संसर्ज ।

अह्नश्चिभिनद्रौहिणं व्यहन् व्यसं मधवा शर्चीभिः ॥ २ ॥

सः । धारयत् । पृथिवीम् । प्रथयत् । च । वज्रेण । हत्वा । निः । अपः । संसर्ज ।

अह्नं । अहिम् । अभिनत् । रौहिणम् । वि । अह्नं । विश्वसम् । मधवा । शर्चीभिः ॥ २ ॥

स्कन्द० सः इन्द्रः धारयत् धारयति पृथिवीम् पपथत् च प्रथयति च । वज्रेण मेवम् हत्वा निः अपः संसर्ज निष्कृष्य विसृजति क्षिपति वृष्टिलक्षणाः अपः । अह्नं अहिम् हतवान् चाहितामानमसुरम् । अभिनत् रौहिणम् रौहिणनामानं चापरमसुरं दातृशर्करं भिन्नवान् । हतवानित्यर्थः । वि अह्नं व्यसम्

१. 'तनः कु. २. प्राज्ञाः वि' अ. ३. ते कुः नास्ति वि' अ. ४. 'के धने च वि' अ.

५. 'स्व च कु. ६. 'सं समाने वि'; नास्ति वि' अ. ७. बुद्ध्या वि' अ. ८. प्रतिभवति दि',

९. नास्ति कु. १०-१०. नास्ति मे'.

व्यसनानाने चापरमसुरं विविधमहन् । मपवा धनवान् इन्द्रः शचीभिः स्वाभिः प्रजाभि-
र्वभाषैर्वा कर्मभिः ॥ २ ॥

वेङ्कट० सः धारयति पृथिवीम् विस्तीर्णी^१ च^२ षके । वज्रेण^३ हत्वा मेघान् अपः निः ससर्ज^४ । अहन्
अहिम् । अभिनन् च रौहिणम् असुरम् । वि अहन् स्येतासुरम् मपवा प्रजाभिः ॥ २ ॥

मुद्रल० सः इन्द्रः पृथिवीम् असुरैः पीडितो मूर्ध्नि धारयन् हतवान् । पीडाराहित्येन स्थितान-
करोदित्यर्थः । तदनन्तरम् मप्रथत् च तां मूर्ध्नि विस्तीर्णामकरोत् । अपि च वज्रेण आधुषेन
इत्युच्यते । वृषादीन् हत्वा अपः वृष्टयुक्ताणि निः ससर्ज मेघान् निर्गमयामास । एतदेव
स्पष्टीक्रियते । अहिम् अन्तरिक्षे वर्तमानं मैघम् अहन् वज्रेण वर्षणार्थम् अताडयत् । रौहिणम्
रौहिणो नाम कश्चिदसुरस्तम् वि अभिनन् व्यदारयत् । अपि च मपवा धनवान् इन्द्रः
शचीभिः आत्मीयैर्बुधकर्मभिः व्यसम् विगतभुजं वृत्रासुरम् अहन् अवधीत् ॥ २ ॥

स जातुर्भर्मा श्रद्धधान् ओजः पुरो विभिन्दन्नचरत् वि दासीः ।

विद्वान् वज्रिन् दस्यवे हेतिमस्यार्थं सहो वर्षया घृन्नमिन्द्र ॥ ३ ॥

सः । जातुर्भर्मा । श्रुत्ऽदधानः । ओजः । पुरः । विभिन्दन् । अचरत् । वि । दासीः ।
विद्वान् । वज्रिन् । दस्यवे । हेतिम् । अस्य । आर्यम् । सहः । वर्षय । घृन्नम् । इन्द्र ॥ ३ ॥

स्कन्द० सः इन्द्रः जातुर्भर्मा वृष्टिदारेण सर्वजन्तूनां भर्ता^१ । श्रद्धावान् ओजः अक्षितमिति
सम्भावना अहत् । आत्मनो बलमवितथं^२ सम्भावयन् । कश्चिदप्यसुरां प्रति मम बले न प्रतिहन्यत
इत्येवं^३ सम्भावयन्नित्यर्थः । असुराणां स्वभूताः पुरः विभिन्दन् वि अचरत् विचरति । कीदृशः^४ ।
दासीः दस्यवतिः श्वार्थः । क्षणार्हाः । अत्यन्तं वृद्धा इत्यर्थः । परोऽर्थैः प्रत्यक्षकृत-
त्वाद्विभं वाक्यम् । विद्वान् जातुन् । किम् । सामर्थ्यात् दस्योः दस्युतामार्थानां वा भक्तताम् ।
हे वज्रिन् ! दस्यवे दस्युशब्दोऽग्रानार्थवचनः । तादर्थ्ये एषा चतुर्था । अनार्यस्यार्थाय ।
अनार्यं हन्तुमित्यर्थः । हेतिम् वज्रनामैतत् (तु. तिप २, २०) । आत्मीयं वज्रम् । अस्य
क्षिप । आर्यम् पृथगर्थे द्वितीया । आर्यस्य च । सहः बलम् वर्षय । न च केवलं सहः ।
पुत्रम् यशो वाचं वा धननाम वा, घृन्नशब्दः । यशोऽवधानानां चान्यतमं^५ हे इन्द्र ! ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सः सन्नातभरणः^१ श्रद्धावान् बलं पुराणि विभिन्दन् विचरति आसुराणि । जामंस्त्वम्
इन्द्र ! कुलस्य दात्रवे वज्रे मूत्र^२ । आनृशस्य बलं यशसिच वर्षय ॥ ३ ॥

मुद्रल० जातुर्भर्मा जातु इत्यवगमनात् । भर्मा आवुषम् । अक्षितरूपम् आधुषं यस्य स तथोक्तः । ओजः
ओजसा बलेन निष्पाद्यं कार्यम् श्रद्धावान् आसुराण्येषां कामयमानः । एवंभूतः स इन्द्रः
दासीः दस्युसम्बन्धीति पुरः पुराणि विभिन्दन् विनाशयन् वि अचरत् विविधम् आगच्छत् ।
हे वज्रिन् ! वज्रवज्रिन्द्र ! विद्वान् स्तुतीः विज्ञानत् त्वम् अस्य स्तोतुः दस्यवे उपक्षयकारिणे

१. नास्ति ति. २. नास्ति वि^१ अ^२. ३. नास्ति वि^१ अ^२ कुल रूपं ४. 'जेग मेव च वि'
अ^३. ५. नास्ति मूत्रो. ६-६. नास्ति ति. ७ न किञ्चि^४ अ कु. ८. 'दशाः मूत्रो. ९. नास्ति अ.
१०. 'तनत् कु. १०. जामंस्त्वम् वि^१: सतोताम^२ अ^३. ११. विमूत्रः वि^१ अ^२.

शत्रवे हेतिम् आयुषे विस्तृतेति शेषः । अपि च हे इन्द्र! आयुम् वदः आयुं विहासः
स्तोतारः तदीये बलम् वयं अतिवृद्धं कुरु । तथा पुत्रम् तदीये मलम् प्रवर्षय ॥ ३ ॥

तदुचुषे मानुषेमा युगानि कीर्तेन्यं मधवा नाम विभ्रत ।

उपप्रयन् दस्युहत्याय वृत्री यद्दं सुनुः श्रवसे नाम दधे ॥ ४ ॥

तत् । उचुषे । मानुषा । इमा । युगानि । कीर्तेन्यम् । मधवा । नाम । विभ्रत ।

उपप्रयन् । दस्युहत्याय । वृत्री । यत् । इ । सुनुः । श्रवसे । नाम । दधे ॥ ४ ॥

स्कन्द० तत् इति कर्मणः उचुषे इति सम्प्रदानस्य च साकाक्षत्वात् योग्यक्रियापदाभ्याहारः । तदाचष्टे
इव । उचुषे स्तुतीरुक्तवते । स्तोत्रे इत्यर्थः । कस्मिन् काले उचुषे । उच्यते । मानुषा इमा
युगानि युगशब्दः कालवचनः । सर्वत्र चात्र सप्तम्यर्थे प्रथमा । मनुष्याणां सम्बन्धिषु
स्तोत्रेषु दीर्घमास्यमावास्वादिषु वागकालेषु । किमाचष्टे इव । उच्यते । कीर्तेन्यम् कीर्तनीयम्
आत्मोपम् नाम मधवा धनवानिन्द्रः । विभ्रत धारयन् । किम् । नामैष वा प्रकृतत्वात्
कृत्स्ने वा जगत् । किं कुर्वन् आचष्टे इव । उच्यते । उपप्रयन् उपगच्छन् दस्युहत्याय
अमार्यहननाय । वृत्री गृहीतवन्नः । अनन्यकर्तृके हि दस्युहननम् । 'तदुचुषे अयम् अहमिन्द्र'
इत्येवमारमोये नाम कथयतीवेत्यर्थः । 'कतमत् नाम । उच्यते' । यत् इ । इन्द्रः पदपुराणः । सुनुः
पुत्रः स्वस्वा मातुरदित्याः । श्रवसे कीर्तयन् नाम दधे धारयति । कतमत् पुनस्तत् । इन्द्र
इति । तद्दि अस्य सर्वस्तोत्रभिः कीर्त्यैषुपात्तम् । अपवा यद् सुनुरिति वच्छन्दो यदाशब्द-
स्याथे । 'श्रवः' (निघ २, ७) इत्यप्यत्रनाम । नामशब्दोऽप्युक्तनाम (तु. निघ १, २२) । दधे इत्यपि
धारयतिदानार्थः । अनन्यकर्तृके दस्युहनने कुर्वन् आत्मोये नामाचष्टे इव । यदा च सस्यलक्षणायाज्जाय
वृष्टिलक्षणमुदकं ददाति तदा आचष्टे इवेत्यर्थः । अथवा यद् सुनुरिति वच्छन्द इन्द्रस्य
प्रतिनिर्देशकः । स्वल्पेन तु नर्पुंसकता । च इन्द्रः श्रवसे नाम दधे स आचष्टे इति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तत् वदते नाम द्विवसाः पुंते शोभना भवन्ति कीर्तनीयम् मधवा नाम इन्द्राण्यम् विभ्रत ।
उपगच्छन् दस्युहननाय वृत्री यत् नाम अन्नस्य कीर्तेः वा प्रेरकः धारयति तत् उचुषे इति ॥ ४ ॥

मुद्रल० नाम शत्रूणां नामकम् तत् इन्द्रस्य बलम् उचुषे उच्यते स्तुवते यजमानाय कीर्तेन्यम्
कीर्तनीयं स्तुत्यं नामकं तद्गलम् विभ्रत धारयन् मधवा धनवानिन्द्रः मानुषा मनुष्याणां
सम्बन्धीनि इमा इमानि दस्युनामानि युगानि अहोरात्रसङ्कनिष्पाथानि कृतयन्तादीनि सूर्यात्मना
निष्पादयतीति शेषः । किं पुनः तत्राम् । दस्युहत्याय दस्युनां वृत्रादीनां हतनाय उपप्रयन्
गृहसमीपात् विगच्छन् वृत्री वृत्रवान् सुनुः शत्रूणां प्रेरयिता इन्द्रः यत् इ वच्छन्द नाम शत्रूणां
नामकम् श्रवसे जयलक्षणाय वशासे दधे धारयन् ॥ ४ ॥

तदस्मेदं पश्यता भूरिं पुष्टं अदिन्द्रस्य धत्तन वीर्याय ।

स गा अविन्दत् सो अविन्ददश्वान्तस ओर्षधीः सो अपः स वनानि ॥ ५ ॥

१. नास्ति अ. २. 'पु स्तोत्रेषु सूको. ३-३. 'कुर्वन्तमि' अ. ४-४. नास्ति अ. ५. नास्ति
ति. ६. 'यति सुनुः पुत्रः' कीर्तयन् वार्थे नाम धारयति वि' अ. ७. नास्ति कु.

तत् । अस्य । इदम् । पश्यत । भूरि । पुष्टम् । श्रुत् । इन्द्रस्य । धत्तन् । वीर्याय ।

सः । गाः । अविन्दत् । सः । अविन्दत् । अश्वान् । सः । ओषधीः । सः । अपः । सः । वनानि ॥

स्कन्द० तच्छब्दश्रुतेर्व्यञ्ज्योऽप्याहर्तव्यः । तस्य सेनालक्षणं बलं सर्वासुरान्^१ हन्ति, तत् अस्य इन्द्रस्य स्वभूते बलम् इदम् पश्यत हे आपयः! ज्ञातव्या वा । भूरि बहु^२ पुष्टम् सुसम्पन्नम् । अथवा इदं भूरित्येतत्सम्बद्धं एव व्यञ्ज्योऽप्याहर्तव्यः । अस्य इति^३ तु षष्ठीनिर्देशात् प्रसादेनेति^४ वाक्यशेषः । यदिदं भूरि भूतजातं तद्वस्त्रेन्द्रस्य प्रसादेन पुष्टं पश्यतेति । किञ्च इन्द्रस्य श्रुत् धत्तन् वीर्याय द्वितीयायै एषा चतुर्थी । अदत्तं एवेन्द्रस्य वीर्यम् । वीर्यवानिन्द्र इत्येतद्विषयं प्रतिपद्यञ्चमित्यर्थः । सः इन्द्रोऽसुरादीनां स्वभूताः गाः अविन्दत् लक्षयान् । सः अविन्दत् अश्वान् । सः ओषधीः महाप्रभावाः सञ्जीवन्वाद्यः^५ । सः अपः अमृतसामुद्रकानि । सः वनानि सदा पुष्पफलानि । अथवा विन्दतीति^६ लाभेन^७ तद्देतुभूतं दानमात्रं^८ लक्ष्यते । स इन्द्रः स्तोत्रभ्यो गवादीनि ददातीत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तत् इन्द्रस्य इन्द्रियं बहु अम्भानम् पश्यत श्रुत् च अस्मै वीर्याय धत्तन् सत्यमसौ बलवान् इति । श्रद्धानस्य कार्याणि प्रदर्शयति^९ सः गाः इति । वनानि धनानि इति^{१०} ॥ ५ ॥

सुब्रह्म० हे करिष्यस्यजमानलक्षणा जनाः! अस्य इन्द्रस्य तत् इदम् वीर्यम् पुष्टम् पशुदम् अत एव भूरि विस्तीर्णम् पश्यत आलोकयत । तस्मै च वीर्याय श्रुत् धत्तन् बहुमानं कुरुत । किं पुनस्तद्वीर्यमिति चेद् उच्यते । सः इन्द्रः पणिभिरपहृताः गाः येन वीर्येण अविन्दत् अलभत । तथा^{११} तैरपहृतान् अश्वान् सः इन्द्रो येन अविन्दत्^{१२} । अपि च सः इन्द्रः ओषधीः औषध्युपलक्षित्वा सर्वा भूमिं येन वीर्येणालभत । तथा वृत्रेण निरुद्धाः अपः वृष्टपुदकानि सः इन्द्रो येनालभत । तथा वनानि वननीधानि सम्भजनीयानि धनानि सः इन्द्रो येन वीर्येण प्राप्नोत् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये षोडशो वर्यः ॥

भूरिकर्मणे वृषभाय वृष्णे सत्यशुष्माय सुनवाम सोमम् ।

य आदृत्या परिपन्थीव शूरोऽर्यञ्जनो विभजभेति वेदः ॥ ६ ॥

भूरिऽकर्मणे । वृषभाय । वृष्णे । सत्यऽशुष्माय । सुनवाम् । सोमम् ।

यः । आऽदृत्यं । परिपन्थीऽर्ध्व । शूरः । अर्यञ्जनः । विऽमर्जन् । एति । वेदः ॥ ६ ॥

स्कन्द० बहूनि वृत्रवधादीनि कर्माणि यस्य स भूरिकर्मा तस्मै भूरिकर्मणे वृषभाय वृषभसदृशाय । केन सादृश्येन । भीमत्वेन । कुतः । सामर्थ्यात् 'आहुः विशानो वृषभो न भीमः' (ऋ. १०, १०३, १) इति च^{१३} मन्त्रान्तरदर्शनात् । वृष्णे वरिष्ठे । सत्यशुष्मान् सर्वासुरान्

१. बलं तत् ति. २. सर्वानसुं अ. ३. बहुषु ति. ४. सत्यमन्त्रः ति. ५. ५. पुष्टितम् ति.
६. बद्धत वेन्द्रं अ ति. ७. सेवीतिन्वां ति. ८. अविन्दत् ति. ९. नास्ति ति. १०. पाने ति.
११. दर्शयति विं अ. १२. नास्ति कु. १३. नास्ति मे. १४. नास्ति अ ति.

प्रत्यक्सिंवादिक्लाय^१ । सर्वत्र च तादृष्ये चतुर्थी । भीमत्वादिगुणस्येन्द्रस्वार्थोय । सुतवाम वषम् सोमम् । यः किं करोति इन्द्र इत्युच्यते । यः आहव^२ महान्तमादरे कृत्वा । परिपन्थीव शूरः । परिपन्थी चोर उच्यते । यथा 'चोरः कश्चित् शूरः'^३ कुतश्चिद्वनमपहरत्य स्वेभ्यः सैनिकेभ्यो विभजेद् एषम् । अयज्वनः अयज्दुः स्वभूतं यष्टुभ्यः विभजन् एति यजान् प्रति^४ गच्छतीन्द्रः । किं विभजन् । वेदः धनम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० वृत्रवधादिवहुकर्मणे वृपमाय संख्ये सत्यवलाय सुतवाम सोमम् । यः^५ विदार्थं मार्गनिरोधकं इवापहतां शूरः अयजमानस्य धनं विलोपयन्^६ गच्छति ॥ ६ ॥

मुद्गल० भूरिकर्मणे बहुविधेन शत्रुवधादिरूपेण कर्मणा युक्ताय वृपमाय वृपभवत् सर्वेषु देवेषु श्रेहाय कृष्णे सेवनसमर्थाय सत्यशुभ्याय अविषयकलायेन्द्राय तदर्थम् सोमम् सुतवाम होमार्थं रसरूपं कर्तव्यम् । शूरः शौर्षोपेतः यः इन्द्रः आहव धनविषयमादरे कृत्वा अयज्वनः अयजमानस्य वेदः धनम् विभजन् तस्मादवजमानाद्विभक्तं कुर्वन् अपहरन् एति । अजमानेभ्यस्तद्वनं दातुं गच्छति । इहान्तः । परपन्थीव यथा मार्गनिरोधकञ्चोरो गच्छतां पुण्यपुरुषाणां धनं कलात्कारेणापहत्य गच्छति तद्वत् ॥ ६ ॥

तदिन्द्र प्रेवं वीर्यं चकर्थ यत् सुसन्तं वज्रेणावोधयःऽहिम् ।

अनु स्वा पत्नीर्हिषितं वयश्च विश्वे देवास्तौ अमदन्ननु त्वा ॥ ७ ॥

तत् । इन्द्र । प्रेवं । वीर्यम् । चकर्थ । यत् । सुसन्तम् । वज्रेण । अवोधयः । अहिम् ।

अनु । स्वा । पत्नीः । हिषितम् । वयः । च । विश्वे । देवास्तौ । अमदन् । अनु । त्वा ॥ ७ ॥

स्कन्द० तत् त्वं हे इन्द्र ! प्रेवं वीर्यम् चकर्थ प्रकर्षेण वीरकर्म^१ कृतवानसि । यत् कृतम् । उच्यते । यत्^२ सुसन्तम् सप्त स्वप्ने । शौर्यमदेनावमत्थं^३ देवान् मित्रिकन्तं सन्तम् । वज्रेण अवोधयः^४ अधार्थमुत्थापितवानसि अहिम् अहिनामानमसुरम् । किञ्च अनु त्वा अमदन् इति परस्वाच्छ्रुतम्^५ आम्नातपदमिदानुपकृष्यम्^६ । मदतिदचात्र सामध्वान्मोदनाधो गत्यधो वा । अनुमोदितवन्तः अनुगतवन्तो वा स्वाम् । अथवा मदतिरचैतिकर्मा (त्र. त्रिष ३.१४) । अनु इत्येष समित्येतस्य स्थाने । संस्तुतवन्तः स्वाम् । हिषितम्^७ शत्रुहर्षणेनां प्राप्तहर्षम्^८ । अथवा अनुशब्दोऽत्र 'तृतीयाधे' (पा १.४.८५) इत्येवं कर्मप्रवचनीयः । सहायदचात्र तृतीयाधेः । मदतिरपि तृप्पयधेः । त्वया सोमपानान् प्राप्तहर्षेण सहातृप्पयित्पयधेः । केऽमदन् । उच्यते । पत्नीः स्वभार्याः देवपत्न्यो वा । वयः च गन्तृत्वात् पश्चिदादद्याद् वा मरुतोऽत्र वय उच्यन्ते । ते च । न च^९ केवलाः पत्नीः मरुतः च^{१०} । विश्वे देवास्तः अमदन् अनु त्वा ॥ ७ ॥

वेङ्कट० तत् इन्द्र ! त्वं प्रकर्षेण आत्मीयम् वीर्यम् प्रकाशितवान् इव । यत्^{११} त्वं स्वपन्तम् अहिम्^{१२}

१. कलाप ति. २. आदित्यः ति. ३-३. शूरः कश्चित् चोरः कृ ति. ४. नास्ति ति. ५. कः कर्ष. ६. मार्ग निरो^१ वि^२ अ^३ कृ. ७. 'यन् वजे वि^४ अ^५. ८. नास्ति सूको. ९. वीर्यं अ. १०. 'मदेना-
वत्य ति. ११. परस्वाच्छ्रुत ति. १२. 'वयसं पदं अ ति. १३-१३. 'इततपानं अ. † इत्यादि ति.
१४. १. वि^{१५} कर्ष. १५. नास्ति वि^{१६} अ.

अहत्वा^१ प्रबुद्धः सन् कामं 'बुध्यतु इति' हस्तस्थेन आयुधेन बोधितत्वाद् असि । तदा^२ स्वां^३ इष्टम्^४ अनु अमदन् देवपत्न्यः छन्दांसि च^५ मरुतः च ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! तत् वीर्यम् वीरकर्म प्र इव चकथं प्रख्यातमिवाकार्षीः । किं पुनश्चादीर्यम् । सतन्तम् स्वपत्न्यां मदोन्मत्तम् अदिम् वृत्रम् वज्रेण कुलिसेन वत् येन वीर्येण स्वम् अबोधयः प्रबुद्धः सन् मया सह युद्धं करोतु इति आगरितवानसि । इषितम् तादृशस्य वृत्रस्य हननेन प्राप्तव्यं त्वा स्वाम् अनु पश्चात् पत्नीः देवपत्न्यः अमदन् हर्षं प्राप्ताः । अपि च त्रयः च शमनशीला मरुतोऽपि तथा विद्ये देवाः अन्ये च सर्वे देवाः त्वा स्वाम् अनु पश्चात् अमदन् अमाधन् ॥७॥

शुष्णं पिप्लुं कुर्यवं वृत्रमिन्द्र यदावधीर्वि पुरः शम्बरस्य ।

तत्रो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ८ ॥

शुष्णम् । पिप्लुम् । कुर्यवम् । वृत्रम् । इन्द्र । यदा । अवधीः । वि । पुरः । शम्बरस्य ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ८ ॥

स्कन्द० कदा पुनरन्वमदन् । उच्यते । शुष्णमित्यादीन् असुराणां नामधेयानि । शुष्णम् पिप्लुम् कुर्यवम् वृत्रम् च हे इन्द्र ! यदा नि^१ अवधीः विविधं हतवानसि । पुरः च शम्बरस्य स्वभूताः । तदा अन्व-मदन्नित्येवमस्यार्चं चैव यदाशब्दश्रुतेः साकाङ्क्षत्वात् पूर्वस्या अत्र उत्तरेणार्धेन एकवाक्यता । 'तत् नः मित्रः' इत्यत्र तु तच्छब्दश्रुतेर्ब्रह्मन्दीऽन्वाहर्तव्यः । यद्वचमिच्छामः तत् नः मित्रः इत्या-शुक्तायम्^२ (अ. १, १४, १६ ब्र.) ॥ ८ ॥

वेङ्कट० तदा^३ स्वं शुष्णादीन्सुरान् अवधीः, यदा वा शम्बरस्य पुरः, तदा अन्वमदन् इति इन्द्रस्य वीर्याणि दर्शयति सूक्ते ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! त्वं शुष्णादीन्सुरान् यदा अवधीः हतवानसि तदानीम् शम्बरस्य असुरस्य पुरः नगराणि विदारितवानसि । असुराणां मुखेषु हतेषु तेषु अन्यान्यपि असुर-पुराणि विदीर्णान्यासन्नित्यर्थः । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितमस्मदीयम् तत् मित्रादयः ममहन्ताम् पूजितं कुर्वन्तु ॥ ८ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये सप्तदशो वसोः ॥

[१०४]

योनिंश्च इन्द्र निषदे अकारि तमा नि षीद स्वानो नार्वी ।

विष्मुच्या वयोऽन्वतायाथान् दोषा वस्तोर्वहीयसः प्रपित्वे ॥ १ ॥

योनिः । ते । इन्द्र । निऽसदे । अकारि । तम् । आ । नि । सीद् । स्वानः । न । अर्वा ।

विऽमुच्या । वयः । अन्वऽतार्य । अथान् । दोषा । वस्तोः । वहीयसः । प्रऽपित्वे ॥ १ ॥

१. इत्या कु. २. युक्तं...वि' अ'. ३. नास्ति सूको. ४. तत् वि' अ'. ५. नास्ति वि' अ'; तदा इष्टं न° सूको. ६. *तवः' ति. ७. यथा अ'.

स्कन्द० योनिः^१ योनिवाच्योऽत्र स्वान्वचनः । उपवेशनस्थानं वेद्याख्यम् । ते तव हे इन्द्र ! निषेदे निषद्नाय । उपवेशनार्थमित्यर्थः । अकारि कृतमन्माभिः । गम् आ तमिति कर्मरुतेः आ इति चोपसर्गाद्योपक्रियापदाभ्याहारः । तं योनिमागत्य^२ नि षीद उपविश । स्वानः न^३ अर्वा अगमनत्वेयमुपमा । स्वानतिः शब्दाधेः । स्वानति^४ स्वान्यते वा^५ असाविति स्वानः । 'अर्वा' (निष १, १४) इति अथनाम । यथा हेपन् अथवारेण वा शब्दावमानोऽथः शीघ्रमागच्छेत् तद्वत्कीघ्रमागच्छेत्यर्थः । विमुच्य वयः मुञ्चतिर्यत्यर्थः । अथान् सारथि च प्रति वान्तीति^६ वयः अथप्रग्रहा इहाभिर्यताः । द्वितीवार्ये प्रथमा । अथप्रग्रहाश्च विमुच्य । कुतः । सामर्थ्यादथेभ्यः । अवसान अवान् अवपूर्वोऽर्थे स्वतिर्विनोचने (तु. वा १, १०) । अथाञ्च विमुच्य । कुतः । सामर्थ्याद्योपनेभ्यः^७ रथाद्वा । कीदृशान् । दोषा वस्तोः वहीचसः आदरातिशयेन बोद्धुन् । कु विमुच्य । प्रणिने आसन्नमार्गैतत् । वेद्या आसन्नं देष्टे । अथवा प्रणित्ये इति कालञ्च प्रतिनिर्देशः । निषीदित्येतेन चास्य सम्बन्धः । आसन्ने वागकाले निषीदिति ॥ १ ॥

वेङ्कट० आसन्नं तव इन्द्र !^१ निषद्नाय^२ कृतम् । तम् योनिं गृहे^३ आगत्य^४ उपविश शब्दं कुर्वन् इव अथः व्रजम् । अथवचनानि विमुच्य अवसाय च अवान् रात्री अहनि^५ च अतिशयेन बोद्धुन् तव अभिप्राप्तौ^६ ॥ १ ॥

मुद्गल० 'योनिः' इति नवचर्म एकादश सूक्तम्^१ । कुस्व अफिः^२ । चिद्गुप् छन्दः^३ । इन्द्रो देवता^४ ॥

हे इन्द्र ! योनिः वेद्याख्ये स्वानम् ते तव निषेदे निषद्नाय उपवेशनाय अकारि कृतम्^५ अन्माभिः^६ प्रकल्पितमभूत् । तम् योनिम् आ ति षीद शीघ्रमागत्य तत्रोपविश । शीघ्रमागमने इष्टान्तः । स्वानः न^७ अर्वा अर्थेयश्चनाम । यथा अथः स्वानः हेपाशब्दं कुर्वन् स्वकीये स्वानं शीघ्रमागच्छति तद्वत् । किं कृत्वा । वयः अथवचनार्थान् रश्मीन् विमुच्य रथाद् विहित्य तया अवान् रथे योजितान् च तुरगान् अवसाय विमुच्य । कीदृशान्वात् । प्रणिने वागकाले प्राप्ते दोषा रात्री वस्तोः अहनि च वहीचसः आदरातिशयेन बोद्धुन् ॥ १ ॥

ओ त्वे नृ इन्द्रयूतये गुर्नू चिन्त्सुद्यो अर्ध्वनो जगम्यात् ।

देवासो मनुं दासस्य धम्नन् ते न आ वक्षन्त्सुविताय वर्षीम् ॥ २ ॥

ओ इति । त्वे । नरः । इन्द्रम् । ऊतये । गुः । नु । चित् । तान् । सुयः । अर्ध्वनः । जगम्यात् ।

देवासः । मनुम् । दासस्य । धम्नन् । ते । नः । आ । वक्षन् । सुविताय । वर्षीम् ॥ २ ॥

स्कन्द० ओ इति आङ्कः उकारेण सहैकादेशः^१ आ । उ ओ^२ इति । उकारश्च पदपूरणः । आकारस्तु गुः इत्याख्यातेन सम्बन्धवितन्धः । त्वे इति तच्छब्दभ्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो वच्छन्दोऽभ्याहृतप्याः । ये स्तोत्रधोम्याः सर्वे नरः अन्मत्पुत्रपौत्रसङ्ख्याः कृतिवत्त्वया वा मनुष्याः । इन्द्रम् ऊतये तर्पणाय

१. नास्ति मूको. २. 'गन्व अ. ३. नास्ति वि. ४. नास्ति अ. ति. ५. वली^१ अ; प्रवाती^२ वि; वती^३ कु. ६. 'योनिः' अ. कु. ७. नास्ति वि^४. ८. निषदाय वि^५ अ. ९. नास्ति वि^६ अ. १०. प्रह वि अ^७; प्रह कु. ११. नास्ति वि^८ अ. १२. अति अ^९ वि^{१०} कु. १३. अन्मत्...वि^{११} अ. १४. नास्ति मे^{१२}. १५. 'तम् च मूको. १६. 'भिः कृतं वाग्माभिः मे^{१३}. १७. 'देकदेशा. अ. १८. नास्ति अ.

पालनाय वा । आ गुः आ इत्येष समित्येतस्य स्थाने मर्षादायां वा । गत्यतिरप्यर्चतिकर्मा (तु, निघ
 ३, १४) । संस्तुवन्ति । मर्षादया वा^१ स्तुवन्तीत्यर्थः । एतत् शाल्वां नू चित् निपातौ । नु इति पुराण-
 वचनः । चिदिति पदपुराणः । पुराणानेकार्थनः स्तोत्रं तान् प्रति । सद्यः यस्यां वेलापामाह्वयन्ते
 तस्यामेव । अप्वनः । मृतीधार्ये वृष्टौ । स्वेनप्रथममार्गेण जगम्वात् गच्छतु^२ । किञ्च हे देवासः
 देवशब्दोऽत्र वीक्ष्यतेः स्तुत्यर्थस्य स्तोत्रवचनः । पुरस्ताच्च तच्छब्दसूतेर्वच्छब्दोऽन्वाहर्त्यः । ये
 स्तोतारः^३ क्रोधम् दासस्य उपक्षपयितव्यस्य^४ स्वशत्रोः^५ । धत्तन् अमेरदन्त्यर्थस्येदं रूपम् ।
 इन्द्रप्रसादेन भक्षयन्ति । इन्द्रप्रसादेन क्रुद्धमपि स्वशत्रुम् अयत्नेनैव^६ प्राप्तयन्तीत्यर्थः । ते नः
 अस्माकं स्वभूताः पुत्रपौत्रादयश्चरिचो वा आ वत्तन् नित्यमावहन्तिवत्प्राशास्महे । सुविताय
 सुगमनाय वर्णम् वरणीयमिन्द्रम् । अथवा वर्णशब्दः पीतवचनः अन्तर्णीतमत्वर्थश्च । पीतेन
 वर्णेन^७ सहान्तिमिन्द्रमित्यर्थः । तथा कृत्तिद्वामिकाः पीतवर्णमिन्द्रे चित्रकर्मसु लम्बयन्ति । अथवा
 देवा अत्र मरुतोऽभिप्रेताः न स्तोतारः । ये देवा^८ मरुतः मनुं दासस्य अन्नं तेऽपि इन्द्र-
 प्रसादेनैव इन्द्रेण सह नः अस्मान् प्रति आ वत्तन् आवहन्तु प्रापयन्तु सुविताय वर्णं
 वरणीयं धत्तेन वा वर्णेन वर्णवन्तमालमानम् । मरुतः अपि^९ इन्द्रेण सहान्तिवित्यर्थः^{१०} ॥ २ ॥

वेङ्कट० अमी^{११} मनुष्याः इन्द्रम्^{१२} रक्षणाय अभिगताः^{१३} शीघ्रम् एव तान् इन्द्रः युद्धमार्गात्^{१४} पारयतु^{१५} ।
 देवासः मननम् असुरस्य शोषयन्तु । ते अस्माकम् आवहन्तु अम्युदयाय वारकमिन्द्रम् ॥ २ ॥

सुब्रह्म० अये ते नरः यज्ञस्य नेतारो यज्ञमाणाः ऊतये रक्षणाय इन्द्रम् ओ आ उ इत्येत्त्वं निपात-
 द्वयसमुदायः आकारार्थः । आ गुः आगच्छन्ति । स चेन्द्रः आगतान् तान् नू चित् क्षिप्रम् सद्यः
 सहानीमेव अप्वनः अनुष्ठानमार्गान् जगम्वात् गमयतु प्रापयतु । देवासः सर्वे देवाः दासस्य
 उपक्षपयितुस्तुरस्य मनुष्यं क्रोधम् धत्तन् भक्षयन्तु ईसन्वित्यर्थः । अपि च । ते देवाः नः
 अस्माकम्^{१६} सुविताय सुप्तु प्राप्सव्याय वजाय वर्णम् अनिष्टनिवारकमिन्द्रम् सा वत्तन् आवहन्तु
 आनयन्तु ॥ २ ॥

अव त्मनां भरते केतवेदा अव त्मनां भरते फेनमुदन् ।
 क्षीरेण स्नातः कुर्यवस्य योषे हते ते स्यातां प्रवृणे शिफायाः ॥ ३ ॥

अव । त्मनां । भरते । केतवेदाः । अव । त्मनां । भरते । फेनम् । उदन् ।
 क्षीरेण । स्नातः । कुर्यवस्य । योषे इति । हते इति । ते इति । स्याताम् । प्रवृणे । शिफायाः ॥

स्कान्द० अव इत्युपसर्गोऽधोभावे । भरते इति विभेतेर्वा धारणार्थस्य हरतेर्वा प्रापणार्थस्य रूपम् ।
 अधो धारयति प्रापयति वा । पृथिव्यां पातयतीत्यर्थः^{१७} । किन् । सामर्थ्यात् मेघस्यमुदकम्
 त्मना आत्मनैव इन्द्रः । कीदृशः । केतवेदाः 'केतः' (निघ ३, ९) इति प्रज्ञानाम् । स्तोत्रप्रज्ञानां
 वेदिता । भक्तिज्ञ इत्यर्थः । अथवा 'वेदः' (निघ ३, १०) इति धनमाम् । प्रज्ञाचनः^{१८} । न च

१. नास्ति ति. २. नास्ति कु. ३. तारस्ते ति. ४. 'धवितव्य' मूको. ५. शयोः कु. ६. 'शान्' ति. ७. 'नैव न ति. ८. नास्ति अ. ९. 'च्छन्तीत्य' अ कु. १०. 'वृत्तितम् वि' अ. ११. इन्द्र कु. १२. 'प्रायाः वि' अ. १३. 'मार्गात् वि' अ. १४. 'परावतु वि' अ. १५. नास्ति मूको. १६. प्रापय' ति. १७. प्रज्ञानचनः ति.

केवलमुदकम् । किं तर्हि । अत्र त्मना भरते फेनम् उदन् उदकित्युदकशब्दयोदादेशः^१ । सप्तम्याश्चात्र 'लुक्' । परतत्रोदके फेनः^२ तमपि । सफेनं कृतममुदकमित्यर्थः । किञ्च क्षीरेण ज्ञातः 'क्षीरम्' (नि १,३) इति उदकनाम । परस्ताच्च तच्छब्दश्रुतेर्ब्रह्मदोऽभ्याहर्तव्यः^३ । ये उदकेन स्नातः कुयवस्य कुयवनाम्नोऽसुरस्य योपे स्त्रियौ । भार्ये इत्यर्थः । हते ते स्याताम् लङ्घने लिङ् । ते अपि हते आस्ताम् । दारा अपि कुयवस्य हता इत्यर्थः । क । उच्यते । प्रवणे निम्ने प्रदेशे । इव इत्यर्थः । कस्याः शिफायाः^४ शिफा नामासुरस्य पुष्या नदी^५ तस्याः ॥ ३ ॥

घेङ्कट० स्वयमेव कुयवः प्रजावनः उदकमपहरति फेनम् च उदकन्यम् । तत्र तस्य भार्ये उदकेन स्नानं कुरुतः । ये त्वत्प्रसादात् इन्द्र ! हते स्याताम् । शिफालयाया^६ नद्याः प्रवणे^७ निम्ने । सा यत्र पतति^८ समुद्रे प्रविशति तत्रेति^९ ॥ ३ ॥

मुद्गल० केतवेदाः केतं ज्ञातं वेदः परेषां धनं येन स तादृशः कुयवनामासुरः त्मना आत्मना स्वयमेव अत्र भरते ज्ञातं परेषां धनम् अपहरति । अपि च सोऽसुरः उदन् उदकेऽन्तर्वर्तमानः सत् फेनम् फेनयुक्तमुदकम् आत्मना स्वयमेव अत्र भरते अपहरति । क्षीरेण क्षरणशीलेन तेनापहतोदकेन कुयवस्य असुरस्य योपे भार्ये स्नातः स्नानं कुर्वति । ते तादृश्यौ स्त्रियौ शिफायाः शिफा नाम नदी । तस्याः प्रवणे निम्ने प्रवेष्टुमशक्येऽगाधप्रदेशे हते नष्टे स्याताम् भवेताम् । हे इन्द्र ! त्वं परेषां धनमपहरत्य अन्यैर्दुरवगाहे उदकस्य मध्ये वर्तमानं कुयवं सकुटुम्बम् अवधीरित्यर्थः ॥ ३ ॥

युयोपु नाभिरुपरस्यायोः प्र पूर्वाभिस्तिरते राष्ट्रि शूरः ।

अञ्जसी कुलिशी वीरपत्नी पयो हिन्वाना उदभिर्भरन्ते ॥ ४ ॥

युयोप । नाभिः । उपरस्य । आयोः । प्र । पूर्वाभिः । तिरते । राष्ट्रि । शूरः ।

अञ्जसी । कुलिशी । वीरपत्नी । पयः । हिन्वानाः । उदभिः । भरन्ते ॥ ४ ॥

स्कन्द० युयोप इति सुपिमोहनाशः । पाणिभिः कीलाभिश्च हन्वमानस्य "मूढा नामिः उपरस्य"^१ उपरशाब्दोऽत्र उपरिवर्तिवचनः न मेघनाम । शूराणामुपरिवर्तितः । अत्यन्तशूरस्येत्यर्थः । कस्य । सामर्थ्याद्भूत्रस्य वा अन्यस्य कलाचिदुपरस्य । आयोः, 'छन्दसीणः' (पाठ १,२) "इत्येवमीणादिक उण् प्रत्ययः"^२ भूतकाले^३ द्रष्टव्यः । युवार्थमागतस्य । कदा । उच्यते । प्र पूर्वाभिः तिरते अत्रैकवाक्यता-प्रसिद्धपर्यं वत्तच्छब्दावभ्याहर्तव्यौ^४ । यदा^५ पूर्वाभिः पूर्ववृत्ताभिः । कामिः^६ । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् हतिभिः । चिरन्तनैरेव पाणिकीलाप्रहारित्यर्थः^७ । प्र तिरते 'अवतिरति' (निघ २, १९) इति वधकर्मसु पादात् तिरतिरत्र वधाथेः । भूते लट् । प्रकवंगातिरत् । हतवानित्यर्थः । कः । प्रकरणादिन्द्रः । कीदृशः । राष्ट्रि शूरः अत्राप्येकवाक्यताप्रसिद्धपर्यं वत्तच्छब्दावभ्याहर्तव्यौ । यो राष्ट्रि राजते

१. शब्दस्वादेशः अ कु. २-२. नास्ति ति. ३. 'दाथेः अ. ४. शिफायाः अ. ५-५. शिफनामासुरस्य पुरो ति; शिफा नामासुरस्य पुष्या अ. ६. शिफालयाया^६ ति. ७. प्रवणे ति. ८. प्रविशति ति^८ ल. ९. तत्र कु. १०-१०. मूढाभिरस्य ति. ११-११. 'वनादिक इण्' मूको. १२. मूते काले अ. १३. 'इत्येव अ. १४. यथा अ. १५. नास्ति ति. १६. पाणि^१ अ ति.

ईडे सर्वस्य शूरस्य सः । यदा निरन्वयैरेव पाणिक्कीलाप्रहारैः^१ वृषमन्थं वा कश्चिदसुरं प्रकर्षेण हतवान् तदास्य हन्यमानस्य मूढा नाभिरित्येवं सर्वेषामेकवाक्यता । तदैव च^२ अजसी कुलिशी वीरपत्नी इत्येवब्रामानस्त्वित्योऽसुरस्य भार्याः पयः हिन्वाताः 'पयः' (ति १, १२) इति उदकनाम । बहुवचनस्वान् एकवचनम् । द्विनोस्तिरपि शक्यते । सामर्थ्याभ्यान्वर्णीतण्यर्थः । उदकानि गमयन्त्यः^३ । वहन्त्य^४ इत्यर्थः । उदभिः तैः^५ उदकैः भरन्ते अयमपि भूत एव^६ काले द्रष्टव्याः । मूर्च्छिते सन्ते मूर्च्छान्वावृत्त्यर्थमसिद्धित्यर्थः^७ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० विहितम् आसीत् निर्गमनस्थानं मेघस्य गमनशीलस्य कुयवासुरेण । पूर्वाभिः अग्निः वृद्धो^८ भवति शिफानदीस्वामिः^९ कुयधः^{१०}, राजते च साभिः शूरः । 'तं च अजसी कुलिशी वीरपत्नी इति तिलः उदकं प्रेरयन्त्यः'^{११} उदभार्याः तैः उदकैः प्रेरयन्ति^{१२} ॥ ४ ॥

मुद्गल० उपरस्य उदकस्य मध्ये सुप्तस्वावस्थितस्य आयोः परेषाम् उपद्रवार्थम् इतस्ततो गच्छतः कुयवस्यासुरस्य नाभिः सङ्घट्टस्व जावासस्थानम् युयोप गृहमासीत् । वधान्धैरेण वृश्यते सोऽसुरः तथाऽकरोदित्यर्थः । अपि च पूर्वाभिः पूरवित्रीभिरात्मनापहृताभिरग्निः प्र तिरते सोऽसुरः प्रवर्धते । स च शूरः क्षीयतेः राष्टि राजते च । आत्मीयेन शौर्येण लोके प्रख्यातो भवतीत्यर्थः । तम् इमम् असुरम् अजसी आज्ञस्योपेता^{१३} कुलिशी कुलं प्रातयन्ती वीरपत्नी वीरस्य पालवित्री एतत्संज्ञिकाः^{१४} तिलो नद्यः पयः पयसा तत्सम्बन्धिना सारभूतेनोदकेन हिन्वाताः प्रीणयन्त्यः उदभिः आत्मीवैरुदकैः भरन्ते धारयन्ति ॥ ४ ॥

प्रति यत् स्या नीधादशिं दस्योरोको नाच्छा सदनं जानती गात् ।

अर्धं स्मा नो मधवश्चर्कृतादिन्मा नो मधेव निष्पृपी परी दाः ॥ ५ ॥

प्रति । यत् । स्या । नीधा । अदशिं । दस्योः । ओकः । न । अच्छे । सदनम् । जानती । गात् । अर्धं । स्म । नः । मधवश्च । चर्कृतात् । इत् । मा । नः । मधवश्च । निष्पृपी । परी । दाः ॥

स्कन्द० यत् यस्मान् स्या तच्छब्दभूतेषां गार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽभ्याहृत्यः । या त्वया काङ्क्षिता सा नीधा स्तुतिरत्र नीधोच्यते । 'नीधाविदो जरितारः' (अत्र ३, १२, ५) इति वया । स्तुतिः प्रांत अदशिं प्रतिशब्दोऽत्र धात्वर्थानुवादी । अस्माभिर्दृष्टा । 'आलोचिता कृतेत्यर्थः'^{१५} । कृता च सती दस्योः ओकः न अच्छ ओक इति निवासस्थानमुच्यते । अच्छेत्याप्तुमित्यस्यार्थे । यथा कश्चिद्राजा स्वस्य धात्रोः निवासस्थानमाप्तुं महता यत्नेन शीघ्रं गच्छेत्, एवम् सदनम् सर्वस्तुतीनां^{१६} स्थानमाश्रयं भवन्तम् जानती गात् यता प्राप्ता । अथ एतस्मात्कारणात् । स्म इति पदपूरणः । हे मधवन् ! नः स्तुतीर्थे पृष्टी । अस्माभिः । चर्कृतात् अत्यर्थं कृतात् । कस्मात् । सामर्थ्यादपराधात् । इत् शब्दस्तु पदपूरणः ।

१. शूरश्च स इति व शूरो राष्टि शूरः अ. २. पाणिं अ; पाणिक्कीलाभिः ति. ३. नास्ति ति.

४. 'वन्तीः मूको. ५. मुदितम् ति. ६. कैः ति. ७. मूर्च्छितव्याहृ' ति. ८. विहितम् वि^{११} अ' कु.

९. स्या वि' अ'. १०. शिफास्वामिः वि' अ'. ११. नास्ति वि' अ'. १२. प्रेरयन्त्यः वि' अ'.

१३. नास्ति वि^{११} अ^{११} कु छ लयं. १४. अजसी* मूको. १५. 'ससफाः मूको. १६-१६. 'लोचि-
त्यर्थः अ. १७. स्तुतीनां ति.

मा नः अस्माद् परा दाः ददातिरत्र सामन्व्यद्विताशार्थः^१ परित्यागार्थो वा । विनीतसः परित्याग्वीर्यो । कथम् । मघा इव निष्परी सपतेः स्पृशतिकर्मणोऽर्चतिकर्मणो वा सपे प्रजननमिहो-
च्यते तेन हि स्त्री स्तृश्यते । स्तुर्ये च तद् सुखकरत्वाद्^२ प्रजासन्तानकरत्वाच्च^३ । अथवा
पसः प्रजननमुच्यते । तथाहि अध्वर्युणां सौभ्रामणीमन्त्रेषु प्रयोगो दृश्यते 'आनन्दनन्दावाण्डौ
मे । मगः सौभ्राम्यं पसः' (तैत्ति २, ६, ५, ६) इति । पस एवाद्यान्त्याश्वरविपर्ययेण सपमि-
स्तुच्यते । 'निर्गतः सपः' कोशाग्निपपः^४ तद्वाग्निपयी^५ । वेद्यासम्भोगसक्तहृद्यः । स^६ यथा
वेद्याभ्यो हृत् धनानि विनासयति परित्यजति वा, मा नस्त्वं तथा परादा इति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्रत्यदर्शि यस्मात् सेयं स्तुतिमार्गः^६ गृहमिव अभि कश्चन प्रदर्शकः तस्य दस्योः^७ सदनम्
अवगच्छन्ती गच्छति । यथा कस्यचिद् गृहमार्गमन्यं^८ उपदिशच्छ्रे गच्छति, एवं कुयवस्य
आवासं प्रजापयन्ती तत्र गच्छति । एवं मार्गे ज्ञाते सति मघवन् । त्वम्^९ अस्माकम्^{१०} अत्यन्तात्
परिचरणाद्^{११} हेयोः अस्माद् मा परा दाः यथा विनिर्गतशिश्नः^{१२} कामचरणार्थम् उत्सृष्टशिश्नः^{१३}
धनानि पराददाति स्त्रीभ्यः ॥ ५ ॥

सुब्रह्म० यद् यदा मीथा नवनहेतुभूता स्या सा पदवी मार्गः प्रति अदर्शि अस्माभिर्दृष्टाऽभूत् । सा
च पदवी दस्योः उपपन्नपथितुः कुयवस्यासुरस्य सदनम् गृहम् अथ आभिसुख्येन गात् गत्वा
प्राप्ता । इष्टान्तः । जानती स्वकीयं उत्सम् अभिजानती गौः ओकः न निवासस्थाने स्वकीयं
गोष्ठं यथा ऋजु प्राप्नोति, तद्वत् मार्गोऽपि असुरगृहं प्राप्त इत्यर्थः । अथ एव अधानन्तरमेव
हे मघवन् । धनवञ्जिन्द्र ! चर्कृतात् पुनःपुनः तेनासुरेण कृतात् उपद्रवात् नः अस्मान् रक्षेति
शेषः । इद् अवधारणे । अस्मान् रक्षेत् । नः अस्मान् मा परा दाः मा परित्याग्वीः ।
अस्माभिः ज्ञातेन मार्गेण गत्वा अस्मदुपद्रवकारिणमसुरं जहीति तात्पर्यार्थः । इष्टान्तः । मघेव
निष्परी यथा विनिर्गतसपो विनिर्गतशेषः यथेष्टचारी दासीपतिः मघा इव यथा धनानि अस्थाने
परित्यजति तथाऽस्माद् मा परित्याग्वीरित्यर्थः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये अष्टादशो वर्गः ॥

स त्वं न इन्द्र सूर्ये सो अर्प्स्वनागास्व आ भञ्ज जीवशंसे ।

मान्तरां भुजमा रीरिपो नः श्रद्धितं ते महत् इन्द्रियायं ॥ ६ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । सूर्ये । सः । अर्प्सु । अनागाःऽस्वे । आ । भञ्ज । जीवऽशंसे ।

मा । अन्तराम् । भुजम् । आ । रीरिपः । नः । श्रद्धितम् । ते । महते । इन्द्रियायं ॥ ६ ॥

स्कन्द० य इन्द्रगुणोऽसि सः त्वम् नः अस्मान् हे इन्द्र । सूर्ये सूर्येणात्र तद्विषयं दर्शने
प्रतिपाद्यते । सर्वत्र तादर्थ्यचतुर्थ्यैः सप्तमी । सूर्यदर्शनाय । सूर्यदर्शनद्वारेणाविकलेन्द्रियत्वमुच्यते ।
अविकलेन्द्रियत्वार्थमित्यर्थः । सः एव अगु वृष्टिलक्षणाभ्योऽदम्बः । वृष्ट्यर्थमित्यर्थः । अनागास्ते

१. 'नाशना' कु. २. 'तात् व ति. ३. नास्ति ति. ४-४. निर्गतसपः ति. ५. 'निष्पपम् अ कुः
कोशो निष्पपम् ति. ६. तद्वाग्निपयी. ७. नास्ति वि अ^३; सौभ्रं वि^{१२} अ^३ कु ल लपं. ८. सतीगा^१
वि^{११} ल; सति वि^१. ९. कथं वि^१ लपं. १०. दशद वि^१ अ^३; नास्ति वि^{११} अ^३ ल लपं. ११. 'गैमन्वम्
वि^१ अ^३. १२. नास्ति लपं. १३-१३. 'नामप' वि^१. १४. 'तवजः वि^१ अ^३. १५. नास्ति कु.

अनागास्त्वाय । अपापस्त्वर्थे चेत्यर्थः । आ भज सा इत्येष समिन्वेतस्य स्वाने । सम्भज । जीवशंसि जीवो जीवितम् । आशंस्यते प्राण्येतेऽसाविति शंसः । जीविताय आशंसिताय चेत्यर्थः । अथवा सूर्ये अप्सु जीवशंसे इत्यत्र स्वार्थ एव सप्तमी । सूर्येण तु तत्सम्बद्धोऽंशुलोक उच्यते । अग्निश्चक्षुःकन्दोऽन्तरिक्षनाम (तु. निघं १, ३) । जीवशंसि इत्यपि पाथिवो लोक उच्यते । तत्र ऋत्विशयेन जीवितभावांस्थते । सूर्यसम्बद्धे शुल्लोकेऽन्तरिक्षे च जीविताशंसाबहुले च पाथिवे लोके अनागास्त्वाय त्वमस्मान् सम्भजेत्यर्थः । किञ्च अन्तराम् भुक्तम् अन्तराशब्दः सञ्चि-
कृतवचनः । सञ्चिकृतं चैदौकिकं भोगम् । आ रीरिषः आकारोऽत्र ईषदर्थे । सा ईषदपि हिंसीः । नः अस्माकम् । किं कारणम् । उच्यते । यस्मात् अद्वितम् अद्दधातेकृताहार्यस्येदं रूपम् । अद्वितमस्याभिः । त्वस्तुतिकरणे यस्माद्स्याभिरुत्साहः कृत इत्यर्थः । किमर्थम् । ते तव महते इन्द्रियाय वीर्याय । स्तुयमाना हि देवता वीर्येण वर्धन्ते । अत एवमुच्यते— तव महते इन्द्रिया-
येति । अथवा अद्वितं ते इति पूर्वानपशोऽयं पादो भिन्नमेव वाक्यम् । उत्साहस्तव महते वीर्यायेति ॥ ६ ॥

चेकृतं सः त्वम् अस्मान् इन्द्र सूर्ये 'आ भज' । सः एव उदकेषु तथाऽदारिद्र्ये । तथा जीवि-
ताशंसनं च सकलं कुरु अस्माकम् । किञ्च अस्माकम् 'अन्तरतमम् अद्यम्' ईषदपि मा हिंसीः ।
अस्माभिः तव महते बलाय अदानमिदं कृतम् अद्यम् अस्मान् रक्षतीति ॥ ६ ॥

मुद्गलं हे इन्द्र ! सः त्वम् नः अस्माद् सूर्ये सर्वत्र प्रेस्के आदित्ये आ भज आनाज्य आभिसुष्येन
भक्तान् सम्भक्तान् कुरु । तथा सः त्वम् अप्सु अद्देवतासु अस्मानाभाज्य । अपि च
जीवशंसि जीवैः प्राणिभिः शंसनीये कामयितव्ये अनागास्त्वे अपापस्त्वे पापराहित्ये अस्माना-
भाज्य । अपि च नः अस्माकम् अन्तराम् गर्भरूपेण अन्तर्गतमानाम् भुक्तम् पाण्डिपि प्रताम्
वा समन्वात् मा रीरिषः मा हिंसीः । ते तव महते प्रभुताय इन्द्रिया यथाय अद्वितम्
अस्माभिः अदाने कृतम् । त्वदीयं बलं बहुमानपूर्वकं स्तुम इत्यर्थः । तथात् त्वत्साफल्युक्तत्वे
मा रीरिष इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ६ ॥

अथा मन्ये अत् ते अस्मा अधायि वृषा चोदस्व महते घनाय ।
मा नो अकृते पुरुहूत योनाविन्द्र क्षुष्यद्भ्यो वयं आसुति दाः ॥ ७ ॥

अर्थः । मन्ये । अत् । ते । अस्मै । अधायि । वृषा । चोदस्व । महते । घनाय ।
मा । नः । अकृते । पुरुहूत । योना । विन्द्र । क्षुष्यत्ऽभ्यः । वयः । आऽसुतिम् । दाः ॥ ७ ॥

स्कन्द० आग-वाचोऽत्र पदपूरणः, अपि चेत्यस्य सा स्थाने । अपि च मन्ये अत् 'मन्यते'
(निघं २, ६) इति कान्तिकर्ता । 'अत्' (निघं ३, १०) इत्यपि सत्यनाम । सत्यमिदं
कामयेऽइम् । किम् । उच्यते । अस्मै अधायि अस्मै इति सञ्चिहितरूपेन्द्रस्य प्रतिनिर्देशः ।

१. आशंसते ति. २. 'मन्यो अ. ३-३. आभज्ज कु. ४. तथा ददि कु. ५. नास्ति वि'
अ' कु. ६. वा (तथा) च वि'. ७-८. नास्ति कृतमपि वि' अ'. ८. अथा' कु. ९. नास्ति वि'
अ'. १०. अस्माद् कुरु अस्माकम् वि' ल लपे

अथापीति लिङ्गर्षे लुङ् । तुभ्यमस्मै इन्द्राय मयाऽऽदीयेतेति^१ । किम् । सामर्थ्यात् सोमादिहविः । एतत् ज्ञात्वा इया चोदस्व प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्थः । वृषेति च नामन्वितम् । अतो यत्तच्छब्दावध्याहृत्यैकवाच्यता नेया^२ । यस्त्वं वर्षिता स चोदयास्मान् । वासु वासु क्रियासु प्रेरयेत्पर्यैः । क्रिमर्थम् । महते धनाय महतो धनस्वायाय । महदलं सन्धुमित्यर्थः । किञ्च मा नः अस्मान् अकृते योनौ अस्संस्कृते अयोग्ये स्थाने हे पुरुहूत ! साकाङ्क्षत्वात् प्रापय^३ इति वाच्यलोपः । योग्यं नः स्थानं देहि, मा अयोग्यमित्यर्थः । हे इन्द्र ! क्षुब्धरूपः क्षुब्ध उडुक्षायाम् । उडुक्षमाणेभ्योऽस्मभ्यम् । वयः आसुतिम् दाः 'वयः' इत्यङ्गताम् । आसुतिशब्दो रसवचनः । अक्षरं रसञ्च वृतक्षीरादिकं देहि ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सम्पत्तिं त्वाम् अहं स्तौमि । अतु अथापि च अस्मै तुभ्यं मया । स त्वम् अस्मान् वर्षिता महते धनाय चोदय । बहुभिराहूत ! मा अस्मान् 'अपर्याप्तं गृहे' प्रवेशय । इन्द्र ! उडुक्षमाणेभ्यः अस्मभ्यम् अक्षम् अन्यांश्च रसान् देहि ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! अथ अधानन्तरम् मन्ये त्वां मनसा जानामि । ते तव अस्मै बलाय अतु अथापि अस्माभिः श्रदा कृता । त्वदीयबलविषयमादरात्मिकायेन स्तोत्रं कृतमित्यर्थः । इया कामार्ता वर्षिता स त्वम् महते प्रौढाय धनाय चोदस्व चोदय अस्मान् प्रेरय । हे पुरुहूत ! बहुभिर्यजमानैराहूत ! इन्द्र ! अकृते अनिष्पादिते धनशून्ये योनौ गृहे नः अस्मान् मा प्राः मा निषेहि । धनधान्यपूर्णे गृहेऽस्मान् वासयेत्पर्यैः । अपि च हे इन्द्र ! क्षुब्धरूपः उडुक्षितेभ्योऽन्धेभ्योऽपि स्तोतुभ्यः वयः अक्षम् आसुतिम् पयं क्षीरादिकञ्च दाः देहि ॥ ७ ॥

मा नो वधीरिन्द्र मा परी दा मा नः प्रिया भोजनानि प्र मोषीः ।

आण्डा मा नो मधवच्छक्रु निर्भेन्मा नः पात्रा भेत् सहजानुपाणि ॥ ८ ॥

मा । नः । वधीः । इन्द्र । मा । परी । दाः । मा । नः । प्रिया । भोजनानि । प्र । मोषीः ।
आण्डा । मा । नः । मधवच्छक्रु । शक्रु । निः । भेत् । मा । नः । पात्रा । भेत् । सहजानुपाणि ॥

स्कन्द० मा नः वधीः हे इन्द्र ! 'मा परादाः' परि त्याक्षीः । मा च नः प्रिया भोजनानि प्रियाणि धनानि प्र मोषीः अप हारीः । किञ्च आण्डा^४ अण्डसादृशवाद्वाऽऽण्डानि^५ जातमात्राणि गर्भावस्थितानि वा अपत्याभ्युच्यन्ते । तानि मा नः हे मधवन् ! शक्रु ! 'निः भेत् निर्बिभिद्ः' विनोमशः । मा नः पात्रा भेत् । पतन्तीति पात्राणि गमनसमयांश्चपत्यानि, तान्यपि । न चैतान्येव केवलानि । किं तर्हि । सहजानुपाणि जानुभ्यां सनन्ति सम्भजन्ते भूमिमिति जानुपाणि रिङ्गन्ति^६ यान्यपत्यानि तान्युच्यन्ते । येस्सह ॥ ८ ॥

वेङ्कट० मा अस्मान् वधीः इन्द्र ! मा च परि त्याक्षीः मा च अस्माकं प्रियाणि अन्नानि अप हारीः । अण्डस्थानि मा अस्माकन् मधवन् ! शक्रु ! निः भेत्^७, मा च अस्माकं शिक्षितपतनान्यपत्यानि, सहजातानि^८ च मा^९ भिद्ः^{१०} ॥ ८ ॥

१-१. मदीया अदीयेतेति कु ति. २-२. 'यत्वं नेपम् अ. ३. प्राणिम अ कु; नास्ति ति. ४. 'पाण्डु' वि' अ'. ५-५. परी दाया ति. ६. नास्ति सूको. ७. आण्ड' ति. ८-८. नास्ति अ. ९. रिङ्गन्ति सूको. १०. निर्भेः वि' अ' कु; निर्भे. वि'; तिभे लर्पे. ११. नास्ति वि' अ'. १२. नास्ति कु. १३. मिनः वि' अ' लर्पे; मानिमः वि'; भेः कु; अभिनः ल; दिनः वि' अ'.

मुद्रल० हे इन्द्र! नः अस्मान् मा वधोः मा हिंसीः । सर्वदा रक्षेत्यर्थः । अपि च मा परा-
दाः मा परित्याक्षीः । परादाने परित्यागः । अस्मत्कृतां पुत्रां सदा गृह्णाणित्यर्थः । अपि च
नः अस्माकम् प्रिया प्रियाणीप्सितानि भोजनानि उपभोग्यानि धनानि मा प्र मोषीः
माऽपहारीः । अस्मास्वेव धनानि यथा स्युः तथा कुर्वित्यर्थः । तथा हे मधवन्! धनवन्!
शकः सर्वकार्यशक्तेन्द्र! नः अस्माकम् आष्ठा अष्टसम्बन्धीनि गर्भरूपेण निषिक्तानि अपत्यानि
मा निः भेत् मा भिद्^१ । गर्भरूपेण अवस्थितान् अस्मत्पुत्रान् रक्षेत्यर्थः । तथा नः अस्माकम्
सहजानुषाणि आधाने सहोत्पत्तानि पात्रा पात्राणि सुवादीनि मा निः भेत् मा भिद्^१ ॥ ४ ॥

अर्वाडेहि सोमकामं त्वाहुरयं सुतस्तस्य पित्रा मदाय ।

उरुव्यचा जठर आ वृषस्व पितेव नः शृणुहि ह्यमानः ॥ ९ ॥

अर्वाड् । आ । इहि । सोमकामम् । त्वा । आहुः । अयम् । सुतः । तस्य । पितॄ । मदाय ।
उरुव्यचाः । जठरे । आ । वृषस्व । पिताऽइव । नः । शृणुहि । ह्यमानः ॥ ९ ॥

स्कन्द० अर्वाह^१ अस्मद्भिमुखम् एहि । किं कारणम् । यस्मात् सोमकामम् त्वा आहुः सर्वजनाः । अयम्
अस्माभिः सुतः सोमः । तस्य पितॄ तस्य चैकदेशं स्वांशकक्षणम् पितॄ मदाय मदार्यम् । केन
प्रकारेण । उच्यते । उरुव्यचाः ^२व्यसिचक्षुः^३ व्यासिचक्षुः^४ शाकपुणिना पठितः । प्रत्यक्षकृतस्वार्थं
मन्दः । उरुव्यचा इति च नेदमामन्त्रितम् । अतो यत्तच्छब्दावप्याहृत्यैकवाक्यता नेया । परस्व-
शुरुव्यचा बहुव्याप्तिः विस्तीर्णव्याप्तिर्वा । सर्वव्यापीत्यर्थः । ^५स त्वम्^६ जठरे स्वे उदरे^७ आ वृषस्व^८
आसिद्ध सोमम् । बहुसोममुदरे प्रक्षिपेत्यर्थः । पिता इव नः पितेव च पुत्राणामस्माकं त्वं सर्वदा
शृणुहि ह्यमानः शृणु^९ आहूयमानोऽस्माभिः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अभिमुखम् आगच्छ^१ । सोमकामम् आहुः त्वो जनाः । अयम् च सुतः सोमः तम् पितॄ
मदाय । बहुव्याप्तिः^२ त्वम् जठरे आसिञ्चस्व । पिता इव^३ च अस्मान्^४ शृणु ह्यमानः ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र! त्वम् अर्वाह अस्मद्भिमुखः सन् एहि आगच्छ । किं कारणमिति चेत्, यस्मात्
त्वा त्वाम् सोमकामम् सोमविषयामिलापम् आहुः पुराविदः कथयन्ति । अयम् अस्मदीयः
सोमः सुतः ऋत्विग्भिरभिपुत । अत आगच्छेत्यर्थः । आगत्य च मदाय हर्षार्थम् तस्य तम्
अस्मदीयमभिपुते सोमम् पितॄ । एतदेव स्पष्टीक्रियते । उरुव्यचाः उरु विस्तीर्णं व्यचः व्यापने
वस्य तादृशो महापयवो भूत्वा जठरे आत्मीय उदरे आ वृषस्व सोममासिद्ध । आ समस्तात्
पुर्येत्यर्थः । एवंभूतस्त्वम्^१ ह्यमानः स्तुतिभिराहूयमानः सन् पिता इव पुत्राणां वाक्यानि
यथा पिता शृणोति तथा नः अस्माकं वाक्यानि शृणुहि शृणु ॥ ९ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये एकोनविंशो वसः ॥

१. भिनः सूको. २. नासि सूको. ३. अंशकक्षुः सूको. ४. व्यासिचक्षुः ति, ५-९. नासि सूको.
६. नासि ति. ७. ^१स त्वम् वि^१ अ^१. ८. बहुव्याप्यः कु. ९-९. आसिञ्च स्वपितेव क. १०. ^१त्वाम्
पुत्राणामस्माकमाह्वाने वि^१ अ^१. ११. ११.

[१०५]

चन्द्रमा अप्सवृन्तरा सुपर्णो भवते दिवि ।

न वो हिरण्यनेमयः पदं विन्दन्ति विद्युतो वित्तं मे अस्प रोदसी ॥ १ ॥

चन्द्रमाः । अप्सु । अन्तः । आ । सुपर्णः । भवते । दिवि ।

न । वोः । हिरण्यनेमयः । पदम् । विन्दन्ति । विद्युतः । वित्तम् । मे । अस्प । रोदसी इति ॥

स्कन्द० 'चन्द्रमास्तूत्तमापर्यं वा वित्तं प्रति वगापृषिम्', 'चन्द्रमाः' इत्येतत्सूक्तम् आपस्यपुत्रं वा त्रितनामानमृषिं प्रतिभाति कुत्समेव वा । त्रितेन कुत्सेन वैतत् दृष्टमित्यर्थः । 'त्रोष्णतो वैश्वदेवानि' अतः पराणि त्रीणि सूक्तानि वैश्वदेवानि । अत्र सूक्ते इतिहासमाचक्षते — "आपस्यस्य ऋषेः त्रयः पुत्रा बभूवुः एकतो द्वितस्त्रित इति । ते यदृक्कामाः स्वाद वाज्यान् ना श्याचिरं । ता आदाय सरस्वत्यास्तोरणं' पथा गच्छतः 'तान् परस्मिन् कृले निषण्णो राज्ञी' वृको' वृक्षे । इप्त्वा श्रोत्याश् अभिसुखः' सारस्वतीरप' उतरन् तांस्त्रासयामास । तेषां नक्षतां त्रितो निवृत्ते पांसुभिः वीरुद्भिः तृणैश्चावृते महत्यन्धकूपे' पपात एकतद्विती तु सह गोभिः गृहं जग्मतुः । अथ कूपस्थस्वेवं चिन्ता बभूव' अकृतयोमयागस्य मृत्युर्न श्रेयसे । तत् क उपायः स्यात्, वेनाहमिहस्थः सोमं पिबेमिति । चिन्तयन्नेव यदच्छया तत्र लम्बमानां वीरुषं ददर्श । तां सोम इति सहकल्प्य योगैश्यान् मनसा सिष्टान्यग्न्यादीनि साधनानि परिसङ्कल्प्य शर्करा प्राणः कृत्वा ताभिस्तां वीरुषमभिप्युत्य यामार्थं देवान् आनुहाव । ते आह्वानकारणमतवबुध्यमाना आविष्ता बभूवुः । अथ तदाह्वानं वृहस्पतिः शुश्राव । स देवानुवाच । त्रितस्य धर्तते यज्ञस्तत्र गच्छाम इति । अथ तत्र सर्वे देवा जग्मुः । तानागतान् कृपादुत्तारणार्थं त्रितः क्रमेण तुष्टाव चन्द्रमाः इत्यादिना" इति । चन्द्रमाः अप्सवन्तः अपां मध्ये । साकाङ्क्षत्वात् स्थित इति चास्पशेषः । अम्मये स्वमण्डले स्थित इत्यर्थः । कीदृशः । सुपर्णः पृष्ण प्रीणने इत्यस्यैतद्रूपम् । सुष्ठु प्रीणयिता । आह्लादयिता मनसामित्यर्थः । अथवा सुपर्णशब्दो रश्मिनाम (तु. निष १, ५) सामग्र्याच्चात्र' अन्तर्णीतमत्वर्थः । रश्मिमान् । किं करोति । उच्यते । आ भवते मर्षादया' सर्वकालं गच्छति । क । उच्यते । दिवि शुद्धोके । न नः न तु युष्माकम् । हिरण्यनेमयः । नेमी रयश्चक्रधारीच्यते । हिरण्यमस्यो नेमयो यासां ता हिरण्यनेमयः, तासां सम्बोधने हिरण्यनेमयः । पदम् पादनिधानात्तदाकारं यत् कर्दमादावुपजायते तत् पदम् इत्युच्यते । तत् जनाः' विन्दन्ति लभन्ते । जनाः पश्यन्तीत्यर्थः । हे विद्युतः ! चन्द्रमा उदकमध्ये स्वमण्डले व्यवस्थितः सर्वदा दिवि गच्छन् उपलभ्यते, युष्माकं तु हे विद्युतः ! वर्षान्योऽन्यत्र पदमपि नोपलभ्यत इत्यर्थः । वित्तम् मे अस्मि विद् ज्ञाने । श्रवणेन च यत् ज्ञानं तदिहाभिप्रेतम् । अस्थेत्यपि सन्नहितत्वात् स्तोत्रस्य' प्रतिनिर्देशः । द्वितीयापे च षष्ठी । शृणुते ममेदं स्तोत्रमित्यर्थः । अथवा अस्थेति दुःखस्य प्रतिनिर्देशः । विजानीते ममेदं' कूपनिपतनमिति' । विज्ञापने चेदमुत्तारणार्थं क्रियते, विजानीतमिदं दुःखम् । विज्ञाय' चार्तानुग्रहस्वभावकतया मामितः कृपादुत्तारयतमित्यर्थः । हे रोदसी ! आवापृषिष्यी ! ॥ १ ॥

१. वैश्वदेवम् सूको. २. 'स्तरे अ ति. ३. ३. नास्ति ति. ४. 'कोरे अ. ५. 'युष्मं ति. ६. 'स' सूको. ७-७. 'हे' ति. ८-८. नास्ति अ. ९. 'ता अ कु. १०. 'व्यां कु ति. ११. 'दावा' ति. १२. नास्ति सूको. १३. नास्ति अ. १४. 'निपातनं अ.

बेहूट० 'त्रित आण्यः'। आपय^३ इति कदाः। आप्य^१ इति आह्वयम्^४। अयं शाट्वायनकम्—
 'आप्यान्^५ सातं नयतः अरण्ये^६ पिपासा अविन्दत् । ते धन्वन्^७ कूपम् अविन्दत् ।' 'ते न
 द्वितोऽवरोढुमकामयत, नैकतः'। त्रितः अवारोहत् । तौ यदा अपिबताम्, अतृप्यताम् । अर्थ^८
 हेने तदैव^९ रथचक्रेणाधिधाय^{१०} गोभिः प्रैताम् । सोऽकामयतोदितः^{११} इमां^{१२} गातुं नाथं विन्देपेति^{१३} ।
 'रात्रौ कूपे पतितस्त्रितः तत्र चन्द्रमसो रश्मीन् अपश्यत् । वदति^{१४}—दिति उदकस्य^{१५} मध्ये
 युष्माकम् आधारभूतः चन्द्रमाः^{१६} सुपतनः आ धावते । तथा मति हिरण्यसदृशपर्यन्ताः
 तस्य विद्युतः^{१७} न वः^{१८} युष्माकं जनाः^{१९} पदम् लभन्ते । 'कूपस्थिता न लभन्ते'^{२०} प्रकाशम् । जानीतं
 मे^{२१} इदं परिदेवं चावापृथिव्यै^{२२} ॥ १ ॥

मुद्रल० 'चन्द्रमा' इत्येकोनविंशत्कृचं द्वादशं सूकम् । अर्पा पुत्रः कूपे^{२३} पतितः त्रित ऋषिः^{२४} कुत्सो वा ।
 'तथाचोभयोः कूपपात आग्रागते । त्रितः कुरोऽवहितः' (ऋ २, १०५, १७) इति 'काठे निपाळद
 ऋषिरुद्धृतये' (ऋ २, १०६, ६) इति च । त्रितस्य अर्पा पुत्रत्वम्^{२५} 'त्रैत्तिरीयाः
 स्पष्टमामनन्ति—'तत एकतोऽजायत, स द्वितोऽयमन्यपातयत् । ततो द्वितोऽजायत । स तृतीयमन्यपात-
 यत् । ततस्त्रितोऽजायत । यदद्भ्योऽजायत । तदाभ्यानामान्ब्रह्मम्' (तैत्रा ३, २, ८, १०-११) इति^{२६} ।
 सन्त्वा त्रिषदुष्ट । 'स मा तापन्ति' (ऋ २, १०५, ८) इत्येषा यवमथ्वा महाबृहती । आचौ द्वावष्टाक्षरौ
 पादौ, द्वादशाक्षरः तृतीयः, ततो द्वावष्टाक्षरौ, सा यवमथ्वा महाबृहती । 'चन्वाोऽष्टका जायतश्च
 महाबृहती' (ऋ २, १९) इत्युक्त्वा 'मध्ये चेश्वमथ्वा' (ऋ २, १९, १०) इति उक्तलक्षणोपेतत्वात् ।
 शिष्टाः पृक्तयः । विश्वेदेवा देवताः^{२७} ।

अपु अन्तरिक्ष्यासु उदकमये मण्डले अन्तः मध्ये वर्तमानः सुपर्णः शोभनपतनः चन्द्रमाः
 दिवि शूलोके आ धावते एकेनैव प्रकारेण धावते शीघ्रे गच्छति । तादृशस्य चन्द्रमसः सम्बन्धिनः
 हे हिरण्यनेमयः सुवर्णसदृशपर्यन्ताः विद्युतः । विद्योतमाना रश्मवः । वः युष्माकम् पदम् पाद-
 स्थानीयम् अग्रम् न विन्दन्ति मदीयानोन्द्रियाणि कूपेनावृतत्वात् न लभन्ते । अत इदमनु-
 चितम् । तस्मात् कूपान् मामुत्तारयेत्सर्वथः । अपि च हे^{२८} रोदसी ! चावापृथिव्यै ! अस्य मे मदीयं
 कूपपतनरूपं यदिदं दुःखं तम् वित्तम् अवराच्छतम् । मदीयं स्तोत्रं कृत्वा मदीयं दुःखं शत्वा
 अस्मात् कूपान् मामुत्तारयतमित्यर्थः ॥ १ ॥

अर्थमिद् वा उ अर्थिन आ जाया युवते पतिम् ।

तुज्जाते वृष्ण्यं पर्यः परिद्राय रसं दुहे वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ २ ॥

अर्थम् । इत् । वै । ऊँ इति । अर्थिनः । आ । जाया । युवते । पतिम् ।

तुज्जाते इति । वृष्ण्यम् । पर्यः । परिद्राय । रसम् । दुहे । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ २ ॥

१-१. नास्ति वि^१. २. तु. नै ४, १, ९; वै. काठ ३२, ७ जापीयः ३. आपयः वि^२. ४. तैमा
 ३, २, ८, ११. ५-५. सातेयेन सोऽरं कुः साते वै नयतः अरं वि^३ अ^४; सा ते येन वोतारं वि^५ अ^६. ६. अविन्दत्
 वि^७. ७-७. तद्वितोऽवरोढुमकामयत । तमेकतसं अ^८ वि^९ कु. ८. अप वि^{१०} ल. ९. तयेम वि^{११} ल.
 १०. 'केण वि^{१२} कु. ११. 'दितो कु. १२. रसां वि^{१३} अ^{१४} ल लपं. १३. 'येतीति वि^{१५}. १४-१५. नास्ति
 ल. † आपयन् वि^{१६} अ^{१७}. १५. दीप्यन्तुदं वि^{१८}. १६. चन्द्रः वि^{१९}. १७-१७. ने वा अं वि^{२०}; तेन व
 वि^{२१} अ^{२२}; नेव कु. १८. जीवाः वि^{२३} अ^{२४}. १९-१९. नास्ति वि^{२५} अ^{२६}. २०. मय कु. २१. नास्ति मे^{२७}.
 २२-२२. नास्ति मे^{२८}. २३-२३. नास्ति सूको.

स्कन्द० इत् वै उ इति निपातात्प्रयोऽपि पदपूरणाः । शावापृथिव्योश्च परस्वाम् पुरस्ताच्च सङ्की-
र्त्यमानत्वाद् अथमप्यर्थेचो शावापृथिव्य एव । वैश्वदेवत्वाद्वा सूक्तस्य वैश्वदेवः । शावापृथिव्योः
विशेषां देवानां वा' प्रसादेन अर्थम् यथाभिप्रेतम् अर्थिनः सर्वे, जाया च स्वम् पतिम् आ
दुवते तु मित्रेण । आभिषेपयति । आत्मना सह प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । किञ्च तुजाते
तुजातिर्दातृत्वम् (तु. निघ ३, २०) । दत्ते सर्वप्राणिभ्यः । के' । द्विवचननिर्देशात् शावापृथिव्यौ ।
किम् । इत्यम् पयः । वृष्यमित्त्वपठितमपि' बलनाम । सामर्थ्याच्च तत्कारणे' तच्छब्दप्रयोगः ।
'पयः' (निघ १, १२) इत्युदकनाम । पुष्टिलक्षणस्य' बलस्य कारणभूते वृष्टिलक्षणमुदकम् । कथं
पुनर्वृष्टिलक्षणमुदकं' सौः पृथिवी वा' ददाति । उच्यते । दिवो हि वृष्टिः पतति । यथा
वृष्टेर्भूतभूते यज्ञादिकर्म तत् पृथिव्यां क्रियते । अतस्त्वयोर्वृष्टिहेतुत्वात् ते एव' वृष्टिलक्षणमुदकं
दत्तमिति व्यपदिश्यते । किञ्च परिदाय रसम् दुहे परीति सर्वतोभावे (तु. भा १, ३) ।
ददातिरपि शुद्धस्सद् आहृपूर्वो वृष्ट्यन्वः । 'रसः' (निघ १, १२) इति उदकनाम । रश्मिभिः सर्वतः
आदायोदकं दुहे वृष्ट्यर्थं क्षरति । कोऽसौ । सामर्थ्यात् आदित्यः । स हि रश्मिभिः सर्वतः
उदकमादाय वृष्ट्यर्थं मध्यमाव' ददाति । तितम् मे इत्याद्युक्तायम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभिलषितम् अर्थम् अर्थिनः लभन्ते । स्त्री च पतिम् आश्रयते । शावापृथिव्यौ च वर्ष-
णनिमित्तं' स्वस्तारं मनुष्येभ्यः प्रवच्छतः । आदित्यश्च' रश्मिभिः सर्वत आदाय उदकम्' क्षरतीति
सुसूपांः परिदेवनम् इति' ॥ २ ॥

मुद्रल० अर्थिनः धनमपेक्षमाणाः पुरुषाः अर्थम् इत् वै अपेक्षितं धनं प्राप्नुवन्त्येव । नाहं प्राप्नोमि ।
उ पूरणम् । अपि च जाया अन्यदीया मायां पतिम् स्वपतिम् आ दुवते आभिमुख्येन
प्राप्नोति । मदीया तु मदिरहात् हयाऽऽसीत् । अपि च संयुक्तौ सौ जायापती वृष्यम्
वीर्यरूपम् पयः उदकम् तुजाते प्रजननाय अन्योऽन्वसङ्घटनेन प्रेरयतः । तदनन्तरम् रसम्
पुरुषस्य सारभूतं वीर्यम् परिदाय गर्भरूपेण धत्वा दुहे दुग्धे पुत्ररूपेण जनयति । मम तु'
पुत्रोऽपि नोत्पद्यते । अत इदं मदीयं दुःखं हे शावापृथिव्यौ ! जानीतम् ॥ २ ॥

मो षु देवा अदः स्वर्षे पादि दिवस्परि ।

मा सोम्यस्यं शंभुः शूने भूम कदा चन वित्तं मे अस्प रोदसी ॥ ३ ॥

मो इति । सु । देवाः । अदः । स्वः । अर्षे । पादि । दिवः । परि ।

मा । सोम्यस्यं । शंभुः । शूने । भूम । कदा । चन । वित्तम् । मे । अस्प । रोदसी इति ॥

स्कन्द० मो इति माशब्दस्य' उवा सहैकादेशः । उव् चात्र' पदपूरणः । सु इत्यपि पदपूरण एव ।
मा हे देवाः । अदः स्वः स्वशब्दः सर्वपर्यायः । इदं सर्वमस्मत्प्रभवे पुत्रपौत्रादिकुलम् । 'अव
पादि' अथः पतम् दिवः शूलोकात् । स्वर्गात् प्रच्युत्व नरकं मा गादित्यर्थः । परि-शब्दस्तु

१. नास्ति अ ति. २. नास्ति ति. ३. किं च ति. ४. 'त्वपक्षि' ति. ५. 'कणे ति. ६. शृष्टे'
ति. ७. पुनर्वृष्टे ति. ८. नास्ति अ. ९. एवम् ति. १०. अर्थमादाय ति. ११. 'यान्मुदकम्
वि' अ'. १२. 'रसः कु. १३. एव' ति' ल. १४. नास्ति कु. १५. नास्ति मे'. १६. 'शुभः
अ ति. १७-१७. नास्ति अ; वृद्धितम् ति.

'अधिराी अनर्थकी' (पा १, ४, १३) इत्येवं कर्मप्रवचनीयः पदपूरणः । सा सोमस्य सोमसम्पादिवः शंभुवः 'शम्' (निघ ३, ६) इति सुखनाम । भवतिरत्र सामर्थादन्तर्णीतपर्यः प्राप्त्यर्थो वा । सुखे यदात्मनो भावयति जनयति प्रापयति वा तत् शंभु, तस्य शंभुवः । सोमपात्रिनः सुखिनश्च पितृपितामहादिकुलस्य तत्प्रभवत्वेन सम्बन्धिनः सन्तो वयमित्यर्थः । श्रुते मम श्रुते इदं अयतेर्द्वयर्थत्वात् । यत्त्वं वृद्धं नेष्यते, तद्विह परिगृह्यते । किं पुनस्तत् । दुःखं पापं वा । दुःखपापपादयोर्वान्पत्तरपत्रांयः श्रुतशब्दः । द्वितीयाथे जैषा सप्तमी । भूमेत्यपि भयतिः प्राप्त्यर्थः । दुःखं पापं वा प्रापाम । कदा चन कदाचिदपि^१ । युवा-
मपि विगम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यज्ञाभावात् एतद् सर्वम् देवाः । न स्वर्गात् अथ पादि^२ । न वषे सोमाईस्य पितृगणस्य सुखस्य भावयितुः केवलत्वाय कदा चिद् अपि भवाम इति ज्ञानृप्याय यज्ञमाशाल इति^३ ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे देवाः । स्वः स्वर्गे वर्तमानम् अदः तत् अस्मदीयं पितृपितामहप्रपितामहात्मकं सन्तानम् दिवः परि दिवज्जोपरि वर्तमानम् मो पु मैव अथ पादि भवपक्षं विपक्षं प्रकष्टं मा भूत् मम पुत्राभावात् । अतो वषम् सोमस्य सोमपानाईस्य पितृगणस्य शंभुवः सुखस्य भावयितुः पुत्रस्य श्रुते अपगमने कदा चन कदाचिदपि ना भूम् बुभ्ररप्रसादात् मम पुत्रा जायन्ताम् । अतो माम् अस्माद् दुःखाद् उत्तारयतेत्यर्थः । हे आवापृथिव्यौ ! युवाम् च मदीयं विज्ञापनं च जानीतम् । मो मा इ इति निपातद्वयसमुदायो मैवेत्यस्वार्थे । सु अवधारणे ॥ ३ ॥

यज्ञं पृच्छाम्यनुमं स तद् दूतो वि वोचति ।

कं ऋतं पूर्यं गतं कस्तद् विभर्ति नूतनो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ४ ॥

यज्ञम् । पृच्छामि । अनुमम् । सः । तत् । दूतः । वि । वोचति ।

कं । ऋतम् । पूर्यम् । गतम् । कः । तत् । विभर्ति । नूतनः । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ४ ॥

स्कन्द० तच्छब्दभ्रुतेर्यच्छब्दोऽप्याहार्यः । यमशिम्व अहम् यज्ञम् पृच्छामि । अनुमम् अन्तिकनामैतत् (तु. निघ २, १६) । अग्नेश्च विशेषणम् । सञ्चिहृष्टम् । सर्वेषजमानानामासमित्यर्थः । अथवा अनुममिति यज्ञस्य विशेषणम् । सञ्चिहृष्टं यज्ञमिति । ममार्थे^४ कृतम् मानसमित्यर्थः । सः अग्निः तत् व्यस्ययेनात्^५ नपुंसकता यज्ञप्रतिनिर्देशार्थत्वात् । तं यज्ञम् । दूतः यजमानानाम् "वि वोचति" लोडर्थेऽयं शब्दः । विविधं ब्रवीतु । महासुपदिशतु विनाई सुखमविगुणं करोमीत्यर्थः । कः अग्नेः ऋतम् सत्यम्^६ पूर्यम् पूर्वं चिरन्तनम् गतम् अपघातम् । कः वा तत् इदानीं विभर्ति धारयति । नूतनः 'नवोऽन्यो देवः । येन सत्येनाग्निः^७ यष्टनापङ्गो रक्षति कं तस्य तद् सत्यं गतमिति आत्मन्य आपदोऽरक्षणादुपाळम्भोऽयं परिदेवना वा । वित्तम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'यज्ञम् पृच्छामि', तत्^८ विस्पष्टम् वदतु यज्ञः, सत्यम् एव आश्रिते रक्षतीति । यज्ञस्य पुरा

१. तस्य मुक्तो. २. कदापि अ. ३. 'पाति वि'^{११} अ'^{१२} कु. ४. नास्ति कु. ५. 'वि कु ति. ६. 'येन अ. ७-७. नास्ति अ. ८-८. नास्ति ति. ९-९. नास्ति वि'^{११} अ'^{१२} क रूप. १०. नास्ति वि'^{११} अ' कु.

‘दृष्टम् आनुशंस्यम्’ क्व गतम् । कः ‘तत् इदानीं सम्प्रतिपन्नः विभर्ति’ इति ॥ ४ ॥

मुद्रल० यत्त्वं चवनीचम् ‘अवमम् सर्वेषां देवानामादिभूतं’ तमसिम् पृच्छामि यन्मया पृष्टम्
तत् देवानाम् वृत्तः सः जभिः वि वीचते विविच्य कथयतु । किं पुनस्तत् पृच्छयत इति तदुच्यते ।
हे अग्ने! स्वशेषम् पूर्वम् पूर्वकालीनम् कृतम् भद्रं सोम्यः कृतं श्रेयः क्व गतम् कुत्रेदानीं
वर्तते । नूतनः भवतरः त्वचोऽन्यः कः पुरुषः तत् भद्रम् विभर्ति धारयति । यदि त्वयि
अवतिष्यत मम ईदृशी दशाऽपि नामविष्यत् । अतः तत् क्व गतमिति कथय ॥ ४ ॥

अमी ये देवाः स्थनं त्रिष्वारोचने दिवः ।

कद् व ऋतं कदनुतं कं प्रत्ना व आहुतिर्वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ५ ॥

अमी इति । ये । देवाः । स्थनं । त्रिषु । आ । रोचने । दिवः ।

कत् । वः । ऋतम् । कत् । अनृतम् । कं । प्रत्ना । वः । आऽहुतिः । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥

स्कन्द० अमी ये सूर्यं हे देवाः । स्थन । त्रिष्वेत्यर्थः । त्रिषु लोकेषु । ‘आरोचने दिवः दीप्ते दिवः’
सम्बन्धिन्वादित्यमण्डले । यच्छब्दभ्रुतेत्तच्छब्दोऽन्वाहार्यः । तान् पृच्छामि । कत् केत्यस्य
पर्यायः कच्छब्दः । क वः युष्माकम् ऋतम् सत्यम् । कत् क वा ‘अनृतम् असत्यम्’ ।
क वा ‘प्रत्ना पुराणो वः युष्माकम् अस्मत्प्रवृत्ता आहुतिः । सत्त्वास्त्यविवेकिभूता सूर्यं यज्जानं सन्ते
मामित आपदो न’ रक्षयेत्वेवमुपालम्भोऽयम् । वित्तम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ‘अमी मे’ ‘दिवः आरोचने आदित्ये त्रिषु स्थानेषु पौर्वापर्यभाविनां देवाः । मवध ।
पार्थिवाः च देवराणां आदित्यतेजोभिः अवष्टब्धा वर्तन्ते एवं माभ्यमिकाः । क वः गतम् आनुशंस्यम्,
क वा शाश्वतमयममानविषयम्, क वा जम्भाभिः पुरा भवद्भ्यः हुता आहुतिः’ ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे देवाः! त्रिषु पृथिव्यादिषु स्थानेषु ये अमी सूर्यम् स्थनं वर्तमाना भवध । यानि
स्थानानि दिवः शीतमानस्य सूर्यस्य आरोचने दीप्तिविषये वर्तन्ते । सूर्यप्रकाशेषु तेषु स्थानेषु
इत्यर्थः । तेषाम् वः युष्माकं सम्बन्धि सोमविषयम् कृतम् सत्यम् कत् कस्मिन्देवे वर्तते ।
अनृतम् द्वेषविषयम् असत्यं च कत् कुत्र गतम् । अपि च प्रत्ना विरकालीना वः युष्माकं
सम्बन्धिनी आहुतिः मया पूर्वमनुष्ठितो यागः क्व कुत्रासीत् । ईदृशभूतदुःखानुभवेन मया
पूर्वमनुष्ठितयागसमूहो युष्माकं प्रामोदित्यनुमिमे । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये विंशो वर्यः ॥

कद् व ऋतस्य घर्णसि कद् वरुणस्य चर्षणम् ।

कदर्यम्णो महस्पृधातिं कामेन दृष्ट्यां वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ६ ॥

१-१. दृष्ट्यां विं अ^१. २-२. नास्ति विं अ^२; तदानीं संप्रति तदाः विं विं अं ल. ३. नास्ति विं अ^३
कु. ४-४. सर्वेषामादिभूतं सूको. ५. ‘शतैव’ सूको. ६. नास्ति मे^४. ७. ‘चने दीप्ते च दिवः विषः स’
कु. ८. नास्ति अ. ९-९. नास्ति अ. १०-१०. नास्ति विं^५ अं^५ ल अर्थ. ११-११. नास्ति
विं अ^६. † ‘मतेः कुः ‘मती विं’; ‘मते च अं. ‡ नास्ति विं; ‘दे दे’ विं^६ अं^६ कु ल अर्थ.

कत् । वः । ऋतस्य । धर्णसि । कत् । वरुणस्य । चक्षसम् ।

कत् । अर्यम्णः । महः । पथा । अति । कामेम् । दुःऽऽप्यैः । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ६ ॥

स्कन्द० कत् वः क युष्माकम् ऋतस्य धर्णसि धारणं 'निस्सरति । असत्पमृताः' स्वेत्यर्थः । अथवा व इति निर्धारणे पथी । ऋतशब्देऽप्यादित्यवचनः । 'धर्णसि' (निष २, १) इत्यपि बलनाम् । क युष्माकं मध्ये आदित्यस्य भक्तानुग्रहसामर्थ्यरक्षणं बलम् । क वा वरुणस्य चक्षणम् । अकामकविवेकज्ञानमित्यर्थः । क वा अर्यम्णः महत्त्वम् । अतिशयवदेवतामाहात्म्यमित्यर्थः । एवमथमपि पूर्ववदुपालम्भः । पथा अति कामेम् दृढयः इतीये त्वाग्नीः । युष्मास्वसादान् स्वपृष्ठगमन पथेन वयमतिक्रामेमेत्साशास्महे । किम् । दृढयः दुर्धियः पापबुद्धीन् वृकप्रभृतीन् । वित्तम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'क युष्माकम्' आनृशंस्यस्य धारणं गतम्, क वा वरुणस्य पुण्यपापकृद्विषये दर्शनम्, क वा अर्यम्णः दानादिविषये महत्त्वम् । तस्य मार्गेण कृपाद् वृत्तीणां दुर्बुद्धीन् अति कामेम् ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे देवाः ! वः युष्माकं सम्बन्धिनः ऋतस्य सत्वस्य अभिमतफलप्रापणस्य धर्णसि धारणम् कत् कुत्र गतम् । वरुणस्य अनिष्टनिवारकस्य देवस्य चक्षणम् अनुग्रहदृष्ट्या दर्शनम् कत् क गतम् । महः महतो महानुभावस्य अर्यम्णः अरीणां नियन्तुरेतत्संज्ञस्य देवस्य सम्बन्धिता पथा शोभनमार्गेण इष्टदेशप्रापणम् कत् क गतम् । एतत्सर्वं युष्मास्वेव वर्तते । न कुत्रापि गतम् । अतो वयम् दृढयः दुर्धियः पापबुद्धीन् अस्मदनिष्टाचरणपथान् ज्ञान् अति कामेम् अतिवरेम । तैः कृताद् अस्मत्कृपातलक्षणाद् दुःखाद् वयमुत्तीर्णा भवेम । हे आवापृथिव्यौ ! मदीचमिदं जानीतम् ॥ ६ ॥

अहं सो अस्मि यः पुरा सुते वदामि कानि चित् ।

तं मा व्यन्त्याधोऽवृको न तृष्णजं मृगं वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ७ ॥

अहम् । सः । अस्मि । यः । पुरा । सुते । वदामि । कानि । चित् ।

तम् । मा । व्यन्ति । आऽऽर्ध्वः । वृकः । न । तृष्णाऽर्जम् । मृगम् । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ७ ॥

स्कन्द० अहम् अस्मि सः सन्त्रष्टयः यः पूर्वे सुते सोमे वदामि मृतेऽयं कृत् । उदितवान् । कानि चित् कान्यपि अन्यन्तोत्कृष्टानि स्तोत्राणि । तम् मा मा युष्माकं स्रोतारं सन्तम् व्यन्ति । वेतिरत्र खादन्तः । खादन्ति । असम्पाद्यमाना उद्वेगेन मारयन्तीरेत्यर्थः । के । उच्यते । आत्सः आत्मः कामा उच्यन्ते । वक्ष्ये भोक्ष्ये अर्थिन्यो हास्ये इत्येवमादयः कामाः । कथं खादन्ति । वृकः न तृष्णजम् मृगम् । तृष्णा ज्ञाता यस्य स तृष्णजः तृपित उच्यते । यथा वृकस्तृपितमुदकस्थानम् आगतं हरिणम् अन्ये वा मृगे कश्चिन् खादति तद्वदित्यर्थः नैतद्योग्यं युष्माकं स्तोत्रा सब्रह्म एवम् असम्पाद्यमानैः कामैः वाप्ये इत्येवमथमुपालम्भः । वित्तम् ॥ ७ ॥

- १-१. नास्ति अ. † अमृताः ति. २. नास्ति अ. ३. 'शब्देन' कु ति. ४. नास्ति ति. ५. यत्त्वा ति. ६. 'पथा मृको. ७. दुष्यः ति. ८-८. नास्ति वि' अ. ९. 'अस्यम् वि' अ. १०. 'द्विषय वि' अ. ११. च लरं. १२. ५६३९ ति । इ. १३. नास्ति मृको. १४. मन्त्रपर ति १५. पूर्वेषु अ. १६. तं ति. १७. 'व्यदि' कु; वेदि' अ ति. १८. अर्जम् अ. १९. नास्ति कु. २०-२०. 'स्वान् मा' कु. २१. अर्जम् अ कु.

वेङ्कट० अहम् सः अस्मि यः पुरा भवताम् सुते सोमे स्तोत्राणि कानि चित् वदामि । तम् मां
खादन्ति आभ्यः कामा न वक्ष्ये न दास्यामि न मोक्षये' इति । 'शुकः श्वा' लृष्णा जाता
वस्य तम् लृष्णजम् उदकस्वानं प्रति गच्छन्तम् मृगम् इवेति' ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे देवाः! पुरा पूर्वस्मिन् काले सुते युष्मदागार्ये सोमे अभिषुते कानि चित् कलिपुत्रानि
सोत्राणि यः अहम् वदामि उक्तवानस्मि तः एषाहम् अस्मि न त्वन्व्यः कश्चित् । तस्मात् किमर्थं मां
परित्यजथ । ते तादृशं माम् आभ्यः अभिलषितपुत्राद्यप्राप्या जनिताः मानस्यो भ्यथाः त्यन्ति
भक्षयन्ति । वृष्टान्तः । लृष्णजम् जातलृष्णे पिपासन्तम् उदकं प्रति गच्छन्तम् मृगम् इकः न
यथा भरण्यान्मा मध्येमार्गं भक्षयति तद्वत् ॥ ७ ॥

सं मां तपन्व्यभितः सपत्नीरिव पशैवः ।

मृगो न शिश्रा व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ८ ॥

सम् । मा । तपन्ति । अभितः । सपत्नीःऽऽन । पशैवः । मृगः । न । शिश्रा । वि । अदन्ति । मा ।
आऽध्यः । स्तोतारम् । ते । शतऽक्रतो इति शतऽक्रतो । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ८ ॥

स्कन्द० सम् मा तपन्ति तपिरत्र सामर्थ्यादन्तर्णीतण्यर्थः । 'मां सन्तापयन्ति' अभितः अभिशब्दाद्व्यमु-
भयार्थे तसिद्ध । वामपार्थेती इक्षिणराश्वतश्चेत्यर्थः । अधवा अग्रतः पृष्ठतश्चेत्यर्थः । सपत्नीरेव यथा
सपत्न्य एकं भर्तारमात्मानमेव वा^१ परस्परतः सन्तापयन्ति तद्वत् । काः सन्तापयन्ति । उच्यते ।
पशैवः कृपमित्यः । इष्टका वा इह पशैव उच्यन्ते । ताः हि 'कृपस्य पशुत्वादीनाः' । इमाः कृपमित्य
इष्टका वेत्यर्थः । किञ्च मृगः न शिश्रा^२ मृगशब्दोऽत्र मृषिकशब्दपर्यायः^३ । शिश्रमित्यपि ष्वा
शौचे, षी वैष्टन इत्यनयोरेण्यतरस्व^४ रूपम् । कथम् । धात्वादेः शकारस्य शकारश्छान्दसत्वात् ।
'घनर्थे कविधानं स्वास्तापाव्यापहनिपुष्पार्थम्' (पावा ३, ३, ५८) इति कर्मणि कप्रत्ययः ।
'दिवंचनप्रकरणे कृवादीनां के' (पाता ६, १, १२) इति द्विवंचनम् । 'अतिपिपासांश्च' (पा ७,
४, ७७) इत्यभ्यासस्येत्त्वम् । एवं^५ शिश्रमिति भवति । किं^६ पुनरत्र शिश्रशब्देनोच्यते । वाधितं
^७मृगम् । तद्वि शौचाहं^८ भवति अन्नमन्विरत्वात् । वेष्टितं^९ च तन्मुदापयन्ने^{१०} । अधवा^{११} शिश्रशब्दः
मज्जनवचनः । इह तु^{१२} तत्सारात्प्रात्^{१३} 'पुच्छं' शिश्रमुच्यते^{१४} । मृषिका^{१५} वाधितानि सूत्राणि पुच्छानि वा
तैश्चभाण्डे पूतभाण्डे^{१६} वा प्रक्षिप्य तत्रओत्पत्य व्यन्ति एवम् वि अदन्ति विविधं अदन्ति^{१७} खादन्ति
माम् आभ्यः यागादिकामाः । स्तोतारम् सन्तम् ते तव हे शतक्रतो बहुकर्मन् ! बहुप्रज्ञ वेन्द्र ! । नैतद्योगं
यत्तव त्वीता सन्नहम् एवम् असमगद्यमानैः^{१८} कामैः बाण्यै^{१९} इत्येवमुपालम्बः । वित्तम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सम् तपन्ति माम् अभितः सपत्नीरिव सपत्न्यः कृपपशैवः । मृषिकाः 'इव अन्नातानि'^{२०}

१. माय कृ. २. गोदयाणि मृको. ३-३. एकत्वा वि^१ कर्पे; पृथक्त्वा वि^२ अ^२; एकत्वं कृ.
४. इव कृ. ५-५. मां तार^३ मृको. ६. नास्ति अ. ७-७. कृत्वादीनाः वि. ८. नास्ति मृको.
९. मृषिका^३ वि १० इत्येताप्ये^४ वि. ११. एवं वि. १२. कथं वि. १३-१३. त्रुटितम् वि.
१४. वेष्टितं कृ. १५. 'तन्ने अ इव पुच्छं' अ^५. १६-१६. त्रुटितम् वि. † प्राष्ठः कृ. वि. १७. मृषिका
वि. † म्भरति अ. कृ. १८-१८. त्रुटितम् वि. १९. उच्यते अ^६. २०. बोध्यते कृ. २१-२१. स्तापि
नि^७ अ^७.

सूत्राणि वि अदन्ति । स्वाहाभिधानं वा स्वात् भिदनानि व्यदन्ति इति^१ । सन्तपन्ति मा^२ आद्यः कामाः स्तोतारम् ते शतक्रतो^३ । यथा प्रजतनानि वेष्टन्त्वन्वाहृतानि, तद्वत् कामा मां परिवृण्वन्ति^४ ॥ ८ ॥

मुद्रल० ऐन्द्रेया । हे इन्द्र! पशवः पार्श्वस्थानि अत्र सामर्थात् पार्श्वस्थानीयाः कृपभिक्षयः मा माम् अभितः सर्वतः मम तपन्ति सम्भक् पीडयन्ति । वृष्टान्तः । सानीदिव समान एकः पतिर्वासां वाः सपत्न्यः यथा एकं पतिम् अभितः पीडयन्ति । हे शतक्रतो! बहुविधकर्मन्! इन्द्र! ते तव स्तोतारम् मा माम् आन्नः असंपाद्यमानैर्वाग्दानादिभिस्त्वादिताः मानस्यः पीडाः वि अदन्ति विवधं भक्षयन्ति । वृष्टान्तः । मूषः न यथा सूयिकाः शिक्षा शिक्षेन कुर्वन्नेन वाषितानि अक्षरसंश्लिष्टानि सूत्राणि भक्षयन्ति, एवं माम् आन्नयः भक्षयन्ति । न केतव हे इन्द्र! तव स्तोतुन्वाद्यन् । तस्मात् कृपात् मामुत्तरय । अन्यत् समानम् ॥ ८ ॥

अमी ये सप्त रश्मयस्तत्रां मे नाभिरातता ।

त्रितस्तद् वेदाप्यः स जामित्वाय रेमति वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ९ ॥

अमी इति । ये । सप्त । रश्मयः । तत्र । मे । नाभिः । आतता ।

त्रितः । तद् । वेद । आप्यः । सः । जामित्वाय । रेमति । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ९ ॥

स्कन्द० अमी मे सप्त रश्मयः^१ आदित्यरश्मयः । तत्र तेषु मे मम नाभिः आतता नाभिरातवोऽत्र प्राण-मात्रोपलक्षणार्थो द्रष्टव्यः । प्राणः । आतता अवबद्धाऽऽद्यतेत्यर्थः । तत्रैतत् त्रितः नाम ऋषिः वेद । आप्यः आप्यपुत्रः । आत्मन एवायं परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेण प्रतिनिर्देशः । अहं त्रितो वेदमीत्यर्थः । कौत्सत्वेऽस्य सूक्तस्यऽविरुद्ध एव परोक्षेण^२ निर्देशः । विद्वांसश्च सः त्रितः जामित्वाय जामित्वायः समानजातीयवचनः^३ । समानजातीयत्वाद्यर्थम् । साहाय्यप्रति-पत्त्यर्थमित्यर्थः^४ । रेमति^५ अर्षतिकर्माऽयम् (तु. निष ३, १४) । स्तौति रश्मीन् । वित्तम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अमी ये सप्त आदित्यरश्मयः तेषु मम नाभिः आतता । ते हि सर्वेषां नाभियु सम्बद्धा भवन्ति । तमिममर्थम् अर्षा पुत्रः त्रितः जानाति । सः तेन आदित्येन जामित्वाय तद् अनुपालयितुं^६ स्तौति तान् रश्मीन् इति ॥ ९ ॥

मुद्रल० ये अमी शूलोके वर्तमानाः सप्त सप्तसङ्ख्याकाः रश्मयः सूर्यस्य किरणाः सन्ति तत्र तेषु सूर्य-रश्मिष्वध्यात्मं सप्तप्राणरूपेण वर्तमानेषु मे मदीया नाभिः आतता सम्बद्धा । ऋषिरारमान-मेव परोक्षतया निर्दिशति । त्रितः सीणेतमः तिरस्कृताज्ञानः आप्यः अर्षा पुत्रः ऋषिः तत् पूर्वोक्तं वृत्तान्तम् वेद विजानाति, नाप्यः । सः जानन् ऋषिः जामित्वाय कृपात् निर्गन्तुं^७ स्वाय रेमति तान् रश्मीन् स्तौति । अन्यत्समानम् ॥ ९ ॥

१. नास्ति वि^१ अ^२ ल रूपे, २. नास्ति कु, ३. इत्यन्ति वि^३ अ^४, ४. नास्ति सूको.

५. परोक्षरूपेण ति, ६. सानीदिव^५ ति, ७. तद्वन्वा^६ सूको, ८. रेमतिः सूको, ९. नास्ति वि^७, १०-१०. आदित्यसमानजातीयत्वाद्यर्थं तदनु तदनुपा^७ वि^८ अ^९; 'त्येन जामित्वा तदनु^८ वि^९ अ^{१०} ल रूपे,

अमी ये पञ्चोक्षणो मध्ये तस्थुर्महो दिवः ।

देवत्रा नु प्रवाच्यं सध्रीचीना नि वष्टुत्तित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १० ॥

अमी इति । ये । पञ्च । उक्षणः । मध्ये । तस्थुः । महः । दिवः ।

देवत्रा । नु । प्रवाच्यम् । सध्रीचीनाः । नि । वष्टुत्तुः । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १० ॥

स्कन्द० अमी ये पञ्च उक्षणः सेकारः । स्वेनस्वेन व्यापारेण बर्षितार इत्यर्थः । कतमे । 'तत्र इन्द्रस्तद्ब्रह्मस्तदभ्रिस्तदर्थमा' (अ १, ०७, ३) इत्यस्यामृचि धे पञ्च निगदिताः । मध्ये तस्थुः तिष्ठन्ति महः दिवः महतो सुलोकस्य । देवत्रा 'देवमनुष्यपुरुषपुरुषमन्वेष्यो द्वितीया-सप्तम्योर्वहुल्म्' (पा ५, ४, ५६) इति बाहुलकादयं प्रादेशः । वच्छन्द्युतेस्तच्छन्दोऽध्वाहृत्यः । तेषां देवानां नु क्षिप्रम् प्रवाच्यम् प्रकर्षेण वक्तव्यं स्तोत्रमस्माभिः । तत्रोष्यमानं श्रोतुम् सध्रीचीनाः सहस्रायं सध्रिरादेशोऽञ्जतानुत्तरपदे । अञ्जतिर्गोत्यर्थः । सद्वाञ्जन्तीति सध्रीचीनाः । सहस्रमन्-शीला इत्यर्थः । नि वष्टुत्तुः अस्मान् प्रति निवर्तन्वाम् । माऽन्यतो गमन् । अस्मान् प्रत्या-गच्छन्तिवत्यर्थः । वित्तम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'तत्र इन्द्रस्तद् ब्रह्मः' इत्यस्याम् ऋचि वक्ष्यमाणाः पञ्च अमी बर्षितारः ये मध्ये दिवः तिष्ठन्ति । तेषु देवेषु क्षिमे 'मया अभिलषिते' वाच्यम् । ते 'सहभूताः निवर्तन्तां' मां प्रति ॥ १० ॥

मुद्र० उक्षणः सेकारः कानामिधर्षुकाः पञ्च अग्निर्वायुः सूर्यश्चन्द्रमा विद्युदित्येवं पञ्चसहस्राकाः ये अमी दिवः महतो विस्तीर्णस्य सुलोकस्य मध्ये तस्थुः तिष्ठन्ति आसते । देवत्रा देवेषु नु क्षिप्रम् प्रवाच्यम् प्रसन्ननीयं देवानां योग्ये मदीयं स्तोत्रं प्रति सध्रीचीनाः सह अञ्जन्तो युगपदागच्छन्तः ते देवाः मदीयं परिचरणं स्वोक्तुर्वन्ति । तदनन्तरम् नि वष्टुत्तुः तृप्ताः सन्तो निवर्तन्ते च । अन्यत् समानम् ॥ १० ॥

इति पथमाष्टके सप्तमाध्याये एकविंशो वसो ॥

सुपर्णा एत आसते मध्ये आरोधने दिवः ।

ते संधन्ति पथो वृकं तरन्तं युहतीरपो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ११ ॥

सुपर्णाः । एते । आसते । मध्ये । आरोधने । दिवः ।

ते । संधन्ति । पथः । वृकम् । तरन्तम् । युहतीः । अपः । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥

स्कन्द० सुपर्णाः सुपर्णा इति रश्मिनाम (तु निष १, ५) । तच्छन्द्युतेस्तच्छन्दोऽध्वाहास्यः । ये रश्मयः एते आसते तिष्ठन्ति तन्मध्ये आरोधने दिवः आरोहति मयां दया रणश्चि वा तर्मांसीत्यारो-चनमादिर्वचनपङ्कलिमाहिनिप्रेतम् । यदेतदिवः मध्ये आदित्यमण्डलं तत्रेत्यर्थः । ते संधन्ति

१. नमिम् अ ति. २. ताम् अ कु. ३. नास्ति वि अ. ४-४. ना (१ नो) मिल वि अ. ५-५. सध्रीचीनां वरन्तु वि अ. कु लये; निवर्तन्तु क. ६. नास्ति सूको. ७. 'इत्येव' अ. ८. नास्ति अ; त्वम् कु ति. ९. '५' पा अ. १०. सपङ्के अ.

सेधतिर्गतिकर्मा (३. निघ २, १४)। सामध्यांश्चान्तर्णीतप्यर्थः। सुहोऽपि सोपसर्गाधो द्रष्टव्यः। लोहर्धे
लट्। अपगमयन्तु। पयः अस्मद्रमनमार्गादिमन् वृकम् तरन्तम् अस्मान् भक्षयितुमुत्तरन्तम्। महतीः
यद्गुहावदस्य महदाज्ञः पर्यायो यद्गुह्यन्दो द्रष्टव्यः। महतीरेताः सारस्वतीः अपः। वितम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० सुपतनाः एते^१ रश्मयः विवसन्ति स्वर्गलोकस्य^२ अपिधान आदित्यमण्डले। ते निषेचन्ति मार्गात्
अनुगच्छन्तम्^३ वृकम्, यः पशुषु इतेषु^४ मां भक्षयितुम्^५ कृपे अवलुके^६ दृष्ट्वा^७ सरस्वत्याः परमात्
कृत्वा तस्या महतीः आः^८ तरन्, तं कञ्चन वृकम् इति^९ ॥ ११ ॥

मुद्गल० सुपर्णाः शोभनपतनाः एते सूर्यरश्मयः आरोधने सर्वस्वावरके स्यात्ते दिनः अन्तरिक्षस्य
मध्ये आगते वर्तन्ते, ते सूर्यरश्मयः पयः मार्गात् वृकम् अरण्यधानम् सेधन्ति निवारयन्ति।
कीदृशम्। महतीः महतीः अपः तरन्तम् जातिक्रान्तम्। कृपपतनात्पूर्वं त्रिते दृष्ट्वा एनं भक्षयितुं
कञ्चिदरण्यधा महती नदी तितोर्युराजगाम स च सूर्यरश्मीन् दृष्ट्वा अयमवसरो न भवतीति
निवृत्ते। अतो रश्मयो वृकं निषेधन्तीत्युच्यते। निष्यं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

नव्यं तदुक्थ्यं हितं देवासः सुप्रवाचनम्।

ऋतमर्पन्ति सिन्धवः सत्यं ततान सूर्यो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १२ ॥

नव्यम्। तत्। उक्थ्यम्। हितम्। देवासः। सुप्रवाचनम्।

ऋतम्। अर्पन्ति। सिन्धवः। सत्यम्। ततान्। सूर्यः। वित्तम्। मे। अस्य। रोदसी इति ॥ १२ ॥

स्कन्द० तच्छब्दश्रुतेषांन्याससम्बन्धो वच्छन्दोऽव्याहर्तव्यः^१। यदस्माभिः कर्तुमुपक्रान्तम् नव्यम् नवम्।
अन्यैः^२ स्तोत्रभिरकृतपूर्वमित्यर्थः। तत्^३ उक्त्यम्^४ उक्त्यसाधोऽत्र उक्त्यपर्यायः स्तोत्रवचनः, न
प्रशस्त्यवचनः। युष्मत्स्तोत्रम्। कीदृशम्। हितम्। कस्यै। सामध्यांश्चान्तर्णीतप्यत्वात् अस्मभ्यम्,
युष्मभ्यं वा धीर्यवृद्धिकरत्वात्। तत् हे देवासः! सुप्रवाचनम् सुष्ठु प्रवाचनार्हम्^५। अत्यन्तोल्लेखे
पेत्यर्थः। अपवैवमन्ययात्पार्थिव्यार्थोऽज्ञा^६। युष्माकं माहात्म्यं नव्यम्^७। नीतेरर्चैतिकर्मण
इदं रूपम्। स्तुत्वम्। तत् प्रशस्त्यम् उक्त्यं च हितं च स्तोत्र्यः हे देवासः! सुप्रवाचनम्^८ सुष्ठु
प्रवाचनार्हम्^९। प्रशयापनार्हमित्यर्थः^{१०}। परोऽर्च्यो भिन्नं वाक्यम्। ऋतम् अर्पन्ति ऋतम्
(निघ १, १२) इत्युदकनाम। अर्पन्तीत्यपि ऋषो गतावित्यस्य चान्तर्णीतप्यार्थस्य अत्ययेनाथं शप्।
अर्तवन्तर्णीतप्यार्थस्य केटादं रूपम्। उदके^{११} गमयन्ति ब्रह्मन्तीत्यर्थः। सिन्धवः नद्यः। अथवा
ऋतशब्दोऽत्र यज्ञवचनः आदित्यवचनो वा। सिन्धवो रश्मय उच्यन्ते। यज्ञमादित्यं वा
प्रति रश्मयो गच्छन्तीत्यर्थः। सत्यम् ततान सूर्यः सूर्योऽपि सत्यम् अविसंवादि^{१२} स्वं ज्योतिस्त्रिष्वपि^{१३}
लोकेषु विस्तारयति। वितम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० नवतरम् उक्त्यार्हम् तत् स्तोत्रं^१ नवतसु निहितं^२ देवाः! शोभनप्रवाचनम्^३। उदकम्

१. ते वि लपं. २. 'लोके तस्य वि'. ३. अन्तर्णीतप्यं ल लपं. ४. इतेषु कु. ५. अक्षितम्
वि' ल लपं. ६. 'व[३]र्ध वि' अ. ७. इत्या वि' अ. ८-८. तरं वि' अ; तरन्तम् वि' अ
ल लपं. ९. सुष्ठु कु. १०. जाति कु. ११. व्याहारेः ति. १२. तत् अन्यैः सूको. १३. नास्ति
सूको. १४-१४. सुप्रवचनार्हं सुष्ठु वाचनार्हं अ. १५. 'व्यवार्थोऽज्ञा अ. १६. नव्योः अ ति.
१७. सुप्रवचनार्हं अ ति. १८-१८. नास्ति अ ति. १९. 'लवापनार्हं प्रशयापनार्थं' अ. २०-२०. तस्यो'
अ ति. २१-२१. नवतसु निहितं' लपं. २२. 'नवत' कु.

गमयन्ति नद्यः भवद्भिः प्रहिताः^१ । सूर्यः च खेजोभिः सत्यम् विलारयति ॥ १२ ॥

मुद्रल० हे देवाः! देवाः! नव्यम् नवतरम् उक्थ्यम् प्रशस्यं स्तुत्यर्हम् सुप्रवाचनम् सुष्टु कृतिवर्गिभर्वा-
चयितुं शक्यम् पूर्वभूतम् तत् भवदीयं कलम् हितम् युष्मासु निहितम् । अतो युष्मदीयेन
बलेन निम्नवः त्यन्दनदीला नद्यः श्रुतम् उदकम् अर्पयन्ति आलक्षराहित्येन सर्वदा प्रेरयन्ति ।
अशोभ्याः सत्यः प्रवहन्तीत्यर्थः । तथा सूर्यः सत्यम् सर्वदा विद्यमानं स्वकीयं तैः ततान
आतनोति विलारयति । अन्यत् समानम् ॥ १२ ॥

अग्ने तव त्यदुक्थ्यं देवेषुस्तयाप्यम् ।

स नः सत्तो मनुष्वदा देवान् यक्षि विदुष्टरो विचं मे अस्य रोदसी ॥ १३ ॥

अग्ने । तव । त्यत् । उक्थ्यम् । देवेषु । अस्ति । आप्यम् ।

सः । नः । सत्तः । मनुष्वत् । आ । देवान् । यक्षि । विदुःऽर्तरः । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १३ ॥

स्कन्द० तच्छब्दादसमानार्थत्वच्छब्दश्रुतेयोर्गार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । यद्विदमस्माभिः^१ कर्तुं
प्रकान्तम् हे अग्ने । तव त्यत् तव उक्थ्यम् स्तोत्रम् देवेषु निर्धारणे एषा सप्तमी । देवानां
मध्ये । अस्ति आप्यम् अस्ति च ज्ञातित्वं तथास्माभिः सह । ज्ञातिश्च त्वमस्माकमित्यर्थः । सर्वव-
ज्जानानां हि ज्ञातिभूतोऽग्निः । तद्विचरणवस्तूपेनोक्तम्—'आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानाम्'
(अ. १, ३१, १६) इति । य ईदृशोऽसि, सः नः तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । अस्माकमर्थाव । सतः
होतृत्वेन निषण्णः । होता भूत्वेत्यर्थः । कथम् । मनुष्वत् मनुष्यवत् । आ मर्यादायामाकारः ।
मर्यादया देवान् यक्षि यत् । विदुष्टरः 'अतिशयेन विद्वात् । किम् । सामर्थ्यात् यदृन् वाऽस्माकं वा
अकताम् । वित्तम्' ॥ १३ ॥

वेङ्कट० अग्ने! तव एतत् प्रशस्यम् देवेषु ज्ञातव्यम् अस्ति, सः त्वम् अस्माकं मनुष्यवत् येषां
निषण्णः देवान्^२ यत् विदुष्टरः ॥ १३ ॥

मुद्रल० हे अग्ने! तव उक्थ्यम् प्रशस्यम्^३ त्यत् श्रुतिषु प्रसिद्धम् आप्यम् आपिर्वन्द्युः, तस्य भावः ।
बान्धवम् देवेषु दानादिगुणयुक्तेषु इन्द्रादिषु अस्ति विद्यते । तस्मात् सः तादृशः विदुष्टरः
विदुष्टरः त्वम् नः अस्माकं यज्ञे सतः निषण्णः सन् देवान् तान् इन्द्रादीन् आ शास्त्रमर्यादया
यक्षि यत् इषिभिः पूजय । तत्र इष्टान्तः । मनुष्वत् यथा मनुष्यां यज्ञे तद्वत् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ १३ ॥

सत्तो होता मनुष्वदा देवां अच्छा विदुष्टरः ।

अग्निर्हव्या सुसुदति देवो देवेषु मेधिरो विचं मे अस्य रोदसी ॥ १४ ॥

सत्तः । होता । मनुष्वत् । आ । देवान् । अच्छ । विदुःऽर्तरः ।

अग्निः । हव्या । सुसुदति । देवः । देवेषु । मेधिरः । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १४ ॥

१. 'हितः कु.

२. यदस्मा' ति,

३-३. नास्ति अ.

४. 'वान् वन्दुं देवान् वि' अ.

स्कन्द० सतः^१ होता मनुष्यत्वं मनुष्यवद्भोग्दत्त्वेन निषण्णः । आ मर्षादया देवान् अञ्च आप्नुम् ।
 यष्टुमित्यर्थः । विदुष्टः^२ अग्निः हव्या हवीषि सुसूदति संस्करोति । वेदः देवेषु देवानां मध्ये
 मेधिरः यज्ञवान् । यज्ञकारीत्यर्थः । वितम् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० निषण्णः होता^३ वेद्याम् । मनुष्यत्वं विदुष्टः अग्निः हव्यानि आयाय देवान् प्रति प्रेरयति
 देवः देवेषु यज्ञिषः ॥ १४ ॥

मुद्रल० मनुष्यत्वं मनोरिव अस्माकं यज्ञे सतः निषण्णः होता देवानामाह्लाता विदुष्टः विदुष्टः
 देवः दानादिगुणयुक्तः देवेषु सर्वेषु इन्द्रादियु मध्ये मेधिरः मेधावी एवंभूतः अग्निः तान्
 देवान् अञ्च आभिमुख्येन हव्या हव्यानि अस्मदीयानि हवीषि । मर्षादायाम् आकारः ।
 शास्त्रमर्षादया यथाशास्त्रम् सुसूदति प्रेरयति । अन्यत् समानम् ॥ १४ ॥

ब्रह्मा कृणोति वरुणो गातुविदुं तमीमहे ।

व्यूणोति हृदा मुतिं नव्यो जायतामृतं वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १५ ॥

ब्रह्म । कृणोति । वरुणः । गातुऽविदुं । तम् । ईमहे ।

वि । उणोति । हृदा । मुतिम् । नव्यः । जायताम् । ऋतम् । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १५ ॥

स्कन्द० तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । यः ब्रह्मा स्तुतिकक्षणम् कृणोति^४ करोति^५ । करोतिरन्तर्णीत-
 ष्यर्थः । कारयति कामान्^६ स्तोत्रभिरात्मानं स्तावयतीत्यर्थः । कः । वरुणः गातुविदम् रामनस्य
 वेदितारम् । यज्ञान् प्रति गन्तुं ज्ञातारमित्यर्थः । तम् ईमहे याचामहे । किम् । उच्यते । वि उणोति
 लोडर्थेऽयं लट् । प्रकाशयतु । हृदा यज्ञार्थे एषा तृतीया । अस्मद्-उद्भवस्य । मातिम् ज्ञानम् ।
 मम मनसो ज्ञानमुत्पादयत्वित्यर्थः^७ । नव्यः स्तुत्यश्च जायताम् । ऋ । ऋतम् सप्तम्यर्थे
 द्वितीया^८ । ऋते यज्ञे मदीये । अथवा तृतीयपादः^९ प्रथमपादानन्तरं योजयितव्यः । यं ब्रह्म
 कृणोति वरुणः यश्च प्रकाशादिकरणेन सर्वप्राणिनां व्यूणोति हृदयस्य मतिं घटादितिपर्यं
 ज्ञानं तं वयमीमहे । नव्यो जायताम् ऋते अस्मदीये इति । वित्तम् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० स्तोत्रभ्यः परिवृद्धं^{१०} 'कर्म' वरुणः करोति^{११} । मार्गस्य लभयितारम् तम् वयम् अभियाचामहे
 कृपाद् उत्तरणम्^{१२} । 'स हृदयेनैव'^{१३} सुमतिं स्तोत्रभ्यः प्रकाशयति । सरकृत्यः^{१४} सन् अयुना अस्माकम्
 अस्मिन् कृपे पूर्णम् उदकं जनयतु ॥ १५ ॥

मुद्रल० यः वरुणः अतिष्ठस्य निवारयिता देवः ब्रह्म परिवृद्धं तद्रक्षणरूपं कर्म कृणोति करोति
 तम् तादृशम् गातुविदम् गातोर्माणस्य दुःखानां निवारकस्य लभयितारं वरुणम् ईमहे
 अभिमतफलं याचामहे । तस्मै^{१५} वरुणाय अयम् अस्मदीयः स्तोता हृदा हृदयेन मातिम् मननीयां

१. नास्ति अ. २. देवान् यष्टु देवा मनुष्यवद् वि^१ अ^२. ३. नास्ति ति. ४. नास्ति अ कु.
 ५. पादवती ति. ६. 'तीवः पार ति. ७. नवो ति. ८. परिवृद्धम् ऋ; परिवरणम् वि^१ अ^२.
 ९-१०. वधवगणः करोति यज्ञं प्रति वि^१ अ^२. ११. 'गार्हपत्यं ऋणं; 'रणां वि^१. १२-१३. सुहृदये^१ वि^१ अ^२.
 १४. संस्तुभ्यः (त्व्यः) अ^१ वि^१; संकृतः कु. १५. अस्म मै^१.

स्तुतिम् वि ऊर्णोति विवृणोति प्रकाशयति उच्चारयतीत्यर्थः । स्तोत्रम् नम्यः स्तुत्यो
वरुणोऽस्माकम् शतम् जागताम् सत्यभूतोऽस्तु ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये द्वाविंशो वर्गः ॥

असौ यः पन्था आदित्यो दिवि प्रवाच्यं कृतः ।

न स देवा अतिक्रमे तं मर्तासो न पश्यथ वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १६ ॥

असौ । यः । पन्थाः । आदित्यः । दिवि । प्रवाच्यम् । कृतः ।

न । सः । देवाः । अतिक्रमे । तम् । मर्तासिः । न । पश्यथ । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १६ ॥

स्कन्द० 'पन्थाः इति पततेर्गत्वर्थस्य'। गन्तृवचनो न मार्गशब्दपर्यायः । अन्तर्णीतमत्वर्थो वा ।
असौ यः उदयास्तमपलक्षितेन मार्गेण गन्ता सद्दानं वा आदित्यः प्रवाच्यम् । व्यत्ययेनात्र
नपुंसकता प्रकर्षेण स्तुतिवचनार्हः । दिवि प्रकाशकारणार्थम् कृतः स्थापितः । केन । सामर्थ्याद्युष्मा
भिरा^१ देवैर्वा विधाता वा । न सः हे देवाः । 'अतिक्रमे कृत्यार्थेऽयं केन' प्रत्ययः^२ । अतिक्रमवित्तव्यः ।
'प्रथमं स्तोत्रव्य इत्यर्थः । अपवा पन्था इति पथिशब्दो मार्गवचनः एव । आदित्यशब्दस्तु
आदित्यस्थाऽयम् आदित्य इति हृद्मर्थे न्यप्रत्ययो द्रष्टव्यः । पूर्वमर्थयोजना । असौ यः पन्था
आदित्यस्य स्मृतः प्रकर्षेण स्तुतिवचनार्हः कृतः^३ । केन । सामर्थ्यादादित्येनैव भवद्विवां
देवैर्विधाता वा । न स हे देवाः अतिक्रमवित्तव्यः^४ । केन । सामर्थ्यादादित्येनैव । तत्रादित्यो
नातिक्रामतीत्यर्थः । तम् आदित्यं तत्पर्यं वा हे मर्तासिः मनुष्याः^५ । न पश्यथ न जानीथ ।
अहं सम्बुद्धं जानामि न श्रूयमित्यर्थः^६ । वित्तम् ॥ १६ ॥

वेङ्कट० सर्वेषां स्तोत्रार्थम् यः श्रयम् आदित्यालयः पन्थाः दिवि कृतः । सः देवाः मनुष्यैः क्षुद्रैः
अतिक्रमितुं^७ न शक्यते । तम् इमं मनुष्याः^८ । न पश्यथ^९ अन्पुद्गवावहम्^{१०} ॥ १६ ॥

सुब्रह्म० पन्थाः सततगामी यः असौ आदित्यः दिवि सुलोके प्रवाच्यम् प्रकर्षेण वचने यथा भवति
तथा कृतः निर्मितः । यथा सर्वैः प्राणिभिर्दृश्यते तथा वर्तमान इत्यर्थः । हे देवाः ! सः
यत्रादित्यः युष्माभिरपि न अतिक्रमे अतिक्रमितुं न शक्यः । युष्मज्जीवनस्य तदाभक्तत्वात् ।
सति हि सूर्ये वसन्तादयः काला निष्पद्यन्ते । कालेषु च यागाः क्रियन्ते । यागेषु च स्तसु
भवतां जीवनम् । अतो युष्माभिरपि असौ नातिक्रमितव्यः । एवं च सति हे मर्तासिः ।
पापकृतो मनुष्याः ! तम् महानुभावं सूर्यम् न पश्यथ न जानीथ । एतच्च रूपे पातयित्वा
निर्गन्ती एकतद्विती प्रति निन्दन्म् । अहमेव मन्त्रद्रष्टा ए सूर्ये जानामि पापकृतौ युवां
जानीथ इति ॥ १६ ॥

त्रितः रूपेऽर्वाहितो देवान् हवत ऊतये ।

तच्छुश्राव वृहस्पतिः कृण्वन्नहरणादुरु वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १७ ॥

१-१. नास्ति अ. । २. योग्यत्वं ति. ३. 'श्रीद भवद्विवां ति. ४-५. नास्ति ति.
† कर्त्तुं अ. कु. ५. क्रामयित् अ. ६-६. न जानामीत्यर्थः अ. कु. ७. क्रमितुम् वि' अ. ८. पश्यन्ति कु.
९. 'पश्यन् पश्यामि वि' अ. १०. 'पश्यन्ति कु.

त्रितः । कूपे । अवहितः । देवान् । हवते । ऊतये ।

तत् । शुश्राव । बृहस्पतिः । कुर्वन् । अंहुरणात् । उरु । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥

स्कान्द० त्रितः मामादिः कूपे अवहितः अथो निहितः । पतित इत्यर्थः । देवान् हवते ऊतये भूतेऽयं लट् द्रष्टव्यः । आहुतवान् । यदि कुत्सस्वेदमार्षं ततोऽविरुद्ध एव परोक्षरूपेण प्रथम-
पुरूपेण निर्देशः । अथ तत् त्रितस्वेदमार्षम्, तत आत्मन एव परोक्षरूपेण प्रथमपुरूपेण
निर्देश इति व्याख्यातव्यम् । अहं त्रितनामा देवानाहुतवानित्यर्थः । किमर्थम् । ऊतये अस्मिन्
मानसे यज्ञे सोमेन तर्पणाय पालनाय वाऽऽत्मनः । तदाह्वानं श्रुतवान् बृहस्पतिः कुर्वन्
हेतावयं शतप्रस्थयो द्रष्टव्यः । प्रयोजनस्य हेतुत्वेन विवक्षा । करणेन हेतुना । कर्तुमित्यर्थः ।
'किम् । सामर्थ्याद्वक्षणं बोधार्थं वा । क्रियासामान्यत्वाद्वा करोतिरेकं रक्षणार्थं उत्तारणार्थं
वा । रक्षितुमुत्तारयितुं वेत्यर्थः । कुतः । अंहुरणात् अंहुराब्दः अंहइशब्दपर्यायस्त्वद्वात् अंहुरः ।
कः पुनरसौ । यदि रक्षणमत्र विवक्षितं ततः पापकर्मकारित्वाद् बृकः । अथोत्तरणं ततः
उद्वेगकरोत्पणादिभिरुत्तवात्कूपः । अंहुर एवांहुरणः । स्वार्थिको मशब्दः तादितो दोषस्तु
छान्दसत्वात् । पापकर्मकारिणो बृकात् उद्वेगकरतृणाद्युपेतात् वा कृपादित्यर्थः । उरु
क्रियाविशेषणमेतत् । विस्तीर्णम् । रक्षितुमुत्तारयितुं वा चिरमित्यर्थः । वित्तम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'यदा अस्य सूक्तस्य कुत्स एव दृष्टा इति दर्शनम् तदानीमियं योजना पुरा । अहम्
इव त्रितः कूपे पतितः सन् देवान् हवते स्म रक्षणाय तदानीं तस्य वचनम् बृहस्पतिः
एव शुश्राव, तस्य आह्वानान् तस्य विस्तीर्णं गमनमानीं कुर्वन् ॥ १० ॥

मुद्रल० कूपे अवहितः पतितः त्रितः एतत्संज्ञक ऋषिः ऊतये रक्षणाय देवान् हवते स्तुतिभिराकारयति ।
यदेतत् त्रितस्वाह्वानम् । बृहस्पतिः बृहता महता देवानां रक्षक एतत्संज्ञको देवः तत् आह्वानम् शुश्राव
श्रुतवान् । किं कुर्वन् । अंहुरणात् अंहसः पापरूपादस्मात् कृपापातादुपेतात् उरु विस्तीर्णं शोभनम्
कुर्वन् कुर्वन् ॥ १० ॥

अरुणो मां सकृद् बृकः पृथा यन्तं ददर्श हि ।

उज्जिह्वीते निचाय्या तथैव पृष्ट्यामयी वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १८ ॥

अरुणः । मां । सकृत् । बृकः । पृथा । यन्तम् । ददर्श । हि ।

उत् । जिह्वीते । निऽचार्य्य । तथ्याऽइव । पृष्टिऽआमयी । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १८ ॥

स्कान्द० अरुणः कारकवर्णः सकृद् बृकः पृथा स्वगृहरामनमार्गेण यन्तं गृहं प्रति गच्छन्तम् 'मा मां' ददर्श
दृष्टवान् । हि-शब्दस्तु पदपुरणः । उज्जिह्वीते निचाय्य ओहाइ गती । मृते चात्र लट्
द्रष्टव्यः । निचायतिरपि दर्शनार्थः प्रसिद्धः । एध्वा चोर्ध्वमगमत् । उदित इत्यर्थः ।

१. नास्ति ति. २. तत् वि ति. ३-३. नास्ति अ ४. 'येतवाहा इयः ति.
५-५. दीर्घानां ति. ६-६. त्रितार्या वि अ. ७. एयः वि. ८. नास्ति वि अ. ९. तः वि कर्पे.
१०. 'सि' वि अ. १०. कुर्वन् अ. ११-११. अन् कृपा उत्तरेण पृष्ठ वि अ. ११-११. नास्ति सूको.

कथम् । तद्येव पृष्ठधामनी पृष्ठिरिति पृष्ठमुच्यते । तस्यामर्षं रोगः । तद्वान् पृष्ठ्यामयी । यथा तद्वा नित्यकुटिलत्वात्पुपजातपृष्ठवेदनः तदपगमनार्थमुत्तिष्ठेत् तद्वदित्यर्थः । विताम् ॥ १८ ॥

षेडूट० तृषितं मां मार्गेण गच्छन्तं पृष्ठतः स्वितः कश्चित् अरणः^१ इकः ददर्श हि । दृष्ट्वा च^२ गमनार्थम्^३ उत् तिष्ठति । यथा तद्वा अनवरततक्षणान् जातपृष्ठवेदनः सन् उत्तिष्ठति तद्वद् इति^४ । यात्कपक्षे त्वुदितश्चन्द्रमा इति मन्त्रार्थः । तद्वृक्षतम्^५ पृष्ठश्चन्द्रमा भवति^६ विपुलज्यो-
तिष्को वा^७ विहृतज्योतिष्को वा^८ विकान्तज्योतिष्को वा । ... अरण आरोहणो^९ मासहृत्^{१०} मासानां चार्थमासानां च कर्ता भवति चन्द्रमाः । इकः पथा यन्तं ददर्श नक्षत्रगणम् । अभितिष्ठति निचाप्य येन-
नेन मोक्ष्यमाणो भवति चन्द्रमाः । तस्थुवन् इव पृष्ठरोगो^{११} (आ ५, २०-२३) इति ॥ १८ ॥

मुद्रल० अरणः अरणवर्णः लोहितवर्णः इकः अरण्यथा सहृत्^{१२} एकवारम् पथा यन्तम् मार्गेण गच्छन्तम्^{१३} मा माम् ददर्श हि दृष्टवान् । हि इति^{१४} पूरणः । निचाप्य दृष्ट्वा च मां विपुलुः^{१५} सन् उजिहीति उद्रच्छति स्म । दृष्टान्तः । तद्वा इव पृष्ठधामनी । यथा तक्षणजनितपृष्ठहेदाः तद्वा बर्षकी तदपनोदनाय ऊर्ध्वाभिमुखो भवति तद्वत् । हे चावापृथिवी^{१६} मदीयमिमं वृष्टान्तं जानीतम् । अन्वत् पूर्ववत् ॥ १८ ॥

एनाङ्गुषेण वयमिन्द्रवन्तोऽभि स्याम वृजने सर्ववीराः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १९ ॥

एना । आङ्गुषेण । वयम् । इन्द्रवन्तः । अभि । स्याम । वृजने । सर्ववीराः ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । मामहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १९ ॥

स्कन्द० एना-शब्दो अनेनेत्यस्यार्थः । अङ्गुषुः^१ शरीरावयववचनः । उष दाहे । अङ्गान्योपलि दहतीति अङ्गोपोऽन्वहूपः । स हि सम्बाधत्वात् पीडयत्यङ्गानि । ^२ 'अङ्गोष एवाऽऽङ्गुषुः' । अङ्गदसस्वादोकारस्य ऊकारः । अङ्गुषे भव आङ्गुषुः सोमः । अथवा आघोष्यतेऽसाविति आघोषः सोमः । आघोष एवाङ्गुषुः । अङ्गदसौ वणांगमन्वत्यस्यौ । एना आङ्गुषेण इति च दभयत्र हेतो तृतीया । अनेन कृपे प्रकल्पितेन सोमेन सोमेन वा हेतुना । वयम् इन्द्रवन्तः । इन्द्रः सहायभूतो येषां ते इन्द्रवन्तः । इन्द्रेण अनुगृह्यमाणा इत्यर्थः । अभि स्वाम अभिभवेम^३ शत्रून् इत्यादात्महे । वृजने । वृज्यते दोषेरिति वृजनः अविगुणो यज्ञः, सत्र । अथवा वृजनशब्दो बलनाम (उ. निघ २, ९) । सामर्थ्यादन्तर्णीतमत्यर्थः । सेनादिलक्षणेन बलेन तद्वति । सहभ्रामे इत्यर्थः । ^४ 'सर्ववीराः सर्वैः वीरैः' । ^५ पुत्रैः पौत्रैश्चोपेताः । तन्नः मित्रः इत्याद्युक्तार्थम् (अ. १, १४, १६ इ.) ॥ १९ ॥

षेडूट० अनेन स्तोत्रेण वयम् इन्द्रवन्तः सन्तः अभिभवेम पुत्रे शत्रून् अलङ्घितात्मदीयवीराः । अत्र वदन्ति —

१. तथा ति. २. अरणवर्णो कुः अरणे वि^१ अ^२. ३. नास्ति वि^३, ४. आगमना^४ वि^४ अ^५. ५. नास्ति कु. ६. इति वि^६. ७-९. नास्ति वि^७. ८. आरोहमाणः सूको. ९. नास्ति सूको. १०. कृपात् मे^{१०}. ११. अमच्छन्तं सूको. १२. दिहृष्टः सूको. १३. आङ्गु^{१३} ति. १४-१५. अंगोष ता अङ्गुषुः ति. १५. अभिभवेम ति. १६-१७. नास्ति ति.

'मितं गाल्वनुगच्छन्तं' कूराः सात्पावकीभृताः ।

'कृते प्रक्षिप्य' िगाः सर्वाः । तत एवापवर्हिरे' ॥

'य तत्र सुधुवे सोमं मन्त्रविन्मन्त्रवित्तमः ।

'दिवाश्वावाहयत्सर्वास्तच्छुश्रावः' बृहस्पतिः' ॥

बृहस्पतिप्रचोदिता 'विश्वे देवगणास्त्रयः' ।

जग्मुस्त्रितस्य तं षष्ठे भागात् नष्टदुस्वह' ॥

'कुत्सश्च कृते पतितस्तेनैवेहानुष्ठावति ।

सूक्तैर्न त्रितदृष्टेन स्वयं वा दृष्टवानिदम् ॥

वित एवाथवा दृष्टा ननु' कुत्सस्य दर्शने ।

विरुध्यतेऽरुषी मेति माध्वन्दस्तत्र का गतिः ॥

उच्यते षडकारस्य वितस्याप्यमिदं मतम् ।

'अन्यथाऽपि पदच्छेदस्तत्र' वास्केन' दर्शितः' ॥ इति' ॥

मुद्रल० आहूपेण आघोषणघोष्येन एना एतेन स्तोत्रेण हेतुसूतेन इन्द्रवन्तः अनुम्रादकेणेत्रेण युक्ताः सर्ववीराः सर्ववीरैः पुत्रैः पौत्रादिभिर्घोषिताः सन्तः वयम् वृजने सङ्ग्रामे अभि स्थानं याम् अभिभवेम । तत् इदम् असदीये वचने मित्राद्यः मनहन्ताम् पूजयन्तु । पालयन्त्यर्थः । उत देवतासमुचये ॥ १९ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये त्रयोविंशो वसो ॥

इति प्रथमे मण्डले पञ्चमोऽनुवाकः ॥

[१०६]

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमृतये मारुतं शर्षो अर्दिति हवामहे ।

रथं न दुर्गाद् वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अर्हसो निर्विपत्तन ॥ १ ॥

इन्द्रम् । मित्रम् । वरुणम् । अग्निम् । ऊतये । मारुतम् । शर्षः । अर्दितिम् । हवामहे ।

रथम् । न । दुःऽगात् । वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अर्हसः । निः । विपत्तन ॥ १ ॥

स्कन्द० इन्द्रम् च मित्रम् च वरुणम् च अग्निम् च ऊतये तृणाय पालनाय वाऽऽत्मनः मारुतम् च शर्षः सेनालक्षणे बलम् अर्दितिम् च हवामहे 'आह्वयामः । किञ्च रथम् न' दुर्गाद् यथा रथी दुर्गाद् प्रदेनादर्थं रक्षति एवं हे वसवः ! सुदानवः ! शोभनदातारः ! शोभनदानाः ! वा

१. गाल्वनुगच्छन्तं वि' अ'. २-२. नास्ति वि' अ'. ि' नास्ति वि' अ'. ३-२. नास्ति वि' अ'.
 ि 'नवन्' कु. ि' दिवाहयत्सर्वा' वि' अ' कु. लः 'अ ह' लरे. ४-४. निर्विदेव' वि'. ५. तु. वृदे
 ३. १३२; १३३; १३६. ६. न ड कु. ७-७. वा विपद' वि'. ८. तु. वा ५, २१. ९. नास्ति कु.
 १०-१०. नास्ति ति. ११. नास्ति अ.

विश्वस्मात् सर्वस्मात् अंहसः पापात् 'नः अस्मान्' निः पिपर्तनं पुं पालनपूरणयोः । निःश्रयेन पालयत रक्षत । यथा नमं केनचिदपि पापेन न सम्बन्ध्यामहे तथा कुरुतेत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० कुत्सः । इन्द्रादीन् मारुतम् च वेवो^१ रक्षणार्थं हवामहे^२ । एषु चाहूपमानेषु^३ पूर्यं च वसवः । रथम् इव सारथयोः^४ दुर्गात्, अस्मान् सर्वस्मात् पापात् निः पारयत ॥ १ ॥

मुद्रल० षोडशेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्र 'हन्द्रम्' इति सप्तमं प्रथमं सूक्तम् । अनुवर्तमानत्वात् कुत्स ऋषिः^५ । त्रितस्यु वाविशिष्टत्वात् तत्रैव विकल्पितः । तेनेह^६ नानुवर्तते । अन्त्या विष्णुप् । शिष्टा ऋत्विजः । विश्वे देवाः देवता^७ ॥

ऊतये रक्षणाय वयमिन्द्रादीन् मारुतम् शर्षः मरुत्समुद्गरूपं बलं च हवामहे आह्वयामहे । वसवः ! निवासवितारः ! भुशतवः ! क्षोभनदाना इन्द्रादयः ! विश्वस्मात् सर्वस्मात् अंहसः पापात् नः अस्मात् निः पिपर्तनं निर्गमय्य पालयत । रथान्तः । रथम् न दुर्गात् गन्तुमशक्यत्वात् निःश्रोत्रतात् स्थानात् सारथयो यथा रथं पालयन्ति तद्वत् ॥ १ ॥

त आदित्या आ गता सर्वतातये भूत देवा वृत्रतूर्येषु शंभुवः ।

रथं न दुर्गाद् वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अहंसो निष्पिपर्तन ॥ २ ॥

ते । आदित्याः । आ । गत् । सर्वतातये । भूत । देवाः । वृत्रतूर्येषु । शंभुवः । रथंम् । न । दुःश्यात् । वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ २ ॥

स्कन्द० ते आदित्याः तच्छब्दश्रुतेर्वीर्याद्यसम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः^८ । यान् परया भक्त्या आह्वयामि पूर्यं ते हे आदित्याः । आ गत आगच्छत । किमर्थम् । सर्वतातये 'सर्वदेवातातित्' (पा ४, ४, १४०) इत्येवं स्वार्थं तात्पर्यत्ययः । सर्वस्मै अस्मद्यागाय । अथवा ततोत्प्लुतातिशयो द्यागसन्तति-वचनः । सर्वस्यै द्यागसन्तरथै । सर्वानस्मद्यागान् अविज्ञेन सम्पादयितुमित्यर्थः । किञ्च भूत भवत अस्माकं दे देवाः । इन्द्रतूर्येषु वृत्रतूर्यशब्दः सङ्ग्रामनाम (वृ निघ २, १७) । सङ्ग्रामेषु शंभुवः 'शम्' (निघ ३, ६) इति सुखनाम । भवतिरप्यत्र सामर्थ्यादन्तर्णीतण्यर्थः । सुखस्य भाववितारः । शत्रुप्रलक्षणं सुखम्^९ अस्मान् प्रापयतेत्यर्थः । किञ्च रथं न ॥ २ ॥

वेङ्कट० ते शूषम् आदित्याः । आ गच्छत यज्ञाय^{१०} । भवत च देवाः । सङ्ग्रामेषु सुखस्य भाववितारः ॥ २ ॥

मुद्रल० हे आदित्याः ! अदितेः पुत्राः ! देवाः ! ते शूषम् सर्वतातये सर्वैर्वीरपुरुषैः तातये तत्राय विस्मृ-रिचाय युद्धाय । युद्धेऽस्माकं साहाय्यं कर्तुमित्यर्थः । आ गत आगच्छत । अपि च वृत्रतूर्येषु सङ्ग्रामेषु शंभुवः सुखस्य भाववितारः भूत भवत ॥ २ ॥

अवन्तु नः पितरः सुप्रवाचना उत देवी देवपुत्रे ऋतावृधा ।

रथं न दुर्गाद् वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अहंसो निष्पिपर्तन ॥ ३ ॥

१-१. नास्ति सूक्तो. २. नास्ति वि' अ'. ३. शया(१) हवामहे वि' अ'. ४. चाहूपमा' वि'. ५. 'नः क्षोभनदानाः' वि' अ'. ६. नास्ति मे'. ७. तेन सूक्तो. ८. 'दार्थः अ. ९. 'तिरत्र वि. १०. नास्ति वि. ११. यज्ञाय वि' अ'; यज्ञाय वि' अ' कु ङ्ङ् अयं.

अवन्तु । नः । पितरः । सुऽद्रावचनाः । उत । देवी इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे । ऋतुऽवर्धा ।
रथम् । न । दुःऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ३ ॥

स्कन्द० अवन्तु पालयन्तु नः अस्मान् पितरः । कीदृशाः । सुप्रवाचनाः 'प्रोच्यन्ते देवतागुणाः'
अनेनेति प्रवाचनं स्तोत्रम् । छान्दसं दीर्घत्वम् । शोभनं प्रवाचनं येषां ते सुप्रवाचनाः ।
सुस्तुतश्च इत्यर्थः । न च केवलाः पितरः । किं तर्हि । उत देवा देव्यावपि चावापृथिव्यौ ।
कीदृश्यौ । देवपुत्रे देवाः पुत्रभूता ययोस्ते देवपुत्रे । देवानां मातृभूते इत्यर्थः । अनाद्या
सत्यस्य यज्ञस्य उदकस्य वा स्नेनस्नेन व्यापारेण वर्धयिष्यौ । किञ्च रथं न इत्याशुकार्थम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० रक्षन्तु अस्मात् पितरः सुलोभाः । अपि च देव्यौ चावापृथिव्यौ यज्ञस्य वर्धयिष्यौ
ययोः 'सर्वे देवाः' पुत्राः 'ते देवपुत्रे' ॥ ३ ॥

मुद्रल० नः अस्मात् पितरः अग्निव्यासादयः अवन्तु रक्षन्तु । कीदृशाः । सुप्रवाचनाः सुखेन प्रवक्तुं
स्रोतुं शक्याः । उत अपि च देवपुत्रे देवाः सर्वे पुत्रस्थानीया ययोस्ते ऋताद्या ऋतस्य सत्यस्य
वर्धयिष्यौ देवी देवनादिगुणयुक्ते चावापृथिव्यौ अस्मान् रक्षताम् । अन्यत् समानम् ॥ ३ ॥

नराशंसं वाजिनं वाजयन्निह क्षयद्दीरं पूषणं सुश्रीरमहे ।

रथं न दुर्गाद् वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निर्षिपर्तन ॥ ४ ॥

नराशंसम् । वाजिनम् । वाजयन् । इह । क्षयत्ऽदीरम् । पूषणम् । सुश्रीः । रमहे ।
रथम् । न । दुःऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ४ ॥

स्कन्द० नराशंसम्^१ नराशंसोऽभिर्यज्ञो वा तम्, वाजिनम् इविलक्षणेन सौतृभ्यो देयेन वा अग्नेन तद्वन्तम्
वाजयन् 'वाजयति' (निघ ३, १४) इत्यर्चतिकर्मा । बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम् । स्तुवन्तः इह
कर्मणि । न च केवलं नराशंसम् । किं तर्हि । क्षयद्दीरं पूषणम् किं निवासगतयोः । वीराणां निवासमिता
क्षयद्दीरः । षष्ठीसमासे छान्दसः पूर्वनिपातः क्षयच्छब्दस्य । पूषा छलं गच्छन् सर्ववीरान्
स्वेत्ने स्थाने निवासयति तेनासौ क्षयद्दीर इत्युच्यते । तं क्षयद्दीरं पूषणं सुश्रीः 'सुश्रीम्'
(निघ ३, ६) इति सुखनाम । सुश्रीर्दिविभिः स्तोत्रेण । रमहे वाचामहे । छिन् । सामर्थ्यादभिप्रेतम् ।
अथवा सुश्रीरित्येषैव द्वितीयार्थे तृतीया । सुखानि वाचामह इति । किञ्च रथम् न ॥ ४ ॥

वेङ्कट० नराशंसम्^२ अग्निं ययं इविष्मन्तम् अर्चयन्तः अस्मिन् कर्मणि अपितवीरं बलिनं पूषणं च^३ ॥४॥

मुद्रल० नराशंसम् नरैः शंसनीयम् वाजिनम् अक्षयन्तमग्निम् वाजयन् उपवाजयन् प्रज्वलयन् इह
अस्मिन् काले सौमीति शेषः । तथा क्षयद्दीरम् अतिबलिनं अस्मिन् सर्वे वीराः क्षीयन्ते
पूर्वरूपम् पूषणम् षोडशं देवम् सुश्रीः सुखकरः स्तोत्रैर्दुभूतैः रमहे वाचामहे अभीष्टं
प्राप्तयामहे । ^४अन्यत् समानम्^५ ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति अ; 'भते देवतागणाः कु. २. नास्ति न. ३. नास्ति वि'. ४-४. सर्वदेवाः वि'
छलं. ५-५. नास्ति वि'^६ अ' कु ल छलं. ६. नास्ति मूको. ७. सुश्रीरिति वि. ८. नास्ति वि'^९
अ' छलं. ९. च यम् वि' अ'. १०. अतः परम् 'सुखायुद्दिश्य वाचामहे' इति वाक्यवृत्तिः इ. (उ. वै १,
१०, १; १, ४). ११-११. नास्ति मूको.

वृहस्पते सदभिर्भः सुगं कृधि शं योर्यत् ते मनुर्हितं तदीमहे ।

रथं न दुर्गाद् वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ५ ॥

वृहस्पते । सदम् । इत् । नः । सुग्मम् । कृधि । शम् । योः । यत् । ते । मनुःऽहितम् । तत् ।
ईमहे । रथम् । न । दुःऽगात् । वसवः । सुःऽदानवः । विश्वस्मान् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥

स्कन्द० वृहस्पते । सदम् इत् सदमिति सदेत्यस्य पर्यायः । इच्छन्दोऽय एवार्थः । सदैव नः अस्माकम्
सुगम् कृधि सुगमित्यपठितमपि सुखनाम द्रष्टव्यम् । 'असन्वमिन्द्र वरिवः सुगं कृधि' (श्र १,
१०२, ४) इति यथा । सुखं कुरु । न च केवलं सुखम् । किं तर्हि । शम् शमे च ।
कस्य । सामभ्यादुत्पन्नानामनिष्टानां रोगादीनाम् । योः यौतिः पृथग्भावार्थः । पृथग्भावं च ।
असन्वन्धं वेत्यर्थः । केन । सामभ्यादुत्पित्सुभिरनिष्टैः । अथवा सुखमधिगम्यत इति सुगं
सुखभमत्रोच्यते । शं योरित्येताभ्यां वारूप सम्बन्धः । स्वभ्रिगमम् उत्पन्नरोगाद्युपशमम्
वत्पित्सुभिरनिष्टासम्बन्धं च नः कुर्वित्यर्थः । यत् ते तव मनुर्हितम् मनुष्यहितं च किञ्चिद् तत्
सर्वम् ईमहे वषम् । किञ्च रथम् न ॥ ५ ॥

वेङ्कट० वृहस्पते । सदा एव अस्माकं सुखं कुरु । यत् तव शम् च योः च मनुष्यहितं तत् याचामहे ॥ ५ ॥

सुब्रह्म० वृहस्पते । सदम् इत् सदैव नः अस्माकम् सुगम् सुखम् कृधि कुरु । अपि च ते तव
स्वभूतम् शम् शमनीयानां रोगाणाम् उपशमनम् योः पृथक्कर्तव्यानां भयानां धावने
पृथक्करणम् मनुर्हितम् मनुना वक्षणा हितं स्वस्ववस्थापितम् एवंविधे शमने धावने च
यद्यस्ति तत् ईमहे याचामहे । 'अन्वत् समानम्' ॥ ५ ॥

इन्द्रं कुत्सो वृत्रहणं शचीपतिं काटे निवाळह ऋषिराहुतये ।

रथं न दुर्गाद् वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ६ ॥

इन्द्रम् । कुत्सः । वृत्रऽहर्णम् । शचीऽपतिम् । काटे । निऽवाळहः । ऋषिः । अहुत् । कुतये ।
रथम् । न । दुःऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ६ ॥

स्कन्द० द्वितीयपादस्यम् अहुत् इत्याख्यालं साकाङ्क्षत्वात् प्रथमपादेऽप्यनुषङ्ग्यम् । इन्द्रम् कुत्सः अहुत्
आहुतवान् कुत्सनामायसृषिः । आत्मन एवार्थं परोक्षरूपेण प्रतिनिर्देशः । अहं कुत्साख्य ऋषि-
राहुतवानित्यर्थः । कीदृशम् । वृत्रहणम् वृत्रस्य हन्तारम् । शचीपतिम् वाच्यारुच्यथाः स्वभार्यायाः
भर्तारम् । कर्मनाम वा शचीशब्दाः (तु. निघ २, १) । सर्वेषां कर्मणामधिपतिम् । न केवलं
कुत्सः । किं तर्हि । काटे निवाळहः ऋषिः अहुत् 'काटः' (निघ ३, २३) इति कृपनाम । निवाळहः
इति निवृत्तशब्दः प्रकृतः । निवृत्तशब्दं निरुक्तमिति यथा । अतिप्रायेण वाच्यतेऽसाविति निवाळहः ।
कृतेऽतिसम्भावेत्वात् कुवत्यातिशयेन वाच्यमानस्त्रितो नामापर ऋषिराहुतवानित्यर्थः । किमर्थम् ।
कुतये वर्षणाय पालनाय वाऽऽत्मनः । किञ्च रथम् न ॥ ६ ॥

वेङ्कट० इन्द्रम् कृपे पतितः कृपे' निवध्यमानो वा कृतः ऋषिः कर्मपतिम् शशूणां इन्दारं
रक्षणाय अहत् ॥ ६ ॥

मुद्गल० काटे कृपे निवाहः निपातितः कृतः ऋषिः ऊतये रक्षणाय इन्द्रम् अहत् आह्वयति स्म ।
कीदृशम् । वृत्तणम् शशूणां इन्दारम् शचीपतिम् 'शची' (निघ २, १) इति कर्मनाम । सर्वेषां कर्मणां
पालयितारम् ॥ ६ ॥

देवैर्नो देव्यार्दितिर्नि पातु देवस्त्राता त्रायतामप्रयुच्छन् ।

तत्रो मित्रो वरुणो मामहन्तामर्दितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ७ ॥

देवैः । नः । देवी । अर्दितिः । नि । पातु । देवः । त्राता । त्रायताम् । अप्रयुच्छन् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अर्दितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः । ॥ ७ ॥

स्कन्द० देवैः इन्द्रादिभिः सह नः अस्मान् देवी अर्दितिः नि पातु नियमेन रक्षतु । न च केवला ।
किं तर्हि । देवः च सविता वा आदित्यो वा अग्नेो वा कश्चित् सर्वप्राणिनाम् त्राता अस्मा-
नपि त्रायताम् अप्रयुच्छन् दुष्क प्रमादे । अप्रमाद्यन् । मद्गताऽऽदरेणेत्यर्थः । तत् नः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० देवैः सह देवी अर्दितिः अस्मान् रक्षतु, देवः त्राता सविता च त्रायताम् अप्रमाद्यति ॥ ७ ॥

मुद्गल० देवी दानादिगुणयुक्ता अर्दितिः देवमाता देवैः दानादिगुणयुक्तैः स्वकीयैः पुत्रैः सह नः
अस्मान् नि पातु नितरां रक्षतु । देवः दीप्यमानः त्राता सर्वेषां रक्षकः सविता अप्रयुच्छन्
अप्रमाद्यन् अस्मद्दक्षणे आगच्छकः सन् त्रायताम् अस्मान् पालयतु । यदनेन सूक्तेनास्माभिः
प्रार्थितम् नः अस्मदीयम् तत् मित्रादयः षट् देवताः नमहन्ताम् पूजयन्तु ॥ ७ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये चतुर्विंशो वगैः ॥

[१०७]

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवेता मृळ्यन्तः ।

आ वोऽर्वाचीं सुमतिर्वृत्त्यादंहोश्चिद्वा वरिवोवित्तरासत् ॥ १ ॥

यज्ञः । देवानाम् । प्रति । एति । सुम्नम् । आदित्यासः । भवेत । मृळ्यन्तः ।

आ । वः । अर्वाचीं । सुमतिः । वृत्त्यात् । अंहोः । चित् । वा । वरिवोवित्तरा । असत् ॥ १ ॥

स्कन्द० अयं मदीयः यज्ञः सुम्नाकम् देवानाम् प्रति एति सुम्नम् सुखं प्रति साधनतामानाच्छति । इष्टैः
इविभिः स्तुतिभिश्च सम्बन्धान् सुखकरतां प्रतिपद्यत इत्यर्थः । यत् एवमतो प्रवीमि । हे
आदित्यासः ! भवेत अस्माकम् मृळ्यन्तः प्रथमासमानाधिकरणोऽयं शत्रुप्रत्ययः छान्दसत्वात् ।
सुखयितार इत्यर्थः । अपवा भवतेति भवतिः सामर्थ्यात् प्राप्त्यर्थः । प्राप्नुत । इमं

यज्ञम् आगच्छतेत्यर्थः^१ । किञ्च वः युष्माकम् सुमतिः शोभनात्प्रह्वारिमिका बुद्धिः अर्वाची अस्मदभिसुखी आ वक्तृत्वात् पुनःपुनरावर्ततेत्याशान्शब्दे । अंहोः चित् पापस्यापि । निहृष्टस्यापि यष्टुरित्यर्थः । वा वरिवोवितरा 'वरिवः' (निघ २, १०) इति धननाम । विन्दतिर्लभार्थः । सामर्थ्याच्चात्रा-
मन्तर्गीत्यर्थः । धनत्यागितयेन लम्भयित्री । अत् भवति । निहृष्टायाऽपि यष्टे वा^२ धनमतिशयेन
ददातीत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० यज्ञः देवानाम् सुखम्^३ प्रति गच्छति । आदिस्थाः^४ भवत सुखयन्तोऽस्मान्^५ । युष्माकम् असाद्विषया
सुमतिः पुनःपुनरावर्तताम् । अत्यन्तपापसा अपि वरिद्वय वा^६ अत्यन्तं धनस्य^७ लम्भयित्री
भवति ॥ १ ॥

सुद्वल० 'यज्ञो देवानाम्' इति सूत्रं द्वितीयं सूत्रम् । कुत्स ऋषिः^१ । त्रिष्टुप् छन्दः^२ । विधे
देवा देवता^३ ॥

अस्मद्वीथः यज्ञः देवानाम् इन्द्रादीनाम् सुज्ञम् सुखम् प्रति एति प्राप्नोतु । अपि च हे
आदिस्थाः ! आदिस्थाः ! सुखयन्तः अस्मान् सुखयन्तः भवत । यथा वः युष्माकम् सुमतिः
शोभना मतिः भद्राऽनुग्रहपरा बुद्धिः अर्वाची अस्मदभिसुखी आ वक्तृत्वात् आवर्तताम् । वा मतिः
अंहोः चित् वारिष्ये प्राप्तस्यापि पुरुषस्य वरिवोवितरा 'वरिवः' इति धननाम । अतिशयेन धनस्य
लम्भयित्री^४ अत्तं भवेत्, सैषा मणिरस्मान् रक्षितुं वर्ततामित्यर्थः ॥ १ ॥

उपे नो देवा अवृसा गमन्त्वङ्गिरसां सामंभिः स्तुयमानाः ।

इन्द्रं इन्द्रियैर्मरुतो मरुद्गिरादित्यैर्नो अर्दितिः शर्म यंसत् ॥ २ ॥

उपे । नः । देवाः । अवृसा । आ । गमन्तु । अङ्गिरसाम् । सामंभिः । स्तुयमानाः ।

इन्द्रः । इन्द्रियैः । मरुतैः । मरुतङ्गिरैः । आदित्यैः । नः । अर्दितिः । शर्म । यंसत् ॥ २ ॥

स्कन्द० नः अस्मान् देवाः इन्द्रादयः अवसा पाहनेन तर्पणेन वा । तर्पणार्थं पाहणार्थं वेत्यर्थः ।
उप आ गमन्तु उपागच्छन्तु । अङ्गिरसाम् सामभिः स्तुयमानाः अङ्गिरसामिति 'अविमृगकुत्सवसिष्ठ-
सोतमाङ्गिरोन्वय' (या २, ४, ६५) इत्येवं बहुषु लुप्तप्रत्ययकमपरत्यप्रत्ययान्तं ब्रह्मणम् ।
पुत्रपौत्रावपेक्षया बहुवचनम् । सामशब्दोऽपि सामसम्बन्धात् सामसादश्वाहा स्तोत्रवचनः ।
अस्माकमङ्गिरोऽपत्यभूतानां कुत्सप्रभृतीनां स्वभूतैः सामसम्बन्धिभिः सुखकरत्वादिना सादृश्येन
वा सामसद्वैतैः स्तुयमाना इत्यर्थः । आगत्य च इन्द्रः इन्द्रियैः इन्द्रजुष्टा अनेन्द्रियशब्देन
उच्यन्ते । ये इन्द्रस्य शिष्याः देवास्तेऽस्महेन्द्र इत्यर्थः । मरुतः मरुद्भिः मरुद्गिरिति
मरुत्सादृश्यत्वात् मरुद्गुहा उच्यन्ते । ये मरुतां शिष्यास्तेऽसह मरुत इत्यर्थः । आदित्यैः च
सह नः अस्मभ्यम् आदितः शर्म गृहे वा सुखे वा यंसत् यच्छतु ददातु ॥ २ ॥

वेङ्कट० उपगच्छन्तु अस्मान् देवाः रक्षणेन सह अङ्गिरसाम् सामभिः स्तुयमानाः । इन्द्रः बलैः, मरुतः च
प्राणैः, आदित्यः च अर्दितिः अस्मभ्यं सुखं यच्छतु ॥ २ ॥

१. आगते^१ सूको. २. सा सूको. ३. नाति वि^२ अं कु छ लपे. ४. 'यन्तः वि^३ अं कु
छ लपे. ५-५. गामनायनस्य वि^४ कु; 'नस या वि^५ अं. ६. नाति मै^६. ७. 'विषी या सूको. ८. नासि
सूको.

सुद्रल० देवाः दानादिगुणयुक्ताः सर्वे देवाः अथवा इत्येत युक्ताः नः अस्मान् स्तोत्रं उप आ ममन्तु
उपागच्छन्तु प्राप्नुवन्तु । कथस्मृताः । अङ्गिरसाम् एतत्संज्ञकानाम् करीणो सम्बन्धिभिः सामभिः
प्रगीतैः मन्त्रैः स्तवमानाः । अपि च इन्द्रः इन्द्रियैः धननामैतम् (तु. निघ. २, १०) । स्वसम्बन्धि-
भिरस्मभ्यं दातव्यैर्धनैः सहास्मान् आगच्छन्तु । तथा महतः सप्तमण्यरूपा एकोनपञ्चाशत्सङ्ख्याकाः
इन्द्रं चान्यादद् वेत्वेवमादिनामानो देवाः महद्भिः स्वाग्रभवभूतैः प्राणापानादिरूपेण वर्तमानै-
र्वापुभिः सह अस्मान् आगच्छन्तु । अपि च अदितिः देवमाता आदित्यैः स्वपुत्रैः सह नः
अस्मान् शर्म वंसत् सुखं प्रयच्छन्तु ॥ २ ॥

तत्र इन्द्रस्तद् वरुणस्तदग्निस्तदर्यमा तत् सञ्चिता चनो धात् ।
तद्यो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ३ ॥

तत् । नः । इन्द्रः । तत् । वरुणः । तत् । अग्निः । तत् । अर्यमा । तत् । सञ्चिता । चनः । धात् ।
तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ३ ॥

स्कन्द० तच्छब्दध्रुतेषोऽर्थासम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः । यद्रथं प्रार्थयामहे पुष्टिकर्म उरुहृष्टं वा
तत् नः अस्मभ्यम् इन्द्रः, तत् एव वरुणः, तत् एव अग्निः, तत् एव अर्यमा, तत् एव
सञ्चिता चनः 'चन इत्यञाम (या ६, १६) । 'आरयाव, अग्निना, चनः' (निघ ४, ३) इत्येकैपरिके
पठितम् । अत्रम् धात् प्रदातु । तत् नः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तत् अस्मदभिलषितम् अस्माकम् इन्द्रः प्रयच्छतु अत्रम् । एवम् इत्ये चेति ॥ ३ ॥

सुद्रल० चरस्माभिः प्रार्थयमानमत्रमस्ति तत् तादृशम् चनः अत्रम् नः अस्मभ्यम् इन्द्रः धात् प्रदातु
प्रदातु । एवम् तत् वरुणः इत्यादावपि योज्यम् । तत् इदम् इन्द्रादिभिर्देतम् अस्मदीयम्
अत्र मित्राद्यः ममहन्ताम् पूज्यन्तु ॥ ३ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चविंशो वगैः ॥

[१०८]

य इन्द्राग्नी चित्रतमो रथो वामभि विश्वानि भुवनानि चष्टे ।
तेना यातं सुरर्थं तस्थिवांसाथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥ १ ॥

यः । इन्द्राग्नी इति । चित्रतमः । रथः । वाम् । अभि । विश्वानि । भुवनानि । चष्टे ।
तेन । आ । यातम् । सुरर्थम् । तस्थिवांसां । अर्थ । सोमस्य । पिवतम् । सुतस्य ॥ १ ॥

स्कन्द० 'हे इन्द्राग्ने' । हे एते सूक्ते इन्द्राग्निदेवस्ये । यः हे इन्द्राग्नी ! चित्रतमः अतिशयेन पूज्यः
विचित्ररूपो वा रथः वाम् सुवयोः विश्वानि भुवनानि भुवनशब्दोऽत्र लोकवचनाः । सर्वात्र

लोकान् अभि चोष्टे अभिपश्यति । अगतस्य दर्शनासम्भवात् दर्शनेनात्र तद्वैतुभूते गमने लक्ष्यते । सर्वान् लोकान् गच्छति । न ऋषिदस्य गतिः प्रतिहन्यते इत्यर्थः । अथवा भुवमशब्दोऽपि मृतवचन एव सामन्नाम्ब यष्टृभूतेषु वर्तते नान्येषु । यागकारीणि यानि भूतानि तानि सर्वाणि अभिपश्यति । सर्वेषां यज्ञेषु गच्छतीत्यर्थः । तेन आ वातम् अस्मान् प्रत्यागच्छतम् । सरथम् तस्मिन्वासा समानं रथमधिष्ठितवन्तौ^१ । एकस्मिन्नेव युगपदाह्लादावित्यर्थः । अथ अतन्तरं च सोमस्य पितृत्वं सुतस्य द्वितीयार्थं वा पृष्टी । पृष्टीश्रुतेर्वैकपदेशमिति शेषः । सोममभियुते^२ सोमस्य वामियुतस्यैकदेशं स्वर्गालक्षणं पितृत्वमित्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० यः^१ इन्द्राग्नीः पूज्यतमः रथः सुवयोः सर्वाणि भुवनानि अभि विचष्टे, तेन रथेन आगच्छतम् एकरथम्^२ अभिविच्छन्ती । अथ सोमम् पितृत्वं सुतमिति^३ ॥ १ ॥

मुद्रल० 'य इन्द्राग्नी' इति त्रयोदशर्चं तृतीयं सूक्तम् । कुरु कविः^४ । त्रिष्टुप् छन्दः^५ । इन्द्राग्नी देवता^६ ॥

हे इन्द्राग्नी । चित्रतमः अतिशयेन चायनीयः वाम् सुवयोः सम्बन्धो यः रथः विश्वानि भुवनानि मृतजातानि अभि चोष्टे अभिमुख्येन पश्यति । सुवर्णमपत्वाद् रत्नखचितत्वाच्च स्वप्रभामिः कुरुक्षेत्रं भासयतीत्यर्थः । तेन रथेन आ वातम् अस्मद्यज्ञम् आगच्छतम् । तर्हि पर्यायेण । नेत्याह । सरथम् समानम् एकं रथम् तस्मिन्वासा युगपदेव स्थितवन्तौ युवाम् आगच्छतम् । न पर्यायेणेत्यर्थः । अथ आगमनानन्तरम् सुतस्य क्षत्रिणीभरभियुतम् सोमस्य सोमं स्वर्गालक्षणम् पितृत्वं ॥ १ ॥

यावद्विदं भुवने विश्वमस्त्युह्यन्पचा वरिमता गभीरम् ।

तावां अयं पातवे सोमो अस्त्वरमिन्द्राग्नी मनसे युवभ्याम् ॥ २ ॥

यावत् । इदम् । भुवनम् । विश्वम् । अस्ति । उह्यन्पचा । वरिमता । गभीरम् ।

तावान् । अयम् । पातवे । सोमः । अस्तु । अरम् । इन्द्राग्नी इति । मनसे । युवभ्याम् ॥ २ ॥

स्कन्द० यावत् इदम् भुवनम् उह्यन्पचा (वृ. नि १, १२) । उह्यन् विश्वम् सर्वमिहोमृतं सन् अस्ति भवति । कीदृशम् । उच्यते । उह्यन्पचा वरिमता उरु पृथु विलीनीमिति पर्यायाः । पचा इति व्याप्तिनाम साकृत्पुणिता पठितम् । उरु ध्वजो यस्य स उरुपचाः । वृत्तीयैकवचनस्य ङादेशः । वरिमतेत्यपि उरुपचास्य 'पियस्थिरास्फोरुवहुल' (वा ६, ४, १५७) इत्येषम् इमनिष्पत्यये वरादेशः । इमनिष्पत्य 'मघवा बहुलम्' इति बाहुलकात् तकारान्तादेशः । उभयत्र चेत्यभूतलक्षणा तृतीया । विलीनीव्याप्तिना पृथुत्वेन सम्बद्धम् इत्यर्थः । गभीरम् तुरवगाहम् । अगार्थं चेत्यर्थः । तावान् अयम् पातवे पातुम् सोमः अस्तु इत्याशाकहे । अरम् अलम् । पर्याप्त इत्यर्थः । हे इन्द्राग्नी । किमर्थं पातुम् । उच्यते । मनसे मनस्यशब्देनात्र सत्प्रभवत्वाद् प्रीतिरुच्यते । तादर्थ्ये चतुर्थी । प्रीत्यर्थमित्यर्थः । केन पातुम् । उच्यते । युवभ्याम्^१ ॥ २ ॥

१. नास्ति ति. २. 'भिविच्छन्ती' ति. ३. 'भियुते' अ कु. ४. नास्ति वि' कर्ष. ५. पचं रथम् कु. ६. सुतम् कु. ७. नास्ति मै'. ८. युवान्नाम् ति.

वेङ्कट० नावत् इदम् भुवनम्^१ सर्वं भवति बहुव्याप्तिकेन प्रथुत्वेन गभीरम् वावत्परिमाणमिदं दृश्यमानं त्रैलोक्यात्मकं भुवनमस्ति सकलम् । अयम् सोमः तावान् अस्तु युवयोः पानाय । यथा युवयोः मनसे पर्वांसं भवति । एतस्य यज्ञपो वीर्येण वावदेका देवता कामयते यावदेका । तावदाहुतिः 'प्रथते । न हि' तदस्ति । यथावदेक स्यात् । वावत् 'जुहोति' (तमा ३, २, ६, ४) इति वैचिरोपकम्, 'अपि गिरिमात्र वर्षतेऽथोऽपरिमितम् एव' च' इति वाजसनेयकम् (तु. काश २, ८, २, ६) इति ॥ २ ॥

मुद्गल० विश्वम् सर्वम् इदम् भुवनम् जगत् नावत् अस्ति वावत्प्रमाणं भवति । कौटशम् । उरुव्यापि विस्तीर्णव्यापनं सर्वव्यापकमित्यर्थः । तथा वरिमता वरिमणा उरुत्वेनात्मीयेन गौरवेषु गभीरम् गाम्भीर्योपेतं हे इन्द्रात्री । पातये युषाम्ब्याम् पातुम् अयम् सोमः तावान् अस्तु तावत्प्रमाणो भवतु । तथा मनसे युवयोरन्तःकरणाय अयम् सोमः पर्वांसो भवतु ॥ २ ॥

चक्राथे हि सध्वश्च^१ इनामं भद्रं सध्रीचीना वृत्रहणा उत स्थः ।

तार्विन्द्रात्री सध्वश्चा निषद्या वृष्णः सोमस्य वृष्णा वृषेथाम् ॥ ३ ॥

चक्राथे इति । हि । सध्वश्च । नामं । भद्रम् । सध्रीचीना । वृत्रहणौ । उत । स्थः ।

तौ । इन्द्रात्री इति । सध्वश्चा । निऽसध्वं । वृष्णः । सोमस्य । वृष्णा । आ । वृषेथाम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० हि-सध्वोऽत्र^१ पदपरमः । तच्छब्दभूतेश्च यच्छब्दोऽव्याहृत्यर्थः^२ । सौ चक्राथे वृषहन्त- हविर्नयनादिना स्वेन व्यापारेण कुर्यः कृतवन्तौ वा । सध्वश्च सहगामि^३ । सर्वत्र^४ युगपत् यातीत्यर्थः । नाम उदकनामैतत् (तु. निघ ३, १२) । वृष्टिलक्षणमुदकम् । भद्रम् कल्याणम् । सध्रीचीना वृत्रहणौ । उत उतशब्दद्वयार्थे सध्रीचीनावित्येतेन सम्बन्धयित्यर्थः । सहगामिनौ च यज्ञान् प्रति हे वृषहणौ ! वृत्रस्य हन्तारौ ! स्थः भवथः । तौ हे इन्द्रात्री ! सध्वश्चा सहगामिनौ । सहागत्येत्यर्थः^५ । निषद्य^६ अस्मदीये बर्हिष्युपविश्य । वृष्णः सोमस्य वृष्टिहेतुत्वात् सोमो वृषोष्यते । द्वितीयार्थे वा षष्ठी । षष्ठीश्रुतेर्वैकटेशमिति शेषः । वर्षितारं सोमं वर्षितुर्वा सोमस्यै- कदेशं स्वांशकक्षणम् । हे वृष्णा ! आ वृषेथाम् आसिञ्चतं स्वे उदरे । पिबतमित्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इन्द्रः अपिः इति एतत् नामद्वयं कल्याणं सहागमनं कृतवन्तवैकत्वात् । तथा युवां सहगामिनौ च भवथः उपव्रवाणां हन्तारौ ! तौ इदानीम्^७ अस्मद्वेषां सङ्गतौ^८ सन्तौ^९ उप- विश्य वर्षितारं सोमं वर्षितारौ ! आसिञ्चतं^{१०} उदरे इति^{११} ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे इन्द्रात्री ! भद्रम् कल्याणं नाम स्वर्कायं नामधेयम् सध्वश्च सहगतम् इन्द्रात्रीहृत्पेन संयुक्तम् चक्राथे युवां कृतवन्तौ । उत अपि च हे वृत्रहणौ ! वृत्रस्यासुरस्य हन्तारौ इन्द्रात्री ! सध्रीचीना सहागमन्तौ वृत्रवधार्थं सङ्गतौ स्थः भवथः । हि वसामेव तस्मात् हे वृष्णा ! कामानां

१. भव° वि' अ'. २-२ प्रथमे तेन हि कु. † विप्रपत्ते अ'; प्रथमे' वि'. ३. 'ते तदाप' वि'; 'ते तथोप' अ'; 'ते तदाप' वि' ल. कु. ४. ११ वि' अ'. ५. नास्ति कु. ६. विशब्दः ति. ७. व्यापार्यः ति. ८. 'गामी मूको ९ सर्वत्र च अ. कु. १०. 'गतेषु ति ११. नास्ति अ. १२. इन्द्रात्री कु. १३. सुसङ्ग' वि' अ'. १४. नास्ति वि' अ'. १५-१५. अठरत्. कु.

वर्षितारौ । इन्द्राग्नी ! तौ युवाम् लघ्वन्ना सहितावेव सन्तौ निपद्य वेद्यामुपविष्य वृष्णः सेक्तुः
सोमस्य आत्मीयं भागम् आ इषिषाम् स्वकीये उदरे आसिञ्चेयान् ॥ ३ ॥

समिद्धेषुभिर्वाग्निजाना यत्सुचा बर्हिर्ऋ त्तिस्तिराणा ।

तीत्रैः सोमैः परिपिकेभिर्वाग्नेन्द्राग्नी सौमनसायं यातम् ॥ ४ ॥

समिद्धेषु । अग्निषु । आग्निजाना । यत्सुचा । बर्हिः । ऊँ इति । तिस्तिराणा ।

तीत्रैः । सोमैः । परिपिकेभिः । अर्वाक् । आ । इन्द्राग्नी इति । सौमनसायं । यातम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० मध्यमपुरुषसंयोगात् प्रत्ययकृतोऽयं मन्त्रः । आग्निजाना इत्यादीनि च नामन्त्रितानि । अतो
सत्त्वन्दावभ्याहृत्य 'एकशक्यता नेषां' । यौ युवाम् समिद्धेषु अग्निषु^१ आहवनीयादिषु आग्निजाना
अग्नेर्गत्यर्थेऽस्वेदं रूपम् । भागतवन्तौ । यौ च यत्सुचा सर्वैः यजमानैरुपविष्यः सुचो ययोरर्थाद्य
तौ यत्सुचौ । बर्हिः उ तिस्तिराणा उकारः पदपूरणः चार्थे वा । तिस्तिराणा इत्यपि
ऋत्विक्कर्तृकस्यापि स्वरणस्य^२ हेतुभूतत्वाद् इन्द्राग्नी एव कर्तारानुच्येते । बर्हिः स्तीर्णवन्तौ,
तौ तीत्रैः सोमैः परिपिकेभिः तीत्रशब्दः कटुकवचनः^३ विक्रवचनो वा । परिपिकशब्दोऽपि
दशापवित्रे सर्वतः सिक्कत्वात् दशापवित्रपरिपूतवचनः^४ । कटुकरत्वेति करत्वेवा^५ सोमैर्दशापवित्रेण
परिपूतैः । तीत्रादिगुणान् सोमान् पातुमित्यर्थः । अर्वाक् क्रियाविशेषणमेतत् । अस्मदभिमुखम् ।
हे इन्द्राग्नी ! सौमनसाय आत्मनोऽस्माकं वा प्रीत्यर्थमित्यर्थः । आ यातम् आगच्छतम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० समिद्धेषु अग्निषु स्वाग्रियमाणौ अर्वाक् बर्हिः च आसनाय भवतोः तरन्तौ^६ । 'तीजान्
सोमान् परितः पात्रेषु सिक्तान् पातुमस्माकं सौमनस्यं च प्रकाशयितुम् इन्द्राग्नी ! अभि-
मुखम् आगच्छतम्'^७ ॥ ४ ॥

सुब्रह्म० अग्निषु गार्हपत्यादिषु अन्वाधानादिना समिद्धेषु सम्बन्धिषु वीक्ष्यु सस्तु आग्निजाना इषीणि
आग्नेयाजन्तौ यत्सुचा उदन्तवरं यागार्थं गृहीतसुचौ बर्हिः उ बर्हिरपि वेद्याम् तिस्तिराणा
आस्तीर्णं कृतवन्तौ अर्वाक्प्रतिप्रस्थातारौ एवंभूतावभूताम् । तथा सति हे इन्द्राग्नी ! तीत्रैः
क्षिप्रं मदकरैः परिपिकेभिः परितः सर्वैर्ग्रहचमसादिव्यासिकैः सोमैः हेतुभूतैः अर्वाक् अस्मद-
भिमुखम् आ यातम् आगच्छतम् । किमर्थम् । सौमनसाय सौमनस्याय, अस्माकम् अनुग्रहायैत्यर्थः ॥ ४ ॥

यानीन्द्राग्नी चक्रधुर्वीर्याणि यानि रूपाण्युत वृष्ण्यानि ।

या वाँ प्रजानि सुरूया शिवानि तेभिः सोमस्य पिबतं सुतस्यं ॥ ५ ॥

यानि । इन्द्राग्नी इति । चक्रधुः । वीर्याणि । यानि । रूपाणि । उत । वृष्ण्यानि ।

या । वाम् । प्रजानि । सुरूया । शिवानि । तेभिः । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्यं ॥ ५ ॥

१-१. 'वाक्यां नेषं ति. २. नास्ति मुक्तो. ३. नास्ति ति. ४. शक्यति; नास्ति अ. ५. कटुव^६
ति. ६. 'परीतवचनः ति. ७. 'स्तीर्णवन्तौ ति. ८. 'पवित्रैः ति. ९. सुचवन्तौ तीर्णवन्तौ ति' अ.
१०-१०. नास्ति वि' लघं.

स्कन्द० यानि हे इन्द्राग्नी चक्रधुः वीर्याणि वीरकर्माणि । यानि चातिशयबहेवतामाहात्म्ययोगाज्ञानाप्रकारान्धारसना^१ रूपाणि । उत वृण्वानि वृण्वमित्यपठितमपि बलनाम वृष्टिपर्वाद्यो वा । बलानि वृष्टीर्वा । यानि च वाम् युवयोः प्रजानि 'प्रजम्' (निघ ३, २४) इति पुराणनाम । पिरन्तनान्यस्माभिः सह सत्त्वा सत्त्वानि शिवानि सुखानि । तेभिः हेताविषं त्वापा । वैहेतुभिः । यस्मात् वीरकर्मकरणादियुक्तौ^२ ह्यः, तस्मादित्यर्थः । सोमस्त पिवतम् सुतस्य ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यानि वृत्रवधादीनि इन्द्राग्नी कृतवन्तौ, यानि च नानाशरीराणि अपि च कामप्रदानि, यानि च युवयोरस्माभिः पुराणानि शिवतमानि सत्त्वानि । तैः सर्वहेतुभिः सोमं पिवतम् सुतमिति^३ ॥ ५ ॥

सुब्रह्म० हे इन्द्राग्नी यानि वीर्याणि वृत्रवधादिरूपाणि चक्रधुः कृतवन्तौ युवाम् । यानि च रूपाणि निरूप्यमाणानि गवाश्वादीनि भूतजातानि कृतवन्तौ । इन्द्राग्निभ्यां हि सर्वं जगत् सृज्यते । इन्द्रः सूर्यात्मना वृष्टिं सृजति, अग्निश्चाहुतिद्वारा^४ वृष्टयुत्पादकः । वृष्टेः सकाशात् सर्वे प्राणिन उत्पद्यन्ते । उत अपि च यानि वृण्वानि वृष्टिप्रदानादिरूपाणि कर्माणि कृतवन्तौ । तथा वाम् युवयोः सम्बन्धीनि प्रजानि पिरन्तनानि शिवानि शोभनानि वा यानि सत्त्वा सत्त्वित्वानि सन्ति । तेभिः तैः सद्दितौ युवाम् सुतस्य सोमस्त अभिपुतं सोमस्य पिवतम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये षड्विंशो वसः ॥

यदब्रवं प्रथमं वा वृणानोऽयं सोमो असुरैर्नो विह्व्यः ।

तां सत्यां श्रद्धामभ्या हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥ ६ ॥

यत् । अब्रवम् । प्रथमम् । वाम् । वृणानः । अयम् । सोमः । असुरैः । नः । विह्व्यः ।
ताम् । सत्याम् । श्रद्धाम् । अभि । आ । हि । यातम् । अथ । सोमस्य । पिवतम् । सुतस्य ॥

स्कन्द० यत् इति सप्तम्या एकवचनस्य लृङ् । यस्यां कर्मसन्तती । अवयम् प्रवीम्यहम् । प्रथमम् अग्रे । किम् । सामर्थ्यात् स्तुतीः । कस्य । वाम् युवयोः । वृणानः वरणमभ्यर्थना । स्तुतीरसदीयाः शृणुतमित्यभ्यर्थयमानः । "यस्यां च" अयम् सोमः असुरैः 'असुः' (या ३, ८) इति प्राणनाम । सद्दन्तोऽसुरा ऋत्विजस्तैः । नः अस्माकं स्मरुतैः । विह्व्यः विविधं होतव्यः । ताम् सत्याम् श्रद्धाम् श्रद्धाशब्दोऽग्रान्तर्णीतमत्वर्थः । श्रद्धावतीम् । परया भक्त्या प्रारब्धामित्यर्थः । अभि आ हि यातम् हिशब्दः पदपूरणः । अभ्यागच्छतम् । अथ अभ्यागमनानन्तरं च सोमस्य पिवतम् सुतस्य ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'अभिकर्तितं सुवां वृणानः प्रथममेवाहं यत् करिष्यामीति प्रत्यज्ञापितम् । अयम् सोमः अस्माकं प्राज्ञैर्ऋत्विगिर्भाविर्विधं युवाभ्यां होतव्यः । ताम् इमां मदीयाम् श्रद्धाम् अभ्यागच्छतम् । अथः । सोमस्य पिवतम् इति श्रद्धाज्ञाने मति आगत्य पिवतमिति^५ ॥ ६ ॥

१. नास्ति अ. २. 'योगप्राणा' कु. ३. 'कर्मादियुक्तौ' ति. ४-४. नास्ति वि^१ रूपं. ५. 'ठम् कु. ६. 'धारा मुक्तौ. ७-७. यस्यां अ; नास्ति कु. ८-८. नास्ति वि^१ अ'. † यदब्रवमभि^१ कु. † नास्ति वि^१ रूपं. ‡ नास्ति वि^१. ९. नास्ति कु.

मुद्रल० हे इन्द्राग्नी! प्रथमम् कर्मोपक्रम एव ताम् सुवाम् वृणानः भजमानः यत् अथवम् सोमेन ग्रीष्म-
पिण्यागोति यद्वेषम् सत्याम् बधार्थम् ताम् भ्रष्टाम् भ्रष्टया आदरातिशयेन कृताम् उक्तिम् अग्नि-
मभिलक्ष्य आ हि यातम् आगच्छतमेव, सोदासाधाम् । अथ नागमनानन्तरम् अभिपुते सोमम्
पिबताम् । तथा सति असुरैः इविषां प्रक्षेपकैर्दिविभिः अथम् नः जन्माकम् सोमः विह्व्यः
विशेषेण होतव्यो भवति, इतरथा अर्थः स्यात् । तस्माद् इन्द्राग्नी! आगच्छतमित्यर्थः ॥ ६ ॥

यदिन्द्राग्नी मर्दथः स्वे दुरोणे यद् ब्रह्मणि राजनि वा यजत्रा ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबते सुतस्य ॥ ७ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । मर्दथः । स्वे । दुरोणे । यत् । ब्रह्मणि । राजनि । वा । यजत्रा ।
अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ७ ॥

स्कन्द० यत् इति निपातो यद्विशब्दस्वार्थे । यदि हे इन्द्राग्नी! मर्दथः तृप्यथः । स्वे दुरोणे
अस्मत्सु रूढे । यत् यदि ब्रह्मणि राजनि वा ब्रह्मशब्दोऽत्र 'ब्राह्मणशब्देन समानार्थः' ।
राजशब्दोऽपि राजन्यजातिवचनः । उभयत्र च षष्ठ्यर्थे सप्तमी । ब्राह्मणस्य राजन्यस्य 'वा
रूढ इत्यर्थः । हे यजत्रा ! यष्टव्यौ' । अतः परि परीति सर्वतोभावे । अतः सर्वतः । एतेभ्यः सर्वेभ्यो
रूढेभ्य इत्यर्थः । वृषणौ' । वषितारौ ! आ हि यातम् इत्याहुक्तार्थम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० 'यत् इन्द्राग्नी' तृप्यथः स्वे रूढे, यदि वा ब्राह्मणेण राजसु वा । यष्टव्यौ ! तत् सर्वं
परिहायेद्वागच्छत वषितारौ ! ॥ ७ ॥

मुद्रल० ब्रह्मा । यष्टव्यौ ! हे इन्द्राग्नी ! स्वे दुरोणे स्वकीये रूढे निवासस्थाने यत् यदि मर्दथः तृप्यथः,
यत् यदि वा ब्रह्मणि ब्राह्मणे अन्यस्मिन् यजमाने इविःस्वीकरणाय आगत्य तृप्यथः, यत् यदि वा
राजनि क्षत्रिये रूढे साहाय्यं कर्तुमागत्य तृप्यथः । अतः परि परितोऽस्माद् हे वृषणौ !
कामानां वषिताराविन्द्राग्नी ! आ यातम् हि आगच्छतमेव, सोदासाग्नेयं मा कार्दम् । अन्यद्
पूर्ववत् ॥ ७ ॥

यदिन्द्राग्नी यदुषु तुर्वशेषु यद् द्रुष्टुष्वनुषु पुरुषु स्थः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबते सुतस्य ॥ ८ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । यदुषु । तुर्वशेषु । यत् । द्रुष्टुषु । अनुषु । पुरुषु । स्थः ।
अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ८ ॥

स्कन्द० यदि हे इन्द्राग्नी ! यदुषु । पञ्चान्येतानि राजां नामभेदानि सोऽयमित्यभिसम्बन्धात्तदपत्ये
प्रयुज्यन्ते । यष्टव्ये चात्र सर्वत्र सप्तमी । दुरोणे इत्येवम् पूर्वस्वा कचोऽनुषव्यते । यद्वि-

त्वादिभिरेव वा स्वामिराच्यैः स्वभूतानि गृह्याण्युपलक्ष्यन्ते । यदुपुत्रगृहेष्विस्वर्गः । यदि
गृह्येषु, यदि द्रुष्टेषु, यदि अनुषु यदि पृष्ठेषु स्थः^१ । सामप्रतं वर्तेथे इत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'यदुपुत्रगृह्यः बहुचक्षाः कुत्ससमकालीना इति'^१ ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे इन्द्राग्नी ! यत् यदि यदुषु निचलेषु परेषामर्हिसकेषु मनुष्येषु स्थः भवथः वर्तेथे । यत्
यदि वा तुर्वथेषु हिंसकेषु मनुष्येषु वर्तेथे । यत् यदि वा द्रुष्टेषु द्वौर्धं परेषाम् उपद्रवमिच्छन्तु
मनुष्येषु वर्तेथे । यदि वा अनुषु प्राणस्सु सफलैः प्राणैर्दुक्तेषु ज्ञातुषु अनुष्टातुषु मनुष्येषु
यदि भवथः । तथा पृष्ठेषु कामैः परथितव्येषु अन्येषु स्तोत्रमेषु यदि भवथः । अतः परि
सर्वस्मान् स्वानात् हे कामाभिवर्गकाविन्द्राग्नी ! आगच्छतमेव । अनन्तरमभिपुते सोमम् पिबतम् ॥८॥

यदिन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्थः ।

अतः परि वृषणात्वा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ९ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । अवमस्याम् । पृथिव्याम् । मध्यमस्याम् । परमस्याम् । उत । स्थः ।
अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अर्ध । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ९ ॥

स्कन्द० यदि हे इन्द्राग्नी ! अवमस्याम् । 'अवमे' (निघ २, १६) इत्यन्तिकनाम् । सन्निकृष्टायां
पृथिव्याम् । अस्मिन्नेव लोके इत्यर्थः । यदि मध्यमस्याम् मध्यमायाम् । अनन्तरिक्षे इत्यर्थः । परमस्याम्
उत स्थः परमार्थां वा कुलक्षणायां स्थः । अतः परि इत्याद्युक्तार्थम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० 'अन्तरिक्षं मध्यमा पृथिवी । यौः परमेति'^१ ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे इन्द्राग्नी ! अवमस्याम् पृथिव्याम् सन्निकृष्टायाम् अर्थां भूम्याम् यत् यदि स्थः वर्तमानो
भवथः । यदि वा मध्यमस्याम् पृथिव्याम् अनन्तरिक्षलोके, उत अपि च परमस्याम् उत्कृष्टायां
दूरं वर्तमानायां पृथिव्यां सुलोके यदि वा वर्तेथे । अतः सर्वस्मान् स्वानात् हे वृषणौ !
आगच्छतमेव । आगमनानन्तरं सुतं सोमम् पिबतम् ॥ ९ ॥

यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यामवमस्यामुत स्थः ।

अतः परि वृषणात्वा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ १० ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । परमस्याम् । पृथिव्याम् । मध्यमस्याम् । अवमस्याम् । उत । स्थः ।
अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अर्ध । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ १० ॥

स्कन्द० पदविपर्ययमात्रयोगात् पूर्वैव समानार्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'प्रकारान्तरेणापि अज्ञाप्रकाशनायाह्वानम्'^२ ॥ १० ॥

१. नास्ति न. २. नास्ति सूको. ३-३. नास्ति वि^१ अ^२. † नास्ति कु. ४-४. नास्ति
वि^१ अ^२. † रत्ना कु. ५-५. नास्ति वि^१ अ^२. † प्रकाशनाह्वानम्. छ.

मुद्रल० पूर्ववद् व्याख्येयम् । 'एतावांस्तु विशेषः' । पूर्वं भूम्यादिषु त्रिलोकेषु यौ इन्द्राग्नी तावागच्छतमित्युक्तम् । इदानीं तु घुमन्तिकषु अवरोहक्रमेण वर्तमानेषु त्रिषु लोकेषु यौ इन्द्राग्नी वर्तेते तावागच्छतमिति प्राथ्यते ॥ १० ॥

यदिन्द्राग्नी दिवि द्यो यत् पृथिव्यां यत् पर्वतेष्वोपधीष्वप्सु ।

अतः परिं वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ११ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । दिवि । स्वः । यत् । पृथिव्याम् । यत् । पर्वतेषु । ओपधीषु । अप्सु ।
अतः । परिं । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अर्ष । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ११ ॥

स्कन्द० यदि हे इन्द्राग्नी! दिवि शुलोके स्थः, यदि पृथिव्याम्, यदि पर्वतेषु, यदि ओपधीषु, यदि अप्सु । अतः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० निगदव्याख्यातेति ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे इन्द्राग्नी! दिवि शुलोके यत् यदि स्थः भवथः । यत् यदि वा पृथिव्याम् भूलोके, यत् यदि वा पर्वतेषु मेघादिषु, तथा ओपधीषु तिलादिषु, अप्सु उदकेषु चानुग्राहकतया यदि वा स्थः । हे कामाभिवर्षकौ! युवाम् अतः सर्वस्मात् स्वानात् आगच्छतम् । जागृत्य च अभिपुतं सोमम् पिबतम् ॥ ११ ॥

यदिन्द्राग्नी उदिता सूर्यस्य मध्ये दिवः स्वधया मादयेथे ।

अतः परिं वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ १२ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । उदऽदिता । सूर्यस्य । मध्ये । दिवः । स्वधया । मादयेथे इति ।
अतः । परिं । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अर्ष । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ १२ ॥

स्कन्द० यदि हे इन्द्राग्नी! उदिता उदये अस्य सूर्यस्य । आदित्योदयवेलायामित्यर्थः । यदि मध्ये दिवः 'द्युः' (तिप् १, ९) इत्यहर्नाम । मध्ये अह्नः । स्वधया सोमलक्षणेनाह्नेन मादयेथे अन्वेषां यज्ञमानानां गृहेषु तर्पयथ आस्मानम् । 'स्वार्थिको वाऽन्न' णिच् । कृष्यथः । अतः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० उदयवेलायाम् यत् इन्द्राग्नी! कस्यचन यज्ञे सोमेन माद्यथाः, अथवा अह्ने मध्ये । ततः कालाद् अपि माम् एव आगच्छतं सर्वदेवि ॥ १२ ॥

मुद्रल० हे इन्द्राग्नी! उदिता उदितस्य सूर्यस्य सम्बन्धिनः दिवः द्योतमानस्यान्तरिक्षस्य मध्ये मध्य-
भागे स्वधया आरतीधेन तेजस्ता यत् यस्मात् कारणात् मादयेथे तृप्ती भवथः । तस्मात् कारणात् अतः सर्वस्मात् अन्तरिक्षभागात् हे कामाभिवर्षकादिन्द्राग्नी! आगच्छतम् । जागृत्यानन्तरम् अभिपुतं सोमं पिबतम् ॥ १२ ॥

१-१. 'याम् स्तुतिवि' मूको. २. नास्ति वि' अ'; उत्तरा नि' वि' अ' क लपे; उत्तरा निगदव्याख्या कु.
३. नास्ति अ. ४-४. 'कोऽन्न मूको. ५-५. नास्ति वि' अ'. † मद्यथः कु; यदतः लपे. ‡ 'श कु.
६-६. नास्ति अ'.

एवेन्द्राग्नी पपिवांसां सुतस्य विश्वास्मभ्यं सं जयतं धनानि ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १३ ॥

एव । इन्द्राग्नी इति । पपिवांसां । सुतस्य । विश्वा । अस्मभ्यम् । सम् । जयतम् । धनानि ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १३ ॥

स्कन्द० एव एवमुक्तेन प्रकारेण हे इन्द्राग्नी! पपिवांसा पीतवन्तौ सन्तौ सुतस्य सुतं सोमं सुतस्य वा सोमस्य स्वांशलक्षणमेकदेशम् विश्वा सर्वाणि अस्मभ्यम् अस्मदर्थम् । अस्मभ्यं दातुमित्यर्थः । सम् सम्यक् जयतम् धनानि । तत् नः इत्याद्युक्तार्थम् (अ. १, १४, १६ द.) ॥ १३ ॥

वेङ्कट० एवम् उक्तेन प्रकारेण आगत्य सोमं पीतवन्तौ अस्मभ्यम् सर्वाणि धनानि धनुभ्यः सह जयतम् इति ॥ १३ ॥

मुद्रल० हे इन्द्राग्नी! सुतस्य अभिवृत्तं सोमम् एव एवम् पपिवांसा पीतवन्तौ युवान् अस्मभ्यम् विश्वा सर्वाणि धनानि सम् जयतम् प्रवच्छतम् । यद्नेन सूक्तेन प्रार्थितम् तद् मित्रादयः ममहन्ताम् पूजयन्तु ॥ १३ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये सप्तविंशो वर्गः ॥

[१०९]

वि अर्ह्यं मनसा वस्य इच्छन्निन्द्राग्नी ज्ञास उत वा सज्जातान् ।

नान्या युवत् प्रमतिरस्ति मद्यं स वां धियं वाज्जयन्तीमतक्षम् ॥ १ ॥

वि । हि । अर्ह्यम् । मनसा । वस्यः । इच्छन् । इन्द्राग्नी इति । ज्ञासः । उत । वा । सज्जातान् ।

न । अन्या । युवत् । प्रमतिः । अस्ति । मद्यं । सः । वाम् । धियम् । वाज्जयन्तीम् । अतक्षम् ॥ १ ॥

स्कन्द० वि अर्ह्यम् इत्येतद् विचष्टे इत्येतस्य पश्यतिकर्मणो रूपम् । हि-शब्दस्तु पदपुरणः । युवामर्हं विविधे पश्यामि मनसा वस्यः वसुनि धनानि इच्छन् हे इन्द्राग्नी! । कीदृशी । उच्यते । ज्ञासः उत वा सज्जातान् अयोनिस्त्वन्धा ये ज्ञातयन्त इह ज्ञास उच्यन्ते । योनिस्त्वन्धाः सजाताः । व्यत्ययेन द्विवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । ज्ञाती सजाती च । युवामेव मम ज्ञाती युवामेव सजातावित्येवं पश्यामीत्यर्थः । अथवा ज्ञासः सजातान्तिथनयोः बहुवचनान्तरत्वादिन्द्राग्नीविषयत्वासम्भवाद कर्मध्रुतेऽथ साकाङ्क्षत्वाद् अनादित्येति योग्यक्रियापदाध्याहारः । ज्ञातीन् सजातीश्चानादित्य युवां पश्यामीत्यर्थः । किञ्च न अन्या युवत् युवान्यामन्या देवता प्रमतिः अस्ति माम् प्रमतिरिति मन्पतेरर्चतिकर्मणो रूपम् । कर्मणि चैष क्त्वात् इत्यर्थः । मद्यमित्यपि षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । प्रकर्षेण स्तुत्याऽस्ति मम । युवां युक्त्वा नाहमन्या देवताः प्रकर्षेण स्तोमीत्यर्थः ।

१. नास्ति कृ. ति. २. नास्ति अ. ३. सोमलक्षणस्य ति. ४. नास्ति मूको. ५-५. नास्ति

वि' अ'. † पिबन्ती लपं. ‡ नास्ति कु. ६. तव अ.

योऽहमीदृशः सः वाम् युधयोः त्रिवम् स्तुतिं कर्म चागच्छाम् वा । वामं स्तुतिं वेत्यर्थः ।
 कोऽहमीदृशः । वाजमन्तोम् तद्वदर्थेऽत्र^१ स्वप्नस्ययो^२ दृष्टव्यो नेच्छायाम् । 'अवयुर्गोष्पु रथयुर्वसुयुः'
 (ऋ २, ५१, १४) इति वषा । हविलक्षणोनात्त्रेण तद्वतीम् । हविस्संयुक्तामित्यर्थः । अतसम् करोमि
 कृतवान् वा ॥ १ ॥

वेङ्कट० मनसा अहम् अम्युदयम् इच्छन्^३ वि हि अपश्यम्^४ । किमित्वाह—इन्द्राग्नी एव^५
 मातृकुलजातान् ज्ञातोन् । अपि च^६ सजातान् च तावेवहमपश्यम् । तथा सति युवान्वां
 किना न अन्येन देवेन दीयमाना प्रमतिः अस्ति मह्यम् । तथा कृत्वाऽहं^७ युधयोः एव
 अहम् इच्छन्तोम् अहप्रवणाम् त्रियम् कर्म करोमि ॥ १ ॥

मुद्रल० 'वि हि' इत्यष्टवै चतुर्थे सूक्तम् । कुत्स ऋषिः^८ । त्रिष्टुप् छन्दः^९ । इन्द्राग्नी देवता^{१०} ।

हे इन्द्राग्नी! वस्यः प्रससं धनम् इच्छन् कामयमानोऽहम् ज्ञासः ज्ञातोन् उत वा अपि वा
 सजातान् समानजन्मानः ज्ञातिष्यतिरिक्ता वाग्धवास्तादृच मनसा बुद्ध्या वि हि अह्यम् युवामेव
 ज्ञातिरूपेण वस्तुरूपेण च ध्वञ्जासिपम् । ते हि धनस्य दातारो भवन्ति । अपि च युवत्
 युवाभ्याम् अन्या अन्येन केनचित् मह्यम् दत्ता प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिः न अस्ति । मदीया यैवा^{११}
 प्रकृष्टा बुद्धिः सा युवाभ्यामेव दत्ता । सः तादृश्या बुद्ध्या युक्तोऽहम् वाम् युधयोः सम्बन्धिनीम्
 वाजवन्तीम् अहम् अहमभ्यम् इच्छन्तीम् त्रियम् ध्यानेन त्रिष्वक्षां स्तुतिम् अतसम् अकार्यम् ॥ १ ॥

अश्रवं हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुरुत वां घा स्यालात्

अथा सोमस्यु प्रयती युवभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम् ॥२॥

अश्रवम् । हि । भूरिदावत्तरा । वाम् । विजामातुः । उत । वा । घ । स्यालात् ।

अथे । सोमस्य । प्रयती । युवभ्याम् । इन्द्राग्नी इति । स्तोमं । जनयामि । नव्यम् ॥ २ ॥

स्कन्द० हि-शब्दो यस्मादर्थे । यस्मादहम् अश्रवम् श्रुतवान्^{१२} । किम् । उच्यते । भूरिदावत्तरा बहुनो
 धनस्य दातारो । कौ । उच्यते । वाम् युवाम् । कुतः । उच्यते । विजामातुः जामातृशब्दोऽत्र
 तदगुणोपलक्षणार्थो दृष्टव्यः । धनवत्तान्यतिरिक्ताः कुलीनत्वादयः^{१३} विगता जामातृगुणा यस्य स
 विजामाता क्रीतापतिरुच्यते । स हि विगुणत्वाद् धनेनोपप्रलोभयन्^{१४} अतिशयेन बहु ददाति ।
 ततो युवां बहुदातुरौ । न^{१५} विजामातुरेव । किं तर्हि । उत वा घ स्यालात् वाशब्दश्चार्थे ।
 घशब्दः पदपूरणः । अपि च स्यालात् । स्यालो हि मग्निनीत्रिष्विक्तीर्षवा मग्निनीभर्त्रेऽति-
 शयेन बहु ददाति । ततोऽपि युवां बहुदातुरौ । अथ एतस्मात् कारणात् । सोमस्य प्रयती
 प्रवृत्तिर्दामार्थः । सहयोगे चैवा तृतीया । सोमस्य प्रदानेन सह । युवभ्याम् युष्मदर्थे हे
 इन्द्राग्नी ! स्तोमम् जनयामि स्तोमं च ददामि । स्तोमं च करोमीत्यर्थः । नव्यम् नवम् अन्वैर-
 कृतपूर्वम् ॥ २ ॥

१. नास्ति न. २. 'दर्थे ति. ३. 'याम्' सूको. ४. 'कम्' वयुवि वि' अ. ५. अवपश्यम् वि'.
 ६. 'यम्' वि' अ. ७. वा वि' अ' ल' रूपे. ८. 'ज्ञा' वि' न'. ९. नास्ति मै. † देवते शै.
 १०. 'याम' मै. ११. 'वाजवन्' सूको. १२. 'कुलीनत्' ति. १३. 'धनेन' प्र' ति.

वेङ्कट० अश्रौषे हि बहुदायितरौ^१ नाम^२ विजामातुः असमासाजामातुः^३ । विजामातेति शशब्दं दाक्षिणात्याः
कीटापतिमाचक्षते । असुसमासगुणं^४ इष^५ धरोऽभिप्रेतः (सु. या ६, ९) । अपि च स्वालात्
स्यं शूर्पम्, तस्मात्^६ यो लाजानावपति^७ स लालः । स^८ भगिनीप्रीत्यर्थं बहुतरं^९ प्रयच्छति,
तस्मादपि । अथ सोमस्य प्रदानेन युवाभ्याम् इन्द्राग्नीं^{१०} स्तोमम् जनयामि नवतरम्^{११} ॥ २ ॥

मुद्गल० हे इन्द्राग्नीं नाम युवात् भूरिदानतरा अतिशयेन धनस्य दाताराविति अथयम् हि अश्रौषे
खलु । कण्ठारुत्वात् । विजामातुः । युवाभिरुत्पादिभिर्विहीनो जामाता यथा कन्यावते यतु
धने प्रयच्छति कन्यालाभार्थं ततोऽप्यतिशयेन दाताराविन्द्राग्नी इत्यर्थः । उत वा अपि च
स्वालात् स्यं शूर्पम्, तस्मान् लाजानावपति विवाहकाल इति खालः कन्याभ्राता । स यथा भगिनीप्रीत्यर्थं
बहुधने प्रयच्छति ततोऽप्यतिशयेन दाताराविन्द्राग्नी । च पादपूरणः । तथा च सति अथ
अनन्तरं हे इन्द्राग्नीं युवाभ्याम् सोमस्य प्रयती अभिषुतस्य सोमस्य, प्रदानेन सह नवम्
नवतरं प्रत्यग्रम् स्तोमम् सोमम् जनयामि निष्यादयामि ॥ २ ॥

मा च्छेद्य रश्मीरिति नार्धमानाः पितृणां शक्तीरनुयच्छमानाः ।

इन्द्राग्निभ्यां कं वृषणो मदन्ति ता ह्यद्रीं धिषणाया उपस्थे ॥ ३ ॥

मा । छेद्य । रश्मीन् । इति । नार्धमानाः । पितृणाम् । शक्तीः । अनुयच्छमानाः ।

इन्द्राग्निभ्याम् । कम् । वृषणः । मदन्ति । ता । ह्यि । अद्री इति । धिषणायाः । उपस्थे ॥

स्कन्द० च पते सर्ववज्रमानानां यागनिष्पत्त्यर्थं प्रकाशं कुर्वन्ति अतान् मा छेद्य मा आत्मनि
विच्छिद्याम रश्मीन् । कः पुनः रश्मीनां विच्छेदः । यदपि ते प्रकाशं कुर्वन्ति तस्य यागस्य
क्रियाघातं मा कार्म^१ । सततयागाद्वर्षं^२ सुयागान् कुर्यामित्यर्थः^३ । इति नार्धमानाः इति
शब्द एवमित्यस्यार्थः । नार्धतिथार्थः । एवं याचमानाः । सर्वदा यागक्रियां प्रार्थयमाना
इत्यर्थः । पितृणां शक्तीः शक्तिः (निघ २, १) इति कर्मनाम । पितृणां च सम्बन्धीनि
प्रजोत्पत्त्यादीनि कर्माणि । अनुयच्छमानाः यमिर्वन्वनाथः । अनुयच्छन्तः । प्रजोत्पत्त्यादिकर्मसन्ताना-
नाविच्छेदार्थमित्यर्थः । किं कुर्वन्ति । उच्यते । इन्द्राग्निभ्याम् अर्थाय । कम् इति षट्पूरणः ।
वृषणः वृषितारः सोमस्य । इन्द्राग्निभ्याम् सोमस्य दातारः^४ । मदन्ति 'मदति' (निघ ३, १४)
इत्यर्थात्किमां । स्तुवन्तीन्द्राग्नी । किञ्च ता ताविन्द्राग्नी अद्री आदरवितरौ धिषणायाः स्तुतिदक्षणाया
वाचः । तथा तथा स्तोतृणामुपकुस्तो^५ यथा यथा एतौ स्तोतार जाद्वियन्त^६ इत्यर्थः । क । उपस्थे ।
उपगम्य ब्राह्मणा देवा वा वत्र तिष्ठन्ति स उपस्थो यज्ञः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इन्द्राग्नीं इत्यम् याचमानाः पितृणाम् बलानि^१ पितृपितामहादिवदनुक्रमेण^२ अथमपि

१. 'दायो' (१) वि' ता वि'; 'दायुमी अ'; 'दायुती वषम् कु. २-२. 'पुरषत्तान्ना' ल; 'पुरमतान्ना'
वि' लप; 'पुरः समासाज्जा' वि' अ. ३. सुखमात् वि'; तुत्ता' कु. ४. व कु. ५. नास्ति वि' अ.
६. वहेतु वि'; वहेतु वि' अ.' कु. ७-७. युक्तिम् वि' अ. ८-८. 'नगानिष्' ति. ९-९. नास्ति अ
ति; १०-१०. मा कार्म सूको. ११. 'यागादर्व सूको. १२. युवाभि' सूको. १३. नास्ति अ ति;
१४. 'यकुल' सूको. १५. नाद्वन्त ति. १६. नास्ति कु. १७. 'याग्यु' वि' अ.

नियच्छन्तः रश्मीन् पुषान् मा लेप इति पुत्रानाशास्त्रे । इन्द्रामिन्वाम् अन्वम् कम् देवम्
आवाणः^१ मरन्ति । तौ हि शशूणां मादधितारी सोमाभिषवस्थाधनभूतायाः^२ विषणायाः^३
समीपे भवतः । 'विषणासि पर्वत्या' ... 'विषणासि पार्वत्यौ' (तै. १, १, ६, १) इति षट्ठी भवतः ।
हविर्यज्ञस्य सोमवृक्षसाम्यं ते सम्पादयतः । तयोर्दहो विषणाशब्दः । अपि वा कम् अन्वं
यजमानाः स्तुवन्ति । तौ हि स्तुतेः^४ समीपे भवत इति^५ ॥ ३ ॥

मुहूर्त्त० रश्मीन् रश्मिशब्दो रज्जुवाची । यथा रश्मयो दीर्घा अविच्छिन्ना भवन्ति एवमविच्छिन्नान्
पुत्रपौत्रादीन् मा लेप मा विच्छिन्नान् कुर्म इति बुद्ध्या माधनायाः इन्द्रामन्वोः सकाशात्
तथाविधान् पुत्रादीन् अनुवाचमानाः तदनन्तरम् पित्रुणां शक्तोः शनधृत्वादकान् वीर्योत्पादकान्
तान् अनुयच्छमानाः अनुक्रमेण नियतान् कुर्वन्तः । वृषणः सेकारः पुत्रोत्पादनसमर्थाः । सपत्नीका
इत्यर्थः । एवेभूता^६ यजमानाः इन्द्रामिन्वाम् कम् सुखं यथा भवति तथा मरन्ति स्तुवन्ति ।
हि यस्मात् अग्नी 'वायुनापण्णो हिंसन्तौ' विदारयन्तौ त्राविन्द्राग्नी विषणायाः स्तुत्वाः
उपस्थे उपस्थाने समीपे भवतः । तस्मात् तस्माद्विषवाय स्तुवन्तीति भावः ॥ ३ ॥

पुवाभ्यां देवी विषणा मदायेन्द्राग्नी सोममुशुती सुनोति ।

तार्वश्विना भद्रहस्ता सुपाणी आ धावतं मधुना पृङ्क्तमप्सु ॥ ४ ॥

पुवाभ्याम् । देवी । विषणा । मदाय । इन्द्राग्नी इति । सोमम् । उशती । सुनोति ।

तौ । अश्विना । भद्रहस्ता । सुपाणी इति सुपाणी । आ । धावतम् । मधुना । पृङ्क्तम् । अप्सु ।

स्कन्द० पुवाभ्याम् इति षट्ठये चतुर्थी । मदाय इत्येतेन चास्य सम्बन्धः । तार्वश्विना इति त्रयस्त्रिंशत्पञ्च-
न्दोऽध्याहार्यः । पुत्रयोर्मदार्थं देवी विषणा वीर्यवितरत्र स्तुत्यर्थः । स्तोत्रो^१ अरमदीया वाह ।
हे इन्द्राग्नी ! सोमम् उशती तस्मान्नाभिप्रेतान्नाम् कामयमाना सुनोति अभिपुणोति । यच्च
देवनकामनामिष्वेषु आत्मनः कर्तृत्वं तदिदं कारणभूतायां वाच्युपचर्यते । पयोर्बुवयोर्मदार्थमई
स्तुत्यर्थेऽपणया वाचा तस्मान्नाभिप्रेतान् त्रयान् सोममभिपुणोमीत्यर्थः । तौ हे^२ अश्विनी ! अश्वन्तौ !
भद्रहस्ता ! कल्याणहस्तौ ! । मङ्गलहस्तावित्यर्थः । सुपाणी ! शोभनहस्तौ ! । सुरूपहस्तावित्यर्थः ।
आ धावतम् 'धावति' (निघ. २, १४) इति गतिकर्मा । आगच्छतम् । आगत्य च मधुना पृङ्क्तम्
मधुस्वादेन सोमेन सम्पर्चयतम्^३ आत्मानम् । अप्सु तृतीयार्थे सप्तमी । तस्मिन्नेव योग्यक्रिया-
पदाध्वारः । अग्निः संस्कृतेन । मधुरं सोममग्निः संस्कृते पिबतमित्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० इन्द्राग्नी^४ पुत्रयोः मदाय अर्चनायां विषणा सोमम् अभिपुणोति । तौ अश्वन्तौ ! भवन्ती-
यवाह ! कल्याणपाणी ! भवदीयेन मधुना आगच्छतम् । तत् अस्मिन् अभिपूयमाने सोमे
सम्पर्चयतमिति^५ ॥ ४ ॥

१. 'वाणाः ल. २. 'पणसा' कु. ३. 'विषव' वि' अ. ४. पर्वती ल. ५. स्तुतः वि' अ' कु.
६. नास्ति कु. ७-८. शशूणां वृणन्तौ मूको. ८. नास्ति वि. ९. नास्ति कु. अ. १०. 'पर्वय' मूको.
११. देवी कु; नास्ति अ' ल. १२. 'तन्' कु.

मुद्रल० हे इन्द्राग्नी! युवाभ्याम् मदाय सुवयोर्हर्षांश्च देवी सोतमाना उशती युवं कामयमाना
धिपणा मन्त्ररूपा वाक् सोमे सुनोति अभिपुणोति । 'यद्वा धिपणा अधिपवणचर्म । सोतमानं
वसुधयोर्मदं कामयमानं सत् सोममभिपुणोति' । प्रावभिः स्वस्मिन्नभिषवात्स्याभिपवणकृत्यम् ।
अधिना! अश्ववन्ती! भद्रहस्ता! शोभनदेर्दण्डी! सुपाणी! मगिषन्वातृध्वभाताः पाणिः ।
शोभनपाणी! एवंभूतौ हे इन्द्राग्नी! तौ युवाम् आ धावतम् दीप्रमागच्छतम् । कामास्य च
अस्य उदकेषु वर्तमानेन यधुना मातृभोपितेन साराग्नेन पुत्रतम् अस्मदीये सोमे संशोक्तयतम् ॥ ३ ॥

युवामिन्द्राग्नी वसुतो विभागे तवस्तमा शुश्रव वृत्रहृत्यै ।

तावासर्वा बर्हिषि यज्ञे अस्मिन् प्र चर्षणी मादयेथां सुतस्य ॥ ५ ॥

युवाम् । इन्द्राग्नी इति । वसुतः । विभागे । तवःस्तमा । शुश्रव । वृत्रहृत्यै ।

तौ । आऽसर्वा । बर्हिषि । यज्ञे । अस्मिन् । प्र । चर्षणी इति । मादयेथाम् । सुतस्य ॥ ५ ॥

स्कन्द० युवाम् हे इन्द्राग्नी! वसुतः धनस्य विभागे तवस्तमा 'तवः' (निघ २,९) इति बलनाम ।
सामर्थाच्चात्रान्तर्णीतमत्वर्थः । बलवत्तमौ । शुश्रव श्रुतवानहम् । धने स्तोत्रम्यो विभज्जतोयुवयोर्धे
प्रतिपन्धे वर्तन्ते तान् बलेन हन्तुमतिशयेन समर्थौ युवामहं शुश्रावेत्यर्थः । न च केवले
वसुतो विभागे । किं ताँहि । वृत्रहृत्ने वृत्रहन्ते । वाचीदसौ स्यः तौ आसद्य निघण बर्हिषि
यज्ञे अस्मिन् अस्मदीये हे चर्षणी! मनुष्यनाम वा चर्षणीशब्दः (तु. निघ २,३) । अथवा 'विचर्षणिः,
विचर्षणः' (निघ ३,११) इति पशुवतिकर्मसु पाठान् वृत्रहृत्त्वर्थार्थः । मनुष्याकारौ वृष्टारी वा
सर्वाभानाम् । प्र मादयेथाम् 'प्रकर्षेण मादयेथां' तर्पयेथाम् आत्मानम् । सुतस्य तृतीयार्थे पश्येथा ।
पथीश्रुत्तैर्देवोनेति शेषः । सुतेन सोमेन सुतस्य सोमस्य वैकदेतेन स्वांशकलणने ॥ ५ ॥

वेङ्कट० युवाम् इन्द्राग्नी! सङ्ग्रामे बलवत्तमौ वसुतः विभागे उग्रयुक्तावहमधीपम् । अस्मिन्
यज्ञे तौ हवीर्धे बर्हिषि आसद्य वृष्टारी! प्रकर्षेण मादयतं सोमेन ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे इन्द्राग्नी! वसुतः धनस्य विभागे स्तोत्रम्यो दातुं विभज्जने तात्पर्येण वर्तमानौ युवाम्
शुश्रव्ये वृत्रहृत्सामुरस्य हन्ते तवस्तमा अतिशयेन बलिनौ प्रवृद्धतमौ वा शुश्रव अधीपम् ।
हे चर्षणी! सर्वस्य वृष्टाराविन्द्राग्नी! तौ युवाम् अस्मदीये अस्मिन् यज्ञे बर्हिषि वेद्यामास्तौर्धे
इने आसद्य उपविश्य सुतस्य अभिपुतस्य सोमस्य पानेन प्र मादयेथाम् प्रकर्षेण तृती भवतम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये अष्टाविंशो वर्मः ॥

प्र चर्षणिभ्यः पृतनाहवेषु प्र पृथिव्या रिरिचाधे दिवश्च ।

प्र सिन्धुभ्यः प्र गिरिभ्यो महित्वा प्रेन्द्राग्नी विश्वा भुवनात्यन्या ॥ ६ ॥

प्र । च॒र्षणि॑ऽभ्यः । पु॒तना॑ऽहवे॑षु । प्र । पृथि॒व्याः । रि॒रिचा॑थे इति । दि॒वः । च॒ ।

प्र । सि॒न्धु॑ऽभ्यः । प्र । गि॒रि॑ऽभ्यः । म॒हिऽवा । प्र । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । वि॒श्वः । भु॒व॒ना । अति॑ । अ॒न्या ॥

स्कन्द० प्र इत्येषोऽतीरयेत्स्य स्थाने^१ । प्रतिपदं च रि॒रिचा॑थे इत्याख्यातमनुपकल्पम् । अतिरिच्येथे युवाम् । कृतः । च॒र्षणि॑भ्यः । अ^२ । पु॒तना॑हवे॒षु सह॑ग्रामाद्धानेषु । केन । सामर्थ्याद् बलेन । किञ्च अतिरिच्येथे युवाम् पृथिव्याः दिवः च । न च केवलान्यां यावापृथिवीभ्याम् । किन्तीति^३ । अतिरिच्येथे सि॒न्धु॑भ्यः नदीभ्योऽपि । अतिरिच्येथे गि॒रि॑भ्यः पर्वतेभ्योऽपि । केन । महित्वा महत्त्वेन । किञ्च अतिरिच्येथे युवां हे इन्द्राग्नी । विश्वा भुवना अति अन्या विश्वा भुवनेति कर्मश्रुतेरतोति शोपसर्गाद्योग्यक्रियापदाद्याहारः^४ । सर्वाणि भूतान्वतीरयान्ति^५ । नान्यः कश्चिदतिरिच्यते यथा युवामिरत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अतुराणां सह॒ग्रामा॑द्धानेषु^६ तत्रत्येभ्यः^७ सर्वेभ्योऽपि मनुष्येभ्यः^८ बलेन^९ अतिरिक्तौ भवतः । एवं पृथिव्यादिभ्योऽपि युवयोर्वलमतिरिक्तं महत्त्वेन^{१०} । प्र रि॒रिचा॑थे इन्द्राग्नी । सर्वाण्येवान्ति^{११} भुवनानि । उक्तेभ्यो यथान्ति सन्ति तानि चेति । समानार्थम् अति इष्ट्वा^{१२} प्रो निवर्तत इति^{१३} ॥ ६ ॥

मुद्गल० पु॒तना॑हवे॒षु सह॑ग्रामेषु रक्षणार्थमाद्धानेषु सत्सु हे इन्द्राग्नी ! आगतवन्तौ युवाम् च॒र्षणि॑भ्यः सर्वेभ्योऽपि मनुष्येभ्यः महित्वा महत्त्वेन प्र रि॒रिचा॑थे अतिरिच्येथे । सर्वाधिकौ भवथ^{१४} इत्यर्थः । तथा पृथि॒व्याः सर्व॑स्या भूमेः प्र रि॒रिचा॑थे । दिवः च प्र रि॒रिचा॑थे । सि॒न्धु॑भ्यः अपि प्र रि॒रिचा॑थे । एवं गि॒रि॑भ्यः प्र रि॒रिचा॑थे । सि॒न्धु॑भ्यः स्थान्द्रनशीला आपः । गिरयः पर्वताः । अपि च हे इन्द्राग्नी ! विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि अन्या उक्त्वतिरिक्तानि यानि सन्ति तानि अति अतीत्य प्र रि॒रिचा॑थे अधिकौ भवथः ॥ ६ ॥

आ भर॑तं शि॒क्ष॑तं व॒ज्र॑वाहू अ॒र्भो इ॒न्द्रा॒ग्नी अव॑तं श॒ची॑भिः ।

इ॒मे नु॑ ते र॒श्मय॑ः सूर्य॑स्य येभिः स॒पित॑र्वं पि॒तरौ॑ न॒ आस॑न् ॥ ७ ॥

आ । भर॑तम् । शि॒क्ष॑तम् । व॒ज्र॑वाहू इति वज्र॑ऽवाहू । अ॒स्मान् । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । अव॑तम् । श॒ची॑भिः इ॒मे । नु॑ । ते । र॒श्मय॑ः । सूर्य॑स्य । येभिः । स॒ऽपि॒त्वं । पि॒तरौ॑ । नः । आस॑न् ॥ ७ ॥

स्कन्द० आ भरतम् धनानि । आहृत्य च शिक्षतम् इत्यस्मभ्यम् । हे वज्रवाहू !^१ वज्रसम्बन्धाद्दस्तावत्र वाहू उच्येते^२ । वज्रहस्तौ ! किञ्च अस्मान् हे इन्द्राग्नी ! अवतम् पालयतम् । शचीभिः स्वाभिः प्रशाभिः^३ कर्मनिर्वा पालनालयैः । किञ्च इमे नु ते इत्यादि । इमे ते रश्मयः सूर्यस्य रश्मयः^४ स्वभूताः । येभिः सन्धितम् सहपामं पितरौ तः अस्माकं पितरोऽक्षिपसः आसन्

१. नास्ति अ ति. २. स्तारो अ. ३. किन्तु ति. ४. 'किन्नावा' ति. ५. 'नि च अ. ६-६. ...ग्रामा' वि^१ अ^२. ७. तत्रो (१५६)भ्यः वि^३ अ^४. ८-८. सर्वेषो वि^५ अ^६. ९. अतिऽपेन बलेन कु. १०. महते वि^७ अ^८. ११. 'णि भूतानि वि^९ अ^{१०}. १२-१२. निवर्तते (१) कु; 'पेदि' वि^{११} अ^{१२}. १३. नवत सूको. १४-१४. नास्ति ति. १५. नास्ति अ कु.

अस्मिन्न प्राप्स्यथैः । प्राप्ताः । इत्यते क्षन्तेः प्राप्ती प्रयोगः । 'यं कामयेत राष्ट्रियमयं' राष्ट्रं
स्यादिति' (मे. ७, ३, ३०) इति' । अङ्गिरसो हि देवानां सन्नायः । तेषां सन्निस्वाद्दक्षिभिर्न्यैश्च
दैवैः सहोपपन्नं सहपानम् । कथं पुनरस्वार्धर्चस्य पूर्वेण सहैकवाक्यता । अङ्गिरस्यप्रदर्शनेन ।
एतदुक्तं भवति— ये रदिमभिः सह सहपानं प्राप्ता अङ्गिरसन्ते नः पितरः । तेन विशिष्टा-
भिजनोपेतात्वाद्ब्रह्मदानपालनाहो वयम् । अतोऽस्मभ्यं वृत्तम्, पालयतं चास्मानिति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० आ भरतम् धनानि । आहृत्य च अस्मभ्यं प्रयच्छतम् । आयुधहस्तौ ! अस्मान् इन्द्राग्री !
रक्षतं पालनाकषैः^१ कर्मभिः । इमे ललु ते रश्मया सूर्यस्य चैरिन्द्राग्नीः स्वभूतैरस्माकम् पितरः
प्रेष्यं गता अङ्गिरसः^२ सूर्यरश्मिभिः^३ आप्याययन्तति^४ ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे वज्रवाह ! वज्रहस्तौ ! इन्द्राग्री ! आ भरतम् अस्मदर्थं धनमाहरतम् । आहृत्य च शिक्षतम्
अस्मभ्यं वृत्तम् । अपि च अस्मान् अनुष्ठातुम् शचीभिः आत्मोच्चैः कर्मभिः नु क्षिप्रम् अवतम्
रक्षतम् । किञ्च सूर्यस्य सूर्यात्मन इन्द्रस्य ते इमे रश्मयाः वैभिः रदिमभिः चैरिदिभिः
नः अस्माकम् पितरः पूर्वपुरुषाः सपितृम् सहप्राप्त्यर्थं स्थानम् आगतुं ब्रह्मलोकमगच्छन् ॥ ७ ॥

पुरंदरा शिक्षतं वज्रहस्तास्माँ इन्द्राग्री अवतं भरेषु ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत धौः ॥ ८ ॥

पुरंद्दरा । शिक्षतम् । वज्रहस्ता । अस्मान् । इन्द्राग्नी इति । अवतम् । भरेषु ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । मामहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । धौः ॥ ८ ॥

स्कन्द० हे पुरन्दरा ! असुरपुराणां दारयितारौ ! शिक्षतम् वृत्तमस्मभ्यं हे वज्रहस्ता ! । किञ्च अस्मात्
हे इन्द्राग्री ! अवतम् भरेषु सङ्ग्रामेषु । तत् नः इत्यायुक्तार्थम् (क. १, १४, १६ द्र.) ॥ ८ ॥

वेङ्कट० असुरपुराणां दारयितारौ ! धनानि प्रयच्छतम् वज्रहस्तौ ! । अस्मान् इन्द्राग्री ! रक्षतं च
सङ्ग्रामेषु । तलः इति ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे वज्रहस्ता ! हस्तेन गृहीतवज्री ! पुरन्दरा ! असुरपुराणां दारयितारौ ! इन्द्राग्री ! शिक्षतम् अस्म-
दपेक्षितं धनं प्रयच्छतम् । अपि च भरेषु सङ्ग्रामेषु अस्मान् अवतम् रक्षतम् । यद्नेन सूक्तेन
प्रापितं तत् अस्मदीयं मित्रादयः मामहन्ताम् पूजयन्तु ॥ ८ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये एकोनविंशो वरः ॥

[११०]

ततं मे अपस्तदुं तायते पुनः स्वादिष्टा धीतिकृचथाय शस्यते ।

अयं समुद्र इह विश्वेद्व्यः स्वाहाकृतस्य समुं तृणुत क्रभवः ॥ १ ॥

१. राष्ट्रियं सूको. २. नास्ति सूको. ३. पानं सूको. ४. नास्ति वि^१ अ^२ कु ल लपे.
५. नास्ति वि^१ अ^२. ६. इवै र^३ वि^१ अ^२. ७. 'ययन्त कु. ८. इति अ तिः नास्ति कु.
९. नास्ति कु.

ततम् । मे । अपि । तत् । ऊँ इति । तापते । पुनरिति । स्वादिष्टा । धीतिः । उच्यथाय । शस्यते ।
अयम् । समुद्रः । इह । विश्वेऽदेव्यः । स्वाहाऽऽहुतस्य । सम् । ऊँ इति । तृण्यत । ऋभवः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'आभवे हे' । ऋभुर्विभवा वाज इति सुधन्वन वाग्निहमस्य त्रयः पुत्राः बभूवुः (उ. ना १३, १६) । तेऽतिशयवृद्धिः कर्मभिर्देवत्वमीयुः । तेऽत्र साहचर्यादभ्यतमवचनेनाप्यभुशब्देन सर्वे प्रतिपाद्यन्ते । तद्देवत्वे हे एते सूक्ते । ततम् पूर्वस्मिन् काले विगतम् मे मम स्वभृतस्व अपा यज्ञाख्यं कर्म । तत् उ तापते पुनः उकार एवार्थे । तद्देवदानीमपि पुनलापते । पूर्वस्मिन् काले हृदानीं चाहं यदेत्यर्थः । किञ्च स्वादिष्टा अतिशयेन स्वाह्वी । मनसः प्रीतिकरीत्यर्थः । धीतिः धीकर्मत्वात् 'स्तुत्यान् वा प्रति धीयमानत्वात्' स्तुतिरत्र धीतिरुच्यते । उच्यथाय उच्यथः स्तुतिवचनाद् ईरुस्मै । शस्यते । तस्मै स्तुतिरुच्यत इत्यर्थः । किञ्च अयम् समुद्रः समुद्रसदृशोऽवन्तप्रभृतः सोमः इह यज्ञे विश्वेदेव्यः सर्वदेवयोग्यभृतः । सम्यक् स्तुतश्चेत्यर्थः । एतन् सर्वं ज्ञात्वा स्वाहाहुतस्य तृतीयार्थे पश्येथा । स्वाहाहुतेन सोमेनाहुतेनेत्यर्थः । सम् उ तृण्यत सम्यक् तृण्यत । उकारस्तु पदपूरणः । हे ऋभवः ॥ १ ॥

वेङ्कट० ततम् मे कर्म । तत् एव पुनः तापते । स्वादुतमा स्तुतिञ्च स्तुत्याय ऋभूणां गणाय दास्यते । अपि च अयम् समुद्रसदृशः विश्वेदेव्यः सोमः इह सुतः । तेन हुतेन ऋभवः । सन्तृष्यत ॥ १ ॥

मुद्रल० 'ततं मे' इति तवर्षे पञ्चमं सूकम् । कुरस ऋषिः । पञ्चमीनवम्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा अगत्यः । ऋभवो देवताः ॥

हे ऋभवः । मे मया अपाः अग्निष्टोमादिरूपं कर्म ततम् विस्तारितं बहुज्ञः पूर्वमनुष्ठितम् । तत् उ तदेव पुनः तापते विस्तारिते । अनुष्ठीयत इत्यर्थः । तत्र स्वादिष्टा स्वादुतमा अतिशयेन प्रीतिकरी धीतिः स्तुतिश्च उच्यथाय स्तुत्याय शस्यते पठ्यते । अपि च इह ऋस्मिन् वागे अयम् समुद्रः समुन्द्रनशीलो यः सोमरसः विश्वेदेव्यः सर्वेभ्यो देवेभ्यः पर्याप्तो यथा भवति तथा सम्रादितः । तस्य स्वाहाहुतस्य स्वाहाकारेणाग्नौ प्रक्षिप्तस्य सोमस्य पानेन सम् उ तृण्यत सम्यगेव तृणा भवत ॥ १ ॥

अभोग्यं प्र यद्विच्छन्त एतनापाकाः प्राञ्चो मम के चिदापर्यः ।

सौधन्वनासश्चित्तस्य भूमनागच्छत सवितुर्दाशुषो गृहम् ॥ २ ॥

आऽभोग्यम् । प्र । यत् । इच्छन्तः । ऐतन् । अपाकाः । प्राञ्चः । मम । के । चित् । आपर्यः ।
सौधन्वनासः । चरितस्य । भूमना । अगच्छत । सवितुः । दाशुषः । गृहम् ॥ २ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते—'ऋभवो यज्ञित्वे प्रार्थयमानाः प्रजापतेः सकाशमयम् । यथ प्रजापतिः सवितारमाहृषावोचत्, एतेऽपि यज्ञिया भवन्त्विति । तथेति सविता प्रतिपद्य तान्

१. नास्ति सूको. २-२. स्तुथा वा प्रतिधी° सूको. ३. नास्ति अ ति. ४. नास्ति वि° छपे.
५. स्वादि (†दि)श्च वि° अ°. ६. नास्ति वि° कु. ७-७. नास्ति मे°. † एताः मे°.

स्वगृहं नीत्वा द्वादश दिगन्वातिध्वमेषाम् अकार्षीदिति । तदेतद् वामदेवो वक्ष्यति—'द्वादश गृह्ण
 'यदगोपस्यातिध्वे रमन्तुभवः ससन्तः' (श. ४, ३३, ७) इति । यदेवेहाप्युच्यते—आभोगयम् इत्या-
 दिना । आभोगः सम्भोग इति पर्यायो । आभोग एवाभोगयः । स्वार्थिको यशब्द उपजनः । देवैस्सह
 सम्भोगम् इच्छन्तः । वक्षिषत्वं प्रार्थयमाना इत्यर्थः । यत् यदा यूयम् प्र एतन् प्रसन्नोऽत्र
 धात्वर्थांनुवादी । सम्भवे प्रसम्भत इति यथा । प्रजापतेः सकाशं गताः स्व । कीदृशाः ।
 अगाधाः अपकथ्यप्रज्ञाः । अत्यन्तपरिपक्वप्रज्ञा इत्यर्थः । प्राञ्चः अन्तु मतिपूजनयोः । प्रगन्तारो
 देवान् यजान् वा प्रति, प्रकीर्ण वा पुत्रवितारो देवानाम्, स्वयं वा पुत्रयः । मम कुरसस्य ।
 केचित् आपयः केचित् ज्ञातयः । 'कुरसो ह्यग्निरसः' । ऋभवोऽपि सुधन्वन आग्निरसस्य पुत्राः ।
 अत आग्निरसत्वान् कुरसस्य भवन्त्युभवः केचित् ज्ञातयः । यदेति वचनात्तदेव्याहार्यम् ।
 तदा हे सौधन्वनातः ! सुधन्वनः पुत्राः ! एकधमसस्य चतुष्टयकरणादेव स्वस्य चरितस्य
 भूमना साहात्म्येन अगच्छत गताः स्व सवितुः गृहम् दाशुषः वक्षिषत्वन्मातिध्वे वा युष्मभ्यं
 दत्तवत ॥ २ ॥

वेङ्कट० सुधन्वन आग्निरसस्य पुत्रत्वात् ऋभव आग्निरसस्य कुरसस्य पुत्रतनाः 'केचन' ज्ञातयो
 भवन्ति अपकथ्यप्रज्ञाः । 'आभोगयम् आभोगयम् । अकारलोपाभावश्चान्दसः । यज्ञे सोमम्
 इच्छन्तः तपश्चरणाय यदा यूयम् अपकथ्यप्रज्ञाः गतवन्तः, तदा सुधन्वनः पुत्रा अभवः !
 तपश्चरणस्य महत्तया असुतरप्रदातुः सवितुः तपसोऽन्ते देवैरसुतरमेषां प्रदातव्यमिति
 प्रार्थितस्य गृहम् अगच्छत ॥ २ ॥

मुद्रल० हे ऋभवः ! अपाकाः परिपक्वजानाः प्राञ्चः पूर्वकालीनाः मम आपयः प्रापयितारो मदीया
 ज्ञातयः केचित् एवंभूताः ये केचन यूयम् आभोगयम् उपभोग्यं सोमम् इच्छन्तः यत् यदा
 प्र एतन् तपश्चरितुमरण्यं गतवन्तः । अभवो हि सुधन्वन आग्निरसस्य पुत्राः । 'हे सौधन्वनातः !
 सुधन्वनः पुत्राः !' तदानीम् चरितस्य समुपाकृतस्य तपसः भूमना भूया महित्वेन दाशुषः
 इदीपि दत्तवतः सवितुः सोमाभिपत्वं कुर्वतो यत्मानस्य सम्बन्धि गृहम् यज्ञगृहम् अगच्छत तपसा
 कृत्वतोमाः सन्तः कृतपाना यूयं गतवन्तः ॥ २ ॥

तत्संविता वोऽमृतत्वमासुवदगोर्ध्रं यच्छ्रवयन्त एतन् ।
 त्पं चिच्चमसमसुरस्य भक्षणमेकं सन्तमकृशुता चतुर्वयम् ॥ ३ ॥

तत् । संविता । वः । अमृतऽवम् । आ । असुवत् । अगोर्ध्रम् । यत् । श्रवयन्तः । एतन् ।
 त्पम् । चित् । चमसम् । असुरस्य । भक्षणम् । एकम् । सन्तम् । अकृणुत् । चतुऽवयम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० तत् तदा संविता वः युष्माकम् अमृतत्वम् देवत्वम् आ असुवत् अनुज्ञातवान् । आपयन्-
 तेऽस्मिन्त्वात् गृहितुमशक्यं सवितारं प्रति यत् यदा भवन्तः हविकीर्णमातिध्वस्तम्बि

१-१. गृहीता वि. २-२. योग्याया कृ. ३. तदेतदिदोऽप्येते ति. ४. नास्ति अ ति. ५. नास्ति
 कु. ६-६. कुरसोऽग्निः ति. ७. सौधन्वना वि' क लपे. ८-८. नास्ति अ' कु. ९-९. तेन च वि' कपे;
 केन च वि'. १०. भवन्तं वि' अ' लपे; 'जा अत्यन्तपरिपक्वप्रज्ञाः वि' अ'. ११-११. 'यम्...
 कार' वि' अ'. † अगो' कु. १२. भवन्तं वि' अ' लपे. १३. वागं वि' अ'. १४. अमृतपदा' वि'
 क लपे. १५. ततः कथमसुवित्वाह—'तत्संविता' इति क. १६. स्तोमं मे'. १७-१७. नास्ति मूको.

वा अन्नमिच्छन्तः ऐतन् यताः स्वः । यदाऽऽतिथ्यमनुभवितुं सवितुर्वृद्धं गता इत्यर्थः । त्वम् चित् तं चित् । तच्छब्दसमागार्थत्वच्छब्दश्रुतेः 'एकं चमसं चतुरः कृणोतन्' (ऋ १, १६१, २) इत्यादिमन्त्रान्तरदृष्टार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः । चिच्छब्दोऽपि चार्थः । यो देवैः प्रहितोऽग्निरेकं चमसं चतुर इत्येवमुपन्यसुषान् तं चमसम् अमुरस्य भक्षणम् 'अतुरितिः प्राणनाम' (वा ३, ८) । तद्वानमुरः । कोऽसौ । दृष्टा । कुत एतत् । 'उत त्वं चमसम्' (ऋ १, २०, ६) इति मन्त्रान्तरदर्शनात् । प्राणवतस्त्वष्टुर्भक्षणम् एकम् सन्तम् अकृणुत कृतवन्तः स्वः । चतुर्वैषम् वेतिर्गायत्रीः (उ. निष २, १४) । चतुर्गतिम् । एकस्माच्चमसात् तद्विनाशेन चतुरवचनसात् कृतवन्तः स्वैत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'ततः कथमभूदित्याह — तिस्रसविता इत्यादि ।' तदा सविता युष्माकम् अमृतत्वम् प्रायच्छत्, यदा गृहितुम् अशक्यं सवितारम् अन्नम् इच्छन्तो गतवन्तः, तं च चमसम् सोमस्य भक्षणम् एकं सन्तम् अकृणुत चतुर्वैषम् ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे ऋभवः ! तत् तदानीम् सविता सर्वस्य प्रेरको देवः वः युष्माकम् अमृतत्वम् देवत्वम् वा अमुवत् आभिमुख्येन प्रेरितवान् । इत्यत्रानित्यर्थः । यत् यदा यूषम् अगोष्ठम् गृहितु-मशक्यं सर्वैर्देवमानं सवितारम् शक्यवन्तः अपेक्षितं सोमपानं विज्ञापयन्तः सन्तः ऐतन् आगच्छत । तदातोमिति पूर्वणान्वयः । यस्मात् यूषं देवैराज्ञापिताः सन्तः अमुरस्य त्वष्टुः सम्बन्धिभनम् । तेन विमितमित्यर्थः । भक्षणम् सोमपानसाधनम् त्वम् तम् चमसम् एकम् चित् असहायमेव सन्तम् चतुर्वैषम् चतुर्वैषम् अकृणुत कृतवन्तः । सृष्ट्यादौ त्वष्ट्रा कृतं चमसं होतृचमसादिमुख्यचमसचतुष्टयरूपेण ऋभवः कृतवन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

विष्ट्वी शमीं तरणित्वेन वाघतो मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः ।

सौधन्वना ऋभवः सुरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥ ४ ॥

विष्ट्वी । शमीं । तरणित्वेन । वाघतः । मर्तासः । सन्तः । अमृतत्वम् । अनुशुः ।

सौधन्वनाः । ऋभवः । सुरचक्षसः । संवत्सरे । सम । अपृच्यन्त । धीतिभिः ॥ ४ ॥

स्कन्द० विष्ट्वी इति न कर्मनाम शमी इत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । किं तर्हि । विष्ट्वीर्वाप्यर्थस्य क्रियाशब्दोऽप्ये विष्ट्वीति । विष्ट्वा व्याप्पय^१ । कृत्वेत्यर्थः । शमी कर्मनामैतत् (उ. निष २, १) । एकचमसचतुष्टयकरणादीनि कर्माणि । तरणित्वेन 'तरणिः' (निष २, १०) इति क्षिप्रनाम । क्षिप्रत्वेन । शीघ्रमित्यर्थः । वाघतः ऋत्विङ्नामैतत् (उ. निष ३, १८) । सामान्यान्वेदान्तर्गीतमन्त्रयन्म् । ऋत्विग्वन्तः । यष्टार इत्यर्थः । मनुष्याः सन्तः अमृतत्वम् देवत्वम् आनशुः प्राप्ताः । के । उच्यते । सौधन्वनाः^२ सुधन्वनः पुत्राः ऋभवः नाम । कौटशाः । उच्यते । सुरचक्षसः सूर्यसमानदर्शनाः^३ । सूर्यवतोऽस्त्रिनः प्रज्ञापन्तो वेत्यर्थः । प्राप्य च देवत्वं संवत्सरे सम अपृच्यन्त धीतिभिः धीतिशब्दः कर्मवचनः । संवत्सरे यावन्ति कर्माणि यज्ञाख्यानि तैः सर्वैः सम्पृक्ताः । सर्वेष्वेव भागार्हत्वं प्राप्ता इत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन बोद्धारः मरणभर्माणाः सन्तः अमृतत्वम् आनश्विरे । सौधन्वनाः

१. 'धेतिः सूको. २-३. नास्ति ल. १-१ नास्ति कु. ३. नास्ति कु. ४. व्याप्पया सूको
५. 'समानप्रकाशाः अ; पूर्वसमानाः ति. ७. अमरण' कु.

ऋभवः सूक्ष्मदर्शनाः संवत्सरे देवैः सङ्गता आसन् चमसम्पूदादिभिः कर्मभिः । ऋग्नामा-
दित्थरविमभिरैक्यम् 'अगोशस्य मदसस्तना' (ऋ १, १६१, ११) इत्यस्मान्मुक्तमिति ॥ ३ ॥

मुद्रल० वाचतः ऋत्विगिभिरुपेता ऋभवः* धर्मो यागदानादिकर्माणि अस्यान्वयि 'एकं चमसं चतुरः
कृणोतन' (ऋ १, १६१, २) इत्यादिना देवैरुक्तानि कर्माणि तरणित्वेन क्षिप्रत्वेन* शीघ्रिण
निष्ठां व्याप्य । कृत्वैत्यर्थः । एवं कर्माणि कृत्वा मर्ताः मनुष्या अपि सन्तः असृतावम् देव-
त्वम् आनयुः आनयिरे । कृत्वैः कर्मभिरैभिरे । देवत्वं प्राप्य च सौधन्वनाः सुधन्वनाः
पुत्राः सूर्यक्षतः सूर्यसमानप्रकाशाः ते ऋभवः संवत्सरे संवत्सरावयवभूते ससन्तादिकालेऽनुष्ठेयैः
शान्तिभिः अग्निष्टोमादिकर्मभिः सन् अट्ट्यन्त संयुक्ता अभवन् । हविर्भोगार्हा यभूतुरित्यर्थः ॥ ४ ॥

क्षेत्रमिव वि ममुस्तेजनेन एकं पात्रममवो जेहमानम् ।

उपस्तुता उपमं नाधमाना अमर्त्येषु श्रव इच्छमानाः ॥ ५ ॥

क्षेत्रम् इव । वि । ममुः । तेजनेन । एकम् । पात्रम् । ऋभवैः । जेहमानम् ।

उपस्तुताः । उपऽमम् । नाधमानाः । अमर्त्येषु । श्रवः । इच्छमानाः ॥ ५ ॥

स्कन्द० क्षेत्रमिव वि ममुः । यथा कश्चिद्दण्ड्वा दण्डेन वा श्रेत्रे विमिमीते*, तद्वद्विमितवन्त इत्यर्थः ।
क्रीड्येन । तेजनेन तत्र निशाने* । निशितेन । केन । सामर्थ्याद् स्थानेन । तेन हि रथकारा
विमिमते । अथवा तेजमशब्दः तेजःपवायः । स्वेन तेजसा । किं विममुः । एकम् चमसत्क्यं
पात्रम् । के । ऋभवः । जेहमानम् 'जेहते' (निघ २, १४) इति गतिकर्मा । चतुर्धागतम्* । चतुर्ध्वं
प्रतिपद्यमानमित्यर्थः । क्रीड्याः । उपस्तुताः उपेत्येतत् समित्येतस्य स्थाने । सर्वस्तोत्रभिः संस्तुताः* ।
उपमं नाधमानाः 'उमे' (निघ २, १६) इत्यन्तिकनाम् । अन्तरेणापि भावप्रत्ययं सामर्थ्या-
दिहान्तिकत्वे द्रष्टव्यम् । नाधर्थाच्चार्यः । सन्निकृष्टत्वं प्रार्थयमानाः । कस्य । सामर्थ्याद्देवानाम् ।
देवेष्वन्तर्गतमिच्छन्त इत्यर्थः । न चान्तर्गतमेव केवलम् । अमर्त्येषु निर्धारणे* चात्र
सप्तमी । देवानां मध्ये । 'श्रवः इच्छमानाः' । हविर्लक्षणमकमिच्छन्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० मानदण्डेन भूमिम् इव शक्रेण विकर्तनार्थं इस्तात् हस्ते सन्धरमाणम् एकम् पात्रम् विविधं
कृतवन्तः, समीपस्तुता देवानां समीपं कामयमाना देवेषु सोमम् इच्छमानाः ॥ ५ ॥

मुद्रल० उपस्तुताः समीपस्थैर्ऋषिभिः स्तुताः ऋभवः जेहमानम् होमक्रियां प्रति प्रयत्नमानम्
एकम् असहायम् पात्रम् पानसाधनं त्र्यष्टा निर्मितं चमसं मानदण्डेन क्षेत्रमिव भूमिमिव तेजनेन
शीघ्रिण शक्रेण चमसचतुष्टयरूपेण कर्तुम् वि ममुः विधेयेण मानं कृतवन्तः । किमिच्छन्तः ।
उपमम् सर्वेषामुपमानमूर्तं प्रशस्तं सोमकक्षणमन्नम् नाधमानाः वाचमानाः । एतदेव विवृणोति ।
अमर्त्येषु मरणरहितेषु देवेषु मध्ये श्रवः हविर्लक्षणम् अन्नम् इच्छमानाः इच्छन्तः । देवैः सह
सोमपानं कामयमानाः तल्लाभाय चतुरश्रमसाम् अकारुणित्यर्थः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये त्रिंशो वर्गः ॥

१. 'कम् कृ. २. कतवः मे'. ३. नास्ति मे'. ४. विमिपते मूको. ५. निशाने मूको,
६. चतुर्धा ज. ७. संस्तुताः ज. ८. 'जे एव अ कु. ९-९. नास्ति मूको.

आ मनीषामन्तरिक्षस्य नृभ्यः सुचेवं घृतं जुह्वाम विदना ।

तरणित्वा ये पितुरस्य सखिर ऋभवो वाजमरुहन् दिवो रजः ॥ ६ ॥

आ । मनीषाम् । अन्तरिक्षस्य । नृभ्यः । सुचाऽईव । घृतम् । जुह्वाम् । विदना ।

तरणित्वा । ये । पितुः । अस्य । सखिरे । ऋभवः । वाजम् । अरुहन् । दिवः । रजः ॥ ६ ॥

स्कन्द० आ इत्युपसर्गो जुह्वाम इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । मनीषाम् स्तुतिम् अन्तरिक्षस्य^१ षष्ठीसुतेरत्र योग्यां सदशी नेत्यन्वाहर्षणम् । अतिमहतोऽन्तरिक्षस्यापि योग्यां सदशी वा । अत्यन्तमहती-मित्यर्थः । नृभ्यः मनुष्याणामृभूणामर्थाव । मनुष्यान्मृन् स्तोत्रमित्यर्थः । सुचेवं घृतम् आ जुह्वाम आकारोऽत्र मर्चादायाम् । यथा कश्चिदाहवनीयादौ सुचा घृतं मर्चादाया प्रक्षिपेत् एवं प्रक्षिपामो-च्चारयामेत्येतदाशास्महे । विदना एवेन ज्ञानेन । ये ऋभवः किं कृतवन्तः । तरणित्वा क्षिप्रत्वेन ये पितुः सर्वप्राणिनां पितृभूतस्य पालयितुर्वा अत्य सवितुः स्वभूतम् सखिरे सहचरित्कृतिकर्मो (तु. निघ २, १४) । सोपसर्गाथेऽयं द्रष्टव्यः । अधिगतवन्तः । लक्ष्यवन्त इत्यर्थः । ऋभवः वाजम्^२ आतिथ्यसम्बन्धि अक्षम् अरुहन्^३ आरुहवन्तश्च^४ दिवः अवयवभूतम् रजः लोकम् । देवलोकं चारुहवन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यथा सुचा घृतम् आजुह्वति एवं त्रयम् अन्तरिक्षस्य नेतृभ्यो मध्यमस्थानपठितेभ्यः स्तुतिं कुर्मः प्रज्ञानेन । क्षिप्रत्वेन ये पितृभूतस्य अस्य सवितुः अमृतम्^५ आस्वादितवन्तः^६ ते दिवः लोकम् अक्षं सोमामकम् अधिष्ठितवन्तः । देवेभ्यः सोमपीथं^७ प्राप्ता इति^८ ॥ ६ ॥

मुद्गल० अन्तरिक्षस्य अन्तरिक्षलोकस्य मध्यमस्थातस्य सम्बन्धिभ्यः नृभ्यः यज्ञस्य नेतृभ्यः ऋभुभ्यः ऋभवो हि यज्ञस्य नेतारः, तेन हि देवत्वं प्राप्ताः । सुचेवं यथा सुचा जुह्वा घृतम् क्षरणशीलाज्योपेतं इतिः आ जुह्वाम यथाशास्त्रे प्रवक्ष्याम । एवमेव मनीषाम् स्तुतिम् विदना वेदनेन कुर्म इति शेषः । अपि च ये ऋभवः पितुः सर्वस्य जगतः पालकस्य अत्य सूर्यस्य तरणित्वा तरणित्वाणि तरणकौशलानि सखिरे सूर्यरश्मिभूताः सन्तः प्रापुः । तदुक्तम्— 'आदित्यरश्मयोऽपि ऋभव उच्यन्ते' (या ६१, १६) इति । ते ऋभवः दिवः रजः शीतमानस्य स्वर्गलोकस्य सम्बन्धिनम् वाजम् सोमलक्षणमक्षम् अरुहन् पागवत्तादिभिः कर्मभिरन्वैत्र वेदोक्तैश्चमस्तचतुष्टय-करणादिकैः प्राप्नुवन् ॥ ६ ॥

ऋभुर्न इन्द्रः शर्वसा नवीयानृभुर्वाजेभिर्वसुभिर्वसुर्ददिः ।

युष्मार्कं देवा अचसाहनि प्रियेऽभि तिष्ठेम पृत्सुतीरसुन्वताम् ॥ ७ ॥

ऋभुः । नः । इन्द्रः । शर्वसा । नवीयान् । ऋभुः । वाजेभिः । वसुऽभिः । वसुः । ददिः ।

युष्मार्कम् । देवाः । अचसा । अहनि । प्रिये । अभि । तिष्ठेम । पृत्सुतीः । असुन्वताम् ॥ ७ ॥

स्कन्द० ऋभुः नः अस्माकम् इन्द्रः च ऋभूणां सखित्वात् । अथवा इन्द्र इति ऋभोर्विशेषणम् ।

१. 'क्षस्य अपि वि, २. नास्ति मुको, ३. 'वस्तः अ, ४. अचसतम् वि' अ^५ कु, ५. नासावि^६ कु, ६. सोमपथं सोमवर्गं^७ 'पाह्वलम् वि' अ^८, ७. नास्ति कु, ८. नास्ति मे^९, ९. शीलान्दो^{१०} मे^{११}.

इन्द्रसदशोऽत्यन्तेधरो वा । शयता बलेन सामर्ध्वलक्षणेन । यदस्माकं स्तुतिकरणसामर्थ्ये तेन सर्वेण । नवीयान् अतिरागेन स्तुत्यः । किञ्च ऋभुः वाजेभिः अन्यतरवचनेनापि वाज्राब्देनात्र साहचर्याद् वाजो विभ्वा चोप्येते । व्यत्ययेन च द्विचक्रमस्य स्वाने बहुवचनम् । वाजविभ्वाभ्यां वसुभिः च सद वसुः अन्तर्गतमन्तर्यमेतत् । धनवान् । दधिः स्तोत्रुभ्यो यद्भ्यश्च सागु दाता । किम् । सामर्थ्यात् सर्वानभिप्रेतानर्थात् । अथवा वसुरिति स्वत्वमेव सुल्लिङ्गता । वसु दधिः । धने दातव्यार्थः । कामपत्वाच्चास्य सूक्तस्य ऋभुविभ्वावाजानामेषात्र प्राधान्यं दृष्टव्यं न सहयोगमात्रं निर्दिष्टानां वसूनामपि । परोऽर्धनैः प्रत्यक्षकृतत्वाद् भिद्यं वाक्यम् । युष्माकम् हे देवाः ! अत्रा तपणेन हेतुना । युष्माद् सोमेन तपसन्व इत्यर्थः । ॥ अहनि वाग्नादिवसे । प्रिये सर्वमनुष्याणाम् । अभि तिष्ठेम अभितिष्ठतिरत्र सामर्थ्याञ्जकार्यः । ज्ञेयम वचम् । पृथुतीः पृथुस्तु तावन्तं विस्तीर्यन्त इति प्रस्तुतयः सेनाः । अनुत्तताम् सोमाभिपवमकुर्वन्तां शयूणां स्वभूताः । ये युष्मान्न वजन्ते ते अस्मच्छयवः, तेषां स्वभूता इत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० ऋभुः अस्मान् बलेन सर्वदा नवधरो भवति । तथा वासपितृभिः वाजेभिः साह वसूनां दाता भवति । ऋभुर्विभ्वा वाज इति ग्रय ऋभवः, तत्र प्रथमोऽसामर्थ्यां बहुवद् निगमा भवन्ति (इ. या ११, १६) । युष्माकम् ऋभवः ! रक्षणेन प्रकाशकानां प्रियेऽस्मिन् दिवसे अयजमानानां सेना वचम् अभिभवेम ॥ ७ ॥

मुद्गल० ऋभुर्विभ्वा वाज इति ग्रयः सुधम्वनः पुत्राः । तत्र शयता बलेन नवीयान् नवधरः प्रनास्ततरः ऋभुः नः अस्माकम् इन्द्रः परमेधरः । अस्माकं रक्षक इत्यर्थः । अपि च वाजेभिः वाजेरस्मान्धं दातव्यैरक्षैः वसुभिः मिश्रसहेतुभिर्धनैश्च स ऋभुः वसुः अस्माकं निवासायिता । अत एव दधिः तेषामन्नानां धनानां दाता भवतु । परोऽर्धनैः प्रत्यक्षकृतः । हे देवाः ! दानादिगुणयुक्ता कसुप्रस्तुतयः ! युष्माकम् सम्बन्धिना अत्रा रक्षणेन युक्ते प्रिये अस्माकमनुकूले अहनि दिवसे वर्तमाना वचम् अनुत्तताम् सुन्वद्यजमानविरोधिनां शयूणाम् पृथुतीः सेना अभि तिष्ठेम ॥ ७ ॥

निश्वर्मण ऋभवो गार्मपिंशत सं वृत्सेनांसृजता मातरं पुनः ।
सौर्धन्वनासः स्वपुस्ययां नरो जित्री युवाना पितरांकृणोतन ॥ ८ ॥

निः । चर्मणः । ऋभवः । गार्म । अपिंशत । सम् । वृत्सेन । असृजत । मातरम् । पुनरिति ।
सौर्धन्वनासः । सुऽअपुस्ययां । नरः । जित्री इति । युवाना । पितरां । अकृणोतन ॥ ८ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते — ऋभेः कृपाचिदग्निहोत्रधेनुलक्षणत्वात्सा ममार । तस्यां विकर्षितायास् आरुदवा वत्सेन उद्वेजित ऋभूद् स्थापितरी वृद्धी पुनर्युवामी कृर्वतो वदते । तानुवाच, ममाप्यग्निहोत्रधेनुं सुतां पुनर्जीवयतेति । तस्य स्वमाहात्म्येन तस्माच्चर्मणः तामिव नाम् अशेषावधपोपेतां चक्रुः इति । वदेतदिहोच्यते — निश्वर्मण इत्यादिना । विकर्षिताया गोश्वर्मणः हे ऋभवः ! यूयं तामिव नाम् अपिंशत पितिः भवधवे । अथवधवती कृतवन्तः । सौर्धवधपोपेताम्

१. नास्ति अ ति. २. सर्वोभिप्रेतार्थम् ति. ३. नास्ति अ कु. ४. तथा कु. ५. नास्ति वि अ. ६. ना देवानाम् वि अ. ७. एव अ कु. ८. नास्ति अ.

उद्पादयन्तेस्वर्गः^१ । उत्पन्नं च तम् वत्सेन असृजत संमर्तितवन्तः सङ्गमितवन्तः^२ स्व तां
गाम् मातरं पुनः^३ । कदा । उच्यते । सौधन्वनाः^४ सुधन्वनः पुत्राः^५ । यदा स्वपत्यया शोभनमपः
कर्म यस्य स स्वयाः । तद्विच्छा स्वपत्या तया^६ । शोभनकर्मकारित्वनिमित्तवशद्विच्छेपत्यर्थः । हे
नरः । मनुष्याः^७ । जिज्ञी जीर्णो सन्तौ पुनः पुत्रानौ स्वौ मातापितरौ अकृणोतन कृतवन्तः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० कस्यचित् ऋषेः धेन्वां मृतायां तस्याः कर्म 'स न्यदधात्'^८ । अथ वत्से इदन्तं इष्ट्वा
कभुनस्तौत् । अथ ते तद्यमांदाय काञ्चन धेनुं शिल्पकौशलेन कृत्वा बहिर्धर्मणा सन्वाय
तपोमाहात्म्येन तां सप्राणो ऋकुः । अथ तेन वत्सेन पुनः अपि ताम् मातरम् समसृजन्^९ ।
निर्दिशतिः सन्धानकर्मा^{१०} । सौधन्वनाः^{११} शोभनकर्मच्छया नेतारः^{१२} । जीर्णावामीशौ पितरौ
पुत्रानौ अकृणोतन^{१३} ॥ ८ ॥

मुद्रल० पुरा कस्यचित् ऋषेधेनुमृता । स ऋषिस्तस्या धेनोर्वत्सं इष्ट्वा कभुं तुष्टाय । कभवस्त-
स्तस्मीमन्त्यां धेनुं कृत्वा तदीयेन चर्मणा 'संबोध तेन वत्सेन'^{१४} समयोजयन्निति । कभवर्गः
पूर्वाधेन प्रतिपाद्यते । हे ऋभवः^{१५} । मृगम् चर्मणः चर्मणा गाम् धेनुम् निःअपिशत निःशेषेणा-
स्त्रिष्टो संयुक्ताम् अकुरुत । तदनन्तरम् मातरम् तां गाम् पुनः वत्सेन सम् असृजत संसृष्टामकुरुत
समगमयतेति यावत् । अपि च हे सौधन्वनाः^{१६} सुधन्वनः काङ्क्षितसस्य^{१७} पुत्राः^{१८} ।
नरः । यज्ञस्य नेतार ऋभवः^{१९} स्वपत्याया शोभनकर्मच्छया यागदानावाचरयन्तेति यावत् । जिज्ञी
जीर्णो वृद्धो पितरा मातापितरौ पुत्रानौ पुनर्बाँवनोपेतौ अकृणोतन मृगम् अकृदवम् ॥ ८ ॥

वाजेभिर्नो वाजंसातावनिड्दृष्टभ्रुमाँ इन्द्र चित्रमा दर्षि राधः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ९ ॥

वाजेभिः । नुः । वाजंसातौ । अविड्दृष्टि । ऋभ्रुमान् । इन्द्र । चित्रम् । आ । दर्षि । राधः ।
तत् । नुः । मित्रः । वरुणः । मामहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ९ ॥

स्कन्द० वाजेभिः इत्यन्यतरवचनेनापि वाजशब्देन साहचर्यात् तयोऽपि ऋभव उच्यन्ते । वाकप्रभृतिभिः
ऋभुभिः^{२०} सह नः अस्मान् वाजसातौ सङ्ग्रामे थावण्डि अवपारुष । किञ्च ऋभुनाद
ऋभुभिः संयुक्तः सन् । ऋभुभिः सहेत्यर्थः । हे इन्द्र ! निजम् विचित्रं पूज्यं वा आ दर्षि^{२१}
आदारय । देहात्मभ्यमित्यर्थः । किम् । राधः धनम् । आर्भवत्वाच्च सूक्तस्य उपसर्जनवत्पापि
निर्दिष्टानामृभुणामेवात्र प्राधान्यं द्रष्टव्यम् । इन्द्रस्य तत्सखत्वात्^{२२} गुणभावेनोपादानम् । तद्
नः इत्याद्युक्तार्थम्^{२३} (ऋ १, १४, १६ इ.) ॥ ९ ॥

वेङ्कट० वाजेन आवा^{२४} सहितैः भवद्भिः सह अस्मान् सङ्ग्रामे रक्ष । ऋभुभिः^{२५} सहितसस्यम्^{२६} चित्रम्
धनम् इन्द्र !^{२७} शश्रुणाम् आदारयेति । साहचर्यांदिन्द्रस्य स्तुतिः ॥ ९ ॥

१. उद्पादयन्त इ* सूको. २. गमि* कु. ३. नास्ति अ ति. ४. नास्ति सूको. ५. संनदधत्
कु; *थय लपं, ६. *वृषत दि' अ'. ७. संगदन्' अ' कु; संपदन्' ('क') मां वि' अ'; संपन' वि'.
८. *वृषायां वि' अ'. ९. कृणोतन सूको. १०-१०. सतीतयेन सूको. ११. अत्रित्व सूको.
१२. नास्ति कु. १३. नास्ति अ. १४. तत्साखित्वात् ति. १५. नास्ति सूको. १६. आता वि' अ
लपं; अन् ल बोधः. १७. ऋभुभिः अ' कु; श ! ऋभुभिः वि' अ'. १८. संविर्तं वि' अ' कु ल लपं;
सहितं वि'; सहिता (' ') लपन् वि' अ'. १९. इन्द्रं च वि' अ'.

मुद्रल० हे इन्द्र। अमुनात् कसुविन्वा वाज इति प्रयोऽप्युसुसुवेनोपचारदुच्यन्ते। तैयुं कस्त्वम् वाजमाती वाजस्यावस्य सम्भजनं निमित्तभूते सति वाजेभिः कथैः नः अतिवृद्धिः अस्मान् व्याप्नुहि। अपि च चित्रम् चायनीयम् राघः धनम् आ दपि अस्मभ्यं दातुम् आदियस्व। तृतीयसवने अमुभिः सहेन्द्रस्वावल्यानात् प्रसङ्गादत्रेन्द्रस्तुतिः। यदेतद्स्माभिः प्रार्थितम् अस्मदीयम् तत् मित्रादयः समदन्ताम् पूजयन्तु ॥ ९ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये एकविंशो वनो ॥

[१११]

तक्षन् रथे सुवृते विज्ञानार्पसस्तक्षन् हरीं इन्द्रवाहा वृषण्वसू ।

तक्षन् पितृभ्यामभवो युवद् वयस्तक्षन् वत्साय मातरं सचाभुवम् ॥ १ ॥

तक्षन् । रथम् । सुऽवृत्तम् । विघ्ननाऽर्पसः । तक्षन् । हरीं इति । इन्द्रऽवाहा । वृषण्वसू इति वृषण्वऽवसू । तक्षन् । पितृऽभ्याम् । अभवः । युवद् । वयः । तक्षन् । वत्साय । मातरम् । सचाऽभुवम् ॥ १ ॥

स्कन्द० अभवः^१ तक्षन् 'तक्षतिः कर्त्तिकर्मा' (वा ४, १९) । कृतवन्तो रथम् । कथैः अधिभ्याम् । कुत एतत् । 'तक्षणासत्याभ्याम्' (ऋ १, २०, ३) इति मन्त्रान्तरदर्शनात् । कीदृशम् । सुवृत्तम् । सुगमनमित्यर्थः । कीदृशाः । विघ्ननापसः अत्यन्तोत्कृष्टकर्मत्वाद्देदित्येकमांशः । किञ्च तक्षन् हरीं इन्द्रवाहा इन्द्रस्य वोहारौ वृषण्वसू वृष्टिधनौ वर्धितारौ वा धनानाम् । धनानां^२ दावारावित्यर्थः । किञ्च तक्षन् स्वाभ्याम् पितृभ्याम् अभवः युवद् यौवनलक्षणम् वयः । किञ्च तक्षन् वत्साय मातरम् सचाभुवम् सहभाविनीम् । सृतां सतीं चर्मण उरपाद्य वत्सेन सह संयोजितवन्त इत्यर्थः । तदेतत् पूर्वमप्युक्तम् — 'निर्घर्मणः' (ऋ १, ११०, ८) इति ॥ १ ॥

वेङ्कट० तक्षन्^३ अकुर्वन् रथम् सुवर्तेन^४ ज्ञानशिल्पकर्माणोऽधिभ्याम्^५ । तक्षन् अथौ^६ इन्द्रस्य वोहारौ प्रदीवमानधनौ^७ । तक्षन् पितृभ्याम् अभवः^८ 'युवत्वपुत्रम् वयः'^९ । तक्षन् च वत्साय मातरम् सहजातामातीयामिति । कर्ममात्रसमुद्देशः सूक्ते ॥ १ ॥

मुद्रल० 'तक्षन्' इति पञ्चमं षष्ठं सूक्तम् । कुत्सः अपिः^१ । पञ्चमी त्रिष्टुप् । शिष्टा जगत्यः । अभवो देवता^२ ॥

विघ्ननापसः उत्कृष्टेन ज्ञानेन निष्पाद्यकर्माणं^३ अभवः रथम् अधिनोरारोहणार्थम् सुवृत्तम् शोभनवर्तनम्^४ तक्षन् अकुर्वन् । तथा इन्द्रवाहा इन्द्रस्य वाहनभूतौ हरीं हरणशीलापेतत्संज्ञकाथौ तक्षन् कृतवन्तः । कीदृशौ । वृणवसू संचनसमर्थेन दृढतरेण धनेन युक्तौ । अपि च पितृभ्याम् स्वकीयान्यां मातापितृभ्यां वृद्धान्याम् युवत् यौवनोपेतम् वयः आयुः अभवः तक्षन् कृतवन्तः । तथा वत्साय मातरम् नाम सचानुवम् सहभुवं सहवर्तमानाम् तक्षन् अकुर्वन् ॥ १ ॥

१. नास्ति सूक्तो. २. नास्ति अ. ३. संवर्तेन सुगमनम् वि^१ अ^२. ४. ज्ञानेन शिल्पकर्माणो^३ कुः ज्ञातकल्पकं वि^४ अ^५. ५. नास्ति वि^६ अ^७. ६. प्रधीव^८ वि^९ अ^{१०}. ७-८. युवद्वयः वि^{११} अ^{१२}. ८. नास्ति मे^{१३}.
 † 'आः मे^{१४}. ९. 'वर्तमानम् सूक्तो.

आ नो यज्ञाय तक्षत क्रमुमद्वयः क्रत्वे दक्षाय सुप्रजावतीभिर्षम् ।

यथा क्षयाम् सर्ववीरया विशा तन्नः शर्षाय धासथा स्विन्द्रियम् ॥ २ ॥

आ । नः । यज्ञाय । तक्षत । क्रमुऽमत् । वयः । क्रत्वे । दक्षाय । सुऽप्रजावतीम् । इषम् ।

यथा । क्षयाम् । सर्वऽवीरया । विशा । तत् । नः । शर्षाय । धासथ । सु । इन्द्रियम् ॥ २ ॥

स्कन्द० नः अस्माकम् यज्ञाय यज्ञार्थम् आ तक्षत आभिसुख्येत कुरुत । अस्मभ्यं दत्तेत्यर्थः ।
कीदृशम् । क्रमुमत् क्रमवो यष्टयत्वेन सम्बन्धिनो यस्य सन्ति तद् क्रमुमत् । सुष्माकमेव
क्रमूणां योग्यमित्यर्थः । किं तत् । वयः अहम् । न च केवलाय यज्ञाय । कृते
भोजनाच्छादनादिकर्मणे च । दक्षाय बलाय । न च केवलमहम् । सुप्रजावतीम् इषम् शोभनया
प्रजया संयुक्तम् अहम् । शोभनया 'प्रजया सद्वितमर्ष' इत्, मा केवलमित्यर्थः । किञ्च यथा
क्षयाम् स्वस्मिन् स्थाने वयं निवसेम । न च केवलाः । सर्ववीरया विशा सर्ववीरैः पुत्रैः
पौत्रैश्चोपेतया परिभारकमनुष्यजात्या सह । तत् शुद्धोऽप्ययं तच्छब्दः शास्त्ररूपयान्तो दृष्टव्यः ।
तया नः अस्मभ्यम् शर्षाय उत्साहाय बलाय वा धासथ सु सुष्ठु इत् इन्द्रियम् धनं
वीर्यं वा ॥ २ ॥

वेङ्कट० आ कुरुत अस्माकं यत्कुरणाय दीप्तम् आयुः कर्मणे वृद्धये च । शोभनप्रजायुक्तम्
अहं च । यथा निवसेम सर्ववीरैर्युक्तया विशा तादृशं धनम् अस्मभ्यं सुष्ठु दत्तं बलाय ॥ २ ॥

सुब्रह्म० हे क्रमवः ! नः अस्माकम् यज्ञाय यज्ञार्थम् क्रमुमत् उरुभासनयुक्तम् वयः हविलक्षणमहम्
आ तक्षत आ समन्तात् उत्पादयत । एतदेव विवियते । क्रत्वे कृतेऽस्मदीयाय कर्मणे दक्षाय
च बलाय च एतदुभयार्थम् सुप्रजावतीम् शोभनाभिः पुत्रपौत्रादिलक्षणाभिः प्रजाभिर्युक्तान् इषम्
अहम् आ तक्षतेति शेषः । अपि च सर्ववीरया सर्ववीरैः पुत्रादिभिरुपेतया विशा प्रजया
सह यथा येन क्षयाम् सुखेन निवसाम तत् तादृशम् इन्द्रियम् धनम् नः अस्मभ्यम् शर्षाय
बलार्थम् सु धासथ सुष्ठु घत् । प्रयच्छेत्त्यर्थः ॥ २ ॥

आ तक्षत सातिमुस्मभ्यमृभवः सातिं रथाय सातिमर्वते नरः ।

साति नो जैर्त्रिं सं महेत विश्वहा जामिमजामि पृतनासु सशर्षिम् ॥ ३ ॥

आ । तक्षत । सातिम् । अस्मभ्यम् । क्रमवः । सातिम् । रथाय । सातिम् । अर्वते । नरः ।

सातिम् । नः । जैर्त्रिं । सम् । महेत । विश्वहा । जामिम् । अजामिम् । पृतनासु । सशर्षिम् ॥

स्कन्द० 'आ तक्षत' आभिसुख्येत कुरुत सातिम् षण्णु दाने । दानम् अस्मभ्यम् हे क्रमवः ! कस्य दानम् ।
सामर्थ्यादनात्तम् । न च केवलानां धनानाम् । सातिम् रथाय यष्टयर्थे चतुर्थेऽप्या । बहुवचनस्य
स्थाने एकवचनम् । रथानाम् । सातिम् अर्वते अथानां च हे नरः । मनुष्याः ! । किञ्च

१-१. शोभनप्रजात् अः नास्ति ति. २. 'त न वि' अ' कु. ३. 'मो वि' अ'. ४. नास्ति वि' अ'.
५. 'समानयुक्तम् सूको. ६-९. नास्ति सूको.

पुष्पप्रसादात् सातिम् दानम् नः अस्माकं सम्बन्धिनीं 'सास्वचया प्राभूत्वेन च दानान्तराणां
 जैशाम् सम् महेत' इह पूजायाम् । सर्वलोकः सम्पूजयेदित्वाशास्महे^१ सर्वदा । तादृशीं नः साति
 दत्त वादृशीं सर्वो जनः सर्वदा पूजयतीत्यर्थः । जामिम् अजामिम् समानजातीयामसमानजातीयां
 च । अयोण्यां चास्माकं योग्यां चत्सन्तोऽष्टानित्यर्थः^२ । अथवा जामिमजामिमिति^३ पूजयवितुरयं
 निर्देशः । द्वितीया च प्रथमार्थे । समानजातीयोऽसमानजातीयश्च पूजयेदित्यर्थः । वृत्तासु^४ सङ्ग्रामेषु
 सक्षणिम् क्षण्य हिंसायाम् । हिंसया सह सक्षणिः, तां सक्षणिम् । शत्रुहिंसासमर्थामित्यर्थः ॥ ३ ॥

षेड्डट० आ कुरुत धनम् अस्मभ्यम् श्रमवः !, धनम् रथाय, धनम् अर्चते नेतारः ! । सर्वो लोको
 भवदीयाम् अस्मद्विषयाम् सातिम् शत्रूणां जघशीलां सर्वदा सम्पूजयेत्^५ । जातिमजातिश्च^६
 युद्धेषु सहमानाम् ॥ ३ ॥

सुब्रह्म० हे नः ! यज्ञस्य नेतारः ! श्रमवः ! अस्मभ्यम् अनुष्ठानम् सातिम् भक्तनीयमज्ञम् आ तक्षत
 भा समन्तात् कुरुत । तथाऽस्मदीयाय रथाय रंहणशीलाय पुत्रादये रथायैव वा^७ सातिम्
 सम्भजनीयं धनम् भातक्षत । तथा अर्चते अथाप सातिम् सम्भजनीयम् अज्ञम् अदनयोग्यम्
 भातक्षतेत्वेव । किञ्च विन्वहा सर्वेषु अहस्तु नः अस्माकम् जैशाम् जघशीलाम् अपरिमितत्वेन
 सर्वोधिकाम् सातिम् सम्भजनीयं धनम् सम् महेत सर्वो जनः सम्बक् पूजयतु । वयं च वृत्तासु
 सङ्ग्रामेषु जामिम् सहजातम् अजामिम् असहजातं शत्रुम् सक्षणिम् अस्मान् अभिनयन्ते
 पुष्पप्रसादादभिजयेमेति शेषः ॥ ३ ॥

ऋभुक्षणमिन्द्रमा हुव ऊतय ऋभून् वाजान् मरुतः सोमधीतये ।

उभा मित्रावरुणा नूनमश्विना ते नो हिन्वन्तु सातये धिये जिषे ॥ ४ ॥

ऋभुक्षणम् । इन्द्रम् । आ । हुवे । ऊतये । ऋभून् । वाजान् । मरुतः । सोमधीतये ।

उभा । मित्रावरुणा । नूनम् । अश्विना । ते । नः । हिन्वन्तु । सातये । धिये । जिषे ॥ ४ ॥

स्कन्द० ऋभुभिः सह क्षिणोति दिनन्ति शत्रुनित्रि क्रमुक्षाः, तम् 'ऋभुक्षणम्' । अथवा 'ऋभुक्षाः'
 (निष ३, १) इति महिषाम । महान्तम् इन्द्रम् ऋभुससत्वात्पूर्णां वा मित्रिकीर्षया आ हुवे
 आह्वयामि । ऊतये पुरोडाशादिहविलपेणाय । न च केवलमिन्द्रम् । ऋभून् अपि स्वयम् वाजान्
 वाजप्रभृतीकीनपि महतः च तसस्वान् । न च केवलाय पुरोडाशादिहविस्त्वर्पेणाय । सोमधीतये^८
 सोमपानाय च । उभा च मित्रावरुणौ अश्विना च । नूनम् इति पदपरणः क्षिप्रार्थो वा । क्षिप्रमाह्वया-
 मोति । आहृताश्च सन्तः ते नः हिन्वन्तु । हिं^९ गतौ वृद्धौ^{१०} च । अस्मान् प्रति गच्छन्तु ।
 वृद्धार्थो वा हिनोतिः सामर्थ्यान्तर्णोत्पथ्यर्थः । अस्मान् वर्धयन्तु । किमर्थम् । सातये ।
 यणु दाने । दानेन चात्र तत्पूर्वको लाभो लक्ष्यते । कामाय । धिये प्रज्ञायै कर्मणे वा
 यागाख्याय । जिषे जेतुं च शत्रून् । जघाय च शत्रूणामित्यर्थः । आर्भवंत्वाच्चात्य सूक्तस्य

१-१. 'च्या' महेत ति. † दानानां अ. २. 'वसत्वित्या' ति. ३. 'कृष्टयादि' ति. ४. 'मिम् अ.
 ५. नास्ति मूको. ६. 'येद् श्याशास्महे वि' अ. ७. नातिमजातिश्च वि' अ. ८. 'जातिन् मूको.
 ९-९. नास्ति ति. †-† 'सजा वा अ. ‡ नास्ति अ. १०. जितुं मूको. १२. प्रदीं मूको.

अभुणामेवात्र प्राधान्यम् इन्द्रादीनां तु उत्सखत्वात्^१ गुणभावेनोपादानम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० महात्तम्^२ इन्द्रम् रक्षणार्थम् आह्वयामि । एवम् ऋभून् वाजेन युक्तान् मरुतः^३ सोमपानायाह्वयामि^४ । तथा उभौ^५ मित्रावरुणौ अश्विनौ च । ते^६ अस्मान् प्रेरयन्तु धनाय कर्मणे जयाय चेति^७ ॥ ४ ॥

मुद्गल० ऋभुक्षणम् महात्तम् इन्द्रम् आहुवे आह्वयामि । किमर्थम् । उतये रक्षणार्थम् । तथा ऋभून् वाजान् ऋभुर्विभवा वात्र इति त्रयः सुधन्वनः पुत्राः । तत्र प्रथमोत्तमवाचकशब्दान्तरां मध्यमोऽपि लक्ष्यते । ततः शब्दद्वयेन त्रयोऽप्युच्यन्ते । एवंविधान् ऋभून् मरुतः च सोमपानये सोमपानाय आह्वयामि । तथा उभा युगलरूपेण संहृत्य वर्तमानौ द्वौ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अश्विना अश्विनौ च नूनम् अवश्यं सोमपानाय आह्वयामीति शेषः । अपि च आह्वयाच्च ते इन्द्रादयः नः अस्मान् द्विन्वन्तु प्रेरयन्तु । गमयन्तिवत्यर्थः । किमर्थम् । सातये सम्भजनीयाय धनाय धिरे धनसाध्याय कर्मणे जिपे जेतुं शत्रूणां जयार्थञ्च ॥ ४ ॥

ऋभुर्भराय सं शिक्षातु साति संमर्यजिद्वारजो अस्माँ अविष्टु ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ५ ॥

ऋभुः । भराय । सं । शिक्षातु । सातिम् । समर्यजित् । वारजः । अस्मान् । अविष्टु ।

तत् । नुः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५ ॥

स्कन्द० ऋभु भराय सङ्ग्रामाय सम् शिक्षातु अत्यर्थं पुनःपुनः वा संस्करोतु । सातिम् दानम् । सङ्ग्रामार्थं षड्भाकं दितिसत् तदत्यर्थं पुनःपुनः वा संस्करोतिवत्यर्थः । समर्यजित् 'समर्यः' (निघ २, १०) इति सङ्ग्रामनाम । सङ्ग्रामाणां जेता वाजः अपि अस्मान् अविष्टु पाठयतु । तत् नः इत्याद्युक्तार्थम् (अ. २, १४, १६ इ.) ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ऋभुः सङ्ग्रामाय धनं तीक्ष्णीकरोतु । सङ्ग्रामजित् वाजः च अस्मान् अयतु ॥ ५ ॥

मुद्गल० ऋभुः प्रथमः अस्माकम् सातिम् सम्भजनीयं धनम् भराय सङ्ग्रामार्थम् सम् शिक्षातु सम्बद्धं तीक्ष्णीकरोतु । सङ्ग्रामोचितं धनम् अस्मभ्यं प्रयच्छतिवत्यर्थः । तथा समर्यजित् मर्यां मनुष्याः तैः सह वर्तत इति समर्यः सङ्ग्रामः, तत्र शत्रूणां जेता वाजः एतत्सङ्गः तृतीयञ्च अस्मान् लोतुम् अविष्टु अयतु । सङ्ग्रामाद्भक्तिवत्यर्थः । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितम् अस्मदीयम् तत् मित्रादयः ममहन्ताम् पूजयन्तु ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये द्वारिंशो वर्गः ॥

१. शक्तिवत् ति. २. 'नूनम् तं वि'. ३. नास्ति वि' अ'. ४. सोमपानार्थम् आह्व' वि' अ'. ५. एतो वि' अ'. इमी वि' अ'. ६. एते वि' अ'. ७. च कु. ८. नास्ति सूको.

[११२]

ईळे घावापृथिवी पूर्वचित्तयेऽग्निं घर्मं सुकृत्वं यामन्निष्टये ।

याभिर्भरे क्कारमंशाय जित्वंथस्ताभिर्हू पु ऊतिभिरद्विना गतम् ॥ १ ॥

ईळे । घावापृथिवी इति । पूर्वचित्तये । अग्निम् । घर्मम् । सुकृत्वं । यामन् । इष्टये ।

याभिः । भरे । क्कारम् । अंशाय । जित्वंथः । ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽभिः । अद्विना । आ । गतम् ॥

स्कन्द० 'अथाऽऽश्विनम्' । आभंवाभ्यामनन्तरमिदमाश्विनं सूक्तम् । तत्र 'ईळे घावापृथिवीयो ह पादः पादोऽग्नय आश्विनं तु सूक्तम्' (तु. पट्टपुस्तकान्तः [ख अ २, १, ११२]) । ईळ इत्यनेन पादो गुणवृत्त्या घावापृथिवीयः । परः पादो गुणवृत्तयैवाऽऽग्नेयो भवति । कृत्वमेव तु सूक्तमाश्विनम् । ईळे सौमि घावापृथिव्यौ पूर्वचित्तये पूर्वज्ञानाय । यद्युक्थोरद्विनोः स्तुतिकरणसमर्थं पूर्वं ज्ञानं मम तदर्थमित्यर्थः । न च केवले घावापृथिव्यौ । अग्निम् च घर्मम् च क्षरणदीपयोः । दीप्तम् । सुकृत्वं सुदीप्तम् । क । यामन् यान्तयामिन् देवतां हिजातयश्चेति यामां यज्ञस्तय । किमर्थम् । इष्टये यागाय । युवामश्विनौ यक्षयतीत्येवमर्थमित्यर्थः । क्रिञ्च याभिः भरे इत्यादि । अत्रेतिहासमाचक्षते — 'क्षेत्रानामानम् आदित्यानामन्यतमं पर्यन्तमसुरा जगृहुः । सोऽद्विनावाजुहाव । तमद्विनौ शङ्खमापूरयन्तावाजगमतुः । तस्माच्छङ्खमन्शदेव विभ्यसोऽसुरा' नेजुः' इति । तदेतद्विद्वेष्यते । याभिः इत्ययम् ऊतिभिः इत्येतेन समाप्ताधिकरणः । ऊतिशब्दश्च गमनवचनः । तृतीयानिर्देशाच्च योग्यक्रियाभ्याहारः । वैर्ममनैर्गत्वा भरे असुरैः सह सहग्रामे । कारम् कारपान्दोऽत्र शङ्खयचनः । 'काराशुनीक' (ऋ. १, १८०, ८) इति यथा । शङ्खम् अंशाय जित्वंथः प्रीणितवन्तौ आपूरितवन्तौ स्थः । अथवा क्रियत इति कारः शब्द इदोच्यते । 'भगो न कारे' (ऋ. वे. ४९, ३) इति यथा । शब्दं प्रीणितवन्तौ । महान्तं शङ्खनाम्बे कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः । ताभिः उ इति पूर्वार्थे । ताभिरेव वा ऊतिभिः गमनैः हे अश्विनौ! सु आ गतम् शोभने यथा भवति तथा आगच्छतम् अस्मानेव प्रति । अप्यर्थे वाऽयम् उ इति निपातः । ताभिरपि गमनैः अन्यैश्च बह्व्यमानैः । अथवा वैर्ममनैरेव प्रति गतवन्तौ स्थः कृपालुतया अस्मानपि ताभिरिति । वैर्ममनैर्गत्वा अंशस्थायां असुराभेतुमसुरैरेव शङ्खमापूरयन्तौ महान्तं वा शङ्खनाम्बे कृतवन्तौ स्थः, तैरेवास्माद् प्रति शोभनमागच्छतमिति समस्तार्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० सौमि घावापृथिव्यौ यजमानाय पूर्वं 'मुकवमस्य कर्म' अग्निम् । घर्मं आदित्यः । स च सुदीप्तिं यजे अभिलषितसिद्धयर्थम् । याभिः सहग्रामे शङ्खम् अंशाय कृपये शब्देन पूरयामासतुः । तैः परिरक्षणेः अस्मान् अपि मुष्टु आगच्छतम् अश्विनौ! ॥ १ ॥

मुद्रल० 'ईळे' इति पञ्चविंशत्पृथं सप्तमं सूक्तम् । आश्विनसः कुरस ऋषिः^{१०} । चतुर्विंशोपञ्चविंशौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्वः । जाघाः पादो घावापृथिव्यः । द्वितीय आग्नेयः । शिष्टे सूक्तम् आश्विनम्^{१०} । अहम् घावापृथिवी घावापृथिव्यौ ईळे सौमि । किमर्थम् । पूर्वचित्तये पूर्वमेवाश्विनोः

१. देवाः ति २. यामा कु. ३. विभक्तोऽशु^१ सूको. ४. दक्षणेन अ. ५. वा मरसानेति अ; वा मरसानेव वा कु. ति. ६. चेति अ; वेति ति. ७. अरवां कु. ८-८. मुकवमत्पाकन् कु. ९. पुरीणम् विं.^{१०} १०. नास्ति मे^१.

प्रज्ञापनाय । ते हि अधिनोः प्रत्यासन्ने । अपि च गामन् गामनि अधिनोरागमने सति इष्टये लदीयवागार्थम् आश्वनीपरूपेण स्थापितम् अग्निम् लौमीति शेषः । कोदशमदिम् । परमम् प्रवृत्तनेन दीप्तम् सुहृत्तम् अत एव शोभनकान्तिवृत्तम् । हे अधिना । अधिवनी ! अरे सहस्रामे अंशाम युष्मदीवभागाय जयप्राप्त्यर्थम् याभिः ऊतिभिः पालनैः सहागत्य कारम् शब्दकारिणे शङ्कम् जिन्वथः मुञ्जेनापूरयथः तामिः तादृशैः ऊतिभिः पालनैः सह । उ । समुच्चये । अस्मानपि सुष्टु आ गतम् आगच्छतम् ॥ १ ॥

युवोर्दानाय सुभरा असञ्चतो रथमा तस्युर्वचसं न मन्तवे ।

याभिर्धियोऽर्वथः कर्मन्तिष्ठये तामिहू पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ २ ॥

युवोः । दानाय । सुभराः । असञ्चतः । रथम् । आ । तस्युः । वचसम् । न । मन्तवे ।

याभिः । धियः । अर्वथः । कर्मन् । इष्टये । तामिः । ऊ । इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

स्कन्द० युवोः युवयोः स्वभूतम् दानाय सौतृभ्यो दानार्थम् सुभराः सुपर्णाः । केन । सामर्थाद्युष्मद्गुणैः । काः पुनरेताः । सामर्थात् स्तुतयः । असञ्चतः सञ्चतिगतिकर्मा (तु. निघ २, १४) । शुद्धोऽपि चात्र सोपसर्गाधिं द्रष्टव्यः । छान्दसत्वाच्चात्र स्त्रीप्रत्ययाभावः । अर्षसञ्चत्यः असद्वचस्यभावाः । असेयुक्ता इत्यर्थः । रथम् आ तस्युः आतिष्ठन्ति । वचसम् न वाच्यमिवाथं शब्दः । मन्तवे । तुमर्थे चापे तवेन् प्रत्ययः । युवां स्योतुम् । यथा वाच्यमर्थं शब्दः सर्वं आतिष्ठति एवं युष्मदीये रथं स्योतृभ्यो दानार्थं युष्मत्स्तुतयो युवां स्योतुं सर्वदाऽऽतिष्ठन्तीत्यर्थः । याभिः धियः अन्येषां यजमानानां स्मृतानि पारलक्षणाणि कर्मणि प्रति अवयवः अवतिर्गत्यर्थः (तु. निघ २, १४) । युवां गच्छथः । समापि स्वभूते कर्मन् कर्मणि पारलक्षणे इष्टये वागायात्मनः । तामिः ॥ २ ॥

वेङ्कट० युवयोः स्योतृभ्यः दानाय सुनिभराः असञ्चतारो वे रथम् आतिष्ठन्ति । यथा शब्दं परप्रत्यापनार्थं अभिधेयां आतिष्ठन्ति । याभिः स्योत्राणि अतथः यजमानानाम् कर्मणि अभिल-
पिताय क्रियमाणानीति ॥ २ ॥

मुद्गल० सुभराः शोभनशोत्रभरणाः असञ्चतः अन्यत्रानासक्ताः स्तोत्रारः हे अधिनो ! युवोः युवयोः रथम् आ तस्युः आतिष्ठन्ति प्राप्नुवन्ति । किमर्थम् । दानाय युष्मत्कर्तृकदानार्थम् । धनलाभापेक्षार्थः । इष्टान्तः । वचसम् न यथा न्यायोपेतेन वचसा वाच्येन युक्तं विपदिष्यतम् मन्तवे बुभुत्सितार्थ-
प्रतिपत्त्ये स्तोत्रारः प्राप्नुवन्ति तद्वत् । अपि च कर्मन् कर्मणि इष्टये वागार्थं प्रवृत्तान् धियः ध्यातृन् विशिष्टज्ञानोपेतान् याभिः ऊतिभिः पालनैः युवाम् अवयवः रक्षयः । तामिः इत्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥

युवं तासां दिव्यस्य प्रशासने विशां क्षयथो अमृतस्य मृज्मना ।

याभिर्धेनुमस्वं पिन्वथो नरा तामिहू पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ ३ ॥

१. तवे कु. २. युवोः वि^१ अ^१. ३. सुनिभराः वि^१ अ^१ क लपे; तमि^१ वि^१ अ^१. ४-५. अत्यन्त
उपः वि^१ क लपे; 'कारो वे' अ^१. ५-५. 'प्रत्ययनार्थानि' वि^१ अ^१ कु; 'नासां तामि' वि^१ लपे; परशुशापनाया
वि^१ अ^१. ६. 'गति वि^१ अ^१'; 'याभि कु.

युवम् । तासाम् । दिव्यस्य । प्रशासने । विशाम् । क्षययुः । अमृतस्य । मज्जना ।
 यामिः । धेनुम् । अस्वम् । पिन्वथः । नरा । तामिः । ॐ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

स्कन्द० लच्छन्दधुतेयोर्याधसम्भन्धो यच्छन्दोऽध्याहार्यः । याः! सोतुं यच्छुं वेच्छन्ति^१ युवम् युवां तासाम्
 विशाम् मनुष्याणाम् प्रशासने प्रेत्येषोऽन्वित्येतस्व स्थाने । अनुशासने वचने । क्षययुः
 निवसतः । ता विशां यत्र सुवन्तोद् युवान्यां व्यवस्थातव्यमिति तत्रैव स्ववतिष्ठेते इत्यर्थः । केन ।
 उच्यते । दिव्यस्य अमृतस्य मज्जना दिव्यशब्दोऽप्रात्यन्तोत्कृष्टवचनः । अमृतशब्दोऽप्यन्तरेणापि^२
 भावप्रत्ययममृतत्ववचनः । 'मज्जना' (निघ २, १) इत्यपि बलनाम । अत्यन्तोत्कृष्टस्य देवत्वस्य बलेने-
 त्यर्थः । अथवा 'दध्यद् इ यत्' (ऋ १, ११६, १२), 'आधर्वणावाश्विना' (ऋ १, ११७, २२)
 इति मन्त्रान्तरदृष्टानमन्त्राभूतसादृश्यादभूतमित्युच्यते । अत्यन्तोत्कृष्टस्यामृतसदृशस्य ज्ञानस्य
 बलेनेत्यर्थः । किञ्च यामिः धेनुम् इत्यादि । अत्रेतिहासमाचक्षते—'शयुनांम रावर्षिः । सोऽश्विनौ
 परिचर्यया मुष्टाबुवाच, मम गौरधेनुमिदं प्रसवा इवा च, तां मे धेनुं कुरुतमिति । तामसौ
 अश्विनौ धेनुं चकतुः' इति । तदेतत् कशीवान् वक्ष्यति 'युवं धेनुम्' (ऋ १, ११८, ८), 'अधेनुं
 दत्ता' (१, ११७, २०) इति च । तदेवेहोच्यते । यामिर्गत्वा शयोः स्वभूतां धेनुम् अस्वम्
 न सृपत इत्यस्^३, ताम् अस्वम् । निवृत्तप्रसवामित्यर्थः । पिन्वथः पिति मिति सेचने ।
 पयः सेचितवन्तौ स्यः । दोहप्रदानसमयां कृतवन्तौ स्य इत्यर्थः । नरा! मनुष्याकारौ! अस्माकम-
 भिलषितार्थसिद्धयेऽस्मानपि प्रति तामिः ॥ ३ ॥

षेकूट० युवम् तासाम् विशाम् मनुष्याणाम् दिव्यस्य च देवराणस्य^४ प्रशासने वर्तये अमृतस्य बलेन^५ ।
 येः पालनैः निवृत्तप्रसवाम्^६ धेनुम् शयवे पिन्वथः नेतारौ!^७ ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे नरा! नेतारौ! अश्विनौ! दिव्यस्य दिवि भवस्य स्वर्गसमुत्पत्तस्य अमृतस्य सोमस्य पानेनोत्पन्नेन
 मज्जना बलेन युक्तौ युवम् युवाम् तासाम् वास्त्रिषु लोकेषु वर्तन्ते तासां सर्वासाम् विशाम्
 प्रजानाम् प्रशासने प्रकृतानुशासने शिक्षणे क्षययुः ईशाधे समर्थो भवथः । अपि च यामिः
 ऊतिभिः अस्वम् प्रसवासमर्थाम् धेनुम् गां शयुनाश्रे ऋपये पिन्वथः सिद्धयः । पयसा पूरितवन्ता-
 वित्वर्थः । यामिः ऊतिभिः इत्यादि पूर्ववत् ॥ ३ ॥

यामिः परिज्या तनयस्य मज्जना द्विमाता तूर्धु तुरणिर्विभूषति ।
 यामिब्रिमन्तुरभवद् विचक्षणस्तामिरु षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ ४ ॥

यामिः । परिऽज्या । तनयस्य । मज्जना । द्विऽमाता । तूर्धु । तुरणिः । विऽभूषति ।
 यामिः । त्रिऽमन्तुः । अभवत् । विऽचक्षणः । तामिः । ॐ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

स्कन्द० यामिः अत्यन्ततीव्राभिः ऊतिभिः परिज्या सर्वयोगामी वायुः तनयस्य अपत्यभूतस्य
 प्राणिजातस्य । 'षष्ठीधुतेयार्थेति शेषः । मज्जना स्वेन बलेन द्विमाता इवोः प्राणिजातयोः

१. नास्ति अ. २. वेच्छ* अ ति. ३. *तवयनोप* अ. ४. शययुः कु. ५. 'स्य व वि' अ^१.
 ६. बले वि' लपं. ७. निर्व* वि' लपं. ८-८. नोकारो(१) नराकारौ वि^१. ९-९. नास्ति अ

निर्माता । अथवा उत्पादिके प्रकृती भातराविद्वेष्येते । ते द्वे यस्य एका 'आह्वानं मृष्टी अग्न्या' देवमृष्टी स द्विमाता । तृपुं तरणिः 'स्वरन्तीति नुरः' 'क्षिप्रा उच्यन्ते' । निर्धारणे तेषां सप्तमी । 'तरणिः' (निघ २, १५) इत्यपि क्षिप्रनाम । क्षिप्राणां मध्ये क्षिप्रः । अत्यन्तशीघ्र इत्यर्थः । विनूयति भवतिरत्र प्राप्त्यर्थः । विविधं प्राप्नोति । अत्रयत्^१ गन्तव्यं तत्रतत्र^२ मच्छतीत्यर्थः । अथवा तृपुं इत्येतद्विभूयतीत्येतेन सम्बध्यते । तृपुं इत्येतत्पूर्वतेर्हिसार्थम्^३ रूपम् । हिंस्येपु प्राप्नोति हिंस्यानसुरादीन् प्रति मच्छतीत्यर्थः । 'याभिः इत्येतद्विज्ञासमाचक्षते' — 'कक्षीवाह्वानाभिरत्यन्तमृष्टो' वसूव । सोऽतोतानागतवर्तमानेषु त्रिष्वप्यतिद्वतं^४ ज्ञानमयंयमानः अधिनाविषाज तुष्टव च । तस्मै अग्निनी 'त्रिकालविषयं ज्ञानं' सर्वार्थविषयं च ददतुः^५ इति । तदेतत् कक्षीवानेव वक्ष्यति— 'युवजरा स्तुवते पञ्चिषाय' (अ १, ११६, ७) इति । तदेवेहाप्युच्यते । याभिरिति हेतौ तृतीया । याभिरुच्य युष्मदीयाभिः ऊतिभिः हेतुभूयाभिः त्रिमन्तुः मन ज्ञाने । त्रयाणामतीतानागत-वर्तमानानां ज्ञाता कक्षीवान् अभवत् । विचक्षणः विद्वष्टा । सर्वार्थानां च ज्ञातेत्यर्थः । पण्डितवचनो वा विचक्षणशब्दः । पण्डितश्चाभवत् । याभिश्च युवामेव गत्वा त्रिकालविषयज्ञानोपेतं सर्वार्थ-विषयज्ञानोपेतं च कक्षीवन्तं वक्तव्युः । अस्मानपि प्रति ताभिः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० याभिः परितो गन्ता वायुः आत्मपुत्रस्य अग्नेः बलार्थं द्व्योलोकयोः निर्माता क्षिप्राणाम् अपि अग्ने अतिशयेन क्षिप्रो विविधशरीरो भवति । याभिः च कक्षीवान् अभवत् विद्वान् त्रिकालयज्ञानान्^६ त्रिमन्तुः ॥ ४ ॥

मुद्गल० परिष्ठा परितो गन्ता वायुः तनयस्य आत्मीयस्य पुत्रस्याग्नेः । अग्निर्हि अ्यानदृत्पात्मना वर्तमानेन वायुना मध्यमानः सन् जायते । एवं स्वपुत्रस्याग्नेः मज्जना बलेन युक्तः सन् द्विमाता द्व्योलोकयोः निर्माता । अग्निः पृथिवीस्थानो वायुरन्तरिक्षस्थान उभयोर्मिलितयोरुभय-निर्मातृत्वमुपपन्नम् । एवंभूतो वायुः द्वे अग्निनी^७ याभिः ऊतिभिर्हेतुभूतैः पालनैः तृपुं तरीगुपु चावस्तु मध्ये तरणिः अतिशयेन तरिता शीघ्रगामी विभूयति विभवति आसी भवति । अपि च त्रिमन्तुः त्रयाणां गन्ता त्रिविधेषु पाकवशहविर्वंशसोमपक्षेषु आसादितज्ञानः कक्षीवान् याभिः युष्मदीयाभिरूतिभिः विचक्षणः विशिष्टज्ञानयुक्तः अभवत्, ताभिः ॥ ४ ॥

याभीं रेभं निर्वृतं सितमद्भ्य उद् वन्देनमैरयतं स्वर्दृशे ।

याभिः कण्वं प्र सिपासन्तुमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्चिना गतम् ॥ ५ ॥

याभिः । रेभम् । निर्वृतम् । सितम् । अतऽभ्यः । उद् । वन्देनम् । ऐरयतम् । स्वः । दृशे ।

याभिः । कण्वम् । प्र । सिपासन्तम् । आवतम् । ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्चिना । आ । गतम् ॥

स्कन्द० अत्रेतिज्ञासमाचक्षते — 'रेभमृषिं सन्वाकाले छात्वा इदातुतीर्णम् अग्निहोत्रे होतुं स्वाधमम् आगच्छन्तमसुरा' दृश्युः । ते देवानामयं वडा स्तोता चेति ज्ञात्वा सङ्कुदात्तं तावयित्वा

१-१. तत्रयत् अ. २. नास्ति अ. ३-३. नास्ति अ; दुरः कु; तरत दुरा ति. ४-४. 'म उच्यते कु. ५. अत्र सूको. ६. तत्र ति. ७. 'तृपुंतेर्हि' सूको. ८-८. 'मिः अने' कु; 'निघ अने' अ; 'मिः अने' ति. ९. 'वाद् आयत्त' अ. १०. एवमदत्त सूको. ११-११. 'अपज्ञाने ति. १२. 'तेलोकयो' वि^{११} अ^{१२} क लोपे. १३. वक्ष्यते अ कु.

बद्ध्वा च तस्मिन् हृदे प्रक्षिप्य 'दशरात्रं धारयाञ्चक्रुः' इति । तदपि कक्षीवानेव वक्ष्यति — 'दश रात्रीः' (अ. १, ११६, २४), 'अश्वं न गृह्णाम' (अ. १, ११७, ४) इति । स तत्र मृतकस्योऽश्विनावा-
 जुदाव । आहुयमानावश्विनौ तं समाजग्मतुः' इति । तदपि कक्षीवानेव वक्ष्यति—'सं ते रिणोषः'
 (अ. १, ११७, ४) इति । आगत्य चोत्तारयाञ्चक्रुः' इति । तदपि कक्षीवानेव वक्ष्यति—'विपुतं
 रेभम्' (अ. १, ११६, ३४) इति । घोषाऽपि^१ वक्ष्यति—'युवं ह रेभम्' (अ. १०, ३९, ९) इति ।
 तथापरमित्तिद्वासमाचक्षते—'वन्दनं ऋषिर्गैरथा परीतः कृपसमीपे गच्छन् कृपे पपात । स तत्रस्योऽश्विनौ
 तुष्टाव । समश्विनावागत्योत्तारयाञ्चक्रुः' इति । तदेतद् घोषा वक्ष्यति—'युवं वन्दनमुत्सदात्' (अ.
 १०, ३९, ८) इति । कक्षीवानपि वक्ष्यति—'तद् वां नरा शंस्यम्' (अ. १, ११६, ११), 'सुपुष्यामम्'
 (अ. १, ११७, ५) इति । 'उत्तार्य च तरामस्थापनीतवन्तौ दीर्घं चातुरस्मै दक्षवन्तौ' इति ।
 तदेतद् इयमपि कक्षीवानेव वक्ष्यति—'युवं वन्दनं निर्ऋतम्' (अ. १, ११६, ७), 'त्र दीर्घेण वन्दनः'
 (अ. १, ११६, ६) इति च । तदितिद्वासइयमिद्गोच्यते । यामी रेभम् इत्यादिना । यामिः ऊतिभि-
 र्गैवा रेभम् ऋषिम् निवृतम् इह सम्भक्तौ । मीषैः सम्भक्तम् । निमग्नमित्यर्थः । सितम्
 पितृ वन्दने । यदं च । अद्भ्यः इयोदकात् । न च केवलं रेभम् । किं तर्हि । वन्दनम्
 च ऋषि कृपात् । उत ऐरयतम् ईर गतौ । ऊर्वं गमितवन्तौ स्थः । उत्तारितवन्तावित्यर्थः ।
 स्वर्ग्ये सर्वे द्रष्टुम् । सर्वज्ञीयलोकं पुनःपुनरनुभवितुमित्यर्थः । यामिः च कवम् । अत्रापी-
 तिद्वासमाचक्षते—'कण्व ऋषिरन्धो बभूव । स चक्षुष्कामोऽश्विनौ तुष्टाव । तस्मै अश्विनौ चक्षुर्ददतुः'
 इति । तदेतत् कक्षीवान् वक्ष्यति—'युवं कण्वम्' (अ. १, ११८, ७) इति । तदेवहाप्युच्यते ।
 यामिश्चोतिभिः कण्वं प्र सिधासन्तम् स्तुतिभिः सम्भक्तुमिच्छन्तम् । स्तुवन्तमित्यर्थः । प्र आवतम् ।
 अवतिरत्रे^२ गत्यर्थः । चक्षुःप्रदानार्थं प्रकर्षेण गतवन्तौ स्थः । अस्मानपि प्रति तामिः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० रेभम् ज्ञात्वा अग्निहोत्रार्थं गच्छन्तम् असुरा बद्ध्वा हृदे प्रक्षिपुः^३ । तत्र निवृत्तं तिरोहितं
 दश रात्रीः धारयाञ्चक्रुः । वन्दनः च जीर्णः कृपसमीपेन गच्छन् कृपे पपात । तामिमा-
 श्विन्याम् आदित्यं द्रष्टुमुदकादुत्तारितौ । यामिः^४ च कवम् वा सम्भक्तुम् इच्छन्ते
 प्ररक्षथुः^५ ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे अश्विनौ^१ ! यामिः ऊतिभिः रेभम् एवत्संज्ञम् ऋषिभिः निवृतम् असुरः कृपेऽप्यु निवारितम्
 सितम् तदौषेः पादौर्वदम् । एवंभूतम् ऋषिम् अद्भ्यः सकाशात् उत ऐरयतम् उदरामयतम् । तथा
 वन्दनम् एवत्संज्ञम् ऋषिं च तथाभूतमुदरयतम् । किमर्थम् । स्वः इत्ये द्रष्टुम् अपि
 च कवम् असुरैरन्धकारे प्रक्षिप्यत् सिधासन्तम् आलोकं सम्भक्तुमिच्छन्तम् यामिः ऊतिभिः प्र आवतम्
 प्रकर्षेणारक्षतम् । तामिः इत्यादि समाप्तम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये त्रयस्विनो वर्गः ॥

याभिरन्तर्कं जसमानमारणे भुज्युं याभिरव्यथिभिर्जिजिन्वथुः ।
 यामिः कर्कन्धुं वृथ्यं च जिन्वथस्तामिह पु ऊतिभिर्नाश्विना गतम् ॥ ६ ॥

१-१. नास्ति ति. २. घोषा ति. ३. *वृष्टिः अ. ४. प्रविचक्षिपुः कु. ५. नास्ति
 वि^१ अ^१. ६. प्ररक्ष^२ वि^२. ७. नास्ति मूको.

यामिः । अन्तकम् । जसमानम् । आऽअरणे । भुज्युम् । यामिः । अव्यथिऽभिः । जिजिन्वथुः ।
यामिः । कर्कन्धुम् । वय्यम् । च । जिन्वथः । तामिः । कुँ इति । सु । कुतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते—'अन्तको नाम राजा नद्याः स्रोतसि तपश्चचार । तं वृष्टया प्रवृद्धजला
नगुवाह । स उद्यमानस्तपःक्षामतथा ब्राह्म्यां तां नदीं तस्मिन्मशवतुवद् सृतकल्पोऽश्विनौ दृष्यौ । तं
प्यातमात्रावश्विनौ' 'अन्नयः उत्तारयाञ्चकतुः' इति । तथा अपरमितिहासमाचक्षते—'भुज्युं नाम
राजानं समुद्रमध्ये विपन्नानां सन्नायः तत्पतुः' इति । तदेतद्वसिष्ठो वक्षति—'उत् त्वं' (ऋ ७,
६८, ७) इति । स सश्विभिः त्यक्तोऽश्विनौ तुष्टाव । तमधिनावागत्य नौमी रथैरश्वैरुत्तारित-
वन्तौ' इति । तदेतत् कशीवाद् वक्षति—'दुपो ह भुज्युम्' (ऋ १, ११६, ३-५) इत्यादित्त्वेन ।
तदेतदितिहासद्वयमिदोच्यते । यामिः कुतिभिः गत्वा अन्तकम् राजानम् जसमानम् । जसु मोक्षणेऽन्यत्र ।
इह तु सामध्यात् निमज्जनार्थः । निमज्जन्तम् । क । उच्यते । आरणे आरणशब्दोऽत्रागाधवचनः ।
'यो गाधेषु य आरणेषु' (ऋ ८, ७०, ८) इति यथा । अगाधे 'अनादेधे उदके' । भुज्युम् च
यामिः कुतिभिर्गत्वा अव्यथिभिः स्वयं भयच्छलयोः । अभयरूपामिभ्यैपश्यावतिनीभिरुतिभिः ।
नौभिर्वा सामध्यात् । जिजिन्वथुः समुद्रादुद्धारणेन प्रीणितवन्तौ स्थः । यामिः च । अत्रापीति-
हासमाचक्षते—'कर्कन्धुं वय्यन्व' राजर्षी' अतिक्षामौ तपस्तप्यमानौ यदृच्छया पर्येत्तावश्विनौ
दृष्ट्वा । इष्ट्वा च तावसृतेनाप्यावयाञ्चकतुः' इति । तदेतद्विदोच्यते । यामिश्चोतिभिर्गत्वा
कर्कन्धुम् वय्यम् च जिन्वथः अमृतेन तर्पितवन्तौ स्थः, 'अस्मानपि प्रति' तामिः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यामिः अन्तकम् ऋषिम् अगाधे निमज्जन्तम्, भुज्युम् च यामिः अकम्पिताभिः^१ ररक्षथुः ।
यामिः च कर्कन्धुम् वय्यम् तुर्वीतिम्^२ च ॥ ६ ॥

मुद्रल० आरणे आरणम् अगाधं कृपादि, तत्रासुरैः प्रक्षिप्तम् जसमानम् तैर्हिस्वमानम् अन्तकम् ।
अत्रूणामन्तकरम् एतत्संज्ञं राजर्षिं हे अश्विना । अश्विनौ^३ यामिः कुतिभिः अवयः रक्षथः ।
तथा भुज्युम् सर्वस्य पालकम् एतत्संज्ञं समुद्रमध्ये निमज्जं तुष्टस्य पुत्रं राजर्षिम् यामिः कुतिभिः
रक्षणहेतुनृताभिः अव्यथिभिः व्यवहारहिताभिर्नौभिः जिजिन्वथुः युवान् अतर्पयतम् । ऋषि च
कर्कन्धुम् वय्यम् च एतत्संज्ञको चासुरैः पीडयमानौ यामिः कुतिभिः जिन्वथः प्रीणयथः ।
गतमन्यत् ॥ ६ ॥

यामिः शुचन्तिं धनुसां सुषुंसदं तप्तं घर्ममोम्यावन्तमत्रये ।

यामिः पृथिङ्गुं पुरुकुत्समावतं तामिह पु कुतिभिरश्विना गतम् ॥ ७ ॥

यामिः । शुचन्तिम् । धनुऽसाम् । सुऽसुंसदम् । तप्तम् । घर्मम् । ओम्याऽवन्तम् । अत्रये । यामिः ।
पृथिङ्गुम् । पुरुऽकुत्सम् । आवतम् । तामिः । कुँ इति । सु । कुतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ७ ॥

स्कन्द० अत्रापीतिहासमाचक्षते—'शुचन्तिनां राजा राज्यक्षणा गृहीतस्तद्वावृत्तये सर्वस्यै प्राङ्गणेभ्यो

१. नास्ति सूको. २. आनमात्रदेवां अ; 'मात्रदेवाभि' कु. ३-३. नास्ति अ. ४. नास्ति अ.
५. 'भुः सूको. ६. वय्यथ कु ति; नास्ति अ. ७. 'पिः अ. ८-८. अस्मान् प्रायपि अ. ९. 'वन्तम्
कु. १०. नास्ति वि' अ. ११. 'पृथि' छपं.

ददी । अश्विनौ च तुष्टाव । तमश्विनावागत्य स्वैर्भेषजैर्मीरुषं चक्रतुः' इति । तथा अपरमिति-
हासमाचक्षते — 'अत्रिर्नामर्षिः । तमसुरा अश्विभूते प्रचिक्षिपुः । सोऽश्विनौ तुष्टाव । तमश्विनावागत्य
वृष्ट्या निसमन्थाभिं तत उज्जइतुः । इतं चासुरप्रतिबन्धसमर्थमस्मै सहायेन ददतुः' इति । तदेतत्
कक्षीवान् वक्षति 'हिमेनाग्निम्' (अ. १, ११६, ८) इति 'युवमनयेऽवनीताम्' (अ. १, ११८, ७)
इत्यादिभिश्च । तदेतदितिहासद्वयमिहोच्यते । याभिः कृतिभिर्गत्वा शुचन्तिम् राजानं प्रति ।
कीदृशम् । धनसाम् । यषु दाने । धनानां दातारम् । सुवंसदम् संसत् सम्बोध्यते । शोभन-
सभम् । ततम् चार्षिं प्रति । कीदृशम् । परमं च अरण्यदीपयोः । दीपम् । भवति हि किञ्चित्
तसं न तु दीप्तं यथा निदाघे पांसवः । भवति च किञ्चिद्दीप्तं न तु तसं यथा माणिक्यादि-
रजम् । अत उभयेनाग्निर्विशेष्यते तसं धर्ममिति । बोम्यावन्तम् अच्यतेः पालनार्थंस्वयं रूपम् ।
पालनवन्तं युष्मत्प्रसादात् शरीरीभूतम्' । अदाहकमित्यर्थः । अत्रये अत्रेर्षाय । याभिः च ।
अत्रापीतिहासमाचक्षते — 'पुरुकुत्सः पुत्रकामो मदत् तपस्वचाराश्विनौ तुष्टाव च' । तस्मै अश्विनौ
पुत्रं ददतुः' इति । तदेतदुच्यते । याभिः च कृतिभिः पृथिनगुम् पृथिनशब्दो व्याघ्रसरूपवर्ण-
वचनः । पुत्रयो गावो यस्य स पृथिगुः । तं पृथिगुम् पुरुकुत्सम् प्रति आवतम् अवतिरयं
सामध्यात् गत्यर्थः । गतवन्तौ स्थः । पालनार्थं एव वा भवतिः । याभिरुतिभिर्गत्वा शुचन्त्यादीन्
राज्ययज्ञमापनयनादिभिः पालितवन्तौ स्व इत्यर्थः । अस्मानपि प्रति ताभिः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० राजयज्ञमणा गृहीते वाङ्मणेत्यः सर्वस्वस्य दातारं स्तोत्रैः शोभनसहासनम् शुचन्तिम्^{१०} नीरुषं
चक्रतुः । अत्रिमृषिम् असुरैः^{११} अत्रौ प्रक्षिसम्^{१२} अग्निम् उदकेन संशमय्य^{१३} पालनवन्तम् अस्मै^{१४}
चक्रतुः । याभिः च पृथिगुम् पुरुकुत्सम् च ररक्षतुः^{१५} ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे अश्विनौ ! धनसाम् धनस्य सम्भकारम् शुचन्तिम् एतन्नामानम् सुवंसदम् संसद् गृहम्
शोभनसंसदम् याभिः कृतिभिः अकुरुतम् तथा अत्रये याभिश्चोतिभिः ततम् प्रवृञ्जनेन संसत्सम्
परमं महावीरम् बोम्यावन्तम् सुखयुक्तं सुखेन ह्यप्रदुं^{१६} शक्यम् अकुरुतम् । यथाऽस्मै सुखं
भवति तथा हिमेनोदकेन तमग्निम् वारयेषाम् । अपि च याभिः कृतिभिः पृथिनगुम् पुरुकुत्सम्
च आवतम् अरक्षतम् ताभिः सर्वाभिः ॥ ७ ॥

याभिः शचीभिर्वृषणा परावृजं प्रान्धं श्रोणं चक्षस एतवे कृथः ।
याभिर्वर्तिकां प्रसिताममुञ्चतं ताभिरू षु कृतिभिर्श्विना गतम् ॥ ८ ॥

याभिः । शचीभिः । वृषणा । पराऽवृजम् । प्र । अन्धम् । श्रोणम् । चक्षसे । एतवे । कृथः ।
याभिः । वर्तिकाम् । प्रसिताम् । अमुञ्चतम् । ताभिः । ऊँ इति । षु । कृतिभिः । श्विना । आ । गतम् ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते — 'धोरो नामाग्रेः पुत्रः ।^{१७} योऽधर्वाङ्गिरसो वाङ्मण्डः^{१८} पठते, तस्य ज्येष्ठः

१. 'भिः च ति. २. पालनं अ. कु. ३. नास्ति ति. ४. नास्ति अ. ति. ५. 'लक्षणवचना अ.
६. पूषं (पिः ति) गुणवचनो वा अ. ति. ७. 'तिरिच ति. ८. परां वि' अ. ९. 'सन्तम् (!) कु.
१०. शुचन्ती अ' कु. वि'. ११-११. नास्ति वि' अ. १२-१२. 'लजे तस्मै कु; 'लजे तस्मै वि' अ.
१३. ररक्षुः वि'. १४. सप्तं सूको. १५-१५. 'रते तद्वारण्ये ति.

पुनः कृष्टी इयावर्णः गमनासमर्थो बभूव । सोऽधिनौ तुष्टाव । तमधिनौ विहृत्य
 जङ्घयोर्मध्ये शिरसि छित्त्वा पुनश्च सन्ध्याय गमनसमर्थं हिरण्यवत्तये च पुनरुत्थीयपाञ्चकतुः^१ इति ।
 तदेतत् कक्षीवान् वक्षति— 'युवं श्यापाय' (ऋ १, ११७, ८) इति । 'दिषा इ इयावम्'
 (ऋ १, ११७, २४) इति च^२ । तथापरमितिहासमाचक्षते— 'वार्षागिरः ऋज्राधो' नाम राजा ।
 तमधिनोः स्वभूता कदा वृकी भूत्वोपतस्यौ । स तां दिव्येन चक्षुषा ज्ञात्वा अहन्यहनि
 विषय मेघशतं तस्यै आहारं कल्पयाञ्चकार । तत् ज्ञात्वा सा तस्मै चुकोप । सा ते शोपेनान्धं
 चकार । अथ मृते वृषामिरि ऋज्राश्वमन्धं ज्ञात्वा तच्छत्रवः तत्पुरमुपरुरुषुः । तान्निष्क्रम्य सा
 वृकी बभूव^३ । भक्षेषु शत्रुषु पुनरप्युपरोधमाशङ्कमान ऋज्राश्वोऽश्विनौ तुष्टाव तस्मै आश्रयागत्याधिनौ^४
 अधिषो इदतुः^५ इति । तदेतत् कक्षीवान् वक्षति— 'शतं मेपाय' (ऋ १, ११६, १६; ११७, १७) इति ।
 'अपचकृतं ह्यमाणम्' (ऋ १, ११९, ८) इत्यादिभिश्च । तथापरमितिहासमाचक्षते— 'वार्षेद
 ऋषिर्धेधिरौ बभूव । सोऽधिनौ तुष्टाव । तस्मै अधिनौ श्रोत्रे इदतुदिति' । तदेतत् कक्षीवान्
 वक्षति— 'प्रवाच्यं तत्' (ऋ १, ११७, ८) इति । तदेतदितिहासव्यमिहोच्यते । याभिः
 ऊतिभिर्गत्वा शनीभिः देवतामाहाभाम्यादतिशयवतीभिः^६ प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा । वृषणा । हे वर्षितारौ ।
 परावृजम् परावृजितम् । केन । सामध्यात् प्राणैः जह्यादिभिर्वा अवयवैः । मृते छिन्नजहं वा
 सन्त घोरस्य ज्येष्ठं पुत्रमित्यर्थः । अन्धम् च ऋज्राश्वम् । श्रेणम् बधिरं च नार्षेदम् ।
 चक्षते दर्शनाय एतवे गमनाय च । साक्षाद्गत्वात् श्रवणाय चेति वाक्यशेषः । पूर्वञ्च सह
 संशयवर्षेषां सन्ध्यायः । चक्षते अन्धमृज्राश्वम्^७ एतवे परावृजं घोरस्य ज्येष्ठं पुत्रं श्रवणाय
 नार्षेदम् प्रकृत्यः प्रकर्षेण कृतवन्ती स्यः । याभिश्च । अत्रापीतिहासमाचक्षते— 'वर्तिका नाम
 चटकजातिः शीघ्रगतिः^८ श्रमवन्तिता च । चवट इत्यपत्रंशेन^९ वा लोके प्रसिद्धा । अस्या गच्छन्त्याः
 समुद्रमध्वेऽपि शब्दः श्रूयते इति नाविका आचक्षते । तां शीघ्रगतिरवाच्च धमवृजितत्वाच्च दूर्येन
 केचिद् शब्दः^{१०} प्रेषयामासुः । ताम् गच्छन्तीं वृको^{११} जघ्राह । साऽश्विनानां तुष्टाव । तामश्विनौ
 मोचयाञ्चकतुः^{१२} इति । तदेतत् कक्षीवान् वक्षति— 'शजोहवीदश्विना' (ऋ १, ११७, १६) इति ।
 तदेवेहाप्युच्यते^{१३} । याभिः चोतिभिर्गत्वा^{१४} वर्तिकाम् प्रसिताम् वृकेण प्रस्रां सतीन् अमुञ्चतम् ।
 मुचिरत्र सामध्यादन्तर्णीतपथैः । अमोचयतम् । मोचितवन्ती स्य इत्यर्थः । ताभिः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० वैः^{१५} कर्मभिः वर्षितारौ । परावृजम् नाम ऋषिन् अन्धम् पङ्कं च दर्शनाय गमनाय च
 प्रचक्षुः^{१६} । याभिः वृकेण^{१७} प्रस्रां वर्तिकाम् अमुञ्चतम् वृकाऽऽस्यात् ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे वृषणा । कामानौ वर्षितारौ । अधिना । अधिनौ । याभिः शनीभिः कर्मभिः परावृजम्
 एतन्नामकमृषिम् पङ्कं सन्तम् अपङ्कम् अकुरुतम् । तमा अन्धम् दृष्टिरहितं सन्तम् ऋज्राश्वमृषिम्
 वक्षते प्रकाशाय सन्ध्याय चक्षुषा दर्शनाय याभिः ऊतिभिः प्रकृत्यः प्रकर्षेण कृत्यः । याभिश्च
 श्रेणं विगुणज्ञानुक्तम् एवं सन्तम् ऋषिम् एतवे सन्तं प्रकृत्यः प्रकर्षेण कृतवन्ती । अपि च

१. तदेतदितिहासमते तत् कु. २-२. नास्ति ति. ३. नास्ति अ. ४. वमशे कु. अ. ५. आश-
 स्वां ति. ६. 'तामाहाभ्यां' ति. ७-७. दर्शनाय कक्षाणे अ. ८. सुतं ति. ९. अमेतिहां अ. (तु.
 टट्टीय ऋ १०, ४०, ३) १०. इतिव कु. ११-११. शीघ्रगतिरवाच्य धमवृजितत्वाच्च दूर्येन ऋषिपुत्रयः
 ति; शीघ्रगतिरवाच्य ऋषि कु. अ. १२. वृको कु. १३. तदेतदितिहां ति. १४. ऊतिभिः अ. कु. १५. नास्ति
 ति अ. १६. प्रचक्षुः अ. १७. वृकेण कु.

याभिः कृतिभिः वार्तिहाम् षट्कसदशास्य पक्षिणः श्विगम् प्रसिताम् वृक्षेण प्रस्ताम् असुष्यतम्
वृक्षाऽऽस्थाद् निर्मुक्ताम् अकुरुतम् । तामिः ॥ ८ ॥

याभिः सिन्धुं मधुमन्तमसंश्रुतं वसिष्ठं याभिरजरावर्जिन्वतम् ।

याभिः कुत्सं श्रुतयं नर्यमावर्तं ताभिरु षु कृतिभिरश्विना गतम् ॥ ९ ॥

यामिः । सिन्धुम् । मधुऽमन्तम् । असंश्रुतम् । वसिष्ठम् । यामिः । अजरो । अर्जिन्वतम् ।

यामिः । कुत्सम् । श्रुतयम् । नर्यम् । आवर्तम् । तामिः । ऊँ इति । कृतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते—“ विश्वामित्रो वसिष्ठं जिघांसुः सरस्वतीमाहूयोवाच । मत्समीपं 'वसिष्ठं
शीघ्रमानयेति' । सा^१ तच्छ्रुत्वा विश्वामित्रादपि वसिष्ठादपि शापात् विन्ध्यती किञ्चिदप्यप्रति-
पद्यमाना चिन्ताकृशा विवर्णा बभूव । अथैवामेवैरुपां ज्ञात्वा कृपाशीलतया वसिष्ठ उवाच ।
'रक्षारमानं सरिच्छ्रेष्ठे वह मां शीघ्रगामिनि । विश्वामित्रः शपेद्वि त्वां मा कृथास्त्वं विचारणाम्'
(ममा १८, ४२, २४) इति । अथ 'ते स्वकृते जपन्तं सरस्वती महता जलोपेन
विश्वामित्राश्रमे प्रत्युवाह । ऊह्वा च विश्वामित्राय निवेद्यामास । निवेद्य च प्रहरणान्वेषणव्याकुले
विश्वामित्रे कृतं मया स्वकार्यमिति मन्वमाना ब्रह्महत्यामयात् सरस्वती वसिष्ठं ततो
दूरमपोवाह । अथ तद् ज्ञात्वा विश्वामित्रः क्रुद्धः सरस्वतीं शशाप शोणितं ब्रूवति । सा
शोणितमुवाह । 'अथर्षयस्व देवाश्च गन्धर्वाप्सरसस्तथा । सरस्वतीं तदा इष्ट्वा बभूवुर्दुःखिता
भृशम् ॥ ज्ञात्वा तदाश्विनौ तस्याः तं शापमपनिग्नतुः । ततः सरस्वती जाता प्रसन्नसन्निधा
शिवा' ॥ (ममा १८, ४२, ४०) इति । 'भारते तु' ऋषयः शापात्सरस्वतीं मोक्षयामासुरित्या-
ख्याने तदक्षिणोः प्रसादेनेति वर्णयितव्यम् । इतिहासान्तरं वा पर्येष्यन् । तथाऽपरमितिहासमाचक्षते—
'वसिष्ठो हतपुत्रः पुत्रार्थं अश्विनाविवाह । तस्मै अश्विनौ पुत्रं वदतुः' इति । तदेतद्^२ वसिष्ठ
एव दर्शयिष्यति—'अविष्टं धीषु' (ऋ ७, ६७, ६) इत्यादिना । तदेतदितिहासहृद्यमिहोच्यते ।
यामिः कृतिभिः गत्वा सिन्धुम् 'सिन्धवः' (निघ १, २) इति नदीनाम् । नदीं सरस्वत्याख्याम् ।
मधुमन्तम् 'मधु' (निघ १, १२) इत्युदकनाम् । 'व्यत्ययेन चात्र' पुंलिङ्गत्वम् । उदकवर्तीम् ।
असंश्रुतम् सश्वतिरत्रोपक्षये । अक्षयोदकाम् । वसिष्ठम् च यामिः कृतिभिर्गत्वा अजरो जरावर्जितौ
अर्जिन्वतम् त्रिभक्तिः प्रीतिकर्मा (तु. निघ ४, ३) । "लोहितवहनशापापमयनेन पुत्रप्रदानेन" च
प्रीणितवन्तौ स्वः । यामिः कुत्सम् । अत्रापीतिहासमाचक्षते—'कुत्स इयेष अपि नाम
साक्षाद्रूपेणाश्विनौ पदयेधमिति । तस्य परया भक्त्या स्तुतिभिर्वाऽऽराधितावश्विनौ दर्शनमुपा-
ज्यमन्तुः' इति । तदेतद्विद्मोच्यते । यामिः चोतिभिर्मानैव कुत्सम् प्रति । कीरशम् । श्रुतयम्
श्वणोतिरत्र सामार्थ्यादन्तर्णीतिभ्यर्थः । छान्दसत्वाच्च गुणाभावः । यशस्वश्च प्रत्यय- उपजनः ।
आवधितारं स्तुतीनाम् । लोतारमित्यर्थः । नर्यम् नरेषु भयम् । मनुष्यलोके एव स्थवस्थितं
सम्बन्धम् आवतम् अवतिरत्र गत्यर्थः । दर्शनं दातुं पूर्वमागतवन्तौ स्वः । इदानी-
मपि तामिः ॥ ९ ॥

१-१. वामिं वसिष्ठां अ. २. साऽपि अ. ३. नास्ति मूको. ४. भारतेषु अ. ५. तद् ति.

६. नास्ति ति. ७-७. 'शापापकल्पय' ति. ८-८. अत्रेतिहा' अ.

वेङ्कट० याभिः सिन्धुम् उदकवन्तं पीतोदकं चक्रधुः^१ । 'देवानां पणीन् प्रति' गन्तुं रसां नदीम्^२
वसिष्ठम् च याभिः पुत्रप्रदानेन अजरी^३ ररचधुः । याभिः च कुत्सादीन् व्रीन् आवतम् ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे अश्विनौ! सिन्धुम् स्वन्दनशीलां नदीम् मधुमन्तम् मधुसहस्रानोदकेन पूर्णाम् याभिः
ऋतिभिः असन्धतम् असमयतम् । प्रावाहयतमित्यर्थः । हे अजरी! जरारहितावश्विनौ! वसिष्ठम्
ऋषिन् याभिः ऋतिभिः अक्लिवतम् जप्रीणवतम् । याभिः च कुत्सादीन् व्रीन्^४ जप्रीन्
आवतम् । अरश्रवतम् ताभिः सर्वाभिः ॥ ९ ॥

याभिर्विशपलां धनुसाम् अर्ध्व्यं सहस्रमीळहे आजौ अजिन्वतम् ।

याभिर्वशं मन्त्रं प्रणिमावतं तामिरेषु षु ऋतिभिरश्विना गतम् ॥ १० ॥

याभिः । विशपलाम् । धनुऽसाम् । अर्ध्व्यम् । सहस्रमीळहे । आजौ । अजिन्वतम् । याभिः ।

वशम् । अर्ध्व्यम् । प्रणिम् । आवतम् । तामिरेषु । ऊँ इति । सु । ऋतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते — “अगस्त्यपुरोहितः ऐलो नाम राजा बभूव । तस्य सेनायां योद्ध्री
विशपला नाम स्त्री । तस्या अन्नार्थं धनार्थं च युष्यमानायाः शत्रवो जहां चिच्छिदुः ।
तदपि कक्षीवान्^५ वक्षति — ‘चरित्रे हि वेरिव’ (ऋ १, ११६, १५) इति । ‘तस्याश्छिन्नं जहां ज्ञात्वा
पुरोहितोऽगस्त्योऽश्विनौ तुष्टाव । तौ विशपलां प्रति अभ्यतुः । तदेतत् कक्षीवानपि वक्षति—
‘सुनोमानेन (ऋ १, ११७, ११) इति । आगत्य च सद्यो लोहमयीं जहां विशपलायाश्चक्रतुः ।
तदेतत् कक्षीवानेव वक्षति—‘तयो जहाम्’ (ऋ १, ११६, १५), ‘प्रति जहाम्’ (ऋ १, ११६, ८)”
इति च । तदेवेहाप्युच्यते । याभिः ऋतिभिः गत्वा विशपलाम् नाम योद्ध्रीं स्त्रियम् । धनुसाम्
वम पण सम्भक्तवित्यस्यैतद्रूपम् । सहस्रानिमित्तमृतस्य धनस्य सम्भक्तोम् । अर्ध्व्यम्
यवेतिश्चरतिकर्मा । अचरन्तीम् । छिन्नहस्तात् गन्तुमसमर्थामित्यर्थः । सहस्रमीळहे ‘सहस्रम्’
(तिष ३, १) इति बहुनाम् । बहुनि धनानि निमित्तभूतानि यस्य स^६ सहस्रमीळः, “तस्मिन्
सहस्रमीळहे” । बहुधनप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । आजौ सहस्रानि अजिन्वतम् “लोहमयजहाकरणेन प्रीणितवन्तौ”
इति । याभिः च वशम् । अत्राप्येतिहासमाचक्षते — “वशो नाम राजा अश्वप्रायवहः । स हस्तिबलैः^७
शत्रुभिः पराजित्यमानः साहाय्यं कर्तुमश्विनौ स्तुत्वाऽऽजुष्टाव । तं प्रति तस्मिन्नेवाहति ‘अश्विनावाज-
मस्तुः’ इति । तदेतत् कक्षीवान्^८ वक्षति—‘एकस्या वस्तोः’” (ऋ १, ११८, २१) इति । तदेवेहाप्युच्यते ।
याभिश्चोतिभिर्वशं राजानम् । कौटशम् । अर्ध्व्यम् । “समूहेऽयं पत् प्रत्ययः” अन्तर्णीतिमत्त्वर्थः ।
अथसमूहवन्तम् । प्रणिम् व्रीन् तर्पणे । तर्पितारं च स्तुतिभिः हविर्भिश्च देवानाम् । आवतम्
आगतवन्ती स्थः । अस्मानपि प्रति ताभिः ॥ १० ॥

वेङ्कट० ‘यैः पालनैः’^९ विशपलाम् नाम स्त्रियमैलस्यायां तस्य शत्रुभिः सह युष्यमानां^{१०} शत्रुभिः
‘छिन्नहस्तात् अगन्तौ’^{११} सहस्रधनमित्तं सहस्रान् ऐलस्यं^{१२} पुरोहितेन अगस्त्येन स्तुतौ^{१३} ऋषिनौ

१. चक्रतुः वि^१ ल लप. २-२. नास्ति कृ. १-१ गतीति अ^२ क लप; पणोति वि^३; प्रती प्रति अ^३.
३. नास्ति वि^३ अ^३. ४. नास्ति मै^३. ५. ‘वानपि ति. ६. नास्ति अ. ७-७. नास्ति अ. १-११. समूहे यथ^७
सं कृ. ८-८. लोहमयजहां “जहा” अ. ९. स्तिबलेन अ. १०-१०. नास्ति अ. ११-११. समूहे यथ^७
अ. १२-१२. नास्ति वि^३ अ^३. १३. युष्यती सूको. १४-१४. ‘वपन्त्वाद् अचरन्ती वि^३ अ^३; छिन्नहस्तात्
वि^३ लप; ‘ज्ञां गच्छती कृ. १५. वेजस वि^३ अ^३. १६. स्तुतौ वि^३ अ^३.

लोहमयज्जहाप्रतिसंज्ञानात् ररक्षधुः । याभिः अथस्व पुत्रम् वशम् नाम राजानं स्तोत्रैः
तर्पयितारं इस्तिबलैः शत्रुभिरभिभूयमानं ररक्षधुः ॥ १० ॥

मुद्रल० हे अश्विना! अश्विनौ! धनसाम् धने सम्भ्रजमानाम् अथर्व्यम् अगच्छन्तीं छिन्नज्जहात्वेन
गन्तुमसमर्थाम् विरज्याम् एतत्संज्ञाम् अगस्त्यपुरोहितस्य खेत्स्य' सम्बन्धिनीम् महलमौक्ये
बहुधर्मोपेतं आज्ञीं सङ्ग्रामे याभिः ऊतिभिः अजिन्तम् गन्तुं समर्थाम् अकुरुतम् । याभिः च
अप्यम् अथाक्यत्य पुत्रम् प्रेणुम् स्तुतेः प्रेरयितारम् वशम् एतत्संज्ञमुषिम् आवतम् अरक्षतम् ।
ताभिः सर्वाभिः ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये चतुस्त्रिंशो वारैः ॥

याभिः सुदानु औशिजाय वृणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोशो अक्षरत् ।

कक्षीवन्तं स्तोतारं याभिरावतं ताभिः षु ऊतिभिर्गच्छिना गतम् ॥ ११ ॥

याभिः । सुदानु इति सुदानु । औशिजाय । वृणिजे । दीर्घश्रवसे । मधु । कोशः । अक्षरत् ।

कक्षीवन्तम् । स्तोतारम् । याभिः । आवतम् । ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते—'दीर्घश्रवा ऋषिः परिक्षीणवृत्तिर्वैश्वजीविकां वणिग्दृष्टिमास्थितः । अन्यथा
जीवन् मधु विचिक्रीषमाणः' तदर्धमश्विनौ तुष्टाव । तावागत्वास्व मेघात् मधु क्षारपात्रकतुः' इति ।
तदेतदिदोष्यते । याभिः ऊतिभिर्हेतुभूताभिः हे सुदानु! शोभनदानौ! । औशिजायैत्यादि
सर्वत्र तादर्थ्ये चतुर्थी । उशिजः पुत्रस्य वणिजः दीर्घश्रवसः ऋषेरथाय । मधु कोशः मेघः
अक्षरत् । कक्षीवन्तम् च स्तोतारम् प्रति याभिः ऊतिभिः आवतम् अवतिरत्र गत्यर्थः
पालनार्थो वा । त्रिकाकविषयसर्वायविषयज्ञानप्रदानेन वा पालितवन्तौ' स्थ इत्यर्थः । तदेतत्
पुरस्तादप्युक्तम्—'याभिर्विनन्दुः' (अ १, ११२, ४) इति । अस्मानपि प्रति । ताभिः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० याभिः शोभनदानौ! कक्षीवन्ते वणिग्दृष्टये पर्वतमध्ये गताय दीर्घश्रवसे जलं मेघः
अक्षरत् इति एतदेवाह—कक्षीवन्तम् इति ॥ ११ ॥

मुद्रल० उशिक्संज्ञा दीर्घतमसः पत्नी । तस्याः पुत्रः दीर्घश्रवा नाम कश्चिरपरिनाहृष्टया जीवनायम्
अकरोद्वाणिज्यम् । स च वर्षणार्थम् अश्विनौ तुष्टाव । तौ च अश्विनौ मेघं प्रेरितवन्तौ ।
अयमर्थः पूर्वाधे प्रतिपाद्यते । हे सुदानु! शोभनदानावश्विनौ! औशिजाय उशिक्पुत्राय वणिजे
वाणिज्यं कुर्वते दीर्घश्रवसे एतत्संज्ञाय ऋषये याभिः बुष्मदीयाभिः ऊतिभिः हेतुभूताभिः
कोशः मेघः मधु माधुर्बोपेतं वृष्टिजलम् अक्षरत् असिद्धत् । बुष्मत्प्रसादादपेक्षिता वृष्टिर्जाते-
त्यर्थः । अपि च उशिजः पुत्रम् स्तोतारम् कक्षीवन्तम् एतत्संज्ञमुषिम् याभिः ऊतिभिः
आवतम् अरक्षतम् ताभिः सर्वाभिः । कक्ष्या रज्जुरथस्य यथा' युक्तः कक्षीवान् ॥ ११ ॥

याभी रसां क्षोदसोद्नः पिपिन्वधुरनुश्चं याभी रथमावतं जिषे ।

याभिस्त्रिशोकं उस्त्रियां उदाजत ताभिः शु कृतिभिरश्विना गतम् ॥ १२ ॥

याभिः । उस्ताम् । क्षोदसा । उद्नः । पिपिन्वधुः । अनुश्चम् । याभिः । रथम् । आवतम् । जिषे । याभिः ।
त्रिशोकः । उस्त्रियाः । उत्सुऽआजत । ताभिः । ऊँ इति । सु । कृतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १२ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते — 'पणिभिरसुरैरपहियमाणा गा अनुगच्छन्तो हेतुगोपाहा रसां नामान्तरिक्षनदीमगाधोदकां नोत्तरितुं शोकः । सन् ज्ञात्वा देवाः सहस्रद्वारा रसां शेषुः, निरुदका भवेति । सा प्रस्थानीतासु गोव्यधिनौ परिवचर । तामधिनौ गत्वा पुनरगाधोदकां चक्रुः' इति । तदेतद्दिहोच्यते । याभिः कृतिभिर्गत्वा रसाम् नामान्तरिक्षनदीम् क्षोदसां 'क्षोदः' (निघ १, १२) इत्युदकनाम । तृतीयानिदेशाच्च रहितामिति वाक्यशेषः । देवशापादुदकेन रहिताम् । उद्नः^१ पिपिन्वधुः पिन्वतिरत्र सामर्थ्यात् पूरणार्थः । उदकेन पुरितवन्तौ स्याः । अनुश्चम् अश्वियुक्तं च रथम् । कस्य । स्वभूतमश्विनोरेव । कुत एतत् । 'अश्विनोरसने रथम्' (ऋ १, १२०, १०) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । याभिः कृतिभिः आवतम् अयतिरत्र गत्यर्थः । सामर्थ्याच्चान्तर्णीतव्यर्थो^२ द्रष्टव्यः । 'उदर्ये उद्' 'उन्दति लृङ् लृटिः' (पा ३, ४, ६) इति । आवयथ । शत्रून् प्रति गमयथ इत्यर्थः । अथवा आवतमिति अवतिः शुद्ध एव प्रकृत्यर्थे वर्तते । अनर्थे रथमिति तृतीयार्थे द्वितीया । अनर्थेन च रथेन याभिरुत्तिभिः शत्रून् प्रति गच्छथ इत्यर्थः । जिषे जेतुं शत्रून् । याभिः च त्रिशोकः अत्रापीतिहासमाचक्षते — 'त्रिशोको नाम राज्ञिः' आत्मीयाभिः गोभिः सह स्वर्गं गच्छेयमिति कामवमानोऽश्विनौ तुष्टाव । तस्यागतवाधिनौ स्वर्गं गां निन्वतुः' इति । तदेतद्दिहोच्यते । याभिश्च युष्मन्कृतिभिः हेतुभूताभिः त्रिशोक ऋषिः उस्त्रियाः^३ गाः उदाजत अत्र गतिश्रेयणयोः । उस्त्रिस्तवान् । स्वर्गं गमितवानित्यर्थः । अस्मानपि प्रति । ताभिः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० पणिभिरपहृतासु गोषु तत्र गमनार्थं रसाया एव नद्या उदकं प्रथममास्थेन अश्विनौ पपतुः^४ । अथ कार्ये समाप्ते प्रागुदकेन चः क्षुण्णो^५ मार्गं आस्थात्मकः^६, तेनैव पुनरपि अश्विनौ पुरितवन्ताविति^७ । तत्राऽनर्थः च कदाचिद् अश्विनो इयः अभूद् युद्धे तं जयाथ युद्धमध्ये ररक्षतुः^८ । त्रिशोकः आत्मीयाभिः गोभिः सह स्वर्गं जिगामितुः स्वर्गं गा उदाजत^९ इति ॥ १२ ॥

मुद्रल० हे अश्विना । याभिः कृतिभिः हेतुभूताभिः रसाम् नदीम् अनावृष्ट्या जलरहिताम् क्षोदसां कुलानि सम्पिपत्ता उद्नः उदकेन पिपिन्वधुः युवां पुरितवन्तौ । यथा अनुश्चम् अश्वियुक्तम् आत्मीयम् रथम् जिषे जेतुम् याभिः कृतिभिः आवतम् अगमयतम् । अथ च ताभिः कृतिभिः कण्वपुत्रः त्रिशोकः ऋषिः उस्त्रियाः अपहृता गाः उदाजत उदगमयत् असुरसकाशात् लेभे । ताभिः सर्वाभिः ॥ १२ ॥

१. दिवात् अ. २. नास्ति अ. ३. 'न्यावत्' अ. ४-५. किञ्चं उट् मूको. ५. नास्ति कु. ६. अत्रेतिहा' अ. ७. पायुः वि' अ. ८. कार्यो वि' अ. ९. नाथ्यात्मकः अ. आथ्यात्मकः वि. १०. 'विह वि' अ. ११. 'अयुः वि' अ. कु. ल. लपे; १ (१२) अयुः वि' अ. १२-१२. उदाजतम् कु.

याभिः सूर्यं परिप्रापः परावति मन्धातारं क्षेत्रपत्येष्वार्वतम् ।

याभिर्विप्रं प्र भरद्वाज्ज्मावतं ताभिरु पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ १३ ॥

याभिः । सूर्यम् । परिप्रापः । परावति । मन्धातारम् । क्षेत्रपत्येषु । आर्वतम् । याभिः ।

विप्रम् । प्र । भरद्वाजम् । आर्वतम् । ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

स्कन्द० याभिः ऊतिभिः सूर्यम् आदिपत्यम् परिप्रापः परिप्राप्नुयुः । परावति दूरे स्थितम् । केन पुनर्दूरे स्थितमाश्विनौ ! परिप्राप्नुयुः । स्वरथच्छेपेण । कुत एतत् । 'न्यन्यस्य सूर्येनि' (ऋ १, ३०, १९) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । मन्धातारम् मन्धातारे च राजाने प्रति याभिरूतिभिः । क्षेत्रपत्येषु 'निमित्तात् कर्मसंयोगे' (पावा २, ३, ३६) इत्येषा सप्तमी 'वर्मणि द्वीपिनं हन्ति' इति यथा । क्षेत्रपतित्वावर्तम् । शत्रुणाऽऽक्रान्तत्वे स्वल्प विषयस्य पुनरपि स्वामिने कर्तुमित्यर्थः । आवतम् आगतवन्ती स्यः । अत्रेतिहासमाचक्षते — 'मान्धातुविषयमूमिमन्त्रो राजा आचक्राम । स तं स्वथच्छेपे निप्रदीतुमशक्नुवन् अश्विनौ तुष्टान् । आगत्य च तस्याश्विनौ शत्रून् निगृह्य विषयं प्रत्यर्पवाञ्छन्तुः' इति । तदेतदुक्तं मन्धातारमिति । याभिः च । अत्रापीतिहासमाचक्षते — 'भरद्वाजं ऋषिर्धनकामोऽश्विनौ तुष्टाव । तस्य स्वरथेनानीयाश्विनौ प्रभूतं धनं ददतुः' इति । तदेतत् कर्त्तव्यम् । 'यद्यदात् दिवोदासाव' (ऋ १, ११६, १८) इति । तदेवेहाप्युच्यते । याभिश्च ऊतिभिः विप्रम् मेधाविनम् भरद्वाजम् प्रभूतधनदानार्थं प्रकषेण गतवन्ती स्यः । अस्मानपि प्रति । ताभिः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० याभिः सूर्यम् परिगच्छथः दूरे । 'न्यन्यस्य सूर्येनि' इति मन्त्रः । मन्धातारम् च शत्रुमन्त्रेषु क्षेत्रपत्येषु सप्तद्वीपविषयेषु ररक्षथुः । नाभिः च मेधाविनम् भरद्वाजम् प्र आवतम् ॥ १३ ॥

मुद्रल० हे अश्विनौ ! परावति दूरदेशे स्थितम् सूर्यम् तमोरूपेण स्वर्भानुनाऽऽवृत्तमादित्यं तस्मात् तमसो मोक्षयितुम् याभिः ऊतिभिः परिप्रापः युवां परितो गच्छथः । तथा मन्धातारम् ऋषिन् क्षेत्रपत्येषु क्षेत्राणां पतिरधिपतिः क्षेत्रपतिः, तत्सम्बन्धिषु कर्मसु आवतम् अरक्षतम् । अपि च याभिः ऊतिभिः विप्रम् मेधाविनम् भरद्वाजम् ऋषिन् अक्षप्रदानेन प्र आवतम् प्रकषेण अरक्षतम् । ताभिः सर्वाभिः ॥ १३ ॥

याभिर्महासतिशिवं कञ्जोञ्जुं दिवोदासं शम्बरहृत्सु आर्वतम् ।

याभिः पूभिर्द्यै त्रसदस्युमावतं ताभिरु पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ १४ ॥

याभिः । महाम् । अतिपिञ्जम् । कञ्जःऽञ्जुवम् । दिवःऽदासम् । शम्बरहृत्सु । आर्वतम् ।

याभिः । पूऽभिर्द्यै । त्रसदस्युम् । आर्वतम् । ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते—‘दिवोदासो नाम राजा शम्बरनाम्नाऽसुरेण युयुत्समामोऽधिनी स्तुत्वा सहायावाबुहाव । तस्याऽऽगत्याधिनी सहायो बभूवतुः’ इति । तदेतद्विद्विष्यते । याभिः कृतिभिः महाम् वीर्यतः प्रभावतो वा महाहन्तम् । अतिथीन् प्रति परिचारकतया गच्छति इत्यतिथिग्वस्तम् अतिथिग्वम् । अतिथीनां परिचारकमित्यर्थः । कशोऽुवम् कदम्बः कसापर्यायः । ‘कशा’ (निघ १, ११) इति वाङ्नाम । अवतिर्गत्यर्थः । स्तुतिकृषणया वाचा युवां प्रति गन्तारम् । युवयोरेव स्तोतारमित्यर्थः । दिवोदासम् राजानं प्रति शम्बरनाम्नोऽसुरस्य वधे साहाय्यं कर्तुमागतवन्तौ^१ स्थः । ‘याभिः च’ । अत्रापीतिहासमाचक्षते—‘वसदस्यो राज्ञः पुरमुपकथ्य बलात् शत्रवो ग्रहीतुमारेभिरे । सोऽधिनी तुष्टाव । तस्याऽऽगत्याधिनी^२ शत्रुन् बभूवतुः’ इति । तदेतत् सध्वंसो दशोधिप्यति—‘याभिर्ना वसदस्युम्’ (ऋ ८, ८, २१) इति । तदेतद्विहास्युच्यते । याभिः चोतिभिः पूर्वमेव पूर्णगरम्, सा भिद्यते येन वस्मिन् वा सङ्ग्रामे स पूर्वमिद्यः, तस्मिन् पूर्वमिद्ये । वसदस्युम् आवतम् वसदस्युं राजानं प्रति गतवन्तौ स्थः । अस्मानपि प्रति ताभिः ॥ १४ ॥

षेकूट० याभिः महाहन्तम् अतिथीन् प्रति गन्तारं शत्रुं परिचरन्ते “शम्बरभवाद्भद्रं प्रति गच्छन्तं दिवोदासम् शम्बरहन्ते ररक्षथुः” । याभिः च “पुरो भेदने” वसदस्युम् आवतम् ॥ १४ ॥

मुद्गल० हे अधिनी! महाम् महाहन्तम् अतिथिग्वम् अतिथिभिर्गन्तव्यम् कशोऽुवम् असुरभीत्या उदकं प्रवेष्टुं गन्तारम् एवं भूक्तम् दिवोदासम् एतस्संज्ञकं राजर्षिम् शम्बरहाये शम्भ आयुधम्, तद्युक्तः शम्भरोऽसुरः, तस्य हनने विषयभूते सति याभिः कृतिभिः आवतम् अरक्षतम् । अपि च याभिः कृतिभिः पूर्वमेव पुराणि नगराणि भिद्यन्तेऽस्मिन्निति पूर्वमिद्यः सङ्ग्रामस्तस्मिन् वसदस्युम् एतस्संज्ञकमृषिं पुरुकुत्सपुत्रम् आवतम् अरक्षतम् । ताभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ १४ ॥

याभिर्विचित्रं विपिपानमुपस्तुतं कलिं याभिर्वित्तजानिं दुवस्यथः ।

याभिर्व्यश्चमुत पृथिमार्वतं ताभिर्ऋ पु कृतिभिरश्चिना गतम् ॥ १५ ॥

याभिः । वसम् । विऽपिपानम् । उपऽस्तुतम् । कलिम् । याभिः । वित्तऽजानिम् । दुवस्यथः ।

याभिः । विऽर्वश्चम् । उत । पृथिम् । आर्वतम् । ताभिः । ऊँ इति । सु । कृतिऽभिः । अश्चिना । आ । गतम् ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते—‘वन्न ऋषिर्ग्रीष्मे तपस्वन् अत्यन्तवृषितो बभूव । स उदकार्यम्^३ “अधिनी तुष्टाव । तस्मै आगत्याधिनावनभे^४ नभसि वृष्टिं चक्रतुः’ इति । तथापरमितिहासमाचक्षते—‘कलिनां चपिञ्जरा परीतस्तरुणी भार्या केभे । स तप्यीत्यै पुनर्यौवनमात्मन इच्छन् अधिनी तुष्टाव । तमागत्याधिनी पुनर्यौवने चक्रतुः’ इति । तदेतत् घोषा वदयति—‘युवं विप्रस्य’ (अ १०, ३९, ८) इति । तदेतद्विहासद्वयमिदोच्यते । याभिः चोतिभिः वसम् ऋषिम् विपिपानम् पा पाने । सामर्थ्याच्चान्तर्णीतसनधो^५ इष्टव्यः । विविधं पिपासन्तम् । अत्यन्तवृषितमित्यर्थः । उपस्तुतम् कर्तव्यं च प्रत्ययसङ्गान्दसत्वात् । उपस्तोतारम् । कलिम् च याभिः कृतिभिः वित्तजानिम्

१. नास्ति अ. २. कशा^३ अ कु. ३. कृत्तवतो अ. ४-४. नास्ति कृ ति. ५. तस्याधि^६ ति.

६. ‘स्यान् अ कु. ७. नास्ति वि^७ अ^८. ८-८. नास्ति कु; ‘याद्भवं वि^९’ स सप; ‘वाएदं वि^{१०} अ.

९. ‘हनेन वि^{११} अ^{१२}. १०. रक्षतुं वि^{१३}; ‘चष्टुं अ^{१४}. ११-११. पुरोभेदने वि अ^{१५}. १२. ‘दशयो कु ति.

१३-१३. ‘धिनी नभे ति. १४. ‘चात्तन् अ.

वित्तमन्त्रो विन्दतेर्लाभार्थस्य दृष्टव्यः । वित्ता जाया येन स वित्तज्ञानिः लब्धभार्यकः तं वित्तज्ञानिम् ।
दुवस्वयः 'दुवस्वयति' (निघ ३, ५) इति परिचरणकर्मा । वृष्टिप्रदानेन पुनर्यौवनकरणेन च^१ परिचरितवन्तौ
स्यः । याभिः च अत्रापीतिहासमाचक्षते— 'अपयः काचिन् समेताः कोऽस्मास्वधिनौ सम्बन्धजत
इति जिज्ञासमाना ऊचुः । सर्वेऽधिनौ स्वयज्ञेषु सहाङ्गणामः । तद्यस्य न आहूतापधिनौ
स्वरूपेणागमिष्यतः स^२ सम्बन्धजत इति । तत्राधिनावाहृतौ कक्षीवतो व्यश्नस्य दीर्घतमसः
पुष्टेश्च यज्ञे स्वरूपेणागमन्तुः^३ इति । तदेतच्छाकणो वक्ष्यति "मद्रां कक्षीवां उत" (ऋ ८, १, १०)
इति । तदेवेहाच्यते । याभिः ऊतिभिः व्यश्नम् ऋषिम् प्रति^४ उत पृथिम् प्रति आवतम्
गतवन्तौ^५ स्यः । अस्मानपि प्रति । ताभिः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० याभिः वज्रादींस्त्रीन् ररक्षयुः । कलिनामं वृद्धः सन् तरुणीं जायां विष्वां पुनर्यौवनम्
अकमत । दुवस्वयतिः प्रीणनार्थः । याभिः च आङ्गिरसम् व्यश्नम् अपि च पृथिम् आवतम् ॥ १५ ॥

मुद्गल० हे अधिनौ! वज्रम् विस्त्रनसः पुत्रम् पृथक्संज्ञम् ऋषिम् विधिपानम् विशेषेण पार्थिवं
रसं पिबन्तम् याभिः ऊतिभिः अरक्षतम् । कीटग्राम् । उपस्तुतम् समीपस्थैः सम्बन्धस्तुतम् इति स्तु-
मानम् । वित्तज्ञानिम् लब्धभार्यम् कलिम् पृथक्संज्ञकसृष्टिम् याभिः ऊतिभिः दुवस्वयः रक्षयः ।
उत अपि च व्यश्नम् विगताधन् पृथिम् पृथक्संज्ञं वैने राजर्षिम् याभिः ऊतिभिः आवतम्
अरक्षतम् । अन्वत् पूर्ववत् ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चविंशो वगोः ॥

याभिर्नरा शयवे याभिरत्रये याभिः पुरा मनवे गातुमीषयुः ।

याभिः शारीराजतं स्यूमरश्मये ताभिरूषु ऊतिभिरधिना गतम् ॥ १६ ॥

याभिः । नरा । शयवे । याभिः । अत्रये । याभिः । पुरा । मनवे । गातुम् । ईषयुः । याभिः ।

शारीः । आर्जतम् । स्यूमरश्मये । ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽभिः । अधिना । आ । गतम् ॥

स्कन्द० याभिः नरा मनुष्याकारौ । हे अधिनौ! शयवे शयोरर्थाय । शयोर्गाम् अधेनुं^१ निवृत्तप्रसवो
वृद्धा च धेनुं कर्तुमित्यर्थः । 'तदेतत्पुरस्तादप्युक्तम्—'यामिधेनुम्' (ऋ १, ११२, ३) इति ।
याभिः च अत्रये अत्रेरर्थाय । अत्रिमसुरैरभिक्टे प्रक्षितसुदती बले चासुरप्रतिष्ठासमर्थ
सहाधेनासै दातुमित्यर्थः । तदेतत् पुरस्तादप्युक्तम्—'ततं धर्मम्' (ऋ १, ११३, ०) इति ।
याभिः च पुरा मनवे अत्रेतिहासमाचक्षते— 'मनुनाम राजा । स महत्यामनावृष्टौ^२ ज्यतीतायाम्
अचक्षयाम् प्रजासु कर्षितुमशक्नुवतीष्वक्षयेण च बाध्यमानास्वल्कामोऽधिनौ तुष्टाय ।
तस्मै भागत्याधिनौ हलेन कर्षित्वा यवाक्षं ददतुः' इति । तदेतत् कक्षीवान् वक्ष्यति— 'युवं
इत्येव' (ऋ ३, ११५, ३१) इति । सौभरिरपि वक्ष्यति— 'दशस्यन्ता मनवे' (ऋ ८, १२, ६)
इति । तदेवेहाच्यते । याभिः ऊतिभिः पुरा पूर्वस्मिन् काले मनवे मनोरर्थाय । हलेन

१. नास्ति अ वि. २. नास्ति अ. ३. भाव^३ ति. ४-५. नास्ति ति. ५. नास्ति ति. ६. भाग^३
ति. ७. कश्चिदि कु. ८. मृतीता कु; दिवा वि^३ अ^३. ९. धेनुं अ ति. १०. 'त्या...ना' ति.

कौशिल्या मनवेऽंशं दातुमित्यर्थः^१ । गातुम् गमनम् ईषयुः इच्छयाऽत्र^२ तत्पूर्वकमनुष्ठाने लक्ष्यते । गमनम्^३ अनुष्ठितवन्तौ स्वः । अयवाऽत्र^४ इषक्तिगातुशब्दयोर्द्वयोरपि गमनवचनत्वात् एव च तदेव प्रति करणत्वासम्भवात् सामान्यविशेषभेदेन गातेरिषतेश्च क्रियासाधनभावः समर्पयितव्यः । गोपोंषं पुष्यति, ओदनपाकं पचति, उष्ट्रास्तिका भासते, इतसायिकाः शक्यन्त इति यथा । 'याभिः च शारीः' इत्यादि । अवापी सिद्धासमाचक्षते — 'इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् । सालावृका मर्कटा उच्यन्ते । तेषामयमानानां स्युमरदिमर्दिपरिधिनौ तुष्टाय । तं प्रत्यागात्पात्रिनाविद्युभिः सालावृकान् निररुतुः' इति । तदेतदुच्यते^५ । याभिश्चोतिभिर्गत्वा शारीः शरमघीरिषुः आजतम् अज गतिक्षेपणयोः । सालावृकान् प्रति क्षिप्तवन्तौ स्वः । स्युमरऽभये^६ स्युमरऽभेकंपेरणोष । अस्मानपि प्रति । ताभिः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० अवेनोः वेनुकरणार्थम्^७ अग्निप्रणमनार्थं च तद्युम् अग्निं च 'प्रति गमनेच्छां चकतुः'^८ । याभिः च पुरा मनवे राशे^९ अनावृष्ट्या अनहुस्तु परिधीनेषु कर्षणविमुक्ते राशे^{१०} रररुतुः^{११} । इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् । तेषां स्युमरदिमरिधिनौ तुष्टाय । 'स वृकेभ्योऽश्विभ्यां'^{१२} शरमघीः इषुः वृकवधार्थं^{१३} विसृज्य रक्षितः ॥ १६ ॥

मुद्रल० हे नरा । नेतारावधिनी ! पुरा पूर्वस्मिन् काले शयने एतत्संज्ञकाय ऋषये गातुम् दुःखान् निर्गमलक्षणं मार्गम् याभिः ऊतिभिः ईषयुः युवां वाञ्छितवन्तौ । कृतवन्तावित्यर्थः । किं तन् । सामर्थ्यात् 'शयने निशास्त्यां शनीभिः' (ऋ १, ११६, २२) इत्यस्याम् ऋचि प्रतिपादितम् । तथा अत्रये ऋषये शतद्वारे यन्त्रगृहेऽसुरैः पीड्यमानाय सन्तापकारिणोऽग्नेः शीतेनोदकेन शीतकरणलक्षणं गातुं दुःखनिर्गमनेहेतुभूतं मार्गम् याभिः ऊतिभिः युवाम् इष्टवन्तौ । एतच्च 'हिमेनाग्निं प्रंसमतास्येयाम्' (ऋ १, ११६, ६) इत्यादीं प्रसिद्धम् । तथा मनवं एतन्नाशे राज्ञ्यंवे याभिः ऊतिभिः यथादिधान्यवापनादिरूपं गातुं दारिद्र्यनिर्गमनेहेतुं मार्गं युवां कृतवन्तौ । अपि च स्युमरऽभये स्युमां^{१४} स्यूतः सम्बद्धो रदिमर्दीतिर्यस्य तस्मै एतत्संज्ञकाय ऋषये याभिः ऊतिभिः शारीः शरो नाम वेणुविशेषः, तद्विकारभूता इषुः आजतम् शत्रून् प्रति प्रेरयतम् । ताभिः इत्यादि समानम् ॥ १६ ॥

याभिः पठर्वा जठरस्य मृज्मनाग्निर्दीर्घचित्त इद्धो अज्मन्ना ।

याभिः शयीतमवथो महाश्रुने तार्भिरु पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ १७ ॥

याभिः । पठर्वा । जठरस्य । मृज्मना । अग्निः । न । अदीदित् । चित्तः । इद्धः । अज्मन् । आ ।

याभिः । शयीतम् । अवथः । महाऽश्रुने । तार्भिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

स्कन्द० अवेतिहासमाचक्षते — 'पठर्वा नाम कपिरामबावी ह्यसौ विषणो बभूव । सोऽश्विनौ तुष्टाय ।

१. ददतुरिं सूको. २. वा अ कु. ३. नास्ति कु. ४. अथवा कु. ५. तदेतदिदोच्यो ति. ६. नास्ति अ. ७. वेनुं कु. ८-८. नास्ति कु; 'च्छया अ'; 'यमनेच्छ वि' अ' ल लपे. ९. नास्ति वि' अ'. १०. रशे राशे लपे. ११. रररुतुः कु. १२-१२. सालावृके वि' अ'. १३. तपच्यागार्थम् वि' अ'. १४. नास्ति सूको.

वामिनी दीप्ताग्निम् इव^१ बलवन्वसतिवेजस्विने चक्रतुः^२ इति । तदेतदिहोच्यते । वामिः शुभम-
 दृतिभिः हेतुमूलाभिः । पठवा^३ नाम ऋषिः । जठरस्य मञ्जत् तास्वस्थावाप्तं तत्कल्पसम् । 'मञ्जना
 (निघ २, १) इति बलनाम् । जठरस्याग्नेः प्रकृद्भेत्पर्यः^४ । अग्निः न अदीदेत् अग्निरिव अदीप्यत्^५ ।
 कतमोऽग्निः । चितः चयनेन संस्कृतः । इदः^६ आहुतिसमूहेन दीप्तः । अज्मन् वा 'अज्मा'
 (निघ ३, ४) इति गृहनाम् । आकारोऽप्यर्थे । गृहेऽधि गृहस्योपरि । सङ्गृहे इत्यर्थः । वामिश्च
 शर्पातम् अत्रापीतिहासमावक्षते—शर्पातो नाम राजा सङ्ग्रामे भद्रबलो नश्यन् शत्रुभिरव-
 गम्यमानोऽग्निगौ^७ तुष्टाव । तस्यागत्याग्निगौ^८ शत्रून् प्रतिबभञ्जतुः^९ इति । तदेतदिहोच्यते । वामिः
 च उक्तिभिर्गत्वा शर्पातम् नाम राजानम् अवधः पालितवन्दौ स्थः । महाधने सङ्ग्रामे । अज्मानपि
 प्रति ताभिः ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'पठवा' नाम सप्तवाटराग्निः । पश्चात् प्रकृद्भागे जठरस्य दीप्तिबलेन गृहे यजमानैः होमार्थं
 ईसञ्चितः काष्ठैः । समिहः इव अग्निः प्रज्ज्वाल । वामिः च शर्पातम् अवधः सङ्ग्रामे ॥ १० ॥

मुद्रल० हे अग्निनी । जठरस्य जठरोपकञ्चितस्य शरीरस्य मञ्जना बलेन युक्तः सद् पठवा एतत्संज्ञो
 राजर्षिः अज्मन् अज्मनि सङ्ग्रामे वामिः शुभमदीयानिरुतिभिः^{१०} आ समन्तात् अदीदेत् अदीप्यत् ।
 इष्टान्तः । चितः काष्ठैरभिचितः इदः सङ्गृहे कर्तव्यभिः प्रज्ज्वालितः अग्निः न कथा अग्निः प्रकाशते
 तद्दिश्यर्थः । अपि च शर्पातम् मानवम् इन्द्रेण सह स्वर्धमानम् महाधने महता धनेनोपेते
 सङ्ग्रामे वामिः उक्तिभिः अवधः रक्षयः । 'वामिः इत्यादि गतम्' ॥ १० ॥

वामिभिरङ्गिरो मनसा निरूप्यथोऽग्रं गच्छथो विवरे गोऽर्णसः

वामिर्मनुं शूरमिषा सुमावतुं तामिरू पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥१८ ॥

वामिः । अङ्गिरः । मनसा । निरूप्यथः । अग्रम् । गच्छथः । विवरे । गोऽर्णसः । वामिः ।
 मनुम् । शूरम् । इषा । सुमऽआवतम् । तामिरू । ऊ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । वा । गतम् ॥ १८ ॥

स्कन्द० वामिः उक्तिभिर्गत्वा^{११} स्तोत्रं प्रति द्वे अङ्गिरः । सोऽवमित्यभिसम्बन्धात् 'अङ्गिरश्शब्देन अत्रा-
 ङ्गिरसम्बन्धावामिनौ^{१२} उच्येते । स्यत्ययेन च द्विवचनस्य ह्याने एकवचनम् । अङ्गिरःसम्बद्धौ । कः
 पुनरङ्गिरसोऽग्निगोश्च सम्बन्धः । स्तोत्रस्तुत्यलक्षणः^{१३} । अस्मत्पितृभिरङ्गिरसः स्तुत्यावित्यर्थः । मनसा
 स्थेन विचेन । निरूप्यथः निशब्दोऽत्र प्रकृषे । निरुक्तं निष्कृन्मिति यथा । रूप्यथ 'इत्यपि
 रमेवो^{१४} । 'ज्ञान्दसे गतवम्^{१५} । रणिवो स्मेरथे^{१६} दृष्टव्यः । अत्यन्तं रमेथे । वामिश्च अग्रम् उपरिभानम्
 गच्छथः । किमर्थम् । उच्यते । विवरे 'निमित्तात् कर्मसंयोगे' (पावा २, ३, ३६) इत्येवं सप्तमी,
 'वर्षाणि होपते हन्ति' इति यथा । विवराथेम् । विवरे कर्तुमित्यर्थः । कस्य । गोऽर्णसः
 गोशब्दोऽत्र गमेः क्रियाशब्दः समनार्थवचनः । 'अर्णः' (निघ १, १३) । हरपुत्रकनाम । प्राभूत्यात्

१. नास्ति अ ति. २. नास्ति अ. ३. मनुर्मनुं कुः 'वृद्धमर्थं अ. ४. 'एव यजमानं शयनेः ति.
 ५. 'भुमिल्लव' अ कु. ६ नास्ति ति. ७-७. नास्ति वि' अ. ८-८. नामसप्तवाटोऽग्निः कुः
 'न सप्तवाटोऽग्निः वि'. ९-९. तज्ज्वालितः कु. ८. सं मूको. ९. वामिः कर्त्तव्यः मै. १०. 'मिः स्तुतिभिः
 मै. ११-११. नास्ति मै. १२. पुटितम् अ. १३-१३. 'ज्ञानोऽत्र गान्तर' ति. १४. 'गोवस्तुल' ति.
 १५-१५. रत्नपरमे' ति. १६-१६. 'ज्ञानस्तुल' ति.

सस्यसम्पत्तिकरत्वाच्च गमनाईमुदकं यस्य स गोभर्णां मेघस्तस्य । याभिः च सत्वा मनुम् राजानम्
शरम् इषा स्वयं हलकथितेनाश्वेन सम् आवतम् अवातिरत्र गत्वर्थः । 'सामर्थावात्रान्तर्धीतिव्यर्थः ।
समगमयतम् । हलेन कथित्वा अश्वं मनवे दत्तमित्यर्थः । तदेतत् पुरस्तादप्युक्तम् । 'याभिः पुरा
मनवे' (अ १, ११२, १६) इति । अस्मानपि ताभिः ॥ १८ ॥

वेङ्कट० 'याभिः गमनदीक्षी! स्तोतृन् धत्तेः निरमेसे वृद्धिपूर्वम् । याभिः च असुरैः अपहृताभिः
गोभिः युक्तस्य पर्वतस्य विवरे प्रवेशे युद्धार्थं गतानाम् देवानाम् अग्रम् अगच्छतम् । याभिः च
मनुम् राजानम् शरम् स्वयं हलकथितेन अश्वेन प्रावतम् ॥ १८ ॥

मुद्रल० अहिर इति कामन्त्रितं वाक्याद् बहिर्भूतम् तेन चात्मानं सम्बोध्य स्तुतौ अपिः प्रेरयति ।
हे अहिरः! अहिरसां गोत्रज! त्वम् अद्विनौ स्तुहि । हे अश्विना! अश्विनौ! मनसा मननीयेन
स्तोत्रेण प्रीतौ सन्तौ युवाम् याभिः ऊतिभिः निरप्यथः स्तोतृन् नितरां रमयथः । तथा गोअर्गसः
गोरूपस्थारणीयस्य धनस्य पणिभिः गुहायां निहितस्य विवरे विवरणे गुहाद्वारस्योद्घाटनेन प्रकाशने
विषयभूते सति याभिः ऊतिभिः सह युवाम् अग्रम् सर्वेभ्यो देवेभ्यः पुरस्तात् गच्छथः ।
अपि च शरम् वीर्यवन्तम् मनुम् इषा शुधिभ्यामुसेन वनादिभ्रान्तरूपेणाश्वेन नाभिः ऊतिभिः
सम् आवतम् सम्पन्नकरक्षतम् । ताभिः सर्वाभिः ॥ १८ ॥

याभिः पत्नीर्विमदाय न्युहयुरा घं वा याभिररुणीरशिक्षतम् ।

याभिः सुदासं ऊहयुः सुदेव्यं ताभिरुषु उतिभिरश्विना गतम् ॥ १९ ॥

याभिः । पत्नीः । विमदाय । निःऊहयुः । आ । व । वा । याभिः । अरुणीः । अशिक्षतम् ।

याभिः । सुदासे । ऊहयुः । सुदेव्यम् । ताभिः । ऊ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते— 'विमद् अपिः परिणीय महत्या विनृत्वा भार्या स्वगृहं निनीयन् अश्विनौ
तुष्टाव । तस्यागत्याश्विनौ भार्या स्वसेनापरिवृतेन स्थेन निन्यातुः । गाभ्रास्मै प्रमृता इवतुः'
इति । तदेतत् कक्षीवान् वदयति— 'भावर्गगाव' (अ १, ११६, १) इति । घोषाऽपि वदयति—
'युवं रथेन' (अ १०, ३९, ७) इति । तदेवेहाप्युच्यते । याभिः ऊतिभिर्गत्वा पत्नीः
स्वत्वशेषेनेदमकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । पत्नीम् । विमदाय विमदस्यपरैर्याय न्युहयुः
रथेनोडवन्तौ स्थः । आ च वा आ इत्येषोऽपीत्येतस्य स्थाने । घ इति पदपुरणः ।
वाशब्दश्चार्थः । अपि च याभिः ऊतिभिर्गत्वा अरुणीः अरुणवर्णा गाः आशिक्षतम् दत्तवन्तौ
स्थः । कस्मै । प्रकृतत्वात् विमदायैव । याभिश्च सुदासे इत्यादि । अत्रापीतिहासमाचक्षते—
'सुदा नाम' वैजयन्तो राजा । यस्य विभामित्रः पुरोहितो बभूव । स यष्टुकामः सारवत्
प्रभूतं धनमाश्विनौ यथावे' । तस्मै रथेनानीवाश्विनौ ददतुः' इति । तदेतत् प्रस्कण्वेनोक्तम्—
'सुदासे दत्ता' (अ १, ४१, ६) इति । तदेवेहाप्युच्यते । याभिः ऊतिभिः सुदासे' सुदासो राजोऽर्थाय

उद्दधुः रघोऽनीतवन्तौ स्यः । सुदेव्यम् भोभनं देवयोन्मं च । किं तम् । 'सुदासे दत्ता' (अ १, ४२, ६) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् धनमञ्जं च । अस्मानपि प्रति ताभिः ॥ १९ ॥

वेङ्कट० विमदान परिणीतां भार्यां याभिः रुग्णं प्रत्यूहयुः । याभिः विमदाय अरुणीः गाः च अधिक्षतम् । याभिः सुदासे रामे धनम् उद्दधुः ॥ १९ ॥

सुहृत्० हे अश्विना ! अश्विनौ ! विमदाय एतच्छास्त्रे कृपये याभिः ऊतिभिः पत्नीः भार्याः पुत्र-
मित्रस्य दुहितरम् न्यूहयुः नितरां पुत्रां प्रापितवन्तौ । य वा पूरणौ । तथा याभिः
ऊतिभिः अरुणीः अरुणवर्णां आरुणमाना गाः आ आभिसुख्येन अधिक्षतम् अदत्तम् । तथा
पित्रजनपुत्राव सुदासे कन्याण्यदाताय रामे सुदेव्यम् प्रशस्तं धनम् याभिः ऊतिभिः उद्दधुः
प्रापितवन्तौ । ताभिः इत्यादि गतम् ॥ १९ ॥

याभिः शंताती भवथो ददाशुषे भुज्युं याभिरवथो याभिरध्रिगुम् ।

ओम्यावती सुभरामृतस्तुभं तार्भिरु पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ २० ॥

याभिः । शंताती इति शम्ऽताती । भवथः । ददाशुषे । भुज्युम् । याभिः । अवथः । याभिः । अध्रिगुम् ।
ओम्यावतीम् । सुभराम् । श्रुतऽस्तुभम् । तार्भिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

स्कन्द० याभिः ऊतिभिर्गत्वा शंताती 'शिवशमरिष्ठस्य करे' (पा ४, ४, १४३) इत्येवमस्य
शंशब्दात् कर्तारि तातिल् प्रत्ययः । सुहृदौ सुवाम् भवथः । ददाशुषे सर्वस्मै यजमानाय ।
भुज्युम् समुद्रे विपन्नानां सन्निभिश्च त्यक्तम् याभिः ऊतिभिर्गत्वा अवथः न्यत्ययेनाप्यं
भूते कर्तृप्रत्ययः । नौभिरदवैः रथैश्चोत्तारणेन पालितवन्तौ स्यः । याभिः अध्रिगुम् । अत्रेतिहासमा-
चक्षते—'नमुचौ हते सुरमणीयं मधु अश्विभ्यां सह पिबन्तमिन्द्रं प्रमथ इति ज्ञात्वासुरा
इन्दुमीषुः' । तमश्विनावजानन्वमेव पालयाञ्छक्तुः' इति । तदेवम् काशौवतः सुवीर्तिर्वैद्यति—
'युवं सुरामम्' (अ १०, १३१, ४) इति । तदेवहाप्नुष्वते । अध्रिगुशब्देन शत्रु गवे
अधृतत्वादिन्द्र उच्यते । 'अन्वीषमावाध्रिगवे' (अ १, ६१, १) इति यथा । अत्रापीतिहासमाचक्षते—
'देवाः सर्वे इन्द्रं ब्रह्माणं वनुः । सोऽमवीत्—अधृतोऽहं' गव इति । अन्वेष्यादिगोवागवर्जमहं
ब्रह्मत्वं करोमीति । गोवामे स्वहमधृतः' इति । तस्माद् गवे अधृतत्वात्पपन्नम् इन्द्रस्याध्रिगुत्यम् ।
अधृतगमनत्वाद् वा । ओम्यावतीम् भवतेः पालनार्थस्वेदं रूपम् । फलकृतेन पालनेन
पट्टतीम् । अस्मत्पालनफलाभित्यर्थः । सुभराम् सुष्मद्गुणैः सम्पूर्णम् । श्रुतस्तुभम् 'श्रुतम्'
(निर ३, १०) इति सत्यनाम् । स्तोभतिरथैतिकर्मा (उ. निर ३, १४) । सत्यस्तुतिम् । इमाम्
अस्मदीयां प्रति ताभिः ॥ २० ॥

वेङ्कट० याभिः शङ्करी भवथः यजमानाय । भुज्युम् च समुद्रमध्ये विपन्नतायाम् याभिः' अवथः । याभिः

१. 'तम् दत्तवन्तौ स्यः वि' अ'. २. 'मिषेषु सूक्तो. ३. गव' अ कुः गव' ति. ४. 'गव'
अ कुः 'गव' ति. ५. 'इन्द्रत्वा' अ. ६. नास्ति अ. ७. 'ऊँ कु. ८. 'पालनाभि' अ; नास्ति ति.
९. 'आमोवां वा. १०. 'मिः व वि' अ'.

च अष्टतममनम् इन्द्रम् । 'युवं सुरामश्विना' (अ १०, १३१, ४) इति मन्त्रः । पालनवती धनपूर्णाभिर्मौ सत्यां स्तुतिम् तामिः का गतम् इति ॥ २० ॥

मुद्गल० हे अश्विना! अश्विनौ! ददाशुभे हवीषि दत्तवत्ते यजमानाय यामिः ऊतिभिः शोताती सुखस्य कर्तासी भवथः । यामिः च ऊतिभिः भुजुम् तुमस्य पुत्रस्य भवथः । यामिः च अश्वियुम् अश्विगुर्देवानां शमिता । अपि च ततस्तुभम् कृते सत्ये सोमति उच्चारयतीति कृतस्तुप् । एतत्संज्ञमृषिम् । ओम्वाक्रीम् भोम्वेति सूक्तनाम तद्युक्तम् । सुमरम् सुक्तेन भरणीयाम् इषम् यामिः ऊतिभिः प्रापयथः । तामिः सर्वाभिः ॥ २० ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये षट्त्रिंशो वर्गः ॥

यामिः कृशानुमसने इवस्यथो जवे यामिर्यूनो अर्वन्तमावतम् ।

मधु प्रियं भरथो यत् सरदस्यस्ताभिर्हू पु ऊतिभिर्श्विना गतम् ॥ २१ ॥

यामिः । कृशानुम् । असने । इवस्यथः । जवे । यामिः । यूनः । अर्वन्तम् । आवतम् । मधु ।

प्रियम् । भरथः । यत् । सरदस्यः । तामिः । ऊँ इति । पु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ २१ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते — 'कृशानुनां सोमपालः । तं सोममपशिहीर्षन्तोऽसुराः अभिदुद्रुवुः । स तान् हन्तुमिष्टिचक्षेप' । तदेतद्द्वामवेवो दशोपिष्वति — 'उजयस्मा अय इ' (अ ४, २७, ३) इति । 'तस्मै इष्टिश्चक्षिप्सतेऽश्विनावमोवानिपून् ददतुः' इति । तत्रापरमितिहासमाचक्षते — 'शर्यातस्य राज्ञो रुगयाषां महता वेगेन रुगमनुयावक्षथो भृगुमाप । तमश्विनो वारवाञ्जकतुः' इति । तदेतदितिहासद्वयमिहोच्यते । यामिः ऊतिभिः गत्वा कृशानुम् सोमपालम् असने जषु क्षेपणे । असुरान् हन्तुमिष्टिणां क्षेपणकाले इवस्यथः इवस्यथिः परिचरणकर्मो (त. निघ ३, ५) । परिचरितवन्ती स्यः 'जमोघानामिष्टिणां प्रदानेन' । जवे वेगे महति । सप्तमीश्रुतेर्वर्तमानमिति वाच्यकोषः । यामिः युगः तरुणस्य शर्यातस्य राज्ञः स्मृतम् अर्वन्तम् जश्वे नृगुप्रपाताक्षितवन्ती स्यः । मधु प्रियम् अत्रापैतिहासमाचक्षते — 'सरदा नाम मधुकर्षः मक्षिकाः । ताः कस्यांचिद्वापृष्ट्यां शुक्लासु 'सर्वासु पुण्यजातिषु' क्षुधा बाध्यमाना मध्वर्षिन्योऽश्विनावाजहत्तुः । ताम्य उपसाम्या-श्विनौ मधु ददतः । तत् ताः पपुः' इति । तदेतत् कक्षीवान् वक्षयति — 'उत स्या चं मधुमत्' (अ १, ११९, ९) इति । शोषाणि वक्षयति — 'युतोर्ह मधा' (अ १०, ४०, ६) इति । तदेवेहा-स्तुच्यते । मधु प्रियमित्यादिना । मधु प्रियम् इष्टम् भरथः इत्येतिदे रूपम् । मत्वं 'इप्रहोर्मिष्टन्दसि' (पावा ८, ३, ३२) । स्वत्ययेन मृते लट् । आहरतं प्रापयतम् । दत्तवन्ती स्य इत्यर्थः । यत् मृतीयावहुवचनस्यात्र लुक् । यामिः 'सरदस्यः सरदात्वा मधुकर्षः, ताम्यो मक्षिकाम्यः । अस्मानपि प्रति तामिः' ॥ २१ ॥

१-धुतं लर्षः अयम् विं. २. नास्ति कु. ३. वेवानां मूको. ४-४. जमोघानां प्रशानामिष्टिणां अ. ५-५. सर्वासु अ कु. ६. नास्ति अ कु. ७-७. नास्ति अ.

वेङ्कट० याभिः^१ कृषानुम् नाम सोमपालमसुरैः सोमनपनिहीर्षभिः सह युष्यन्तं क्षीणशरम् इत्यु-
प्रदानेन ररक्षयुः इत्युक्षेपणकाले^२ । मृगशाम् अरता पापांतस्य^३ च^४ रामः युगः । अश्वः प्रमादात्
तपस्वन्तं स्वाशुमुतं मृगं प्रति पपात । तम् अतिजने^५ वर्तमानम् अश्विनौ निवारयामासतुः ।
चिन्वितमाशौ तौ युवां वृष्टयभावात् हीनेषु पुण्येषु^६ मयु आडृतवन्तौ यद् हितम् सरद्भ्यः^७ ॥ २१ ॥

मुद्रल० स्वानादिषु सोमपालेषु मध्ये कृषानुरैकः सोमपालः । तम् कृषानुम् अतने इत्युच्यते
अभिन्निति असनाः सङ्ग्रामः, तस्मिन् सङ्ग्रामे हे अश्विनौ! याभिः ऊतिभिः दुवत्यथः रक्षथः ।
तथा याभिः च जने वेगे प्रवृत्तम् युगः यक्षणस्य पुरुकुत्सस्य अर्चनम् अथम् आवतम् रक्षतम् ।
अपि च यत् मयु क्षौद्रम् शियम् सर्वेषामनुकूलवेद्यं तद् सरद्भ्यः मयुमक्षिकाभ्याः याभिश्चोतिभिः
अरथः सम्पादयथः । ताभिः सर्वाभिः ॥ २१ ॥

याभिर्नरं गोपुयुधं नृषाह्ये क्षेत्रस्य साता तनयस्य जिन्वथः ।

याभी रथां अर्वथो याभिरर्वतस्वाभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ २२ ॥

याभिः । नरम् । गोपुयुधम् । नृसहो । क्षेत्रस्य । साता । तनयस्य । जिन्वथः ।
याभिः । रथान् । अर्वथः । याभिः । अर्वतः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

स्कन्द० याभिः ऊतिभिर्गता नरम् सर्वमनुष्यं स्तोत्रारं वृष्टानं च । गोपुयुधम् गोन्वपद्वियमाणासु
तद्रक्षार्थं यो युष्यते स गोपुयुधं तं गोपुयुधम् । नृषाह्ये नरो यथाभिन्वयन्ते प्रतियोद्धृष्टभिः स
नृषाह्यः सङ्ग्रामः, तस्मिन् । चोरैः सह सङ्ग्रामे । क्षेत्रस्य च साता सातौ लाभे तनयस्य अपत्यस्य
च जिन्वथः 'जिन्वतिः प्रीतिकर्मा' (वा ६, २२) । जयकरणेन क्षेत्रापरयदाप्तेन च प्रीणयथः । याभिः च
रथान् स्तोत्रैः स्वमृतान् अर्वथः रक्षथः । याभिः रथान् । अस्मानपि प्रति ताभिः ॥ २२ ॥

वेङ्कट० याभिः भरद्वाजम् नरम् सोनिमित्तं युष्यन्तं युद्धे, क्षेत्रस्य तनयस्य च^१ भजननिमित्तं युष्यन्तं
जिन्वथः^२ । याभिः च तस्य रथान् अर्थाश्च अर्वथः ॥ २२ ॥

मुद्रल० हे अश्विना! अश्विनौ! गोपुयुधम् गोविधयं युद्धं कुर्वन्तम् नरम् अश्विनौ नितारं यजमानम्
याभिः ऊतिभिः नृषाह्ये नृभिः सोद्धव्ये सङ्ग्रामे जिन्वथः प्रीणयथः । रक्षथ इत्यर्थः । तथा
क्षेत्रस्य गृहादिरूपस्य तनयस्य धनस्य च साता सातये सम्भजनायम् याभिः ऊतिभिः 'यजमानं
रक्षथः । याभिः च यजमानानां^३ रथान् रक्षथः । तथा याभिः ऊतिभिः अर्वतः तदीयान्^४ अर्थाश्च अर्वथः
रक्षथः । ताभिः सर्वाभिः ॥ २२ ॥

१. नास्ति सूको. २. शुभेवणं कुः क्षेपणं विं अं. ३. युषातं विं अं कुः शर्वातं विं अं. ४. शर्वातस्य लपं. ५. नास्ति विं अं कु. ६. वेन विं अ. ७. नास्ति विं अं लपं. ८. सरथे ('वे विं 'वे अं.) विं अं लपं. ९. नास्ति अ. १०. मारं विं अं. ११. नास्ति विं अं. १२-१३. नास्ति सूको.

याभिः कुत्समाजुनेयं शतक्रतु प्र तुर्वीति प्र च दृभीतिमावतम् ।

याभिर्ध्वसन्ति पुरुषन्तिमावतं ताभिरु पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ २३ ॥

याभिः । कुत्सम् । आजुनेयम् । शतक्रतु इति शतऽक्रतुः । प्र । तुर्वीतिम् । प्र । च । दृभीतिम् । आवतम् ।

याभिः । ध्वसन्तिम् । पुरुषन्तिम् । आवतम् । ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते — 'कुत्सस्तुर्वीतिदंभीतिद्वेषुः' अपि नामाश्विनौ साक्षादूपेण पश्येय-
मिति । तेषां परया भक्त्याऽऽश्विवावश्विनौ दर्शनमुपजग्मतुः' इति । तदेतदिदोष्यते ।
पुरस्तादप्युक्तम् । 'याभिः कुत्सम्' (अ. १, ११२, ९) इति । याभिः ऊतिभिः पालनैः
पूर्वं मामेव कुत्सम् प्रति । कतमम् । आजुनेयम् अजुनी नाम कुत्सस्य माता, 'तस्या भपत्यम्' ।
हे शतक्रतु ! बहुकर्माणो ! बहुप्रज्ञो ! वा । न च केवलं कुत्सम् । किं तर्हि । प्र तुर्वीतिम् प्र च
दृभीतिम् आवतम् प्रेत्येष उपेत्यस्य स्थाने । चशब्दश्च दंभीतिमित्यस्मात् परे द्रष्टव्यः ।
अवतिरपि' गत्यर्थः । तुर्वीतिं दंभीतिं च दर्शनार्थमुपगतवन्तौ स्वः । याभिः ध्वसन्तिम् इत्यादि ।
अत्रापीतिहासमाचक्षते — 'ध्वसन्तिनाम वेद्या तथा पुरुषन्तिः । ते उपहासकुराले इति श्रुत्वा-
ऽश्विनौ सम्भोगार्थमुपगतवन्तुः' इति । तदेतदिदोष्यते । याभिः च 'ध्वसन्तिम् वेद्याम्' पुरुषन्तिम् च
आवतम् सम्भोगार्थमुपगतवन्तौ स्वः । अस्मानपि प्रति ताभिः क सु ऊतिभिः अश्विना । आ गतम् ॥२३॥

वेङ्कट० याभिः कुत्सम् अजुन्वाः पुत्रे मां शतकर्माणो प्र आवतम्, तुर्वीतिम् दंभीतिम् च । ध्वस्यो
नाम राजा ध्वसन्तिरूप्यते । तस्य भार्या पुरुषन्तिः' । 'ध्वस्योः पुरुषन्त्योः' (अ. ९, ५८, ३)
इति मन्त्रः ॥ २३ ॥

मुद्गल० हे शतक्रतु ! बहुविधकर्माणावश्विनौ ! आजुनेयम् अजुन इतीन्द्रस्य नाम तस्य पुत्रम्
कुत्सम् याभिः ऊतिभिः प्र आवतम् प्रकर्षेण अरक्षतम् । तथा तुर्वीतिम् दंभीतिम् च याभिरुतिभिः
प्र आवतम् । अपि च याभिः ध्वसन्तिम् एतसंज्ञम् पुरुषन्तिम् एतस्त्वामाने च' ऋषिम् आवतम्
अरक्षतम् । ताभिः सर्वाभिः ॥ २३ ॥

अप्रस्वतीमश्विना वाचमस्मे कृतं नो दत्त्वा वृषणा मनीषाम् ।

अधृत्येऽवसे नि ह्वये वां वृधे च नो भवतं वार्जसातौ ॥ २४ ॥

अप्रस्वतीम् । अश्विना । वाचम् । अस्मे इति । कृतम् । नः । दत्त्वा । वृषणा । मनीषाम् ।

अधृत्ये । अवसे । नि । ह्वये । वाम् । वृधे । च । नः । भवतम् । वार्जसातौ ॥ २४ ॥

स्कन्द० अप्रस्वतीम् 'अप्रः' (निय. २, १) इति कर्मनाम । वागकर्मणा वदतीम् । हे अश्विनौ ! वाचम् इमाम्
अस्मे अस्माकं स्वभूताम् उतम् कुरुतम् । न च केवलं वाचम् । किं तर्हि । नः अस्माकं

१. इतिपुः सूको. २-२. तस्याम् सूको. ३. भाव' सूको. ४. ह्यवा अ ति. ५-५. 'सन्ती केवप
कु. ६. नास्ति अ. ७. पुरुषन्ती अ' वि' कु. ८. नास्ति सूको.

स्वभूतां हे दक्षा । दक्षनामानौ । अन्धतरनाशापि चेद्दे साहचर्यादुभयोरभिधानम् । द्विवाशब्दो वा । इंसेर्देर्नानार्थस्य^१ दस्तवेर्षेपञ्चपार्थस्य दक्षशब्दः । दर्शनीवातुपञ्चपयितारी वा शत्रूणाम् । वृषणा । वर्षितारी ! । मनोषाम्^२ प्रज्ञामपि । चित्तमप्यस्माकं यागपरं कुरुतमित्यर्थः । कथं पुनरिदम् उभयं भवति । उच्यते । यद्यद्विनावागच्छतः । आगतयोर्हि तयोर्भागः क्लिपते । तेन क्लिपमाणेन कर्मवत्यौ वाक्पञ्चे भवतः । अथवा वाद्यप्रज्ञाकरणेन^३ तद्देतुभूतमागमनमेव प्रतिपादयते । यागार्थमागच्छतमित्यर्थः । कस्माद् । उच्यते । 'यस्माद् अशुभे अवसे' दीव्यति-विजिगीषार्यः । देवने^४ भूतम्, विजिगीषा यस्मिन् नास्ति तदशुभम् अविजिगीषम् । अशुभमेवा अशुभम् । स्वार्थिको यत्प्रत्ययः, छान्दस्वत्वात् चतुर्थ्यर्थे च । अवलपणम् । यद्युपचारेण योत्पत्वादन्यथा देवतया विजिगीषितुमशक्यं सोमतर्पणे तदर्थम् नि ह्वये निचयेन आह्वये^५ वाम् युवाम् । किञ्च वृषे वर्षेनाथ च सर्वदा नः अस्माकम् अवतम् वाजसाती सङ्ग्रामे ॥ २४ ॥

वेङ्कट० कर्मवतीम् अश्विनी ! वाचम् अस्माकं कुरुते^६ दर्शनीयौ ।^७ वर्षितारी ! प्रज्ञया । नः इति पूरणम् । अशुभे^८ बलाभावाद् युद्धवर्जिते सङ्ग्रामे 'शत्रूणां वाम् ।'^९ नि ह्वये । तथा सति अस्मिन् सङ्ग्रामे वर्षेनाथ^{१०} च भवतम् । अग्रवतीम् वाचं च कुरुतम् इति^{११} ॥ २४ ॥

मुद्रल० हे अश्विनी ! अस्मे अस्माकम् वाचम् अग्रवतीम् 'अग्रः' (मिष २, १) इति कर्मनाम । विहितैः कर्मभिः संयुक्तान् कृतम् कुरुतम् । तथा नः अस्माकम् मनोषाम् बुद्धिं हे वृषणा ! कामानां वर्षकौ ! दक्षा ! शत्रूणाम् उपक्षपयितारी ! अश्विनी ! वेदार्थज्ञानसमर्था कुरुतम् । अपि च यस्माद् युवाम् एवंगुणविशिष्टौ तस्माद् वाम् युवाम् अवसे रक्षणाय नि ह्वये नितराम् आह्वये । कदा । अशुभे योत्तरहिते प्रकाशनराहिते रात्रेः पश्चिमे वामे । तस्मिन् काले हि प्रातरनुवाकादिवनशक्यपौरिंदं सूक्तं पठयते । आहूतौ च युवाम् वाजसाती वाजसाहस्य सम्भजने नः अस्माकम् वृषे वर्षेनाथ भवतम् ॥ २४ ॥

दुर्भिरक्तुभिः परिं पातमस्मानरिंष्टेभिरश्विना सौभगेभिः ।

तर्षो मित्रो वरुणो मामहन्तामर्दितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २५ ॥

शुऽभिः । अक्तुऽभिः । परिं । पातम् । अस्मान् । अरिंष्टेभिः । अश्विना । सौभगेभिः ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अर्दितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ २५ ॥

स्कन्द० 'शुः' (निष १, ९) इति बहु नामधेयम् । अक्तुः इति रात्रेः (तृ. निष १, ७) । सप्तम्यर्थे च वृत्तिया । अहस्तु रात्रियु च । परिं पातम् पाठयतम् अस्माद् । किञ्च अरिंष्टेभिः अहिंसितैः हे अश्विनी ! सौभगेभिः 'भगः' (निष २, १०) इति भवताम् । शोभनानि घनानि सुभगानि सुभगान्येव सौभगानि तैः सौभगेभिः । तुलीवाश्रुतेः साकारुण्यत्वात् संवाज्यतमिति वाक्यशेषः ।

१. इंसेर्देर्नानार्थस्य अ. २. नास्ति अ. ३-३. नास्ति अ. † अतश्चात्र कर्मवत् ति. ४-४. बुद्धितम् ति. ५. देवैः ति. ६. आह्वयामि अ. ७. 'सुहृन्व वि. ८. यो वि' अ. ९. प्रज्ञा कर्ष. १०. अशुभे कर्ष. ११-११. रक्षितवाम् वि. † नास्ति वि' अ. १२. वर्षेनाथ ल वि'. १३. नास्ति कु.

अहिंसितानि च शोभनानि च धनान्यस्मभ्यं दत्तमित्यर्थः । तद् नः मियः इत्याद्युक्तार्थम्^१
(अ १, १४, १६ इ.) ॥ २५ ॥

यलभीविनिवास्त्येतास्तृगर्पांगमसंहृतिम् ।

भर्गुध्रुवसुतश्चक्रे स्कन्दस्वामी यथास्त्विति ॥

इति भर्गुध्रुवसुतश्च^२ स्कन्दस्वामिनः कृती ऋग्वेदभाष्ये

सप्तमोऽध्यायः ॥

वेङ्कट० अहोरात्रैः अस्मान् परि-रक्षतम् । अपि वा अहोरात्रेभ्यः अनुपहिंसितैः भवदीयैः कल्याणैः ।
इतिहासा विस्पष्टा भविष्यन्ति । 'नास्तवान्बाम्' (अ १, ११६, १-२५) इत्यादिषु । बहुत्रैः पूर्कै^३
निरूपणीयम्^४ इति^५ ॥ २५ ॥

इत्थं सप्तमोऽध्यायं स्थाकरोत् प्रथमोऽष्टके ।

'यो जातो' गोपनकुले^६ माधवो वेङ्कटात्मजः^७ ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने

प्रथमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

मुद्गल० हे अश्विना! अश्विनौ! तुमिः द्वित्रसैः अक्रुमिः रात्रिभिश्च अस्मान् स्वोत्तुन् परि पातम्
परितो रक्षतम् । सर्वदा अस्मान् रक्षतमित्यर्थः । तथा अरिष्टेभिः अहिंसितैः सीमर्गभिः सुभगत्सैः
सुभगत्वापादकैर्भेनैरस्मान् रक्षतम् । तदस्मानिः प्रार्थितम् नः अस्मदीयम् तद् मित्रादयः षड् देवताः
ससहन्ताम् पूजयन्ताम् । उत-शब्दः समुच्चये ॥ २५ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये सप्तविंशो वर्गः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे समाध्ये प्रथमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

१. युक्तार्थमिति अ; 'यत्' ति. २. ध्रुवसुतस्य अ. ३-३. नास्त्यापिषु वि^३ अ^३. ४. यत्कैः वि^३.
५. 'योयः वि^३. ६. नास्ति कु. ७-७. 'जातो वि^३ अ^३ कु; जातो यो कु; प्रजातो-क गोपयः; नास्ति वि^३.
८. ...कुले वि^३. ९. इन्द्रपीडितः वि^३ अ^३.

[११३]

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाच्चित्रः प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा ।
यथा प्रसृता सवितुः सवायं एवा रात्र्युपसे योनिमारैक् ॥ १ ॥

इदम् । श्रेष्ठम् । ज्योतिषाम् । ज्योतिः । आ । अगात् । चित्रः । प्रऽकेतः । अजनिष्ट । विऽम्वा ।
यथा । प्रऽसृता । सवितुः । सवायं । एव । रात्री । उपसे । योनिम् । अरैक् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'उपस्यत्' । उपोद्देश्यमेतत् सूक्तम् । 'सम्यक् पृथक् चास्त्युपरशेषु रात्रेः' । उपस्येषु सूक्तेषु सम्यक्
सह पृथक् चास्ति रात्रेः स्तुतिः । इदम् श्रेष्ठम् इति श्रेष्ठशब्दः प्रशस्तवचनः । ज्योतिषाम् इति
निर्धारणे षष्ठी । इदमादित्यादीनां ज्योतिषां मध्ये प्रशस्ततममुपमाश्रयम् ज्योतिः आ अगात् आ
हस्येण उदित्येतस्य स्थाने । उद्गता इयमुपाः । उदितेत्यर्थः । उदितार्वा च तस्याम् चित्रः व्यस्येनात्र
पुंलिङ्गता । चित्रं पूषं वा । प्रकेतः 'केतः' (निघ ३, ९) इति प्रशानाम् । प्रकृष्टज्ञानं प्रकाशाक्यम्*
अजनिष्ट जातम् । विन्वा प्रथमार्थे तृतीया । विमु^१ । सर्वव्यापित्यर्थः । किञ्च यथा प्रसृता
उत्पन्ना स्वयं रात्रिः सवितुः आदित्यस्य सकाशात् । आदित्यो हि रात्रिम् 'अलमयेन जनयति ।
तेन रात्रिः' आदित्यादुत्पद्यते इति^२ । अत इदमुच्यते—यथा स्वयं प्रसृता रात्रिः सवितुस्तका-
शादिति । सवायं एव रात्री उपसे उपसे इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । सवायेत्येतेन चास्य सम्बन्धः ।
उपसो जन्मने एव एव रात्री 'योनिम् स्थानमात्मैकदेशम्' अपररात्रलक्षणम् अरैक्^३ रेचितवती ।
प्रकल्पितवतीत्यर्थः । यथा रात्रिरादित्यास्तमयादनन्तरं स्वयमुत्पन्ना एवं तदनन्तरमुपा जनिष्यत
इत्येवमुपसः स्थानं प्रकल्पितवतीत्यखिलार्थः । अथवा यथा प्रसृतेति उपा उच्यते, न रात्रिः ।
सवितुरित्यापि सवायेत्येतेन सम्बन्धते । उपस इत्यपि तादृष्ये चतुर्थी । यथा प्रसृता उत्पन्ना
सवितुः सवायं जन्मने । आत्मनोऽनन्तरमुपा ह्यादित्यं जनयति । अतस्तदर्थेवास्या उत्पत्तिरिति
व्यपदिश्यते । एवं रात्रिरुपसे उपसोऽर्थम् । उपसो जन्मार्थमित्यर्थः । योनिम् अरैक् स्थानं
प्रकल्पितवती । न प्रकल्पिते रात्र्या^४ स्थाने उपसो जन्म 'सम्भवतीति रात्रिरस्याः स्थानं
प्रकल्पितवती'^५ । एवमित्ये रात्रेः स्तुतिः, उपसो वा^६ । ॥ १ ॥

वेङ्कट०

'इदं श्रेष्ठम् अयाध्यायं माघशो व्याचिकीर्षति'^१ ।

रूपेऽभिज्ञे^२ स्वरं भिन्ने शब्दवृत्तिं प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

अर्थाभिदे तु शब्दस्य सर्वत्र सदस्याः स्वरः ।

यदा न तं स्वरं^३ पश्येदन्वयार्थं तदा^४ मयेत् ॥ २ ॥

'पुरुतमं पुरुषाम्'^५ ऋग् भवेत्तत्र निर्देशनम् ।

तमप्येदनुदात्तः स्यात्तथा ह्यन्यत्र इयोनम् ॥ ३ ॥

१. नास्ति सूको. २. श्रीरघु अथ भवपुत्रस्य सत्यवस्वामिनः कुत्री ऋग्वेदभाष्ये अष्टमोष्वायः प्रारम्भेते
इदं श्रेष्ठमुपै^३ अ. ३. 'दित्यनां अ. ४. 'स्वयं वा अ. ५. विमुः सूको. ६-६. नास्ति अ. ७. ति अ;
नास्ति कु. ८. नास्ति अ. ९-९. योनिषां^४ सूको. १०. रात्र्याः सूको. ११-११. सम्भवति सूको.
वै अ अ. १२. ना । रात्रिरस्याः स्थाने प्रकल्पितवती सूको. १३. ३ ३९६ द. १४. 'कीर्षित वि'.
१५. वैरे भिन्ने सूको. १६. नास्ति वि'. १७. तथा वि^५ अ'. १८. ऋ १, ५, ९.

'शुभ्रिन्तमो हि ते मदीं शुभ्रिन्तम उत वरुः' ।

नाभ्रोदात्तौ तसौ ददौ ददपते तु पुस्तमे ॥ ४ ॥

बहुन् गलपयतीत्यर्थस्तेन^१ तत्र प्रदर्शितः ।

सर्वत्रैवं समानेषु स्वरणाऽर्थो न्यवस्थितः ॥ ५ ॥

'होमु गन्तारमृतये'^२, 'जितारमपराजितम्'^३ ।

'पातो सुतमिन्द्रो अस्तु'^४, 'स चेत्ता देवता एदम्'^५ ॥ ६ ॥

'इन्द्रो विश्वस्य दमिता'^६ 'भेत्ता' पुरा शश्वतीनाम्' ।

'विभ्रकारं हवामहे'^७ तृन्तुचोः स्युर्निदर्शनम् ॥ ७ ॥

तृन्तुचोश्चार्थभेदोऽयं प्रकृत्यर्थः स्फुटस्त्विति ।

तृचि स्फुटः^८ प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थोपसर्जनः^९ ॥ ८ ॥

'लुङ् लृङ् लृङ् लृङ् लृङ् दाचो' यः स भूतार्थस्य सूचकः^{१०} ।

वाक्यान्प्रत्ययानाहुस्तथाकारं^{११} स्फुटं वदेत् ॥ ९ ॥

नञमाहुरर्थके तं प्रतिषेधस्य सूचकम् ।

छान्दसेषु लकारेषु सम्प्रत्ययैस्त्व सूचकः ॥ १० ॥

अष्टके प्रथमेऽध्याभिः स्वर इत्यं प्रपञ्चितः^{१२} ।

स्वापनीयः प्रयत्नेन वाक्यार्थे पण्डितैरयम् ॥ ११ ॥

अन्धकारे दीपिकाभिर्गच्छन्न स्पलति कश्चित् ।

एवं स्वरैः प्रणीतानां भवन्त्यर्थाः स्फुटा इति ॥ १२ ॥

^१ कुस्तः । इदम् प्रशस्यतमम् ज्योतिषाम्^१ ज्योतिः उपवाक्यं प्राहुरन्तु । चित्रं प्रकानं विमूर्तं जातं मनुष्याणाम् । यथा इयम् रात्रिः जाता सविदुः आदित्यस्य प्रसवाद्य भवति^२, एवम् अस्या^३ उपसो रात्रिः^४ बोनिम् अरिच्यु आत्मनोऽन्ते स्थाने प्रकल्पितवती ॥ १ ॥

मुद्रल० 'इदम्' इति विश्वस्युचमष्टमे सूचकम् । आङ्गिरसः कुस्तः त्रिषुपु छन्दः । उपा देवता रात्रिश्च दृष्टलिङ्गात् ॥

ज्योतिषाम् ग्रहनक्षत्रादीनां स्रोतमानानां मध्ये इदम् उपवाक्यं ज्योतिः श्रेष्ठम् प्रशस्यतमम् । अस्य कोऽतिशय इति चेद् उच्यते । नक्षत्रादिकं ज्योतिः स्वात्मानमेव प्रकाशयति,

१. अ. १, १२७, १. २. गणप वि^१ लपं. ३. अ. १, १, १. ४. अ. १, ११, २. ५. अ. ६, २३, ३; ऋग्वेदोक्तं वैकर्म. ६. अ. १, २२, ५. ७. अ. ५, ३४, ६. ८. नास्ति वि^२ अं. ९. अ. ८, १०, १४. १०. अ. १, २२, ७. ११. स्पष्टः वि^३ अं. १२. 'तर्जने वि^४ अं. १३. सृजकम् वि^५ लपं. १४. 'कारान् अं. १५. प्रदर्शितः वि^६ अं. १६-१६. इदम् आदित्यानां ज्योतिषां मध्ये प्रशस्यामम् वि^७ अं. १७. 'मूर्ति वि^८ लपं; विभ्रुतमं कुः वि[१] विभ्रुतं वि^९ अं; विमूर्तिते वि^{१०} ल लपं. १८. नपटु वि^{११} अं. १९. भन्याः वि^{१२} अं. २०. नास्ति अं कु.

नान्यत् । चन्द्रस्तु वयस्यन्यद् प्रकाशयति तथाप्यपि स्वप्रकाशः । औषसं तु ज्योतिषुगप-
 देष सर्वस्य अगतोऽन्वकारनिराकरणेन विशेषेण प्रकाशकम् । अतः प्रकाशयतममित्यर्थः । तावत्
 ज्योतिः आ अगात् पूर्वस्यां दिश्यागमत् । आगते च तस्मिन् चित्रः चापनीयः प्रकेतः
 अन्वकारावृत्तस्य सर्वस्य पदार्थस्य विज्ञापकस्तदेषो रहिमः । विन्ता विमुष्यात् सन् अजनिष्ट
 प्रादुरभूत् । किञ्च यथा रात्री रात्रिः स्वप्नम् सन्निवृत्तः सूर्यकलाशात् प्रसृता उत्पन्ना । सूर्यो
 ह्यसं गच्छन् रात्रिं जनयति । तस्मिन्नन्वकारमिते^१ रात्रेरुत्पत्तेरभावात् । एवमेव रात्रिरपि
 उपसे सताम उपस उत्पत्तये तदर्थम् गोनिम् स्वानं स्वकीयापरभागलक्षणम् अरैक्^२ आरेचितवती
 कल्पितवती । दत्तवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

रुशं द्रत्सा रुशती इवेत्यागादरैगु कृष्णा सदनान्यस्याः ।

समानवन्धु अमृते अनूची द्यावा वर्णी चरत आमिनाने ॥ २ ॥

रुशत्^३द्रत्सा । रुशती । श्लेष्वा । आ । अगात् । अरैक् । कु इति । कृष्णा । सदनानि । अस्याः । समानवन्धु
 इति समानवन्धु । अमृते इति । अनूची इति । द्यावा । वर्णीम् । चरतः । आमिनाने इत्यां^४मिनाने ॥२॥

स्कन्द० रुशं द्रत्सा^१ रुशच्छन्दो दीप्तिवचनः । वस्त इत्यादित्य उच्यते । स ह्युपसो वस्तस्थानीयोऽपत्य-
 त्वात् । कथम् अपत्यत्वम् । क्षुतेर्देशनात् । एवं हि ध्रुवो श्रूयते — 'प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरन्वन्वत्याय-
 दिवमित्यन्वा आहुरवसमित्यन्वे । तान्दृष्यां भूत्वा रोहितं नूतामन्वैत' इत्येवमाहुपकथ्य 'तदा
 इदं प्रजापते रेतः सिकमभाषणस्तरोऽभवत्' (ऐवा ३, ३३) इति च । 'तदग्निना वैश्वानरेण
 पर्यादधुः । तं मरुतोऽभून्वद । तदग्निर्वैश्वानरः प्राच्यावयत् । तस्य अद्रेतसः प्रथममुददीप्तात्
 तदसावादित्यो अमवात्' (ऐवा ३, ३४) इत्येवं प्रजापतेः सकाशादुपसि जात आदित्य इति
 श्रूयते । अतश्चोपपन्नस्य तदपत्यत्वम् । यदा प्रातःप्रातरुपसः सकाशादादित्यो जायते
 तदग्निप्राथमस्यापत्यत्वम् । असत्यपि चापत्यत्वे तदीयस्सहस्रणसामान्यादेव^२ वस्तव्यपदेशः । यथाहि
 पगोवैतसः पयजाकर्णं रसं पिबेच्छाहरति । एवमसावादित्य उपसोऽवश्यत्वात्पत्यम् । दीप्ताऽऽदित्यात्पत्यत्वात् ।
 रुशती स्वपमपि च दीप्ता^३ । श्लेष्वा उपसो नामैतत् (उ. निष ३, ८) । उपाः । आ अगात् उचिता । अरैक्
 रेचितवती । उ इति पदपुरणः । कृष्णा तसःसम्बन्धान् कृष्णावर्णी रात्रिः । सदनानि स्थानानि ।
 अस्याः 'उपसः । ते^४ उभे रात्र्युपसी समानवन्धु समानो बन्धुर्योस्ते समानवन्धु । प्रजापतिर्हि
 रात्र्युपसोः समानवन्धुः जनयितृत्वात् । आदित्यो वा । स हि जनयितृत्वेन^५ रात्रेर्बन्धुः, अन्वत्वे-
 नोपसः, जनयितृत्वेन^६ वा उभयोः । स ह्यन्तमयेन रात्रिं जनयति उदयेन चोपसम् । अमृते
 अमरणधर्माणी । अहरन्तरेषु पुनःपुनरपि दृश्यमानत्वात् । अनूची परस्वरेणानुगते । परस्वरात्
 संवर्तिन्वी सम्बद्धे चेत्यर्थः^७ । द्यावा क्षुतेर्दीप्यतेर्वा दीप्यार्थस्त्वेदं रूपम् । स्वेनस्वेन^८ तेजसा दीप्ते ।
 वर्णीम् कृष्णे शुक्ले चात्मोके वर्णीम् । चरतः गच्छतः । प्राप्नुवत् इत्यर्थः । अथवा यावेति दिवः
 पर्यायः, नृतीर्षकवचनान्तश्चात्र इष्टव्यः । नृतीयानिर्देशाच्चात्र योग्यक्रियापदाज्याहारः । दिवा
 सह महत्वादिना गुणैर्न स्पर्धमाने दिवा वानुगृह्यमाणे स्वैस्वै वर्णी प्राप्नुवत् इति । षोड्धिं
 तमसो^९ ज्योतिषइच्छात्मन्यवकाशदानेन^{१०} अनुगृह्णाति रात्र्युपसोः । आमिनाने आशीषदर्थं । मीह

१. 'प्रतामिने सूको. २. नास्ति सूको. ३. नास्ति अ. ४-४. रसहरणं अ. ५-५. नास्ति
 अ. ६-६. उरसः...सूको. ७. व अ. ८. स्वेन अ. ९. तमसा कु. १०. 'न्यवदानेन न सूको.

हिंसायाम् । ईषाहिंसत्वौ । किम् । सामर्थ्यात् परस्पररूपम् । रात्रिर्हृषसो रूपं ज्योतिरीषद्विनमि ।
उषा अपि रात्रेस्तमः । अथवा द्यावेति सप्तम्यैकवचनस्य आकार आदेशः । चरत् इत्येतेन
चास्य सम्बन्धः । द्विवि चरतो गच्छतः । वर्णमित्येतत्तु आमिनाने इत्येतेन सम्बध्यते । आत्मीयं
रूपमीषाहिंसत्वौ । अथवा आमिनाने इत्याकारोऽप्यर्थे । सीजातिरपि सामर्थ्यात् करोत्यर्थे ।
आत्मीये रूपमधि उपरि कुर्वाणि । कल्प । सामर्थ्यात् प्रकृतत्वाच्च दिव एव ॥ २ ॥

येद्भृष्टः इवेतवत्सा इवेता उषाः आ अगात् । सूर्यं वत्समाह साहचर्यात् । अरिचत् कृष्णा सदनानि
अस्याः रात्रिः । अर्थेने संनौति—‘समानवन्धु समानवन्धने’ अमरणधर्माणौ अनुची द्योतमाने
अन्योन्यस्य अध्यात्मम् आत्मीयम् वर्णम् कुर्वाणि चरतः ॥ २ ॥

मुद्गलः इवेत्या इति उपसो नामधेयम् (तु. निघ १, ८) । रुवाती दीप्ता श्वेत्या इवेतवर्णोषाः रुवाइत्सा रुवान्
दीप्ताः सूर्यो वत्सो वस्याः सा तथोक्ता । यथा मातुः समीपे वत्सः सञ्चरति एवम् उषसः समीपे
सूर्यस्य नित्यमवस्थानात् तद्वत्सत्वम् । तादृशी सती आ अगात् आगतवती । आगतायाः अस्याः
उषसः कृष्णा कृष्णवर्णा रात्रिः सदनानि स्थानानि स्वकीयान्त्वाध्वयामलक्षणानि अर्हन् भारेचितवती
कल्पितवती । दत्तवतीत्यर्थः । उ पदपूरणम् । अपि च एते रात्र्युपसौ समानवन्धु समानेनैकेन
सूर्याश्वेन बन्धुना सख्या युक्ते अपते मरणरहिते कालात्मकतया नित्यत्वात् । अनुची अन्वञ्जन्त्वौ
प्रथमे रात्रिः पश्चादुषा इत्यनेन क्रमेण गच्छन्त्वौ एवंभूते वर्णम् सर्वेषां प्राणिनां रूपम्
आमिनाने चरन्त्वौ एवंविधे सत्वौ द्यावा द्योतमाने चरतः प्रतिदिवसम् आवर्तते ॥ २ ॥

समानो अध्वा स्वसौरनन्तस्तमन्यान्यां चरतो देवशिष्टे ।

न मेथेते न तस्थतुः सुमेके नक्तोपासा समनसा विरूपे ॥ ३ ॥

समानः । अध्वा । स्वसौः । अनन्तः । तम् । अन्याऽअन्या । चरतुः । देवशिष्टे इति देवऽशिष्टे ।

न मेथेते इति । न । तस्थतुः । सुमेके इति सुऽमेके । नक्तोपासा । समनसा । विरूपे इति विऽरूपे ॥ ३ ॥

स्कन्दः तम् इति तच्छब्दद्रव्यतेर्षकञ्चोऽध्याहार्यः^१ । योऽयं समानः अत्रा गमनमार्गे आगामिकाल-
लक्षणः स्वसौः भगिन्योः । रात्र्युपसौ ह्येकेन प्रजापतिना आदित्येन वा जन्येते इत्युपपन्न-
मनवोभगिनीत्वम् । कीदृशः । अनन्तः जत्यन्तबहुः^२ । तम् अन्यान्या अन्यान्याशाब्दः
परस्परपर्यायः । तृतीयैकवचनान्तश्चात्र^३ द्रष्टव्यः । तृतीयाश्रुतेर्षग्यक्रियाध्याहारः । परस्परेण सम्बद्धे
चरतः गच्छतः । देवशिष्टे शासिरत्र मुदोऽपि सामर्थ्यात् सोपसर्गाधीं द्रष्टव्यः । सर्वप्राणिना-
मुपकाराय देवैरनुशिष्टे । अनुज्ञाते इत्यर्थः । परस्परसम्बद्धे अपि च गच्छतः । न मेथेते
‘भियतिराकोपाचर्मा’ (या ४, २) । मनुष्यवद् परस्परं नाक्रोशतः । न तस्थतुः क्षणमपि न तिष्ठतः ।
कीदृश्यौ । सुमेके मेकशाब्दो मुखवचन इति केविदाहुः । सुमुख्यौ । सृष्टः प्रथमः संवत्सरो मेक
इत्युच्यत इत्यन्धे । तथाहि ‘मेकः संवत्सरः, अतवो मेकपुत्राः’ इति पौराणिकाः स्मरन्ति ।

१. 'नामेन अ. २-२. साहचर्यां...दनानि वि' अ'. ३. 'शैवं कु. ४-४. समान वः वि' लः
समान... वि'; समानवन्धने अ'; समानवन्धु वि' अ'. ५. नास्ति कु. ६. 'ध्यारतीवः अ. ७. 'त्यस्यवहुः
अ. ८. 'त्वञ्च अ.

शोभनो मेको ययोः सम्बन्धी सृष्टिकालान्यतया ते सुमेके । आद्यसंवत्सरसृष्टे इत्यर्थः । के । नक्षोपसा राभ्युपसौ । समनसा सङ्गतचित्ते । परस्परवशावर्तिन्यावित्यर्थः । विरूपे विभिन्नरूपे विचित्ररूपे वा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एकः मार्गः अपर्यन्तः अहोरात्रयोः गमनस्य । तम् देवैः अनुशिष्टे चरतः । एकस्यां गतायाम् अन्या । तस्यां गतायाम् अपरा । ते न 'सहस्रान् आकोशतः' । न च^१ क्षणमपि तिष्ठतः शोभनपरिमाणे^२ 'संवत्सरो वै सुमेकः स होकरः (सू. माश ३, ७, २, २६) इति तु^३ आह्वणम् । अहोरात्रे सुमनस्के^४ विभिन्नरूपे^५ ॥ ३ ॥

मुद्गल० स्वलोः भगिन्योः राभ्युपसोः अन्वा सञ्चरणसाधनभूतो मार्गः समानः एक एव । धर्मेवाका-
काशमार्गेण इया निर्गच्छति तेनैव हात्रिरपि । स च मार्गः अनन्तः अवसानरहितः । तम् मार्गम् देवादिष्टे देवेन द्योतमानेन सूर्येण अनुशिष्टे शिक्षिते सत्यौ अन्यान्या एकैका चरतः क्रमेण गच्छतः । अपि च सुमेके शोभनमेतदने सर्वेषामुत्पादकत्वात् शोभनप्रजनने नक्षोपासां रात्रिरुवाञ्च विरूपे तमःप्रकाशलक्षणाभ्यां विरुद्धरूपाभ्यां युक्ते अपि समनसा समाभमनस्के एकमत्यं प्राप्ते सत्यौ न मेयेते परस्परं न हिंस्तः । तथा न तस्थतुः क्वचिदपि न तिष्ठतः सर्वदा लोकानुग्रहार्थं गच्छत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

मास्वती नेत्री सूनृतानामचेति चित्रा वि दुरो न आवः ।

प्रार्थ्या जगद्भ्यु नो रायो अरुयदुषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥

मास्वती । नेत्री । सूनृतानाम् । अचेति । चित्रा । वि । दुरः । नुः । आवृत्त्यारवः ।
प्रऽअर्थ्यं । जगत । वि । ऊँ इति । नुः । रायः । अरुयत् । उषाः । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥ ४ ॥

स्कन्द० मास्वती दीप्तिमती । नेत्री प्रवर्तयित्री । सूनृतानाम् अपठितमपि वाङ्मनसैतत् । वाचाम् ।
उपडड्वकाले हि प्राणिनां वाचः प्रवर्तन्ते । अतः सैव तामां प्रवर्तयित्रीत्युच्यते । अचेति
चेरयते ज्ञायते । रश्मत् इत्यर्थः । चित्रा विचित्रा पूज्या वा दृश्यमानिव । दुरः^१ सर्वायाणां
दृशां वाग्द्वाराणि । नः अस्मभ्यम् । 'वि आवः' विवृणोति । प्रकाशयतीत्यर्थः । न वेदानामेव
केवलम् । किं तर्हि । पूर्वस्मिन्नपि काले । प्रार्थ्यां क्षीर्णस्यार्थः । प्रगमय्य जगत । तेषु तेषु
व्यापारेषु कृत्स्नं जगत् प्रवर्त्येत्यर्थः । वि उ नः उ इति पदपूरणः । नः अस्मभ्यम् रायः^२
धनानि । 'वि अस्यात् स्व्यातिरत्र'^३ अन्तर्णीतस्यार्थे द्रष्टव्यः । विविधं स्व्यापितवती । प्रकाशितवतीत्यर्थः ।
किञ्च उषाः अजीगः जिगतिरत्र सामर्थ्यात् गत्यर्थः । 'यो वां वृत्ते न विष्ण्वावजोगः' (स. ७, ६७, १)
इति यथा । उषाः गच्छति भुवनानि विश्वा सर्वाणि भूतजातानि प्रति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० उषा वाचाम् नेत्री पूर्वस्थां प्रजापते चित्रवर्णा । अन्धकारपरिवृत्तानि च अस्माकं

१-३, संपर्का... कुः 'पादं आकोशं कुतः वि' अ^१. २, नास्ति वि' अ^२ लपे. ३, 'गामे वि' लपे.
४, नास्ति वि' अ^३. ५, 'मनसो वि' लपे. ६, 'अश्रुतेण वि' अ^४; 'विभक्त' कुः 'अरुय इति वि' अ^५.
७, विदुः अ. ८-९, वाचापृथिव्यापि अ. ९, नास्ति अ. १०, 'वः वृत्तानि अ. ११-१३, सुदितम् अ.

द्वाराणि विवृणोति । मनुष्यचक्षुषि^१ अन्धकारेण तिरोहितम् जगत्^२ समर्पयन्ती अस्माकं धनार्थं^३ स्वीच्छत् । सेवम् उपाः विश्वानि पृथ^४ भुवनानि^५ उज्ज्वारं^६ एव हति^७ ॥ ४ ॥

मुद्रल० भारवती विशिष्टप्रकाशनयुक्ता दृष्टतानाम् वाचाम् भेदी ब्रह्मादपित्री । उषसः प्रादुर्भाषानन्तरं हि पशुपक्षिमृगाद्यः सर्वे शब्दं कुर्वन्ति । एवंभूता उपाः अनेति अस्माभिरज्ञाणि । विश्वं चापनीया ज्ञाता सा नः अस्माकम् दुरः द्वाराणि तमसा तिरोहितानि^१ वि आपः ध्यवृणोत् । यथाऽस्माभिर्दृश्यन्ते तथा तमो निवार्यं प्रकाशयतीत्यर्थः । अपि च जगत् सर्वं भुवनम् प्रार्थं प्रकाशं गमयित्वा नः अस्माकम् रायः धनानि वि अल्पत् विशिष्टप्रकाशनयुक्तानि अकरोत् । उ पदपूरणम् । सा उपाः विश्वा भुवनानि सर्वाणि भुवनानि तमसा तिरोहितत्वेन अविद्यमानकल्पानि अजीगः उन्निरति स्वसुखाङ्गिगीमवति । स्वकीयेन प्रकाशेन तमो निःसारं पुनरल्पज्ञानीव करोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

जिह्वाइये^८ चरितवे मधोन्याभोगये इष्टये^९ राये उ त्वम् ।

दध्रं पश्यद्भ्य उर्विया विचक्षे^{१०} उपा अजीग^{११} भुवनानि विश्वा ॥ ५ ॥

जिह्वाइये । चरितवे । मधोनी । आऽभोगये । इष्टये । राये । उँ इति । त्वम् ।

दध्रम् । पश्यत्ऽभ्यः । उर्विया । विऽक्षे । उपाः । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥ ५ ॥

स्कन्द० जिह्वाशब्दः कुटिलवचनः । शीङ् स्वप्ने । किञ्चित् प्रति कुटिलशयनाय । चरितवे गमनाय अन्धं प्रति । मधोनी धनवत्युपाः आभोगये सम्भोगान्धं प्रति । इष्टये यागान्धं प्रति । राये उ त्वम् उ इति पदपूरणः । त्वमिति सर्वनाम, एकशब्देन समानार्थः । एकशब्दश्चान्धार्थे । धनावान्धं प्रति^१ । उपसि ज्ञागतयां कश्चिच्छिद्रालुः पार्श्वेनावस्त्राय सहोष्य ज्ञे कुटिलः 'शेते । कश्चिद् देशान्तरं गच्छति । कश्चित् भोजनादिसम्भोगान् कर्तुमारभते । कश्चिच्छिद्रं कश्चिद्द्वारार्थं यतते । एतदुच्यते जिह्वाइय इत्यादिना । दध्रम् पश्यद्भ्यः 'दध्रम्' (निच ३, २) इति अल्पनाम । तमसा आच्छादितत्वाद् अल्पं पश्यद्भ्यो मनुष्येभ्यः । उर्विया विचक्षे उर्वियेति प्रथमाया इयादेशः । विचक्षे इत्यपि चक्षिरन्तर्णीतपर्यर्थः तुमर्थे च केन् प्रत्ययः । विलीणी विलुषापयितुम् । तमसा चाभिमूतत्वाद् अस्फुटं पश्यद्भ्यः । स्फुटं दर्शयितुमित्यर्थः । एवम् उपाः अजीगा भुवनानि विश्वा ॥ ५ ॥

वेङ्कट० कुटिलं शयानस्य चरणार्थम्^१ उपाः आभोगार्थं^२ यागार्थं धनार्थं चाऽपरं प्रति, अन्धकारात् स्वल्पम् पश्यद्भ्यः मनुष्येभ्यः उरु दर्शनार्थम्^३ ॥ ५ ॥

मुद्रल० मधोनी धनवती उपाः जिह्वाइये जिह्वं वक्त्रं दायानाम् पुरुषाय चरितवे चरितुं शयनादुत्थाय स्वापेक्षितं प्रति गन्तुः स्युच्छन्ती भवति । त्वम् एकं प्रति आभोगये आभोग्याय शब्दादिविषयार्थम् । तथाऽपरं प्रति इष्टये यागार्थम्, तथाऽन्धं प्रति राये धनार्थं च

१. मनुष्याणां च^१ वि^१ अ^१. २. मवाद् वि^२. ३. यानार्थं लपं. ४. नास्ति वि^३ अ^३.
५. उज्ज्वारं विशिष्टं स्पृशे वि^४ अ^४. ६. नास्ति कु. ७. रोहितानि सूको. ८. नास्ति अ^५.
८-८. शेते... कश्चिद् कु; शेते... न्तरं अ. ९. रायनार्थं कु लपं. १०. अन्धो वि^६ लपं; 'भोगार्थं भोगा-
दिसंभोगं कर्तुं वि^७ अ^७. ११. उदरार्थं वि^८ लपं.

व्युच्छन्तीति' शेषः । उ चार्थे । अपि च दन्तम् अन्वयम् पदमङ्गलः अन्वयकारादुत्तमेन ईषद्
वृत्त्यः । विचक्षे विशिष्टप्रकाशाय व्युच्छन्ती उर्वीया उर्वी विस्तीर्णा उषाः सर्वाणि भूतजातानि
तमसा विरोहितानि प्रकाशदानेन उर्वीर्णानीय करोति ॥ ५ ॥

इति प्रथमादके महताध्याये प्रथमो वर्गः ॥

क्षत्राय त्वं श्रवसे त्वं महीया इष्टये त्वमर्थमिव त्वमित्यै ।
विसदृशा जीवितार्थिप्रचक्षे उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ६ ॥

क्षत्राय । त्वम् । श्रवसे । त्वम् । महीयै । इष्टये । त्वम् । अर्थम्ऽऽव । त्वम् । इत्यै ।
विऽसदृशा । जीवितार्थि । अमिऽप्रचक्षे । उषाः । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥ ६ ॥

स्कन्द० क्षत्राय^१ 'क्षत्रम्' (निघ २, १०) इति घननाम । घनाय त्वम् एकं प्रति । श्रवसे त्वम् अन्वयान्यं प्रति ।
महीयै महतेर्दानकर्मणो महेश्वर्यै पूजार्थस्वेदं रूपम् । शानार्थं^२ पूजार्थं शान्यं प्रति । इष्टये त्वम्
यागायान्यं प्रति । अर्थमिव त्वम् इत्यै इतिगमनम् । यथा अर्थो नियमेनादरेण वा अर्थे प्रति
गच्छति सद्दत्त नियमेनादरेण वा गमनायान्यं प्रति । एवम् विसदृशा विसदृशानि । जीवितार्थि
कर्तव्यं कप्रत्ययः । जीवितानि^३ । अभिप्रचक्षे अभिप्रकाशयितुम् । उषाः अजीगः भुवनानि विश्वा ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एकं च^४ प्रति घनाय इव प्रेरयितुम्, अपरं^५ प्रति अन्वय इव महते अन्वयं^६ प्रति यागाय
अपरं प्रति 'सिषाधयितुम्'^७ अर्थं प्रति गन्तुम् एवं नानाजातीयकानि जीवनसाधनानि
अभिप्रदर्शयितुमिति ॥ ६ ॥

मुद्गल० क्षत्राय घनायम् त्वम् एकं प्रति उषा व्युच्छन्तीति शेषः । तथा श्रवसे अन्वयम् त्वम्
एकं प्रति व्युच्छन्ती । तथा महीयै महत्यै इष्टये अशिष्टोमादिसहायशार्थम् त्वम् एकं प्रति
व्युच्छन्ती । तथा अर्थम् इव अपेक्षितमर्थे प्रति इत्यै गमनार्थम् त्वम् एकं प्रति व्युच्छन्ती ।
अपि च विसदृशा विलक्षणानि नामाख्याणि जीवितार्थि जीवितानि जीवनोपायभूतानि हृषिवाणि-
उषादीनि अभिप्रचक्षे आभिसुख्येन प्रकाशयितुं व्युच्छन्ती उषाः सर्वाणि भूतजातानि तमसा
निर्गोर्णानि अजीगः प्रकाशनेन उर्वीर्णानीयकरोत् ॥ ६ ॥

एषा दिवो दुहिता प्रत्यंदाशि व्युच्छन्ती युवतिः शुक्रवासाः ।
विश्वस्येशाना पार्थिवस्य वस्व उषो अबेह सुमगे व्युच्छ ॥ ७ ॥

एषा । दिवः । दुहिता । प्रती । अदाशि । विऽउच्छन्ती । युवतिः । शुक्रवासाः ।
विश्वस्य । ईशाना । पार्थिवस्य । वस्वः । उषः । अबेह । इह । सुऽमगे । वि । उच्छ ॥ ७ ॥

१. उच्छन्ती मे । २. नास्ति सूको. ३. नास्ति अ. ४. जीवितानि सूको. ५-५. क्षत्राय त्वं कंचन
दुः कंचन वि^१ अ^२ (५) कंच अ. ६. परं वि^३ अ^४. ७. अर्थे अ^५ कु. ८-८. नास्ति वि^६ अ^७ अ^८,
† सिषाध^९ अ^{१०} वि^{११} अ.

स्कन्द० एषा उषाः दिवः दुहिता शुभ्रभनत्वादुषा द्विवो दुहितेत्युच्यते । प्रति अर्वाशी प्रतिशब्दोऽत्र भाव्यर्थानुवादी । इत्येते । व्युच्छन्ती उच्छो विधाने । तमांसि विवासरयन्तीत्यर्थः । सुवतिः सर्वदेव तरुणी । शुक्रवासाः शुक्रः प्रकाशो वासःस्थानीयो यस्याः सा शुक्रवासाः । विश्वस्य सर्वस्य ईशाना ईश्वरी । पार्थिवस्य पृथिव्यां भवस्य । वस्वः धनस्य । परः पादः प्रत्यक्षकृत-त्वात् भिन्नं वाक्यम् । हे उषाः अद्य इह भस्मदीये यज्ञे सुभगे सुधने ! वि उच्छ तमांसि विवासरय ॥ ७ ॥

वेङ्कट० १। एषा दिवः दुहिता प्रति। इत्येते प्रादुर्भवन्ती तरुणी शुक्लदीप्तिः विश्वस्य पार्थिवस्य धनस्य ईशाना । उषाः अद्य शोभनधने ! वि उच्छ अत्र ॥ ७ ॥

मुद्रल० दिवः दुहिता स्योम्नो दुहितृस्थानीया । तस्य हि पूर्वांशे उषा उत्पद्यते । सा एषा उषाः व्युच्छन्ती तमो वर्जयन्ती प्रति अर्वाशी सर्वैः प्राणिभिर्दृष्टाऽभूत् । कीदृशी सा । सुवतिः पावविश्रो फलानां पुरुषैः प्रारथित्री । शुक्रवासाः श्वेतवसना । तथा विरतस्य सर्वस्य पार्थिवस्य पृथिव्याः सम्बन्धिनः वस्वः धनस्य ईशाना ईश्वरी । हे सुभगे ! शोभनधने ! उषा ! वाद्वी त्वम् अद्य भस्मिन् काळे इह भस्मिन् देवयजनदेशे वि उच्छ तमांसि विवासरय । वर्जयेत्यर्थः ॥ ७ ॥

परायतीनामन्वेति पार्थ आयतीनां प्रथमा शश्वतीनाम् ।

व्युच्छन्ती जीवमुदीरयन्त्युषा मृतं कं चन बोधयन्ती ॥ ८ ॥

पराऽयतीनाम् । अतुं । एति । पार्थः । आऽयतीनाम् । प्रथमा । शश्वतीनाम् ।

विऽउच्छन्ती । जीवम् । उऽर्दयन्ती । उषाः । मृतम् । कम् । चन । बोधयन्ती ॥ ८ ॥

स्कन्द० परायतीनाम् परागच्छन्तीनां गवादिजातीनाम् अनु एति अनुगच्छति पार्थः पन्थानम् । आयतीनाम् आगच्छन्तीनां च प्रथमा भूमिमा शश्वतीनाम् बह्वीनां निस्थानां वा । पाश्व दूर्वर्तिन्यो गवादिजातयो याश्च संश्लिष्टाः सर्वस्यापित्वात् ताः १ सर्वा अनुगच्छतीत्यर्थः २ । किं कुर्वती । उच्यते । व्युच्छन्ती तमांसि विवासरयन्ती । जीवम् उदीरयन्ती जीवे प्राणिजातम् । उदित्येष प्रेत्येतस्य स्थाने । प्राणिजातं च तेषु तेषु स्वापारेषु प्रेरयन्ती । का । उषाः मृतम् कम् चन बोधयन्ती मृतसद्बोऽत्र लुप्तोपमो द्रष्टव्यः । मृतमिव च कञ्चिदल्पन्तनिश्रेष्टं मुसं सर्वप्राणि-जातं बोधयन्ती ॥ ८ ॥

वेङ्कट० परागच्छन्तीनाम् उपसां मार्गम् अनु गच्छति तासाम् अन्तिमाः भवति । आगच्छन्तीनां बह्वीनाम् प्रथमा भवति । प्रादुर्भवन्ती प्राणिजातं शयनात् उत्यापयन्ती गतेन्द्रियत्वात् ३ मृतम् इव कम् चन बोधयन्ती ॥ ८ ॥

मुद्रल० परायतीनाम् परागच्छन्तीनाम् अतीतानाम् उपसां सम्बन्धि पार्थः अन्तरिक्षकदेशालक्षणं

१. विवासरयन्ती जीव कु. २-२. नास्ति वि' लपे. ३-। नास्ति वि' अ'. ३. पन्थानः मूको.

४. नास्ति कु. ५-५. सर्वाऽनुगच्छन्ती' अ. ६. कुर्वन्ती मूको. ७. नास्ति मूको. ८. प्राणिजातं अ.

९-९. नास्ति वि' लपे. १०. तदिति' ल वि' अ'. १०. तदिति' ल वि' अ'.

स्वानम् अद्यतनी उवाः अनु एत अनुगच्छति । अतीता उपसो यथा व्युष्टाः, एवमेवैषाणि व्युच्छतीत्यर्थः । तथा आगतीनाम् आगच्छतीनाम् शश्वतीनाम् बह्वीनाम् उपसाम् पथमा आद्या भवति । एषा यथा वर्तते एवमेवागामिन्योऽप्युपस इत्यर्थः । तारशी व्युच्छन्ती तमो वर्जयन्ती । जीवाम् प्राणिने जीवात्मानम् उदीरयन्ती शयनाद् ऊर्ध्वं प्रेरयन्ती उवाः मृतम् स्वापसमये प्रलीनेन्द्रियत्वात् मृतमिव सन्तम् कम् जन कमपि पुरुषम् बोधयन्ती पुनरिन्द्रियप्रवेशेन चेतने कुर्वती प्रवर्तते इति शेषः ॥ ८ ॥

उपो यदग्निं समिधे चकथे वि यदावृक्षक्षसा सूर्यस्य ।

यन्मानुषान् यक्ष्यमाणान् अजीगिरिति तत् देवेषु चकृषे भद्रमग्रः ॥ ९ ॥

उर्षः । यत् । अग्निम् । समिधे । चकथे । वि । यत् । आवः । वृक्षसा । सूर्यस्य ।

यत् । मानुषान् । यक्ष्यमाणान् । अजीगिरिति । तत् । देवेषु । चकृषे । भद्रम् । अग्रः ॥ ९ ॥

स्कन्द० हे उपः । यत् आहवनीयाख्यम् अग्निम् समिधे समिन्धनाय चकथे करोषि । समिन्धव-
सीत्यर्थः । उपसि क्षुद्रितायामग्निदोषिण आहवनीये समिन्धयन्ति, नानुदितायाम् । अतस्तमुषा
एव समिन्धयतीत्युच्यते । वि यत् आवः । विद्वणोषीत्यर्थः । वृक्षसा दर्शनेन प्रकाशाख्येन । सूर्यस्य
सम्बन्धिना । सूर्यप्रभवेनेत्यर्थः । उपसो हि प्रकाश उदेप्यतः सूर्यात् प्रभवति । यत् च
मानुषान् मनुष्यान् यक्ष्यमाणान् प्रति अजीमः गच्छसि । तत् त्रिविधमपि देवेषु निर्धारण
एषा सप्तमी । देवानां मध्ये त्वमेवैका चकृषे करोषि भद्रम् कन्याणम् अग्रः कर्म ॥ ९ ॥

वेङ्कट० उपः । यत् त्वम् अग्निम् समिन्धनाय चकथे, यत् च सूर्यतेजसा जगत् रक्षसि, यत् च
यक्ष्यमाणान् मानुषान् उदगिरसि, तत् इदं त्रिविधं देवमध्ये कृतवती ॥ कन्याणं कर्म ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे उपः । त्वम् अग्निम् गार्हपत्यादिरूपम् समिधे समिन्धनाय प्रयत्नार्थम् यत् चकथे
कृतवती । उपः काले ह्यग्रयो होमार्थम् उपसमिन्धन्ते । अपि च तमसा तिरोहितं
जगत् सूर्यस्य चक्षता प्रकाशेन तत् वि आवः स्वद्वयोः तमसा विश्लिष्टमकरोः । तथा मानुषान्
मनोः पुत्रान् मनुष्यान् यक्ष्यमाणान् यार्ग करिष्यतः यत् त्वम् अजीमः पूर्वं तमसा प्रदत्वाद्
प्रकाशमेनोर्गोर्णाद् इवाकरोः । हे उपः । देवेषु मध्ये त्वमेव भद्रम् भवतीषम् तत् एतत्
त्रिविधम् अग्रः कर्म चकृषे कृतवती ॥ ९ ॥

कियात्सा यत् समया भवति या व्युषुषार्थं नूनं व्युच्छान् ।

अनु पूर्वाः कृपते वावशाना प्रदीध्याना जोषमन्याभिरेति ॥ १० ॥

१. विकृतोरित् ३. विकृतोरित् अ. २. चक्षुषा सुको. ३. नास्ति वि अ. ४. मिन्यानाय
वि ल. ५-५. नास्ति वि. ६. अति वि लपे; अति (ति) ल. ७. मनुष्यात् वि अ.
८. मच्छसि वि अ. ९-९. त्रिविधे वि अ. १०. मती करोषि वि अ. ११-११. स्वापसमये
१२. सात् मे. १३. दर्शनी सुको. १४. वापरोः सुको.

ईयुः । ते । ये । पूर्वैऽतराम् । अपश्यन् । विऽउच्छन्तीम् । उपसम् । मर्त्यासः ।

अस्माभिः । कुं इति । नु । प्रतिऽचक्ष्यां । अमृत । ओ इति । ते । यन्ति । ये । अपरीषु । पश्यान् ॥ ११ ॥

स्कन्द० ईयुः ते गतास्ते^१ । मृतास्त इत्यर्थः । ये पूर्वतराम् पूर्वप्रवृत्तराम्^२ । अतोत्कालामित्यर्थः । अपश्यन् दृष्टवन्तः । व्युच्छन्तीम् तमांसि विवासयन्तीम् उपसम् मर्त्यासा मनुष्याः । 'अस्माभिः उ नु' उकारोऽत्र अपिशब्दस्वार्थे । नुशब्दः पदपूरणः । अस्माभिरपीदानीन्तनैः प्रतिचक्ष्या प्रतिवाद्दोऽत्र धात्वर्थानुवादी । चक्षतिः पश्यतिकर्मा (तु. निघ ३, ११) । दृष्टव्या । अमृत भवति । अस्मदादयोऽपि^३ वर्तमानकालामुपसं पश्यन्तोत्यर्थः^४ । ओ ते यन्ति ओ इति ङाङ् । उमा सहैकादेशः । आ उ ओ^५ इति । उश्च पदपूरणः । यन्तीत्यपि लृङ्गर्थे कट् । आपात्यन्ति ते, ये अपरीषु द्वितीयाथे ससन्थेया । अपराः पश्चिमाः । आगामिकाला इत्यर्थः । पश्यान् द्रश्यन्ति । अतीतैर्वर्तमानैरागामिभिश्च सर्वैर्मनुष्यैरुवा इत्यन्ते, मास्मदादिवत् कैश्चिदेवेति समस्तार्थः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० मृताः ते ये^६ पूर्वतराम् उपसम् मर्त्याः अपश्यन् । अस्माभिः इदानीम् प्रतिदृष्टव्या^७ भवति । आगच्छन्ति ते ये एनाम् उत्तरासु रात्रिषु पश्यन्ति^८ ॥ ११ ॥

मुद्रल० ये मर्त्यासः मरणधर्माणो^९ मनुष्याः व्युच्छन्तीम् विवासयन्तीम् पूर्वतराम् अतिपायेन पूर्वा विपकृष्टाम् उपसम् अपश्यन् दृष्टवन्तः, ते मनुष्याः ईयुः गताः । तथा अस्माभिः उ^{१०} अपि नु इदानीम् प्रतिचक्ष्या प्रकर्षेण द्रष्टव्या अमृत जाता । तथा अपरीषु भाविनीषु रात्रिषु ये मनुष्या एनाम् उपसम् पश्यान् पश्यन्ति, ते ओ^{११} आ उ इति निपातद्वयसमुदायः । तत्र उ इत्येतद् अवधारणे । एव आ यन्ति आगच्छन्त्येव । कालत्रयेऽप्येषा व्याप्य वर्तते इत्यर्थः^{१२} ॥ ११ ॥

यावत्पद्द्वेषा ऋतुपा ऋतेजाः सुम्नावरी सूनृता हर्यन्ती ।

सुमङ्गलीविभ्रंती देवतीतिमिहाद्योषुः श्रेष्ठतमा व्युच्छ ॥ १२ ॥

यावत्पद्द्वेषाः । ऋतुऽपाः । ऋतेऽजाः । सुम्नावरी । सूनृताः । हर्यन्ती ।

सुमङ्गलीः । विभ्रंती । देवऽवीतिम् । इह । अद्य । उपः । श्रेष्ठतमा । वि । उच्छ ॥ १२ ॥

स्कन्द० उपः इत्यामन्त्रणयोगाद् व्युच्छ इति मध्यमपुरुषयोगात् प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः । यावत्पद्द्वेषाः इत्यादीनि च नामान्त्रितानि । अतो यत्तच्छब्दावध्याहृत्यैकवाच्यता नैया । यावत्पद्द्वेषाः यौतिरत्र पृथग्भावार्थः । द्वेषशब्दोऽपि^{१३} द्वेषत्वात्कञ्जरात् रक्षजादीनाम् । द्वेषाणां यः वमित्री^{१४} यावत्पद्द्वेषाः । रात्रदन्तादित्वात् परनिपातः । द्वेषाणां नक्तञ्जराणां रक्षजादीनां पृथग्भावविधौ । अपनेत्रोत्यर्थः । ऋतुपाः यज्ञस्य पालविभ्रं । यज्ञो ह्युपस्युदितायां क्रियते न रात्रौ । अतस्तस्य पालविनीत्युच्यते । ऋतेजाः ऋतशब्दोऽत्रादित्यवचनः पञ्चम्याश्च स्थाने सप्तमी । आदित्वाजनित्री । सुम्नावरी 'सुम्नम्'

१-१. ते गताः कु. २. पूर्ववृत्तां अ. ३-३. नास्ति अ. ४. अस्मादयो कु. ५. 'यतीत्य' अ. ६. नास्ति अ. ७. नास्ति वि^{१३} अं ल लप. ८. 'इत्ये वि^{१३} अं'. ९. नास्ति वि^{१३} अं. १०. नास्ति मं. ११. नास्ति सूको. १२. भंः । उ पूरणः सूको. १३. द्वेषः^{१३} सूको. १४. संपाती अ.

(निघ ३, ६) इति सुखवाम वदती । प्राणिनां सुखकरीत्यर्थः । तच्छब्दोऽध्याहार्यत्वात् । सा सृष्ट्याः वाचः ईरयन्ती प्रेरयन्ती । उपवदद्योत्तरकालं हि प्राणिनां वाचः प्रवर्तन्ते । अतः सैव वाः प्रेरयन्तीति स्वपदिश्रुते । सुमङ्गलीः सुष्टु मङ्गला सती । विजती धारयन्ती^१ । देवतीतिम् देवकामम् । देवानस्मदीयहृदिकामान् कुर्वतीत्यर्थः^२ । इह अस्मदीये वजे । अथ हे उपाः । श्रेष्ठतमा अतिशयेन प्रशस्या वि उच्छ तमांसि विवासय ॥ ११ ॥

घञ्ङट० पृथक्कथमाणश्रुका मत्स्यस्य पालयित्री मत्स्ये जाता^३ सुखवती वाचः^४ प्रेरयन्ती शोभनमङ्गला यज्ञम्^५ धारयन्ती श्रेष्ठतमा इह अथ उपाः^६ व्युच्छ^७ ॥ १२ ॥

मुद्गल० गानपदेषाः वाचयन्ति अस्मत्तः पृथक्कृतानि द्वेषांसि द्वैतुणि यथा सा लपोक्ता । मङ्गुषसि जातायां राक्षसादयोऽवतिष्ठन्ते, यतले निशाचराः । अतयाः अतस्य मत्स्यस्य पालयित्री मत्स्येनाः यथार्थं प्रादुर्भूता । मत्स्यामुषसि अहनि प्राणा अनुष्ठयन्ते । अतो यज्ञार्थं जातेत्युच्यते । सुमङ्गली सुखवती सुगुताः प्रियसत्यात्मिका वाचः^८ पशुपक्षिमृगादीनां वर्चसां वा^९ ईरयन्ती प्रेरयन्ती उत्पादयन्ती सुमङ्गलीः सौमङ्गल्योपेता । एत्या कदाचिदपि न विमुक्तेत्यर्थः । देवतीतिम् देवैः काम्यमानं यज्ञम् चित्रती धारयन्ती हे उपाः । श्रेष्ठतमा उक्तेन प्रकारेण अतिप्रशस्ता एवम् इह अस्मिन् देवयजनदेशे अथ अस्मिन् यागसमये वि उच्छ तमां विवासय ॥ १३ ॥

शश्वत्पुरोपा व्युत्थान देव्यर्थो अद्येदं व्याचो मधोनी ।

अथो व्युच्छादुत्तरा अनु दूनजरा मृता चरति स्वधाभिः ॥ १३ ॥

शश्वत् । पुरा । उपाः । वि । उवास । देवी । अथो इति । अद्य । इदम् । वि । आवः । मधोनी । अथो इति । वि । उच्छात् । उदत्तरान् । अनु । दून । अजरा । अमृता । चरति । स्वधाभिः ॥

स्कन्द० एतस्मादित्येकस्मानार्थः अथो इत्यर्थः । तच्छ्रुतेष्वस्मादित्यध्याहार्यम् । शश्वत् यहुन् कालान् मित्वे वा । पुरा पूर्वैश्चपि कालेषु । उपाः देवी वि उवास वसिरग्रान्तर्णीतव्यर्थः । उमांस्यस्म-
द्रीये कर्मणि विश्रासितवती । अथो एतस्मात्कारणात् प्रसाह्यवत् कारणात् । अथ अस्मदीये कर्मणि वि आवः विवृणोतु^{१०} विवृतवती वा । प्रकाशयतु^{११} प्रकाशितवती वेत्यर्थः । मधोनी धनवती । अथो एतस्मादेव कारणात् वि उच्छात् आशिष्ये लिट्थे क्त् । विवासयेत्तमांस्यस्मद्रीये कर्मणी-
त्याशास्महे । उदतरान् अनु दून अनुशब्दोऽत्र 'लक्षणार्थमृताख्यात'^{१२} (पा १, ४, १०) इत्येव कर्मप्रवचनीयः प्रतिशब्दस्य^{१३} समानार्थः । 'शुः' (निघ १, ९) इत्यहनांस । उत्तराण्यहानि प्रति । आनामिभ्यपि काल इत्यर्थः । कीदृशी । उच्यते । अजरा मरावर्जिता । अमृता मरणवर्जिता । चरति स्वैश्च गच्छति । स्वधाभिः स्वधाशब्दोऽत्र सामर्थ्यात्^{१४} ज्योतिर्ब्रह्मणः । स्वैर्ज्योतिर्भिः । सर्वे ज्योतिर्भिर्ज्योतिस्तोत्यर्थः । अथवा 'स्वधा' (निघ २, ७) इत्यज्ञनाम् । इविलक्षणैरकैर्निमित्तमूर्तैर्गच्छति । इवोप्युपभोक्तुं यजेतु गच्छतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

१. 'धायः अ. २. 'यती' सूको. ३. 'धनी' सूको. ४. जाता वि' अ'. ५. वाचं वि' अ'.
६. 'जि च कु वि', अ'^{११} ७. नास्ति वि'; उपाः वि' अ' कु ल लपं. ८. नास्ति वि'. ९. उपाः सूको.
१०. नास्ति सूको. प्रसाह्यवत्' कु. ११. 'भोतुं अ. १२. 'शश्वेन अ. १३. नास्ति अ.

वेङ्कट० नित्यम् पुरा चेयं व्योच्छत् देवी । अथ अस्मिन् अद्वनि धनवती सेवम् इदम्
व्यागात् (?) । अथ उत्तराण्यपि अहानि प्रति व्युच्छत् । सेव्यं जरामरणवर्जिता प्रदित्सतैः
अष्टैः सह सर्वदा वर्तते ॥ १३ ॥

मुद्गल० देवी देववशीला उपाः पुरा पूर्वस्मिन् काले 'यश्चत् नित्यं सततम् वि उवास व्योच्छत् । अथो
अनन्तरम् अथ अस्मिन् काले' मघोनी धनवती उपाः तमसा तिमोहितम् इदम् सर्वं जगत् वि आतः
विवासितं प्रकाशनेन तमसा त्रियुक्तमकरोत् । अथो अनन्तरम् उत्तरान् ऊर्ध्वतरान् भाविनः धून
दिवसान् वन^१ अनुकूलं आगामिष्वपि दिग्दशेषु व्युच्छान् व्युच्छति विवासयति । अतः कालप्रय-
व्यापिनी सा उपाः अत्रा जराहितता सर्वदैकरूपा अमृता मरणरहिता च सती स्वधाभिः अतमीयैः
सेजोभिः सह नरति वर्तते ॥ १३ ॥

व्युच्छिभिर्दिव आतास्वद्यौदप कृष्णां निर्णिजै हेन्यावः ।

प्रबोधयन्त्यरुणेभिरश्वैरोषा याति सुयुजा रथेन ॥ १४ ॥

वि । अस्मिभिः । दिवः । आतासु । अद्यौत् । अप । कृष्णाम् । निःऽनिजम् । देवी । आवृत्तिर्वावः ।
प्रबोधयन्ती । अरुणेभिः । अश्वैः । आ । उपाः । याति । सुयुजा । रथेन ॥ १४ ॥

स्कन्द० वि-शब्दः अद्यौत् इत्याख्यातेन सम्बन्धवितम्बः । अस्मिभिः इति, अस्मिन्नामो व्यक्त्तिरूपत्वात्
व्योत्तिर्वचनः । ततो 'उपोत्तिभिः दिवः अवयवभूतासु आतासु' आततासु' दिक्षु^२ वि अद्यौत्
विविधं द्योतते । किञ्च कृष्णाम् निर्णिजम् कृष्णामिति षष्ठ्याः स्थाने व्यत्ययेन द्वितीया । 'निर्णिक्'
(नित् ३, ३) इत्यपि रूपनाम । कृष्णवर्णोषा रात्रेः सम्बन्धिनमेवेलक्षणं रूपम् । अ^३ आवः आवृणोति^४ ।
अपनयतीत्यर्थः । किञ्च सुसान् प्राणिनः प्रबोधयन्ती अरुणेभिः अरुणवर्णैः अश्वैः । सुयुजा
सुयुक्तेन रथेन उपाः आ याति आगच्छति^५ ॥ १४ ॥

वेङ्कट० विद्योतते 'अन्तरिक्षस्य सज्जनसाधनैः' व्योत्तिभिः दिवः सम्बन्धिनोषु दिक्षु । अपवृणोति
कृष्णं रूपं रात्रिकृतम् । सेवम् प्रबोधयन्ती अरुणैः अश्वैः सुयुक्तेन रथेन उपाः आगच्छति ॥ १४ ॥

मुद्गल० दिवः नभसः सम्बन्धिनोषु आतासु आततासु विन्दीर्णासु दिक्षु उपाः अग्निभिः स्पृजकैः
प्रकाशकैः तेजोभिः वि अद्यौत् विद्योतते प्रकाशते । सा उपाः देवी देववशीला कृष्णाम् निर्णिजम्
'निर्णिक्' इति रूपनाम । रात्रिकृतं कृष्णरूपम् अप आवः अपवृणोत् प्रकाशेन तिरस्कृतवती । अपि च
अश्वोभिः अरुणैः लोहितवर्णैः अश्वैः व्यापनशीलैः स्वकोपैः किरणैः सुयुजा सम्यक् युक्तेन
रथेन उपाः आ याति आगच्छति । किं कुर्वती । प्रबोधयन्ती सुसान् प्राणिनः प्रबुधान्
कुर्वती ॥ १४ ॥

आवहन्ती पोष्या वार्याणि चित्रं कृतं कृणुते चैकिताना ।

ईयुषीणामुपमा शश्वतीनां विभातीनां प्रथमोषा व्यश्वेत् ॥ १५ ॥

१. नास्ति नै. २. नास्ति मूको. ३-३. नास्ति अ. ४. वृत्तितम् मूको. ५. नास्ति अ.
६. 'अयुजाः मूको. ७-३.' रिशे १ साधने: वि' ल; 'व...व.स.' अ' कु. ८. उपा: वि' अ'.

आऽवहन्ती । पोष्या । वार्याणि । चित्रम् । केतुम् । कृणुते । चैकिताना ।

ईयुषीणाम् । उपऽमा । शश्वतीनाम् । विऽभातीनाम् । प्रथमा । उपाः । वि । अश्नैत् ॥ १५ ॥

स्कन्द० आवहन्ती आनयन्ती स्तोत्राणां 'यष्टूणां चार्याणं' । स्तोत्राभ्यो यष्टृभ्यश्च ददातीत्यर्थः । पोष्या पोषणसमर्थानि धनानि । वार्याणि वरणीयानि । अत्यन्तोत्कृष्टानीत्यर्थः^१ । चित्रम् विचित्रं पूज्यं वा केतुम् प्रज्ञानं प्रकाशाख्यम् कृणुते करोति^२ । चैकिताना ज्ञायमाना । इदमनावेत्यर्थः । किञ्च ईयुषीणाम् उपमा शश्वतीनाम् 'शश्वत्' (निघ ३, १) इति बहुनाम् । निर्धारणे चोपयत्र षष्ठी । गन्त्रीणां बह्वीनां मध्ये उपमानभूता । अत्यन्तोत्कृष्टेत्यर्थः । किञ्च विभातीनां प्रथमा भा दीप्ती । दीप्यमानानां मध्ये प्रथमाः उत्कृष्टाः । उपा वि अश्नैत् श्वयतेर्नात्पार्श्वे वृद्धपर्यस्य वेदे रूपम् । विविधं सर्वत्र गच्छति वर्धते वा ॥ १५ ॥

वेङ्कट० आवहन्ती पोषणसमर्थानि धनानि चित्रम् प्रज्ञानं करोति ज्ञायमाना^३ । सतानां^४ बह्वीनाम् अन्तिमा उपाः अतः^५ परं^६ व्युत्कृष्टीनां मुख्यया उपाः प्राच्यां वृद्धासीत् ॥ १५ ॥

मुद्गल० पोष्या यावज्जीवं पोषणसमर्थानि वार्याणि वरणीयानि धनानि आवहन्ती अस्मभ्यम् आनयन्ती चैकिताना सर्वज्ञानं प्रज्ञापयन्ती उपाः चित्रम् विचित्रम् आश्चर्यभूतम् केतुम् प्रज्ञापकं रश्मिं कृत्स्नजगत्प्रकाशनसमर्थं कृणुते स्वयत्मानः प्रकाशात् कुरुते । सैषा ईयुषीणाम् गमनवतीनां पूर्वनिष्पन्नानाम् शश्वतीनाम् बह्वीनाम् उपसाम् उपमा उप समीपे निर्मिता विभातीनाम् विशेषेण प्रकाशमानानाम् आगामितीनाम् उपसाम् प्रथमा भाया एवभूता उपाः वि अश्नैत् तेजसा प्रकृष्टासीत् ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये तृतीयो वर्गः ॥

उदीर्ध्वं जीवो असुर्न आगादपु प्रागात् तम् आ ज्योतिरिति ।

आरैक् पन्यां यातवे सूर्यायार्गन्म यत्र प्रतिरन्त आयुः ॥ १६ ॥

उत् । ईर्ध्वम् । जीवः । असुः । नः । आ । अगात् । अपः । प्र । अगात् । तमः । आ । ज्योतिः । एत्ति ।

आरैक् । पन्याम् । यातवे । सूर्याय । अर्गन्म । यत्र । प्रतिरन्ते । आयुः ॥ १६ ॥

स्कन्द० उत् ईर्ध्वम् ईर गतौ । अस्तिवां वाचं प्रैषः, पुत्रपौत्रप्रभृतीनां वा । ऊर्ध्वं गच्छत वस्तुं स्तोत्रं च । प्रायनेभ्य उदितेत्यर्थः । किं कारणम् । उच्यते । यस्मात् जीवः जीवितस्थानीया असुः 'असुरिति प्राणनाम' (या ३, ८) । प्राणस्थानीया च । नः अस्माकम् आ अगात् वा इत्येष उदितेत्यस्य स्थाने । उद्गता । का । प्रकृतत्वाद् उपाः । यस्माज्जीवित्वात् प्राणेभ्यश्च प्रियतमाऽस्माकमुपा उदितेत्यर्थः । उद्गतावां च तस्मात् अप प्र अगात् तमः अप प्रेति व्यत्यासेनोपसर्गौ योजयितव्यौ । अगादित्यपि च वर्तमानकाळे लुङ्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । 'अन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (या ३, ४, ६)

१-१. नास्ति अ. २. चार्या अ. ३. नास्ति अ. ४. ज्ञायमाना वि' अ'. ५. भागानां वि' अ'. ६. नास्ति कु. ७. नास्ति वि' अ'. ८. नास्ति मूको.

इति । प्रकर्षेणापराच्छति शार्धं तमः । आ ज्योतिरेति ज्योतिर्धोपसः प्रकाशाक्यं सर्वत्र
 'आ एति' आगच्छति । सर्वं व्याप्नोतीत्यर्थः । एतत् च अरेक् पन्थाम् रेचयति पन्थानम् ।
 यातवे गन्तुम् । सूर्याय सूर्यार्थम् । सूर्यो गमिष्यतीत्येवमर्थमित्यर्थः । केन पुनर्यापारेण औपसं
 ज्योतिः सूर्यस्य पन्थानं रेचयति । आत्मापगमनेन । कुत एतत् । औपसस्य ज्योतिपोऽन्वे
 सूर्योदयदर्शनात् । यस्माच्च अगन्म गताः प्राप्ता वयम् । क्व । उच्यते । यत्र स्थयस्थिताः
 अप्वर्थादय ऋत्विजः प्रतिरन्ते तसतोर्वर्षेकथनादिभिः प्रवर्धयन्ति आयुः अन्ननामैतत् । सोमादि-
 हविलक्षणमन्नम् । यस्मादुपा उदिता वयमपि यज्ञं कर्तुं प्रवृत्ता इत्यर्थः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० उद्गच्छतं शयनात् । जीवयिता प्राणः अस्मान् आगतः । 'अत्र प्र अगत च नैवाम् तमः' ।
 ज्योतिः च आगच्छति । 'सूर्यस्य गमनार्थम्' उपाः पन्थानम् अरिचत् । गच्छामः यत्र वर्धयन्ति
 अन्नम् उदाराः ॥ १६ ॥

मुद्रल० हे मनुष्याः ! उद् ईर्ष्यम् शयने परित्यज्य उद्गच्छत । नः अस्माकम् अयुः शरीरस्य प्रेरयिता
 जीवः जीवात्मा आ अगत आगतवान् । तमः अत्र प्र अगत अपकान्तम् । उपसः प्रकाशे सति
 सर्वजीवनव्यापारयोगः । तस्मात् परमात्मरूपतया स च जीवः तदेव ज्योतिः आ एति आगच्छति ।
 सूर्याय सूर्यस्य पन्थाम् मार्गम् अरेक् विचिकीकरोति यातवे गमनाय । तस्मिन्देसे अगन्म
 गच्छामः यत्र यस्मिन्देसे आयुः अन्नम् प्रतिरन्ते प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । उदारा दानेन
 प्रवर्धयन्ति ॥ १६ ॥

स्यूर्मना वाच उदियति बहिः स्तवानो रेभ उपसो विभ्रातीः ।

अद्या तदुच्छ गृणते मधोन्यस्मे आयुर्नि दिदीहि प्रजावत् ॥ १७ ॥

स्यूर्मना । वाचः । उद् । इयति । बहिः । स्तवानः । रेभः । उपसः । विऽभ्रातीः ।

अद्य । तत् । उच्छ । गृणते । मधोनि । अस्मे इति । आयुः । नि । दिदीहि । प्रजावत् ॥ १७ ॥

स्कन्द० अद्या तदुच्छेति तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽत्राध्याहृत्यः । यस्मात् स्यूर्मना स्यूर्मशब्दोऽत्र
 सुखवचनः । सुखेनाह्वयेन । स्तुतिलक्षणाः वाचः । उद् इयति क्व गतौ । सामर्थ्यावाशान्तर्णीत-
 पदर्थः । आत्मन एवायं परोक्षरूपेण प्रथमपुरषेण व्यपदेशः । होत्राख्य ऋत्विक् कुत्सनामा
 वा ऋषिः उद्गमयति । उच्चारयतीत्यर्थः । बलवान् बहिः उच्यते बह्वनसमर्थत्वात् । स्तवानः स्तुवन् ।
 रेभः स्तोत्रनामैतत् (तु. निष ३, १६) । स्तोत्रा च । किं स्तुवन् । उच्यते । यस्मात् उपसो विभ्रातीः
 विविधं वीक्ष्यमानाः । अद्य तद् उच्छ तदिति 'पञ्चम्या लुम् इक्ष्वः' । तस्मादद्य व्युच्छ विविधं
 तमांसि विवासय । गृणते स्तुवतो ममाधीय । हे मधोनि धनवति । किञ्च अस्मे अस्मभ्यम् ।
 आयुः चिरंजीवित्वमन्नं वा नि दिदीहि ददातेरेतद् रूपम् । नियमेन देहि । प्रजावत्
 प्रजासहितम् ॥ १७ ॥

१-१. नास्ति अ. २. गच्छे अ. ३. उद्गच्छन्ते वि अ. ४-४. अवप्रागाच्छनैः धमः वि अ. ५-५. सर्वंगमं वि अ. ६. मधाने वि अ. ७. नास्ति वि अ. ८. उदारात् वि अ. ९. 'च्छब्दोऽध्याहृत्यः अ. १०. दुर्वम् अ. ११. यते अ. १२. नास्ति अ.

वेङ्कट० भवुस्तृणाः स्तुतिवाचः प्रेरकत्वं होता । स्तुवानः स्तोत्रा व्युच्छन्तीः उपसः । अथ तथा सति व्युच्छ स्तुवते मङ्गलम् । उपः । अस्मासु आयुः नितरा दीपय प्रजायुक्तम् इति ॥ १७ ॥

मुद्रल० वक्षिः स्तोत्राणां वीरा रमः स्तोत्रा उपसः विभातोः तमसोऽपनोदनेन प्रकाशमाना उपोदेवताः स्तुवानः स्तुवन् वानः 'वेदरूपायाः सम्बन्धीनि' स्तूयन्ता स्तूयन्ति भवुस्तृतानि सन्ततानि उक्त्वाणि उन् इत्यति उद्गमयति उच्चारयति । अतो हे मघोनि ! मववयुषः ! अथ अग्निन् समने एषते स्तुवते तस्मै पुरुषाय तद् उच्छ दृष्टिनिरोधकतया प्रसिद्धे नैशं तमः विवासाय वर्जय । अस्मै अस्मन् च प्रजावत् प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तम् आयुः नर्त्त नि दिदीहि नितरां प्रकाशय । प्रवच्छत्यर्थः ॥ १७ ॥

या गोमतीरुपसः सर्ववीरा व्युच्छन्ति दाशुषे मर्त्याय ।

वायोरिव सूनृतानामुदके ता अश्वदा अश्ववत् सोमसुत्वा ॥ १८ ॥

याः । गोऽमतीः । उपसः । सर्वैः सर्वाः । विऽउच्छन्ति । दाशुषे । मर्त्याय ।

वायोऽश्वे । सूनृतानाम् । उदके । ताः । अश्वदाः । अश्ववत् । सोमसुत्वा ॥ १८ ॥

स्कन्द० याः गोमतीः अरुणीभिः स्वाभिर्गोभिः गोमत्याः उपसः सर्ववीराः सर्वैर्वैरुपेताः । अस्त्रिद्विवाचोपरिजनपुत्रपौत्रादिका इत्यर्थः । व्युच्छन्ति विविधं तमांसि विवासायन्ति । दाशुषे मर्त्याय दाशुषामिति यजमाननाम शाकपुणिना पठितम् । 'तादृष्ये' चोभयत्र चतुर्थी । यजमानत्व मनुष्यस्याधोष । कस्यां' वेलायाम् । उच्यते । वायोरिव सूनृतानाम् उदके सूनृतैरुप-
ठितमपि वाङ्मनाम् । उदके इत्युद्भव उच्यते । 'यावत् वायोः प्रवहत्' उद्भवः तादृशि सूनृतानां काकादिवाचाम् उद्भवे । प्रमातवेलायामित्यर्थः । तदा हि काकादिवाचामुद्भवः । ताः अश्वदाः स्तोत्रेभ्यो यष्टृभ्यश्चाश्वान् दात्रीः । अश्ववत् व्याप्नोति । केन । सामर्थ्यात् स्तुतिभिर्देविभिश्च । स्तौति यजति चेत्यर्थः । सोमसुत्वा सोमाभिपवकारो यजमानः । अश्वदा इक्षिणाराने अश्वस्यापि^१ दानविधानाद् अश्वदा इति सोमसुत्वानो विशेषणं नोपसाम् । अश्वस्य दाता यजमान इति ॥ १८ ॥

वेङ्कट० याः गोमत्यः उपसः सर्वैः वीरैः युक्ताः वि उच्छन्ति यजमानाय मनुष्याय । महावातस्य इव उपस्तुपानाम् अन्ते ताः अश्वदाः उपसः व्याप्नोति यजमानः ॥ १८ ॥

मुद्रल० दाशुषे हवीषि दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय गोमतीः गोमत्यः बहुभिर्गोभिर्युक्ताः सर्ववीराः सर्वैः सरणसमर्थैः शूरैर्युक्ताः याः उपसः वि उच्छन्ति तमो वर्जयन्ति वायोरिव वायुवत् शीघ्रं प्रवर्तमानानाम् सूनृतानाम् स्तुतिरूपाणां वाचाम् उदके समाप्तौ अश्वदाः अश्वानां दात्रीः ताः उपसः सोमसुत्वा सोमानाम् अभिषेवा यजमानः अश्ववत् व्याप्नोति ॥ १८ ॥

१. 'ति इति वि' अ. २. रतवानः कुः स्तुवानः वि' अ. ३. यप वि' अ. ४. नास्ति कु. ५-५. देवरूपायाः सम्बन्धीनी सुको. ६ 'परिजनपुत्र इत्यर्थः अ. ७-७. नास्ति अ. ८. तु. वैप १, १-५ ८. ९-९. वाहवायोः '... उद्भवः...' कादिवाचामुद्भवे । प्रमातवेलायामित्यर्थः । तदा '... कादिवाचामुद्भवः' (वायुद्भवः अ.) अ कु. १०. नास्ति अ. ११. 'च्छन्ती वि' अ. १२-१२. नेता वि' अ.

माता देवानामदितेरनीकं यज्ञस्य केतुर्वृहती वि भाहि ।

प्रशस्तिकृद् ब्रह्मणे नो व्युच्छा नो जने जनय विश्ववारे ॥ १९ ॥

माता । देवानाम् । अदितेः । अनीकम् । यज्ञस्य । केतुः । वृहती । वि । भाहि ।

प्रशस्तिः कृद् । ब्रह्मणे । नः । वि । उच्छ । आ । नः । जने । जनय । विश्ववारे ॥ १९ ॥

स्कन्द० विभाहीति मध्यमपुरवलययोगात् प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः । माता इत्यादीनि च नामन्त्रिवाणि । अतो यत्तच्छाश्वत्याहृत्यैकवाक्यतया योज्यानि । सा त्वम् माता । कस्य । देवानाम् देवशब्देन अत्र अदित्या उच्यन्ते । तेषां हि माता उपाः । तत् 'वृहती' (अ. १, ११३, ९) इत्यत्र 'व्याख्यातम् । प्रतिमाले चादित्यभेदमङ्गीकृत्य बहुवचनम् । अदितेः अनीकम् अदितिवादे-नात्रादीनस्तात् समञ्जोतिरुच्यते । अनीकशब्दोऽपि ब्राह्मणानीकं शक्तिवाणीकमिति प्रयोगदर्शनात् समूहवचनः । अदीनस्य समग्रस्य प्रकाशाख्यस्य ज्योतिषः समूहः । अथवा अनीकशब्दः सङ्गसुखवचनः । इहाग्रत्वसामान्यादुपसि प्रयुज्यते । अदीनस्य समग्रस्याहर्लक्षणस्य ज्योतिषो सुखमूलेत्यर्थः । यज्ञस्य केतुः कित ज्ञाने इत्यस्य सामर्थ्यादन्तर्णीतण्यर्थस्य रूपम् । यज्ञस्य ज्ञापयित्री । प्रकाशयित्रीत्यर्थः । वृहती महती । तच्छब्द इदानीमध्याहर्तव्यः । सा त्वम् वि भाहि विविधं दीप्यस्व । किञ्च या त्वम् प्रशरितकृद् प्रशस्त्वपः स्तुतय उच्यन्ते । तासां करी । उपसि ह्युतितायां स्तुतयः कियन्ते । तदेतत्त्वात् तत्र तत्र करीति श्यपदिश्यते । ब्रह्मणे नः ब्रह्मणे इति तादर्थ्ये चतुर्थी । अस्माकं सम्बन्धिनः स्तुतिलक्षणस्य ब्रह्मणोऽर्थाय । वि उच्छ विविधं तमांसि विवासय । वयं स्तुतीः करिष्याम इत्येवमर्थे तमांस्यपनयेत्यर्थः । किञ्च आ नः जने जनय आ इत्येव उपेत्येतस्य स्थाने । जन इति लोक उच्यते । निधारेणे च सप्तमी । लोकस्य मध्ये । अस्मानुपजनय धनादिभिर्विधेय । हे विश्ववारे ! सर्वस्य वरणीये ! ॥ १९ ॥

बेङ्कट० निर्मात्री देवानाम्, अतश्च देवमातुः अदितेः प्रथमीकम् इयम् भवति । सा त्वम् यज्ञस्य प्रज्ञापयित्री महती' व्युच्छ । स्तुतेः करी । उपसि हि मन्दितः स्तुवन्ति देवान् अनुष्णान् च । सा त्वम् अस्माकम्, 'अपि स्तुतीः श्रोतुम् वि उच्छ । व्युष्ठा च' अस्मान् जने प्रादुर्भावय सर्वैः वरणीये ! ॥ १९ ॥

मुद्रल० हे उपाः ! त्वम् देवानाम् माता जननी । उपसि सर्वे देवाः स्तुत्या प्रबोध्यन्ते । अतः सा तद्वचनवरयुच्यते । अत एव अदितेः देवानां मातुः अनीकम् प्रथमीकम् । प्रतिस्पर्धनी त्वमित्यर्थः । यज्ञस्य केतुः यज्ञस्य केतयित्री ज्ञापयित्री वृहती महती सर्वा वि भाहि प्रकाशस्व । अपि च प्रशस्तिकृद् सन्त्यक् स्तुतमिति प्रशंसने कुर्वती नः अस्मदीयाय ब्रह्मणे मन्त्ररूपाय स्तोत्राय वि उच्छ विवासय । तदनन्तरं हे विश्ववारे ! सर्वैर्वरणीये उपाः ! नः अस्मान् जने जनपदे आ जनय आभिसुख्येन प्रादुर्भावय । अवस्थापयेत्यर्थः ॥ १९ ॥

१-१, 'स्या ... म' अ. २. नास्ति कु. ३. तथा अ. ४. नास्ति अ. ५. गही वि' अ.

६-६. अपि तु लः अपि स्तोत्रम् कु. ७. वा वि' अ. ८. अस्माकम् वि' लः अस्माकम् वि' अ.

यच्चित्रमर्पन् उपसो वहन्तीजानाय शशमानाय भद्रम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २० ॥

यत् । चित्रम् । अर्पन्ः । उपसः । वहन्ति । ईजानाय । शशमानाय । भद्रम् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ २० ॥

स्कन्द० यत् चित्रम् विचित्रं पूज्यं वा अग्रः कर्मनामैतत् (तु. निघ २, १) । यागलक्षणं कर्म प्रति ।
उपसः वहन्ति प्रापयन्ति । किम् । सामर्थ्यादात्मानम् । गच्छन्तीत्यर्थः । किमर्थम् । ईजानाय शशमानाय
शशमान इत्यर्चैतिकर्मा (तु. निघ ३, १४) । तादर्थ्ये चोभयत्र चतुर्थी । अतः स्तुवतश्चाप्यं ।
कीदृशं कर्म प्रति । भद्रम् कल्याणम् । तन्नो मित्रः इत्याद्युक्तायम् (अ. १, १४, १६ इ.) ॥ २० ॥

येङ्कट० यत् 'पूज्यं कर्म' उपसः वहन्ति 'ईजानाय भजते' च भजनीयम्, तत् त्वम् अग्रभ्यम् अपि
आ वह इति ॥ २० ॥

मुद्रल० चित्रम् चापनीयम् अग्रः आसभ्यम् यत् धनम् उपसो वहन्ति आनयन्ति, ईजानाय
हविर्भिरिष्टवते शशमानाय स्तुतिभिः सम्भजमानाय पुरुषाय भद्रम् भजनीयम् तज्जवतोति शेषः ।
यदनेन सूक्तेन प्रार्थितं तत् मित्रादयः षड् देवताः ममहन्ताम् पूजितं कुर्वन्तु ॥ २० ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमान्याये चतुर्थो वसः ।

[११४]

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्दीराय प्र भरामहे मतीः ।

यथा शमसद् द्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामे अस्मिन्नानातुरम् ॥ १ ॥

इमाः । रुद्राय । तवसे । कपर्दिने । क्षयद्दीराय । प्र । भरामहे । मतीः ।

यथा । शम् । अस्तत् । द्विऽपदे । चतुऽपदे । विश्वम् । पुष्टम् । ग्रामे । अस्मिन् । अनातुरम् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'रीदम्' (वृदे ३, ३९) । रुद्रदेवत्वमेतत् सूक्तम् । इमाः रुद्राय तवसे इति तवश्शब्दोऽत्र
बलवचनः । सामर्थ्याच्चात्रान्तर्णीतमत्वर्थः । कपर्दिने शिरसि चूडा कपर्दं उच्यते । तद्गान्
कपर्दी । क्षयद्दीराय इति क्षि निवासगत्योरित्यस्य क्षियतेर्वा गतिकर्मणो रूपम् । शुद्धोऽपि
चात्र सामर्थ्यादभिपूर्वार्थे द्रष्टव्यः । वीराणामपि शत्रूणामभिगन्ता क्षयद्दीरः । पृथीसमासे छान्दसः
पूर्वनिपातः । अथवा क्षयतिः निवासायं एव । आत्मीयानां वीराणामभिप्रेतेषु निवासयिता
क्षयद्दीरः । सर्वत्र च तादर्थ्ये चतुर्थी । इमा रुद्रस्य बलवत्तद्दृढावतोऽपि वीराणामपि शत्रूणाम-
भिरान्तुः स्वेषां वा वीराणामभिप्रेतेषु स्थानेषु निवासयितुर्थाय प्र भरामहे । इतरेतिदं रूपम् ।

१-१. पूज्यकर्म वि^१ अ^१. २. वहन्ती कु अ^१. ३. नास्ति कु. ४. नास्ति वि^१ अ^१.

५. अयम् कु. ६. नास्ति अ. ७. गतुं अ.

प्रहरामः प्रापयामः । रुद्रं स्तोत्रमुच्चारयाम इत्यर्थः । सतीः 'मन्वते' (निघ. ३, १४) इत्यर्थविक्रमा ।
स्तुतोः । कथञ्च पुनरुच्चारयामः । यथा सुस्तुते रुद्रे द्विपदे चतुष्पदे चास्मदीयाव' शम् सुखम्
असत् भवति । विश्वम् पुष्टम् सर्वञ्च पुष्टं भवति ग्रामे अस्मिन् अस्मदीये । अनातुरम्
अनामयञ्च ॥ १ ॥

वेङ्कट० इमाः स्तुतीर्वचम्' रुद्राय वृद्धाय जटिले क्षपितवीराव' कतुम् 'प्र भरामहे' । यथा सुखं भवति
द्विपदे चतुष्पदे च, विश्वम् च पुष्टम् अस्मिन् ग्रामे' अरोगम् ॥ १ ॥

मुद्रल० 'इमा रुद्राय' इत्येकादशै नवमं सूक्तम् । 'कुत्स ऋषिः' । दशम्येकादश्यां त्रिष्टुभी । शिष्टाः
अग्रयः । रुद्रो देवता ।

रुद्राय रोदयति सर्वमन्तकाले इति रुद्रः, तस्मै रुद्राय मतोः मननीयाः इमाः स्तुतीः
प्र भरामहे प्रकर्षेण निष्पादयामः । कीदृशाव । तस्मै प्रवृद्धाय कपर्दिने जटिलाव क्षयद्वीराव क्षयन्तो
विनश्यन्तो वीरा यस्मिन् तादृशाव । यथा येन प्रकारेण शम् शमने रोगाणाम् उपशमनम्
द्विपदे अस्मदीयाव मनुष्याव चतुष्पदे गवाश्वप्रभृतये च असत् भवेत् । तेन प्रकारेण
स्तुतीः कुर्म इत्यर्थः । अतः अस्मिन् अस्मदीये ग्रामे वर्तमानम् विश्वम् प्राणिजातम् अनातुरम्
आतुरा रग्णास्ते रहितं सत् पुष्टम् प्रवृद्धं भवतु ॥ १ ॥

मूढा नो रुद्रो नो मयस्कृधि क्षयद्वीराय नमसा विधेम ते ।

यच्छं च योश्च मनुरायेजे पिता तदश्याम् तव रुद्र प्रणीतिषु ॥ २ ॥

मूढ । नः । रुद्र । उत । नः । मयः । कृधि । क्षयत्द्वीराय । नमसा । विधेम । ते ।

पत् । शम् । च । योः । च । मनुः । आशयेजे । पिता । तत् । अश्याम् । तव । रुद्र । प्रणीतिषु ॥

स्कन्द० 'मूढ सुखपतः पृष्ठान्तमेतत् । तच्छ्रुतेश्च योग्यवदाध्याहारः । अस्माकं सम्बन्धिनः तुत्र-
पौत्रादीन् नः' अस्माकमपि मयः कृधि सुखं कुरु । किञ्च क्षयद्वीराय नमसा 'विधेम ते क्षयद्वीराय
ते इत्युभयत्र द्वितीयायै चतुर्थी । क्षयद्वीरं त्वां नमसा हार्कलक्षणेनात्रेण विधेम नित्यं परिचरा-
मेत्याशास्महे । किञ्च वत् शम् च शमनञ्च । कस्य । सामर्थ्यादुत्पन्नानामनिष्ठानां रोगादीनाम् ।
योः च सौतिः प्रथमभावे' । पृथगभवने च । असम्बद्धत्वेत्यर्थः' । केन । सामर्थ्यादुत्पित्सुमिरनिष्टः ।
मनुः आयेत्रे चरित्रत्र यागपूर्विकायां तत्फलभूतायामवाप्तौ प्रष्टव्यः । तव योगेनावान्तानित्यर्थः' ।
पिता सर्वप्रजानाम् । वचमपि तत् एव अश्याम् प्राप्नुयाम । ते तव हे रुद्र ! प्रणीतिषु प्रकृष्टा
नीतव उपदेशाः प्रणीतवः, तासु । सप्तमीनिर्देशात् वर्तमाना इति शेषः' । तृतीयायै वा
सप्तमी । त्वदुपदेशैश्चेष्टमाना इत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० सुखय अस्मान् रुद्र । अपि च अस्माकं सुखं कुरु । क्षपितवीराव' वचं तुभ्यम् असेन

१. 'दीपे अ. २. स्तुती वि' अ'. ३. क्षपितवी' वि' अ'; 'तवीर्षीव वि' अ'. ४-४. इवामहे
वि' अ' कु ल लपं. ५. नास्ति वि' अ'. ६. नास्ति मै'. ७-७. नास्ति अ. [—] 'मिपन' कु.
८-८. मुटितम् अ. ९. 'भावः अ. १०. 'र्षः । किच अ. ११. 'नामता' कु. १२. 'वाचरोपः अ.
१३. क्षपितवी' वि' अ'.

परिचरामः । यत् सर्वेषाम् पिता मनुः^१ शम् न रोः न^२ देवेभ्यः मनुष्येभ्यः^३ वाचितवान् तत्
वयं लभेमहि^४ तव रुद्र ! प्रणयनेषु ॥ २ ॥

मुद्रल० हे रुद्र ! तः अस्मान्यमसादर्यम् पृ० त्वं सुखयिता भव । उत अपि च तद्गन्तरम्
नः अस्माकम् ममः सुखम् हृषि कुरु । वयं च क्षमदीराय क्षपितसर्ववीरं ते त्वाम् ममसा
हविलक्षणोनाखेन विधेम परिचरेम । अपि च पिता उत्पादकः मनुः स्वकीयाम्यः प्रजाभ्यः
शम् न रोगाणां शमनम् रोः च भवानां वाचनं च यत् एतत् ह्ययम् अभिजे देवेभ्यः सकाराण्
प्राप्य दत्तवान् हे रुद्र ! तव प्रणीतितु मरुटनयनेषु सत्सु तत् वयम् अस्याम व्याप्नुयाम ॥ २ ॥

अश्यामं ते सुमतिं देवयज्यया क्षयद्वीरस्य तव रुद्र मीद्वः ।

सुम्नापभिद् विशीं अस्माकमा चुरारिष्टवीरा जुहवाम ते हविः ॥ ३ ॥

अश्यामं । ते । सुमतिम् । देवयज्यया । क्षयत्क्षीरस्य । तव । रुद्र । मीद्वः ।

सुम्नाप्यन् । इत् । विशीः । अस्माकम् । आ । चुर । अरिष्टवीराः । जुहवाम । ते । हविः ॥ ३ ॥

स्कन्द० अश्याम ते सुमतिम् शोभनाम् अनुग्रहरूपां बुद्धिम् । तवानुग्राहाः बुद्धी भवेमेत्यर्थः^१ ।
केन । उच्यते । देवयज्यया देवयोगेन अकितुणेन वागेन । कस्य । उच्यते । क्षयद्वीरस्य तव
हे रुद्र ! मीद्वः । मिद्व सेचने बुद्धिलक्षणेनोदकेन सेकः । अपवा मीद्वशब्दस्य धननाशो मत्सन्तलोदं
छान्दसे रूपम् । धनवद् इत्यर्थः । किञ्च सुम्नायन् 'सुम्ना' (निघ ३, ६) इति सुखनाम । अस्मादीय-
हविरुपयोगानिमित्तं सुखमिच्छन् । इत् शब्दस्तु पदपुरणः । विशः मनुष्यान् अस्माकम् सम्बन्धिनः
पुत्रपौत्रादीन् अस्त्वितो वा प्रति । आ चर आगच्छ । आगतस्य अरिष्टवीराः अहिंसितपुत्रपौत्रा
वयम् जुहवाम ते हविरित्याशासहे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० प्राप्नुयाम तव सुमतिम् वागेन क्षपितवीरस्य तव । रुद्र ! सेकः^१ सुखम् इच्छन् अस्माकम्
पुत्रपौत्रादीन् 'आ चर' । अनुपहिंसितवीराः सन्तः वयं तुभ्यम् हविः जुहवाम ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे मीद्वः ! सेकः कामाभिवर्षक ! रुद्र ! क्षयद्वीरस्य क्षपितप्रतिपक्षस्य तव सुमतिम् शोभनां
कल्याणाम् अनुग्रहारिकां बुद्धिम् ते त्वत्सम्बन्धिनो वयम् देवयज्यया देवयोगेन त्वदेवत्येन
योगेन अस्याम प्राप्नुयाम । त्वं च अस्माकं विशः प्रजाः अभिलक्ष्य आ चर आगच्छ । किं
कर्मन् । सुम्नायन् इत् सुम्ने सुखम्, प्रजानां सुखमिच्छन्नेव । सुखप्रद एव भवेत्यर्थः । ततो वयम्
अरिष्टवीराः अरिष्टा अहिंसिता वीराः प्रजाः येषां ते तथाभूताः सन्तः ते तुभ्यम् हविः
परुपुरोडाशादिकम् जुहवाम वयं चोदिते आधारे प्रक्षिपाम ॥ ३ ॥

त्वेपं वयं रुद्रं यज्ञसार्धं ब्रह्मं कृविमवसे नि ह्वयामहे ।

आरे अस्मद् दैव्यं हेळीं अस्यत्तु सुमतिमिद् वयमस्या वृणीमहे ॥ ४ ॥

१. नास्ति सूको. २. च मनुः सूको. ३. मनुष्याणां ल वि^१ अ^१; मनुष्यान् वि^१ अ^१; नास्ति कु.
४. 'दि तादि वि^१ अ^१'. ५. 'आमि' अ. ६. सेक वि^१ अ^१. ७-९. नामर कु.

त्वेपम् । वयम् । रुद्रम् । यज्ञसाधम् । वक्त्रम् । कविम् । अवसे । नि । ह्यामहे ।
 आरे । अस्मत् । दैव्यम् । हेळः । अस्पत् । सुमतिम् । इत् । वयम् । अस्य । आ । वृणामहे ॥ ४ ॥

स्कन्द० त्वेपम् दीप्तम्^१ तयम् रुद्रम् वज्रसाधम् यज्ञानां साधयितारम् वक्त्रम् वक्त्रशब्दोऽत्र यकि कौटिल्ये
 इत्यस्य वक्रगामिवचनः । 'वक्त्रं वातस्य पथिना' (ऋ ८, १, ११) इति यथा । वक्रगामिनम् कविम्
 मेधाविनम् अवसे हविषा तर्पणाय पालनाय वा आत्मनः नि ह्यामहे नियमेनाह्वयामः । अत एतन्
 ज्ञातया आरे दूरे अस्मत् अस्मत्तः दैव्यं^२ हेळः क्रोधनामैतत् (तु. निघ २, १३) । देवानां स्वभूतं क्रोधम्
 अस्पत् क्षिपतु । यथास्मभ्यं देवा न कुप्येयुस्तथा करोतिस्तथैः । किञ्च सुमतिम् इत् इच्छब्दोऽत्रै-
 वार्थे । शोभनामेवानुग्रहरूपां बुद्धिम् आत्मन उपरि वयम् अस्य रुद्रस्य आ वृणामहे
 प्रार्थयामहे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० दीप्तं वयम्^३ वज्रस्य^४ साधयितारे कुटिलगमनम् कविम् अवसे अभिमुखम् आह्वयामः । सः
 दैव्यम् क्रोधम् अस्मत्तो दूरे क्षिपतु^५ । सुमतिम् एव 'वयम् अत्वा' प्रार्थयामहे ॥ ४ ॥

मुद्रल० अवसे रक्षणाय रुद्रम् महादेवम् वयम् नि ह्यामहे नितराम् आह्वयामः । कीदृशम् । त्वेपम्
 दीप्तम् वज्रसाधम् यज्ञस्य साधयितारम् । यज्ञं हि यज्ञं स्वित्^६ करोति । वक्त्रम् कुटिलगन्तारम्
 कविम् कान्तदर्शिनम् । स च रुद्रः दैव्यम् देवस्य द्योतमानस्य सम्बन्धिनम् हेळः क्रोधम् अस्मत् आरे
 अस्मत्तो दूरदेशे अस्पत् प्रेरयतु । अस्य महादेवस्य सुमतिम् इत् शोभनाम् अनुग्रहरूपां बुद्धिमेव वयम्
 आ वृणामहे आभिमुख्येन सम्भजामहे ॥ ४ ॥

दिवो वराहारुपं कपर्दिनं त्वेपं रूपं नमसा नि ह्यामहे ।

हस्ते विभ्रद् भेषजा वार्योणि शर्म वर्म च्छर्दिस्मभ्यै यंसत् ॥ ५ ॥

दिवः । वराहम् । अरुपम् । कपर्दिनम् । त्वेपम् । रूपम् । नमसा । नि । ह्यामहे ।

हस्ते । विभ्रत् । भेषजा । वार्योणि । शर्म । वर्म । छर्दिः । अस्मभ्यम् । यंसत् ॥ ५ ॥

स्कन्द० दिवः सुलोकात् वराहम्^१ वराङ्गनामासुरः^२ तत्सदृशम् । अत्यन्तबलवन्तमित्यर्थः । अथवा 'वराहः'
 (निघ १, १०) इति मेघनाम । तत्सदृशम् । एकदेशमादृश्येन चैव समस्तसादृश्यपदेशः । रुद्रस्य
 नीलत्वात् कण्ठो मेघसदृशः । मेघसदृशकण्ठमित्यर्थः । अथवा वराहः शूकर उच्यते । तदाकारम् ।
 देवता हि माहाभाग्ययोगात् तं तमाकारं भजते । अत उपपन्नो रुद्रस्य वराहाकारव्यपदेशः । अहयम्
 अरुपतिर्गैविकर्मा (तु. निघ २, १४) । मन्तारं शत्रून् यज्ञान्वा प्रति कार्दितम् त्वेपम् रूपम् अन्तर्गतप्रत्ययों
 रूपशब्दो द्रष्टव्यः । माहाभाग्ययोगादनेकप्रकारे रूपै रूपवन्तम् । नमसा नमस्कारेण । स्तुत्येत्यर्थः ।
 अथवा नमो हविर्लक्षणमन्त्रम् । तेन निमित्तेन । हविरुपभोक्तुमित्यर्थः । नि ह्यामहे नियमेन ह्वयामः ।
 आहृतश्च सन्नागत्य हस्ते विभ्रत् धारयन् । हस्तधारणेन चात्र^३ तदुत्तरकाळभावि दानं लक्ष्यते ।

१. दीप्तिम् शूको. २. नास्ति अ. ३. नास्ति वि^१ अ^१ कु ल लपं. ४. वस्य वि^१
 लपं; प्रत्यय वि^१. ५. क्षिपति वि^१ अ^१. ६-६. वस्य वयम् वि^१ अ^१. ७. निघट् मै^१. ८. नास्ति कु.
 ९. 'हनामानसुरम् अ. १०० व अ.

दददित्यर्थः । किम् । उच्यते । भेषजा सर्वरोगोपशमनसमर्धान्यौषधानि । वार्याणि वरणीयानि । अत्यन्तोत्कृष्टानीत्यर्थः । कर्म अत्र सुखमुच्यते । वर्म अत्र कवचमुच्यते । शत्रुप्रयुक्तहिंसाप्रतिबन्धसमर्गं च कवचम् । छदिः गृहनामैतत् (तु. निघ ३, ४) । गृहं च अस्मभ्यम् येसत् प्रयच्छतु । भेषजानि च ददातु 'सुखादीनि चेत्यर्थः' ॥५॥

वेङ्कट० दिवः वराहारम्^१ आरोचमानं 'जटिले दीप्तं' श्लाघमानम्^२ नमसा^३ अभिसुखम् आह्वयामः । स देवः हस्ते दधानो वरणीयानि भेषजानि सुखं रक्षां गृहं च अस्मभ्यम् प्रयच्छतु ॥ ५ ॥

मुद्रल० वराहम् वराहारम् उत्कृष्टभोजनम् अल्पम् आरोचमानम् कर्गदिनम् जटाभिर्बुक्तम् तेषम् तैजसा वीष्यमानम् स्वम् निरूपणीयं वेदान्तरधिगम्यम् । एवंभूतं रुद्रम् नमसा इविलक्षणनाम्नेन दिवः शुक्लोकसकाशात् नि ज्ञयामहे नितराम् आह्वयामः । स आहूतो रुद्रः हस्ते स्वकीये बाही वार्याणि सर्वैर्वरणीयानि भेषजा भेषज्यानि रोगशमनहेतुभूतानि विभ्रतं धारयन् अस्मभ्यम् रतोतृभ्यः कर्म आरोचयलक्षणं सुखम् वर्म आयुधानां निवारकं कवचम् छदिः गृहं च येसत् प्रयच्छतु ॥५॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये षष्ठमो वर्गः ॥

इदं पित्रे मरुतामुच्यते वचः स्वादोः स्वादीयो रुद्राय वर्धनम् ।

रास्वा च नो अमृत मर्तभोजनं त्मने तोकाय तनयाय मृळ ॥ ६ ॥

इदम् । पित्रे । मरुताम् । उच्यते । वचः । स्वादोः । स्वादीयः । रुद्राय । वर्धनम् ।

रास्व । च । नः । अमृत । मर्तभोजनम् । त्मने । तोकाय । तनयाय । मृळ ॥ ६ ॥

स्कन्द० रास्व इति मन्थनपुरुषसंयोगात् अमृत इति चामन्त्रणयोगात् 'प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः । इदं पित्रे मरुताम् पितृभूताम् । उच्यते । वचः स्तुतिवचनं स्वादोः प्रीतिकरादपि स्वादीयः^१ स्वादुतरम् । अत्यन्तं मनसः प्रीतिकरमित्यर्थः । कर्मै । रुद्राय । वर्धनम् वृद्धिहेतुः^२ । स्तुतिर्हि देवानां वृद्धिकरी । एतच्छ्रुत्वा रास्व च रातिर्दानकर्मा । चशब्दः समुच्चये । मृळेत्येतदपेक्षञ्च समुच्चयः । 'देहि । निः अस्मभ्यम्^३ हे' अमृत । मर्तभोजनम् 'भोजनम्' (निघ २, १०) इति धननाम । मर्तोपभोग्यं धनम् । त्मने तोकाय तनयाय मृळ मृळ सुखने । सुखं च कुरु । कर्मै । उच्यते । त्मने आत्मन एव मम तोकाय तनयाय । तोकं तनयमित्युभे अपत्यमामनी (तु. निघ २, २) । पुत्रपौत्रभेदेन त्वदुनरुत्ते । पुत्रेभ्यश्च पौत्रेभ्यश्च ॥ ६ ॥

वेङ्कट० मरुताम् पित्रे देवाश्च इदम् अत्यन्तं स्वादुभूतम् वर्धनम्^४ वचः उच्यते । देहि न अस्मभ्यं देव ! मरुतां भोजनम् अन्नम् । आत्मने पुत्राय पौत्राय^५ च प्रसीद ॥ ६ ॥

मुद्रल० इदम् स्तुतिलक्षणम्^६ वचः मरुताम् एकोनपञ्चाशत्सङ्ख्याकालाम् पित्रे जनकाय रुद्राय ईश्वराय उच्यते उच्चार्यते । कीदृशम् । स्वादोः स्वादीयः रसवतो मधुघृतादेरपि स्वादुतरम् अतिशयेन

१-१. नास्ति अ. २. परार्द्धं अं कु. ३-३. "दिलदी" अं वि'. ४. रूपम् अनेयकारे रूपैर्
रूपवन्तं श्लाघं विं अ'. ५. नास्ति विं रूपं. ६-६. प्रत्य.....अ. १-१ मुदितम् कु.
७. "वेतुं अ. ८-८. नास्ति अ. १-१ मुदितम् मूको. ९. वर्धनानम् विं अ'. १०. त्वपुत्राय विं अ';
पुत्राय विं अ'; नास्ति विं कु रूपं. ११. मुतिं मूको.

हर्षजनकमित्यर्थः । वर्धनम् स्तुत्यस्य प्रवर्धकम् । स्तोत्रेण हि देवता इष्टा सती वर्धते । रुद्रस्य च मरुतां पितृत्वम् एवम् आश्रायते — 'पुरा इन्द्रः असुरान् जिगाय । तदानौ दितिः असुरमाता इन्द्रहन-
नसमर्थं पुत्रे कामयमाना तपसा भर्तुः सकाशात् गर्भं लेभे । इमं वृत्तान्तमवगच्छन् इन्द्रो वज्रहस्तः सन् सूक्ष्मरूपो भूत्वा तस्या उदरं प्रविश्य तं गर्भं सप्तधा विभेद । पुनरप्येकैकं सप्तसप्तदशमकरोत् । ते सर्वे गर्भैकदेशा योतेर्निर्गत्यारुदन् । एतस्मिन्नवसरे लीलायै गच्छन्तौ पार्वतीपरमेश्वराधिमान् दृढगतुः । महर्षे' प्रति पार्वती एवमवोचत् । इमे मांस-
खण्डा यथा प्रत्येकं पुत्राः सम्पत्तामेवै त्वया कार्ये अपि चेत् प्रीतिरस्तीति । स च महेश्वरः तान् समानरूपान् समानवयसः समानालङ्कारान् पुत्रान् कृत्वा गौर्यै प्रददौ, तन्नेमे पुत्राः सन्तु' इति । अतः सर्वेषु भारुतेषु सूक्तेषु मरुतो रुद्रपुत्रा इति स्तुयन्ते । रौद्रेषु च मरुतां पिता रुद्र इति । अपि च^१ हे अष्टौ । मरणरहित रुद्र ! मर्तभोजनम् मर्तातां मनुष्याणां भोगपथात्समञ्जम् नः अस्मन्वयम् रास्व प्रयच्छ । तथा त्वने आत्मने । द्वितीयार्थे^२ 'चतुर्थी'^३ । माम् तोकाय लोकं पुत्रम् तनयाय तनयं तत्पुत्रज्ञां मूलं सुखम् ॥ ६ ॥

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उर्ध्वन्तमुत मा न उक्षितम् ।

मा नो वधीः पितरं मोत मातरं मा नः प्रियास्तन्वो रुद्र रिरिपः ॥ ७ ॥

मा । नः । महान्तम् । उत । मा । नः । अर्भकम् । मा । नः । उर्ध्वन्तम् । उत । मा । नः । उक्षितम् ।

मा । नः । वधीः । पितरम् । मा । उत । मातरम् । मा । नः । प्रियाः । तन्वः । रुद्र । रिरिपः ॥ ७ ॥

स्कन्द० मा नः इति पक्षीश्रुतेषोऽप्यतस्सम्बन्धिपदाभ्याहारः । अस्माकं स्वभूतम् महान्तम् । उत मा नः अर्भकम्
अरुपनामैतत् (तु. निघ ३, २*) । अल्पम् । बालमित्यर्थः । मा च नः उर्ध्वन्तम् उक्ष लेचने । सिञ्चन्तम् ।
किम् । सामर्थ्यादितः । रेतस्सेकरमर्थम् । युवानमित्यर्थः । उत मा नः उक्षितम् सिकं गर्भस्थम् । मा
च नः वधीः पितरम् । मा उत मातरम् । मा च नः प्रियाः तन्वः एकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् ।
प्रियं स्वमेव शरीरम् । हे रुद्र ! रिरिपः हिंसीः ॥ ७ ॥

षेडूट० मा^१ अस्माके वृद्धम्, मा च बालम्, मा च रेतः सिञ्चन्तं^२ युवानम्, मा च निधिकम्, मा च
नः वधीः पितरम्, मा च मातरम्, ^३मा च अस्माकम्^४ प्रियाणि अङ्गानि रुद्र ! हिंसीः ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे रुद्र ! नः अस्माकं मध्ये महान्तम् वृद्धम् मा वधीः मा हिंसीः । उत अपि च नः अस्माकम्
अर्भकम् बालम् मा हिंसीः । तथा नः अस्माकं मध्ये उर्ध्वन्तम् सेकारं मध्यवयस्कं युवानम् मा वधीः ।
उत अपि च नः अस्माकम् उक्षितम् गर्भरूपेण स्त्रीषु निधिकम् अपत्यम् मा वधीः । तथा नः
अस्माकम् पितरम् जनकम् मा वधीः । उत अपि च मातरम् जननीम् मा वधीः । तथा नः अस्माकम्
प्रियाः स्नेहविषयाः तन्वः शरीराणि हे रुद्र ! मा रिरिपः मा हिंसीः ॥ ७ ॥

१. महेश्वरा मै. २. नास्ति सूको. ३. नास्ति विं लयं. ४. सिञ्चते विं अं. ५. ५. नास्ति
विं अं. ६. *नि मा विं अं.

मा नस्तोके तनये मा न आर्यो मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रिरिषः ।
वीरान् मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तः सदमिन् त्वा हवामहे ॥ ८ ॥

मा । नुः । तोके । तनये । मा । नुः । आर्यो । मा । नुः । गोषु । मा । नुः । अश्वेषु । रिरिषः ।
वीरान् । मा । नुः । रुद्र । भामितः । वधीः । हविष्मन्तः । सदम् । इत् । त्वा । हवामहे ॥ ८ ॥

स्कन्द० लोके इत्यादी द्वितीयाधे सप्तमी । मा अस्माकं लोके तनये पुत्रांश्च पौत्रांश्च । मा च नः आर्यो ।
आर्य इति मनुष्यनामसु (तु. लिप २, १) पाठाद् आधुयन्दीत्यत्र मनुष्यवचनः । परिचारकमनुष्यार्त् । मा
च नः गोषु वाः । मा च नः अध्वान् रिरिषः । वीरान् स्वभ्रातृपुत्रसूतीन् । मा नः हे रुद्र ! भामितः । भाम
कोशे । रुद्रः वधोः । कस्मात् । उच्यते । यस्मात् हविष्मन्तः हविषा संयुक्ताः । सदम् इति सदस्यस्यः
सदस्यस्य पर्यायः । इच्छन्द एवाधे । सदैव त्वा हवामहे । यागाय स्वां वयमाह्वयामः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० मा अस्माकं पुत्रे तस्युत्रे च, मा च अन्वमिन् मदीये पुरुषे मा नः गोषु, मा च अस्माकम्
अश्वेषु हिंसोः । मा चास्माकम् समर्थान् रुद्रः वधोः हविष्मन्तः सदैव त्वा
वयम् हवामहे ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे रुद्र ! नः अस्माकं श्रेष्ठादिविषये मा रिरिषः मा हिंसोः । लोकः पुत्रः तनयः तदपुत्रः । आधुः
पुत्रपौत्रव्यतिरिक्तो बोधसदीयो मनुष्यस्त्वस्मिन् गोषु पशुवादिषु अश्वेषु च मा रिरिषः हिंसो
मा कृपाः । तथा हे रुद्र ! वीरान् विक्रान्तान् औषोपेतान् नः अस्मदीयात् भामितः रुद्रः
सन् मा वधोः मा हिंसोः । वधं च हविष्मन्तः हविर्भिर्युक्ताः सन्तः सदम् इत् सदैव त्वा त्वा
हवामहे आह्वयामहे ॥ ८ ॥

उप ते स्तोमान् पशुपाइवाकर्तुं रास्वा पितर्मरुतां सुन्नमस्मे ।
भद्रा हि ते सुमतिर्मृळयत्तुमाथा वयमव इत् ते वृणीमहे ॥ ९ ॥

उप । ते । स्तोमान् । पशुपाः । इव । आ । अकर्तुम् । रास्व । पितुः । मरुताम् । सुन्नम् । अस्मे इति ।
भद्रा । हि । ते । सुमतिः । मृळयत्तुमा । अथ । त्वयम् । अर्चः । इत् । ते । वृणीमहे ॥ ९ ॥

स्कन्द० उप इत्युपसर्गः आ अकर्तुम् इत्याख्यातेन सम्बन्धवितन्वः । ते तव स्तोमान् । पशुपाः इव
तथा पशुपालः पशून् विहितान् सतः एकीकृत्य ग्रामस्थात्मनो वा समीपे करोति । एवमुवाकर्तुं
भवतः समीपे कृतवान् इत् । भवत्सन्धिषु सर्वान् उच्चारितवानित्यर्थः । एतन् ज्ञान्वा रास्व
देहि । हे पितुः मरुताम् । सुन्नम् सुखमस्मभ्यम् । किञ्च भद्रा हि यस्मात् भद्रा कल्याणी
ते तव सुमतिः शोभनानुमहारिका दुद्धिरस्मासु मृळयता अस्माकमतिशयेन सुखकरा । अथ
एतस्मात् कारणात् वयम् अतः पाकनम् । इत् शब्दस्तु पदपूरणः । ते तव सम्बन्धिषु वृणीमहे
प्रार्थयामः । आत्मानं पाल्यमानमिच्छाम इत्यर्थः ॥ ९ ॥

१. परिचारकमनुष्यवचनः कु. २. नास्ति अ. ३. अस्मान्त्वस्मिन् विं अ. ४. आतः विं अ.
५. नास्ति विं अं रूपं. ६. शक्ति मूको.

वेङ्कट० यथा गोपः^१ प्रातः समर्पितान् पशून् सायम् उपाकरोति^२ एवम् अहम् तुभ्यम् स्तोमान्
 'उप आ अकरम्'^३ । देहि महताम् पितः^४ सुखम् अस्मभ्यम् । भवतीषा हि ते सुमतिः सुखपितृत्तमा ।
 वयम् तव रक्षणम् एव इणीमहे ॥ ९ ॥

मुद्रल० स्तोमान् स्तुतिरूपान् मन्वान् ते तुभ्यम् उप आ अकरम् उपाकरोमि । इष्टान्त । पशुपाः
 इव यथा पशूनां पाळयिता गोपः प्रातःकाले स्वस्मै समर्पितान् पशून् सायंकाले स्वामिभ्यः
 प्रत्यर्पयति, एवं त्वत्सकानाम् कृष्यान् स्तुतिरूपान् मन्वान् स्तुतिसाधनतया तुभ्यं प्रत्यर्पयामीत्यर्थः ।
 हे महतां पितः । महत्संज्ञायां देवानाम् उत्पादक रुद्रः^५ अस्मै अस्मभ्यम् सुप्तम् सुखम् रास्य
 देहि । अपि च ते त्वदीया सुमतिः कल्याणी बुद्धिः सुखयत्ना अतिशयेन सुखपितृत्तमा ।
 अत एव भद्रा भवतीषा हि अस्मादेव तस्मात् अथ अनन्तरम् वयं ते त्वदीयम् अयः
 रक्षणम् इणीमहे सम्भजामहे । इत् पुरणम् ॥ ९ ॥

आरे ते गोघ्नमृत पुरुषं क्षयद्वीर सुघ्नमस्मे ते अस्तु ।

मृदा च नो अधि च बृहि देवाधा च नः शर्म यच्छ द्विवर्हीः ॥ १० ॥

आरे । ते । गोऽघ्नम् । उत । पुरुषऽघ्नम् । क्षयत्, ऽवीर । सुघ्नम् । अस्मे इति । ते । अस्तु ।

मृदा । च । नः । अधि । च । बृहि । देव । अधि । च । नः । शर्म । यच्छ । द्विऽवर्हीः ॥ १० ॥

स्कन्द० अस्तिस्वयं चान्तिमात्रयाते प्रथमपादेश्चनुपकथ्यम् । आरे अस्तु वृरे अस्मलो भवतु ।
 ते तव । पडोभुतेर्बळे रूपं वेति शेषः । गोघ्नम् गवां हन्तु । उत पुरुषघ्नम् पुरुषाणां हन्तु^६ ।
 हे क्षयद्वीर ! वीराणामपि शत्रूणामभिगन्तः । स्वर्षा वा वीराणामभिप्रेतेषु स्वानेषु
 निवासयितः । सुघ्नम् सदेव बळे रूपे वा इति शेषः । ते^७ तव तदेव अस्मे अस्तु । किञ्च
 मृदा च सुखम् च नः । अधि च उपरि च बृहि देव ! आज्ञापय च पद्यदस्माभिः
 कर्तव्यमित्यर्थः । अथ च आश्रयदोऽत्र अपि कथ्यार्थे । अपि च नः शर्म गृहम् यच्छ
 प्रयच्छ । द्विवर्हीः बृहिवृष्यर्थः । इयोर्वधयिता यदुः श्लोतुश्च द्विवर्हीः । अथवा इयोः स्वानयोः
 प्रवृद्धो द्विवर्हीः । कतमयोर्द्वयोः । यत्सङ्ग्रामयोर्वा वीर्येण, मध्यमोत्तमयोर्वा रूपेण । रुद्रो हि
 मध्यमस्वामीयः सन् आप्रवृद्धो दिव्यादित्यात् शक्नोति प्रभूतान् रसान् प्रतिमहीतुम् ।
 अत्यन्तरिक्षे आप्रवृद्धः शक्नोति च वधयितुम् । अत उपपन्नसत्त्व वृद्धत्तम् । तस्मिन्भनश्च
 द्विवर्हीः इति स्वपदेणः । प्रत्यक्षकृतश्रायं मन्त्रः, द्विवर्ही इति च नामन्त्रणम् । अतो यत्पच्छन्द-
 वध्याहृत्यैकवाक्यता नेया । यस्त्वं द्विवर्हीः स ह्ये शर्म यच्छेति ॥ १० ॥

वेङ्कट० वृरे तव गोहननम् अपि च पुरुषहननम् । क्षयद्वीर ! सुखम् अस्मानु तव अस्तु ।
 सुखम् च अस्मान् । अपि च अस्मान् बृहि देव ! । अथ च सुखम् प्रयच्छ अस्मभ्यम्, इयोः
 स्वानयोः परिवृद्धः ॥ १० ॥

१. गोपः ल. २. उपाक० वि^१ अ^१. ३. उपाक० वि^१ लर्प. ४. 'न्ति किं तर्हि अ.
 ५. नास्ति कु. ६. नास्ति ल वि^१ अ^१.
 ७. १०५

मुद्रल० हे अयद्वार। क्षणितसर्वशत्रुजनं रुद्र! ते त्वदीयम् गोपम् यत् गोहननम् उत अपि च पुरुषग्रम् पुरुषहननं तदुभयम् अरे वरेऽस्मत्तो विप्रहृष्टदेवो भवतु । अस्मे अस्मानु ते त्वदीयम् सुप्तम् सुखम् अस्तु भवतु । अपि च नः अस्माकम् मूळं सुखसिद्धयर्थं प्रसन्नो भव । हे देव! द्योतमान रुद्र! नः अस्मान् अपि वृत्ति च । अभिवचने पक्षपातेन वचनम् 'आज्ञाप्यामाधिरूपात्' (तै २, ५, ११, १) इति वधा । अथ च जय अनन्तरं च द्विवर्षाः द्वयोः स्थानयोः पृथिव्याम् अन्तरिक्षे च परिहृष्टः स्वामी स त्वम् नः अस्मभ्यम् यमं सुखम् यच्छ देहि ॥ १० ॥

अवोचाम् नमो अस्मा अवस्यवः शृणोतु नो हवै रुद्रो मरुत्वान् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामर्दितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

अवोचाम् । नमः । अस्मै । अवस्यवः । शृणोतु । नः । हवैम् । रुद्रः । मरुत्वान् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अर्दितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

स्कन्द० अवोचाम् उक्तवन्तो वयम् नमः नमस्काररूपं स्तुतिलक्षणे 'वचः अस्मै' रुद्राय अवस्यवः पालनकामाः । एवं ज्ञात्वा शृणोतु नः हवै रुद्रः मरुत्वान् मरुद्भिः स्वसत्तैः सहितः । तत् नः मित्रः इत्याद्युक्तायम् (ऋ १, १४, १६ द्र.) ॥ ११ ॥

वेङ्कट० उक्तवन्तो वयम् नमस्कारम् अस्मै रक्षणेच्छवः । सोऽयमाह्वानम् शृणोतु रुद्रः मरुद्भिः सहितः ॥ ११ ॥

मुद्रल० अवस्यवः अवः अहम् इच्छन्तो वयम् अवोचाम् एतत् सूक्तरूपं स्तोत्रमवादिष्व । अस्मै रुद्राय नमः नमस्कारोऽस्तु । मरुत्वान् मरुद्भिः स्वकीयैः पुत्रैर्युक्तः रुद्रः च नः अस्माकम् हवम् आह्वानम् शृणोतु स्वीकरोतु । यद् अस्माभिरुक्तम् नः अस्मदीयं तत्सर्वम् मित्रादवः पृष्ट देवताः ममहन्ताम् पूजयन्तु । उत-तद्व्योऽप्यर्थे ॥ ११ ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमोऽध्याये षष्ठो वर्गः ॥

[११५]

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्रा घात्रापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्थुर्पञ्च ॥ १ ॥

चित्रम् । देवानाम् । उत । अगात् । अनीकम् । चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः ।

आ । अप्राः । घात्रापृथिवी इति । अन्तरिक्षम् । सूर्यः । आत्मा । जगतः । तस्थुर्पञ्च । च ॥ १ ॥

स्कन्द० 'अथ सौर्यमुत्तरम्' । चित्रम् विचित्रं पूज्यं वा ज्योतिः उत अगात् उदितम् । किरूपम् । उच्यते ।

देवानाम् रदमीनाम् अनोकम् समूहम् । रक्षिसमूहरूपमित्यर्थः^१ । चक्षुः चक्षुःस्थानीयञ्च
मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः । मित्रादिग्रहणे^२ चात्र प्रदर्शनार्थं द्रष्टव्यम् । देवानां मनुष्याणामन्येषाञ्च
प्राणिनामित्यर्थः । उद्गम्य च आ अग्राः प्रा पूरणे । आपूरयति धावापृथिवी च अन्तरिक्षम् च ।
केन । सामर्थ्याद्भिः । कतमदिदम् ईदृशं ज्योतिः । उच्यते । योऽयम् सूर्यः^३ आत्मा जगतः
तत्पुत्रः च अङ्गमस्य स्वावरस्य च आत्मभूतः सर्वानुपवेधित्वात् ॥ १ ॥

वेङ्कट० चापनीयम् देवानाम् उन् अगात् अनोकम् सङ्घः^४ । आदिरथे हि सर्वे देवा वसन्ति । तदिदम्
मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः प्रकाशकम्^५ । अपि वा चक्षुर्भूतम् । आपूरयत्^६ धावापृथिवी^७ च अन्तरिक्षम्
च महत्त्वेन । सूर्यः आत्मा अङ्गमस्य स्वावरस्य च^८ जीवभूतः ॥ १ ॥

मुद्रल० 'चित्रम्' इति षड्चं दशमं सूक्तम्^९ । कुस्त ऋषिः^{१०} । विष्टुप् छन्दः^{११} । सूर्यो देवता^{१२} ।

देवानाम् दीप्यन्तीति देवा रश्मयः तेषाम् अनोकम् समूहरूपम् चित्रम् आश्रयंकरं सूर्यस्य
मण्डलम् उद् अगात् उच्चाचलं प्राप्तमासीत् । कीदृशम् । मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः च । उपलक्षणमेतत् ।
एतदुपलक्षितानां जगताम् चक्षुः प्रकाशकं चक्षुरिन्द्रियस्थानीयं वा । उदये प्राप्य च धावापृथिवी
दिवं पृथिवीम् अन्तरिक्षम् च आ अग्राः स्वकीयेन तेजसा समन्ताद् आपूरयत् । ईदृग्भूतो
मण्डलान्तर्वेदी सूर्यः अन्तर्बलितया सर्वस्य प्रेरकः परमात्मा जगतः अङ्गमस्य तत्पुत्रः स्वावरस्य
च आत्मा स्वरूपभूतः । स हि सर्वस्य स्वावरवङ्गमात्मकस्य वर्गस्य कारणम् । कारणान् कार्य
नातिरिच्यते ॥ १ ॥

सूर्यो देवीमुषसं रोचमानानां मर्यो न योषामभ्येति पृश्वात् ।

यत्रा नरो देव्यन्तो युगानि वितन्वते प्रति भद्राय भद्रम् ॥ २ ॥

सूर्यः । देवीम् । उपसम् । रोचमानानाम् । मर्यः । न । योषाम् । अभि । एति । पृश्वात् ।

पत्रे । नरः । देव्यन्तोः । युगानि । वितन्वते । प्रति । भद्राय । भद्रम् ॥ २ ॥

स्कन्द० सूर्यः देवीम् उपसम् रोचमानानाम् दीप्यमानानाम् । मर्यः न योषाम् यथा कश्चित् मनुष्यः कश्चित्
स्त्रियं यातीति पश्चादभिगच्छति, एवम् अभि एति अभिगच्छति पर्यात् । उपस्युदितानां पश्चादुदेतीत्यर्थः ।
कस्मिन् काले । उच्यते । यत्र नरः मनुष्याः देवमन्तः देवमिममेव सूर्यं वष्टुमिच्छन्तः । युगानि
वितन्वते युगशब्दः कालवचनः सामर्थ्याद्भागिहोत्रकालेषु वर्तते, प्रतीत्येतेन सम्बध्यते । भागिहोत्रकालान्
प्रति भागिहोत्रकालेषु वितन्वते विततं कुर्वन्ति । भद्राय तत्फलदाय भद्रम् भागिहोत्रलक्षणं कर्म । यदा
स्वेषु कालेषु मनुष्या भागिहोत्रं वृद्धति तदा सूर्यं उपसं पश्चादभ्येतीति समस्तार्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० सूर्यः देवीम् उपसम् दीप्यमानानाम् मनुष्यः इति स्त्रियम् पश्चात् अभि गच्छति^{१३} । यस्याम् उपसि

१. 'रक्षिस' अ. २. मित्रम् अ. ३. सूर्यो नाम अ. ४. सङ्घं कु. ५. प्रकाशकं विं लपं.
६. आपूरय ल अं विं^{१३}; परयति ल बोधः. ७. नास्ति विं अं. ८. नास्ति मे. ९. 'पु उगोरथे
शुद्धित उदितशब्दमादिधित्यर्थः अ. १०. यथा सूक्तो. ११. 'च्छसि विं अं; अपि गच्छति विं लपं.

अनुष्या देवान् कामयमाना अग्निहोत्रादीनि कर्माणि इति वितन्वते । भद्रम् च भद्राय कुर्वन्ति, यद्वा कर्षणार्थं युगानि युजन्तीति ॥ २ ॥

मुद्रल० सूर्यः देवीम् दामादिगुणयुक्ताम् रोचमानाम् उपसम् परपार अभि एति उपसः प्रादुर्भावानन्तरम् अभिलक्ष्य गच्छति । इटान्तः । सूर्यः न योषान् यथा कश्चित् मनुष्यः शोभनावयवां गच्छन्तीं युवति स्त्रियं सततम् अनुगच्छति तद्वत् । यत्र यस्याम् उपसि जातावाम् देवन्तः शीतमानं सूर्यं यष्टुमिच्छन्तः^१ सः यज्ञस्य नेतारः यज्ञमानाः युगानि कर्तव्यानि कर्माणि वितन्वते विस्तारयन्ति । ताम् उपसम् अनुगच्छन्तीत्यर्थः । एवंविधम् भद्रम् कर्षणं सूर्यं प्रति भद्राय कल्याणरूपाय कर्मफलाय स्तुम इति शेषः ॥ २ ॥

भद्रा अश्वा हरितः सूर्यस्य चित्रा एतग्वा अनुमाधासः ।

नमस्वन्तो दिव आ पृष्ठमस्थुः परि द्यावापृथिवी यन्ति सुद्यः ॥ ३ ॥

भद्राः । अश्वाः । हरितः । सूर्यस्य । चित्राः । एतग्वाः । अनुमाधासः ।

नमस्वन्तः । दिवः । आ । पृष्ठम् । अस्थुः । परि । द्यावापृथिवी इति । यन्ति । सुद्यः ॥ ३ ॥

स्कन्द० भद्राः अश्वाः इयाः हरितः^१ हरितवर्णाः सूर्यस्य स्वभूताः चित्राः । एतग्वाः 'एतग्वाः' (तु. निघ १, १४) इति अश्वनामान्यत्र, इह स्वधेनौ पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् कियाशब्दः । अतीतेष्वहस्तु गतस्यैव^२ मार्गस्य गन्तार इत्यर्थः । अनुमाधासः मदतिरचैतिकर्मा (तु. निघ ३, १४) । अनुपदस्थाः । नमस्वन्तः पूजयन्तः सूर्यम् दिवः पृष्ठम् उपरिभागम् आ अस्थुः आतिष्ठन्ति । आस्थाप च द्यावापृथिवी उभे अपि परि यन्ति परिगच्छन्ति^३ सद्यः समान एवाहनि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० मज्जनीषाः अश्वाः हरिन्नामधेयाः सूर्यस्य चित्रवर्णाः^४ । 'एतग्वाः' इति च अश्वनाम । स्तुत्या अनुमोदनीषाः प्रह्लाभवन्तः दिवः पृष्ठस्थानीयमादित्यम् आ तस्थुः । ततः द्यावापृथिव्यौ परिगच्छन्ति^५ सद्यः एव ॥ ३ ॥

मुद्रल० भद्राः कल्याणाः । अश्वाः एतग्वाः इत्येतदुक्तप्रश्वनाम् । तत्रैकं कियापरं योजनीयम् । अश्वाः सुग्वाः हरितः इतारः चित्राः विचित्रावयवाः अनुमाधासः अनुक्रमेण सर्वे स्तुत्या मादनीषाः । एवंभूताः सूर्यस्य एतग्वाः अश्वाः नमस्वन्तः अस्माभिर्नमस्वमानाः सन्तः दिवः अन्तरिक्षस्य पृष्ठम् उपरिप्रदेशं पूर्वभागलक्षणम् आ अस्थुः आतिष्ठन्ति । आस्थाप च द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सद्यः तदानामेव एकेनाह्ना परि यन्ति परितो गच्छन्ति । व्यापनुषन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

तत् सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्वा कर्तोर्भित्तं सं जंभार ।

यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥ ४ ॥

१. 'यन्ति कु. २. 'प्रह्ला' मै. ३. नास्ति मूको. ४. नास्ति कु. ५. नास्ति अ.
६. 'वर्णं वि' लणं ७. 'यन्ति कु.

तत् । सूर्यस्य । देवत्वम् । तत् । महित्वम् । मध्या । कर्तोः । विज्ञातम् । सम् । जभार ।
यदा । इत् । अयुक्त । हरितः । सधस्तात् । आत् । रात्री । वासः । तनुते । सिमस्मै ॥ ४ ॥

स्कन्द० तत् सूर्यस्य देवत्वम् तत् च महित्वम् महत्त्वम् तच्छब्दाश्चच्छब्दोऽध्याहृतव्यः । अत् मध्या मध्ये कर्तोः
कर्मनामैतत् (तु. निप २, १) । कृत्यादेः कर्मणः । अपरिसमासेष्वेव प्रारब्धेषु कर्मस्वित्त्वर्थः । 'विततम्
जात्मीयं' रश्मिजालम् यम् जभार क्षणमेवैव संहरति । महत्त्वाद्दीप्तमत्वन्तदुरुपसंहारं नान्यः सूर्योत् क्षणे-
मेकैव संहरति शक्नोतीत्यर्थः । कदा पुनरुपसंहारः । उच्यते । यदा इत् अयुक्त इच्छब्दः पदपुरणः ।
यदास्तमयादनन्तरमुत्तरेण^१ मरुं गन्तुं युक्ते हरितः स्वानइवान् । ३ । उच्यते । सधस्तात् सह
तिष्ठन्ति यथाथाः स^२ सधस्थो रथ इहाभिप्रेतः । ससम्बन्धे चैषा पञ्चमी । सर्वेषामन्धानां 'सहस्थानभूते
आत्मीये रथ इत्यर्थः^३ । आत् तदैव^४ च रात्री वासः वासश्चाब्दोऽयं क्रियाशब्दो वा^५ वस आच्छादन
इत्यस्य वस्त्रवचनो वा । सामर्थ्याच्च कृष्णं वास आत् नान्यत् । तत्सारुण्याच्च तमसि प्रयुज्यते ।
कृष्णस्य जगत् आच्छादयितुं कृष्णवासस्सरूपं वा तमः तनुते विस्तारयति । सिमस्मै सिमेति
सर्वेषांथः । ससम्बन्धे चैषा चतुर्थी । सर्वस्मिन् जगति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तत् सूर्यस्य ऐश्वर्यम् तत् महत्त्वं यत् मध्ये कर्मणः विततम् तत् कर्मास्तेवन्तं^१ सूर्यं इष्ट्वा
कर्मकरः^२ 'संहरति'^३ । यदा एवायम् अन्धान् प्रातर्गमनाय रथे^४ विनोचयति तत्र नियुक्तवन्तरमेव
रात्री^५ सर्वस्मै वासः^६ तनुते अहर्दृग्गमयति । यदा^७ रथात् यदा अन्धान् विनोचयति अनन्तरम् एव
रात्रौ वासःसदशम्^८ अन्वकारं विकरोति^९ ॥ ४ ॥

मुद्गल० सूर्यस्य सर्वेष्वेवकस्यादित्यस्य तत् देवत्वम् ईश्वरत्वम् महित्वम् माहात्म्यञ्च तत् एव । तच्छब्द-
श्रुतेर्वच्छब्दोऽध्याहार्यः । अत् कर्तोः कर्मनामैतत् । प्रारब्धापरिसमाप्तस्य कृत्यादिलक्षणस्य कर्मणः
मध्या मध्ये अपरिसमाप्त एव तस्मिन् कर्मणि विततम् विस्तीर्णं स्वकीयं रश्मिजालम् जस्तंगच्छन्
सूर्यः सम् जभार अस्मान् लोकात् स्वात्मन्युपसंहरति । अपि च इत् जवधारणे । यदा इत्
यस्मिन्नेव काले हरितः रसहरणशीलान् स्वरश्मीन् सधस्थात् सहस्थानात् अस्मात् पार्थिवालोकात्
आदाय अयुक्त अन्यत्र संयुक्तान् करोति । आत् अनन्तरमेव रात्रौ निशा वासः आच्छादयितुं तमः
सिमस्मै सर्वस्मिन् लोके तनुते विस्तारयति ॥ ४ ॥

तन्मित्रस्य वरुणस्वाभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते द्यौरुपस्थं ।

अनन्तमन्यद् रुशदस्यु पाजः कृष्णमन्यद्हरितः सं भरन्ति ॥ ५ ॥

तत् । मित्रस्य । वरुणस्य । अभिऽचक्षे । सूर्यः । रूपम् । कृणुते । षोः । उपऽस्थे ।

अनन्तम् । अन्यत् । रुशत् । अस्य । पाजः । कृष्णम् । अन्यत् । हरितः । सम् । भरन्ति ॥ ५ ॥

१-१. नास्ति अ. २-२. क्षणेमेवैवापि कु. ३. मयागन्तं कु. ४. नास्ति अ. ५-५. स्थानभूत जालीयो
रथो मन्वतीत्यर्थः अ. ६. तदेव अ. ७. नास्ति कु. ८. तं वि' अ'. ९. नास्ति वि' अ'. १०. कराः
वि' लक्ष्यं. ११. 'रश्मि' लक्ष्यं वि'. १२. रथात् वि' अ' लक्ष्यं. १३. रात्रिः कु. १४. वासं कु वि'
अ'. १५. यदा वि'. १६. वसः वि' लक्ष्यं. १७. करोति अ' कु; अपि क' वि'; विकरोति वि' अ'.

स्कन्द० स्कन्ददाद् योऽयार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यदिदे प्रातः प्रागुदवाद् दीप्तिर्वर्जितं प्रकाशमात्रसम्बद्धम् तत् मित्रस्य वरुणस्य मित्रवरुणग्रहणमत्र प्रददीनार्थं द्रष्टव्यम् । देवानां मनुष्याणां मन्थेषां च प्राणिनाम् । अभिचक्षे अभिदर्शनाय । सूर्यः आत्मनः रूपम् कृणुते करोति । योः उपस्थे दिवः समीपे । शूलोकस्य पूर्वमिन्द्रं प्राणत इत्यर्थः । अनन्तम् अन्यत् अन्यत् मध्येऽहः अनन्तमत्यन्तमहत् । दशत् अत्यन्तदीप्तम् अस्य सूर्यस्य पात्रः बलनामैतत् (तु. निघ. २, ९) । सामान्यान्तान्तर्णीतमत्वर्थम् । बलवत् । अत्यन्ततीव्रत्वाद् दुरभिभवमित्यर्थः । कृष्णम् अन्यत् अपि समीककृष्णमस्य स्वरूपम् । हरितः अश्वाः सम् भरन्ति मेरुमुखरेण सूर्यं नयन्तः प्रकल्पयन्ति । मेरुणा हि व्यवधायमानः सूर्यनामः करोति । अवलल्यैव देशान्तरस्थस्य तद्रूपमिति न्यपदिश्यते । मेरुणा च व्यवधानं सूर्यस्याज्ञाः कुर्वन्ति । अत एतदुच्यते — कृष्णमन्यद्वरितः सं भरन्तीति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तत्^१ मित्रावरुणयोः अहोरात्रयोः दर्शनाय^२ सूर्यः रूपम् करोति दिवः उपस्थे कन्तरिक्षे । तस्य अपर्यन्तम् अन्यतरतः स्थितम्^३ श्वेतम् तेजः रश्मयः सम् भरन्ति कृष्णम् च अन्यत् अन्यकारम् इति । अह्नि भेत्ते तेजः सम् भरन्ति रात्रौ अन्वकारम् । दि इधसी सतती वस्त एकः केशी विश्वा भुवनानि विद्वान्^४ (तै. ३, २, २, २) इत्यध्वर्यूणां मन्त्रः ॥ ५ ॥

मुद्गल० तत् तदानीम् उदयसमये मिदस्त वदणस्य पृथग्भवोपलक्षितस्य सूर्यस्य जगतः अभिचक्षे आभिसुलयेन प्रकाशनाय^५ योः नभसः उपस्थे उपस्थाने मध्ये सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता रूपम् सर्वस्य निरूपकं प्रकाशकं तेजः कृणुते करोति । अपि च अस्य सूर्यस्य हरितः रसहरणशीला रश्मयो हरिद्वर्णाः अश्वा^६ वा अनन्तम् अवसानरहितं कृष्णस्य जगतो व्यापकम् दशत् दीप्यमानं श्वेतवर्णम् पात्रः अतिबलस्यापि नैशस्य^७ तमसो तिवारणे समर्थम् अन्यत् तमसो विलक्षणम् तेजः सम् भरन्ति अहनि स्वकीयागमनेन निष्पादयन्ति । तथा च कृष्णम् कृष्णवर्णम् अन्यत् तमः स्वकीयागमनेन रात्रौ । अस्य रश्मयोऽप्येवं कुर्वन्ति, किमु वक्तव्यं तस्य माहात्म्यमिति सूर्यस्य स्तुतिः ॥ ५ ॥

अद्या देवा उदिता सूर्यस्य निरंहसः पिपृता निरवधात् ।

तत्रो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ६ ॥

अथ । देवाः । उतऽर्हता । सूर्यस्य । निः । अंहसः । पिपृता । निः । अवधात् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । मामहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ६ ॥

स्कन्द० सौर्यत्वात्स्या अचः देवा इह रश्मय उप्वन्ते, नान्ये । अथ हे देवाः ! सूर्यस्य रश्मयः ! सूर्यस्य उदिता सूर्योदयवेलायाम् एत्रं अंहसः पाशाद्वर्माकृष्यात् निः पिपृता पू पाहन्तपूरणयोरित्यस्य छान्दसं हस्वरवम् । निश्रयेन पालयतास्मान् । न च केवलार्हसः । किं तर्हि । निः अवधात् अवधं गार्हितमुच्यते । अन्यस्मादपि गह्रात् निश्रयेनैवास्मान् पालयत । तत् नः मित्रः इत्याहुत्कार्यम् (अ. १, १४, १६. द.) ॥ ६ ॥

१. 'श्वीवेदान्तर्णीतमत्वर्थः' अ. २-२. नास्ति अ. ३. तं वि' अ'. ४. नास्ति वि' अ'. ५-६. रश्मयमन्यतरत्विधत् कुः 'तरत्विधत् अ' वि' अ'. ७. नास्ति सूको. ८. नैशा सूको. ९. विश्वश्रुं सूको. १०. नास्ति कु.

वेङ्कट० अथ देवाः । 'सूर्यस्य उदये' सरवस्नान्' दारिद्र्याच्च पापाच्च निःशरवत् । तत् नः इति ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे देवाः ! द्योतमानाः सूर्यरश्मयः ! अथ अस्मिन् काले सूर्यस्य आदित्यस्य उदिता उदितौ उदये सति इतस्ततः प्रसरन्तो यूयम् अस्मान् अंशमः पापात् अवघारं' गर्हणाच्च निः पिपृत निःशुन्य पाहयत । यदिदमस्माभिदकम् नः अस्मदीयम् तत् मित्रादयः षड् देवताः ममहन्ताम् पूजयन्तु अनुमन्यन्ताम् । रक्षन्तिवति यावत् । उत समुच्छये ॥ ६ ॥

इति प्रथमाहके अष्टमाध्याये सप्तमो वर्गः ॥

इति प्रथमे मण्डले षोडशोऽनुवाकः ॥

[११६]

नासत्याभ्यां बृहिरिव प्र वृञ्जे स्तोमां इयम्यभ्रियेव वातः ।

यावर्भगाय विमदाय जायां सेनाजुवां न्यूहतु रथेन ॥ १ ॥

नासत्याभ्याम् । बृहिरिव । प्र । वृञ्जे । स्तोमान् । इयमि । अभ्रियाऽइव । वातः ।
यो । अर्भगाय । विमदाय । जायाम् । सेनाऽजुवां । निऽकृहतुः । रथेन ॥ १ ॥

स्कन्द० 'कलीषान् देवैतमसो नासत्याभ्यामिति स्मृतः' । कलीषानाम् दीर्घतमसः पुत्रः 'नासत्याभ्याम्' इत्यतः परम् ऋषिः स्मृतः । अत्र ऋषिः अथमा पारुण्येपात् । 'पञ्चाश्रनानि सूक्तानि' । पञ्चैतानि सूक्तानि अश्विदेवत्यानि । नासत्याभ्याम्' अश्विनोरेको नासत्यनामा, इक्षनामापरः । साहचर्यात्वन्यतरनाम्नापि सर्वत्रोभयोरभिधानम् । न वा असत्यौ सत्यावेव नासत्यौ । तादृष्ये चात्र चतुर्थौ । नासत्यचोरथार्थः । बृहिरिव प्र वृञ्जे वृञ्जतिरिह संस्कारार्थः । यथा कश्चिद्वेदिस्तरणार्थं बृहिः संस्करोति तद्वत् संस्करोमि स्तोमान् । संस्कृत्य च' इयमि इयतिरत्र सामर्थ्यादन्तर्णीतण्यर्थः । गमयामि । उच्चारणेन प्रेरयामीत्यर्थः । कथम् । अभ्रियेव वातः 'समुद्राद्वा घः' (पा ४, ४, ११८) इत्येवमयं समूहे घप्रत्ययः । द्वितीयाद्यहुवचनस्य चाकारः । अत्रसमूहानिव वातः । यौ किं कृतयन्तौ । उच्यते । नौ अर्भगाय विमदाय जायाम्' अर्भकमित्यल्पनाम (तु. या ३, २०) । तस्य पर्यायोऽर्भकवद् । कै मे शब्दे । अग्न्यर्थं योऽल्वम् 'अग्निमीळे भुजां यविष्ठम्' (ऋ १०, १०, २) इति सूक्तद्वयमात्रमगायत् । अल्पाया वा भार्याया गन्ता सोऽर्भगः । तल्पाभंगस्य विमदस्य ऋषेरथार्थः । तस्मैव भार्याम् । सेनाजुवां सेनया सह गन्ता । स्वसेनापरिवृत्तेनेत्यर्थः । न्यूहतुः तद्गृहं प्रति न्यूहयन्ती स्वेन रथेन । एतत् कुत्सेनाप्युक्तम्—'यामिः पञ्चोः' (ऋ १, ११२, १९) इति । इतिहासश्चास्यास्माभिः तत्रैव कथितः । सर्वत्र चात्र यत् कुत्सेन कथितं तस्यैतिहासः' तत्र पृथावगन्तव्यः ॥ १ ॥

वेङ्कट० कलीषान् देवैतमस उशिकप्रसृतः । यथा कश्चित् यजार्थं बृहिः प्रवृत्तौ एवम् अहम् स्तोमान्

१-१. एयोर् वि' अ'. २. 'रमाद वि' अ'. ३. नास्ति कु. ४. निरव' सूको. ५. नास्ति सूको. ६. हासि सूको. ७. 'गन्तव्ये कु. ८. 'वृत्तः वि' अ'.

अन्यूनान्तरिकं सुष्ठु करोमि । स्तोमान् प्रेरयामि अन्नसमुदान् इव वातः । यौ वाताय^१ विमराम
 ऊवभाषाय स्वगृहं प्रतिगच्छते^२ । शत्रुभिः अभिमृताय तदीयान् भाषाम् सेनां प्रति गच्छतां^३
 रथेन तद्गृहम् प्रति न्यूहतुः । 'याभिः पत्नीर्विमदाय' (अ. १, ११२, १९) इति कुत्सः ॥ ३ ॥

सुष्ठुल० असदशे अनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र 'नासत्याभ्याम्' इति पञ्चविंशत्युचं प्रथमं सूक्तम्^४ ।
 कधीवान् ऋषिः^५ । सिष्ठुर् छन्दः^६ । अश्विनौ देवता^७ ।

वर्धिरिव यथा कश्चित् यज्ञमातः यागार्थं वर्धः प्र वृत्ते प्रकथेण अन्यूनान्तरिकं यागाय पशोसं
 दमे वृद्धके छिनक्ति सम्पादयतीति यावत् । एवम् अहम् नासत्याभ्याम् अश्विन्याम् स्तोमान्
 स्तुवीः इषमि सम्पादयामि । एतदेव विशदीकियते । अश्विन्या इव यथा अश्विणाणि अत्रेषु मेघेषु
 अवस्थितानि उदकानि वातः वायुः वर्षणार्थं बहुयः प्रेरयति एवमहमश्विन्यां स्तोत्राणि
 इषमि बहुशः प्रेरयामि । कोदशावजिनौ । अग्नेयाय बालाय स्वयंवरलम्भभाषाय विमदाय
 एतत्संज्ञाय राजपथे मध्येमार्गे स्वयंवरार्थमागतैः ताम् अलभमानैरन्यैः नृपैः सह प्रोद्धुमशत्रुपुत्रे
 तस्मै सेनाजुवा शत्रुसेनायाः प्रेरकेण शत्रुभिर्दुःप्रायेण रथेन वी अश्विनौ जायाम् भाषी
 परैरनुकान्ताम् न्यूहतुः शत्रुन् निहत्य तदीयं गृहं प्रापयामासतुः । तान्धाभिस्त्वर्षिः ॥ ३ ॥

वीळुपत्मभिराशुहेमभिर्वा देवानां वा जूतिभिः शाशदाना ।

तत् रासभो नासत्या सहस्रमाजा यमस्य प्रधने जिगाय ॥ २ ॥

वीळुपत्मऽभिः । आशुहेमऽभिः । वा । देवानाम् । वा । जूतिऽभिः । शाशदाना ।

तत् । रासभः । नासत्या । सहस्रम । आज्ञा । यमस्य । प्रधने । जिगाय ॥ २ ॥

स्कन्द० अत्र 'प्रजापतिर्वै सोमान राज्ञे' (ऐवा ४, २) इत्यादितरेयब्राह्मणाधीतमिहाप्याकृष्टव्यम् ।
 प्रजापतिः सवितुः दुहितरं सूर्या^१ सोमाम राज्ञे प्रायच्छत् । ये स्वान्ते देवास्तां वरयितुमान्छन्,
 तेभ्यो विषाहादनन्तरमुन्मथहृद्यमददार्त्, यदेतदाशिनं नाम । तस्मिन्नेवा विवादमकुर्वत्,
 ममेदमस्तु ममेदमस्त्विति । तेऽश्विन, आजिं धावाम, यो नो ज्ञेयति तस्येदं भविष्यतीति ।
 तेऽग्नेर्गृहपतेरुपार्श्वदित्से काष्ठां कृत्वाभ्यधावन्^२ । काष्ठा आज्यन्त उच्यते । अश्वतरीरथेनाग्नि-
 राग्निभाषाम् । गोभिरस्नैरुषाः । हरिरथेनेन्द्रः । गर्दभरथेनाश्विनौ । सत्राभिमावत्प्रयतामिति ।
 तद्देवदिवोच्यते वीळुपत्मभिः इत्यादिना — वीळु इहं परमं पतनं वेपाम् । सन्ततमपि गच्छतां
 वेपां गतिर्न^३ हीयत इत्यर्थः । ते वीळुपत्मानोऽश्विनोः स्वभूताः रासनाः । तैर्वीळुपत्मभिः ।
 आशुहेमभिः वा द्वि गतौ । वाशब्दश्चात्र चार्थः । वीश्रगामिभिश्च^४ । देवानाम् वा जूतिभिः अत्रापि
 वाशब्दश्चार्थः एव^५ । जूतिभिरिति ज्वतेर्गत्सर्वस्य करणे किन् प्रत्ययः । देवानां च गमनैः ।
 देवानामेव सोमया नाम्पस्येत्यर्थः । तैः शाशदाना यदिर्गत्स्यर्थः । ताच्छील्ये चात्र शानच् ।
 षष्ठीद्विवचनस्य चाकारः^६ । गमनशीलबोद्धव्योः स्वभूतः रासभः गर्दभः रथे नियुक्तस्त्वम्

१. नास्ति वि^१ ल लपे. २. बलाय वि^२ अ' लपे. ३. 'अन्त वि^३ अ^३; प्रति गच्छते कु.

४. ताम् सूको. ५. ५. 'अन्त वि^४ अ^४; प्रति गच्छता ल. ६. नास्ति मे^६. † *ते सूको. ७. सुपाय

अ. ८. आदयार् अ. ९. 'भिषा' सूको. १०. दविर्न अ. ११. 'यामिदव सूको. १२. नास्ति कु.

१३. आकारः अ.

हे नास्त्यी ! तत् सहस्रम् वच्छन्दधृतेरुकेतिहासार्थयुक्तो वच्छन्दोऽप्यार्यः । यत् सुवांविनाहानन्तरं प्रजापतिर्देवैर्मण्डोऽदवात् सत् सहस्रमृषाम् । आज्ञां अश्वार्थविवनभूमिरात्रिरुच्यते, तस्याम् । यमस्य यमसां यमनायमं आदित्य इहोच्यते, तस्य सम्बन्धिन्याम् । कः पुनरादित्यस्त्वानिसम्बन्धः । उच्यते । आदित्यस्तस्यां अन्तः आसीत् । तथाहि आह्वणम् । 'तिऽअर्येऽपतेरपर्वादिनां 'काष्ठानकुर्वते' (ऐमा ४, ७) इति । प्रथमे सङ्ग्रामे । अग्न्यादिभिः सहै स्वेस्पृषोवामित्यर्थः । जिगाय जितवान् ॥ २ ॥

वेङ्कट० दृढपतनैः^१ आङ्गुगमनैः च देवानाम् च प्रोत्साहनैः गच्छतोः तत्^२ प्रजापतिना दत्तम् सहस्रम् आदिषन् नाम । भवतोः अश्वः रासभः नास्त्यी ! बलस्य प्रख्यापने युद्धे जिगान् ॥ २ ॥

मुद्गल० वेङ्कटप्रमभिः 'वीळ' (निघ २, १०) इति बलनाम । बलवदुत्पतनैः^१ आङ्गुगमनैः शीघ्रगमनैः । वा-
द्वयं समुच्यते । हे नास्त्या ! अश्विनौ ! पूर्वभूतैरश्वैः देवानाम् इन्द्रादीनाम् जूतिभिः प्रेरणैश्च शाश्वतानां
शाश्वतमानयोरथर्थं प्रेर्यमाणयोर्ध्रुवयोर्वाहनभूतो यः रासभः प्रजापतिना दत्तः सः यमस्य
वैवस्वतस्य प्रीतिकरे प्रथमे प्रकोर्णधनोपेते आज्ञां आज्ञी सङ्ग्रामे तत् द्रष्टृणाम् सहस्रम् जिगाय जितवान् ।
वैवस्वतो हि बहूनां मरणदेतुना सङ्ग्रामेण तुष्टो भवति ॥ २ ॥

तुष्टो ह भुज्युमश्विनोदमेधे रथि न कश्चिन्ममुवाँ अवाहाः ।

तमूहयुनौभिरात्मन्वतीभिरन्तरिक्षप्रुद्धिरपोदकाभिः ॥ ३ ॥

तुष्टः । ह । भुज्युम् । अश्विना । उदमेधे । रथिम् । न । कः । चित् । ममुवान् । अवाँ । अहाः ।

तम् । उहयुः । नौभिः । आत्मन्वतीभिः । अन्तरिक्षप्रुद्धिः । अपोदकाभिः ॥ ३ ॥

स्कन्द० तुष्टः इति सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् पितृशब्देनेदं पुत्रस्याभिधानम् । द्वितीयाथे च प्रथमा ।
ह इति पदपरणः^१ । तुष्टपुत्रम् भुज्युम् नाम राजानं हे अश्विनौ ! उदमेधे मिह सेचने । उदकेन
सिञ्चति सिच्यते वेति उदमेधः समुद्रस्तत्र । रथिम् न कः चित् ममुवान् यथा धनं कश्चित्
श्रियमाणो जहाति एवम् अत्र अहाः । अवेत्येव परीत्येतस्य स्थाने । ओहाक् त्यागे । प्रथमपुरुष-
बहुवचनस्य स्थाने मध्यमपुरुषैकवचनमेतत् । विपश्चनावं सन्तं परित्यक्तवन्तः । के । सखायः ।
इत एतत् । 'उत त्वं भुज्युमाश्विना' (क ७, ६८, ७) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । तम् युवाम्
उहयुः तदं प्रापितवन्तौ । उतारितवन्तावित्यर्थः । केन । उच्यते । नौभिः । कीदृशीभिः । उच्यते ।
आत्मन्वतीभिः आत्मसंयुक्ताभिः । स्वयमेवेत्यर्थः । अन्तरिक्षप्रुद्धिः 'प्रवते' (निघ २, १४) इति गतिकर्मा ।
अन्तरिक्षगामिनीभिः । उदकमसंस्पृशन्तीभिरिव गच्छन्तीभिरित्यर्थः । अपोदकाभिः स्वपगतोदकाभिः ।
मनागप्युदकेनाभिधमानाभिरित्यर्थः । उदकेत् कुरसेनाप्युक्तम् 'भुज्युं वाभिः' (अ २,
११२, ६) इति ॥ ३ ॥

१. 'युवनं अ. २. वाञ्छि अ. ३-३. नास्ति अ. ४. 'उपगमनैः वि' अ. ५. तत् वि' अ. २.

६. बलादुपगतैः सूक्तौ. ७. 'पूरणम् कु.

वेङ्कट० तुषः इति भुज्युम् पुत्रम् अधिनी! समुद्रे अनम् इव कः चित् त्रियमाणः समुद्रमध्यस्थानां
शत्रूणां योधनार्थम् अविवा अन्येन कारणेन प्रहितवान् । समुद्रमध्ये तस्य नौः सन्नाशनवत् ।
अथ अधिनी! युवाम् तम् समुद्रस्य पारे उह्युः नौभिः युष्मदीयाभिः अन्तरिक्षेण गच्छन्तीभिः
सुखिष्टत्वात् अप्रविष्टोदकाभिः ॥ ३ ॥

मुद्रल० अत्रेयमाख्यायिका— 'तुषो नाम अधिनोः प्रियः कश्चिद् राजर्षिः । स च द्वीपान्तरवर्तिभिः
रात्रुभिरत्यन्तमुपद्रुतः सन् तेषां जयाय स्वपुत्रं भुज्युं सेनया सह तावा प्रार्थीत् । सा च नौर्मध्ये-
समुद्रम् अतिदूरं गत्वा वायुवशेन निजाऽऽसीत् । तदानीं स भुज्युः शीघ्रमाधिनीं तुषाव । स्तुती
च सेनया सहितम् भार्मीयानु नौध्वारोष्य पितुः तुषस्य समीपं त्रिभिरहोरात्रैः प्रापयामासतुः'
इति । अथमयं इन्द्रमादिकेन नृपेन प्रतिपाद्यते । इति प्रसिद्धौ । तुषः कालु एवं शत्रुभिः
पीडितः सन् जयार्थम् उदमेधे उदकैर्मिहाते सिच्यते इति उदमेधः समुद्रः, तस्मिन् भुज्युम्
एतत्संज्ञं प्रियं पुत्रम् अथ अहाः नावा गन्तुं पर्यत्प्राणीत् । दृष्टान्तः । मयूकान् त्रियमाणः सन्
अनलोमी कश्चिन्मनुष्यः रथिम् न यथा धने परित्यजति तद्वत् हे अधिनी! तम् च भुज्युं मध्ये-
समुद्रं निमग्नम् नौभिः पितृसमीपम् उह्युः युवां प्रापितवन्ती । कीदृशीभिः । आत्मन्वतीभिः
भार्मीयाभिः । युवयोः स्वभूताभिरित्यर्थः । अन्तरिक्षपुङ्गिः अतिसूक्ष्मत्वात् अन्तरिक्षे जलस्यो-
परिष्ठादेव गन्तोभिः अपोदकाभिः सुखिष्टत्वात् अपगतोदकाभिः । अयतिष्टोदकाभिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

तिस्रः क्षपस्त्रिः अतिव्रजः नासत्या भुज्युर्मूहयुः पतङ्गैः ।

समुद्रस्य धन्वन्नाद्रस्यं पारे त्रिभू रथैः शतपङ्क्तिः पटङ्गैः ॥ ४ ॥

तिस्रः । क्षपः । त्रिः । अहा । अतिव्रजऽभिः । नासत्या । भुज्युम् । उह्युः । पतङ्गैः ।

समुद्रस्य । धन्वन् । आद्रस्यं । पारे । त्रिभिः । रथैः । शतपङ्क्तिः । पटङ्गैः ॥ ४ ॥

स्कन्द० न च केवलाभिर्नौभिः । किं तर्हि । 'तिस्रः क्षपः' 'क्षपः' (निघ १, ५) इति वाग्रिनाम् ।
तिस्रः रात्रोः त्रीणि चाहानि सतत्येन अतिव्रजः सुष्ठु गच्छतिः हे नासत्यौ ! भुज्युम् उह्युः पतङ्गैः
'पतङ्गाः' (निघ १, १०) इत्यन्नाम् । रथैः । क प्रदेसे । उच्यते । समुद्रस्य एकदेशभूते धन्वन् धन्वनि
निरुदके प्रदेसे । आद्रस्यं पारे सोदकः प्रदेसः आद्रः, तस्य पारं अन्ते । समुद्रस्य मध्ये
या उदकेन परिशिखाः भूमयः' सास्त्रिकयोः । न च केवलैरुह्यैः । किं तर्हि । त्रिभिः रथैः
रथैश्च त्रिभिः । द्वाभ्यामात्मनोः यानाभ्याम् एकेन मुन्योः । कीदृशीः । शतपङ्क्तिः शतपादैः ।
शतशब्दश्चात्र बहुनाम् सामान्याचारयो बहुत्वे वर्तते । वादशब्दोऽपि चक्रपादवचनः ।
त्रिचक्रपादैरित्यर्थः । कुत एतत् । 'क त्री चक्रा निवृत्ती रथस्य' (अ० १, २४, ९) इत्येवमादिषु
मन्त्रान्तरेष्वदिवनो रथस्य त्रिचक्रदर्शनात् । पटङ्गैः पटुभिरस्यैषुं तैः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० भुज्युः' त्रिभिः अहोरात्रैः समुद्रमध्यात् स्वगृहं नीतः । तिस्रः रात्रोः त्रीणि च अहानि

भवद्भ्यां सह अतिगच्छद्भिः नास्त्यौ ! भुज्युम् ऊद्भुः समुद्रमपवाद् भवैः, 'समुद्रस्य मध्यस्थे'
स्थले तथा समुद्रस्य पारे' तुप्रस्य गृहम् त्रिभिः च रथैः शतगमनसाधनैः पद्भिवैः । 'स्थले
वानयनाय पठङ्गा रथाञ्ज' ॥ १ ॥

मुद्रल० हे नास्त्या । नास्त्यौ ! सेनया सह उद्भके निमग्नम् भुज्युम् तिस्रः क्षपः त्रिसङ्ख्याका रात्रीः
त्रिः अहा त्रिवात्मावृत्तान्यहानि च अतिमज्जः अतिक्रम्य गच्छद्भिरेतावन्तं कालम् अतिष्वाप्य
वर्तमानैः पतङ्गैः पतद्भिः त्रिभिः त्रिसङ्ख्याकैः रथैः ऊद्भुः युवाम् ऊद्भवन्ती । केति चेत् । उच्यते ।
समुद्रस्य अम्बुरारोमेष्वे अन्वन् धन्वनि जलवर्जितप्रदेशे' आर्द्रस्य उद्भकेनार्द्राभूतस्य समुद्रस्य पारे
तीरदेशे । कथम्भूतै रथैः । शतपद्भिः शतसङ्ख्याकैश्चकलक्षणैः पार्श्वरूपैः पद्भिवैः पद्भिर्भरद्भयुक्तैः ॥१॥

अनारम्भणे तद्वीरयेधामनास्थाने अग्रभणे समुद्रे ।
यदश्विना ऊद्भुर्भुज्युमस्तं शतारित्रां नावमातस्थिवांसम् ॥ ५ ॥

अनारम्भणे । तत् । अवीरयेषाम् । अनास्थाने । अग्रभणे । समुद्रे ।

यत् । अश्विनौ । ऊद्भुः । भुज्युम् । अस्तम् । शतऽअरित्राम् । नावम् । आतस्थिवांसम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० अनारम्भणे आरम्भतेऽस्मिन्निति आरम्भणमालम्बनमुच्यते तत्र । निरालम्बने । तत् अवोरनेषाम्
वीरकर्म कृतवन्तौ स्थः । न चानारम्भणे एव केवले । किं तर्हि । अनास्थाने यस्मिन्नीपदपि स्थातुं न
शक्यते सोऽनास्थानरूपतः । न चानास्थाने एव केवले । किं तर्हि । अग्रभणे ग्रहीतुमपि यस्मिन्
शक्यते सोऽग्रभणः लताशाखादिरहितस्तत्र । क । उच्यते । समुद्रे । कृतमत् । उच्यते । यत् हे
अश्विनौ ! ऊद्भुः भुज्युम् अस्तम् क्षिसम् । विपन्ननावं सन्तं सश्विभिस्त्यक्तमित्यर्थः । शतारित्राम्
अर्पतेऽनेनेत्यरिबे नावो गमनसाधनं यद् अवकल्पकः इत्यपन्नशेन नाविका आहुः । तच्छलेन युक्ता
युष्मदीषाम् नावम् आतस्थिवांसम् आस्थितवन्तम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० दण्डकाष्टाचारम्भणवर्जिते वृक्षशाखादिप्रहणवर्जिते आस्थानवर्जिते समुद्रे तत् युवाम् वीरकर्म
कृतवन्तौ स्थः । यत् युवाम् अश्विनौ ! भुज्युम् स्वगृहम् न्यूद्भुः शतद्विकाम् नावम्
आतस्थिवांसम् । 'भुज्युं त्रिभिरव्युभिः' (अ. १, ११२, ९) इति कुत्सः ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे अश्विना ! अश्विनौ ! अनारम्भणे आलम्बनरहिते' समुद्रे तत् कर्म अवोरनेषाम् विक्रान्तवन्तौ
युवाम् । अनारम्भणमेव स्पष्टीकरोति । अनास्थाने आस्थीयते अस्मिन्निति आस्थानः भूयदेशः तद्वहिते ।
स्थातुमशक्ये जले इत्यर्थः । अग्रभणे अग्रहणे । हस्तेन ग्राह्यं शाखादिकमपि यत्र नास्ति तस्मिन्नित्यर्थः ।
किं पुनस्त्यक्तम् । भुज्युम् समुद्रे मग्नम् शतारित्राम् बह्वरित्राम् । यैः काष्ठैः पार्श्वतो बद्धैर्जललोष्टने
सति नौः शीघ्रं गच्छति तान्यरित्राणि । ईदृशीं नावम् आतस्थिवांसम् आस्थितवन्तम् आरूढवन्तं कृत्वा

१. एवन्था वि' अ'. २-२. 'द्रमणे वि' अ'. ३. वराप वि' ल. ४-४. मुदितम् ल;
अनायातं गा रथाशक्ति वि' लप. † रथाशक्ति वि' अ'; रथाशक्ति वि' अ'. ५. 'वर्ति मूको. ६. स्थान-
विज्ञाने वि' ल; स्थाने विज्ञाने वि' अ'; स्थाने जाते च वि' अ'. ७. रथो वि' अ'. ८. पद्भुः वि' अ'.
९. शतारिका वि' अ'; 'द्वीकाम् कु. १०. 'अम्भन मूको.

अरतम् पितुस्तुप्रत्य गृहं प्रति यत् ऊरुधुः तत्रापणमन्वैर्दुःशर्कं युवां समुद्रमध्ये कृतवन्ताविरिष्येः ॥५॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये अष्टमो वनेः ॥

यमश्विना दृदधुः श्वेतमश्वमघाश्वाय शश्वदित् स्वस्ति ।

तद् वा दात्रं महिं कीर्तेन्यं भूत् पैदो वाजी सदमिद्धव्यो अर्यः ॥ ६ ॥

यम् । अश्विना । दृदधुः । श्वेतम् । अश्वम् । अघऽअश्वाय । शश्वत् । इत् । स्वस्ति ।

तत् । वाग् । दात्रम् । महिं । कीर्तेन्यम् । भूत् । पैदः । वाजी । सदम् । इत् । हव्यः । अर्यः ॥ ६ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते—‘अवाश्वो नाम राजा युयुत्सुरात्मनोऽश्वम् अश्विनौ यवाचे, सततं चाविनाशम् । तस्मै अश्विनौ बलवन्तमत्यन्तवेगिनं जयकरं सर्वत्राप्रतिहतगमनमद्रवं सततं चाविनाशं ददतुः’ इति । तदेतद्विद्वेष्यते । यम् हे अश्विनौ ! ददतुः श्वेतम् अश्वम् अपाश्वाय । शश्वत् इति नित्यपर्यायः । इत् शब्दः पदपुरणः, कार्ये वा । नित्यं च स्वस्ति अविनाशम् । तद् वाम् युवयोः दात्रम् दानम् माहि महत् कीर्तेन्यम् कीर्तेनाहम् अभूत् । किं कारणम् अभूत् । यस्मात् पैदः अश्वना-
मैतत् (तु. तिष १, १४) । अश्वः । वाजी बलवान् । सदम् इत् हव्यः सदैव च सङ्ग्रामेष्व्वा-
ह्वातव्यः । अघवा सदमित्येतत् वाजीत्येतेन सम्बध्यते । वाजतव्यश्च वेगवचनः । वेगवान् सदैव, हव्यश्च सङ्ग्रामेष्विति । अर्यः ईश्वरश्च । क । सामर्थ्याद् गमने । सर्वत्राप्रतिहतग-
तिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अवाश्वो नाम कश्चित् । तस्मै वायुजयार्थम् अश्विनौ ! कञ्चन श्वेतम् अश्वम् ददतुः^१ । सः अश्वः तस्मै सदा^२ स्वस्ति करोति । तत् युवयोः दानं महत् सर्वदा कीर्तेनीयं भवति । अश्वः बलवान् सदा^३ एव युद्धेष्व्वाह्वातव्यो भवति^४ ‘वनस्य प्रदाता’ ॥ ६ ॥

मुद्रल० अत्रेदमाल्यायते—‘पैदुनाम कश्चित् । स चाश्विनौ तुष्टाव । तस्मै प्रीतो कश्चित् श्वेतवर्णम् अद्रवं दत्तवन्तौ । स चाश्वस्तस्य प्रीदे जयं चकार’ इति । एतदत्र प्रतिपाद्यते । हे अश्विना ! अश्विनौ ! युवाम् अपाश्वाय अहन्तव्याश्वाय पैदुनाम् राजर्षये यम् श्वेतम् श्वेतवर्णम् अश्वम् ददतुः दत्तवन्तौ । सोऽश्वः तस्मै स्वस्ति जयलक्षणे मङ्गलम् वाच्यत् इत् नित्यमेव चकार । वाम् युवयोः तत् दात्रम् दानम् माहि महत् अतिगम्भीरम् अत एव कीर्तेन्यम् सर्वैः कीर्तेनीयं प्रयास्यम् भूत् अभूत् । तस्मात् पैदः पैदोः सम्बन्धी पतनशीलः अर्यः वायुर्णां त्रैरपिला वाजी वेगवान् सोऽश्वः सदम् इत् सदैव हव्यः अस्माभिरप्याह्वातव्यः ॥ ६ ॥

युवं नरा स्तुवते पञ्चियाय कक्षीर्वते अरदत्तं पुरन्धिम् ।

कारोतराच्छपादश्वस्य वृष्णः शतं कुम्भौ असिञ्चत् सुरायाः ॥ ७ ॥

१. नास्ति अ. २. यवाचो वि^१ अ^१. ३. तस्मै वि^१. ४. ददतुः वि^१ अ^१ कु, क लपं.
५. सदैवा वि^१ अ^१. ६-६. नास्ति कु.

युवम् । नरा । स्तुवते । पञ्जिष्ये । कक्षीवते । अरदतम् । पुरंमिधम् ।
 कारोतरात् । शफात् । अश्वस्य । वृष्णः । शतम् । कुम्भान् । असिञ्चतम् । सुरायाः ॥ ७ ॥

स्कन्द० युवम् युवां हे नरा ! मनुष्याकारौ ! स्तुवते पञ्जियात्र राज इति अन्ननाम । तेन हविलक्षणेन
 तद्वात् पञ्जः । हो मत्वधीयः । पृषोदरादित्वात् साधुः । आकारस्य च हस्त्वम् । 'पञ्ज एव
 पञ्जियः । स्वाधिकमादितः' छान्दसात् । हविलक्षणेनाज्ञेनाज्ञवते । स्तुवते यजते चेत्यर्थः ।
 जयवा यज्ञा अङ्गिरस उच्यन्ते । तेषामपत्यभूतः पञ्जियः । पौराणिका हि कक्षीवन्तमाङ्गिरसे
 भरन्ति । एवं ब्राह्मणैः— '.....' । उचिजो बृहदुच्यते' अपिर्धपितमास्तथा । कक्षीवांश्च
 नसर्पिश्चत स्तुता अङ्गिरसां वराः' ॥ इति । एवमङ्गिरसामपत्यं त्रयस्त्रिंशत्तमः
 कक्षीवान्, तस्मै कक्षीवते । मङ्गमेवेत्यर्थः । अरदतम् रद् विलेखनेऽन्वयः, इह तु सम्प्रदान-
 चतुर्थीश्रुतेर्दानार्थः । दत्तवन्तौ स्वः । पुरमिधम् बह्वर्थविषयां प्रशाम् । अथवा रदतिः
 विलेखनाथे एव । चतुर्थी तु पश्यथे । कक्षीवतो बह्वर्थविषयां प्रज्ञां विलिखितवन्तौ जडां सती
 तीक्ष्णीकृतवन्तौ । अतीतानागतवर्तमानसमयी सर्वाथिप्रहणसमयी च कक्षीवतः प्रज्ञां कृतवन्तौ स्व
 इत्यर्थः । तदेतत् कुम्भेनाप्युक्तम् 'यामिनिमन्तुः' (अ. १, ११२, ४) इति । किञ्च कारोतरात् इत्यादि ।
 अत्रेतिहासमाचक्षते— 'अधिनौ अश्चक्या पर्यटन्तौ पिवन् मत्तो' बालसमुहो' ददर्श । स तौ सुरां
 यवावे । तस्मै अधिनौ देवतामाहाभाम्वात् अश्वस्यशफादुच्यते घटनात् सुराया इदत्तुः' इति ।
 तदेतदिहोच्यते— कारोतरादित्यादिना । कारोतर इति कूपनाम (निघ ३, २३) । तस्मात्तस्याश्व-
 हाश्वस्यो' प्रयुज्यते । अतुलत्वादिना सादर्येण कूपसदृशात् । शफात् अश्वस्य 'सुरः शफ' उच्यते ।
 पञ्जमीनिर्देशाच्चर्योम्यक्रियापदाभ्याहारः । अश्वस्य शफादुच्यते । कौटसास्य । वृष्णः वर्षितुः ।
 प्रजननसमर्थत्वेत्यर्थः । शतम् कुम्भान् कुम्भो घट उच्यते । घटशतम् असिञ्चतम् शारितवन्तौ ।
 मत्तबालकेभ्यो दत्तवन्तादित्यर्थः । कस्य घटशतम् । उच्यते । सुरायाः । परस्मात् पुनरपि
 वक्षति 'शफाश्चस्य वाजिनो जनाय' (अ. १, ११५, ६) इति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० युवम् नरा । स्तुवते पञ्जकुलाय कक्षीवते मङ्गम् प्रच्छन्नां बुद्धिं सक्षेपेव' अरदतम् । 'कक्षीवन्तं
 स्तोत्रारम्' (अ. १, ११२, ११) इति कुत्सः । कूपसदृशात् वर्षितुः अश्वस्य शफात्' सुरायाः
 शतम् कुम्भान् कर्मण परितवन्तौ कस्मैचन' याचमानाय ॥ ७ ॥

मुद्रल० अत्रेयमाकषाधिका— 'कक्षीवान् अपिः पुरा तमसा तिरोहितज्ञानः सन् ज्ञानार्थमधिनौ
 तुष्टाय । तस्मै अधिनौ प्रभूतां धियं दत्तवन्तौ' इति । तद्राह । हे नरा ! नेतारायश्चिनौ !
 युवम् युवान् पञ्जियात्र अङ्गिरसां कुले जातान् कक्षीवते स्तुवते युवयोः स्तुतिं कुर्वते मङ्गम्
 पुरमिधम् प्रभूतां धियं बुद्धिम् अरदतम् स्थलितम् । यथा सर्वाथिगोचरा भवति तथा
 कृतवन्तादित्यर्थः । अपि च कारोतरात् कारोतरो नाम वैदलशर्मवेदितो भाजनविशेषः,
 यस्मिन् सुरायाः स्नायनी क्रियते । लुप्तोपममेतत् । तस्मात् कारोतरात् यथा सुरायाः सम्पादकाः
 तां स्नाययन्ति, एवमेव युवान् ज्ञानः सेचनसमर्थस्य युष्मदीयस्य अश्वस्य शफात् सुरात्

१-१. नास्ति अ. २. 'दुः अङ्गिरसी वै...पत्तयेत्येवमापुरकाय अ. ३. वषट् कुः इदं अ.
 ४. मत्तं मुको. ५. 'मृदं मुको. ६. 'चावाय' अ. ७-७. शफः सुरः अ. ८. युवान् वि' अ'.
 ९. वत्तं ल. वि' अ'; मत्तं वि' अ'. १०. शस्त्रेण वि'. ११. शफात् वि' अ'. १२. तस्मै वि' अ';
 तस्मै वि' अ'.

सुराणाः ज्ञानम् कुम्भान् असङ्ख्यातान् सुराघटान् असिञ्चतम् अगुरवतम् । वे जनाः सौत्रामण्या-
दिकर्मणि युष्मद्यागाप सुरां याचन्ते तेषामित्यर्थः ॥ * ॥

हिमेनाग्निं प्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम् ।

ऋवीसे अत्रिमश्विनावनीतुमृन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति ॥ ८ ॥

हिमेने । अग्निम् । प्रंसम् । अवारयेथाम् । पितुऽमतीम् । ऊर्जम् । अस्मै । अधत्तम् ।

ऋवीसे । अत्रिमम् । अश्विना । अवेऽनीतम् । उत् । न्निन्यथुः । सर्वगणम् । स्वस्ति ॥ ८ ॥

स्कन्द० हिमेने^१ हिममित्युदकनाम । वृष्टिलक्षणेनोदकेन । यत्रासुरैरग्निः प्रक्षिप्तः^२ तम् अग्निम् प्रंसम् पृ
क्षरणक्षेत्रोरित्यस्याये क्रियाशब्दः, नत्त्वहमोम । अत्त्वन्तदीप्तम् । अवारयेथाम् निशमितवन्तौ
स्यः । किञ्च पितुमतीम् ऊर्जम्^३ 'पितुः' (निग २, ७) इत्यञ्जनाम^४ । ऊर्जंशब्दोऽत्र^५ ऊर्जे बलप्राणनयो-
रित्यस्य बलवचनः । अजस्रदितमसुरप्रतिपन्थसमर्थं बलम् अस्मै उत्तरार्धेचंस्वस्पात्रेरवमन्वादेशः ।
अस्मै अत्रये । अधत्तम् दत्तवन्तौ स्यः । किञ्च ऋवीसे अत्रिमृच्छं अग्निम् ऋषिं हे अश्विनौ !
अवनीतम् अपोनीतम् । असुरैः प्रक्षिप्तमित्यर्थः । उत् न्निन्यथुः ऊर्जं नीतवन्तौ युष्मामित्यर्थः ।
सर्वगणम् सर्वेणैन्द्रियगणोपेतम् । अतिक्रडाङ्गमित्यर्थः । स्वस्ति अन्तर्णीतमत्वर्थोऽत्र स्वस्तिशब्दः^६ ।
स्वस्तिमन्त्रम् अविनाशम् । अविनाशमित्यर्थः । तदेतत् कृतेनाप्सुकम् 'तर्हं धर्मम्' (ऋ २, ११२, ७)
इति ॥ ८ ॥

वेङ्कट० हिमवर्षेण अग्निम् क्षरदीप्तिम् अवारयेथान् । अजस्रम् रसे च तत्र अस्मै अत्रये
अधत्तम् । अजस्रभास्के^१ गतभास्के^२ वाग्नावसुरैः^३ प्रक्षिप्तम् अग्निम् अश्विनौ ! उत् न्निन्यथुः अतिक्र-
डाङ्गमित्यर्थः । यद्वा^४ अग्निः पुत्रपौत्रैः^५ सह प्रक्षिप्तः ॥ ८ ॥

मुद्रल० अत्रेदमाख्यानम्—'अत्रिमम् अग्निम् असुराः वातहानपोद्रायन्त्रगृहे प्रवेद्य तुषामिना अवाधिपत ।
यदानो वेन अग्निना स्तुतावश्विनावशिसुदकेनोपशमय्य तस्मात् पीडागुहाद् अतिकलेन्द्रियवर्ग
सन्त निरगमयसाम्' इति । तदाह । हे अश्विना ! अश्विनौ ! हिमेन हिमवत् शितेनोदकेन प्रंसम्
दीप्यमानम् अत्रेवाचनावसुरं असुरैः प्रक्षिप्तम् तुषामिन् अवारयेथाम् निवारितवन्तौ । अग्निं च
अस्मै अत्रये पितुमतीम् अजस्रम् ऊर्जम् बलप्रदं रसात्मकं क्षीरादिकम् अधत्तम् प्रायच्छतम् ।
ऋवीसे अपगतप्रकाशे पीडाखन्त्रगृहे अवनीतम् अवाङ्मुखतया असुरैः प्रापितम् अग्निम् सर्वगणम्
सर्वेन्द्रियगणोपेतम् स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथा उत् न्निन्यथुः वस्माद् गुहापुद्गमस्य युषां
स्वगृहं प्रापितवन्तौ ॥ ८ ॥

परावृत्तं नासत्यानुदेयामुच्चावुंभं चक्रथुर्जिह्ववारम् ।

क्षरन्नापो न पायनाय राये सहस्राप्य वृष्यति गोतमस्य ॥ ९ ॥

१. नास्ति सूको. २. नास्ति अ. ३-२, नास्ति अ. ४. ऊर्जे अ. ५. शब्दः अ.
६. नास्ति विं अ. ७. विपां विं अ. नास्ति विं अं कु. ८. अमां कु. ९. इति विं अं.
१०-१०. श्रोत्रं विं अं.

परी । अवतम् । नास्त्या । अनुदेवाम् । उचाऽऽभ्रम् । चक्रुः । जिह्वाऽवारम् ।
क्षरन् । आपः । न । पायनाय । राये । सहस्राय । तृष्यते । गोतमस्य ॥ ९ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते— 'गोतमस्तृपितोऽश्विनाबुदकं यवाचे । तस्मै अश्विनौ कृपं हस्ताभ्यां
प्रेयंप्रेयं पृत्तसकाशं नीत्वाऽघोमुखं च कृत्वा तेनोदकं ददतुः' इति । तदेतद्विद्वोष्यते । परा अवतम्
नास्त्या अनुदेवाम् इति । 'अवतः' (निघ ३, २३) इति कृपनाम । कृपं हे नास्त्यौ ! परा
अनुदेवाम् । बुद प्रेरणे । पराङ्मुखे गोतमे प्रति प्रेरितवन्तौ स्वः । नीते च सन्तम् उचाऽभ्रम्
चक्रुः शिद्यवारम् जिह्वाऽवारोऽत्राघोभावचनः न कुटिलचनः । उपरिऽभ्रमघोमुखं कृतवन्तौ
स्व इत्यर्थः । अघोमुखाच्च तस्मात् क्षरन् स्तवत्यः आपः । पायनाय पानार्थम् । कथम् । न
राये सहस्राय न-सन्दोऽत्र पुरस्तादुपचारोऽपि सामर्थ्यादुपमार्गीयो द्रष्टव्यः । राये सहस्रापेति
प्रथमाबहुवचनस्य स्थाने चतुर्थी । धनानीव सहस्रसङ्ख्यानि । यथा कृपकलशादघोमुखात्
सहस्रसङ्ख्याका रूपकाः क्षरन्ति तद्वदित्यर्थः । कस्य पानाय । तृष्यते गोतमस्य तृष्यते इति
षष्ठार्थे चतुर्थी । तृषा बाध्यमानस्य गोतमस्य पानापेति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० परा अनुदेवाम् कृपम् अश्विनौ । तम् उच्येऽस्थितमूलम्^१ नीचोद्वारम् चक्रुः । तस्मात् कृपात्^२
उदकानि इव पिपासोः गोतमस्य पानार्थं धनानि च अक्षरन्^३ सहस्राय धनाय तृष्यते गोतमाय ।
'ऊर्ध्वं तुनुरेऽवर्तं त ओजसा' (ऋ १, ८७, १०) इति गोतमः ॥ ९ ॥

मुद्गल० अत्रेदमाकथनम्— 'कदाचिन्मरुभूमौ वर्तमानस्य श्लोतुर्पोतमस्य ऋपेः समीपे देशान्तरे
वर्तमानं कृपम् उत्स्वायाश्विनौ प्रापयेवाम्, प्रापद्य च तं कृपं खानपानादिलोक्याय उपरि-
मूलमघोविलम् अवास्वापयताम्' इति । तदेतद्वाह— हे नास्त्या ! सत्यस्वभावश्विनौ ! युवाम्
अवतम् अवस्तात् तं कृपम् परा अनुदेवाम् गोतमस्य ऋपेः समीपे प्रैरिपाथाम् । तदनन्तरं कृपम्
उचाऽभ्रम् उच्येऽपरिष्टात् बुध्नो मूलम् वस्य स तपोक्तः तम्^४ जिह्वावारम् जिह्वाम् अघस्ताद्वर्त्त-
मानं तथा यत्र वारं द्वारं यस्य स तपोक्त एवंगुणविशिष्टम् चक्रुः युवाम् अकृपावाम् ।
तस्मात् कृपात् तृष्यते पिपासतः गोतमस्य पायनाय पानार्थम् आपः न आपश्च । अयं नशाब्-
धार्थे । क्षरन् प्रवाहरूपेण निरगमन् । कोटशाव । राये हवींषि दत्तवते सहस्राय सहस्रशीलाय ॥ ९ ॥

जुजुरुषो नास्त्योत बुत्रिं प्रामुञ्चतं द्रापिमित् च्यवानीत् ।
प्रातिरतं जहितस्यार्युर्दस्त्रादित् पतिमकृणुतं कनीनाम् ॥ १० ॥

जुजुरुषः । नास्त्या । उत । बुत्रिम् । प्र । अमुञ्चतम् । द्रापिमिञ्च । च्यवानीत् ।
प्र । अतिरतम् । जहितस्य । आर्युः । दस्त्रा । आत् । इत् । पतिम् । अकृणुतम् । कनीनाम् ॥ १० ॥

स्कन्द० अत्र अतपये अधीतमितिहासमाचक्षते— 'जावीयो नाम राजा सहक्रीवद्विः कृतापरा-
धाय कुपिताय जीर्णाय च्यवनाय प्रत्यापरथ्यं सुकन्यां नाम 'कन्यकां दुहितरं
ददी । तां तत्रासीनां हृद्वाश्विनी पुनःपुनरुचतुः । किं जीर्णीकृतरूपं कामयसे । जावी

१. नास्ति अ. २. 'र्यं च वि' क. ३. नास्ति वि' अ. ४. अवरत्तं क. ५. नास्ति सूको.
६-९. कथां स्वदुहितरं अ.

सम्भवेति । सा तौ प्रत्युवाच, यस्मै मां पिता अदात् नाहं तं जीवन्तं हास्यामीति । सद्विज्ञात्वा सुकन्यामुवाच, यदि स्वामेती पुनरेवं भूयातां तत्सदमेनी प्रतिभूयाः, 'असर्वावसुससृदौ' सन्ती पति मे निन्दस्य इति । तौ यदि त्वां प्रति^१ भूयाताम्, केनासर्वावसुससृदौ चेति । तत् एनौ प्रतिभूयाः, 'पति मे पुनर्युवाने'^२ कुरुतम् अथ नां वक्ष्यामीति । सा तौ तथोवाच । तानश्विनौ प्रत्युचतु । एवं इदमवतरतु, अतो यत् कामयते तेन वयसा युक्त उत्तरिष्यतीति । स अपिस्तं इदमवतीर्षोचत्वार युवां भूत्वा^३ (इ. भा. ४, १, ५, १-१३) इति । तदेतदिदोषयते जुजुष्यः नासत्या इत्यादिना— उत शक्योऽप्येवं । अपि पूर्वोक्तानि कर्माणि चकथुः । अपीदमन्वत् । किं तत् । उच्यते । जुजुष्यः 'जीवांश्च वृद्धीभूतात्'^४ हे नास्त्यौ ! वयम् रूपं जरालक्षणम् प्र अमुञ्चतम् प्रमोचितवन्तौ । अपनोतवन्तौ स्व हृदयैः । किमिव । उच्यते । द्रापिमिव क्वचमिव योद्युः शरीरात् । कुतोऽपनी- तवन्तौ । च्चवानात् च्यवननाम्न^५ ऋषेः । अपनोय च जराम् प्रातिरजम् प्रपूर्वेस्तिरतिवृत्त्यर्थः । प्रवर्धितवन्तौ स्याः । जहितस्य ओहाक् स्वाने । त्यक्तस्वापुषः^६ । क्षणप्रायायुव इत्यर्थः । प्रवर्धितवन्तौ आयुः जीवितलक्षणम् हे दत्त ! भात् इत् अथैनम् पतिम् भर्तारम् अरुणुतम् कृतवन्तौ स्वः कर्तृनाम् कथ्यकानां सुकन्याप्रभृतीनाम् ॥ १० ॥

षष्ठोऽं जीवांश्च^१ च्चवानात्^२ नास्त्यौ ! अपि च^३ जराम् । 'प्र तरेवंविधिकेत' (ऋ. ५, १९, १) इति मन्त्रः । तस्मान्^४ वसं निद्राम् इव अनायासेन प्र अमुञ्चतम् 'द्रो अन्धसस्यते' (मा. १६, ४७) इत्यत्र वातसनेयके^५ निष्पापयतीति^६ द्रापिः इति प्रतिपादितम् । क्वचम् इत् इति^७ अन्ये वदन्ति । तथा^८ पुत्रैः सरस्वत्याः तारे त्यक्तस्य आयुः^९ अवर्धयतम्^{१०} । अनन्तरं चैनम् युवतीनाम् पतिम् अरुणुतम् युवानम् इति । अथ शाट्यायनकम्— च्यवनो वै भार्गवः वास्तुपत्यं ज्ञाहणम् अवेत् । स पुत्रान् अजर्षीत्, वास्तुपत्यं^{११} वै ज्ञाहणं वेत्, ते मा वास्तौ निधाय त्रिः पुनःप्रयाणं प्रयातेति । तेऽजुवन्, 'न शक्यम'^{१२}, आक्रोशन्वन्तो अधिप्यामः पितरमहासिपुरिति । नेति होवाच । तेन वै शूर्यं वसीयोसो भविष्यथ । तेनो एव सम पुनर्युवताया आशा । हित्वेव मा प्रयातेति तान् अज्ञापयत् । ते सरस्वत्यै शैशवे निधाय त्रिः पुनःप्रयाणं प्रायन् । सोऽकामयत्, वास्तुहीनः पुनर्युवा स्याम्, कुमारी जायां विन्देय, सहस्रेण यजेयेति । स एतत् सामापश्यत् । तेनास्तुत । ते नुदुर्वासे जर्षीतो मानवो प्रामेणाध्यवास्वत् । ते कुमारा गोपाला अविपाला सृदा शकृत्विण्डैः आसर्षासुभिरदिदन् । सोऽस्यज्ज्ञां शार्वतिन्वः^{१३} अकरोत् । तत् न माता पुत्रमजानात् न पुत्रो भातरमित्युक्त्वा तत्परि- हारार्थं शर्षातकन्यायां सुकन्यायां याचितार्यां राजा^{१४} नेति इ उवाच, अन्यत् धनं वृणीष्व इति । अपिश्च नेति होवाच । अथ^{१५} कन्यां तस्मै वदौ । सा इ तदेव निर्विद्योपविशेत् इति उक्त्वा बाह । अश्विनौ द्विंहोमिणौ भिषज्यन्ताविदं चैरतुः अपीतसोमौ^{१६} । तौ हैनामेत्सोचतुः^{१७}— कुमारि ! स्वतिरो वा अयम् नसर्वो नालं पतित्वाथ^{१८} । आवयोः जायेथीति । नेति होवाच । यस्मा एव मा पिता अदात्, तस्य जाया भविष्यामोत्पुक्तम् । अथ तयोः गतयोः सुकन्यासृपिः कुमारि ! को न्वेष घोषोऽभूदिति पप्रच्छ । सा तु तस्मै यथावृत्तम् उवाच । तौ त्वैतद् एव भागत्य इवः

१-१. 'तसौ नमुमसु' अ. २. नास्ति अ. ३-३. 'पुनरे पति युवाने अ. ४-४. जीवांश्च वृद्धीभूताम् सूको. ५. 'नास्य अ. ६. 'कन्यायु' सूको. ७. जीवै वि'. ८. च्यवनत् वि' अ'. ९. नास्ति वि' अ'. १०. तान् वि' ल लपे. ११. 'यकाम् अ' कु. १२. निपात् वि' अ' कु. १३. नास्ति वि' अ'. १४. तथापि वि' अ'. १५-१५. वपे वि' अ'. १६. मन्व वि' अ'. १७-१७. नास्ति वि' अ'. १८. वषा कु. १९. नास्ति वि' अ' कु ल लपे. २०. अनापतेमी ल लपे. २१. मा (१) यो वि'. २२. पतित्वाय वि' अ', पतित्वाय वि' अ' ल लपे.

वक्तारो । 'तौ त्वं' मृताद्, युवां वा असौ स्थः यो देवी सन्तावसोमपौ स्थः । सर्वो वै मम पतिः यः सोमप इति । तौ वै वक्तारो, कस्तयेते' यदात्म अपिसोमौ' स्वादेति । "अयं मम" पतिरिति मृतात् । तेनो एव मे' पुनर्युवताया आरोति । तथा तथा कथितौ उच्यतुः श्रेयः अपिसोमौ' नौ भगवः कुर्विति । तथेति होवाच । तं वै तु "मा युवं पुनर्युवानं" कुतम् इति । तं ह सरस्वत्यै शैलवम्' अन्ववचकृतम् । स होवाच कुमारि! सर्वे वै महता उदेव्यामोऽनेन मा लक्ष्मकेण' जानीतादिति । ते ह सर्वे एव महता उदेव्यपंत कल्याणतसं रूपाणां तेन' रूपेण । तं देवं ज्ञात्वा बाहावभिपेदे' अयं मम पतिरिति' (तु. जैमा ३, १२०-१२५) ॥ १० ॥

मुद्गल० अत्रेदमाख्यानम्—'बन्धीपलितादिभिरुपेतो जीर्णः पुत्रादिभिः परित्यक्तः च्यवनाख्य ऋषिरश्विनौ तुष्टाव । स्तुतावश्विनौ तस्मै ऋषये ज्ञामपगमस्य पुनर्युवनम् अकुरुताम्' इति । तदेतदाह । हे नास्त्या! अश्विनौ! तुनुरूपः जीर्णत् च्यवानात् च्यवनाख्याद् ऋषेः सकाशात् वामिन् कृत्स्ने शरीरम् आवृत्त्वावस्थितो ज्ञाम् प्र अनुकृतम् प्रकषेणामोचयतम् । दृष्टान्तः । द्वापिमिव द्वापिरिति कवचस्याख्या । यथा कश्चिद् कवचं कृत्वाशरीरस्यापके धृत्वा पश्चात् शरीरात् पृथक्करोति तद्वत् । उत अपि च हे देवा! अश्विनौ! अश्विनस्य पुत्रादिभिः परित्यक्तस्य ऋषेः आयुः जीवनम् प्र अतिरतम् प्रावर्द्धयतम् । आत् इत् अनन्तरमेव युवानं सन्तम् कनीनाम् कन्यानाम् पतिम् भर्तारम् अकृतम् अकुरुतम् ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये नवमो वर्गः ॥

तद् वां नरा शंस्यं राध्वं चाभिष्टिमन्नासत्या वरूथम् ।

यद् विद्वांसां निधिमिवापंगूळमुद् दृशतात्पृथुर्वन्दनाय ॥ ११ ॥

तत् । वाम् । नरा । शंस्यम् । राध्वम् । च । अभिष्टिमत् । नास्त्या । वरूथम् ।

यत् । विद्वांसां । निधिमिद् । अपंगूळम् । उत । दृशतात् । उपथुः । वन्दनाय ॥ ११ ॥

स्कन्द० तत् कर्म वामयुवयोः हे नरा ! मनुष्याकारौ! शंस्यम् स्तुत्यम् राध्वम् च भाराधनीये च । अभिष्टिमत्' अभिष्टिरिच्छा प्रार्थना, तद्वत्' । प्रार्थनीये चेत्यर्थः' । हे नास्त्या! वरुं वरणीयम्' । सम्भजनीये चेत्यर्थः । कृतमद् । उच्यते । तत् विद्वांसां निधिमिव अपंगूळम् यथा क्वचिद्विद्वांसो पुरुषौ निधिम् अपंगूळम् आच्छादितम्' उच्छन्नेताम् एवम् दृशतात् अत्यन्तामाधस्तात् दर्शनीयकृपात् उत उपथुः उत्सवतावन्ती स्थः । उत्सारितवन्तावित्यर्थः । वन्दनाय द्वितीयार्थे चतुर्थेपा । वन्दनसूचिम् । तदेतद् तुस्मेनाप्युक्तम् 'यसो रेश्वरिपुत्रम्' (अ. १, ११२, ५) इति' ॥ ११ ॥

वेङ्कट० तत् युवयोः नरी! स्तोत्रस्यम् राधनीयं जालनीयम्' च अन्वेपणवत्' च अन्वेपणस्य वरणीयं च यत् युवां पतिं पतितं' जानन्तौ तिरोहितम् निधिमिद् इव कूपे' पतितम् वन्दनम्' प्रयत्नेन दर्शनीयाद् जगामाद् कृपात्' उत उपथुः' । वन्दोऽनुविधानाय विभक्तिव्ययव' कर्गन्तेषु भवति ॥ ११ ॥

१-१. वाम् कु. २. 'शंस्यं' वि' अ'. ३. अपि सोमपौ वि' अ' कु. ४-४. अन्वेप वि' ल लपे. ५. मे वि' अ' ल लपे. ६. मम वि' अ' कु. ७-७. मां पुनर्युवान् कु. ८. शैवते कु. ९. 'कवचं' वि' ल लपे. १०. पक्षकेन वि' अ'; पक्षकेन कु. ११. न कु. १२. नासां वि' कु ल लपे. १३. इत्य (इति वि' अ'.) विहृतं ज्ञानेन शारदायनके मोतये सुकन्यायाख्यानम् (सुकन्या इति वि' अ'.) वि' अ' कु. १४. नास्ति सूको. १५. नास्ति अ. १६. वेत्' अ. १७. 'यम् च अ. १८. 'पं तम् अ. १९. नास्ति वि' अ'. २०. 'न्वेपणम्' कु. २१. पति सूको. २२-२२. नास्ति वि' अ'. २३-२३. उपथुः कु; उपथुः वि' अ'; उपकः वि' अ'. २४. 'त्यर्ष प वि' अ'.

मुद्रल० अग्नेदमाख्यायाम् । वन्दनो नाम कश्चिद् ऋषिः । स चासुरैः कृपे निखात उचरितुमसाकनुपद्
अदिवनाकस्त्वौत् । तमश्विनौ कृपादुचिन्वतुरिति । उदाह । तरा । आरोम्बरम् मेतारी ! हे
नालक ! अश्विनौ ! वाम युवयोः सम्बन्धि अभिहितम् अश्वेषणयुक्तम् आनिमुष्येन प्राप्तम् तथा
वरणम् वरणोषे कामयितव्यं तत् कर्म शंसाम् अस्माभिः प्रशंसनीयम् तथा च आरोम्बनीयं
च । किं पुनस्तत्कर्म । विद्रामा विद्रासी तौ युवाम् निषिन्धि निषिन्धि धनमिव अपगृह्यम्
अरण्ये निर्जनदेशेऽसुरैर्निगूढम् वन्दनाव वन्दनम् ऋषिम् उदाहृतम् । अश्विनौः पिपासुभिः इष्टव्यान्
कृपात् उद्-अशुः उद्-हाष्टम् । एवं यदेतत् कृपादुद्धरणे तदित्यर्थः ॥ ११ ॥

तद् वां नरा सनये दंस उग्रमाविष्कृणोमि तन्पुत्रं वृष्टिम् ।

दृष्यद् ह यन्मध्वार्थवर्णो वामर्धस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाच ॥ १२ ॥

तद् । वाम् । नरा । सनये । दंस । उग्रम् । अतिः । कृणोमि । तन्पुत्रः । न । वृष्टिम् ।

दृष्यद् । ह । यद् । मधु । आश्वर्षणः । वाम् । अर्धस्य । शीर्ष्णा । प्र । यत् । ईम् । उवाच ॥ १२ ॥

स्कन्द० तद् वाम युवयोः हे नरो ! सनये अभिप्रेतलाभाव दंसः कर्म उपम् अपसङ्गम् ।
आभिः कृणोमि प्रकाशीकरोमि, तन्पुत्रः न कनचित्पुत्रकम् इव इष्टिम् । कतमत् । उच्यते ।
दृष्यद् ह यदित्यादि । अत्रेतिहासमाचक्षते—'आश्वर्षण, व' दधीचे मध्वार्थं परं यद्
इन्द्र उवाच, प्रोच्य च पूर्वमुवाच, यदि वश्यसि शिरस्ते पतिष्यतीति । तमश्विनौ
मध्वार्थिनावागत्य ऊचतुः । प्रवृद्धि नौ परं प्रकरोति । स तौ प्रत्युवाच, शिरःपातमपाच
प्रवीमीति । तौ तं प्रवृत्ततुः, अग्नये आवां शिर आदध्वद्, तेन प्रवृद्धि । स उपैति
प्रपेदे । तस्माश्विनौ शिरश्छिन्वा अश्वशिर आदधाते । तेनासौ तावध्यापयाञ्जकार' इति । तदेतद्दिहोच्यते
दृष्यद् ह यदित्यादिना । दृष्यद् नाम ऋषिः । इन्द्रकन्दः पदपूरणः । यद् मधु मध्वार्थं यद्
आश्वर्षणः अश्वर्षणः वाम युवास्याम् आदितेन अश्वस्य शीर्ष्णा शिरसा प्र उवाच । यदीम्
इति निपातो पदपूरणौ । अथवा द्वियच्छब्दश्रुतेः प्रोवाचेत्याख्याते भेदेन योजयितव्यम् ।
यदित्येन निषिद्धोऽपि सत् पुन्यदगौरवाद् दृष्यद् ह प्रोवाच, यच्चाश्वस्य शीर्ष्णा प्रोवाच, न
स्वेन, तद्भवमप्युग्रं कर्माऽऽविष्कृणोमि ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अथ च्यवन उवाच, कुरुक्षेत्रेऽपशीर्ष्णा यज्ञेन यज्ञमाना न कामम् आप्नुवन्ति ।
दृष्यद् ह 'वा आश्वर्षणः' यज्ञस्व' यथा शिरः प्रतिनिधीयते, 'यथैषां कृत्वा भवति', तथा
वेद । ततो ज्ञात्वा द्वेषेभ्यः यज्ञमानेभ्यो यज्ञस्य शिरः सम्पन्नम् इति । अथ तमेतयोचतुः,
उप स्वाऽऽयावेति । कर्म कामायेति । यथैतद् यज्ञस्व शिरः प्रतिनिधीयत इति । स'
होताच, इन्द्रेण वा उक्तोऽस्मि, यदि वा इदम्' अग्नये मधुः शिरस्ते छिन्वाम् इति ।
तस्माद् विभेमीति । तौ शीचतुः, आवां त्वा तस्मात् आस्यावद्' इति । यद्वा नौ उपनेष्यसे

१. नास्ति अ. २. नास्ति कु. ३. अश्वानः वि' लपे. ४. यज्ञे वि' अ'. ५. न तं कु.
६. वाऽऽप' वि' ल; अय' लपे. ७-८. यथैषां कृत्वा... कृत्वा भवति वि' अ'. † तथैव वि' लपे. ८. तत्प
वि' अ' लपे. ९. नास्ति वि' अ'. १०. वेदश्च वि' अ'. ११. ज्ञात्वावो वि' अ'; अ' लपे; ल लपे.

अथ ते शिरश्छित्त्वा अन्वय उपधात्स्वारः । अथाश्वस्य शिर आहृत्य तत् ते प्रति निधात्स्वावाः । तेन नो अनुवक्ष्यसीति । एवम् उक्त्वा अश्वस्य शिरः प्रतिस्त्रधाय^१ तेन इ^२ स्म संबद्धान्तौ भासाते साम गायमानौ क्वचं यजुः अभिव्याहरन्तौ । तान्वा ह श्रद्धाय तेनाश्वस्य शीर्ष्णा-
न्वाच^३ । तद् इन्द्रोऽन्वयुष्यते^४ म हान्याम्^५ अघोचद् इति । तस्यादुस्य शिरः प्राच्छिनद् इदम्
अश्वतोषम्^६ । अथ यद् अन्व स्वं शिर भासीत् तद् इमो मनोपिणौ प्रतिसमधत्ताम्^७ इति
वाजसनेयकशाटपायनकथोरुक्तमिति (ऋ. श्रौ. ३, १२६-१२७) ।

तत् युवयोः उदरूणी कर्म अहम्, कामाय भाविः कृणोमि, क्षातयित्तुः इव इष्टिम् । ईम्
इति पुराणः ॥ १२ ॥

मुद्रल० अत्रेयमारुपायिका — 'इन्द्रो दधीचे प्रवर्णविद्यां मधुविद्यां चोपदिश्य यदोमामन्वस्मै
वक्षसि, शिरस्ते छेत्स्वामीत्युवाच । ततोऽश्विनौ अश्वस्य शिरश्छित्त्वा दधीचः शिरः
प्राच्छिद्यान्वयं निधाय तत्राश्वस्य शिरः प्रत्यधत्ताम् । तेन च दध्यङ् क्वचः सामानि यजूषि
च प्रवर्णविषयाणि मधुविद्याप्रतिपादकं ब्राह्मणे चाश्विनावभ्यापयामास । तदिन्द्रो शात्वा वज्रेण
तच्छिद्रोऽच्छिनत् । तदाश्विनौ तस्य हृत्कीये मानुषं शिरः प्रत्यधत्ताम्^१ इति । तदेतत् प्रतिपाद्यते ।
हे नरा । नरो अश्विनौ ! वाम् युवयोः सम्बन्धि उपम् उदरूणीम् अन्वैर्दुःशकम् देवः कर्मनामैतत्
(ऋ. निघ. २, १) । युवाभ्यां पुरा कृतं तद् कर्म सन्धे घनलानार्थम् भाविः कृणोमि प्रकटीकरोमि ।
इष्टान्तः । तन्मत्तुः न यथा मेचत्वाः शब्दः इष्टिम् मेवान्तर्वर्तमानम् उदकं प्रवर्षेण सर्वत्र प्रकट-
यति तद्वत् । किं तत्कर्म । आधर्वणः अथर्वणः पुत्रः दध्यङ् एतस्मैज् अग्निः अश्वस्य शीर्ष्णा
युष्मत्सामध्येन प्रतिहितेन शिरसा वाम् युवाभ्याम् ईम् इमाम् मधु मधुविद्याम् यत् ह यदा
खलु म उवाच प्रोक्तवान् । तदाश्विनौ अश्वस्य शिरसः सन्धानलक्षणे पुनर्मनुष्यस्य शिरसः प्रति-
सन्धानलक्षणञ्च यत् भवदोषं कर्म तदाविष्कृणोमीत्यर्थः ॥ १३ ॥

अजोहवीन्नासत्या करा वां महे यामन् पुरुभुजा पुरन्धिः ।

श्रुतं तच्छासुरिन् वध्रिमृत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तम् ॥ १३ ॥

अजोहवीत् । नासत्या । करा । वाम् । महे । यामन् । पुरुभुजा । पुरम्ऽधिः ।

श्रुतम् । तत् । शासुःऽश्च । वध्रिमृत्याः । हिरण्यहस्तम् । अश्विनौ । अदत्तम् ॥ १३ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते — 'वध्रिमती नाम बोद्धी सङ्ग्रामे शत्रुभिश्छिन्नहस्ताऽश्विनौ तुष्टाय ।
तस्या अश्विनौ हिरण्यं हस्तं ददतुः' इति । तद्विदोच्यते । अजोहवीत् आहृतवती हे नासत्यौ !
करा^१ पूर्वपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । छिन्नकरा शत्रुभिश्छिन्नहस्ता । अथवा स्तुतीनां कर्षी करा ।
वाम् युवाम् । मह महति यामन् यान्ति बोद्धारो यस्मिन् म यामा^२ सङ्ग्राम इहाभिप्रेतस्तत्र ।
हे पुरुभुजा बहुवां इविषामभ्यवहतीं पालयितारी वा भार्वाणाम् । पुरन्धिः बहुभुजा ।
युतम् युवामपि श्रुतवन्तौ । यदाह्वानम् आसुरिन् आसितुस्वि पितुराचार्यस्य वा । महात्वाऽऽदरेणेत्यर्थः ।

१. ते एवं कु. २. प्रतिनिधीक इति । दधीच, इन्द्रेण बोकोऽद्वि संराय वि^१ अ^१ कु. ल रूपं. ३. नास्ति
कु. ४. 'व य कु. ५. शोवान वि^१ अ^१. ६. अन्वयङ् वि^१ अ^१ ल रूपं. ७. ग्राहा^१ ल; प्रहा^१
वि^१ अ^१. ८-८. अश्वस्य शीर्ष्णं वि^१ अ^१. ९. नास्ति अ. १०. नामः कु.

कल्पाद्धानम् । उच्यते । वशिष्ठान्वाः । 'श्रुत्वा च' हिरण्यहस्तम् हिरण्यशब्देनात्र तद्विकार उच्यते ।
हिरण्यमग्नौ हस्तौ यस्मिन् स हिरण्यहस्तो वाहुः, तन् । हे अश्विनी ! अदत्तम् दत्तवन्तौ त्वः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० आहुहाव नाम् नास्त्यौ । कर्मणाम् आञ्जर्षाणां कर्तारौ महति यजे बहूनां हविषां
भोक्तारौ 'स्त्री वध्रीमती' । तत् च आह्वानं भवद्भ्यां धुनम् आदरेण, यथा शासितुः आचार्यस्य
नास्तनम् । अथ तस्यै हिरण्यहस्तम् नाम् पुत्रम् अदत्तम् ॥ १३ ॥

मुद्रल० वध्रीमती नाम कस्यचित् राजपैः पुत्री नपुंसकभक्तिका । सा पुत्रलाभार्थम् अश्विनामाहुहाव ।
तदाह्वानं श्रुत्वाऽश्विनावागत्य तस्यै हिरण्यहस्ताख्यं पुत्रं ददतुः । तदेतदाह । पुरुमुजा ।
बहूनां पालकौ प्रभूवहस्तौ हे नास्त्या ! अश्विनी ! भदे महनीये धूनीये यामन् यामनि याति
गच्छतीति याम स्तोत्रम्, तस्मिन् । करा अभिमतच्छलस्य कर्तारौ वाम् युवाम् पुरन्धिः बहुधीर्बध्रीमती
वधिः पुत्रोत्पादनाशक्तः पण्डकः, तद्वती एतत्संज्ञा राजपुत्री अजोर्हवीत् पुनःपुनः स्तुत्वा
पुत्रलाभार्थम् आहुतवती । युवां च वध्रीमत्याः तदाह्वानम् श्रुत्वा अश्विण्युवम् । इदन्तः । यामुः इव
यथा शामुराचार्यस्य वचने शिष्योऽवहितः सन् ऐकाऽप्येण शृणोति तद्वत् । श्रुत्वा च हे अश्विनी !
तस्यै हिरण्यहस्तम् सुवर्णमवपाणिम् एतत्संज्ञं पुत्रम् अदत्तम् प्रायच्छतम् ॥ १३ ॥

आस्नो वृकस्य वतिकामभीके युवं नरा नास्त्यामुमुक्तम् ।

उतो कविं पुरुमुजा युवं ह कृपमाणमकृणुतं विचक्षे ॥ १४ ॥

आज्ञः । वृकस्य । वतिकाम् । अभीके । युवम् । नरा । नास्त्या । अमुमुक्तम् ।

उतो इति । कविम् । पुरुऽमुजा । युवम् । ह । कृपमाणम् । अकृणुतम् । विऽचक्षे ॥ १४ ॥

स्कन्द० आज्ञः आस्थात् वृकस्य वतिकाम् नाम चटकाम् अभीके सङ्ग्रामनामैतत् (तु. निघ २, १७) वृकेण
सहास्यः सङ्ग्रामे । वृकेण अस्वभानां सतीमिरत्यर्थः । युवम् हे नरा ! नास्त्या । अमुमुक्तम् मोचितवन्तौ ।
तदेतत् वृकस्येनाप्युक्तम् 'यामिर्वतिकाम् (ऋ. १, ११२, ८) इति । किञ्च उतो कविमित्यादि ।
अत्रेतिहासमाचक्षते—'कण्व अपिरन्धोऽश्विनौ तुष्टाव । तस्याश्विनौ चक्षुर्ददतुः' इति । तदेतद्विद्वोच्यते ।
उतो अपि च कविम् मेधाविने कण्वम् हे पुरुमुजा ! युवम् ह-शब्दः पदपूरणः । कृपमाणम् 'कृपायति,
कृण्वति' (निघ ३, १४) इत्यर्चतिकर्मसु पाठान्, 'कृपण्युः' (निघ ३, १६) इति स्तोत्रनामसु च
पाठान् कृपिः स्तुत्यर्थे इति गम्यते । स्तुवन्तम् अकृणुतम् कृतवन्तौ विचक्षे विविधाव
दर्शनात् । अन्धे सन्ते चक्षुःप्रदानेन दर्शनसमर्थे कृतवन्तावित्यर्थः । तदेतत् मन्त्रान्तरेऽपि कक्षीवान्
पश्यति 'युवं कण्वयाभिरितान' (ऋ. १, ११८, ७) इति । वृकस्येनाप्युक्तम् 'यामिः कण्वं प्र सिपासन्तम्'
(ऋ. १, ११२, ५) इति ॥ १४ ॥

वेङ्कट० वृकेण सह वतिकाम्याः सङ्ग्रामे तां वृको जग्राह । अथ 'वृकस्य आस्थात्' तां मोचितवन्तौ
इति । अपि च कविम् उद्गमसः पितरम् अन्ये वा पूर्वनामाने स्तुवन्तं दर्शनात् अकृणुतम्
इति ॥ १४ ॥

सुद्रल० वरिचका चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्री ताम् अरण्ये वर्तमानेन शुना प्रस्तां पुरा किलाऽश्विन-
वमोचयताम् । तदेतद्वाह । हे नरा ! भेतासी ! नास्त्या ! अश्विनौ ! युवम् युवाम् अनीके अभिघते
वृकवर्तिकयोः सह्यामे इत्यस्य विकर्तकस्य^१ शुनः आक्रः आस्थान् वरिचकाम् चटकसदृशीम्
अमुमुकम् अमोचयतम् । जतो अपि च हे पुरुमुखा ! बहूनां पालकावश्विनौ ! युवम् इ युवां खलु
कृपमाणम् स्तुतिं कुर्वाणं कविम् एतन्नामाने विचले विशेषज्ञाने समर्थम् अष्टशतम् सकुलतम् । इ
प्रसिद्धौ ॥ १४ ॥

चरित्रं हि वेरिवाञ्छेदि पूर्णमाजा खेलस्य परितक्म्यायाम् ।

सद्यो जहामार्यसीं विश्पलायै धनें हिते सतैवे प्रत्यधत्तम् ॥ १५ ॥

चरित्रम् । हि । वेऽईव । अञ्छेदि । पूर्णम् । आज्ञा । खेलस्य । परितक्म्यायाम् ।

सद्यः । जहाम् । आर्यसीम् । विश्पलायै । धनें । हिते । सतैवे । प्रति । अधत्तम् ॥ १५ ॥

स्कन्द० चरति गच्छति धेन तत् चरित्रम् जहृवा इहाभिप्रेता । हि-शब्दश्च पदपूरणः । गमनसाधने
जहृवालक्षणम् वेरिव पक्षिण इव पूर्णम् पिच्छम् अञ्छेदि शत्रुभिः विश्पलायाः छिन्नमासीत् ।
आज्ञा आज्ञी सह्यामे खेलस्य खेलनाज्ञो राज्ञः । परितक्म्यायाम् सेनायां वर्तमानायाम् तत्र
युवामेव सद्यः तत्वामेव वेलायां जहाम् अन्याम् आर्यसीम् लोहमयीम् विश्पलायै विश्पलानाम्यै
स्त्रियै । धने हिते निमित्ते एषा ससमी । प्रयोजनस्य च^२ निमित्तरत्नेन विवक्षा । अनाथ हिताय ।
सतैवे गन्तुम् । हितं^३ धनं प्राप्तुं योऽनया प्रक्रान्तः सह्यामः तत्र गमनस्याव्याघातार्थमित्यर्थः ।
प्रत्यधत्तम् प्रतिनिहितवन्तौ स्वः । कृतवन्तावित्यर्थः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० खेलनाज्ञो राज्ञः^४ युद्धे गच्छन्त्यां विश्पलायां तस्याः^५ चरित्रं जघनप्रदेशे^६, पक्षिणः पूर्णम् इव
स्याधैः, शत्रुभिः अञ्छेदि । अथ तस्याः हितम् धनम्^७ प्रति सरणाथ^८ अर्यसीम् जहाम् तस्यै विश्पलायै
तदानीम् एव प्रति अधत्तम् इति ॥ १५ ॥

सुद्रल० अगस्त्यपुरोहितः खेलेो नाम राजा । तस्य सम्बन्धिनी विश्पला नाम स्त्री सह्यामे शत्रुभि-
श्छिन्नपादाऽऽसीत् । दुरोहितेनागस्त्येन स्तुतावश्विनौ राज्ञावागत्य अयोमपादं समधत्तम् ।
तदेतद्वाह । आज्ञा आज्ञी सह्यामेऽगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य सम्बन्धिण्या विश्पलास्यायाः चरित्रम्
चरणम् वेरिव पूर्णम् धेः पक्षिणः एतन्नमिव अञ्छेदि हि पुरा छिन्नमभूत् खलु । हे अश्विनौ युवाम्
अगस्त्येन स्तुतौ सन्तौ परितक्म्यायाम् परितक्म्या रात्रिः तस्याम् आगत्य सद्यः तदानीमेव हिते
शत्रुभिः निहिते धने जेतव्ये विषयभूते स्मि सतैवे सतुं गन्तुम् विश्पलायै आर्यसीमेयोमवीं
जहाम् जहाम्पलक्षितं पादम् प्रत्यधत्तम् सन्धानमेकीकरणे कृतवन्तावित्यर्थः ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये दशमो वर्गः ॥

शतं मेपान् वृक्यै चक्षुदानमुज्जाश्वं तं पितान्धं चकार ।

तस्मा अश्वी नास्त्या विचक्ष आर्धत्तं दस्त्रा भिषजावन्वृत् ॥ १६ ॥

१. विवर्तिकस्य भूको. २. नास्ति कु. ३. नास्ति अ. ४. 'जः व वि' अ. ५. तस्य वि.
६. जहामदेशे कु. ७-७. 'तिसरेण वि' अ.

शतम् । मेघान् । वृक्षे । चक्षुदानम् । अन्नञ्चम् । तम् । पिता । अन्धम् । चकार ।
तस्मै । अक्षी इति । नासत्या । विऽचक्षे । आ । अधत्तम् । दत्ता । मिषज्ञौ । अनर्वन् ॥ १६ ॥

स्कन्द० 'ऋजाश्वे तं' पिता अन्धम् इति तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः । ये युवयोः स्वभूता कथा वृक्षी भूत्वोपतस्ये तम् । शतम् मेघान् । एकश्चेति वाक्यतेषः । वृत्त एतत् । 'ऋजाश्वः शतमेकं च मेघान्' (ऋ. १, ११७, १८) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । वृक्षे वृक्ष्या आहारार्थम् । चक्षुदानम् अक्षिरश्मिः विशसनार्थः । विशसन्तम् ऋजाश्वम् नाम राजपुत्रं पिता शापेन अन्धम् चकार । तस्मै अक्षिणी हे नासत्यौ ! विशक्षे विविधे दर्शनाय^१ आ अधत्तम् । हे दत्ता ! मिषज्ञौ ! वैचभूतौ ! अनर्वन् अर्तैर्गत्यर्थस्वेदं रूपम् । अन्धं प्रत्याश्रिततया यो न गतः सोऽनर्वा । ध्याययेन चात्रैकवचनम् । अनर्वणी^२ अनन्याश्रिते स्वायत्ते । पित्रा शापेनापनेतुमशक्यं इत्यर्थः । तदेतत् कुस्तेनाप्युक्तम् 'यामिः शचीभिर्दृषया' (ऋ. १, ११२, ८) इति ॥ १६ ॥

वेङ्कट० गौराणां मेघान् गृहीत्वा लीलार्थम्^३ वृक्षे^४ विशसन्तम् ऋजाश्वम् तम् पिता पौरहितार्थम्^५ अन्धे चकार । तस्मै दर्शनाय अनर्वणी अग्रत्यृते शीघ्रगमने सूऽगदशने अक्षिणी^६ आधत्तम् इति ॥ १६ ॥

मुद्गल० वृषागिरः पुत्रः ऋजाश्वो नाम राजर्षिः । तस्य समीपेऽश्विनोर्वाहनभूतो रासभो वृक्षी भूत्वाव-
तस्ये । स च तस्य आहारार्थम् एकोत्तरशतसङ्ख्याकान् पौरजनानां मेघान् शकलीकृत्य
प्रददौ । एवं पौरहिते प्रवृत्तं पिता शापेन नेत्रहीनमकरोत् । तेन स्तुपमानावश्विनौ अस्मद्वा-
हमनिमित्तमस्याऽऽन्धं जातमिति जानन्तौ तस्मै अक्षिणी प्रायच्छतान् इति । तदेतदाह । न ऋजाश्वः
अधत्तं शतसंख्याकान् मेघान् वृक्षे भातमना पोषितार्थे वृक्षिर्ष्ये शकलीकृत्य प्रादान् । तम् चक्षुदानम्
अक्षिरश्मिकर्मा अत्र शकलीकरणार्थः । शकलीकृत्य दत्तवन्तम् ऋजाश्वम् पिता शापेन अन्धम्
दृष्टिहीनम् चकार कृतवान् । हे नासत्या ! सत्यस्वभावौ ! रत्ना ! दर्शनीयौ ! मिषज्ञौ ! देवानां वैचभूतौ !
अक्षिनी ! अनर्वन् अनर्वणी द्रष्टव्ये प्रति पितृचापाद् गमनरहिते अक्षी चक्षुषी विशक्षे विविधं दृष्टे
समर्थे तस्मै ऋजाश्वाय आ अधत्तम् अकुरुतम् ॥ १६ ॥

आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य काष्ठीवातिष्टुदर्वता जयन्ती ।

विश्वे देवा अन्वमन्यन्त वृद्धिः समु श्रिया नासत्या सचेथे ॥ १७ ॥

आ । वाग् । रथम् । दुहिता । सूर्यस्य । काष्ठीश्च । अतिष्टुत् । अर्वता । जयन्ती ।

विश्वे । देवाः । अनु । अमन्यन्त । वृत् । ऽभिः । समु । ऊँ इति । श्रिया । नासत्या । सचेथे इति ॥ १७ ॥

स्कन्द० अश्रेतिहासमाचक्षते— 'सूर्यस्य दुहितरं देवा वरयामासुः । त उचुः आभि धारयामः । यो नो
अप्यति तस्येयं भविष्यतीति' । तामाश्विनौ जिम्बतुः । सा जिवाश्विनोः रथमारोह^१ इति ।
तदेतदिहोच्यते । वां रथं दुहिता सूर्यस्य । काष्ठीं च कियते तदिति काष्ठीं, शुभाशुभलक्षणौ कर्म ।

१-१. नास्ति अ. २. नास्ति अ. ३. 'थेभि कृ. ४. 'वीतर्षे वि' अर्प. ५. वृक्षे कृ.
६. नास्ति वि' अ. ७. अक्षी वि' अ. ८. नास्ति कृ.

तद्यथा कर्तारमातिष्ठति एवम् वा अतिष्ठत् आस्थितवती । आस्त्येत्यर्थः । अर्वाता 'अर्वा' (लिपि १, १४) इत्यश्वनाम, सामर्थ्याच्छेदान्तर्णीतिमस्वार्थम् । अश्ववता रथेन जयन्ती व्यत्ययेनार्थं भूकाले कर्मणि च शतृप्रत्ययः । जिता सती । तां चारोइन्ती विश्वे सर्वे देवाः अनु अमन्यन्त अनुमोदितवन्तः इन्द्रिः हृदयैः । तस्यां च भावीयां सत्यां श्रिया लक्ष्म्या हे नासत्या ! सम् उ संवेधे उकारोऽप्र पदप्ररणः । शप् च कर्मणि व्यत्ययेन । मन्वक् सेम्पेधे । युवां श्रीमन्ती तातौ स्य इत्यर्थः ॥ १० ॥

डूट० कामेशब्दः काष्ठावचनः । ययां भावि धावन् शीघ्रं काष्ठाम् भातिष्ठति एवं भवद्भ्यां शीघ्रः अर्थः स्वयंवरे जीयमाना भाविं धावन्तिः सूर्यस्य दुहिता युवयोः रथम् वा अतिष्ठत् । तत्र भवतोः कले इत्या स्वयंवरार्थम् आगताः विश्वे देवाः हृदयैः एव अनु अमन्यन्त । तदानीं जगश्रिया सह संयुक्तौ भवथ इति ॥ १० ॥

मुद्रल० 'सविता दुहितरं सूर्याख्यां सोमाय राज्ञे प्रदातुमैच्छत् । तां सूर्यां सर्वे देवा वरयामासुः । तेऽन्योन्यमुचुः भादित्यम् अवाधि कृत्वा भावि धावाम, योऽस्माकं मध्ये उजेप्यति तस्येवं भविष्यतीति । तत्राश्वनातुदजपताम् । सा च सूर्यां त्रितवतोस्तयोः रथम् आस्त्योह' (उ. ऐत्रा ४, ५) इतीदमाख्यानम् । हे अश्विनौ ! वाम युवयोः रथम् कामेश्च कामेशब्दः काष्ठवाची । यथा काष्ठम् भाविधावनत्यावधितवा निर्दिष्टं लक्ष्यम् आशुगामी कश्चित् सर्वेभ्यो धावजयः एवं प्राप्नोति । एवं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वम् अर्वाता शोघ्रम् अवाधि प्राप्नुवता युष्मदीयेनाश्वेन करणमूलेन युवाभ्याम् जयन्ती जीयमाना सूर्यस्य सवितुः दुहिता वा अतिष्ठत् आस्त्यवती । विश्वे सर्वे इतरे देवाः एतदारोहणस्थानं इन्द्रिः हृदयैः अनु अमन्यन्त अन्वजानन् । तदानीं हे नासत्या ! अश्विनौ ! श्रिया अस्सहचलाभरूपया सम्पदा युवाम् तम् उ संवेधे सङ्गच्छेधे ॥ १० ॥

यद्यातं दिवोदासाय वृतिर्भरद्वाजायाश्चिना हयन्ता ।

रेवदुवाह सचनो रथो वां वृषभश्चं शिशुमारश्च युक्ता ॥ १८ ॥

यत् । अर्वातम् । दिवोऽदासाय । वृतिः । भरद्वाजाय । अश्विना । हयन्ता ।

रेवत् । उवाह । सचनः । रथः । वाम । वृषभः । च । शिशुमारः । च । युक्ता ॥ १८ ॥

स्कन्द० वा यदा अर्वातम् गतवन्तौ स्यः । दिवोदासाय दिवोदासार्थम् । सम्बरवधे दिवोदासस्य साहाय्यं कर्तुमित्यर्थः । तदेतत् कुत्सेनाप्युक्तम् 'दिवोदासे शम्बरहृत्ये' (क १, ११२, १४) इति । वृतिः परित्या मार्गेण । भरद्वाजाय भरद्वाजस्यार्थाय । भरद्वाजाय धनकामाय स्तुवते धनं दातुमित्यर्थः । हे अश्विनौ ! वदेति वचनात्तदेत्यध्याहार्यम् । तदा हयन्ता गतिकर्मायम् । गच्छन्ती युवाम् । रेवत् धनसंयुक्तम् । उवाह ऊढवान् । यदिवोदासीयेभ्यो कोदहन्यः भरद्वाजाय च दास्यते धनं तेन सह युवामुद्वानित्यर्थः । सचनः सम्यः । वाम युवयोः स्वभूतः रथः ।

१. नास्ति विं अ^१; यदा अ^२। २. जोषं विं अ^३। ३. नास्ति कु. ४. संयुक्तं विं अ^४।

५. नास्ति अ.

मुद्गल० हे नासत्या! अधिनौ! सुहृत्तम् शोभनवल्कम् रयिम् धनम् स्वपायम् शोभनैः पुत्रादिभिर्लोकम् सुवीर्यम् शोभनवीर्योपेतम् आयुः कञ्चनामैतत् (तु. निघ. २, ७) । एवंगुणविशिष्टम् अष्टं च तप बहन्ता धारयन्तौ युवाम् समनसा समानमनस्वी सन्तौ जहावीम् जहोमैहर्षेः सम्बन्धिनौ प्रजाम् वा अयातम् आभिमुख्येनागच्छतम् । कीदृशीम् । वाजैः इविलेखणैरकैरुपेतान् अष्टः अत्राद्ःशब्देन तत्राभ्युदयः सोमयागो कल्पते । तस्य प्रातःसवनादिरूपेण मिः त्रिधा विभक्तम् भागम् शंभम् दधतीम् विधतीम् । अनुसर्षन् दृषिभिर्षेजमानामित्यर्थः ॥ १९ ॥

परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सीं सुगेभिर्नक्तमूहयू रजोभिः ।

विभिन्दुनां नासत्या रथेन वि पर्वतान् अजरयु अयातम् ॥ २० ॥

परिविष्टम् । जाहुषम् । विश्वतः । सीम् । सुगेभिः । नक्तम् । ऊहयुः । रजोऽभिः ।

विभिन्दुना । नासत्या । रथेन । वि । पर्वतान् । अजरयु इति । अयातम् ॥ २० ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते— 'जाहुषो नाम ऋषिर्द्वौ बृहया भार्यया वृद्धैश्च पुत्रपौत्रादिभिः परिवृतः देवानियात्र । तं दृष्ट्वा असुरास्तुष्टैः पर्वतैः परिविश्ले मरुदेवैः प्रक्षिप्युः । स तस्य प्रवृद्धत्वात् स्वयं निर्गन्तुमशक्नुवन् अधिनौ महाकाशिकौ तुष्टान् । तमधिनावागत्य एकैवैव राभ्या अथेन रथेन तान् पर्वतावतिक्रामयाञ्छक्युः' इति । तदेतदिहोष्यते परिविष्टम् इत्यादिना । परिविष्टोऽत्र विश्वतः इत्येतेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् धारयन्तौवादी । विविधैर्नक्षत्रैः । स्यात् अजरया जाहुषम् नाम्नापि विश्वतः सर्वतः कृतः पुत्रतो धारयश्च । सपुत्रतारं बृहमित्यर्थः । सीम् इति पदपूरणम् । सुगेभिः सुगमनैरथैः । नक्तम् रात्रौ अहयुः ऊदयन्तौ युवाम् । रजोभिः रजशब्दोऽत्र तेजोवचनः अन्तर्णीतमत्पर्यङ्गं तेजस्त्रिभिः । शीघ्रगामिभिरित्यर्थः । विभिन्दुना पर्वतभेदनसमर्थेन हे नासत्या! रथेन तुष्टानपि पर्वतान् हे(?) अजरयु सुशब्दोऽत्र तद्वदर्थे 'अजरयुर्गन्तु रथयुः' (अ. १, ५१, १४) इति यथा । अजरावन्तौ । जरारहितावित्यर्थः । वि अयातम् चाति-रत्रान्तर्णीतव्यर्थः । विगमितवन्तौ युवाम् । अतिकमितवन्तावित्यर्थः ॥ २० ॥

वेङ्कट० विश्वतः परिवृष्टावष्टम्यासुरैः पर्वतैः परिवृतम् जाहुषम् नाम देवानां पञ्चमानं सुगमैः मार्गैः नक्तम् ऊहयुः । तदानीं पर्वतानां विश्लेषा रथेन पर्वतानां मध्ये जरारहितौ अजीर्णौ सन्तौ गतवन्ताविति ॥ २० ॥

मुद्गल० जाहुषो नाम कश्चित् राज्ञा । विश्वतः सर्वतः परिविष्टम् अयुभिः परिवृते तम् जाहुषम् राजानं हे नासत्या! अधिनौ अजरयु जरारहितौ नित्यतरुणौ युवाम् विभिन्दुना विश्लेषेण सर्वैः स्व भेदकेनास्मीयेन रथेन नक्तम् रात्रौ सुगेभिः सुन्दु गन्तुं शक्यैः रजोभिः रज्ज्वैर्मार्गैः ऊहयुः तस्मात् शत्रुसमूहान् निरगमयतम् । सीम् पूरणम् । निर्गतेन तेन सह पर्वतान् शत्रुभिरारोढुमशक्यान् शिलोक्षयान् वि अयातम् विश्लेषेण अगच्छतम् ॥ २० ॥

इति प्रथमाहके अष्टमाध्याये एकादशो वर्यः ॥

१. मेहरप्रदे अ. २. नास्ति अ. ३. अतिक्रामि कु. ४. परिवृते वि अ. ५. 'रजो' कु.

६. 'नक्तम्' सूको.

एकस्या वस्तोरावतं रणाय वशमश्विना सन्ये सहस्रा ।

निरहतं दुच्छुना इन्द्रवन्ता पृथुश्रवसो वृषणावरातीः ॥ २१ ॥

एकस्याः । वस्तोः । आवतम् । रणाय । वशम् । अश्विना । सन्ये । सहस्रा ।

निः । अहतम् । दुच्छुनाः । इन्द्रवन्ता । पृथुश्रवसः । वृषणौ । अरातीः ॥ २१ ॥

स्कन्द० एकस्याः^१ व्यत्ययेनात्र स्त्रीलिङ्गता सतन्मर्थे च षष्ठे । एकस्मिन् वन्तोः अश्वि । यस्मिन्नेवा-
हूतो स्थस्तस्मिन्नेवाहनोत्पर्यः । आवतम् । अवतिर्गत्यर्थः । गतवन्तो युवाम् रणाय सङ्ग्रामार्थम् ।
सहस्राभ्यः साहाय्यं कर्तुमित्यर्थः । वशम् नाम राजानं प्रति हे अश्विना ! सन्ये लाभात् ।
सहस्रा षट्शतबहुवचनस्वापमाकारः । सहस्रसङ्ख्याकारां धनानाम् । तदेतत् कुन्सेनाप्युक्तम् 'वामिर्वशम्'
(अ १, ११२, १०) इति । किञ्च निरहतमित्यादि । अत्रेतिहासमाचक्षते—'पृथुश्रवा नाम
राजा सन्ततैर्बहुभिर्दुर्भिक्षैः पीडयमानोऽश्विनाधिपात्र मुद्राव च । तस्याश्विनो तु महस्या
वृष्ट्या तान्पपनिन्वतुः' इति । तदेतदिहोच्यते निरहतम् इत्यादिना । निरहतवन्तो युवाम्
दुच्छुनाः दुर्भिक्षा उच्यन्ते ताः । इन्द्रवन्ता इन्द्रसहितौ सन्तौ । इन्द्रेण सह वृष्टिं प्रदायेत्यर्थः ।
पृथुश्रवसः राज्ञः हे वृषणौ ! वारितारौ ! अरातीः दानवर्जिताः । वासु कश्चित् कस्यचित् किञ्चिद्
अपि दातुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

वेङ्कट० एकस्य अश्वः कृतो^१ यो रणः तस्य यथा वशो राजा सहस्रं धनं लभते एवं तं ररक्षतुः^२
इति । सहस्रा इति चतुर्थ्येकवचनस्वाऽऽकारः । किञ्च पृथुश्रवसः तस्य निरहतवन्तौ^३ उपद्रवकारिणः
शश्रून् हे वारितारौ ! कामानाम् इन्द्रसहितौ^४ इति । अथवा पृथुश्रवाः च नाम अपरः । तस्य
शश्रूश्च निरहतम् इति ॥ २१ ॥

मुद्रल० हे अश्विना ! अश्विनौ ! वशम् एतत्संज्ञमृषिम् एकस्याः वस्तोः एकस्याहः रणाय रमणीयाव
सहस्रा सहस्रसङ्ख्याव सन्ये धनलाभात् आवतम् अरक्षतम् । स कपिः प्रत्यहं यथा सहस्रसङ्ख्यां
धनं लभते तथा रक्षितवन्तावित्यर्थः । अपि च हे वृषणौ ! कामानां वारितारावश्विनौ !
इन्द्रवन्ता इन्द्रेण संयुक्तौ युवाम् दुच्छुनाः दुष्टसुखा दुःखल्य कर्त्रीः पृथुश्रवसः विलीणेषुवासः
अरातीः शश्रून् निरहतम् निःशेषेणावधिष्टम् ॥ २१ ॥

शरस्य चिदार्चत्कस्यावतादा नीचादुच्चा चक्रधुः पातये वा ।

श्रयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जसुरये स्तुर्यं पिप्यथुर्गाम् ॥ २२ ॥

शरस्य । चित् । अर्चत्कस्य । अवतात् । आ । नीचात् । उच्चा । चक्रधुः । पातये । वारिति वाः ।

श्रयवे । चित् । नासत्या । शचीभिः । जसुरये । स्तुर्यम् । पिप्यथुः । गाम् ॥ २२ ॥

१. नास्ति कु. २. कृते वि' अ'. ३. रक्षतः वि' अ'. ४. नास्ति कु. ५. निरहतं कु' अ'
वि'. ६. 'सहितं वि' अ'.

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते—'शरो नाम ऋषिः । स मरुदेशे गच्छन् पिपासितः सन् सुवृरतोयं कूपं ददर्श । स ततः पातुमशक्नुवन् अश्विनौ तुष्टाव । तस्वाश्विनौ सुलभ्यं चकतुः' इति । तदेतदिहोच्यते शरस्य चित् इत्यादिना । शरस्पाणि अर्वात्कस्य ऋचत्कनाश्र ऋषेः पुत्रस्य । अथानात् 'अवतः' (निघ ३, २३) इति रूपनाम । सप्तम्यर्थे चात्र पञ्चमी रूपे । नीचान् द्वितीयैकवचनस्यार्थं 'युवां हलकं' (पा ७, १, ३९) इति आदेशः । नीचम् । सुदूरवर्तित्वाद् प्रदीतुमशक्यमित्यर्थः । उवा अथमपि द्वितीयैकवचनस्याकारः । उच्यम् । हस्तप्राप्तमित्यर्थः । आ चकतुः आभिमुख्येन कृतवन्तौ स्थः । पातवे पानार्थम् । वाः उदकनामैतत् (तु. निघ १, १२) । उदकम् । शयवे चित् शयवे राजे । हे नास्त्यौ ! शचीभिः स्वाभिरतिशयवतीभिः प्रजाभिः कर्मभिर्वा । अयुरये । अति वाक्ये । वाद्ययित्रे शत्रूणाम् । वादित्वाय वा । गोः प्रसवनिवृत्त्वा अघेनुत्वापत्त्या च पीडितायेत्यर्थः । स्तयम् निवृत्तप्रसवा स्तरीरुच्यते, ताम् पिप्यथुः आप्वायितवन्तौ । धेनुकां कृतवन्तावित्यर्थः । काम् । उच्यते । गाम् । तदेतत् परस्तादपि पुनर्वक्ष्यति 'अघेनु दत्ता' (आ १, ११५, २०) इति । कुत्सेनाप्युक्तम् 'वामिधेनुम्' (ऋ १, ११२, ३) इति ॥ २२ ॥

वेङ्कट० 'रूपितस्य ऋचत्कपुत्रस्य' शराल्पस्य नीचोदकाद् कृपात् पानाय जलम् उच्येः आ चकतुः' अश्विनौ । तथा शयवे हे नास्त्यौ ! कर्मभिः उपक्षीणाय क्षुधित्वाय निवृत्तप्रसवात् गाम् आप्वायितवन्ताविति ॥ २१ ॥

मुद्गल० अर्वात्कस्य ऋचत्कपुत्रस्य शरस्य चित् एतत्सेष्टस्यापि स्रोतुः पिपासितस्य पातवे पानार्थम् नीचान् नीचानात् अवतान् कृपात् उवा उच्येः शरस्य उदकं हे अश्विनौ । युवाम् आ चकतुः आभिमुख्येन कृतवन्तौ तथा हे नास्त्यौ ! अश्विनौ ! शचीभिः युष्मदीयैः कर्मभिः परिचरणैः अयुरये श्रान्ताय शयवे चित् शयुनाश्रे ऋषये स्तयम् निवृत्तप्रसवाम् गाम् अग्निहोत्रार्थस्य पयसो दोग्ध्रीम् पिप्यथुः पयसा युवाम् आप्वायितवन्तौ ॥ २२ ॥

अवस्यते स्तुवते कृष्णियायं ऋज्यते नास्त्या शचीभिः ।

पशुं न नष्टमिव दर्शनाय विष्णाप्यं ददधुर्विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यते । स्तुवते । कृष्णियायं । ऋज्यते । नास्त्या । शचीभिः ।

पशुम् । न । नष्टम् । ददधुः । दर्शनाय । विष्णाप्यम् । ददधुः । विश्वकाय ॥ २३ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते—'विश्वको नाम राजर्षिः । तस्य बालः पुत्रः प्रमादादुपमनाश । सैवादि-
पत्न्याराहुया तस्य पालनं पुत्रश्च दर्शनमिच्छन् अश्विनौ तुष्टाव । तस्मै तमानीयाश्विनौ ददधुः' इति । तदेतदिहोच्यते अस्त्यते इत्यादिना । अश्वः पालनम्, तद् कामचमानाय । स्तुवते कृष्णियायं अस्त्येऽयं अस्त्यस्यो ऋषयः । कृष्णनाश्र ऋषेः पुत्राय । ऋज्यते ऋजु न्याय्यम्, तदिच्छते । साधुवृत्तायेत्यर्थः । हे नास्त्यौ ! शचीभिः स्वामिः प्रजाभिः कर्मभिर्वा । पशुं न नष्टमिव दर्शनाय

इवरासद्दोऽत्र नेत्यनेन पौनरुक्त्याद् 'नस्त्युपमार्थस्य सम्प्रात्यर्थे प्रयोगा' (तु. या ७, ३१) इति पदपुरणः । यथा पशुं नष्टं कश्चिदानीय कर्मैषिदर्शनाय दद्याद् एवम् विष्णावम् नाम पुत्रं ददधुः दत्तवन्तौ युवाम् विश्वकाय ऋषये ॥ २३ ॥

वेङ्कट० रक्षणम् इच्छते स्तुवते कृष्णपुत्राय आर्जवम् इच्छते विश्वकनाम्नें नास्त्यौ! कर्मभिः नष्टम् इव पशुम् विनष्टम् विष्णावम्^१ नाम पुत्रम् दर्शनाय ददधुः इति^२ । इव इति पूरणो न इत्यनेन पौनरुक्त्यादिति^३ ॥ २३ ॥

मुद्रल० अत्रत्यते अवनं रक्षणम् आत्मन इच्छते स्तुवते स्तुतिं कुर्वते कृष्णिमाय कृष्णो नाम कश्चिद्, तस्य पुत्राय ऋज्वयते आर्जवमिच्छते विश्वकाय एतत्संज्ञाय ऋषये हे नास्त्यौ! अधिनी! युवाम् अर्चोभिः आत्मीयैः कर्मभिः विष्णावम् विष्णावम् नाम विनष्टं पुत्रम् दर्शनाय दर्शनार्थम् ददधुः दत्तवन्तौ । दद्यान्तः । पशुम् न नष्टम् इव एक उपमार्थीयः पूरकः । यथा कश्चिद् विनष्टं पशुं स्वामिनो दृष्टिपथे प्रापयति तद्वत् ॥ २३ ॥

दश रात्रीरशिवेना नव दूनवनदं श्रयितमप्सुवेण^४न्तः ।

विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृक्तमुन्नियधुः सोममिव सुवेण ॥ २४ ॥

दश । रात्रीः । अशिवेन । नव । दून । अवेऽनदम् । श्रयितम् । अप्सु । अन्तरिति^५ ।

विऽप्रुतम् । रेभम् । उदनि । प्रवृक्तम् । उत् । निन्यधुः । सोमम् । सुवेण ॥ २४ ॥

स्कन्द० दश रात्रीः नव च दून दिवसान् अशिवेन शिवं सुखम्, ततोऽप्यदशिवं दुःखम् । तत्करत्वाद्प्राप्तुरा अशिता उच्यन्ते । समूहाभिप्रायलैकवचनम् । दुःखकरेणासुरसमूहेन । अवनदम् नदं अन्धने । बद्धम् । श्रयितम् वाडितम् । अप्सु अन्तः अर्षां मध्ये । विप्रुतम् विगतम् । रदितमित्यर्थः । केन । 'सं तं रिणीयो विप्रुतम्' (ऋ १, ११७, ४) इति परस्मादर्शनात् कर्मभिः । निश्चेष्टं सन्तम् । मृतकल्पमित्यर्थः । रेभम् नाम ऋषिम् । उदनि उदके । प्रवृक्तम् वृत्ती वर्जनेऽन्यत्र, इह तु सामर्थ्यादिमन्त्रे । निमग्नम् उत् निन्यधुः ऊर्ध्वं नीतवन्तौ स्थः । उत्तारितवन्तादित्यर्थः । सोमम् इव सुवेण यथा कश्चित् सुवेण सोममुत्थयति तद्वत् । सुवेण च सोमस्योरुधनाऽविधानाद् सुवशाब्देन कृतश्चित् सादस्यात् चमसादिसोमपात्रमुच्यते । अथवा कडानामग्निहोत्रहोमः सोमेन प्रह्ववर्च-सकामस्य विधीयते । तदभिप्रायमेतदुपमानम् । तदेतद् इत्सेनाप्युक्तम् 'गामी रेभम्' (ऋ १, ११२, ५) इति ॥ २४ ॥

वेङ्कट० दश रात्रीः नव च^६ अहानि अशिवेन निगडेन बद्धम् अस्तु अन्तः अवनदम् निगडे विप्लुतचित्तं रेभनामानम् उदके असुरैः इत्यम् 'प्रवृक्तम् वृक्ततिः' छेदनकर्मा, इह तु हिंसार्थः । तम् उत् निन्यधुः, सोमम् इव सुवेण^७ सोमोऽप्यग्निहोत्रहविर्भवति ॥ २४ ॥

१. विष्णवे वि^१ अं ल लपं; विश्वनासे वि^२ अं. २. विष्णावुं वि^३ अं. ३. पुश्वय वि^४ लपं. ४. नास्ति कु. ५. पौनरुक्त्यं स्यात् वि^५ अं कु. ६. नास्ति वि^६ अं. ७-७. प्रवृक्तं च रात्रं विवृक्ततिः वि^७ अं. ८. 'एन आह्वानात् सुविः वि^८ लपं.

मुद्रल० पुरा खलु रेभृषिं पार्श्वेर्ध्वा असुराः कूपे कल्पयित्वा दिवसस्य सायंकाले प्रचिक्षिपुः । स चाश्विनौ स्तुवन् दश रात्रोः नवाहानि च कूपमध्ये तथैवापतत्ये । दशमेऽहनि प्रातरश्विनौ ते कृपाद् उदतारयतामिति । तदाह । अमुं कृपान्तर्वर्तमानासु अन्तः मध्येऽसुरैः पातितम् अधिवेत्त दुःस्वहेतुना दास्यता अवनद्रम् बद्धम् श्रथितम् शत्रुभिर्हिंसितम् दश रात्रोः दशसहस्रवाका निशाः नव शून् नवसहस्रवाकानि अद्यानि च एवावन्ते कालं तत्रैव कूपेऽवस्थितम् अत एव उदनि बद्धके विपुतम् विपुतं व्याक्षिप्तसर्वाङ्गम् प्रवृक्तम् प्रवृज्जनेन सन्तसं धर्ममिव व्यथया सन्तप्यमानम् एवंभूतम् रेभम् ऋषिं हे अश्विनौ ! युवाम् उत निन्नायुः तस्मात् कृपात् उर्ध्वोत्सम् उत्तरीणं कृतवन्तौ । दृष्टान्तः । सोममिव यन्नाग्निहोत्रहोमार्थम् अभियुते सोमसं कूपसदयोऽग्निहोत्रस्यालीमध्ये वर्तमानम् ध्रुवेण अन्वयुरुक्षयति तद्वत् ॥ २४ ॥

प्र वां दंसांस्यश्विनावोचमस्य पतिः स्यां सुगवः सुवीरः ।

उत पश्यन्नश्रुवन् दीर्घमायुरस्तमिवेज्जरिमाणं जगम्याम् ॥ २५ ॥

प्र । वाम् । दंसांसि । अश्विनौ । अवोचम् । अस्य । पतिः । स्याम् । सुगवः । सुवीरः ।

उत । पश्यन् । अश्रुवन् । दीर्घम् । आयुः । अस्तम्ऽऽव । इत् । जरिमाणम् । जगम्याम् ॥ २५ ॥

स्कन्द० वाम् युवयोः दंसांसि कर्माणि हे अश्विनौ ! प्र अवोचम् प्रोक्तवानहम् । अतो प्रवीमि । सुप्तरसादेन अस्य । बुद्धिस्वस्वामिप्रेतस्य धनादेरयं प्रतिनिर्देशः । यदिदमस्मद्भिलपितं धनादि अस्य पतिः स्वामी स्याम् भवेयमहम् । सुगवः शोभना गावो यस्य स सुगवः । कान्दस-त्वाद्कारः समासान्तः । शोभनाभिर्गोभिरुपेतः सन्नित्यर्थः । सुवीरः शोभनेर्वीरैः पुत्रैः पीत्रैश्चो-पेतः । उत अपि च पश्यन् चक्षुषा । अनन्वदश्च सन्नित्यर्थः । अश्रुवन् प्राप्नुवन् दीर्घम् आयुः । अस्तम् इव इत् इच्छब्दः पदपरणः । यथा कश्चित् स्वगृहमनुद्विप्रो गच्छेत् तद्वत् । जरिमाणम् जरासम् । जरामित्यर्थः । जगम्याम् गच्छेयम् ॥ २५ ॥

वेङ्कट० इत्यम् प्र अवोचम् युवयोः कर्माणि । सोऽहं शोभनगोयुक्तः शोभनवीरः^१ च सन् अस्य उभयस्य स्वामी स्याम् । अपि च चक्षुषा अनन्वदः सन् पश्यन् दीर्घम् च आयुः^२ प्र अश्रुवन् स्वगृहम् इव अनुद्विप्रहृदयः सन् क्रमेण जराम् गच्छेयमिति^३ ॥ २५ ॥

मुद्रल० एवमनेन सूक्तेनाश्विनोर्महिमानं प्रशस्त्वापुना मन्त्रदृष्टा स्वासीहं प्रार्थयते । हे अश्विनौ ! वाम् युवयोः दंसांसि पुराकृतानि कर्माणि आवोचम् इत्यम् उक्तवानस्मि । सोऽहम् सुगवः शोभन-गोयुक्तः सुवीरः शोभनवीरश्च भूत्वा अस्य राष्ट्रस्य पतिः अधिपतिः^४ स्याम् भवेयम् । उत अपि च पश्यन् अश्विन्यां पश्यन् । उपलक्षणमेतत् । सुवीरिन्द्रियैः स्वस्वविषयसमर्थैः दीर्घम् वर्षशतरूपेणायतम् आयुः जीवितं च अश्रुवन् प्राप्नुवन् अहम् अस्तम् इत यथा गृहे स्वामी

१. नास्ति विं अं. २. अश्विन्य विं अं. ३. नास्ति विं अं. ४-४. प्राप्नुवन् विं अं.

५. चक्षेयम् कु. ६. नास्ति मै.

निष्कण्टके प्रविशति एवम् जरिमाणम् जरात् जयम्बाम् कण्टकराहित्येन प्राप्नुवाम् । वृद्धः
सन् चिरकालं निवसेयमित्यर्थः । इत् पुराणः ॥ २५ ॥

इति त्रयमाष्टके अष्टमाध्याये द्वादसो वर्गः ॥

[११७]

मध्वः सोमस्याश्विना मदाय प्रन्नो होता विवासते वाम् ।
बर्हिष्मती रातिर्विश्रिता गीरिषा यातं नासत्वोपु वाजैः ॥ १ ॥

मध्वः । सोमस्य । अश्विना । मदाय । प्रन्नः । होता । आ । विवासते । वाम् ।
बर्हिष्मती । रातिः । विश्रिता । गीः । इषा । यातम् । नासत्वा । उप । वाजैः ॥ १ ॥

स्कन्द० मध्वः मधुस्वादस्य सोमस्य अश्विना । हे अश्विनौ ! मदाय मदायम् । मधुस्वादे सोमं पीत्वा
मदिव्यय इत्येवमर्थमित्यर्थः । प्रन्नः पुराणः होता नामर्त्विक् । अथवा कक्षीवाजामर्त्विः । 'आत्मन एव'
परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेण निर्देशः । आ विवासते परिचरति वाम् युवाम् । किञ्च बर्हिष्मती
वेद्यां स्त्रीर्णेन बर्हिषा तद्वती । बर्हिषि सादितहविष्येत्यर्थः । रातिः दानं सवनीमपुरोडाशादेः ।
विश्रिता विविधमाश्रिता । मनसा चिकीर्षितेत्यर्थः । गीः स्तुतिश्च । एतत् ज्ञात्वा इषा अन्नेन
सोमालयेन निमित्तेन । सोमं पातुमित्यर्थः । याते नासत्वा । उप उपयातम् उपगच्छतं हे नासत्वौ !
वाजैः अश्वैश्चरुपुरोडाशादिभिः । चरुपुरोडाशादीनि भक्षयितुमित्यर्थः । अथवा इषा वाजैरिति
सहयोगलक्षणा तृतीया । अस्मभ्यं यदेवमन्नं बलानि च तैः सह । तानि गृहीत्वोप-
गच्छतमित्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० अश्विनौ ! मधुसदृशेन सोमेन युवां मादयितुं पुराणः आह्वता स्तुतिभिः वाम् परिचरति ।
किञ्च स्त्रीर्णेन बर्हिषा तद्वती अस्माकम् रातिः सोमस्य दानम् । एवम् विश्रिता विलीणा
स्तुतिद्वय । तौ युवामस्मान् अन्नेन बलैः च सह उपगच्छतमिति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'मध्वः' इति पञ्चविंशत्पृष्ठं द्वितीयं सूक्तम् । कक्षीवान् ऋषिः । शिष्टुप् छन्दः ।
अश्विनौ देवता ॥ १ ॥

हे अश्विनौ ! अश्विनौ ! मध्वः मधुना माधुर्बोधितेन सोमस्य सोमेन मदाय युवयोर्मदार्थम्
प्रन्नः चिरन्तनः होता होमनिष्पादको यजमानः वाम् युवाम् आ विवासते विवासतिः परिचरणकर्मौ
(८. निष ३.५) । आह् मर्यादायाम् । यथाशास्त्रं परिचरति । अपि च रातिः दातव्यं हविः बर्हिष्मती
आस्त्रीर्णेन बर्हिषा युक्तम् । युष्मदर्थं बर्हिष्पासादितमित्यर्थः । तथा गीः स्तुतिकक्षणा वाह् च
विश्रिता ऋत्विक्षु समवेता । तैः स्तुतिरपि कियत् इत्यर्थः । अतो हे नासत्वा ! सत्यवन्ता-
वश्विनौ ! इषा अस्मभ्यं दातव्येवाश्वेन वाजैः बलैश्च सह युवाम् उप यातम् अस्मत्स-
मीपे प्राप्नुवाम् ॥ १ ॥

१. नास्ति सूको. २-२. आयात्मेव सूको. ३. स्तुतिः वि' अ'. ४. वा वि' अ'. ५. 'च्छतम् कु.
६. नास्ति मे'. † 'ते मे'.

यो वामश्विना मनसो जवीयान् रथः स्वश्वो विश आजिगाति ।

येन गच्छथः सुकृतो दुरोणं तेन नरा वर्तिरस्मभ्यं यातम् ॥ २ ॥

यः । वाम् । अश्विना । मनसः । जवीयान् । रथः । सुऽअश्वः । विशः । आऽजिगाति ।

येन । गच्छथः । सुऽकृतः । दुरोणम् । तेन । नरा । वर्तिः । अस्मभ्यम् । यातम् ॥ २ ॥

स्कन्द० यः वाम् युवयोः स्वभूतः हे अश्विनौ ! मनसः स्काशात् जवीयान् वेगवत्तरो रथः स्वश्वः शोभनैरश्वैर्युक्तः विशः मनुष्यान् प्रति^१ आजिगाति आगच्छति । येन गच्छथः सुकृतः पुण्यकृतो यजमानस्य स्वभूतम् दुरोणम् गृहम् । तेन हे नरा ! मनुष्याकारैः वर्तिः वर्तन्त्या मार्गेण अस्मभ्यम् अस्मदर्थम् । अस्मान् प्रतीत्यर्थः । यातम् गच्छतम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अश्विनौ ! यः^१ युवयोः मनसः अपि वेगवत्तरो रथः शोभनाश्वयुक्तः मनुष्यान् प्रति गच्छति, येन च यजमानस्य गृहम् प्रति^१ गच्छथः, तेन अस्मदर्थम् यजनमार्गम् प्रति आगच्छतमिति^१ ॥ २ ॥

मुद्गल० हे अश्विना ! अश्विनौ ! वाम् युवयोः स्वभूतः मनसः जवीयान् मनसोऽप्यतिशयेन वेगवान् स्वस्तः शोभनाश्वः । पूर्वभूतो^१ रथः विशः प्रजा^१ आजिगाति आभिसुक्येन गच्छति । येन रथेन सुकृतः शोभनं मार्गं कुर्वतो यजमानस्य दुरोणम् देवपजनलक्षणं गृहम् गच्छथः । हे नरा ! नेताराश्व-
श्विनौ ! तेन रथेन अस्मभ्यम् अस्माकम् वर्तिः वर्तनाधिकरणं गृहम् यातम् आगच्छतम् ॥ २ ॥

ऋषिं नराग्रहंसः पाञ्चजन्यमूनीसादत्रिं मुञ्चथो गुणेन ।

मिनन्ता दस्योरशिवस्य माया अनुपूर्वं वृषणा चोदयन्ता ॥ ३ ॥

ऋषिम् । नरी । अंहसः । पाञ्चऽजन्यम् । ऋचीसात् । अत्रिम् । मुञ्चथः । गुणेन ।

मिनन्ता । दस्योः । अशिवस्य । मायाः । अनुऽपूर्वम् । वृषणा । चोदयन्ता ॥ ३ ॥

स्कन्द० ऋषिम् हे नरी ! अंहसः पापाद् दाहकत्वात्, विनाशकत्वादित्यर्थः । पाञ्चजन्यम् 'बाणो देव्यः पाञ्चजन्यः' (लु. पावा ४, २, ५८) इत्येवमयं हितेऽत्र व्यप्रत्ययो^१ द्रष्टव्यः । पाञ्चन्योऽपि जनेभ्यः गन्धर्वाः पितरो देवाः असुरा रक्षांसोऽप्येतेभ्यः निपादपञ्चमेभ्यो वा चतुर्थ्यो वर्णेभ्यो हितम् । पाञ्चानां हि जनानां स्थितिकरी वृष्टिः, तस्वा हेतुभूतो यज्ञः, तस्य कर्ता अत्रितित्येवमस्य हितत्वम् । ऋचीसात् अश्विकृत्वात् अत्रिम् नाम मुञ्चथः मोचितवन्ती स्यः । उद्घृतवन्तावित्यर्थः । गुणेन सह । कस्य । सामर्थ्यादिभिद्राणाम् । अश्विनदस्योऽत्रिभित्यर्थः । मिनन्ता मीम्^१ हिंसायाम् । दस्योः 'विजानीद्याथानं ये च दस्यवः' (ऋ. १, ५१, ८) इत्यायं प्रतिषोमिस्त्वदर्शनादस्युक्तवदोऽनार्यवचनः समूहाभिप्रायं चैकवचनम् । येनासावश्विकृते प्रक्षितः तस्यानार्यस्य असुरसमूहस्य अशिवस्य मायाः अठवशाः । उद्धरणाद्योष्यम् अनुपूर्वम् क्रियाविशेषणमेतत् । जानुपूर्व्येण यथायोग्य-
मित्यर्थः । वृषणा ! वर्षितारावित्यर्थः । तासुतास्त्रभिप्रेतकलासु अत्रिम् चोदयन्ता उपदेशादिना

१. प्रतिः कु. २. यी वि^१ अ^१ कु. ३. नास्ति वि^१ छ रूपं. ४. *ञ्चतम् कु. ५-५. मुद्रितम्
मै. ६. 'पप' सूको. ७. मीह सूको. ८. नास्ति अ.

प्रेरयन्ती । तदेतत् कुसेनाप्युक्तम् 'तं धर्मम्' (ऋ १, ११२, ७) इति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ऋषिम् नेतारौ पञ्चजनदितम् । अश्विर्हि सूर्यम् अरोचयत् । तम् कवीसात् अग्नेः अंहसः
उपद्रवाद् यथा मुक्तो भवति एवम् सपुत्रपौत्रे सेन्द्रिये वा अमुञ्जतम् । हिंसन्ती दस्योः
उपश्रपयितुः असुरवर्गत्वं नावाविधाः मायाः, अनुक्रमेण तारताः तैः कृताः प्रेरयन्ताविति ॥ ३ ॥

मुद्गळ० हे नरो ! नेतारौ ! वृषणा ! कामानां वर्षितारावश्विनौ ! पाञ्चजन्यम् निपादपञ्चमाहचत्वारो
वर्णाः पञ्चजनाः, तेषु भवम् । स्वभानुना गृहीतमसुं सूर्यं मोचयन्नितिः सर्वेषां हिताचरणत् तत्र मय
इत्युच्यते । तारताम् अश्विम् ऋषिम् अंहसः पापरूपात् कवीसात् अतद्वारचमन्त्रगृहेऽग्नेः पीडाधर्मम्
असुरैः प्रक्षिप्तात् मुवाग्नेः सकाशात् मणेन इन्द्रियपरिणै सह मुच्यथः अमोचयतम् । किं कुर्वन्ती ।
मिनन्ता शत्रून् हिंसन्ती । दस्योः उपश्रपयितुः आश्विनस्य दुःखकारिणोऽसुरस्य सम्बन्धिनोः तस्मिन्
भक्तौ प्रयुक्ताः मायाः च अगुपूर्वम् मानुषवर्षेण चोदयन्ता प्रेरयन्ती निवारयन्ती ॥ ३ ॥

अश्वं न गूळहर्मश्विना दुरैर्वैर्ऋषिं नरा वृषणा रेभमप्सु ।

सं तं रिणीथो विप्रुतं दंसोभिर्न वां जूर्यन्ति पुर्व्या कृतानि ॥ ४ ॥

अश्वम् । न । गूळहम् । अश्विना । दुःऽएवैः । ऋषिम् । नरा । वृषणा । रेभम् । अप्ऽसु ।

सम् । तम् । रिणीथः । विऽप्रुतम् । दंसःऽभिः । न । वाम् । जूर्यन्ति । पुर्व्या । कृतानि ॥ ४ ॥

स्कन्द० अश्वम् न इवात्यन्तप्रोभनं चोरापहृतं वा गूळहम् संवृतम् । अदृश्यतामापादितमित्यर्थः । हे
अश्विनौ ! दुरैः पापकामैरसुरैः ऋषिम् हे नरा ! वृषणा रेभम् नाम^{१०} अप्सु अपां मध्ये ।
तम् तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यो युवामाजुदाव तम् । तम् रिणीथः
रिणातिगैतिकर्मा (सु. निघ २, १४) । सम्यग् गतौ स्थः विप्रुतम् विगतम् । इदितमित्यर्थः । दंसोभिः ।
निश्रेष्ठं सन्तम् । सूतकल्पमित्यर्थः । तदेतत् परस्तादप्युक्तम् 'दश राज्ञोः' (ऋ १, ११६, २४)
इत्यादिना । न वाम् युवयोः जूर्यन्ति जीर्यन्ते । विनश्यन्तीत्यर्थः । पुर्व्या 'पूर्वम्'^{११} (निघ
३, २७) इति पुराणनाम । पुराणानि कृतानि कर्माणि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'अश्वम् इव अप्सु गूळहम् पापामग्नैः असुरैः नेतारौ । अश्विनौ ! रेभम् ऋषिम् । सहगतवन्तौ
युवाम् असुरकर्मभिः^१ विप्लुतम् । न युवयोः कर्माणि^२ पूर्वकालकृतानि^३ कदाचन जीर्यन्ति ।
न विनश्यन्त्याश्रयभूतान्पिभिः धार्यमाणानोति'^४ ॥ ४ ॥

मुद्गळ० नरा ! नेतारौ ! वृषणा ! कामानां वर्षकी ! हे अश्विना ! अश्विनौ ! दुरैः दुष्पारैरसुरैः अप्सु
वृषत्येवकेषु गूळहम् निगूढं निजातम् रेभम् ऋषिम् कृपादुर्किय विप्रुतम् विदिल्लश्वत्वं
तम् अश्वम् न व्याधितमइषमित् दंसोभिः आत्मीयैः भैषज्यरूपैः कर्मभिः सप्त रिणीथः समधचम् ।

१. कवीन् विं लपं. २. 'वनसहितम् विं अ'. ३. अश्विभिः विं अ'. ४. तान विं अ'.
५. युवां कु. ६. 'तमिति विं' अ ल लपं. ७. नास्ति विं अ'. ८. तेन विं अ'. ९. 'यन्ती कु.
१०. नागानं अ. ११. पूर्वम् कु. १२-१३. नास्ति विं अ'. † गूळहम् विं ल लपं. ‡ ऋषिम् सप्त तम्
विं' अं ल लपं. § दसोभिः विं कु; दसकर्मभिः अ'. १३. 'भि कदा विं अ'. १४. 'गाति कु.

सर्वैरवस्यैरुपेतमङ्गलमित्यर्थः । ताम् युवतोः सम्बन्धीनि पूर्वां चिरन्तानि कृतानि कर्मणि न ज्यैन्ति न हि जीर्णानि भवन्ति ॥ ४ ॥

सुषुप्त्वांसं न निर्ऋतेरुपस्थे सूर्यं न दंष्ट्रा तमसि क्षियन्तम् ।

शुभे रुक्मं न दर्शितं निखातमुदूपधुराश्विना वन्दनाय ॥ ५ ॥

सुषुप्त्वांसम् । न । निःऽऋतेः । उपस्थे । सूर्यम् । न । दंष्ट्रा । तमसि । क्षियन्तम् ।

शुभे । रुक्मम् । न । दर्शितम् । निऽखातम् । उत् । ऊपयुः । अश्विना । वन्दनाय ॥ ५ ॥

स्कन्द० सुषुप्त्वांसम् न सुप्तमिव । कश्चित् निर्ऋतेः पृथिव्या एकदेशभूते । उपस्थे स्थाने । भूम्या-
मित्यर्थः । सूर्यम् न सूर्यमिव । हे दंष्ट्रा ! तमसि क्षियन्तम् निवसन्तम् । कदा पुनः सूर्यः
तमसि न्युपितवान्, चेनेवमुच्यते सूर्यमिव तमसि क्षियन्तमिति । उच्यते । 'यदा वृत्रो' महत्त-
मस्ततान तच्च इत्येन्द्रः सूर्यं दिव्यारोहणाच्चकारेति । तदेतत् सव्येनोक्तम् 'वृत्रं यदिन्द्रं जवसावधीः'
(ऋ १, ५३, ४) इति । शुभे शोभायै च । रुक्मम् न रुक्मो नामाभरणविशेषः । तमिव कश्चित्
दर्शितम् दर्शनीयम् । निखातम् सन्तम् उत् ऊपयुः उत्खातवन्तौ हे कश्चिन्नौ ! वन्दनाय द्वितीयार्थे
चतुर्थी । वन्दनमुपिम् । यथा भूमौ सुप्तं कश्चित् कश्चिदस्तेन गृहीत्वा उदधापयेत्, यथा
च वृत्रतमेन तमसा अत्रदृष्ट्ये सूर्यं दिव्यारोहणार्थमिन्द्रं उदधृतवान् । यथा चारुतनः
शोभनार्थं रुक्मं निखातं सन्तं कश्चिदुदरेत्, एवं युवां वन्दनं कूपे निपतितं तत् उदधृतवन्ता-
विति समस्तार्थः । तदेतत् पुरस्तादप्युक्तम् 'तदा नरा शंस्यम्' (ऋ १, ११६, ११) इति ।
कृत्येनाप्युक्तम् 'उद्वन्दनमैरयतं स्वर्देवैः' (ऋ १, ११२, ५) इति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यथा कश्चन भूम्याः उरस्थे शयाने सुप्तं इस्तेन प्रबोधोत्थापयति^१ । यथा वा दर्शनीयौ !
नैके^२ तमसि वसन्तम् सूर्यम् कालं उत्थापयति । यथा वा कश्चन भूम्याम् निखातम्
रुक्माभरणम् अलङ्करणार्थम् उदधति^३ । एवं वन्दनम् उत् ऊपयुः कृपाद् असुरनिहितम् इति^४ ॥ ५ ॥

मुद्गल० निर्ऋतेः पृथिव्याः उपस्थे उत्सङ्गे सुषुप्त्वांसम् न सुप्तमन्ते पुरुषमिव कूपमध्ये शयानम्,
सूर्यम् न सूर्यमिव तमसि कूपान्तर्गतान्धकारे क्षियन्तम् निवसन्तम् । सूर्यमिव तेजस्विनमित्यर्थः ।
शुभे शोभनार्थं निर्मितम् रुक्मम् न रोचमानं सुवर्णमयाभरणमिव दर्शितम् दर्शनीयम् । एवंगुण-
विशिष्टं कूपे असुरैः निखातम् वन्दनाय वन्दनम् क्वपिम् हे दंष्ट्रा ! दर्शनीयौ ! अश्विना ! अश्विनौ !
युवाम् उत् ऊपयुः उदधृतवन्तौ ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये त्रयोदशो वर्गः ॥

तद् वां नरा शंस्यं पञ्जियेण कृक्षीर्विता नासत्या परिज्मन् ।

शफादश्वस्य वाजिनो जनाय श्रुतं कुम्भौ असिञ्चतुं मधूनाम् ॥ ६ ॥

१-१. नास्ति अ. २. नास्ति अ. ३. भूम्या वि' अ'. ४. शयाने' ल. ५. यमोपनति' वि'
अ'. ६-६. नास्ति वि' अ'; दर्शनीयो नैको वि' अ'. ७. नास्ति कु. ८. कश्चन वि' ल; कश्चन ल. दोषः;
'न दर्शनीयं वि' अ'. ९. उदधति वि' ल; उदधापयति वि' अ'.

तत् । वाम् । नरा । शंस्यम् । पञ्जियेण । कक्षीवता । नासत्या । परिऽम्नम् ।
शफात् । अश्वस्य । वाजिनः । जनाय । शतम् । कुम्भान् । अशिञ्जतम् । मधूनाम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० तत् कर्म वाम् युवयोः । हे नरा ! शंस्यम् स्तुत्यम् । पञ्जियेण पावोऽर्धं इविर्लक्षणम्
तद्रता । मधवा पद्माः अक्षिरसाः तदपत्नमूलेन मया कक्षीवता । हे नासत्या ! परिऽम्नम् सर्वतो
गच्छन्ति देवा यत्र स परिऽम्ना यज्ञः, तस्मिन् । यद् कर्म कृतम् । उच्यते । शफात्
शुरात् अश्वस्य वाजिनः वेगवतो बलवतो वा । जनानामर्थीयः । शतम् कुम्भान् अशिञ्जतम् शारित-
वन्तौ स्याः मधूनाम् मधुस्वादूनां सुराणाम् । तदेतन् पुरस्तादप्युक्तम् 'कारोतरात्' (अ. १,
११६, ७) इति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तत् युवयोः कर्म जेवतौ ! शंसनीये पद्माणां पुत्रेण कक्षीवता मया नासत्यौ ! परिः
यत्रयत्र मां जना गन्तारः भवन्ति तत्रतत्र यद् युवाम् बलवतः अश्वस्य शफात् जनार्थम्
मधूनाम् शतम् कुम्भान् आपूरयतम् इति ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे नरा ! जेवतौ ! नासत्या ! अश्विनौ ! परिऽम्नम् परिगमने अभीष्टस्य प्रापणे निमित्तभूते
सति पञ्जियेण पद्माणाम् अक्षिरसां कुले जातेन कक्षीवता मया वाम् युवयोः सम्बन्धि
तत् कर्म शंस्यम् प्रकर्षेण शंसनीये यद् जनाय अपेक्षमाणाय पुरुषाय वाजिनः वेगवतः
त्वदीयाश्वस्य शफात् निर्गतैः मधूनाम् मधुभिः शतम् कुम्भान् शतसहस्राकात् कुम्भान् अशिञ्जतम्
आपूरयतम् । यदेतद् मधुना पूरणे तत् शंस्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

युवं नरा स्तुवते कृष्णियाय विष्णाप्वम् ददधुर्विद्वकाय ।

घोषायै चित् पितृषदे दुरोणे पतिं जूर्यन्त्या अश्विनावदत्तम् ॥ ७ ॥

युवम् । नरा । स्तुवते । कृष्णियाय । विष्णाप्वम् । ददधुः । विद्वकाय ।

घोषायै । चित् । पितृषदे । दुरोणे । पतिम् । जूर्यन्त्यै । अश्विनौ । अदत्तम् ॥ ७ ॥

स्कन्द० युवम् हे नरा ! स्तुवते कृष्णियाय कृष्णनाम्न ऋषेः पुत्राय । विष्णाप्वम् नामास्य युवम-
पनष्टमानीय ददधुः विद्वकाय ऋषये । तदेतत् पुरस्तादप्युक्तम् 'अवस्यते स्तुवते कृष्णियाय'
(अ. १, ११६, २३) इति । घोषायै चित् । अत्रेतिहासमाचक्षते— 'घोषा नाम कक्षीवतो दुहिता ।
सा दुर्मगत्वात् पत्या परित्यक्ता पितुरेव गृहे जरां जगाम । सा जीर्णा अश्विनौ शोभन्ते
भगं यपाचे । तस्यै अश्विनौ स्वयमेव भगतां जग्मतुः' इति । तदेतत् घोषैव वक्ष्यति
'अमातुराश्विन' (अ. १०, ३९, ३) इति । तां सुभगीभूतां पतिर्भेजे । तदेतदिहोच्यते घोषायै
चिदित्पादिना । चिच्छब्दोऽत्र चार्थः । घोषायै च । पितृषदे पिता यत्र सीदति विद्यति तत्
पितृषदम् तस्मिन् 'दुरोणे गृहे' जूर्यन्त्यै जरां प्राप्नुवत्यै पतिम् हे अश्विनौ ! अदत्तम्
स्त्रीनाम्पकरणद्वारेण दत्तवन्तौ स्याः ॥ ७ ॥

१. वानो' अ.

२. यद् वि' अ.

३. नासि वि' कु अ' क.

४. 'री तद् वि' अ.

५. पद्माणां वि' अ' रूपं.

६. नासि वि' अ.

७. शफाः वि'; शफान् वि' अ.

८. नासि कु.

९. गृहे दुरोणे अ.

वेङ्कट० युवाम् मरौ ! स्तुवते कृष्णनाभः पुत्राव विदकनाभे विनष्टम् विष्णोष्वम् नाम पुत्रम् ददसुः । घोषा नाम काचने स्त्री पिता यत्र सीदति तस्मिन् पितृगृहे दौर्भाग्याद् अकस्मत्पतिकैव जीर्णाऽऽसीत् । तस्यै सौभाग्यं प्रदाय पतिम् अदत्तम् इति ॥ ७ ॥

सुब्रह्म० हे मरौ ! नेतारावश्विनौ ! युवम् युवाम् स्तुवते स्तोत्रम् कुर्वते कृष्णवाय कृष्णाक्षरस्य पुत्राय विदकनाभे विष्णोष्वम् ददसुः विष्णोष्वे नाम विनष्टपुत्रं दत्तवन्तौ । घोषा नाम प्रह्लादादिनी कञ्चीवती दुहित्वा कुण्डिनी सती कसौचिद्राय अदत्ता पितृगृहे निषण्णा जीर्णाऽऽसीत् । साऽश्विनो-रनुग्रहात् नष्टकुट्टा भासीत् पतिम् च^१ लेभे । तदेतदाह । हे अश्विनौ ! पितृपदे पितृसम्बद्धे दुरोगे स्पर्काये अनकगृहे कुष्ठरोगेण भर्तास्मप्राप्य पितृपदे पितृसमीपे निषण्णायै ज्यैत्यै जरा प्राप्नुवत्यै घोषायै चित् एतत्संज्ञायै ब्रह्मवादिन्यै अपि रोगोपशमनेन पतिम् भर्तारम् अदत्तम् युवां दत्तवन्तौ ॥ ७ ॥

युवं श्यावाय रुदातीमदत्तं महः क्षोणस्याश्विना कण्वाय ।

प्रवाच्यं तद् वृषणा कृतं वां यन्मार्पिदाय श्रवो अध्वर्षत्तम् ॥ ८ ॥

युवम् । श्यावाय । रुदातीम् । अदत्तम् । महः । क्षोणस्य । अश्विना । कण्वाय ।

प्रवाच्यम् । तत् । वृषणा । कृतम् । वां । यत् । नार्पिदाय । श्रवः । अधिऽअर्षत्तम् ॥ ८ ॥

स्कन्द० युवम् युवाम् ज्ञावाव कुण्डितस्वान् श्याववर्णांश्च अग्नेः पुत्रस्य घोरस्य ज्येष्ठपुत्राव कर्मातीम् दीप्तां स्वचम् अदत्तम् दत्तवन्तौ स्थः । तं हि युवां विकृत्य लिखा च जह्योर्मध्ये शिरसि च पुनश्च सन्धाय हिरण्यस्रक्चं पुनरुज्जीवयामाकक्रभुः । तदेतत् परस्तादपि वक्ष्यति 'विधा ह श्यावमाश्विना' (ऋ १, ११७, २४) इति । महः द्वितीयैकवचनान्तमेतत् । महच्च अदत्तम्^१ । किम् । 'युवं कण्वावा-गिरिमाव' (ऋ १, ११८, ७) इति मन्वान्तरे दर्शनाच्चतुः । कौटशाथ । उच्यते । क्षोणस्य दुष्टु शब्दे^२ इत्यस्येदे रूपम् । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । शब्दविधेः । आह्लात्रे स्तोत्रे वेत्त्यर्थः । कस्यै । उच्यते । हे अश्विनौ ! कण्वाय श्रपये । किञ्च प्रवाच्यम् प्रकरणेण वक्तव्यम् तत् हे वृषणा ! कृतम् कर्म वाम् युवयोः यत् नार्पिदाय आपये शधिहाथ तवः श्रोत्रम् अन्वपत्तम् अधिपशब्दः 'अधिपरो जनधर्की' (या १, ४, ९३) इति कर्मप्रवचनीयः पदरूपाः । दत्तवन्तौ स्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० युवान् ज्ञावाव^३ कुण्डिने दीप्तां स्वचम् अदत्तम् प्रकण्वावाचान्यस्यै वा । किञ्च अश्विनौ । नार्पिदाय कण्वाय^४ महतो वाचस्य^५ शब्दमन्त्रकारे प्रक्षिप्ताय यत् युवाम् उपरि^६ अर्षत्तम्^७ तत् युवयोः कृतम् प्रकरणेण वाच्यम् । शौतिः शब्दकर्म । शब्दकरणाद्गीणा क्षोणः^८ । अत्र शाट्यायनकम् — 'कण्वो वै नार्पितो अकस्यासुरस्य दुहितरम् अविन्दत् । तस्यां हास्य विशोकनभाकी^९ पुत्री^{१०} जज्ञाते । सा ह कुन्दा ज्ञातीनाययी । तां हान्वाजगाम । तं ह असुरा जवलेपनाचलिन्पन्त उचुः, अत्र स्युर्दं विमानोहि, यदि ब्राह्मणोऽसीति । तदु ह अश्विनौ अवयुषुषाते^{११} । अश्विनौ हि वै देवानां अन्वमुचौ^{१२} । तौ हैमम् अरदयमानावेत्प^{१३} उचतुः, यदैव त्वावां वीणां समाजन्तौ उपसुंपर्यतिपतावोऽय^{१४}

१. नास्ति वि^१ अ^१. २. नास्ति कु. ३-३. नास्ति मै^३. ४. नास्ति मूको. ५. इत्तद् मूको. ६. शब्देने मूको. ७. नास्ति वि^७ अ^७ ल लपे. ८. श्यावने वि^८ अ^८. ९. वाणस्य कु. १०. नास्ति वि^{१०} ल; उपसुंपरि वि^{१०} अ^{१०}. ११. पत्तम् वि^{११} अ^{११}. १२. क्षोणः कु. १३. 'कनामाकी वि^{१३} अ^{१३} कु. १४. नास्ति वि^{१४} ल. १५. अनुद^{१५} वि^{१५} ल; नास्ति वि^{१५} अ^{१५}. १६. वदमुचौ वि^{१६} अ^{१६}. १७. 'माना उपेत वि^{१७} ल लपे. १८. 'पतावाऽय ल शोचः.

प्युषं विजानीताद् 'इत्युक्त्वा' आह । अथ हेतो वीणां समाज्जन्तौ उपर्युपरि अतिपेततुः ।
त होवाच, अपहरतेदम् । एतर्हि यावत् युङ्गन्वे सीराणि इति । ते होचुः, आङ्गणो मायम् ऋषिः
भास । 'उप इ' वास्य जाया, हन्वाभा इमां ददामेति । वां हान्ते इदुः ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे अधिना! अश्विनौ! युवम् युवाम् स्वाभाव कुष्ठरोणेण श्यामवर्णां रूपेण तपातीम्
दौस्रत्वचं खिपम् अहतम् प्रापच्छतम् । अपि च क्षोणस्य क्षोणाथ यः इष्टिराहित्येन गन्तुमशक्तः
सद् एकस्मिन्नेवावस्थाने निवसति तस्मै निवसते कण्वाय रूपेण महः तेजः तेजसं चक्षुरिन्द्रियम्
अदत्तमिति शेषः । तथा हे श्याना! कामानां वर्पितारावश्विनौ! वाम् युवयोः तत् कृतम् कर्म
प्रवाच्यम् प्रकल्पेण वाचनीयं शंसनीयम् नार्थदाय नृपदपुत्राय अधिराथ रूपेण भवः श्रवणन्द्रियम्
तत् अन्वयतम् इत्तवन्तौ स्व इति यत् तदित्यर्थः ॥ ८ ॥

पुरु वर्षीस्यश्विना दधाना नि पेदेव ऊहयुराशुमश्वम् ।

सहस्रसां वाजिनमप्रतीतमहिहर्नं श्रवस्यंश्च तरुत्रम् ॥ ९ ॥

पुरु । वर्षीसे । अश्विना । दधाना । नि । पेदेवै । ऊहयुः । आशुम् । अश्वम् ।

सहस्रसांम् । वाजिनम् । अप्रतिश्रुतम् । अहिहर्नम् । श्रवस्यम् । तरुत्रम् ॥ ९ ॥

स्कन्द० अथेतिहासमाचक्षते — 'पेदुनां राजा । तस्मै परया भक्त्या परितुष्टावश्विनौ महावीर्यं श्रेत-
मश्वं ददतुः' इति । तत्परस्तादृक्यति 'युवं स्वेतं पेदेव इन्द्रवृतम्' (ऋ १, ११८, ९) इति ।
घोषाणि चक्षति 'युवं श्वेतं पदेवऽश्विनाश्वम्' (ऋ १०, ३९, १०) इति । तदेतद्विद्वोष्यते पुरु
वर्षीसि इत्यादिना । पुरु बहुनि वर्षीसि रूपाणि हे अश्विना! दधाना धारयन्ती । आत्मनो देवतामा-
हात्म्याह्वानारूपतां प्रतिपद्यमानावित्यर्थः । पेदेवे राज्ञे नि ऊहयुः निवर्मेन प्रापितवन्तौ स्वः । इत्तवन्ता-
वित्यर्थः । आशुम् शीघ्रम्, अश्वम् सहस्रताम्, सङ्ग्रामसङ्घानां तस्मिन्निष्कृतघनसङ्घानां वा
सम्भकारम् । वाजिनम् बलवन्तं वैश्वन्तं वा । अप्रतीतम् अप्रतिगतपूर्वं शत्रुभिः । अहिहर्नम्
हि गती । अगन्ता 'अनेष्टा अहिः' । बलावलेपेन अनेष्टुरपि शत्रोर्हन्तारम् अहिनाश्रो वा अमुरस्य ।
अश्वम् अश्वः कीर्तिः । तद्दर्शये यत् प्रथमः । 'अस्त्वुर्गन्तु रथयुः' (ऋ १, ५१, १४) इति
यथा । कीर्तिमन्तम् । तरुत्रम् तरतिः प्लवनार्थः । श्रवन् च गमन्तं श्रवतेर्गोत्यर्थत्वात् । गन्तारं
शत्रुम् प्रति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० पुरुणि कर्मरूपाणि* अश्विनौ! दधानौ! पेदेवे राज्ञे शीघ्रगन्तारम् अश्वम् नि ऊहयुः 'सहस्रस्य
अश्वम्' सम्भकारम् बलवन्तं शत्रुभिः अप्रतिगतम् आहन्तृणां शत्रूणां हन्तारम्! कीर्तिहेतुम्
शारकम् ॥ ९ ॥

१-१. इत्युक्त्वा वि' अ' कु. २. अपिपेततुः अ' कु. ३. आसद् कु. ४-४. इ-श्वभरा अ' कु.
दुतावहाय वि' अ'. ५. तरेतपरस्ता* कु. ६. सदससंभयमानां तरता* अ. ७-७. नास्ति अ; वन्ता* कु.
८. गन्तु* मूको. ९. नास्ति अ. १०. कर्माणि वि' अ'. ११. नास्ति वि' अ' कु. छ.
१२-१२. शरत्तवन्तम् वि' कु. १३. नास्ति कु. १४. 'हेतुकम् वि' अ'.

सुद्वल्ल० हे अश्विनो! पुनः पुरुषि बहूनि वर्षासि रूपनामैतत् (तु. निघ ३, ७) । आत्मीयैः कर्मभिः
 कृतानि रूपाणि दधाना धारयन्तौ युवाम् आशुम् शीघ्रगामिनम् अश्वम् पेदेवे पेदुनाम्ने स्तुवते
 नि ऊह्युः नितरां प्रापितवन्तौ । इतवन्तावित्पर्यैः । कीदृशमश्वम् । सहलताम् सहलसङ्ख्याकस्य
 धनस्य सनितारं दातारम् वाजिनम् बलवन्तम् अत एव अपतीतम् शत्रुभिरप्रतिगतम् अहिहनम्
 शत्रून् हुन्तारम् श्रवस्यम् श्रवः श्रवणीवं स्तोत्रं तत्र भवम् । स्तुतिविषयमित्यर्थः । तदश्वम्
 तदितारम् ॥ ९ ॥

एतानि वां श्रवस्यां सुदान् ब्रह्माङ्गुपं सदनं रोदस्योः ।

यद् वां पञ्जासो अश्विना हवन्ते यातमिषा च विदुषे च वाजम् ॥ १० ॥

एतानि । वां । श्रवस्यां । सुदान् इति सुदान् । ब्रह्म । आङ्गुपम् । सदनम् । रोदस्योः ।

यत् । वां । पञ्जासोः । अश्विना । हवन्ते । यातम् । इषा । च । विदुषे । च । वाजम् ॥ १० ॥

स्कन्द० एतानि वां युवयोः श्रवस्यां 'श्रवः' (निघ २, ७) इत्यत्रनाम । स्वार्थे चात्र यत्
 प्रत्ययः । अश्वानि हविलक्षणानि । सुदान् । शोभनदातारोः । ब्रह्म च स्तुतिरक्षणं याज्यानुवाक्या-
 दिगतम् । आङ्गुपम् स्तोत्रं च तच्छलक्षणम् । कीदृशम् । सदनम् सीदतो यस्मिन् तत् सदनम् ।
 रोदस्योः द्वावापृथिव्योः उभयोरपि । द्वावापृथिव्यो यच्छ्रोतुं निषीदत इत्यर्थः । एतद्
 ज्ञात्वा यत् यदा वां युवाम् पञ्जासः पावसाऽश्वेन^१ हविलक्षणेन तद्वन्तः^२ अतिक्रमः । अथवा
 वितृशब्देनेदं सोऽथमित्यभिसम्बन्धात्प्रत्ययस्याभिधानम् । पञ्जासामङ्गिरसामपत्यभूता मत्तन्वृत्तवः ।
 हे अश्विनो! हवन्त आङ्गुपन्ते^३ । यदेति वचनात्तदेवप्याहार्यम् । तदा यातम् गच्छतम् । इषा
 चतुर्दशैर् तृतीया । अश्वाय च । अस्माकम् विदुषे च विज्ञानाय च । अहं विज्ञानं चास्मभ्यं
 दातुमित्यर्थः । वाजम् अश्वमस्मदीये हविलक्षणम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० हे शोभनदानावश्विनो! एतानि युवयोः श्रोत्रदिवानि सर्वेषां तत्पर्येषं^४ श्रवणीयानि
 कर्माणि । बृहच्च स्तोत्रमेतद्धि महत् यत् 'नासत्वाभ्याम्' (ऋ १, ११६, १) इत्यादिकं येन स्तोत्रा
 द्वावापृथिव्योरुभयोरपि सीदति । यदा युवाम् पञ्जकुलजाताः^५ हवन्ते तदाश्वेन सह गच्छतम्^६ ।
 अथ तदश्वम् विदुषे कक्षीयते वृत्तम् च इति^७ ॥ १० ॥

सुद्वल्ल० हे सुदान्! शोभनदानावश्विनो! वां युवयोः सम्बन्धीनि एतानि समनन्तरोक्तानि वीर्षाणि
 श्रवस्यां श्रवणीयानि सर्वज्ञातव्यानि भवन्ति । तदर्थम् रोदस्योः द्वावापृथिव्यात्मना वर्तमानयोर्युवयोः
 सदनम् सीदतोऽपि विवेशनम् आङ्गुपम् आश्रोषणीयम् अहं मन्त्ररूपं स्तोत्रम् । निष्पन्नमिति शेषः ।
 यत् यदा पञ्जासः अङ्गिरसां गोश्रोत्रज्ञा यजमानाः हे अश्विनो! अश्विनो! वां युवाम्
 हवन्ते^८ स्तुतिभिरात्तरक्षार्यम् आङ्गुपन्ति । तदानोम् इषा दातव्येनाश्वेन सह वा यातम् आगच्छतम्

१. 'श्रव' वा अ. २. 'यत्' कु. ३. उभे अपि अ. ४. युवयोः कु. ५. वाजसां अ. ६. इतः अ.
 ७. 'यन्ति' कु. ८. तदर्थे वि' लपं. ९. पञ्जकुलजाता वि' कु; युष्कुले जाता अ'; पञ्जकुले जाया वि' अ'
 १०. यच्छतम् कु. ११. नाति कु. १२. हवन्ते मूळो.

५ । विदुषे युष्मद्विषये स्तोत्रं ज्ञानते मङ्गम् च वाजम् अक्षं प्रपञ्चतमिति शेषः ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्दशो वर्गः ॥

सूनोर्मानेनाश्विना गृणाना वाजं विप्राय भुरणा रदन्ता ।

अगस्त्ये ब्रह्मणा ब्रह्मणा सं विश्वलां नास्त्यारिणीतम् ॥ ११ ॥

सूनोः । मानेन । अश्विना । गृणाना । वाजम् । विप्राय । भुरणा । रदन्ता ।

अगस्त्ये । ब्रह्मणा । ब्रह्मणा । सम् । विश्वलां । नास्त्या । अरिणीतम् ॥ ११ ॥

स्कन्द० 'सूनोः मानेन' 'सुनुः' (निघ २, २) इत्यपत्यनाम । मीयतेऽनेनेति मानः कुम्भः । षष्ठीपूर्वाये च
 म्यस्पासेन योजयितव्ये । सूनुनापत्यभूतेन कुम्भस्य । अगस्त्यो ब्रह्मणीर्दानीन्तं मित्रा-
 वरुणयोः स्कन्दाद्रेतसः कुम्भे जातः । एवं ब्राह्म्यान्विद् आहुः—'बहुना पतितं रेतः कल्पेऽथ
 जले स्थले । स्थले वसिष्ठस्तु मुनिः सम्भूत' कापित्तमः ॥ कुम्भे त्वगस्त्यः सम्भूतो जले मरुत्यो
 महापुतिः ।' (इ. उदे ५, १५१-१५२) इति । वसिष्ठोऽपि तत्पुत्रो वा बध्बति 'संज्ञे ह जातो'
 (ऋ ७, ३३, १३) इति । एवं कुम्भस्थापत्यभूतोऽगस्त्यः खेलस्य च पुरोहितः । तेन हे
 अश्विना ! गृणाना स्तुयमानौ । वाजम् बलमक्षं वा । विप्राय मेधाविने तस्मै । हे भुरणा ।
 'भुरन्वति' (निघ २, १४) इति गतिकर्मा । गन्तारौ ब्रह्मन् यज्ञान् वा प्रति । रदन्ता रद
 विलेखनेऽन्वय इह तु सम्प्रदानचतुर्थीभूतेर्दानार्थः । रदती । अगस्त्ये षष्ठ्यर्थेऽथ सप्तमी । अगस्त्यस्य
 स्वभूतेन स्तुतिरूपेण ब्रह्मणा ब्रह्मणा अत्यर्थं वर्धमानौ । विश्वलाम् वाम खेलस्य सेनाया घोर्ध्री
 मित्त्रे वात्रुभिः छिन्नजह्वां प्रति हे नास्त्यौ ! सम् अरिणीतम् 'रिणाति' (निघ २, १४) इति गतिकर्मा ।
 आयसी जह्वां तस्यै दातुं सम्भम् अगच्छते युवाम् । पुरस्तादभ्युक्तमेतत् 'वरिने हि वेरिव'
 (ऋ १, ११६, १५) इति ॥ ११ ॥

वेङ्कट० भरद्वाजपुत्रस्य स्तोत्रेण अश्विनौ ! स्तुयमानौ युवाम् जह्वम् विप्राय भरद्वाजाय भरणशीलौ ! ।
 रदतिर्दानकर्मा । प्रपञ्चन्तौ । एतच्च कृतवन्तावित्याह 'अगस्त्ये इति । खेल्पुरोहिते'
 अगस्त्ये स्तोत्रेण वर्धमानौ खेलस्य घोर्ध्रीं क्षियं वात्रुभिः छिन्नजह्वां तत्प्रतिसम्भानार्थम् । सद्
 गतवन्ताविति ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे भुरणा ! भर्तारौ रोषकौ ! नास्त्या ! सत्यस्वभावौ ! अश्विना ! अश्विनौ ! सूनोः कुम्भात्
 प्रसूतस्वागस्त्यस्य खेल्पुरोहितस्य सम्बन्धिना मानेन स्तुत्यस्य परिच्छेदकेन स्तोत्रेण गृणाना
 स्तुयमानौ विप्राय मेधाविने भरद्वाजाय ऋषये वाजम् अक्षम् रदन्ता विलेखन्तौ निष्पादयन्तौ
 युवाम् विश्वलाम् सङ्ग्रामे छिन्नजह्वां खेलस्य सम्बन्धिनीं क्षियम् सम् अरिणीतम् पुनः आयस्या जह्वया
 समघोषयतम् । वृत्तयेन पादेन प्रथमपादोक्तोऽर्थो विधिपठे । अगस्त्ये ऋषौ ब्रह्मणा मन्त्ररूपेण
 स्तोत्रेण ब्रह्मणा प्रवर्धिताविति ॥ ११ ॥

१-१. नास्ति सूको. २. 'गात्या' सूको. ३. संभूतो सूको. ४. 'तः पुरोहितत्वात् अ.
 ५. नास्ति अ. ६-९. 'रप्यतिर्मति' अ. ७. 'तेन तेन अ. ८. 'शीलो वि' अ.; 'शीलाय अ.
 ९-९. नास्ति वि' रूपं. † खड्ग पुरोहिते वि'; खड्ग पुरोहितः अ.; खेल्पुरोहितः कु. १०. प्रति वि' अ.
 ११. नास्ति वि' अ. १२. 'कतो कु.

कुहं यान्तां सुष्टुतिं काव्यस्य दिवो नपाता वृषणा शयुत्रा ।
हिरण्यस्येव कलशं निखातमुदपयुर्दशमे अश्विनाहन् ॥ १२ ॥

कुहं । यान्तां । सुष्टुतिम् । काव्यस्य । दिवः । नपाता । वृषणा । शयुऽत्रा ।
हिरण्यस्येव । कलशम् । निखातम् । उद् । उपयुः । दशमे । अश्विना । अहन् ॥ १२ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते—'अश्विनौ यच्छ्रवा पर्वतन्तौ इक्ष्णोचारणां रमणीयानुशनसः स्तुतिं शयुत्रयुः । तौ भक्त्या परितुष्टावानीय हिरण्यकलशमस्य शयने निचक्षन्तुः' इति । तदेतद्वि-
होष्यते कुहं यान्तोस्वादिना । कुहं कापि यान्ता गच्छन्तौ । अन्यत्रापि कापि गच्छन्तावित्पर्यः ।
सुष्टुतिम् शोभनां स्तुतिम् । द्वितीयाश्रुतेः श्रुतेति पाक्यशेषः । काव्यस्य कविपुत्रसंशोशनसः ।
हे दिवः नपाता! दिवो हि पुत्र आदित्यः । कुत एतत् । ऐतरेयब्राह्मणे 'प्रजापतिरकामयत ।
प्रजायेव । भूयान् स्वाम्' इत्युपक्रम्य 'अग्निं वृषिष्या अवावत । वायुरन्तरिक्षात् । आदित्यो दिवः'
(ऐत्रा ५, ३२, १) इति श्रुतेः । एवं वैदित्वासिकाः स्मरन्ति—'दिवः पुत्रो बृहन्नानुअश्रुरात्मा
विभावसुः । सविता स ऊचीकोऽर्कं भानुराग्नयो रविः ॥ पुरा विवस्वतः सर्वे तेषां ज्येष्ठः
तथापरः' इति । एवं दिवः पुत्रो विवस्वान् । तस्य पुत्रावश्विनौ । एवं हीतिहासमाचक्षते—
त्वादीं सरण्युर्विवस्वत आदित्याद् यमो मिथुनो जनयाञ्जकार । सा सर्वणा प्रतिनिधायाम्याम्
आशं रूपं कृत्वा प्रदुद्राव । विवस्वानादित्यः आशमेव रूपं कृत्वा ताममुसृत्य सम्बभूव । ततो-
ऽश्विनौ जज्ञाते' इति । एवमश्विनौ दिवः पौत्रौ । हे वृषणा! वर्धितारौ! शयुत्रा शयने ।
हिरण्यस्येव कलशम् इवशब्दोऽत्र 'अस्त्युपमार्षस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोगः' (उ. वा. ७, ३१) इति
पदपुराणः । हिरण्यस्य कलशम् । निखातम् सन्तम् । उद् वपिनास्य सम्बन्धाभावाद् योग्यक्रिया-
पदाभ्याहारः । उदप्याय ऊपयुः वपिः प्रकिरणार्थः । विकीर्णवन्तौ स्वः । किं तदानीमेव ।
न । किं तर्हि । यस्मिन्नेव स्तुतिः श्रुता ततः दशमे हे अश्विनौ! अहन् बहनि ॥ १२ ॥

वेङ्कट० शयुशब्दः शयनवचनः । इह तु असुरनिवासवचनः । आदित्यपुत्रौ अश्विनौ! काव्यस्य
उशनसः सुस्तोत्रं प्रति तच्छ्रवणच्छ्रवा कश्चिन् असुरनिलये गन्तारौ । युवाम् असुरैः जले निखातं
रेभं तस्मिन् असुरपुरे दशमे बहनि जलान् उद् ऊपयुः यथा 'हिरण्यस्य पूर्णम्' कलशम् निखातम्
तद्वत् ॥ १२ ॥

मुद्गल० पुरा खलु उशनसः स्तुतिं श्रोतुं गच्छन्तावश्विनौ मार्गमध्ये कूपे पतितं रेभं दृष्ट्वा
तं कृपादुदत्तारयताम् । तदानीम् अश्विन्यां गन्तव्यं काव्यस्य निवासस्थानमजानन् अश्विरश्विनौ
पृच्छति । हे दिवः नपाता! द्योतमानस्य सूर्यस्य पुत्री वृषणा! कामाभिवर्षिकी! अश्विना! अश्विनौ!
कुहं कुत्र शयुत्रा शयने निवासस्थाने वर्तमानस्य काव्यस्य भागवस्य सुष्टुतिम् शोभनां स्तुतिं
श्रोतुम् यान्ता गच्छन्तौ युवाम् हिरण्यस्येव कलशम् यथा हिरण्यपूरितं कलशम् निखातम्
भूम्यां निक्षिप्तं सर्वदेवज्ञातं कश्चिद्भिज्ज उद्वरति । एवमसुरैः कूपे निखातं दश रात्रीः सवाहानि

१. जाडो कु. २. अथ अ. ३. शब्दं किं अ' क. ४. नासि वि' अ'. ५. तस्मिन् वि' अ'.
६. रेके वि' अ' कु. रूपं; रवे वि' अ'. ७. तथा वि' अ'; यदा अ'. ८-८. हिरण्यपूर्णं वि' अ'.
९. नासि कु.

च तत्रैव निवसन्तं रेभमवगत्य दशमे अहन् अहनि उन् ऊपयुः कृपादुर्जातवन्तौ । किं तत्रिवास-
स्वानमिति प्रभः ॥ १२ ॥

युवं च्यवानमश्विना जरन्तं पुनर्युवानं चक्रयुः शचीभिः ।

युवो रथं दुहिता सूर्यस्य सह श्रिया नासत्यावृणीत ॥ १३ ॥

युवम् । च्यवानम् । अश्विना । जरन्तम् । पुनः । युवानम् । चक्रयुः । शचीभिः ॥

युवोः । रथम् । दुहिता । सूर्यस्य । सह । श्रिया । नासत्या । अवृणीत ॥ १३ ॥

स्कन्द० युवम् युवाम् च्यवानम् नामर्षिम् हे अश्विनौ ! 'जरन्तम् जीर्णं' सन्तम् पुनः युवानम् तरुणम्
चक्रयुः शचीभिः स्वाभिः प्रजाभिः कर्मभिर्वा । उत्पुरस्तादभ्युक्तम् 'जुजुहवो नासत्योत वामिम्' (ऋ. १,
११६, १०) इति । किञ्च युवोः युवयोः स्वभूतम् रथम् दुहिता सूर्यस्य सूर्यो नामात्री किता सती ।
सह श्रिया लक्ष्म्या । ऐश्वर्यं युवयोरेनयन्तीत्यर्थः । हे नासत्यौ ! अवृणीत सम्भक्तवती । आरुदेत्यर्थः ।
उदेत्तत्पुरस्तादभ्युक्तम् 'आ वां रथं दुहिता' (ऋ. १, ११६, १०) इति ॥ १३ ॥

वेङ्कट० व्याख्यातप्राया इति । श्रिया कान्त्या सहितेति ॥ १३ ॥

मुद्गल० हे अश्विना ! अश्विनौ ! युवम् शचीभिः आत्मीयैः भैषज्यलक्षणैः कर्मभिः जरन्तम् जीर्णन्तम्
च्यवानम् स्तुतोनां व्यावयितारम् एतस्मिन् ऋषिम् पुनः युवानम् पुनर्वाचनोपेतम् चक्रयुः कृतवन्तौ ।
अपि च हे नासत्या ! अश्विनौ ! युवोः युवयोः रथम् सूर्यस्य दुहिता सूर्याख्या श्रिया सह लक्ष्म्यरूपया
सम्भदा सह अवृणीत सम्भक्तत । आगत्यारुदेवतीत्यर्थः । 'आ वां रथं दुहिता' इत्यत्र श्रित्वम्
आलयानम् अत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

युवं तुप्राय पूर्व्येभिरैवैः पुनर्मन्यावभवतं युवाना ।

युवं भुज्युमर्णसो निः समुद्राद् विभिर्रुद्रधुक्त्रेभिरश्वैः ॥ १४ ॥

युवम् । तुप्राय । पूर्व्येभिः । एवैः । पुनःऽमन्यौ । अभवत्तम् । युवाना ।

युवम् । भुज्युम् । अर्णसः । निः । समुद्राद् । विभिः । रुद्रधुः । ऋत्रेभिः । अश्वैः ॥ १४ ॥

स्कन्द० युवम् युवाम् तुप्राय पितृशब्दोऽयं सोऽयमित्त्वमित्सन्धवात् पुत्रे प्रयुज्यते । पृष्टयर्थे
चतुर्थी । तुमपुत्रस्य भुज्योः । पूर्व्येभिः पूर्वैः एवैः पाकैः कामैर्वा । यस्मात् पूर्वं पालितवन्तौ
कामात् वा सम्पादितवन्तौ तस्मादित्यर्थः । पुनर्मन्यौ पुनश्शब्दोऽत्रान्तर्णीतवीप्सार्थः । 'मन्यते'
(निघ. २, ६:३, १४) इत्यर्थात्कर्मा कान्तिकर्मा वा । पुनःपुनः स्तुत्यौ कान्यौ वा । अभवत्तम्
हे युवाना ! तरुणौ ! यस्मात् युवम् भुज्युम् अर्णसः उदकात् समुद्रात् तास्त्वयात् तास्त्वयम् । समुद्र-
स्थात् । विभिः वयः पक्षिणः, तत्सदृशैः । निः इत्यस्योपसर्गसाधादानस्य च श्रुतेर्वाग्यकियापदाध्या-

हारः । निष्कृष्य ऊह्युः प्रापितवन्ती । ततम् उक्तादित्यन्तावित्यर्थः । कञ्जेभिः कञ्जगामिभिः
स्वेभिः अर्थः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० युवम् तुषाम् भुज्योः पित्रे प्रत्नैः भवतोः गमनैः पुनःपुनः स्तोतव्यौ ! अमवतम् युवानौ !
युवम् तत्पुत्रम् भुज्युम् समुद्रमध्ये विपन्नौकम् समुद्रम्यात् उक्तात् गन्तुभिः कञ्जगामिभिः
अर्थैः ततः उन् ऊह्युः ॥ १४ ॥

मुद्रल० हे युवाना ! दुःस्वानां वावपितारावदिवनी ! युवम् युवाम् पूर्वोभिः पूर्वकालीनैः चिरन्तनैः
एवैः स्तुत्यं प्रति गन्तुभिः स्तोत्रैः तुषाम् भुज्योः जनकस्य सम्बन्धिभिः पुनर्मन्वी यथा
भुज्योः समुद्रगमनात्पूर्वं युवां स्तोतव्यौ तथा पुनरपीदानीं स्तोतव्यौ अभवतम् । यदा युवम्
समुद्रमध्ये सेनया सह निमग्नम् भुज्युम् तुषाम् पुत्रम् अर्थात् अर्णस्वतः प्रौढोदकमुक्तात्
समुद्रान् अम्वुराशेः सकाशात् विभिः गन्तुभिः कञ्जेभिः शीघ्रगतिदुक्तैः अर्थैः च निः ऊह्युः
निर्गम्य पितृसमीपं प्रापितवन्ती । तदानीं पुनरप्यतिशयेन स्तोतव्यौ वातावित्यर्थः । 'तुमी
ह भुज्युम्' (ऋ १, ११६, ३) इत्यत्रोक्तमाख्यानमनुसन्धेयम् ॥ १४ ॥

अजोहवीदश्विना तौष्यो वां प्रोळ्हः समुद्रमव्यधिर्जगन्वान् ।

निष्टमृह्युः सुयुजा रथेन मनोजवसा वृषणा स्वस्ति ॥ १५ ॥

अजोहवीत् । अश्विना । तौष्यः । वान् । प्रऽकळ्हः । समुद्रम् । अव्यधिः । जगन्वान् ।

निः । तम् । ऊह्युः । सुयुजा । रथेन । मनःऽजवसा । वृषणा । स्वस्ति ॥ १५ ॥

स्कन्द० अजोहवीत् आहूतवान् हे अश्विनौ ! तौष्यः तुषपुत्रो भुज्युः वाम् युवाम् । प्रोळ्हः प्रापितः ।
विपन्नया नावा प्रक्षिप्त इत्यर्थः । समुद्रम् जगन्वान् गतः । समुद्रे निमग्न इत्यर्थः । अव्यधिः
अतिकल्पितः । स्थिरयुष्मन्नकिरित्यर्थः । तम् युवाम् निः ऊह्युः । सुयुजा सुयुक्तेन रथेन ।
मनोजवसा मनस्तुल्यवेगेन । हे वृषणा । स्वस्ति अन्तर्णीतमत्वर्थमिदम् । स्वस्तिमन्तम् । अश्विन-
जीवितमित्यर्थः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० आहूतवान् अश्विनौ ! तुषपुत्रः वाम् समुद्रमध्ये प्रापितः विपन्नयाम् अपि गान्भिर्भवदा-
श्रयादव्यधौ गतः । ततः तम् निः ऊह्युः सुयुक्तेन रथेन मनोवेगेन वर्षितारौ ! अविनाशम् ॥ १५ ॥

मुद्रल० हे अश्विना ! अश्विनौ ! वाम् युवाम् तौष्यः तुषपुत्रः प्रोळ्हः पित्रा प्रापितः समुद्रम् अविधम्
जगन्वान् भुज्युदके निमग्नोऽपि अव्यधिः स्वर्था पीडाम् अपास एव सन् अजोहवीत् स्तुतिभि-
राह्वयत् । तम् आह्वयारं हे मनोजवसा ! मनोवद्वेगयुक्तौ ! वृषणा । कामाभिवर्षकावश्विनौ ! सुयुजा

१. पुत्रे वि' अ' नास्ति अ'. २. मज्जन्ते वि' अ'. ३. युवां वि' अ'. ४. नास्ति नृको.
५. 'पिठेन अ. ६-९. नास्ति वि'. † 'पुत्रैः वि' अ'. ‡ समुद्रमध्यस्थं वि' अ. ¶ नास्ति वि'
अ' अ. ७. 'याद् यथा वि' अ' कु ल लपं. ८. मनोवेगवद्वेग' नै'. ९. कामाणां वर्षं मे'.

सुप्तु अश्वैर्युक्तेन रथेन स्वस्ति क्षेमं यथा भवति तथा तिः ऊहयुः जलाधिर्गमस्य युवां पितृ-
गृहं प्रापितवन्तौ ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चदशो वसोः ॥

अजोहवीदश्विना वरिंका वामास्तो यत् सीममुञ्चतुं वृकस्य ।

वि ज्युषां ययधुः सान्वद्रेजातं विष्वाचो अहतं विषेण ॥ १६ ॥

अजोहवीत् । अश्विना । वरिंका । वाम् । आस्तः । यत् । सीम् । अमुञ्चतम् । वृकस्य ।

वि । ज्युषां । ययधुः । सादु । अद्रेः । जातम् । विष्वाचः । अहतम् । विषेण ॥ १६ ॥

स्कन्द० अजोहवीत् आहूतवती हे अश्विनौ! वरिंका चटका वाम् युवाम् । आस्तः आस्यात् । यत् यदा । सीम् इति पदपुरणः । अमुञ्चतम् सोचितवन्तौ स्थः । वृकस्य अवयवमुत्तात् । वृकेण प्रस्यमानां सतीमित्यर्थः । कुत्सेनापुत्रम् 'यामिर्वरिंकाय' (ऋ १, ११२, ८) इति । ज्युषां कितवता शत्रून् रथेन वि ययधुः विविधे मच्छयः युवाम् । सादु समुच्छ्रितं शिखरम् अद्रेः पर्वतस्य मेघस्तु वा । जातम् जायते तदिति जातं सर्वं भूतजातम् । विष्वाचः विपुशाब्धौ नानापयायः । अन्नतिर्गत्यर्थः । जानामागिनः । इतरुचेतश्च गन्तुर्मेषस्य स्वभृतेनेत्यर्थः । अहतम् हयो युवाम् विषेण उदकेन । सर्वेभ्यो भूतजाताय प्रभृतीं वृष्टिं दत्त्वं इत्यर्थः ॥ १६ ॥

षेङ्कट० अहयत् अधिनौ! दृत्यायै मच्छन्ती वरिंका वाम् यदा, युवाम् आदित्यस्य वृकभृतस्य आस्यात् इस्तेन ताम् अनुञ्चतम् । 'जयशीलेन रथेन पर्वतस्य सादु वि ययधुः सानूनां मध्येन गतवन्तौ । 'परिचिह्नं जाहुषम्' (ऋ १, ११६, २०) इत्युक्तम् । तथा विष्वाचः असुरात् जातम् असुरम् विषेण अहतम् । अन्न मास्कः 'आदित्योऽपि वृक उच्यते' (५, २१) इत्यादि ॥ १६ ॥

मुद्रल० 'आतो वृकस्य' (ऋ १, ११६, १४) इत्यर्थेयं यदुक्तं तदत्र पूर्वार्धेन प्रतिपाद्यते । वरिंका चटकलक्षस्य पक्षिणः स्त्री वृकेणारण्यशुना प्रप्ता सती सा हे अश्विना! अधिनौ! वाम् युवां तदा अजोहवीत् आहूतवती यत् सीम् यदा कलु वृकस्य आतः आस्यात् अमुञ्चतम् वरिंकाय अमोचयतम् । अपि च युवाम् ज्युषां जयशीलेन रथेन अद्रेः पर्वतस्य सादु समुच्छ्रितपर्वतम् वि ययधुः । शत्रुभिरावेष्टितं जाहुषाक्यं श्लोकारं शत्रुसमुहाधिर्गमस्य तेन सह अन्वैरान्तुमशक्ते पर्वताग्रं गतवन्तावित्यर्थः । मत्वा च विष्वाचः विविधगतिमुक्तस्य मेघस्य सम्बन्धिना विषेण उदकेन जातम् उत्पन्नं सर्वभूतजातम् अहतम् अगमयतम् ॥ १६ ॥

शतं मेपान् वृक्यै मामहानं तमः प्रणीतमश्विनेन पित्रा ।

आक्षी ऋजाश्च अश्विनावधत्तं ज्योतिरन्धायं चक्रधुर्विचक्षे ॥ १७ ॥

१. 'ती वरिंका अ. २. यदयो सूको. ३. प्रमूतं कु. ४. दत्तम् सूको. ५. आहयत् वि अ. छ. ६. दृत्यायै वि अ. ल. कर्ष. 'ये वि'. ७. गच्छन्ति वि. अ. कर्ष. ८. वृकस्य वि अ. ९. मासि वि अ. † सादु कु.

शतम् । मेघान् । वृक्षे । ममहानम् । तमः । प्रऽर्जातिम् । अश्विनेन । पित्रा ।
आ । अक्षी इति । ऋजऽअश्वे । अश्विनौ । अधत्तम् । ज्योतिः । अन्धाय । चक्षुः । विऽचक्षे ॥ १७ ॥

स्कन्द० शतम् मेघान् एकं चेति वाक्यशेषः । कुत एतत् । 'ऋजायः शतमेकं च मेघान्' (अ १, ११७, १८) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । वृक्षे ममहानम् महतेर्दानकर्मणः (उ. तिष ३, २०) एतद्रूपम् । चतुर्धर्षे द्वितीया । आहारार्थं विशस्यविशस्य ददते । तमः आन्वयलक्षणम् । प्रणीतम्^१ इयमपि चतुर्धर्षे एव द्वितीया । शपेन प्रापिताय । अश्विनेन 'दुःखकारेण च पित्रा'^२ अक्षी अक्षिणी ऋजाये इयमपि चतुर्धर्षे एव सप्तमी । ऋजाश्वयं हे अश्विनौ । आ अधत्तम् सर्षादद्या दत्तवन्तौ । 'किं दत्तवन्तौ' । ज्योतिः दर्शनसामर्थ्यलक्षणम् । अन्धाय पष्ठधर्षे चतुर्थी । अन्धस्य^३ चक्षुः कृतवन्तौ युवाम् विचक्षे विविधे दर्शनाय ॥ १७ ॥

वेङ्कट० 'शतम् मेघान्' वृक्षे प्रथमस्तम् कृतेन पीरहितेन^४ पित्रा तमः प्रणीतम् अन्धोक्तं^५ इष्ट्वा तस्मिन् अक्षिणी आ अधत्तम् । आधाय च तपोः तस्मै अन्धाय^६ ज्योतिः चक्षुः^७ आधत्तम् दर्शनाय ॥ १७ ॥

मुद्रल० 'शतं मेघान् वृक्षे चक्षुदानम्'^८ (अ १, ११६, १६) इत्यत्र यदास्थानमवादिष्य तदाप्यनुसन्धेयम् । शतम् शतसङ्ख्याकान् मेघान् वृक्षे वृक्षीरूपेणावस्थितायाश्विनोर्वाहनाय रासभाय ममहानम् पूजितवन्तम् आहारार्थं समर्पितवन्तम् अश्विनेन असुखकारिणा पित्रा स्वकीयेन जनकेन तमः दृष्टिराहित्येन कृतम् अन्धम् प्रणीतम् प्रापितम् ऋजाश्वम् चक्षुष्मन्तम् अश्विनौ अकुरुतामिति शेषः । एतदेव विवादयति । हे अश्विनौ ! अक्षी पितृशापाश्लेषे चक्षुषी ऋजाये एतत्संज्ञके राजर्षौ आ अधत्तम् पुनर्दर्शनसमर्थं अकुरुतम् । तदेवाह । अन्धाय दृष्टिहीनाय ज्योतिः प्रकाशकं चक्षुः विचक्षे विविधं^९ जगद् द्रष्टुम् चक्षुः युवां कृतवन्तौ ॥ १७ ॥

शुनमन्धाय भरमहयन् सा वृकीरश्विना वृषणा नरेति ।
जारः कृनीन इव चक्षदान ऋजाश्वः शतमेकं च मेघान् ॥ १८ ॥

शुनम् । अन्धाय । भरम् । अहयत् । सा । वृकीः । अश्विना । वृषणा । नरो । इति ।
जारः । कृनीनःऽइव । चक्षदानः । ऋजऽअश्वः । शतम् । एकम् । च । मेघान् ॥ १८ ॥

स्कन्द० कस्मात् पुनर्हीतोः मेघान् वृक्षे ददावृजाश्वः । उच्यते । 'शुनम्' (तिष ३, ६) इति सुखनाम । शुनम् शत्रुजयलक्षणम् । अन्धाय मह्यम् । भरम् सप्तधर्षे द्वितीया । भरे सङ्ग्रामे । अहयत्^{१०} आह्वानं सर्वत्र प्रापणार्थम् । अतस्तेन हेतुभूतेन फलमत्र प्रापणं लक्ष्यते । भविष्यति च काले लक्ष 'छन्दसि लुक्लल्लिटः' (वा ३, ४६) इति । मापमिष्यति । करिष्यतीत्यर्थः । सा वृकीः हे अश्विनौ ! वृषणा । नरो । आन्वयत्वाद्दानानुदात्तभावः । इति वाक्यः चक्षदानः इत्येतेन सम्बन्धयितव्यः । क इवाहयत् । उच्यते । जारः

१. एतम् अपि अ. २-२. 'करो अ. ३-३. के च दरो मूको. ४. नास्ति मूको. ५. नास्ति वि^१ कु. ६. पीराहिते वि^१ अ. ७. नर्जाहृत वि^१ अ. ८. भागव वि^१ अ. ९. च कु. १०. विविधे मूको. ११. आधयत् अ.

कनीन इव कनीनशब्दोऽत्र न कन्यावचनः, कन्याया जारत्वात्सम्भवात् । न च स कन्यायाः सम्भवति, भर्तृरभावात् । कन्यावचनदे च नेदमाह्वानस्योपमाने सम्भवति । न वक्ष्यमाणस्य शब्दस्य । कन्याया जारेणाह्वानस्य शब्दस्य वा असम्भवात् । अत्र इदं कन्तेः कान्तिकर्मणो (तु. निव २, ६) रूपम् । कनतीति कनः कामविता । कन एव कनीनः^१ । स्त्रीर्षिकः स्वः प्रत्य-यश्छान्दसत्वात् । यथा जारः कामविता कस्यांश्चित्कमनीयायां सक्तस्तां नियमेनाह्वयति तद्वदित्यर्थः । अजाधो हि योगैश्वर्यात् पूर्वमेव ज्ञातवान्, इयं वृकी अश्विनोः कशा । सा ममान्धीभूतस्य मृते पितरि शशुभी रुद्रस्य शशुभ्रं करिष्यतीति चक्षदानः । इतिशब्दोऽत्र हेत्वर्थः । 'इन्तीति पलायते, वर्धतीति धावति' (पाक ३, ३, १५६) इति यथा । अश्विः विशसन्तार्थः । एतस्माद्धेतोः विशसमानः अजाधः शतम् एकम् च मेघान् वृक्ष्या आहारार्थं ददाविति^२ वाक्यशेषः ॥ १८ ॥

वेङ्कट० सुखम् अन्धाय परिपूर्णम् आहुहाव सा वृकोः अश्विना । वृषणा । नरा । इति । परिदेवनामृतम-मामन्त्रितम्^३ उच्चैर्लौकिका वदन्ति । तरुतोऽनिघातः^४ इत्युक्तम् । कन्यायाः^५ कुमार्याः पतिः इव अन्धीभावात् । प्राक् वस्यै स^६ वृक्ष्यै शतम् एकम् च मेघान् भक्षणाय शकलीवकार तस्या वृक्ष्याः प्रीत्यर्थं चक्षुराद्यत्तम् इति ॥ १८ ॥

मुद्रल० भरम् पोषणहेतुभूते चक्षुरिन्द्रियेण निष्पाद्यम् शूनम् सुखम् अन्धाय दृष्टिहीनाय तस्यै अजाइवाय इच्छन्ती सा वृकोः हे अश्विना । अश्विनौ । अश्वयुक्ती । हे वृषणा । कामानां वर्धितारौ । इति पूर्वं सम्बोध्य नरा नेतारौ अश्विनौ अह्वयत् आहुतवती । आहुवन्त्याः तस्याः कोऽभिप्राय इति चेत्, तदुच्यते । कनीन इव यथा प्रासयौवनः कामुकः जारः पारदारिकः सन् परस्त्रियै सर्वं धनं प्रयच्छति एवम् अजाजः सख्यम् शतम् एकम् च एकोत्तरशतसङ्ख्याकान् मेघान् पीरजनानां स्वभूतान् अपहृत्य चक्षदानः शकलीकुर्वन् प्रादात् । तेनेदानीं दुर्दशां प्राप्त इति ॥ १८ ॥

मही वाम्पतिरश्विना मयोभूरुत स्नामं धिष्ण्या सं रिणीथः ।

अथा युवामिदं ह्वयत् पुरन्धिरागच्छतं सीं वृषणावत्रोभिः ॥ १९ ॥

मही । वाम् । उतिः । अश्विना । मयःऽभूः । उत । स्नामम् । धिष्ण्या । सम् । रिणीथः ।

अथ । युवाम् । इत् । अह्वयत् । पुरम्ऽधिः । आ । अगच्छत्म् । सम् । वृषणी । अर्थःऽभिः ॥

स्कन्द० अथ युवाम् इत्येतस्माच्छब्दसमानार्थाशब्दभूतेर्वस्माच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः^१ । यस्मात् महीः^२ मही वाम् युवयोः उतिः पालनं हे अश्विनौ । मयोभूः सुखस्य भावपित्री जनपित्री । उत स्नामम् स्नामशब्दः 'दान्धः'^३ स्नामम्^४ स्वप्राप्त्यर्थम् अन्धम्^५ अधर्माय अधिरम्^६ (मा ३०, १०) इति पुरुष-मेघमन्त्रेषु प्रयोगदर्शनात्^७ काणवचनः । यस्मात् काणम्^८ अति हे धिष्ण्या ।^९ धिष्ण्या वाक्, तस्याः पुत्री । अथवा धीः प्रज्ञा । सौ वेदने । प्रज्ञा वेदपित्री सर्वोपेयहजलमर्थां ययोस्तौ

१. वाद । अत्र इदं कन्तेः कान्तिकर्मणः । स्थिता जार उच्यते अ. २. कन्यायां कु. ३. कनीनं अ. ४. इति अ. ५. 'यनायुक्तमा' वि' अ' लपं; 'यना युक्तमा' ल; 'निकम् वि'. ६. 'निघातः अ' वि' लपं; 'मिघातः कु. ७. नास्ति कु. कन्याः वि' अ'. ८. नास्ति वि' अ'. ९. 'नापादव' अ. १०. नास्ति मूको. ११. प्राण्यां मूको. १२. सामः कु. १३. नास्ति कु. १४. 'योगवचनात् अ. १५-१५. नास्ति अ.

विष्णुषी। अन्त्यतप्रज्ञाविस्मयः। सम् रिणीथः 'रिणाति' (निघ २, १४) इति 'सतिकर्मा'। इह 'चान्तर्णी-
तण्यर्थः। सङ्गस्यथः। केन। सामर्थाद् द्वितीयेनाङ्गा। काणमन्त्रकाणं सन्नुयः कर्तुमित्यर्थः। अथ
एतस्मात्कारणात् युवाम्। इत्-शब्दः पद्पूरणः। अहन्त् 'आहूतवती। पुरन्धिः' बहुप्रज्ञा।
काम्नी। वभिर्मती। कुत एतत्। तस्याः 'अजोहवीजामाया' (ऋ १, ११६, १३) इति पुरन्ध्वस्वदर्श-
नात्। अथवा कक्षीवानपि हि पुरन्धिः 'कक्षीवो अरदत्' (ऋ १, ११६, ७) इति दर्शनात्।
आहूयमानौ च आ अगच्छतम् आगतवन्तौ 'युवाम्। सीम् इति' पद्पूरणः। हे इषणी! अवोभिः
पालनैः सम्बद्धौ। वभिर्मती हिरण्यमयहस्तप्रदानेन कक्षीवन्तौ वा त्रिकालविषयसर्वार्थविषयज्ञानप्रदानेन
पालयन्तावित्यर्थः ॥ १९ ॥

वेङ्कट० महती युवयोः कृतिः अश्विनौ! सुखस्य भावयित्री। 'किञ्च मया स्तुत्यौ'! सद्यः विनाश-
यथः। अथ युवाम् इदम् अहयत् बहुषीः वृकी। युवाम् अपि रक्षणीः ताम् आ अगच्छतम् ॥ १९ ॥

मुद्गल० हे अश्विना! अश्विनौ! वाम् युवयोः महो महती कृतिः पालनम् नरोभूः मयसः सुखस्य
भावयित्री उत अपि च हे विष्णुषी! धिप्रणा स्तुतिलक्षणा वाक् तथा स्तोतव्यौ! धामम् व्याधितं
पुरुषं विविलिष्टाङ्गाम् अन्त्यादिकम् सम् रिणीथः सङ्गतावयवं कुरुषः। अथ अपिच युवाम् इत् युवामेव
पुरन्धिः बहुधोषोषा अहयत् रोगोपशमनार्थमाहूतवती। हे इषणी! कामानां वर्षितारावश्विनौ!
अवोभिः रक्षणीः सह आ अगच्छतम् आभिमुख्येन सीम् एनां प्राप्तवन्तौ ॥ १९ ॥

अधेनुं दत्त्वा स्तुय १ विपक्तामर्पिन्वतं शयवे अश्विना गाम् ।

युवं शचीभिर्विमदाय जायां न्यूहधुः पुरुमित्रस्य योषाम् ॥ २० ॥

अधेनुम् । दत्त्वा । स्तुयम् । विपक्ताम् । अर्पिन्वतम् । शयवे । अश्विना । गाम् ।
युवम् । शचीभिः । विमदाय । जायाम् । नि । न्यूहधुः । पुरुमित्रस्य । योषाम् । ॥ २० ॥

स्कन्द० अधेनुम् हे दधौ!। स्तुयम् निवृत्तप्रसवां च विपक्ताम् च। सजतिरत्र सहोऽधे। विविधं चायसङ्गाम्।
दुर्बलां वृद्धां चेत्यर्थः। अर्पिन्वतम् युवं संचितवन्तौ च। धेनुकां कृतवन्तावित्यर्थः। शयवे
शयोरर्थोप हे अश्विनौ! गाम्। तदेतत् पुरस्तादप्युक्तम् 'शयवे चित्' (ऋ १, ११६, २२) इति।
किञ्च युवम् शचीभिः स्वाभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा। विमदाय षष्ठ्यर्थे चात्र चतुर्थी। विमदस्य रूपेः
जायाम् भार्या परिणीतमात्रां सेनापरिवृत्तेन रथेन नि न्यूहधुः सद्गृहं प्रत्यूहवन्तौ। पुरुमित्रस्य
मित्रग्रहणमत्र प्रदर्शनार्थम्। बहुमित्रस्वजनस्य। योषाम् स्त्रियम्। तदेतत् पुरस्तादप्युक्तम्
'यावर्भगाय' (ऋ १, ११६, १) इति ॥ २० ॥

वेङ्कट० निवृत्तप्रसवाम् दर्शनीषी। चिरकालं तथाभूतां स्थिताम् गाम् युवाम् रूपेण शयवे अर्पिन्वतम्।
प्रज्ञाभिः विमदाय च जायाम् गृहम् नि न्यूहधुः पुरुमित्रस्य दुहितरम् ॥ २० ॥

- १-१. नास्ति अ. २. कक्षीवन्तौ अ. ३-३. किञ्चानया त्वत्वा वि' लपे ४. नास्ति वि' अ.
५. वाम् कु. ६. जायाम् वि' अ. ७. विसृतां अ. ८. वेप अ. ९. अपिभतं वि' लपे.
१०. नास्ति अ.

मुद्गल० हे दत्ता! दर्शनीयावधिनौ! विपत्ताम् विशेषेण सत्तावपवां कुर्यावपवामित्यर्थः। अत एव
स्तयाम् निवृत्तप्रसवाम् अत एव अथेनुम् अदीरघ्नीम्। एवंभूताम् याम् श्रयवे एतत्संज्ञाय ऋषये
अभिनवतम् पयसा अपूरयतम्। अपि च पुढमित्यस्य पुढमित्तो नाम कश्चिद्वाजा तस्य गोषाम्
कुमारीम् शत्रोभिः आत्मीयैः कर्मभिः विमदाय एतत्संज्ञाय ऋषये शत्रुभिः सह योद्धुमशक्त्याय
जावाम् तुवम् युवाम् नि ऊहधुः विमदस्व गृहं आपितवन्तौ ॥ २० ॥

इति प्रथमाष्टके ऋषमाध्याये षोडशो वर्गः ॥

यवं वृक्रेणाश्विना वपन्तेषु दुहन्ता मनुषाय दत्ता ।

अभि दस्युं वकुरेणा धमन्तोरु ज्योतिश्चक्रधुरायीव ॥ २१ ॥

यवम् । वृक्रेण । अश्विना । वपन्ता । इषम् । दुहन्ता । मनुषाय । दत्ता ।

अभि । दस्युम् । वकुरेण । धमन्ता । उरु । ज्योतिः । चक्रधुः । आयीव ॥ २१ ॥

रुक्न्द० यवग्रहणमत्र प्रदर्शनार्थम् । यवादिधान्यम् । वृक्रेण वृक इति लाङ्गलमश्रोच्यते तेन हे
अश्विनौ! वपन्ता प्रकियन्तौ। इषम् इह इत्यश्वनाम् (तु. निघ २, ७) । तदेतत्त्वादत्र वृष्टयुद्धे
वर्तते । अकहेतुमूर्ते च वृष्टयुद्धम् । दुहन्ता क्षारयन्तौ । मनुषाय मनुष्याण्यदोऽत्र 'मनोः पशायः' ।
मनुषान्नो राजोऽशाय हे दत्ता । तदेतत् कुत्सेनोकम् 'यामिः पुरा मनवे' (ऋ १, ११२, १६)
इति । अथवा वपिरन्तर्णीतण्यर्थः । मनुषायेत्यपि मनुष्यपशौवः । यवादिधान्यं कर्षकैर्वापयन्तौ
वृष्टयुद्धं च क्षारयन्तौ मनुष्यस्वार्थाय । दस्युम् चाऽनार्य रक्षःपिशाचादिकम् । वकुरेण भयङ्करेण
स्वेनावुचेन ज्योतिषा वा । अभि धमन्ता 'धमति' (निघ २, १९) इति वधकर्मो । अभिगन्तौ । उरु विस्ती-
र्णमात्मनो ज्योतिः क्षेत्रः प्रभालक्षणम् चक्रधुः कृतवन्तौ युवाम् आर्याय आर्यस्वार्थाय । वपनवृष्टिदो-
हनदस्युहननैश्चिभिः कर्मभिर्महाप्रभावी युवां जातौ साधुनामनुग्रहार्थमित्यर्थः । अथवा अभि दस्युमिति
दस्युशब्देनोपलक्षणत्वात् 'दुमिक्ष' इत्येते । वकुरशब्देनापि महान् वृष्टयुद्धकसमूहः । ज्योति-
शब्देनापि सुभिक्षमिति । महात्वाद् भयङ्करेण वृष्टयुद्धकसमूहेनाभिगन्तौ विस्तीर्णं सुभिक्षं
कृतवन्तौ कुरुषो वा आर्यस्वार्थावैत्यर्थः ॥ २१ ॥

वेङ्कट० अश्विनौ । विक्रान्तेन लाङ्गलेन भूमिं कृपन्तौ यवम् च सरस्वतीतीरे वपन्तौ^१ वृष्टिं च अस्मै
दुहन्तौ दस्युम्^२ च भयङ्करेण कायुचेन गन्तौ दुमिक्षापनयनेन विस्तीर्णम्^३ ज्योतिः चक्रधुः
मनवे ॥ २१ ॥

मुद्गल० आर्यानां विदुषे मनुषान मनवे मनोरथं हे दत्ता! दर्शनीयौ! अश्विना! अश्विनौ! वृक्रेण लाङ्गलेन
कर्षकैः कृष्टदेशे यवम् यवाद्युपलक्षितं सर्वं धान्यजातम् वपन्ता वापयन्तौ तथा इषम् अश्वनामैतत् ।
तत्कारणमूर्ते वृष्टयुद्धं च दुहन्ता मेघात् क्षारयन्तौ तथा दस्युम् उपलक्ष्यकारिणम् अमुरपिशाचा-
दिकम् वकुरेण वकुरो नाम भास्मानो वज्रः, तेन अभि धमन्ता अभिगन्तौ । एवं त्रिविधं कर्म
कुर्वन्तौ युवाम् उरु विस्तीर्णम् ज्योतिः स्वकीयं क्षेत्रं माहात्म्यम् चक्रधुः कृतवन्तौ ॥ २१ ॥

१. क्षरव अ. २-२. मनुष्यपशौ अ. ३. 'गन्ताः कु. ४. 'कतुः अ. ५-१. यववचने वृष्टि-
दोहनं दस्युं अ. ६. 'नोपलक्षणत्वात् अ. ७. 'मिक्षे अ. ८. सुमिक्षं दुमिक्षमिति अ. ९. 'कतये अ.
१०. युवां कु; वां अ. ११. वपयन्तौ अं कु. १२. दस्युं विं अं कु. १३. विकीर्णं विं लये,

आथर्वणायाश्विना दधीचेऽश्व्यं शिरः प्रत्यैरयतम् ।

स वां मधु प्र वोचदतायन् त्वाष्ट्रं यद् दत्तावपिकृष्यं वाम् ॥ २२ ॥

आथर्वणाय । अश्विना । दधीचे । अश्व्यम् । शिरः । प्रति । ऐरयतम् ।

सः । वाम् । मधु । प्र । वोचत् । कृतऽयन् । त्वाष्ट्रम् । यत् । दत्तौ । अपिकृष्यम् । वाम् ॥ २२ ॥

स्कन्द० आथर्वणानां षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अथर्वणः पुत्रस्य । हे अश्विनौ! दधीचे 'दध्यह्नाम्न कर्षेः' । अश्व्यम् अश्विनोश्चावयवभूतम् शिरः प्रति ऐरयतम् प्रतीत्येष जपेत्येतस्य स्थाने । उपगमितवन्तौ । युवाम् आहितवन्ताविरथर्थाः । आहितेनेतेन सः वाम् युवाम्याम् मधु मध्वाक्यं परं ब्रह्म प्र वोचत् प्रोक्तवान् । अतायन् 'मधु आत्मनः क्वञ्' (पा ३, १, ८) इति क्वञ् प्रत्ययः परेच्छायामग्र इष्टव्यः । 'रक्षा राजनपावतः' (ऋ १, ११, ८) इति यथा । कृतं सत्यम्, तदेव ब्रह्म, तद्युवयोरिच्छन् । तदेतत् पुस्त्यादयुक्तम् 'तद् वां नरा सनये' (ऋ १, ११६, १२) इति । कीदृशं यत् ब्रह्म । उच्यते । त्वाष्ट्रम् त्वष्ट्रा दष्टत्वात् त्वाष्ट्रम् । त्वष्ट्रा ज्ञातमेव यदित्यर्थः । दत्तौ । अपिकृष्यम् गृह्यम् वाम् युवयोः । युवां न कस्मैचिद् ब्रूयं इत्यर्थः । अथवा त्वाष्ट्रं यदित्यश्वशिरसो विशेषणे न ब्रह्मणः । त्वष्टेत्ययेन्द्र उच्यते, शत्रूणां तनूकर्तृत्वात् । युवाम्यां शर्षणावति निहितं शत्रूणां तनूकर्त्रा इन्द्रेण दष्टं यच्छिरः । गृह्यमपि युवयोरित्यर्थः । तदेतत् गौतमेनोक्तम् 'इच्छवधस्य यच्छिरः' (ऋ १, ८४, १४) इति ॥ २२ ॥

वेङ्कट० 'अथर्वणः पुत्राय' अश्विनौ! दधीचे अश्वस्य शिरः छित्त्वा प्रत्यघत्तम् । अथ तेन शिरसा 'सः युवाम्याम्' मध्वाक्यं परं ब्रह्म प्रावोचत् यज्ञम् इच्छन् सिंहस्यम् । अपि वां प्रतिज्ञां सत्यां कर्तुम् इच्छन् । त्वष्टा शिल्पविद् भवति । स च नूतम् पृत्तं वेदं यत् अश्विभ्याम् ब्रूयै प्रोवाच । 'कृशस्य शिरसः' अश्वयोऽपिकृषः, तस्य विश्लष्टस्य यत् सम्भाननिमित्तं यत् अपिकृष्यम् छित्तस्य शिरसः' प्रतिसम्भानोपायभूतं मधु इति ॥ २२ ॥

मुद्गल० 'तदां नरा सनये' इत्यत्रोक्तमाख्यानमिहाप्यनुसन्धेयम् । हे अश्विना! अश्विनौ! आथर्वणाय अथर्वणः पुत्राय दधीचे दध्यह्नाम्ने महर्षये अश्व्यम् अश्वस्य सम्बन्धि शिरः प्रति ऐरयतम् प्रत्यघत्तम् । तदीयं मानुषं शिरः प्रच्छिद्यान्तर मिधायाम्ब्येन शिरसा तस्यै समस्योजयतमित्यर्थः । सः च वाम् युवाम्यां प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां च वक्ष्यामीति पुरा कृतं प्रतिज्ञाम् अतायन् सत्यमात्मन इच्छन् मधु मधुविद्याम् त्वाष्ट्रम् त्वष्ट्रिन्द्रात् ब्रह्मम् प्र वोचत् प्रोक्तवान् । हे दत्तौ! दधीचोऽथै अश्विनौ! वाम् युवयोः सम्बन्धि यत् अपिकृष्यम् छित्तस्य यज्ञशिरसः कक्षप्रदेशेन पुनःसम्भानभूतं प्रवर्ग्यविद्याक्यं रहस्यं तदपि वाम् युवाम्यां प्रावोचदित्यर्थः ॥ २२ ॥

सदा कवी सुमतिमा चंके वां विद्वान् धियो अश्विना प्रावतं मे ।
अस्मे रयि नासत्या बृहन्तमपत्यसाञ्चं श्रुत्यै रराथाम् ॥ २३ ॥

१. नास्ति सूको. २-२. दध्यह्नाम्न कर्षये कु. ३. कतयं कु. ४. नास्ति अ. ५. रयं कु.
६-६. अथर्वणस्य विं अ. ७-७. नास्ति विं अ. ८. वा युवयोः विं अ. ९. नास्ति विं अ.
१०-१०. कश्चिदशिरसः सूको. ११. यज्ञशिरसः अं कु. १२. नास्ति कु.

सदा । कर्वा इति । सुसृतिम् । आ । चको । वाम् । विश्वाः । धियः । अस्तिना । प्र । अवतम् । मे ।
अस्मे इति । रविम् । नासत्या । बृहन्तम् । अपत्यस्ताचम् । धृत्यम् । रराणाम् ॥ २३ ॥

स्कन्द० सदा कवी! मेधाविनी! सुसृतिम् अकानुप्रहारिकां शोभनां बुद्धिम् । आ चके कामये
वाम् युवयोः स्वसृताम् । 'युवयोरनुप्राहो भवेयमित्येषं कामये' इत्यर्थः । एतत् ज्ञात्वा विश्वाः
सर्वाणि धियः प्रज्ञाः कर्माणि वा हे अश्विनौ! प्र अवतम् प्रकर्षेण रक्षतम् मे मम । किञ्च
अस्मे^१ अस्मभ्यम्^२ रविम् धनम् । हे नासत्या! 'बृहन्तम् महत्' । अपत्यसाचम् अपत्यानि यत्
सक्ते तदपत्यसाचम् । अपत्यसहितमित्यर्थः । धृत्यम् धृतं प्रकृषाते लोके रराणाम् दत्तम् ॥ २३ ॥

वेङ्कट० सदा मेधाविनी! युवयोः अहम् प्रसृतिम् कामये । सर्वाणि कर्माणि अश्विनौ! प्र अवतम्
मे । अस्मभ्यम्^३ धनम् नासत्यौ! महत् अपत्यानां सम्भक्तुं^४ श्रवणनिमित्तं प्रयच्छतम् ॥ २३ ॥

मुद्रल० हे कवी! मेधाविनावधिनी! वाम् युवयोः सुसृतिम् कल्याणीम् अनुप्रहारिकां बुद्धिम्
सदा सर्वदा आचके आभिमुख्येन प्रार्थये । मे मदीयानि विश्वाः धियः सर्वाणि कर्माणि युवाम्
प्र अवतम् प्रकर्षेण रक्षतम् । अपि च अस्मे अस्मभ्यं हे नासत्या! सत्यमृतौ! अधिना! अधिनी!
बृहन्तम् महान्तम् अपत्यसाचम् अपत्यैः पुत्रादिभिः समवेतम् धृत्यम् प्रशंसनीयम् उत्कृष्टम्
रविम् धनम् रराणाम् प्रयच्छतम् ॥ २३ ॥

हिरण्यहस्तमश्विना रराणा पुत्रं नरा वधिमत्या अदत्तम् ।

त्रिधा ह श्यावमश्विना विकस्तमुज्जीवसं ऐरयतं सुदान् ॥ २४ ॥

हिरण्यहस्तम् । अश्विना । रराणा । पुत्रम् । नरा । वधिस्रमत्याः । अदत्तम् ।

त्रिधा । ह । श्यावम् । अश्विना । विकस्तम् । उद । जीवसे । ऐरयतम् । सुदान् इति सुदान् ॥ २४ ॥

स्कन्द० हिरण्यहस्तम्^१ हिरण्ययौ हस्तौ यस्मिन् स हिरण्यहस्तो बाहुः, ते हे अश्विनौ! रराणा ददती पुत्रम्
हे नरा! कस्य पुत्रम् । उच्यते । वधिमत्याः । अदत्तम् दत्तवन्तौ स्वः युवाम् । कस्मै ।
प्रकृतत्वात् वधिमत्यै । तस्यै एव अत्र वधिमत्यै अर्घ्यवहितदानसम्बन्धे सम्भवति "नरापदध्यव-
हितपुत्रकस्य सम्बन्धस्य" अन्वाख्यत्वात् दानसम्बन्धे चतुर्थ्यां न्वाख्यत्वात् संहितायाश्च तुल्यत्वात्
वधिमत्यै इति चतुर्थ्यन्ते पदे कर्तव्ये यत् पदकारेण षष्ठ्यन्ते पदे कृते तत्र तस्याभिप्रायः
पर्येष्यः । हिरण्यहस्तबाहुमानदानं^२ च पुरस्तादप्युक्तम् 'श्रुतं तच्छामुरिव' (ऋ १, ११६, १३)
इति । किञ्च त्रिधा त्रिभिः प्रकारैः । जह्योर्मध्ये शिरसि च । ह-शब्दः पदपूरणः । श्यावम्^३ कुण्डित-
त्वान् श्याववर्णम्^४ । अग्नेः पुत्रस्य^५ शोरस्य ज्येष्ठपुत्रे हे अश्विनौ! विकस्तम् विकस्तिरत्र छेदनाथः ।
विविधे छिन्नम् । जीवसे जीवनाथ । उद ऐरयतम् ऊर्ध्वं गमितवन्तौ स्वः, उत्थापितवन्तौ युवाम् ।
पुनरुज्जीवितवन्तौ^६ युवामित्यर्थः । हे सुदान्! शोभनदातारौ । तदेतत् पुरस्तादप्युक्तम् 'युवं

१-१. 'ग्रहयोरस्ये कामये' अ. २. अस्मे अ. ३-३. मासि अ. ४. मदी वि' अ. ५. तन्मते
वि' ल कर्प. ६. नास्ति मूको. ७-७. 'द्वय' अ. ८. 'धत्वा' मूको. ९. मासि अ.
१०. 'इति' अ. ११. श्यावः अ. १२. 'वर्णः' अ. १३. पुतः...वन्तौ अ.

श्यावाष' (अ १, ११७, ८) इति । कुत्सेनाशुक्तम् 'यानि शचीनिः' (अ १, ११३, ८) इति ॥ २४ ॥

षेकूट० हिरण्यहस्तम् नाम अश्विनौ! रममाणौ पुत्रम् नेतारौ! वधिमत्याः अदत्तम् । दयालुम् च कुञ्जम् जर्षिं कुञ्जम् अश्विनौ! त्रिधा त्रिषं सन्ध्याय जीवनाय पुनरप्युत्थापितवन्तौ शोभनदासौ! ॥ २४ ॥

मुद्गल० रराणां रममाणौ नरा । नेतारौ! अश्विना । हे अश्विनौ! हिरण्याहस्तम् नाम पुत्रम् वधिमत्याः पृतसंज्ञायै ब्रह्मवादिन्यै अदत्तम् इ प्रायच्छतं खलु । अपि च हे सुदानु! शोभनदासौ! अश्विना! अश्विनौ! त्रिधा त्रिषा विकसतम् विच्छिन्नम् श्यावम् श्यावाण्यसृषिम् जीवसे जीवितुम् उन् ऐरवतम् असुरैस्त्रिषा कषिकतं शरीरं पुनरेकीकृत्योपगमयतमित्यर्थः ॥ २४ ॥

एतानि वामश्विना वीर्याणि प्र पूर्व्याण्मायवोऽवोचन् ।

ब्रह्मं कुञ्जन्तो वृषणा युवभ्यां सुवीरांसो विदधुमा वदेम ॥ २५ ॥

एतानि । वाम् । अश्विना । वीर्याणि । प्र । पूर्व्याणि । आयवः । अवोचन् ।

ब्रह्मं । कुञ्जन्तः । वृषणा । युवभ्याम् । सुवीरांसः । विदधन् । आ । वदेम ॥ २५ ॥

स्कन्द० एतानि वाम् युवयोः हे अश्विना! वीर्याणि वीरकर्माणि पूर्व्याणि पुराणानि आयवः मनुष्याः सर्वे स्तोतारः प्र अवोचन् प्रब्रुवन्ति । किञ्च ब्रह्म स्तुतिरूपम् कुञ्जन्तः कुर्वन्तो वयं हे वृषणा! वर्षितारौ! युवभ्याम् युवाम्भ्याम् युवयोरवायं सुवीरांसः शोभनैः पुत्रैः पौत्रैश्च युक्ताः । विदधम् सतनवधे द्वितीया । यजे । आ वदेम सर्वांश्च वदेभेत्येतदात्तास्महे ॥ २५ ॥

षेकूट० एतानि युवयोः अश्विनौ! वीर्याणि पूर्वकालकृतानि सम्प्रतितनाः प्र अवोचन् स्तोत्रम् कुञ्जन्तः वर्षितारौ! युवाभ्याम् । अथ अभिलषितम् जानासौ । सपुत्राः वयम् गृहे प्राप्य पुत्रादीन् आ वदेम इति । सन्तः अस्मिन् प्रकारान्तरेणाऽपदानानि अश्विनोरुक्ताविति ॥ २५ ॥

मुद्गल० हे अश्विना! अश्विनौ! वाम् युवयोः सम्बन्धीनि पूर्व्याणि प्रेतानि एतानि इदानीं मयोक्तानि वीर्याणि वीरकर्माणि आयवः मनुष्या मदीयाः पित्राद्यः प्र अवोचन् उचवन्तः । वयञ्च हे वृषणा! कामानां वर्षकावश्विनौ! युवाभ्याम् ब्रह्म मन्त्रात्मके स्तोत्रम् कुञ्जन्तः कुर्वन्तः सुवीरांसः सुवीराः शोभनैर्वीरैः पुत्रादिभिरुक्ताः सन्तः विदधन् यज्ञम् आ वदेम आभिमुख्येन स्तुती-रुच्चारणामः ॥ २५ ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये सप्तदशो वर्गः ॥

१. कुं वि' अ'. २. हे ररा' मूको. ३. वदेमताशास्महे अ. ४. कुञ्जन्तो वि' अ'. ५. युवादि वि' अ'. ६. एतानि कु.

[१२८]

आ वां रथो अश्विना श्वेनपत्वा सुमृलीकः स्वर्वा यात्वर्वाङ् ।

यो मर्त्यस्य मनसो जवीयान् त्रिवन्धुरो वृषणा वातरंहाः ॥ १ ॥

आ । वाम् । रथः । अश्विना । श्वेनपत्वा । सुमृलीकः । स्वर्वान् । यातु । अर्वाङ् ।

यः । मर्त्यस्य । मनसः । जवीयान् । त्रिवन्धुरः । वृषणा । वातरंहाः ॥ १ ॥

स्कन्द० आकारः वाग्वित्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । वाम् युवयोः स्वभूतो रथः । हे अश्विनौ ! श्वेनपत्वा^१ श्वेनसदृशैः शीघ्ररथैः पतति^२ गच्छति स श्वेनपत्वा^३ । सुमृलीकः सुमुखः । स्ववान् अस्मभ्यं वदेयं धने तेन सहेत्यर्थः । आ वात आगच्छतु । अर्वाङ् अस्मदभिमुखः^४ । यः कीदृशः । उच्यते । यः मर्त्यस्य मनुष्यस्य स्वभूताद् मनसः जवीयान् वेगवत्तरः । त्रिवन्धुरः विस्मारायिस्थानः^५ । हे वृषणा । वातरंहाः क्षिप्रनामैतत् (तु. निघ २, १५) । रंहतिर्गतिकर्मा^६ (तु. निघ २, १४) । वात इव यो रंहति गच्छति स वातरंहाः^७ क्षिप्रः^८ ॥ १ ॥

वेङ्कट० अश्विनौ ! श्वेनैः अश्वैः पतन् युवयोः रथः सुखयिता धनपूर्णः अस्मदभिमुखः^१ आगच्छतु । यः मर्त्यस्य मनसः अपि वेगवत्तरः । मनुष्यः^२ यदा अश्विनौ चिन्तयित्वा विरतमतिः भवति^३ 'ततः प्रागेव'^४ आगच्छतीति^५ मनसः जवीयान् । त्रिवन्धुरः वर्षितारौ ! वातवेगः ॥ १ ॥

मुद्रल० 'आ वाम्' इत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तम्^१ । कक्षीवाद् ऋषिः^२ । त्रिभुप् छन्दः^३ । अश्विनौ देवता^४ ।

हे अश्विना । अश्विनौ ! वाम् युवयोः स्वभूतः रथः अर्वाङ् अस्मदभिमुखः^१ सन् आ वात आगच्छतु । कीदृशो रथः । श्वेनपत्वा^२ 'श्वेन इत्यंधनाम'^३ (तु. निघ १, १४) । शंसनीयगमनैरथैः पतन् गच्छन् । सुमृलीकः शोभनमुखयुक्तः । स्ववान् धनवाद् । हे वृषणा । कामानां वर्षितारौ ! अश्विनौ ! यः सुष्मदीशो रथः मर्त्यस्य मनुष्यस्य मनसः जवीयान् अतिशयेन वेगवान् । तद्यथा वेगेन कृत्स्नं जगद्व्याप्नोति ततोऽप्यतिशयेन क्षणमात्रादेव सर्वं जगत् पर्यटतीत्यर्थः । त्रिवन्धुरः बन्धुरं वेष्टितं सारथेः स्थानम्, त्रिप्रकारेण^४ बन्धुरेण युक्तः । वातरंहाः वातस्य वायो रंहो वेग इव वेगो यस्य स तयोक्तः । अनेन अप्रतिहतगतित्वमुच्यते । स रथ इति पूर्वब्रान्धवः ॥ १ ॥

त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेन त्रिचक्रेण सुवृता यातमर्वाक् ।

पिन्वतं गा जिन्वतमर्वतो नो वर्धयतमश्विना वीरमुस्मे ॥ २ ॥

त्रिवन्धुरेण । त्रिवृता । रथेन । त्रिचक्रेण । सुवृता । आ । यातम् । अर्वाक् ।

पिन्वतम् । गाः । जिन्वतम् । अर्वतः । नः । वर्धयतम् । अश्विना । वीरम् । अस्मे इति ॥ २ ॥

१. 'वात् अ. २. पतति अ. ३. 'मुखम् कु. ४. 'स्थाने अ. ५. इतिर्गति' अ. ६. 'रंहाः अ. ७. क्षिप्रं अ. ८. नास्ति वि' छं. ९. नास्ति वि' अ. १०-१०. तत्राग्रेव कु. ११. गच्छति वि' अ. 'च्छति वि' अं छ छं. १२. नास्ति मै'. † 'ते मै'. १३. तु. क १, १५, १० प्रभुः; वैतु. सूको. सा. 'अम्. १४-१४. सेनाम सूको. १५. विः प्रका' सूको.

स्कन्द० त्रिपञ्चुरेण त्रिसारधिव्यानेन । त्रिभिश्चक्रैर्वर्तते गच्छतीति त्रिवृत्, तेन त्रिवृता स्थेन रथेन । त्रिचक्रेण अवयवभूतान्यपि त्रिचक्रेण चक्राणि तस्य स त्रिचक्रः, तेन । सुवृत्ता सुगमनेन । आ यातम् आगच्छतम् अर्वाक् अस्मद्भिमुखम् आगत्य च पिन्वतम् सेचयतम् । त्रेतुकाः कुरुष-मित्यर्थः । गाः । जिन्वतम् प्रीणयतम् अर्वातः अथाद् नः अस्माकम् । वर्षयतम् हे अश्विनौ! वीरम् पुत्रपौत्रादिन् अस्मे अस्माकम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्रिपञ्चुरेण^१ त्रिसारधिव्यानेन^२ प्रउगाकारेण त्रिचक्रेण शोभनवर्तनेन आगच्छतम् अभिमुखम् । निर्गमयतम्^३ अस्मभ्यम् पश्यन् । प्रवच्छतम्^४ अथाद् । वर्षयतम् च अश्विनौ! पुत्रम् अस्माकम् ॥ २ ॥

मुद्रल० त्रिपञ्चुरेण त्रिपञ्चुरं सारथेः स्थानम् । त्रिप्रकारवन्तुरोपेतेन त्रिवृता त्रिधा वर्तमानेन त्रिचक्रेण चक्रयोपेतेन सुवृता 'शोभने गच्छता' रथेन अर्वाक् अस्मद्भिमुखम् आ यातम् आगच्छतम् । आगत्य चास्मदीयाः गाः पिन्वतम् पयसा पूरयतम् । नः अस्माकम् अर्वातः अथाद् जिन्वतम् प्रीणयतम् । अपि च हे अश्विनौ! अश्विनौ! अस्मे अस्माकम् वीरम् पुत्रादिकम् वर्षयतम् मञ्जू-कुरुतम् ॥ २ ॥

प्रवर्धामना सुवृता रथेन दत्ताकिमं शृणुतं श्लोकमद्रेः ।

किमञ्ज वां प्रत्यवर्ति गमिष्ठाहुर्विप्रासो अश्विना पुराजाः ॥ ३ ॥

प्रवत्स्यामना । सुवृता । रथेन । दत्तौ । इमम् । शृणुतम् । श्लोकम् । अद्रेः ।

किम् । अञ्ज । वाम् । प्रति । अवर्तिम् । गमिष्ठा । आहुः । विप्रासः । अश्विना । पुराजाः ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'प्रवते' (लिप २, ११) इति गतिकर्मा । यान्ति देवता यस्मिन् स वामा यज्ञः । यज्ञानां गन्ता प्रवचामा^१ । षष्ठीसमासे पूर्वनिपातश्छान्दसत्वात् । तेन प्रवचामना । सुवृता । सुगमनेन स्थेन रथेन । तृतीया-श्रुतेः साकाङ्क्षत्वादागत्येति वाच्यशेषः । हे दत्तौ! इमम् शृणुतम् श्लोकम् शन्दम् अद्रेः^२ अग्नि-पवप्रमाणः । परेणार्धर्षेण उक्तमात्रौ अजागच्छन्तौ क्रुपित इवाह— किम् अञ्ज क्षिप्रम् । वामं युवाम् अवर्तिम् तृतीयाथै द्वितीया अवर्तन्त्या अमार्गेणापि । 'प्रति गमिष्ठा' प्रतीत्यैष उपेत्येतस्य स्थाने । अति-शयेनोपगन्तारौ यज्ञान् । आहुः विप्रासः^३ मेधाविनः हे अश्विनौ! पुराजाः पुरा जाताः । सुवैव^४ वृद्धाः पृथदाहुः । 'नैव हि युवां' क्षिप्रमुपगन्तारौ यज्ञानां यावत्समग्रमुक्तमात्रेण नागच्छथ इत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० शीघ्रगमनेन^५ सुवृता^६ रथेन आगत्य इमम् स्तोत्रम्^७ शृणुतम् आद्रियमाणस्य । किम् अञ्ज युवाम् मनुष्याणाम् दारिद्र्यम् प्रति गन्तारौ वदन्ति अश्विनौ! पुरा जाता^८ मेधाविनः । तथा सति आगच्छतम् इति^९ ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे दत्तौ! दत्तानां वाचश्विनौ! प्रवचामना प्रकृतगमनेन शीघ्रगामिना सुवृता शोभनवर्तनेन रथेन आगत्य अद्रेः आदरं कुर्वतः स्तोत्रः इमम् श्लोकम् स्तुतिलक्षणम् इमां वाचम् शृणुतम् अञ्ज अश्विना ।

१. त्रिपञ्चुरेण कु. २. नास्ति वि^२ अ^२ लपे; *नानैः वि^३. ३-३. नास्ति वि^३ अ^३.
४-४. शोभनवर्तनेन मे^४. ५. प्रवचामना अ ६. नास्ति अ. ७-७. नास्ति अ. ८. विप्रिवासः अ.
९. वृषेव कु. १०. *गमतीं वि^{१०} अ^{१०}. ११. सुवृता अ^{११} वि^{११}. १२. स्तोत्रं कु. १३. वामा सुवैव वृद्धा
एव तदाहुः वि^{१३} अ^{१३}. १४. नास्ति कु.

हे अश्विनौ! पुरावाः पूर्वजाताः चिरन्तनाः विप्रासः मेघाविनः वाम् युवाम् अर्वादिम् स्तोत्राणां दारिण्यम् प्रति तत्परिहर्तुम्^१ गमिषा गन्तुमसौ आहुः कथयन्ति । किम् वाच्यः फलप्रदर्शनप्रदाने वर्तते । किं न कथयन्ति, कथयन्त्येव सर्वे । तथा सति आगन्तव्यमिति ॥ ३ ॥

आ वां श्येनासौ अश्विना वहन्तु रथे युक्तास आश्वः पतङ्गाः ।
ये अप्तुरो दिव्यासो न गृध्रा अभि प्रयो नासत्या वहन्ति ॥ ४ ॥

आ । वाम् । श्येनासः । अश्विना । वहन्तु । रथे । युक्तासः । आश्वः । पतङ्गाः ।
ये । अप्तुरः । दिव्यासः । न । गृध्राः । अभि । प्रयोः । नासत्या । वहन्ति ॥ ४ ॥

स्कन्द० आकारो बहुव्रीह्याख्यातेन सम्बन्धवितम्बः । वाम् युवाम्^२ श्येनासः श्येनासप्राः हे अश्विनौ! आ वहन्तु अस्मान् प्रति रथे युक्तासः युक्तास्ततः^३ आश्वः श्विप्राः पतङ्गाः अश्वनामैतत् (तु. निघ १, १४) । अश्वः । ये किं कुर्वन्ति । उच्यते । ये अप्तुरः आपोऽन्तरिक्षम्, तत्र त्वरितारः त्वरितारो वा मेघस्य । अथवा आप उदकानि, तत्र त्वरितारः^४ । दिव्यासः न दिव्या इव गृध्राः । अभि प्रयोः^५ हविलक्षणमत्र प्रति हे नासत्यौ! वहन्ति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ वहन्तु वाम् अश्वः अश्विनौ! अदनुवानाः^६ पतनशीलाः रथे युक्ताः । ये उदकस्य त्वरितारः^७ अन्तरिक्षस्थाः गृध्राः इव युवां हविलक्षणम् अस्मत् प्रति नासत्यौ! वहन्ति ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अश्विना! अश्विनौ! वाम् युवयोः रथे युक्तासः युक्ताः सारथिना वहनप्रदेशे योजिताः आश्वः व्याप्नुवन्तः पतङ्गाः पतनसमर्थीः श्येनासः शीसनीयगमना अश्वः वाम् युवाम् आ वहन्तु अस्मत्समोपमानयन्तु । ये अश्वः अप्तुरः आप इव त्वरोपेताः दिव्यासः न गृध्राः अन्तरिक्षे वर्तमाना गृध्राख्याः प्रक्षिप्य इव शीघ्रं गच्छन्तः । हे नासत्या! अश्विनौ! युवाम् प्रयोः हविलक्षणमत्र-सभिलक्ष्य वहन्ति प्रापयन्ति । तादृशा इति पूर्वत्र सम्बन्धः ॥ ४ ॥

आ वां रथे युवतिस्तिष्ठदत्र जुष्ट्वी नरा दुहिता सूर्यस्य ।
परि वामश्रवा वपुषः पतङ्गा वयो वहन्त्वरुपा अभीके ॥ ५ ॥

आ । वाम् । रथम् । युवतिः । तिष्ठत् । अत्र । जुष्ट्वी । नरा । दुहिता । सूर्यस्य ।
परि । वाम् । अश्रवाः । वपुषः । पतङ्गाः । वयोः । वहन्तु । अरुपाः । अभीके ॥ ५ ॥

स्कन्द० आकारस्तिष्ठदित्याख्यातेन सम्बन्धवितम्बः । "वाम् युवयोः स्वभूतम् रथम्" युवतिः प्राप्त-सौवमा आ तिष्ठत् आस्थितवती । अश्रवा इति सती आरुदेत्यर्थः । अत्र अश्विनोरथं सन्निहितयोः प्रतिनिर्देशः । एतयोर्युवयोरधिभोः जुष्ट्वी जुषिः प्रीत्यर्थः । प्रीत्या । युवयोरनुरञ्चेत्यर्थः ।

१. ताम्रप्रतिवर्तु मे । २. नास्ति अ. ३. निष्टु अ. ४-५. नास्ति अ; *तरो त्वरितारो क. ५. *तरो क. ६. प्रायः अ. ७. नास्ति वि. ८. अश्वनाः अश्विनाः वि' रूप. ९. *र अप्तुरः अन्तरिक्षे त्वरितारो वा वि' अ. १०-१०. युवां अ.

हे नरा ! मनुष्याकारौ ! दुहिता सूर्यस्य सूर्या नाम । तदेतत् पुरस्ताद्भ्युक्तम् 'आ वां रथं दुहिता' (श्र २, ११६, १७) इति । किञ्च परि वाम् परि इत्येष वदन्तिवत्याख्यातेन सम्बन्धवितन्वः । वाम् सुवाम् अस्ताः अश्वाः व्याहरी । व्याहारः । वपुषः 'वपुः' (निघ ३, ७) इति रूपनाम इह चान्तर्णीतमस्वर्थम्^१ । वपुष्मन्तः रूपवन्तः । पतङ्गाः अश्वनामैतत् । अश्वाः वयः पक्षिसदृशाः शीघ्राः परि वहन्तु परिप्रापवन्तु । अरुषाः 'अरुषति' (निघ २, २४) इति गतिकर्मा । गमनशीलाः । अभीके^२ आसन्ननामैतत् (तु. निघ ३, २९) । आसन्ने यागकाले ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'सूर्यस्य दुहिता युवतिः प्रीता' स्ववन्दरे युवयोः रथम् नरी ! अतिष्ठत् । परि आ वहन्तु^३ वाम्^४ अस्ताः उदकारं समुद्रात् गमनशीलाः पतनशीला आरोग्यमाना अन्तिके ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे नरा ! नेतारावश्विनौ ! युवतिः तरुणी सूर्यस्य दुहिता सुहृद्वी प्रीता सती वाम् युवयोः अथ हमम् रथम् आ तिष्ठत् । आरुडवती । तथा सहितौ वाम् सुवाम् अस्ताः अभीके सुहृदसमीपे तं रथम् परि वहन्तु प्रापवन्तु । कीदृशा अश्वाः । वपुषः शरीरवन्तः पतङ्गाः इत्यतन-समर्थाः वयः गच्छन्तः अरुषाः आरोग्यमानाः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये अष्टादशो वर्गः ॥

उद् वन्दनमैरतं दंसनाभिरुद् रेभं दत्ता वृषणा शचीभिः ।

निष्टौष्ट्यं पारयथः समुद्रात् पुनश्च्यवानं चक्रयुर्ववानम् ॥ ६ ॥

उत् । वन्दनम् । ऐरतम् । दंसनाभिः । उत् । रेभम् । दत्ता । वृषणा । शचीभिः ।

निः । तौष्ट्यम् । पारयथः । समुद्रात् । पुनरिति । च्यवानम् । चक्रयुः । युवानम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० वन्दनम् ऋषिम् उत् ऐरतम् ईरितत्रान्तर्णीतप्यर्षैः । ऊर्ध्वं गमितवन्तौ । कृपाद् उच्चारितवन्तावित्यर्थः । दंसनाभिः दर्शनीयाभिः । कामिभिः । शचीभिरिति वक्ष्यति । उत् रेभम् रेभं च इदादुत्तारितवन्तौ सुवां हे दत्ता ! वृषणा ! वर्धितारौ ! शचीभिः स्वाभिः प्रजाभिः कर्मभिर्वी । किञ्च तौष्ट्यम् तुभ्यं पुत्रं भुङ्क्षुः निः पारयथः निरित्युपसर्गस्य 'समुद्रादित्यपादानस्य च श्रुतेर्पापक्रियापदाध्याहारः' । निष्कृष्य समुद्रात् पालितवन्तौ सुवाम् । किञ्च च्यवानम् ऋषिं सुकन्याया वचनात्^५ चक्रयुः पुनः युवानम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० इयं निगदसिद्वेति ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे अश्विनौ ! वन्दनम् एतत्संज्ञम् ऋषिम् दंसनाभिः आरमीयैः कर्मभिः कृपात् उत् ऐरतम् उदै-यतम् उदगमयतम् । हे दत्ता ! दर्शनीयौ ! वृषणा ! कामानां वर्धितारावश्विनौ ! शचीभिः कर्मभिः रेभम् एतत्संज्ञम् ऋषिं दत्ता रावीर्नवाहानि च कृपे निवसन्तं तस्माद्दुदैरयतम् उदत्तारयतम् । तथा तौष्ट्यम्

१-१. नास्ति अ. २. 'त्वर्थः अ. ३. नास्ति अ. ४. सर्वदुहिता लः सर्वस्य दुहिता प्रीता लुः शर्मणीया ति' अ' लपं. ५. 'वाम् वि' अ'. ६. 'सुवाम् वि' अ'. ७-७. नास्ति मै'. ८-८. 'पादानशेषो' अ. ९. 'नात् युवानं अ.

तुभ्यस्य पुत्रं भुञ्जुं समुद्रे निमग्नम् आत्मीयाभिर्नौभिररवैश्च समुद्रान्^१ निः पात्यथः सीरवेनं प्रापितवन्तौ । तथा च्यवानम् च्यवनमृषिं जीर्णम् पुनः युवानम् धौवनोपेतम्^२ चक्षुः कृतवन्तौ ॥ ६ ॥

युवमत्रयेऽवनीताय तप्तमूर्जेभोमानंमश्विनावधत्तम् ।

युवं कण्वापापिरिप्ताय चक्षुः प्रत्यधत्तं सुष्टुतिं जुजुषाणा ॥ ७ ॥

युवम् । अत्रये । अत्रेऽनीताय । तप्तम् । ऊर्जेम् । भोमानम् । अश्विनौ । अधत्तम् ।

युवम् । कण्वाय । अपिरिप्ताय । चक्षुः । प्रति । अधत्तम् । सुष्टुतिम् । जुजुषाणा ॥ ७ ॥

स्कन्द० युवम् युवाम् अत्रये ऋषये अवनीताय ऋषःप्रापिताय तप्तम् अग्निर्कूर्तं प्रति । अश्विकूर्ते प्रक्षिप्त-
मित्यर्थः । तत् उच्चार्य ऊर्जेम् अक्षम् । भोमानम् ऋषतेरिदं रूपम् । पात्ने च । हे अश्विनौ ।
अधत्तम् दत्तवन्तौ । किञ्च युवम् कण्वाय ऋषये अपिरिप्ताय अपीत्येषोऽवित्येतस्य स्थाने ।
रिपिरिपिना समानार्थः । अवलिप्ताय घट्टिताक्षाय^३ । अन्वायेत्यर्थः । चक्षुः प्रति अधत्तम् प्रतिनिहित-
वन्तौ । दत्तवन्तावित्यर्थः । सुष्टुतिम् शोभनां तदीयां स्तुतिम् जुजुषाणा अत्यर्थं पुनःपुनरां
सेवमानौ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० युवाम् अत्रये प्रक्षिप्ताय तप्तम् अग्निं प्रति रसम् अक्षम् च दत्तवन्तौ । युवाम् कण्वाय च असुरैः
हन्ये कुड्ये अपिलिप्ताय^४ जादित्योदयज्ञाननिमित्तम् चक्षुः प्रति^५ अधत्तम्, तस्य सुष्टुतिम्
सेवमानौ ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे अश्विनौ । युवम् युवाम् अवनीताय शतद्वारे^६ पीडावन्त्रगृहे अवस्तासीताय अत्रये तप्तम्
तरीद्वार्यं प्रक्षिप्तं तुषारिं शीतोदकेन अवारयेषाम् । अपि च अत्रये भोमानम् सुखकरम् ऊर्जेम्
रसवदक्षम् अधत्तम् धायच्छतम् । तथा सुष्टुतिम् शोभनां स्तुतिम् जुजुषाणा सेवमानौ युवम् युवाम्
अपिरिप्ताय असुरैर्वाङ्मण्यपरीक्षार्थम् इहासीनः सन् व्युष्टामुषसं जानीहीति अन्धकारवति
गृहे प्रवेशिताय कण्वाय ऋषये चक्षुः व्युष्टाया उषसः प्रकाशकं बीणाशब्दम् प्रति अधत्तम्
कृतवन्तौ ॥ ७ ॥

युवं धेनुं शयवे नाधितायापिन्वतमश्विना पूर्यार्यं ।

अमुञ्चतं वार्तिकामंहसो निः प्रति जह्वान् विश्पलाया अधत्तम् ॥ ८ ॥

युवम् । धेनुम् । शयवे । नाधितार्यं । अपिन्वतम् । अश्विना । पूर्यार्यं ।

अमुञ्चतम् । वार्तिकाम् । अंहसः । निः । प्रति । जह्वान् । विश्पलायाः । अधत्तम् ॥ ८ ॥

स्कन्द० युवम् युवाम् धेनुम् शयवे राजे नाधिताय कर्तव्यं कप्रत्ययः । याचितवते अपिन्वतम्
सेधितवन्तौ पथः हे अश्विनौ । पूर्यार्यं पुराणाथ । किञ्च अमुञ्चतम् निः इति पादान्थः उप-
सर्गोऽपक्रष्टव्यः । निर्मोचितवन्तौ युवाम् वार्तिकाम् नाम चटकाम् अंहसः प्रापात् कुरात् कृकात् ।

१-१. नि तं सूको. २. पति* अ. ३. लिप्ताय अ'; कु विलिप्ताय लये. ४. इति वि' अ'.

५. 'इ' सूको.

किञ्च जह्याम् आयसीम् विश्वलायाः किञ्चहायाः सस्याः प्रति अथतम् आहितवन्तौ युवाम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० युवाम्^१ पेतुम् शपथे वाचमानाय अपुञ्जतम् अशिनौ^२ प्रकाश । निः अमुञ्जतम् च^३ वर्तिकाम्
आहन्तुः^४ वृकात् । प्रति अथतम् च जह्याम् विश्वलायाः ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे अश्विना ! अश्विनौ ! युवम् युवाम् पूर्वान् पुरातनाय नाथिताय वाचमानाय शपथे
पुत्रसंज्ञाय कृपये^५ पेतुम् निवृत्तप्रसवां दोग्ध्रीम् अपिन्वतम् पयसासिञ्जतम् । सर्वदा पयस्विनी-
मकुरुतम् इत्यर्थः । अपि च वर्तिकाम् वृकेण प्रकाशं चटकसदृशीं शकुनिम् अहतः वृकास्म-
लक्षणात्^६ पापात् निः अमुञ्जतम् निरमोचयतम् । तथा विश्वलायाः विश्वलायै सह्यामे निजजहायै
अगस्त्यपुरोहितस्य श्लोकस्य सम्बन्धिष्यै पुत्रसंज्ञायै श्वियै आयसीम् जह्याम् प्रति अथतम् प्रत्य-
स्थापयतम् । सम्बोजयतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

युवं श्वेतं पेदव् इन्द्रं जूतमहिह्नमश्विनादत्तमश्वम् ।
जोहूत्रमयो अभिभूतिमुग्रं सहस्रसां वृषणं वीह्वङ्गम् ॥ ९ ॥

युवम् । श्वेतम् । पेदवे । इन्द्रं जूतम् । अहिह्नम् । अश्विना । अदत्तम् । अश्वम् ।
जोहूत्रम् । अयोः । अभिभूतिम् । उग्रम् । सहस्रसाम् । वृषणम् । वीह्वङ्गम् ॥ ९ ॥

स्कन्द० युवाम् श्वेतम् शुद्धम्^१ । पेदे राज्ञे इन्द्रजुतम् कर्तव्यं कृत्ययः । इन्द्रमिव गन्तारं
शत्रुं प्रति । अहिह्नम् हि गतौ । शौचांश्लेषादगन्तुरपि^२ शत्रोरहिनाशो वा असुरस्य हन्तारम् ।
हे अश्विनौ ! अदत्तम् दत्तवन्तौ । अश्वम् जोहूत्रम् आह्लातव्यं सह्यामेषु जयकरवात् । अयोः
अरवैरिणः सर्वस्य अभिभूतिम् अभिभवितारम् । उग्रम् अप्रसङ्गम् । सहस्रसाम् सह्यामसह-
स्राणां तन्निमित्तभूतधनसहस्राणां वा सम्भकारम् । वृषणम् वर्षितारं रेतस्तेचनसमर्थम्^३ । तरुणं
बलवन्तं वेत्यर्थः । वीह्वङ्गम् दवाङ्गम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० युवां श्वेतवर्णम् पेदवे राज्ञे इन्द्रेण^४ प्रेरितं शत्रूणां हन्तारम् अश्वम् अश्विनौ ! अदत्तम्
अररथे सह्यामेषु^५ आह्लातव्यम् अभिभवितारम् अप्रसङ्गे सहस्रस्य धनस्य^६ सम्भकारं कामाणां
वर्षितारं दवाङ्गं ॥ ९ ॥

मुद्गल० अश्विना ! हे अश्विनौ ! पेदवे पेदुनाशे राज्ञे युवम् युवाम् श्वेतम् श्वेतवर्णं कञ्चिद् अश्वम्^७
अदत्तम् प्रायच्छतम् । कीदृशम् । इन्द्रजुतम् इन्द्रेण युवाभ्यां गमितम् । दत्तमित्यर्थः । अहिह्नम्
शत्रूणां हन्तारम् जोहूत्रम् अतिशयेन सह्यामेवाह्लातारम् अयोः अरेः शत्रोः अभिभूतिम्
अभिभाषुकम् उग्रम् उद्गूणैः वीर्यवन्तमित्यर्थः । सहस्रसाम् सहस्रसहस्राकस्य धनस्य सम्भकारम्
वृषणम् श्वेतारं युवानमित्यर्थः । वीह्वङ्गम् दवाङ्गमित्यर्थः ॥ ९ ॥

१. युवं वि^१ अ^२ कृपं. २. व तां व वि^३. ३. जावपुः वि^४ अ^५. ४. वृकलक्ष^६ मै^७; वृकस्य
कृपं मै^८. ५. नास्ति अ. ६. 'वांश्लेषा' कु. ७. सेवताः सेव^८ अ. ८. 'य इन्द्रेण ल.
९. नास्ति वि^९ अ^{१०}. १०. सह्यामे वि^{११} अ^{१२}. ११. 'दत्तवन्तं' कु.

ता वा नरा स्वर्षसे सुजाता हवामहे अश्विना नार्धमानाः ।

आ न उप वसुमता रथेन गिरौ जुषाणा सुविताय यातम् ॥ १० ॥

ता । वाम् । नरा । सु । स्वर्षसे । सुजाता । हवामहे । अश्विना । नार्धमानाः ।

आ । नः । उप । वसुमता । रथेन । गिरः । जुषाणा । सुविताय । यातम् ॥ १० ॥

स्कन्द० तच्छब्दभूतेः प्रत्यक्षकृतवाचं मन्त्रस्य सुजाता इत्यस्य यानामन्वितत्वात् तत्सम्बन्धी
वच्छब्दोऽप्याहार्यः । यी सुजाती सुज्जमानौ ता वाम् यौ युवाम् हे नरा । सु अग्रे द्वितीयाथे चतुर्थी ।
नार्धमानाः इत्येतेन च सम्बन्धः । शोभनभावः तर्पणे पाठने वा याचमाना वयम् हवामहे आह्वयामः ।
हे अश्विनौ ! एतज्जात्या आ नः जन आ उप इत्युपसर्गो यावमित्याख्यातेन सम्बन्धवितम्बे ।
नः अस्मान् वसुमता अस्मभ्यं दिक्षितेन धमेन एदता स्वैन रथेन गिरः स्तुतीरभ्यर्थाः
जुषाणा सेवमानौ सुविताय सुगताय यागकर्मणे प्रजायै वाऽश्लाकम् उप आ यातम्
उपागच्छतम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० यी वाम् रक्षणार्थं शोभनजाती सुपु हवामहे अश्विनौ । याचमानाः । आगच्छतम् अस्मान्
धनवता रथेन स्तुतीः सेवमानौ अभ्युदयार्थम् ॥ १० ॥

मुद्रल० हे नरा ! नैतारौ ! अश्विना ! अश्विनौ ! सुजाता शोभनज्जमानौ ता वाम् यौ युवाम् नार्धमानाः
धने याचमाना वयं खोतारः अग्रे रक्षणार्थम् सु हवामहे शोभनम् आह्वयामहे । गिरः स्तुतीः
जुषाणा सेवमानौ युवाम् वसुमता धनवुक्तेन रथेन नः अस्मान् जन आ मातम् उपागच्छतम् ।
किमर्थम् । सुविताय सुपुमास्रप्याय धनार्थम् ॥ १० ॥

आ इयेनस्य जर्वसा नूर्तनेनास्मे यातं नासत्या सजोषाः ।

इवे हि वामश्विना रातर्हव्यः शश्वत्तमाया उपसो व्युष्टी ॥ ११ ॥

आ । इयेनस्य । जर्वसा । नूर्तनेन । अस्मे इति । यातम् । नाम्ना । सजोषाः ।

इवे । हि । वाम् । अश्विना । रातर्हव्यः । शश्वत्तमायाः । उपसः । व्युष्टी ॥ ११ ॥

स्कन्द० आ इत्युपसर्गो यावमित्याख्यातेन सम्बन्धवितम्बः । इयेनस्य जर्वसा धमेन । नूर्तनेन धनेन ।
यातः प्रथमोऽब्रान्तस्य इयेनस्य वेगस्तादृशेन वेगेनेत्यर्थः । अस्मे अस्मान् प्रति आ यातम्
आगच्छतम् हे नासत्यौ । सजोषाः अत्ययेनेदमेकवचनम् । सजोषसौ । सम्प्रीयमाणावित्यर्थः । कस्मात् ।
उच्यते । इवे हि यस्मादाह्वयामि वाम् युवाम् रातर्हव्यः दक्षदक्षिणः सन् मनसा शश्वत्तमायाः
अत्यन्तनित्यायाः उपसः व्युष्टी विवासानवेलायां तमसः । उपसद्वयेलायामित्यर्थः ॥ ११ ॥

१. 'तत्वात् अ. २. मने अ. ३-३. नास्ति सूको. ४. नास्ति अ. ५-५. 'धनेन दिक्षितेन अ.
६. स्तुतिर' सूको. ७. रथार्थे वि' अ' कु. ८. 'ज्याः वि' अ'. ९. अश्विना वि' अ'. १०. 'उप
अव वि' अ'. ११. सेवमानौ वि' अ'. १२. 'वीर्यौ युवाम् सूको. १३. 'य । युवामा शोभने यातं
अन् पयोस्ती युवती सूको १४-१५. नास्ति अ. १६. 'वेलायि' कु.

वेङ्कट० आ सातम् स्वेनस्य केनैव दूतेनैव अस्माद् प्रति मासस्यै! सदितौ । ह्यमिं हि वाम् अश्विनौ!^१
इत्तद्विष्णो कित्वायाः उषसः श्रुच्यन्ते ॥ ११ ॥

मुद्राल० हे गमत्या! अश्विनौ! सजोषाः सजोषसी समानधीतियुक्तौ स्वेनस्य संसनीयं गच्छन्तीऽश्वस्य
दूतेनैव गवतरेण जपसा वेगेन सदितौ युवाम् जमे अस्माद् आ सातम् आगच्छतम् । हे अश्विनौ!
अश्विनौ! सातहव्यः युवान्यां दातप्येन हविषा युक्तः सन् शश्वगवायाः काकात्मिकाया
शित्वायाः उषसः व्युष्टी विद्यासनमनये वाम् युवाम् हुवे आह्वयामि । हि यस्मादेवं
यस्मादायातमिरयथैः ॥ ११ ॥

इति प्रथमाहके अहमाध्याये एकोनविंशो वीः ॥

[११९]

आ वां रथं पुरुमायं मनोजुवं जीराश्वं युज्जियं जीवसे हुवे ।

सहस्रैकेतुं वनिनं शतद्वंसुं श्रुष्टीवानं वरिवोधामुभि प्रयः ॥ १ ॥

आ । वाम् । रथम् । पुरुऽमायम् । मनःऽजुवम् । जीरऽश्वम् । युज्जियम् । जीवसे । हुवे ।
सहस्रैऽकेतुम् । वनिनम् । शतद्वऽसुम् । श्रुष्टोऽवानम् । वरिवऽवाम् । अभि । प्रयः ॥ १ ॥

स्कन्द० आ इत्युपसर्गो हुवे इत्यात्म्यातेन 'सम्बन्धवित्प्यः । वाम् युवयोः स्यमूतम् रथम् पुरुमायम्
बहुप्रजम् मनोत्पम् मनोवद् गन्तारम् जीरात्पम् जीरमिति क्षिप्रनाम (तु. निघ २, १५) । क्षिप्रवन्म् ।
यज्जियम् यशाईम् । जीवसे जीवितुम् । आह्वतो मा जीवयिष्यादीत्येकमर्थमिति यथैः । आ हुवे आह्वयामि ।
सहस्रैकेतुम् केतुः पताकोप्यते । सहस्रपवाकम् । वनिनम् वनमुदकम्, तद्वन्तम् सम्भजनपत्तं वा ।
शतद्वंसुम् शतधनम् । श्रुष्टीवानम् श्रुष्टिरिति क्षिप्रनाम (तु. वा ३, १२) । 'तद्वन्तम् । वरिवोधाम्'
धनस्य ल्योत्वन्मो दातारम् । अभि प्रयः हविलक्षणसकं प्रति ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'युवयोः रथम्' बहुवचननिर्माणम् 'मनोवेगम्' क्षिप्रशब्दं यशाईम् जीवनाय अयम् आ हुवे ।
अनेकेकेतुमाहाकृताऽनेकश्रुष्टकेतुम् 'मजनवन्तं बहुधनम्' क्षिप्रवन्ते क्षिप्रम् एव शतोत्पाम्
जमिनन्तारम्' 'धनस्य दातारम्' हविलक्षणम् अयम् प्रति ॥ १ ॥

मुद्राल० 'आ वां रथम्' इति रथं चतुर्थं सूक्तम्^१ । कश्रीवान् वरिवः^२ । जगती छन्दः^३ । अश्विनौ इत्यता^४ ।
हे अश्विनौ! वाम् युवयोः सम्बन्धनम् रथम् जीवसे जीवनायैव प्रयः हविलक्षणसकम् अभि^५
अभिलक्ष्य आ हुवे आह्वयामि । कौटजम् । पुदनायम् बहुविधाअर्थम् मनोजुवम् मन इव शीघ्रं गच्छन्तम्
जीरात्पम् जववद्दशोपेतम् यज्जियम् यशैव्याह्वयुमईम् सहस्रैकेतुम् अनेकप्यते सहस्रस्य धनस्य
केतवितारे वा वनिनम् उदकवन्तम् शतद्वंसुम् शतसहस्रवाकैर्धर्मैर्दुक्तम् श्रुष्टीवानम् व्युष्टीति क्षिप्रनाम ।
क्षिप्रं सम्भजनमानम् वरिवोधाम् वरिवसो धनत्व दातारम् ॥ १ ॥

१. वाहवाणि कु. २. जचित वि' अ'. ३-३ नाति अ. ४. क्षिप्रमसु-पर्यन्तः अ. ५-५. नाति
वि' अ'. ६. 'वां निनी' वि' अ'. ७. मनोवेगेन वि' अ'. ८. वरद्व. अहम् रि' अ' अ. ९. 'केतु-
माजनेक' वि' अ'. १०. बहुधने वि' अ'. ११. 'जमिनन्त' वि' अ'. १२-१२. नाति वि' अ'.
१३. अति वि' अ'. १४. न. स्ति मे'. † ये मे'. १५. नाति सूको.

ऊर्ध्वा धीतिः प्रत्यस्य प्रयामुन्यधायि शस्मन्त्समयन्त आ दिशः ।

स्वदामि धर्मं प्रति यन्त्युतय आ वामूर्जानी रथमश्विनारुहन् ॥ २ ॥

ऊर्ध्वा । धीतिः । प्रति । अस्य । प्रयामनि । अधायि । शस्मन् । सम् । अयन्ते । आ । दिशः ।
स्वदामि । धर्मम् । प्रति । यन्ति । उतयः । आ । वाम् । ऊर्जानी । रथम् । अश्विना । अरुहन् ॥

स्कन्द० ऊर्ध्वा ऊर्ध्वस्वेनात्र व्यापाराभिमुख्ये लक्ष्यते । स्तुतेष्व व्यापारो युवाभ्यां सम्बन्धः । "तदभिमुखी ।
धीतिः" स्तुत्येषु धीवमानवान् स्तुतिरूप्यते । सा अस्य युग्मदर्थस्य प्रयामनि प्र इत्येष
आ इत्येतस्य स्थाने । आगमने सति । आगतेऽस्मिन् रथे इत्यर्थः । प्रति अधायि पतिप्रचरे-
ऽत्र धात्वर्थानुवादी" । दधातिधारणार्थः । धार्यते । सोऽभिः कियत् इत्यर्थः । शस्मन्
शासनम् । चतुर्धाभ्यां लुक् । आज्ञायै च सम् अयन्ते आ दिशः । सर्वा आज्ञाश्च प्रतिप्रहीतुं
सर्वत्र आगच्छन्तीत्यर्थः । अहमपि स्वदामि धर्मम् 'धर्मः' (निघ ३, १७) इति यज्ञनाम् । यज्ञस्य
चाऽऽश्वदत्तासम्भवात् स्वदिः करोत्यर्थः । करोमि यज्ञम् । कियमाणे च तस्मिन् प्रति कर्मप्रवचनी-
योऽयम् । तच्छ्रुतेस्तत्सम्बन्धिपदाध्याहारः" । युवां प्रति । यन्ति गच्छन्ति । उतयः तर्पणानि ।
सोमेन युवां तर्प्ये इत्यर्थः । किञ्च वाम् युवयोः स्वभूता ऊर्जानी अरुहन्ती । पृथ्व्ययुक्तेत्यर्थः ।
रथम् हे अश्विनौ ! आ अरुहन् आरूढा जातौ त्रिता सती सूर्या । तदेतत् पुरस्तादप्युक्तम्
'आ वा रथे दुहिता सूर्यस्य' (ऋ १, ११६, १७) इति ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'भवतोः अस्य' रथस्य गमने" मदीया वाक् ऊर्ध्वा प्रति अधायि । अन्तरिक्षे निहितःत्यर्थः ।
तथा गते सति मया शंसने कियमाणे सर्वा दिशः तच्छ्रवणार्थं सङ्घटा आसन् । तत्रा-
हम् अश्विन 'धर्माख्यं हविः स्तोत्रैः' स्वदामि । मरुतः च" तच्छ्रवणार्थम् प्रति यन्ति ।
तन् इमं भवतो रथम् ऊर्जानी नाम सूर्यस्य दुहिता पुरा" आरूढवती ॥ २ ॥

मुद्गल० अस्य रथस्य प्र यामनि प्रयाणे प्रगमने सति धरन् अश्विनोः शंसने धीतिः अस्मदीया
बुद्धिः ऊर्ध्वा उन्मुखा प्रति अधायि प्रत्यख्यायि । तदनन्तरम् दिशः देशस्थाः स्तुतयोऽपि सम् अयन्ते
अश्विन्यां सङ्गच्छन्ते । आकारः समुच्चये । अहञ्च स्तोता धर्मम् महावीरस्ये क्षरणीका-
ज्यादिकं हविः स्वदामि स्वादूकरोमि । उतयः अवितारो रथका कृत्विजश्च प्रति यन्ति धर्मं प्रति
गच्छन्ति संस्कारार्थम् । अपि च हे अश्विना ! अश्विनौ ! वाम् युवयोः रथम् ऊर्जानी सूर्यस्य
दुहिता आ अरुहन् आरूढवती ॥ २ ॥

से यन्मिथः पस्पृधानासो अगमंत शुभे मखा अर्मिता जायवो रणे ।

युवोरहं प्रवणे चैकिते रथो यदश्विना वहथः सुरिमा वरम् ॥ ३ ॥

सम् । यत् । मिथः । पस्पृधानासः । अगमंत । शुभे । मखाः । अर्मिताः । जायवः । रणे ।

युवोः । अहं । प्रवणे । चैकिते । रथः । यत् । अश्विना । वहथः । सुरिम् । आ । वरम् ॥ ३ ॥

१. नास्ति सूको. २-२. नास्ति अ. ३. अगते कु. ४. ...नुवादी अ. ५. 'यैव अ.
६. 'युवो' अ. ७. 'सम्भवि' अ. ८. 'युतम् अ. ९-९ भवतो कु. १०. आगमने वि' अ' लक्षं.
११-११. नास्ति वि' अ'. † स्तोत्रे कु. १२. नास्ति वि' अ'. १३. क्षरणी' सूको.

स्कन्द० यत् यदा मिथः परस्परतः पस्पृधानात्ः स्पर्धमाना इव युष्मदीया अद्याः सम
 'अमृत रथे' युक्तास्मन्तः मेवं प्रति सम्बन्धाच्छन्ति । शुभे दृक्कार्यम् । मखाः यज्ञस्य
 बुभुक्षानयनेन वृष्टिद्वारेण वा कर्तारः । अमिताः अपरिमिताः । बहव इत्यर्थः । अथवा
 बलेनापरिमिताः । महाबला इत्यर्थः । जायवः जयशीला इत्यर्थः । रणे सङ्ग्रामे । अथवा
 यत् रणे इति समानाधिकरणे । मिथः परस्पृधानात् इत्यादिभिरपि योद्धार दृश्यन्ते, नास्ताः ।
 यस्मिन् सङ्ग्रामे परस्परतः स्पर्धमाना योद्धारः सङ्गच्छन्ते । शुभे शोभायम् । जयार्थमित्यर्थः ।
 मखा अमिता जायवश्च । यदा यस्मिन् वेति श्रुतेः तदा तस्मिन् वेत्यभ्याहायम् । तदा
 तस्मिन् वा 'युवोः अहं' अहंति विनिप्रदार्थीय एवमाद्येन समानार्थः । युवयोरेव स्वनृतः ।
 प्रवणे निम्ने देशे 'विज्जेते' ज्ञायते । लक्ष्यत इत्यर्थः । कोऽसौ । उच्यते । रथः । किमपेक्षं
 पुनरेतद्भवस्य निम्नदेशवर्तिर्यम् । उच्यते । अद्यापेक्षम् । अद्या ह्यद्या रथो नीचः । तेन
 स तेभ्यो निम्नदेशवर्ती । 'उद्यत्वाद् अद्यानां' तेभ्यो नीचो रथो दृश्यत इत्यर्थः । न च सङ्ग्रामे
 एव केवले । किं तर्हि । यत् यदा हे अश्विनौ ! बहवः प्रापययः सूरिम् वा 'सूरिः' (निघ. ३,
 १६) इति स्तोत्रनाम । आकारः प्रतीत्यर्थार्थः । स्तोत्रारं प्रति । वरम् वरणीये धनम् ।
 यदा च स्तोत्रभ्यो दानार्थं रथेन धर्मं तवथ इत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यदा कन्याणे युद्धे परस्परं स्पर्धमानाः दातारः बहवो यज्ञशीला यजमाना जयशीलाः
 मिथः समं अमृत तदानीं युवयोरेव रथः युद्धाग्रे दृश्यते । यत् युवाम् अश्विनौ अवनीतो(?)
 वरिष्ठं सुवीर्यन्व तम् आ बहवः तत्र रथम् ॥ ३ ॥

मुद्गल० मखाः मखवन्तो यज्ञोपेतः अमिताः अपरिमिताः जायवः जयशीला मनुष्याः रणे सङ्ग्रामे
 शुभे शोभनाय तदर्थम् मिथः पस्पृधानात्ः जन्वोन्मं स्पर्धमानाः यत् यदा समं अमृत सङ्गच्छन्ते ।
 तदानीं हे अश्विनौ ! अश्विनौ ! युवोः अहं युवयोरेव रथः प्रवणे प्रकषेपेण सम्भजनीये भूतले
 वेक्षिते ज्ञायते । देवेषु मध्ये युवामेव रक्षणार्थं शीघ्रं रथेनागच्छथ इत्यर्थः । यत् येन रथे
 सूरिम् स्तोत्रारं प्रति वरम् श्रेष्ठं धनम् वा बहवः प्रापययः, स रथ इत्यर्थः ॥ ३ ॥

युवं भुज्युं भुरमाणं विभिर्मते स्वयुक्तिभिर्निवहन्ता पितृभ्यु आ ।
 यासिष्टं वर्तिर्वृषणा विजेन्यं दिवोदासाय महिं चेति वामवः ॥ ४ ॥

युवम् । भुज्युम् । भुरमाणम् । विऽभिः । गतम् । स्वयुक्तिऽभिः । निऽवहन्ता । पितृऽभ्यः । आ ।
 यासिष्टम् । वर्तिः । वृषणा । विऽजेन्यम् । दिवोऽदासाय । महिं । चेति । वाम् । अवः ॥ ४ ॥

स्कन्द० युवम् । युवाम् । भुज्युम् नाम राजानम् भुरमाणम् । भुरक्तिर्गंसनार्थः । प्रत्यमाने मत्स्यैः
 'मकरैश्च । गतम्' सयुद्धे निमग्नमित्यर्थः । विभिः पक्षिस्तद्वैः शीघ्रतयैः । स्वयुक्तिभिः

१-१. नास्ति अ. २. नास्ति अ. ३-३. युवयोरेव सूको. ४-४. चेति लक्ष्य अ. ५. केन अ.
 ६६. उच्यते अ. ७. 'त्यस्य अ. ८. नास्ति कु. ९. मिथो वरा कु; यद् वि' लपे; यदा वि' अ.
 १०. वर्धमाना वि' अ. ११. अभि कु; अमोते वि' अ. १२. 'गंसनार्थः अ. १३. मत्स्ये अ.

स्वयमेव ये रथे युज्यन्ते ते स्वयुक्तयः, तेः । निवहन्ता नियमेन बहन्तौ । पितृभ्यः
पितृणामग्रौष । पितृणामस्वः स्वर्गादिप्रच्युतिहेतोः । प्रजासन्तामादेरविष्केदार्षमित्यर्थः । आ वासिष्ठम्
तदा प्रत्यागतवन्तौ स्थः । वृत्तिः वर्तन्या मार्गेण हे वृषणा । । किञ्च विज्ञेयम् विवेत् शत्रूणाम् ।
दिवोदासाय दिवोदासार्थम् । महि महत् । चेति ज्ञायते लोकैः । प्रकाशमित्यर्थः । ताम् सुवयो
स्वभूतम् अत्रः पालनं शम्बरवधे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० युवाम् भुज्जम् समुद्रमध्ये त्रियमाणम् अश्वैः स्वयमेव युज्यमानैः समुद्रे गतम् समुद्रमध्यात्
'पितृणां दर्शनार्थम्' तीरम् आनिवहन्तौ । गतौ च वृत्तिः बुक्केण गृहीतम् विज्ञेयार्थं वृकात् ।
दिवोदासाय विषये च महत् ज्ञायते सुवयोः पालनम् ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे वृषणा ! कामानां वर्धितारावशिनौ ! युवम् युवाम् भुरमाणम् त्रिभिः अश्वैः त्रियमाणम् गतम्
समुद्रे निमग्नम् भुज्जुम् तुमपुत्रम् स्वयुक्तिभिः स्वयमेव युज्यमानैरश्वैर्नोविशेषैश्च निवहन्ता
नितरां बहन्तौ पितृभ्यः आ आहू मयादायाम् । यत्र पितरः तुम्रादव आसते तावत्पर्यन्त-
मित्यर्थः । विज्ञेयम् अतिदूरस्थम् वृत्तिः तुमस्य गृहे प्रति वासिष्ठम् अगच्छतम् । अपि च
दिवोदासाय राजे कृतम् ताम् सुवयोः सम्बन्धि अत्रः रक्षणं शम्बरहननरूपम् महि महत्
गम्भीरम् चेति अस्मान्निर्ज्ञावते ॥ ५ ॥

युवोरश्विना वपुषे युवायुजं रथं वाणी येमतुरस्य शर्ष्यम् ।

आ वाँ पतित्वं सख्याय जग्मुषी योषावृणीत् जेन्या युवां पती ॥ ५ ॥

युवोः । अश्विना । वपुषे । युवाऽयुजम् । रथम् । वाणी इति । येमतुः । अस्य । शर्ष्यम् ।

आ । कामम् । पतित्वम् । सख्याय । जग्मुषी । योषा । अवृणीत् । जेन्या । युवाम् । पती इति ॥

स्कन्द० अथेतिहासमाचक्षते— 'अश्विनौ काष्ठमयेन दुर्बलेन रथेन गच्छन्तौ दृष्ट्वा "युवोऽयुजसास" ।
तच्छ्रुत्वा अमर्षेण धावापृथिव्यौ तं रथं सुवर्णवर्चितं बलवन्तं चक्षुः' इति । तदेतदिहोच्यते ।
युवोः सुवयोः स्वभूतं हे अश्विनौ ! वपुषे वपुः रूपं शोभा, सदर्शम् । युवायुजम् युवाम्यां
'युज्यते इति' युवायुक्, तं युवायुजम् । युवयोरेव योग्यमित्यर्थः । रथम् वाणी अपठितमपीदमिह
धावापृथिवीनामधेयम् । धावापृथिव्यौ । येमतुः यमु बन्धते । सुवर्णेन बद्धवत्यौ । न च केवलम् ।
किं तर्हि । अत्रत्य रथस्य शर्ष्यम् 'शर्षः' (निघ २, ९) इति बलनाम । शर्ष एव शर्ष्यम् ।
स्वार्थिकस्तद्वितः । बलं च बद्धवत्यौ । बलवन्ते च एते कृतवत्यापित्यर्थः । किञ्च आ
वाम् आकारस्य जग्मुषी इत्येतेन सम्बन्धः । 'आ जग्मुषी' युवां प्रति । आजौ त्रिता युवां
प्रत्यागता सतीत्यर्थः । पतित्वम् चतुर्थ्यर्थे द्वितीया । पतिश्चाय । सख्याय च । एतौ मे
पती च सख्यायौ च स्वात्मित्येवमर्थमित्यर्थः । योषा स्त्री 'सुषां नाम' अवृणीत् वृत्तवती
जेन्याः वेतारौ युवाम् पती भर्तारौ ॥ ५ ॥

१. नास्ति अ. २. युवा विं अ. ३-३. पितृयो विं अ. ४. तिर विं अं कुः तीरे विं
अं ल. ५. नास्ति विं अ. ६. प(अ, नने सुवयो वधेः विं अ. ७-७. नास्ति अ. ८. 'पीदेर अ.
९. 'वेवमित्यर्थः अ. १०-१०. धर्षनामा अ.

वेङ्कट० 'युवयोः अश्विनौ' ! शोभाभम्^१ 'युवाभ्यां युक्तम्' रथम् शब्दकारिणी बद्धे गच्छतः अस्मि^२
'अर्धेन प्राप्तस्यै काष्ठम् इत्यर्थः' । युवयोः पतिलम्^३ 'युवाभ्याम्' सकृत्सिद्धयर्थम् जम्बुवी सूर्यस्य
दुहिता अवृणीत युवाम् पती स्वर्गवरे जेतारी ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे अश्विना ! अश्विनौ ! युवोः युवयोः वाणी वननीयी प्रयास्यौ अश्वौ युवायुजम् युवाभ्यां
युव्यमानम् रथम् आशिषावनसमये अस्व रथस्य यत् शर्मम् प्राप्यम् आदित्यालयमवधिभूतं
रक्ष्यम् वपुषे शोभनार्थं तत् श्रेयसुः सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं प्रापयामासतु । तदन्तरं च
आ जम्बुवी अगतवती जेन्या आशिषाधमेन ज्ञेयमाना योषा सूर्यां सख्याय सखित्वाय वाम्
युवयोः पतिलम् अवृणीत । कथमिति । मम युवाम् एव पती भर्तारविति ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये विंशो वनः ॥

युवं रेभं परिपूतेरुभ्यथो हिमेन घर्मं परितप्तमत्रये ।

युवं शयोरवसं पिप्ययुर्गवि प्र दीर्घेण वन्दनस्तार्यायुषा ॥ ६ ॥

युवम् । रेभम् । परिपूतेः । उरुभ्यथः । हिमेन । घर्मम् । परितप्तम् । अत्रये ।

युवम् । शयोः । अवसम् । पिप्ययुः । गवि । प्र । दीर्घेण । वन्दनः । तारि । आयुषा ॥ ६ ॥

स्कन्द० युवम् युवाम् रेभम् ऋषिम् परिपूतेः पू प्रेरणे । असुरैरुदके सर्वतः प्रेरणात् । निसङ्गनादित्यर्थः ।
उरुभ्यथः रक्षितवन्ती । युवामेव हिमेन बृष्टुदकेन । घर्मम् वीहम् । परितप्तम् सर्वतश्च
तप्तम् अक्षिकृत्म् । अत्रये अत्रेरथांष । साकाङ्क्षत्वात् 'हिमेनाग्निं प्रंसम्' (ऋ. १, ११६, ८)
इत्यादी च दर्शनात् नितमितवन्ताविति वाच्यशेषः । युवामेव शयोः राज्ञः स्वभूतायाम्
अनसम् अवसं पच्यन्मसुध्वते' (तु. या. १, १७) । पयोलक्षणं पच्यदनम् । पिप्ययुः आप्यायितवन्ती
गवि । युवाभ्यामेव च दीर्घेण वन्दनः ऋषिः कृपादुत्तार्यं प्रवर्धितः आयुषा जीवितेन ॥ ६ ॥

वेङ्कट० युवाम् रेभम्^{१०} उदकेन^{११} परिपूतम् ततो रक्षितवन्ती । तथा सर्वतः तप्तम् ऋषिम् अत्रये
शीतेन बृष्टुदकेन^{१२} शमितवन्ती । युवाम् शयोः^{१३} ऋषेः गवि पयोलक्षणम् अवसम्^{१४} अन्नम् आप्या-
यितवन्ती । कृपे पतितः वन्दनः दीर्घेण आयुषा दत्तेन कृपाद् युवाभ्याम् उत्तारितः ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे अश्विनौ ! युवम् युवाम् रेभम् ऋषिम् परिपूतेः परितः प्रेरकाद् उपद्रवान् उरुभ्यथः
रक्षयः^{१५} । तथा अत्रये अत्रये परितप्तम् परितः तप्तम् घर्मम् असुरैः पीडार्थं प्रक्षिप्तं दीप्यमानं
तुषाग्निम् हिमेन शीतोदकेन अवारयेषाम् । अग्नि च शयोः पृथत्वंशस्म ऋषेः गवि निवृत्तप्रसवार्था
थेनौ अवसम् रक्षकं पयः युवम् युवाम् पिप्ययुः प्रवर्धितवन्ती । तथा जीर्णाङ्गः वन्दनः ऋषिः
दीर्घेण आयुषा प्र तारि युवाभ्यां प्रवर्धितः ॥ ६ ॥

१-१. नास्ति वि^१ लपः युवयोः अश्विनौ वि^२ अ^३. २. शोभनार्थं वि^४ अ^५ लपे. ३-३. युवोरवसं शोभ्य
वि^६ अ^७. ४. स्याद् वि^८ अ^९. ५-५. प्राप्यन्वा काष्ठम् कुः प्राप्यन्वा काष्ठमिवात्सर्वं वि^{१०} लपे. ६. परितप्तं वि^{११}
अ^{१२}. ७. शोभनार्थं वि^{१३} लपे. ८. नास्ति कु. ९. पयोलक्षणे मूको. १०. रेभम् कु. ११. उदके वि^{१२}
अ^{१३}. १२. वृष्टुदकेन वि^{१४} अ^{१५}. १३. शयो वि^{१६} अ^{१७} ल. १४. नास्ति वि^{१८} अ^{१९}. १५. वृत्तितम् म^{२०}.

युवं वन्दनं निर्जितं जरण्यया रथं न दत्ता करुणा समिन्वयः ।

क्षेत्रादा विप्रं जनथो विपन्यया प्र वामत्र विधते दंसना भुवत् ॥ ७ ॥

युवम् । वन्दनम् । निःऽश्रितम् । जरण्यया । रथम् । न । दत्ता । करुणा । सम् । इन्वयः ।

क्षेत्रात् । आ । विप्रम् । जनथः । विपन्यया । प्र । वाम् । अत्र । विधते । दंसना । भुवत् ॥ ७ ॥

स्कन्द० युवम् युवाम् वन्दनम् अपिम् निर्जितम् मिश्रत्वेन गतं प्राप्तम् । व्याप्तमित्यर्थः । जरण्यया जरया । रथम् न यथा कश्चित् तथा पुराणं रथं पुनरर्थं कुर्यात् एवं हे दत्ता! करुणा करणेन पुनर्यौवनस्य सम् इन्वयः सम्यग्व्याप्तवन्तौ । किञ्च क्षेत्रादा विप्रमित्यादि । अत्रेतिहासमाचक्षते— 'कश्चिदपिर्जितभार्यो वृद्धश्च पुत्रकामोऽश्विनौ तुष्टाव । तस्याश्विनावयोनिजे क्षेत्रात् पुत्रं जनवाञ्छकतुः' इति । तदेतद्विदोष्यते । क्षेत्रात् कृष्टा भूमिः^१ क्षेत्रमुच्यते । ततः विप्रम् मेधाविनम् । आ जनथः आकारोऽत्र धात्वर्थानुवादी । जनितवन्तौ युवाम् । विपन्यया स्तुत्या हेतुना । स्तुतौ सन्वावित्यर्थः । प्र वाम् अत्र प्रेरयुषसगोसूतेषोत्पत्तिवापदाव्याहारः । अत्रेत्यपि प्रथमार्थे सप्तमी । प्रवृत्तिर्धुवयोरेषा क्षेत्रजननक्षणा स्तुतिभिः परिचरितुस्तस्य कथेरथाय दंसना दर्शनीया भुवत् अभवत् । युवां मुक्त्वा नान्यस्य कस्मादिदोदशी प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० युवम् वन्दनम् निर्जितं जरया युवत्वात् पुनरपि जीर्णम् रथम् इव दर्शनीयौ! चक्षुरा-
दिभिः सम्पूरितवन्तौ । तस्य^२ कृषेः पुत्रम् इच्छतः^३ भार्यायाः पुत्रं^४ मेधाविनम्^५ आ जनथः^६
यौवनप्रदानेन तस्य स्तुत्या प्रीती । युवयोः कर्म परिचरते^७ वन्दनाय भूमिन् अभ्युदये
प्राभवत् ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे दत्ता! अश्विनौ! युवम् युवाम् जरण्यया जरया निर्जितम् निःक्षेपेण प्राप्तम् वन्दनम्
अपिम् करुणा कर्मणा कर्तारौ शिल्पकृशालौ सम् इन्वयः समघट्टं पुनर्युवानमकृतम् ।
इष्टान्तः । रथम् न यथा कश्चित् शिल्पी जीर्णं रथं पुनरर्थमिनवे करोति तद्वत् । अपि
च विपन्यया स्तुत्या गर्भस्त्रितेन वामदेवेन स्तुतौ सन्तौ क्षेत्रात् आ आ ससुचये । मानुसदर-
रक्षणाय जन्मस्थानम् विपम् मेधाविने तम् अपिम् जनथः जनयथश्च । तथा वाम युवयोः
दंसना रक्षणात्मकं कर्म अत्र आस्मै विधते परिचरते वज्रमाणाव प्रभुवत् प्रभवतु रक्षितुं
समर्थं भवतु ॥ ७ ॥

अगच्छतं कृपमाणं परावर्ति पितुः स्वस्य त्यजसा निवाधितम् ।

स्वर्वतीरित ऊतीयुवोरहं चित्रा अभीके अभवन्भिष्टयः ॥ ८ ॥

अगच्छतम् । कृपमाणम् । परावर्ति । पितुः । स्वस्य । त्यजसा । निऽवाधितम् ।

स्वःऽवतीः । इतः । ऊतीः । युवोः । अहं । चित्राः । अभीके । अभवन् । अभिष्टयः ॥ ८ ॥

१. नास्ति कु. २. नास्ति अ. ३. वस्य वि' अ'. ४. इच्छन्तौ वि' अ'. ५. 'अम् रच्छन्तौ
वि' अ'. ६. नागिनी वि' अ'. ७. जनपथः कु. ८. परिचरते वि' अ'.

स्कन्द० अगच्छतम् चक्षुःप्रदानार्थं गतवन्ती युवाम् क्लामाणम् स्तुवन्तम् अज्ञातं प्रति
 परावति दूरे । सप्तमीश्रुतेः स्थितमिति वाक्यशेषः । पितुः स्वस्य आत्मीयस्य त्यजता कोपेन
 निवाधितम् प्रापन्नमितेनाभ्येनात्यन्तपीडितम् । किञ्च स्वर्वतीः सर्वैः परिचारकैर्नादृश्यः । सहैत्यर्थः ।
 इतः स्थानस्वायं प्रतिनिर्देशः । अस्मात् स्थानात् । ऊतीः यज्ञान् प्रति गतव्यः । युवोः युवयोः ।
 अहं शब्दस्तु पदपुरणः । चित्राः विचित्राः पूज्या वा । अभीके आसन्नार्थेण (तु. निघ ३, २९) ।
 आसके यागकाले । अमवन् भवन्ति । अभिष्टव्यः अभियानार्थः । सर्वैः परिचारकैः सह इतः
 स्थानात् यज्ञान् प्रत्यासन्ने यागकाले युवां गच्छन्तः, तत्र चाभीक्ष्येपे इत्यर्थः । अथवा 'अभीके'
 (निघ २, १७) इति सङ्ग्रामनाम । अभिष्टिशब्दोऽपि ह्येतेष्वर्थेण । सर्वैः स्वैर्षोद्भूतभिः
 सह गच्छथो युवां सङ्ग्रामं, मत्वा चाभिगच्छथः शत्रून् इत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अगच्छतम् स्तुवन्ते दूरे स्थितम् पितुः आत्मीयस्य त्यागेन निवाधितम् अज्ञातम् । 'अभ्युदयत्सः
 ऊतयः' युवयोः एव अत्र भवन्ति, चित्राणि च अभ्येपणानि अन्तिकं भवन्ति ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे अश्विनौ ! परावति दूरदेशे समुद्रमध्ये स्वस्य पितुः तुमस्य त्यजता त्यागेन निवाधितम्
 पीडितं भुञ्जुम् क्लामाणम् युवां स्तुवन्तम् अगच्छतम् रक्षणार्थं गतवन्ती । यस्मादेवं तस्मात् हे
 अश्विनौ ! स्वर्वतीः स्वदैव्यः शोचनगमनयुक्ताः इतः इतोमुक्त्वात् चित्राः चायनीयाः युवोः अहं युवयोरेव
 ऊतीः ऊतयः रक्षाः अभीके तस्मिन्ने अभिष्टव्यः सर्वैः प्राणिभिरभ्येपणीयाः अमवन् भवन्ति ॥ ८ ॥

उत स्या वां मधुमन्मक्षिकारपुनमदे सोमस्यौशिजो हुवन्पति ।

युवं दधीचो मन् आ विवासथोऽथा शिरः प्रति वामदन्व्यं वदत् ॥ ९ ॥

उत । स्या । वां । मधुमन् । मक्षिका । अपत् । मदे । सोमस्य । औशिजः । हुवन्पति ।
 युवम् । दधीचः । मन्ः । आ । विवासथः । अर्थः । शिरः । प्रति । वाम् । अन्व्यम् । वदत् ॥ ९ ॥

स्कन्द० उत अपिच स्या वाम् तच्छब्दश्रुतेर्बोधात्सम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याहार्यः । यस्यै मधु
 दत्तवन्तौ स्थः सा यां युवाम् । मधुमन् मधुसंयुक्तम् । मक्षिका जाल्यभिप्रायमिदमेकवचनम् ।
 सरवाक्या मक्षिकाजातिः । अरपत्, रप अयं च्यक्तायां वाचि । मधु मर्दं दत्तमित्येतत् ।
 'अयकमुक्तवतीत्यर्थः । तदेतत् कुत्सेनायुक्तम् 'मधु प्रियं भरयः' (अ. १, ११२, २१) इति ।
 अथवा मक्षिकाशब्देनात्र कुतश्चिद् मक्षिकासादृश्याद् दधीचो 'वा वाक् सोच्यते' । सा
 युवाभ्यां मधुशब्दसंयुक्तो परं प्रकृतं अयकमुक्वती । किञ्च 'मदे निमित्त एषा सप्तमी । मदे
 निमित्ते' । सोमस्य सम्बन्धिनि । प्रबोदनस्य चात्र निमित्तत्वेन विविक्षा । सोमदन्व्यो सो
 मदे, तदर्थमित्यर्थः । औशिजः उशिजोऽपत्यमृतः । कोऽसौ । कक्षीयात् । 'तम् उशिजः अपीत्रं'
 गौराणिष्ठाः स्मरन्ति — 'उशिजो बृहदुक्वथ' अपिर्दीर्घतमास्तथा । कक्षीनाथं प्रवर्द्धितम् स्मृता
 षड्भिरसां वराः ॥' इति । सः हुवन्पति युवामाह्वयति' । आत्मन एवायं परोक्षरूपेण प्रथम-

१. नास्ति अ. २-२. अभीकनाम अ. ३-३. अभ्युदयतः पटुतयः विं अ. ४-४. नास्ति सूको.
 ५-५. 'वक्तव्यं अ. ६-६. ना वात् सोच्यते अ; ... उच्यते कु. ७-७. सप्तमी मदे निमित्ते अ. ८-८. नास्ति
 अ. ९. अहं वृ. सूको. १०. 'माशय' कु.

पुरुषेण निर्देशः । अहमुक्तिः प्रपौत्रः कक्षीवानाहुषामीत्यर्थः । अथवा उक्तिः पुत्रः औशिनः दीर्घभवाः । स युवामाहुत्वान् । तदेतत् इत्येनाप्युक्तम् 'यानिः सुवान्' (ऋ १, ११२, ११) इति । युवम् दर्धीचः ऋपेः मनः आ निवासः परिचरितवन्तौ । युवामाराधितवन्तावित्यर्थः । अथ 'आराधनानन्तरम्' शिरः पृथीषार्थे द्वितीया । शिरसा प्रति वाम् युवां प्रति । युवाम्भ्यामित्यर्थः । अथ्वम् अत्रापि पृथीषार्थे द्वितीया । अथस्वावयवभूतेन । तदत् । उक्तवान् मन्वाक्यं परं ब्रह्म । क । प्रकृतत्वात् 'इवञ् ह यन्मन्वावर्षणो वाम्' (ऋ १, ११६, १२) इति दर्शनाच्च इत्यञ् । अथवा शिरः अइवम् इति स्वार्थे एव प्रथमा । शिरस एव वदने प्रति कर्तृत्वम् । शिर उदितवद् इति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अपि च सा वाम् मक्षिकाजातिः रसवत् मधु बाधितवती । युवयोः सोमस्य मदे सति औशिनः च वाम् आह्वयति कक्षीवान् । युवाम् दर्धीचः ऋपेः मधुप्रदानार्थम् मनः आराधितवन्तौ । ततो भवद्वा 'प्रतिहितम् अस्य' अथ्वम् तच्चिरः ब्रह्म प्रति अवदत् ॥ ९ ॥

मुद्रल० उत अपि च हे अश्विनौ ! मधुमत् मधुमन्तौ वाम् युवाम् त्या सा मक्षिका खरया मधुकामा सती अरपत् अस्तौत् । तथा औशिनः उक्तिः पुत्रः कक्षीवान् सोमस्य पानेन युवयोः मदे हर्षे निमित्तमूते सति हुवन्वति युवाम् आह्वयति । युवम् युवाञ् तस्यै मक्षिकार्ये मधु दातुं मधुविचारिणौ सन्तौ दर्धीचः आपर्वणस्य ऋपेः मनः चित्तं शुभ्रपया आ निवासः पर्यचरतम् । अथ अनन्तरं तस्मिन्प्रीते सति अथ्वम् युवाम्भ्यां प्रतिहितम् अइवस्य सम्बन्धि वद् शिरः तत् वाम् युवां प्रति मधुविचाम् वदत् अवदत् । स ऋषि-
राक्षेन शिरसा उपदिष्टवानित्यर्थः ॥ ९ ॥

युवं पेदेवे पुरुवारमश्विना स्पृधां श्रुतं तर्कतारं दुवस्यथः ।

अभिरभितुं पृतनासु दुष्टरं चर्कृत्यमिन्द्रमिव चर्षणीसहम् ॥ १० ॥

युवम् । पेदेवे । पुरुवारम् । अश्विना । स्पृधाम् । श्रुतम् । तर्कतारम् । दुवस्यथः ।

अभिरः । अभिरभितुम् । पृतनासु । दुष्टरम् । चर्कृत्यम् । इन्द्रम् । चर्षणीसहम् ॥ १० ॥

स्कन्द० युवम् युवाम् पेदेवे राज्ञे पुरुवारम् बहुना वरणीये वारधितारं वा शशुणाम् 'हे अश्विनौ !' श्रुतम् अथम् स्पृधाम् सङ्ग्रामाणाम् तर्कतारम् 'निलरितारम् दुवस्यथः' पेद्व इति सम्प्रदानसूतेः दुवस्यतिरस्य दानार्थः । दत्तवन्ती । कीदृशम् । उच्यते । अभिरभितुम् 'अभिरगत् दीक्षितम्' । दीक्षमित्यर्थः । शनैः शयो इषवः वैः । पृतनासु सङ्ग्रामेषु । दुष्टरम् 'अवतिरति' (निघ २, १९) इति । अथकर्मसु पाठान्तिरतिहेननार्थः । तत्त्वे सं रूपम् । दुष्टरम् । चर्कृत्यम् इदमपि कृतत्वेर्वचकर्मणः (उ. निघ २, १९) रूपम् । अथर्षे इन्दारम् । इन्द्रम् इव चर्षणीसहम् मनुष्याणां शत्रुभूतानामभिभविताहम् ॥ १० ॥

१. अथवा अ. २. 'नाम्बान्त' मूको. ३. नास्ति वि^१ अ^१ उ उवे. ४-४. प्रतिनिहितं कुः
पुनः... वि^१ अ^१. ५-५. नास्ति अ. ६. तारि^१ अ. ७. युव^१ अ. ८-८. वारधिति अ. ९. 'पयः
इत्यर्थः अ. १०. 'तीति आतिरिति अ. ११. कृतत्वे' कु.

वेङ्कट० युवाम् पेरवे राजे बहुभिः वरणीयम् अभिनी! शशूणाम् तारकम्^१ ज्वेतम् अधम् अदत्तम्^२
वितारणकुशलैः सङ्ग्रामेषु तरितुम् अशक्तम्^३ अभिगतदीप्तिम्^४ सङ्ग्रामेषु पुनःपुनः प्रयोग्यम्^५
इन्द्रम्^६ इव शशूणाम् अभिभवितारम् ॥ १० ॥

मुद्रल० हे अतिना अश्विनी! पेरवे पेटुनास्ते पुरुवारम् बहुभिर्वरणीयम् स्पृष्टाम् सङ्ग्रामे स्पृष्ट-
मानानां शशूणाम् तरितारम् तारकम् ज्वेतम् शुभवर्णम् इन्द्रात् कञ्चमस्यम् युवम् युवाम्
दुवत्याधः दत्तवन्तौ । पुनरपि कीदृशम् । शयैः बोद्धभिः पृतनात् सङ्ग्रामेषु दुत्तरम् तरितुमशक्तम्
अभिपुम् अभिगतदीप्तिम् चर्कृत्यम् सर्वेषु कार्येषु पुनःपुनः प्रयोग्यम् इन्द्रमिव चर्षणीसहम् ।
इन्द्रो यथा शशून् अभिभवति एवं शशूजनानामभिभवितारमित्यर्थः ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये एकविंशो वगैः ॥

[१२०]

का राधुदोत्राधिना वां को वां जोषे उभयोः । क्वा विधात्यप्रचेताः ॥१॥

का । राधत् । होत्रा । अश्विना । वाम् । कः । वाम् । जोषे । उभयोः । क्वा । विधाति । अप्रचेताः ॥

स्कन्द० किंशब्दोऽत्र प्रकारे द्रष्टव्यः^१ । का किंप्रकारा 'राधत् आराधयति' । होत्रा हृषतेऽसाविति
होत्रा आहुतिः । यज्ञनाम वा होत्राशब्दः । आहुतिरिज्या वा । हे अश्विना! वाम् युवाम् ।
कः किंप्रकारो यज्ञमानः स्तोत्रा वा । वाम् युवयोः जोषे प्रीती^२ । साकाङ्क्षत्वाद्भवेत्तान इति
वाक्यशेषः । उभयोः द्वयोरपि सहितयोः । किंप्रकारस्य यज्ञमानस्य स्तोत्रवां युवामुभावपि
प्रीयेथे इत्यर्थः । क्वा केन प्रकारेण विधाति 'युवां परिचरति' अप्रचेताः अज्ञः^३ । एतत्सर्वं
कथय । तन् सुखमहं करोमीत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० कीदृशी वाक् वाम्^४ आराधयति अभिनी! कः वाम्^५ स्तोत्रा युवयोः उभयोः पर्याप्तवधं
भवति^६ । केन^७ प्रकारेण वाम् अज्ञः परिचरति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'का राधत्' इति द्वादशार्धे पञ्चमं सूक्तम् । कक्षीयान् अपिः । आषा गापत्री । द्वितीया
'विद्वांसौ' इत्येषा क३प्, मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । 'मध्यमधेत् ककुप्' (ऋअ १,५,३)
इति लक्षणम् । तृतीया 'वा विद्वांसा' इत्येषा ककुप् । मध्यमपादस्य काविराद् 'नवकयो-
र्मध्ये जामतः काविराद्' (ऋअ १,५,३) इत्युक्तलक्षणत्वात् । 'चतुर्थी' "'वि प्रच्छामि'
इत्येषा'^८ नष्टरूपी, 'नववैराजमयोदशैर्नष्टरूपी' (ऋअ १,६,६) इत्युक्तलक्षणोपेक्षत्वात् । 'प्र या घोषे'
इति पञ्चमो वनुशिरा, 'एकादशिनोः परः षट्कस्तद्वशिरा' (ऋअ १,५,५) इत्युक्तलक्षणत्वात्^९ ।
'ध्रुते गावग्रम्' इत्येषा षष्ठी । यद्यपि पाठसङ्ख्यया न^{१०} उष्णिक्, तथाप्यक्षरसङ्ख्यया

१. नास्ति वि^१ अ^१ ल^१ लपं. २. तारके वि^२ अ^२. ३. नास्ति वि^३ अ^३. ४. उन्वे कु.
५. अभिगतदीप्तिः वि^४ अ^४. ६. नास्ति अ. ७-८. 'आरधत् राध' अ. ८-८. 'वति अ. ९. वज्ञः
सूको. १०. युवाम् कु. ११. वा कु. १२. नास्ति वि^{११} लपं. १३. तेन वि^{१३} अ^{१३}. १४-१४. नास्ति
सूको. १५. लक्षणान् मै^{१५}. १६. नास्ति सूको.

दण्डिकम् । 'युधं हि' इति सप्तमी विष्टारवृद्धौ 'अष्टिनोर्मध्ये दशकौ विष्टारवृद्धौ' (अम १, ७, ५) इति लक्षणोपेतत्वात् । 'मा कर्म' इति अष्टमी कृतिः 'जागतालक्षकम् कृतिः' (अम १, ६, ३) इत्युक्तलक्षणसंज्ञात् । 'दुहीधन्' इति नवमी विराट् । 'इसम्भापानिषो गायन्धः । अधिनौ देवता' ॥

हे अस्विना ! अधिनौ वाम् युवाम् वा होत्रा वाङ्मार्गैतत् (तु. निघ १, ११) । कीदृशी स्तुतिकक्षणा वाक् राघव् आराधयति प्रीतौ करोति । युवयोर्माहात्म्यानुकुरा स्तुतिर्नास्तीत्यर्थः । किञ्च वाम् युवयोरुभयोः दोषे दोषणे सेवने समर्थः कः स्तोता विद्यते । युष्मद्गुणाभिज्ञः कश्चिदपि भास्तीत्यर्थः । अप्रचेताः युवयोर्माहात्म्यम् अजानंश्च कथा केन प्रकारेण विधाति युवां परिचरति । युष्मद्विषये परिचरणमपि न कर्तुं शक्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

विद्वांस्राविद् दुरं पृच्छेदविद्वान्निस्थापरो अचेताः । नू चिन्तु मते अक्रौ ॥२॥

विद्वांसौ । इत् । दुरं । पृच्छेत् । अविद्वान् । इत्या । अपरः । अचेताः । तु । चित् । तु । मते । अक्रौ ॥२॥

स्कन्द० परस्वामृचि तच्छब्दप्रभृत्येयं च्छन्दोऽभ्याहर्तव्यः^१ । तथा^२ चैकवाक्यता । की विद्वांसौ 'जानन्ती । इत् शब्दः^३ पदपूरणः । दुरः स्तुतेः द्वाराणि । उपायान्^४ इत्यर्थः । पृच्छेत्^५ पृच्छति सर्वं स्तोता । अविद्वान् इत्या । 'इत्या' (निघ ३, १०) इति सत्यनाम । सत्यमेवाजानन् अज्ञाठेन । अपरः^६ न्यूनशक्तिः अचेताः जातुमसमर्थः^७ स्वयम् । तु चित् तु नुं इति^८ पदपूरणः । चित् शब्द एवार्थः । दुराणापेव । मते^९ शब्दार्थेऽत्र सप्तमी । मत्स्यस्य मनुष्यस्य । अक्रौ आक्षुपूर्वस्य क्रमेरिद् छान्दसं रूपम् । आकृमितीरौ । वशीकर्तारविषयः ॥ २ ॥

पेच्छेत्० विद्वांसौ एव द्वाराणि प्रप्टुम् अर्हति^{१०} औषधान् इत्यम् अन्यः चेतोविवर्जितः^{११} । क्षिप्रम् एव मत्स्येषु अनाक्रान्तौ ॥ २ ॥

मुद्रल० इत्या इत्यम् । अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण अविद्वान् अज्ञः स्तोता विद्वांसौ इत् सर्वज्ञावधिनावेष दुरः द्वाराणि स्तुतिपरिचरणधोरुपायभूतान्^{१२} मार्गान्^{१३} पृच्छेत् प्रप्टुमर्हति । अपरः अधिन्वाम् अन्यः सर्वोऽपि अचेताः चेतसा ज्ञानेन रहितः । तस्मादधिनावेष पृच्छेदित्यर्थः । तौ च अक्रौ क्षुभिरनाक्रान्तावधिनौ तु चित् क्षिप्रमेव मते मनुष्ये स्तोतरि भक्तानुप्राहकतया सनि धत्त इति वाच्यशेषः । तु पूरणः ॥ २ ॥

ताविद्वांसो हवामहे वां ता नो विद्वांसो मन्म वांचेतमद्य । प्राचैद् दर्यमानो युवाकुः ॥ ३ ॥

ता । विद्वांसौ । हवामहे । वां । ता । नुः । विद्वांसौ । मन्म । वांचेतम् । अद्य । प्र । आर्चैत् । दर्यमानः । युवाकुः
स्कन्द० तौ^१ विद्वांसौ हवामहे आह्वयामो वयम् । युवामाहृतौ च सन्तौ तः अस्मन्वम् । विद्वांसौ मन्म

१. नास्ति मे^१; पे मे^२. २. प्रति चरति मुको. ३. 'दार्थः अ. ४. तथा अ. ५-५. नास्ति अ. विनास्ति मुको. ६. उपाय अ. ७. नास्ति अ. ८. 'पर शक्यः अ. ९. अर्हति वि' अ.^{१०}. १०. चेतोवर्जितः कु. ११. परिचर मे^{१२}. १२. नास्ति मुको.

मन्यतीस्वर्वांतिकर्ता (तु. निघ २, १४) । मनसं मग्मं स्तुतिः । यथा युवामेव स्तुमः तां बोधेत्तम् कथयत-
मित्थाशास्त्रमहे । 'अथ अस्मिन्नहनि । करमात् । उच्यते' । यस्मात् प्र आर्चत अर्चतिरत्र शुद्धोऽपि
यज्ञन्तो द्रष्टव्यः । उत्तमपुरुषस्य स्थाने प्रथमपुरुषः । प्रकर्षेणाविचिचामि । स्तोतुमिच्छामीत्यर्थः ।
दयमानः दम्बद्वीपि । युताहुः युष्मत्कामः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तौ विद्वांसौ इवामहे वाम् । तौ अस्माकं विद्वांसौ अभिलषितं वाचा बोधेतम् । अथ स्तोति
इतीपि दत्तं युष्मत्कामः कश्चीवान् ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे अश्विनौ ! विद्वांसो सर्वज्ञौ तां वाम् तौ युवाम् इवामहे आह्वयामहे । ता तौ आहृती
विद्वांसो अभिज्ञौ युवाम् नः अयम्यम् मग्मं मननीयं शास्त्रं स्तोत्रम् अथ अग्निष्वाते
बोधेतम् इवामहे भूयास्तम् । स आह्वम् युवाहुः युवां कामयमानः दयमानः युवाभ्यां इविः
प्रयच्छन् प्र आर्चत प्रार्चं प्रकर्षेण स्तौमि ॥ ३ ॥

वि पृच्छामि ए ष्याते न देवान् वषट्कृतस्याद्भुतस्य दत्ता ।
पातं च सहीसो युवं च रभ्यसो नः ॥ ४ ॥

वि । पृच्छामि । पाक्या । न । देवान् । वषट्कृतस्य । अद्भुतस्य । दत्ता ।
पातम् । च । सहीसः । यवम् । च । रभ्यसः । नः ॥ ४ ॥

स्कन्द० वि विविधे 'स्तुत्युपायान् पृच्छामि' पाप्मा भूतेऽत्र काले ष्यप्रत्ययो द्रष्टव्यः । प्रजापत्यं च
परिवर्त्ये तद्विबनोदेशापदिश्यते । परिपक्वशी युवाम् । न देवान् न तु देवानन्यान् । युवां पृच्छामि
नान्वाम् 'देवानित्यर्थः । एवम् अस्मत्स्तुतिपरोऽयमिति ज्ञात्वा वषट्कृतस्य अद्भुतस्य वषट्कारेण करणं
होमः । अद्भुतम् (निघ ३, ३) इति महत्त्वम् । तृतीयार्थे चोभयत्र एही । वषट्कारद्वयेन सोमं
महतास्मदीयेन । साकाङ्क्षत्वात् तृप्यतमिति वाक्यशेषः । हे दत्ता ! पातम् च रक्षतं च सहासः सहीसमः
अतिशयेनाभिभवितुः शत्रुबलात् । युवाम् च रभ्यसः रभ्यो रभीयः अतिशयेन वेगवन् । अशब्द-
आत्मात् परो द्रष्टव्यः । वेगवत्तराश्च । नः अस्मान् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एवम्यप्रज्ञः विद्वां नहं भूत्वा वषट्कृतस्य महतः सोमस्य पानार्थम् न अन्यान् देवान्
विं पृच्छामि । युवाम् एव मदीयं सोमं सहीयांसि^१ पिबतम्, कृणुतम् च अस्मान् वेगवतः ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अश्विनौ ! युवम् युवाम् वि पृच्छामि विशेषेण प्रष्टुमिच्छामि । पाप्मा न एवम्यप्रज्ञान् परिपक्व-
मतीन् अन्यान् देवान् न पृच्छामि । किन्तु युवामेव सर्वज्ञौ पृच्छामीत्यर्थः । हे दत्ता ! दर्शनीया-
वश्विनौ ! तौ युवाम् वषट्कृतस्य वषट्कारेणाग्नौ हुतस्य अद्भुतस्य आश्चर्यभूतस्य महतः सहासः
अतिशयेन बलवतः बलोत्पादकस्य स्वांगलक्षणमेकदेशम् पातम् च, नः अस्मान् च रभ्यसः अतिशयेन
रमस्विनः प्रीडोद्यमान् कुरुतम् ॥ ४ ॥

१-३. नास्ति अ. २. ता विं लपं. ३. नास्ति विं अ'. ४. नास्ति विं लपं. ५-५. सुहितम्
मै'. ६. तस्या कु. ७. वक्तव्यं विं^१ अ' लपं. ८. स्तोमस्य विं अ'. ९. नास्ति विं अ'.
१०. वाम् विं अ'. ११. मदीयांसि विं अ'.

प्र या घोषे भृगवाणे न शोभे यया वाचा यजति पञ्चियो वाम् । प्रैषयुर्न विद्वान् ॥५॥
 प्र।या।घोषे।भृगवाणे।न।शोभे।यया।वाचा।यजति।पञ्चियः।वाम्।प्र।इषयुः।न।विद्वान्॥

स्कन्द० प्र या घोषे घोष्यमाणत्वाद् घोषः शोभः, तस्मिन् । सप्तमीभ्रुतेः साकाङ्क्षत्वाद् स्थितेति वाक्यशेषः । भृगवाणे न भृगवाणराजदो भृगोः पर्यायः^१ । षष्ठ्यर्थे च सप्तमी । भृगोरिव । प्र शोभे प्रकर्षेण शोभते । यया वाचा यजति तृतीयवादाद्यः प्र-शब्द इहापकटव्यः । प्रकर्षेण यजति । पञ्चियः पात्रो हविलक्षणमश्वस्, तद्वान् पञ्चियः । अथवा पत्रा अङ्गिरसः, तेषामपत्य-भूतः पञ्चियः । कोऽसौ । कक्षीवान् । आत्मन एवायं परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेण निर्देशः । कं यजति । उच्यते । वाम् युवाम् । क इव । उच्यते । इषयुः न अश्वकामे इव कश्चित् । विद्वान् ज्ञानन् । किम् । सामर्थ्याद् अष्टं वा, युष्मन्माहात्म्यं वा साकाङ्क्षत्वाद् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० घोषो नाम ऋषिः । तस्मिन् वा वाक् भृगौ च प्रकर्षेण शुशुभे युष्मस्तुतिभूता । 'यया च' वादय्या वाचा पञ्चकुले जातः कक्षीवान् 'अधुना वाम् यजति । स तथा स्तुत्वा कक्षीवान्' इदानीम् अश्वकामः^२ प्रभवतु ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे अश्विनौ! प्रभवति समर्था भवति सा वाक् वा वाक् युष्मस्तुतिरूपा घोषे घोषा-ख्यायाः पुत्रे सुहृत्स्याख्ये ऋषौ भृगवाणे न भृगौ च शोभे शोभते । यया च स्तुतिलक्षणया वाचा पञ्चियः पत्रा अङ्गिरसः, तेषां कुलोत्पन्नः कक्षीवान् वाम् युवाम् यजति पूजयति स्तौति । सापि शोभत इत्यर्थः । इषयुः न इषम् अश्वम् आत्मनः कामयमानश्च विद्वान् स्तुत्यभिज्ञः कक्षीवान् ऋषिः प्रभवतु । युष्मदनुग्रहात् सम्पूर्णकामो भवतिवत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये द्वाविंशो वर्गः ॥

श्रुतं गा॒य॒त्रं त॒क॒वान॒स्याहं चि॒द्धि रि॒रेभा॒श्विना॒ वाम् । आ॒क्षी शु॒भस्प॒ती दन् ॥६॥

श्रुतम् । गा॒य॒त्रम् । त॒क॒वान॒स्य । अ॒हम् । चि॒त् । हि । रि॒रेभ॑ । अ॒श्वि॒ना । वाम् ।
 आ । अ॒क्षी॑ इति । शु॒भः । प॒ती इति । दन् ॥ ६ ॥

स्कन्द० श्रुतम् लक्ष्यं लोट् । श्रुणुषः । गायत्रम् 'गायति' (निघ २, १४) इत्यर्चवतिकर्मसु पाठाद् अर्चन्ति-कर्माद्यम् । गीयतेऽनेनेति गायत्रं स्तोत्रम् । तकवानस्य तकतेर्गवित्कर्मणः (तु. निघ २, १४) एतद्वपम् । उपगच्छतः स्तोत्रः । एतद् ज्ञात्वा अहम् चित् अहम् अपि । हि-शब्दस्तु पदपूरणः । रिरेभ स्तुतवान् स्तौमि वा । हे अश्विनौ! वाम् युवाम् । किञ्च असी अश्विनौ हे शुभः पती । वृद्धिलक्षणलोदकत्वापि पती ।^१ आ दन्^२ भूतकालेऽत्र शत्रुप्रत्ययो द्रष्टव्यः । स्वत्ययेन चैकवचनम् । मर्यादया वृत्तमन्ती युवाम् ऋत्राश्वाय ॥ ६ ॥

१. नास्ति अ. २. न वा कु. ३. अश्वकुले वि^१ अ^१; यशकुले वि^१ अ^१. ४-५. नास्ति कु.
 ५. नास्ति वि^१ ल लपे. ६. नास्ति अ.

वेङ्कट० अश्वपुत्रम्^१ गायत्रम्^२ सामं अश्वत्थान् स्मरितं^३ मच्छतः^४ अज्ञाश्वस्य^५ । सः हि अहम्^६ इव वाम् अश्विनौ^७ ! सुष्टाव अक्षी आददानः भवद्भ्याम् शुभः पती^८ ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे अश्विनौ ! अश्विनौ ! गायत्रम् गायत्र्यं गायत्रीयुक्तं स्तोत्रम् तत्रवानस्य स्मरद्गोत्रेभ्यस्तु अज्ञाश्वस्य सम्बन्धिं श्रुतम् अश्वपुत्रम्, अहम् चित् अहमिव वाम् युवाम्^९ सः हि रिरेभ स्तुतवान् किं कुर्वन् । हे शुभः पती ! शोभनस्य कर्मणः पालकौ पितरौ ! अक्षौ युवाभ्यां दत्ते चक्षुषी आदन् आददानः । तस्मै इव मद्यम् अप्यभिमतफलं प्रयच्छतम् इति भावः ॥ ६ ॥

युवं आस्तं महो रन् युवं वा यश्चिरतंसतम् ।
ता नो वसु सुगोपा स्यातं पातं नो वृकादघायोः ॥ ७ ॥

युवम् । हि । आस्तम् । महः । रन् । युवम् । वा । यत् । निःऽअतंसतम् ।

ता । नः । वसु इति । सुगोपा । स्यातम् । पातम् । नः । वृकात् । अघुऽयोः ॥ ७ ॥

स्कन्द० द्वितीयपादस्थो वच्छब्दः प्रथमपादेऽप्यनुपकल्प्यः । यौ युवाम् । हि-शब्दस्तु पदपूरणः । आस्तम् अस्तं भुवि । लक्ष्ये चात्र लक्ष् । भवथः । महः महतो धनस्य रन् रा दाने । प्रथमासमानाधिकरणञ्चान्नानुप्रत्ययः । दातारौ । युवम्^१ वा यत् वा-शब्दः वल्लब्धस्यार्थे । वच्छब्दस्तु ललु पुंदिगीभा-विभक्तिकः । यौ च युवाम् निरतंसतम्^२ तसु उपलभ्ये इत्येतस्येदं रूपम्, न तनोते । अत्यर्थमुपक्षयः^३ यस्मै देये तस्मै च धने दत्तः^४ य इत्यस्यित्यर्थः । तसु उपलभ्ये इत्यर्थः । ता नो नः अस्मान् हे वसु ! प्रदास्यौ ! वसुमन्तौ ! वा सुगोपा सुष्टु गौतारौ स्यातम् भवतम् । पातम् रक्षतञ्च नः अस्मान् वृकात् प्राणिविशेषात् अघायोः^५ पापकामात् । भक्षयितुमिच्छत^६ इत्यर्थः । अथवा वृकं वृक इत्यस्य वृकशब्द आदात्त्वचनः । आदात्त्वचोरादेः^७ पापकामात् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० युवम्^१ हि आस्तम् आश्वस्य^२ महतः धनस्य दातारौ । युवाम् एव यदि कञ्चन^३ निरतंसतम्^४ तस्मिन् उपक्षयकर्मा । आश्वः दरिद्रं च पुरुषं कुस्तः । तौ नः वासयितारौ !^५ सुगोतारौ भवतम्^६ । रक्षतं^७ च अस्मान्^८ स्तेनाद् अघम् इच्छतः^९ ।

मुद्गल० हे अश्विनौ ! महः महतः धनस्य रन् दातारौ दातारौ युवम् युवाम्^१ कञ्चन आस्तम्^२ युवम् युवाम् वा यत्^३ निरतंसतम् धनानि निरगमयतम् । रक्षकौ चिन्ताशङ्कावपि युवामेवेत्यर्थः । हे वसु ! वासयिताराश्विनौ ! ता^४ तादृशौ^५ युवाम् नः अस्माकम् सुगोपा सुष्टु गोपायितारौ रक्षितारौ स्यातम् भवतम् । अपि च नः अस्मान् अघातोः अघं पापफलमस्माकमिच्छतः वृकात् स्तेनाद् पातम् रक्षतम् । हि पूरणः ॥ ७ ॥

१. श्वपुत्रं कुः आश्वपुत्रम् वि^१ ल. २-२. सामान्यत्वात् स्तोत्रं पतितं वि^२ अ^३. ३. अश्वस्य वि^३. ४-४. युवाभ्यां वि^४ अ^५. ५. नास्ति मे^५. ६. युवाम् कु^६. ७-७. नास्ति अ. ८. द्वितीया^८ अ. ९. निरन्तरं सन्ततं अ. १०. अघायाः कु. ११. इत्या इत्यर्थः अ; दत्तं कु. १२-१२. पाप... अ. १३. आदात्तः अ. १४. युवाम् वि^{१४} अ^{१५}. १५. आश्वस्य वि^{१५} अ^{१६}. १६. किं वि^{१६}; किञ्चन कु. १७. अतंसतम् अत्यर्थमुपक्षयं युक्तः वि^{१७} अ^{१८}. १८-१८. सुगोतारं भवन्तम् वि^{१८} अ^{१९}. १९. रक्षतं वि^{१९} अ^{२०}; नास्ति वि^{२०} अ^{२१}. २०-२०. सोम (ह'च) मिच्छतः वि^{२०} अ^{२१}. २१. युवां यत् सूको. २२-२२. नास्ति सूको. २३. ता वा सूको. २४. शौ युवम् सूको.

मा कस्मै धातुभ्यामिन्विणे नो माकुत्रा नो गृहेभ्यो धेनवो गुः । स्तनाभुजो अशिखीः । ८ ।
 मा । कस्मै । धातुम् । अमि । अमिन्विणे । नः । मा । अकुत्र । नः । गृहेभ्यः । धेनवः । गुः ।
 स्तनभुजः । अशिखीः ॥ ८ ॥

स्कन्द० मा कस्मै चित् अमि धातुम् अयं द्वाविदांनार्थः । आभिसुख्येन दत्तम् । किम् । द्वितीये
 पादे धेनूनामुपादावात् तस्माच्चिधाद् धेनूनां धनं वा । अमिन्विणे अमिन्वा । नः अस्माकम् ।
 मा च अकुत्र यत्र ज्ञायते किं तदिति तदकिं चोरस्थानम् तत्राकुत्र । अत्रेय
 चोरस्थान इत्यर्थः । अस्माकं सम्बन्धिभ्यः गृहेभ्यः युवाभ्यां दत्ताः धेनवः दुहन्ते वा
 गावः ताः । गुः गमद् । चोरेणापहारिपतेत्यर्थः । स्तनभुजः स्तना भुज्यन्ते घातां ताः
 स्तनभुजः । दांश्वः इत्यर्थः । अशिखीः शिखो बाला वत्सकाः, तद्रहिताः । गृहेषु
 बद्धवत्सका इत्यर्थः । युष्मत्प्रसादेनेति शेषः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० मा अस्मान् कस्मै चित् मैत्रीवर्जिताय अमि दत्तम् । मा च अस्मद्गृहेभ्यः धेनवः
 अप्रज्ञाते देशे गमद् स्तनं वत्सान् भोजयन्त्यः स्तनैर्वा अस्मान् रक्षन्त्यः शिशुवर्जिताः । वत्सान्
 अपहाय मा गमन्ति ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे अश्विनो ! अमिन्विणे अमिन्विणिराहित्यम् तद्वृत्ते कस्मै चित्पि पात्रे नः अस्मान् मा अमि
 धातुम् आभिसुख्येन मा स्थापयतम् । अपि च नः अस्माकम् गृहेभ्यः सकाशात् स्तनभुजः
 कर्तव्यत्वात् मनुष्याश्च पालयन्त्यः धेनवः गावः अशिखीः शिशुता वत्सेन विरहिता अस्मदीये
 गृहेऽशयाना वा सत्यः अकुत्र चित् अस्माभिरगभ्ये प्रदेशे मा गुः मा गच्छन्तु ॥ ८ ॥

दुहीयन् मित्रधितये युवाकुं राये च नो मिमीतं वाजवत्यै ।
 इषे च नो मिमीतं धेनुमत्यै ॥ ९ ॥

दुहीयन् । मित्रधितये । युवाकुं । राये । च । नः । मिमीतम् । वाजवत्यै ।
 इषे । च । नः । मिमीतम् । धेनुमत्यै ॥ ९ ॥

स्कन्द० दुर्होयन् दुहताम् मित्रधितये धेदुं पाने इत्यस्य द्धातेर्वा दानार्थस्वेदं रूपम् । मित्राणां पानार्थं
 मित्रेभ्यो वा दानार्थम् । युवाकुं यु मिश्रणे । मिश्रणीयं पयः । पानार्थमित्यर्थः । युष्माकामं
 वा युवाकु । युवयोः यागयोश्चमित्यर्थः । किञ्च राये च सर्वत्रात्र द्वितीयायै चतुर्थी । धनम् च नः
 अस्मान्यम् मिमीतम् मिमीहिवाञ्छाकर्मा (तु. निघ ३, १९) । याच्यया अत्र तत्पूर्वकं दाने कल्पते ।
 दत्तम् । वाजवत्यै बलवतीम् । बलवतिर्धनम्, न केवलमित्यर्थः । इषे च अन्नं च । नः अस्मभ्यम्
 मिमीतम् दत्तम् । धेनुमत्यै धेनुमतीम् । धेनुभिस्सहितमन्नम्, न केवलमित्यर्थः ॥ ९ ॥

१-१. नास्ति अ. २. 'इतिभ्यो' सूको. ३. दुहितम् सूको. ४. पताव विं अ. ५. अस्मान्
 गृ विं अ. ६. नास्ति वि. ७. अगमन् अ; नास्ति विं लप. ८-८. वतमिति विं अ.
 † अगमयपतिवि विं अ, ल लप; गमन् कु. ९. नास्ति अ. १०. 'नार्थे' अ. ११. योग्यमित्यर्थे
 अ. १२. वं कु. १३. नास्ति कु.

वेङ्कट० 'युष्मत्कामाः' मित्रधारणार्थं कामाद् युवान् दुहीयन् तथा सति धनाय बलवते अस्मान् कुरुतम् तथा बेनुयुक्ताय च अज्ञाय कुरुतम् इति १ ॥

मुद्रल० हे अश्विनो! युवाकु युवां कामयमानाः स्तुतिभिर्बाधितारः स्तोतारः मित्रधितये मित्राणां बन्धुजनानां धारणार्थम् दुहीयन् युष्मत्सकाशाद् धनानि दुहन्ति प्राप्तुवन्ति । अतः नः अस्मानपि वाञ्छन्तौ अज्ञयुक्ताय च रथे धनाय मिमीतम् कुरुतम् तथा बेनुमार्थं बेनुभियुक्तार्थे इये अज्ञाय च नः अस्मान् मिमीतम् कुरुतम् । अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः बलयुक्तं धनं गोयुक्तमर्घं च प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ ९ ॥

अश्विनोरसनं रथमनखं वाजिनीवतोः । तेनाहं भूरि चाकन ॥ १० ॥

अश्विनोः । असनम् । रथम् । अनखम् । वाजिनीवतोः । तेन । अहम् । भूरि । चाकन ॥ १० ॥

स्कन्द० अश्विनोः स्वभूतम् असनम् रथम् स्तुतिभिः सम्भक्तवानहम् । स्तुतवानित्यर्थः । कीदृशम् । अनखम् अश्ववर्जितम् । वाजिनीवतोः बाहो बलम्, तद्वती सेना वाजिनी । अर्घं वा इविलक्षणं वाजम्, तद्वती । सत्रादीनादियागसन्ततिर्वाजिनी, तद्वती । स्वार्थिको वा मुक्तो मत्वर्थीयः, बलवतो रथवतोर्वा । तेन स्तुतेन हेतुना अहम् भूरि बहु चाकन कामयेऽश्विनो । यस्मात् ते रथं स्तुतवान् तस्माद् बहु यद्यदभिप्रेतं तत्सर्वमश्विनो वाचे इत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० अश्विनोः अभयम् रथम् अश्वरहितम् अज्ञवतोः । तेन अहम् बहु कामये ॥ १० ॥

मुद्रल० वाजिनीवतोः वाजम् अर्घं, तद्वत्क्रियावतोः अश्विनोः अनखम् अश्वरहितम् अश्वराहित्येऽपि सामर्थ्याऽऽतिशयेन गच्छन्तम् रथम् असनम् अहम् स्तोता ममभयम् । तेन च रथेन भूरि प्रभूते श्रेयः चाकन कामये ॥ १० ॥

अयं समह मा तनुह्याते जनां अनु । सोमपेयं सुखो रथः ॥ ११ ॥

अयम् । समह । मा । तनु । उह्याते । जनात् । अनु । सोमपेयम् । सुखः । रथः ॥ ११ ॥

स्कन्द० 'अयमोयं रथः' । उच्यते । यः अयम् हे समह! महः उत्सवः पूजा वा, सहितो महेन समहः । नित्योत्सवयुक्तः पूज्यो वा । व्यस्येन चात्रैकवचनम् । हे समहो! नित्योत्सवयुक्तो पूज्यो वेत्यर्थः । मा माम् तनु लब्धयेऽयं लोद् । प्रथमपुरुषस्य स्थाने मध्यमपुरुषः । तनुते । सर्वकामसमृद्धया विस्तारवतीत्यर्थः । उह्याते प्राप्यते च युवाभ्याम् । जनान् अनु मनुष्यान् ययुभूतान् प्रति सोमपेयम् सोमपानं च प्रति सुखः रथः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अयम् त्वं स्तुतिपुक्त रथः! मां विस्तीर्णं कुरु । सोऽयम् उह्यते अश्विन्याम् जनेषु

१-१. नास्ति वि' अ'. १. युष्मान् कामाः वि' लपे. १. नास्ति कु. २. गोपय' मुक्तो.
३. स्तुता अ. ४. तस्मात् कु; तस्मात् अ. ५. नास्ति वि' अ'. ६-६. नास्ति कु; कःनो वो रथः अ.
७. नास्ति वि' अ'. ८. त्वं वि' अ'. ९. मा वि' अ' ल लपे १०. अश्विनो वि' अ'.

सोमपेयं प्रति सुदारः^१ रथः ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे समह! धनेन सहित! रथ! अयम् पुरोवर्ती त्वम् मा माम् तनु विस्तारय पुत्रपौत्रधनादिभिः समृद्धं कुरु। स च सुखाः शोभनावकाशः रथः ज्ञानं अनु स्तोतृजनैषु सोमपेयम् सोमपानं प्रति उद्याते उद्गाते अग्निभ्यां नीयते। अतोऽग्निभ्यां यदीयते तस्सर्वं रथ एव ददातीति रथे सम्बोध्य प्रार्थना ॥ ११ ॥

अथ स्वप्नस्य निर्विदेऽभुञ्जतश्च रेवतः । उभा ता बलि नश्यतः ॥ १२ ॥

अथ । स्वप्नस्य । निः । विदे । अभुञ्जतः । च । रेवतः । उभा । ता । बलि । नश्यतः ॥ १२ ॥

स्कन्द० 'उषमा स्वप्ननाशिनी'। पञ्चानामाग्निनामं सूक्तानामुत्तमा वा कर्त्तु एषा स्वप्ननाशनाथी। अथ-नाम्नोऽत्र पदपूरणः, एतस्मादित्यस्वार्थे वा। एतस्मात् पञ्चभिः सूक्तैः अग्निनोः^१ स्तुतेः करणात्^२। स्वप्नस्य स्वप्नशब्देनाथ यः शयितुर्दुःस्वप्न इष्यते स उच्यते, न स्वप्नमात्रम्। द्वितीयार्थे च षष्ठी। दुःस्वप्नम्। निः विदे विद् सत्तायामित्यस्यान्त-र्योतण्यर्थस्य रूपम्। निर्वेदयामि निस्सत्कारं^३ करोमि। नाशयामीत्यर्थः। न च केवलं दुःस्वप्नम्। किं तर्हि। अभुञ्जतः च इयमपि द्वितीयार्थे एव षष्ठी। अभुञ्जतं च। भोजितुं चासमर्थमित्यर्थः। कम्। सामर्थ्यान्नाशयामिम्। रेवतः धनवतः^४। सति भोज्ये वा भोजनमाशक्तिः^५ ताद्येत्यर्थः। नाशयमानौ उभा उभावपि ता तौ बलि निपातोऽयं^६ शिप्रार्थः। शिप्रम्। नश्यतः^७ लोढर्थेऽत्र लट्। अग्निनोः प्रसादेन मत्तो नश्यताम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० भिद्यमाणः कक्षीवान्^१ अलभमानो धनम् कर्दयं विन्दति^२। अर्थः^३ स्वप्नयत् "अहं रात्रौ" इष्टस्य प्रातरदृश्यमानार्थस्य आश्रितान् भरक्षतः^४ कर्दयंतया वाऽभुञ्जानस्व धनवतः च निर्विदे। तौ उभौ अपि शिप्रम् नश्यतः इति निर्वेदः ॥ १२ ॥

मुद्गल० अथ इदानीं प्रभातसमये स्वप्नस्य स्वप्नं प्रति निर्विदे निर्विण्णोऽस्मि। तथा अभुञ्जतः परान् भरक्षतः रेवतः धनवतः पुरुषस्य। एवंभूतं पुरुषं प्रत्यपि निर्विण्णोऽस्मि। धतः ता उभा तावुभौ बलि शिप्रं नश्यतो नाशं प्राप्नुतः। स्वप्नदृष्टः पदार्थः प्रातर्नोपलभ्यते, कर्दयंत्येव धनम् अभुञ्जत् अदत्तं सत् शिप्रमेव नश्यति। तदुभयविषयो निर्वेदो मां बाधत इत्यर्थः। च पूरणः ॥ १२ ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः ॥

इति प्रथमे मण्डले सप्तदशोऽनुवाकः ॥

१. सुषारो कु. २. नास्ति अ. ३. करणात् कु. ४. निस्सत्तां सूक्तो. ५. एतः सताः अ. ६. अजनाशक्तिः सूक्तो. ७-७. नास्ति अ. ८. कक्षीं वि अ. ९. निवृत्त्यर्थे वि अ. १०. तम कुः नास्ति वि अ. ११-११. अहं रात्रौ वि अ. १२. नराक्षितः वि अ.

[१२१]

कदित्था नूः पात्रं देवयतां श्रवद् गिरो अङ्गिरसां तुरप्यन् ।

प्र यदानद् विश आ हर्म्यस्योरु कंसते अध्वरे यजत्रः ॥ १ ॥

कत् । इथा । नून् । पात्रम् । देवऽयताम् । श्रवत् । गिरः । अङ्गिरसाम् । तुरप्यन् ।

प्र । यद् । आनद् । विशः । आ । हर्म्यस्य । उरु । कंसते । अध्वरे । यजत्रः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'ऐन्द्रं च' । ऐन्द्रमेतत्सूक्तम् । 'ऐन्द्रं बहुच्यते सूक्तं तत्र कदित्थेत्येतत् पृथगौचित्यम् । वैश्वदेवमप्येतत् समाप्राप्तम् प्रतिनामानेदिष्टं ब्राह्मणोक्तम् ॥ तत्रैत्यथम् 'ऐन्द्रं च वैश्वदेवं च उरस्ये दानसंस्तवः' इत्येतेषां परस्तादुक्तानां प्रतिनिर्देशः । तेषां मध्ये यदैन्द्रं सूक्तमुच्यते कदित्थेत्येतत् पृथगौचित्यम् कक्षीवतः । एतद् वैश्वदेवमपि । एवं हि साहस्यपायनानां ब्राह्मणे समाप्राप्तम् 'तत्रानि तत्र वैश्वदेवानि भवन्ति' तान्युद्वृत्त्वान्यानि प्राजापत्यान्यानिरुक्तानि' परोक्षवैश्वदेवान्ब्रवीन्ते 'प्र वः पान्तं रघुमन्यवोऽन्यः' (ऋ १, १२२, १), 'तं प्रववा पूर्वया 'विश्वधेमया' (ऋ ५, ४४, १), कदित्था नूः पात्रं देवयताम्' इति प्रतिनामानेदिष्टम्' (शाम्ना २४, १) इति । अत्र ब्राह्मणे परोक्षवैश्वदेवं प्रतिनामानेदिष्टं वेदसूक्तम् । प्रतिनामानेदिष्टमिति च नामानेदिष्टस्य प्रतिनिधिरुच्यते । नामानेदिष्टं वैश्वदेवम् । तस्य प्रतिनिधित्वादिदमपि वैश्वदेवम् । परोक्षवैश्वदेवं तु इन्द्रादन्वासां 'तन्मोदं याम्' (ऋ १, १२१, २) इत्यादीनां देवतानां विशेषणत्वेन कीर्त्यमानत्वात् । कदा-शब्दोऽत्र 'कदा नूनम्' (ऋ १, ३०, १) इतिवत् कदेत्यस्वार्थे । कदा इथा सत्यम् । नूनं पृथगर्थेऽत्र च' द्वितीया । मनुष्याणामत्माकं स्वभूतम् । पात्रम् महत्त्वमसादि' देवयताम् देवकामानाम् अङ्गिरसाम् पितृत्पद्व्याये' सोऽयमित्यभिसम्बन्धात्पत्ये प्रयोगः । अङ्गिरसोऽपत्य-भूतानाम् । तुरप्यन् त्वरमाण इन्द्रः' । पिबेदिति वाक्यभेदः । श्रवन् शृणुयाच्च गिरः स्तुतिकक्षणा वाचः । 'प्र आनद्' श्रेयसमुत्पत्तौ वीत्यस्वार्थे । व्याप्नोति विशः मनुष्यान् यष्टुन् । आकारस्तु पदपूर्णे मर्यादानां वा । मर्यादया व्याप्नोति । किञ्च हर्म्यस्य हरतेरिदं रूपम् । हर्तुः शमुधनानामिन्द्रस्य । उरु बहु । कंसते करोतेरयम् क्ति' । नुमागमइष्ट-न्दसत्वात् । क्रमेवा करोतेरर्थे । करोति । अध्वरे यज्ञे । यजत्रः यथा मनुष्यः । अधवा' 'हर्म्यम्' (निघ ३, ४) इति गृह्णाम । ससम्बन्धेऽत्र पृष्टो । अध्वरे इत्येतेन चाला सम्बन्धः । कंसते इति क्रमिः स्वार्थे एव । अत्रगृहे योऽध्वरः, तस्मिन् बहु कामतीन्द्रः । पुनःपुनः गच्छतीत्यर्थः । यजत्रः यष्टव्यः ॥ १ ॥

वेङ्कट० देवान् इच्छताम् अङ्गिरसाम् अस्माकम् इत्ये प्रवृत्ताः' स्तुतीः' इन्द्रः कदा शृणोति आश्रितान् वा तान् नूनं क्षिप्रकारिः । यदा कामानाम्' आहरणशील्येन्द्रस्य यजमानः विशः अस्मिन्नः प्रकर्षेण व्याप्नोति, ततोऽसाविन्द्रस्तस्य यज्ञे' गन्तुं विस्तीर्णम् अवकाशं क्रमते यज्ञेषु बह्व्यः ॥ १ ॥

१. नास्ति सूको. २. अगिरसामि प्राजापत्यानि सूको. ३. 'यव' सूको. ४-४. नास्ति सूको.
५. 'नेदिष्ठान् अ. ६. नास्ति अ. ७. गृह' सूको. ८. प्रतिश' अ. ९. कि अ. १०. लोटि कु.
११. प्रपुषाः वि' अ'. १२. श्रुतिः वि' रूपं. १३. कामान् वि' अ'. १४. यज्ञेषु वि' अ'.

मुद्गल० अष्टादशोऽनुवाके पद सूक्तानि । तत्र 'कदित्या' इति पञ्चदशार्थे प्रथमं सूक्तम् । कक्षीवान्
अभिः । त्रिष्टुप् छन्दः । त्रिष्टुवे देवा इन्द्रो वा देवता ॥

नृन् स्तुतेनेतृणां पुरुषाणाम् पत्रम् रक्षणदील इन्द्रः तुरप्यन् गोरुपधनं प्रेरयन् देवघ्नताम्
देवं शोतमानम् इन्द्रम् आत्मन इच्छताम् अत्रिणाम् कृषीणाम् अस्माकम् इत्या इत्ये
प्रयुज्यमानाः पितः स्तुतीः यत् कदा कस्मिन् काले धनम् शृणुयात् । यत् यदा स
इन्द्रः इर्मर्येव इर्मर्योपलक्षितेन गृहेण युक्तत्वं वजमानस्य सम्बन्धिनः विशः कृत्स्नलक्षण-
मनुष्यान् आ आभिसुलभेन प आमन् प्राप्नोति । तदानीम् अन्वरे अस्मदीये चक्षे यजन्तः अष्टव्यः
सन् उरु बहुलम् कंसते क्रमते । स्वयमेवोत्सहत इत्यर्थः ॥ १ ॥

स्तम्मीद्भ्य वां स ध्रुणं प्रुषायद्भुर्वाजाय द्रविणं नरो गोः ।

अनु स्वजां महिषश्क्षतं वां मेनामश्वस्य परि मातरं गोः ॥ २ ॥

स्तम्मीत् । इ । वाम । सः । ध्रुणम् । प्रुषायत् । अशुः । वाजाय । द्रविणम् । नरः । गोः ।
अनु । स्वजां । महिषः । क्षतम् । वाम् । मेनाम् । अश्वस्य । परि । मातरम् । गोः ॥ २ ॥

स्कन्द० स्तम्मीत्^१ स्तम्भिः प्रतिबन्धार्थः^२ । तैस्तेरुपकारैः प्रतिबद्धवान् । इ इति पदपूरणः । वाम दिक्म् ।
सः प्रकृत इन्द्रः । किञ्च ध्रुणम् उदकम् पुषायत् क्षारयति मेचात्^३ । अशुः मेधाविनामैतत्
(तु. निघ ३, १५) । मेचावी । वाजाय अजाय सत्यलक्षणाय । द्रविणम् धनभूतम् । नरः मनुष्या-
कारः । क्व धरभूतम् । उच्यते । गोः माध्यमिकाया वाचः । किञ्च स्वजाम् स्वत एव प्रजापतेया
जाता सा स्वजा वाम् । महिषः महानिन्द्रः । अनु चक्षत परि-अन्दोऽप्यपकृत्यैतेनैव
सम्बन्धयितव्यः । आनुपूर्वेण सर्वैः पश्यति । जानातीत्यर्थः । वाम् वरणीयाम् मेनाम् स्थियम् ।
मायामित्यर्थः । अश्वस्य अशु प्यासौ । व्याप्तुः प्रजापतेः । मातरम् मातृभूताम् । गोः गन्तृत्वा-
दिन्द्रोऽत्र गौरुच्यते । आत्मन एवेत्यर्थः । अथवा वा इति रात्रिनाम । उक्तं हि शाकपूर्णिमा
रात्रिरपि वा उच्यते इति । स्वजा चासौ स्वयमेव जायमानत्वात्^४ । स्वधे त्रिर्वी^५ महानिन्द्रो
जानाति रात्रिं नाम स्थियम् अश्वस्य मातरम् । अश्वप्रवृत्तमत्रोपलक्षणार्थम् । अथादेः प्राणिमात्रस्य
सन्ध्याहारपरिणामादिकरेण मातृभूताम्^६ । गोः उपसद्व ॥ २ ॥

वेङ्कट० वाम् तस्तम्भ । उदकञ्च सः वर्षार्थे^७ इदिमिन्देहति, महान् इविवः इन्द्रवत् स्तोतुः^८
भवति नेता गोः उदकस्य रश्मेर्वा । स्वजावाम् उपसत् महान् अनुपश्यति । वा इत्युपोनाम
शाकपूर्णिपठितम् । अश्वस्य निर्मात्री अश्वित्रीम् उपसत् स्थियं रश्मेः मातरम् पर्यकरोत्^९ ॥२॥

मुद्गल० सः इन्द्रः वाम् सुलोक्म् स्तम्मीत् इ स्तम्नाति खलु । तथा गोः पणिभिरपहतस्य गोसमूहस्य
नरः नेता स इन्द्रः अशुः सूर्यात्मना विस्तीर्ण भासमानः सन् द्रविणम् सर्वैः प्राणिभिर-
भिरवृणीयम् धरणम् उदकनामैतत् (तु. निघ १, १२) । सर्वैस्स धारकं वृष्टयुक्तम् वाजाय अजायम्
पुषायत् पुष्याति सिद्धति । प्रवर्षतीत्यर्थः । अपि च महिषः महान् सूर्यरूपीन्द्रः स्वजाम् स्वसकाशत्

१. नास्ति मै. २. नास्ति सूको. ३. 'वन्धनार्थं अ. ४. मेचान् सूको. ५. नास्ति अ.
६. अश्वित्री सूको. ७. पुषायार्थं वि' अ. ८-८. इविवेन्द्रवत् वि' अ. ९. कु. ९. नास्ति वि' लण.
१०. 'वर्षकरोत् वि' अ.

उत्पन्नाम् जाम् रात्रिम् अनु चक्षत अनु पञ्चाद् पश्यति प्रकाशते । स्वयं प्रौढप्रकाशोऽपि स्वगत्या
निष्पादिताया रात्रेरुपसङ्घ पञ्चाद् उदेतीत्यर्थः । अपि चेदमपरम् आश्चर्यं यद्यम् अवस्य मेनाम्
स्त्रोनामेतत् (तु या ३, २१) । तस्त्रियं वद्वाम् गोः मातरम् जन्नीम् परिवैपरीत्ये,
विपरीतमकरोत् । कदाचिद् इन्द्रो लीलया कक्षायां गाम् उत्पादयामास । तद्वत् प्रतिपाद्यते ॥ २ ॥

नक्षद्रवमरुणीः पूर्व्यं राट् तुरो विशामङ्गिरसामनु घ्नन् ।

तक्षद् वज्रं नियुतं तस्तम्भद् घां चतुष्पदे नर्याय द्विपादे ॥ ३ ॥

नक्षत् । हवम् । अरुणीः । पूर्व्यम् । राट् । तुरः । विशाम् । अङ्गिरसाम् । अनु । घ्नन् ।
तक्षत् । वज्रम् । नियुतम् । तस्तम्भत् । घाम् । चतुष्पदे । नर्याय । द्विपादे ॥ ३ ॥

स्कन्द० नक्षत्^१ दक्ष स्तृच नक्ष गती । गच्छतीन्द्रः । इवन् आह्वानं प्रति । कदा । उच्यते । यदा
अरुणीः अरुणवर्णाः । पूर्व्यम् पूर्वं प्रथमम् । राट् आरुषातमेतत् । छान्दसत्वात्
निष्पातानावः । 'रात्रे दीप्यते' । उच्यति उदितमात्रायामित्यर्थः । तुरः त्वरिता तुरिता वा
शश्रुणाम् । कस्य हवम् । उच्यते । विशाम् मनुष्याणाम् अङ्गिरसाश्रुणीणां तदपत्वमृतानां वा
अस्माकम् । 'अनु घ्नन् अनुसब्दोऽयं' 'लक्षणेत्वंभूतास्वानसागवीत्यानु' (पा १, ४, ९०) इत्येवं
वीप्सायां कर्मप्रवचनीयः । 'पुः' (निघ १, ९) इत्यहो नामधेयम् । अहान्यहानीत्यर्थः । किञ्च तक्षत्
तक्षतिः करोतिकर्मा (तु. या ४, १९) । शुब्रोऽपि सोपसर्गां द्रष्टव्यः । संस्करोति वज्रम् ।
कीदृशम् । उच्यते । नियुतम् नितब्दोऽयं प्रकषे, निशुक्लं निरुक्तमिति यथा । प्रकषेण
शत्रुभिः सहात्मनो मिथयितारम् । शत्रुसरीरेषु प्रवेष्टारमित्यर्थः । तस्तम्भत् तुल्यत्वेऽपि
'संहितायाः तक्षदित्यनेन 'लेहन्ते' समुच्चारणादिदमपि' पदकारेण तस्तम्भदिति लेहन्ते
परिगृहीते न लिङन्ते तस्तम्भेति । अत्यर्थं स्तम्नाति^२ तैस्तेरुपायैः घाम् दिवम् । कस्यार्थाय
सर्वमेतत् करोति । 'उच्यते । चतुष्पदे' नर्याय द्विपादे भरेषु भवत्यर्थम् । मनुष्येषु भवं यच्च
चतुष्पात् यच्च द्विपात् तत्र सर्वस्वार्थाय ॥ ३ ॥

वेङ्कट० उपसः राजयन्^३ मुख्यम् स्तोत्रे स्थानोति क्षिप्रः अङ्गिरसाम् विशाम् स्वभूतम् दिवसेषु ।
करोति च वज्रम् नितरां पृथग् भावयितारम् । यथा मनुष्यहिताय गवादिकाय धाम् उपरि
अस्तम्नात् द्विपादे च यथासुखम् स्थानुम् ॥ ३ ॥

मुद्गल० अरुणीः अरुणवर्णा उपसः राट् राजयन् प्रकाशयन् सूर्यात्सा इन्द्रः पूर्व्यम् पूर्वैर्कृषिभिः
प्रयुक्तम् हवम् इदानीम् अस्माभिः क्रियमाणमाह्वानम् नक्षान् नक्षतुं श्रयोतु । कीदृशः । अनु घ्नन्
अनुदिवसम् विशाम् मनुष्याणाम् अङ्गिरसाम् ऋषीणां स्तोत्राणाम् इन्द्रः धनस्य प्रेरयिता ।
अपि च । स इन्द्रः वज्रम् स्वकीयम् आयुधम् नियुतम् नितरां युक्तम् तक्षत् अकरोत् । तथा
घाम् शुलोकम् तस्तम्भत् अस्तम्भयच्च । यथा अघो न पतति तथाऽकरोदित्यर्थः । किमर्थम् । नर्याय
मृत्यो हिताय चतुष्पदे गवाश्वाद्ये द्विपादे मनुष्याय च । एतदुभयार्थमित्यर्थः ॥ ३ ॥

१. भाष्ये मूको. २. नास्ति कु. ३-३. नास्ति अ. ४-४. संहितायात्तेन क. ५. समुच्चरं कु.
६. स्थानोति अ. ७. राया मरु ल विः; रात्रि वि अ. ८. नास्ति वि अ.

अस्य मदे स्वयं दा ऋतायापीवृतमुसियाणामनीकम् ।

यद्दं प्रसमी त्रिककुम्भिनवर्तदप द्रुहो मानुपस्य दुरो वः ॥ ४ ॥

अस्य । मदे । स्वयम् । दाः । ऋताय । अपिऽवृतम् । उस्त्रियाणाम् । अनीकम् ।

यत् । इ । प्रऽसमी । त्रिऽकुम्भ । निऽवर्तत् । अपि । द्रुहः । मानुपस्य । दुरः । वरिति वः ॥ ४ ॥

स्कन्द० अस्येत्यर्थं मदसम्बन्धात् सोमस्य प्रतिनिर्देशः । अस्य सोमस्य मदे 'वस्य च भावेन'^१ (पा २, ३, ३०) इत्येवमित्यर्थं ससमी । तच्छ्रुतेषु लक्षणभूतक्रियाध्याहारः । मदे प्राप्ते । एतेन सोमेन मत्तस्सन्नित्यर्थः । स्वयम् सृष्ट्वाद्यदोपतापयोः । शब्दकारि । दाः स्वल्पेनात्र मध्यमः यष्टे ददातीन्द्रः । ऋताय यज्ञार्थम् । अपीवृतम् घटितम् । स्वर्गोष्ठे द्वारं निरूप्य स्थापितमित्यर्थः^२ । उस्त्रियाणाम् गवाम् अनीकम् समूहम् । कदा । यत् यदा । ह-शब्दस्तु पदपूरणः । प्रसमी प्रसृज्यते यस्मिन् 'स प्रसमी' दानकालः, तस्मिन् । त्रिकुम्भं त्रीणि अभिजनं शीर्षं यज्ञश्च ककुम्भः सद्यमानि समुच्छ्रितानि यस्य स त्रिकुम्भः । निवर्तत यद्यत्र प्रति निवर्तते । दानार्थं यष्टुरभिमुखो भवतीत्यर्थः । किञ्च द्रुहः द्रोणुर्मेषस्य^३ । कस्य द्रोणुः । उच्यते । मानुपस्य मनुष्यजातस्य सर्वस्य । जेषो ह्युदकं निरूप्यन् सर्वं मनुष्यजातं द्रोणिच । तस्य दुरः द्वाराणि उद्कनिर्गमनद्वाराणि अप वः अपावृणोति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अस्य साक्षात्पस्य मदे स्वरणकृशले^४ शब्दायन्ते हि गावः वत्सदशने स्वयम्^५ दाः परिवृत्तम्^६ गवाम् अनीकम् । यदि हि मानुपस्य उद्योगे^७ युद्धप्रारम्भे त्रिषु अभिजनविधाशीर्षेषु त्रिषु वा लोकेषु उच्छ्रितः^८ इन्द्रो निवर्तते ततोस्मै द्रोणणि द्वाराणि अपवृणोति^९ ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! अस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे सति ऋताय यज्ञार्थम् स्वयम् स्तुरयम् अपीवृतम् पणिभिर्गुहासु निमूढम् उस्त्रियाणाम् गवाम् अनीकम् सङ्घम् दाः अस्त्रिरोन्वो दत्तवानसि । उच्यतेऽर्थः परोक्षकृतः । यत् ह यदा खलु प्रसमी युद्धे त्रिकुम्भं त्रिषु लोकेषु उच्छ्रित इन्द्रः निवर्तत नितरां वर्तते । तदानीं स इन्द्रः द्रुहः द्रोणुः मानुपस्य मनोः सम्बन्धिनोऽस्तुरस्य पणेः सम्बन्धीनि दुरः द्वाराणि गवामनिर्गमनाय पिहितानि अप वः अपवृणोति उद्घाटयति ॥ ४ ॥

तुभ्यं पयो यत् पितरावनीतां राधः सुरेतस्तुरणै भुरण्यु ।

शुचि यत् ते रेक्य आर्यजन्त सर्वर्हुद्यायाः पर्य उस्त्रियायाः ॥ ५ ॥

तुभ्यम् । पर्यः । यत् । पितरौ । अनीतान् । राधः । सुरेतः । तुरणै । भुरण्यु इति ।

शुचि । यत् । ते । रेकर्णः । आ । अर्यजन्त । सर्वःऽद्वुर्द्यायाः । पर्यः । उस्त्रियायाः ॥ ५ ॥

१-१. नास्ति ज. २. 'वपित' कु. ३. दोष्युः ज. ४. 'स्वरण' ल वि^१; 'स्वरण' ल शोचः. ५-५. दाहपरिवृतम् वि^२ अ^३. ६. उद्योगे कु. ७. दिवतः वि^४ अ^५. ८. अपवृणोति वि^६ अ^७.

स्कन्द० तुभ्यम् इति तादर्थ्ये चतुर्थी । पञ्चम्युक्तेस्तच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः । तद्यार्थाय तत् पयः उदकम् ।
 त्वं वर्षसोत्प्रेषणार्थं तदुदकमित्यर्थः । यत् कतमत् । उच्यते । यत् पितरी सर्वस्य पितृभूते धावा-
 पृथिव्यौ अनीताम् आदित्ये^१ प्रति नीतवत्यौ । यच्च धावापृथिवीभ्यामाहृत्य रश्मवो नीतवन्तः
 तद्वेतुत्वप्रतिपत्त्या धावापृथिव्यावेव नीतवत्याविरुच्यते । राधः धनभूते सर्वस्य । सुरेतः शोभन-
 मुदकम् । पय इत्यनेन चोदकत्वमुक्तम्^२ । सुरेत इत्यनेन तु तस्य शोभनत्वमुच्यत इति नास्ति
 पीनरुक्त्यम् । किरूपाय तुभ्यम्^३ । उच्यते । तुरगे स्वरगाय नुवित्रे वा शयूणाम् । किरूपा
 धावापृथिव्यौ । तुरग्यु वित्रे^४ । न च केवलमुदकम् । किं तर्हि । शुचि शुद्धम् मत् ते^५ रेवणः^६
 धनभूतम् । आ अयजन्त आभिमुख्येन दत्तवन्तः । कृतवन्त इत्यर्थः । के । सामध्यात्
 प्रजापतिमृतयः सर्वे देवाः । सर्वदुवायाः सर्वः^७ अमृतमुच्यते । अमृतमयं दोग्ध्रयाः पयः
 क्षीरम् दक्षिणायाः गोः । तदपि तुभ्यं तव पानार्थमित्यर्थः । अथर्ववेदमन्यथा अस्या ऋचोऽर्थयोजना ।
 'तुभ्यं पय इत्यत्र' द्बुच्यते । पितरावपि स्नेहामपत्यानां पितृत्वाद् पालयितृत्वाद्वा दंपती यजमानौ ।
 अनीतामित्यपि लडर्थे लङ् । द्यौर्पूर्णमासयोर्देहि यजमानौ वेदिं^८ प्रति नयतः तवार्थाय । यच्च
 धने पुरोडाशाक्यम् । सुरेतः शोभने प्रणीतालक्षणं संस्कारकमुदकं यस्य तद् सुरेतः । यच्च
 ते तुभ्यमायजन्त मर्यादया ददति ऋत्विजः पयः 'उत्तिवायाः स्वभूतं' तदपि तवैवार्थाय ।
 शिष्टपदयोजना सदसी ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्वदर्थम् 'आत्मीयं सारं' यदा धावापृथिवी नयतः 'शोभनवर्षादितेतस्कं' धने क्षिप्रकारिणे
 तुभ्यम् भरणशीले । यदा च तद् गोषु पयोरूपेण परिणते यजमाना 'अमृतदुवायाः उत्तिवायाः'^९
 गोः पथोलक्षणम् शुचि धने तदा आ अयजन्तः^{१०} प्रायच्छन् अस्य साक्षात्पयस्य मद इति^{११} ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! तुरगे क्षिप्रकारिणे तुभ्यम् भुरग्यु कृत्यं जगत् पोषयन्त्यौ पितरी उत्पादयन्त्यौ
 धावापृथिव्यौ यत् यदा पयः साक्षात्पयस्य हविः अनीताम् गोष्वनयताम् । न्यधिपाता-
 मित्यर्थः । हविषः कारणत्वाद् जगदुत्पद्यते । यत् यदा धावापृथिवीभ्यां गोष्वानीतम् शुचि
 शुद्धम् सर्वदुवायाः क्षीरस्य दोग्ध्र्या उत्तिवायाः गोः पयः । कोदशं पयः । राधः गोधनम्
 सुरेतः मुष्टु रेवसा उदकेन गोरुधत्ति उत्पन्नम् रेवणः धनवदतिप्रियम् । एवंविधं हविः ते
 तुभ्यम् आ अयजन्त आभिमुख्येन यजमानाः प्रायच्छन् । तदानीं 'बुद्धो मानुषस्य दुरो द्वाराणि'^{१२}
 अपवृणोतीति पूर्वया सम्बन्धः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके ऋषिभाष्ये चतुर्विंशो वर्गः ॥

अथ प्र जज्ञे तरणिर्ममत्तु प्र रीच्यस्या उपसो न सूरः ।
 इन्दुर्येभिराष्ट्रु स्वदुहव्यैः सुवेण सिञ्चञ्जराभि धाम ॥ ६ ॥

अर्थ । प्र । जज्ञे । तरणिः । ममत्तु । प्र । रोचि । अस्याः । उपसः । न । सूरः ।
 इन्दुः । येभिः । आष्ट्रु । स्वदुहव्यैः । सुवेण । सिञ्चन् । जराभि । अभि । धाम ॥ ६ ॥

१. वर्षतीं मूको २. तित्वे कु. ३. '१२' अ. ४. मयम् अ. ५. नास्ति अ. ६. 'न अ.
 ७-७. नास्ति अ. ८-८. आत्मीयस्य वि' अ. ९-९. 'वर्षादि' कु; 'वर्षादिशोचतम् वि' अ.
 १०-१० 'त दुवापृथिव्याय वि' अ ११-११ नास्ति वि' अ. 'नायजन्त वि'; आयजन्तं रूपे १२. नास्ति
 कु. १३-१३ इतो मानुषस्य अ' मूको.

स्कन्द० अथ-अन्वोऽत्र पदपुरणः । एकवाक्यताप्रसिद्धयर्थं वक्तव्यं द्वावप्याहार्यौ । यो वृषवधादिषु
 'प्र जज्ञे तरणिः वशसा' शौर्येण च परिवृद्धोऽभूत् । यत्र प्रकर्षेण समाद्यत् । संपत्ता तच्छब्द-
 मध्याहृत्य स्वार्थं एवार्थं सोम्यो लोट् प्रत्ययः । ममत्तु स्युत्पत्तिविति । यत्र प्र रोचि प्रकर्षेण
 दीपयति । 'अस्याः उपसः न सूरः' नशब्दोऽत्र पुरस्तादुपचारोऽप्युपमाख्यानीयः । वषाषमस्याः
 उपसः सम्बन्धी सूर्यः, वृहत् । सूर्यस्योपसः पुत्रत्वेन सम्बन्धः 'दशहस्ता दशती' (अ १,
 ११३, ३) इत्यत्रोक्तः । न च 'केवल एवविध एत' । किं तर्हि । इन्दुः सोमः । वेभिः वैः आष्ट
 व्याधिकर्मायम् (अ. निघ २, १८) । देवैः सह प्राप्तः । स्वेदुहन्वैः स्वेन्दुहन्वैः । नकारलोपद्वन्द्वसः ।
 स्वा इन्दुहन्वा येषां ते स्वेन्दुहन्वाः । स्वैः सोमैः देवातां यदारः । के पुनस्ते । इन्द्रस्य
 यस्यानोऽङ्गिरसः । तैः स्वेन्दुहन्वैः । सुवेण सुवसदत्सेन प्रहचमसादिना पात्रेण । सिञ्चन्
 ध्यत्ययेनाथं कर्मणि शतृप्रत्ययः । सिच्यमानः । अग्निं धाम स्थानं तेजो वा आहवनीयाकर्म
 प्रति । आहवनीये ह्यमानः इत्यर्थः । न च केवलः इन्दुः । किं तर्हि । जरणां स्तुतिश्च ।
 यो वैदेवंस्तद् 'सोमं पिबति' स्तूयते चेत्पर्यः । यच्छब्दश्रुतेः साकाङ्क्षत्वाच्च तैः स्वसखैरङ्गिरोभिः
 सह स्युत्पत्तिविति वाच्यशेषः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अथ प्रादुरभूत् सः तरणिः । अस्मान् ममत्तु । सः अस्याः उपसः सूर्यः इव तेजसां
 प्रकर्षेण दीपयते सोमः । वैः पीतः स्वभूतसमिदुहन्वैः सखिभिः यजमानैः प्रहचमसादिना सुवेण
 साधनेन स्तुत्या सह आहवनीयाकर्म स्थाने सिच्यमानः तान् ममत्पिति ॥ ६ ॥

मुहूर्त्त० अथ इदानीम् अयम् इन्द्रः स्तुतिभिः प्रीयमाणः सन् प्र जज्ञे प्रकर्षेण प्रादुर्भूत् । सः
 तरणिः शत्रुभ्यस्तारकोऽस्मान् ममत्तु मादधत् । स च प्र रोचि प्रकृष्टे रोचते । इष्टान्तः ।
 अस्याः अस्मानिर्दृश्यमानायाः उपसः समीपे वर्तमानः सूरः न सूर्य इव जरणा जरणीयः
 स्वोत्थयः इन्दुः सोमः धाम आहवनीयलक्षणं स्थानमभिलक्ष्य सुवेण सिञ्चन् सिच्यमानः
 सन् स्वेदुहन्वैः स्वभूतसमिदुहन्वैः वेभिः वैरस्माभिः आष्ट भाक्षितः आसीत् । तान् अस्मान्
 मादधत्तिपर्यः ॥ ६ ॥

स्विध्मा यद् वनधिर्तिरपुस्यात् सूरों अध्वरे परि रोधना गोः ।

यद्धं प्रभासि कृत्व्यां अनु दूननर्विशे पृश्निषे तुराय ॥ ७ ॥

मुहूर्त्त० । यत् । वनधिर्तिः । अपुस्यात् । सूरः । अध्वरे । परि । रोधना । गोः ।

यत् । ह । प्रभासि । कृत्व्यान् । अनु । दूनन् । अनर्विशे । पृश्निषे । तुराय ॥ ७ ॥

स्कन्द० 'स्विध्मा वर्त' यदा सुष्ठु इडा दीप्ता । मुनिभित्तेत्यर्थः । वनधिर्तिः वनशब्दोऽत्र 'नहि मे अस्यन्व्या'
 (अ ८, १०२, ११) इति द्रव्णानाद् वीक्षणवचनः । धितिशब्दः स्वधितियर्थायः । वीक्षणस्वधितिः ।

- १-२. नास्ति अ. २. त्पत्तिः कु. ३. 'तन् सूर्यो. ४-४. 'लमेवविधनेन सूको. ५. प्रागन् सूको.
 ६. 'मान् अ. ७. 'परम् अ. ८. 'स्वै' अ. ९. 'नामा' अ' कु. १०. सः असा वि' अ' कु.
 ११. 'तेजसां वि' अ'. १२. 'स्वभूतः समिद' अ' कु. 'द्वैः वि' अ'. १३. 'दिनां वि' अ'. १४. नास्ति
 वि' अ'. १५. 'ने तान् वि' अ'. १६. ममत्तु कु. १७. 'विभैः सूको. १८-१८. नास्ति सूको.

अपस्यात् अपः कर्म विशसनात्पद्, तत् कर्तुमिच्छति । पशुं विशसतीत्यर्थः । सूरः पशुपतेः प्रथमा । सूर्यस्य सम्बन्धिनि अक्षरे यज्ञे । उदिते ह्यादित्ये यज्ञः कियत् इत्ययं सूर्यस्य यज्ञेन सम्बन्धः । परि रोचना सर्वतो निरोधे । मारविश्रित्यर्थः । गोः गौमृदणमत्रोपलक्षणार्थम् । गवादेः पशोः । यत् इ इतिशब्दार्थः । यदा च प्रभासि भा दीप्तावन्यत्रेह तु गत्वर्थः । यज्ञं प्रति गच्छसि । 'कुर्वी' (निघ २, १) इति कर्मनाम । कृत्वान् यागकर्मादाद् प्रति । शूनं दिवसान् । चागदिवसानित्यर्थः । कस्यार्थाय । उच्यते । अनदिशे पक्षिणे तुराय न गतो । अगता विगो वस्व सोऽनदिद् । कोऽसौ । यस्य मित्रादयो वा मनुष्या मन्दृत्वाजरकं 'न गताः' परिचारका वा सर्वे । पशुत्वं इच्छति स पशिवद् । देवान् परिचरितुं यस्वरते स सूरः । सर्वत्र च तादर्थ्ये चतुर्थी । अगतमनुष्यस्य पशुकामस्य त्वरमाणस्य च यजमानस्वार्थाय । यज्ञमस्वाधिनेन समापयितुमित्यर्थः । यदेति श्रुतेस्तेत्यव्याहृत्य पर्यचैकवाक्यता ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यथा पशुविशसनाय तीक्ष्णा स्वधितिम् अपश्यत् 'यज्ञे न पशुं' 'ब्रह्मति एवम् अनुदिते त्वयि न' प्रवर्तते' इति समुदायार्थः । सुपशुं दीप्ता यदि तीक्ष्णधारा स्वधितिः पशुविशसनार्थं कर्म कर्तुम् इच्छति । अथ यज्ञः अपश्यत् यज्ञे गोः परि रोचनायै भवति यदि कर्मयोग्येषु दिवसेषु त्वं प्रभासि अनसा यः कार्येषु विशति यो वा पशुम् इच्छति क्षिप्रकारो तयोः कार्यकरणाय भासि चेद् यज्ञे पशुं ब्रह्मति इति' ॥ ७ ॥

मुद्रल० यत् यदि त्विन्मा सुवींसात्वा वनधितिः वने छेत्तव्ये वृक्षसमूहे निजातव्या शस्त्री अपस्यात् अपः विशसनात्मकं स्वकीयं कर्म कर्तुम् इच्छेत्, तदानीम् सूरः प्रेत्कोऽपश्यत् अक्षर यज्ञे गोः पशोः रोचना रोचनाय यूपे निचोचनाय परि भवति समर्थो भवति । उचारोऽर्थः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र ! सूर्यात्मना वर्तमानस्त्वम् कृत्वान् 'कुर्वी' (निघ २, १) इति कर्मनाम । कर्मसु साभूत् शूनं दिवसान् अनुलक्ष्य यत् हे यदा खलु प्रभासि प्रकर्षेण दीप्यसे । तदानीम् अनदिशे अनसा शकटेन इन्धनाद्याहरणाय अरण्ये प्रविशते तथा गन्तव्यं स्थलं प्रति गन्तुमशक्याय उरुपाय परिधिं पशुत्वं प्रेरयते तुराय त्वरमाणाय गोपालाय च सिष्येद्भिमतमिति वाक्यशेषः ॥ ७ ॥

अथा महो दिव आदो हरी इह धुम्नासाहमभि योधान उत्सम् ।

हरिं यत् ते मन्दिर्न दुक्षन् वृधे गोरभसुमद्रिभिर्वाताप्यम् ॥ ८ ॥

अथा । महः । दिवः । आदः । हरी इति । इह । धुम्नासाहम् । अभि । योधानः । उत्सम् ।

हरिम् । यत् । ते । मन्दिर्नम् । दुक्षन् । वृधे । गोरभसम् । अद्रिभिः । वाताप्यम् ॥ ८ ॥

स्कन्द० अथा व्यासा । महः महतः दिवः शुभोक्तव्य । आदः अभक्षयः । हरी इत्येतत् अभि योधान इत्येतेन सम्बन्धयितव्यः । भक्षयः किम् । उच्यते । इह अनसासे । धुम्नासाहम् सुक्ष्मशं मांसमण्डादि, तद्यत् स्वादुत्वेनाभिमत्तम्, यः तत्सर्वैरेवाभिभवति स धुम्नासाहः, तम् ।

१. 'प्रथममुपल' अ. २. 'वित् कु. ३-३. भागतः अ. ४. 'रय व अ. ५. 'वरण व सूको. ६-६. वज्रपशु वि' अ. ७. नास्ति कु. ७-७. नास्ति वि' अ. ८. मन्दिर्न वि' अ. ९. 'धनाय कु. १०. नास्ति कु. ११. तमन्वि' कु.

हरी अग्नि बोधानः हरी इति लृतीवार्थे प्रथमा । हरिभ्यामभिपोधन्^१ 'उताम् मेघम्' ।
नर्पशित्पर्यः । कृतमं सोमम् । उच्यते । हरिम् हरितवर्णम् यत् यम् ते तवाभ्यां । मन्दिरम्
स्तुतिमन्त्रं सोऽप्यितारं वा । पुष्टम् दुग्धयन्तः कृत्विजः । अरितवन्त इत्यर्थः । 'वृधे वर्धनाय
इन्द्रस्य' तवात्मनो वा । गोरभसम् गावः स्तुतयः आपो वा । 'रससः' (निघ ३, ३) इति महद्वाम ।
तस्मात् 'तात् करोति' (पावा ३, १, २६) इति णिच् । ष्यन्ताद् । गावो रजसविभ्यो^२
यस्य स गोरभसः । गोभिरजिर्वा 'महान् कृत' इत्यर्थः । ते गोरभसम् । केन पुष्टम् ।
उच्यते । अग्निभिः अभिषवप्रावभिः । वाताप्यम् उदकरूपम् । अथवा वातः प्राणः, तस्या-
प्यापितारम् । प्राणकरमित्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कटं अन्नवर्धनम् उदकम् अरिद्वयं मेघं योधमानः महतः दीप्तस्य सोमस्य पाता
स त्वम् अथो^३ यजमाने पावपसि, यदा तव वर्धनाय^४ हरितवर्णं मदकरं प्राखेगम् अभिषवप्रावभिः
दुहन्ति पातव्यं सोमम् । 'वाताप्यम्' (निघ ४, ३) इति उदकनामेति^५ ॥ ८ ॥

मुद्गलं हे इन्द्र! महः महतः दिवः मदकरस्य सोमस्य कृष्टा पातारी हरी स्वकीयावश्यै इह
अस्मिन् कर्मणि आदः पीतशेषं सोमं पायय । तथा शुक्रासाहम् शुक्रस्वाकादीयसाभिभवि
तारम् उत्तम् उत्सावपितारं शत्रुम् बोधानः बोधनशीलस्त्वम् अग्नि भव । यत् यदा ते तव
वृधे वर्तमानाय हरिम् मनोहरम् मन्दिरम् मदकरम् गोरभसम् अत्र गौशब्दः पयसि
वर्तते । पयोबले तद्दहेगवन्तस्य^६ । वीर्यवन्तमित्यर्थः । वाताप्यम् वातेन प्राप्तव्यम् । वाततुल्येन
शीघ्रकारिणा त्वया यातव्यमित्यर्थः । एवंविधं सोमम् अग्निभिः प्रावभिः पुष्टम् दुहन्ति
कृत्विजोऽभियुषन्ति । तदानीम् अष्टेति पूर्वत्र सम्बन्धः ॥ ८ ॥

त्वमायसं प्रति वर्तयो गोर्दिवो अदमानमुपनीतमृभ्वा ।

कुत्साय यत्रं पुरुहूत वृन्वच्छुष्णमनन्तैः परिव्यासि वृधैः ॥ ९ ॥

त्वम् । आयसम् । प्रति । वर्तयः । गोः । दिवः । अदमानम् । उपनीतम् । ऋभ्वा ।

कुत्साय । यत्रं । पुरुहूत । वृन्वन् । शुष्णम् । अनन्तैः । परिव्यासि । वृधैः ॥ ९ ॥

स्कन्द० त्वम् आयसम् लोहमये वज्रम् । प्रति वर्तयः गमितवानसि । यत्रे प्रोतवानसीत्यर्थः^१ । कर्म^२ ।
उच्यते । गोः सर्वगताया अपि दिवः । अदमानम् व्यासार्ं शुष्णं नामासुरम् उपनीतम् प्रापितम् ।
किम् । सामर्थ्यायुद्धम् । ऋभ्वा 'ऋभुः' (निघ ३, १५) इति मेधाविनाम । मेधाविना ।
केन । सामर्थ्यायवैव । कस्मिन् काले । उच्यते । कुत्साय कुरसस्य कर्पेरथाय । यत्र^३ यस्मिन्
काले । हे पुरुहूत ! बहुभिराहूत ! वृन्वन् याचमानः । यम् कुत्सस्थाभिप्रेते तत् प्रार्थयमान
इत्यर्थः । शुष्णम् नाम असुरम् । अनन्तैः अत्यन्तबहुभिः । परिव्यासि 'विद्यातः' (निघ २, १५) इति
वधकर्मसु पादात् 'यवा यजिवः परिव्यास्यहः' (क ६, ३७, ४) इति च दर्शनात् यातिरत्र वधार्थः
इत्यवनासि । वृधैः महारैः ॥ ९ ॥

१. अरिं सूको. २-२. नास्ति अ. ३. रभविं सूको. ४-४. महत् अ; महाकृत कु. ५. अस्ति कु.
६. 'यत्रि' अ. ७. 'नाम कु. ८. तदेगं मै. ९. 'भावित्यर्थः अ. १०. नास्ति अ.

वेङ्कट० त्वम् अयसा निर्मितं प्रेरितवान् कसि गन्तुः^१ शुष्णस्य वधार्थं स्वर्गात् शिलासदृशं मूमिष्ठानं^२ सुभ्यं त्वष्टा प्रहितेन सुधन्वनः पुत्रेण त्वष्टुः शिष्येण^३ ऋन्वा उपनीतम् । यदा कुन्सप्रीत्यर्थं युद्धं अत्र तच्छत्रुं शुष्णामुरम् अपरिमितैः प्रहारैः परिहृत्सि ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! त्वम् गोः गन्तुः शुष्णस्यामुरस्य वधार्थम् आयत्सु अयोमयं वज्रम् प्रति वतयः आभिसुख्येन षमृजः । कोदशं वज्रम् । दिवः सुलोकात् ऋन्वा वीसेन त्वष्टा उपनीतम् आनीतम् अदमानम् शीघ्रं सत्रोन्मोषकम् । यत्र यदा हे पुत्रहृत! पुरुभिर्वेदुभिः स्तोत्रभिराहूतन्द्र! कृत्सान् पृतसंज्ञाय ऋषये शुष्णम् शोषकममुरम् अतन्तैः निरवचिकैः वधैः इननसाधनैरासुधैः बन्वन् हिसन् परिवासि परितो गच्छसि । तदानीं तद्वधार्थं वज्रं प्रत्यावतयः इत्यर्थः ॥ ९ ॥

पुरा यत् सूरस्तमसो अपीतिस्तमद्विवः फलिंगं हेतिमस्य ।

शुष्णस्य चित् परिहितं यदोजो दिवस्पति सुप्रथितं तदारदः ॥ १० ॥

पुरा । यत् । सूरः । तमसः । अपीतिऽहेतेः । तम् । अद्विऽवः । फलिऽङ्गम् । हेतिम् । अस्य ।

शुष्णस्य । चित् । परिऽहितम् । यत् । ओजः । दिवः । परि । सुऽप्रथितम् । तत् । आ । अदऽरित्यदः ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते—'वृत्रः किल सूर्यनिरोधनसमर्थं महत्तमस्तान । तं हस्वेन्द्रः तमसोऽपनोदनार्थं सूर्यं दिव्यारोहयाञ्चकार' इति । तदेतत् सन्धेनोकम् 'वृत्रं यदीन्द्र शवसावधीः' (अ. १, ५१, ४) इति । 'तत्र तमस्तन्वतो' 'वृत्रस्य फलिंगोऽपि' सहायो बभूव । तमपीन्द्रो जवान' इति । तदेतदिहोच्यते । मत् इत्येतस्य तम् इत्येतेन सामानाधिकरण्याद् अत्ययेन नपुंसकता । यच्छब्दश्रुतेश्च उक्तैतिहासार्थसंयुक्तत्वादाव्याहारः^१ । यत्तमस्तन्वतो वृत्रस्य सहायो बभूव तं पुरा प्राक् । सूरः षष्ठ्यर्थे प्रथमा । सूर्यस्य सम्बन्धिनः । सूर्यनिरोधनसमर्थस्त्वर्थः । तमसः अपीतिः अपीत्येषोऽपेत्यस्य स्वाने । अपगतेः । यावत् तत्कृतं सूर्यनिरोधनसमर्थं तमो नापगच्छति तावदित्यर्थः । हे अद्विवः! वज्रोऽत्राद्विकारत्वादाव्रणाद्वा^२ अद्विरुच्यते, तद्वन्^३ । फलिंगम् 'नामासुरं प्रति । हेतिम् वज्रम् । अयं श्रुते काले लोडयं द्रष्टव्यः । क्षिप्तवानसि । वज्रेण फलिंगं' इत्ययानसोत्यर्थः । शुष्णस्य चित् चित्छब्दोऽत्र चार्थे । शुष्णानाम्ब्रामुरस्य परिहितम् सर्वतो निहितं यत् ओजः सेनालक्षणं बलम् । दिवः परि सुलोकात्सोपरि सुप्रथितम् युद्धयोस्येन सूचीमुखादिना व्यूहेन व्यवस्थापितम् । तत् आ अदः आदारितवान् । हतवानित्यर्थः । अथवैवमन्ययात्वाच्चोऽर्थयोजना । 'फलिंगः' (निघ. १, १०) इति भेषनाम । य उर्कं निरुष्य स्थितः तं मेघं प्रति पुरा तच्छ्रुतस्य सूर्यनिरोधनसमर्थस्य तमसोऽपगतैः वज्रे क्षिप । शुष्णस्य च शोषयितुरादित्यस्य स्वमूर्ते रश्मिभिराहृत्य^४ सर्वतो निहितं यदोजः 'ओजः' (निघ. १, १२) इत्युदकनाम । उदकं सुप्रथितम् । तन्वादारयः ॥ १० ॥

वेङ्कट० पुरा यदा अयं सूर्यः तमसः सहस्रमात^१ सुकः अभूत्, "तदानीं तम् अस्य^२ सूर्यस्य^३

१-१. गन्तुं वि' अ'. २. मूमिस्थाय वि' अ' कु लपे. ३-३. त्वष्टुशिष्येण वि' अ'. ४. तमस्यवतो मूको. ५-५. नास्ति अ. ६. 'शुक्लवदा' मूको. ७. 'द्विवाचक्रवाद्यो' कु. ८. तद्वत् अ. ९. नास्ति अ. १०. 'शङ्खत्स्य मूको. ११. सेनानात् वि' अ' कु लपे. १२-१२. तदानींतनस्य कु; तदानीं तस्य वि' अ'. १३. सरस्य वि' ल.

अदिवः ।^१ मेघम् आहन्तारम् आ अदः इति सम्बन्धः । तदेवोच्यते, शुष्णानुरस्य^२ सूर्यनिरोधार्थं^३
'परिहितम् मेघरूपं' इति श्लोकः तत् आदिरस्यतः सुप्रथितम् आदिरितवानिति^४ ॥ १० ॥

मुद्गल० पुरा वत् वदा ध्रुः सूर्यः तमसः तमोरूपस्य शुष्णस्यानुरस्य अपीतिः सङ्ग्रामात्
मुक्तोऽभवदिति शेषः । तदानीं हे अदिवः ! वज्रवज्रिण्ड ! तम् फलितम् मेघनामैतत् (तु. निघ
२, १०) । मेघरूपेण आवृण्वन्तम् हेतिम् इन्तारं शुष्णम् असुरम् अत्य निरसितवानसि ।
तथा शुष्णस्य चित् शोषशिवुरसुरस्य च वत् श्लोकः आच्छादकं श्लक्त् दिवः परि द्योतमानस्य
सूर्यस्योपरि परिहितम् आच्छादितम् सुप्रथितम् सुप्रदु सूर्यं सक्तम् तत् श्लोकः तस्मात् सूर्योद्
आ अदः आहणाः । विशिष्टं कृतवानसीत्यर्थः ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चविंशो वगैः ॥

अनुं त्वा मही पाजसी अचक्रे द्यावाक्षामां मदतामिन्द्र कर्मन् ।
त्वं वृत्रमाशयानं सिरासु महो वज्रेण सिध्वपो वराहुम् ॥ ११ ॥

अनुं । त्वा । मही इति । पाजसी इति । अचक्रे इति । द्यावाक्षामां । मदताम् । इन्द्र । कर्मन् ।
त्वम् । वृत्रम् । आशयानम् । सिरासु । महः । वज्रेण । सिध्वपुः । वराहुम् ॥ ११ ॥

स्कन्द० 'अन्विति मदतामित्येतेन सम्बन्धते । त्वा त्वाम् मही महती पाजसी बलवती'^१
अचक्रे क्रमेरिदं रूपम् । अचक्रमणे स्थिरे । द्यावाक्षामा क्षामा पृथिवीनाम् (तु. निघ
२, १) इति । अनु मदताम् द्यावापृथिव्यौ मदिमोदितायैः । अनुमोदितवत्यौ । हे इन्द्र । कर्मन्
कर्मणि वृत्रवधाद्ये । वृत्रं तं स्वामनुज्ञातवत्वावित्यर्थः । अनुज्ञातश्च सः त्वम् वृत्रम् आशयानम्
शेतितन्न स्वानार्थः, आमाशयो जहाशय इति यथा । तिष्ठन्तम् सिरासु 'सिराः' (निघ २, १३)
इति नदीनाम् । शान्दसं इत्यत्वम् । नदीषु । नदीभिश्च तदीया भाषो लक्ष्यन्ते । अन्तरिक्षे
या नद्यः तदेषु गूढितमित्यर्थः । तद्विरण्वस्तुपेनोक्तम् 'अतिष्ठन्तीनाम्' (ऋ १, १२, १०)
इति । महः महोत्त्वम् । महता वज्रेण सिध्वपुः आप्यन्तिकेन मरणलक्षणेन स्वापेन स्वापित-
वान् । मारितवानित्यर्थः । वराहुम् वराहाकारम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० इन्द्र । त्वाम् वृत्रवधे उद्युक्तम् महती^१ बलवती^२ अचक्रमणवर्जिते^३ द्यावापृथिवी^४
अन्वमदताम् । अथ त्वम् वृत्रम्^५ आभिसुख्येत शयानम्, उदकस्य निर्गमनद्वारेषु^६ महता वज्रेण^७
निध्वापितवान्^८ असि वराहुम्^९ ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! मही मही पाजसी बलवती अचक्रे अचक्रमणे सर्वत्र स्थाप्य वर्तमाने द्यावाक्षामा
द्यावापृथिव्यौ कर्मन् वृत्रवधादिलक्षणे कर्मणि प्रवृत्तम् त्वा त्वाम् अनु मदताम् इष्टसकुश्वाम् ।

१. दिवो विं अ^१. २. नास्ति अ^२. ३. 'निरोधनायं विं अ^३. ४-५. नास्ति अ^४. ५. 'वान् कु.
६-८. पाठ्येत्यर्थः अनु अ; नास्ति कु. ७. 'दिरण्वस्तुपे अ. ८. मत्वं अ. ९. त्वा विं अ^९ लपं.
१०. महति कु. ११. नास्ति विं लपं. १२. च क्रमणं विं अं ल लपं. १३. द्यावा भूमी अं कु; 'वी
भूमी विं अं. १४. वृत्रवधम् कु. १५-१५. महावज्रेण विं अं. १६. निःस्वापितवान् कु.
१७. वराहाम् विं अं कु; वराहाम् विं अं.

तदनन्तरम् त्वम् आशयानम् आ समन्तात् ध्याप्य वर्तमानम् नराहुम् वराहारम् इजम्
असुरम् गिरायु सरणमीलास्वभु मद्ः महता वज्रेण सिन्धवः अस्वापयः । वज्रेण हत्वा
पातितवानित्यर्थः ॥ ११ ॥

त्वमिन्द्र नभो यौ अवो नृन् तिष्ठा वातस्य सुयुजो वहिष्ठान् ।

यं ते काव्य उशना मन्दिनं दाद् वृत्रहणं पार्यं ततश्च वज्रम् ॥ १२ ॥

त्वम् । इन्द्र । नभः । यान् । अवः । नृन् । तिष्ठ । वातस्य । सुयुजः । वहिष्ठान् ।

यम् । ते । काव्यः । उशना । मन्दिनम् । दात् । वृत्रहणम् । पार्यम् । ततश्च । वज्रम् ॥ १२ ॥

स्कन्द० 'त्वम् हे इन्द्र' । नभः नृभ्यो हितः नृषु वा साहुः । यान् अवः पातितवानसि नृन्
मनुष्यान्नाम् । यच्छब्दश्रुतेर्योग्यविभक्त्यर्थयुतलच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः । तदर्थम् तिष्ठ भ्रातिष्ठ ।
आरोहेत्यर्थः । वातस्य षष्ठीश्रुतेरत्र सकाशादिति वाक्यशेषः, वहिष्ठान् इत्येतेन च सम्बन्धः ।
वातस्य सकाशाद्दोषतमात् । सुयुजः सुखं ये युज्यन्ते, ते सुयुजः, तान् आस्थाप च । यम् ते
काव्यः इत्यादि । अत्रेतिहासमाचक्षते— 'त्वष्टा इन्द्रार्थे वज्रे चकार' इति । तद्विरण्यस्तूपेनोक्तम्
'त्वष्टऽस्मै वज्रम्' (अ. १. ३२, २) इति । 'तं कृतमानीयेन्द्राय उशना ददौ' इति । 'तदेत-
दिहोक्तते । उशना दान् उशना त्वष्टा कृतं सन्तमानीय दत्तवान् । मन्दिनम् मन्दिनारम् । वृत्रहणम्
वृत्रस्य' इत्यन्तरम् । पार्यम् पृथालनपूरणयोः । पालयितारं स्तोत्रणाम् । यच्छब्दश्रुतेलच्छब्दोऽप्याहार्यः ।
यम् ततश्च तक्षतिः करोतिकर्मा । श्रुदोऽपि सोपसर्गाधीं द्रष्टव्यः । लोडर्थे लिट् । मध्यमपुरुषस्व-
स्थाने प्रथमपुरुषः । अस्मदीयशत्रुवधार्थं संस्कृत । विदयेत्यर्थः । वज्रम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० त्वम् इन्द्र । मनुष्यहितः यान् रक्षसि नेतुन् अश्वान् तान् अभितिष्ठ वातसरणवेगान् ।
सुप्तु युज्यमानान् । यम् च ते कविपुत्रः उशना मन्दिनारम् अदात् ते 'षादस्व काव्यः'
इन्द्राय शत्रूणां हन्तारं युद्धपारगमनहेतुभूतम् अकरोत् वज्रम् इति ॥ १२ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! नभः नृभ्यो हितः त्वम् यान् नृन् नेतुन् अश्वान् अवः अशसि रक्षसि तान् वातस्य
तुल्यान् तदृच्छीघ्रं यच्छतः सुयुजः शोभनं रथेन युज्यमानान् वहिष्ठान् अतिशयेन बोधुनवान्
तिष्ठ भ्रातिष्ठ । आरोहेत्यर्थः । काव्यः कवेः पुत्रः उशना मन्दिनम् मन्दिनारम् यम् वज्रम् ते युज्यस्
दान् दत्तवान् । तं वज्रम् वृत्रहणम् वृत्रस्यासुरस्य घातकम् पार्यम् शत्रूणां पारणेऽतिक्रमणे समर्थञ्च
ततश्च कृतवानसि ॥ १२ ॥

त्वं सूरौ हरितौ रामयो नृन् भरञ्चक्रमेतशौ नायमिन्द्र ।

प्रास्यं पारं नवति नाव्यानामपि कर्तमवर्तयोऽयं ज्यून् ॥ १३ ॥

१-१. नास्ति अ. २. नास्ति अ. ३. तान् सूको. ४-४. श्रुटितम् अ. १-१ नास्ति सूको.
५. यच्छब्दात् तच्छ अ. ६. 'वेगवान् वि' अ. ७-७. वक्राय कु. ८. नास्ति कु.

त्वम् । सूरः । हरितः । रमयः । नृन् । भरत् । चक्रम् । एतशः । न । अयम् । इन्द्र ।
प्रऽअस्यै । पारम् । नवतिम् । नाव्यानाम् । अपि । कर्तम् । अवर्तयः । अयज्युन् ॥ १३ ॥

स्कन्द० 'त्वम् सूरः' षष्ठ्यर्थे प्रथमा । सूर्यस्य स्वभूतान् हरितः हरितवर्णान् इवान् । रमयः रतिं
कारितवान् । क । अस्यैव सूर्यस्य रथे । नृन् चतुर्थ्यर्थे द्वितीया । नृन्मयः । मनुष्याणामनु-
ग्रहार्थं सूर्याश्वान् रथे रतिं कारितवानित्यर्थः । किं कुर्वन् । उच्यते । भरत् विभर्तेधारणार्थस्येदं
कृपम् । असुरैर्भयमानं धारयन् । रक्षकित्यर्थः । चक्रम् सूर्यरथस्य । एतशः न द्वितीयायै
प्रथमा । नशब्द उपमाधैत्वाभावात् पदपूरणः । अश्वं चासुरैरपक्षिणामाणम् । तदेतत् सन्त्येनं
नोधत्वा चोकम् 'त्वं रथमेतदाम्' (अ १, ५४, ६), 'एतशं सूर्यं' (अ १, ६१, १५) इति ।
अयम् इन्द्रस्यायं प्रतिनिर्देशः । 'अयं त्वं' हे इन्द्र । किञ्च प्राप्त्य असु क्षेपणे । प्रक्षिप । पारम्
अन्तम् । नवतिम् षष्ठ्यर्थेऽथ द्वितीया । नवतेनैदीनाम् । नाव्यानाम् नौभिस्तावाम् ।
अगाधाऽऽपगानामित्यर्थः । कर्तम् गर्तम् । 'अपि अवर्तयः' अपि इत्येव प्रेत्येतस्य स्थाने । प्रावर्तयः ।
कृपे प्रक्षिपेरत्यर्थः । अयज्युन् अयजनशीलान् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० त्वम् इन्द्र ! सूर्यस्य अश्वान् हरितः नेतृन् उपारमयः । एतशः चो अघार्थम् अभरत्
चक्रम् सूर्यरथस्य नैकाः 'अयम्' इन्द्र । बलेन त्वम् तदा आहूतवान् । अथ तस्य शत्रून् अघजमानान्
नवतिसङ्ख्याकानाम् नदीनाम् पारम् प्रत्युत्क्षिप्य तत्र तान् अघटम् अपि नीतवान् असि ॥ १३ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! सूरः सूर्यरथेन वर्तमानः त्वम् हरितः हरिद्वर्णान् नृन् नेतृन् अश्वान् रमयः
उपारमयः । अयम् एतशो न एतश इति सूर्याश्वस्याख्या । नशब्दश्चार्थे । एतशश्च रथस्य चक्रम्
भरत् प्रावहत् । अपि च त्वम् नाव्यानाम् नाधा तावाम् नदीनाम् नवतिम् नवतिसङ्ख्याम् अतीतं
वर्तमानम् पारम् तीरदेशम् । 'सप्तम्यर्थे द्वितीया' । तीरदेशे । अयज्युन् अयजमानान् यज्ञविहीनान्
असुरादीन् मान् प्रक्षिप्य तत्र कर्तम् कर्तव्यम् अपि कृत्वा तान् अवर्तयः प्रावयः ॥ १३ ॥

त्वं नो अस्या इन्द्र दुर्हणायाः प्राहि वज्रिवो दुरितादुर्भिके ।
प्र नो वाजान्प्रथो अश्वेषु ध्यानिपे यन्धि श्रवंसे सुनृतायै ॥ १४ ॥

त्वम् । नः । अस्याः । इन्द्र । दुःऽहर्णायाः । प्राहि । वज्रिवः । दुःऽहतात् । उर्भिके ।
प्र । नः । वाजान् । रथ्यः । अश्वेषु ध्यानि । इपे । यन्धि । श्रवंसे । सुनृतायै ॥ १४ ॥

स्कन्द० त्वम् नः अस्मान् अस्याः हे इन्द्र । दुर्हणायाः क्रोधेन^१ या हन्ति सा दुर्हणा, तस्याः ।
कस्याः । खीलिहनिर्देशाद् दुर्हणायाः । अस्मान् दुर्भिक्षादित्यर्थः । प्राहि हे वज्रिवः । वज्रो यस्मिन्नस्ति
स वज्रो आबुधसमूहः, तद्वन् । न च केवलाद् दुर्भिक्षान् । किं तर्हि । दुरितात् अपुण्यत् ।
उर्भिके सङ्ग्रामे^२ च । किञ्च नः अस्मभ्यम् वाजान् बलानि सेनालक्षणाणि । रथ्यः

१-१. नास्ति अ. २. स्ये अ. ३. प्रावयः वि^३ अ^३. ४. एतशस्व वि^३ कु लपे; एतस्य वि^३
अ^३. ५. नास्ति वि^३ अ^३ कु लपे. ६. नैतशः वि^३ अ^३ कु लपे. ७. यम् वि^३ अ^३ कु. ८. प्रक्षिप
वि^३ अ^३. ९. उपारमयः सुको. १०-१०. नास्ति सुको. ११. क्लेशे अ. १२-१२. 'प्रावयत् अ.

अथबुध्यान् अद्वानां बोधकान्^१ अज्ञानं प्र यन्धि प्रयच्छ । भवसे अयः कीर्तिधनं वा ।
तच्च । वाचञ्च ॥ १४ ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्मान् अस्याः सेनायाः दुर्भरणायाः^२ पाहि वद्विन् ! दुरितात् च । सङ्ग्रामे प्र यन्धि
च अस्मभ्यं बलानि । रथ्यः त्वम् अद्वैः बोधव्यानि^३ अज्ञाय वशासे च सत्याय अस्मान्
प्रेरयेति^४ ॥ १४ ॥

मुद्रल० हे वद्विन् ! वज्रवद् ! इन्द्र ! त्वम् दुर्भरणायाः दुःखेन हस्तव्यायाः अस्याः अवृत्तेर्दाविद्यात् तः अस्मान्
पाहि रक्ष । तथा दुरितात् पापात् अभीके अभिप्रासे समीपवर्तिनि सङ्ग्रामे अस्मान् रक्ष । अपि
च नः अस्मभ्यम् रथ्यः रथयुक्तान् अश्वबुध्यान् अधानां बोधकान् । अथा दावद्विर्लभ्यन्ते तावदित्यर्थः ।
एवंविधान् वाजान् धनानि प्र यन्धि प्रयच्छ । किमर्थम् । इधे अज्ञानं भवसे कीर्त्यर्थम् । सूत्रतयै सूत्रता
प्रियसत्पारिमिका वाक्, तदर्थञ्च ॥ १४ ॥

मा सा ते अस्मत् सुमतिर्वि दसद्वार्जप्रमहः समिपौ वरन्त ।

आ नो भज मध्वन् गोष्वर्यो मंहिष्ठास्ते सधमादः स्याम ॥ १५ ॥

मा । सा । ते । अस्मत् । सुमतिः । वि । दसत् । वाजप्रमहः । स्म । इषः । वरन्त ।

आ । नः । भज । मध्वन् । गोष्व । अर्यः । मंहिष्ठाः । ते । सधमादः । स्याम ॥ १५ ॥

स्कन्द० सा इति तच्छब्दबुधेरस्मात्सुमतिरित्येतेन सम्बद्धो यच्छब्दोऽप्याहतेष्व्यः । अस्मत् इति
सप्तम्यर्थे पञ्चमी । येयमस्मासु सुमतिः शोभनानुग्रहपरा बुद्धिः सा मा ते तत्र कदाचिदपि
वि दसत् । अविच्छिन्ना सर्वदैवास्तिवत्यर्थः । हे वाजप्रमहः ! वाजे^५ बले प्रकर्षेण महद्यस्य स वाजप्रमहाः,
तस्य सम्बोधनं वाजप्रमहः ! । कस्मात् । उच्यते । यस्मात् इयः अज्ञान्यस्मदीयहर्षिलक्षणानि
यम् वरन्त सम्यक् त्वा सम्भजन्ते । यस्मान् त्वां यजाम इत्यर्थः । किञ्च नः अस्मान् आ भज आभि-
मुख्येन^६ भज । हे मध्वन् ! गोषु सप्तमीनिर्देशान् स्थित इति वाचयेशः । गवां समूहे स्थित
इत्यर्थः । अर्यः यस्त्वमीश्वरः । अथवा अर्यशब्दोऽत्र पठ्यन्तः । अरेः स्वभूतासु गोषु स्थितात् ।
शत्रोर्यां गायत्र्या अस्मभ्यं दत्त्वा अस्मान् अजेत्यर्थः । भज्यमानाश्च ययम् मंहिष्ठाः मंहतीति दानकर्मा
(तु. निघ ३, २०) । अतिशयेन दातारः सोमस्वेत्यर्थः । ते तुभ्यम्^७ सधमादः सह च मदितारः ।
सह सोमस्य पातार इत्यर्थः । स्याम नित्यं भयेमत्याशास्महे ॥ १५ ॥

इति भर्तृशुभसुतस्य स्कन्दस्वामिनः कृतौ ऋग्वेदभाष्ये अष्टमोऽध्यायः ॥

प्रथमोऽष्टकः समाप्तः^८ ॥

वेङ्कट० मा सा तव स्वोन्विषथा^९ सुमतिः अस्मासु शुष्वन्तु । अतिशयेन पूजनोवाह ! अस्मान् अज्ञानि

मुद्रितम् कुः नास्ति अ. २. दुर्भरणायाः वि^१ अ. ३. बोधव्यान् कु. ४. प्रेरव(१)येति वि^४ लघुः
रथ कु. ५. नास्ति अ. ६-६. इति भजन्त्वामिमुतरथ स्कन्दस्वामिनः कृतौ ऋग्वेदभाष्ये अष्टमोऽध्यायः समाप्तः अ.
७. लोभने^६ वि^६ अ. ८. अज्ञान्यत् कु.

संवृणन्तु । आ मज च मजवन् । गोषु अस्मान् ईश्वरः । दानृतमाः वषस् तुभ्यम् गोभिः पुत्रैश्च
सधमादः स्याम इति ॥ १५ ॥

ऋगर्थेऽदीपिका श्रेयं प्रथमाद्यायमष्टकः ।

कर्ता श्रीवेङ्कटार्यस्य तनयो माधवाह्वयः ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने

प्रथमाष्टके अष्टमोऽध्यायः ॥

मुद्रल० हे वाक्प्रमहः ! वाजैर्धनैः प्रमहनीयेन्द्र ! ते स्वदीपा सा तुमतिः शोभनानुग्रहरूपा बुद्धिः अस्मत्
अस्मानु मा वि दसत मा विशुष्यतु । तथा इयः अज्ञानि अस्मान् सम् वरन्त संवृतान् कुर्वन्तु । हे
मजवन् ! धनवस्त्रिन्तु ! अर्थः धनपतिः स्वस् नः अस्मान् गोषु आ मज प्रापथ । ते छव मंहिषाः अति-
शयेन स्तुतिभिः प्रवर्धयितारो वषस् सधमादः स्याम पुत्रपौत्रादिभिः सह मातन्तो भवेम ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये षड्विंशो वर्गः ॥५॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये प्रथमाष्टके अष्टमोऽध्यायः ॥

१. संवृणन्तु अ' कु. २. नास्ति कु. ३. चेव वि' अ'. ४. 'पीः इति शीघ्रं मे'.

५. ऋगमितमदस्वैव स्वप्नाम मपतो मम ।
शिवे कश्चमपरोति संजां वोतुं न कृजसे ॥ मे'.

वश्च जानाति तत्त्वेन वापि छन्दश्च दैवतम् ।

विनिबोधं भाषणे च मन्त्रव्यार्थं तथैव च ॥

एकैकस्य रूपेः सोऽपि इगो इतिविषयवैद ।

देवतायां च सायुष्यं गच्छत्येव न शेषयः ॥

मन्त्रार्थज्ञो जगं कथं तथैवाध्वयनं रिजः ।

स्वर्गलोकमवाप्नोति नरकं तु विपश्ये ॥

वासुदेवस्वरूपान् विवस्व ऋषीभ्योः ।

वेदोर्वेदाय तंसाव वेदन्वात् नमोऽस्तु ते ॥ मे'.

द्वितीयोऽष्टकः

वेङ्कट०

द्वितीयोऽष्टकस्तस्मिन्नाख्यायादिषु वक्ष्यते ।
 यत्किञ्चिद्दिद् वक्ष्यमाख्यातेष्वस्ति वैदिकैः ॥ १ ॥

अत्रारि पदनातानि तत्र नामानि कानिचिद् ।
 आख्यातान्युपलगांश्च निपाताश्च तथापरे ॥ २ ॥

शान्देहश्चरितैर्द्रव्यं यैरिद् प्रतिपद्यते ।
 तन्नाम कवयः प्राहुरग्निर्वायुस्तयाचिनौ ॥ ३ ॥

अष्टौ यत्र प्रयुज्यन्ते नानार्थेषु विभक्तयः ।
 तन्नाम कवयः प्राहुर्दिङ्गसङ्ख्यासमन्वितम् ॥ ४ ॥

निर्देशः कर्म करणे प्रदानमपकर्षणम् ।
 स्वाम्यर्थोऽधाधिकरणं विभक्त्यर्थोः प्रकीर्त्तिताः ॥ ५ ॥

नामानि नमयन्त्यर्थे प्रधानमिति नामता ।
 कारकाणि च तान्ब्राहुः क्रियां कुर्वन्ति तानि^१ हि ॥ ६ ॥

कारकाणां परिस्पन्दः फलस्वैकरय साधकः ।
 लोके पूर्वापरीभूतः क्रियेति स्वपदिदपते ॥ ७ ॥

वदन्ति वैयाकरणा धातुवाच्यां क्रियां च ताम् ।
 कालः सङ्ख्या कारकं च प्रत्ययार्थोः प्रकीर्त्तिताः ॥ ८ ॥

आख्यातस्य च^२ नास्त्रश्च सम्बन्धाद् स्वार्थदर्शिनः ।
 उपसर्गा^३ निपाताश्च न स्वतन्त्रा इति स्थितिः ॥ ९ ॥

आख्यातशब्देषु भवन्ति भेदा धातुः क्रियामेकफलं प्रवीति ।
 अर्थे प्रवृत्ते धरते च धातोर्लट् स्मर्यते शब्दविदेः^४ पुराणैः ॥ १० ॥

'सुतुपाब्जे सुता हुमे शुच्यो वन्ति वीतये'^५ ।
 इत्याह गच्छतः सोमान् ऋषिहंस्तेन दर्शयन् ॥ ११ ॥

१. सम्बन्धम^१ क. २. नमन्त्य^२ द्वि^३ लपे. ३. यति क शोधः. ४. नास्ति लपे. ५. पाठिन^५ क
 ६. अङ्गिः सूको. ७. ल १, १, १.

'प्रति त्वं चार्कमध्वरं गोपीयासु प्र ह्वये' १ ।
 'परा हि मे विर्मन्ववुः पतन्ति वस्येऽग्रमे' ॥ १२ ॥
 'तत्त्वां यामि बद्धाणां बन्देमानस्तदा शास्ते यजमानो हविभिः' १ ।
 'तदिसक्तं तद्विवा मर्माहास्तदन्नं केतो हृद आ वि जेदे' ॥ १३ ॥
 धात्वर्थस्य प्रवृत्तस्य मन्त्रेष्वेषु प्रतीयते ।
 विस्पष्टं वर्तमानत्वमीदृशाः सन्ति चापरे ॥ १४ ॥
 भवन्तीं वर्तमानस्य सामीप्येऽपि प्रयुज्यते ।
 'अग्निमीळि पुरोहिताम्' 'सुम्नार्यं वर्तयामसि' १ ॥ १५ ॥
 'इहेन्द्रामो उप ह्वये' १ 'सुते सोमे हवामहे' १ ।
 एते भवन्ति सूक्तादौ सूक्तान्तस्था इमे पुनः ॥ १६ ॥
 'अर्केश्व नि ह्वयामहे' १ 'तं त्वा वृषं पतिमते' १ ।
 'ब्रुमर्षसे जोहवामि' १ 'बहवः सन्ति तादृशाः ॥ १७ ॥
 अथापि वर्तमानत्वं कश्चिन्नैव विवक्षितम् ।
 'नायुविन्द्रश्च चेतयः' १ 'दर्शं दधाते अपसाम्' १ ॥ १८ ॥
 'प्र चेतयति केतुना । पिसो विश्वा वि रोजति' १ ।
 'सुषो दाशुषे क्षरसि' १ 'पादास्तत्र विदर्शनम् ॥ १९ ॥
 एवं यदाश्रियोगे च 'सं रक्षन्ति प्रचेतसः' १ ।
 'यत्र प्रावां पृथुर्वृजः' १ 'ये ब्रुवो नर्यथा नरः' १ ॥ २० ॥
 'वेदं मासो धृतवतः' १ 'विवक्षाऽपि च इश्यते ।
 'यद् देवानां मित्रमहः' १ 'अग्नेध्रीजन्ते अर्चयः' १ ॥ २१ ॥
 तथा तत्त्वदयोगे च 'स इव देवेषु मन्वति' १ ।
 'येषामिन्द्रस्ते जयन्ति' १ 'पादौ तत्र निदर्शनम् ॥ २२ ॥

१. अ. २, १९, १. २. अ. २, २५, ४. ३. अ. २, २४, ११. ४. अ. २, २४, १२.
 ५. अ. २, १, १. ६. अ. ८, ६८, १. ७. अ. २, २१, १. ८. अ. ३, ४०, १. ९. अ. २, ४०, १०.
 १०. अ. २, ६०, ५. ११. अ. २, ३४, १२. १२. अ. २, २, ५. १३. अ. २, २, ९. १४. अ. २, ३, १२.
 १५. अ. २, २३, ३. १६. अ. २, ४१, १. १७. अ. २, २८, १. १८. अ. २, ४१, ५. १९. अ. २, २५, ८.
 २०. अ. २, ४४, १२. २१. अ. २, ४४, १२. २२. अ. २, १, ४. २३. अ. ८, १६, ५.

अथापि इदमते सूत्रे 'कारमर्थात् किन्वैद्यम्' ।
 'शत्रुं न किल विविक्षे', 'आश्रया शृण्वात्सु भेदेति' ॥ २३ ॥
 'कृता शत्रुधिर्धुं नरुमा वर्तणं करामदे' ।
 प्रयुज्यते भवन्त्यत्र कदायोगे भविष्यति ॥ २४ ॥
 'न ता मिनन्ति मायिनः', 'य ईदृशेति पर्वतान्' ।
 'प्र वैपयन्ति पर्वतान् वि विविक्षन्ति वतुस्तान्' ॥ २५ ॥
 विधाः पराः पदेष्वेतुं बहवः सन्ति तावदाः' ।
 इच्छन्तोऽपि न हिंसन्ति जातास्तेऽभीक्ष्ण्यन्ति च ॥ २६ ॥
 इत्यन्ते' वास्ववामीये वृत्तिभेदास्तथाविधाः' ।
 शब्दसहृदयस्यास्ते' शक्याः शब्दैर्न भावितुम् ॥ २७ ॥
 इन्द्रसोऽनुविधानाय चत्र भूतभविष्यतोः ।
 सद् प्रयुज्यते न कालस्य विवक्षा तत्र विद्यते ॥ २८ ॥
 कदादियोगे कालस्य भवत्यभिभवो यथा ।
 अर्थस्वभावश्च तथा काले वाक्येषु वाचते ॥ २९ ॥ इति

[१२२]

'दीर्घतमसः पुत्रः कक्षीवान् ऋषिः । विश्वे देवा देवता । त्रिभुवु इन्द्रः' ।

प्र वः पान्तं रघुमन्प्रवोऽन्वो यज्ञं रुद्राय मीळहुषे भरध्वम् ।
 दिवो अस्तोष्यसुरस्य वीरैरिषुध्येव मरुतो रोदस्योः ॥ १ ॥

प्र । वः । पान्तम् । रघुमन्प्रवः । अन्वः । यज्ञम् । रुद्राय । मीळहुषे । भरध्वम् ।
 दिवः । अस्तोषि । अहुरस्य । वीरैः । इषुष्याऽईव । मरुताः । रोदस्योः ॥ १ ॥

षेकूट० कक्षीवान् । भरध्वम् द्यूषे पानीये हे लघुस्तुल्यः ! सोमम् यज्ञम् च रुद्राय सेव्ये । दिवः
 वीरैः मरुद्भिः सह स्तुतिः क्रियते प्राज्ञस्य मरुतां पितुः' 'आ ते पितः' (ऋ २, ३३, १) इति । त इमे

१. ऋ १, ११२, १. २. १, १२, ४. ३. ऋ ८, ४०, ११. ४. ऋ १, २५, ७. ५. ऋ ३, १६, १.
 ६. ऋ १, १५, ७. ७. ऋ १, ३९, ५. ८. विधापराः लः; विधाः विधापरा वैलक्ष्ण्ये. ९. पदेषु वि' लक्ष्णं.
 १०. 'शाः वि' वैलक्ष्ण्ये. ११-१२. वास्ववामीये...तथाविधा विधाः लः; 'स्ववामीये तथा' वि' अ'; वास्ववा-
 मीये तथाविधा विधाः वि' लक्ष्णं. १३. 'स्वासाः सूको. १३-१३ नास्ति सूको. १४. पितः सूको.

मरुतः च इषुधिना जेयमाणाः सेनासु इव शराः आवापृथिव्योर्मध्ये पतन्ति । तैः स्तूयत इति ॥ १ ॥

पत्नीं च पूर्वहृतिं वावुधध्या उपासानक्ता पुरुधा विदानि ।
स्तरीनात्कं व्युत्तं वसाना सूर्यस्य श्रिया सुदृशी हिरण्यैः ॥ २ ॥

पत्नींऽइव । पूर्वहृतिम् । वावुधध्या । उपासानक्ता । पुरुधा । विदानि इति ।
स्तरीः । न । अत्कम् । विऽउत्तम् । वसाना । सूर्यस्य । श्रिया । सुऽदृशी । हिरण्यैः ॥ २ ॥

वेङ्कट० यथा पत्नी पतिं वधेयितुमनेकप्रकारं जानाति, तद्वत् पूर्वाङ्गानं स्तोत्रारं वधेयितुम् अहोरात्रे
अनेकप्रकारं जानाति । तयोः उवाः निवृत्तप्रसवा गौरिव तिरोहितं दर्शम् आच्छादयन्ती सूर्यस्य श्रिया
हितरमणीयैस्तेजोभिरात्मीयैश्च सुदर्शना भवति ॥ २ ॥

ममत्तु नः परिज्मा वसर्हा ममत्तु वातो अपां वृषण्वान् ।
शिशीतमिन्द्रापर्वता युवं नस्तन्नो विश्वे वरिवस्पन्तु देवाः ॥ ३ ॥

ममत्तु । नः । परिऽज्मा । वसर्हा । ममत्तु । वातः । अपाम् । वृषण्वान् ।
शिशीतम् । इन्द्रापर्वता । युवम् । नः । तत् । नः । विश्वे । वरिवस्पन्तु । देवाः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० माद्वयत् अस्मान् परितो गन्ता जगच्छादकस्य तमसो हुन्ता सूर्यः । ममत्तु च वातः
अपाम् वर्षणवान् । वीरुणीकुरुते युवां चास्मान् इन्द्रापर्वतौ ! । तत् इदमभिलषितं धनम्
विधे देवाः प्रयच्छन्तु ॥ ३ ॥

उत त्या मे यशसा श्वेतनायै व्यन्ता पान्तोऽश्रिजो हुवध्वै ।
प्र वो नपातम्पां कृणुध्वं प्र मातरां रास्पिनस्यायोः ॥ ४ ॥

उत । त्या । मे । यशसा । श्वेतनायै । व्यन्ता । पान्ता । अश्रिजः । हुवध्वै ।
प्र । वो । नपातम् । अपाम् । कृणुध्वम् । प्र । मातरां । रास्पिनस्य । आयोः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अपि च इन्द्रापर्वतौ अन्तेन मम श्वेतनायै भवतश्चेति मानं कुरुते । स्वादन्ती पिबन्ती
च कशीवान् आह्वानं प्रवृत्तः । युयमपि तयोर्पांशाधम् अग्निम् प्र कृणुध्वम् पुरस्कुरुत । कीर्तनीयस्य
अन्नस्य निर्मातारौ तौ चाग्निः कृणुध्वम् । रास्वीं रपतेः (तु. वा ६, २१) शब्दकर्मणः ॥ ४ ॥

आ वो रुवण्युमौऽश्रिजो हुवध्वै धोषेव शंसमर्जुनस्य नेशे ।
प्र वः पूषो दावन् आँ अच्छा वोचेय वसुतातिमभेः ॥ ५ ॥

आ । वः । ह्रुवप्युम् । औशिजः । हुवर्ध्वै । घोर्पाऽइव । शंसम् । अर्जुनस्य । नरो ।

प्र । वः । पुष्णे । दावने । आ । अच्छ । वोचेय । वसुऽजातिम् । अग्नेः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० आह्वातुं प्रवृत्तो सुप्मदर्थे इवणशीलमग्निं कक्षीवान् "घोषेत वित्रिणी शुक्लवर्णस्य" नासाय प्र वोचेय पुष्पाके पोषकाय अग्नेः दावाय । तस्य वसुनां विस्तारमग्नेरीदार्यं भवदर्थं कीर्तयामीत्यर्थः ॥ ५ ॥

'इति द्वितीयाष्टके प्रथमाध्याये प्रथमो वरः' ॥

श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमोत श्रुतं सदेने विश्वतः सीम् ।

श्रोतुं नः श्रोतुरातिः सुश्रोतुः सुश्वेत्रा सिन्धुरद्भिः ॥ ६ ॥

श्रुतम् । मे । मित्रावरुणा । हवा । इमा । उत । श्रुतम् । सदेने । विश्वतः । सीम् ।

श्रोतुं । नः । श्रोतुरातिः । सुऽश्रोतुः । सुऽश्वेत्रा । सिन्धुः । अतऽभिः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० मम इमानि आह्वानान्यपि च श्रुतम् । यज्ञे सर्वत एव शृणोतु अस्मान् श्रवणीयदाना शोभनकीर्तिः शोभनपर्यन्तक्षेत्रा सरस्वती आत्मीयैरुदकैः सह ॥ ६ ॥

स्तुषे सा वा वरुण मित्र रातिर्गवां शता पृक्षयामेषु पृजे ।

श्रुतरथे प्रियरथे दधानाः सद्यः पृष्टिं निरुन्धानासो अगमन् ॥ ७ ॥

स्तुषे । सा । वाम् । वरुण । मित्र । रातिः । गवाम् । शता । पृक्षयामेषु । पृजे ।

श्रुतरथे । प्रियरथे । दधानाः । सद्यः । पृष्टिम् । निरुन्धानासोः । अगमन् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० स्तुताऽऽसीत् मित्रावरुणौ । अन्वार्थेष्वभिगमनेषु सा युवयोः गोशतारिमका रातिः कक्षीवति । मह्यं ज्ञानपदैः कथितेत्यर्थः । श्रुतरथनास्त्रि प्रियरथे राजनि दीयमाना गावः शीघ्रं मयि पोषे नियच्छन्त आगताः ॥ ७ ॥

अस्य स्तुषे महिमघस्य राधः सर्वा सनेम् नहुषः सुवीराः ।

जनो यः पृजेभ्यो वाजिनीवानश्वावतो रथिनो मह्यं सूरिः ॥ ८ ॥

अस्य । स्तुषे । महिऽमघस्य । राधः । सर्वा । सनेम् । नहुषः । सुवीराः ।

जनः । यः । पृजेभ्यः । वाजिनीवान् । अश्वऽवतः । रथिनः । मह्यम् । सूरिः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अस्य स्तुतमासीत् महाधनस्य धनम् । तद् वर्यं सह पुत्रैः सम्भजेमहि तस्माद् मनुष्यात् ।

जनः यः अङ्गिरोभ्यो दत्ताश्वः अश्वावतः रथवतो धनस्य कक्षीवते प्रेरयिता ॥ ८ ॥

जनो यो मित्रावरुणावभिधुगुपो न वा सुनोत्यक्ष्णयाधुक् ।
स्वयं स यक्ष्मं हृदये नि धत्त आपु यदी होत्राभिर्ऋतावा ॥ ९ ॥

जनः । यः । मित्रावरुणौ । अभिधुक् । अपः । न । वाम् । सुनोति । अक्ष्णयाऽधुक् ।
स्वयम् । सः । यक्ष्मम् । हृदये । नि । धत्ते । आपु । यत् । ईम् । होत्राभिः । ऋतवा ॥ ९ ॥

वेङ्कट० जनः यः युवयोः मित्रावरुणौ अभिद्रोहं करोति । सोमोदकानि च यः युवयोः न सुनोति
लक्ष्णयाद्रोहं कुर्वन् । सः जनः स्वयम् एव हृदये विषादम् नि धत्ते । यदि एनं जनम् स्तुतिभिः
सह यक्ष्मयुक्तः कर्षीतान् प्रज्वलन् युवयोः स्तोत्रा प्राप्नोत्वन्वो वा अजमातः । स्वयन्तेऽवजमानाः
प्रज्वलन्ते हृष्टवेति ॥ ९ ॥

स वार्धतो नहुषो दंसुजुतः शर्धस्तरो नरां गुर्तश्रवाः ।
विस्मृष्टरातिर्याति वाळ्हसुत्वा विश्वांसु पूत्सु सदमिच्छरः ॥ १० ॥

सः । वार्धतः । नहुषः । दंसुजुतः । शर्धःऽतरः । नराम् । गुर्तश्रवाः ।
विस्मृष्टरातिः । याति । वाळ्हऽसुत्वा । विश्वांसु । पूत्सु । सदम् । इत् । शरः ॥ १० ॥

वेङ्कट० सः महतः शत्रून् मनुष्यान् दमनरैः सुष्ठु परिवृत्तः बलवत्तरः मनुष्याणाम् उद्गर्णातः
विस्मृष्टयनः अभियाति बहुगन्तुमर्णे गच्छन् सर्वविधेषु युद्धेषु सदा एव शरः । यो जनः पञ्चेन्द्रो
दत्ताज्ञ इति ॥ १० ॥

“इति द्वितीयाष्टके प्रथमाध्याये द्वितीयो वर्गः” ॥

अथ ग्मन्ता नहुषो हर्वं सुरेः श्रोता राजानो अमृतस्य मन्द्राः ।
नुभोजुर्व यक्षिरवस्य राधुः प्रशस्तये महिना रथवते ॥ ११ ॥

अथ । ग्मन्तः । नहुषः । हर्वम् । सुरेः । श्रोतः । राजानः । अमृतस्य । मन्द्राः ।
नुभुःऽजुर्वः । यत् । निरवस्यः । राधुः । प्रशस्तये । महिना । रथवते ॥ ११ ॥

वेङ्कट० इष्टाश्वप्रभृतिषु सप्तसु राजसु भिक्षुषु प्रकृतस्नानाह । सम्प्रति आगच्छत । आगत्य चाल्य
स्तोत्रः मनुष्यस्य आह्वानं शृणुत च । अन्नस्य राजानः । हे मन्वितारः ! वायोः निर्गच्छतः यत्
धनं स्तोत्रे भवति श्रौतस्नानाय महत्तया रथयुक्ताय । तद्गन्तव्यमपि दत्तेति वाक्यशेषः ।
वायुर्निर्गतो यद्दत्तं स्तोत्रेभ्यः श्रयच्छति भूतेरीश्वरस्वाहात्मरत्नम् दत्त । अस्य धनं शिरोवाहं
भवति, बहु वैदोवाहान्, बहुतरं चैद्रथवाहान् । तच्छुद्धये रथवान् ॥ ११ ॥

१. युष्म वि लये. २. 'लयन्ते वि'; 'वयलन् ल'. ३. नास्ति लये. ४. 'तः मति अपि वि';
नः अपि ल'. ५. 'श्रो अपि वि' ल'. ६. 'ये' वि' ल' लये. ७-७. नास्ति मुक्तो.

एतं शर्धं धाम यस्य सुरैरित्यवोचन् दशतयस्य नंशे ।

दुम्नानि येषु वसुताती रारन् विश्वे सन्वन्तु प्रभृषेषु वाजम् ॥ १२ ॥

एतम् । शर्धम् । धाम । यस्य । सुरैः । इति । अवोचन् । दशतयस्य । नंशे ।

दुम्नानि । येषु । वसुतातिः । रारन् । विश्वे । सन्वन्तु । प्रभृषेषु । वाजम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० एतम् वेगे धारयामः गच्छतः प्राज्ञस्य वायोः सोऽप्ये पुरुषे प्रविष्टः प्राणात्मकः पार्श्व-
स्तास्यान्नेन धारणे मिश्रितेन इति अवोचन् दशावयवस्य स्यात्परधम् । अज्ञानि येषु कदारः
प्रपच्छन् भातीति । सर्वे ते प्राणाश्च दानृषु अन्नं भजन्ताम् ॥ १२ ॥

मन्दांमहे दशतयस्य ध्रासेद्विर्यत् पञ्च विभ्रतो यन्त्यक्षा ।

किमिष्टाश्च इष्टरश्मिरेत ईशानासस्तरुष ऋञ्जते नृन् ॥ १३ ॥

मन्दांमहे । दशतयस्य । ध्रासेः । द्विः । यत् । पञ्च । विभ्रतः । यन्ति । अक्षा ।

किम् । इष्टाश्चः । इष्टरश्मिः । एते । ईशानासः । तरुषः । ऋञ्जते । नृन् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० स्तुमः प्राणस्य अक्षर्यम् । यस्मान् दश प्राणाः अज्ञानि विभ्रतः वर्तन्ते । किमसौ राजानः
सम्प्रति इष्टाश्चः इष्टरश्मिः अन्त्ये च पञ्च दरिद्राणां तरणस्य ईश्वराः वाचितृद् मनुष्यामश-
प्रदानेन साधयन्तीति समीपस्थान् पृच्छन्ति ॥ १३ ॥

हिरण्यकर्णं मणिग्रीवमर्णस्तन्नो विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः ।

अर्यो गिरः सुध आ जग्मुषीरोस्त्राश्चाकन्तुभयेष्वनुस्मे ॥ १४ ॥

हिरण्यकर्णम् । मणिग्रीवम् । अर्णः । तत् । नः । विश्वे । वरिवस्यन्तु । देवाः ।

अर्यः । गिरः । सुधः । आ । जग्मुषीः । आ । उच्चाः । चाकन्तु । उभयेषु । अनुस्मे इति ॥ १४ ॥

वेङ्कट० हिरण्यमयालङ्कारयुक्तकर्णं मणिभिरलङ्कृतग्रीवम् । शिरःकण्ठयोः क्रमेण वर्णने नाम च
सर्वमिघाते इष्टम् । तत् धनम् अस्मभ्यम् विश्वे देवाः प्रयच्छन्तु मया स्तुताः । उत्तरस्यामुषि
वक्ष्यमाणेषुभयविधेषु या गावस्ताः अस्मान् आकामयन्ताम् प्रेरयितुः वाचः सः गच्छन्त्यः ॥ १४ ॥

चत्वारो मा मशुर्शरस्य शिशुस्त्रयो राज्ञ आर्यवसस्य जिष्णोः ।

रथो वां मित्रावरुणा दीर्घास्ताः स्युर्मगमस्तुः सरो नादौत् ॥ १५ ॥

१. 'वस्य तस्य वि' अ. २. 'मवती' वि' अ. ३-३. 'गाः पदा' वि' अ. ४-४. 'जुक्तमेषि
अलङ्कृत' वि'; 'जकर्णो अलङ्कृत' अ. † तु. वैप १,२४०६ d. ५. 'आकामयन्ताम्' अर्थः; 'आकामयन्त
वि'; 'आकामयन्त' अ.

चत्वारः । मा । मशार्दारस्य । शिष्यः । जयः । राज्ञः । आर्यवसस्य । जिष्णोः ।
रयः । वाग् । मित्रावरुणा । दीर्घेऽअप्ताः । स्यूमेऽगभस्तिः । सूरः । न । अद्यौत् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० मशार्दारो नाम काञ्चित् तस्य पुत्राः चत्वारः । एवम् आर्यवसस्य राज्ञः पुत्राः प्रजाः ।
त इमे मां शोतयन्तु^१ । एवं मित्रावरुणौ^२ । यः वाम् रयः दीर्घगमनोऽनुस्वूपरदिमस्तेजसा
सूर्य इव मां प्रति शोतते^३ इति^४ निरूपणाद्यं प्राज्ञैः^५ ॥ १५ ॥

^१इति द्वितीयाष्टके प्रथमाध्याये तृतीयो वसः^६ ॥

[१२३]

^७श्रीवतमसः पुत्रः कशीवान् ऋषिः । उषा देवता । अिन्द्रपुं छन्दः^८ ।

पृथु रथो दक्षिणाया अयोज्यैर्न देवासो अमृतासो अस्थुः ।
कृष्णादुदस्थादर्यां विहायाश्चिकित्सन्ती मानुषाय क्षयाय ॥ १ ॥

पृथुः । रथः । दक्षिणायाः । अयोजि । आ । एनम् । देवासः । अमृतासः । अस्थुः ।
कृष्णात् । उत् । अस्थात् । अर्यां । विहायाः । चिकित्सन्ती । मानुषाय । क्षयाय ॥ १ ॥

वेङ्कट० उषसि भिक्षणप्रवृत्तान् दानप्रवृत्ताञ्च दृष्ट्वा तदति । विहीर्णः दक्षिणायाः रथः युक्तः^९ ।
ते चैनं "दक्षिणाया रथम् अमृता" देवा आस्थिताः । कृष्णात् नैशात्तमसः उत् अस्थात् । अर्यानां
दात्री महत्पुषाः मानुषाय लोकाय तेजसा प्रज्ञानं कुर्वती^{१०} ॥ १ ॥

पूर्वा विश्वस्माद् भुवनादबोधि जयन्ती वाजं बृहती सनुत्री ।
उच्चा व्यस्यद् युवतिः पुनर्भूरोपा अगन् प्रथमा पूर्वहृती ॥ २ ॥

पूर्वा । विश्वस्मात् । भुवनात् । अबोधि । जयन्ती । वाजम् । बृहती । सनुत्री ।
उच्चा । वि । अस्यत् । युवतिः । पुनःऽभूः । आ । उषा । अगन् । प्रथमा । पूर्वहृती ॥ २ ॥

वेङ्कट० सुसात् विश्वस्माद् भूतजातात् पूर्वा इयं प्रबुध्यते जयन्ती अन्नम् महती दात्री । विश्वु-
द्वैरात्मानं प्रकाशयति तरुणी^{११} । पुनःपुनर्जायमाना । तेषां^{१२} सागच्छतु^{१३} मुख्या प्रथममेवाह्वयति^{१४}
मयि ॥ २ ॥

यद्य भ्रामं विभजामि नृभ्य उषो देवि मर्त्यत्रा सुजाते ।
देवो नो अत्र सविता दमृना अनांसो वोचति सूर्याय ॥ ३ ॥

१. "श्वेत सूको. २. "येन वि" अ' लपं. ३. नास्ति सूको. ४. "जे वि" अ'. ५. ५. नास्ति सूको.
६. यतः लपं. ७-७. "नारय" वि' अ'. ८. "न्तां अ'. ९. नास्ति वि' अ'. १०. तस्या ल शोधः.
११. सोषा ल शोधः. १२. गच्छ' अ'. १३. "मेन बहाए" लपं.

यत् । अथ । भागम् । विऽमजासि । नृऽस्यः । उयः । देवि । मूर्त्युऽना । सुऽजाते ।
देवः । नः । अत्र । सविता । दर्मनाः । अनागसः । वोचति । सूर्याय ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यत् अथ धर्मं प्रयच्छसि मनुष्येभ्यः 'उयः देवि' । मनुष्येषु शोभनवने ! । अस्मिन् काले देवः सविता
अस्माद् अपापान् वदतु दममनाः सूर्याय' । यधोदितो देवः सूर्योऽस्मान् वाधते तथा भवीतु ॥ ३ ॥

गृहं गृहमहना यात्यच्छा दिवेर्दिवे अग्नि नामा दधाना ।

सिर्षासन्ती द्योतना शश्वदागादग्रमग्रमिद् भजते वर्सनाम् ॥ ४ ॥

गृहम् गृहम् । अहना । याति । अच्छ । दिवेर्दिवे । अग्नि । नाम । दधाना ।

सिर्षासन्ती । द्योतना । शश्वत् । आ । अगात् । अग्रम् अग्रम् । इत् । भजते । वर्सनाम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० गृहं गृहम् उवा अभिगच्छति दिक्सेदिवसे नमनं दधाना । जगत् सम्भक्तुमिच्छन्ती
तेजसा द्योतयन्ती सर्वदा आगच्छतु । मेयं सर्वेषामेव धनानां हविष्वन्मापन्नानाम् अग्रम् एव
भजते अग्निदोत्रेषु ॥ ४ ॥

भर्गस्य स्वसा वरुणस्य जामिरुषः सनुते प्रथमा जरस्व ।

पश्चा स दृष्या यो अघस्य धाता जयेम तं दक्षिणया रथेन ॥ ५ ॥

भर्गस्य । स्वसा । वरुणस्य । जामिः । उयः । सनुते । प्रथमा । जरस्व ।

पश्चा । सः । दृष्याः । यः । अघस्य । धाता । जयेम । तम् । दक्षिणया । रथेन ॥ ५ ॥

वेङ्कट० भर्गस्य देवस्य स्वसा' सहस्रादुर्भावात् वरुणस्य अपि जामिः उयः । सर्वे ! अग्रिमा त्वसस्मान्
जरं कालेन गमय । पश्चात् सः गच्छत्वस्माकं पापस्य विधाता । तम् वयं धनारमकेन
रथेन जयेम इति ॥ ५ ॥

'इति द्वितीयाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्थो वरः' ॥

उदीरतां सनुता उद् पुरन्धीरुद्ग्रयः शुशुचानासो अस्युः ।

स्पर्हा वसन्ति तमसापंगूलहाविष्कृण्वन्त्युपसो विभ्रातीः ॥ ६ ॥

उत् । ईरताम् । सनुताः । उद् । पुरन्धीः । उद् । अग्रयः । शुशुचानासो । अस्युः ।

स्पर्हा । वसन्ति । तमसा । अपंगूलहा । आविः । कृण्वन्ति । उपसो । विऽभ्रातीः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० उद्गच्छन्ति वाचः प्रशाख । अनयः चाग्निदोत्रेषु' दीप्यमानाः उच्यन्ते । स्पृहणीषानि
धनानि तमसा तिरोहितानि प्रकाशयन्ति उपसः व्युच्छन्त्यः ॥ ६ ॥

१-१. यथा देवो अ' ल शोधः. २. यथा लप. ३. अपिग' वि' लप. ४. 'तपि लप.
५. नास्ति वि' लप. ६-६. नास्ति मूको. ७. 'वे अ'. ८. नास्ति अ'.

अपान्यदेस्युभयान्यदेति विपुंरूपे अहनी सं चरेते ।
परिक्षितोस्तमो अन्या गुहाकुरद्यौदुषाः शोशुचता रथेन ॥ ७ ॥

अपं । अन्यात् । एति । अमि । अन्यात् । एति । विपुंरूपे इति विपुंरूपे । अहनी इति ।
सम् । चरेते इति । परिक्षितोः । तमः । अन्या । गुहा । अकः । अद्यौत् । उपाः । शोशुचता । रथेन ॥ ७ ॥

वेङ्कट० रात्रिसंज्ञकमेकम् अपगच्छति । अभिगच्छति अहः । नानारूपे अहोरात्रे सम् चरेते । परितो-
निवसन्थोरेतयोः अन्या रात्रिः^१ आरामीये तमः गुहायां करोति नाशयति । अन्या धोचते उपाः
वीप्यमानेन रथेन ॥ ७ ॥

सुदृशीरुद्य सुदृशीरिदु श्वो दीर्घं संचन्ते वरुणस्य धामं ।
अनुवधास्त्रिशतं योजनान्येकैका क्रतुं परिं यन्ति सुधः ॥ ८ ॥

सुदृशीः । अद्य । सुदृशीः । इत् । ऊँ इति । श्वः । दीर्घम् । संचन्ते । वरुणस्य । धामं ।
अनुवधाः । त्रिशतम् । योजनानि । एकैका । क्रतुम् । परिं । यन्ति । सुधः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० समानाः अद्य समाना एव यजोपसः^२ सर्वैकरूपाः दीर्घम् वरुणस्य स्वाने सेवन्ते,
उदयगिरेश्चान्तरालं सेवन्ते । अनुवधाः उपसः सद्यः एकेनाहोरात्रेण त्रिशतम् योजनानि
आदित्यम् परितो गच्छन्ति । एकैका एवेति त्रिसन्मुहूर्ता अहोरात्रयोः । तानादित्यमेता अन्वहं
परिगच्छन्तीति । एकस्मिन् योजने यदाऽऽदित्यमिष्टति, तदैकं सुहूर्तमिति ॥ ८ ॥

जानत्यहंः प्रथमस्य नाम शुक्रा कृष्णादजनिष्ट श्वितीची ।
श्रुतस्य योषा न मिनाति धामाहंरहर्निष्कृतमाचरन्ती ॥ ९ ॥

जानती । अहंः । प्रथमस्य । नाम । शुक्रा । कृष्णात् । अजनिष्ट । श्वितीची ।
श्रुतस्य । योषा । न । मिनाति । धामं । अहंःऽअहः । निःऽकृतम् । आऽचरन्ती ॥ ९ ॥

वेङ्कट० प्रथमस्य अहः अहर्मुखस्य ममनम् अवगच्छन्ती शुक्रवर्णा श्विमाचमच्छन्ती रात्रेः अजनिष्ट ।
आदित्यस्य योषा न दिनमि स्वानम् अन्वहं संस्कृतं स्वानं तद् आगच्छन्ती^३ ॥ ९ ॥

कन्यैव तन्वाः शशदानाँ एषि देवि देवमियक्षमाणम् ।
संस्मर्यमाना युवतिः पुरस्तादाचिर्वक्षांसि कृणुषे विभ्रती ॥ १० ॥

१. अभिगं विं अं. २. नी विं. ३. एवयोपः कर्पे; श्वेशोपसः वि; एवः एवः उपसः क.
४-२. नास्ति कर्पे.

कुन्याऽऽव । तन्या । शाशदाना । एषि । देवि । देवम् । इयंशमाणम् ।

सम्ऽस्मयमाना । युवतिः । पुरस्तात् । आविः । वक्षसि । कृणुषे । विऽभ्रातां ॥ १० ॥

वेङ्कट० कन्येव आत्मशरीरेण जगदाच्छाद्यन्ती गच्छसि देवि देवम् यष्टुमिच्छन्तम् । हुसन्ती युवतिः यथा पुरस्ताद् आत्मीयं वक्षः प्रकाशयति । एवं स्वमात्मीयानि वक्षसि आविष्करोषि स्युष्यन्ती । देशेष्वनेकेषु प्रादुर्भावाद् बहुवचनं वक्षसिति ॥ १० ॥

इति द्वितीयाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चमो वरः ॥

सुसंक्राशा मातृमृष्टैव योषाविस्तन्वै कृणुषे दृशे कम् ।

भद्रा त्वमृषो वितरं व्युच्छ न तत् ते अन्या उपसो नशन्त ॥ ११ ॥

सुसंक्राशा । मातृमृष्टाऽऽव । योषा । आविः । तन्वम् । कृणुषे । दृशे । कम् ।

भद्रा । त्वम् । उपः । विऽतरम् । वि । उच्छ । न । तत् । ते । अन्याः । उपसोः । नशन्त ॥ ११ ॥

वेङ्कट० शोभनसंदर्शना मातृहृदितशरीरा कन्येव त्वम् तन्वम् आविः कृणुषे दर्शनाय । यथा त्वां सर्वे पश्येरन् । कल्याणो त्वम् उपः ! प्रकर्षेण वि उच्छ । तत् इदं तव रूपम् अन्याः गताः उपसः न श्यान्नुपन् न त्वस्वरूपं गता इति ॥ ११ ॥

अश्वीवतीगोमतीविश्ववारा यतमाना रश्मिभिः सूर्यस्य ।

परा च यन्ति पुनरा च यन्ति भद्रा नाम वहमाना उपासः ॥ १२ ॥

अश्वीवतीः । गोऽमतीः । विश्ववाराः । यतमानाः । रश्मिऽभिः । सूर्यस्य ।

परा । च । यन्ति । पुनः । आ । च । यन्ति । भद्रा । नाम । वहमानाः । उपासोः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अश्ववत्यः गोमत्यः सर्वैर्वरणीयाः सूर्यस्य रश्मिभिः संयतमानाः स्वसः काश्चन परा यन्ति अपराः आ यन्ति भद्राणि बहूनि नामानि निगमपठितानि वधानाः उपासः ॥ १२ ॥

ऋतस्य रश्मिमनुपच्छमाना भद्रंभद्रं क्रतुमस्मासु धेहि ।

उपो नो अद्य सुहवा व्युच्छास्मासु रायो मुधवस्तु च स्युः ॥ १३ ॥

ऋतस्य । रश्मिम् । अनुऽपच्छमाना । भद्रम्ऽभद्रम् । क्रतुम् । अस्मासु । धेहि ।

उपोः । नः । अद्य । सुहवा । वि । उच्छ । अस्मासु । रायोः । मुधवस्तु । च । स्युरिति स्युः ॥

१. येवान् सूको. २. नास्ति सूको. ३. यदितानिनाति वि' क् कप; इमानि वि' क्.

वेङ्कट० आदित्यस्य रश्मिम् अनुबज्जती^१ कल्पाणंकल्प्याणं प्रज्ञानम्^२ अस्मात् भेदि । उपः । अथ
अस्माकम् स्वाङ्गाना सती नि उच्छ । इविभ्रत्सु अस्मात् घनानि न सन्तु ॥ १३ ॥

'इति द्वितीयाहके प्रथमाध्याये षष्ठो वर्गः' ॥

[१२४]

'कक्षीवान् कपिः । उषाः देवता । त्रिपुत्र इन्द्रः' ।

उषा उच्छन्ती^३ समिधाने^४ अग्ना उद्यन्सूर्यं^५ उर्विया ज्योतिरश्रेत् ।
देवो नो अत्र सविता न्वर्यं^६ प्रासावीद् द्विषत् प्र चतुष्पदित्यै ॥ १ ॥

उषाः । उच्छन्ती । समिधाने । अग्नी । उद्यन् । सूर्यः । उर्विया । ज्योतिः । अश्रेत् ।

देवः । नः । अत्र । सविता । नु । अर्यम् । प्र । असावीत् । द्विषत् । प्र । चतुष्पत् । इत्यै ॥ १ ॥

वेङ्कट० उषाः व्युच्छन्ती होमार्थं दीप्यमाने अग्नी भवति । उद्यन् च सूर्यः विलीर्णम् ज्योतिः अश्रति ।
देवः च सविता अत्र क्षिप्रम् अस्मान् कार्यं प्रति प्रसीति । द्विषत् चतुष्पत् च गमनाय प्र सौति ॥ १ ॥

अर्मिनती^७ दैव्यानि व्रतानि प्रमिनती^८ मनुष्या युगानि ।
ईयुषीणामुपमा शश्वतीनामायतीनां प्रथमोषा व्यद्यौत् ॥ २ ॥

अर्मिनती । दैव्यानि । व्रतानि । प्रमिनती । मनुष्या । युगानि ।

ईयुषीणाम् । उपमा । शश्वतीनाम् । आयतीनाम् । प्रथमा । उषाः । वि । अद्यौत् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अर्मिनती यज्ञान् प्रहिसन्ती मनुष्याणाम् आयुषो^९ मयच्छेदकान्यहोरात्राणि गतानाम्^{१०}
उषसाम् अन्विता आयतीनाम् सुख्या प्रादुरभवत् ॥ २ ॥

एषा दिवो द्रुहिता प्रत्यदशिं ज्योतिर्वसाना समना पुरस्तात् ।
ऋतस्य पन्थामन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥ ३ ॥

एषा । दिवः । द्रुहिता । प्रति । अदशिं । ज्योतिः । वसाना । समना । पुरस्तात् ।

ऋतस्यं । पन्थाम् । अनु । एति । साधु । प्रजानतीव । न । दिशः । मिनाति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एषा दिवः द्रुहिता प्रति दृश्यते पूर्वस्थां दिशि ज्योतिः आच्छाद्यन्ती समनस्का । आदित्यस्य
पन्थानम्^{११} साधु अनुगच्छति । प्रमेवावगच्छन्तीव दिशः च न दिनसि रात्रिस्त्विति^{१२} ॥ ३ ॥

१. अनुगच्छन्ती वि^१ लपं. २. नास्ति वि^२ लपं. ३-३. नास्ति सूको.
४. अत्र प्राये वि^३ लपं. ५. 'वोऽग्नि वि^४ लपं. ६. नास्ति अः. ७. 'रेवेति वि^५.

उपो अदर्शि शुन्ध्युवो न वक्षो नोधाऽविविरकृत प्रियाणि ।

अद्भसन्न ससतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात् पुनरेयुषीणाम् ॥ ४ ॥

उपो इति । अदर्शि । शुन्ध्युवः । न । वक्षः । नोधाऽइव । अकिः । अकृत । प्रियाणि ।

अद्भसत् । न । ससतः । बोधयन्ती । शश्वत्तमा । आ । अगात् । पुनः । आऽइयुषीणाम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० उपा उपरव्यते बोधयितुरादित्यस्य वक्षः इव । सेयसुषिः नोधाः इव स्तुत्या कामान्
माविष्कुरुते रूपाणि । सुदम्नो इवाशे सीदन्ती सिद्धेऽशे स्वामिनः स्वपतः बोधयन्ती नित्या
शामता पुनः पुनरागच्छन्तीनामुपसां मध्ये ॥ ४ ॥

पूर्वे अर्थे रजसो अप्न्यस्य गवां जनित्र्यकृत प्र केतुम् ।

व्यु प्रथते वितरं वरीय ओभा पुणन्ती पित्रोरुपस्थां ॥ ५ ॥

पूर्वे । अर्थे । रजसः । अप्न्यस्य । गवां । जनित्रो । अकृत । प्र । केतुम् ।

वि । के इति । प्रथते । विऽतरम् । वरीयः । आ । उभा । पुणन्ती । पित्रोः । उपऽस्थां ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अद्भसो जातस्य पूर्वस्मिन् भागेऽन्तरिक्षस्योपास्तेजसां जनयिष्यादित्यस्य तेजः प्रकृणोति ।
उरुत्वे चातिशयेन तत्र विप्रथयति यावापृथिव्योहभातुपस्थावापूरयन्ती तेजसा ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाष्टके प्रथमाध्याये सप्तमो वर्गः ॥

एवेदेषा पुरुतमा दृशे कं नाजामि न परि वृणक्ति जामिम् ।

अरेपसां तन्वा उ शार्शदाना नार्भादीपते न महो विभाती ॥ ६ ॥

एव । इत् । एषा । पुरुऽतमा । दृशे । कम् । न । अजामिम् । न । परि । वृणक्ति । जामिम् ।

अरेपसां । तन्वा । शार्शदाना । न । अर्भात् । ईपते । न । महः । विऽभाती ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एवमेव एषा पुरुतमा दर्शनाय भवति । न च वर्ययति बन्धुम् अबन्धुं वा । उज्ज्वलया तन्वा
सर्वम् अपवाधमाना सेनं कुमारात् न पलायते, न च वृद्धात्, म्युच्छन्ती । सर्वं ज्ञयतीति ॥ ६ ॥

अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्तरुगिव सनये धनानाम् ।

जायेन् पत्ये उशती सुवासा उपा हस्त्रेव नि रिणीति अप्सः ॥ ७ ॥

अभ्राताऽइव । पुंसः । एति । प्रतीची । गर्तरुगिव । सनये । धनानाम् ।

जायाऽइव । पत्ये । उशती । सुवासाः । उपाः । हस्त्राऽइव । नि । रिणीति । अप्सः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यथा अत्रातृका कन्वका पुंसः कित् एति अभिसुप्ती सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय, न पतीन् । एवमुपा अभिसुप्त्यागच्छति, गतीरोद्विपीव धनलाभायाक्षिकार । गतो पूतास्तारः, तमपतिकाऽपुत्रा^१ च श्री भर्तुर्धनहरणायाऽऽरोहति^२ । तां तत्राक्षेण कितवा ज्ञन्ति । न सा ततोऽन्वमाश्रयते, न च तामन्वः परिरुह्णाति, धनमुपगच्छति च दाक्षिणात्येषु । जामा इव पत्ये कामयमाना सुवत्साः कृतुकाकेषु उपाः हसना इव श्री दन्ताद् आत्मीये कर्ण विहृणुव इति ॥ ७ ॥

स्वसा स्वसे ज्यायस्यै योनिमारिगपैत्यस्याः प्रतिचक्ष्यैव ।

व्युच्छन्ती रश्मिभिः सूर्यस्वाऽज्यङ्क्ते समनुगा ईव त्राः ॥ ८ ॥

स्वसा । स्वसे । ज्यायस्यै । योनिम् । अरिक् । अपै । एति । अस्याः । प्रतिचक्ष्यैऽइव ।

विऽउच्छन्ती । रश्मिभिः । सूर्यस्य । अज्जि । अङ्क्ते । समनुगाऽईव । त्राः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० रात्रिर्ज्यैष्ठ्ये स्वसे उपसे^३ स्थानमरिचत् । तामुपसं दृष्ट्वैव रात्रिरपगच्छति तस्याः सकाशात् । अपि वा यथा^४ इवदरं^५ दृष्ट्वा स्तुपाऽपगच्छत्येवमिति । सेयं सूर्यतेजोभिः सह प्राहुर्भवन्ती अस्तनसाधने तेज आत्मनि अवक्ते, यथा "युदे गच्छन्तो" वृता आभरणैः ॥ ८ ॥

आसां पूर्वीसामहसु स्वसृणामपरा पूर्वीमभ्येति पश्चात् ।

ताः प्रतन्वन्नव्यसीर्नूनमस्मे रेवदुच्छन्तु सुदिना उपसैः ॥ ९ ॥

आसाम् । पूर्वीसाम् । अहंऽसु । स्वसृणाम् । अपरा । पूर्वीम् । अभि । एति । पश्चात् ।

ताः । प्रतन्वन्त् । नव्यसीः । नूनम् । अस्मे इति । रेवत् । उच्छन्तु । सुदिनाः । उपसैः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० आसाम् उपसां पूर्वकालानाम् उत्तरोषाः^६ पूर्वाम् गतांगताम् पश्चात् अभि एति अनुक्रमेण गतेष्वहःस्वगामत्^७ । ताः पुराणा इवेदानीं नवतरा अस्माकं धनयुक्तं व्युच्छन्तु शोभन-
दिवसाः । एकस्माज्जननात् सहागमनाद्वा स्वसारः उपसः इति ॥ ९ ॥

प्र बोधयोषः पृणतो मघोन्यबुध्यमानाः पुणयैः ससन्तु ।

रेवदुच्छ मधर्वद्भयो मघोनि रेवत् स्तोत्रे सूनृते जारयन्ती ॥ १० ॥

प्र । बोधय । उपः । पृणतः । मघोनि । अबुध्यमानाः । पुणयैः । ससन्तु ।

रेवत् । उच्छ । मधर्वत्ऽभ्यः । मघोनि । रेवत् । स्तोत्रे । सूनृते । जारयन्ती ॥ १० ॥

३. कन्या अं. २. "गपतीक" विं लपे; "गतिक" विं अं; "पपतिक" ल मूको. ३. "व रोपति लपे.
४. नास्ति विं लपे. ५. ५. नास्ति विं लपे. ६. श्वदरं मूको. ७. गच्छन्तो युदे लपे. ८. "रा वं
विं" अ लपे. ९. गते...गमः विं. "गमर्" विं अं ल लपे.

वेङ्कट० 'प्र बोधन उपः।' प्रवच्छतः उदारान् घनवति ! । अनुभ्यमानाः कर्तव्याः स्वपन्तु । घनवुक्तं
शुष्कं घनवत्तपः मपोति ! रेवत् स्तोत्रे मद्यम् सूत्रे ! स्तोत्रे कारयन्ती । 'अस्तिः स्तुतिकर्मा
(सु. वा १०, ८) इति ॥ १० ॥

'इति द्वितीयाहके प्रथमाध्यायेऽष्टमो वर्गः ! ॥

अवेयमथैद् युवतिः पुरस्ताद् युक्ते गवामरुणानामनीकम् ।

वि नूनमुच्छ्रादसति प्र केतुर्गृहं गृहमुप तिष्ठते अग्निः ॥ ११ ॥

अथ । इयम् । अउवैत् । युवतिः । पुरस्तात् । युक्ते । गवाम् । अरुणानाम् । अनीकम् ।

वि । नूनम् । उच्छ्रात् । असति । प्र । केतुः । गृहम् अगृहम् । उप । तिष्ठते । अग्निः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० इयम् अथो घोषते युवतिः पूर्वस्थां विधि । युक्ते च अश्वानाम् अरुणानाम् समूहं रथे । सिवेयं
शुष्काऽभवत् । सम्प्रति प्रभवति च मज्जानम् । अथाऽनुगृहम् अग्निः स्वाहाप्रतिग्रहार्थं सङ्कलते ॥ ११ ॥

उत् ते वर्यथिद् वसतेरपत्तन् नरश्च ये पितृभाजो व्युष्टौ ।

अमा स्ते ब्रह्मि भूरि वाममुषो देवि दाशुषे मर्त्याय ॥ १२ ॥

उत् । ते । वर्यः । चित् । वसतेः । अपत्तन् । नरः । च । ये । पितृभाजः । विऽउष्टौ ।

अमा । स्ते । ब्रह्मि । भूरि । वामम् । उपः । देवि । दाशुषे । मर्त्याय ॥ १२ ॥

वेङ्कट० तव व्युष्टौ पक्षिणोऽपि वसतेः उत् अपत्तन् मनुष्याः च ये अस्य भाजकाः । गृहे वसते
वाचितृन्मः प्रवच्छते मनुष्याय त्वम् उपः ! देवि ! बहु घनम् ब्रह्मि ॥ १२ ॥

अस्तौद्वं स्तोम्या ब्रह्मणा मेऽवीवृधध्वमुश्रुतीरुपासः ।

युष्मार्कं देवीरर्वसा सनेम सहस्रिणं च श्रुतिर्न च वाजम् ॥ १३ ॥

अस्तौद्वम् । स्तोम्याः । ब्रह्मणा । मे । अवीवृधध्वम् । उश्रुतीः । उपसः ।

युष्मार्कम् । देवीः । अर्वसा । सनेम् । सहस्रिणम् । च । श्रुतिर्नम् । च । वाजम् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० हे स्तोमार्हा उपसः ! नूयं मम अनेन स्तोत्रेण स्तुता भवतः । सर्वैयत्तरमान् कामयमानाः
उपसः । । युष्मार्कं देव्यः ! पालनेन खम्भोजमहिं सहस्रसङ्ख्याकं शतसङ्ख्याकम् च अस्य ॥ १३ ॥

'इति द्वितीयाहके प्रथमाध्याये त्रयो वर्गः ! ॥

१-१. नास्ति सूको. २. प्रवच्छ लः प्रवच्छ अ ल शोधः, ३-३. वरयति इमेति सूको.
४. सेयम् लपं. ५. स्वमागतं विं अ. ६. उा विं ल लपं. ७. नास्ति विं लपं; वनव विं.
८. मने लपं.

[१२५]

कक्षीवान् ऋषिः । दानं देयता । विष्णुप् छन्दः, चतुर्थीपञ्चम्यौ जगत्पौ ।

प्राता रक्षं प्रातरित्वा दधाति तं त्रिकित्वान् प्रतिगृह्या नि धत्ते ।

तेन प्रजां वर्धयमान आयुं रायस्पोषेण सत्ते सुवीरः ॥ १ ॥

प्रातरिति । रक्षं । प्रातःइत्या । दधाति । तम् । त्रिकित्वान् । प्रतिगृह्या । नि । धत्ते ।

तेन । प्रजाम् । वर्धयमानः । आयुः । रायः । पोषेण । सत्ते । सुवीरः ॥ १ ॥

वेङ्कट० स्वनयस्य दानस्तुतिः । प्रातः धने प्रातरागन्ता स्वनयः प्रवच्छति । तम् प्राहः कक्षीवान् प्रतिगृह्या नि धत्ते । लिङ्गभेदद्वयान्दसः । तेन धनेन प्रजाम् आयुः च वर्धयमानः धनस्य पोषेण संसृष्टो भवति शोभनवीरः कक्षीवानिति ॥ १ ॥

सुगुरंसत् सुहिरण्यः स्वर्शो बृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति ।

यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वा मुक्षीजयेव पर्दिमुत्सिनार्ति ॥ २ ॥

सुसुः । असत् । सुसुहिरण्यः । सुसुअर्थः । बृहत् । अस्मै । वयः । इन्द्रः । दधाति ।

यः । त्वा । आयन्तम् । वसुना । प्रातःइत्वा । मुक्षीजयाइव । पर्दिम् । उत्सिनार्ति ॥ २ ॥

वेङ्कट० सुसुः भवतु सुहिरण्यः स्वस्वः । महच्च अस्मै वयः इन्द्रः प्रवच्छतु । यः त्वा आयन्तम् वसुना धनेन प्रातर्गामिन् ! अतिथे ! कक्षीवन् !, मुक्षीजा जालपाशिका, यथा जालपाशिकया कश्चित् पक्षिणे निरुत्प्याद् एवं त्वां निरुणद्धि स्वनयः, इति कक्षीवान् आशियम् काशास्ते स्वनवाय ॥ २ ॥

आयमद्य सुकृतं प्रातरिच्छन्निष्टेः पुत्रं वसुमता रथेन ।

अंशोः सुतं पायय मत्सरस्य क्षयद्वीरं वर्धय सृष्टामिः ॥ ३ ॥

आयम् । अद्य । सुकृतम् । प्रातः । इच्छन् । इष्टेः । पुत्रम् । वसुमता । रथेन ।

अंशोः । सुतम् । पायय । मत्सरस्य । क्षयत्सवीरम् । वर्धय । सृष्टामिः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० रातवानस्मि अद्य सुकृतम् प्रातः एव धनमिच्छन् इष्टेः पुत्रम् स्वनयम् वसुमता रथेन सहितम्, अंशोः सौमलतायाः सुतम् माम् पायय मादयिष्याः, अपितवीरं माम् वर्धय धनप्रदायीभिर्वाग्भिरिति । यद्वृत्तिरिति ॥ ३ ॥

१-१. नास्ति सूको. २. नास्ति अ. ३-३. वि४ वि१ रूपे. ४. वीरः वि१ अ. ५-५. नास्ति वि१ अ. ६. प्रशा वि१ अ. ७. नास्ति अ. ८. मदायिष्या वि१ अ.

उपे क्षरन्ति सिन्धवो मयोभुव ईजानं च यक्ष्यमाणं च धेनवः ।

पूणन्तं च पपुरिं च श्रुत्स्यवो घृतस्य धारा उपे यन्ति विश्वतः ॥ ४ ॥

उपे । क्षरन्ति । सिन्धवः । मयःऽनुवः । ईजानम् । च । यक्ष्यमाणम् । च । धेनवः ।

पूणन्तम् । च । पपुरिम् । च । श्रुत्स्यवः । घृतस्य । धाराः । उपे । यन्ति । विश्वतः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० उपेत्य क्षरन्ति सिन्धवः सुखस्य भावविश्वः ईजानम् च यक्ष्यमाणम् च पयस्विन्यः । याधिनृभ्यो
धनानि प्रयच्छन्ते दत्तवन्तम् च तस्याश्चमिच्छमानाः^१ उदकधाराः सर्वत उपक्षरन्ति ॥ ४ ॥

नाकस्य पृष्ठे अर्धे तिष्ठति श्रितो यः पूणाति स ह देवेषु गच्छति ।

तस्मा आपो घृतमर्षन्ति सिन्धवस्तस्मा इयं दक्षिणा पिन्वते सदा ॥ ५ ॥

नाकस्य । पृष्ठे । अर्धे । तिष्ठति । श्रितः । यः । पूणाति । सः । ह । देवेषु । गच्छति ।

तस्मै । आपः । घृतम् । अर्षन्ति । सिन्धवः । तस्मै । इयम् । दक्षिणा । पिन्वते । सदा ॥ ५ ॥

स्वर्गस्थोपरि तिष्ठति श्रितः । यः प्रयच्छति, 'सः' बहु देवेषु गच्छति^१ । तस्मै प्रदात्र इमाः^२
स्यन्दनशीलाः आपः स्वसारं प्रेरयन्ति । तस्मै इयम् दीयमाना दक्षिणा सदा कामान् शीघ्रि ॥ ५ ॥

दक्षिणावतामिदिमानि चित्रा दक्षिणावतां दिवि सूर्यासः ।

दक्षिणावन्तो अमृतं भजन्ते दक्षिणावन्तः प्र तिरन्तु आयुः ।

दक्षिणाऽवताम् । इत् । इमानि । चित्रा । दक्षिणाऽवताम् । दिवि । सूर्यासः ।

दक्षिणाऽवन्तः । अमृतम् । भजन्ते । दक्षिणाऽवन्तः । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'प्रदानवतामेवाभिर्ल्लोके इमानि चित्राणि गृहसंस्थासनानि दृश्यन्ते । दक्षिणावताम् एष
असुभिर्दक्ष लोके सूर्याः प्रकाशं कुर्वन्ति । बहुवचने न ताररसम्^३..... । दक्षिणावन्तः एवामृतत्वम्
भजन्ते । दक्षिणावन्तः एष आयुः वर्धयन्ति^४ ॥ ६ ॥

मा पूणन्तो दुरितमेन आरन् मा जारिषुः सूर्यः सुव्रतासः ।

अन्यस्तेषां परिधिरस्तु कश्चिदपूणन्तमभि सं यन्तु शोकाः ॥ ७ ॥

१. 'मिच्छन्तः' ल शोधः. २-२. नास्ति वि' लपं. ३. नास्ति ल लपं. ४-४. नास्ति लपं.

५. 'वे' ... यन्ते वि' ल लपं. ६-६. यन्ति वि' लपं.

मा । पुणन्तेः । दुःश्वेतम् । एमः । आ । अरन् । मा । जारिषुः । सूर्यः । सुऽजृतासैः ।
अन्यः । तेषाम् । परिऽधिः । अस्तु । कः । चित् । अष्टुणन्तम् । अभि । सम् । युन्तु । द्योकीः ॥

वेङ्कट० दरिद्रेभ्यः प्रयच्छन्ते दुर्गतिं पापं च मा गमन् । मा च ते जीर्णां भुजन् प्राजाः
सुकर्माणः । अन्यः कः चित् एषाम् परिधिः अस्तु । यो दुर्गतानि परिदधाति, निरुणक्ति
पुरवान्, स परिधिः । अप्रयच्छन्तमेव दुर्गतादय आभिसुरूपेण लक्ष्णन्ताम् इति कवीनवः
प्रतिनिवृत्तोः स्वनयमभिगच्छतो वचनामीति ॥ ७ ॥

'इति द्वितीयाष्टके प्रथमाध्याये दशमो वर्गः' ॥

[१२६]

'आदितः पद्भानां कक्षीवान् ऋषिः । पश्याः भावयन्वा, सप्तम्याः रोमशा नाम ऋषिवादिनी ।
आदितः पद्भानां सप्तम्याञ्च भावयन्वा, पश्या रोमशा देवता । आदितः पद्भ विष्टुमः,
अन्त्ये अनुष्टुभौ ।

अमन्दान्तसोमान् प्र भरे मनीषा सिन्धुवर्धि क्षियतो भाव्यस्य ।

यो मे सहस्रममिमीत स्वान्तूर्तो राजा श्रवं इच्छमानः ॥ १ ॥

अमन्दान् । स्तोमान् । प्र । भरे । मनीषा । सिन्धुवै । अधि । क्षियतः । भाव्यस्य ।

यः । मे । सहस्रम् । अमिमीत । स्वान् । अतूर्तः । राजा । श्रवं । इच्छमानः ॥ १ ॥

वेङ्कट० सुकेगानेन दत्तानि धनान्भवभवतो निर्दिशति । अनन्याः स्तुतीरहं प्रज्ञया प्रभरामि सिन्धुदेने
वर्तमानस्य भाव्यपुत्रस्य स्वनयस्य । यः मे सहस्रम् निरमिमीत धनानां प्रसवान् दानुभिरतीर्णः
राजा प्रशंसामिच्छन् ॥ १ ॥

शतं राज्ञो नार्धमानस्य निष्काञ्छतमश्चान् प्रयतान्तसुद्य आदम् ।

शतं कक्षीवा असुरस्य गोनां दिवि श्रवोऽजरमा ततान ॥ २ ॥

शतम् । राज्ञेः । नार्धमानस्य । निष्कान् । शतम् । अश्चान् । प्रयतान् । सुद्यः । आदम् ।

शतम् । कक्षीवान् । असुरस्य । गोनाम् । दिवि । श्रवः । अजरम् । आ । ततान् ॥ २ ॥

वेङ्कट० शतम् राज्ञः ईशानस्य सौवर्णान् निष्कान् शतम् च अश्चान् शुद्धवर्णान् सद्यः एव बहव्
आदम् अयिः प्रतिग्रहकर्मौ । कक्षीवान् प्राणस्य गवाम् शतम् चाऽऽदत् । स्वनयश्च दिवि कीर्ति
वरया वर्जितो विलासितवान् देवेषु ॥ २ ॥

१-१. नास्ति विं अं. २. क्वाम् विं रूपे. ३-३. नास्ति सूको. ४. नास्ति विं रूपे;
'जायाः विं अं. ५. ईजानं विं रूपे. ६. एवम् रूपे. ७. तदा रूपे.

उपे मा श्यावाः स्वनयेन दत्ता वधूमन्तो दश रथासो अस्युः ।

पृष्टिः सहस्रमनु गव्यमागात् सनेत् कक्षीवाँ अभिपित्वे अह्वाम् ॥ ३ ॥

उपे । मा । श्यावाः । स्वनयेन । दत्ताः । वधूमन्तः । दश । रथासः । अस्युः ।

पृष्टिः । सहस्रम् । अनु । गव्यम् । आ । अगात् । सनेत् । कक्षीवान् । अभिपित्वे । अह्वाम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० भूपोभ्यः सञ्चरणात् श्याववर्णाः स्वनयेन दत्ताः वधूमिरभिष्टिताः दश रथाः माम् उपस्थिताः । यथा गोषु भवन् पृष्टयधिकम् सहस्रम् च माम् अनु आ अगात् । तदेतन् सर्वम् कक्षीवान् अभजन् अह्वाम् अभिप्राप्तौ प्रातः ॥ ३ ॥

चत्वारिंशद् दशरथस्य शोणाः सहस्रस्याग्रे श्रेणिं नयन्ति ।

मदच्युतः कृशनावृतो अत्यान् कक्षीवन्त उदमृक्षन्त पृजाः ॥ ४ ॥

चत्वारिंशत् । दशरथस्य । शोणाः । सहस्रस्य । अग्रे । श्रेणिम् । नयन्ति ।

मदच्युतः । कृशनावृतः । अत्यान् । कक्षीवन्तः । उत । अमृक्षन्त । पृजाः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० दश रथा यस्मिन् सङ्घे स दशरथः तस्य प्रत्येकं चतस्रः शोणवर्णा अथा भवन्ति । ताश्च अग्रे गवाम् सहस्रस्य श्रेणिम् नयन्ति । मदस्य व्यावयित्वात् हिरण्यमालङ्कारान् अद्यात् पञ्चकुलजातः कक्षीवान् प्रतिगृहीतान् पृष्टे सम्ममर्श ॥ ४ ॥

पूर्वामनु प्रयतिमा ददे वस्त्रीन् युक्ताँ अष्टावरिर्धायसो गाः ।

सुवन्धवो ये विश्या इव त्रा अनस्वन्तः श्रव ऐपन्त पृजाः ॥ ५ ॥

पूर्वाम् । अनु । प्रयतिम् । आ । ददे । वः । व्रीन् । युक्तान् । अष्टौ । अरिर्धायसः । गाः ।

सुवन्धवः । ये । विश्याः इव । त्राः । अनस्वन्तः । श्रवः । ऐपन्त । पृजाः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'शतम् राजः' (अ १, १२६, २) इत्यादिकं प्रदानं स्वनयात् पुष्पदर्धम् अनुक्रमेण प्रतिगृहीतवानहमस्मीति ज्ञातीन् प्रत्याह । त्रीन् युक्तान् रथान् अष्टौ च गाः अभिगन्तुर्णा मनुष्याणां धारकाः । शोभनज्ञातयः वे मनुष्येषु भवा इव ज्ञाताः पर्वटन्तोऽनस्संयुक्ताः अत्रम् ऐपन् पञ्चकुलजातः ॥ ५ ॥

आर्गधिता परिगधिता या कर्शुकिव जङ्गहे ।

ददाति मह्यं यादुरी याशूनां भोज्यां शता ॥ ६ ॥

आर्गधिता । परिगधिता । या । कर्शुकिव । जङ्गहे ।

ददाति । मह्यम् । यादुरी । याशूनाम् । भोज्या । शता ॥ ६ ॥

१. नास्ति विं लं लपं. २. 'पाः वि' श्रवव अं. ३. नास्ति विं अं लपं. ४. नास्ति मूको. ५. 'पय' लं लपं. ६. वजं विं अं. ७. 'तो न संयु' मूको. ८. वजं विं अं लपं.

वेङ्कट०

‘वादात् सुतां रोमशां नाम’ वादा, वृत्तगतिभाण्डव्याच’ रात्रे’ ॥ (वृदे ३, १५६)

ततस्तमर्षं हरिवाद् विदित्वा, शिष्यं मन्वानं स्वतसं विदुषुः ।

अभ्याजनामाद्यु ‘शचीमहायः, प्रोत्याऽऽर्चयतां विधितैव’ राज्ञः ॥

अभ्याजनामाहिरसी च तत्र दृष्टा तयोः सा चरौ वन्दे ।

इन्द्रः सचिन्नादथ तामुवाच, रोमानि ते जन्ति न जन्ति रात्रि ॥

सा बालभावादथ तं जगद्, उपोत् ‘मे शकः परमशक्ति’ । (वृदे ४, १-३)

आभिमुखेन करीरेण मिथिता वा अहंभ परितो मिथिता कर्षाकेव’ अत्यन्तं पुमांसं हस्ताभ्यां
पतिगृह्णाति’ । नकुलश्री कर्षीका’ । वादुरी श्री वादिरभिकमणकर्षी । साऽभिकमणवती श्री
मशम् पशभाहर्षणी’ पुषाणाम् भोगसावनानि प्रदानि ददाति इति । वृष्टचोः’ भावम-
प्यरोमशशोधैम्पत्योरेव संवादः, तदानीं प्राप्तयौवना वा पुमांसमाहिरसे, सा पुत्रजननयोग्या ॥ १ ॥

उपोष मे परां मृश मा मे दुभ्राणि मन्यथाः ।

सर्वाहर्षस्मि रोमशा गुन्धारीणामिवाविका ॥ ७ ॥

उपोऽउष । मे । परा । मृश । मा । मे । दुभ्राणि । मन्यथाः ।

सर्वा । अहम् । अस्मि । रोमशा । गुन्धारीणाम् । अविका ॥ ७ ॥

वेङ्कट० एवं ममाह्वानि त्वं परां मृश । मा मे अल्पानि रोमानि मन्थाः । सर्वाहर्ष अहम् अस्मि रोमशा ।

‘गन्धारयो नाम जनपदास्तत्र भवत्पूर्णा’ । यथा गन्धारीणां सम्बन्धिनी अविका इति ॥ ७ ॥

‘इति त्रितीयाष्टके प्रथमाध्याये एकादशो वर्गः’ ॥

[१२७]

‘देवोदासिः परात्तेन ऋषिः । जग्मिदेवता । अत्यष्टिदण्डः, पृष्टी अतिष्टिः’ ।

अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तं वसुं सुतुं सहसो ज्ञातवैदसुं विप्रं न ज्ञातवैदसम् ।

य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा ।

पृतस्य विभ्राष्टिमानुं वटि शोचिषाऽऽजुह्वानस्य सुषिपः ॥ १ ॥

अग्निम् । होतारम् । मन्ये । दास्वन्तम् । वसुम् । सुतुम् । सहसः । ज्ञातवैदसम् । विप्रम् । न ।

ज्ञातवैदसम् ॥ यः । ऊर्ध्वया । सुऽअध्वरः । देवः । देवाच्या । कृपा ।

पृतस्य । विऽभ्राष्टिम् । अनुं । वटि । शोचिषा । आऽजुह्वानस्य । सुषिपः ॥ १ ॥

१. नास्ति वि’ लपे. २. ‘वे’ वि’ लपे. ३-३. एव...विधि’ वि’ ४. त्वं लपे. ५. ‘उप...पो
वि’ लपे. ६-६. मृशेति वि’. ७. कशिध लपे. ८. परितु’ अ’. ९. नास्ति वि’ अ’;
पशभाहर्षणी वि’ अ’ लपे; ‘‘गृणा वि’. १०. अहम् वि’ अ’ लपे; परां लपे लपे. ११-११. नास्ति
लपे. १२. ग’ अ’ लपे. १३-१३. नास्ति मृशे.

वेङ्कट० परुष्णेपो^१ देवोद्दासिः । तत्र शीतकः—

जायती प्रथमो धादौ वादः मण्डलधेव च ।

अटकारित्वरे^२ पादाः पादन्तेरे^३ पावयाः ॥ इति ॥

अग्निम् होतारम् स्वीमि दानवन्ते वासवितारम् महतः पुत्रम् जातप्रज्ञं वाङ्मनम् इव । सः ऊर्ध्वमा देवान्छन्त्या उवाकत्या सुपशो भवति । देवः सः पुत्रस्य "विश्वेधने उवाकथा" अतु कामधते हृषमानस्य शरणाशीलस्य^४ । अनुवाचाणि पदाणि पूरणानि । वासकसवाह— 'अभ्यासे भूयांसिर्धर्मं मन्वन्ते यथा अहो दर्शनीयं अहो दर्शनीयं' इति । तापरुष्णेधस्य शीतम् (१०, ५२) इति ॥ १ ॥

यजिष्ठं त्वा यजमाना हुवेम ज्येष्ठमङ्गिरसां विप्र मन्मभिर्विप्रैभिः शुक्र मन्मभिः ।

परिजमानमिदं वां होतारं चर्षणीनाम् ।

शोचिःश्रेयसां वृषणं यमिमा विश्वः प्रावन्तु नृतये विश्वः ॥ २ ॥

यजिष्ठम् । त्वा । यजमानाः । हुवेम । ज्येष्ठम् । अङ्गिरसाम् । विप्र । मन्मभिः । विप्रैभिः । शुक्र । मन्मभिः । परिजमानम् । इव । धाम् । होतारम् । चर्षणीनाम् ।

शोचिःश्रेयसां । वृषणम् । यम् । इमाः । विश्वः । प्र । अकृतु । नृतये । विश्वः ॥ २ ॥

वेङ्कट० वधृतमं त्वाम्^५ यजमानाः हुवेम प्रणस्यम् अङ्गिरसाम् "प्राज्ञः मन्मभिः" मेधाधिभिः होतारं परितो मन्वारमिव आदिन्यम् होतारम् यजमानासाम् । उवाकथेनं परिजमानम् यम्^६ इमाः सर्वविश्वः शोचिः प्रशयन्ति, ये मरुत्वाद्य प्रशयन्तु कामानामाकर्षणार्थमिति ॥ २ ॥

स हि पुरु चिदोर्जसा विरुक्मेता दीर्घानो भवति द्रुहन्तुरः परशुर्न द्रुहन्तुरः ।

वीळ चिद् यस्य समृत्तौ भ्रुवद् वनेव यत् स्थिरम् ।

निष्पदंमाणो यमते नार्यते घन्नासहा नार्यते ॥ ३ ॥

सः । हि । पुरु । चिद् । ओर्जसा । विरुक्मेता । दीर्घानः । भवति । द्रुहन्तुरः । परशुः । न । द्रुहन्तुरः ।

वीळ । चिद् । यस्य । समृत्तौ । भ्रुवद् । वनेव । यत् । स्थिरम् ।

निःसदमानः । यमते । न । अयते । घन्नासहा । न । अयते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सः हि यद् अपि विरोधनता बलेन शीघ्रवानः भवति कुडारः इव । द्रुहमपि यत्न सङ्कलौ भूयते । उवाचि इव दक्षमायम् यत् विधाय भवति । सोऽयमभिधायन् शोचयन्^७ विश्वयति । न च तेभ्यो मण्डति । घनुषाऽभिभवत् सकृन् न पकायते ॥ ३ ॥

१- पुं लय. २- 'वि' 'वि' लय. ३- 'वि' लय. ४-४. विश्वेधने उवाकथा' मुक्तो; विश्वेधने उवाकथा. ५- नास्ति वि' लय. ६- 'वा वि'. ७-७. मण्डति: वि'; मण्डति: अ'; मण्डति: 'वि' लय; मण्डति: लय. ८- 'वा वि' लय. ९- देवपुं लय; देव लय; देवपुं लय.

दृच्छा चिदस्मा अतुं दुर्यथा विदे तेजिष्ठाभिररणिभिर्दाष्टयवसेऽप्रये द्राष्टयवसे ।
प्र यः पुरूणि गाहते तक्षद् वनेव शोचिषा ।

स्थिरा चिदन्ना नि रिणात्योजसा नि स्थिराणि चिदोजसा ॥ ४ ॥

दृच्छा । चित् । अस्मै । अतुं । दुः । यथा । विदे । तेजिष्ठाभिः । अरणिऽभिः । द्राष्टिः । अवसे । अस्मै ।
द्राष्टिः । अवसे ॥ प्र । यः । पुरूणि । गाहते । तक्षत् । वनेऽव । शोचिषा । स्थिरा । चित् ।
अन्ना । नि । रिणाति । ओजसा । नि । स्थिराणि । चित् । ओजसा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सारवन्ति अपि अन्नानि अस्मै अतु दुः सया अतिथये विदुषे । दीप्ततरैः सह अस्मै अग्रे हविः
प्रयच्छति रक्षणाय । वा पुरूणि अपि बलानि प्र गाहते । तनूकरोति च वृक्षानिव तेजसा । स स्थिरा-
वपि आत्मनोऽन्नानि काष्ठाद्येति विनाशयति बलेन । प्रकारान्तरेणाऽऽह नि स्थिराणि इति ॥४॥

तमस्य पृक्षमुपरासु धीमहि नक्तं यः सुदर्शतरो दिवातरादप्रायुषे दिवातरात् ।
आदस्यायुग्मभेणवद् वीळ शर्म न सुनेवै ।

भक्तमभक्तमवो व्यन्तो अजरा अग्रयो व्यन्तो अजराः ॥ ५ ॥

तम् । अस्य । पृक्षम् । उपरासु । धीमहि । नक्तम् । यः । सुदर्शतरः । दिवातरात् । अग्रऽआयुषे ।
दिवातरात् ॥ आत् । अस्य । आयुः । भेणवत् । वीळ । शर्म । न । सुनेवै ।
भक्तम् । अभक्तम् । अग्रः । व्यन्तः । अजराः । अग्रयः । व्यन्तः । अजराः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तद् अन्नम् अत्युपरासु निधीमहि । रात्रौ यः सुदर्शतरः भवति अहोऽपि अग्रयच्छतः ।
*विदम्याभिधातात् समन्वयश्चतुर्धराः । अनन्तरम् अत्युपरासु स्तोत्रयोः ग्रहणवद्भवति इदम् *इव
गृहं पिबुस्वभूतम् सुनेवै । यथा पिब्यं गृहं पुत्रो भवते, एवमन्नभेः स्तोत्रारः । भजनीयं
पुरोडाशादिकम् अभजनीयं काष्ठादिकञ्च अन्नं स्तादन्तः अजराः भवन्ति अग्रयः ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाष्टके प्रथमाध्याये द्वादशो वसः ॥

स हि शर्धो न मार्तं तुविष्वणिरग्रस्वतीपूर्वरास्विष्टनिरार्तिनास्विष्टनिः ।
आदद्ब्रुव्यान्यादादिर्यज्ञस्य केतुरर्हणा ।

अधे स्मास्य हर्षतो हर्षीवतो विश्वे जुपन्त पन्यां नरः शुभे न पन्याम् ॥ ६ ॥

सः । हि । शर्धः । न । मार्तम् । तुविऽस्वनिः । अग्रस्वतीपु । उर्वरासु । इष्टनिः । आर्तिनासु । इष्टनिः ।
आदत् । ब्रुव्यानि । आऽद्रिः । यज्ञस्य । केतुः । अर्हणा ।
अधे । स्म । अस्य । हर्षतः । हर्षीवतः । विश्वे । जुपन्तु । पन्याम् । नरः । शुभे । न । पन्याम् ॥६॥

१. नास्ति लपं विं. २-२. *विदम्य...स्तोत्र* विं अ. ३-३. इव...भूतं विं अ. ४-४. नास्ति
सूको.

वेङ्कट० सः हि माहृतम् इव शर्षः^१ बहुशब्दः कर्मवतीष्टु^२ यज्ञभूमिषु^३ सन्नेपणीयः आतिथ्यपि
मञ्जयति हवींषि आदानवीलः यज्ञस्य ष्वजमृताः पूजनीयः । 'अयं अस्मै' हृष्यतः हृष्यन्तः^४
सर्वे एव मनुष्याः मत्तनमारी सेवन्ते । यथा इलाचार्यं युवानः पन्थानमलङ्कृताः सेवन्ते
प्रकाशम् ॥ ६ ॥

द्वि० या यदीं क्रीस्तासौ अभिर्धवो नमस्यन्त उपवोर्चन्त भृगवो मध्वन्तो दाशा भृगवः ।
अग्निरीशे वसूनां शुचिर्यो धृगिरेषाम् ।
प्रियाँ अपिर्धवोन् वनिषीष्ट मेधिर आ वनिषीष्ट मेधिरः ॥ ७ ॥

द्वि० । यत् । ईम् । क्रीस्तासैः । अभिर्धवः । नमस्यन्तः । उपवोर्चन्त । भृगवः ।
मध्वन्तः । दाशा । भृगवः ॥ अग्निः । ईशे । वसूनाम् । शुचिः । यः । धृगिः । एषाम् ।
प्रियान् । अपिर्धवोन् । वनिषीष्ट । मेधिरः । आ । वनिषीष्ट । मेधिरः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० द्वि० या यदा एनमग्निम् मेधाविनोऽभिगतदीप्तयः पूज्यन्तः उपेस्वास्तुवन्^५ भृगवः अरण्योः
हविर्वहनाभम् मन्तन्तः, तदानीं भृगुणाम् अग्निः धनानाम् ईश्वर आसीत्, यः एषाम् धारक आसीत् ।
शुचिः स इदानीम् प्रियात्मनि^६ अपिधीयमानान्^७ पुरोडाशादीन् आभिमुख्येन भजती बलिषः ॥ ७ ॥

विश्वासां त्वा विशां पतिं हवामहे सर्वासां समानं दंपतिं भुजे सत्यगिर्वाहसं भुजे ।
अतिथिं मानुषाणां पितुर्न यस्यांस्रया ।
अमी च विश्वं अमृतांस आ वयो हव्या देवेष्वा वयः ॥ ८ ॥

विश्वांसाम् । त्वा । विशाम् । पतिम् । हवामहे । सर्वांसाम् । समानम् । दम्पतिम् । भुजे । सत्यगिर्वाहसम् ।
भुजे ॥ अतिथिम् । मानुषाणाम् । पितुः । न । यस्यां । आस्रया ।
अमी इति । च । विश्वं । अमृतांसः । आ । वयः । हव्या । देवेषु । आ । वयः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'सर्वेषाम् मनुष्याणाम्' पतिम् त्वा हवामहे । सर्वांसाम्^८ एव विशाम् साधारणं गृहपतिम् आरामो
भोजनाय सरयाः स्तोत्रमिरे यस्य बोद्धव्याः^९ तं मनुष्याणाम् अतिथिम् पितुः इवां सर्वेषां^{१०}
रक्षणस्य यस्य आस्थेन सर्वे एव मनुष्या भुञ्जते । देवाः च हव्यानि हि । देवेषु अन्नमा-
भोज्यम् अन्नानि च अग्नौ हवन्ते । यथा^{११} पितुर्धने पुत्रा आददते, एवं यस्याऽऽस्थेनाऽऽददते देवाः
मनुष्याणामन्नमिति ॥ ८ ॥

१. 'धः' शब्दे अर्थां वि^३ अ^३. २. 'पु' च अ^३. ३. 'पु' अन्ते अ^३. ४-४. मत्त अ^३, ५. नास्ति वि^३ अ^३.
६. 'स्तुतान्' 'स्तुतिवत्' वि^३. ७. प्रियात्मनः ल. ८. 'विकिरीं' वि^३. ९-९. 'स्तुतिवत्' वि^३. † नास्ति अ^३.
१०. सर्वेषामेव ल. अर्थ. † नास्ति वि^३ कु ल. अर्थ. ११. तथा वि^३ अर्थ.

स्वमग्ने सहसा सहन्तमः शुभ्रिन्तमो जायसे देवतातये रयिर्न देवतातये ।
 शुभ्रिन्तमो हि ते मदीं घृभिन्तम उत क्रतुः ।
 अथ स्मा ते परिं चरन्त्यजर श्रुष्टीवानो नाजर ॥ ९ ॥

त्वम् । अग्ने । सहसा । सहन्तमः । शुभ्रिन्तमः । जायसे । देवतातये । रयिः । न । देवतातये ।
 शुभ्रिन्तमः । हि । ते । मदीं । घृभिन्तमः । उत । क्रतुः ।
 अथ । स्मा । ते । परिं । चरन्ति । अजर । श्रुष्टीवानः । न । अजर ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वम् अग्ने । बलेन अभिभवित्तमः शोषयित्तमः अरण्योः जायसे । यज्ञार्थम् धनम् इव । तव
 हि सोमजनितः मद्यः शोषयित्तमः । प्रज्ञा चातिशयेन दीप्तिमती । तस्मात् त्वान् परिचरन्ति
 जरावर्जितः क्षिप्रं न्याप्नुवन्तो दासाः इव ॥ ९ ॥

प्र वो महे सहसा सहस्वते उपर्वुधे पशुषे नाग्रये स्तोमो बभूत्वग्रये ।
 प्रति यदीं हविष्मान् विश्वासु क्षासु जोगुवे ।
 अग्ने रेभो न जरत ऋषूणां जृणिर्होतं ऋषूणाम् ॥ १० ॥

प्र । वो । महे । सहसा । सहस्वते । उपर्वुधे । पशुषे । नाग्रये । स्तोमः । बभूत् । अग्रये ।
 प्रति । यत् । ईन् । हविष्मान् । विश्वासु । क्षासु । जोगुवे ।
 अग्ने । रेभः । न । जरते । ऋषूणाम् । जृणिः । होता । ऋषूणाम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० प्रभवतु युष्माकं स्तोमः महते बलेन सहते अभिहोत्रार्थमुपसि प्रबुधमानाय पशुनां दात्रे
 उदारारथेव अग्रये यदेनम् आसादितहविष्कः सन् दाशिकीषु पाशुकीषु सौमिकीषु च
 वेदिषु प्रतिगच्छति तदानीं पश्यतां मनुष्याणाम् अग्रत एव 'वन्दी इव' स्तौति स्तुतिशालः
 होता ॥ १० ॥

स नो नेदिष्टं ददृशान् आ भ्रात्रे देवेभिः सचंनाः सुचेतुना महो रायः सुचेतुना ।
 महिं शविष्ठ नस्कृधि संचर्षे भुजे अस्यै ।
 महिं स्तोतुष्यो मघवन्त्सुवीर्यं मयीरुग्रो न शर्वसा ११ ॥

सः । नः । नेदिष्टम् । ददृशान् । आ । भ्रा । अग्ने । देवेभिः । सचंनाः । सुचेतुना । महः । रायः ।
 सुचेतुना ॥ महिं । शविष्ठ । नः । कृधि । सचर्षे । भुजे । अस्यै ।
 महिं । स्तोतुष्यः । मघवन् । सुवीर्यम् । मयीः । उग्रः । न । शर्वसा ॥ ११ ॥

१. अन्तम् अर्. २. वेदि अर्. ३. वन्तो वि अर्. क. ४. नास्ति वि अर्. कर्षे. ५. अग
 वि अर्. ६-६. वन्दीवम् वि अर्. ७. नास्ति वि अर्.

वेङ्कट० सः अस्मभ्यम् अन्तिकलनम् इत्यन्तः आ भू भग्ने । देवैः सहायः^१ त्वं सर्वमनुष्यसाधारणाद्यो भवसि । शोभनप्रज्ञानेन तेजसाऽऽभरति । महत्तः घनस्य नेदिप्यम् मुचेतुना तेजसाऽऽहरत्य महत् तद् घनम् बलवत्तम ! अस्मन्वे कुरु । समाश्रितानां सन्दर्शनाय च अस्यै त्वं धनवन् ! स्तोत्रभ्यः महत् शोभनवीर्यम् पृथक्कर्त्ता भवत्यात्मीयाद् धनान् । यथा उपः नाम वहननवृत्तिः^२ वर्षत्य^३ शिरो बलेन^४ पृथक् करोति ॥ ११ ॥

^१ इति द्वितीयाहकं प्रथमाध्याये त्रयोदशो वर्गः ॥

[१२८]

^१ परुच्छेपो देवोदासिकं वि । अग्निर्देवता । अस्पष्टिः उज्ज्वलः^२ ।

अयं जायत मनुषो धरीमणि होता यजिष्ठ उशिजामनु व्रतमग्निः स्वमनु व्रतम् ।
विश्वश्रुष्टिः सखीयते रयिरिव श्रवस्यते ।
अदब्धो होता नि षदद्विकल्पदे परिवीत इळस्पदे ॥ १ ॥

अयम् । जायत । मनुषः । धरीमणि । होता । यजिष्ठः । उशिजाम् । अनु । व्रतम् । अग्निः । स्वम् । अनु ।
व्रतम् ॥ विश्वश्रुष्टिः । सखिऽयते । रयिःऽइव । श्रवस्यते ।
अदब्धः । होता । नि । षदत् । इळः । पदे । परिऽवीतः । इळः । पदे ॥ १ ॥

वेङ्कट० अयम् अजायत मनुष्यस्य धारके यज्ञे होता षष्टृतमः कृत्विक्कर्म^१ लक्ष्मीकृत्य, मघनाख्यम् स्वम् कर्म यागनिर्वृत्तिरूपं च लक्ष्मीकृत्य विश्वसुतः सखित्वमिच्छते अनमिव अन्नमिच्छते अहिरितः होता निषीदति इवायाः पदे उत्तरवेद्यामुत्तरनाभौ परिवेष्टितः कृत्विग्निः ॥ १ ॥

तं यज्ञसाधुमपि वातयामस्युतस्य पथा नमसा हविष्मता देवताता हविष्मता ।
स न ऊर्जापुपाभृत्युया कृपा न जूर्यति ।
यं मातरिश्वा मनवे परावर्तौ देवं भाः परावर्तः ॥ २ ॥

तम् । यज्ञसाधुम् । अपि । वातयामसि । ऋतस्यै । पथा । नमसा । हविष्मता । देवताता । हविष्मता ।
सः । नः । ऊर्जाम् । उपुऽआसृति । अया । कृपा । न । जूर्यति ।
यम् । मातरिश्वा । मनवे । पराऽवर्तः । देवम् । मारिति भाः । पराऽवर्तः ॥ २ ॥

वेङ्कट० तम् यज्ञस्य साधयितारम् अपि सैवासहे षष्ठस्य मार्गेण तीर्थेन हविषुकेन च नमस्कारेण यज्ञे । सः अस्माकं हविषाम् उपाहरणे^१ अनया दीप्त्या न लोणो भवति । ना यज्ञसमाप्तेः प्रवर्तमानदीप्तिर्भवति^२ । नम् देवम् मातरिश्वा मनवे राज्ञे पुरा दूराद् उद्दृष्टवान्^३ ॥ २ ॥

१. 'साय ल. २. तद्वि' ३. = अत्र-हं ४. यदस्य अः; तदस्य वि^{१५} लपे; वर्षत्य लः; मघस्य ल शोचः. ५-५. नास्ति वि^१ अ. ६-६. नास्ति मूको. ७. नास्ति वि^१ अ. ८. पाठः वि^१ अ. ९. वं वि^१ लपे. १०. धृत् वि^१ अ.

एवेन सद्यः पर्येति पार्थिवं मुहुर्गी रेतो वृषभः कर्निकदत् दधद् रेतः कर्निकदत् ।
 शतं चक्षाणो अक्षभिर्देवो वनेषु तुर्वणिः ।
 सद्यो दधान उपरेषु सानुष्वभिः परेषु सानुषु ॥ ३ ॥

एवेन । सद्यः । पर्येति । पार्थिवम् । मुहुः शीः । रेतः । वृषभः । कर्निकदत् । दधत् । रेतः । कर्निकदत् ।
 शतम् । चक्षाणः । अक्षभिः । देवः । वनेषु । तुर्वणिः ।
 सद्यः । दधानः । उपरेषु । सानुषु । अभिः । परेषु । सानुषु ॥ ३ ॥

वेङ्कट० गमनशीलेन तेजसा वा नृणाम्सादिकम् परिगच्छति, मुहुर्गुदगिरति^१ उदकं परिता शब्दं कुर्वन्
 भारयन् उदकम् । बहुनपि वृक्षात् तेजोभिः पश्यन्, वृक्षेषु देवः क्षिप्रं सम्भक्ता, स्वानम् दधानः मिलासु
 समुच्छ्रितासु अभिः पर्येतस्योपरिभवासु ॥ ३ ॥

स सुकृतुः पुरोहितो दमेदमेऽग्निपृज्ञस्याध्वरस्य चेतति क्रत्वा पृज्ञस्य चेतति ।
 क्रत्वा वेधा इषुयते विश्वां ज्ञातानि पस्पशे ।
 यतो घृतश्रीरतिधिरजायत वहिर्वेधा अजायत ॥ ४ ॥

सः । सुकृतुः । पुरःहितः । दमेऽदमे । अग्निः । पृज्ञस्य । अध्वरस्य । चेतति । क्रत्वा । पृज्ञस्य । चेतति ।
 क्रत्वा । वेधाः । इषुऽयते । विश्वां । ज्ञातानि । पस्पशे ।
 यतः । घृतऽश्रीः । अतिधिरः । अजायत । वहिः । वेधाः । अजायत ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सः सुप्रज्ञः^१ पुरोहितः यज्ञेयज्ञे अनित्यं यज्ञम् कर्तिसितं जानाति अज्ञया कर्मणा । प्राज्ञः^२
 अन्नमिच्छते विश्वान्येव ज्ञातानि वचनाति । यस्माद् यज्ञमानाद् घृतस्य धरिता अतिभिः
 अजायत इतिपां वोढा कर्मणां कर्ता, तस्मै यज्ञमानायेति ॥ ४ ॥

क्रत्वा यदस्य तर्विषीषु पृञ्चतेऽग्नेरवेण मरुतां न भोज्येषिरायु न भोज्या ।
 स हि ष्मा दानमिन्वति वसनां च मज्मना ।
 स नस्त्रासते दुरितादभिहुतः शंसादघादभिहुतः ॥ ५ ॥

क्रत्वा । यत् । अस्य । तर्विषीषु । पृञ्चते । अग्नेः । अवेन । मरुताम् । न । भोज्या । इषिरायु ।
 न । भोज्या ॥ सः । हि । स्तु । दानम् । इन्वति । वसनाम् । च । मज्मना ।
 सः । नः । त्रासते । दुःऽइत्तात् । अभिऽहुतः । शंसात् । अघात् । अभिऽहुतः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० कर्मणा गतः अस्व प्रवृत्तासु^१ ज्वालासु इवीषि सम्पद्यति अग्नेः परिवर्णार्थम्^२ मत्तान् इव भोज्यानि, यथा वा गच्छते पुरुषाय अन्नान्पादरति । सः अग्निः तस्मै देवे धर्मं वच्यति, वासवितुणाम्^३ च वीरणां वलेन तं सेयोजयति । सः अग्निः अस्मान् दारिद्र्यात् अन्नित्तनुः परिवर्णत्वात्, तथा^४ निन्दितुः आदित्तुः सकाशात् पुरुषादिति ॥ ५ ॥

विश्वो विहाया अरतिर्वसुर्दधे हस्ते दक्षिणे तरणिर्न शिश्रश्चक्षुस्वया न शिश्रश्चत् ।

विश्वस्मा इदिषुष्यते देवत्रा हव्यमोर्हिषे ।

विश्वस्मा इत् सुकृते वारमृण्वत्यग्निद्वारा व्यृण्वति ॥ ६ ॥

विश्वः । विश्वायाः । अरतिः । वसुः । दधे । हस्ते । दक्षिणे । तरणिः । न । शिश्रश्चत् । श्रवस्वया । म । शिश्रश्चत् ॥ विश्वस्मै । इत् । इषुष्यते । देवत्रा । हव्यम् । आ । ऊर्हिषे । विश्वस्मै । इत् । सुकृते । वारम् । ऋण्वति । अग्निः । द्वारा । वि । व्यृण्वति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० विश्वः महात् अग्निगन्ता अग्नेर्धनम्^१ धारयति हस्ते दक्षिणे धने गच्छति प्रामान्तरं प्रति गन्ता इव, यथा वा अग्नेच्छया धने वस्त्रादीं गच्छति । विश्वस्मै एव देवान् यदुमिच्छते देवेषु हव्यम् वहसि । विश्वस्मै एव यजमानाय^२ वरणीयं धनम् अक्षिपति अग्निः धनद्वाराणि च^३ विवृणोति ॥ ६ ॥

स मानुषे वृजने शन्तमो हितोऽग्निर्धनेषु जेन्यो न विश्वर्षितः प्रियो यज्ञेषु विश्वर्षितः ।

स हव्या मानुषाणामिळा कृतानि पत्यते ।

स नञ्चासते वरुणस्य धूर्तेर्महो देवस्य धूर्तेः ॥ ७ ॥

सः । मानुषे । वृजने । शन्तमः । हितः । अग्निः । यज्ञेषु । जेन्यः । न । विश्वर्षितः । प्रियः । यज्ञेषु । विश्वर्षितः । सः । हव्या । मानुषाणाम् । इळा । कृतानि । पत्यते । सः । नः । चासते । वरुणस्य । धूर्तेः । महः । देवस्य । धूर्तेः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सः मनुष्यकृते उपद्रवे दुःखतमः हितः तत्परिहाराय निहितो भवति अग्निः यत्सु, जयशीलो राजा इव विश्वं पतिः प्रियतमः । सः अग्निः इवीषि भूय्यां वेद्याम् आसादितानि मानुषाणाम् यागार्थम् अभिपत्यति । सः अस्मान् पालयति महतः वरुणस्य हिंसायाः । स उपद्रवैर्मनुष्यान् हिनस्ति ॥ ७ ॥

१. गृहणतु वि' लपे. २. 'गान् सूको. ३. नास्ति सूको. ४. 'तृ' वि'. ५. 'धा नि वि' अ'.
६. नास्ति वि' अ'. ७-७. नास्ति वि' अ'. ८-८. तान् वि' अ' कपे; याय वि'; तान् क.

अग्निं होतारमीळते वसुधितिं प्रियं चैतिष्ठमरतिं न्यैरिरे हव्युवाहं न्यैरिरे ।

विश्वार्युं विश्ववेदसं होतारं यजतं कविम् ।

देवासो रण्वमवसे वसुयवो गीर्भो रण्वं वसुयवः ॥ ८ ॥

अग्निम् । होतारम् । ईळते । वसुऽधितिम् । प्रियम् । चैतिष्ठम् । अरतिम् । नि । परिरे । हव्युऽवाहम् ।

नि । परिरे ॥ विश्वऽआर्युम् । विश्वऽवेदसम् । होतारम् । यजतम् । कविम् ।

देवासः । रण्वम् । अवसे । वसुऽयवः । गीऽग्निः । रण्वम् । वसुऽयवः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अग्निम् होतारम् ईळते भनानो वातारम् प्रियम् शतृत्तमं गमनशीले हविषो वोदारम्, अभिभुक्त्वं प्राप्नुवन्ति सर्वाङ्गं सर्वधनम् होतारम् यजनीयम् कविम् देवाः^१ रमणीयं रक्षणाय शत्रुभ्यो धनमिच्छन्तः स्तुतिभिः ॥ ८ ॥

^१ इति द्वितीयाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चदशो वर्गः^१ ॥

[१२९]

^१ परुष्केषो देवोदासिर्ऋषिः । इन्द्रो देवता, पञ्चास्तु इन्द्रुः । अरुषष्टिः इन्द्रः,
अष्टमीतवन्मौ अतिशक्त्यौ, एकादशी अष्टिः^१ ।

यं त्वं रथमिन्द्र मेघसांतयेऽपाका सन्तमिषिर प्रणयसि प्रानवद्य नयसि ।

सद्यदित्तमभिष्टये करो वशश्च वाजिनम् ।

सास्माकमनवद्य तूतुजान वेधसाभिमां वाचं न वेधसाम् ॥ १ ॥

यम् । त्वम् । रथम् । इन्द्र । मेघऽसांतये । अपाका । सन्तम् । इषिर । प्रऽनयसि । प्र । अनवद्य । नयसि ।

सद्यः । इत्तम् । तम् । अभिष्टये । करः । वशः । च । वाजिनम् ।

सः । अस्माकम् । अनवद्य । तूतुजान् । वेधसाम् । इमाम् । वाचम् । न । वेधसाम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० यम् त्वम् रथम् इन्द्र ! यज्ञभङ्गनाथ^१ अनवद्य सन्तम् गमनशील ! प्रणयसि अनवद्य । सद्यः
एव तम् अभ्येपणाय कुरु, कामय च इतिभ्यस्तम् । तः त्वम्^१ अस्माकम् अनवद्य ! क्षिप्रकारिन् !
परिचरिताम् स्तुतिं च इमाम् शृणु ॥ १ ॥

स श्रुधि यः स्मा पृतनासु कासु चिद् दृक्षार्य्य इन्द्र भरंहृतये नृभिरसि प्रवृत्तये नृभिः ।

यः शूरैः स्वर्तुः सनिता यो विप्रैर्वाजं तरुता ।

तमीशानास इरधन्त वाजिनै पृथ्वमत्यं न वाजिनम् ॥ २ ॥

सः। श्रुत्रि। यः। स्म। घृत्तनासु। कासुं। चित्। दुक्षार्यः। इन्द्र। भरऽहृतये। नृऽभिः। अस्ति।
प्रऽर्त्तये। नृऽभिः॥ वः। शूरैः। स्वर्त्तरिति स्वः। समिता। यः। विप्रैः। वाजम। तरुता।
तम्। ईशानासः। इहधन्त। वाजिनम्। पृक्षम्। अत्यम्। न। वाजिनम्॥ २॥

वेङ्कट० सः श्रुत्रि, यः स्वम् घृत्तनासु दुस्तरासु मनुष्यैरात्मनो धारणार्थमाह्वानं हविर्भिवर्षनीचो
भवति शत्रूणां प्रवरणाय। वः स्वम् शूरैः मरुद्भिः सद् सर्व सम्भक्ता, यः वा
मेधाविभिरभैः सहधामे तरीता^१, तम् बलिनं इविष ईधरा अहं वाचन्ते, अशमिष
बलिनम्॥ ३॥

दुस्मो हि प्मा वृषणं पिन्वसि त्वचं कं चिद् यावीररुं शूर मर्त्यं परिवृणसि मर्त्यम्।
इन्द्रोत तुभ्यं तद् दिवे तद् रुद्राय स्वयंशसे।
मित्राय वोचं वरुणाय सप्रथः समृत्लीकार्य सप्रथः॥ ३॥

दुस्मः। हि। स्म। वृषणम्। पिन्वसि। त्वचम्। कम्। चित्। यावीः। अरुम्। शूर। मर्त्यम्।
परिवृणसि। मर्त्यम्॥ इन्द्र। उत। तुभ्यम्। तत्। दिवे। तत्। रुद्राय। स्वयंशसे।
मित्राय। वोचम्। वरुणाय। सप्रथः। समृत्लीकार्य। सप्रथः॥ ३॥

वेङ्कट० दर्शनीयः हि त्वं वर्षितारं मेघम् पिन्वसि। कम् चन अदातारमयजमानम् मर्त्यम्
आत्मना पृथक्करोषि। तं वर्षयसि न तत्र गच्छसि। तद् इदं स्तुतिवचः तुभ्यम् अहम्^१
इन्द्र। घोषाय वयामि। तद् एव त्वदीयमन्येभ्योऽपि^२ देवेभ्य इति सर्वैतः प्रयुक्तम् सुन्द
सुक्तयिजे तुभ्यम्॥ ३॥

अस्माकं व इन्द्रमृद्धमसीष्टये सखायं विश्वार्युं प्रासहं युजं वाजेषु प्रासहं युजम्।
अस्माकं ब्रह्मतयेऽवा पृत्सुषु कासुं चित्।
नहि त्वा शत्रुः स्तरते स्तृणोषि यं विश्वं शत्रुं स्तृणोषि यम्॥ ४॥

अस्माकम्। वः। इन्द्रम्। उश्मसि। इष्टये। सखायम्। विश्वऽआर्युम्। प्रऽसहम्। युजम्। वाजेषु।
प्रऽसहम्। युजम्॥ अस्माकम्। ब्रह्म। कृतये। अवं। पृत्सुषुं। कासुं। चित्।
नहि। त्वा। शत्रुः। स्तरते। स्तृणोषि। यम्। विश्वम्। शत्रुम्। स्तृणोषि। यम्॥ ४॥

वेङ्कट० अस्माकम् युष्माकं च इन्द्रम् इष्टये अभिमत्सिद्धयर्थे कामयामहे सखानम् सखीकम्
अभिभवितारं नियोन्यम् युद्धेषु। अस्माकम् स्तोत्रं रक्षणायभिगच्छ घृत्तनासु दुस्तरासु। नहि
त्वाम् शत्रुः युद्धे दिनसि यम् त्वं प्यासम् स्तृणोषि॥ ४॥

नि षू न्मातिमति कर्पस्य चित् तेजिष्ठाभिररणिभिर्नोतिभिर्ह्राभिर्ह्योतिभिः ।
 नेषि षो यथा पुरानेनाः शूर मन्यसे ।
 विश्वानि पुरोरपं परिं वहिंसासा वहिर्नो अच्छं ॥ ५ ॥

नि । सु । नम् । अतिऽमतिम् । कर्पस्य । चित् । तेजिष्ठाभिः । अरणिऽभिः । न । ऊतिऽभिः । उमाभिः ।
 उग्र । ऊतिऽभिः ॥ नेषि । नः । यथा । पुरा । अनेनाः । शूर । मन्यसे ।
 विश्वानि । पुरोः । अप । परिं । वहिः । आसा । वहिः । नः । अच्छं ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सुष्ठु नि नमय अतिमानम् कस्य 'चिद् अपि' राज्ञोः तेजिष्ठैः जायुधैः इष भवदीये रक्षगैरुद्गुणैः
 उद्गुणैः । नय च अस्मान् यथापुरम् । अनुपद्रवस्त्वम् शूर । मनुष्यस्थोपद्रवाणि हरितुम्
 मन्यसे, विश्वानि च तानि अप परिं । गोदा सन् भवदीयेन निरसनेन अस्मान् प्रति गच्छ
 शत्रुमतः ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाष्टके प्रथमाध्याये षोडशो वर्गः ॥

प्र तद् वंचियं भव्यायेन्द्वे हव्यो न य इषवान् मन्म रेजति रक्षोहा मन्म रेजति ।
 स्वयं सो अस्मदा निद्रो वधैरजेत दुर्मतिम् ।
 अवे सवेदुषशंसोऽवतरमवं क्षुद्रमिव सवेत् ॥ ६ ॥

प्र । तत् । वंचेयम् । भव्याय । इन्द्वे । हव्यः । न । यः । इषवान् । मन्म । रेजति । रक्षऽहा ।
 मन्म । रेजति ॥ स्वयम् । सः । अस्मात् । आ । निद्रः । वधैः । अजेत । दुःऽमतिम् ।
 अवे । सवेत् । अवऽशंसः । अवऽतरम् । अवे । क्षुद्रमऽवैव । सवेत् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० इषमेकैन्द्वी । तद् अहं वचः अनुगुणाय इन्द्वे प्र अवीमि, ह्यातव्यः आपन्तु मित्रमिव यः
 अज्ञवान् स्तोत्रम् प्रति गच्छति । 'अज्ञवान् कामवान्' वा ' इति वास्कः (१०, ४२) । रक्षसां
 हन्तः १) सः स्वयम् एव अस्मत्तः निन्दितुः मतिम् जायुधैः अपनयतु । सः पापः अवतरम् क्व सवेत्
 अत्यन्तमधो गच्छतु, यथा क्षौद्रनीयं मसकादीति ॥ ६ ॥

वनेम तद्रोत्रया चित्तन्त्या वनेम रयिं रयिवः सुवीर्यं रण्वं सन्तं सुवीर्यम् ।
 दुर्मन्मानं सुमन्तुभिरेमिषा पृचीमहि ।
 आ सत्याभिरिन्द्रं वृद्धहृतिभिर्जत्रं वृद्धहृतिभिः ॥ ७ ॥

वनेम । तत् । होत्रया । चित्तन्त्या । वनेम । रयिम् । रयिऽवः । सुवीर्यम् । रण्वम् । सन्तम् । सुवीर्यम् ।
 दुःऽमन्मानम् । सुमन्तुऽभिः । आ । ईम् । इषा । पृचीमहि ।
 आ । सत्याभिः । इन्द्रम् । वृद्धहृतिऽभिः । यजत्रम् । वृद्धहृतिऽभिः ॥ ७ ॥

१-१. नास्ति अ'. २. शास्त्रे अ'. ३. नास्ति अ'. ४-४. नास्ति सूको. ५. नास्ति सूको.
 ६. मुदितम् वि' अ'.

वेङ्कट० वनेन तत्र वने स्तुत्याऽभिलषिते कृतयन्त्या । किमिच्छाद् वनेन धनं धनयन् । शोभनवीर्यं रमणीयं भवत् । शोभनज्ञानैरपि दुर्ज्ञानम् एतन् इन्द्रम् अन्तेन सम्पृचाम । इन्द्रम् सत्याभिः क्षन्त्याभिः स्तुतिभिः यत्ननीयम् अन्तेहेतुभिः वा पूजनीमहि ॥ ७ ॥

प्रप्रां वो अस्मे स्वयंशोभिरूती परिवर्ग इन्द्रो दुर्मतीनां दरीमन् दुर्मतीनाम् ।

स्वयं सा रिष्यध्वै या न उपे अत्रैः ।

हुतेमसन्न वक्षति क्षिप्ता जूर्णिने वक्षति ॥ ८ ॥

प्रप्रां । वः । अस्मे इति । स्वयंशःऽभिः । ऊती । परिऽवर्गो । इन्द्रः । दुःऽमतीनाम् । दरीमन् ।

दुःऽमतीनाम् ॥ स्वयम् । सा । रिष्यध्वै । या । नः । उपेऽपे । अत्रैः ।

हुता । ईम् । असत् । न । वक्षति । क्षिप्ता । जूर्णिः । न । वक्षति ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अस्माकम् जयम् इन्द्रः दुष्माकम् दुर्मतीनाम् स्वभूतपशोभिः परिरक्षणेः छेदने प्रप्रां भवति । द्रणे च स्वयम् एव सा विनाशाय भवन्ते सेना । या अस्मान् उपगच्छति । अदन्शीलैः राक्षसैः सा हुता भवन्ते न च बहुन् स्वया क्षिप्तेति ॥ ८ ॥

त्वं न इन्द्र राया परीणसा याहि पथां अनेहसा पुरो याद्वरक्षसा ।

सर्चस्व नः पराक आ सर्चस्वास्तमीक आ ।

प्राहि नो दूरादारादभिष्टिभिः सदा पाह्यभिष्टिभिः ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । राया । परीणसा । याहि । पथा । अनेहसा । पुरः । याहि । अरक्षसा ।

सर्चस्व । नः । पराके । आ । सर्चस्व । अस्तुम्ऽईके । आ ।

प्राहि । नः । दूरात् । आरात् । अभिष्टिऽभिः । सदा । पाहि । अभिष्टिऽभिः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्माकम् इन्द्र । महता धनेन पुरः याहि अनुपद्रवेण मार्गेण रक्षोवर्जितेन । सेवस्व अस्मान् दूरे अन्तिके च । रक्ष अस्मान् दूरात् अन्तिके च अन्त्येयैः सदा एव ॥ ९ ॥

त्वं न इन्द्र राया तरुषसोमं चित् त्वा महिमा संश्रदत्से महे मित्रं नावसे ।

ओत्रिष्ठ त्रातरचित्वा रथं कं चिदमर्त्यं ।

अन्यमुस्मद् रिंरिषेः कं चिदद्रिवो रिंरिषन्तं चिदद्रिवः ॥ १० ॥

१ नास्ति विं अं. २. नास्ति विं लपे. ३. न्न विं अं. ४. एव स्वयमेव विं लपे. ५-५. नास्ति अं. ६. नेन तरणकुशलेन अं.

त्वम् । नः । इन्द्र । राया । तस्त्वरसा । उप्रम् । चित् । त्वा । महिमा । सुक्ष्मत् । अर्धसे । मुहे । मित्रम् । न ।
अर्धसे ॥ ओजिष्ठ । त्रातेः । अर्धितरिति । रथम् । कम् । चित् । अमर्त्यम् ।
अन्यम् । अस्मत् । रिरिपेः । कम् । चित् । अद्रिऽवः । रिरिश्चिन्तम् । चित् । अद्रिऽवः ॥ १० ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्माकम् इन्द्र! धनेन तरणकृशलेन रक्ष । उप्रम् चित् महिमा सेवते महते रक्षणाय
सन्धेव । बलिष्ठ! पालक! रक्षक! कम् धन अमर्त्यम् । रथम् आतिष्ठ । अस्मत्तः अन्यम् कम्
चित् हिंसाः हिंसितुमिच्छन्ते वञ्चित् ॥ १० ॥

प्राहि न इन्द्र सुष्टुत शिषोऽवयाता सदमिद् दुर्मतीनां देवः सन् दुर्मतीनाम् ।
हन्ता पापस्य रक्षसंज्ञाता विप्रस्य भावतः ।
अथा हि त्वा जनिता जीर्जनद् वसो रक्षोहर्षं त्वा जीर्जनद् वसो ॥ ११ ॥

प्राहि । नः । इन्द्र । सुऽस्तुत । शिषः । अवऽयाता । सदम् । इत् । दुःऽमतीनाम् ।
देवः । सन् । दुःऽमतीनाम् ॥ हन्ता । पापस्य । रक्षसः । ज्ञाता । विप्रस्य । माऽवतः ।
अथ । हि । त्वा । जनिता । जीर्जनद् वसो इति । रक्षःऽहर्षम् । त्वा । जीर्जनद् वसो इति ॥ ११ ॥

वेङ्कट० प्राहि अस्मान् इन्द्र! सुष्ठु स्तुत! शोषयितुः^१ अभिगन्ता सदैव दुर्मतीनाम् देवमशीलः हन्ता
कुत्सितस्य रक्षसः ज्ञाता च मेधाविनो मत्सदृशास्य । एतस्मात्कारणाद् वसो! प्रशस्ते त्वां तव पिता
जनयति स्म रक्षसां हन्तारम् ॥ ११ ॥

^१इति द्वितीयाष्टके प्रथमाध्याये सप्तदशो वर्गः ॥

[१३०]

^१पक्ष्णो देवोदासिर्नाभिः । इन्द्रो देवता । अत्यष्टिऽहर्षः, दशमी विन्दुर्ष^२ ।

एन्द्र याह्यर्ष नः परावतो नायमच्छा विदथानीषु सत्पतिरस्तु राजेव सत्पतिः ।
हवामहे त्वा वयं प्रयेस्वन्तः सुते सचा ।
पुत्रासो न पितरं वाजसातपे मंहिष्ठं वाजसातये ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । प्राहि । उपे । नः । पराऽवतः । न । अयम् । अच्छ । विदथानिऽव । सत्ऽपतिः ।
अस्तम् । राजाऽव । सत्ऽपतिः ॥ हवामहे । त्वा । वयम् । प्रयेस्वन्तः । सुते । सचा ।
पुत्रासः । न । पितरम् । वाजसातपे । मंहिष्ठम् । वाजसातये ॥ १ ॥

वेङ्कट० इन्द्र! उपागच्छास्मान् दूरात् न अयम् सोमोऽभिगच्छति हविराहवनीये गृहान् हव राजा ।

तदेवाह अस्ताम् इति । एवामहे त्वा वयम् अन्नवन्तः सुते सह विप्रैः पुत्रा इव नितरम् अन्न-
भक्षणाय दातुमस्म ॥ १ ॥

पिब सोममिन्द्र सुवानमद्रिभिः कोशेन सिक्तमवृतं न वंसंगस्तातृषाणो न वंसंगः ।
मदाय हर्षताय ते तुविष्टमाय धार्यसे ।
आ त्वा यच्छन्तु हरितो न सूर्यमहा विश्वेव सूर्यम् ॥ २ ॥

पिब । सोमम् । इन्द्र । सुवानम् । अद्रिभिः । कोशेन । सिक्तम् । अवृतम् । न । वंसंगः । ततृषाणः । न ।
वंसंगः ॥ मदाय । हर्षताय । ते । तुविःऽर्त्तमाय । धार्यसे ।
आ । त्वा । यच्छन्तु । हरितः । न । सूर्यम् । अहा । विश्वाऽव । सूर्यम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० पिब सोमम् इन्द्र^१ अभिपूयमाणे प्रावभिः भक्षया सिक्तजलम् आहावमिव सुषित ऋषभो
मदायैम् । हर्षताय तुन्वे^२ हृदतमाय पानाय आ यच्छन्तु अश्वाः स्वाम^३ हरितः इव सूर्यम् अहानि^४
सर्वाणीव सूर्यम् ॥ २ ॥

अविन्दद् दिवो निर्हितं गुहां निधिं वेन गर्भं परिधीतमश्मन्यन्ते अन्तरश्मनि ।
व्रजं वृज्जी गवामिव सिपांस्रार्जिरस्तमः ।
अपावृणोदिषु इन्द्रः परीवृता द्वार इषुः परीवृताः ॥ ३ ॥

अविन्दत् । दिवः । निर्हितम् । गुहां । निधिम् । वेः । न । गर्भम् । परिधीतम् । अश्मनि ।
अन्ते । अन्तः । अश्मनि ॥ व्रजम् । वृज्जी । गवाम्ऽव । सिपांस्र । अर्जिरऽस्तमः ।
अप । अवृणोत् । इषुः । इन्द्रः । परिऽवृताः । द्वारः । इषुः । परिऽवृताः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० असुरैर्गुहायां निर्हितम् दिवः निधिम् सोमम् इन्द्रः अविन्दत्, पक्षिण इव गर्भम् जरा-
युणा^५ परिवेष्टितम् पर्वते महति अन्तः । गोमजम् आयुधवाद् सम्भक्तुं वृहस्पतिः इव
अप अवृणोत् अहानि सोमलक्षणानि इन्द्रः पर्वते परिवृतानि द्वाराणि अहानि । अपावृणोदिति
द्विकर्मकः ॥ ३ ॥

दाहृहाणो वज्रमिन्द्रो गर्भस्तयोः क्ष्वेभेव तिग्ममसनाय सं श्यदद्दिहत्यायु सं श्यत् ।
संविष्यान ओजसा शर्वोभिरिन्द्र मज्जना ।
तथैव वृक्षं वृनिनो नि वृथसि परश्वेव नि वृथसि ॥ ४ ॥

द्रुक्हाणः । बज्रम् । इन्द्रः । गर्भस्तयोः । क्षर्भःऽश्व । तिम्रम् । अर्त्तनाय । सम । श्वत् । अहिःऽहृत्स्यौय ।
सम् । श्वत् ॥ समःऽविष्यातः । ओर्त्तसा । शर्वःऽभिः । इन्द्र । मृच्चर्त्ता ।
तष्टाऽश्व । वृक्षम् । वनिर्नः । नि । वृश्चसि । परत्वाऽश्व । नि । वृश्चसि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० इदं च, भारयद् इन्द्रः वज्रम् वाह्योः परशुमिव प्रकलीभाकसाधने तीक्ष्णं निरसमाय तोष्णीकरोति
अहि इन्द्रम् । परीषमाणो^१ कलेन मज्जकेन परसेनाभिः त्वम् इन्द्र ! तष्टे^२ इक्षम् परशुना
भुजवतः^३ शत्रून् नि वृश्चसि ॥ ४ ॥

त्वं वृथा नृध इन्द्र सतीवेऽच्छा समुद्रमसृजो रथोऽहव वाजयतो रथोऽहव ।
इत ऊतीरयुजत समानमर्थमक्षितम् ।
धेनुरिव मनवे विश्वदोहसो जनाय विश्वदोहसः ॥ ५ ॥

त्वम् । वृथा । नृधः । इन्द्र । सतीवे । अच्छे । समुद्रम् । असृजः । रथान्ऽश्व । वाजयतः । रथान्ऽश्व ।
इतः । ऊतीः । अयुञ्जत । समानम् । अर्थम् । अक्षितम् ।
धेनुःऽश्व । मनवे । विश्वदोहसः । जनाय । विश्वदोहसः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्वम् अनायासेन नदीः इन्द्र ! सरणायोदधिं प्रत्यक्षसा विसृजसि । रथानिव सारथयोऽश्वा-
मिच्छमानाः शत्रुभ्यः । मत्समाद् इन्द्र ! मरुतः साधारणे वृष्टिलक्षणम् उदकं गमनशीलं
प्राप्ताः धेनवः सर्वेऽप्य दोग्ध्यः^४ जाताय ॥ ५ ॥

^४ इति द्वितीयाष्टके प्रथमाध्यायेऽष्टादशो वर्गः ॥

इमां ते वाचं वसुयन्ते आयवो रथं न धीरुः स्वर्पा अतक्षिपुः सृञ्चायु त्वामतक्षिपुः ।
शुम्भन्तो जेन्यं यथा वाजेषु विप्र वाजिनम् ।
अत्यमिव शर्वसे सातये धना विश्वा धनानि सातये ॥ ६ ॥

इमाम् । ते । वाचम् । वसुयन्तः । आयवः । रथम् । न । धीरुः । सुऽजपाः । अतक्षिपुः । सृञ्चायु । सुञ्चायु ।
त्वाम् । अतक्षिपुः ॥ शुम्भन्तः । जेन्यम् । यथा । वाजेषु । विप्र । वाजिनम् ।
अत्यम्ऽश्व । शर्वसे । सातये । धना । विश्वा । धनानि । सातये ॥ ६ ॥

वेङ्कट० इमाम् ते वाचम् धनकामा मनुष्याः रथम् इव प्राज्ञः शोभनकर्मा संसृष्टवन्तः^५ सुखाय
त्वाम् च शोभयन्तो जयशीलम् । यथा सङ्ग्रामेषु प्राज्ञ ! अश्वे संदुर्वन्ति^६ अतनशीले वलकरणाप^७
विश्वाम्भेव धनानि स्वतः सम्भवतुम् ॥ ६ ॥

१. परितः सूको. २. तक्षेव वि^१ अ^१. ३. मन्वताः सूको. ४. दोग्घातः छ. ५-५. नास्ति सूको.
६. संसृष्टं वि^१ अ^१. ७. कुर्वन्ति वि^१ अ^१; *न्नु वि^१ अ^१. ८. वलकराय सूको.

भिनत् पुरीं नवतिभिन्द्र पूरुचे दिवोदासाय महिं दाशुपे नृतो वज्रेण दाशुपे नृतो ।

अतिथिन्वाय शम्बरं गिरेरुग्रो अवांभरत् ।

महो धनानि दर्यमान ओजसा विश्वा धनान्वोजसा ॥ ७ ॥

भिनत् । पुरीः । नवतिम् । इन्द्र । पूरुचे । दिवः । दासाय । महिं । दाशुपे । नृतो इति । वज्रेण । दाशुपे ।

नृतो इति ॥ अतिथिन्वाय । शम्बरम् । गिरेः । उग्रः । अवां । अम्भरत् ।

महः । धनानि । दर्यमानः । ओजसा । विश्वा । धनानि । ओजसा ॥ ७ ॥

वेङ्कट० भिन्नवानसि इन्द्र! नवतिम् पुरीः पूरुचे दिवोदासाय महद्विः प्रपच्छते नेतः! वज्रेण । अतिथीम् प्रति गच्छते दिवोदासाय शम्बरम् उग्रः इन्द्रः शिलोच्चवाद् दुर्गाद् अधो हतवाद् महान् शम्बरस्य सर्वाण्येव धनानि प्रपच्छन् बलेन ॥ ७ ॥

इन्द्रः समत्सु यजमानमार्ये प्रावद् विश्वेषु शतमूर्तिराजिषु स्वर्मीच्छेष्राजिषु ।

मनवे शासदव्रतान् त्वचं कृष्णामरन्धयत् ।

दक्षत्र विश्वं तत्प्राणमोषति न्यर्शसानमोषति ॥ ८ ॥

इन्द्रः । समत्सु । यजमानम् । आर्यम् । प्र । आवत् । विश्वेषु । शतमूर्तिः । आजिषु ।

स्वः । शमीच्छेषु । आजिषु ॥ मनवे । शासत् । अव्रतान् । त्वचम् । कृष्णाम् । अरन्धयत् ।

दक्षत् । न । विश्वम् । तत्प्राणम् । ओषति । नि । अर्शसानम् । ओषति ॥ ८ ॥

वेङ्कट० इन्द्रः सङ्ग्रामेषु यजमानम् त्रैवर्णिकम् परञ्जति सर्वेषु अनेकरक्षणः युद्धेषु सर्वकामानां सेवतुषु आजिषु । सोऽयम् अयजमानान् मनवे राज्ञे शासत् मेधम् वयमनयत् । 'सर्वे जनम्' न दहति । हिनस्ति परस्वेषु वृष्यन्तम् बाधमानम् ॥ ८ ॥

सूरचक्रं प्र बृहज्जात ओजसा प्रपित्वे वाचमरुणो मुपायतीशान आ मुपायति ।

उशना यत् परावतोऽजगन्नुतये कवे ।

सुज्ञानि विश्वा मनुषेव तुर्वणिरहा विश्वेव तुर्वणिः ॥ ९ ॥

सूरः । चक्रम् । प्र । बृहत् । जातः । ओजसा । प्रपित्वे । वाचम् । अरुणः । मुपायति । ईशानः । आ ।

मुपायति ॥ उशना । यत् । परावतः । अजगन् । उतये । कवे ।

सुज्ञानि । विश्वा । मनुषाश्च । तुर्वणिः । अहा । विश्वाश्च । तुर्वणिः ॥ ९ ॥

१. वासिन् सूको. २. मवन् विं लपे. ३-३. सोऽयं सर्वान् विं अ'.

वेङ्कट० सूर्यात् रयस्य चक्रम् भोजना जतितः इन्द्रः असुरवधाय प्र वृहत् । अधासुराणां प्रासादेव
असुरैरपहृतां ताम् वाचम् आरोचमानः मुपायति स्म ईश्वरः । यदा काव्यः उद्यता दृष्टात् त्वां
प्रति क्ले । तत्परिरक्षणार्थम् जगाम, तदानीं 'साधनानि विश्वानि' यथा क्षिप्रकारी मनुष्यः
अतितरति, यथा वा अद्भानि सर्वाण्यादित्यः, एवं दुरितानि सर्वाणि अतितरति^१ स्म ॥ ९ ॥

स नो नव्येभिर्वृषकर्मन्नुक्थैः पुरां दतः पायुभिः पाहि शुग्मैः ।
दिवोदासेभिः रिन्द्र स्तवानो वावृधीथा अहोभिरिव द्यौः ॥ १० ॥

सः । नुः । नव्येभिः । वृषऽकर्मन् । उक्थैः । पुराम् । दूर्तरिति । दतः । पायुऽभिः । पाहि । शुग्मैः ।
दिवःऽदासेभिः । इन्द्र । स्तवानः । वावृधीथाः । अहोभिःऽइव । द्यौः ॥ १० ॥

वेङ्कट० सः अस्मान् नवतरैः वर्षणशीलकर्मन् । उक्थैः पालकैः पाहि शक्तैः । दिवोदासपुत्रैरस्माभिः
इन्द्र । त्वम् स्तुयमानो वर्षस्व अहोभिरिव देवनशीलः आदित्यः ॥ १० ॥

^१इति द्वितीयाष्टके प्रथमाध्याये एकोनविंशो वर्गः ॥

[१३१]

^१परुषेपो देवोदासिर्ऋषिः । इन्द्रो देवता । अत्यद्विद्वन्दः^२ ।

इन्द्राय हि द्यौरसुरो अनन्तेन्द्राय मही पृथिवी वरीमभिर्द्युम्नसांता वरीमभिः ।
इन्द्रं विश्वे सजोषसो देवासो दधिरे पुरः ।
इन्द्राय विश्वा सर्वनानि मानुषा रातानि सन्तु मानुषा ॥ १ ॥

इन्द्राय हि । द्यौः । असुरः । अनन्त । इन्द्राय । मही । पृथिवी । वरीमभिः । द्युम्नसांता । वरीमभिः ।
इन्द्रम् । विश्वे । सजोषसः । देवासः । दधिरे । पुरः ।
इन्द्राय । विश्वो । सर्वनानि । मानुषा । रातानि । सन्तु । मानुषा ॥ १ ॥

वेङ्कट० इन्द्राय हि द्यौः बलवान् अमवत्प्रहः । इन्द्राय महती पृथिवी उक्थैः दत्ताम्^३ । इन्द्रम्
विश्वे देवाः सहताः पुरस्कुर्वन्ति^४ । इन्द्राय सर्वाणि मनुष्यैः कृतानि, दत्तानि सन्तु
सकनानि ॥ १ ॥

विश्वेषु हि त्वा सर्वनेपु तुज्जेत समानमेकं वृषमण्यवः पृथक् स्वैः सनिष्यवः पृथक् ।
तं त्वा नावं न पृषिणि शूषस्य पुरि धीमहि ।
इन्द्रं न मुञ्चेच्चित्तयन्त आयवः स्तोमैभिरिन्द्रमायवः ॥ २ ॥

१. सर्वं विं लपं. २. अथासुरेषु विं ल लपं; यद्वा सुरेषु रथेषु अं. ३. वा विं लपं. ४-४. नास्ति
विं अं. ५. *नियति विं लपं; तरति विं अं ल. ६-६. नास्ति सूको. ७. दत्तात् विं लपं; दत्तात् ल;
सांशे विं अं. ८. *न्ति पुरस्कुर्वन्ति विश्वे देवाः सहताः अं.

विश्वेषु । हि । त्वा । सर्वनेषु । तुज्जते । सानानम् । एकम् । वृषेऽन्यवः । पृषेक् । स्वरेरिति स्वैः ।
सुनिष्यवः । पृषेक् ॥ तम् । त्वा । नावम् । न । पृषेणिम् । श्वस्य । धुरि । धूमिहि ।
इन्द्रम् । न । पृषेः । जितपन्तः । आयवः । स्तोत्रैभिः । इन्द्रम् । आपवः ॥ २ ॥

वेङ्कट० विश्वेषु हि त्वा सर्वनेषु पेरयन्ति साधारणम् एकम् निर्गच्छस्तोत्राः^१ पृषक् पृषक् सर्वे
सम्भवतुमिच्छन्तः । तम् त्वा नावम् इव तारयित्री नदीतरणाय सुखस्य धुरि निदध्मः^२ । इन्द्रम्
एव यज्ञैः मनुष्याः बोधयन्ति स्तोत्रैश्च ॥ २ ॥

वि त्वां ततसे मिथुना अवस्यवो व्रजस्य साता गर्वस्य निःसृजः सक्षन्त इन्द्र निःसृजः ।
यद् गव्यन्ता द्वा जना स्वर्ग्यन्ता समृहसि ।
आविष्कारिकृद् वृषणं सचाशुवं वज्रमिन्द्र सचाशुवंम् ॥ ३ ॥

वि । त्वा । ततसे । मिथुनाः । अवस्यवः । व्रजस्य । साता । गर्वस्य । निःसृजः । सक्षन्तः ।
इन्द्र । निःसृजः ॥ यत् । गव्यन्ता । द्वा । जना । स्वः । यन्ता । समृहसि ।
आविः । कारिकृत् । वृषणम् । सचाशुवंम् । वज्रम् । इन्द्र । सचाशुवंम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० रक्षणेच्छवः उभयविधाः त्वाम् उपक्षयन्ति^३ गर्वस्य व्रजस्य सातये इविषां स्तुतीनां च
निष्पटारस्त्वाम् इन्द्र । भजमानाः । यत् त्वं गा इच्छन्ती स्वर्गं गच्छन्ती च द्वौ इमौ जनी^४ संवहसि
अभिलषितं^५ प्रापयसि आविष्कुर्यन् कामानो^६ वर्षितारे त्वयाऽविनाभूयन् वज्रम् इन्द्र !^७ ॥ ३ ॥

विदुष्टे अस्य वीर्यस्य पुरवः पुरो यदिन्द्र शारदीरवातिरः सासहानो अवातिरः ।
शासस्तामिन्द्र मर्त्यमर्यज्युं शवसस्पते ।
महीममुष्णाः पृथिवीमिमा अपो मन्दसान इमा अपः ॥ ४ ॥

विदुः । ते । अस्य । वीर्यस्य । पुरवः । पुरः । यत् । इन्द्र । शारदीः । अवऽअतिरः । समहानः ।
अवऽअतिरः ॥ शासः । तम् । इन्द्र । मर्त्यम् । अर्यजुम् । शवसः । पते ।
महीम् । अमुष्णाः । पृथिवीम् । इमाः । अपः । मन्दसानः । इमाः । अपः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० जानन्ति तव वीर्यमिदं जनाः । पुरः यत् इन्द्र ! शिसकामुरसम्बन्धिनीः अवाभिनः अभिभवन् ।
शासितवानसि तम् शारकं शरज्जमानम् असुरम् अयत्तमानं^८ बलस्य पते ! । शासित्वा च त्वमसुरं
महदन्तरिक्षम् इमाः वृष्टिलक्षणाः अपः अमुष्णाः तत आहृतवानसि स्तोत्रेण मन्दमानः^९ ॥ ४ ॥

१. निर्गच्छस्तोत्रा मूको. २. निवधुः विं लपे. ३. "वस्यव" विं अं ल लपे. ४. नासि मूको.
५. संवहस्य मूको. ६. "गान् विं लपे. ७. शरज्जमानं विं शरज्जमानं अं लपे; शरज्जमानं ल.
८. मन्दमानः विं अं लपे.

आदित् ते अस्य वीर्यस्य चर्किरन् मर्देषु वृषन्नुशि नो यदाविथ सखीयतो यदाविथ ।
चकर्थं कारमैभ्यः पृतनासु प्रवन्तवे ।

ते अन्यामन्यां नद्यं सनिष्णत श्रवस्यन्तः सनिष्णत ॥ ५ ॥

आत् । इत् । ते । अस्य । वीर्यस्य । चर्किरन् । मर्देषु । वृषन् । उशिर्जः । यत् । आविथ ।
सुखिऽयतः । यत् । आविथ ॥ चकर्थं । कारम् । एभ्यः । पृतनासु । प्रऽवन्तवे ।

ते । अन्याम् । अन्याम् । नद्यम् । सनिष्णत । श्रवस्यन्तः । सनिष्णत ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अनन्तरमेव तत्र वीर्यमिदं तेजसेषु विकिरन्ति सोमेन, वर्धितः^१ यत् त्वम् कामयमानान् रक्षसि
सख्यमिच्छतः । तथा प्रकर्षेण भजताश्च पृतनासु कर्म चकर्थे एभ्यः^२ । ते अन्यामन्याम् नदीमक्षमिच्छन्तः
सम्पन्नन्ते ॥ ५ ॥

उतो नो अस्या उपसो जुपेत ह्यर्कस्य बोधि हविषो हवीमभिः स्वर्पाता हवीमभिः ।
यदिन्द्र हन्तवे सृधो वृषा वज्रिश्चिकेतसि ।

आ मे अस्य वेधसो नवीयसो मन्म श्रुधि नवीयसः ॥ ६ ॥

उतो इति । नः । अस्याः । उपसैः । जुपेत । हि । अर्कस्य । बोधि । हविषः । हवीमऽभिः ।
स्वःऽसाता । हवीमऽभिः ॥ यत् । इन्द्र । हन्तवे । सृधः । वृषा । वज्रिन् । चिकेतसि ।

आ । मे । अस्य । वेधसः । नवीयसः । मन्म । श्रुधि । नवीयसः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अपि चास्मान् अस्याः उपसः सकाशाद् वदीन्द्रः सेवेत, ततः स्तोत्रं बुध्यते हविषः होमैः सह
वसे सर्वैः सम्भक्ते । यदि त्वम् इन्द्र! वज्रिन्! कामार्गं वर्धितान्^१ भवन् हन्ते बुध्यसे,
तदर्थं मम नवतरस्य जस्य होतुः स्तोत्रम् आभिमुख्येन शृणु ॥ ६ ॥

त्वं तमिन्द्र वावृधानो अस्पयुरमित्रयन्तं तुविजात मर्त्यं वज्रेण शूर मर्त्यम् ।

जुहि यो नो अघायति शृणुष्व सूश्रवस्तमः ।

रिष्टं न यामुत्सर्ष भूत दुर्मतिविश्वार्प भूत दुर्मतिः ॥ ७ ॥

त्वम् । तम् । इन्द्र । वावृधानः । अस्पयुः । अमित्रऽयन्तम् । तुविऽजात । मर्त्यम् । वज्रेण ।
शूर । मर्त्यम् ॥ जुहि । यः । नः । अघऽयति । शृणुष्व । सूश्रवःऽस्तमः । रिष्टम् । न । यामन् ।
अर्षं । भूतु । दुःऽमतिः । विश्वा । अर्षं । भूतु । दुःऽमतिः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वम् तम् इन्द्र ! वर्धमानः अस्मत्कामः अमित्त्वम् इच्छन्त्वम्^१ बृहज्जनन ! बहुज्जनन ! वा^२ मनुष्यम् वज्रेण^३ जहि शूर !, यः अस्माकं पापमिच्छति । नृण्युष्व अस्माकमभिलषितमतिशयेन^४ शोभनप्रवण-रत्नम्^५ । तवागमने रिष्टम् काण्डमिवास्माकं दारिद्र्यसद्भावाद्दुर्वेमाना सर्वा दुर्मतिः क्रमेण नश्यतु ॥७॥

^१इति द्वितीयाष्टके प्रथमाध्याये विंशो वर्गः ॥

[१३२]

^१परुच्छे मे देवोदासिर्ऋषिः । इन्द्रो देवता, वज्रयाः प्रथमार्धं चैव इन्द्रापर्यतो । अत्यष्टिः छन्दः^१ ।

त्वया वयं मघवन् पूर्वे धन इन्द्रत्वोताः सासह्याम पृतन्यतो वनुयाम वनुष्यतः ।
नेदिष्टे अस्मिन्नहन्यर्धि वोचा नु सुन्वते ।
अस्मिन् यज्ञे वि चयेमा भरे कृतं वाजयन्तो भरे कृतम् ॥ १ ॥

त्वया । वयम् । मघवन् । पूर्वे । धने । इन्द्रत्वाऽऊताः । सासह्याम् । पृतन्यतः । वनुयाम । वनुष्यतः ॥ नेदिष्टे । अस्मिन् । अहनि । अर्धि । वोच । नु । सुन्वते ।
अस्मिन् । यज्ञे । वि । चयेम । भरे । कृतम् । वाजयन्तः । भरे । कृतम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्वया वयम् मघवन् । प्रवे धने "तस्मिन्सम् इन्द्र ! त्वया रक्षिताः अभिभवेम" सशून्, हन्याम च^२ ज्ञतः । अनितकतमे अस्मिन् अहनि क्षिप्रम् मुनते मद्यम् अधि दृढि । वयसिमे वरं कृत्वा सङ्ग्रामे अन्नमिच्छन्तः इन्द्रस्य करणम् वि चयेम । अन्वेषणं विचयः ॥ ३ ॥

स्वर्जेपे भरं आप्रस्य वक्मन्युषुषुषुः स्वस्मिन्नञ्जसि क्राणस्य स्वस्मिन्नञ्जसि ।
अहन्दिन्द्रो यथा विदे शीर्ष्णाशीर्ष्णोपत्राच्यः ।
अस्मन्ना ते सुध्व्यक् सन्तु रातर्यो भद्रा भद्रस्य रातर्यः ॥ २ ॥

स्तःऽजेपे । भरे । आप्रस्य । वक्मनि । उपःऽसुषुषुः । स्वस्मिन् । अञ्जसि । क्राणस्य । स्वस्मिन् ।
अञ्जसि ॥ अहन् । इन्द्रः । यथा । विदे । शीर्ष्णाऽशीर्ष्णा । उपऽत्राच्यः ।
अस्मन्ना । ते । सुध्व्यक् । सन्तु । रातर्यः । भद्राः । भद्रस्य । रातर्यः ॥ २ ॥

वेङ्कट० सर्वज्योपाये सङ्ग्रामे हविर्भिरापुरयितुः वचने उपसि प्रबुधमानस्य स्वभूते ऋतुतमे कर्म कृवाणस्य यथा तेनोक्तम् इन्द्रः अवगच्छति तेनैव प्रकारेण रस्य शशून् हन्ति । नमस्कार-साधनभूतेः^३ शिरोभिः स्तोत्रेषुः । अस्मानु भजनीयस्य ते भजनीयानि दानानि सर्वाणि सह सन्तु ॥ २ ॥

१. "वामिच्छ" वि^१ अ^२. २. नास्ति सूको. ३. "न मरयो अ^३. ४. वासा^४ वि^५ अ^६.
५. "थाण (न तवागमनीयानि दानानि सर्वाणि सह सन्तु सन्तु प्रायः तत्पत्रां देतलत भवति) स्वम् वि^६. ६-६. नास्ति सूको. ७. नास्ति वि^७ अ^८. ८. नास्ति वि^९ अ^९. ९. नमस्कारभूतेः छ.

तत् तु प्रयः प्रवृथा ते शुशुक्लन् यस्मिन् यज्ञे वारमकृष्वत् क्षयमृतस्य वारसि क्षयम् ।
वि तद् वेंचेरधं द्विताऽन्तः पश्यन्ति रुदिमभिः ।

स घा विदे अन्निन्द्रो ग्वेषणो वन्धुक्षिद्रयो ग्वेषणः ॥ ३ ॥

तत् । तु । प्रयः । प्रवृथा । ते । शुशुक्लन् । यस्मिन् । यज्ञे । वारम् । अकृष्वत् । क्षयम् ।
मृतस्य । वाः । असि । क्षयम् ॥ वि । तत् । वेंचेः । अधं । द्विता । अन्तरिति । पश्यन्ति ।
रुदिमभिः ॥ सः । घा । विदे । अन् । इन्द्रः । गोऽर्षणः । वन्धुक्षित्ऽर्भ्यः । गोऽर्षणः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तत् तवासे कृत्वादिभ्यमिवाङ्गे होतः । तव भवति, यस्मिन् यज्ञे वरणीये वेद्याख्यमा-
सादस्थानम् अकृष्वत् । त्वं च यज्ञस्य क्षयम् सम्भक्त्वा भवसि आसजे हविषि । तत् देवेभ्योऽ-
नुवाक्यवा वात्स्या च द्विविधम् वि वेंचेः । तस्मान्तःस्थितं हविर्देवा अपिषु प्रविश्य तत्तेजोभिः
पश्यन्ति । सः हि इन्द्रः अनु ज्ञायते यद्युनामेपणशीलो वन्धुभ्यः प्रजाभ्यः ॥ ३ ॥

नृ इत्या तै पूर्वथा च प्रवाच्यं यदङ्गिरोभ्योऽवृणोरपं व्रजमिन्द्र शिश्रन् अपं व्रजम् ।
ऐभ्यः समान्या दिशाऽस्मभ्यं जेषि योत्सि च ।

सुन्वद्भ्यो रन्ध्रया कं चिद्व्रतं हृणायन्तं चिद्व्रतम् ॥ ४ ॥

नु । इत्या । ते । पूर्वथा । च । प्रवाच्यम् । यत् । अङ्गिरोऽभ्यः । अवृणोः । अपं । व्रजम् ।
इन्द्रं । शिश्रन् । अपं । व्रजम् ॥ आ । ऐभ्यः । समान्या । दिशा । अस्मभ्यम् । जेषि । योत्सि । च ।
सुन्वत्ऽभ्यः । रन्ध्रया । कम् । चित् । अव्रतम् । हृणायन्तम् । चित् । अव्रतम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० शिश्रन् इत्यमिव पूर्वस्मिन्नपि काले ते प्रवाच्यम् तत्कर्म, यत् त्वम् इन्द्र ! अङ्गिरसामर्षाय
गोव्रजम् अपं अङ्गोः प्रयच्छस्वैभ्यः यज्ञम् । ऐभ्यः समाने प्राथितोऽतिवृष्टः अनुभ्योऽस्मदर्थम-
भिलषिते धनम् आ जय । सुन्वत्स्व च सुन्वद्भ्यः यजमानेभ्यः । कम् चित् अपि जयजमाने कृष्यन्ते
वशं नय ॥ ४ ॥

सं यज्जन्तान् क्रतुभिः शूरं ईक्षयद्वने हिते तरुपन्त अत्रस्यवः प्र यक्षन्त अत्रस्यवः ।
तस्मा आयुः प्रजावदिद् वाधे अर्चन्त्योर्जसा ।

इन्द्रं ओक्त्वं दिधिपन्त धीतर्यो देवां अच्छा न धीतर्यः ॥ ५ ॥

सम् । यत् । जनान् । क्रतुभिः । शूरः । ईक्षयत् । धने । हिते । तरुपन्त । अत्रस्यवः । प्र ।
यक्षन्त । अत्रस्यवः ॥ तस्मै । आयुः । प्रजावदिव । इत् । वाधे । अर्चन्ति । ओर्जसा ।
इन्द्रं । ओक्त्वम् । दिधिपन्त । धीतर्यः । देवान् । अच्छा । न । धीतर्यः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यदा मनुष्यान् इन्द्रः प्रजाभिः संयोजयति । तदानीं तेऽन्नमिच्छमानाः शत्रुषु निहितं धनमुद्दिश्य शत्रून् शनति । अकरोणं च यजन्ते । इन्द्राय अन्नं पुत्रादिभिः सहैव यजमानाः शत्रूणाम् आत्मबलेन बाधिते प्रयच्छन्ति । तस्मिन् इन्द्रे निवासं धारयन्ति कर्माणि प्रत्येकम् । अन्तेषु देवेषु पानि कर्माणि भवन्ति ॥ ५ ॥

युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादप तंतमिद्धंतं वज्रेण तंतमिद्धंतम् ।
दुरे चत्तार्यच्छन्त्सद् गहनं यदिनक्षत् ।

अस्माकं शत्रून् परिं शूर विश्वतो दुर्मा दर्पीष्ट विश्वतः ॥ ६ ॥

युवम् । तम् । इन्द्रापर्वता । पुरःऽयुधा । यः । नः । पृतन्यात् । अप । तमऽतम् । इत् । हतम् । वज्रेण । तम्ऽतम् । इत् । हतम् ॥ दुरे । चत्तार्यं । छन्त्सत् । गहनम् । यत् । इनक्षत् । अस्माकम् । शत्रून् । परिं । शूर । विश्वतः । दुर्मा । दर्पीष्ट । विश्वतः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० युवाम् तम् इन्द्रापर्वतो ! पुरोयुधमानो यः नः सहस्रान् कर्तुमिच्छति वज्रेण अप हतम् । तान्याम् दुरे निवसन्तम् कामयताम् गहनम् विपिनमरुणम् यद् असौ प्राप्तवान् । इन्द्रमेवाह । शूर । अस्माकम् शत्रूणां दण्डकालस्तव वज्रः शत्रून् परितः दारयतु ॥ ६ ॥

‘इति द्वितीयाहके प्रथमाध्याये एकविंशो वर्गः’ ॥

[१३३]

‘परुच्छेयो देवोदासिर्ऋषिः । इन्द्रो देवता । प्रथमा त्रिऽपुत्र, द्वितीयाश्वीपाचतुर्थ्योऽनुष्टुभः, पञ्चमी गायत्री, षष्ठी छतिः, सप्तमी अष्टिः’ ।

उभे पुनामि रोदसी ऋतेन द्रुहो दहामि सं महीरिन्द्राः ।

अभिल्लग्य यत्र हता अभित्रा वैलस्थानं परिं तूळ्हा अशैरन् ॥ १ ॥

उभे इति । पुनामि । रोदसी इति । ऋतेन । द्रुहः । दहामि । सम् । महीः । अतिद्राः । अभिल्लग्यं । यत्र । हताः । अभित्राः । वैलऽस्थानम् । परिं । तूळ्हाः । अशैरन् ॥ १ ॥

वेङ्कट० उभे पुनामि समुहण्यां स्वलमिव वजेन वावाशुषिषी । इन्द्रसयजमानाः द्रोग्धीः प्रजाः समु दहामि अमिच्छत्य सस्मिन् सन्दहने हताः अभित्राः वैरनिकर्य युद्धस्थानं परितः छिन्नाः शैरते हवाः ॥ १ ॥

१. नास्ति लपं विं. २. 'पुरा लः ३. इन्द्र एव विं अं ल. ४-५. नास्ति मूको. ६. सुदितं विं अं. ६. परिं विं अं. ७. नास्ति विं अं.

अभिल्लम्यां चिदद्रिवः शीर्षा यातुमतीनाम् । छिन्धि वटुरिणां पदा महावटुरिणां पदा ॥
 अभिल्लम्यां । चिद । अद्रिवः । शीर्षा । यातुमतीनाम् । छिन्धि । वटुरिणां । पदा ।
 महावटुरिणां । पदा ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभिल्लम्य इव वटुरिन् ! 'क्षिरांसि हिंसायुक्तानां राक्षसीनां प्रजानां' छिन्धि पादेनाऽऽवेष्टनयत्वा
 पादल्याघोनागो वटुरः, महत्ता तेन युक्तेन ॥ २ ॥

अवासां मघवञ्जहि शर्षो यातुमतीनाम् ।
 वैलस्थानके अर्मके महावैलस्थे अर्मके ॥ ३ ॥

अवं । आसाम् । मघवन् । जहि । शर्षोः । यातुमतीनाम् ।
 वैलस्थानके । अर्मके । महावैलस्थे । अर्मके ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अघ जहि यातुमतीनाम् बलम् वैलस्थानके । स्वार्थे ऋः । हिंसके महाति ॥ ३ ॥

यासां तिस्रः पञ्चाशतोऽभिल्लङ्गेरुपावपः ।
 तत् सु ते मनायति त्कत् सु ते मनायति ॥ ४ ॥

यासाम् । तिस्रः । पञ्चाशतः । अभिल्लङ्गेः । अपऽअवपः ।
 तत् । सु । ते । मनायति । त्कत् । सु । ते । मनायति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यासाम् यातुमतीनामध्यर्षे शतमभिल्लङ्गेनैर्विवोऽधो नीतवानसि । तत् कर्म रथां सुपटु
 पृतयति, तदल्पमपि, उपकारातिशयान् ॥ ४ ॥

पिशङ्गभृष्टिमम्भुणं पिशाचिभिन्दु सं मृण । सर्वे रक्षो नि बर्हय ॥ ५ ॥

पिशङ्गभृष्टिम् । अम्भुणम् । पिशाचिम् । इन्द्र । सम् । मृण । सर्वम् । रक्षः । नि । बर्हय ॥ ५ ॥

वेङ्कट० श्रीनिमान् राक्षसान् पृतेवामनुचरं सर्वं च रक्षः इन्द्र । विनाशय । पिशाङ्गवीरिः उदकहरः मांसान्ननः
 इति त्रयाणां निर्वचनम् ॥ ५ ॥

अवर्ह इन्द्र दादृहि श्रधी नः शुशोच हि धौः क्षा न भीषां अद्रिवो घृणान् भीषां अद्रिवः ।
 शुष्मिन्तमो हि शुष्मिभिर्वैरुप्रेभिरिरीयसे ।
 अपृरुपघ्नो अप्रतीत शूर सत्वभिस्त्रिसप्तैः शूर सत्वभिः ॥ ६ ॥

अत्रः । महः । इन्द्र । ददहि । श्रुधि । नः । शुरोचं । हि । वीः । क्षाः । न । भीषा । अद्रिऽवः ।
 घृणात् । न । भीषा । अद्रिऽवः ॥ शुष्मिनऽतमः । हि । शुष्मिऽभिः । वृधैः । उमेभिः । ईयसे ।
 अपुरुषऽघ्नः । अप्रतिऽइत् । शूर । सत्वऽभिः । त्रिऽसुतैः । शूर । सत्वऽभिः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० रक्ष महतोऽस्मात् इन्द्र । दारय च शत्रून् । शत्रु च अस्मान् । शुरोच हि वीः असुरैः पृथिवी च
 भवेत् वद्विन् । दीप्तादसुरात् शोषयितुमः हि त्वम् शोषयितुभिः महारैः उमेः गच्छसि
 पुरुषानवाधमानः शत्रुभिरप्रतिगतः शूर ! महद्भिः एकविंशत्सहस्राकैः । त्रिपासी मन्तः
 स्वादुसमुदः (अ १३, १, ३) इति मन्त्रः ॥ ६ ॥

वनोति हि सन्वन् क्षयं परीणसः सुन्वानो हि प्पा यजत्यव द्विषो देवानामव द्विषः ।
 सुन्वान इत् सिंघासति सहस्रां वाज्यवृत्तः ।
 सुन्वानायेन्द्रो ददात्याभुवं रयिं ददात्याभुवंम् ॥ ७ ॥

वनोति । हि । सन्वन् । क्षयम् । परीणसः । सुन्वानः । हि । स्म । वर्जति । अवं । द्विषः ।
 देवानाम् । अवं । द्विषः ॥ सुन्वानः । इत् । सिंघासति । सहस्रां । वाजी । अवृत्तः ।
 सुन्वानाय । इन्द्रः । ददाति । आभुवंम् । रयिम् । ददाति । आभुवंम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० भजते हि यजमानो महतोऽप्ययजमानस्य गृहम् । सुन्वानः अपः करोति हि शत्रून् देवानयजमानान् ।
 सुन्वानः एव च षट्पुत्रि धनानि सन्भक्तुमिच्छति बलवात् शत्रुभिरपरिवृतः । सुन्वानाय एव इन्द्रः
 धनम् ददाति परितो भवत् ॥ ७ ॥

इति द्वितीयाष्टके प्रथमाध्याये द्वाविंशो वरः ॥

[१३४]

परुक्तेषो देवोवासिर्ऋषिः । वायुर्वेवता । अर्यदिरुच्छन्दः, षष्ठवा अष्टिः ।

आ त्वा जुवो ररहाणा अभि प्रयो वायो वहन्स्वह पूर्वपीतये सोमस्य पूर्वपीतये ।
 ऊर्वा ते अनु सृता मर्नस्तिष्ठतु जानती ।
 नियुत्वंता रयेना याहि दावने वायो मुखस्य दावने ॥ १ ॥

आ । त्वा । जुवः । ररहाणाः । अभि । प्रयः । वायो इति । वहन्तु । इह । पूर्वपीतये ।
 सोमस्य । पूर्वपीतये ॥ ऊर्वा । ते । अनु । सृता । मर्नः । तिष्ठतु । जानती ।
 नियुत्वंता । रयेन । आ । याहि । दावने । वायो इति । मुखस्य । दावने ॥ १ ॥

१. नास्ति सूको. २. नास्ति छपं वि. ३. 'स्ता' वि. छपं. ४-४. नास्ति सूको.

वेङ्कट० वायो । रवां गमनशीलाः वेगवत्यो नियुतोऽहं प्रति इह आ वहन्तु सोमस्य यज्ञमुखे पानाय ।
 पुरुषस्य कामुकम् मनः जानती तव वाक् ऊर्वा अगु तिष्ठतु शते गृहाण सवर्णं गृह्णामि निर्गच्छतु ।
 त्वम् वायो । नियुत्वता रथेन यमस्य दानाय आ वाहि' ॥ १ ॥

मन्दन्तु त्वा मन्दिनी वायुविन्द्वोऽस्मत्क्राणासुः सुकृता अभिर्धवो गोभिः क्राणा अभिर्धवः ।
 यद्दं क्राणा इरघ्यै दक्षं सचन्त ऊतयः ।

सध्रीचीना नियुतो दावने धिय उप व्रुवत ई धियः ॥ २ ॥

मन्दन्तु । त्वा । मन्दिनीः । वायो इति । इन्द्वः । अस्मत् । क्राणासुः । सुकृताः । अभिर्धवः ।
 गोभिः । क्राणाः । अभिर्धवः ॥ यत् । ह । क्राणाः । इरघ्यै । दक्षम् । सचन्ते । ऊतयः ।
 सध्रीचीनाः । नियुतः । दावने । धियः । उप । व्रुवते । ईम् । धियः ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'मन्दन्तु' इवा मन्दिनारः वायो । सोमाः अस्माकमभिलषितानि पशुभिः कुवाणाः सुसंस्कृताः
 अभिरातदौसयः । यदि बालु परिचरणार्थं यजमानेषु कुवाणाः नियुताः वायुं सेवन्ते । ततः
 महाबन्तीति' नियुतः कामानां वातास्तेषां दानाय स्तुवन्ति एताः ॥ २ ॥

वायुयुक्ते रोहिता वायुररुणा वायु रथे अजिरा धुरि वोळ्हेवे वहिष्ठा धुरि वोळ्हेवे ।
 प्र बोधया पुरंधि जार आ ससतीमिव ।
 प्र चक्षय रोदसी वासयोपसः श्रवसे वासयोपसः ॥ ३ ॥

वायुः । युक्ते । रोहिता । वायुः । अरुणा । वायुः । रथे । अजिरा । धुरि । वोळ्हेवे । वहिष्ठा ।
 धुरि । वोळ्हेवे ॥ प्र । बोधय । पुरंमधिग । जारः । आ । ससतीमिव ।
 प्र । चक्षय । रोदसी इति । वासय । उपसः । श्रवसे । वासय । उपसः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'वायुः युक्ते' रोहितवर्णे कदाचिद्रुणे, वायुः रथे गमनशीलौ' धुरि वहनाय बोधारी' । प्रबोधय
 बहुप्रश्नम् । जारः स्वपतीमसती तथा बोधयति । प्रदशय चास्मै प्रबोधनं घापापुधिनी । विवा-
 सय च उपसः अस्मै अक्षय वायो' । ॥ ३ ॥

तुभ्यमुपासुः शुचयः परावर्ति भद्रा वखा तन्वते दंसु रश्मिषु चित्रा नभ्येषु रश्मिषु ।
 तुभ्यं धेनुः संवर्दुया विश्वा वस्यन्ति दोहते ।
 अर्जनयो मरुतो वृक्षणाभ्यो दिव आ वृक्षणाभ्यः ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति वि' अ'. २. सप्तान्वन् वि' अ'. ३. 'गान् वि' लपे ४-४. नास्ति वि' लपे.
 ५. 'के ल शोधः. ६. 'वोळ्हेवे ल शोधः. ७. 'धेने वि' लपे. ८. 'वयोः वि' लपे; 'तयोः वि' अ' ल.

तुभ्यम् । उपसः । शुक्रवः । पुराञ्जति । मुद्रा । वक्त्रा । तन्वते । दम्प्यु । रश्मिषु । चित्रा ।
नव्येषु । रश्मिषु ॥ तुभ्यम् । धेनुः । सवः । ऋषी । विश्वा । वस्मिनि । दोहते ।
अजनयः । मरुतः । वृक्षणाभ्यः । दिवः । आ । वृक्षणाभ्यः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तुभ्यम् उपसाः निर्मलाः पूर्वस्था दिशि भजनीयानि तेजांसि तन्वते कल्पाणानि दर्शनीयेषु
नवतरेषु रश्मिषु । तुभ्यम् धेनुः असुरतस्य दोग्ध्रीं विश्वानि धनानि वृते पशो वृधि दोग्धिः ।
स त्वम् दिवः मदीभ्यः सकाशाद् इमान् मरुतः अजनयः ॥ ४ ॥

तुभ्यं शुक्रासुः शुच्यस्तुरण्यवो मदेषुग्रा इपणन्त भुर्वण्युपाभिपन्त भुर्वणि ।
त्वां त्सारि दसमानो भर्गमीदृि तक्ववीर्ये ।
त्वं विश्वस्माद् भुवनात् पासि धर्मेणासुर्यात् पासि धर्मेणा ॥ ५ ॥

तुभ्यम् । शुक्रासुः । शुच्यः । तुरण्यवः । मदेषु । उग्राः । इपणन्त । भुर्वणि । अपाम् ।
इपन्त । भुर्वणि ॥ त्वाम् । त्सारि । दसमानः । भर्गम् । ईदृि । तक्ववीर्ये ।
त्वम् । विश्वस्मात् । भुवनात् । पासि । धर्मेणा । असुर्यात् । पासि । धर्मेणा ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तुभ्यम् सोमाः शुचवः त्वरमाणाः, मदेषु च सत्सु उग्राः मरुतः अपाम् वृष्टिच्छ्रपणानां भरणे
व्याभिपन्ते । त्वाम् चौरभयाद् गच्छन् चौरैर्हिंस्यमानः भजनीये स्तनैः परिगन्तव्ये इधे
स्तौति । त्वम् च असुरपत्नीयात् सवरेणाद् भूतजातात् कर्मेणा ते रक्षसि ॥ ५ ॥

त्वं नो वायवेषामपूर्यः सोमानां प्रथमः पीतिमर्हसि सुतानां पीतिमर्हसि ।
उतो विहुर्मतीनां विश्वां वृजुर्जुषीणाम् ।
विश्व इत् ते धेनवो दुह आशिरं घृतं दुहत आशिरम् ॥ ६ ॥

त्वम् । नः । वायो इति । एषाम् । अपूर्यः । सोमानाम् । प्रथमः । पीतिम् । अर्हसि । सुतानाम् ।
पीतिम् । अर्हसि ॥ उतो इति । विहुर्मतीनाम् । विश्वाम् । वृजुर्जुषीणाम् ।
विश्वानां । इत् । ते । धेनवः । दुहे । आशिरम् । घृतम् । दुहते । आशिरम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० वक्षिणानामधिगमः त्वम् वायो! एषाम् सुतानाम् भरतदीयानाम् सोमानाम् प्रथममेव पानम्
अर्हसि । किञ्च विविधहोमयुक्तानां याश्च विशः कद्वयंतया वज्रपन्थि होमम् तासामुभयीनाम् अपि
धेनवः तुभ्यं भूतेरीश्वराय पयः घृतम् च दुहते । कद्वयाश्च त्वां भजन्ते धनेन्तया ॥ ६ ॥

१. 'या' वि' रूपं. २. दोग्धी क. ३. नास्ति वि' अ'. ४. 'ति' दोषो मूको. ५. नास्ति मूको.
६-६. 'श्या' वि' अ'.

[१३५]

‘परुच्छेपो देवोदासिक्रंषिः । आदितिसिसृणां नवम्बाद्य वायुदेवता, अम्बासाम् इन्द्रनाम् ।
अत्पटिशकन्दः, ससम्बष्टम्बोच्छिष्टुरं ।

स्तीर्णं बृहिरुप नो याहि वीतये सहस्रेण नियुता नियुत्वते श्रुतिनीभिर्नियुत्वते ।
तुभ्यं हि पूर्वपीतये देवा देवाय येमिरे ।
प्र ते सुतासो मधुमन्तो अस्थिरन् मदाय क्रत्वे अस्थिरन् ॥ १ ॥

स्तीर्णम् । बृहिः । उप । नुः । याहि । वीतये । सहस्रेण । निऽयुता । नियुत्वते । श्रुतिनीभिः ।
नियुत्वते ॥ तुभ्यम् । हि । पूर्वपीतये । देवाः । देवाय । येमिरे ।
प्र । ते । सुतासः । मधुमन्तः । अस्थिरन् । मदाय । क्रत्वे । अस्थिरन् ॥ १ ॥

वेङ्कट० स्तीर्णम् बृहिः उपगच्छ अस्मान् पानाय सहस्रसङ्ख्याभिः शतसङ्ख्याभिश्च नियुजिः । तद्गते
तुभ्यम् स्तीर्णम् । अनामन्त्रितेऽपि सर्वनिवातो दष्टः । तुभ्यम् हि देवाय देवाः पूर्वपानार्थम्
नियमितवन्तः, ‘मदया एव वो प्रहा गृह्णन्ते’ (तै ६, ४, ७, १) इति स्वया प्रपानार्थम् । मधुररसाः
सोमाः हविर्धानात् तव मदे प्रज्ञां च कर्तुं प्रतिष्ठन्ते ॥ १ ॥

तुभ्यायं सोमः परिपूतो अद्रिभिः स्पार्हा वसानः परि कोशमर्पति शुक्रा वसानो अर्पति ।
तवायं भाग आयुषु सोमो देवेषु ह्यते ।
वह वायो नियुतो याह्यस्मयुषुषाणो याह्यस्मयुः ॥ २ ॥

तुभ्यं । अयम् । सोमः । परिऽपूतः । अद्रिभिः । स्पार्हा । वसानः । परि । कोशम् । अर्पति ।
शुक्रा । वसानः । अर्पति ॥ तव । अयम् । भागः । आयुषु । सोमः । देवेषु । ह्यते ।
वह । वायो इति । निऽयुतः । याहि । अस्मयुः । युषाणः । याहि । अस्मयुः ॥ २ ॥

वेङ्कट० तुभ्यम् अयम् सोमः अभियुतो प्राक्भिः ऋजोषाद् विविक्तः स्मृहणीयानि कल्याणानि
दृक्कानि वसानः अक्षु विस्मृत्य रसात्मकोऽभिपूयमाणो निर्गच्छति । अंशुनपहाय निर्गच्छति । तव
अयम् भागः मनुष्येषु स्थितः सोमः देवानां मध्ये ह्यते । तथा सति जागच्छ । वायो !
नियुतः च- गमनार्थमभिगच्छ अस्मत्कामः प्रीयमाणः ॥ २ ॥

आ नो नियुजिः श्रुतिनीभिरंशुरं सहस्रिणीभिरुप याहि वीतये वायो ह्य्यानि वीतये ।
तवायं भाग ऋत्वियः सरंश्मिः सूर्ये सचा ।
अध्वर्युभिर्भरमाणा अयंसत वायो शुक्रा अयंसत ॥ ३ ॥

१-१. नास्ति मुको २. ‘वतः’ विं. ३. गृह्णन्ता अः; गृह्णन्ते क. ४. मां विं अं.
५. मधुरसाः विं लपं. ६. ‘कानि च विं अं. ७. निर्गत्य विं अं. ८. नास्ति विं लपं.

आ । नः । नियुत्ऽभिः । श्रुतिर्नीमिः । अध्वरम् । स्रष्टृनिर्णीभिः । उप । याहि । वीतये । वायो इति । हव्यानि । वीतये ॥ तत्र । अयम् । भागः । द्वित्रियः । सऽरस्मिः । सूर्ये । सचा । अध्वर्युऽभिः । भरमाणाः । अयंसत । वापो इति । शुक्राः । अयंसत ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वायो ! अस्मद्यज्ञं वातसहस्रहव्याभिः अन्धाभिः हवीषि स्वादितुम् उपागच्छ । तत्र अयम् भागः प्राप्तकालः सूर्यरश्मिभिः सहितः, उदिते सूर्ये तेन सहितरुतस्मिन्नुदिते दृष्टमाणः । तस्मिन्काले तत्र अध्वर्युभिः इमे सोमास्त्वद्यज्ञं हविर्धानात् प्रभ्रियमाणाः होमार्थं गृहीताः ॥ ३ ॥

आ वां रथो नियुत्वान् वक्षदवंसेऽभि प्रयांसि सुधितानि वीतये वायो हव्यानि वीतये । पिबतं मध्वो अन्धसः पूर्वपेयं हि वां हितम् । वायवा चन्द्रेण राधसा गतमिन्द्रश्च राधसा गतम् ॥ ४ ॥

आ । वाम् । रथः । नियुत्वान् । वक्षत् । अवंसे । अभि । प्रयांसि । सुधितानि । वीतये । वायो इति । हव्यानि । वीतये ॥ पिबतम् । मध्वः । अन्धसः । पूर्वपेयम् । हि । वाम् । हितम् । वापो इति । आ । चन्द्रेण । राधसा । आ । गतम् । इन्द्रः । च । राधसा । आ । गतम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० इन्द्रवायू ! युवाम् नियुत्वान् आबहत रथः सोमरक्षणानि सुनिहितानि हवीषि स्वादितुम् अभि । भवन्तौ च मधुसदृशं सोमम् पिबतम् । युवयोः हि पूर्वपाने देवैर्निहितम् । तथा सति वायो ! स्वम् इन्द्रः च हर्षकेण अस्मभ्यं प्रदित्सितेन धनेन सह आ गच्छतम् ॥ ४ ॥

आ वां धियो ब्रह्मत्युरध्वरां उपेमभिन्दुं मर्मृजन्त वाजिनमाशुमत्यं न वाजिनम् । तेषां पिबतमस्मयु आ नो गन्तमिहोत्या । इन्द्रवायु सुतानामाद्रिभिर्युवं मदाय वाजदा युवम् ॥ ५ ॥

आ । वाम् । धियः । ब्रह्मत्युः । अध्वरान् । उप । इमम् । इन्दुम् । मर्मृजन्त । वाजिनम् । आशुम् । अत्यम् । न । वाजिनम् ॥ तेषाम् । पिबतम् । अस्मद्यु इत्यैरम्यु । आ । नः । गन्तम् । इह । कृत्या । इन्द्रवायु इति । सुतानाम् । आद्रिऽभिः । युवम् । मदाय । वाजऽदा । युवम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० वाम् अस्मत्परिचरणकर्माणि यज्ञान् प्रत्यावर्तयेयुः । त्वद्यज्ञम् इमम् इन्दुम् अध्वर्यवो दशापविशेण परिमृष्टवन्तः 'शीघ्रम् न्यापिनम् अश्वमिव' बलवन्तमारोहणाय । तानिमान् प्रावभिः सुतान् सोमान् अस्मत्कामौ युवाम् मदाय पिबतम् । आगच्छतं च रक्षणार्थम् इन्द्रवायू ! अन्नस्य दातारौ ! तेषामिन्दुमित्येकवचनबहुवचनयोः पादभेदात् समन्वयः ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः ।

इमे वां सोमां अप्स्वा सुता इहाध्वर्युभिर्भरमाणा अयंसत वापो शुक्रा अयंसत ।
एते वांमर्ष्यसृक्षत तिरः पवित्रमाश्रवः ।

युवायवोऽति रोमाण्यव्यया सोमांसो अत्यव्यया ॥ ६ ॥

इमे । वाम् । सोमाः । अप्स्व । आ । सुताः । इह । अध्वर्युभिः । भरमाणाः । अयंसत ।
वापो इति । शुक्राः । अयंसत ॥ एते । वाम् । अमि । असृक्षत । तिरः । पवित्रम् । आश्रवः ॥
युवायवः । अति । रोमाणि । अव्यया । सोमांसः । अति । अव्यया ॥ ६ ॥

वेङ्कट० इमे युवयोः वसवीवरीषु सुताः यज्ञे अध्वर्युभिः इविधोनात् प्रहियमाणा वीलाः गृहीताः ।
एते चाभिपचानन्तरे युवभोरथम् तिरः पवित्रम् विमुष्टा आसन् । यथा मध्ये पवित्रम् भवति
एवमाश्रुत्वापिनोऽतिमुष्टाश्रामी सोमाः सुप्सक्तानाः अविसयानि दशापवित्रस्थानि रोमाणि अतीत्य
गच्छन्ति ॥ ६ ॥

अति वायो समतो याहि शश्वतो यत्र श्रान्ता वदन्ति तत्र गच्छतं गृहमिन्द्रंश्च गच्छतम् ।
वि सूनृता ददृशे रीर्यते घृतमा पूर्णया नियुता याथो अध्वरमिन्द्रंश्च याथो अध्वरम् ॥ ७ ॥

अति । वायो इति । समतः । याहि । शश्वतः । यत्र । श्रान्ता । वदन्ति । तत्र । गच्छतम् । गृहम् । इन्द्रः ।
च । गच्छतम् ॥ वि । सूनृता । ददृशे । रीर्यते । घृतम् । आ । पूर्णया । नियुता । याथः ।
अध्वरम् । इन्द्रः । च । याथः । अध्वरम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अकर्मपरान् स्वपतः सर्वान् नायो । स्वमतीत्य गच्छ । यत्र अभिपचन्नावा शब्दं करोति
तत्र इन्द्रवायु ! गच्छतम् । अस्मिन् गृहे स्तुतिवाक् विविधं दृश्यते । 'शतम् च' होमार्थं
गच्छति । तथा सति इन्द्रवायु ! यशमिमम् पूर्णया नियुता याथः ॥ ७ ॥

अत्राह तद् वहेथे मध्व आहुतिं यमश्चत्थसुपतिष्ठन्त जायवोऽस्मे ते संन्तु जायवः ।
साकं गावः सुवते पच्यते यत्रो न ते वायु उप दस्यन्ति धेनवो नार्प दस्यन्ति धेनवः ॥ ८ ॥

अत्र । अह । तत् । वहेथे इति । मध्वः । आहुतिम् । यम् । अश्चत्थम् । उपतिष्ठन्त ।
जायवः । अस्मे इति । ते । संन्तु । जायवः ॥ साकम् । गावः । सुवते । पच्यते । यवः । न ।
ते । वायो इति । उप । दस्यन्ति । धेनवः । न । अप । दस्यन्ति । धेनवः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यम् इविभिर्देवान् व्याप्नुवन्तम् शतुं जायवः अन्तुदपत्तनानि उपतिष्ठन्ते अथः स्वितानि

भवन्ति । अस्मिन् एव युवां ताभिर्मां सोमस्य भातुतिम् आस्मान्ने प्रापयेथे । अथाभ्युदयञ्जमानि अस्मासु सन्तु । वायो । तव प्रसादाद् भदीषाः वायः च सह प्रसूयन्ते । यवः च पको भवति । न स्वदीषाः धेनवः उप दशन्ति^१ न अपि अप दशन्ति इत्यन्वो भेदः । 'बाहुर्वै पयसः पराता'^२ (काठ ३५, १७) इति भाषणम् ॥ ८ ॥

इमे ये ते सु वायो बाह्वोऽञ्जसोऽन्तर्नदी ते पृतयन्त्युक्षणो महि वार्धन्त उक्षणः ।
धन्वञ्चिद् ये अनाशवो जीराश्चिदगिरौकसः ।
सूर्यस्येव रश्मयो दुर्नियन्तवो हस्तयोर्दुर्नियन्तवः ॥ ९ ॥

इमे । ये । ते । सु । वायो इति । बाहुऽञ्जसः । अन्तः । नदी इति । ते । पृतयन्ति । उक्षणः । महि । वार्धन्तः । उक्षणः ॥ धन्वन् । चित् । ये । अनाशवः । जीराः । चित् । अगिराऽओकसः । सूर्यस्येव । रश्मयः । दुःऽनियन्तवः । हस्तयोः । दुःऽनियन्तवः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० वायो । ये इमे स्वदीषाः प्रत्यक्षपोताः^३ बाहुवलाः नद्याम् अन्तः सुष्ठु पतन्ति । उदक-समीपे हि क्षीर्णं पतन्ति वाताः सेक्ता उदकविन्दुभिः सह वर्धमाना महान्तो भवन्तः । पुनः ते इति पूरणार्थम् । ये च अन्तरिक्षेऽपि गिरालम्बे न नश्यन्ति, न पतन्ति । क्षिप्राः अगिरौकताः ये पदार्थाङ्गिरन्ति तैः सेव्यमाना गिरौकसोऽन्तादृशाः । न अप्यपरकादौ^४ प्रविष्टा वातास्तत्र तिष्ठन्ति । ते इमे सूर्यरश्मय इव हस्ताभ्यां नियन्तुमशक्या^५ भवन्ति ॥ ९ ॥

^६ इति द्वितीयाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः ॥

[१३६]

^१ परुच्छेपो देवोदासिकृपिः । मित्रावरुणौ देवता, षष्ठीसप्तम्योः लिङ्गोक्तः ।
नत्पष्टिः छन्दः, सप्तमी त्रिष्टुप् ।

प्र सु ज्येष्ठं निचिराम्यां बृहन्नमो हव्यं मति भरता मृळपद्भ्यां स्वादिष्टं मृळपद्भ्याम् ।
ता सुभ्राजा घृतासुती यज्ञेयं उपस्तुता ।
अथैनोः क्षत्रं न कुतश्चुनाष्टुपे देवत्वं नू चिदाष्टुपे ॥ १ ॥

प्र । सु । ज्येष्ठम् । निऽचिराम्याम् । बृहत् । नमः । हव्यम् । मतिम् । भरत । मृळपत्ऽभ्याम् । स्वादिष्टम् । मृळपत्ऽभ्याम् ॥ ता । सुभ्राजा । घृतासुती इति घृतऽआसुती । यज्ञेयं । उपस्तुता । अथ । एनोः । क्षत्रम् । न । कुतः । च । आऽष्टुपे । देवऽवम् । नु । चित् । आऽष्टुपे ॥ १ ॥

१. तस्मिन् मूको. २. तदिरम् मूको. ३. गोपदस्वन्ति शुभन्ति विं अ; गोपदं विं क. ४. 'दापयिता विं'; 'दापयति अ' कपे. ५. 'पाता विं अ'. ६. 'परकादेन क. ७. 'मशक्त विं क लपे. ८-८. नास्ति मूको.

वेङ्कट० सुष्टु प्र^१ नरत प्रशस्यं वितरां प्रशाम्नां महान्तं नमस्कारम् इत्यम् स्तोत्रे शास्त्रप्रदानेन ननुष्यात् स्वादुत्तमं^२ सुखवद्भ्यां मित्रावरुणभ्याम् । तौ हि सर्वेषामीश्वरौ धृतवानी^३ वर्षमात् सर्वेष्वेव यज्ञेषु उपस्तुतौ भवतः । ततः एतयोः बलं न कुतः चिदपि बलवृक्षाद् आधर्षणात् भवति । मां देवावम् एव क्षिप्रम् अन्येषामाधर्षणात् भवति ॥ १ ॥

अर्दशि गातुःरवे वरीयसी पन्थाः ऋतस्य समयंस्त रश्मिभिश्चक्षुर्मर्गस्य रश्मिभिः ।

घृक्षं मित्रस्य सार्दनमर्यम्णो वरुणस्य च ।

अथा दधाते बृहद्बुध्व्यं वयं उपस्तुत्यं बृहद् वयः ॥ २ ॥

अर्दशि । गातुः । उरवे । वरीयसी । पन्थाः । ऋतस्य । सम । अयंस्त । रश्मिभिः । चक्षुः । भर्गस्य ।

रश्मिभिः ॥ घृक्षम् । मित्रस्य । सार्दनम् । अर्यम्णः । वरुणस्य । च ।

अथ । दधाते इति । बृहद् । उक्थ्यम् । वयः । उपस्तुत्यम् । बृहद् । वयः ॥ २ ॥

वेङ्कट० विस्तीर्णापादित्वाप गन्तुं विस्तीर्णां^१ गातुः प्रथमम् अराधे । पन्थाः आदित्यस्य रश्मिभिः भर्गस्य देवस्य तेजो जग्राह । भर्गतेजसा प्रकाशत इत्यर्थः । मित्रस्य आवासरूपानं वीक्षं भवति अर्यम्णः तदनन्तरम् वरुणस्य इति क्रमः । इत्यमह्नि प्रादुर्भूते मित्रावरुणौ धारयेते महद् उक्त्याहं हविलक्षणात्मकम् उपेत्य स्तोतव्यम् ॥ २ ॥

ज्योतिष्मतीमर्दिति धारयत्क्षितिं स्वर्वतीमा संचेते दिवेदिवे जागृवांसां दिवेदिवे ।

ज्योतिष्मत् क्षत्रमाशाते आदित्या दानुनस्पती ।

मित्रस्तयोर्वरुणो यातयज्जनोऽर्यमा यातयज्जनः ॥ ३ ॥

ज्योतिष्मतीम् । अर्दितिम् । धारयत्क्षितिम् । स्वःऽवतीम् । आ । संचेते इति । दिवेऽदिवे ।

जागृवांसां । दिवेऽदिवे ॥ ज्योतिष्मत् । क्षत्रम् । आशाते इति । आदित्या । दानुनः । पती इति ।

मित्रः । तयोः । वरुणः । यातयत्ज्जनः । अर्यमा । यातयत्ज्जनः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अग्निमहितां वेदिलक्षणां भूमिम् धृतत्विष्टमनुष्याम् सर्वैर्विभिर्बुक्ताम् जागरणशीली^१ मित्रावरुणौ अन्वहम् आभिमुख्येन सेवेते । पाविमावदितेः पुत्री दानस्व^२ स्वामिनौ सुष्टेषु वीक्षियुक्तं बलं प्राप्नुतः । तयोः मित्रः इतश्शत्रुजनो भवति वरुणः च एवम् अर्यमा च तत्सहितः ॥ ३ ॥

१. नास्ति विं लपं. २. नास्ति विं अं. ३. धारोही विं; धृतोही अं. ४-५. नास्ति विं अं. † नास्ति विं लपं. ६. अविं विं लपं. ६-७. नास्ति विं. † नास्ति अं; *अथ वासत्यां विं लपं. ‡ नास्ति अं. § *रक्तः विं लपं. ७-८. नास्ति विं अं. † भूमीम् विं. ८. दानस्व विं अं. ९. *पुत्रो विं लपं.

अयं मित्राय वरुणाय शन्तमः सोमो भूत्ववपानेष्वभंगो देवो देवेष्वभंगः ।
 तं देवासो जुषेरत् विश्वे अथ सुजोषसः ।
 तथा राजाना कर्थो यदीमह ऋतावाना यदीमहे ॥ ४ ॥

अयम् । मित्राय । वरुणाय । शन्तमः । सोमः । भूत् । अवपानेषु । आऽभंगः । देवः ।
 देवेषु । आऽभंगः ॥ तम् । देवासः । जुषेरत् । विश्वे । अथ । सुऽजोषसः ।
 तथा । राजाना । कर्थः । यत् । ईमहे । ऋतावाना । यत् । ईमहे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'अयम् मित्रावरुणाभ्यां' सुखतमः सोमः भवतु देवासां मध्ये अवपानेषु आभङ्गनीयः देवः ।
 तम् 'इमम् अथ सङ्गताः सर्वे देवाः सेवन्ताम् । तथा राजानो' कुरुयः सत्यवन्तो, यत् वर्ष
 याचामहे इति' ॥ ४ ॥

यो मित्राय वरुणायारविधृज्जनोऽनुर्वाणं तं परि पातो अंहसो दाश्वांसं मर्तमंहसः ।
 तमर्षमाभि रक्षत्यजुयन्तमनु व्रतम् ।
 उक्थैर्य एनोः परिभूषति व्रतं स्तोमैराभूषति व्रतम् ॥ ५ ॥

यः । मित्राय । वरुणाय । अविधत् । जनः । अनुर्वाणम् । तम् । परि । पातः । अंहसः ।
 दाश्वांसम् । मर्तम् । अंहसः ॥ तम् । अर्षमा । अभि । रक्षति । ऋजुऽयन्तम् । अनु । व्रतम् ।
 उक्थैः । एः । एनोः । परिऽभूषति । व्रतम् । स्तोमैः । आऽभूषति । व्रतम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'यः मित्राय वरुणाय च परिचरति जनः, इवीषि दत्तवन्तम्' तम् 'मर्षम् अप्रवृत्तम्' अस्त्रकृतम्
 इमो 'देवो अंहसः' पापात् परि रक्षतः । तम् अर्षमा च देवः अभि रक्षति' ऋजुमिच्छन्तम् तस्य
 कर्म लक्ष्मीकृत्य शस्त्रैः यः एनयोः स्तोमैश्च कर्म परितो भवति, आभिमुख्येन च भवति ॥ ५ ॥

नमो दिवे बृहते रोदसीभ्यां मित्राय वोचं वरुणाय मीळहुषे सुमृळीकार्य मीळहुषे ।
 इन्द्रमग्निमुप स्तुहि द्युक्षमर्षमणं भगम् ।
 ज्योर्जर्विन्तः प्रजया सचेमहि सोमस्योती सचेमहि ॥ ६ ॥

नमः । दिवे । बृहते । रोदसीभ्याम् । मित्राय । वोचम् । वरुणाय । मीळहुषे । सुऽमृळीकार्यम् ।
 मीळहुषे ॥ इन्द्रम् । अग्निम् । उप । स्तुहि । द्युक्षम् । अर्षमणम् । भगम् ।
 ज्योक् । जीवन्तः । प्रऽजया । सचेमहि । सोमस्य । ऊती । सचेमहि ॥ ६ ॥

१-१. वरुणाभ्याम् वि' अ' ल्ये. २-१. नास्ति वि' अ'. ३-२. नास्ति वि' अ'. ४-१. नास्ति वि'.
 ४. नास्ति मूको. ५-५. नास्ति अ'. ६-६. देवानावतः मूको. ७. 'ऋ वि'.

वेङ्कट० यथालिङ्गदेवतामन्त्रः । नमः महते दीप्ताधान्तरिक्षाय वावापृथिवीभ्यां च महं प्रकीर्ति, मित्रापरणान्यां च सेक्तृभ्यां सुखयितृभ्याम् । अथ स्तोतः ! इन्द्रम् अग्निम् च उप स्तुति, दीप्तम् अर्धमणम् अगम् च । चिरम् जीवन्तः प्रतया संसृष्टा भवाम सोमस्य रक्षणैः ॥ ६ ॥

ॐ देवानां वयमिन्द्रं वन्तो मंसीमहि स्वयंशसो मरुद्भिः ।

अग्निभिर्नित्रो वरुणः शर्मं यंसन् तददयाम मघवानो वयं च ॥ ७ ॥

कुती । देवानाम् । वयम् । इन्द्रं वन्तः । मंसीमहि । स्वयंशसः । मरुत्भिः ।

अग्निः । मित्रः । वरुणः । शर्मं । यंसन् । तत् । अयाम् । मघवानः । वयम् । च ॥ ७ ॥

वेङ्कट० रक्षणैः देवानाम् वयम् इन्द्रद्युक्ताः स्वभूताजाः अर्चयाम मरुद्भिः खदितमिन्द्रम् । अस्मभ्यम् अग्न्यादयश्च शर्मं सुखं प्रयच्छन्तु । वयम् च अग्न्यादिभिर्देवैः तत् धनवन्तः प्राप्नुयाम ॥ ७ ॥

इति द्वितीयाष्टके प्रथमाध्याये षड्विंशो वर्गः ॥

द्वितीयस्याष्टकस्याध्यायं व्याकरोदिति ।

वणयस्य कुले जातो माधवः सुन्दरीसुतः ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने

द्वितीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये द्वितीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

१. लोकारम् विं अं. २. वयम् विं लये. ३. नास्ति विं अं. ४. नास्ति विं. ५. य. लो...
मूको. ६. समाप्त मूको. ७. नास्ति मूको. ८-८. नास्ति मूको. ९. वणयं विं अं.

अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयोऽध्यायः

षेकट०

'सुनुसा यातमदिभिः' स्वाकिल्यामति माधवः ।
 प्रदर्शयैल्लिटो वृत्तिं परोक्षे तत्र लिट् स्मृतः ॥ १ ॥
 भूतेऽनघतने चैव 'ये अघोः परि' जल्लिरे' ।
 'दुदं विष्णुर्वि चकमे' 'त्रेधा नि ईये पुदम्' ॥ २ ॥
 'उवासोपाः पुच्छन्नु' 'ततधुर्मनता हरी' ।
 दृश्यतेऽद्यतने चापि भूते तत्र निदर्शनम् ॥ ३ ॥
 'रुत्तिरस्पा तताने'ति' दिवादृष्टमपश्यतः ।
 रदिम च 'राशौ विततमेप' चाद्यतनो मतः ॥ ४ ॥
 अपरोक्षेऽपि' लिट् दृष्टो 'जुहुरे ति त्रितमेस्तः' ।
 'आ दुच्छा पुरं विविशुः', 'सुहसानं त्वन्दिम' ॥ ५ ॥
 कर्मणि वीचने चक्रे यानि वञ्चिर्नपिः पुरा ।
 यानि जीर्णैः कथयति 'रुहुटा चाप्रापरोक्षता' ॥ ६ ॥
 'षदा परोक्षमात्मानं' प्रथमेनात्र निर्दिशन् ।
 पुरुषेण परोक्षां च क्रियामप्यपदिष्टवान् ॥ ७ ॥
 'यत्रा मन्वका जुरसम्' दृश्यतेऽत्र भविष्यति ।
 'षदा लिप्न्वाय्य' एवाचं देवैः 'कलसं हनूयते' ॥ ८ ॥
 मृजन्तो हि जगद् देवा मनुष्यस्य शतायुषः ।
 जगामकल्पयन्स्तस्माद्दधौ' मृतोऽत्र विशते ॥ ९ ॥
 षडा न शकनुवासेषु लिट् ल्यापयितुं सदा ।
 चाक्यार्थांशुगुणांस्तांस्तान् पण्डितोऽर्धां प्रदर्शयेत् ॥ १० ॥

१. ऋ १०, ६२, ६. २-२. नास्ति वि' अ'. † ऋ १, २३, १७. ‡ नास्ति वि' लपं.
 § ऋ १, ४८, ३. १. ऋ १, २०, २. ४. ऋ १, ३५, ०. ५-५. राशवति तमेण वैकल.
 ६. 'ये न वि' अ'. ७. ऋ ५, १९, १. ८. ऋ ५, १९, २. ९. ऋ ५, २५, १. १०-१०. सुहसाना'
 वि' ल लपं; सुहदा यावा' वि' अ'. ११-११. यत्रपरो' वैकल, १२. ऋ १, ८९, ९. १२-१२. 'आपि
 न्याप लपं; 'न्याप वि' अ' ल. १४-१४. मज्जन्तूषो वैकल, आशे ष' वि' अ'. १५. 'स्वकन्तत्वा'
 वै अ अ.

[१३७]

परुच्छेयो वैवोदासिर्दधिः । मित्रावरुणौ देवता । अतिशयवरी कन्दः^१ ।

सुषुमा यातमद्रिभिर्गोश्रीता मत्सरा इमे सोमांसो मत्सरा इमे ।

आ राजाना दिविस्पृशास्मत्रा गन्तमुप नः ।

इमे वा मित्रावरुणा गवांशिरः सोमाः शुक्रा गवांशिरः ॥ १ ॥

सुसुम । आ । यातम् । अद्रिऽभिः । गोऽश्रीताः । मत्सराः । इमे । सोमांसः । मत्सराः । इमे ।

आ । राजाना । दिविऽस्पृशा । अस्मऽत्रा । गन्तम् । उप । नः ।

इमे । वाम् । मित्रावरुणा । गोऽवांशिरः । सोमाः । शुक्राः । गोऽवांशिरः ॥ १ ॥

वेङ्कट० परुच्छेपः । सुतवन्तः सोमम् प्रावभिः, आगच्छतम् । पयसा भित्ताः इमे सोमाः मदकराः । राजानौ ! सुलोकस्य रूपदारी । असुरेभ्यस्त्रातारी उप आ गच्छतम् अस्मान् । इमे हि सोमाः मित्रावरुणौ । युवधोरधाय पयोमिश्रणाः^२ ज्वलन्तीति ॥ १ ॥

इम आ यातमिन्द्रवः सोमांसो दध्यांशिरः सुतांसो दध्यांशिरः ।

उत वामुपसो वृधि साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ।

सुतो मित्राय वरुणाय पीतये चारुंश्रुताय पीतये ॥ २ ॥

इमे । आ । यातम् । इन्द्रवः । सोमांसः । दधिऽआशिरः । सुतांसः । दधिऽवाशिरः ।

उत । वाम् । उपसः । वृधि । साकम् । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः ।

सुतः । मित्राय । वरुणाय । पीतये । चारुः । श्रुताय । पीतये ॥ २ ॥

वेङ्कट० आवित्यग्रहो दधिमिश्रणः^३ । इमे वा मित्रावरुणौ ! वीसाः सुताः सोमाः दधिमिश्रणाः तथा सति आगच्छतम् । अपिच वाम् उपसः बोधकाले सूर्यरश्मिषु^४ प्रादुर्भूतेषु सुतः सोमोऽस्मानिः मित्राय वरुणाय सत्यनृताय पानाय शोभनः ॥ २ ॥

तां वां धेतुं न वासरीमंशुं दृहन्त्यद्रिभिः सोमं दृहन्त्यद्रिभिः ।

अस्मत्रा गन्तमुप नोऽवाञ्छा सोमपीतये ।

अयं वा मित्रावरुणा नृभिः सुतः सोम आ पीतये सुतः ॥ ३ ॥

१. नास्ति सूको. २. 'अपाद वि'. ३. 'अपाः स'. ४. 'यु व वि' अ'.

ताम् । वाम् । धेनुम् । न । तामुरीम् । अंशुम् । दुहन्ति । अद्रिऽभिः । सोमम् । दुहन्ति ।
अद्रिऽभिः ॥ अस्मऽत्रा । गन्तम् । उप । नः । अर्वाञ्चा । सोमऽपीतये ।
अयम् । वाम् । मित्रावरुणा । नृऽभिः । सुतः । सोमः । आ । पीतये । सुतः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ताम् धेनुम् इव वासपित्रीम् वाम् सोमकृताम् प्रावभिः दुहन्ति सोमरसम् । अस्मन्ना गन्तम्
उप नः अस्मान् इषामाच्छतम् अभिसुखी सोमपाताय । अयम् मित्रावरुणौ ! युवाम्बाम्
आभिसुख्येन पाताय सोमः सुतः ऋषिर्वरिभः ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये प्रथमो वगः* ॥

[१३८]

परच्छेने देवोदासिर्नधिः । पूषा देवता । अत्याष्टिः अहः ।

प्रप्र पूष्णस्तुविजातस्य शस्यते महित्वमस्य तवसो न तन्दते स्तोत्रमस्य न तन्दते ।
अर्चामि सुम्नयन्नहमन्नर्युति मयोभुवम् ।
विश्वस्य यो मन आयुयुवे मुखो देव आयुयुवे मुखः ॥ १ ॥

प्रऽप्र । पूष्णः । तुविऽजातस्य । शस्यते । महिऽत्वम् । अस्य । तवसोः । न । तन्दते । स्तोत्रम् ।
अस्य । न । तन्दते ॥ अर्चामि । सुम्नऽयन् । अहम् । अन्तिऽकृतिम् । मयुऽभुवम् ।
विश्वस्य । यः । मनः । आऽयुयुवे । मुखः । देवः । आऽयुयुवे । मुखः ॥ १ ॥

वेङ्कट० अन्वहमुदवाद् बहुजनस्य पूष्णः अस्माभिः प्रशंसा क्रियते । महत्त्वम् अस्य वृद्धस्य न क्षीणे
भवति, स्तोत्रम् च । मुखमिच्छन् अहम् अन्तिके यस्य रक्षा भवति, तम् मुखस्य भाववितारम्
स्त्वामि । विश्वस्य मनुष्यस्य* यः मनः आत्मनोऽभिसुखमन्धेभ्यो देवेभ्यः पृथक् करोति महनीयः
देवः* ॥ १ ॥

प्र हि त्वा पूषन्नजिरं न यामनि स्तोमैभिः कृण्वे ऋणवो यथा मृध उष्टो न पीपरु मृधः ।
हुवे यत् त्वा मयोभुव देवं सुख्याय मर्त्यैः ।
अस्माकमाङ्गुपान् द्युम्निर्नस्कृधि वाजेषु द्युम्निर्नस्कृधि ॥ २ ॥

प्र । हि । त्वा । पूषन् । अजिरम् । न । यामनि । स्तोमैभिः । कृण्वे । ऋणवः । यथा । मृधः ।
उष्टः । न । पीपरुः । मृधः ॥ हुवे । यत् । त्वा । मयुऽभुवम् । देवम् । सुख्याय । मर्त्यैः ।
अस्माकम् । आङ्गुपान् । द्युम्निर्नः । कृधि । वाजेषु । द्युम्निर्नः । कृधि ॥ २ ॥

१. नास्ति वि* अ*. २-२. नास्ति मुको. ३. यस्य आत्मनोऽभिसुखः वि* कर्ष. ४-४. नास्ति
वि* कर्ष. † गद* अ*.

वेङ्कट० 'पूषन् । स्वम् स्या' शब्द आरथा तुदसि एवमदम् त्वा' स्तोत्रैः अस्माक्यैऽधिकृतं करोमि । यथा गमनशीलमश्वम् गमने योजयन्त्येवम् । तथा सति यथा उष्ट्रः शीघ्रं 'गच्छत्येवम् प्राशून् पारवाधि- गच्छेति । यस्मात् त्वाम् हुवे' सुखस्य भाववितारम् देवम् सन्तम् मर्त्यैः सन् सकयसिद्धपरम्, ततः अस्माकम् स्तोमान् सह्यामेषु अश्वयुक्तात् कुरु ॥ २ ॥

यस्य ते पूषन्सख्ये विपुन्यवः क्रत्वा चित् सन्तोऽर्वसा बुभुञ्जिर इति क्रत्वा बुभुञ्जिरे ।
तामनु त्वा नवीयसीं नियुतं राय ईमहे ।

अहैळमान उरुशंस सरीं भव वाजेऽवाजे सरीं भव ॥ ३ ॥

यस्य । ते । पूषन् । सख्ये । विपुन्यवः । क्रत्वा । चित् । सन्तः । अर्वसा । बुभुञ्जिरे । इति ।
क्रत्वा । बुभुञ्जिरे ॥ ताम् । अनु । त्वा । नवीयसीम् । नियुतम् । रायः । ईमहे ।

अहैळमानः । उरुशंस । सरीं । भव । वाजेऽवाजे । सरीं । भव ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'यत्न ते पूषन् । सख्ये स्तोतारः कर्मणा च 'अश्वन्तः स्वदीयिन' रक्षणेनाभिमताभोगान् आत्मोयेन कर्मणा स्तुत्या च भुञ्जते । तादृशीम् स्वदीयां तवतरां स्तुतिम् लक्ष्मीकृत्य त्वां ययम् धनस्य नियुतसङ्ख्याम् याचामहे । तथा 'सति बहुस्तुते' अश्वयन् अस्माकं सह्यामेसङ्ग्रामै' सर्वा भव रक्षणाय ॥ ३ ॥

अस्या ऊ पु ण उपे सातये भूवोऽहैळमानो ररिवाँ अजाश्व श्रवस्यतामजाश्व ।

ओ पु त्वा ववृतीमहि स्तोमैभिर्दस्म साधुभिः ।

नहि त्वा पूषन्तिमन्ये आघृणे न ते सख्यमपह्ववे ॥ ४ ॥

अस्याः । ऊँ इति । सु । नः । उपे । सातये । भूवः । अहैळमानः । ररिवाँ । अजाऽअश्व ।
श्रवस्यताम् । अजाऽअश्व ॥ ओ इति । सु । त्वा । ववृतीमहि । स्तोमैभिः । दस्म । साधुभिः ।
नहि । त्वा । पूषन् । अतिमन्ये । आघृणे । न । ते । सख्यम् । अपह्ववे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पूषन् । अस्याः स्तुतेः भजनाय सुष्ठु अस्मान् समोपे भव अकुप्यन् दानवान् । यस्याथा अजाः । अश्वमिच्छतामश्वमाकं स्तुतेरिति । शत्रूणामुपक्षपयितः । त्वां ययम् साधुभिः स्तोमैः सुष्ठु आवर्त-
नामः । नहि त्वामहम् पूषन् । अतिमन्ये । अतिमननमुपेक्षा । आघृणिः आगतदीप्तिः । न ते सख्यम् इत्यत्रापि हीत्यनुपह्वानिवातः । त्वया सख्यम् स्तोत्रैरनुपालयामि ॥ ४ ॥

'इति द्वितीयाहके द्वितीयाध्याये द्वितीयो वर्गः' ॥

१-१. नास्ति वि' अ'. २. त्वाम् वि' अ'. ३-३. तुदितम् वि' अ'. ४. 'यात् इत्यम् वि'
अ'. ५. नास्ति वि' लपे. ६-६. नास्ति मूको.

[१३९]

'परच्छेरो देवोदासिर्भृषिः । प्रथमैकादशयोः विष्टे देवाः देवता, द्वितीयाद्याः मित्रावरुणौ, तृतीयाऋतुर्भेषजमीनाम् अश्विनौ, षष्ठ्याः इन्द्रः, सप्तम्याः अग्निः, अष्टम्याः मरुतः, नवम्याः इन्द्राग्नी, दशम्याः बृहस्पतिः । अत्यष्टिश्छन्दः, पञ्चमी गृहती, अन्त्या त्रिःशुप् ।

अस्तु श्रौपद् पुरो अग्निं धिया दधे आ नु तच्छ्रौं दिव्यं वृणीमह इन्द्रवायु वृणीमहे ।
यद् क्राणा विवस्वति नामा सुंदायि नव्यसी ।
अध प्र सु न उप यन्तु धीतयो देवा अच्छ न धीतयः ॥ १ ॥

अस्तु । श्रौपद् । पुरः । अग्निम् । धिया । दधे । आ । नु । तत् । श्रौं । दिव्यम् । वृणीमहे ।
इन्द्रवायु इति । वृणीमहे ॥ यत् । इ । क्राणा । विवस्वति । नामा । सुंदायि । नव्यसी ।
अध । प्र । सु । नः । उप । यन्तु । धीतयः । देवान् । अच्छ । न । धीतयः ॥ १ ॥

वेङ्कट० वैश्वदेवी स्तुतिः । श्रवणम् अस्तु । कर्मणाऽहं यज्ञार्थम् अग्निम् पुरः^१ दशम्याहरणीयम् । 'आ इणी-
महे' च दिव्यम् तत् श्रौंः मरुतम् क्षिप्रम् इन्द्रवायु च । यद् मया क्रियमाणा मन्वतरेषु
स्तुतिः यज्ञमाने स्तुतीनां धर्तारि सम्बन्धा भवति । अथ अस्मान् सुप्तु शौकिकानि दासादिहतानि
परिचरणादीनि प्रकल्पेण उपसृज्यन्तु यथा^२ देवान् प्रति ऋत्विजां कर्माण्युपगच्छन्ति^३ ॥ १ ॥

यद् त्यन्मित्रावरुणावृतादध्याददाये अनृतं स्वेन मन्युना दक्षस्य स्वेन मन्युना ।
युवोरित्थाधि सञ्चस्वपश्याम हिरण्ययम् ।
धीभिश्चन मनसा स्वेभिरक्षभिः सोमस्य स्वेभिरक्षभिः ॥ २ ॥

यत् । इ । त्यत् । मित्रावरुणौ । ऋतात् । अधि । आददाये इत्याऽददाये । अनृतम् । स्वेन । मन्युना ।
दक्षस्य । स्वेन । मन्युना ॥ युवोः । इत्था । अधि । समेऽसु । अपश्याम । हिरण्ययम् ।
धीभिः । चन । मनसा । स्वेभिः । अक्षभिः । सोमस्य । स्वेभिः । अक्षभिः ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'अतम् अहः अतुलं रात्रोः । 'न वा इदं दिवा न नक्तमासीत् । अव्याहृतं ते देवा "मित्रावरुणावब्रुवन्"
(तै. ६, ४, ८, ३) इत्यादि अथर्वबुजाहणम् । "मन्युमन्यतेवातिर्कर्मणः" (या. १०, २९) । मित्रावरुणौ । मन्-
पत्तद् युवाम् सत्त्वभूतादहः अधिऽ अनुत्तमूलान्धकारम् । आदित्यरूपं स्वभूतेन तेजसा आददधुः ।
अथ ध्युहायां रजन्वां यज्ञगृहेषु अधि युवयोः^४ हिरण्ययम् इत्थम् अपश्याम कर्मभिः अहधानेन
च^५ मनसा सोमवागपरेः सोमस्व स्वभूतैः इन्द्रियैश्च अपश्याम ॥ ३ ॥

१-१. नास्ति सूको. २-२. पुरा सूको. ३-३. नास्ति वि' अ'. ४. नास्ति वि' कर्पे;
यथा अ'. ५. 'पतिष्ठन्ति अ'. ६-६. नदत' अ'. ७-७. नास्ति वि' कर्पे. † 'न्धकार (१) क;
'तादन्धकार अ'. ‡ कादरी सूको. § नास्ति सूको. ८. नास्ति वि' कर्पे.

युवां स्तोमैभिर्देवयन्तो अश्विनाश्रावयन्तइव श्लोकमायवो युवां हृव्याभ्याउेयवः ।

युवोर्विष्नुा अधि श्रियः पृक्षश्च विश्ववेदसा ।

पृषायन्ते वां पवयो हिरण्यये रथे दसा हिरण्यये ॥ ३ ॥

युवाम् । स्तोमैभिः । देवयन्तः । अश्विना । आश्रावयन्तःइव । श्लोकम् । आयवः । युवाम् ।
हृव्या । अमि । आयवः ॥ युवोः । विष्वाः । अधि । श्रियः । पृक्षः । च । विश्ववेदसा ।
पृषायन्ते । वाम् । पवयः । हिरण्यये । रथे । दसा । हिरण्यये ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यथा श्लोकम् आश्रावयन्तः स्तोतारो मनुष्या राजानमभ्याह्वयन्ति, एवम् अश्विनी ! युवाम् आयवः
स्तोमैः हवीषि अभ्याह्वयन्ते देवो भवन्ताविष्णुतोऽथवा वज्रमानाः । किञ्च युवयोः अधि सर्वधनौ !
विष्वाः श्रियः सर्वमक्षम् च स्तोतृणां वर्तन्ते । तथा हिरण्यये रथे स्थितौ भवन्तौ नाम दसौ !
चक्राणि तत्रैव गमयन्ति । मनुभ्राजानानि पवय उच्यन्ते इत्यपरम् । तानि मधु क्षरन्ति ॥ ३ ॥

अचेति दसा व्युर्नार्कमृष्वथो युज्जते वां रथयुजो दिविष्टिष्वध्वस्मानो दिविष्टिषु ।

अधि वां स्थाम वन्धुरे रथे दसा हिरण्यये ।

पथेव यन्तावनुशासता रजोऽञ्जसा शासता रजः ॥ ४ ॥

अचेति । दसा । वि । ऊँ इति । नार्कम् । ऋष्वथः । युज्जते । वाम् । रथयुजः । दिविष्टिषु ।
अध्वस्मानः । दिविष्टिषु ॥ अधि । वाम् । स्थाम् । वन्धुरे । रथे । दसा । हिरण्यये ।
पथाऽइव । यन्तौ । अनुऽशासता । रजः । अञ्जसा । शासता । रजः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० शायते । दर्शनीयौ । युवाम् शुभ्लोकम् स्वरथेन वि कण्वथाः पृथक्कुरुषः मध्येनागमनाम् । अस्माकं
दिवोऽन्वेषणेण सत्सु भवन्तौ सर्वस्य योक्तारी ध्वंसनरहिताः अथाः युज्जते अस्मत्समीपमानेतुमिति ।
दर्शनीयौ ! हिरण्यये रथे वन्धुरस्थाने अधि तत्र युवयोः रथस्थानम् । यथा यथा वन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ
दिविभागशापमेव मामम् शास्तः एवमेतौ च सर्वेषां मागांनुशासनम् अञ्जसा कुरुतः । यदा यथा
मार्गेण गच्छन् क्षेत्रविद् अक्षत्रविदो मामेमनुष्याणि तद्वत् इमाविति । एतयोर्द्विस्वकृतं द्विचक्रम् ॥ ४ ॥

शचीभिर्नः शचीवसू दिवा नक्तं दशस्यतम् ।

मा वां रातिरुप दसत् कदा चुनास्मद् रातिः कदा चुन ॥ ५ ॥

शचीभिः । नः । शचीवसू इति शचीवसू । दिवा । नक्तम् । दशस्यतम् ।

मा । वाम् । रातिः । उप । दसत् । कदा । चुन । अस्मत् । रातिः । कदा । चुन ॥ ५ ॥

१. चक्रं सूको. २. नास्ति विं अ'. ३. नास्ति विं अ' ल. ४. न्वथः विं कर्षः, व्युषुः
विं अ'. ५. नास्ति विं कर्ष. ६-६. हिरण्ययमनुत्सामेति विं कर्षः; हिरण्यमौ रथकनुत्सामेति विं.

वेङ्कट० कर्मधनी । अस्मन्मयम् कर्मभिः दिवा नक्तम् च धनानि प्रकच्छतम् । मा युवयोः दानम् कदा-
चिदपि अस्मत्तः उप दसद् भवतु ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये तृतीयो वसः ।

वृषन्निन्द्र वृषपाणासु इन्द्रं व इमे सुता अद्रिपुतास उद्रिदस्तुभ्यं सुतासं उद्रिदः ।
ते त्वां मन्दन्तु दावनें महे चित्राय राधसे ।
गीभिर्गिर्वाहः स्तवमान् आ गहि सुमृळीको न आ गहि ॥ ६ ॥

वृषन् । इन्द्र । वृषपाणासः । इन्द्रं व । इमे । सुताः । अद्रिपुतासः । उद्रिदः । तुभ्यम् ।
सुतासः । उद्रिदः ॥ ते । त्वां । मन्दन्तु । दावनें । महे । चित्राय । राधसे ।
गीःऽभिः । गिर्वाहः । स्तवमानः । आ । गहि । सुमृळीकः । नः । आ । गहि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'वृषन् । इन्द्र ।' वषिष्ठा वेषाः दीप्ताः इमे सोमा वृषवधादिषु त्वां प्रेरयन्तु तुभ्यम् अद्रिभिः सुताः
उद्रिदकाः । इमे त्वाम् मादयन्तु महतः चित्रस्य धनस्य दानार्थम् । गीभिस्त्वमानः । अस्मान्
स्तोत्रैः स्तवमानः सुष्ठु सुखयिता भवन् आगच्छ ॥ ६ ॥

ओ षू षो अग्ने शृणुहि त्वमीळितो देवेभ्यो ब्रवसि यज्ञियेभ्यो राजभ्यो यज्ञियेभ्यः ।
यद् त्वामाङ्गिरोभ्यो धेनुं देवा अर्दत्तन ।
वि तां दुहे अर्यमा कर्तरी सर्वा एष तां वेद मे सर्वा ॥ ७ ॥

ओ इति । सु । नः । अग्ने । शृणुहि । त्वम् । ईळितः । देवेभ्यः । ब्रवसि । यज्ञियेभ्यः । राजभ्यः ।
यज्ञियेभ्यः ॥ यत् । ह । त्वाम् । अङ्गिरोभ्यः । धेनुम् । देवाः । अर्दत्तन ।
वि । ताम् । दुहे । अर्यमा । कर्तरी । सर्वा । एषः । ताम् । वेद । मे । सर्वा ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अग्ने । अस्माकं स्तोत्रम् स्तुतः त्वम् सुष्ठु वा शृणुहि । धुत्वा चास्मान् यज्ञाहेभ्यः आदित्येभ्यः
राजभ्यः देवेभ्यः गृहि । यथा हे देवाः । यूपम् अङ्गिरोभ्यः प्रार्थितान्तेभ्यः सर्वकामदुषाम् धेनुम् अर्दत्त
ताम् । अस्मिन् प्रयोजककर्तारि सति अर्यमा अग्निना सह कामान् विविधान् दुग्धवान् ताम् । यो
मदीयोऽग्निः स एव ताम् धेनुम् अर्यम्णा सह दोग्धुम् ज्ञातवान् नान्यः कश्चित् ॥ ७ ॥

मो षु वो अस्मदभि तानि पौस्या सर्वा भूवन् द्युस्नानि मोत जारिषुरस्मत् पुरोत जारिषुः ।
यद् वदित्त्रं युगेयुगे नच्यं घोषादमर्त्यम् ।
अस्मान् तन्मरुतो यच्च दुष्टं दिघृता यच्च दुष्टम् ॥ ८ ॥

१. नास्ति वि' लपं. २. दस्तं वि' अ'. ३-३. नास्ति सूको. ४-४. नास्ति वि' लपं.
५. वा वि' लपं. ६. 'तः' सूको. ७. नास्ति सूको. ८. स्तोत्राणम् वि' अ'; नास्ति वि' लपं.
९. नास्ति वि' अ'. १०. त्वं वि' अ'.

सो इति । सु । वृ । अस्मत् । अग्नि । तानि । पौंस्या । सना । भुवन् । बुभानि । मा । उत ।
 जारिषुः । अस्मत् । पूरा । उत । जारिषुः ॥ यत् । वृ । चित्रम् । युगेऽयुगे । नर्व्यम् । घोषात् । अर्मर्त्यम् ।
 अस्मासु । तत् । मरुतः । यत् । च । दुस्तरम् । दिष्टुत् । यत् । च । दुस्तरम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सेयं मारुती । ऐन्द्राम्बुत्तरा । मरुतः ! मा बुभानम् बलानि अस्मान् अभिभवन्तु । सुः पूरणः ।
 किन्तु सवतां सनातनानि अस्माकमश्रानि सन्तु । अपि च मा अस्माकं शरीराणि भवद्भिरधिष्ठितानि
 जीर्णानि भवन्तु । यत् च वः पूज्यम् महन्बहनि घोषात् उच्चैर्मुक्कण्ठकम्^१ स्तोत्रप्यम् अमर्त्यम् यत् च
 दुष्टम्^२ शर्मसुभयम्^३ तत्^४ अस्मासु^५ धारयत^६ ॥ ८ ॥

दध्यह् ह भे जनुपं पूर्वो अङ्गिराः प्रियमेषः कण्वो अत्रिर्मनुविदुस्ते मे पूर्वं मनुविदुः ।

तेषां देवेष्वार्यतिरस्माकं तेषु नार्भयः ।

तेषां पदेन मद्या नमे गिरेन्द्राग्नी आ नमे गिरा ॥ ९ ॥

दध्यह् । ह । भे । जनुपम् । पूर्वः । अङ्गिराः । प्रियमेषः । कण्वः । अत्रिः । मनुः । विदुः । ते । मे ।

पूर्वं । मनुः । विदुः ॥ तेषाम् । देवेषु । आर्यतिः । अस्माकम् । तेषु । नार्भयः ।

तेषाम् । पदेन । महि । आ । नमे । गिरा । इन्द्राग्नी इति । आ । नमे । गिरा ॥ ९ ॥

वेङ्कट० दिवोदासान्मम जन्म पुरातनः^१ आद्यकैः^२ दध्यह् वेद । एवम् अङ्गिरःप्रभृतयश्च ते पञ्च^३ पूर्वं
 जानन्ति । तेषाम् दध्यह्प्रभृतीनाम् आगमनमुत्पत्तिः देवेषु भवति । अस्माकम् तेषु नार्भयः जातेषामि ।
 तैर्मैवि निहितेन पदेन महम् महत् इन्द्राग्नी स्तोत्रेण नमयाम्यभिमुखं^४ करोमि । तेष्यः स्तोत्रकुशलेभ्यः
 इत्यञ्जोऽहमिन्द्राग्नी स्त्वामि ॥ ९ ॥

होता यक्षद् वनिनो वन्तु वार्यं बृहस्पतिर्यजति वेन उक्षभिः पुरुवारोभिरुक्षभिः ।

जगृम्भा दूरआदिशुं श्लोकमद्रेरधु त्मना ।

अधारयदरिन्दानि सुक्रतुः पुरु सन्नानि सुक्रतुः ॥ १० ॥

होता । यक्षत् । वनिनः । वन्तु । वार्यम् । बृहस्पतिः । यजति । वेनः । उक्षभिः । पुरुवारोभिः ।

उक्षभिः ॥ जगृम्भा । दूरऽआदिशम् । श्लोकम् । अद्रेः । अर्धं । त्मना ।

अधारयत् । अरिन्दानि । सुऽक्रतुः । पुरु । सन्नानि । सुऽक्रतुः ॥ १० ॥

१. 'तानि अस्माकं बलानि वि' अ'. २. 'काकण्ठम् वि' अ'. ३. 'दुष्कं वि'. ४. 'शर्मसुभं वि'.

५. 'नारित मूको'. ६. 'अस्मासु क कर्प'. ७. 'नारयतः वि' अ'; धारयतः वि' ल कर्प. ८. 'तने वि' लप.

९-२. 'नारित वि' अ'.

वेङ्कट० बृहस्पतिर्देवता । होता यजतु बृहस्पतिम् । सम्भजनशीलाः स्तोतारश्च 'बृहस्पतेर्वैरणीये धनम् भजन्ताम्' । बृहस्पतिः आत्मानं तर्षयति कामधमानः बहुभिर्देवैर्वैरणीयैः उक्षमिः पशुभिः । यस्य निरवग्रस्त्वाद् दूर आदेशनं भवति तादृशम् श्लोकम् आदरणे कुर्वतो बृहस्पतेः गृहीतवन्तो वयम् इज्यमाने^१ बृहस्पतौ । आरमन्वैव सोऽयम् उक्त्वानि बहूनि सदनसाधनानि धारयति सुकृमां ॥ १० ॥

ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थ ।

अप्सुक्षितो महिनैकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुषध्वम् ॥ ११ ॥

ये । देवासः । दिवि । एकादश । स्थ । पृथिव्याम् । अर्धि । एकादश । स्थ ।

अप्सुक्षितः । महिना । एकादश । स्थ । ते । देवासः । यज्ञम् । इमम् । जुषध्वम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० वैश्वदेवी । 'आपः' (निघ १, ३) इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षायतना रुद्राः माहात्म्येन जष्टौ वसवः प्रजापतिर्वषट्कारः एषा चेति । पृथिव्यायतना एकादश रुद्राः, द्वादशादित्याः ॥ ११ ॥

'इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये चतुर्थो वसः' ॥

[१४०]

'औचध्वो दीर्घतमा ऋषिः । अग्निर्देवता । जगतीच्छन्दः,
वृषमी जगतीनिष्पुष्वा, द्वादशीश्रवोदशमी त्रिष्पुमौ' ।

वेदिषदे प्रियधामाय सुद्युते धासिर्मिष प्र भ्ररा योनिमन्नये ।

वस्त्रेणेषव वासवा मन्मना शुचिं ज्योतीरथं शुक्रवर्णं तमोहनम् ॥ १ ॥

वेदिऽसदे । प्रियऽधामाय । सुऽद्युते । धासिम्ऽईव । प्र । भ्रर । योनिम् । अन्नये ।

वस्त्रेणऽइव । वासवा । मन्मना । शुचिम् । ज्योतिःऽअथम् । शुक्रऽवर्णम् । तमऽहनम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० दीर्घतमा औचध्वः । वेद्यां सीदते प्रियस्थानाय अग्नये सुष्ठु द्योतमानाय हविः इत^२ निवा-
सस्थानम् उपकल्पय । तत्र चैनं त्वापधित्वा वस्त्रेणैव^३ आच्छादय स्त्रोत्रेण सुष्ठु ज्योतीषि वस्य^४
स्यास्तैरुद्यमानं^५ इवेतवर्णम् तमसो हन्तारम् ॥ १ ॥

अभि द्विजन्मा त्रिवृदन्नमृज्यते संवत्सरे वावृधे जग्धमी पुनः ।

अन्यस्यासा जिह्या जेन्यो वृषा न्यष्टन्येन वनिनो मृष्ट वारुणः ॥ २ ॥

अभि । द्विऽजन्मा । त्रिऽवृत् । अन्नम् । ऋज्यते । संवत्सरे । ववृधे । जग्धम् । ईम् इति । पुनरिति ।

अन्यस्य । आसा । जिह्या । जेन्यः । वृषा । नि । अन्येन । वनिनः । मृष्ट । वारुणः ॥ २ ॥

१-३. नास्ति वि^१ अ^२. २. इज्यमाने वि^३ ल, इज्यमानो लपं. ३-३. नास्ति मूको. ४. 'रिह वि' अ^४.
५. 'पावा वि' अ^५. ६. नास्ति वि^६ अ^६. ७. 'रुद्यमानस्य मूको.

वेङ्कट० लभि विस्मृत्यते इयोलोकवीररण्योवां जायमानः त्रिदत् अजम् आग्नीषोम्यसोमरूपम् । अग्निना
भक्षितम् एतज्जगत् पुनः संवत्सरे परिणमति । सोऽयं जेताऽग्निः एकस्वर्गं यजमानेषु वर्तमानस्वर्गः ।
आस्येन जिह्वा च कामानां वर्पिता भवति । अथ अग्नेन^१ द्वाग्निना वनिनः वृक्षान् स्वर्गं ददति
वारणशीलः ॥ २ ॥

कृष्णप्रुतीं वेविजे अस्य सुक्षिता उभा तरेते अभि मातरा विशुम् ।

प्राचाजिह्वं ध्वस्यन्तं तृषुच्युतमा साच्यं कुपयं वर्धनं पितुः ॥ ३ ॥

कृष्णप्रुतीं । वेविजे इति । अस्य । सुक्षिता । उभा । तरेते इति । अभि । मातरा । विशुम् ।
प्राचाजिह्वम् । ध्वस्यन्तम् । तृषुच्युतम् । आ । साच्यम् । कुपयम् । वर्धनम् । पितुः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० कृष्णमार्गे दाहभवादत्पन्तं कम्पमाने अग्नेः अयं सहनिवसन्तस्यै चावागृथिवी उभे अपि
एने पुत्रभूतम् अभिगच्छतः । स्वर्गजायमानम् प्राक्षुस्वजाहाजिह्वम् नृणामादिकं विनाशयन्तम्
शीघ्रं दाहं प्रति गच्छन्तम् सेष्यं यजमानानाम् अयजमानानां कोपनम् पालयितुर्यजमानस्य
वर्धनम् विशुम् ॥ ३ ॥

मुमुक्ष्वोऽे मनवे मानवस्यते रघुद्रुवः कृष्णसीतास ऊ जुवः ।

असमना अजिरासो रघुपदो वार्तजूता उप युज्यन्त आशर्वः ॥ ४ ॥

मुमुक्ष्वः । मनवे । मानवस्यते । रघुद्रुवः । कृष्णसीतासः । ऊ इति । जुवः ।
असमनाः । अजिरासः । रघुपदः । वार्तजूताः । उप । युज्यन्ते । आशर्वः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० कामान् मोक्तुमिच्छन्तः मनवे मनुष्यान्शुभितानिच्छते लघु शीघ्रं गच्छन्तः आकृष्टदलाः वेगवन्तः
नानाविधरूपाः क्षिमाः लघु च स्पन्दन्तोऽरण्यं वृहन्तः वातेनाकृष्टाः सर्वैर्मौलवैः उप युज्यन्ते
‘उव रश्मयः’ ॥ ४ ॥

आदस्य ते ध्वस्यन्तो वृथैरते कृष्णमन्वं महि वर्षः करिक्रतः ।

यत् सीं महीमवनि प्राभि मर्मृशदभिश्चसन्तस्तनयुभेति नानंदत् ॥ ५ ॥

आत् । अस्य । ते । ध्वस्यन्तः । वृथैरते । कृष्णम् । अन्वम् । महि । वर्षः । करिक्रतः ।
यत् । सीम् । महीम् । अवनिम् । प्राभि । मर्मृशत् । अभिश्चसन् । स्तनयन् । एति । नानंदत् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अनन्तरमेव अस्य अग्नेः पृष्ठादीन् ध्वसयन्तः रश्मयः अनायासेनैव उत्तिष्ठन्ति कृष्णम्

१. एतस्य विं लपं. २. 'वेनेवदा (न दावा) गिमा वि', 'वेनेव दागिमा अ'. ३. विप्रम् विं अ'.
४. कामे विं. ५. उपरि विं लपं. ६-६. वृद्धितम् विं अ'.

अतिमानम् महत् रूपम् कुर्वन्तः । यदा मन्वर्थम् सर्वतः परिगृह्य महतीम् भूमिम् पुनः-
पुनरावृष्टान् नासिकाश्वसशब्दसदृशं शब्दं कुर्वन् गणितसदृशम्^१ निर्घातसदृशं शब्दं च कुर्वन्
प्रकपेणाभिगच्छति ॥ ५ ॥

"इति द्वितीयादके द्वितीयाध्याये पञ्चमो वसः" ॥

भूपन् न योऽर्धे वृभ्रूपु नम्रते वृषेव पत्नीरभ्येति रोहवत् ।
ओजायमानस्तन्वेष्व शुम्भते भीमो न शृङ्गा दविधाव दुर्गृभिः ॥ ६ ॥

भूपन् । न । यः । अर्धे । वृभ्रूपु । नम्रते । वृषोऽव । पत्नीः । अभि । एति । रोहवत् ।
ओजायमानः । तन्वः । च । शुम्भते । भीमः । न । शृङ्गा । दविधाव । दुःऽगृभिः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सम्भवितुमिच्छन् इव यः ओषधीषु नमते^१ । सोऽयं पुमान् इव^२ पत्नीः अभिगच्छत्योषधीः^३
शब्दं कुर्वन् । बलमाचरन् अङ्गानि च शोभयति । भीमः अप्रभः इव वृङ्गाणि रोधवीति
दुर्गृभो ज्वालाः ॥ ६ ॥

स संस्तिरो विष्टिरः सं गृभायति ज्ञानन्नेव जानतीनित्यु आ शये ।
पुनर्वर्धन्ते अपि यन्ति देव्यमन्यद् वर्षः पित्रोः कृण्वते सचा ॥ ७ ॥

सः । समऽस्तिरः । विऽस्तिरः । सम । गृभायति । ज्ञानन् । एव । जानतीः । नित्यः । आ । शये ।
पुनः । वर्धन्ते । अपि । यन्ति । देव्यम् । अन्यत् । वर्षः । पित्रोः । कृण्वते । सचा ॥ ७ ॥

वेङ्कट० दाहेनात्मन्योषधीः सङ्गृह्यन् विस्तारयन्ओषधीः ज्वालाभिः सङ्गृह्णाति जानन् एक जानतीः
ओषधीः जनवरतम् आशेते । पुनः वर्धन्ते वृद्धाश्च अपिगच्छन्त्यग्निम् । देवहितम् ता
दद्यामानाः धावाशुधिव्योः अन्यत् रूपे कृण्वन् कुर्वन्ति सह ॥ ७ ॥

तममुवं केशिनीः सं हि रेभिर ऊर्ध्वास्तस्युर्ममृषीः प्रायत्रे पुनः ।
तासां जरां प्रमुञ्चन्तेति नानन्दसुं परं जनयन्जीवमस्त्वृतम् ॥ ८ ॥

तम् । अमुवं । केशिनीः । सम् । हि । रेभिरे । ऊर्ध्वाः । तस्युः । समुषीः । प्र । आयत्रे । पुनरिति ।
तासाम् । जराम् । प्रमुञ्चन् । एति । नानन्दत् । असुम् । परम् । जनयन् । जीवम् । अस्त्वृतम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अग्निम् चलनस्वभावाः पुत्रयुवकाः^१ तम् हि रेभिरे । संख्याञ्च सर्वमनुष्यार्थम् सृताः अपि
पृथिव्यां मिलीनाः पुनः ऊर्ध्वाः प्रत्यक्षुः । तासाम् ओषधीनां जीर्णानाम् जराम् प्रमुञ्चन् अपमुपति
गच्छति शब्दं कुर्वन् प्राणम् प्रकृष्टम् जीविते च तासाम् जनयन् अहिंसितम् ॥ ८ ॥

१. अग्निमा वि अ लपे; अति(प)मा वि. २. *स शब्द वि अ. ३-३. *शशब्द वि अ.

४-४. नास्ति मूढो. ५. मस्ये वि. ६. इव शब्दे वि ल लपे. ७. अपिग वि. ८. दोहनाला
अन्योषधीः ल लपे ९. नास्ति वि लपे. १०. वष वि अ; पुन वि ल लपे.

अधीवासं परिं मातु रिहन्नई तुविप्रेभिः सत्वंभिर्याति वि जयः ।
वयो दधत् पृद्वते रेरिहत् सदानु ज्येनीं सचते वर्तनीरह ॥ ९ ॥

अधीवासम् । परिं । मातुः । रिहन् । अहं । तुविप्रेभिः । सत्वंभिः । याति । वि । जयः ।
वयोः । दधत् । पृद्वते । रेरिहत् । सदा । अनु । ज्येनीं । सचते । वर्तनिः । अहं ॥ ९ ॥

वेङ्कट० पृथिव्याम् अधिवसन्तमोषधीसङ्घम् परितः आत्वादयन् एव बहुशब्दे कुर्वन्तिः दहामासैः
सात्वभिः वेगम् वि याति । जरदोषधिदाहान् द्विपदे चतुष्पदे च अश्वम् प्रथच्छन् सदा एव
ओषधीआत्वादयन् तं कुण्णः मारुः अनु सचते । अह-शब्दः नाशर्थे ॥ ९ ॥

अस्माकमग्रे मध्वत्सु दीदिह्यधु श्वसीवान् वृषभो दमनाः ।
अवास्या शिशुमतीरदीर्घमेव युत्सु परिजमुराणः ॥ १० ॥

अस्माकम् । अग्ने । मध्वत्सु । दीदिहि । अर्धं । श्वसीवान् । वृषभः । दमनाः ।
अवऽअस्य । शिशुऽमतीः । अदीर्घः । वर्मेऽइव । युत्सु । परिजमुराणः ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'अस्माकम् अग्ने' । धनवत्सुष्टिषु दीप्यस्व अर्धं इवासं कुर्वन् वृषभः दममनाः । स त्वं स्वदीयाः
शिशुमतोः षडवाः गमनार्थं विमुच्य दीप्यस्व वमंवे सुदेषु अस्मान् अत्यन्तं परिचरन् ॥ १० ॥

'इति द्वितीयाहकं द्वितीयाध्याये षष्ठो वगः' ॥

इदमग्ने सुधितं दुधितादधि प्रियाहुं चिन्मन्मनः प्रेषो अस्तु ते ।
यत् ते शुक्रं तन्वोऽ रोचते शुचि तेनास्मभ्यं वनसे रत्नमा त्वम् ॥ ११ ॥

इदम् । अग्ने । सुधितम् । दुऽधितात् । अधि । प्रियात् । ऊं इति । चित् । मन्मनः । प्रेषः । अस्तु । ते ।
यत् । ते । शुक्रम् । तन्वः । रोचते । शुचिं । तेन । अस्मभ्यम् । वनसे । रत्नम् । आ । त्वम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० इदम् स्तोत्रम् इनायासेन हितम् प्रथमेन हितान् प्रियतमात् स्तोत्रान् अपि अग्ने
त्व प्रियतमम् भवतु । यत् तव दीप्यं रूपम् शरीरस्य रोचते शुद्धम् तेन अस्मभ्यम् आ
प्रयच्छसि रत्नम् ॥ ११ ॥

रथाय नार्वमुत नो गृहाय नित्यारित्रां पृद्वतीं रास्यमे ।
अस्माकं वीरां उत नो मधोनो जनांश्च या पारयाच्छर्भ या च ॥ १२ ॥

रथाय । नार्वम् । उत । नः । गृहाय । नित्यंऽअरित्राम् । पृद्वतीम् । रासि । अग्ने ।
अस्माकम् । वीरान् । उत । नः । मधोनः । जनान् । च । या । पारयात् । शर्म । या । च ॥ १२ ॥

१-१. 'नम् इ' ल. २. नास्ति वि' लयं. ३. नास्ति सूको. ४. नास्ति वि' अ'.
५-५. नास्ति सूको. ६. नास्ति सूको; सुधितम् वा क शोचः. ७. तदितान् सूको.

वेङ्कट० सगृहः सरयो गच्छन्नुत्तितीर्थुः^१ नदीमाह । रथान् पृथान् चरणाधर्मं दृढमेक्षणाम् सरणदण्डयुक्तताम्
नाभम् अस्मभ्यम् देहि जगै । अस्माकम्^२ 'वीरान् अपि धनघतः दास्तान् च वा नदी पारयति',
सुखम् च वा करोति ॥ १२ ॥

अभी नो अग्न उक्थमिज्जुगुर्था द्यावाक्षामा सिन्धवश्च स्वर्गृताः ।
गर्व्यं यर्व्यं यन्तो दीर्घाहेषु वरमरुण्यो वरन्त ॥ १३ ॥

अभि । नः । अग्ने । उक्ताम् । इत् । जगुर्थाः । द्यावाक्षामा । सिन्धवः । जु । स्वर्गृताः ।
गर्व्यम् । यर्व्यम् । यन्तः । दीर्घाः । अहो । इषम् । वरम् । अरुण्यः । वरन्त ॥ १३ ॥

वेङ्कट० अस्माकम् अग्ने! उक्थम् एव सर्वदा त्वम् 'ओषामो देव' (माह ४,३,१३) इति
अभि जुगुर्थाः । द्यावापृथिवी सिन्धवः च स्वभूतास्ताः^३ अभिरुणन्तु । गोदितम्^४ यवहितं च देवसु
दीर्घेष्वहसु गच्छन्तः वरणीयम् अज्ञसु^५ गावः अदृण्वन्नस्मदर्थम् ॥ १३ ॥

'इति द्वितीयाहके द्वितीयाध्याये सप्तमो जगैः' ॥

[१४१]

'दीर्घतमा औचव्य ऋषिः । अग्निर्देवता । जगतीच्छन्दः, द्वादशीत्रयोदशौ शिष्टद्वौ' ।

बलित्थ्या तद् वपुषे धायि दर्शतं देवस्य भर्गुः सईसो यतो जनि ।
यदीमुप हर्ते साधते मतिर्ऋतस्य धेना अनयन्त सुस्तुतः ॥ १ ॥

बद् । इत्था । तद् । वपुषे । धायि । दर्शतम् । देवस्य । भर्गुः । सईसः । यतः । जनि ।
धत् । ईम् । उप । हर्ते । साधते । मतिः । अतस्य । धेनाः । अनयन्तु । सुस्तुतः ॥ १ ॥

वेङ्कट० तत् सर्वमेव इत्यम् । तदानीमेव हविषो निचपताय निधीयते दर्शनीयम् अग्नेरस्य तेजः, यदैव^६
सहसः^७ आसते । यदि पुनम् प्रति मच्छति साधयति स्तोत्राऽभिलषितम् । अग्नेः स्तुतौः अनयन्त
यजमानाः समानं गच्छन्तः ॥ १ ॥

पृक्षो वपुः पितृभान् नित्य आ शये द्वितीयमा सप्तशिवासु मातृषु ।
तृतीयमस्य वृषभस्य दोहसे दर्शप्रमति जनयन्तु योषणः ॥ २ ॥

पृक्षः । वपुः । पितृभान् । नित्यः । आ । शये । द्वितीयम् । आ । सप्तशिवासु । मातृषु ।
तृतीयम् । अस्य । वृषभस्य । दोहसे । दर्शप्रमतिम् । जनयन्तु । योषणः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अन्नस्य आवपनस्वानं सूमिम् अन्नवानग्निः अनवरतः^८ आ शये । अथ द्वितीयम् अन्तरिक्षे सप्तनदीके ।

१. 'नीपन् वि' । २. नास्ति सूको. ३-३. युदितम् वि' अ'. ४. स्वभूता लपेः
स्वभूत' वि'. ५. युदितम् वि' अ'. ६-६. नास्ति सूको. ७. अदेव लः; ४ देव वि'. ८. सहस्र वि'.
९. 'तम् वि' ल लपे.

माताऽन्तरिक्षम्, तस्य शिवाः सप्त नद्यः सन्ति । तृतीयम् अस्य अग्नेः रूपम् भादिस्यस्य दोहाय निहितम् । तस्मिन् दश प्रसवयो मातरो यस्य तम् विशाः अजनयन्त ॥ २ ॥

निर्यदीं बुध्नान्महिपस्य वर्षस ईशानासुः शर्वसा क्रन्तं सुरयः ।

यदीमनुं प्रदिचो मध्वं आध्वे गुहा सन्तं मातरिश्वां मथापति ॥ ३ ॥

निः । यत् । ईम् । बुध्नात् । महिपस्ये । वर्षसः । ईशानासुः । शर्वसा । क्रन्तं । सुरयः ।

यत् । ईम् । अनुं । प्रदिचोः । मध्वं । आऽध्वे । गुहा । सन्तं । मातरिश्वां । मथापति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० महतः तेजसा^१ आच्छादयितुः बुध्नात् स्वर्गात् यदा एतम् देवाः प्रज्ञाबलेन तिष्ठन्तः पृथिव्यामकुर्वन् । यदा वा एतम् तदनु पुराणः मातरिश्वां मयुन उदकस्य आधौ^२ अन्तरिक्षे गुहायाम् सन्तम् बलादाहृतवान् ॥ ३ ॥

प्र यत् पितुः परमान्नीयते पर्यां पृथुधो वीरुधो दंसु रोहति ।

उमा यदस्य जनुपं यदिन्वत आदिद् यविष्ठो अभवद् युगा शुचिः ॥ ४ ॥

प्र । यत् । पितुः । परमात् । नीयते । परि । आ । पृथुधोः । वीरुधोः । दंसुऽऽत् । रोहति ।

उभा । यत् । अस्य । जनुपम् । यत् । इन्वतः । आत् । इत् । यविष्ठः । अभवत् । युगा । शुचिः ॥

वेङ्कट० यदायमग्निः उक्तमात् स्वर्गात् परि देवैर्मातरिश्वा च पृथिव्याम् प्र नीयते तदानीम् अयमग्नेषु निधोषमानः वीरुधः दन्तेषु आरोहयति । छात्रापृथिवी यदा अस्य जन्म व्याप्नुतः^३, अनन्तरम् एव अयं युवतमः दीप्यया शोचयिता भवति ॥ ४ ॥

आदिन्मातृराविशद् यास्वा शुचिरर्हिस्यमान उर्विया वि वावृधे ।

अनु यत् पूर्वा अरुहत् सनाजुवो नि नव्यसीष्ववरासु धावते ॥ ५ ॥

आत् । इत् । मातृः । आ । अविशत् । यासु । आ । शुचिः । अर्हिस्यमानः । उर्विया । वि । वावृधे ।

अनु । यत् । पूर्वाः । अरुहत् । सनाऽजुवोः । नि । नव्यसीषु । अवरासु । धावते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अनन्तरम् एव ओषधीः अयम् आ अविशत् । यासु पूर्वं द्राहादाविशेत् तासु च अर्हिस्यमानः उरुत्वेन विविधम् वर्धते । यदा चायम् पूर्वाः दोषकालयोगिनीश्वरप्ररुदाः^४ अन्वारुहत्, अथ आसु जीर्णसु नवतरासु श्वरकालजातासु^५ नि धावते, नवतरासु^६ ओषधीषु वर्तते इति ॥ ५ ॥

^१ इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये अष्टमो वर्गः ॥

आदिद्वातारं वृणते दिर्विष्टिषु भर्गमिव पृच्छानासं ऋज्जते ।

देवान् यत् कर्त्वा मज्जनां पुरुष्टुतो मर्तं शंसं विश्वधा वेति धार्यसे ॥ ६ ॥

१. तेजसाः क. २-२. 'रिष्टुः' अ. ३. व्याप्नुतः वि^२ अ. व्याप्नुतः वि^३ क कर्षे. ४. तप-
रका^४ वि. ५. 'पारं वि' अं ल कर्षे; 'वपरं वि'. ६-६. नास्ति सूको.

आत् । इत् । होतारम् । वृणुते । दिविष्टिषु । भगम्ऽइव । पृपूचानासः । ऋञ्जते ।
देवान् । यत् । कर्त्वा । मृज्मना । पृठुऽस्तुतः । भर्तम् । शोसम् । विश्वर्धा । वेति । धार्यसे ॥६॥

वेङ्कट० अनन्तरम् एव अग्निम् वृणते अह्नामागमनेषु, भाग्यम् इव असुम् सम्पृचन्तः प्रसाधयन्ति ।
यस्मादथम् हविर्भाजो देवान् कर्मणा बलेन च बहुभिः स्तुतः भर्तम् च स्तुवन्तम् बहुधा अभिगच्छति
धारणात् ॥ ६ ॥

वि यदस्थाद् यज्ञतो वार्तचोदितो ह्यारो न वक्ता जुरणा अनाकृतः ।
तस्य पत्मन् दक्षुषः कृष्णजहसः शुचिजन्मनो रज आ व्यञ्जनः ॥ ७ ॥

वि । यत् । अस्थात् । यज्ञतः । वार्तचोदितः । ह्यारः । न । वक्ता । जुरणाः । अनाकृतः ।
तस्य । पत्मन् । दक्षुषः । कृष्णजहसः । शुचिजन्मनः । रजः । आ । विऽव्यञ्जनः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० वि अस्थात् यदा यज्ञनीयः वावप्रेरितः कुटिलः इव स्तेनः जीर्णो ओषधीः अपराह्मुखः, तदा तस्य
दहतः कृष्णभाग्द्वयं शुद्धजन्मनः विविधभाग्द्वयं मार्गे कर्धानामोषधीनाम् रज एव "आ विहति," सर्वं
भस्मीभवति ॥ ७ ॥

रथो न यातः शिकंभिः कृतो घामङ्गैभिरूपेभिरीयते ।
आर्दस्य ते कृष्णासो दक्षि सूरयुः शूरस्येव त्वेषथादीपते वयः ॥ ८ ॥

रथः । न । यातः । शिकंभिः । कृतः । घाम् । अङ्गैभिः । अरूपेभिः । ईयते ।
आत् । अस्य । ते । कृष्णासोः । दक्षि । सूरयुः । शूरस्येव । त्वेषथात् । ईपते । वयः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० शकैः कृतः दवाङ्गै रथः इव घाम् अङ्गैरात्मीयैः आरोचमानैः गच्छति । अनन्तरम् अस्य
ते कृष्णाः सरणमार्गाः दक्षन्ते । शूरस्येव अग्नेः दीप्तान्मार्गाद् भीताः पलायन्ते पक्षिणः ॥ ८ ॥

त्वया हिमे वरुणो घृतव्रतो मित्रः शाशूद्रे अर्यमा सुदानवः ।
यत् सीमन् क्रतुना विश्वथा विश्वराज नेमिः परिभूरजायथाः ॥ ९ ॥

त्वया । हि । अग्ने । वरुणः । घृतव्रतः । मित्रः । शाशूद्रे । अर्यमा । सुदानवः ।
यत् । सीम् । अतु । क्रतुना । विश्वथा । विश्वः । अरान् । न । नेमिः । परिभूरः । अजायथाः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वया "हि अग्ने । वरुणः" घृतकर्मो, मित्रः च तेजसा आच्छादयति, अर्यमा च त्वयैव दोहनदानः ।
"वस्मान् त्वम् सर्वं" प्रति कर्मणा सर्वप्रकारम् विभवसि, वरुणादीनधिविष्टसि ततस्त्वम् अरान् इव
नेमिः परिभूरः अभवः देवान् ॥ ९ ॥

१. वृणुते सूको. २. नास्ति सूको. ३. दिविषु वि अ. ४-४. अवतिष्ठति सूको. ५-५. नास्ति
अ. ६. इव काः सूको. ७-७. नास्ति वि अ. ५. आच्छादयतु अ. ९-९. नास्ति वि अ.

त्वर्मभे अशमानायं सुन्वते रत्नं यविष्ठ देवतातिमिन्वसि ।

तं त्वा तु नव्यं स्रहसो युवन् वृषं भगं न कारे महिरत्न धीमहि ॥ १० ॥

त्वम् । अश्रे । अशमानायं । सुन्वते । रत्नम् । यविष्ठ । देवतातिम् । इन्वसि ।

तम् । त्वा । तु । नव्यम् । स्रहसः । युवन् । वृषम् । भगम् । न । कारे । महिरत्नम् । धीमहि ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'त्वम् अश्रे' । भवते सुन्वते च धनम् युवतम् । देवस्ततम् प्रेरयसि । तम् त्वां क्षिप्रम् स्तुत्यम् धनम् 'स्रहसः पुत्र' । भगम् इव स्तोत्रलक्षणे शब्दे कार्ये वा महाधनं । धीमहि ॥ १० ॥

अस्मे रयिं न स्वयं दर्मनसं भगं दक्षं न पृचासि धर्षसिम् ।

रश्मीरिवु यो यमति जन्मनी उभे देवानां शंसमुत आ चं सुकृतुः ॥ ११ ॥

अस्मे इति । रयिम् । न । सुअर्थम् । दर्शनसम् । भगम् । दक्षम् । न । पृचासि । धर्षसिम् ।

रश्मीन् इव । यः । यमति । जन्मनी इति । उभे इति । देवानाम् । शंसम् । ऋते । आ । च । सुकृतुः ॥

वेङ्कट० अस्मासु धनम् इव सुप्रयोजनम् दनमनसम् भाग्यम् । यलम् इव सम्पृषक्षि चारकम् । यः भगः सारथिः इव अश्वप्रहाथीन् रश्मीन् अस्माकम् इदं जन्म पारलौकिकं च सर्वं निवच्छति, देवानाम् स्तोत्रम् च अनुवच्छति यज्ञे सुकर्मा ॥ ११ ॥

उत नः सुद्योत्मा जीराश्वो होता मन्द्रः शृणवच्चन्द्ररथः ।

स नो नेषुषेपतमैरमृगोऽग्निर्वामिं सुवितं वस्यो अच्छे ॥ १२ ॥

उत । नः । सुद्योत्मा । जीराश्वः । होता । मन्द्रः । शृणवत् । चन्द्ररथः ।

सः । नः । नेषुत् । नेषुतमैः । अमृगः । अग्निः । वासम् । सुवितम् । वस्यः । अच्छे ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अपि च अस्मान् सुदीप्तिः क्षिप्राश्वः ह्याता मदविता शृणोतु आह्लादकरथः । सः अस्मान् नवतु नेतृत्वमैः अमृगः अग्निः धनम् सुष्ठु प्राण्यम् अष्टम् प्रति ॥ १२ ॥

अस्ताव्यग्निः शिमीवद्भिरर्केः साम्राज्याय प्रतरं दधानः ।

अमी च ये मधवानो वृषं च मिहं न सरो अति निर्दृतन्युः ॥ १३ ॥

अस्तावि । अग्निः । शिमीवत् । अग्निः । अर्केः । साम्राज्याय । प्रतरम् । दधानः ।

अमी इति । च । ये । मधवानः । वृषम् । च । मिहम् । न । सरोः । अति । निः । तृतन्युः ॥ १३ ॥

१-१. नास्ति वि^१. २. त्वा ल^१. ३-३. सुष्ठुत्तम् वि^१ अ^१. ४. सौम्यम् अ^१; संमन्यम् वि^१.

५. भागः लपे; वाधिः ल लोभः. ६. नास्ति वि^१ लपे. ७. यच्छति लपे. ८. मदविता वि^१ अ^१.

९. आह्लादकरः वि^१ अ^१, आह्लादकः वि^१ ल लपे. १०. भवति वि^१.

वेङ्कट० सुतः अग्निः कर्मवद्विररमाभिः^१ मन्त्रैः साध्यान्वयायै धनानि अत्यन्तम् प्रयच्छन् । अमो^२ धनवन्तः
ये ते न वयम् न तव स्वोत्राणि, यथा सूर्यः अत्यन्तम् वृष्टिं विस्तारयति, एवं निस्ततवन्तः ॥ १३ ॥

^१इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये त्वमो वर्गेः ॥

[१४२]

^१दीर्घतमा औचस्य ऋषिः । त्रयोदशानाम् ऋचां क्रमेण १ इन्द्रः समिद्धो वाऽग्निः, २ तनूनपाद्,
३ नाराशंसः, ४ इन्द्रः, ५ बर्हिः, ६ देवीर्दारः, ७ उषासानका, ८ देव्यौ होतारौ
प्रचेतसौ, ९ तिन्नो देव्यः सरस्वतीलाभारत्यः, १० त्वष्टा, ११ तनस्यतिः, १२ स्वाहाकृतयः,
१३ इन्द्रो देवता । अनुष्टुप् छन्दः^१ ।

समिद्धो अग्न आ वह देवाँ अद्य यत्सुचे । तन्तुं तनुष्व पूर्यं सुतसोमाय द्राशुषे ॥ १ ॥

समिद्धः । अग्ने । आ । वह । देवान् । अद्य । यत्सुचे ।
तन्तुम् । तनुष्व । पूर्यम् । सुतसोमाय । द्राशुषे ॥ १ ॥

वेङ्कट० समिद्धः अग्ने । आ वह देवान् अद्य यजमानाय । पूर्यः सम्बद्धम् अपत्यम् कुरु सुतसोमाय
यजमानाय ॥ १ ॥

घृतवन्तस्युषं मासि मधुमन्तं तनूनपाद् । यज्ञं विप्रस्य मावतः शशमानस्यं द्राशुषे ॥ २ ॥

घृतवन्तम् । उषं । मासि । मधुमन्तम् । तनूनपात् ।
यज्ञम् । विप्रस्य । मावतः । शशमानस्यं । द्राशुषे ॥ २ ॥

वेङ्कट० घृतवन्तम्^१ समीपे ऋषिः सोमवन्ते च अग्ने । यज्ञम् मेधाविनः मत्सद्व्यस्य यजमानस्य
प्रयच्छतः ॥ २ ॥

शुचिः पावको अर्द्धतो मध्वा यज्ञं मिमिक्षति । नराशंसस्त्रिरा दिवो देवो देवेषु यज्ञियः ॥ ३ ॥

शुचिः । पावकः । अर्द्धतः । मध्वा । यज्ञम् । मिमिक्षति ।
नराशंसः । त्रिः । आ । दिवः । देवः । देवेषु । यज्ञियः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० शुचिः पावकः महान् आग्नेयं यज्ञम् सिञ्चति । सः नराशंसः स्वर्गाद् अह्नः त्रिः आ गच्छन्
देवः देवमध्ये यज्ञार्हः ॥ ३ ॥

इलितो अग्न आ वहेन्द्रं चित्रमिह प्रियम् । इयं हि त्वा मतिर्ममाच्छा सुजिह्व वृच्यते ॥ ४ ॥

इलितः । अग्ने । आ । वह । इन्द्रम् । चित्रम् । इह । प्रियम् ।
इयम् । हि । त्वा । मतिः । ममे । अच्छे । सुजिह्व । वृच्यते ॥ ४ ॥

१. 'मैत्रि' रूपं. २. नास्ति वि' अ'. ३-३. नास्ति मूको. ४. नास्ति मूको. ५. सम्बन्धम्
वि'.

वेङ्कट० स्तुतस्त्वम् ओम् । आ वह नास्तिन् कर्मणि पूज्यम् प्रियम् इन्द्रम् । इवम् ति मनः स्तुतिः
सुविह । त्वाम् अन्त उच्यते ॥ ४ ॥

स्तृणानासो यत्सुचो बर्हिर्यज्ञे स्वध्वरे । वृज्जे देवव्यचस्तमिन्द्राय शर्म सप्रथः ॥ ५ ॥
स्तृणानासः । यत्सुचः । बर्हिः । यज्ञे । सुऽअध्वरे । वृज्जे । देवव्यचःऽतमम् । इन्द्राय । शर्म । सुऽप्रथः ॥

वेङ्कट० स्तृणन्तः कृत्विजः बर्हिः यज्ञे सुष्टुवर्हिस्वमाने जिनाधि । अतिशयेन^१ देवैर्ध्यातम् इन्द्राय च
आवासस्थानम् सर्वतः पृथुतमं बर्हिः ॥ ५ ॥

वि श्रयन्तामृतावृषः प्रयै देवेभ्यो महीः । पावकासः पूरुस्पृहो द्वारो देवीरसध्वतः ॥ ६ ॥
वि । श्रयन्ताम् । ऋतऽवृषः । प्रऽयै । देवेभ्यः । महीः । पावकासः । पूरुऽस्पृहः । द्वारः । देवीः । असध्वतः ॥

वेङ्कट० विवृत्तद्वाराः भवन्तु यज्ञस्य वर्धयिष्यः देवेभ्यः प्रयातुम् मद्यः शोभयिष्यः बहुभिः स्पृहणीयाः
द्वारः देव्यः असज्यमानाः ॥ ६ ॥

‘इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये दशमो वरगः’ ।

आ मन्दमाने उपाके नक्तोपासो सुपेशसा । यद्ही ऋतस्य मातरा सीदतां बर्हिरा सुमत् ॥ ७ ॥
आ । मन्दमाने इति । उपाके इति । नक्तोपासो । सुऽपेशसा ।
यद्ही इति । ऋतस्य । मातरा । सीदताम् । बर्हिः । आ । सुऽमत् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० स्तुयमाने परस्परसङ्गे नक्तोपासो मुरूपे महत्यौ यज्ञस्य निर्माण्यौ सुष्टु इवम् बर्हिः
आ सीदताम् ॥ ७ ॥

मन्द्रजिह्वा जुगुर्वणी होतारा दैव्या कवी । यज्ञं नो यक्षतामिमं सिध्रमद्य दिविस्पृशम् ॥ ८ ॥
मन्द्रऽजिह्वा । जुगुर्वणी इति । होतारा । दैव्या । कवी इति ।
यज्ञम् । नः । यक्षताम् । इमम् । सिध्रम् । अद्य । दिविऽस्पृशम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० मादयित्त्विहो सम्भक्तारौ स्तुवताम् दैव्यौ होतारौ कवी यज्ञम् अस्माकम् इमम् यज्ञताम्
साधकम् अद्य तुलोक्त्वाद्यारम् ॥ ८ ॥

शुचिर्देवेष्वर्पिता होत्रा मरुत्सु भारती । इळा सरस्वती मही बर्हिः सीदन्तु यज्ञियाः ॥ ९ ॥
शुचिः । देवेषु । अर्पिता । होत्रा । मरुत्सु । भारती ।
इळा । सरस्वती । मही । बर्हिः । सीदन्तु । यज्ञियाः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० शुद्धा मरुत्सु देवेभु अर्पिता तदधिष्ठाना जादित्यस्य भार्या वाक् इडा सरस्वती च 'महती
तिष्ठ इमाः यज्ञाहोः बर्हिः सीदन्तु' ॥ ९ ॥

तन्नस्तुरीपमञ्जुतं पुरु वारं पुरु त्मना । त्वष्टा पोषाय वि ध्यंतु राये नामा नो अस्मद्युः । १० ।

तत् । नः । तुरीपम् । अद्मन्तम् । पुरु । वा । अरम् । पुरु । त्मना ।

त्वष्टा । पोषाय । वि । स्तुतु । राये । नामा । नः । अस्मद्युः ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'तत् नः' तारकं रेतः महत् बहु च पर्याप्तम् आत्मना च बहु त्वष्टा सन्तानपोषाय
अन्तःप्रविष्टः 'नाभाववस्थिते बन्धम्' अस्मत्कामः अस्माकम् राये विमुञ्चतु ॥ १० ॥

अवसृजन्तुप त्मना देवान् यक्षि वनस्पते । अग्निहृव्या सुसूदति देवो देवेषु मेधिरः ॥ ११ ॥

अवसृजन् । उप । त्मना । देवान् । यक्षि । वनस्पते ।

अग्निः । हृव्या । सुसूदति । देवः । देवेषु । मेधिरः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० वनस्पते ! त्वम् आत्मनैव हविर्देवेषु अवसृजन् देवान् उपषज । अग्निः अथम् हृष्यानि
प्रेरयति देवानां मध्ये यज्ञियः ॥ ११ ॥

पूषण्वते मरुत्वते विश्वदेवाय वायवे । स्वाहा गायत्रवेपसे हृव्यमिन्द्राय कर्तन ॥ १२ ॥

पूषण्वते । मरुत्वते । विश्वदेवाय । वायवे । स्वाहा । गायत्रवेपसे । हृव्यम् । इन्द्राय । कर्तनम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० पूषणा मरुद्भिश्च तद्वेदे सर्वदेवाय वायवे स्वाहा कुरुत । गायत्रे साम यस्योत्पापकं तस्मै हृव्यम्
इन्द्राय च ॥ १२ ॥

उत्तरा वैकल्पिकी त्रिगद्व्याख्याता ।

स्वाहाकृतान्या गृह्युप हृव्यानि व्रीतये । इन्द्रा गहि श्रुधी हवं त्वां हवन्ते अध्वरे ॥ १३ ॥

स्वाहाकृतानि । आ । गहि । उप । हृव्यानि । व्रीतये ।

इन्द्र । आ । गहि । श्रुधि । हवम् । त्वान् । हवन्ते । अध्वरे ॥ १३ ॥

'इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये एकादशी वर्गः' ।

[१४३]

‘दीर्घतमा औचक्य ऋषिः । अग्निर्देवता । जगती छन्दः, ऋग्मी त्रिष्टुप् ।

प्र तव्यसीं नव्यसीं धीतिमग्र्ये वाचो मतिं सहसः सुनेवे भरे ।

अपां नपाद् यो वसुभिः सह प्रियो होता पृथिव्यां न्यसीददृत्विर्यः ॥ १ ॥

प्र । तव्यसीम् । नव्यसीम् । धीतिम् । अग्र्ये । वाचः । मतिम् । सहसः । सुनेवे । भरे ।

अपाम् । नपात् । यः । वसुभिः । सह । प्रियः । होता । पृथिव्याम् । नि । असीदत् । ऋत्विर्यः ॥१॥

वेङ्कट० वृद्धिमतीम् नवतराम् धियं कर्म वाचः अ’ स्तुतिम् सहसः पुत्राय अग्र्ये प्र भरे । अपाम् नपात् यः वसुभिः सह सम्प्रियः ‘ह्यता वेद्याम् निपीदति मासयामकालः’ ॥ १ ॥

स जायमानः परमे व्योमन्पाविरभिरभवन्मातरिर्बने ।

अस्य ऋत्वा समिधानस्य मज्मना प्र द्यावा शोचिः पृथिवी अरोचयत् ॥ २ ॥

सः । जायमानः । परमे । विऽओमनि । अतिः । अग्निः । अमवत् । मातरिर्बने ।

अस्य । ऋत्वा । सुग्ऽह्वानस्य । मज्मना । प्र । द्यावा । शोचिः । पृथिवी इति । अरोचयत् ॥ २ ॥

वेङ्कट० ‘सः प्रादुर्भवन् उत्तमे अन्तरिक्षे अग्निः प्रथमम् वाच्ये अतिः अमवत् । तथा अस्य कर्मणा दीप्यमानस्य बलेन द्यावा पृथिवी तेषः प्र अरोचयत्’ ॥२॥

अस्य त्वेषा अजरा अस्य भानवः सुसंदर्शः सुप्रतीकस्य सुदुतः ।

भाज्वक्षसो अत्यक्तुर्न सिन्धवोऽग्रे रेजन्ते असंसन्तो अजराः ॥ ३ ॥

अस्य । त्वेषाः । अजराः । अस्य । भानवः । सुसंदर्शः । सुप्रतीकस्य । सुदुतः ।

भाज्वक्षसः । अति । अक्तुः । न । सिन्धवः । अग्रे । रेजन्ते । असंसन्तः । अजराः ॥३॥

वेङ्कट० अस्य अग्रेः भानवः दीप्ताः अजराः च । अस्य रक्षयः शोभनदर्शनस्य शोभनावयवस्य सुष्ठु द्योतमानस्य दीप्तबलस्य, सेक्तुः परैन्धस्य आपः इव, अग्रेः अत्यन्तमितलतलभरन्तः कम्पन्ते अस्वपन्तः जरावर्जिताः ॥ ३ ॥

यमेरिरे भृगवो विश्वेदसं नाभां पृथिव्या भुवनस्य मज्मना ।

अग्निं तं गीर्भिर्हिनुहि स्व आ दमे य एको वस्त्रो बरुणो न राजति ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति सूक्ती. २. नास्ति ल. ३-३. सुदुतम् वि’ अ’. ४-४. सुदुतम् वि’, नास्ति अ’.
५. शोभन्तदर्शना अस्य वि’ अ’.

यम् । आऽईरिरे । भृगवः । विश्वऽवेदसम् । नामो । पृथिव्याः । सुवनस्य । सुज्जना ।
अग्निम् । तम् । गीऽभिः । हिनुहि । स्वे । आ । दमे । यः । एकाः । वस्तेः । वरुणः । न । रत्नति ॥४॥

वेङ्कट० यम् आभिसुष्येनानीतवन्तः भृगवः विश्वघनम् पृथिव्याः नामो मृतजातस्य ब्रह्मार्थम् । अग्निम्
तम् गीभिः स्वे आथतने प्रेरय । यः स्वयमेव वरुणः इव धनस्य ईश्वरो भवति ॥ ४ ॥

न यो वराय मरुतामिव स्वनः सेनेव सृष्टा दिव्या ययागनिः ।
अग्निर्जम्भैस्तिगितैरत्ति भवति योधो न शत्रून्तस वना न्यृञ्जते ॥ ५ ॥

न । यः । वराय । मरुतामिव । स्वनः । सेनाऽइव । सृष्टा । दिव्या । यया । अगनिः ।
अग्निः । जम्भैः । तिगितैः । अत्ति । भवति । योधः । न । शत्रून् । सः । वना । नि । न्यृञ्जते ॥५॥

वेङ्कट० यः वारयितुम् न शक्यते । मरुतामिव स्वनः सेनेव च उच्यन्ता दिवि भवा^१ यथा अगनिः ।
अग्निः दंष्ट्राभिः तीक्ष्णाभिः वृक्षान् अत्ति खादति भक्षयति च । सः अयम्, भगः इव शत्रून्,
वृक्षान् नितरां प्रसाधयति ॥ ५ ॥

कुविन्नो अग्निरुच्यस्य वीरसद् वसुङ्कुविद् वसुभिः काममावरत् ।
चोदः कुवित् तुतुज्यात् सातये धियः शुचिप्रतीकं तमया धिया गृणे ॥ ६ ॥

कुवित् । तुः । अग्निः । उच्यस्य । वीः । असद् । वसुः । कुवित् । वसुऽभिः । कामम् । आवरत् ।
चोदः । कुवित् । तुतुज्यात् । सातये । धियः । शुचिऽप्रतीकम् । तम् । अया । धिया । गृणे ॥६॥

वेङ्कट० बहु अस्माकम् उच्यमानस्य स्तोत्रस्य अग्निः कामयिता भवतु । वासयिता बहु अस्माकं धनैः
कामान् आवृणोत^१ । कामानां चोदयिता बहु प्रेरयतु भजनाय कर्माणि । निर्मलाङ्गम् तम्
अनया वाचा स्तौमि ॥ ६ ॥

घृतप्रतीकं व ऋतस्य धुषदमधि मित्रं न समिधान ऋञ्जते ।
इन्धानो अक्रो विदथेषु दीर्घच्छुक्रवर्णामिहु नो यंसते धियम् ॥ ७ ॥

घृतऽप्रतीकम् । वः । ऋतस्य । घृऽसदम् । अग्निम् । मित्रम् । न । समऽइधानः । ऋञ्जते ।
इन्धानः । अक्रः । विदथेषु । दीर्घद् । शुक्रऽवर्णाम् । उद् । ऋँ इति । नः । यंसते । धियम् ॥

वेङ्कट० घृतलिङ्गम् बुष्माकम् गजस्य धुरि सीदन्तम् अग्निम् मित्रम् इव धनैः समेधयन् काष्ठैः प्रसा-
धयति । स^१ समिध्यमानः रक्षोभिरनाक्रान्तः धनेषु दीप्यमानः निर्मलाङ्गम् उपद्रवाभावाद् अस्माकम्
बुद्धिम् उद् यच्छति ॥ ७ ॥

१. नास्ति वि^१ अ^२ लर्प. २. वा वा वि^१ अ^२. ३. कामयमानां वृणोत वि^१ अ^२. ४. तम् अहम्
वि^१ अ^२. ५-५. 'नो' 'मि' वि^१ अ^२.

अप्रयुच्छन्नप्रयुच्छद्भिरग्ने शिवेभिर्नः प्रायुभिः पाहि शुग्मैः ।

अदग्धेभिरदृपितेभिरिष्टेऽनिमिषद्भिः परि पाहि नो जाः ॥ ८ ॥

अप्रयुच्छम् । अप्रयुच्छत्ऽभिः । अग्ने । शिवेभिः । नः । प्रायुभिः । पाहि । शुग्मैः ।

अदग्धेभिः । अदृपितेभिः । इष्टे । अनिमिषत्ऽभिः । परि । पाहि । नः । जाः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अग्रमाद्यन् अग्रमाद्यद्भिः अग्ने । कल्प्याणैः अस्मान् पादि तेजोभिः शक्तैः । अदिसितैः
जागरुक्कैः अन्वेयणीष ! निमेषमकुर्वद्भिः परितः अस्मान् रक्ष मायमानः ॥ ८ ॥

‘इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये द्वादशो वर्गः’ ॥

[१४४]

‘दीर्घतमा औचप्य ऋषिः । अग्निदेवता । जगती छन्दः’ ।

एति प्र होता व्रतमस्य मायगोर्ध्वा दधानः शुचिपेशसं धियम् ।

अभि सुचः क्रमते दक्षिणाऽवृतो या अस्य धामं प्रथमं ह निंसते ॥ १ ॥

एति । प्र । होता । व्रतम् । अस्य । मायया । ऊर्ध्वान् । दधानः । शुचिपेशसम् । धियम् ।

अभि । सुचः । क्रमते । दक्षिणाऽऽवृतः । याः । अस्य । धामं । प्रथमम् । ह । निंसते ॥ १ ॥

वेङ्कट० अस्व अग्नेः कर्म बागाण्यम् होता प्रज्ञया उपगच्छति^१, उच्छ्रिताम् चारयन् शुद्धरूपाम् स्तुतिम्
अध्वर्युभिर्दक्षिणा दियमाणाः^२ सुचः च अभि क्रमते । याः सुचः अग्नेः स्थानमाज्यभागाद्यर्थम्
प्रथमम् एव अभिनमन्ति ताः सुच आदापयितुमभिक्रमते ॥ १ ॥

अभीमृतस्य द्रोहना अनृषत् योनौ देवस्य सदेने परीवृताः ।

अपामुपस्थे विभृतो यदावसदधं स्वधा अधयत् याभिरीयते ॥ २ ॥

अभि । ईम् । अतस्य । द्रोहनाः । अनृषत् । योनौ । देवस्य । सदेने । परीवृताः ।

अपाम् । उपस्थे । विभृतः । यत् । आ । अवसत् । अधं । स्वधाः । अधयत् । याभिः । ईयते ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभि एवम् अस्तुवन् सत्यस्वाग्नेः द्रोहनाः स्तुतयः । योनौ यज्ञगृहे देवस्य सदनस्थाने
सर्वतो वृताः । सोऽयन् अपाम् उपस्थानेऽन्तरिक्षे विभृतः बहुधाभूय ताः यदा आवसत् अध
जलानि पिबति, याभिः सह सङ्गच्छते ॥ २ ॥

युयुषत् सधयसा तदिद् वपुः समानमर्थं वितरित्रता मिथः ।

आर्दी मगो न हव्यः समस्मदा वोळ्हुर्न रदमीन्समयंस्तु सारथिः ॥ ३ ॥

युर्वषतः । सऽर्वयसा । तत् । इत् । वपुः । समानम् । अर्थम् । विऽतरिऽत्रिता । मिथः ।
आत् । ईन् । भगः । न । हव्यः । सम् । अस्मत् । आ । वोळ्हः । न । रश्मिन् । सम् । अयस्तु । सारथिः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अहोरात्रे समानप्रमाणे तत् एव आद्येयमुच्यमानं हविः मिश्रयतः समानम् सस्मोत्यादनायै^१
कार्यम् हविःदोषेण कुर्वाणे परस्परम्^२ । अनन्तरम् एव तदुत्पन्नं हविः भगः इव सर्वैराह्वातध्वोऽग्निः
अस्मत्तः नाम् आ दत्ते । यथा वोळ्हः अइवस्व रश्मिन् सारथिः सम् वच्छते^३, तद्वद्विः समादत्ते ॥ ३ ॥

यर्षी द्वा सर्वयसा सपर्यतः समाने योना मिथुना समोक्ता ।

दिवा न नक्तं पलितो युवाजनि पुरु चरन्तजरो मानुषा युगा ॥ ४ ॥

यम् । ईम् । द्वा । सऽर्वयसा । सपर्यतः । समाने । योना । मिथुना । समोक्ता ।
दिवा । न । नक्तम् । पलितः । युवा । अजनि । पुरु । चरन् । अजरः । मानुषा । युगा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यम् एनम् द्वौ समानादौ पूजयतः अहश्च रात्रिश्च आहवनीयाख्ये एकस्मिन् जायते स्थितम् स्वयं
च मिथुनमूर्तौ^४ समानगृहौ एकस्मिन् काले परिवर्तमानत्वात् । सोऽयम् यथा अह्नि प्रातरादित्यात्मना
जायते, एवम् इवेतन्नर्णोऽसौ रात्रौ च दीप्तो जायते पुरुणि बह्वावर्तनानि मनुष्यहितानि युगानि
सम्पचरन् वरावर्जितः ॥ ४ ॥

तर्षी हिन्वन्ति धीतयो दश त्रिंशो देवं मर्तांस ऊतये हवामहे ।

धनोरधि प्रवत् आ स ऋष्वत्यभिव्रजं द्विर्वयुना नवाधित ॥ ५ ॥

तम् । ईम् । हिन्वन्ति । धीतयः । दश । त्रिंशः । देवम् । मर्तांसः । ऊतये । हवामहे ।
धनोः । अधि । प्रऽवतः । आ । सः । ऋष्वति । अभिव्रजत्ऽभिः । वयुना । नवा । अधित ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तम् एनम् प्रेरयन्ति अङ्गुलयः दश असंख्येष्टाः । तम् देवम् वयम् मर्तांसः रक्षणाय
हवामहे । सः अग्निः प्रकथयतः उच्छ्रितादन्तरिक्षात् अभि^५ उदकानि भूम्यां प्रवेशयति^६ तथा उपरि
व्रजद्विदकैः प्रज्ञानानि मनुष्याणाम् नवानि घते ॥ ५ ॥

त्वं ह्यग्ने दिव्यस्य राजसि त्वं पार्थिवस्य पशुपाईव त्मना ।

एनी त एते बृहती अभिथिया हिरण्ययी वक्करी बृहिराशाते ॥ ६ ॥

त्वम् । हि । अग्ने । दिव्यस्य । राजसि । त्वम् । पार्थिवस्य । पशुपाऽईव । त्मना ।
एनी इति । ते । एते इति । बृहती इति । अभिऽथिया । हिरण्ययी इति । वक्करी इति । बृहिः । आशाते इति ॥

१. सयोरवा वि^१ २. नास्ति मूको. ३. गच्छते वि^२ अ^३ क. ४. रिने^३ वि^३ कपं.

वेङ्कट० त्वम् हि अग्ने! दिवि भवस्य देवगणस्य ईश्वरो भवसि । त्वम् पार्थिवस्य गोपालः^१ इव पशुनाम् आत्मनैव । एवंविधस्य तव एते^२ इवेते शूद्रास्मी अभिगमनस्वभावे क्षिरपमचालङ्कारे गमनशीले जह्ये बर्हिः आद्याते ॥ ६ ॥

अग्ने! जुषस्व प्रति ह्ये तद् वचो मन्द्र स्वधाव ऋतजात सुकृतो ।

यो विश्वतः प्रत्यङ्ङर्षिं दर्शतो रण्वः संदृष्टौ पितृमाँईव क्षयः ॥ ७ ॥

अग्ने! जुषस्व । प्रति । ह्ये । तत् । वचः । मन्द्र । स्वधाऽवः । ऋतऽजात । सुकृतो इति सुऽकृतो । यः । विश्वतः । प्रत्यङ् । अर्षिः । दर्शतः । रण्वः । समऽदृष्टौ । पितृमान्ऽईव । क्षयः ॥७॥

वेङ्कट० अग्ने! तद् इदम् वचनम् सेवस्य कामय च मादयितः! अह्वयन्! यज्ञजात! सुप्रज्ञ! । यस्त्वं^३ प्रज्वलन् सर्वत एव अभिमुखः भवसि दूरीणीयः रमयिता सन्दर्शने मनुष्यस्य अश्वान् इव निवासः ॥ ७ ॥

^४इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये त्रयोदशो वर्गः ॥

[१४५]

^५धीर्बतमा औचक्य ऋषिः । अग्निदेवता । जगतीच्छन्दः, पञ्चमी त्रिष्टुप्^६ ।

तं पृच्छता स जगामा स वेद स चिकित्वाँ ईयते सा न्वीयते ।

तस्मिन्तन्ति प्रशिषस्तस्मिन्निष्टयः स वाजस्य शर्वसः शुष्मिणस्पतिः ॥ १ ॥

तम् । पृच्छतु । सः । जगाम् । सः । वेद । सः । चिकित्वाँ । ईयते । सः । तु । ईयते । तस्मिन् । सन्ति । प्रशिषः । तस्मिन् । निष्टयः । सः । वाजस्य । शर्वसः । शुष्मिणः । पतिः ॥ १ ॥

वेङ्कट० अग्निम्^७ पृच्छत । सः देवेषु^८ गच्छति, वेद चावगन्तव्यम् । सः ज्ञातव्यं गच्छति क्षिप्रम् । तस्मिन् सन्ति प्रशासनानि^९ अभिलषितानि च । सः बलस्य अश्वस्य च शोषयितुः स्वामी ॥ १ ॥

तमित् पृच्छन्ति न सिमो वि पृच्छति स्वेनेव धीरो मनसा यदग्रभीत् ।

न मृष्यते प्रथमं नापरं वचोऽस्य क्रत्वा सचते अप्रदपितः ॥ २ ॥

तम् । इत् । पृच्छन्ति । न । सिमः । वि । पृच्छति । स्वेनेऽव । धीरः । मनसा । यत् । अग्रभीत् । न । मृष्यते । प्रथमम् । न । अपरम् । वचः । अस्य । क्रत्वा । सचते । अप्रदपितः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अग्निम् एव सर्वे पृच्छन्ति । स तु बन्धकोऽग्निः न कल्पन वि^{१०} पृच्छति । यथा मनुष्यः आत्मना ज्ञेयसमीपगतार्थं जानाति, एवमग्निरैकत्रातस्थित एव मनसा दूरस्थमपि गृह्णाति प्रज्ञावान्

१. गोपाल क. २. नास्ति सूको. ३. चरे जाँ लर्ष वि^३; पशुनाम् वि^३ अ^३. ४. पूषस्य सूको. ५. नास्ति सूको. ६. नास्ति वि^६ अ^६. ७. पशुनाम् क.

यस्मादसानभिः स्ववचनात् पूर्वम् उत्तरं वा परकोषं वचनम् न सङ्गते । स्वयमेवासिद्गन्धे
कथयतीत्यर्थः । दर्परहितवपेद्, अग्नेः ज्ञानेन सङ्गतो भवति मनुजः ॥ २ ॥

तमिद् गच्छन्ति जुह्वंस्तमर्वतीर्विश्वान्येकः शृणवद् वचांसि मे ।
पुरुषैस्तर्तुरिष्यंसाधनोऽच्छिद्रोऽतिः शिशुरादत्त सं रभः ॥ ३ ॥

तम् । इत् । गच्छन्ति । जुह्वं । तम् । अर्वतीः । विश्वानि । एकः । शृणवत् । वचांसि । मे ।
पुरुषैः । तर्तुरिः । यज्ञसाधनः । अच्छिद्रोऽतिः । शिशुः । आ । अदत्त । सम् । रभः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् एव होतारः गच्छन्ति, तम् एव सञ्जमत्यः प्रजाः । सः एकः सर्वानि मुक्तानि शृणोतु
मे । बहुषैः, प्रैषाः स्तुतिविशेषाः, तरणकुशलः साधयिता यज्ञस्य अविच्छिन्नरक्षणः शिशुः
सन् उद्युक्तान्छद्मं वधार्थं 'सम् आ अदत्त' ॥ ३ ॥

उपस्थार्यं चरति यत् समारंत सद्यो जातस्तत्सार युज्येभिः ।
अभि श्वान्तं मृशते नान्धे मुदे यदी गच्छन्त्युशतीरपिष्ठितम् ॥ ४ ॥

उपस्थार्यम् । चरति । यत् । सम्सारंत । सद्यः । जातः । तत्सार । युज्येभिः ।
अभि । श्वान्तम् । मृशते । नान्धे । मुदे । यत् । इम् । गच्छन्ति । उशतीः । अपिऽस्थितम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यद्यसौ केनचिद् सङ्गच्छते स' ततः उपस्थायोपस्थाय चरति काले-काले उपतिष्ठते । तदानीमेव
वातः तेजोभी राक्षसान् योदुम् छादना चरति । अभिः' अभिपर्यायः । मन्दनसाधने यज्ञे प्रजानां
मुदे तासां श्वान्तिम् अभिमार्ष्टि यदि एनम् गच्छन्ति कामयमानाः प्रजाः समीपे एकभूतं
स्थितम् ॥ ४ ॥

स ईं भृगो अप्यो वनर्गुरुप त्वच्युपमस्यां नि धायि ।
व्यंभ्रवीद् व्युना मर्त्येभ्योऽभिर्विद्रौ ऋतचिद्धि सत्यः ॥ ५ ॥

सः । ईम् । भृगः । अप्यो । वनर्गुरुः । उप । त्वचि । उपमस्याम् । नि । धायि ।
वि । अत्र्यीत् । व्युना । मर्त्येभ्यः । अभिः । विद्रान् । ऋतश्चित् । हि । सत्यः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अभिः यजमानम् मृगयते । उदकहितः काष्ठानि गच्छन् समीपस्थायां भूम्यां वर्धयि
उप नि' धीयते च वि प्रवोति च ज्ञानानि मनुष्येभ्यः 'अभिः हि' विद्रान् ऋतज्ञः सत्यकर्मा ॥ ५ ॥

'इति द्वितीयाहके द्वितीयाध्याये चतुर्दशो वर्गः ॥

१-१. समापत्ते वि' ल् लयं. २. नास्ति वि'. ३. तमि वि' अ' लयं; इमिः वि' अ' ल्.
४. शान्तिन् वि' अ'. ५-५. 'भृगास्वि' अ'. ६. नास्ति भृगो. ७-७. नास्ति अ'; वुदितम् वि'.
८-८. नास्ति भृगो.

[१४६]

'द्वौर्वेत्तमा औचध्य ऋषिः । अग्निर्देवता । पित्रुषु छन्दः' ।

त्रिमूर्धानं सप्तर्षिम् गृणीषेऽनूनपि पित्रोरुपस्थे ।

निषत्तमस्य चरतो ध्रुवस्य विश्वा दिवो रोचनापप्रिवांसम् ॥ १ ॥

त्रिमूर्धानम् । सप्तर्षिम् । गृणीषे । अनूनम् । अग्निम् । पित्रोः । उपस्थे ।

निषत्तम् । अस्य । चरतः । ध्रुवस्य । विश्वा । दिवः । रोचना । आपप्रिवांसम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० अग्निपायुसूर्धात्मकत्वाद् गार्हपत्यादिभेदाद्वा त्रिमूर्धानम्, आथर्वणिकैः 'काली काली न करालमिहा' (इ. मुं. १, २, ४) इत्यर्थात् सप्तभिः रश्मिभिर्युक्तं स्तुति वावापृथिन्मोः करसङ्घे वर्तमानम् परिपूर्णम् । अग्नेः निषदने स्थावरजङ्गमघोरभ्युदयाय भवति । तम् विश्वानि दिवः नक्षत्राणि स्वतेजसा परयन्तं स्तुति ॥ १ ॥

उक्षा महान् अभि ववक्ष एने अजरस्तस्थावितऊतिऋष्वः ।

उर्व्याः पदो नि दधाति सानौ रिहन्त्युधो अरुषासो अस्य ॥ २ ॥

उक्षा । महान् । अभि । ववक्षे । एने इति । अजरः । तृष्यो । इतःऽऊतिः । ऋष्वः ।

उर्व्याः । पदः । नि । दधाति । सानौ । रिहन्ति । ऊधः । अरुषासः । अस्य ॥ २ ॥

वेङ्कट० सेक्ता महान् वावापृथिन्मो अभि ववक्षे । जरारहितः तिष्ठति अभिमुखरक्षणः दर्शनीयः 'भ्रूयाः उत्थितः' उत्तरवेद्याम् पादम् निधत्ते । रिहन्ति च अस्य आरोचमाना रश्मयः उदकापतनं दिवम् ॥ २ ॥

समानं वत्सपभि संचरन्ती विश्वंघेन् वि चरतः सुमेके ।

अनपवृज्याँ अघ्वेनो भिमाने विश्वान् केताँ अर्धि महो दधाने ॥ ३ ॥

समानम् । वत्सम् । अभि । संचरन्ती इति समऽचरन्ती । विश्वंक् । घेन् इति । वि । चरतः । सुमेके इति सुमेके ॥ अनपऽवृज्यान् । अघ्वेनः । भिमाने इति । विश्वान् । केतान् । अर्धि । महः । दधाने इति ॥

वेङ्कट० 'समानम् वत्सम् अभि' सचरन्ती बहोरात्रे शोभमाने विश्वंक् वि चरतः । 'अपवर्जितुमशक्यान् दीर्घान् मार्गाद्' गमनेन परिनिष्कन्दती विश्वान् वावासाद् प्रति तेजः दधाने ॥ ३ ॥

धीरांसः पदं कृवयो नयन्ति नानां हृदा रक्षमाणा अजुर्यम् ।

सिषासन्तुः पर्यपश्यन्तु सिन्धुमाविरेभ्यो अभवत् सूर्यो नृन् ॥ ४ ॥

धीरांसः । पदम् । कृवयः । नयन्ति । नानां । हृदा । रक्षमाणाः । अजुर्यम् ।

सिषासन्तुः । परि । अपश्यन्तु । सिन्धुम् । आविः । एभ्यः । अभवत् । सूर्यः । नृन् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० धीराः क्षिति स्थानम् नयन्ति कृवयः । त्रिवु स्थानेषु हृदयैव वरावर्जितमक्षिम् रक्षमाणाः । सम्भवतुमिच्छन्तश्चाग्नेः धनस्य स्थानम् परितः पश्यन्ति । क्षिति परिचरन्नयः एभ्यः सूर्यः क्षिति मेतृन् रक्ष्मीन् आविः भावयति ॥ ४ ॥

द्विदक्षेप्यः परि काष्ठासु जेन्य ईजेन्यो महो अभीष जीवसे ।

पुरुत्रा यदभवत् सूरहेभ्यो गर्भेभ्यो मधवा विश्वदर्शतः ॥ ५ ॥

द्विदक्षेप्यः । परि । काष्ठासु । जेन्यः । ईजेन्यः । महः । अभीष । जीवसे ।

पुरुत्रा । यत् । अभवत् । सूरः । अहं । एभ्यः । गर्भेभ्यः । मधवा । विश्वदर्शतः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० दर्शनीयः दिक्षु परितः जनयितव्यः स्तोत्रव्यः महतः पितुः बालजीवनायम् । यस्मादयम् पुरुणि धनानि धनवान् विश्वस्य दर्शनीयः एभ्यः गर्भेभ्यः जीवनाय सः एव भवति ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये पञ्चदशो वरः ॥

[१४७]

दीर्घतमा औचध्य ऋषिः । अग्निदेवता । विष्टुर् उग्रः ॥

कथा ते अग्ने शुचयन्त आयोर्दिदाशुर्वाजोभिराशुषाणाः ।

उभे यत् तोके तनये दधाना क्रतस्य सामन् रणयन्त देवाः ॥ १ ॥

कथा । ते । अग्ने । शुचयन्तः । आयोः । ददाशुः । वाजोभिः । आशुषाणाः ।

उभे इति । यत् । तोके इति । तनये । दधानाः । क्रतस्य । सामन् । रणयन्तः । देवाः ॥ १ ॥

वेङ्कट० कथम् ते अग्ने! दीप्यमानाः गन्तुः प्रयच्छन्ति अग्नेः सह अशुषाणाः । देवाः यदा पुत्रे त्वधि लोकभूते धानापृथिवी निदधानाः सस्यस्य तव स्तोत्रे रमन्ते ॥ १ ॥

बोधो मे अस्य वचसो यविष्टु मंहिष्टस्य प्रभृतस्य स्वधावः ।

पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति वन्दारुस्ते तन्वं वन्दे अग्ने ॥ २ ॥

१-१. नास्ति वि^३ अ^३. २. प्रयच्छन् इति वाक्यशेषः । ३. *पीयति अ^३. ४-४. नास्ति मूको.

५. *त वि^३ लपं. ६. रमन्ते वि^३ अ^३; रमन्तः वि^३ क लपं.

बोधं । मे । अस्य । वर्चसः । प्रविष्ट । गंहिष्ठस्य । प्रऽमृतस्य । स्वधाऽधुः ।
पीवति । स्वः । अनु । स्वः । गुणाति । वन्दारुः । ते । तन्वम् । वन्दे । अग्ने ॥ २ ॥

वेङ्कट० बुधस्त अग्ने ! मम इदम् स्तोत्रम् पुत्रवत् । पूज्यतमम् सम्भृतम् अश्वम् । स्वामयःप्रमाणः
कश्चित् दिनस्ति, यत्रमानः स्वाम् अनु स्तौति, तत्राहं वन्दनकुसलः तव तन्वम् स्तौमि ॥ २ ॥

ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यन्तो अन्धं दुरितादरक्षन् ।

ररक्ष तान्सुकृतो विश्ववेदा दिप्सन्त इद् रिपवो नाहं देभुः ॥ ३ ॥

ये । पायवः । मामतेयम् । ते । अग्ने । पश्यन्तः । अन्वम् । दुःऽइतात् । अरक्षन् ।
ररक्ष । तान् । सुऽकृतः । विश्वऽवेदाः । दिप्सन्तः । इत् । रिपवः । न । अहं । देभुः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ये रहस्यः ते अग्ने ! ममतायाः पुत्रम् बृहस्पतिशापान् अन्धीभूते माम् पश्यन्तः उपद्रवान् चक्षु-
प्रदानेन पुरा अरक्षन् । अथ 'परोक्षः । तान्' अथुनापि शोभनस्य कर्तुं विश्वधर्मोऽग्निः रक्षति ।
ततश्च सामिदानीम् दग्धितुमिच्छन्तः एव शत्रवः न एव देभुः । अत्र दौर्निकः —

'दातुचक्षुबृहस्पतीं श्रियिपुत्री बभूवतुः । आसीदुचक्षुभार्या तु ममता नाम भार्या ।
तां कनीयान् बृहस्पतिर्मेधुनासोपचकमे । शुक्रस्योत्सर्गकाले तु गर्भस्ते प्रत्यभापत ॥

'इहास्मि पूर्वसम्भूतो' न कार्यः शुक्रसङ्करः । तच्छुक्रप्रतिषेधे' तु न मर्षे बृहस्पतिः ॥
स व्यावहार तं गर्भं तमस्ते दीर्घमस्त्विति । स च दीर्घतमा नाम बभूवर्षिकचक्षुजः ॥' (बृदे ४,
१५-१८) इति ॥ ३ ॥

यो नो अग्ने अररिवाँ अघायुररातीवा मर्चयति द्वयेन ।

मन्त्रो गुरुः पुनरस्तु सो अस्मा अनु मृक्षीष्ट तन्वं दुरुक्तैः ॥ ४ ॥

यः । नः । अग्ने । अररिऽवान् । अघऽयुः । अरातिऽवा । मर्चयति । द्वयेन ।
मन्त्रः । गुरुः । पुनः । अस्तु । सः । अस्मै । अनु । मृक्षीष्ट । तन्वम् । दुःऽउक्तैः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यः अस्माद् अग्ने ! अघाता अघमिच्छन् अरातिववान् शत्रुः अदानेनावेच्छया च वाधते ।
अस्मै मदीयः सः अयम् मन्त्रः पुनः' गुरुः भवतु । स मदीयैः दुरुक्तैः शरीरम् अनुलिम्पतु ।
गरिवा' गुरुमिति ॥ ४ ॥

१. 'इ' वां ल लपं. २. तनु लपं वि' लपं; तनुवं अ'. ३. 'ममतादेन वि' लपं. ४-४. 'अथान्
वि' अ'. ५. यस्तु वि' अ'. ६. यो नो अग्ने मृको. ७. कनीयान् मृको. ८. 'तन्' वि' वि' अ' लपं.
९-९. इहास्मि पूर्वसम्भूते मृको. १०. तं शु' मृको. ११. पुनः पुनः वि' अ'. १२. गरिवा अ',
गरिवा वि' ल लपं.

उत वा यः सहस्य प्रविद्वान् मर्तो मर्ति मूर्चयति ह्येने ।

अतः पाहि स्तवमान स्तुवन्तुमग्ने मार्किनो दुरिताय धायीः ॥ ५ ॥

उत । वा । यः । सहस्य । प्रविद्वान् । मर्तः । मर्तम् । मूर्चयति । ह्येने ।

अतः । पाहि । स्तवमान् । स्तुवन्तम् । अग्ने । मार्किः । नः । दुःऽदुरिताय । धायीः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अपि च महसि अथ! यः प्रकर्षेण जानन् मर्तः मर्तम् बाधते पूर्वोक्तेन ह्येने, अस्मान् रक्ष स्तवमान् । स्तुवन्तम् । अग्ने! मा अस्मान् दुरिताय स्वापय ॥ ५ ॥

'इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये षोडशो वर्गः' ॥

[१४८]

'दीर्घतमा औच्य अग्निः । अग्निर्देवता । त्रिपुष्प उन्दः' ।

मयीद् यदीं विष्टो मातरिक्षा होतारं विश्वाप्सुं विश्वदेव्यम् ।

नि यं दधुर्भनुष्यासु विश्व स्वर्णं चित्रं वपुषि विभावम् ॥ १ ॥

मयीत् । यत् । ईम् । विष्टः । मातरिक्षा । होतारम् । विश्वऽअप्सुम् । विश्वऽदेव्यम् ।

नि । यम् । दधुः । भनुष्यासु । विश्व । स्वर्णः । न । चित्रम् । वपुषि । विभावम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० ब्रह्मादाजहार यदा एनम् एतस्यावासमनुप्रविष्टः वायुः होतारम् विश्वरूपम् विश्वदेवहितम् । यम् 'च मातरिश्वाहाहर्त' तदा मनोरपत्यमृतासु प्रजासु नृगवः निदधुः आदित्यम् इव चित्ररूपम् सर्वरूपस्य प्रकाशार्थम् दीप्तम् । उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ १ ॥

ददानमिन्न ददमन्तु मन्माग्निर्वरुथं मम तस्य चाकन् ।

जुषन्त विश्वान्यस्य कर्मोपस्तुति भरमाणस्य कारोः ॥ २ ॥

ददानम् । इत् । न । ददमन्तु । मन्मै । अग्निः । वरुथम् । ममै । तस्यै । चाकन् ।

जुषन्तै । विश्वानि । अस्तु । कर्मै । उपस्तुतिम् । भरमाणस्यै । कारोः ॥ २ ॥

वेङ्कट० इतिः* प्रयच्छन्तम् एव सायुषां मननानि न हिसन्ति*, मम अपि तस्मै प्रयच्छतः सः अग्निः कवचम् कामयतु । अक्षेवन्त विश्वानि^१ श्रुतानि अस्या स्तुतिकर्म अग्नेरुपस्तवम् कुर्वतः स्तोतुः ॥ २ ॥

नित्ये चिन्नु यं सदेने जगुभ्रे प्रशस्तिभिर्दधिरे यज्ञियासः ।

प्र सू नपन्त गुभयन्त इष्टावश्वासो न रथ्यो रारुहाणाः ॥ ३ ॥

१-३. नास्ति सूको. २-२. 'नाहूत वि' अ'. ३. तदानी वि' अ'. ४. नास्ति अ'. ५. दितनित वि'.

६. 'नि य वि' अ'.

मित्ते । चित् । नु । यम् । सद्ने । जग्भ्रे । प्रशस्तिऽभिः । इधिरे । वृद्धिर्वासः ।
प्र । सु । नयन्तु । गृम्यन्तः । इष्टी । अर्थासः । न । रथ्यः । ररहाणाः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० गार्हपत्ये यम् कृण्वन्ति, यं च यज्ञसम्पादितः^१ स्तुतिभिः धारयन्ति, तं सुप्तु आहवनीया-
वतने प्रणयन्ति यज्ञार्थम् परिगृह्यन्तः, अश्याः इव रयस्सम्बन्धिनः, वेगं कुर्वन्तः प्रणयनार्थम् ॥ ३ ॥

पुरूषिं दस्मो नि रिणाति जम्भैराद् रोचते वन आ विभावा ।
आदस्य वातो अनु वाति शोचिरस्तुर्न शर्यामसुनामनु धृन् ॥ ४ ॥

पुरूषिं । दस्मः । नि । रिणाति । जम्भैः । आत् । रोचते । वने । आ । विभावा ।
आत् । अस्य । वातः । अनु । वाति । शोचिः । अस्तुः । न । शर्याम् । असुनाम् । अनु । धृन् ॥

वेङ्कट० बहूनि काष्ठानि दर्शनीयः जम्भैः विनाशयति । अनन्तरं च आ^२ रोचते अरण्ये व्रीहिसाम् ।
अमन्तरम् अस्म देवस्याग्नेः^३ शोचिः वातः अनु गच्छति, श्रोतुः इव शरविषयम् निरसने
वायुः, दिवसान् लक्ष्मीकृत्य ॥ ४ ॥

न यं रिपवो न रिषण्यवो गर्भे सन्तं रेवणा रेपयन्ति ।
अन्धा अपश्या न दम्भभिख्या नित्यास ईं प्रेतारो अरक्षन् ॥ ५ ॥

न । यम् । रिपवः । न । रिषण्यवः । गर्भे । सन्तम् । रेवणाः । रेपयन्ति ।
अन्धाः । अपश्याः । न । दम्भन् । अभिख्या । नित्यासः । ईम् । प्रेतारः । अरक्षन् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० न यम् शत्रवः न्यूनीकुर्वन्ति, न च रिषण्यवः व्याघादयः गर्भे सन्तम् । तम् अन्धाः
अदर्शनाः इत्यारसनो निर्देशः, ते न हिंसन्ति प्रज्ञानेन । किं तर्हि अनवरतोद्युक्ताः एनम्
तर्पयितारः इतिभिः रक्षन्ति ॥ ५ ॥

^१इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तदशो वगः^२ ॥

[१४९]

^३दीर्घतमा औचक्य ऋषिः । अग्निर्देवता । विराट् छन्दः^४ ।

महः स राय एपते पतिर्दन्ति न इनस्य वसुनः पुद आ ।
उप ध्रजन्तमद्रयो विधश्चित् ॥ १ ॥

महः । सः । रायः । आ । एपते । पतिः । दन् । इनः । इनस्य । वसुनः । पुदे । आ ।
उप । ध्रजन्तम् । अद्रयः । विधन् । इत् ॥ १ ॥

१. 'संवादि' वि^३ अ^३. २. नास्ति सूको. ३. वेवानोः वि^३ अ^३. ४. एवर वि^३ अ^३.
५. नास्ति सूको.

वेङ्कट० महत् सः धनम् स्वामी प्रसच्छन्द आगच्छति ईश्वरः ईश्वरस्य वासवितुर्व्यजमानस्य गृहे । तस्माच्छन्दम् प्रावाणः परिचरन्ति ॥ १ ॥

स यो वृषां नरां न रोदस्योः श्रवोभिरस्ति जीवपीतसर्गः ।
प्र यः सखाणः शिश्रीत योनीं ॥ २ ॥

सः । यः । वृषां । नराम् । न । रोदस्योः । श्रवःऽभिः । अस्ति । जीवपीतऽसर्गः ।
प्र । यः । सखाणः । शिश्रीत । योनीं ॥ २ ॥

वेङ्कट० सः यः वृषां वज्रमानानाम् च घावाण्डिन्योः भ्रष्टैः सह भवति प्राणिभिरुपयुक्तधन-
विसर्गः । 'यः च' अपवृत्ते^१ कर्मणि गार्हपत्ये सखाणः प्रक्षितो^२ भवति ॥ २ ॥

आ यः पुरं नार्मिणीमदीदित्यः कृविर्नभन्योऽर्वा । सूरौ न रुक्कान्छतात्मा ॥ ३ ॥

आ । यः । पुरम् । नार्मिणीम् । अदीदित् । अत्यः । कृविः । नभन्यः । न । अर्वा ।
सूरः । न । रुक्कान् । शतऽआत्मा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यः च नर्मणोऽसुरस्य पुरम् आ^१ अज्वलयत् अतनशीलः कविः, नभसि^२ भवो वायुः इव
गमनशीलः, सूर्यः इव रोचमानः, अनेकशरीरः ॥ ३ ॥

अभि द्विजन्मा त्री रोचनानि विश्वा रजांसि शुशुचानो अस्थात् ।
होता यजिष्ठो अपां सधस्थे ॥ ४ ॥

अभि । द्विऽजन्मा । त्री । रोचनानि । विश्वा । रजांसि । शुशुचानः । अस्थात् ।
होता । यजिष्ठः । अपाम् । सधऽस्थे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अभि विष्टु अरण्योर्जातः त्रीणि वेजांसि त्रींश्च लोकान् दीप्यमानः होता षष्टृतमः
अन्तरिक्षे वर्तमानः ॥ ४ ॥

अयं स होता यो द्विजन्मा विश्वा दधे वार्याणि अस्त्या ।
मर्तो यो अस्मै सुतुको ददाश ॥ ५ ॥

अयम् । सः । होता । यः । द्विऽजन्मा । विश्वा । दधे । वार्याणि । अस्त्या ।
मर्तः । यः । अस्मै । सुतुकः । ददाश ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अयम् सः होता, यः अरण्योर्जातः विश्वानि दधे धरणीयानि अन्नमितानि, मनुष्यः
यः अन्त्ये शोभनापत्यः प्रसच्छति ॥ ५ ॥

^१इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये अष्टादशो वर्गः^२ ॥

१-१. नास्ति वि^१ ल लपं. २. *वृत्ते वि^१ ल लपं. ३. प्राश्नो वि^१ अं. ४. नास्ति मूको.
५. न भवति वि^१ ल लपं. ६-६. नास्ति मूको.

[१५०]

'दीर्घतमा औचक्ष्य ऋषिः । अग्निदेवता । उष्णिक् छन्दः' ॥

पुरु त्वा दाश्वान् वोचेऽरिरग्ने तव स्विदा । तोदस्यैव शरण आ महस्य ॥ १ ॥

पुरु । त्वा । दाश्वान् । वोचे । अरिः । अग्ने । तव । स्विदा । आ । तोदस्यैऽव । शरणे । आ । महस्य ॥

वेङ्कट० बहु त्वा इतिः प्रवच्छन् स्तोमि । अग्निगन्ता अग्ने । तव एव आ भवति, प्रेरकस्य धनानाम् उदारस्य गृहे अग्निगन्ता यथा आ भवति ॥ १ ॥

धनिनस्य धनिनः प्रहोषे चिदररुषः । कदा चन प्रजिगतो अदेवयोः ॥ २ ॥

वि । अग्निनस्य । धनिनः । प्रहोषे । चित् । अररुषः । कदा । चन । प्रजिगतः । अदेवयोः ॥ २ ॥

वेङ्कट० ईश्वरवर्जितस्य धनिनः अथापि प्रहोषे प्रकृष्टे यज्ञवान्दे अपि तद् धनम् अप्रवच्छतः कदा चिदपि स्वैरं गृहाण्यत्र प्रगच्छतः । यदा गन्तुमिच्छति तदानीमेव अनवेष्ट्याप्यतिधीनं निर्गच्छतः । 'देवाश्चानिच्छतः' कदर्यस्यादिः अग्निगन्ता व्यूढो भवति ॥ २ ॥

स चन्द्रो विप्र मर्यो महो ब्राधन्तमो दिवि । प्रप्रेत् ते अग्रे वनुषः स्याम ॥ ३ ॥

सः । चन्द्रः । विप्र । मर्योः । महः । ब्राधन्तमः । दिवि । प्रप्रेत् । इत् । ते । अग्ने । वनुषः । स्याम ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सः ह्लादयिता देवमनुष्याणाम् 'मेधाविन्' मनुष्यः' वर्धमानतमो भवति महान् स्वर्गलोके' । मर्यं च स्वर्गोत्तर्यं 'प्रयच्छन्तः प्र स्याम' ॥ ३ ॥

'इति द्वितीयाहके द्वितीयाध्याये एकोऽविंशो वर्गः' ॥

[१५१]

'दीर्घतमा औचक्ष्य ऋषिः । प्रथमाया मित्रो देवता, अन्यासां मित्रावरुणौ । जगती छन्दः' ॥

मित्रं न यं शिभ्या गोषु गव्यवः स्वाधयो विदथे अप्सु जीर्जनम् ।

अरेजेतां रोदसी पाजसा गिरा प्रति प्रियं यजतं जनुषामवः ॥ १ ॥

मित्रम् । न । यम् । शिभ्या । गोषु । गव्यवः । सुऽआप्यैः । विदथे । अप्सु । जीर्जनम् ।

अरेजेताम् । रोदसी इति । पाजसा । गिरा । प्रति । प्रियम् । यजतम् । जनुषाम् । अवः ॥ १ ॥

१-१. नास्ति सूको. २. नास्ति सूको. ३. नास्ति अः; युटितम् वि'. ४. 'इत्' निष्पत्तः वि' रूपः; 'इत्' निष्पत्तः... 'त्रि' अ' रूपः. ५. इहो वि' अ ल रूपः. ६. नास्ति वि' अ'. ७. स्वर्गे लो' वि' अ'. ८-८. नास्ति वि' अ'.

वेङ्कट० सत्त्वाम् इव यम् कर्माभिलषितासु गोषु गा इच्छन्तः प्रादुर्भावयन्ति यज्ञे उदकार्यम् सुकर्माणः । तस्योद्यतो बलेन वाचा च चावापृथिव्यौ अरेजेताम् । तम् प्रियम् यजनीयं मित्रम् प्रति जन्मवतां मनुष्याणाम् रक्षणमास्ते, इयं मैत्री ॥ १ ॥

यद्वा त्वद् वां पुरुमीळहस्यं सोमिनः प्र मित्रासो न दधिरे स्वाभुवः ।
अध क्रतुं विदतं गातुमर्चत उत श्रुतं वृषणा पस्त्यावतः ॥ २ ॥

यत् । ह । त्वत् । वाम् । पुरुमीळहस्यं । सोमिनः । प्र । मित्रासः । न । दधिरे । सुआभुवः ।
अधं । क्रतुम् । विदतम् । गातुम् । अर्चते । उत । श्रुतम् । वृषणा । पस्त्यावतः ॥ २ ॥

वेङ्कट० यदा खलु वाम् इदम् यजमानस्य पुरुमीळहस्य रूपेः आत्विजः मित्राणि इव मित्रम् अप्रतोऽकुर्वन् शोभनभवनाः^१ । अनन्तरम् युवयोरागमनम् श्रद्धानाव तस्मै प्रीत्यर्थम् तत् कर्म विदतम्^२ । अपिच अश्रुतं स्तुतिम् वर्णितारौ ! गृहवत्स्वत्स्व पुरुमीळहस्यस्य ॥ २ ॥

आ वां भूपन् क्षितयो जन्म रोदस्योः प्रवाच्यं वृषणा दक्षसे महे ।
यदीमृताय भरथो यदर्वते प्र होत्रया शिष्या वीथो अध्वरम् ॥ ३ ॥

आ । वाम् । भूपन् । क्षितयः । जन्म । रोदस्योः । प्रवाच्यम् । वृषणा । दक्षसे । महे ।
यत् । ईम् । ऋतार्यं । भरथः । यत् । अर्चते । प्र । होत्रया । शिष्या । वीथः । अध्वरम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० युवयोः चावापृथिव्योः महोरात्रात्मना जन्म सर्वाः प्रजाः अलङ्कुर्वन्ति स्तोत्रैः प्रकर्षेण वाच्यं वर्णितारौ ! महते वर्धनाय^३ तत् । यत् यजमानम् अन्नम् अश्वं प्रति चादरथाः^४ तदानीम् तस्य यज्ञम् स्तुत्या होमादिकर्मणा च हेतुभ्याम् प्रगच्छथः^५ ॥ ३ ॥

प्र सा क्षितिरसुर या महि प्रिय ऋतावानावृतमा धौषथो बृहत् ।
युवं दिवो बृहतो दक्षमाभुवं गां न धुर्युप युजाथे अपः ॥ ४ ॥

प्र । सा । क्षितिः । असुरा । या । महि । प्रिया । ऋतवानौ । ऋतम् । आ । धौषथः । बृहत् ।
युवम् । दिवः । बृहतः । दक्षम् । आऽभुवम् । गाम् । न । धुरि । उप । युजाथे इति । अपः ॥

वेङ्कट० प्रकृष्टा सा भवति पृथिवी हे बलवन्ती ! या अत्यन्तम् युवयोः प्रिया । सत्यवन्ती ! सत्यमन्धकारा-
पनोदनेन अत्यन्तम्^६ आ धौषथः^७ प्रकाशयथः तेजसा । युवाम् दिवः महतः बलकरम्^८ आभवन्-
शीलमश्वम् गाम् अनइवाहम् इव धुरि उप युजाथे जलापेति ॥ ४ ॥

१. नास्ति सूको. २. अकिरतम् लपं. ३. यजमानाय सूको. ४. वादरथः वि^३ अ^३. ५. प्रगच्छतः वि^३ अ^३ ल. ६-६ आधौषथः वि^३ अ^३. ७. बलतरम् वि^३ अ^३.

मृही अत्रं महिना वारंमृण्वथोऽरेणवस्तुञ्ज आ सत्रान् धेनवः ।

स्वरन्ति ता उपरताति सूर्यमा निमृचं उपसस्तक्नुवीरिव ॥ ५ ॥

मृही इति । अत्रं । महिना । वारंम् । ऋण्वथः । अरेणवः । तुञ्जः । आ । सत्रान् । धेनवः ।
स्वरन्ति । ताः । उपरताति । सूर्यम् । आ । निमृचः । उपसः । तक्नुवीःऽइव ॥ ५ ॥

वेङ्कट० मृहान्वी अस्मिन् वरणीये धनम् माहात्म्येन प्रक्षिपथः । अक्षयाः पयसः क्षेण्यः धेनवः मदीये गृहे
आगच्छन्ति । ताः च धेनवः उपरमूले कथसि तत्सु सुवीर्ये पयः प्रेरयन्ति । भवद्गणं प्रेर्यमाणं रात्रयः
दिक्साक्षान्वीन्वयसक्तम् आगच्छन्ति, यथा स्तेनमनुधावंस्तेनं संसक्तं गच्छति तद्वत् ॥ ५ ॥

आ वाम्तार्यं केशिनींरनुषत मित्रं यत्र वरुणं गातुमर्चयः ।

अव त्मनां सृजतं पिन्वतं धियो युवं विप्रस्य मन्मनामिरज्यथः ॥ ६ ॥

आ । वाम् । ऋतार्यं । केशिनीः । अनुषत । मित्रं । यत्र । वरुणं । गातुम् । अर्चयः ।
अव । त्मनां । सृजतम् । पिन्वतम् । धियः । युवम् । विप्रस्य । मन्मनाम् । इरज्यथः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० मित्रावरुणौ ! वाम् वरुणं दीर्घसूत्रेषु केशिन्वः प्रजाः आभिसुर्येण अस्तुवन् । मित्रावरुणौ !
यत्र गमनम् पूजयथः, तत्र आत्मनैव तेभ्यः कामान् अव सृजतम्, अपिन्वतश्च तत्कर्माणि । युवाम्
मेधाविनः अभिलषितानाम् ईश्वरौ भवथः ॥ ६ ॥

यो वा युञ्जेः शशमानो ह दार्शति क्विहोता यजति मन्मसार्धनः ।

उपाह तं गच्छथो वीथो अध्वरमच्छा गिरः सुमतिं गन्तमस्म्यु ॥ ७ ॥

यः । वाम् । युञ्जेः । शशमानः । ह । दार्शति । क्विः । होता । यजति । मन्मसार्धनः ॥ उप ।
अह । तम् । गच्छथः । वीथः । अध्वरम् । अच्छ । गिरः । सुमतिम् । गन्तम् । अस्म्यु इत्यस्म्यु ॥

वेङ्कट० यः वाम् यज्ञैः अशमानः हविः प्रयच्छति, क्विः होता यजति च मनवीयानां साधयिता, तम्
सुमतिम् उप एव युवाम् गच्छथः, यज्ञे च तस्य कामयेथे । तथा सत्यस्माकं स्तुतीः प्रति अस्मत्कामी
आगच्छतम् ॥ ७ ॥

युवां युञ्जेः प्रथमा गोभिरञ्जतु ऋतावान्ना मनसो न प्रयुक्तिषु ।

भरन्ति वां मन्मना संयता गिरोऽदृष्यता मनसा रेवदाशथे ॥ ८ ॥

१. उपतिस्म्यु वि^१. २. शिवतम् वि^२. ३. भाषणं वि^३ लपं. ४. न्यस्तं वि^४ अं.
५. मनुष्यान्तेन वि^५ अं ल; नास्ति वि^५ लपं. ६-६. नास्ति वि^६ लपं. † सत्त्वच्छति (के) ल.
७-७. नास्ति वि^७ लपं. † केशिनः सूको. ‡ तदा सूको. § अति वि^८. ¶ तत्कान् सूको. ८-८. नास्ति
वि^८. ९. नास्ति सूको.

युवाम् । युज्ञेः । प्रथमा । गोमिः । अञ्जते । ऋतेऽवाना । मन्सः । न । प्रऽयुक्तिषु ।
मरन्ति । वाम् । मन्मना । समऽयता । गिरः । अष्टयता । मन्सा । रेवत् । आशाथे इति ॥८॥

वेङ्कट० युवाम् युज्ञेः^१ प्रथमो गोविकारश्च समञ्जन्ति यज्ञवन्तौ मनसा इव प्रेरणेषु । यथा^२ तत्त्व-
धौग्रम् कुर्वन्ति कर्म तद्वत् । मरन्ति च युवान्वाम् अभिलषितेन संयतेन हविषा सह स्तुतीः ।
युवां च गर्भरहितेन मनसा धनयुक्तम् आगच्छथः ॥ ८ ॥

रेवद् वयो दधाथे रेवदाशाथे नरा मायामिरित्कृति माहिनम् ।
न वां द्यावोऽहभिर्नोत् सिन्धवो न देवत्वं पणयो नानेशुर्मघम् ॥ ९ ॥

रेवत् । वयोः । दधाथे इति । रेवत् । आशाथे इति । नरा । मायामिः । इतःऽकृति । माहिनम् ।
न । वाम् । द्यावः । अहऽभिः । न । उत् । सिन्धवः । न । देवऽत्वम् । पणयोः । न । आनशुः । मघम् ॥९॥

वेङ्कट० धनयुक्तम् अत्रम् दधाथे, धनयुक्तञ्च आगच्छथः^३ नेतारौ ! । कर्मभिः इत्यजागमनं युवयोर्धनं
भवतु । युवयोः ऐश्वर्यम् धनं च द्यावः दिवसा नद्यः देवाश्च न आनशुः, न अपि असुराः ॥ ९ ॥

^४इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये एकविंशो वर्गः ॥

[१५२]

^५दीर्घतमा औच्यन् अपिः । मित्रावरुणौ देवता । त्रिऽपु छन्दः^६ ।

युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे युवोरच्छिद्रा मन्तवो ह सर्गाः ।
अवातिरतमनृतानि विश्वं ऋतेन मित्रावरुणा सचेथे ॥ १ ॥

युवन । वस्त्राणि । पीवसा । वसाथे इति । युवोः । अच्छिद्राः । मन्तवः । ह । सर्गाः ।
अव । अतिरतम् । अनृतानि । विश्वा । ऋतेन । मित्रावरुणा । सचेथे इति ॥ १ ॥

वेङ्कट० युवम् तेजसि पीवो वसाथे । युवयोः सन्तताः पूज्याः च धनविसर्गाः । सर्वाणि च
अनृतानि वृत्रस्य तेजसा विनाशदयः । सर्वेन प्रकाश्यमानौ^७ मित्रावरुणौ ! सङ्गच्छेथे ॥ १ ॥

एतच्चून त्वो वि चिकेतदेपां सत्यो मन्त्रः क्विशुस्त ऋधावान् ।
त्रिराश्रिं हन्ति चतुरश्रिःक्रो देवनिर्दो ह प्रथमा अजूर्यन् ॥ २ ॥

एतत् । चून । त्वः । वि । चिकेतत् । एवाम् । सत्यः । मन्त्रः । क्विऽशुस्तः । ऋधावान् ।
त्रिऽश्रिम् । हन्ति । चतुऽश्रिः । उग्रः । देवऽनिर्दः । ह । प्रथमाः । अजूर्यन् ॥ २ ॥

१. हविभिः वि^१ अ^१. २. यथा तद वि^१ ल लयं. ३. *यज्ञाः वि^१ लयं. ४-५. नास्ति
सूको. ६. मन्त्रात्मनोऽन वि^१ अ^१.

वेङ्कट० एषाम् मनुष्याणां मध्ये ऋषिदेव एतद् वि जानाति । किं तद् । सत्यः पूजनीयः
 कविभिश्चास्तः द्विसावान्^१ असुरेषूद्गुणैः चतुरश्रः सन् निरशिशु इति । विद्यायाः रात्रिश्चिरशिरुष्यते ।
 तां^२ गमयत्वहः । तस्यां वर्तमानायां राक्षसाः प्रथमाः एवाहर्षुष एव जीणां आसन् ।
 सोऽयमहोरात्रविभागो मित्रावरुणकृतः ॥ २ ॥

अपादिति प्रथमा पद्वतीनां कस्तद् वा मित्रावरुणा चिकेत ।
 गर्भो भारं भरत्या चिदस्य ऋतं पिपत्यर्नृतं नि तारीत् ॥ ३ ॥

अपात् । पति । प्रथमा । पद्वतीनाम् । कः । तत् । वाम । मित्रावरुणा । आ । चिकेत ।
 गर्भः । भारम् । भरति । आ । चित् । अस्य । ऋतम् । पिपति । अर्नृतम् । नि । तारीत् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पादयुक्तानां प्रथमानाम् अग्रे अपादयुक्तोपाः^३ आ गच्छति । युवयोः मित्रावरुणौ^४ कः^५ तत् इदं कर्म
 जानाति । यस्तथा जानाति^६ तस्य पुत्रः कुटुम्बभारम् आ वहति, सत्यं च पूरयति, अर्नृतम् नि^७ तरति ॥ ३ ॥

प्रयन्तमित् परिं जारं कुनीनां पश्यामसि नोपनिपद्यमानम् ।
 अनवपृग्णा वितता वसानं प्रियं मित्रस्य वरुणस्य धाम ॥ ४ ॥

प्रयन्तम् । इत् । परिं । जारम् । कुनीनाम् । पश्यामसि । न । उपनिपद्यमानम् ।
 अनवपृग्णा । वितता । वसानम् । प्रियम् । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्रगच्छन्तम् एवादित्यम् कन्यकावासुपसाम् जरयितारं वयम् परितः पश्यामः, न कदापिदपि
 उपनिपीदन्तम् पृथिव्याम् अनवपृक्ताभ्यपतितानि तेजोसि विततानि आच्छाद्यन्तम् मित्रावरुणयोः
 प्रियम् आवासस्थानम् ॥ ४ ॥

अनश्चो जातो अनभीशुर्वा कर्मिकदत् पतयदूर्ध्वसानुः ।
 अचित्तं ब्रह्म जुजुषुर्बानः प्र मित्रे धाम वरुणे गुणन्तः ॥ ५ ॥

अनश्चः । जातः । अनभीशुः । अर्वा । कर्मिकदत् । पतयत् । ऊर्ध्वसानुः ।
 अचित्तम् । ब्रह्म । जुजुषुः । बानः । प्र । मित्रे । धाम । वरुणे । गुणन्तः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अनश्चितः अभोजुर्वर्तितस्थानयो रथः गमनशीलः प्रादुर्भूतः शब्दं कुर्वन् पतति
 विस्तृतीर्ध्वभागः । तस्मिंश्च प्रादुर्भूते चित्तवर्धितम् शोभम् जुजुषुः दुवानः मित्रे वरुणे स्थितम्
 तेजः प्र गुणन्तः ॥ ५ ॥

१. एतं वि^१ अ^१. २. द्विसावानः वि^२ लपे. ३. तं सूको. ४. पारवर्जितः वि^३ अ^३ लः; पादयुं वि^३ लपे.
 ५. नास्ति सूको. ६. नास्ति वि^४ लपे. ७. वेद वि^४ लपे. ८. चरति सूको.

आ धेनवो मामतेयमवन्तीर्न प्रियं पीपयन्त्सस्मिन्नुधन् ।

पित्वो भिक्षेत वयुनानि विद्वान्नासाविवांसन्नदितिमुरुष्येत् ॥ ६ ॥

आ । धेनवः । मामतेयम् । अवन्तीः । ब्रह्मऽप्रियम् । पीपयन् । सस्मिन् । ऊधन् ।

पित्वः । भिक्षेत । वयुनानि । विद्वान् । आसा । आऽविवांसन् । अदितिम् । उरुष्येत् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० मामतेयम् माम् रक्षन्त्यः धेनवः वयवोः स्तोत्रप्रियम् माम् सर्वस्मिन् ऊधनि—वयवत्रं
याचका याचन्ते तत्र सर्वत्र वर्तमानाः आ अपीपयन् । ततोऽन्नम् भिक्षेत भिक्षामार्गम्
जानन् अथ वाचा याचकं प्रयच्छामीति परिचरन् याच्यः महान् दीने रक्षेत् ॥ ६ ॥

आ वा मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं नमसा देवाववसा ववृत्याम् ।

अस्माकं ब्रह्म पृतनासु सद्या अस्माकं वृष्टिदिव्या सुपारा ॥ ७ ॥

आ । वाम् । मित्रावरुणा । हव्यऽजुष्टिम् । नमसा । देवौ । अवसा । ववृत्याम् ।

अस्माकम् । ब्रह्म । पृतनासु । सद्याः । अस्माकम् । वृष्टिः । दिव्या । सुऽपारा ॥ ७ ॥

वेङ्कट० मित्रावरुणौ । देवौ । यज्ञं प्रवहन् वाम् अन्नार्थम् रक्षणार्थं च 'आवर्तयामि । तथा सति
अस्माकम्' स्तोत्रम् युद्धेषु शत्रून् अभिभवतु । अस्माकम् एव वृष्टिः सुष्ठु पारयित्री भवतु
दिवि भवेति ॥ ७ ॥

^१इति द्वितीयाहके द्वितीयाध्याये द्वाविंशो वर्यः^१ ।

[१५३]

^२दीर्घतमा औचध्य ऋषिः । मित्रावरुणौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः^३ ।

यजामहे वां महः सजोषा हव्येभिर्मित्रावरुणा नमोभिः ।

घृतैर्घृतस्नु अथ यद् वामस्मे अथ्वर्यवो न धीतिभिर्भरन्ति ॥ १ ॥

यजामहे^४ । वाम् । महः । सऽजोषाः । हव्येभिः । मित्रावरुणा । नमःऽभिः ॥ घृतैः । घृतस्नु इति
घृतऽस्नु । अथ । यद् । वाम् । अस्मे इति । अथ्वर्यवः । न । धीतिभिः । भरन्ति ॥ १ ॥

वेङ्कट० यजामहे वाम् महान्ती सज्जतौ हविभिः मित्रावरुणौ । नमस्कारैश्च । घृतैः^५ घृतं प्रति
गन्तारौ ! अथ यद् वाम् अस्मे अथ्वर्यवः कर्मभिः न सम्भरन्ति तैश्च यजामहे ॥ १ ॥

१. नास्ति वि^६ अ^७. २. घृतितम् वि^८; नास्ति अ^९. ३. पुरि वि^{१०}. ४-५. नास्तेव वि^{११} अ^{१२}.

६. धात् वि^{१३}. ६-६. नास्ति मूको, ७. नास्ति वि^{१४}. ८. नास्ति वि^{१५} छपे. ९. नास्ति अ^{१६}.

१०. नास्ति वि^{१७}.

प्रस्तुतिर्वा धाम न प्रयुक्तिरयामि मित्रावरुणा सुवृक्तिः ।

अनक्ति यद् वा विदथेषु होता सुन्नं वा सूरिर्वृषणावियक्षन् ॥ २ ॥

प्रस्तुतिः । वाम् । धाम् । न । प्रयुक्तिः । अयामि । मित्रावरुणा । सुवृक्तिः ।

अनक्ति । यत् । वाम् । विदथेषु । होता । सुन्नम् । वाम् । सूरिः । वृषणा । इयक्षन् ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्रस्तुतिः^१ सुवयोः तेजः न आगमयति अभिगच्छामि मित्रावरुणौ ! सोमनस्तुतिकः^२ । यदा वाम् यज्ञेषु होमं कुर्वन्नध्वर्युः हविर्भिः^३ अनक्ति, सुन्नकरं हविः सुवाम्याम् शेरयन् वषितारौ ! यद्युमिच्छन् वाम् ॥ २ ॥

पीपायं धेनुरदितिर्ऋताय जनाय मित्रावरुणा हविर्दे ।

हिनोति यद् वा विदथे सपर्यन्त्स रातहव्यो मानुषो न होता ॥ ३ ॥

पीपायं । धेनुः । अदितिः । ऋतायं । जनाय । मित्रावरुणा । हविःऽदे ।

हिनोति । यत् । वाम् । विदथे । सपर्यन्त् । सः । रातहव्यः । मानुषः । न । होता ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इदा पयसा गीः अदीना^४ यत्पार्यम् जनान् मित्रावरुणौ ! हविषां दात्रे सुवाम्याम् यदा हविः प्रेरयति यज्ञे परिचरन् । सः इत्तहविष्को धेनुः मानुषः इव होता हविषः प्रेरणाम् । होतृसामानाधिकरण्याल्लङ्घनेदः^५ ॥ ३ ॥

उत वा विक्षु मद्यास्वन्धो गाव् आपश्च पीपयन्त देवीः ।

उतो नो अस्य पूर्व्यः पतिर्दन् वीतं पातं पर्यस उस्त्रियायाः ॥ ४ ॥

उत । वाम् । विक्षु । मद्यासु । अन्धः । गावः । आपः । च । पीपयन्त । देवीः ।

उतो इति । नः । अस्य । पूर्व्यः । पतिः । दन् । वीतम् । पातम् । पर्यसः । उस्त्रियायाः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अपि च सुवयोः प्रजासु भारपित्रीषु^६ पयोःक्षणमङ्गम् गावः ओषधीनां वर्षयिष्वः आपः च आप्याययन्ति देव्यः । अपि च अस्माकम् प्रजः सर्वस्य अस्य जगतः पतिः वृमयिता इन्द्रश्चाप्याययति । कामयतम् पिबतं च उस्त्रियायाः पयः ॥ ४ ॥

* इति द्वितीयाष्टके द्वितीयान्वाये त्रयोविंशो वरः* ।

१. एव स्या^१ मि^२ कर्षः । एते स्यु^३ अ^४ । त्यन्तुः स्यु^५ अ^६ वि^७ । २. अतिक्रान्ति^८ ल. ३-३. नास्ति अ^९ ; सुदितम् वि^{१०} । ४. नास्ति मूको. ५. होतृसामाना^{११} तां वि^{१२} ल लपं. ६. तु च वि^{१३} अ^{१४}. ७-७. नास्ति मूको.

[१५४]

'वीर्यतमा औचक्य ऋषिः । मित्रावरुणौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः' ॥

विष्णोर्नु कै वीर्याणि प्र वीचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।
यो अस्क्रमायत् उत्तरं सधस्यं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥ १ ॥

विष्णोः । नु । क्रम् । वीर्याणि । प्र । वीचम् । यः । पार्थिवानि । विममे । रजांसि ।
यः । अस्क्रमायत् । उत्तरम् । सधस्यम् । विचक्रमाणः । त्रेधा । उरुगायः ॥ १ ॥

वेङ्कट० विष्णोः कर्माणि महम् क्षिप्रमेव ब्रवीमि । यः पृथिव्यां भवान् लोकान् विममे । यः च घाम्
उत्तन्नाति विक्रममाणः त्रेधा उरुगमनः उरुभिर्वा स्तोतव्यः ॥ १ ॥

प्र तद् विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।
यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वाधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥ २ ॥

प्र । तद् । विष्णुः । स्तवते । वीर्येण । मृगः । न । भीमः । कुचरो । गिरिष्ठाः ।
यस्य । उरुषु । त्रिषु । विक्रमणेषु । अधिक्षियन्ति । भुवनानि । विश्वा ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्र सः विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगः इव भवानकः कृत्स्नकर्मचारी पर्वते वर्तमानः ।
यस्य विस्तीर्णेषु त्रिषु पदानिधानस्थानेषु सर्वाणि भूतानि अधिवसन्ति ॥ २ ॥

प्र विष्णवे शूपमेतु मन्म गिरिक्षिते उरुगायाय वृष्णे ।
य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्यमेको विममे त्रिमिरित् पदेभिः ॥ ३ ॥

प्र । विष्णवे । शूपम् । एतु । मन्म । गिरिक्षिते । उरुगायाय । वृष्णे ।
यः । इदम् । दीर्घम् । प्रयतम् । सधस्यम् । एकः । त्रिमिः । इत् । पदेभिः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छतु विष्णवे बलकरम् स्तोत्रम् पर्वते वर्तमानाय महागमनाय वरिषे । यः च इदम् दीर्घम्
प्रकर्षेण सम्बद्धम् त्रैलोक्यम् एकः त्रिभिः एव पदैः परिचिच्छेद ॥ ३ ॥

यस्य त्री पूर्णा मधुना पदान्यक्षीयमाणा स्वधया मर्दन्ति ।
य उ त्रिधातुं पृथिवीमृत घामेको दाधार भुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥

यस्य । त्री । पूर्णा । मधुना । पदानि । अक्षीयमाणा । स्वधया । मर्दन्ति ।
यः । उ इति । त्रिधातुं । पृथिवीम् । उत । घाम् । एकः । दाधार । भुवनानि । विश्वा ॥ ४ ॥

१. नास्ति सूको. २. ननु सूको.

वेङ्कट० यस्य त्रीणि पदानि लोप्यादिभिः स्वरसैः पूर्णानि अक्षीयमाणा अक्षेण भावन्ति । यः च
पृथिवीम् च दाम् च अन्तरिक्षसम्बन्धत्वात् त्रिसन्धाम् दाधार इति एतदेवोक्तम्— एको
दाधार भुवनानि सर्वाणोति ॥ ५ ॥

तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां नरो यत्र देवयत्रो मदन्ति ।

उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्था विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ॥ ५ ॥

तत् । अरुप् । प्रियम् । अभि । पाथैः । अश्याम् । नरैः । यत्र । देवयत्रैः । मदन्ति ।

उरुऽक्रमस्यै । सः । हि । बन्धुः । इत्था । विष्णोः । पदे । परमे । मध्वः । उत्सः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तत् 'अस्य' विष्णोः प्रियम् स्वानम् अभि प्राप्नुवाम्, नरः यत्र देवकामाः मदन्ति ।
विस्तीर्णम् क्रममाणस्य स्तोत्रैर्वन्धनकृतं सः हि इत्थं तस्त्वानमभिप्राप्नोति । विष्णोः पदे परमे द्विवि
उदकस्य उत्पत्तिस्त्वानम् ॥ ५ ॥

ता वां वास्तून्युडमसि गर्मध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः ।

अत्राह तदुग्रायस्य वृष्णः परमं पदमव भाति भूरि ॥ ६ ॥

ता । वाम् । वास्तूनि । उडमसि । गर्मध्यै । यत्र । गावैः । भूरिशृङ्गाः । अयासः ।

अत्र । अहं । तत् । उग्रायस्यै । वृष्णः । परमम् । पदम् । अव । भाति । भूरि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तानि इन्द्राविष्णोः स्वानानि कामयामहे समनाय, यत्र रश्मयः बहुभिरस्काः गच्छन्तः ।
अत्र एव तत्र महागतेः बोधेनविष्णोः परार्थत्वम् पदम् अव भासते विस्तीर्णम् ॥ ६ ॥

'इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये चतुर्विंशो वर्गः' ॥

[१५५]

'दीर्घतमा औचप्य करिः । भावस्य वृचस्य इन्द्राविष्णु देवता, द्वितीयस्य विष्णुः । जगती छन्दः' ॥

प्र वुः पान्तमन्धसो धियायते महे शूराय विष्णवे चार्चत ।

या सानुनि पर्वतानामदाभ्या महस्तस्थतुरर्वतेव साधुना ॥ १ ॥

प्र । वुः । पान्तम् । अन्धसः । धियाऽयते । महे । शूराय । विष्णवे । च । अर्चत ॥

या । सानुनि । पर्वतानाम् । अदाभ्या । महः । तस्थतुः । अर्वताऽइत्र । साधुना ॥ १ ॥

वेङ्कट० यूषम् सोमास्त्वत्वाऽन्नस्य पानीयम् सकर्मं कर्तुमिच्छते महते शूराय इन्द्राय विष्णवे च प्र
गच्छत । यौ पर्वतानाम् उच्छ्रिते देवो शत्रुभिरर्हिस्यौ महान्तौ तस्थतुः, यवा अश्वेन कृत्वाणेन
कश्चिद् तिष्ठति ॥ १ ॥

१-१. नास्ति वि' लपे. † नास्ति वि' अ'. †† नास्ति वि' अ' ल. २. नास्ति सूको.

३-३. नास्ति सूको. ४. संकर्म वि'. ५. नास्ति वि' अ'. ६. 'दित्वा वि' अ'.

त्वेपमित्था समरणं शिमीवतोरिन्द्राविष्णु सुतपा चांसुरुष्यति ।

या मर्त्याय प्रतिधीयमानामित् कुशानोरस्तुरसनासुंरुष्यथः ॥ २ ॥

त्वेपम् । इत्था । समऽअरणम् । शिमीऽवतोः । इन्द्राविष्णु इति । सुतऽप्याः । वाम । उरुष्यति ।
या । मर्त्याय । प्रतिऽधीयमानाम् । इत् । कुशानोः । अस्तुः । असुनाम् । उरुष्यथः ॥ २ ॥

वेङ्कट० वीसम् इत्यम् सङ्गतम् कर्मवतोः इन्द्राविष्णु! सोमस्य पाता युवयोः वर्धयति । यौ मर्त्यांसिपार्षम्
प्रतिधीयमानम् एव वैद्युतस्याऽऽपेरशनेः निरसितुः तेजः यजमानाद् रक्षथः, यथा स न विद्युदतो
भवति ॥ २ ॥

ता ई' वर्धन्ति मर्त्यस्य पौंस्यं नि मातरा नयति रेतसे भुजे ।

दधाति पुत्रोऽवरं परं पितुर्नाम तृतीयमर्धि रोचने दिवः ॥ ३ ॥

ताः । ईम् । वर्धन्ति । मर्हि । अस्य । पौंस्यम् । नि । मातरा । नयति । रेतसे । भुजे ।
दधाति । पुत्रः । अवरम् । परम् । पितुः । नाम । तृतीयम् । अर्धि । रोचने । दिवः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ताः एतत् सोमपातनः महत् पौंस्यम्' वर्धयन्ति इन्द्राविष्णुभ्यो वृष्टा मापः । स चावापृथिवी
भोगाय उदकाय च नि नयति । सः पुत्रः सन् गुह्यम् प्रसिद्धं च द्वे नामनी पितुः सकाशात्,
अथ' वीधायनोक्तं 'सोमयाजी' इति तृतीयम् नाम दिवः रोचने यज्ञे धारयति ॥ ३ ॥

तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीममीनस्य त्रातुरवृकस्य मीळहृपः ।

यः पार्थिवानि त्रिभिरिद् विर्गामभिरुरु क्रमिष्टोरुगायार्थ जीवसे ॥ ४ ॥

तत्तदिदम् । इत् । अस्य । पौंस्यम् । गृणीमसि । इनस्य । त्रातुः । अवृकस्य । मीळहृपः ।
यः । पार्थिवानि । त्रिऽभिः । इत् । विर्गामऽभिः । उरु । क्रमिष्ट । उरुऽगायार्थ । जीवसे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तत्तत्तत् विष्णोः वीर्यम् स्तुमः ईश्वरस्य पालयितुः वृकवर्जितस्य, रक्षोवर्जितो हि यज्ञात्मा विष्णुः,
कामानां सेक्तुः । यः देवः पार्थिवानि स्वांसि त्रिभिः एव विविधगामनैः पदैः विस्तीर्णम्
कान्तवान् रक्षसां इननेनोरुगामनाय भूतजाताय जीवितुमिति ॥ ४ ॥

द्वे इदस्य क्रमणे स्वर्दशोऽभिरुयाय मर्त्यो भुरण्यति ।

तृतीयमस्य नकिरा दधर्षति वयंश्चन पतयन्तः पतत्रिणः ॥ ५ ॥

द्वे इति । इत् । अस्य । क्रमणे इति । स्वऽदशः । अभिऽरुयाय । मर्त्यैः । भुरण्यति ।
तृतीयम् । अस्य । नकिः । आ । दधर्षति । वयं । चन । पतयन्तः । पतत्रिणः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सर्वे द्रष्टुः अस्य द्वे एव क्रमणे, पृथिवीमन्तरिक्षं च जाभिमुल्लयेन दृष्ट्वा मर्त्याः तयोश्चरति । तृतीयम् अस्य पदम् न कश्चिदपि आधरेपति । तथा पञ्चदुक्ताः इवेनादयः च^१ पतयन्तः नाचरेपन्ति ॥ ५ ॥

चतुर्भिः साकं नवति च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतीरवीविपत् ।
बृहच्छरीरो विमिमान् ऋकभिर्युवाकुमारः प्रत्येत्याहवम् ॥ ६ ॥

चतुःभिः । साकम् । नवतिम् । च । नामभिः । चक्रम् । न । वृत्तम् । व्यतीन् । अवीविपत् ।
बृहत्शरीरः । विमिमान् । ऋकभिः । युवा । अकुमारः । प्रति । एति । आऽहवम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० चतुर्भिः पुरैः^१ सह प्रावृणाम् नवतिम् च पुराणि नमनसाधनेर्षीर्यैः^२, यथा रथवाहम् प्रवृणाम् तिर्यगच्छतो मनुष्यान् कम्पयत्येवम् अवीविपत् अकम्पयत् । 'इन्द्रावणु ईहिताः शम्बरस्य' (अ ७, १९, ५) इति मन्त्रः । 'शते मेघान् कृत्वे चलदानम्' (अ १, १ १, १६) इत्येको मन्त्रः, 'अज्ञाश्वः शतमेकं च मेघान्' (अ १, ११७, १८) इत्यपरः । एवमत्रापि छन्दोऽनुविधानेन पञ्चानामनुपादानम् । अथवा चकारात् पञ्च चेत्यर्थो लभ्यत इति । महाशरीरः रसाहरणपरैस्तेजोभिः लोकान् विमिमानः युवा न कश्चित्कुमारः प्रतिगच्छति आहवम् इति ॥ ६ ॥

'इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये पञ्चविंशो वर्गः' ॥

[१५६]

'दीर्घतमा औच्यव्य ऋषिः । विष्णुर्देवता । जगती छन्दः' ॥

भवा मित्रो न शेव्यो घृतासुतिर्विभृतधुन्न एवया उं सुप्रधाः ।
अर्धा ते विष्णो विदुषा चिदर्थ्यः स्तोमो यज्ञश्च राधयो हविष्मता ॥ १ ॥

भवे । मित्रः । न । शेव्यः । घृतासुतिः । विभृतधुन्नः । एवयाः । उं इति । सुप्रधाः ।
अर्धे । ते । विष्णो इति । विदुषा । चित् । अर्थ्यः । स्तोमः । यज्ञः । च । राध्यः । हविष्मता ॥ १ ॥

वेङ्कट० मित्रशब्दश्चन्दसि पुच्छिद्गृह्ये दर्शनात् । मित्रम् इव त्वं सुखनिमित्तम् सव घृतेनाकुष्यमाणः स्यात्तवशाः । एवं गच्छन् सर्वतः पृथुतमः, जजत्वत्र प्रयोजनम् (?) । अनन्तरम् एव 'ते हि विष्णो । स्वत्कृते' ज्ञानता वर्धनीय' इति, एतद् विशदमाह स्तोम इति, स्तोमः यज्ञः च संसाधनीयः हविष्मता इति ॥ १ ॥

यः पूर्वार्थं वेधसे नवीयसे सुमज्जानये विष्णुवि ददांशति ।
यो ज्ञातमस्य महतो महि ब्रवत् सेदु अवीभिर्युज्यं चिदर्थ्यसत् ॥ २ ॥

१. नास्ति वि' लघे. २. परतै वि'; कुतैः लघे; पुत्रैः क वि'; परतै अ'; पुत्रैः क बोधः. ३. गगन' वि' लघे; गगन' वि'. ४-४. नास्ति सूको. ५. पुच्छिगृह्ये ट' वि' लघे. ६-६. नास्ति वि' अ'. ७. 'नीयम् वि' अ'.

यः । पूर्व्याय । वेधसे । नवीषसे । सुमत्ऽजानये । विष्णवे । ददासति ॥ यः । ज्ञातम् । अस्य । महतः । महि । त्रवेत् । सः । इत् । ऊँ इति । श्रवैऽभिः । युज्यम् । चित् । अभि । असत् ॥ २ ॥

वेङ्कट० पूर्वस्मिन् काले भवाय विभाते सर्वदा नवतराय, सुमच्छब्दः 'सुशब्दपर्याय इत्युक्तम्', 'शोभना ज्ञाया' भवत्यस्य तस्मै विष्णवे यः इवीषि प्रयच्छति । यः वा अस्य महतः सज्ञातम् महत्त्वम् श्रवति । सः एव अतः आत्मीयं शत्रुम् अभिमन्वति ॥ २ ॥

तम् स्तोतारः पूष्यं यथा विद् क्रतस्य गर्भं जनुषां पिपर्तन ।
आस्यं जानन्तो नाम चिद् विवक्तन महस्ते विष्णो सुमति भजामहे ॥ ३ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तोतारः । पूष्यम् । यथा । विद् । क्रतस्य । गर्भम् । जनुषां । पिपर्तन । आ । अस्य । जानन्तः । नाम । चित् । विवक्तन । महः । ते । विष्णो इति । सुऽसुतिम् । भजामहे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् एव प्रत्यम् हे स्तोतारः । यथा पूजयितुं 'जानीथ तथा यज्ञस्य' मध्ये वर्तमानम् जन्मवतीषण्यादिना इविषा पूरयत । तथा 'आ जानन्तः' अस्य 'च नाम' विविधं मृत-विष्णुर्विष्णुर्विष्णुरिति । प्रायश्चः शेषः । 'हे विष्णो !' महतः तव शोभनां मतिम् भजामहे इति ॥ ३ ॥

तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिना क्रतुं सचन्त मारुतस्य वेधसः ।
दाधार दक्षमुत्तममहविर्दे व्रजं च विष्णुः सखिवाँ अपोर्णते ॥ ४ ॥

तम् । अस्य । राजा । वरुणः । तम् । अश्चिना । क्रतुम् । सचन्त । मारुतस्य । वेधसः । दाधार । दक्षम् । उत्तमम् । अहऽविर्देम् । व्रजम् । च । विष्णुः । सखिजान । अपऽऊर्णते ॥

वेङ्कट० महद्भिरानीषमानस्य विधातुः अस्य तत् यज्ञास्य कर्म राजा वरुणः सेवते अश्विनी च । धारयति धत्तम् । उतमम् । अहो लम्भयितारम् गोत्रात् न अयम् विष्णुः सखीं प्रदानार्थं सहाययुक्तः विवृतद्वारं करोति ॥ ४ ॥

आ यो विवार्यं सचर्थाय दैव्य इन्द्राय विष्णुः सुकृते सुकृत्तरः ।
वेधा अजिन्वत् त्रिषधस्य आर्यमृतस्य भागे यजमानमामजत् ॥ ५ ॥

आ । यः । विवार्यं । सचर्थाय । दैव्यः । इन्द्राय । विष्णुः । सुऽकृते । सुकृत्तरः । वेधाः । अजिन्वत् । त्रिऽसुवस्यः । आर्यम् । ऋतस्य । भागे । यजमानम् । आ । अभजत् ॥ ५ ॥

१. यः पूर्व 'वि' ल लप. २-२. सुशब्द वि' अ'. ३-३. 'भजनाया वि' अ'. ४. नास्ति सूको. ५-५. नास्ति वि' अ'. ६. पूरय वि' अ'. ७-७. नास्ति सूको. ८-८. नाम च वि' अ'. ९. विष्णु-विष्णुरिति वि' अ'. १०. फलम् सूको. ११. 'पुत्रोऽपि वि' अ'.

वेङ्कट० यः आगच्छति सेष्याय दिति भवः इन्द्राय शोभनकर्मकृते तथाविधः विष्णुः, स^१
विधाता प्रीणयति त्रिस्वानः आर्यम् इति । एतदेवाह—ऋतरस इति । यज्ञस्य फले यजमानम्
आ^१ भाग्यति ॥ ५ ॥

'इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये षड्विंशो वसः' ॥

[१५७]

'दीर्घतमा लोचस्य ऋषिः । अश्विनौ देवता । जगती छन्दः, पञ्चमीपद्यौ तिष्ठन्तौ' ।

अर्चोव्यग्निर्ज्म उदेति सूर्यो व्युष्ट्वाश्चन्द्रा मृधावो अर्चिषा ।

आयुक्षातामश्विना यातवे रयं प्रासावीद् देवः सविता जगत् पृथक् ॥ १ ॥

अर्चोधि । अग्निः । ज्मः । उत् । एति । सूर्यः । वि । उषाः । चन्द्रा । मृधा । अर्चिषा ।
आयुक्षाताम् । अश्विनौ । यातवे । रयम् । प्र । असावीत् । देवः । सविता । जगत् । पृथक् ॥ १ ॥

वेङ्कट० होमार्थं प्रहुद् भासीत् अग्निः । पृथिव्याः पर्यन्तात् सूर्यः उत् गच्छति । ह्यादपित्री महती
उषाः तेजसा अश्वकारम् वि वृणोति । अश्विनौ च गमनाय आत्मीयम् रथम् युक्तवन्तौ ।
सविता च^१ देवः जज्ञम् स्वस्वे कार्ये प्र असावीत् । आश्विने सूक्तम् ॥ १ ॥

यद् युद्धाधे वृषणमश्विना रथं घृतेन नो मधुना क्षत्रमुक्षतम् ।

अस्माकं ब्रह्म पृतनासु जिन्वतं वयं धना शूरसाता भजेमहि ॥ २ ॥

यत् । युद्धाधे इति । वृषणम् । अश्विना । रथम् । घृतेन । नः । मधुना । क्षत्रम् । उक्षतम् ।
अस्माकम् । ब्रह्म । पृतनासु । जिन्वतम् । वयम् । धना । शूरसाता । भजेमहि ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'वादि वृषणाधे' वर्षितारम् अश्विनौ । रथम्, अथ क्षरता उदकेन अस्माकम् धनम् सिञ्चतम् ।
अस्माकम् एव स्तोत्रम् सङ्ग्रामेषु कामप्रदानेन प्रीणयतम् । त्वम् धनानि सङ्ग्रामे
शयुभ्यः भजेमहि ॥ २ ॥

अर्वाह् त्रिचक्रो मधुवाहनो रथो जीराश्वो अश्विनोर्वातु सुष्टुतः ।

त्रिध्वन्धुरो मघवा विश्वसौभगः शं न आ वक्षद् द्विपदे चतुष्पदे ॥ ३ ॥

अर्वाह् । त्रिचक्रः । मधुवाहनः । रथः । जीराश्वः । अश्विनोः । वातु । सुष्टुतः ।
त्रिध्वन्धुरः । मघवा । विश्वसौभगः । शम् । नः । आ । वक्षत् । द्विपदे । चतुष्पदे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अस्मान्^१ भावान् त्रिचक्रः^२ रथः, मधु घेनोद्धते स^३ क्षिप्राश्वः अश्विनोः ऋषिभिः सुष्टु स्तुतः ।
त्रिध्वन्धुरः^४ धनवान् विश्वानि सौभाग्यानि यस्य सः^५ सुक्तम् अस्माकम् द्विपदे चतुष्पदे च
आ वहत् ॥ ३ ॥

१. स वि^१ लये. २. नास्ति सूको. ३-३. नास्ति सूको. ४. नास्ति अ^१. ५. नास्ति वि^१ लये.
६. एयम् अ^१. ७. अर्वाह् वि^१ अ^१. ८. 'के वि^१ अ^१.'

आ न ऊर्जे बहवमश्विना युवं मधुमत्या नः कर्शया मिमिक्षतम् ।
प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेषतं द्वेषो भवतं सचाश्रुवा ॥ ४ ॥

आ । नः । ऊर्जेम् । बहवम् । अश्विना । युवम् । मधुमत्या । नः । कर्शया । मिमिक्षतम् ।
प्र । आयुः । तारिष्टम् । निः । रपांसि । मृक्षतम् । सेषतम् । द्वेषः । भवतम् । सचाऽश्रुवा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ बहवम् अस्मन्वम् अन्नम् अश्विनौ । युवाम् मधुमत्या च भवतोः अश्विन्या अस्मान्
सिन्धतम् । आयुः च अस्माकम् वर्धयतम् । पापानि च शोधयतम् । द्वेषं च निवारयतम् ।
'भवतम् च अस्माकं सहसुवी ॥ ४ ॥

युवं ह गर्भं जगतीषु धत्थो युवं विश्वेषु भुवनेष्वन्तः ।
युवमग्निं च वृषणावृषञ्च वनस्पतीरश्विनावैरयेथाम् ॥ ५ ॥

युवम् । ह । गर्भम् । जगतीषु । धत्थः । युवम् । विश्वेषु । सुवनेषु । अन्तरिति ।
युवम् । अग्निम् । च । वृषणौ । अयः । च । वनस्पतीन् । अश्विनौ । ऐरयेथाम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'युवाम् खलु ओषधीषु गर्भम् धत्थः । युवामां सर्वेषु च भुवनेषु अन्तः गर्भं धत्थः
युवामेव अग्निम् वृषणौ । स्वकार्ये प्रेरयथः उदकानि च वनस्पतीन् च अश्विनौ ।' ॥ ५ ॥

युवं ह स्थो भिषजा भेषजेभिरथो ह स्थो रथ्या उ राध्वेभिः ।
अथो ह क्षत्रमधि धत्थ उग्रा यो वां हविष्मान् मनसा ददाश ॥ ६ ॥

युवम् । ह । स्थः । भिषजा । भेषजेभिः । अथो इति । ह । स्थः । रथ्या । रथ्येभिरिति । रथ्वेभिः ।
अथो इति । ह । क्षत्रम् । अधि । धत्थः । उग्रा । यः । वाम् । हविष्मान् । मनसा । ददाश ॥

वेङ्कट० युवाम् खलु भवथः भेषजेभ्योऽपि भिषजौ । भवथः अपि च रथे नेतृभ्योऽपि अतिशयेन
रथे नेतारी । अपि च युवाम् उग्रौ । बलम् तस्मिन् अधि निधत्थः यः युवान्याम् यजमानः
मनसा एव हविः प्रयच्छति ॥ ६ ॥

इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तविंशो वर्गः ॥

द्वितीयस्याष्टकरुचायमध्यायं व्याकरोदिति ।

द्वितीयं माधवायैस्त्व पौत्रः श्रीवेङ्कटात्मजः ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताम्बारण्याने
द्वितीयाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये द्वितीयाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयाहके तृतीयोऽध्यायः

वेङ्कट०

'वस् इदा पुरुमन्त्' व्याचिख्यासति माधवः ।

प्रदर्शयत्कण्ठो वृषिं लुङ्ग्र तदनन्तरम् ॥ १ ॥

भूतऽनघतने लङ् स्वाल्लङ् स्तुतोऽघतनेऽपि च ।

लिटः परोक्षे स्मरणाहङ् प्रत्यक्षेऽवशिष्यते ॥ २ ॥

लङ् 'इन्द्रो अर्मा अरवत्' १, 'अर्पाहत् वृत्रे वैद्विषिम्' १ ।

'स्या वीं महतः स्वधासुीद् वनामिकं सुमर्षण' २ ॥ ३ ॥

'किं वविष्ठो नु आत्मणम्' १, 'तद् वीं देवा अंशुवत्' २ च ।

'प्रत्याम् सिन्धुमावर्दन्' १, उपातिष्ठन्त गिणः १ ॥ ४ ॥

प्रत्यक्षाण्येव सर्वाणि परोक्षे चाऽपि दृश्यते ।

'इन्द्रस्य तु वीवीणां ति' सूक्तत्र निदर्शनम् ॥ ५ ॥

कर्मणामत्र परोक्ष्यं चकारेति प्रदर्शितम् ।

एवं च सर्वे सूक्तवाः परोक्षाः स्फुरन्ती लङः ॥ ६ ॥

परोक्षे लोकविशते प्रयोक्तु ईष्टिगोचरे ।

लङ् कास्यायनो भूते 'विहीतु पर्वतो गिरिः' १ ॥ ७ ॥

परोक्षे लोकविशते बहुवो वैदिका लङः ।

प्रयोक्तुर्दर्शनायोग्ये विषयेऽपि स्थिता इति ॥ ८ ॥

'अपरियन्तु बहुवोऽर्भजन्त सुकृत्यवा' १ ।

'धुनो वृत्राणांमभवः' १, 'सुयो वृद्धो अजासथा' १ ॥ ९ ॥

शक्नुवन्तपृषयो ऋषुमतोऽदर्शनगोचराः ।

लङोऽपि च समीचीना इति केचिद्व्यस्थिताः ॥ १० ॥

१. 'लङ् वि' ल लङ् वेङ्कट. २. अ. ३, ३३, ६. ३. अ. १, १६५, ६; 'मदत वेङ्कट.

४. अ. १, १६१, १. ५. अ. १, १६१, २. ६. अ. १, ११, ६. ७. अ. १, ३२, १. ८. तु. पावा

३, २, १११. ९. अ. १, ३०, ५. १०. अ. १, २०, ८. ११. अ. १, ४८. १२. अ. १, ५, ६.

इदपतेऽद्यतने चापि लृङ् 'आर्धमुप सुकृतम्' १ ।
 'अर्धाच्चक्षे पृथमेत्य', 'उर्ध्वे निपातुरन्वायम्' ॥ ११ ॥
 प्रत्यक्षे वा परोक्षे वा लृङ् भूतेऽद्यतने भवेत् ।
 'अभि स्तोमा अनृत', 'भ्रुति श्रेयार्थवाचिषम्' ॥ १२ ॥
 'आपो भ्रुवान्भचारिषु रसेन समैवस्महि' १ ।
 'उदगादुनमादित्यः', 'वृषायुक् पराचतः' ॥ १३ ॥
 'वि सृष्टो अन्तरिक्षाणि', 'अयुक्तं सत भुन्धुवः' १० ।
 'अष्टा सिन्धुः सातृतेमाम्' ११ अद्यतन्य इमा इति ॥ १४ ॥
 अथापि भूतसामान्ये पश्यामोऽद्यतनीमिमाम् ११ ।
 'सं धो मदीसो अमत' ११, 'वर्धाहि दस्युं वृत्तिर्नम्' ११ ॥ १५ ॥
 'अकारि रत्नभातेमः' १२ सूकादी लृङ् प्रदृश्यते ।
 मनसा निर्मितः स्तोमस्तस्य प्रचतुस्रकमः ॥ १६ ॥
 तनु भूतलकारेण सङ्कीर्णेषु ततस्ततः ।
 परोक्षादिविमानेऽस्मिन् १० निर्बन्धः केन पाणिनेः ॥ १७ ॥
 विहितेषु लकारेषु भूतभाषे तयो वचम् ।
 तच्चद्वाङ्मथानुरूपेण १० पश्यामोऽर्थास्तथा तथा ॥ १८ ॥
 नैव १० लुक्तं रूपभेदाद्यर्थभेदश्च युज्यते ।
 पश्यामोऽपि च वाक्येषु भेदे पाणिनिदर्शितम् ॥ १९ ॥
 'स्वप्नेव लकारार्थान् पश्यामो' माहोपेयु च ।
 इतिश्रद्धो इ १० वैधसः १० शौनःशोपे निरोक्ष्यताम् १० ॥ २० ॥
 तस्माद्यथा १० तथा १० भूते परोक्षायतनादिकम् ।
 प्रदर्शयेत् प्रपत्तेन मन्त्रेष्वपि च पण्डितः ॥ २१ ॥

१. ऋ १, ११५, ३. २. ऋ ५, ३०, २. 'नप वैजस'. ३. ऋ ५, ३०, २. ४. ऋ १, ११, ८. ५. ऋ १, १८, ६. ६. ऋ १, २३, २३. ७. ऋ १, ५०, १३. ८. ऋ १, ४८, ७. ९. ऋ १, ३५, ७. १०. ऋ १, ५०, ९. ११. ऋ ३, ३३, ३. १२. 'भोज्यत' ल; 'माक्य' लपे. १३. ऋ १, २०, ५. १४. ऋ १, २३, ४. १५. ऋ १, २०, ९. १६. लृङ् वि ३ अ वैजस. १७. 'विनामो' वि ३ ल लपे. १८. पश्यामोऽप्यनुपेय वैजस. १९. 'भोज्यताया' वि ३ अ. २०. नैव वि ३ ल लपे. २१. 'निरोक्ष्यता' वि ३ अ ल लपे. २२-२२. स्वप्...पश्या' वि ३ अ. २३. नासि वि ३ अ. २४. वैधसः वि ३ लपे; वैधसमः वि ३ अ; तु. ऐमा ७, १३. २५. निरोपयन् वि ३ अ. २६. निरोक्ष्यताम् वि ३ अ. २७. तथा वि ३ लपे.

स्पष्टः संवादसूक्तेषु परोप्राघतनादिकाः ।

तथान्येषु च सूक्तेषु न तं भेदं परित्यजेत् ॥ २२ ॥

न पश्यति यदा मन्त्रे तं विशेषं प्रयत्नतः ।

अपि वैकाङ्क्षिकलं 'भवति च्छान्दसं' तदा ॥ १३ ॥ इति ।

[१५८]

'दीर्घतमा औच्य्य ऋषिः । अश्विनी देवता । यष्टी अनुष्टुप्, अन्धास्त्रिष्टुभः' ॥

वसू रुद्रा पुरुमन्तू वृधन्ता दशस्यते नो वृषणावभिष्टौ ।

दक्षा इ यद् रेक्ण औच्य्यो वां प्र यत् सन्नाये अर्कवाभिरुती ॥ १ ॥

वसू इति । रुद्रा । पुरुमन्तू इति पुरुमन्तू । वृधन्ता । दशस्यतेम् । नुः । वृषणौ । अभिष्टौ ।

दक्षा । इ । यत् । रेक्णः । औच्य्यः । वाम् । प्र । यत् । सन्नाये इति । अर्कवाभिः । ऊती ॥

वेङ्कट० दीर्घतमाः । वासवितारी घोरी बहूनां ज्ञातारी वर्षमानी प्रयच्छतम् अस्मभ्यम् वृषणौ ।
अन्येषु । दर्शनीवी । यत् धनम् औच्य्यः वाम् वाचते, यत् च सुवाम् अनुस्त्रिष्टुभिः
ऊतिभिः सह दशस्यते प्रसारयतः तत् दशस्यतम् ॥ १ ॥

को वां दाशत् सुमतये चित्स्यै वसू यद् धेधे नर्मसा पुदे गोः ।

त्रिगुतमस्मे रेवतीः पुरंधीः कामप्रेणेव मनसा चरन्ता ॥ २ ॥

कः । वाम् । दाशत् । सुमतये । चित् । अस्यै । वसू इति । यत् । धेधे इति । नर्मसा । पुदे । गोः ।

त्रिगुतम् । अस्मे इति । रेवतीः । पुरंधीः । कामप्रेणेऽइव । मनसा । चरन्ता ॥ २ ॥

वेङ्कट० कः युवयोः सुमतये अस्यै महस्यै निष्कृत्यर्थं प्रयच्छति, यत् इदं सुवाम् वासवितारी ।
पशोः स्थाने अङ्गेन सह यजमानान् दधाथे । तौ युवाँ युवयोः पशुमर्ताः प्रजाः अस्मभ्यम्
उच्चिगुतम् कस्य कं कामं पूरवामीर्येवं कामप्रेणेव मनसा इत्यस्तत्तदचरन्तौ ॥ २ ॥

युक्तो ह यद् वां तौऽपार्यं पुरुर्वि मध्ये अर्णसो धार्यं पुजः ।

उपे वामर्षः शरणं गमयं शूरो नाज्मं पतयंश्चिरेवैः ॥ ३ ॥

१. 'वसू अ' वि' वै अम्. २-२. मयानि छान्दसाः वि' अ'; 'ति छान्दसः वि' लपे. ३. तथा अ'.
४. नास्ति वै अम् 'ति इति कारिका समात्ता अ'. ५-५. नास्ति सूक्तो. ६. दरथे अ'. ७. वां अ'.
८. 'नाम् वि' अ'; 'युवम् लपे वि'.

युक्तः । हृ । यत् । वाम् । त्रौड्यार्य । पेरुः । वि । मध्ये । अर्णसः । धार्यि । पुत्रः ।
उप । वाम् । अर्णः । शरणम् । गमेयम् । शरः । न । अर्णम् । पतयत्ऽभिः । एवैः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अर्थैः युक्तः युक्तयोः तुप्रपुत्रपरिरक्षणार्थं पारयिता गमनशीलः चद्रथः विहितः
उदकमध्ये । ततोऽहं युक्तयोः पावनम् शरणम् उपगच्छेयम् । मया कश्चन शरः पतयति अर्थैः
युद्धगृहे श्रीमन्भिगच्छति ॥ ३ ॥

उपस्तुतिरौच्यमुत्सृज्येन्मा मामिमे पत्रिणी वि दुग्धाम् ।

मा मामेधो दर्शतयश्चित्तो धाक् प्र यद् वां बद्धस्मनि खादति क्षाम् ॥४॥

उपऽस्तुतिः । औच्यम् । उरुष्येत् । मा । माम् । इमे इति । पत्रिणी इति । वि । दुग्धाम् ।
मा । माम् । एधः । दर्शतयः । चित्तः । धाक् । प्र । यत् । वाम् । बद्धः । त्मनि । खादति । क्षाम् ॥

वेङ्कट० उपेत्य क्लिबमाणा स्तुतिः दीर्घतमसं रक्षतु । मा माम् इमे अहोरात्रे विदुग्धाम् । शरणं
विदोहः । मा च माम् दशभिः 'काठेर्निमित्तः अयं प्रवार्यः' एवः काष्ठसङ्घाटो धाक्षीत् ।
यस्मात् युक्तयोः भूमिम् जातमनि 'बद्धः अयं दीर्घतमाः प्र खादति अभिगच्छति । अह्मदेशे
अस्त्यधिनोः सम्बन्धः ॥ ४ ॥

न मां गरन् नृधो मानृत्तमा दासा यदो सुसंमृन्धमवाधुः ।

शिरो यदस्य त्रैतनो चित्तर्क्षत् स्वयं दास उरो अंसवापै ग्ध ॥ ५ ॥

न । मा । गरन् । नृधः । मानृत्तमाः । दासाः । यत् । ईम् । सुऽसंसुन्धम् । अन्वऽअधुः ।
शिरोः । यत् । अस्य । त्रैतनः । चित्तर्क्षत् । स्वयम् । दासः । उरोः । अंसौ । अपि । ग्धेति । ग्ध ॥५॥

वेङ्कट० 'जीर्णं तु दीर्घतमसं क्षिप्रास्तपस्वारिणः ।
दासा बद्ध्वा नदीतोये दृष्टिहीनमवादधुः ॥
तत्रैकत्रैतनो नाम चास्येपैनमपाहनत् ।
शिरोवासाधुरश्चैव' स्वयमेव न्यहन्तत ॥ (बृदे ४, २१-२२)
'अह्मदेशसमीपे तु 'ते नद्यः समुदक्षिपन्' । (बृदे ४, २४)
'जनयामास चोत्थाय कञ्जीवःसुसाधुपीर ॥' (बृदे ४, २५)

न मां गरन् इमा भावः सर्वेषां मानृत्तानीयाः । दासाः यम् एनम् सु लम्बम् बद्धम् अन्ववाधुः

१. 'व' व' सूकोः; 'म' व' छ शोचः; 'म' वि' अ' छपे. २. 'प्रपुत्र' अ'. ३. मास्ति अ'.
४-५. 'मित्तः अतः अयं प्लता' छ. ५. 'शीव यद्' छ. ६-६. 'नोत्पत् वि' अ'. ७. शिरोवासा' छ.
८-८. न्यः समीः समुद्रहन् सूको.

प्राक्षिपन् । तदा मदा अस्य शिरः जैतनः नाम छेतुं विप्रकातः । स्वयम् पृथ दातः ज्वामीयस् उरः
वंदी च तेन वस्त्रेण अपि हन्तुः ॥ ५ ॥

दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान् दशमे युगे ।

अपामर्थे तृतीनां ब्रह्मा भवति सारथिः ॥ ६ ॥

दीर्घतमाः । मामतेयः । जुजुर्वान् । दशमे । युगे । अपाम् । अर्थम् । तृतीनाम् । ब्रह्मा । भवति । सारथिः ॥

वेङ्कट० दीर्घतमाः मामतेयः शीर्षः दशमे युगे वार्षक्ये वर्तमानः^१ अपाम् प्रवणं गच्छन्तीनां
साहायः^२ भवति सारथिः^३ ॥ ६ ॥

^१इति द्वितीयाहके तृतीयाध्याये प्रथमो वर्गः ॥

[१५९]

^४दीर्घतसा औचप्य ऋषिः । धावापृथिवी देवता । जगती छन्दः^५ ॥

प्र धावां युज्ञेः पृथिवीं श्रुतावृधां मही स्तुपे विदयेषु प्रचेतसा ।

देवेभिर्ये देवपुत्रे सुदंससेत्या धिया वार्याणि प्रभूर्यतः ॥ १ ॥

प्र । धावां । युज्ञेः । पृथिवी इति । श्रुतावृधा । मही इति । स्तुपे । विदयेषु । प्रचेतसा ।

देवेभिः । ये इति । देवपुत्रे इति देवपुत्रे । सुदंससा । इत्या । धिया । वार्याणि । प्रभूर्यतः ॥ १ ॥

वेङ्कट० धावा पृथिवी युज्ञेः सह उदकस्य वर्षाधिनी महस्यै सुमती यज्ञेषु स्तोतृमुपक्रमे । देवैः
देवाः पुत्रा ययोर्भवन्ति^६ ते देवपुत्रे सुकर्माणी ये^७ इत्ये कर्मणा धनानि भावयताः^८ ॥ १ ॥

उत मन्थे पितुरद्रुहो मनीं मातुर्महि स्वतवस्तद्वीमभिः ।

सुरेतसा पितरा भूमं चक्रतुरु प्रजायां अमृतं वरीमभिः ॥ २ ॥

उत । मन्थे । पितुः । अद्रुहः । मनीः । मातुः । महि । स्वतवः । तत् । हवीमभिः ।

सुरेतसा । पितरा । भूमं । चक्रतुः । उरु । प्रजायाः । अमृतम् । वरीमभिः ॥ २ ॥

वेङ्कट० उत हवीमि विदः अद्रोगुः^९ स्तोत्रम्, पृथिव्याश्च स्ववर्षने तत् महस्यम् आह्वानैः स्तौमि ।
सोमनरेतस्के धावापृथिवी बहुतरं विस्तीर्णम् अमरणसाधनमद्रम् ज्वामीयैः उरुवैः प्रजायाः
देवसजुष्पादिकायाः चक्रतुः ॥ २ ॥

१. वर्तमानः विं छये. २. साहायः विं छये. ३. *विः इति निस्वयः विं अं. ४-५. नास्ति मूको.

६. *भवति विं अं. ७. तु. अ. १, १०६, ३. ८. ते सुको. ९. प्यता विं छ छये.

१०. अद्रोग्गाः छ औचः.

ते सूनवः स्वर्षसः सुदंससो मही जङ्घुर्मातरा पूर्वचित्तये ।

स्यातुश्च सत्यं जगतश्च धर्मेणि पूत्रस्य पाथः पदमद्वयाविनः ॥ ३ ॥

ते । सूनवः । सुऽअर्षसः । सुऽदंससः । मही इति । जङ्घुः । मातरा । पूर्वचित्तये ।

स्यातुः । च । सत्यम् । जगतः । च । धर्मेणि । पूत्रस्य । पाथः । पदम् । अद्वयाविनः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ते पुत्राः सुकर्माणः शोभनशानाः महत्यौ द्वावापृथिव्यौ वृष्टयर्षे जानन्ति । स्थावरस्य जङ्घमस्य च धारणाभ्यम् आदित्वस्य भवत्पोः पुत्रस्य स्थानम् सत्यम् रक्षयो युवा जरामरणरहितस्य ॥ ३ ॥

ते मायिनो मभिरे सुप्रचेतसो जामी सयोनी मिथुना समोकसा ।

नर्व्यनव्यं तन्तुमा तन्वते दिवि समुद्रे अन्तः क्वयः सुदीतयः ॥ ४ ॥

ते । मायिनः । मभिरे । सुऽप्रचेतसः । जामी इति । सयोनी इति सऽयोनी । मिथुना । समऽओकसा ।

नर्व्यमऽनव्यम् । तन्तुम् । आ । तन्वते । दिवि । समुद्रे । अन्तरिति । क्वयः । सुऽदीतयः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ते कर्मवन्तः चक्रुः शोभनशानाः सवन्धु समानोत्पत्तिस्थाने समानमिच्छये^१ द्वावापृथिवी मिथुनभूते । सतश्च ते यज्ञैः सवतरं^२ नवतरं^३ तन्तुं विस्तारयन्ति । अन्तरिक्षस्य दीप्तस्य^४ अन्तः कान्त-दर्शनाः शोभनशोतनास्तेजसस्तन्तुं विस्तारयन्ति ॥ ४ ॥

तद् राधो अथ सन्नितुर्वरेण्यं वयं देवस्य प्रसवे मनामहे ।

अस्मभ्यं द्वावापृथिवी सुचेतुना रयिं धत्तं वसुमन्तं शतग्विनम् ॥ ५ ॥

तद् । राधोः । अथ । सन्नितुः । वरेण्यम् । वयम् । देवस्य । प्रऽसवे । मनामहे ।

अस्मभ्यम् । द्वावापृथिवी इति । सुऽचेतुना । रयिम् । धत्तम् । वसुऽमन्तम् । शतऽग्विनम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तद् धनम् अथ सन्नितुः वरणीयं वयम् देवस्य सन्नितुः प्रसवे स्तुमो भवतीत्यां दत्तम् । अस्मभ्यम् द्वावापृथिवी । सुमत्या नानाविधमर्थजातं दत्तं धनवन्तं शोभतयुक्तम् ॥ ५ ॥

^१इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये द्वितीयो वर्गः^१ ॥

[१६०]

^१दीवन्तमा श्रीचन्द्र्य ऋषिः । द्वावापृथिवी देवता । जगती छन्दः^२ ॥

ते हि द्वावापृथिवी विश्वशंभुव ऋतावरी रजसो धारयत्कवी ।

सृजन्मनी धिषणो अन्तरीयते देवो देवी धर्मेणा सूर्यः शुचिः ॥ १ ॥

१-१. नास्ति सूको. २. *नितये सूको. ३. *वरेण्यं अ. ४. नास्ति वि^१ क्वयः, नवतरतः वि^१ अ. ५. *स्य अन्तरिक्षस्य वि^१ अ. ६-६. नास्ति सूको.

ते इति । द्वि । धावापृथिवी इति । विश्वऽशंभुवा । श्रुतयेरी इत्युतऽयेरी । रजसः । धारयत्कनी इति
धारयत्कनी ॥ सुजन्मना इति सुजन्मना । धिषणे इति । अन्तः । ईयते । देवः । देवी इति ।
धर्मणा । सूर्यः । शुचिः ॥ १ ॥

वेङ्कट० तं हि धावापृथिवी सर्वस्य सुलस्य भावविष्णो उदकस्य लोकार्थं त्रियमाणस्तोत्रे
शोभनजन्मानौ षष्टे देवी मन्त्रेण सर्वस्य धारणार्थं 'निर्मलः सूर्यः' देवः गच्छति ॥ ३ ॥

उरुव्यर्चसा महिनी असुश्वता पिता माता च भुव्नानि रक्षतः ।

सुष्टुष्टमे वपुष्येते न रोदसी पिता यत् सीमभि रूपैरवासयत् ॥ २ ॥

उरुव्यर्चसा । महिनी इति । असुश्वता । पिता । माता । च । भुव्नानि । रक्षतः ॥ सुष्टुष्टमे इति
सुष्टुष्टमे । वपुष्येते इति । न । रोदसी इति । पिता । यत् । सीम् । अभि । रूपैः । अवासयत् ॥

वेङ्कट० बहुवकारो मदस्यै असुश्वते धावापृथिवी पितृमातृभूते भूतानि रक्षतः, सुष्टुष्टमे वपुषे हिते
च भवतः । यस्मात् एते सर्वतः सूर्यः परिगृह्य नक्षत्रैरोपवीभिश्च धामि वासयति ॥ २ ॥

स वह्निः पुत्रः पित्रोः पवित्रवान् पुनाति धीरो भुव्नानि मायया ।

धेनुं च पृथिश्च वृषभं सुरेतसं विश्वाहां शुक्रं पर्यो अस्य दुक्षत ॥ ३ ॥

सः । वह्निः । पुत्रः । पित्रोः । पवित्रवान् । पुनाति । धीरः । भुव्नानि । मायया ।

धेनुम् । च । पृथिश्च । वृषभम् । सुरेतसम् । विश्वाहां । शुक्रम् । पर्योः । अस्य । दुक्षत ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सः षोढा धावापृथिव्योः पुत्रः पवित्रश्चिन्मयुक्तः शोधयति भुव्नानि प्राज्ञः कर्मणा पृथिवी
च सस्यानामुत्पादयिषीम् । उदकस्य सेवितारम् शोभनेतरस्कं सर्वदा दीतम् उदकस्य
स्वभूते कश्यो दुहन्ति सारमिति ॥ ३ ॥

अयं देवानामपसामपस्तमो यो जजान रोदसी विश्वशंभुवा ।

वि यो ममे रजसी सुक्रतुययाऽजरीभिः स्कम्भनेभिः समानृचे ॥ ४ ॥

अयम् । देवानाम् । अपसाम् । अपऽस्तमः । यः । जजान् । रोदसी इति । विश्वऽशंभुवा ।

वि । यः । ममे । रजसी इति । सुक्रतुऽयया । अजरीभिः । स्कम्भनेभिः । सम् । आनृचे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'अयम् देवानाम्' न्यास्तानां न्यास्तमः, यः जजान धावापृथिवी सर्वस्य सुलस्य भावविष्णो ।
वि ममे च यः ते शोभनकर्मच्छया, स देवः एते अजरीः उच्छभनसाधनैः रश्मिभिः इतरेतरावष्टुचे
करोति ॥ ४ ॥

१. 'विश्वो अ' । २. देवी ल शोचः । ३-३. 'निर्मलः' वि' अ' रूपे. ४. विपसे: ए' सुकोः
सरा छपे. ५-५. 'मालि वि'. ६. 'त्यै: वि' अ'.

ते नो गृणाने महिनी महि श्रवः क्षत्रं द्यावापृथिवी धासथो बृहत् ।

येनाभि कृष्टीस्ततनाम विखर्हा पनार्यमोजो अस्मे समिन्वतम् ॥ ५ ॥

ते इति । नः । गृणाने इति । महिनी इति । महि । श्रवः । क्षत्रम् । द्यावापृथिवी इति । धासथः ।
बृहत् ॥ येन । अभि । कृष्टीः । ततनाम । विखर्हा । पनार्यम् । ओजः । अस्मे इति । समः । इन्वतम् ॥

वेङ्कट० ते अस्मन्वे स्तुयमाने महतीं महत् अस्मत् बलं च महत् युवान् द्यावापृथिवीं धसन् ।
येन सर्वाः अजाः अभिभवेम सर्वदा तत् स्तुत्यं बलम् अस्मासु सम्प्रेरयतम् ॥ ५ ॥

‘इति द्वितीयाएके तृतीयाध्याये तृतीयो वर्गः’ ॥

[१६१]

*दीर्घतमा औचर्य कृषिः । ऋभवो देवता । जगती छन्दः, अग्न्या विष्टुप् ॥

किम् श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन् किमीयते दुस्यंश्च कद् यदचिम ।

न निन्दिम चमसं यो महाकुलोऽग्रे आतर्दुण इद् भुतिर्मृदिम ॥ १ ॥

किम् । ऊँ इति । श्रेष्ठः । किम् । यविष्ठः । नः । आ । अजगन् । किम् । ईयते । दुस्यम् । कत् । यत् ।
ऊचिम ॥ न । निन्दिम । चमसम् । यः । महाकुलः । अग्रे । आतः । दुर्णः । इत् । भुतिम् । ऊदिम ॥

वेङ्कट० देवसकासाद् वृत्त्यर्थमागच्छस्यं किम् बृहः आहोस्विद् युवा योऽस्मान् भागच्छति ।
किम् अयमस्मान् प्रति देवप्रदितः इत्यम् भागच्छति । किं वा तत् यत् अयमेतं कार्यार्थमागतं
भूमः । आगतश्चायमस्मानेकमिमं महाततम् । ‘चमसं चतुरः कृपोतन’ (य १, १६१, २) इति
वक्ष्यति । तदि प्रस्तुतं देवेषु । एवं तेन चमसेन किं प्रयोजनमिति न निन्दामः । किन्तु
अग्रे । आतः । इत्यामन्त्यं दुस्यं च बहुधा भावतम् एव वदामः ॥ १ ॥

एकं चमसं चतुरः कृपोतन तद् वो देवा अंभुवन् तद् व आगमम् ।

सौधन्वना यद्येवा करिष्यथ साकं देवैर्यज्ञियासो भविष्यथ ॥ २ ॥

एकम् । चमसम् । चतुरः । कृपोतन । तत् । वः । देवाः । अंभुवन् । तत् । वः । आ । आगमम् ।
सौधन्वनाः । यदि । एव । करिष्यथ । साकम् । देवैः । यज्ञियासः । भविष्यथ ॥ २ ॥

वेङ्कट० अग्निर्वदति । एकम् इमम् चमसम् चतुरः चमसान् कृणुत । तत् इदं कार्यं युष्माकं देवाः अंभुवन्,
अहं च तत् युष्माकम् आनीतयाम् । सौधन्वनाः । यदि एवं चथोकम् करिष्यथ ततः देवैः
सह यूयमपि यज्ञार्हाः भविष्यथ ॥ २ ॥

१. महतीं ल शोधा. २. नास्ति वि^१ अं. ३. महतीं सूको. ४. विषयम् लपं. ५-५. नास्ति
सूको. ६. योऽस्मान् वि^१. ७. महाततम् अं; महाततम् वि^१ लपं. ८. नास्ति वि^१ लपं. ९. नास्ति
वि^१. १०. चमम् वि^१ अं. ११. अकरिष्यथ वि^१ ल; अकरिष्यथ वि^१ लपं; अकरिष्या अं.

अग्निं दूतं प्रति यदब्रवीतनाश्वः कर्त्वीं रथं उतेह कर्त्वीः ।

धेनुः कर्त्वीं युवशा कर्त्वीं वा तानि भ्रातॄनुं वः कृत्व्येमसि ॥ ३ ॥

अग्निम् । दूतम् । प्रति । यत् । अब्रवीतन । अश्वः । कर्त्वीः । रथः । उतेह । इह । कर्त्वीः ।

धेनुः । कर्त्वीं । युवशा । कर्त्वीं । वा । तानि । भ्रातॄः । अनुं । वः । कृत्वीं । आ । इमसि ॥

षेडूट० देवलोकेषु प्रति गच्छन्तम् अग्निम् दूतम् प्रति वत् उक्तवन्तः । इन्द्रस्य अश्वः कर्त्वीः, रथः चाभिम्वाम् अस्मिन्नेव लोके । धेनुः अ बृहस्पत्ये कर्त्वीः । पितरौ च द्वावात्सीयौ युवस्त्ववन्तौ कर्त्वीः । तानि पशानि कृत्वा अनन्तरमेकं चमसे चतुरः कृत्वा देवान् युष्मान् अग्नेः प्रातः । अनुगच्छाम इत्युत्तरत्र सम्बन्धः ॥ ३ ॥

चक्रुवांसं ऋभवस्तदपृच्छत् केदंभूद् यः स्य दूतो न आजगन् ।

यदावारुष्यच्चमसाश्चतुरः कृतानादित् त्वष्टा प्रास्वन्तन्त्यांनजे ॥ ४ ॥

चक्रुःवांसः । ऋभवः । तत् । अपृच्छत् । कः । इत् । अमूत् । यः । स्यः । दूतः । नः । आ । अजगन् ।

यदा । अत्रऽअरुष्यत् । चमसान् । चतुरः । कृतान् । आत् । इत् । त्वष्टां । प्रासुं । अन्तः । नि । आनजे ॥

षेडूट० पृच्छत् सर्वं कृतवन्तः । पश्चाद् हे ऋभवः । तदा यूयम् अपृच्छत । कः अयुना सः अमूत् यः अयम् इतः अस्मान् आजगाम, अग्निर्नमश्वादिकरणव्यासकृतोपन्यासात् जगाम । यदा अग्निः चमसान् 'चतुरः कृतान्' अवारुष्यत् अप्रतीक्ष्यानादाय जगाम, अनन्तरम् त्वष्टा तानादाय देवपत्नीषु अन्तः निहितवान् ॥ ४ ॥

हनामैनां इति त्वष्टा यदब्रवीच्चमसं ये देवपानमनिन्दिषुः ।

अन्या नामानि कृष्यते सुते सचा अन्यैरेनान् कृत्याः नामाभिः स्परत् ॥ ५ ॥

हनाम । एनान् । इति । त्वष्टा । यत् । अब्रवीत् । चमसम् । ये । देवऽपानम् । अनिन्दिषुः ।

अन्या । नामानि । कृष्यते । सुते । सचा । अन्यैः । एनान् । कृत्याः । नामाभिः । स्परत् ॥ ५ ॥

षेडूट० अग्निनाऽवस्थातोश्चमसान् इष्ट्वा यदा त्वष्टा अब्रवीत्, अत ऊर्ध्वम् ये देवानां सोमपानसाधनम् चमसं निन्दन्ति, तान् वचम् हनाम इति । तत ऊर्ध्वं प्रमादाचमसानां निन्दा भवेदिति तत्परिहारार्थमुनिवचनः यज्ञे सह अन्यानि नामानि कृष्यन्ति होताऽध्वर्युर्गोद्गमतेति । तैश्च नामाभिः तान् कवचभूतैः वाग्देवी रूपयति रक्षापैः ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये चतुर्थो वर्गः ॥

इन्द्रो हरीं युयुजे अश्विना रथं बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत ।

ऋभुर्विभ्ना वाजो देवां अगच्छत् स्वर्पसो युज्ञिष्ये भागमैतन ॥ ६ ॥

इन्द्रः । हृती इति । युयुजे । अश्विनी । रथम् । बृहस्पतिः । विश्वस्वपाम् । उप । आजत ।
ऋतुः । विश्वा । वाजः । देवान् । अगच्छत । सुऽअपस्तः । यज्ञियम् । भागम् । ऐतत् ॥ ६ ॥

षेडूट० ऋतुभिः कृतां द्वावश्वी इन्द्रः स्वयमे युयुजे । अश्विनी च रथम् आत्मायैरश्वैर्बुधुजां । बृहस्पतिः
च सर्वरूपामेभिः कृतां धेनुम् आत्मानम् उप निम्ने । एवं युष्माभिः कृतेषु किलेषु देवैः परिपूर्वितेषु
ऋत्वाद्यस्त्रयो यूपम् देवान् प्राप्तवन्तः । सुकर्मणः यज्ञियम् च भागम् प्राप्ताः ॥ ६ ॥

निश्चर्मणो गार्गशिषीत धीतिभिर्या जरन्ता युवशा ताकृणोतन ।

सौधन्वना अश्वात् अश्वम् अतश्चत युक्त्वा रथमुप देवाँ अपातन ॥ ७ ॥

निः । चर्मणः । गाम् । अशिषीत । धीतिभिः । या । जरन्ता । युवशा । ता । अकृणोतन ।
सौधन्वनाः । अश्वात् । अश्वम् । अतश्चत । युक्त्वा । रथम् । उप । देवान् । अपातन ॥ ७ ॥

षेडूट० मृताया मोक्षर्ममाषादेव गाम् उरपादितवन्तः कर्मभिः । यी च जीर्णौ पितरौ, वी युवस्थ-
युक्तौ पुनः कृतवन्तः । सौधन्वनाः । अश्वान् द्वितीयम् अश्वम् कृतवन्तः, द्वापभाषिणोः कृतवन्तः ।
एतत्सर्वं कृत्वा गमनार्थं कञ्चन रथम् युक्त्वा देवान् उप गताः ॥ ७ ॥

इदमुदकं पिबतेत्यत्रवीतनेदं वा घा पिबता मुञ्जनेर्जनम् ।

सौधन्वना यदि तत्रेव हर्येष तृतीये घा सर्वेने मादयाध्वै ॥ ८ ॥

इदम् । उदकम् । पिबत । इति । अत्रवीतन । इदम् । वा । घ । पिबत । मुञ्जनेर्जनम् ।
सौधन्वनाः । यदि । तत् । नऽऽव । हर्येष । तृतीये । घ । सर्वेने । मादयाध्वै ॥ ८ ॥

षेडूट० देवेभ्यः सोमपीथमैच्छन्, तान्देवा बहुवन् प्राप्तः सवने वसतोवरीः 'पिबत इति' । माषधन्दिने
वा सोमनेजनम् उदकं पिबत इति । न तदैच्छन्मृगयः । ततो देवानिन्द्रः सन्दधाति, देवाः । यूपम्
ऋतुनिरथमशूत इति देवानुक्त्वा ऋतुनेव वदति—हे सौधन्वनाः । यदि न एतत् एषम् इच्छथ,
तृतीये सवने सोमनेव मादयाध्वै इति ॥ ८ ॥

आपो भूर्धिष्ठा इत्येको अत्रवीतामिर्भूर्धिष्ठा इत्युन्यो अत्रवीत् ।

वधर्धन्ती बहुभ्यः प्रैको अत्रवीहता वदन्तश्चमसाँ अपिशत ॥ ९ ॥

वापः । भूर्धिष्ठाः । इति । एकः । अत्रवीत् । अग्निः । भूर्धिष्ठाः । इति । अन्यः । अत्रवीत् ।
वधः । ध्यन्तीम् । बहुऽन्यैः । प्र । एकः । अत्रवीत् । कृता । वदन्तः । चमसान् । अपिशत ॥ ९ ॥

१. युक्तं युक्तान्ती विं उपे. २-२. पिबत अं. ३. नास्ति विं उपे. ४. नास्ति अं.

वेङ्कट० अङ्गवर्धं वदन्तः कर्मवः एतयं इतरेतरं पृष्ट्वा, कश्चित् आपः सर्वेभ्यः पदार्थेभ्यः भूमिष्ठाः इति अत्रवीत् । अन्यः अग्निः सूक्ष्मरूपेण सर्वत्र व्याप्तः भूमिष्ठाः इति अत्रवीत् । सीतामहारे गच्छन्वी पृथिवी सर्वेभ्यः प्ररिचिरे इति एतौयः अत्रवीत् । इत्ये सत्यामि^१ वदन्तः एकस्माच्चमसात् शीन् चमसात् अपिचत ॥ ९ ॥

श्रोणामेकं उदकं गामवाञ्जति मांसभेकः पिशति सूनयामृतम् ।

आ निब्रुचुः शकृदेको अपाभरत् किं स्वित् पुत्रेभ्यः पितरा उपावतुः ॥ १० ॥

श्रोणाम् । एकः । उदकम् । गाम् । अर्वा । अञ्जति । मांसम् । एकः । पिशति । सूनया । आऽमृतम् । आ । निऽब्रुचुः । शकृत् । एकः । अपं । अभरत् । किम् । स्वित् । पुत्रेभ्यः । पितरौ । उपे । उपावतुः ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'पियोः अजाम् गाम्' एकः उदकम् प्रति पाताय विञ्जति । मांसम् एकः पित्रोर्ष्येभ्यः नार्थम्^१ नाहृतम्^२ असिना शकृतीकरोति । अयापरः अस्तमयात् प्राक् शकृत् अप भरति । इत्ये शुश्रूषमाणेभ्यः पुत्रेभ्यः सौ गितरौ किम् स्वित् ररञ्जतुः ॥ १० ॥

उद्वत्स्वस्मा अकृणोतना तृणं निवत्स्वपः स्वपस्यया नरः ।

अगोक्षस्य यदसस्तना गृहे तदधेदसृभवो नातु गच्छथ ॥ ११ ॥

उद्वत्ऽसु । अस्मै । अकृणोतन । तृणम् । निवत्ऽसु । अपः । सुऽअपस्यया । नरः । अगोक्षस्य । यत् । असस्तन । गृहे । तत् । अथ । इदम् । अहमवः । न । अतु । गच्छथ ॥ ११ ॥

वेङ्कट० उद्वत्सुहितुमशक्यस्य सवितुः गृहे यदा^१ अवर्तिष्वम्, तस्य उद्वत्सु क्षेत्रेषु ओषधीः अकृणुत, निम्नेषु च उद्वकानि शोभनकर्मैच्छया नेतारः^२ । तत् आश्रितरक्षणं सवि बाध्यमाने स्योतरि न अतु गच्छथ न तथेदानीं कुरुषेति । वास्कन्दराह — 'तदधेदसृभवो नातु गच्छथ' । आदित्योऽगृहनीयः । तस्य 'यदस्वपथ गृहे' । यावत्प्र भवथ न तावदिह भवथेत' (११, १६) इति^३ ॥ ११ ॥

संमील्य यद् भुवना पर्यसर्पत क स्वित् तात्या पितरा व आसतुः ।

अशपत् यः करक्षं व आददे यः प्राब्रवीत् प्रो तस्मा अत्रवीतन ॥ १२ ॥

सुऽमील्य । यत् । भुवना । परिऽअसर्पत । कं । स्वित् । तात्या । पितरा । वः । आसतुः । अशपत् । यः । करक्षम् । वः । आऽददे । यः । प्र । अब्रवीत् । प्रो इति । तस्मै । अत्रवीतन ॥ १२ ॥

वेङ्कट० मनुवाणां नेत्राणि सम्मीलयन्तः सर्वाणि भुवनानि यदा पर्यसर्पत सवित्रा सह गच्छन्तः, तदा युष्माकं नातापितरौ तातशब्दाहौ क आसतुः । पितृशुश्रूषणपराणां^१ भवतामिदानीं क

१. अङ्गवर्धं सूको. २. नास्ति वि'. ३. सत्यतरोनि वि' अ'. ४-४. 'ज्यां वि' ; पितेर-
व्रजाम् क छपे; स्याम् अ'. ५. 'व्यजना' सूको. ६. नास्ति छपे. ७. यथा अ'. ८-८. नास्ति सूको.
९-९. बदरवपत् ' ' भुवो नामुगच्छथ वि' अ'; 'गृहे तदधेदसृभवो नामुगच्छथ वि' छ छपे. १०. नास्ति सूको.
११. 'यथा वि' छपे.

तावभवतामिति । यः वः प्रहरामीति करम् आदत्ते सं यूयं हुङ्करोण अशपत । यो युष्मान् प्रहृष्टा भवन्त इति अस्तौत् तस्मै यूयमपि अधिकवचनम् अकुरुत ॥ १२ ॥

सुषुप्वांसं ऋभवस्तदपृच्छतागोह्यं क इदं नो अंबुवुषत् ।

धानं वस्तो बोधयितारमन्नवीत् संवत्सर इदमुद्या व्यरुषत ॥ १३ ॥

सुषुप्वांसः । ऋभवः । तत् । अपृच्छत् । अगोह्यं । कः । इदम् । नः । अंबुवुषत् ।

धानं । वस्तः । बोधयितारम् । अन्नवीत् । संवत्सरे । इदम् । अद्य । वि । अरुषत् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० रात्रौ सुषुप्वांसः ऋभवः । प्रातः तत् अपृच्छत हे सवितः ! कः इदम् अस्मान् अंबुवुषत इति । तत्र श्वानम् वस्तः बोधयितारम् 'अन्नवीत्' इवेति संवत्सरमाह । वस्तः इत्यात्मानम् । इत्थं यूये संवत्सरमात्र एव तपःप्रभावाद्द्रवमीभूताः सर्वम् इदम् अद्य प्रकाशयित्वापि वचनम् ॥ १३ ॥

दिवा यान्ति मरुतो भूम्याऽग्निरयं वातो अन्तरिक्षेण याति ।

अद्भिर्याति वरुणः समुद्रैर्युष्मां इच्छन्तः शवसो नपातः ॥ १४ ॥

दिवा । यान्ति । मरुतः । भूम्या । अग्निः । अयम् । वातः । अन्तरिक्षेण । याति ।

अत्ऽग्निः । याति । वरुणः । समुद्रैः । युष्मान् । इच्छन्तः । शवसः । नपातः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० गुह्योकेन गच्छन्ति मरुतः, भूम्या गच्छति अग्निः, अयम् वातः अन्तरिक्षेण याति, अद्भिः याति वरुणः नदीभिश्च, युष्मान् इच्छन्तः शवसः पुत्रा ऋभवः ! तदिदं सर्वं भवत्प्रणीतमिति ॥ १४ ॥

इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये षष्ठो वर्गः ॥

[१६२]

दीर्घतमा औचक्य ऋषिः । अश्वो देवता । तृतीयापठणौ जगरवौ, सिष्टास्त्रिष्टुभः ॥

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्रं ऋभुक्षा मरुतः परिं रुष्यन् ।

यद् वाजिनो देवजातस्य सप्तैः प्रवक्ष्यामीं विदये वीर्याणि ॥ १ ॥

मा । नः । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । आयुः । इन्द्रः । ऋभुक्षाः । मरुतः । परिं । रुष्यन् ।

यत् । वाजिनः । देवऽजातस्य । सप्तैः । प्रवक्ष्यामीः । विदये । वीर्याणि ॥ १ ॥

वेङ्कट० आयुः वायुः । मा अस्मान् मित्रादयः महान् इन्द्रः च निषेधतु । यत् वरुणतः देवैर्जनितस्य अश्वस्य वपुं प्रकामामहे यशे वीर्याणि । किमश्वोऽसौ स्तूयत इति परिकथानसम्भवः ॥ १ ॥

यन्तिर्णिजा रेकर्षासा प्राहुतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नयन्ति ।

सुप्राहुजो मेर्म्यद् विश्वरूप इन्द्रापूष्णोः प्रियमप्येति पार्थः ॥ २ ॥

यत् । तिःऽनिजा । रेकर्षासा । प्राहुतस्य । रातिम् । गृभीताम् । मुखतः । नयन्ति ।

सुप्राहु । अजः । मेर्म्यत् । विश्वरूपः । इन्द्रापूष्णोः । प्रियम् । अपि । एति । पार्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० यत् निर्णिकेतं मणिमयेन धनेन आच्छादितस्य पाले गृहीतम्, मुखतः इरन्ति । 'अतिरिक्तम् अक्षम्' 'अथायोपानहरति' (भाष १३, २, ६, ८) इति अश्वमेधमाहात्म्यम् । तदा सुपुत्रप्रतो गच्छन् अजः शब्दे कृषन् इन्द्रापूष्णोः भिन्नम् स्थानम् अपि गच्छति विश्वरूपः पर्वतेषु । ऐन्द्रापूष्णः पशुरश्वस्य ग्रीवासु कलाटे वा बध्यते । तदनयोः स्थानम् । 'अग्निर्ब्रह्मर्षी' पुरस्तात्काले... पूष्ण-मन्वद्यम् 'ऐन्द्रापूष्णमुपरिष्ठात्' (तैत्ति ३, ८, २३, ५, २) इत्युक्तम् ॥ २ ॥

एष छागः पुरो अश्वेन वाजिनां पूष्णो भागो नीयते विश्वदेव्यः ।

अभिप्रियं यत् पुरोळाशमर्वता त्वष्टेर्देवं सौश्रवसायं जिन्वति ॥ ३ ॥

एषः । छागः । पुरः । अश्वेन । वाजिनां । पूष्णः । भागः । नीयते । विश्वदेव्यः ।

अभिऽप्रियम् । यत् । पुरोळाशम् । अर्वता । त्वष्टा । इत् । एनम् । सौश्रवसायं । जिन्वति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० छागः बलवता अश्वेन सह पूष्णे दीयमानो यज्ञस्य देवेभ्यः प्रतिवेदात् सर्वदेवहितोऽश्वस्य पुरतः नीयते । अभिप्रियम् पशुपुरोक्षाशं यदा अश्वेन सह निर्वपन्ति तदानीम् अक्षम् तदा एष विश्वसन्कृषतः शोभनाश्रवाम संस्करोति ॥ ३ ॥

यद्द्विपर्यमृतृशो देव्यान् त्रिर्मानुषाः पर्यश्वं नयन्ति ।

अत्रां पूष्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः ॥ ४ ॥

यत् । द्विपर्यम् । ऋतुऽशः । देव्यान् । त्रिः । मानुषाः । परि । अश्वम् । नयन्ति ।

अत्रे । पूष्णः । प्रथमः । भागः । एति । यज्ञम् । देवेभ्यः । प्रतिऽवेदयन् । अजः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यदा द्विपे हितमग्निं स्वस्वे काले देवान् प्रति यन्तारम् ऋत्विजः त्रिः अश्वम् परि नयन्ति । तत उदद् नीयमानस्वाश्वस्य अक्षतः पूष्णः भागः गच्छति स्वकीयेन शब्देन यज्ञम् देवेभ्यः अश्वमेधम् निवेदयन् अजः ॥ ४ ॥

होतां च्युरारवया अग्निमिन्धो प्रावप्राप्त उत शंस्ता सुर्विप्रः ।

तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन वृक्षणा आ पूष्णध्वम् ॥ ५ ॥

१. निमिकालेन विं कर्षे. २. नास्ति विं कर्षे. ३-३. 'भोपहरति सूकोः कर्षावोवात्' वि कर्षे. ४. नास्ति सूको. ५. 'न्द्रापूष्णः सूको. ६. शोभन् सूको. ७. 'यत् विं कर्षे. ८. नास्ति विं कर्षे.

होता । अचर्युः । आऽर्वाः । अहिम्ऽइन्धः । मावऽप्राभः । उत । शंस्ता । सुऽविप्रः ।
तेन । युञ्जेन । सुऽअरंक्रुतेन । सुऽइष्टेन । वृक्षणाः । आ । पूणञ्चुम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० होता अचर्युः आभिमुख्येनाचर्युः प्रति गच्छन् प्रतिप्रस्थाता आशीघ्नः^१ प्राणः स्तोत्रेण गृह्यन्
आवस्तोता^२ मैत्रावरुणः ब्रह्मा च सर्वे एतेन^३ अह्नेन साध्वलकृतेन स्वित्तेन च देवानां
सृष्टिकराः नदीः परलोके आ^४ पूरयञ्चुम् ॥ ५ ॥

^१इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये सप्तमो वर्गः^५ ॥

यूपऽस्का उत ये यूपवाहाश्चपालं ये अश्वयूपाय तक्षति ।
ये चर्विते पचनं सम्भरन्त्युतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥ ६ ॥

यूपऽस्काः । उत । ये । यूपऽवाहाः । चपालम् । ये । अश्वऽयूपाय । तक्षति ।
ये । च । अर्विते । पचनम् । सम्भरन्ति । उतो इति । तेषाम् । अभिऽगूर्तिः । नः । इन्वतु ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यूपं ये वृक्षन्ति अपि च ये वहन्ति । चपालम् वा ये अश्वयूपस्य^१ तक्षन्ति । नकार-
लोपश्छान्दसः । ये च अश्वाय पचनोर्लां सम्भरन्ति अपि च । तेषाम् आगोरणम् उद्योगः
अस्मान् व्याप्नोतु ॥ ६ ॥

उप प्रागात् सुमन्मैऽधायि मन्म देवानामाशा उप वीतपृष्ठः ।
अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पृष्ठे चक्रुमा सुवन्धुम् ॥ ७ ॥

उप । प्र । अगात् । सुमत् । मे । अधायि । मन्म । देवानाम् । आशाः । उप । वीतऽपृष्ठः ।
अनु । एनम् । विप्राः । ऋषयः । मदन्ति । देवानाम् । पृष्ठे । चक्रुम् । सुऽवन्धुम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० देवान् उप प्र ऐत् अश्वः । शोभनपशवादियुक्तम् अभिलषितं च प्रम अधायि । सोऽधमसुष्यैर्यो-
श्विरभिलषितपृष्ठः देवानाम् अभिलषितामि उपसच्छति^१ । उपसच्छन्तम् च एनम् अश्वं मेधाविनः
ऋषयः स्तोत्रैः अनु मदति । देवानाम् पोषणाय कुर्मो वधम् एते शोभनस्तुतिमिति ॥ ७ ॥

यद् वाजिनो दामं सदानमर्वतो या शीर्षिण्यां रशुना रज्जुरस्य ।
यद् वा वास्य प्रभृतमास्येऽ उ तृणं सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ८ ॥

यत् । वाजिनः । दामं । सदानम् । अर्वतः । या । शीर्षिण्यां । रशुना । रज्जुः । अस्य ।
यत् । वा । वा । अस्य । प्रऽभृतम् । आस्ये । तृणम् । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥

१. अ^१ सूको. २. प्रागात्सोतागम् वि^२ क. ३. येन भवेत् वि^३ अ^३ क. ४. नास्ति सूको,
५-६. नास्ति सूको. ६. अश्वयूपाय च शोघः. ७. उपसच्छति सूको. ८. अपसच्छ^४ वि^४ क लपं; अवन^४
वि^४ अ^४.

वेङ्कट० यद् बलवतः भक्षस्य पादबन्धनम् दाम, वा च शिरसि भवा रक्षणा अस्य नियमनी रज्जुः, यत् च अस्य आस्ये निक्षिप्तम् तुणुम्, सर्वाण्येवजातीयकानि तत्र अथ! देवेषु सन्तु ॥ ८ ॥

यदश्वस्य ऋविषो मक्षिकाश्च यद् वा स्वरो स्वधितौ रिप्तमस्ति ।
यद्वस्तयोः शमितुर्नखेषु सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ९ ॥

यत् । अश्वस्य । ऋविषः । मक्षिका । आश । यत् । वा । स्वरो । स्वधितौ । रिप्तम् । अस्ति ।
यत् । इस्तयोः । शमितुः । यत् । नखेषु । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ ९ ॥

वेङ्कट० यद् अस्य मांसं पिपीलिका भक्षितवती, यद् वा अस्य स्वरस्वधितयोः लिप्तं भवति, यत् च शमितुः इस्तनखेषु ॥ ९ ॥

यदूर्ध्वमुदरस्यापवाति य आमस्य ऋविषो गन्धो अस्ति ।
सुकृता तच्छमितारः कृष्वन्तु मेधं शतपाकं पचन्तु ॥ १० ॥

यत् । ऊर्ध्वम् । उदरस्य । अपवाति । यः । आमस्य । ऋविषः । गन्धः । अस्ति ।
सुकृता । तत् । शमितारः । कृष्वन्तु । उत । मेधम् । शतपाकम् । पचन्तु ॥ १० ॥

वेङ्कट० यद् ऊर्ध्वम् उदरात् अपगच्छति । यः च आमस्य मांसस्य गन्धः भवति निर्गतः सह मांसशकलैः, तानि सर्वाणि सुसंस्कृतानि शमितारः कृष्वन्तु । अपि च 'अथे च' यथा सुन्दु शतं भवति तथा पचन्तु ॥ १० ॥

'इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये अष्टमो वर्गः' ॥

यत् ते गात्रादग्निना पच्यमानाद्भि शूलं निहतस्यावधावति ।
मा तद् भूम्यामा श्रिषन्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशद्धर्षो रातमस्तु ॥ ११ ॥

यत् । ते । गात्रात् । अग्निना । पच्यमानात् । अग्नि । शूलम् । निहतस्य । अवधावति ।
मा । तत् । भूम्याम् । आ । श्रिषत् । मा । तृणेषु । देवेभ्यः । तत् । उशत् । अस्तु ॥

वेङ्कट० यत् तत्र गात्रात् अग्निना पच्यमानात् सञ्जसस्य मांसं इदृशशूलम् अग्नि अवधावति । तत्र शूलसं भवति मा तद्दृशशूलेन भूम्याम् तृणेषु वा शिलसं भवतु । तदपि देवेभ्यः कामयमानेभ्यः प्रप्तम् अस्तु ॥ ११ ॥

ये वाजिनं परिपदयन्ति पुक्वं य ईमाहुः सुरभिर्निहरेति ।
ये चर्धितो मांसभिक्षामुपासंत उतो तेषामुभिर्गूर्तिर्न इन्वतु ॥ १२ ॥

१. नास्ति वि' अ'. २. शिष्टोऽर्थः ऽमे सं. द. ३-३. नास्ति वि' लपे. ४-४. नास्ति मूको.
५. यत् वि' अ'.

ये । त्रिजितम् । परिऽप्यन्ति । पक्वम् । ये । ईम् । आहुः । सुरभिः । निः । ह्र । इति ।
ये । च । अर्षतः । मांसऽभिक्षाम् । उपऽआसते । उतो इति । तेषाम् । अभिऽगृतिः । नः । इन्वतु ॥

वेङ्कट० ये ज्ञानं परितः पश्यन्ति, किं पक्व उत नेति । ये च एवम् आहुः, सुरभिः अर्षे पक्वः, निरैर इति । ये च अइवस्य देवस्यः प्रदोषमानं मांसं रक्षणार्थं परिवसान्त । तेषाम् सर्वेषाम् उद्यमनम् अस्माकमेव फलप्रदं भवतु ॥ १२ ॥

यन्नीक्षणं मांसपचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि ।

ऊष्मण्यापिधानां चरूणामुद्धाः सुनाः परिं भृषन्त्यश्वम् ॥ १३ ॥

यत् । निऽईक्षणम् । मांसपचन्याः । उखायाः । या । पात्राणि । यूष्णः । आऽसेचनानि ।
ऊष्मण्या । अपिऽधाना । चरूणाम् । अद्धाः । सुनाः । परिं । भृषन्ति । अश्वम् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० अतं मांसमुत नेति येन मांसपचनीम् उखाम् अवेक्षते इत्यादिना, येषु च पात्रेषु यूष्णः
आभिसुख्येन सेचनं भवति, यानि च तेषां पचनानाम् ऊष्मनिरोधार्थानि अपिधानानि, यानि च
अज्ञानां लक्षणानि, याश्चाहवाद्यो विशलनसाधनीभूताः, त इमे सर्वे अइवम् अलङ्कुर्वन्ति ॥ १३ ॥

निक्रमणं निषदनं विवर्तनं यच्च पद्वीशमर्षतः ।

यर्च्यं पुरीं यर्च्यं घासिं जघास सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ १४ ॥

निऽक्रमणम् । निऽसदनम् । विऽवर्तनम् । यत् । च । पद्वीशम् । अर्षतः ।
यत् । च । पुरीं । यत् । च । घासिम् । जघास । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ १४ ॥

वेङ्कट० निक्रमणादयः क्रियाविशेषाः । विशिः^१ विक्षेपणकर्मो । पद्वीशकर्मो^२ । पादेन कृतो विक्षेपः पद्वी-
शम् । यत् च उदकम् पुरीं, यत् च तृणं भक्षितवान्^३ ॥ १४ ॥

मा त्वाग्निध्वनयीद् धूमगान्धिमोखा भ्राजन्त्युमि विक्तु जग्धिः ।

इष्टं वीतमभिर्गूतं वर्षट्कृतं तं देवासः प्रति गृभ्णन्त्यश्वम् ॥ १५ ॥

मा । त्वा । अग्निः । ध्वनयति । धूमगान्धिः । मा । उखा । भ्राजन्ती । अग्निः । विक्तु । जग्धिः ।
इष्टम् । वीतम् । अभिऽगृत्तम् । वर्षट्कृतम् । तम् । देवासः । प्रति । गृभ्णन्ति । अश्वम् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० धूमगान्धः अग्निः पच्यमानम् त्वा मां शब्दं कारयेत् । मा च उखा दीप्ता क्षरन्ती
विविक्ता^४ भिन्ना भवतु । वाज्यया इष्टम् देवैः प्राथितम् अभिर्गूतम् वर्षट्कृतम् उर्ध्ववर्षट्कृतम् तम्
इमम् देवाः पति गृह्णन्ति अश्वम् ॥ १५ ॥

^१इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये नवमो वर्गः ॥

१. नास्ति विं ल लपे. २. पचमानाम् विं ल. ३. नास्ति विं लपे. ४. वा विं ल.
५. नास्ति विं ल. ६. नास्ति लपे. ७. भवति विं ल लपे; भवति विं. ८. पद्वीशम् ल.
९. शिष्टोऽर्थः एमे मं. द्र. १०. विमला विं ल. ११-१२. नास्ति सूको.

यदश्वाय वासं उपस्तृणन्तर्धीवासं या हिरण्यान्यस्मै ।

सुदानमर्वन्तं पद्वीशं प्रिया देवेषु यामयन्ति ॥ १६ ॥

यत् । अश्वाय । वासः । उपस्तृणन्ति । अर्धीवासम् । या । हिरण्यानि । अस्मै ।
सुदानम् । अर्वन्तम् । पद्वीशम् । प्रिया । देवेषु । आ । यामयन्ति ॥ १६ ॥

वेङ्कट० 'अश्वाय निहन्यमानानोपास्वति' बर्हिश्च शतपथं च कृति वाधीवासं च कश्चिपुं च' (नौशी १५,
२४:२२) इति कल्पः । यत् अश्वाय निहन्यमानाय कृत्वाण्यम् वासः अर्धीवासम् च उपस्तृणन्ति,
यामि चालङ्काराद्यनि अस्मै हिरण्यानि निहितानि, तान्येतानि प्रियाणि संदितम् अर्धं पादेन
विक्षिपन्तम् देवेषु प्रापयन्ति ॥ १६ ॥

यत् ते सादे महसा शुकृतस्य पाण्ण्या वा कर्शया वा तुतोदं ।

सुचेव ता हविषो अध्वरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा सुदयामि ॥ १७ ॥

यत् । ते । सादे । महसा । शुकृतस्य । पाण्ण्या । वा । कर्शया । वा । तुतोदं ।
सुचाऽऽव । ता । हविषः । अध्वरेषु । सर्वा । ता । ते । ब्रह्मणा । सुदयामि ॥ १७ ॥

वेङ्कट० यत् तव अधिरोहणे कलेन शीघ्रगमनार्थं सुखनासिकाभ्यां शुकृतस्य पाण्ण्या वा कर्शया
या अश्वारोहः तुतोद, तादृशानि तव सर्वाणि अक्षेपु सुचा हविषि इव मन्त्रेण देवेषु प्रेरयामि ॥ १७ ॥

चतुस्त्रिंशत् वाजिनो देवर्षन्धोर्वह्नीरश्वस्य स्वधितिः समेति ।

अच्छिद्रा गात्रा वयुना कृणोत परुपरुनुघुष्या वि शस्त ॥ १८ ॥

चतुःत्रिंशत् । वाजिनः । देवर्षन्धोः । वह्नीः । अश्वस्य । स्वधितिः । सम । एति ।
अच्छिद्रा । गात्रा । वयुना । कृणोत । परुःपरुः । अनुघुष्यं । वि । शस्त ॥ १८ ॥

वेङ्कट० चतुस्त्रिंशत् बलवतः देवजातेः अश्वस्य पर्यन्तं स्वधितिः विजसनार्थं सङ्गच्छते । यूपम् अच्छिद्राणि
गात्राणि मार्गेण कुरुत । सर्वाण्येव शरीराण्यप्रमादाद्यं समीपस्थानं विकल्प्यं वि शस्त ॥ १८ ॥

एकुस्त्वष्टूरश्वस्या विशुस्ता द्वा यन्तारा भवतस्तथ ऋतुः ।

या ते गात्राणामृतुधा कृणोमि ताता पिण्डानां प्र जुहोम्यग्नौ ॥ १९ ॥

एकं । त्वष्टुः । अश्वस्य । विशुस्ता । द्वा । यन्तारा । भवतः । तथा । ऋतुः ।
या । ते । गात्राणाम् । ऋतुधा । कृणोमि । ताता । पिण्डानाम् । प्र । जुहोमि । अग्नौ ॥ १९ ॥

१. 'पारयन्ति' सूको. २. शतकल्पम् सूको. ३. 'वाधिवा' सूको. ४. 'कर्शयु वि' अ'. ५. शुकृ-
कः, शुकृ वि' अ'. ६. नास्ति वि' अ'. ७. नास्ति सूको. ८. 'पश्च' सूकोः गात्रार्थाणि छ शोधः.
९. 'प्रकथ्य वि' अ'.

वेङ्कट० वीरस्व अस्वस्व प्रजापतिः एकः विद्याला भवति । 'कल्पा छयति' कल्पा वि शास्ति' (ते ५, २, १२, १) इति मन्त्रः । द्वौ च देवेषु मन्तारौ भवतः तुरो रोमुग इति, तथा कालअ । अपि वा 'अध्रुगुधापःपथ' (तेजा ३, ६, ६, ४; शोभी ५, १०, १०) कालश्चेति मन्तारः । यानि तथ गात्राणाम् प्रागकाले मांसानि विनष्टि, मांसपिण्डानाम् वागितानि' अद्रुम् अमी व' बुद्धीमि ॥ १९ ॥

मा त्वां तपत् प्रिय आत्मापियन्तं मा स्वधितिस्तन्त्रं आ तिष्ठिपत् ते ।

मा ते गृध्नुर्विशुस्तातिहायं छिद्रा गात्राण्यसिना मिथुं कः ॥ २० ॥

मा । त्वा । तपत् । प्रियः । आत्मा । अपियन्तम् । मा । स्वधितिः । तन्त्रः । आ । तिष्ठिपत् । ते ।

मा । ते । गृध्नुः । अविऽशस्ता । अतिऽहायं । छिद्रा । गात्राणि । असिना । मिथुं । करिति कः ॥

वेङ्कट० मा त्वा तापयतु प्रियं शरीरम् देवान् प्रति गच्छन्तम् । मा च स्वधितिः तन्त्रः विशसने प्रवृत्ता तव आस्थानं करोतु न तिष्ठतु शीघ्रं जित्तु । मा च ते मांसाभ्यर्चीनां शस्ता व्याधः अस्मान्तिष्ठन् असिना छिद्रानि गात्राणि वृथा करोतु ॥ २० ॥

न वा उ एतन्मियसे न रिष्यसि देवा इदेभि पृथिभिः सुगोभिः ।

हरीं ते युञ्जा पृषती अमृतामृपास्थाद् वाजी धुरि रासभस्य ॥ २१ ॥

न । वा । उ । इति । एतत् । मियसे । न । रिष्यसि । देवान् । इत् । पृथि । पृथिभिः । सुगोभिः ।

हरी इति । ते । युञ्जा । पृषती इति । अमृताम् । उप । अस्यात् । वाजी । धुरि । रासभस्य ॥ २१ ॥

वेङ्कट० अथ ! न त्वम् एव एतत् सियसे, न च विनष्टो भवसि, किन्तु देवान् एव गच्छसि माभिः सुगोभिः । देवलोकं प्राप्तस्य इन्द्राश्वी तव सहायी भवतः, एवम् मरुतामश्वी । सोऽथम् भस्विनोरश्वस्य धुरि 'उ' तिष्ठतु ॥ २१ ॥

सुगोर्व्यं नो वाजी स्वश्वं पुंसः पुत्रां उत विद्वान्पुषं रुथिम् ।

अनागास्त्वं नो अदितिः कृणोतु क्षत्रं नो अश्वो वनतां हविष्मान् ॥ २२ ॥

सुगोर्व्यम् । नः । वाजी । सुऽअश्वम् । पुंसः । पुत्रान् । उत । विद्वान्पुषम् । रुथिम् ।

अनागाऽत्वम् । नः । अदितिः । कृणोतु । क्षत्रम् । नः । अश्वः । वनताम् । हविष्मान् ॥ २२ ॥

वेङ्कट० सोभनगोसमूहम् अश्वसमूहम् पुंसः च पुत्रान् उत सर्वस्व पोषकं धने च अस्माकम् अथः करोतु । अनागास्त्वम् च अदीनः कृणोतु' । वलं च अस्मभ्यम् प्रयच्छतु अथः पर्यङ्गैर्दुस्तः ॥ २२ ॥

''इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये दशमो वर्गः ॥''

१. इति वि' अ'. २. ऐजा २, ७ अवापः निधमीतरपुत्रवते [इ. C. शोभी.] ३. वाति अ'.

४. नास्ति वि' अ'. ५. नास्ति मूको. ६. मांसाभ्यर्चीनां वि' अ'; मांसाभ्यर्चीनां कः; मांसाभ्यर्चीनां अ'. ७. नास्ति वि' अ'; उत वि' अ' अ'.

८. ते वि' अ' अ'. ९-९. भवति वि' अ'. १०. करोतु अ'.

११-११. नास्ति मूको.

[१६३]

‘दीर्घतमा औचप्य ऋषिः । अश्वो देवता । विष्णु कन्दः’ ।

यदक्रेन्दः प्रथमं जायमान उद्यन्त्समुद्राद्गत वा पुरीषात् ।
 श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहु उपस्तुत्यं महिं जातं ते अर्वन् ॥ १ ॥

यत् । अक्रेन्दः । प्रथमम् । जायमानः । उद्यन् । समुद्रात् । उत । वा । पुरीषात् ।
 श्येनस्य । पक्षा । हरिणस्य । बाहु इति । उपस्तुत्यम् । महिं । जातम् । ते । अर्वन् ॥ १ ॥

वेङ्कट० यदा स्वे शब्दे हतवानसि पुरा जायमानः उद्यन् अन्तरिक्षात्, अपि वा जलात् । अद्भ्योऽन्त-
 रिक्षाद्याश्वो जातः । तदानीं शीघ्रं प्रादुर्भवतः श्येनस्य पक्षौ^१ पक्षावास्थाम् हरिणस्य बाहुं बाहुं^२,
 तत् तव अश्व ! महत् जननम् उपस्तोतव्यम् ॥ १ ॥

यमेनं दत्तं त्रित एनमायुनगिन्द्रं एणं प्रथमो अध्वतिष्ठत् ।
 गन्धर्वो अस्य रक्षनाभंगृष्णात् स्रदाश्च वसवो निरतष्ट ॥ २ ॥

यमेनं । दत्तम् । त्रितः । एनम् । आयुन्क् । इन्द्रः । एनम् । प्रथमः । अध्वि । अतिष्ठत् ।
 गन्धर्वः । अस्य । रक्षनाम् । अगृष्णात् । स्रत् । अश्वम् । वसवः । निः । अतष्ट ॥ २ ॥

वेङ्कट० यमेन त्रिधाप दत्तम् अश्वम् स त्रिस्थानो वायुः आयुक्तवान् । इन्द्रः च एनम् पूर्वं जातम्
 अध्वि अतिष्ठत् । गन्धर्वः च अस्य रक्षनाम् अगृष्णात् । तस्मिन् अध्वम् हे वसवः । स्रत् इत्यादि-
 षन्तः । ‘बाहुर्वा रथा महुर्वा त्वा गन्धर्वाः सातविंशतिः । ते अयेऽश्वमायुजन्’ (तै १.७.७,९)
 इति मन्त्रः ॥ २ ॥

असिं प्रमो अस्यादित्यो अर्वन्नसिं त्रितो गुह्येन वृतेन ।
 असिं सोमेन समया विष्टुक्तं आहुस्ते त्रीणि दिवि बन्धनानि ॥ ३ ॥

असिं । प्रमः । असिं । आदित्यः । अर्वन् । असिं । त्रितः । गुह्येन । वृतेन ।
 असिं । सोमेन । समया । विष्टुक्तः । आहुः । ते । त्रीणि । दिवि । बन्धनानि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अर्वन् !^१ देवगुह्येन कर्मणा स्वे यमादिः भवसि । तत्र मन्त्रः ‘अग्निः पशुरासीत् तेनाभजन्त स एते
 लोकमजयन्’ (मा २३.१७) इत्येवम् । सोमेन सह समष्टुक्तः भवसि । तत्र च दिवि त्रीणि
 उर्यात्स्वानानि सन्तीति काः सूर्यस्त्वधा प्रजापतिरिति ॥ ३ ॥

त्रीणि त आहुर्दिवि बन्धनानि त्रीण्यप्सु त्रीण्यन्तः समुद्रे ।

उतेवं मे वरुणश्छन्दस्यर्वन् यत्रा त आहुः परमं जनित्रम् ॥ ४ ॥

त्रीणि । ते । आहुः । दिवि । बन्धनानि । त्रीणि । अप्सु । त्रीणि । अन्तरिक्षे । समुद्रे ।
उतऽर्ष्व । मे । वरुणः । छन्दसि । अर्वन् । यत्र । ते । आहुः । परमम् । जनित्रम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्रीणि ते कथयन्ति सुलोके बन्धनानि उर्यत्तिस्थानानि, एवम् अन्तरिक्षे च त्रीणि स्थानानि
स्मृति । त्रीणि च अन्तः समुद्रे । अपि च समुद्रमध्यस्थं तत्र परमम् जन्म समुद्राधिपतिः तरुणः एव
मम शंसत्वस्मात् स्थानादस्माच्छ्रोऽजनीति । यत् तत्र वदन्ति उत्तमं जन्मेति ॥ ४ ॥

इमा ते वाजिन्वमार्जनानीमा शफानां सनितुनिधानां ।

अत्रा ते भद्रा रशना अपश्यमतस्य या अभिरक्षन्ति गोपाः ॥ ५ ॥

इमा । ते । वाजिन् । अवंऽमार्जनानि । इमा । शफानाम् । सनितुः । निऽधानां ।
अत्र । ते । भद्राः । रशनाः । अपश्यम् । ऋतरयं । याः । अभिरक्षन्ति । गोपाः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० वाजिनः ते अवमार्जनानि यैः^१ पिण्याकादिभिरश्वमवमृजन्ति^२ तानि इमानि । तथा
इमानि शालां सम्मन्वुः तव शफानाम् निधानस्थानानि । अत्र तव शोभनाः रशनाः पश्यामि
वर्धमयीमौज्जीव^३, यज्ञस्य गोप्यः^४ याः अभिरक्षन्ति इति ॥ ५ ॥

^१इति द्वितीयाह्नके तृतीयाध्याये एकादशो वर्गः ॥

आत्मानं ते मनसारादजानामवो दिवा पतर्यन्तं पतङ्गम् ।

शिरौ अपश्यं पृथिभिः सुगोभिररेणुभिर्जेहमानं पतत्रि ॥ ६ ॥

आत्मानम् । ते । मनसा । आरात् । अजानाम् । अत्रः । दिवा । पतर्यन्तम् । पतङ्गम् ।
शिरः । अपश्यम् । पृथिभिः । सुगोभिः । अरेणुभिः । जेहमानम् । पतत्रि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तव शरीरम् मनसा चक्षुःसहितेन^१ समीपेन पश्यामि । अथस्तात् पृथिण्यां पश्यामि
दिवा गच्छन्तम् आदित्यम्^२ । आदित्यवद्भवः स्त्वये । ततस्तमेवाथः पश्याम्यश्वरूपमिति ।
शिरः च तव पश्यामि मागैः सुगमैः पांसुवर्जितैः गच्छत्^३ पतनशीलमिति ॥ ६ ॥

अत्रा ते रूपमुत्तममपश्यं जिगीषमाणमिष आ पदे गोः ।

यदा ते मतो अनु भोगमान्छादिब् ग्रसिष्ठ औषधीरजीगः ॥ ७ ॥

१. दोस स्वमरमा वि^१ अं छपं. २-२. नास्ति सूको. ३. पिण्याका^१ छपं; पि क्ता^२ वि^३.
४. वर्धमयी मौजी व वि^४ अं. ५. शोभनाः सूको. ६. समीपे वि^५ अं. ७. नास्ति वि^६ छपं. ८. "गच्छन्
सूको.

अत्र । ते । रूपम् । उतुऽतुमम् । अपुऽपुम् । जिगीषमाणम् । इषः । आ । पुदे । गोः ।
पदा । ते । मर्तैः । अहुं । भोगम् । आनर्त् । आत् । इत् । प्रसिद्धः । ओषधीः । अजीगरिति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अत्र अश्वरथे तत्र उप्वेमेकादशात्मात्माद् बद्धस्य तत्र उतमम् ह्यम् अहम् अपुऽपुम्
अपुऽपुम् अहस्य पदे गन्तुः । आकारः सप्तम्यर्थस्य स्फुटीकरणार्थः । यदा तत्र
मनुष्यः भोगसाधनं घातम् अप्रतोऽनुप्रापयति अनन्तरम् एव 'प्रसिद्धः' । आः ओषधीः
मक्षयसीति ॥ ७ ॥

अनु त्वा रथो अनु मर्यो अर्वन्नु गावोऽनु भगः कुनीनाम् ।
अनु व्रातासस्तर्व सख्यमीधुरनु देवा ममिरे वीर्यं ते ॥ ८ ॥

अनु । त्वा । रथः । अनु । मर्यः । अर्वन् । अनु । गावः । अनु । भगः । कुनीनाम् ।
अनु । व्रातासः । तर्व । सख्यम् । ईयुः । अनु । देवाः । ममिरे । वीर्यम् । ते ॥ ८ ॥

वेङ्कट० रथः अश्वमाहरति सर्वेषाम् अथापि स त्वाम् अनु भवति । न त्वत्सममाहरतीत्यर्थः । एवं मर्यः
अपि उदारः त्वाम् अनु भवति । तथा गावः च पयःप्रभृतेर्दान्यः त्वाम् अनु भवन्ति । कल्पकावो
भगः सौभाग्यं च त्वाम् अनु भवति । सुभगा हि कल्पका पितृणां विक्रमे बहुजनमावहति ।
अथवा सौभाग्यं पतिभ्यो जनमात्मन आहरति । अश्वरक्षिणो व्राताः तत्र सख्यम् सखाः ।
तत्र देवाः वीर्यम् मधुं अजानञ्जिति ॥ ८ ॥

हिरण्यशृङ्गोऽयो अस्य पादा मनोजवा अवर इन्द्र आसीत् ।
देवा इदस्य इविरधमापुन् यो अर्वन्तं प्रथमो अध्वतिष्ठत् ॥ ९ ॥

हिरण्यशृङ्गः । अयः । अस्य । पादाः । मनःऽजवाः । अवरः । इन्द्रः । आसीत् ।
देवाः । इत् । अस्य । इविःऽअर्वम् । आपुन् । यः । अर्वन्तम् । प्रथमः । अध्विऽअतिष्ठत् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० हिरण्यशृङ्गमिभिरलङ्कृतः मिरोभागो हिरण्यशृङ्ग इच्छते । हिरण्यशृङ्गः अयं भवति ।
तथा अस्य पादाः अयोवद् दृढा भवन्ति । मनोवेगः सूर्यश्च अस्य गमने अवरः भवति । न
सममनेन गच्छतीत्यर्थः । देवाः अस्य अजनीषं हविः अभिगच्छन्ति । यः व्रातृण्यम् प्रथमम्
अध्वतिष्ठति ॥ ९ ॥

ईमान्तासुः सिलिकमध्यमासुः सं शूरणासो दिव्वासो अस्याः ।
इसाइत्र श्रेणिशो र्यतन्ते यदाक्षिषुदिव्यमज्ममन्धाः ॥ १० ॥

ईर्मेऽर्जन्तासः । सिलिक्रमभ्यमासः । सम् । शूर्णासः । दिव्यासः । अत्याः ।
हंसाऽईव । श्रेणिऽशः । यत्तन्ते । यत् । आक्षिपुः । दिव्यम् । अजम् । अन्नाः ॥ १० ॥

वेङ्कट० यास्कः— “समीरितान्ताः पृथ्वन्ता वा । सिलिक्रमभ्यमाः^१ संसृतमभ्यमाः शीर्षमभ्यमा वा । अपि^२ वा^३ शिर आदित्यो भवति यदनुसृते सर्वाणि भूतानि मन्वे ‘चैषां तिष्ठते’ । इदमपीतरच्छिर एतस्मादेव । समाधितान्येतदिन्द्रियाणि भवन्ति । संशूर्णासः । शूरः शवतेऽपि कर्मणः । दिव्या दिविकाः । अत्या अतनाः । × × × हुंसा हुन्तेऽर्जन्त्याभ्यामम् । श्रेणिश्चयतेः । ‘समाधिता भवन्ति’ । यदाक्षिपुर्व्यापन् । दिव्यम् अजममजनिमाजिम् अश्वाः । अस्त्यादित्यस्तुतिरश्वस्य । आदित्यादश्वो निस्तष्ट^४ इति । ‘तुरादश्वं वधवो निरस्तष्ट’ (अ. १, १६३, २) इत्यपि निगमो भवति^५ (४, १३) इति ॥ १० ॥

‘इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये द्वादशो वर्गः’ ॥

तव शरीरं पतयिष्यर्वन् तव चित्तं वार्तइव ध्रजीमान् ।
तव शृङ्गाणि विष्टिता पुरुवारण्येषु जर्भुराणा चरन्ति ॥ ११ ॥

तव । शरीरम् । पतयिष्युः । अर्जन् । तव । चित्तम् । वार्तऽइव । ध्रजीमान् ।
तव । शृङ्गाणि । विष्टिता । पुरुऽवा । अरण्येषु । जर्भुराणा । चरन्ति ॥ ११ ॥

वेङ्कट० तव शरीरम् पवनसोढम् अर्जन् । तव चित्तम् च । तवम्^६ वार्त इव वेगवान् । तव शृङ्गाणि विष्टितानि बहुधा अरण्येषु सन्तृणां वीर्याणि हरमाणानि चरन्ति ॥ ११ ॥

उप प्रागाच्छतनं वाजपवीं देवद्रीचा मनसा दीर्घानः ।
अजः पुरो नीपते नाभिरस्यातु पश्चात् कवयो यन्ति रेभाः ॥ १२ ॥

उप । प्र । अगात् । शसनम् । वाजी । अवीं । देवद्रीची । मनसा । दीर्घानः ।
अजः । पुरः । नीपते । नाभिः । अस्य । अनु । पश्चात् । कवयोः । यन्ति । रेभाः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० उप प्र गच्छति विशसनस्थानं बलवान् अश्वः देवानस्पृष्टा मनसा दीर्घमानः । तस्याश्वस्य अजः अजः ललाटे नियुक्तः पुरः नीपते । अनु यन्ति^७ तमश्वम् पश्चात् कान्तदर्शनाः स्तोतारः ॥ १२ ॥

उप प्रागात् परमं यत् सुधस्थमवीं अच्छा पितरं मातरं च ।
अद्या देवाञ्जुष्टतमो हि गम्या अथा शास्ते दाशुपे वार्याणि ॥ १३ ॥

उप । प्र । अगात् । परम् । यत् । सुधस्थम् । अवीं । अच्छे । पितरम् । मातरम् । च ।
अद्य । देवान् । जुष्टतमः । हि । गम्याः । अथ । आ । शास्ते । दाशुपे । वार्याणि ॥ १३ ॥

१. नास्ति सूको. २-२. कोटि^८ वि^९ अ^{१०}. ३-३. शितो भवति सूको. ४. निस्तष्ट सूको.
५-५. नास्ति सूको. ६. नास्ति ल. ७. नयन्ति सूको.

वेङ्कट० 'उप प्र अगात्' यत् स्वर्गाण्यम् परम् स्थानम् अर्वात् गगनवान् पितरम् मातरम् चात्मीयो वृष्टुम् । ननु न तौ सृते 'मातृमन्तं पितृमन्तम्' (आपधौ २०, २, १०) इति वचनान् । एवं तर्हि देव्यं पितरं मातरं चाप्तुम् । अथ प्रत्यक्षः । अथ देवान् पर्याप्ततमः गच्छ । अथाऽयम् आ शास्ते होता वज्रमानाय वरणीयान्वावुःप्रसृतीनि ॥ १३ ॥

'इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये त्रयोदशो वर्गः' ।

[१६४]

'दीर्घतमा औचध्य ऋषिः । आद्यानामेकचत्वारिंशत् ऋचां चिद्वे देवा देवता, द्विचत्वारिंशदाः प्रथमस्यार्धचस्य चाक्, द्वितीयस्य चापः, त्रयश्चत्वारिंशदा आद्यस्यार्धचस्य शकधूमः द्वितीयस्य सोमः, चतुश्चत्वारिंशदाः केशिनः (अग्निः सूर्यो वायुश्च), पञ्चचत्वारिंशदा चाक्, षट्चत्वारिंशत्सप्तचत्वारिंशदयोः सूर्यः, अष्टचत्वारिंशदाः संवत्सरकालचक्रम्, एकौत्पञ्चाशत्तमायाः सरस्वती, पञ्चाशत्तमायाः साध्याः, एकपञ्चाशत्तमायाः सूर्यः पर्यन्तोऽप्यो वा, द्विपञ्चाशत्तमायाः सरस्वान् सूर्यो वा । त्रिष्टुप् छन्दः, द्वादशीपञ्चदशीत्रयोविंशत्येकोत्रिंशतीषट्त्रिंशत्येकचत्वारिंशदो अगाथः, द्विचत्वारिंशो प्रस्वारपङ्क्तिः, एकपञ्चाशत्तमा अनुष्टुप् ।

अस्य वामस्यं पलितस्य होतुस्तस्य आता मध्यमो अस्त्यश्रः ।

तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विश्वर्ति सप्तपुत्रम् ॥ १ ॥

अस्य । वामस्यं । पलितस्यं । होतुः । तस्यं । भ्राता । मध्यमः । अस्ति । अश्रः ।

तृतीयः । भ्राता । घृतपृष्ठः । अस्य । अश्रं । अपश्यम् । विश्वर्तिम् । सप्तपुत्रम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० अत्र वननीयस्य सूर्यस्य पलितस्य रश्मिभिरश्रवैर्बुधकल्पं तस्य ह्यतन्वस्य भ्राता मध्यमः अपि अस्ति भायुः स्यात् । तृतीयः भ्राता घृतपृष्ठः अग्निः अस्य । एषां मध्ये विश्वा पतिम् सप्तपुत्रम् असुम् आश्रम् 'आदित्यम् । सप्त' आदित्यरश्मय इति वदन्तीति ॥ १ ॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्रो वहति सप्तनामा ।

त्रिनामि चक्रमजरमनुर्व यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तुर्युः ॥ २ ॥

सप्त । युञ्जन्ति । रथम् । एकऽचक्रम् । एकः । अश्रः । वहति । सप्तनामा ।

त्रिनामि । चक्रम् । अजरम् । अनुर्वम् । यत्रे । इमा । विश्वा । भुवना । अधि । तुर्युः ॥ २ ॥

वेङ्कट० सप्ततैवः कालरथे संवत्सरैकचक्रम् युञ्जन्ति । तम् एकः अश्रः वहति आदित्यः । सप्त रश्मयो रश्मै रथान् अभिसन्नामयन्ति । तत् त्रिनामि चक्रम् । त्र्युतुः संवत्सरः । श्रीम्नो वर्षा हेमन्त इति नामयः । अजरम् अनाश्रयम् । यस्मिंश्चक्रे सर्वाणि इमानि भूतानि अधितिष्ठन्ति ॥

१-१. नास्ति वि'. २. 'तानि इति अ'. ३-३. नास्ति सूको. ४. 'भरवैर्बु' वि' अ'.
५. नास्ति छपे. ६-६. नास्ति वि' छपे अ'.

‘पञ्चत्वा न त्रिधा चैव षोडशदशचैव च ।

संवत्सरं चक्रवत् परामिः कीर्तयत्युपिः ॥’ (इति ४, ३५) इति शौनकः ॥ २ ॥

इमं स्थमधि ये सप्त तुस्थुः सप्तचक्रं सप्त बहुन्त्यश्वाः ।

सप्त स्वसारो अभि सं नवन्ते यत्र गवां निर्हिता सप्त नाम ॥ ३ ॥

इमम् । स्थम् । अधि । ये । सप्त । तुस्थुः । सप्तऽचक्रम् । सप्त । बहुन्ति । अश्वाः ।

सप्त । स्वसारः । अभि । सम् । नवन्ते । यत्र । गवाम् । निर्हिता । सप्त । नाम ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इमम् कालखम् ये अधि तिष्ठन्ति सप्तचक्रः सप्तचक्रम् एत अश्वाः बहुन्ति । सप्त स्वसारः अश्वाः सप्तिसप्तसम्पत्तिः । यत्र उदकानां नामकानि सप्त ज्योतीषि निर्हितानि ॥ ३ ॥

को ददर्श प्रथमं जायमानमस्थन्वन्तं यदनुस्था विभर्ति ।

भूम्या असुरसृग्गात्मा कं स्वित् को विद्वांसमुप गात् प्रष्टुमेत् ॥ ४ ॥

कः । ददर्श । प्रथमम् । जायमानम् । अस्थन्वन्तम् । यत् । अनुस्था । विभर्ति ।

भूम्याः । असुः । असृक् । आत्मा । कं । स्वित् । कः । विद्वांसम् । उप । गात् । प्रष्टुम् । एत् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० चक्रं स्तुत्वाऽऽदित्यमेव स्तौति । कः तम् ददर्श प्रथमम् एव जायमानम् पुरुषम् अस्थन्वन्तम् यदि कश्चिद् अनुस्था विभर्ति । भूम्याः चालकः सौ भूमिमविभ्रजन् तस्या भारमभूतः कः स्विद् वर्तते । तादृशः कः इति कः विद्वांसम् प्रष्टुम् उपगच्छति । भूमिः शरीरम् ‘सूर्य आत्मा जगत्स्थुषश्च’ (ऋ १०, ११५, १) इत्युक्तमिति ॥ ४ ॥

पाकः पृच्छामि मनसा विजानन् देवानामिना निर्हिता पुदार्नि ।

वृत्से वृष्कयेऽधि सप्त तन्तुन् वि तन्निरे क्वय ओतुवा उं ॥ ५ ॥

पाकः । पृच्छामि । मनसा । अविजानन् । देवानाम् । एना । निर्हिता । पुदार्नि ।

वृत्से । वृष्कये । अधि । सप्त । तन्तुन् । वि । तन्निरे । क्वयः । ओतुवै । उं इति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एकव्यप्रश्नस्तत् मनसा निरूपणैऽपि अविजानन् पृच्छामि देवानाम् एना निर्हितानि आवासस्थानानि ।

‘द्वादशमासाः पञ्चतन्त्रम् इमे लोका असावादित्य एकविंश एतावन्तो वै देवल्लोकाः’ (तै ५, १, १०, ३-४)

इति माह्वणम् । वृत्से एकदायने अधि सप्त दीर्घसूत्राणि त्रिष्वसुर्नैवातुम् क्वयः देवाः वितेन्निरे ।

‘सप्तचक्रः संवत्सरः’ (मात ६, ६, १, १४) इति । संवत्सर आतयो निर्हितास्तेषामहोरात्रैर्वानभिति ॥ ५ ॥

‘इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये षतुर्दशो वसः ॥’

अचिकित्वाञ्चिकितुर्पञ्चिदत्र कवीन् पृच्छामि विद्यते न विद्वान् ।

वि यस्तुस्तम्भ पल्लिमा रजाँस्पृजस्य रूपे किमपि स्विदेकम् ॥ ६ ॥

अचिकित्वान् । चिकितुर्पः । चित् । अत्र । कवीन् । पृच्छामि । विद्यते । न । विद्वान् ।

वि । यः । तुस्तम्भ । पट् । इमा । रजाँसि । अजस्य । रूपे । किम् । अपि । स्विद् । एकम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अज्ञानशब्दं विदुषः चित् अत्र कवीन् पृच्छामि ज्ञानाय, न तु विद्वान् विक्रिणीयया पृच्छामि । यः देवः यद् इमान् जतून् वि तस्तम्भ मेधीभूतो^१ धारयति । तस्याज्ञापमानस्य रूपे किम् अपि स्विद् एकम्^२ भस्ति । अनुवृत्ते रूपे किं स्विदस्ति^३ । अनुयः काल एक उपलभ्यते इत्युत्तरमिति ॥ ६ ॥

इह ब्रवीतु य ईमुङ्ग वेदास्य वामस्य निहितं पदं वेः ।

शीर्ष्णः क्षीरं दुहते गावो अस्य वृत्रि वसाना उदकं पदापुः ॥ ७ ॥

इह । ब्रवीतु । यः । ईम् । अङ्ग । वेदं । अस्य । वामस्य । निऽहितम् । पदम् । वेरिति वेः ।

शीर्ष्णः । क्षीरम् । दुहते । गावोः । अस्य । वृत्रिम् । वसानाः । उदकम् । पदा । अपुः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० इह मत्समीपे ब्रवीतु, यः^१ एनम् अङ्ग वेत्ति । कञ्चन सम्बोधयत्यङ्गेति । अस्य वामस्य आवित्यस्य गच्छतः यत् पदम् निहितम् वज्राय पदं निजते तद् ब्रूतु । संवत्सरेऽस्य पदं निहितमिति । यद्वा संवत्सरः पदमस्य भवति । निरस्तः क्षीरम् दुहन्ति गावः काश्चिद् अस्य स्वभूताः,^२ न तु जवनाभौत । आच्छादकं तेजोरूपम् वसानाः वा गावः उदकम् पादेषु पिबन्ति, न त्वास्पेनेति । रक्षयभिप्रायः । रक्षयो दि विसृजन्त्यादृते चोदकमिति ॥ ७ ॥

माता पितरंभृत आ वंभाज धीत्यग्रे मनसा सं हि जग्मे ।

सा बीभत्सुर्गर्भरसा निर्विद्धा नमस्वन्त इदुपवाकमीषुः ॥ ८ ॥

माता । पितरम् । अने । आ । वंभाज । धीती । अग्रे । मनसा । सं । हि । जग्मे ।

सा । बीभत्सुः । गर्भरसा । निऽविद्धा । नमस्वन्तः । इत् । उपऽवाकम् । ईषुः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० काश्चिद् माता स्वपितरम् ऋतुकाले भेजे अभिसुखम् कर्मणा । तस्याग्रतः ब्रह्मानेन मनसा सङ्गता^१ वासीत् । ततोऽनन्तरं^२ गृहीतरसा पितुः सकाशान्मिथुनीभावेषु बीभत्समज्ञाया पित्रा च मैथुनात्नन्तरं परित्यक्त्वाऽभूत् । ततः अश्वत्तो मनुष्या दरिद्रैः उपवृत्तस्यताम् अगच्छति । आपित्तः पृथिवीमभिवर्षति वर्षासु तत्रैतदुक्तमिति ॥ ८ ॥

१. मेथिम् वि^१ रूपे; वेदीम्^२ अं; मेधीभू^३ क. २. नास्ति सूको. ३. विरति अ. ४. नास्ति वि^१ रूपे. ५. सू^१ वि^१ रूपे. ६-६. सीता सीतापती^१ वि^१ रूपे सीतासीतापती^२ वि^१ अं; सीताऽसीतापती^३ क.

युक्ता मातासीद् धुरि दक्षिणाया अतिष्ठद् गर्भो वृजनीध्रन्तः ।

अभीमिद् वत्सो अनु गामंपश्यद् विश्वरूप्यं त्रिषु योजनेषु ॥ ९ ॥

युक्ता । माता । आसीत् । धुरि । दक्षिणायाः । अतिष्ठत् । गर्भः । वृजनीध्रु । अन्तर्गति ।

अभीमिन् । वत्सः । अनु । गाम् । अपश्यत् । विश्वरूप्यम् । त्रिषु । योजनेषु ॥ ९ ॥

वेङ्कट० काचित् माता दक्षिणस्याम् धुरे पुत्रेण युक्ता ज्ञासीत् । अथैतेन तस्यां मातरि निधास्यमानो गर्भः प्रोषिकासु कासुचिद् दौसिषु घर्षत इति । दक्षिणायने वृष्टान्मुकुमादिस्व इष्ट्वा वदति । शब्दं करोति कश्चन वत्सः, अनु पश्यति च गाम् मातरम् त्रिषु योजनेषु स्थितां ज्ञानारूपाम् । अन्तरिक्षेण भवद्विता भूमिरादित्यस्य त्रिषु योजनेषु भवति । योजनशब्दो योगपथायः । 'चद्रा अस्था' विन्व भूतम् अपि प्रजायते तेनेयं विना' (तै २,४,६,१) इति आह्वणमिति ॥ ९ ॥

तिस्रो मातृस्त्रीन् पितृन् विश्वदेकं ऊर्ध्वस्तस्थौ नेमव ग्लापयन्ति ।

मन्त्रयन्ते दिवो अमुष्यं पुष्टे विश्वविदं वाचमविश्वमिन्वाम् ॥ १० ॥

तिस्रः । मातृः । स्त्रीन् । पितृन् । विश्वत् । एकः । ऊर्ध्वः । तस्थौ । न । ईम् । अर्धं । ग्लापयन्ति ।

मन्त्रयन्ते । दिवः । अमुष्यं । पुष्टे । विश्वविदम् । वाचम् । अविश्वमिन्वाम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० दिवमन्तरिक्षे भूमि च तिस्रः मातृः तासां पुत्रभूतः कश्चिद् श्रेष्ठ पितृन् सूर्यं वायुमग्निं च धारयन् ऊर्ध्वं तिष्ठति । न च तम् अन् ग्लापयन्ति तेन श्रियमाणाः । स 'वायमादित्यः यस्य' अमुष्यं पुष्टे विश्वस्य वेदविदो सर्वैश्चाऽऽशायमानपरिमाणो वाचम् स्थिताम् कथयन्ति । सर्वो वागादित्ये वर्तत इत्युच्यते कथयन्ति ॥ १० ॥

'इति द्वितीयाह्नके तृतीयाध्याये पञ्चदशो वगः' ॥

द्वादशारं नहि तज्जरापु वर्षति चक्रं परि द्यामुत्स्यं ।

आ पुत्रा अग्ने मिथुनासो अत्रं सप्त शतानि विशतिश्च तस्युः ॥ ११ ॥

द्वादशऽअरम् । नहि । तत् । जरापु । वर्षति । चक्रम् । परि । द्याम् । उत्स्यं ।

आ । पुत्राः । अग्ने । मिथुनासः । अत्रं । सप्त । शतानि । विशतिः । च । तस्युः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० द्वादशमासारं तत् चक्रम् नहि कदाचित् जरणाय भवति । तदिदं चक्रम् आदित्यस्य स्वमूर्तं दिवं परितः पुनःपुनर्वर्तते । अस्मिन् चक्रे पुत्रस्थानीयाः अहोरात्रात्मकरवाद् मिथुनभूताः सप्त शतानि विशतिः च अहोरात्राणां आः तिष्ठन्ति । तमिममथैमभेनिवेदयति । सिद्धार्थान्वाक्यानेषु काञ्चन देवतामपि निवेदयन्तीति वक्ष्यामः ॥ ११ ॥

१. अथ तेन वि' अ'. २. मातृन् लपे. ३-३. नास्ति वि' लपे. ४. न वि' लपे. ५-५. 'वत्सस्य वि' अ'. ६. सर्वैश्चाऽऽशाय' लपे. ७. त्वित वि' अ' लः तिष्ठत कपे. ८-८. नास्ति मूको. ९. तमिमथ मूको. १०. विद्यः वि' अ'. ११. नास्ति मूको. १२. निवेदय' वि' अ'.

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् ।

अधेमे अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे पञ्च आहुरर्पितम् ॥ १२ ॥

पञ्चपादम् । पितरम् । द्वादशाकृतिम् । दिवः । आहुः । परे । अर्धे । पुरीषिणम् ।

अर्धे । अधे । अन्ये । उपरे । विचक्षणम् । सप्तचक्रे । पञ्च । आहुः । अर्पितम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० पञ्चपादम् पितरम् द्वादशाकृतिम् दिवः आहुः परस्मिन् अर्धे स्थितम् उपकवन्तम् ।

अध इमे अन्ये दिवः उपरे मूले स्थिते विद्वदारे सप्तचक्रे पञ्चवरे अर्पितम् आहुः । सोऽयं देवतामृतः
पृथिव्याः पश्यन्ते दृश्यते, ततो दिवीत्युभयभावात् ॥ १२ ॥

पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने तस्मिन्ना तस्युर्ध्वनानि विश्वा ।

तस्य नार्धस्तपते भूरिभारः सनादेव न शीर्यते सनाभिः ॥ १३ ॥

पञ्चारे । चक्रे । परिवर्तमाने । तस्मिन् । आ । तस्युः । उर्ध्वनानि । विश्वा ।

तस्य । न । नार्धः । तपते । भूरिभारः । सनात् । एव । न । शीर्यते । सनाभिः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० हेमन्तशिखरयोः समासेन पञ्चारे संवत्सरचक्रे परिवर्तमाने तस्मिन् आ तिष्ठन्ति सर्वाणि

भूतानि । तस्य चक्रस्य अधस्ततः 'आदित्यः न कदाचिन् तपते न नमति भारमह्वेऽपि,
न च शीर्यते चिरात् एव आरभ्य' नाभिसहितः । लौकिकं चक्रं नाभिपरिवर्तने शीर्षं
भवति ॥ १३ ॥

सनेमि चक्रमजरं वि वावृत उत्तानायां दश युक्ता बहन्ति ।

सूर्यस्य चक्षु रजसत्यावृतं तस्मिन्नापिता भुव्नानि विश्वा ॥ १४ ॥

सनेमि । चक्रम् । अजरम् । वि । वावृते । उत्तानायां । दश । युक्ताः । बहन्ति ।

सूर्यस्य । चक्षुः । रजसां । एति । आऽवृत्तम् । तस्मिन् । आपिता । भुव्नानि । विश्वा ॥ १४ ॥

वेङ्कट० सुहृताः नेमवन्तशुक्लं जरावर्जितं कालचक्रम् वि वसन्ते । 'युक्ताः दश' दिशस्तच्चक्रम् अस्यां

मूर्त्याम् बहन्ति । सूर्यस्य दर्शनसाधने तच्चक्रम् उदकेन परिहृतम् एति । तस्मिन् सर्वाण्येव
भुवनानि आपितानि । 'सूर्यस्तस्मिन्नक्रेऽपि वैः अहोरात्रैः' सर्वाणि भूतानि पश्यति ॥ १४ ॥

साकुञ्जानां सप्तर्षमाहुरेकजं षडिद् यमा ऋषयो देवजा इति ।

तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्यान्ने रजन्ते विकृतानि रूपशः ॥ १५ ॥

१. 'तिम्' इति तद्विदे चक्रमादित्यस्य स्वभूतां दिवं परितः पुनः पुनर्वसन्ते तस्मिन्नक्रे पुनरे वि' कर्षे.
२-२. नास्ति वि' कर्षे. ३-३. नास्ति अ'. ४-४. 'सप्तर्षिष्व' वि' अ'. ५. भुवनानि वि कर्षे.

साकृत्पुऽजानाम् । सप्तमम् । आहुः । एकऽजम् । पट् । इत् । युमाः । अर्षयः । देवऽजाः । इति ।
तेषाम् । इष्टानि । विऽद्वितानि । ध्रुमऽशः । स्थात्रे । रेजन्ते । विऽकृतानि । रूपऽशः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० सप्तज्ञानानां मिथुनभूतानां सप्तमम् कर्तुम् एकजम् आहुः । पट् एव द्वाभ्यां मासाभ्यां
संयुक्ताः सर्वस्य द्रष्टारः संवत्सरात् देवाऽजाता इति । तेषाम् कर्तॄणां सम्बन्धानि सर्वेषाम् इष्टानि
कर्तुमिच्छानि स्वस्वे काले विदितानि इमानि, स्थात्रे संवत्सरात् पुनःपुनरावर्तन्ते रूपाः
विकृतानि, नानारूपाणि । कर्तुमिच्छानि संवत्सरे पुनःपुनरावर्तन्त इति ॥ १५ ॥

इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये षोडशो वर्गः ॥

स्त्रियः सतीस्ताँ उ मे पुंस आहुः पश्यदस्रुष्वान्न वि चेतदन्धः ।

कविर्यः पुत्रः स ईमा चिकेत यस्ता विजानात् स पितुष्पितासत् ॥ १६ ॥

स्त्रियः । सतीः । तान् । ऊँ इति । मे । पुंसः । आहुः । पश्यत् । अक्षुण्शान् । न । वि । चेतत् । अन्धः ।
कविः । यः । पुत्रः । सः । ईम् । आ । चिकेत । यः । ता । विऽजानात् । सः । पितुः । पिता । असत् ॥ १६ ॥

वेङ्कट० स्त्रीपुंविभागः शरीरकृतः, नासभूते सूर्ये स विशेषो भवति इति पश्यत् वदति । अनात्म-
विद्याम् स्त्रियः सतीः इमाः मम तत्त्वविदः पुंसः आहुः । तस्मिन्मर्थे चक्षुष्मानेव जानाति
प्राज्ञः, न दुनः अन्धः वि जानाति । विद्वान् यः कल्पचित् पुत्रः भवति सः इममर्थम्
आ जानाति । यः तान्येतानि भूतानि एवं वेद सः ज्ञानातिशयेन पितुः पिता भवति, न
तु पुत्र इति ॥ १६ ॥

अवः परेण पर एनावरेण पदा वृत्सं विभ्रती गौरुदस्थात् ।

सा कद्रीची कं स्विदधे परागात् कं स्वित् सूते नहि यूथे अन्तः ॥ १७ ॥

अवः । परेण । परः । एना । अवरेण । पदा । वृत्सम् । विभ्रती । गौः । उत् । अस्थात् ।
सा । कद्रीची । कम् । स्वित् । अधम् । परा । अगात् । कं । स्वित् । सूते । नहि । यूथे । अन्तरिति ॥

वेङ्कट० परेण लोकेन अवः तथा परः च एनेन अवरेण लोकेन । दानापृथिव्योर्मध्यत इत्यर्थः । तत्र काचित्
गौः पदा कञ्चन^१ वरधम् विभ्रती उदतिष्ठद् अहराण्यम् । सा च गौः कञ्चिदधम् अहराण्यम् आञ्चन्ती^२
राण्याण्यम् इत् चित् अधम् अतीत्य प्रादुरभूत् । सा गौः कं वृत्सं कं स्वित् जनयतीति प्रश्नः । न
तावत् गवां यूधमध्ये प्रसूत इत्युच्चन्तम् आदित्यं इष्ट्वा वदति ॥ १७ ॥

अवः परेण पितरं यो अस्यानुवेदं पर एनावरेण ।

कवीयमानः क इह प्र वोचद् देवं मनः कुतो अधि प्रजातम् ॥ १८ ॥

१. नास्ति वि^१ लपे, २-२. नास्ति सूको, ३. वरानि वि^३ लपे, ४. नास्ति वि^४, ५. कञ्च
मूको ६. नास्ति वि^६, अञ्चति वि^६ लपे.

अनः । परेण । चित्तरम् । यः । अस्य । अनुऽवेद । पुरः । एना । अवरेण ।

कविऽव्यमानः । कः । इह । अ । बोचत । देवम् । मनः । कुतः । अधि । प्रऽजातम् ॥ १८ ॥

वेङ्कट० अस्व परस्य चित्तरम् परस्य लोकस्य अवस्तात्स्वपतेः यः अनुवेद परस्तात् स्विष्यन् अस्व
अवरस्य लोकस्य, स कविमात्मानं कुर्वन् कः इह आगत्य सन् ज्ञयात्स्य लक्षणम् । देवशीलम् मनः
कुतः अधि प्रजातम् इति प्रश्नेन सूचयत्युदितादादित्याजायमानः । 'तस्मादन्वरेण लोको यन् । सर्वेषु
सुवर्णेषु' लोकेऽमितपतेति' (तैत्ति १, २, ४, १) इति ब्राह्मणम् ॥ १८ ॥

ये अर्वाञ्चस्ताँ उ पराञ्च आहुये पराञ्चस्ताँ उ अर्वाञ्च आहुः ।

इन्द्रश्च या चक्रधुः सोम तानि धुरा न युक्ता रजसो वहन्ति ॥ १९ ॥

ये । अर्वाञ्चः । तान् । ऊँ इति । पराञ्चः । आहुः । ये । पराञ्चः । तान् । ऊँ इति । अर्वाञ्चः । आहुः ।

इन्द्रः । च । या । चक्रधुः । सोम । तानि । धुरा । न । युक्ताः । रजसः । वहन्ति ॥ १९ ॥

वेङ्कट० ये अर्वाञ्चः रश्मयः तान् एव दुनः पराञ्चः आहुः । तथा ये पराञ्चः तान् एव अर्वाञ्चः
आहुः । इन्द्रः च । आदित्य इन्द्रः । स च सोमश्च यानि तानि तथा चक्रधुः । तानि
तेजसि धुरा युक्तः अथाः इव स्यात् लोकान् वहन्ति । आदित्यचन्द्रमसावष्टालचक्रादितरेतरे
तेजोभिरापरपत्नी परिवर्तेते तेजोभिर्जगद्दारयन्ताविति ॥ १९ ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि पस्वजाते ।

तयोर्न्यः पिप्पलं स्वाद्वत्पनश्नन्त्यो अभि चाकशीति ॥ २० ॥

द्वा । सुऽपर्णा । सुऽयुजा । सखाया । समानम् । वृक्षम् । परि । पस्वजाते इति ।

तयोः । अन्यः । पिप्पलम् । स्वाद् । अति । अन्श्नन् । अन्यः । अभि । चाकशीति ॥ २० ॥

वेङ्कट० द्वौ सुपतनौ आदित्यश्च सोमश्च सह लोकनिर्वाहणे युञ्जानौ सखायौ एकम् वृक्षम् संवत्सरम्
आश्रित्य तिष्ठतः । तयोः एकः तस्य स्वाद् फलम् अति । अनश्नन् अन्यः सोमः तम् अभि
विपश्यति । सोममसीन्द्र इति ॥ २० ॥

'इति द्वितीयाधके तृतीयाध्याये सप्तदशो वर्गः' ॥

यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेपं विदधाभिस्वरन्ति ।

इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्रा विवेश ॥ २१ ॥

यत्र । सुऽपर्णाः । अमृतस्य । भागम् । अनिऽमेपम् । विदधा । अभिऽस्वरन्ति ।

इनः । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपाः । सः । मा । धीरः । पाकम् । अत्रे । आ । विश्वे ॥ २१ ॥

१. अमृता अ. २. अमर वि अ. ३. नास्ति अ. ४. नास्ति वि अ. ५. सोम क
शोचः. ६. अनिमेपे वि अ. ७. सोम अ. ८. कृत्य वि अ. ९-१०. नास्ति सूको.

वेङ्कट० यत्र सुपत्न्याः आदित्यरश्मयः अर्कस्य भागम् अनियोगम् वेदनेन अभि प्रयच्छन्ति । ईश्वरः सर्वेषां भूतानां गोपायिताऽऽदित्यः सः मा धीरः पाकम् अथ आ विवेश आदित्यः । उर्वकं रश्मयः सम्भरन्ति । स चाशान् मनुष्यान् अरत्ननाऽधिचिच्छति ॥ २१ ॥

यस्मिन् वृक्षे मध्वदः सुपर्णा निविशन्ते सुर्वते चाग्निं विश्वे ।
तस्येदाहुः पिप्लवं स्वाद्ग्रये तन्नोन्नशुद्यः पितरं न वेद ॥ २२ ॥

यस्मिन् । वृक्षे । मध्वऽअर्दः । सुपर्णाः । निऽविशन्ते । सुर्वते । च । अग्निं । विश्वे ।
तस्ये । इत् । आहुः । पिप्लवम् । स्वाद् । अग्ने । तन् । न । उव । नशत् । यः । पितरम् । न । वेद ॥ २२ ॥

वेङ्कट० यस्मिन् आदित्यवृक्षे मध्वन् उदकस्यान्तारः सुपत्न्याः पक्षिणो रश्मयः निविशन्ते । यन्मात्रं अभि विश्वे सुपर्णाः सुर्वते । तत्र एव वृक्षस्य आहुः^१ पिप्लवम् स्वाद्गुरसम् । यस्य अग्रे स्थितम् तत् पिप्लवम्^२ न उव न्याप्नोति यः पितरम् आदित्यम् न 'वेद इति' अनादित्यविदो भिन्दा ॥ २२ ॥

यद् गायत्रे अग्निं गायत्रमाहितं त्रैष्टुभाद् वा त्रैष्टुभं निरतक्षत ।
यद् वा जगज्जगत्याहितं पदं य इत् तद् विदुस्ते अमृतत्वमानशुः ॥ २३ ॥

यत् । गायत्रे । अग्निं । गायत्रम् । आऽहितम् । त्रैष्टुभात् । वा । त्रैस्तुभम् । निऽअतक्षत ।
यत् । वा । जगत् । जगति । आऽहितम् । पदम् । ये । इत् । तत् । विदुः । ते । अमृतऽअवम् । आनुशुः ॥

वेङ्कट० यत् गायत्रे छन्दसि अग्निं निहितम् गायत्रम् । यत् वा पदम् 'त्रैष्टुभाद् छन्दसः'^३ त्रैष्टुभम् निरतक्षत 'पृथगर्कुरम्'^४ । यत् वा जगज्जगत्यावात् जगति आहितम् । ये एव तत् पदम् विदुः त एव अमृतत्वम् आनुशुः । त्रीणि वैदिकानि छन्दासि । तानि चासुमादित्यं वहन्ति । तस्मादेवादित्यो गायत्रस्त्रैष्टुभो जागतश्च भवति । यदा गायत्रादीनि सामानि वहन्ति । तदादी जगदिति साम्नो विशेषणादुपपन्नं लिङ्गमिति ॥ २३ ॥

गायत्रेण प्रीते मिमीते अर्कमर्केण साम् त्रैष्टुभेन वाकम् ।
वाकेन वाकं द्विपदा चतुष्पदाऽक्षरेण मिमते सप्त शर्णीः ॥ २४ ॥

गायत्रेणा । प्रीते । मिमीते । अर्कम् । अर्केण । साम् । त्रैष्टुभेन । वाकम् ।
वाकेन । वाकम् । द्विऽपदा । चतुःपदा । अक्षरेण । मिमते । सप्त । शर्णीः ॥ २४ ॥

वेङ्कट० प्रसङ्गादक्षरप्रपञ्चा कियते । ऋक्संहितायां कियन्ते मन्त्रा इति जिज्ञासमानो गायत्रेण पादेन मन्त्रं परिच्छिन्वात् । गहूनि हि गायत्राणि पदान्पुणिककङ्कभोरनुष्टुभि पङ्क्त्या च स्मभवात् ।

१. नास्ति विं लपं. २. पठे विं अं. ३-३. नास्ति विं लपं. ४-४. 'पुष्पात्ता' अं.
५-५. 'वक्त्रं' अं.

साम्नः परिच्छेदः अर्केण भवति । संस्थितामामृचि साम च संस्थितं भवति । अथ कियन्ति छन्दसोति त्रिज्ञामुस्त्रैषुभं छन्दः प्रथमं प्रतिपद्येत । बहुनि त्रैषुभानि वाक्यानि भवन्ति । ततोऽवशिष्टे परिच्छिन्नयाम् । अथ मूकं परिच्छेतुकामः द्विपदा त्रिपदा चतुर्पदा चर्चा परिच्छेद्य दृष्टये सुभं चतुर्ध्वमिति श्रुयाम् । अथ किमियं गायत्री, उतोष्णिगिति परिच्छेतुसुपकान्ताः सप्त छन्दांसि अक्षरेण मितते परिच्छिन्दन्ति । अष्टावक्षराणि^१ भवन्ति तस्मादियं गायत्रीति ॥ २४ ॥

जगता सिन्धुं दिव्यस्तभायद् रथन्तरे सूर्ये पथिपश्यत् ।

गायत्रस्य समिधस्तिस्त्र आहुस्ततो मद्धा प्र रिरिचे महित्वा ॥ २५ ॥

जगता । सिन्धुम् । दिवि । अस्तभायत् । रथमऽन्तरे । सूर्यम् । परि । अपश्यत् ।

गायत्रस्य । सम्ऽद्धधः । तिस्त्रः । आहुः । ततः । मद्धा । प्र । रिरिचे । महित्वा ॥ २५ ॥

वेङ्कट० गायत्रं प्रशंसति^१ । गायत्रं प्रवृद्धाक्षरं भूत्वा जगता^२ जन्तरिक्षादित्ये वा उदकम् अस्तभायत्, रथन्तरे च सूर्यम् परि अपश्यत् यथा सूर्यो रथन्तरे तिष्ठति तथाऽकरोत् । जागवं सामोदकं धारयति, रथन्तरमादित्यमिति । गायत्रस्य साक्षः समिधिकाः तिस्त्रः आहुः गायत्री त्रिषुभं जगतीमिति । ततः तस्यैव महत्वं प्रकर्षेण रिरिचे । चतुर्षु छन्दःसु त्रीणि गायत्रीं समेधयन्ति । तां त्रिषुप् त्रिभि-
रक्षरैरुपैत् । सैकादशाक्षरा भूत्वा प्राजापय । तां जगन्त्येकेनाक्षरेणोपैत् । सां द्वादशाक्षरा इति । अनुषुप्^३ गायत्रीमेव त्रिपदां सतीं चतुर्थेन पादेनानुष्टोमतीति^४ ॥ २५ ॥

^१इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये अष्टादशो वर्गः^२ ॥

उप ह्ये सुदुर्घा धेनुमेतां सुहस्तीं गोधुगुत दोहदेनाम् ।

श्रेष्ठं सवम् सविता साविपन्नोऽभीदो धर्मस्तद् धु प्र वोचम् ॥ २६ ॥

उप । ह्ये । सुऽदुर्घाम् । धेनुम् । एताम् । सुऽहस्तीः । गोऽधुक् । उत । दोहत् । एनाम् ।

श्रेष्ठम् । सवम् । सविता । साविपत् । नः । अभिऽईदः । धर्मः । तत् । ऊँ इति । सु । प्र । वोचम् ॥ २६ ॥

वेङ्कट० साध्यमिका वाग् गोरुवा भवति तां स्तीति । उप ह्ये सुदोहाम् धेनुम् एताम् । कल्याणवृस्तः गोधुक् अपि च दोमिध एनाम् अष्टम् सवम् । सविता प्रसीधु नः प्रेरयतु अहमान् । अभीदः अर्धे धर्मः । ततोऽहस्तिभ्यं धु प्र अमीमि दोहार्थम्^१ ॥ २६ ॥

हिङ्कृष्णवती वसुपत्नी वर्धनां वत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात् ।

दुहामश्चिभ्यां पर्यो अघ्नयेयं सा वर्धतां महते सौमगाय ॥ २७ ॥

हिङ्कृष्णवती । वसुपत्नी । वसुनाम् । वत्सम् । इच्छन्ती । मनसा । अभि । आ । अगात् ।

दुहाम् । अचिऽभ्याम् । पर्यः । अघ्नया । इयम् । सा । वर्धताम् । महते । सौमगाय ॥ २७ ॥

१. नास्ति अ^१ २. नास्ति वि^२ अर्धं. ३. नास्ति मूको. ४-४ स द्वादशाक्षरः सुरेयनुषुप् च वि^३ अ^४.
५. योनः पदेनानुष्टोमो भवतीति वि^३ अ^४. ६-६. नास्ति मूको. ७. दोहाव अ^५.

वेङ्कट० 'वत्ससन्दर्शनात् हिङ्कृण्वती' वसुनां पालयित्री वसुम् मनसा इच्छन्ती अभि वा अवात् । दुग्धाम्
अधिभ्याम् पयः अहन्तत्या गौः इत्यम् । सा इत्यम् अस्माकम् महते सौभाग्याय वर्धताम् ॥ २७ ॥

गौरमीमेदनुं वृत्सं मिपन्तै मूर्धानं हिङ्ङकृणोन्मातुवा उं ।

सृकाणं घर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥ २८ ॥

गौः । अमीमेत् । अनु । वृत्सम् । मिपन्तम् । मूर्धानम् । हिङ् । अकृणोत् । मातुवै । ऊं इति ।
सृकाणम् । घर्मम् । अभि । वावशाना । मिमाति । मायुम् । पयते । पयोऽभिः ॥ २८ ॥

वेङ्कट० मिपन्तम्' वत्सम् प्रति गौः शब्दं करोति ॥ २८ ॥

अयं स शिङ्के येन गौरमीवृता मिमाति मायुं घृसनावधि श्रिता ।

सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विशुद् भवन्ती प्रति वृत्रिमाहित ॥ २९ ॥

अयम् । सः । शिङ्के । येन । गौः । अमीवृता । मिमाति । मायुम् । घृसनी । अधि । श्रिता ।
सा । चित्तिभिः । नि । हि । चकार । मर्त्यम् । विशुत् । भवन्ती । प्रति । वृत्रिमाहित ॥ २९ ॥

वेङ्कट० येन माध्यमिका वाग् देवी परिवृता शब्दं करोति ध्वसने मेवे अधि भिना । सा कर्मभिः नि
करोति मर्त्यम् । विशुद् भवन्ती प्रत्युदते च स्व रूपम् 'तिरो भवतीति' ॥ २९ ॥

अनच्छये तुरगात्तु जीवमेजद् ध्रुवं मध्य आ पुस्त्यानाम् ।

जीवो मृतस्य चरति स्वधाभिरमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ॥ ३० ॥

अनत् । शये । तुरगात्तु । जीवम् । एजत् । ध्रुवम् । मध्ये । आ । पुस्त्यानाम् ।
जीवः । मृतस्य । चरति । स्वधाभिः । अमर्त्यः । मर्त्येन । सयोनिः ॥ ३० ॥

वेङ्कट० यद् प्राणिति जीवति च तूष्णमनं भूत्वा रात्रिषु शेते । तथा पदेति तत् गृहाणाम् मध्ये
आ गच्छति । किञ्चासौ जीवः रात्रिषु मृतस्य पुरुषस्य दिवा शुक्तरश्मैः चार्धमाणो वर्तते । असरण-
धर्मा सरणधर्मणा समानस्थानः शरीरेणेति रात्रिं स्तौति ॥ ३० ॥

'इति द्वितीयाहके तृतीयाध्याये एकोनविंशो वसः' ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परां च पृथिभिश्चरन्तम् ।

स सध्रीचीः स विपृचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ॥ ३१ ॥

अपश्यम् । गोपाम् । अनिपद्यमानम् । आ । च । परां । च । पृथिभिः । चरन्तम् ।
सः । सध्रीचीः । सः । विपृचीः । वसानः । आ । वरीवर्ति । भुवनेषु । अन्तरिति ॥ ३१ ॥

१-१. नास्ति वि'; ... कृण्वती अ'. २. भिना वि' लयं. ३-३. 'वन्ती' वि' लयं. ४. नास्ति
वि' ल. ५-५. नास्ति मूर्को.

वेङ्कट० तथा राध्यां वर्तमानाधामुदितं भुवै स्तैति । अत्र वातस्नेहकम् — “अपत्यं गोपायतिपद्यमानम्” इति । एष वै गोपा' वा एत तपति । एष हीदं सधै गोपायति । अयो न निपद्यते तामायाह — ‘अपत्यं गोपायतिपद्यमानमित’ ‘आ च परा च पाविभिक्षरन्तम्’ इति । आ च होष परा च द्वैः' तपिमि-
द्वरति । ‘मे' सप्रौचीः स विपुचो'सालः' इति । सप्रौची'श' दोषः' विपुची'श' दिशो वरते । अयो' रशमी'श । ‘आ करोति भुवनेष्वन्तः' इति । पुनःपुन्यौव एषु लोकेषु वाग्यव्यमानधरति” (मातृ १४, १, ४, १०) इति ॥ ३१ ॥

य ई चकार न सो अस्य वेद य ई ददशे हिरुगिन्नु तस्मात् ।

स मातुर्योना परिचीतो अन्तर्वहृद्गजा निःश्रैतिमा विवेश ॥ ३२ ॥

यः । ईम् । चकार । न । सः । अस्य । वेद । यः । ईम् । ददशे । हिरुक् । इत् । नु । तस्मात् ।
सः । मातुः । योना । परिःश्रीतः । अन्तः । वहुःश्रजाः । निःश्रैतिम । आ । विवेश ॥ ३२ ॥

वेङ्कट० यः एतच्छरीरं पिता चकार न सः असुम् वेति जीवं कुतोऽयमात्मकति" कीदृश इति । यः च एतद् पश्यति सख्यादिः" तस्मात् अपि अयमन्तर्दित एव भवति । सः अये जीवः अन्तः मातुः योना जरापुपरिवृतः अनेकजननः कृच्छ्रम् आपद्यते । मद्येन जातानि ततो मुच्यत इति ॥ ३२ ॥

धौमि पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुमे माता पृथिवी महीयम् ।

उत्तानयोश्चम्बोऽयोनिर्न्तरत्रा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥ ३३ ॥

धौः । मे । पिता । जनिता । नाभिः । अत्र । बन्धुः । मे । माता । पृथिवी । मही । इयम् ।
उत्तानयोः । चम्बोः । योनिः । अन्तः । अत्र । पिता । दुहितुः । गर्भम् । आ । अधात् ॥ ३३ ॥

वेङ्कट० धौः मे पिता' जनयिता वर्षणान्मस सचहनकृत । शुक्रस्थं तेजो दिवि भवति । 'साधिरैषांतुमिः शरीरं दध्यते । ततश्च महती इयम् पृथिवी मन बन्धुः माता भवति । उत्तानयोः धावापृथिव्याः मध्ये अवकाशरूपमन्तरिक्षं भवति । तत्र दुहितुः अदम्याः पृथिवी जातेति परम्यस्व दुहिता पृथिवी भवति । स तस्याः गर्भम् दधाति । ततः शुक्रलोगितसंसर्गाजीवः प्रादुर्भवतीति ॥ ३३ ॥

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः ।

पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥ ३४ ॥

पृच्छामि । त्वा । परम् । अन्तम् । पृथिव्याः । पृच्छामि । यत्र । भुवनस्य । नाभिः ।

पृच्छामि । त्वा । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । पृच्छामि । वाचः । परम् । त्रिःशोम ॥ ३४ ॥

१. 'वा देवानाम् सुको. २. दिव्यैः वि' ल लपे. ३. नास्ति अ'. ४. 'इव स अ'. ५. अयेन लपे. ६. अयो वि' ल लपे. ७. 'मागतः वि' अ'. ८. तस्व्यादि वि' ल लपे. ९-१०. नास्ति वि लपे.

वेङ्कट० चौमैः पितेति पृथिव्याः प्रसङ्गात् अयं प्रदत्तः । परमः अन्तः आस्थाः पृथिव्याः भवति यत्र इयं सन्तिष्ठते । सर्वस्य जगतः धारकः यत्र विद्यत इति द्वितीयः प्रदत्तः । पृच्छामि त्वां वर्धितुः कालाश्वस्य किं रेतः इति । पृच्छामि वाचः परमम् व्योम । कर्म सर्वो वाग् वर्धत इति ॥ ३५ ॥

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः ।

अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ ३५ ॥

इयम् । वेदिः । परः । अन्तः । पृथिव्याः । अयम् । यज्ञः । भुवनस्य । नाभिः ।

अयम् । सोमः । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । ब्रह्मा । अयम् । वाचः । परमम् । वि० व्योम ॥ ३५ ॥

वेङ्कट० यद्यपि क्वचित्संस्थिता^१ भवति पृथिवी न स देशो दर्शयितुं शक्यते, मन्त्रेण परिग्रहीतार्यां वेद्यां सञ्चिचानाम् तत्र सर्वा सन्तिष्ठते । अयम् यज्ञः 'सर्वस्य जगतो धारकः' इति । 'अग्नी प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यम् उपतिष्ठते' । आदि-याजायते इति श्रेयसं ततः प्रताः (मैत्र ६, ३०) इति मित्रायणो-
न्नाहणं भवति । क देवदत्तो भवतीति पृच्छतः अयं देवदत्तः इति अग्निं उपरं सङ्गच्छते । अन्ये तु^२ पठन्ति 'पृच्छामि त्वां भुवनस्य नाभिम्' (ते ७, ४, १८, २) इति । 'अयं सोमः वर्धितुः कालाश्वस्य रेतः' । ब्रह्मा अयं वाचः परमं व्योम इत्यादित्यं सर्वस्या एकं वाचः स्थानमाह ॥ ३५ ॥

^१इति द्वितीयाहके तृतीयाध्याये विशो वर्गः ॥

सप्तार्धगुर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि ।

ते धीतिभिर्मनसा ते विपुश्चितः परिभुवः परि भवन्ति विश्वतः ॥ ३६ ॥

सप्त अर्धगुर्भाः । भुवनस्य । रेतः । विष्णोः । तिष्ठन्ति । प्रदिशाः । वि० धर्मणि ।

ते । धीतिभिः । मनसा । ते । विपुःश्चितः । परिभुवः । परि । भवन्ति । विश्वतः ॥ ३६ ॥

वेङ्कट० सप्त आदित्यरश्मयः अग्रप्रदेशेषु भुवनस्य कारणमुदकं^३ गर्भिताः विष्णोः आदित्यस्य तिष्ठन्ति योजनेन विविधे कर्मणि । ते कर्मभिः पुरुषं संयोजयन्ति । मनसा च^४ प्राज्ञाः परितो भवन्तीतिः सर्वे एव भवन्ति ॥ ३६ ॥

न वि जानामि यदि वेदमस्मि निष्यः संनेदो मनसा चरामि ।

यदा मागन् प्रथमज्ञा ऋतस्यादिद् वाचो अश्नुवे भागमस्याः ॥ ३७ ॥

न । वि । जानामि । यत् इदं । इदम् । अस्मि । निष्यः । संनेदो । मनसा । चरामि ।

यदा । मा । आ । आगन् । प्रथमज्ञाः । ऋतस्य । आत् । इत् । वाचः । अश्नुवे । भागम् । अस्याः ॥

१. नास्ति विं रूपे. २. क. संस्थिता विं रूपे. ३-३. नास्ति मुको. ४-४. एवं विं अं.

५. नास्ति विं अं. ६. कारणमुदकं विं अं. ७. नास्ति अं.

वेङ्कट० न नि नामामि यद्यप्यदम् इदम् आस्मि प्रकृतेः परः विषयकारेण मनसा सम्प्रत्यक्षः
अन्तर्हितः चरामि । यदा पुनः सर्वस्य सत्यमृतस्य प्रथमं जन्मिता जगतः लक्ष्मिःऽऽदित्यः
माम् प्रति आ जगाम, ततोऽनन्तरम् एव अत्वाः सर्वस्याः वाचः मजनीवे ब्रह्म अऽनुवे
इति शातात्मस्वरूप आदेवि ॥ ३७ ॥

अपाङ् प्राडेंति स्वधया गृभीतोऽर्मत्यो मर्त्येना सयोनिः ।

ता शश्वन्ता विपुचीना वियन्ता न्यऽन्यं चिक्युर्न नि चिक्युरन्यम् ॥ ३८ ॥

अपाङ् । प्राङ् । एति । स्वधया । गृभीतः । अर्मत्यः । मर्त्येन । सयोनिः ।

ता । शश्वन्ता । विपुचीना । वियन्ता । नि । अन्यम् । चिक्युः । न । नि । चिक्युः । अन्यम् ॥

वेङ्कट० अमरणधर्मा मरणधर्मणा समानस्थानो जीवः क्लेशेन सह धार्यमाणः अपाङ् प्राङ् च
गच्छति । आदित्यो भूत्वा दिवि प्राङ्, जीवो भूत्वा पृथ्वेऽपाङ् । ताविमौ नित्यौ विष्वग्धनौ
विविधे च देवमनुष्यादिषु गच्छन्तौ भवतः । तयोः अन्यम् आदित्यं सर्वे निदिचन्वन्ति
प्रत्यक्षं पश्यन्तः, न नि चिक्युः अन्यम् प्रकृतिसंस्पृष्टं पृथगिव पश्यन्ति निगूढमिति ॥ ३८ ॥

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निऽसेदुः ।

यस्तन्न वेदुः किमुचा करिष्यति य इत् तद् विदुस्त इमे समासते ॥ ३९ ॥

ऋचः । अक्षरे । परमे । विश्वोमन् । यस्मिन् । देवाः । अधि । विश्वे । निऽसेदुः ।

यः । तत् । न । वेदुः । किम् । ऋचा । करिष्यति । ये । इत् । तत् । विदुः । ते । इमे । सम् । आसते ॥

वेङ्कट० अथादित्यस्य यद् वाक्कमक्षरं तन् स्तौति । यस्मादक्षरणत्वभावात् सर्वो ऋचः विनिर्गताः ।
यस्मिन् च सर्वे एव देवाः क्लृप्ता दृश्यमाना अन्ये च वर्तन्ते । यः तद् अक्षरम् न वेत्ति
सः किम् ऋचा करिष्यति । ये एव तद् विदुः ते इमे मक्षररूपेण दिवि सम आसते । 'ओमिति
प्रतिपद्यन्ते' । एतद्देवैः यजुरन्वयी विद्यां प्रत्येषा वायेतत् परममक्षरम् । तदेतद् ऋचाऽभ्युक्तम्
'ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्' (तैआ २.११.१) इति ब्राह्मणम् ॥ ३९ ॥

सुयवसाद् भगवती हि भूया अधो चयं भगवन्तः स्याम ।

अद्धि तूर्णमन्ये विश्वदानीं पिवं शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥ ४० ॥

सुयवसऽअत् । भगवती । हि । भूयाः । अधो इति । चयम् । भगवन्तः । स्याम् ।

अद्धि । तूर्णम् । अन्ये । विश्वदानीम् । पिवं । शुद्धम् । उदकम् । आचरन्ती ॥ ४० ॥

१. नास्ति अ'. २. पृथ्वेऽपाङ् अ'. ३. स्तौति अ' वि'. ४. अक्षरं अ'. ५. नास्ति मुको
६. 'वेत् मुको. ७. पश्ये अ'.

वेङ्कट० अथ सर्वस्या एव वाचः स्तुतिः । गौरुपा हि वागित्युक्तम् । शोभनस्य यवस्यात्प्री भवती हि लभनः । अथ इदानीम् इयम् भगवन्तः स्याम । अदि तृणम् अहन्तये ! सर्वदा, पिव च शुद्धम् उदकम् इतस्ततः आचरन्ती इति ॥ ४० ॥

‘इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये एकविंशो वसः’ ॥

गौरीभिमाय सलिलानि तन्नत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी ।

अष्टापदी नवपदी बभ्रुवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥ ४१ ॥

गौरीः । मिमाय । सलिलानि । तर्क्षती । एकऽपदी । द्विऽपदी । सा । चतुऽपदी ।

अष्टाऽपदी । नवऽपदी । बभ्रुवुषी । सहस्रऽअक्षरा । परमे । विऽओमन् ॥ ४१ ॥

वेङ्कट० गौरीः निर्भिमाय उदकानि कुर्वती । सा क्वचिद् एकपदी भवति लोके द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदी च अन्ततो नवपदी । सर्वे बहुक्षरा भवन्ती स्वस्मिन् स्थाने वर्तमाना । वास्कस्तथाह — ‘एकपदी मध्यमेन । द्विपदी मध्यमेन चादित्येन च’ । चतुष्पदी दिग्भिः । अष्टापदी दिग्भिश्चा- वान्तरदित्येमन्व । नवपदी दिग्भिश्चावान्तरदित्यिश्चादित्येन च सहस्राक्षरा बहुदका परमे आवने’ (११, ४०) इति ॥ ४१ ॥

तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः ।

ततः क्षरत्यक्षरं तद् विश्वमुप जीवति ॥ ४२ ॥

तस्याः । समुद्राः । अधि । वि । क्षरन्ति । तेन । जीवन्ति । प्रऽदिशः । चतस्रः ।

ततः । क्षरति । अक्षरम् । तत् । विश्वम् । उप । जीवति ॥ ४२ ॥

वेङ्कट० तस्याः वाचः उदकानि अधि वि क्षरन्ति । तेन वृष्टेनोदकेन सर्वाः दिशः जीवन्ति । तदुवाह — ततः क्षरति उदकम् । तत् सर्वाणि भूतानि उप जीवन्तीति ॥ ४२ ॥

शुकमर्यं धूममारादपश्यं विपुवता पर एनावरेण ।

उक्षाणं पृश्निमपचन्त वीरास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥ ४३ ॥

शुकऽमर्यम् । धूमम् । आरात् । अपश्यम् । विपुऽवता । परः । एना । अवरेण ।

उक्षाणम् । पृश्निम् । अपचन्त । वीराः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ॥ ४३ ॥

वेङ्कट० आदित्यः पशुरालीन्, तेनापद् तदानीं तस्य पशोः पाकार्यमग्निं शकैर्देवाः प्राज्वालन् तस्याग्निः शक्यमर्थं धूमं समीपे अत्यम् मेघभूतम् । शौनकः — ‘वाचः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति । आपोऽक्षरं मेघ एवात्र धूमः’ इति (त. ब्रह्मे ४, ४१) । स च धूम उभयोः प्राश्वयोर्वालासुक्तस्य भावस्य अग्नेः परस्ताद् भवति । यस्मिन्नग्नी उक्षाणं पृश्निम् अपचन्त देवाः । तानि पूर्वयुगात्तानि धर्माणि आसन् इति ॥ ४३ ॥

१-३. नास्ति सूको. २. ‘ती वि’ अ. ३. नास्ति वि’ अ’ लक्षे. ४. ताभिश्चारि’ सूको.

५. नास्ति सूको. ६. स्वप्ने सूको

त्रयः केशिनं ऋतुधा वि चक्षते संवत्सुरे वपत् एकं एषाम् ।

विश्वमेको अग्निं चष्टे शचीभिर्भ्राजिरेकस्य ददशे न रूपम् ॥ ४४ ॥

त्रयः । केशिनः । ऋतुधा । वि । चक्षते । संवत्सुरे । वपते । एकः । एषाम् ।

विश्वम् । एकः । अग्निं । चष्टे । शचीभिः । भ्राजिः । एकस्य । ददशे । न । रूपम् ॥ ४४ ॥

वेङ्कट० त्रयः रश्मियुक्ताः कालेकाले वि पश्यन्ति । भूमेताग्निः केशी, रश्मा वायुः । संवत्सुरे वपते
एकः एषाम् इत्यग्निः पृथिवी ददति । 'सर्वम् एकः अग्निं पश्यति' कर्मभिरादित्यः । गतिः
एकस्य ददशे, न रूपम् सत्यमन्येति ॥ ४४ ॥

चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निर्दिता नेङ्गयन्ति तुरीये वाचो मनुष्या वदन्ति ॥ ४५ ॥

चत्वारि । वाक् । परिमिता । पदानि । तानि । विदुः । ब्राह्मणाः । ये । मनीषिणः ।

गुहा । त्रीणि । निर्दिता । न । नेङ्गयन्ति । तुरीयम् । वाचः । मनुष्याः । वदन्ति ॥ ४५ ॥

वेङ्कट० चत्वारि वाचः परिमितानि पदानि चतुर्षो गुह्या विभागात् । 'पदं शब्दः' । तानि सर्वाण्येव
पदानि जानन्ति ब्राह्मणाः न विद्वांसो वेदविद् । तत्तद्वच गुहायां निहितानि त्रीणि पदानि न चाल-
यन्त्यात्मानम्, न प्रयुज्यन्ते' लौकिकैरमनीषिभिः । वाचः तुरीयम् एव पदम् मनुष्याः वदन्ति ॥ ४५ ॥

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सत् विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ ४६ ॥

इन्द्रम् । मित्रम् । वरुणम् । अग्निम् । आहुः । अथो इति । दिव्यः । सः । सुपर्णः । गरुत्मान् ।

एकम् । सत् । विप्राः । बहुधा । वदन्ति । अग्निम् । यमम् । मातरिश्वानम् । आहुः ॥ ४६ ॥

वेङ्कट० अथापि ब्राह्मणं भवति, 'अग्निः सर्वा देवताः' (एवा २, ३) इति । तस्य इयं भूयसे निर्वचनाव ।
इन्द्रादीन्च अग्निम् आहुः । अथो दिव्यः सः' सुपर्णः गरुत्मानादित्यश्च । एकम् एव सन्तमग्निं
बहुतरीरपरिग्रहार्त् बहुधा वदन्ति । अग्निम् एव यमम् मातरिश्वानम् च आहुः ॥ ४६ ॥

'इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये द्वाविंशो वगः' ॥

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति ।

त आर्वावृन्त्सर्दनाद्रुतस्यादिव् घृतेन पृथिवी व्युद्यते ॥ ४७ ॥

१-१. स मे लोकोऽग्निम् अ' । लोकोऽग्निं वि' । २-२. पदम् सूको. ३. निहितत्तदानीम् वि' लपं.
४. प्रयुज्यते लपं; प्रयुज्यते वि' अ'. ५. मातं वि' अ'. ६. इदं वि' अ'. ७. नास्ति लपं.
८. गतिर्यात् वि' लपं. ९-९. नास्ति सूको.

कृष्णाम् । तिऽयानम् । हरयः । सुऽपुर्णाः । अपः । वसानाः । दिवम् । उरु । पतन्ति ।
ते । आ । अववृत्रम् । सर्दनात् । ऋतस्य । आत् । इत् । धृतेन । पृथिवी । वि । उद्यते ॥४३॥

वेङ्कट० कृष्णम् नियमने रात्रिः कादित्यस्य हरः सुपर्णाः हरणा कादित्यरश्मयः । 'यदा खलु 'या अस्तावादिषी' न्यङ् रविमभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति' (तै. २, ४, १०, २) इति शास्त्रणम् । ततश्चादित्यस्यात्मनो विविधे नियमने नीचैर्ममने वा दक्षिणापत्ने भवतीति दक्षिणापत्ने कृष्णम् निधानम् उच्यते । तस्य च काण्ये मेघान्धकारावृत्त्वात् । ते प्रयादित्यरश्मयः अपः वसानाः आत्मन्मासङ्गयन्तः दिवम् उरु पतन्ति । अत्र वास्कः — ति यदाऽनुतोऽवाङ्घ्रः पर्यावर्तन्ते सहस्रानात् उदकस्यादित्यात्, अथ धृतेनोदकेन पृथिवी व्युद्यते' (उ. २, ४) इति ॥ ४३ ॥

द्वादश प्रथमश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तर्धिकेत ।

तस्मिन्त्साकं त्रिंशता न शङ्कवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः ॥ ४८ ॥

द्वादश । प्रऽध्वयः । चक्रम् । एकम् । त्रीणि । नभ्यानि । कः । उ इति । तत् । चिकेत ।
तस्मिन् । साकम् । त्रिऽशताः । न । शङ्कवः । अर्पिताः । षष्टिः । न । चलाचलासः ॥ ४८ ॥

वेङ्कट० 'एकम् चक्रम् संवत्सरः' । तस्मिन्चक्रे द्वादश प्रथयः भवन्ति मासाः । त्रीणि तन्मण्डलानि सन्तवः । तत् चक्रम् कः वेद । तस्य लक्षणम् — तस्मिन् त्रीणि शतानि षष्टिः च अतिक्रमणस्वभावाः शङ्कवः अर्पिताः इत्यहोरात्राभिप्रायम् । समुष्यपार्थिवो नकारः ॥ ४८ ॥

यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्वेन विश्वा पुष्यसि वार्याणि ।

यो रत्नधा वसुविद् यः सुदत्रः सरस्वति तमिह धातवे कः ॥ ४९ ॥

यः । ते । स्तनः । शशयः । यः । मयःऽभूः । येन । विश्वा । पुष्यसि । वार्याणि ।
यः । रत्नऽधाः । वसुऽवित् । यः । सुदत्रः । सरस्वति । तम् । इह । धातवे । कः ॥४९॥

वेङ्कट० पुनश्च वाचं स्तीति । यः ते उरसि शिशवानः स्तनः, यः सुखं भावयति, येन च विश्वान्येव वरणीयानि धनानि पुष्यसि, यः वसुनि लम्बयन् रत्नान्यपि प्रयच्छति शोभनधनः, तम् मेधास्यं स्वाम् इह सरस्वति । पानाय कुरु ॥ ४९ ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ॥ ५० ॥

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ।
ते । ह । नाकम् । महिमानः । सचन्त । यत्र । पूर्वं । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥ ५० ॥

वेङ्कट० 'अग्निः पशुरासीत् । तमाश्रयन्त । तेनाश्रयन्त' (उ. तै. ५, ७, २६, १) इति ब्राह्मणम् । तानि धर्माणि पूर्वयुगीयानि आसन् । ते ह नाकम् महिमानः सेवन्ते । यस्मिन् नाके पूर्वं साध्याः भवन्ति देवाः ॥ ५० ॥

समानमेतद्ददकमुच्चैत्यन् चाहभिः ।

भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्रपः ॥ ५१ ॥

समानम् । एतत् । उदकम् । उत् । च । एति । अवं । च । अहंभिः ।

भूमिम् । पर्जन्याः । जिन्वन्ति । दिवम् । जिन्वन्ति । अग्रपः ॥ ५१ ॥

वेङ्कट० एकमेव इदम् उदकम् पशोषण्यात्मना^१ परिणतमस्माद्धोकादसु^२ लोकात् उत् च गच्छति । तत् इदं स्वरूपेण 'अव च' गच्छति अहोरात्रैः । एतदेवोक्तम् । भूमिम् प्रत्यक्षेणोदकेन 'बराहवाः स्वतासः' विदुन्महसः^३ (तैत्ति १, ९, ४) इत्याद्याः सप्त पर्जन्याः प्रीणयन्ति । दिवम् जिन्वन्ति अग्रपः परोक्षेण हविष्टुपमापन्नेन इति ॥ ५१ ॥

दिव्यं सुपर्णं वायुसं ब्रह्मन्तमपां गर्भं दर्शितमोषधीनाम् ।

अभीपतो वृष्टिभिस्तर्पयन्तु सरस्वन्तमवसे जोहवीमि ॥ ५२ ॥

दिव्यम् । सुपर्णम् । वायुसम् । ब्रह्मन्तम् । अपाम् । गर्भम् । दर्शितम् । ओषधीनाम् ।

अभीपतः । वृष्टिभिः । तर्पयन्तम् । सरस्वन्तम् । अवसे । जोहवीमि ॥ ५२ ॥

वेङ्कट० अन्ते चादित्यं स्वीति । दिवि भवन् सुपर्णं गमनशीलं महान्तम्^४ आतो यत्र बसन्ति सोऽप्यं गर्भस्तं^५ दर्शयितारम् ओषधीनाम् अभीपततः सर्वानिव वृष्टिभिः प्रीणयन्तम् तम् सरस्वन्तम् रक्षणाय जोहवीमि । यद्वैर्यं सरस्वतः स्तुतिः । माध्यमिका सरस्वती सूक्ते स्तुता, सरस्वतीश्च स्तुयते इति ॥ ५२ ॥

^१ इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये त्रयोविंशो वर्गः ॥

[१६५]

^१ प्रथमाद्वितीयाच्छतुर्विंशोऽष्टमोऽश्विन्याकादशीद्वापरीनाम् इन्द्र ऋषिः, तृतीयापञ्चमीसप्तमीनवमीनां सरस्वतः, अष्टोदशीच्छतुर्विंशोऽश्विन्याकादशीनाम् अगस्त्यो मैत्रावरुणिः ।

सरस्वत्या इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

कया शुभा सर्वयसः सर्नीलाः सामान्या मरुतः सं मिमिक्षुः ।

कया मती कुत एतास एतेऽर्चन्ति शुभं वृषणो वसूया ॥ १ ॥

१. पञ्चमं विं अं. २-२. नास्ति मूको. ३-३. परामवतवसो विं लपे; परावपवतवसो विं; परामव तवसो ल; परामव स्वतवसो अं. ४. 'सर्वयसः विं अं' लपे ५. नास्ति मूको, ६. नास्ति विं ल लपे. ७. गर्भस्तं विं लपे. ८. 'वसवे अं; येषां वि'.

कर्या । शुभा । सऽर्क्यसः । सऽर्जीळाः । समान्वा । मरुतः । सम् । मिमिक्षुः ।
 कार्या । मृतो । कुतः । आऽऽतासः । एते । अर्चन्ति । शुष्मम् । वृषाणः । वृमुऽवा ॥ १ ॥

वेङ्कट० अगस्त्येन्द्रमस्तां^१ सेवादः ।

^१समागच्छन्मरुद्विस्तु चरन् व्योम्नि वतकतु ॥

इत्या मुद्यां तानिन्द्रस्ते^२ चन्द्रायमोऽनुवन्^३ ।

तेषामगस्त्यः सेवादं तपसा वेद सत्पतः ॥

स तानभिजगामाद्यु निरूप्येन्द्रं इविस्तदा ।

^४महात्पामितुष्टाय मूर्तेस्तन्विति च^५ त्रिभिः ॥^६ (वेद ४, ४६-४८) इति शौनकः ॥

केन लोभनेन समानवयत्काः मनीषाः एकस्मिन्नन्तरिक्षे प्रादुर्भवन्तः साधारणेन मरुतः सम्भूय मेदन्ति । कथं 'वयमनादैः स्तुसाः' वर्षं कुर्वन्तीत्यर्थः । तदेवाह । कथा स्तुरथा कुतः च प्रादुर्भूताः इमे स्वकीये बलं पूजयन्ति वर्षितारः यजमानानां धनेच्छयेति ॥ १ ॥

कस्य ब्रह्माणि जुजुषुर्वानः को अर्चरे मरुत आ वर्त ।

श्येनाँइव ध्रजतो अन्तरिक्षे केन महा मनसा रीरमाम ॥ २ ॥

कस्य । ब्रह्माणि । जुजुषुः । युवानः । कः । अर्चरे । मरुतः । आ । वर्त ।

श्येनान्ऽइव । ध्रजतः । अन्तरिक्षे । केन । महा । मनसा । रीरमाम ॥ २ ॥

वेङ्कट० कस्य स्तोत्राणि सेवन्ते तरुणाः । कः वा एनान् अर्चरे आ बर्षेयति श्येनानिव । शीघ्रम् अन्तरिक्षेण गच्छतः केन महता मनसा^१ 'वयमेनाद'^२ मरुतः समयामः ॥ २ ॥

कुतस्त्वमिन्द्र माहिनः सजेको यासि सत्पते किं त इत्या ।

सं पृच्छसे समराणः शुभानैर्वोचेस्तन्नो हरिवो यत् ते अस्मे ॥ ३ ॥

कुतः । त्वत् । इन्द्र । माहिनः । सत् । एकः । यासि । सत्ऽपते । किम् । ते । इत्या ।

सम् । पृच्छसे । समऽश्वाणः । शुभानैः । वोचेः । तत् । नः । हरिऽवः । यत् । ते । अस्मे इति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इत्यमिन्द्रेणोक्ता मरुत उचुः— इतः देशात् त्वम् इन्द्र । महान् सत् एकः एव गच्छसि । सर्ता पते ! किम् तव इत्यमस्ताभिर्विधेयम् । त्वमस्ताभिः सङ्गच्छमानः शोभनैर्वाण्यैः सम् पृच्छसे । तत्र अहि हरिवः । अस्माकं तत् यत् तव अस्मात्तु कार्यम् ॥ ३ ॥

१. 'स्तां वा वि' छ लपे. २-२. वैने मरुतोऽर्चं मूर्को. ३-३. महत्तदवापि कुष्टाय सत्तेस्तान्विति ('तन्विति वि' अ' लपे) तु मूर्को. ४-५. नास्ति वि' अ'. ५-५. नास्ति अ; नपेने वि' लपे.

ब्रह्माणि मे मृतयुः शं मुतासुः शुष्मं इयति प्रभृतो मे अद्रिः ।

आ श्रासते प्रति हर्षन्त्युक्थेमा हरीं बहतस्ता नो अच्छे ॥ ४ ॥

ब्रह्माणि । मे । मृतयुः । शम् । मुतासुः । शुष्मं । इयति । प्रभृतः । मे । अद्रिः ।

आ । श्रासते । प्रति । हर्षन्ति । उक्था । इमा । हरी इति । बहतः । ता । नः । अच्छे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० न किञ्चिन्ममान्येन विधेयमस्तौत्वमिप्रायेणेन्द्र आह । स्तोत्रशस्त्राणि मम पूजकानि । सुखकराः सोमाः । मया विमृष्टः वज्रः शोषको भूत्वा गच्छति । तथा मत्तः सर्वेऽपेक्षितं प्रायेण्यन्ते । कामयन्ते च माम् उक्थानि । हरी च इमौ तान्युक्थानि प्रति मा बहतः ॥ ४ ॥

अतो वयमन्तमोर्भिर्युजानाः स्वक्षत्रेभिस्तन्वष्टुः शुष्ममानाः ।

महोभिरेता उपं युज्महे न्विन्द्रं स्वधाम् नु हि नो वमूर्थ ॥ ५ ॥

अतः । वयम् । अन्तमोर्भिः । युजानाः । स्वक्षत्रेभिः । तन्वः । शुष्ममानाः ।

महःऽभिः । एतान् । उपं । युज्महे । नु । इन्द्रं । स्वधाम् । अनु । हि । नः । वमूर्थ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अस्मादेव कारणत् वयम् अन्तिकर्तव्यैः संयुजानाः शत्रुभिः, स्वधैर्दत्तं आत्मशरीराणि बलकुर्वाणाः, बलैः एतान् शत्रून् संयोजयामः क्षिप्रम्, यस्मात् त्वम् इन्द्र! अस्माकम् बलम् अनुभवसि, बलवतामस्माकं साहाय्यं करोषीति ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये चतुर्विंशो वर्गः ॥

कष्टं स्या वो मरुतः स्वधासीद् यन्मामेकं समर्थताहिहृत्यै ।

अहं ह्युष्ट्रस्तविषस्तुर्विष्मान् विश्वस्य शत्रोरनमं वधुस्तैः ॥ ६ ॥

कं । स्या । वः । मरुतः । स्वधा । आसीत् । यत् । माम् । एकम् । समर्थताहिहृत्यै ।

अहम् । हि । उग्रः । तविषः । तुर्विष्मान् । विश्वस्य । शत्रोः । अनमम् । वधुस्तैः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अमृत्यमाण इन्द्र आह । यदा यूयम् माम् एकम् एव अहिहनने समधत्, तदानीं युष्माकम् मरुतः! तम् वीर्यम् च्च आसीत् । न तदानीं दष्टम् । अहम् एव हि उग्रर्षणः महान् बलवान् विश्वं शत्रुं प्रहारिः अनामयम् ॥ ६ ॥

भूरिं चकथ्य युज्येभिरस्मे समानेभिर्वृषभु पौस्येभिः ।

भूरीणि हि कृणवांमा शविष्टेन्द्र कृत्वा मरुतो यद् वशाम ॥ ७ ॥

भूर्ति । चर्कथि । युज्येभिः । अस्मे इति । समानेभिः । वृषभ । पीत्येभिः ।
भूर्तिणि । हि । कृणवाम । श्विष्ठ । इन्द्र । कर्त्वा । मरुतः । यत् । वशाम ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अनया मरुत इन्द्रेण साम्यमापाद्यन्ति । बहूनि कर्माणि कृतवानस्मि सहायभूतेः अत्माभिः
साधारणैः इयम । वीर्यैः । वयं च बहूनि कुर्मः बलवत्तम ! इन्द्र ! कर्मणा यदि कामयामहे
मरुतः । वयम् ॥ ७ ॥

वधीं वृत्रं मरुत इन्द्रियेण स्वेन भामेन तविषो बभूवान् ।
अहमेता मनेवे विश्वश्चन्द्राः सुगा अपश्चक्र वज्रवाहुः ॥ ८ ॥

वधीम् । वृत्रम् । मरुतः । इन्द्रियेण । स्वेन । भामेन । तविषः । बभूवान् ।
अहम् । एताः । मनेवे । विश्वश्चन्द्राः । सुगाः । अपः । चक्र । वज्रवाहुः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० समानतामप्यसहमानं इन्द्र आह । मरुतः । मदीयेनैव इन्द्रियेण भवतीं प्रत्यक्षमहमेव वृत्रम्
हृतवानस्मि स्वेन क्रोधेन महान् भूतः । तथा वृत्रं हत्वा अहम् एताः मनुष्येभ्यः सर्वस्य
ह्लादविभ्रोः अपः शोभनगमनाः कृतवानस्मि वज्रवाहुः ॥ ८ ॥

अनुत्तमा ते मधवन्नक्तिर्तु न त्वावीं अस्ति देवता विदानः ।
न जायमानो नशते न ज्ञातो यानि करिष्या कृणुहि प्रवृद्ध ॥ ९ ॥

अनुत्तम् । आ । ते । मधवन् । नक्तिः । तु । न । त्वाऽवान् । अस्ति । देवता । विदानः ।
न । जायमानः । नशते । न । ज्ञातः । यानि । करिष्या । कृणुहि । प्रवृद्ध ॥ ९ ॥

वेङ्कट० मरुतः सम्प्रतिपशन्ते । मधवन । तत्र अनुत्तं शत्रुजातम् न किञ्चिद् अस्ति । आकारः आश्रये ।
न त्वस्वरदाः कश्चिदस्ति देवतासु ज्ञायमानः । न च जायमानः जातः वा न्वाप्नोति, यानि
कार्याणि कुरुषे त्वम् प्रवृद्ध ॥ ९ ॥

एकस्य चिन्मे विम्ब्रुस्त्वोजो या नु दधुष्वान् कृण्वै मनीषा ।
अहं ह्युष्ट्रो मरुतो विदानो यानि च्यवमिन्द्र इदीश एषाम् ॥ १० ॥

एकस्य । चित् । मे । विम्बु । अस्तु । ओजः । या । नु । दधुष्वान् । कृण्वै । मनीषा ।
अहम् । हि । उग्रः । मरुतः । विदानः । यानि । च्यवम् । इन्द्रः । इत् । ईशे । एषाम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० एकस्य चित् अमहावस्य एव मम अप्रतिहतम् अस्तु वीर्यम् । वानि कार्याणि क्षिप्रं एष्टोऽहं प्रशया कर्तुमिच्छामि, तेषु अहम् उद्गूण्यः मरुतः । मवेरुष वेदिता । वानि वसूनि प्रतिगच्छामि, इन्द्रः अहम् 'एष तेपाम्' ईश्वरो भवामि ॥ १० ॥

'इति द्वितीयाहके तृतीयाध्याये पञ्चविंशो वारः' ॥

अमन्दन्मा मरुतः स्तोमो अत्र यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र ।

इन्द्राय वृष्णे सुमंस्त्राय मद्यं सख्ये सखायस्तन्वे तनूमिः ॥ ११ ॥

अमन्दत् । मा । मरुतः । स्तोमः । अत्र । यत् । मे । नरः । श्रुत्यम् । ब्रह्म । चक्र ।

इन्द्राय । वृष्णे । सुमंस्त्राय । मद्यम् । सख्ये । सखायः । तन्वे । तनूमिः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० मरुतः । भवदीयोऽयं स्तोमः माम् अमन्दत् अस्मिन्सङ्गमे, यत् मे स्तोत्रे श्रोतव्यं वेदारः । ययं हृतवन्तः इन्द्राय वृष्णे शोभनवस्त्राय मद्यम् सख्ये मन्त्राय शरीरभूताय शरीरैः ॥ ११ ॥

एवेदेते प्रति मा रोचमाना अनेद्यः श्रव एषो दधानाः ।

संचक्ष्या मरुतश्चन्द्रवर्णा अच्छान्त मे छदयाथा च नूनम् ॥ १२ ॥

एव । इत् । एते । प्रति । मा । रोचमानाः । अनेद्यः । श्रवः । आ । इषेः । दधानाः ।

समञ्चक्ष्ये । मरुतः । चन्द्रवर्णाः । अच्छान्त । मे । छदयाथा । च । नूनम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० एवम् एव एते माम् प्रति दीक्ष्यन्तः, अतिन्दवीयम् यथाः ज्ञानि च धारयन्तः, सम्यक् मां दृष्ट्वा मरुतः । ईश्वरवर्णाः पूर्वमपि मां बुद्धे प्रविष्टं ज्ञादितवन्तः । सम्यक् च आच्छादयन्त मां परिवार्य तिष्ठत ॥ १२ ॥

को न्वत्र मरुतो मामहे वः प्र यातन् सर्वीरच्छा सखायः ।

मन्मानि चित्रा अपिवातर्यन्त एषां भूत नवेदा म कृतानाम् ॥ १३ ॥

कः । नु । अत्र । मरुतः । मामहे । वः । प्र । यातन् । सर्वीरः । अच्छ । सखायः ।

मन्मानि । चित्राः । अपिवातर्यन्तः । एषाम् । भूत । नवेदाः । मे । कृतानाम् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० अगस्त्यवचनम् । कः नु अस्मिन्लोकं मरुतः । वः एवमित्युं समर्थः । प्रतिगच्छत सर्वान् मन्मानि । चित्रानि प्रतिगमयन्तः चित्राः । वृषम् । एषाम् मदीयानां स्तोत्राणां ज्ञातारः भवत ॥ १३ ॥

आ यद् दुवस्याद् दुवसे न कारुस्माञ्चक्रे मान्यस्य मेधा ।

ओ पु वर्त्त मरुतो विप्रमच्छेमा ब्रह्माणि जग्निता वो अर्चत् ॥ १४ ॥

१-१. एतेषाम् विं अ'. २. नास्ति विं अ'. ३. 'कृतः अ': 'कृतः वि'. ४. 'जाते वि' अ'. ५. 'वतः वि' अ'.

आ । यत् । दुवस्यात् । दुवसे । न । क्राः । अस्मान् । चक्रे । मान्यस्य । मेधा ।
ओ इति । सु । वर्त्त । मरुतः । विप्रम् । अण्डे । इमा । ब्रह्माणि । जरिता । वः । अर्चत् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० योऽयमगास्तवः^१ दुवः आभिसुख्येन कर्तुमिच्छति स्वामिपुत्रनाथ दासादिः क्राः इव । यदा वाऽस्य मानभवस्य कुम्भयोनिः अगास्तवस्य मेधा अस्मान् आ चक्रे इति भक्तो^२ बुद्धिर्भवति, तदानी-
मेव सुप्तु भावतेत हे मरुतः । मेधाविनमेन प्रति । इमानि स्तोत्राणि युष्माकम् स्तोत्रा
उच्चारयति ॥ १४ ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मीन्दार्यस्य मान्यस्य क्राः ।

एषा यासीष्ट तन्वे च्यां विद्यामेपं वृजनं जीरदानुम् ॥ १५ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्पस्य । मान्यस्य । क्राः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । च्याम् । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० एतद् वः स्तोत्रम् मरुतः^३ । इयम् च गीः इत्युच्यमाह । मन्दारो मन्दनात्, मन्दनकुसुमः,
मान्दार्पस्य मानभवस्य स्तोत्रः वे । यूपम् आ गच्छत^४ शरीराय भक्षेन सह । कान्तिम् आयुषो
लभेमहि वयम् अहम् बलं च क्षिप्रदानमिति ॥ १५ ॥

^१इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये षड्विंशो वर्गः ॥

अष्टकस्य द्वितीयस्य तृतीयं व्याकरोदिति ।

अध्यायं वेङ्कटार्यस्य तनवो माधवाह्वयः ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताध्यायान्ते द्वितीयाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

इति ऋग्वेदे सभाष्ये द्वितीयाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

१. परप^० अ^१.

२. नास्ति वि^१ क कर्ण.

३. नास्ति सूको.

४. मन्वत् वि^१ अ^१.

५-५. नास्ति सूको.

अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थोऽध्यायः

वेङ्कट०

अध्यायं 'तन्तु वीनास' व्याचिरुवास्तति माधवः ।

प्रदर्शयर्ल्लिङो वृत्ति बहुध्वर्षेषु लिङ् स्मृतः ॥ १ ॥

कस्यन्पताप्रतीतिस्तु सर्वेष्वर्षेषु विद्यते ।

विधादयः काङ्क्षेदात् षड् भवन्तीति पण्डिताः ॥ २ ॥

'न दुर्हृत्कार्यं स्मृदयेत्'^१, 'पुणोयात्'^२ इति चापरम् ।

विधातुदाहरन्त्येती प्रेषणं विधिरुच्यते ॥ ३ ॥

निमन्त्रणामन्त्रणयोर्भेदमाह पतञ्जलिः ।

एवं तर्हि निधोगतः^३ कर्तव्यं तन्निमन्त्रणम्^४ ॥ ४ ॥आमन्त्रणे^५ कामचारः तत्र^६ नाकुर्वतो^७ भवम् ।अधीष्टे नाम सत्कारपूर्वा^८ व्यापारणां^९ विदुः ॥ ५ ॥

इत्यन्ते बहुवोऽस्माभिः प्रार्थनाविपद्याः लिङः ।

'तयोरिदंसा वचम्'^{१०}, 'से युज्याव'^{११} सुनिम्न आ'^{१२} ॥ ६ ॥'त्रिष्टुभे अत्य देवा इन्द्रो विद्यात् सुह कर्षिभिः'^{१३} ।'अर्वेने राज्ञा वरुण'^{१४}, 'अन्तर्निहिताः केतवः स्युः'^{१५} ॥ ७ ॥विधीयते आशिपि^{१६} लिङ्काशीर्षमः प्रयोक्तरी^{१७} ।'मयोमुवा सुप्रणीती'^{१८}, 'भूयाम वाङ्मशालाम्'^{१९} ॥ ८ ॥हेतुहेतुमसोर्लिङ् स्याद् 'मदिष्ट्राह मधे'^{२०} ति सः ।अधीष्टस्योदाहरणम् 'ततो न ऊर्षुपूर्वाः'^{२१} ॥ ९ ॥

१. नास्ति विं लपे. २. अ १, ४१, १. ३. पुणोयात् वैश्वज; अ १०, ११७, ५. ४. निधोगत अं.
 ५. निमं तिं लपे. ६. 'त्रया अं; त्रयो विं लपे वैश्वज. ७. नास्ति अं. ८. कुर्वं विं. ९. भवन्
 विं अं. १०. पूर्वा विं अं; पूर्व वैश्वज. ११. 'रगे वैश्वज. १२. अ १, १७, ६. १३. नास्ति लपे.
 १४. अ ८, ६२, ११. १५. अ १, २३, २४. १६. अ १, २४, १३. १७. अ १, २४, ७. १८-१९. 'मिम'
 अ. १९. अ ५, ४२, १८. २०. अ १, १७, ४. २१. अ ८, १४, १. २२. अ ५, ६, १.

‘अथा मुरीय’^१ लिङ्गर्था^२ विधादिषु न कश्चन ।

‘अप्य नु पत्नीः’^३ इति च^४ ‘इत्येतेऽस्या विधा तथा’ ॥ १० ॥

एवंप्रकारा बहवो लिङ्गेऽस्माभिः प्रदर्शिताः ।

सन्ति चान्येऽपि बहवः पश्येत्तत्रापि पण्डितः ॥ ११ ॥

[१६६]

‘अगस्त्यो मैत्रावरुणिक्रुपिः । मरुतो द्रेवता । जगती छन्दः, चतुर्दशीपञ्चदशौ त्रिष्टुभौ’ ॥

तन्तु वोचाम रभसाय जन्मने पूर्वे महित्वं वृषभस्य केतवे ।

ऐधेत् यामन् मरुतस्तुविष्वणो युधेव शक्रास्तविषाणि कर्तन ॥ १ ॥

तत् । तु । वोचाम । रभसार्य । जन्मने । पूर्वे । महिऽत्वम् । वृषभस्य । केतवे ।

ऐधाऽव । यामन् । मरुतः । तुविऽस्वनः । युधाऽव । शक्राः । तविषाणि । कर्तन ॥ १ ॥

वेङ्कट० मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोरुर्वशीमप्सरसं दृष्ट्वा वासतोक्त्रे^१ कुम्भे रेतोऽपत्त्, ततोऽगस्त्यवसिष्ठान-
जायेताम् । अथ^२ अगस्त्यार्थम् । तत् क्षिप्रम् वोचाम वेगवते मनुष्येषु जाताय प्रजे महत्त्वम्
मैत्रस्व लिङ्गाय मारुताय गणाय^३ । वर्धनेनेव हे मरुतः ! गमने बहुस्वमाः ! युद्धेनेव शक्रा
योद्धारः बलानि कुरुष्व^४ ॥ १ ॥

नित्यं न सूनुं मधु विभ्रत उप क्रीळन्ति क्रीळा विदथेषु घृष्वयः ।

नर्क्षन्ति रुद्रा अवंसा नमस्विनं न मर्धन्ति स्वतवंसो हविष्कृतम् ॥ २ ॥

नित्यम् । न । सूनुम् । मधु । विभ्रतः । उप । क्रीळन्ति । क्रीळाः । विदथेषु । घृष्वयः ।

नर्क्षन्ति । रुद्राः । अवंसा । नमस्विनम् । न । मर्धन्ति । स्वऽतवंसः । हविऽकृतम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० औरसम् इव पुत्रम् उदकम्^१ भारयन्तः^२ उप क्रीळन्ति क्रीडनशीलाः यज्ञेषु वृक्षादीनां धर्षणशीलाः ।
व्याप्नुवन्ति रुद्रपुत्राः रक्षणेन हविष्मन्तम् । न हिंसन्ति स्वभूतबलाः सजमानम् ॥ २ ॥

यस्मा ऊर्मासो अमृता अरांसत रायस्पोयं च हविषा ददाशुर्वे ।

उक्षन्त्यस्मै मरुतो हिताइव पूरु रजांसि पर्यसा मयोभ्रवः ॥ ३ ॥

१. क. उ. १. ४. १५. २. क. लिङ्गर्था विं कथं. ३. क. १. १. ४. १. ४. नास्ति विं लयं.
५-५. *यविषस्तो* वेङ्कट. ६. नास्ति सूको. ७. वसतीवरी अं कु विं. ८. कृता अं. ९. मयकं
विं; मयकं अं. १०. *वत् विं कथं.

यस्मै । ऊर्मांसः । अमृताः । अरांसत । रावः । पोषम् । नु । इविषा । दृदाशुषे ।
उक्षन्ति । अस्मै । मरुतः । हिताऽइव । पुरु । रजांसि । पर्यसा । म्यऽसुर्वः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यस्मै रक्षितारः अमृताः अन्नस्य पोषम् प्रायच्छन् हविषा दामं कुर्वते तस्मै एतत् न
कुर्वन्तीति शकारस्वात्मवः । सिद्धन्ति अस्मै मरुतः मित्राणोव बहुनि उदकानि उदकेन सुगस्य
भावयितारः ॥ ३ ॥

आ ये रजांसि तर्विषीभिरव्यतु प्र व एवासुः स्वयंतासो अध्रजन् ।
भयन्ते विश्वा भुर्वनानि हर्म्या चित्रो वो यामः प्रयंतास्वृष्टिषु ॥ ४ ॥

आ । ये । रजांसि । तर्विषीभिः । अव्यत । प्र । वः । एवासुः । स्वयंतासः । अध्रजन् ।
भयन्ते । विश्वा । भुर्वनानि । हर्म्या । चित्रः । वः । यामः । प्रयंतासु । स्वृष्टिषु ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ये लोकान् स्वर्लैः समगमयन्, हे मरुतः! वः ते गमनशीलाः 'प्रत्यक्षा मरुतः'
सुष्मामिनिशताः अन्तरिक्षे ॥ आ अध्रजन् गम्पु प्रवृत्ताः 'आसन् । ततो' विभ्रवति सर्वाणि भूतानि
गृहाः च' । चित्ररूपम् भवताम् आगमनम् उद्यतेषु भवतामायुधेषु ॥ ४ ॥

यत् स्त्रेषयामा नुदयन्तु पर्वतान् द्विवो वा पृष्ठं नर्या अचुच्यवुः ।
विश्वो वो अज्मन् भयते वनस्पती रथीयन्तीव प्र जिहीतु ओषधिः ॥ ५ ॥

यत् । स्त्रेषयामाः । नुदयन्तु । पर्वतान् । द्विवः । वा । पृष्ठम् । नर्याः । अचुच्यवुः ।
विश्वैः । वः । अज्मन् । भयते । वनस्पतिः । रथीयन्तीइव । प्र । जिहीति । ओषधिः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यदा द्वाभ्यामनाः शब्दवन्ति शिलोच्चयान् भेषान् वा, यदा वा दिवा पृष्ठभूते मेघम्
मनुष्यहिताः प्राच्यावयन्, तदा सुष्मार्कं गमने सर्वैः वनस्पतिः विभेति । गच्छन्ते रथं
गच्छन्तीव ॥ गच्छति ओषधिः । यथा गच्छता रथेन विविक्ताः भवन्ति ॥ ५ ॥

'इति द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्याये प्रथमो वर्गः' ॥

युयं न उग्रा मरुतः सुचेतुनाऽरिष्टग्रामाः सुमतिं पिपर्तन् ।
यत्रा वो दिष्टुद् रदन्ति किर्विर्दती रिणार्ति पृश्नः सुधितेव बर्हणा ॥ ६ ॥

युयम् । नः । उग्राः । मरुतः । सुचेतुना । अरिष्टग्रामाः । सुमतिम् । पिपर्तन् ।
यत्र । वः । दिष्टुद् । रदन्ति । किर्विः । रदती । रिणार्ति । पृश्नः । सुधिताइव । बर्हणा ॥ ६ ॥

वेङ्कट० धूमम् अस्माकम् उदगृणाः ! मरुतः ! सुमत्या अक्षतगणाः अरसदीर्घा भोगविषयां सुमतिम् पूरयन् । यदा युष्माकम् आयुषम् कृकचाकारम् मेघान्^१ विलिखति । यथा हिंसास्वाधनभूता स्वधितिः पथन् दिनसि एवं रदति^२ इति ॥ ६ ॥

प्र स्क्रुम्भदेष्णा अनवभ्रराधसोऽलातृणासो विदथेषु सुष्टुताः ।
अर्चन्त्युक्तं मंदिरस्य पीतये विद्वीरस्य प्रथमानि पौस्या ॥ ७ ॥

प्र । स्क्रुम्भदेष्णाः । अनवभ्रराधसः । अलातृणासः । विदथेषु । सुऽस्तुताः ।
अर्चन्ति । अर्कम् । मंदिरस्य । पीतये । विद्वः । वीरस्य । प्रथमानि । पौस्या ॥ ७ ॥

वेङ्कट प्र अर्चन्ति^३ अर्चते धारकदानाः अविभ्रेशितयजमानधनाः भलमातर्दनाः भद्रुणामतिप्रचेन
दितितारः^४ यक्षेण सुष्टुताः स्तोत्रम् सोमपानाय वीरस्य^५ पुरातनानि वीर्याणि जानन्ति ॥ ७ ॥

शतभुजिभिस्तमभिहुतेरघात् पूर्वी रक्षता मरुतो यमावत ।
जनं यमुग्रास्तवसो विरश्चिनः पाथना शंसात् तर्नयस्य पुष्टिषु ॥ ८ ॥

शतभुजिभिः । तम् । अभिऽहुतेः । अघात् । पूऽभिः । रक्षत । मरुतः । यम् । आवत ।
जनम् । यम् । उग्राः । तवसः । विऽश्चिनः । पाथने । शंसात् । तर्नयस्य । पुष्टिषु ॥ ८ ॥

वेङ्कट० शतगुणैः भवतां शरीरैः तम् यजमानम् अभिहिंसकात् शरिद्रघात् रक्षत मरुतः !^६ यम् अरक्षतेति^७ ।
नम् जनम् उदगृणाः ! बलवन्तः ! महान्तः ! रक्षय पुत्रस्य पुष्टिनिमित्तम् स्तुतेः, तमिति ॥ ८ ॥

विश्वानि भद्रा मरुतो रथेषु वो मिथस्पृध्यैव तविषाण्याहिता ।
अंसेष्वा वः प्रपथेषु स्वादयोऽक्षो वदचक्रा समया वि वावृते ॥ ९ ॥

विश्वानि । भद्रा । मरुतः । रथेषु । वः । मिथस्पृध्याऽइव । तविषाण्याः । आऽहिता ।
अंसेषु । आ । वः । प्रऽपथेषु । स्वादयः । अक्षः । वः । चक्रा । समया । वि । वावृते ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सर्वाणि भद्राणि मरुतः ! रथेषु युष्माकं दृश्यन्ते । परस्परसंपर्धेयं भवद्भिः यत्नानि च आहितानि ।
यथा^८ अंसेषु^९ भवन्ति वः केचिद्, ते च सामर्थ्यात् कष्टयः । प्रगतः पन्था यैस्तेषु परम्
चक्राकाराण्ययुधानि निहितानि । युष्माकम् अक्षः चक्राणि यजमानानां समीपे वतर्षति ॥ ९ ॥

भूरीणि भद्रा नर्येषु ब्राह्मणु वक्षःसु रुक्मा रभसासो अजयः ।
अंसेष्वेताः पविषु क्षुरा अधि वयो न पक्षान् व्यनु श्रियो धिरे ॥ १० ॥

१. नास्ति सूको. २. मेघान् सूको. ३. रदति सूको. ४. वेचन्ति सूको. ५. दितितारः
विं अं. ६. रस्य चेन्नस्य विं अं. ७. नास्ति विं अं. ८. क्लेति सूको. ९-९. 'एवंवत्' अं.
१०. यथा विं अं. ११. 'पु च अं.

मूरीणि । मद्रा । नर्मिषु । बाहुषु । वक्षःसु । रुक्माः । रमसासः । अक्षयः ।
अंसेषु । एताः । पूर्वेषु । क्षराः । अधि । वर्यः । न । पृक्षान् । वि । अनु । श्रियः । विरे ॥ १० ॥

वेङ्कट० बहूनि कल्याणानि वृद्धितेषु बाहुषु भयतामायुधानि, वक्षसु च रुक्मनामः दीप्तत्वात्
श्रेयस्वत् ह्य अक्षयः कवचानि, तथा शोषकेषु अंसेषु अधि एताः तीक्ष्णामा कृष्टयो भवन्ति ।
पक्षिणः इव पक्षान्, एवंविधाः श्रियः मरुतो विचारयन्ति ॥ १० ॥

'इति द्वितीयाहके चतुर्थोऽध्याये द्वितीयो वर्गः' ॥

महान्तो मद्वा विम्बोऽं विभूतयो दूरेदृशो ये दिव्या इव स्तुभिः ।
मुन्द्राः सुजिह्वाः स्वरितार आसभिः संमिक्षा इन्द्रे मरुतः परिष्टुभिः ॥ ११ ॥

महान्तः । मद्वा । विम्बः । विष्टुभिः । दूरेदृशः । ये । दिव्याः इव । स्तुभिः ।
मुन्द्राः । सुजिह्वाः । स्वरितारः । आसभिः । संमिक्षाः । इन्द्रे । मरुतः । परिष्टुभिः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० महत्त्वेन महान्तः, विभोरपि विभवः, तथा दूरेदृशः, तथा ये दिवि भवाः सूर्यादयः इव
आच्छाद्यैस्तेजोभिः, ते मरुतः मदनशीलाः शोभनवाचः शम्भुवितारः आस्यैः इन्द्रे च आरमाने
संयोगमन्तः परितः शब्दस्य कर्तारः ॥ ११ ॥

तद् वः सुजाता मरुतो महित्वनं दीर्घं वीं दात्रमर्दितेरिव व्रतम् ।
इन्द्रश्चन त्यजसा वि हुणाति तजनाय यस्मै सुकृते अराध्वम् ॥ १२ ॥

तत् । वः । सुजाताः । मरुतः । महित्वनम् । दीर्घम् । वः । दात्रम् । अर्दितैः इव । व्रतम् ।
इन्द्रः । चन । त्यजसा । वि । हुणाति । तत् । जनाय । यस्मै । सुकृते । अराध्वम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० तत् वः शोभनजननाः । मरुतः । महत्त्वम्, अविच्छिन्नम् सुष्माकम् दानम्, सूमेरिव च धारणव्रतम्
इन्द्रः न क्रोधेन विरुणद्धि । तत् यजमानाय यस्मै शोभनकृते युगं धनं प्रयच्छथ ॥ १२ ॥

तद् वीं जामित्वं मरुतः परे युगे पुरु यच्छंसममृतासु आवत ।
अया धिया मनवे श्रुष्टिमाव्या साकं नरो दंसनैरा चिक्रिचिरे ॥ १३ ॥

तत् । वः । जामित्वम् । मरुतः । परे । युगे । पुरु । यत् । शंसम् । अमृतासुः । आवत ।
अया । धिया । मनवे । श्रुष्टिम् । आव्य । साकम् । नरः । दंसनैः । आ । चिक्रिचिरे ॥ १३ ॥

वेङ्कट० तत् सुष्माकम् जामित्वम् मरुतः । पूर्वस्मिन् काले, यत् युगम् बहु जातसर्गं यजमानानाम् दे
अमृताः । रक्षथ । जनेन कर्मणा मनुष्याय श्रुष्टत्वं समेत्य श्रेयणादिभिः कर्मभिः सह जेतारो
मरुतः आभिसुख्येन जायन्ते, प्रादुर्भवन्ति शीघ्रम् ॥ १३ ॥

१-१. नास्ति मुको. २. नास्ति वि' लपं. ३. 'च्छल वि' लपं. ४. एताः वि' कां क लपं,
त्येन वि'.

येन द्वीर्षं मरुतः शुश्रुवाम युष्माकेन परीणसा तुरासः ।

आ यत् ततनन् वृजने जनास एभिर्यज्ञेभिस्तदभीष्टिमश्याम् ॥ १४ ॥

येन । द्वीर्षम् । मरुतः । शुश्रुवाम् । युष्माकेन । परीणसा । तुरासः ।

आ । यत् । ततनन् । वृजने । जनासः । एभिः । यज्ञेभिः । तत् । अभिः । इष्टिम । अश्याम् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० येन चिरकालम् हे मरुतः ! वर्षेभ्यो युष्मद्वत्सेन बहुना धनेन हे क्षिप्राः ! । अतः च युद्धे समुपस्थिते तदीया जनाः आतन्वन्ति, तत् प्रतैः यज्ञैः अभिमतम् प्राप्नुवामिति ॥ १४ ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेपं वृजने जिरदानुम् ॥ १५ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ । एषा । यासीष्ट । तन्वे । वयान् । विद्यामे । इयम् । वृजनेम् । जिरदानुम् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० एषा पूर्वम् (१, १६५, १५) व्याख्याता ॥ १५ ॥

'इति द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्याये तृतीयो वसः' ॥

[१६७]

'अगस्त्यो मैत्रावरुणिकृषिः । आद्याया इन्द्रो देवता, अग्न्यासां मरुतः । त्रिस्तुपु इन्द्रः, दशमी पुरस्ताज्ज्योतिः' ।

सहस्रं त इन्द्रोतयो नः सहस्रमिषो हरिवो गूर्तमाः ।

सहस्रं रायो मादयर्ष्यं सहस्रिण उषं नो यन्तु वाजाः ॥ १ ॥

सहस्रम् । त । इन्द्रः । ऊतयः । नः । सहस्रम् । इषः । हरिः । गूर्तमाः ।

सहस्रम् । रायः । मादयर्ष्यं । सहस्रिणः । उषं । नः । यन्तु । वाजाः ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'इन्द्र ! अस्मद्विषयाणि' स्वदीयानि सहस्रम् रक्षणानि, सहस्रम् च अश्वानि हरिवः । वद्गूर्तमामि । सहस्रम् धनानि च अस्मान् मादयितुम् सहस्रसंख्याकानि वयानि अस्मान् 'उषमच्छन्दः । आद्येन्द्रो' ॥ १ ॥

आ नोऽवोभिर्मरुतो यान्त्वच्छा ज्येष्ठेभिर्वा बृहदिवैः सुमायाः ।

अथ यदेषां नियुतः परमाः समुद्रस्थं चिद् धनयन्त पारे ॥ २ ॥

१. वर्षायामहि अ'. २. प्राप्नुवामिति क; प्रसवा ... वि' अ'. ३-३. नास्ति सूको. ४-४. तस्मिन् अ'. ५. 'गुणं वि' अ'. ६. 'संख्यानि वि' अ'. ७-७. 'उष' ... न्दो अ'.

आ । नः । अवेऽभिः । मरुतैः । यान्तु । अच्छे । ज्येष्ठेभिः । वा । बृहत्सिद्धिः । सुऽमायाः ।
अत्र । यत् । एषाम् । निऽयुतैः । पुरमाः । समुद्रस्य । चित्त । धनयेत् । पारं ॥ २ ॥

वेङ्कट० आ यान्तु अस्मान् अभि रक्षणीः सह मरुतः श्रेष्ठतमैः सहादीप्तिभिः च धनैः सुप्रसाः । अत्र यत्
एषाम् अन्धाः उत्तमाः अन्तरिक्षस्य पर्यन्ते रमन्ते, ताभ्यामिति ॥ २ ॥

मिम्यक्ष येषु सुधिता घृताचीं हिरण्यनिर्णिगुपरा न ऋष्टिः ।

गुहा चरन्ती मनुषो न योषा सुभावेती विदुष्येव सं वाक् ॥ ३ ॥

मिम्यक्ष । येषु । सुधिता । घृताचीं । हिरण्यनिर्णिक् । उपरा । न । ऋष्टिः ।

गुहा । चरन्ती । मनुषः । न । योषा । सुभावेती । विदुष्याऽइव । सम । वाक् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सङ्गता येषु लोक्षणधारस्वात् सुष्ठु निधानयोग्या उदकमञ्जन्ती हिरण्यरूपा इत्युपलषोः
उपला इव दीर्घा ऋष्टिः । सेषम् अपवरकादौ च चरन्ती मनुष्यस्य इव स्त्री दुर्धर्षा भवति ।
पर्ययुक्ता यत्नभवा वाक् यथा यज्ञेन सङ्गता तद्वदृष्टिर्मरुतिः सङ्गतेति ॥ ३ ॥

परां शुभ्रा अयासो यव्या साधारण्येव मरुतो मिमिक्षुः ।

न रोदसी अप नुदन्त घोरा जुपन्त बृधं सुख्याय देवाः ॥ ४ ॥

परां । शुभ्राः । अयासः । यव्या । साधारण्याऽइव । मरुतैः । मिमिक्षुः ।

न । रोदसी इति । अप । नुदन्त । घोराः । जुपन्त । बृधम् । सुख्याय । देवाः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० परमया शोभमाना गमनस्वभावा युवत्या वाचा मरुतः सङ्गच्छन्ते बहवः, यथा साधारणा
कवाचन स्थिरा भूतीः । घोराः अप्येते न वावाप्रिय्यौ कदाचिदपि अप नुदन्ति । बृधं यन्ते
यत्नमानम् सग्याय^१ सेवन्ते देवाः ॥ ४ ॥

जोषद् यदीमसुर्यां सूचध्वै विपितस्तुका रोदसी नृमणाः ।

आ सूर्येवं विधुतो रथं गात् त्वेषप्रतीका नमसो नत्या ॥ ५ ॥

जोषत् । यत् । इम । असुर्यां । सूचध्वै । विपितस्तुका । रोदसी । नृमणाः ।

आ । सूर्याऽइव । विधुतः । रथम् । गात् । त्वेषऽप्रतीका । नमसः । न । इत्या ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सेवते यदा^१ एनं मरुद्गणम् असुराणां हन्त्रीं सत्चित्तुम्^२ विस्त्रिष्टयना^३ रदरसी वाक्
माध्यमिका, यस्या नृषु मनोऽनुकम्बेषु । सा तदाचीम् सूर्येव विधतः सोमस्य मरुद्गणस्य
रथम् आ जगाम दीप्तावयवा आद्रित्यस्य इव^४ अभिगन्तव्या दीप्तिः^५ ॥ ५ ॥

^१ इति द्वितीयाहके चतुर्थाध्याये चतुर्थो वसः ॥

१. सत्चित्तुम् वि^१ अ^१. २. यत् वि^१ लपं. ३. नास्ति वि^१ लपं. ४. सेवितुम् वि^१ अ^१.
५. विधुतं वि^१ लपं. ६-९. गव्यदीप्तिः वि^१ अ^१. ७-९. नास्ति सूको.

आस्थापयन्त युवतिं युवानः शुभे निर्मिच्छां विदग्धेषु पञ्चाम् ।

अर्को यद् वो मरुतो हविष्मान् गार्घ्यं गार्घ्यं सुतसोमो दुवस्यन् ॥ ६ ॥

आ । अस्थापयन्त । युवतिम् । युवानः । शुभे । निर्मिच्छाम् । विदग्धेषु । पञ्चाम् ।

अर्कः । यत् । वः । मरुतः । हविष्मान् । गार्घ्यत् । गार्घ्यम् । सुतसोमः । दुवस्यन् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अथ ताम् युवतिम् वाचम् युवानः मरुतः आ अस्थापयन्त यज्ञेषु^१ पञ्चकुलजाताम् उद्ग्रे नियमेन मिश्रिताम् । अथ प्रत्यक्षः । होवा यत् वः मरुतः । हविष्मान् गार्घ्यम् गार्घ्यं सुतसोमः परिचरैस्त्वस्मिन्नाग्निनास्ते शस्त्रे । तत्र हि पाषीरवी^२ शस्यते ॥ ६ ॥

प्र तं विवक्तिम् वक्त्र्यो य एषां मरुतां महिमा सत्यो अस्ति ।

सच्चा यदीं वृषमणा अहंयुः स्थिरा चिज्जनीर्वहते सुभागाः ॥ ७ ॥

प्र । तम् । विवक्तिम् । वक्त्र्यः । यः । एषाम् । मरुताम् । महिमा । सत्यः । अस्ति ।

सच्चा । यत् । ईम् । वृषमणाः । अहंयुः । स्थिरा । चित् । जनीः । वहते । सुभागाः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० प्र अधीमि तम् महिमानम्, यः एषाम् मरुताम् स्तोत्रभिः प्रवाच्यः महिमा सत्यनूतः विद्यते । सत्ता यत् एषाम्^३ देतोवर्षणपरमनाः अहंयुः भवेत्, अहमस्मीति मानाद्दहंयुरित्युच्यते, स स्थिराणि धनानि सुभागाः च आद्याः मरुतां प्रसादात् वहते येन महिम्ना, तस्मिन् ॥ ७ ॥

पान्ति मित्रावरुणाववृद्याचर्यत ईमर्धमो अप्रशस्तान् ।

उत च्यवन्ते अच्युता ध्रुवाणि वावृध ईं मरुतो दातिवारः ॥ ८ ॥

पान्ति । मित्रावरुणौ । अववृद्यात् । चर्यते । ईम् । अर्धमो इति । अप्रशस्तान् ।

उत । च्यवन्ते । अच्युता । ध्रुवाणि । वावृधे । ईम् । मरुतः । दातिवारः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० रक्षन्ति मरुतः मित्रावरुणौ अववृद्यात् । यथाऽहोरात्रपोषांघा न भवति तथा कुर्वन्ति । मरुद्भिः प्रहितोऽर्धसा प्रातः इमान् राक्षसान् वाधते । अपि च च्यवन्ते स्थिराणि उद्गकान्धन्तरिह्यात् । मरुतः । यो वो दृक्त्वरणीषधनः स वर्धते ॥ ८ ॥

नदी नु वो मरुतो अन्त्यस्मे आरात्ताच्चिच्छ्वसो अन्तमापुः ।

ते धृष्णुना श्वसा श्शुवांसोऽणो न द्वेषो धृपता परि^४ ष्टुः ॥ ९ ॥

१. नास्ति वि^१ कर्षं २. यजे वि^२ कर्षं. ३. वक्त्रु^३ वि^३ अ^३ कर्षं. ४. लोषे वि^४ अ^४.
५. पवी^५ कर्षं. ६. क्षताम् सूको.

नृहि । नु । वः । मरुतः । अन्ति । अस्मे इति । आरात्तात् । चित् । शर्वसः । अन्तम् । आपुः ।
ते । धृष्णुना । शर्वसा । शृशुऽर्वासेः । अर्णः । न । द्वेषः । धूपता । परिः । स्युः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० हे 'मरुतः' ये अस्माकम् अन्तिके दृश्यन्ते, ये वा दूरतः वर्तन्ते, उभयेऽपि भवताम्
न बलस्य अन्तम् अपि गच्छन्ति । ते अमी धर्षकेण बलेन वर्धमानाः उदकम् इव द्वेष्यन्तद्रूपेण
तेन धृशता बलेन परि तिष्ठन्ति ॥ ९ ॥

वयमद्येन्द्रस्य प्रेष्ठा वयं श्वो वंचिमहि समये ।

वयं पुरा महि च नो अनु बन् तन्न ऋभुक्षा नुरामनु स्यात् ॥ १० ॥

वयम् । अब । इन्द्रस्य । प्रेष्ठाः । वयम् । श्वः । वंचिमहि । सुऽभये ।

वयम् । पुरा । महि । च । नः । अनु । बन् । तत् । नः । ऋभुक्षाः । नुराम् । अनु । स्यात् ॥ १० ॥

वेङ्कट० स्ववहारार्थं तिष्ठन्नस्तं वन्तमादित्यमनयोपतिष्ठेत्सुकम् । वयम् अब इन्द्रस्य मित्तमाः
स्पर्धमाने मनुष्य उत्तरसुकवन्तः तथा श्वः च वंचिमहि । वयम् पुरा जोक्तवन्तः
सर्वेषु दिवसेषु महत्त्वम् एव अस्माकमस्तु । तद् वचनम् नेतृणाम् अस्माकम् महानिन्द्रः
अनु भवतु मरुतां प्रसादादिति ॥ १० ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्पस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्नै वयां विद्यामिषं वृजनै जरिदानुम् ॥ ११ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । गान्दार्पस्ये । मान्यस्ये । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्नै । वयाम् । विद्यामि । इषम् । वृजनम् । जरिऽदानुम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० गतम् (अ. १, १६५, १५ व.) ॥ ११ ॥

इति द्वितीयाष्टके चतुर्थोऽध्याये पञ्चमो वगः ।

[१६८]

अगस्त्यो मैत्रावरुणिर्ऋषिः । मरुतो देवता । जगती छन्दः, अग्न्यास्तिसस्त्रिष्टुभः ॥

यज्ञार्थज्ञा वः समना तुतुर्वणिर्धिर्यधियं वो देवया उं दधिध्वे ।

आ नोऽर्वाचः सुविताय रोदस्योर्मुहे ववृत्स्यामवसे सुवृक्तिभिः ॥ १ ॥

यज्ञार्थज्ञा । वः । समना । तुतुर्वणिः । धिर्यम् । अधियम् । वः । देवऽयाः । उं इति । दधिध्वे ।

आ । वः । अर्वाचः । सुविताय । रोदस्योः । मुहे । ववृत्स्याम् । अवसे । सुवृक्तिभिः ॥ १ ॥

१-१. ...स्माकम् वि' अ'. २. 'वेऽपि ते वि' अ'. ३. 'विध्वे' वि' अ', कर्षे ४. 'वु च
वि' अ'. ५-५. ननु वि' रूपे. ६-६. नास्ति सूको.

वेङ्कट० यद्येवञ्च युष्माकम् समात्कारा भवति स्वरणा । छान्दसः अन्वयसः^१ । सर्वाणि कर्माणि^२ धारयथ^३
युष्मद् देवकामाः । युष्मान् इतोमुत्तान् धावापृथिव्योः सकाशात् अन्वुद्यार्थम् आ वतंपामि महते
रक्षणाय स्तोत्रैः ॥ १ ॥

वृत्रासो न ये स्वजाः स्वतवस इपं स्वरभिजायन्तु धृतयः ।

सहस्रियासो अपां नोर्मय आसा गावो वन्द्यासो नोक्षणः ॥ २ ॥

वृत्रासः । न । ये । स्वजाः । स्वतवसः । इषम् । स्वः । अभिजायन्तु । धृतयः ।

सहस्रियासः । अपाम् । न । ऊर्मयः । आसा । गावोः । वन्द्यासः । न । तुक्षणः ॥ २ ॥

वेङ्कट० कृपाः इव ये स्वस्मादेव ज्ञायमाना भवन्तः सर्वम् अन्नम् अन्नजायन्त स्वहृदयः वृक्षादीनां
कम्पवितारः । कृपसाम्यं वर्षणान्ते । सहस्रसङ्ख्याः अपाम् ऊर्मयः इव श्रेणित आगच्छन्ति ।
ते^४ आस्येन वन्द्याः बहुशीराः गावः इव^५ सेकार उदकानाम् ॥ २ ॥

सोमासो न ये सुतास्तृतांशवो हृत्सु पीतासो दुवसो नासते ।

एषामंसेषु रग्भिर्णीव रारभे हस्तेषु स्वादिश्च कृतिश्च सं दधे ॥ ३ ॥

सोमासः । न । ये । सुताः । तृतऽर्थांशवः । हृत्सु । पीतासोः । दुवसोः । न । आसते ।

आ । एषाम् । अंसेषु । रग्भिर्णीव । रारभे । हस्तेषु । स्वादिः । च । कृतिः । च । समः । दधे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सोमाः^६ इव ते^७ मरुतः^८ सुताः सम्पूर्णकताः सुखा भवन्ति, हृत्सु पीताः सुराः^९ इव च आसते ।
अंसेषु एषाम् संरग्भिणी सक्तामा स्त्रीव कृतिः अरुधाऽऽसीत् । हस्तेषु स्वाद्यायुधम् अह्मः च सह^{१०}
निहितविति ॥ ३ ॥

अव स्वयुक्ता दिव आ वृथा ययुरमर्त्याः कशया चोदत त्मना ।

अरेणवस्तुविजाता अचुच्यवुर्द्वहानि चिन्मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ ४ ॥

अव । स्वयुक्ताः । दिवः । आ । वृथा । ययुः । अमर्त्याः । कशया । चोदत । त्मना ।

अरेणवः । तुविऽजाताः । अचुच्यवुः । द्वहानि । चित् । मरुतः । भ्राजदृष्टयः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० दिवसेनैव युक्ता मरुतः अनायासेन अधस्तात् आगताः हे अमर्त्याः । भवताम् अधात्रन्धा
आत्मनैव अर्थाभोदयत । रेणुतजिताः बहुजननाः प्यावयन्ति द्रानि तपि मदतः दीप्तायुधाः ॥ ४ ॥

१. सूस्वः (मृत्वा वि' अं लपं.) मूको. २. नास्ति वि' लपं. ३. वाच मूको. ४. नास्ति लपं.
५. सोमासः वि' लपं. ६. ते वि' लपं ७. सुताः वि' लपं; वीप १, १६५४। ८.

को वोऽन्तर्मरुत ऋष्टिविद्युतो रजंति त्मना हन्वेव जिह्वया ।

धन्वच्युत इषां न यामनि पुरुषैषां अहन्वोऽ नैतशः ॥ ५ ॥

कः । वः । अन्तः । मरुतः । ऋष्टिऽविद्युतः । रजंति । त्मना । हन्वोऽऽव । जिह्वया ।

धन्वच्युतः । इषाम् । न । यामनि । पुरुऽऽपैषां । अहन्वोः । न । नैतशः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० कः युष्माकम् मध्ये मरुतः । ऋष्ट्या विद्योतमानाः । हन्वोविच जिह्वा इति अन्तोऽनुविधामार्थे-
मन्वत्रापि विभक्तिव्यत्यय जगन्नेषु दृष्टः । यथा — 'उद्यमुरश्विना वन्दनात्' (क १, ११७, ५) । यथा
हन्वोर्मध्ये जिह्वा विचलति' तद्वचलति । स मूनमिन्द्रः । अन्तरिक्षे स्पर्धमानाः अज्ञानाम् इव
समनार्थं सञ्चत यस्मादागमत्वात्पत्तरमज्ञानि प्रादुर्भवन्तीति बहुप्रसवाः महानि भवः इव
शेखर्यो आदिरयः ॥ ५ ॥

'इति द्वितीयाष्टके चतुर्भाष्याये षष्ठो वर्गः' ॥

कं स्विदस्य रजसो महस्परं कावरं मरुतो यस्मिन्नाप्यय ।

यच्छ्यावयथ विधुरेषु संहितं व्यद्रिणा पतथ त्वेषमर्णवम् ॥ ६ ॥

कं । स्विद् । अस्य । रजसः । महः । परम् । कं । अवरम् । मरुतः । यस्मिन् । आऽप्यय ।

यत् । च्युसयथ । विधुराऽऽव । समऽहितम् । वि । अद्रिणा । पतथ । त्वेषम् । अर्णवम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यस्मिन् अन्तरिक्षे यूयं मच्छथ, यत्र वाऽसहायानीव तुलानि अनायासेन संदतं तुलादिकम्
व्यावयथ' । तत्र दीप्तम् उदकवन्तम् मेघम् वज्रेण वि पातयथ । तस्य अस्य भवतां विधेयस्य
अन्तरिक्षस्य महतः ॥ परम् पारम् क वा अवरम्' हे मरुतः' ॥ ६ ॥

सातिर्न वोऽमवती स्वर्वती त्वेषा विपाका मरुतः पिपिष्वती ।

भद्रा वो रातिः पृणतो न दक्षिणा पृथुजयी असुर्यैव जज्ञती ॥ ७ ॥

सातिः । न । वः । अमऽवती । स्वऽवती । त्वेषा । विपाका । मरुतः । पिपिष्वती ।

भद्रा । वः । रातिः । पृणतः । न । दक्षिणा । पृथुऽजयी । असुर्यैऽऽव । जज्ञती ॥ ७ ॥

वेङ्कट० दानम् न युष्माकम् रोगयुक्तम् अन्धुदययुक्तम् दीप्तम् विशिष्टोदकम् मरुतः । भूयोभूयः
प्रादुर्भावान्नेपकवत् । तदेवाह । भद्रम् वः दानम् प्रयच्छतः उदारस्य इव दक्षिणा, पृथुवेगा च असुराणां
स्वभूता सेनेव । जत्रिर्वीधनकर्मा ॥ ७ ॥

प्रति शोभन्ति सिन्धवः पृथिव्यो यदभियां वाचमुदीरयन्ति ।

अव स्मयन्त विद्युतः पृथिव्यां यदी धृतं मरुतः शृण्वन्ति ॥ ८ ॥

१. जलति वि' कये. २-२. नास्ति सूको. ३. एव सूको. ४. नास्ति वि' अ'. ५. नास्ति
अ'. ६. अवरम् वि' अ'.

प्रति । स्तोमन्ति । सिन्धवः । पृथिव्यः । यत् । अश्विनाम् । वाचम् । उदर्यन्ति ।
अथ । स्मयन्त । विदधतः । पृथिव्याम् । यदि । घृतम् । मरुतः । पुष्णुवन्ति ॥ ८ ॥

वेङ्कट० युष्माकमायुधेभ्यः प्रति चकन्ति आपः, यदा मरुताम् तानम् उदरयन्ति । पृथिवीं जक्षीदुरम
विपुतः च अथ स्मयन्त इत्यस्य, यदि उदकम् मरुतः भिद्यन्ति ॥ ८ ॥

असूत पृथिवीं महते रणाय त्वेषमयासां मरुतामनीकम् ।

ते सप्तसरासोऽजनयन्ताम्व्रमादित् स्वधामिपिरां पर्यपश्यन् ॥ ९ ॥

असूत । पृथिवीः । महते । रणाय । त्वेषम् । अयासाम् । मरुताम् । अनीकम् ।

ते । सप्तसरासैः । अजनयन्त । अम्व्रम् । आत् । इत् । स्वधाम् । इपिराम् । परि । अपश्यन् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० मरुतां माता पृथिवीः महते रणाय दीप्तम् समनस्वीकृतानाम् मरुताम् सङ्घम् अमृत । ते समानरूपाः
'मिधानां हिंसका वा' हिंसाकर्मा वा स्पृणोति, उदकम् जनयन्ति । तदन्तरम् एव मनुष्याः
सर्वम् एषणीवम् अन्नम् पृथिव्याः परितः पश्यन्ति ॥ ९ ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्नै वयां विद्यामेषं वृजर्न जीरदानुम् ॥ १० ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्नै । वयाम् । विद्याम् । इषम् । वृजर्नम् । जीरदानुम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'एषा पूर्व (श. १, १६५, १५) ज्योत्स्वाता' ॥ १० ॥

'इति द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्याये सप्तमो वर्गः' ॥

[१६९]

'अगस्त्यो मैत्रावरुणोर्ध्वपिः । इन्द्रो देवता । विष्टुप् इन्द्रः, द्वितीया चतुर्थदा विराट् ।

महश्चित् त्वमिन्द्र युत एतान् महर्थादसि त्यजसो वरुता ।

स नो वेधो मरुतां चिकित्वान्तसुम्ना वनुष्व त्व हि प्रेष्टां ॥ १ ॥

महः । चित् । त्वम् । इन्द्र । युतः । एतान् । महः । चित् । असि । त्यजसः । वरुता ।

सः । नः । वेधः । मरुताम् । चिकित्वान् । सुम्ना । वनुष्व । त्वम् । हि । प्रेष्टां ॥ १ ॥

वेङ्कट० इन्द्रः महतो मरुतः यतः एतान् त्वम् निषच्छसि । महः असि स्वागस्य सम्भक्ता । सः
अस्मन्वम् विधातः! मरुताम् प्राञ्जस्त्वम् सुखानि देहि । सन्ति हि तव निषक्तमानि सुखानि ॥ १ ॥

१. समानशैलाः विं. अर्ध.

२-२. नास्ति सूको.

३. नास्ति सूको

४. 'नि न वि' ॥

अयुञ्जन्त इन्द्र विश्वकुंष्टीर्विदानासो निष्पिधो मर्त्येषा ।
मरुतां पृत्सुतिर्हासमाना स्वर्मीळहस्य प्रधनस्य सातौ ॥ २ ॥

अयुञ्जन् । ते । इन्द्र । विश्वऽकुंष्टीः । विदानासः । निऽस्तिधः । मर्त्येषा ।
मरुतांम् । पृत्सुतिः । हासमाना । स्वऽमीळहस्य । प्रऽधनस्य । सातौ ॥ २ ॥

वेङ्कट० युक्ता आसन् मरुतः इन्द्र । परिपूर्णकर्मणाः आतारः स्वजन्तो धनानि मर्त्येषु । मरुताः
पथम् सेना दीपनाना सर्वसेचनस्य युद्धस्य भजने ॥ २ ॥

अम्यक् सा त इन्द्र ऋधिरस्मे सनेम्यभ्वं मरुतो जुनन्ति ।
अग्निश्चिद्विष्मात्से शुशुक्नानापो न द्वीपं दधति प्रयांसि ॥ ३ ॥

अम्यक् । सा । ते । इन्द्र । ऋधिः । अस्मे इति । सनेभि । अम्वम् । मरुतः । जुनन्ति ।
अग्निः । चित् । हि । स्म । अत्से । शुशुक्नान् । आपः । न । द्वीपम् । दधति । प्रयांसि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अम्यक् यत् तव इन्द्र ! आयुषम् अस्मद्वयम् त्वयि । तवश्च कत्साहाय्यात् मरुतः पुराणम्
उदकम् श्रेयन्ति । अग्निः इव आतो शुशुक्नान् ज्वालाः, आपः इव द्वीपम्, सर्वे मनुष्याः धारयन्ति
वसानि ॥ ३ ॥

त्वं तु न इन्द्र तं रपिं दा ओजिष्ठया दक्षिणयेव रातिम् ।
स्तुतश्च यास्तै चकनन्त वायोः स्तनं न मध्वैः पीपयन्त वाजैः ॥ ४ ॥

त्वम् । तु । नः । इन्द्र । तम् । रपिम् । दाः । ओजिष्ठया । दक्षिणयाऽइव । रातिम् ।
स्तुतः । च । याः । तु । चकनन्त । वायोः । स्तनम् । न । मध्वैः । पीपयन्त । वाजैः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्वम् हि क्षिप्रम् इन्द्र ! अस्मभ्यम् त्वदीयम् रपिम् देहि, यथा चतमाना बलवत्तमना
दक्षिणया सह धने प्रयच्छन्ति । याः स्तुतयः त्वाम् अकामयन्त गन्तारम्, ताः स्तोतारं
पयसा स्तनम् इव अहैः पूरयन्ति ॥ ४ ॥

त्वे रायं इन्द्र तोशर्तमाः प्रणेतारः कस्य चिद्वतायोः ।
ते शु षो मरुतो मृळयन्तु ये स्मा पुरा गातृयन्तीत्र देवाः ॥ ५ ॥

त्वे इति । रायः । इन्द्र । तोशर्तमाः । प्रऽणेतारः । कस्य । चित् । कुतऽयोः ।
ते । शु । षु । मरुतः । मृळयन्तु । ये । स्म । पुरा । गातृयन्तिऽइव । देवाः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स्वयि स्थितानि धनानि इन्द्र! अयजमानस्य वाधकानि भवन्ति प्रणेतारः च- कस्य चित् यज्ञ-
मिच्छतः तव स्वभूताः । ते मरुतः अस्मान् सुष्टु सुखयन्तु मे त्वा देवाः वीक्षन् पत्रमानेषु
गमनमिच्छन्तीव कामान् प्रदातुम् ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्यायेऽष्टमो वर्गः ॥

प्रति प्र याहीन्द्र मीळ्हूपो नून महः पार्थिवे सर्दने यतस्व ।

अथ यदेषां पृथुमुद्गास एतास्तीर्थे नार्यः पौस्यानि तुस्थुः ॥ ६ ॥

प्रति । प्र । याहि । इन्द्र । मीळ्हूपः । नून । महः । पार्थिवे । सर्दने । यतस्व ।

अथ । यत् । एषान् । पृथुमुद्गासः । एताः । तीर्थे । न । नार्यः । पौस्यानि । तुस्थुः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० कामैर्यजमानानां सेक्तृन् मरुतः प्रति इन्द्र! गच्छ । अथ तैः सह महास्त्वम्^१ पार्थिवे
लोके गच्छ । यस्मात् तव गमनमिच्छानान्तरमेव मरुताम् पृथुमुलावबदा नियुतश्च एताः
तव गमनाय स्ववलानि अधितिष्ठन्ति । यथा स्वामी युद्धे^२ बलानि वहति ॥ ६ ॥

प्रति घोरानामेतानामवासां मरुतां शृण्व आयतामुपब्धिः ।

ये मर्ये पृतनायन्तमूर्धैर्ऋणावानं न पृतयन्त सर्गैः ॥ ७ ॥

प्रति । घोरानाम् । एतानाम् । अवासांम् । मरुताम् । शृण्वे । आयतान् । उपब्धिः ।

ये । मर्येम् । पृतनायन्ताम् । जर्भैः । ऋणानाम् । न । पृतयन्त । सर्गैः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० घोररूपाणाम् एतवर्णानां गच्छताम् आगच्छतां च शब्दः प्रति ध्रुवते मरुताम् । ये मारकम्
इन्द्रम् पृतनामिच्छन्तम् रक्षणैः अभिगच्छन्ति । ऋणानाम् इव अर्थविसर्गैः ॥ ७ ॥

त्वं मानेभ्य इन्द्र विश्वजन्त्या रदा मरुद्भिः शुरुधो गोऽर्ज्याः ।

स्तवानेभिः स्तवसे देव देवैर्विद्यामिषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ८ ॥

त्वम् । मानेभ्यः । इन्द्र । विश्वजन्त्या । रदा । मरुद्भिः । शुरुधो । गोऽर्ज्याः ।

स्तवानेभिः । स्तवसे । देव । देवैः । विद्यामि । इषम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० त्वम् मानुषेभ्यः इन्द्र! विश्वजन्तितया विलिख ऋष्ट्या मरुद्भिः सह अपा पशुमुखाः ।
स्तवमानैः मरुद्भिः त्वं स्तवसे देव! इति^३ । शिष्टं गतम्^४ (अ. १, १६५, १५) ॥ ८ ॥

इति द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्याये नवमो वर्गः ॥

१. नास्ति सूको. २-२. नास्ति सूको. ३. 'मानानां वि' अ'. ४. महत्त्वम्, वि' अ'.

५. सुष्टु एव वि' अ'. ६-६. एतस्त्वाने महास्त्वमित्यारभ्य तद्वदित्यन्तः पञ्चमः पद्यः पाठः भाष्यतः वि' अ'.

[१७०]

प्रथमात्तृतीयाक्षतुर्धानामिन्द्र ऋषिः, द्वितीयापञ्चमोरगस्त्यो वैश्रावणः ।
इन्द्रो देवता । प्रथमाया हृदती छन्दः, द्वितीया-
षतुर्धोरितुष्टुप्, पञ्चम्याश्चिष्टुप् ॥

न नूनमस्ति नो ऋः कस्तद् वेदं यदङ्गुतम् ।
अन्यस्य चित्तमभि संचरेष्यमुताधीतुं वि नश्यति ॥ १ ॥

न । नूनम् । अस्ति । नो इति । ऋः । कः । तत् । वेदं । यत् । अङ्गुतम् ।
अन्यस्य । चित्तम् । अभि । समुच्चरेष्यम् । उत । आऽधीतम् । वि । नश्यति ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'अगस्त्य इन्द्राय हविर्नैरुष्य मरुद्भयः सम्प्रदित्साधुकार । स इन्द्र एव परिदेवमाह्वये' (भा १, ५) ।
नूनमिति विचिकित्सितार्थः । न नूनम् अस्ति अङ्गुतम्, नो एव अङ्गुतम् । कः तत्, जानाति नत्
मनूतम् भविष्यत् । यदङ्गुतम् भवति तदेव विश्वसनीयं भवति । अन्यस्य चित्तम् अभिसञ्चारि ।
अपि च आध्यात्मपि वि नश्यति ॥ १ ॥

किं न इन्द्र जिघांससि भ्रातरो मरुतस्तव ।
तेभिः कल्पस्व साधुया मा नः समरणे वधीः ॥ २ ॥

किम् । नः । इन्द्र । जिघांससि । भ्रातरः । मरुतः । तव ।
तेभिः । कल्पस्व । साधुया । मा । नः । समरणे । वधीः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अगस्त्य इन्द्रमाह । किम् अस्मान् इन्द्र ! त्वं जिघांससि । मरुतः अमी भ्रातरः तव
भवन्ति । ते त्वमेकीभव साधुना मार्गेण । मा अस्मान् सङ्गमने हिंसीः । शौनकः—

'किं न इत्यत्रवीन्द्रमगस्त्यो भ्रातरस्तव ॥
मरुद्भिः सम्प्रकल्पस्व वधीमां नः' शतकृतौ ।' (इदे ४, ५१-५२) इति ॥ २ ॥

किं नो भ्रातरास्त्यु सखा सन्नतिं मन्यसे ।
विद्या हि ते यथा मनोऽस्मभ्यमिन्न दित्ससि ॥ ३ ॥

किम् । नः । भ्रातः । अगस्त्य । सखा । सन् । अति । मन्यसे ।
विद्या । हि । ते । यथा । मनः । अस्मभ्यम् । इत् । न । दित्ससि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इन्द्र माह । किम् नः इति निगदन्त्याक्यानम् । 'किं नो भ्रातरिति त्वस्यामिन्द्रो मान्द-
मुपालम्भा' (इदे ४, ५२) इति शौनकः ॥ ३ ॥

१-१. नास्ति सूको. २. 'भित्ताने वि' अ. ३. 'मरुतम् वि'. ४. 'विश्वसनीयं वि' अ. लपे.
५. 'इमे वि' लपे. ६. 'व वि' अ. ७. नास्ति सूको.

अरं कृष्वन्तु वेदिं समधिर्मिन्धतां पुरः । तत्रामृतस्य चेतनं युञ्जं ते तनवावहे ॥४॥
 अरम् । कृष्वन्तु । वेदिम् । सम् । अग्निम् । इन्धताम् । पुरः ।
 तत्र । अमृतस्य । चेतनम् । युञ्जम् । ते । तनवावहे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० शौनकः — 'अगस्त्यरुवरमिलित्वां शुष्मिन्दे' प्रशामयत् (इदे ४, ५३) इति । शीघ्रमृत्विजः
 वेदिम् अलङ्कृष्वन्तु सम् इन्धताम् च अग्निम् । आहवनीये तस्मिन् इविषद्व्य प्रज्ञापने भवति
 आसन्नस्य । यज्ञम् तुभ्यम् तनवावहे ॥ ४ ॥

त्वमीशिपे वसुपते वसूनां त्वं मित्राणां मित्रपते धेष्ठः ।

इन्द्र त्वं मरुद्भिः सं वदस्वाध प्राद्यान ऋतुधा हवीषि ॥ ५ ॥

त्वम् । ईशिपे । वसुपते । वसूनाम् । त्वम् । मित्राणाम् । मित्रपते । धेष्ठः ।

इन्द्र । त्वम् । मरुद्भिः । सम् । वदस्व । अध । प्र । अद्यान । ऋतुधा । हवीषि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'त्वम् ईशिपे' वसुपते । वसूनाम् त्वम् मित्राणाम् मित्रपते । धातुतमः । इन्द्र । त्वम् एव मरुद्भिः
 प्रथमं संवादं कुरु । तदनन्तरम् काले हवीषि प्रकर्षेण मुह्यद्व इति ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्याये दशमो वसः ॥^४

[१७१]

^४अगस्त्यो मैत्रावरुणिर्धेविः । आद्यधोमरुतो देवता, शिष्टानां मरुत्वानिन्द्रः । त्रिष्टुप् इन्द्रः ॥

प्रति व एना नमसाहमेभि सूक्तेन भिक्षे सुमति तुराणाम् ।

रराणतां मरुतो वेद्याभिर्नि हेळो धत्त वि मुचध्वमश्वान् ॥ १ ॥

प्रति । वुः । एना । नमसा । अहम् । एभि । सुऽउक्तेन । भिक्षे । सुऽमतिम् । तुराणाम् ।

रराणतां । मरुतः । वेद्याभिः । नि । हेळः । धत्त । वि । मुचध्वम् । अश्वान् ॥ १ ॥

वेङ्कट०

'प्राद्यात् संवननं' कृत्वा तेन्य एव च तदधिः ॥

मृते चकार सोमेऽथ^१ तानिन्द्रः सोमधीभिः ।

तस्माद् 'विद्याधिपतेन' एन्द्रेण मरुतः स्तुतान् ॥

प्रोतात्मा पुनरेवीर्यस्तौस्तुष्टाव एवकृष्वह^२ ।

मरुतः प्रति सूक्ताध्यामिन्ने यद्भिः परैस्तु सः ॥^३ (इदे ४, ५३-५५) इत्युक्तम् ।

प्रति एभि युष्मान् अहम् अनेन नमस्कारेण सुवचनेन । याचे शोभमानां मतिम् शीघ्रगामि-
 नाम् । हे मरुतः ! रममाणेषु तदर्थम् मदीयाभिः स्तुतिभिः युष्मदीये कोषं निधत्त त्यजत ।
 अध गमनार्थं वि मुचध्वम् अश्वान् ॥ १ ॥

१-३. 'रमित्युग्यां कृद्भिन्द्रे सूको. २. 'गामदे वि' लये. ३-३. नास्ति वि'. ४. नास्ति वि' अ'.
 ५-५. नास्ति सूको. ६. सत्तन वि' वा'. ७. 'ने च सूको. ८-८. विनां नि' सूको. ९. युगः एव' सूको.

एष वः स्तोमो मरुतो नर्मस्वान् हुदा तृष्टो मर्नसा धायि देवाः ।

उपेमा यात मर्नसा जुषाणा यूयं हि ष्ठा नर्मस इद् वृधासः ॥ २ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । नर्मस्वान् । हुदा । तृष्टः । मर्नसा । धायि । देवाः ।

उपे । ईम् । आ । यातु । मर्नसा । जुषाणाः । यूयम् । हि । ष्ठ । नर्मसः । इत् । वृधासः ॥२॥

षेङ्कट० एषः युष्माकम् स्तोमः मरुतः । अज्ञवान् मया हृदयेन अन्यूनातिरिक्तं कृतः । मया मनसा धार्यते देवाः । तथा सति इमं स्तोमम् उपे आ गच्छत मनसा खेवमानाः । यूयम् हि भवथ अत्रस्य नर्धयितारः ॥ २ ॥

स्तुतासो नो मरुतो मृळयन्तुत स्तुतो मधवा शंभविष्ठः ।

ऊर्ध्वा नः सन्तु क्रोम्या वनान्यहानि विश्वा मरुतो जिगीषा ॥ ३ ॥

स्तुतासः । नः । मरुतः । मृळयन्तु । उत । स्तुतः । मधवा । शम्भविष्ठः ।

ऊर्ध्वा । नः । सन्तु । क्रोम्या । वनानि । अहानि । विश्वा । मरुतः । जिगीषा ॥ ३ ॥

षेङ्कट० स्तुताः मरुतः अस्मान् सुखयन्तु । अपि च स्तुता मधवा सुखस्य भावयितृमः । कमिषयोः कुमिः । ऊर्ध्वानि सन्तु अस्माकम् कमनीयानि अरण्यानि । सर्वेष्वपि अहस्तु हे मरुतः । भवतां गमनेच्छास्तु ॥ ३ ॥

अस्माद्दहं तविषादीपमाण इन्द्राद् भिया मरुतो रेजमानः ।

युष्मभ्यं हव्या निशितान्यासन् तान्यारे चकृमा मूळता नः ॥ ४ ॥

अस्मात् । अहम् । तविषात् । ईपमाणः । इन्द्रात् । भिया । मरुतः । रेजमानः ।

युष्मभ्यम् । हव्या । निशितानि । आसन् । तानि । आरे । चकृम । मूळता । नः ॥४॥

षेङ्कट० अस्मात् अहम् इन्द्रात् अहम् भवान् पलायमानः हे मरुतः । कम्पमानः । तथा सति युष्मभ्यम् हव्यानि प्रथमं मुसेस्कृतानि आसन्, तानि नर्ध भीत्वा वरे कृतवन्तः । सुखयत अस्मान् अस्वाधीमान् ॥ ४ ॥

येन मानासाञ्चितयन्त उस्त्रा व्युष्टिषु शर्वसा शश्वतीनाम् ।

स नो मरुद्भिर्वृषभ श्रवो धा उग्र उग्रेभिः स्थविरः सहोदाः ॥ ५ ॥

येन । मानासः । चितयन्ते । उस्त्राः । व्युष्टिषु । शर्वसा । शश्वतीनाम् ।

सः । नः । मरुद्भिः । वृषभ । श्रवः । धा । उग्रः । उग्रेभिः । स्थविरः । सहोदाः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० येन इन्द्रेण प्रजापकाः इक्ष्मणोऽर्थात् उपसान् व्युष्टिषु वेगेन प्रजापचन्ति । सः स्वम् अस्मभ्यम् मरुद्भिः सह विपितः ! अन्नम् देहि उद्गर्णैः स्थविरः बलस्य दाता ॥ ५ ॥

त्वं पाहीन्तु सहीयसो नूनं भवां मरुद्भिरवयातहेळाः ।

सुप्रकृतेभिः सासहिर्दधानो विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ६ ॥

त्वम् । पाहि । इन्द्र । सहीयसः । नून । भव । मरुत्सुभिः । अवयातहेळाः ।

सुप्रकृतेभिः । सासहिः । दधानः । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० त्वम् । इन्द्र ! अभिभवितुम् नेतुम् मरुतः । भव च मरुद्भिः सह अपगतकोधः । शोभनप्रदानैः अभिमतानि पयच्छन् शत्रूणामभिभविता । *गतमन्वय* (अ. १, १६५, १५) ॥ ६ ॥

इति द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्याये एकादशो वर्गः ॥

[१७२]

अगस्त्यो मैत्रावरुणिकेभिः । मरुतो देवता । गायत्री छन्दः ॥

चित्रो वींस्तु यामर्दिचित्रं ऊती सुदानवः । मरुतो अहिभानवः ॥ १ ॥

चित्रः । वः । अस्तु । यामः । चित्रः । ऊती । सुदानवः । मरुतः । अहिभानवः ॥ १ ॥

वेङ्कट० हे सुदानाः ! वः चित्रम् यामसिद्धं अस्तु रक्षणार्थम् मरुतः ! आहन्तुदीप्तयः ! ॥ १ ॥

आरे सा वः सुदानवो मरुत ऋञ्जती शरुः । आरे अश्मा यमस्यथ ॥ २ ॥

आरे । सा । वः । सुदानवः । मरुतः । ऋञ्जती । शरुः । आरे । अश्मा । यम् । अस्यथ ॥ २ ॥

वेङ्कट० हे सुदानाः ! मरुतः ! युष्मान् अलङ्कुर्वती सा हिंसित्री ऋष्टिः दूरे भवतु, तथा अश्मा च, यम् युष्मं क्षिप्येति ॥ २ ॥

तृणस्कन्दस्य तु विशः परिं वृङ्क्त सुदानवः । ऊर्ध्वान् नः कर्त जीवसे ॥ ३ ॥

तृणस्कन्दस्य । तु । विशः । परिं । वृङ्क्त । सुदानवः । ऊर्ध्वान् । नः । कर्त । जीवसे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तृणस्कन्दस्य* राशः विशः अस्मच्छत्रुभूताः* वाधावत् सुदानाः ! । ऊर्ध्वान् अस्मान् कुशलं जीवनाय ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्याये द्वादशो वर्गः ॥

[१७३]

अगस्त्यो मैत्रावरुणिकेभिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः, चतुर्था विशाट्स्थाना विषमपदा वा ॥

गायत्रं सामं नभन्यंश्च यथा वेरर्षीम् तद् वाङ्मयानं स्वर्वत् ।

गावो धेनवो बर्हिष्यद्वन्धा आ यत् सन्नानं दिव्यं विवासान् ॥ १ ॥

गायत् । साम् । नमुन्यम् । यवी । के । अर्चाम् । तत् । वृध्वानम् । स्वःऽवत् ।
गावेः । धेनवैः । बृहृषि । अर्द्धधाः । आ । यत् । मुद्गानम् । दिव्यम् । विवासान् ॥ १ ॥

वेङ्कट० गायति साम् द्विसप्तसाधनम्, 'साम वै रसोहा' (ते ६, ६, २१) इति ब्राह्मणम्, तथा जानात्युत्सृता ।
यवे च तत् अनुसंसाम् वर्धमानम् शोभनयुक्तम् । गावः प्रीणविषयः यज्ञे अनुप्राप्तिताः,
द्विविध्यमिति यथा द्विवि भवम् सद्यन्तम् इन्द्रं स्वीदन्ति यस्मिन् देवास्तम् परिचरन्ति,
तदानीं गायन्तीति ॥ १ ॥

अर्चद् वृषा वृषेभिः स्वेदुहव्यैर्मृगो नाड्नो अति यज्जुगुर्वात् ।
प्र मन्द्युर्मनां गूर्तं होता भरते मर्यो मिथुना यजत्रः ॥ २ ॥

अर्चत् । वृषा । वृषेभिः । स्वऽऽदुहव्यैः । मृगः । न । अर्धः । अति । यत् । जुगुर्वात् ।
प्र । मन्द्युः । मुनाम् । गूर्तं । होता । भरते । मर्योः । मिथुना । यजत्रः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अर्चति इन्द्रः मरुद्भिः स्वमुत्सोमहविष्कैः, मृगः इति अज्ञानपरः, यदि अत्यन्तम् उद्युक्तो
भवेत् । प्र भरते च मन्थिता स्तुवीनाम् हे उद्गूर्णं होता मिथुनावि याज्यां चानुवाक्यां
यजनकुशलः मनुष्यः ॥ २ ॥

नक्षद्वोता परि सभं मिता यन् भरद् गर्भेमा श्रदः पृथिव्याः ।
क्रन्ददश्वो नयेमानो रुवद् गौरन्तर्दुतो न रोदसी चर्द् वाक् ॥ ३ ॥

नक्षत् । होता । परि । सभं । मिता । यन् । भरत् । गर्भम् । आ । श्रदः । पृथिव्याः ।
क्रन्दत् । अश्वः । नयेमानः । रुवत् । गौः । अन्तः । दुतः । न । रोदसी इति । चर्त् । वाक् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० परितः व्याप्नोति होता समित्वाणि देव्यजगानि यथयत्र कार्यं तत्र गच्छन् । अश्वेन्द्रः
श्रदः गर्भम् उदकम् पृथिव्याः आ हरति । शब्दायन् अश्वः 'नीयमानः रुवन्ति
च गौः' इन्द्रः शब्दं कूर्पद भवति । तस्य वाक् शोभापृथिव्योः अन्तः दुतः इति चरति
मर्कितलक्षणा ॥ ३ ॥

ता कूर्मापतरास्मै प्र च्यौत्नानि देव्यन्तो भरन्ते ।
जुजोषदिन्द्रो दस्मर्वर्चा नासत्येव सुम्भ्यो रथेष्ठाः ॥ ४ ॥

ता । कूर्म । अर्षेऽतरा । अस्मै । प्र । च्यौत्नानि । देव्यन्तः । भरन्ते ।
जुजोषत् । इन्द्रः । दस्मर्वर्चाः । नासत्याऽऽव । सुम्भ्योः । रथेऽस्थाः ॥ ४ ॥

१. 'सो नाम सुको. २. मर्कित वि' कर्प. ३. यजमान अ' कु. ४. 'यं तत्र कार्यं वि' कर्प.
५. शब्दायन् सुको. ६-६, 'नीय... गौ वि' अ'.

वेङ्कट० तानि कुर्मः अभिलषिततराणि इन्द्राय । प्र भरते बलकराणि अरिवजो इवीपि । सेवता-
मुभयान्यपि इन्द्रः दशनीपवर्चाः अधिनायिव रभे तिष्ठन् सुखकरः ॥ ४ ॥

तमुं ष्टुहीन्द्रं यो ह सत्वा यः शूरो मधुना यो रथेष्टाः ।

प्रतीचश्चित् योधीयान् वृषण्वान् ववृषुर्षिचुत्तमसो विहृन्ता ॥ ५ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुहि । इन्द्रम् । यः । ह । सत्वा । यः । शूरः । मधुऽवा । यः । रथेऽस्थाः ।
प्रतीचः । चित् । योधीयान् । वृषण्ऽवान् । ववृषुर्षः । चित् । तमसः । विहृन्ता ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तम् एव स्तुति इन्द्रम्, यः युद्धेषु मच्छति, यः च शणाति शत्रुम् धनवान्, यः च रथे
तिष्ठति, यः च अभिमुखान् अपि शत्रून् अत्यन्तम् युध्यति वर्षणवान् वारकल्प अपि तमसः
चारविता ॥ ५ ॥

‘इति द्वितीयाहके चतुर्थोऽध्याये त्रयोदशो वर्गः’ ॥

प्र यद्वित्था महिना नृभ्यो अस्त्यरं रोदसी कक्षेऽं नास्मै ।

सं विंषु इन्द्रो वृजनं न भूमा भर्ति स्वधावाँ ओपशमिचु याम् ॥ ६ ॥

प्र । यत् । इत्वा । महिना । नृऽभ्यः । अस्ति । अरम् । रोदसी इति । कक्षेऽं इति । ना । अस्मै ।
सम् । विंषे । इन्द्रः । वृजनम् । न । भूमि । भर्ति । स्वधाऽवान् । ओपशामऽव । याम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० प्रथमैण विद्यते अरं इत्यम् महत्त्वेन मनुष्येभ्यस्तोजः, तस्मै तेजसे धावापुयिवी सञ्चरणस्थाने
न ‘अलं भवतः’ । तेन तेजसा इन्द्रः भूमिम् आच्छादयति, यथा अलं ‘सनालक्षणं निष्कान्तम्’ ।
विभर्ति अश्रवानिन्द्रः संदंशः इव दिवम् । स्व्यूषा वीपशः ॥ ६ ॥

सुमत्सु त्वा शूर सतामुंराणं प्रपथिन्तमं परितंसयध्वै ।

सुजोषसु इन्द्रं मदे क्षोणीः सूरि चिद् ये अनुमदन्ति वाजैः ॥ ७ ॥

सुमत्ऽसु । त्वा । शूर । सताम् । उराणम् । प्रपथिन्ऽतमम् । परिऽन्तंसयध्वै ।
सुजोषसः । इन्द्रम् । मदे । क्षोणीः । सूरिम् । चिद् । ये । अनुऽमदन्ति । वाजैः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सुमत्सु त्वा शूरः सताम् बहु कुर्वाणम् अतिशयेन प्रकृतमानी विगमिषुम् शत्रूणां परितं-
सनाथ परिपेषणाय सोमेन मदयितुम् ईश्वरम् प्रजाः ऐकमन्थं गता भवन्ति । ये एतम्
प्राज्ञम् अक्षैः च तर्पयन्ति, तांश्चानुमन्वते ॥ ७ ॥

१. युद्धाति (ते) क. २. २. तारित सूको. ३. ‘इ श्वरं वि’ अ. ४-५. मत् कः सूको.
५-५. सनालिष्कान्तम्, वि’ अ. ६. वीपशः सूको. ७. ‘न्यते वि’ अ. ‘यथे अ. ७.

एवा हि ते षं सर्वना समुद्र आपो यत् तं आसु मर्दन्ति देवीः ।

विश्वा ते अनु जोष्या भूद् गौः सूरान् चित् यदि विषा वेपि जनान् ॥ ८ ॥

एव । हि । ते । शम् । सर्वना । समुद्रे । आपः । यत् । ते । आसु । मर्दन्ति । देवीः ।

विश्वा । ते । अनु । जोष्या । भूत् । गौः । सूरान् । चित् । यदि । विषा । वेपि । जनान् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० समुन्दने सति त्रीण्यपि तत्र सवनानि एवम् प्रजानां शङ्कराणि भवन्ति । यत् स्वदीपाः इमाः आपः देव्यस्त्वन्मा विमृष्टाः आसु नदीषु मर्दन्ति । स स्वं यदि प्राज्ञान् अस्मान् प्रज्ञया गच्छसि, ततः सर्वा ते वाक् सेव्या अनन्तरमेव भवति ॥ ८ ॥

असाम यथा सुप्तस्वार्थ एन स्वभिष्टयौ नरां न शंसैः ।

असव् यथा न इन्द्रो वन्दनेष्टास्तुरो न कर्म नयमान उक्था ॥ ९ ॥

असाम । यथा । सुप्तस्वार्थः । एन । सुप्तअभिष्टयः । नराम । न । शंसैः ।

असत् । यथा । नः । इन्द्रः । वन्दनेऽस्याः । तुरः । न । कर्म । नयमानः । उक्था ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अनेनेन्द्रेण त्वयम् यथा शोभनसस्त्रायः भवेम, यथा वा शोभनाभीष्टाः नराणाम् इव उद्वाराणां स्तोत्रैर्देविदाः, यथा भवेत् इन्द्रः अस्माकम् वन्दनेष्टाः क्षिप्रकारीव पुरुषः लौकिकं कर्म उक्थानि प्रापयन्नात्मानम् । उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ ९ ॥

विष्पर्वसो नरां न शंसैस्माकांमदिन्द्रो वज्रहस्तः ।

मित्रायुवो न पूर्षति सुशिक्षौ मध्यायुव उप शिक्षन्ति युजैः ॥ १० ॥

विऽस्पर्वसः । नराम् । न । शंसैः । अस्माकं । असत् । इन्द्रः । वज्रहस्तः ।

मित्रऽयुवः । न । पूऽर्षतिम् । सुऽशिक्षौ । मध्यऽयुवः । उप । शिक्षन्ति । युजैः ॥ १० ॥

वेङ्कट० यथा नराम् स्तुतिभिः नरोऽन्यो विगतस्पर्धो भवति । एवम् अस्माकम् विष्पर्वः भवतु इन्द्रः वज्रहस्तः । यथा रत्नकं मित्रमिच्छन्तः पुरां पालयितारं राजानम् असाधूनां शासनार्थमिच्छन्ति । एवं मध्यकामाः इन्द्रं प्रत्वात्मानम् उप शिक्षन्ति वशीकुर्वन्ति युजैः । मध्यो मदताद् 'रक्षकमिच्छन्त इति ॥ १० ॥

इति द्वितीयाहके चतुर्थाध्याये चतुर्दशो वरः ॥

युजो हि मेन्द्रं कश्चिदुन्ध्रञ्जुहुराणादिचन्मनसा परियन् ।

तीर्थे नाच्छां तात्प्राणमोको द्वीर्षो न सिध्रमा कुणोत्यर्ष्वा ॥ ११ ॥

युजः । हि । स्म । इन्द्रम् । कः । चित् । ऊन्ध्रम् । जुहुराणः । चित् । मनसा । परिऽयन् ।

तीर्थे । न । अच्छं । तात्प्राणम् । ओकः । द्वीर्षः । न । सिध्रम् । आ । कुणोति । अर्ष्वा ॥ ११ ॥

वेङ्कट० श्रद्धयाऽनुष्ठीयमानः कः चित् एव यज्ञः भवति इन्द्रम् वर्षयन् । पुनःपुनराह्वयन् अपि मनसा परिचरन् अपि कश्चिदेव वर्षयतीन्द्रम् । तीर्थस्वित्तम्^१ आत्मनि गृहम् प्राप्तुम् तत्प्राप्तम्^२ दृश्यम् दीर्घः अथा यथा न आ हृणोति, पूर्वं साधयित्वा मित्रं^३ न कश्चिदप्यभिमुखं करोति । यः कश्चिदेव मान्ययुक्तं^४ आकरोति यथा गमने प्रवृत्तो यः कश्चिदेव गृहं गच्छति यद्गच्छति । तीर्थशब्दः स्वावाप्तवचनः । प्रथमो नकार उपमाधीयः ॥ ११ ॥

मो पू णं इन्द्रात्रं पृत्सु देवैरस्ति हि ध्मां ते शुष्मिन्वृष्याः ।

महश्चिद् यस्य मीळहृषो यव्या हविष्मतो मरुतो वन्दते गीः ॥ १२ ॥

मो इति । सु । नः । इन्द्र । अत्र । पृत्सु । देवैः । अस्ति । हि । स्म । ते । शुष्मिन् । वृष्याः । महः । चित् । यस्य । मीळहृषः । यव्या । हविष्मतः । मरुतः । वन्दते । गीः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० इन्द्र । अस्माकम् एषु सङ्ग्रामेषु अन्यैः देवैः शोभनम् मा मूर । अस्ति हि ते षड्वन् ! अत्रूणामवयजनं^५ नाशनम् । महतः मीढ्वः यव्या मिश्रवित्री हविष्मतः मरुतः य स्तीति अस्माकं वागिति ॥ १२ ॥

एष स्तोमं इन्द्र तुभ्यमुस्मे एतेन गातुं हरिषो विदो नः ।

आ नो ववृत्त्याः सुवितार्य देव विद्यामेपं वृजनं जीरदानुम् ॥ १३ ॥

एषः । स्तोमः । इन्द्र । तुभ्यम् । अस्मे इति । एतेन । गातुम् । हरिषुः । विदः । नः । आ । नः । ववृत्त्याः । सुवितार्य । देव । विद्याम् । इपम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० एषः स्तोम इन्द्र । त्वत्प्रोत्थयन् अस्मानिः कृतः । एतेन स्तोत्रेण रियः । अस्मान् मार्गम् कम्भम् । आ ववृत् देव । अस्मान् पुनःपुनरभ्युदयार्थम् ॥ १३ ॥

“इति द्वितीयादके चतुर्थोऽध्याये षड्वदशो वर्गः” ॥

[१७४]

“अगस्त्यो मैत्रावरुणिर्भृषिः । इन्द्रो देवता । विश्वरू लब्धः” ।

त्वं राज्ञेन्द्र ये च देवा रक्षा नृन् प्राडिसुर त्वमुस्मान् ।

त्वं सत्यतिर्भृषवा नुस्तरुन्नुस्त्वं सत्यो वसवानः सहोदाः ॥ १ ॥

त्वम् । राजा । इन्द्र । ये । च । देवाः । रक्षा । नृन् । प्राडि । असुर । त्वम् । अस्मान् । त्वम् । सत्सर्पतिः । सुधञ्वा । नुः । तरुन् । त्वम् । सत्यः । वसवानः । सहः । उदाः ॥ १ ॥

१. “वृष्यन् अ” । २. नास्ति वि” अ” । ३-३. युटितम् वि” अ” । ४. अयथावत् कर्ष्यः अवयवार्थं वि” । ५. नास्ति मुको । ६. विश्वोऽर्थः अ १, १६५, १५६ । ७-७. नास्ति मुको ।

वेङ्कट० वे मनुष्याणामधिपतयः देवाः तेषामपि त्वम् इन्द्र! राजा भवसि । रक्ष मानुषान्^१, अस्मान् च पाहि बलवन्! । त्वन् सतां पाता अनवान् अस्माकम् आरकः । त्वम् अस्थकर्मो आच्छादयिता तेजसा वीर्यस्य च दाता ॥ १ ॥

दनो विश्वं इन्द्र मध्रवाचः सप्त यत् पुरः शर्म शारदीर्दत् ।
ऋणोरपो अनवघाणां यूने वृत्रं पुरुकुत्साय रन्धीः ॥ २ ॥

दनः । विश्वः । इन्द्र । मध्रवाचः । सप्त । यत् । पुरः । शर्म । शारदीः । दत् ।
ऋणोः । अपः । अनवघ । जर्णोः । यूने । वृत्रम् । पुरुकुत्साय । रन्धीः ॥ २ ॥

वेङ्कट० शरणाग्नोऽसुरस्य यदा सात पुरः दारित्तवानसि, जगतः शर्मणे वदानीं तदीयान् मध्रवाचः परवचनान् मनुष्यान् खण्डितवानसि । वे अनवघ! नदोः अपः स्वम् ऋणोः । यूने भवद्-भक्ताय पुरुकुत्साय दशुम् वशमनघः । 'दानमन्तो भो मनुष्यामिन्द्र मध्रवाचः कुरु' इति वाक्कः (६, ३१) ॥ २ ॥

अज्ञा वृत् इन्द्र शूरपत्नीघां च येभिः पुरुहूत नूनम् ।
रक्षो अग्निमशुषं तूर्धवाणं सिंहो न दमे अपांसि वस्तोः ॥ ३ ॥

अज्ञ । वृत् । इन्द्र । शूरपत्नीः । घाम् । च । येभिः । पुरुहूत । नूनम् ।
रक्षो इति । अग्निम् । अशुषम् । तूर्धवाणम् । सिंहः । न । दमे । अपांसि । वस्तोः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० गच्छ परिवृता इन्द्र! दामपत्नीः अपा, याम् च मच्छ येभिः गच्छद्विर्मरुजिः सह पुरुहूत! सन्धति । स त्वं वृष्टपुत्सादनेन रक्ष इवाग्निम् सोपरहितम् तूर्धगमनम् । यथा सिंहः स्तूर्ध गच्छत्येवमग्निश्च वज्रमागृहे देवानां कर्माणि वासधितुमिति ॥ ३ ॥

शेषन्नु त इन्द्र सस्मिन् योनीं प्रशस्तये पवीरवस्य मुह्ना ।
सुजदणांस्यन् यद् युधा नास्तिष्ठद्वरीं धृषता मृष्ट वाजान् ॥ ४ ॥

शेषन् । तु । ते । इन्द्र । सस्मिन् । योनीं । प्रशस्तये । पवीरवस्य । मुह्ना ।
सुजत् । अपांसि । अर्षे । यत् । युधा । नाः । तिष्ठत् । हरो इति । धृषता । मृष्ट । वाजान् ॥

वेङ्कट० शेरताम् अग्निम् ते इन्द्र! स्वकीये स्वाने अभ्युदयार्थम् तव आयुवस्य महत्त्वेन । अत आसृजत् यत् अगन्तुणि उदकानि मुहेतेन्द्रस्तदा अदवी अधितिष्ठति । तथा स्वबलेन प्रगाहनेन सजु-बलानि परिमार्थि ॥ ४ ॥

वह कुत्समिन्द्र वस्मिञ्चाकन्त्स्युमन्यु ऋजा वातस्याश्वा ।

प्र सूरश्चक्रं बृहताद्भीकेऽभि स्पृष्टो यासिपत् वज्रवाहुः ॥ ५ ॥

वह । कुत्सम् । इन्द्र । वस्मिन् । चाकन् । स्युमन्यु इति । ऋजा । वातस्य । अश्वा ।

प्र । सूरः । चक्रम् । बृहतात् । अभीके । अभि । स्पृष्टः । यासिपत् । वज्रवाहुः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'वह कुत्सम्' इति इन्द्रः, वस्मिन् कामयते गन्तुम्, सन्ततगमनमिच्छन्तौ अर्जुं गच्छन्तः सवाश्वौ । सूरस्य रथचक्रम् 'प्र बृहतात्' सङ्ग्रामे इन्द्रः । अभि वातु च वायुं स्पर्धमानान् इन्द्रः वज्रवाहुः ॥ ५ ॥

"इति द्वितीयादके चतुर्थाध्याये षोडशो वर्गः" ॥

जघन्वाँ इन्द्र मित्रेऽर्चोदप्रवृद्धो हरिवो अदाशन् ।

प्र ये पश्यन्नर्षमणं सचायोस्त्वया शूर्ता वहमाना अपत्यम् ॥ ६ ॥

जघन्वान् । इन्द्र । मित्रेऽर्चन् । जोदप्रवृद्धः । हरिऽवः । अदाशन् ।

प्र । ये । पश्यन् । अर्षमणम् । सचा । आयोः । त्वया । शूर्ताः । वहमानाः । अपत्यम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० हतवानसि इन्द्र । आत्मनो मित्राणां प्रेरित्वन् प्रवृद्धोदन् रथम् हरिवः । अदानवीकान् अयजमानान् । ते ज पश्यन्ति पुत्रपौत्रैः सह अन्मस्यै प्रेरितारम् त्वया "धनाप्रदानेन हिंसिताः" पुत्रपौत्रान् वहमानाः । 'यः सह वै ददाति सोऽर्षमा' (ते २, ३, ४, १) इति ब्राह्मणम् । एतत् "एव तेषां हननम्" ॥ ६ ॥

रपत् कुविरिन्द्रार्कसाती श्वां दासार्योपवर्हेणी कः ।

करत् तिस्रो मघवा दानुचित्रा नि दुर्षोणे कुर्यवाचं मूधि श्रेत् ॥ ७ ॥

रपत् । कुविः । इन्द्र । अर्कसाती । श्वाम् । दासार्य । उपवर्हेणीम् । कुरिति कः ।

करत् । तिस्रः । मघवर्जा । दानुचित्राः । नि । दुर्षोणे । कुर्यवाचम् । मूधि । श्रेत् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अस्तौत् त्वाम् उदनाः अग्रभजननिमित्तम् । तस्मै क्षीणाय त्वम् पृथिवीम् वर्षपितृभ्यो कृतवानसि । तिस्रः भूमिः चित्रदानाः करोति, तथा दुर्षोणाख्ये देशे कुर्यवाचनामानमसुरम् सुदे हिंसितवान् इन्द्रः ॥ ७ ॥

सना ता त इन्द्र नव्या आगुः सहो नभोऽर्विरणाय पूर्वीः ।

भिनत् पुरो न भिदो अर्दवीर्निनमो बभुरदेवस्य पीयोः ॥ ८ ॥

१-१. नास्ति वि'. २. त्रि वि' अ'. ३. कजे वि' लपं; अतु वि' अ' क. ४. मच्छन्तौ न शोधः. ५-५. बृहता लपं. ६. आहुम् वि' अ'. ७-७. नास्ति सुको. ८. 'नः प्रवृद्धोदन्ः वि' अ'. ९. मत्त लपं. १०. 'रथं तदारम् वि' अ'. ११-११. 'न...तिस्राः वि' अ'. १२. नास्ति लपं. १३. नास्ति वि' अ'.

सर्वा । ता । ते । इन्द्र । नव्योः । आ । अगुः । सहेः । नभः । अविऽरणाय । पूर्वीः ।
भिन्व । पुरेः । न । भिद्रः । अदेवीः । नूनमः । वर्धः । अदेवस्य । पूयोः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० इन्द्र । ते समातनानि तानि घनानि नूतनाः स्रोतारः प्राप्नुवन्ति । सोऽवानसि अविरणस्य इक्षीः
हिंसाः । नभतिहिंसाकर्मा (वृ. नि. २, १९) । अमुरपुराणि इव आसुरीः हिंसाः निजान् । तथा
हिंसकस्य असुरस्य वधायेन आत्मीयमातुधमस्यन्ते भमितवानसि ॥ ८ ॥

त्वं धुनिरिन्द्र धुनिमतीर्ऋणोरपः सीरा न स्रवन्तीः ।

अ यत् समुद्रमतिं शूर पथि पारयां तूर्वशं यदुं स्वस्ति ॥ ९ ॥

त्वम् । धुनिः । इन्द्र । धुनिऽमतीः । ऋणोः । अपः । सीराः । न । स्रवन्तीः ।

अ । यत् । समुद्रम् । अतिं । शूर । पथि । पारयां । तूर्वशम् । यदुम् । स्वस्ति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वम् कम्पयिता इन्द्र । कम्पयिषीः अथः मेघेभ्यो विद्ववानसि नदीः इव निर्गच्छन्ती । यदा
त्वम् शूर । तूर्वशम् यदुम् च समुद्रमध्यस्थौ समुद्रम् प्रकोपेण अति नयसि, तदा ती' अविनाशेन
पारय इति ॥ ९ ॥

त्वमस्माकमिन्द्र विश्वधं स्या अवृकतमो नरां नृपाता ।

स नो विश्वासां स्पृधां सहोदा विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ १० ॥

त्वम् । अस्माकम् । इन्द्र । विश्वधं । स्याः । अवृकऽतमः । नराम् । नृऽपाता ।

सः । नः । विश्वासां । स्पृधाम् । सहऽदाः । विद्यामेषं । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्माकम् इन्द्र । सर्वकालम् अस्तेनतमः नृणां च पाता अथ । सः त्वम् विश्वासां
स्पर्धमानानां सेनानां बलस्य खण्डयिता अथ ॥ १० ॥

इति द्वितीयाहके चतुर्थाध्याये सप्तदशो वर्गः ॥

[१७५]

अगरस्यो मैत्रायणमिन्द्रिः । इन्द्रो देवता । आधा स्कन्धोऽधीषी इहती,
पथीविष्टुप्, सिष्टा अनुष्टुभः ॥

मत्स्यपायि ते महः पात्रस्येव हरिवो मत्सुरो मर्दः ।

वृषां ते वृष्ण इन्दुर्वाजी सहस्रसार्तमः ॥ १ ॥

मत्सि । अपायि । ते । महः । पात्रस्येव । हरिऽवः । मत्सुरः । मर्दः ।

वृषां । ते । वृष्णोः । इन्दुः । वाजी । सहस्रऽसार्तमः ॥ १ ॥

वेङ्कट० नाशस्व, पीतः त्वया महान् मदः सोमः मधुपानपात्रस्य सम्बन्धी । हरिवः! मत्सरः सुरादिवदस्सः^१ । उमान् त्वया पुंसां सोमः कलवान् बहूनां वीराणामतिशयेन सम्भवता ॥ १ ॥

आ नस्ते गन्तु मत्सरो वृषा मद्रो वरेण्यः ।

सद्वावो इन्द्र सानसिः पृतनापालमर्त्यः ॥ २ ॥

आ । नः । ते । गन्तु । मत्सरः । वृषा । मद्रः । वरेण्यः ।

सद्वावान् । इन्द्र । सानसिः । पृतनापाद् । अमर्त्यः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अस्माकमर्थं सोमः त्व आ गच्छतु, तर्पयिता चर्षिता^१ वरणोयः^१ शत्रूणां सहनवान् इन्द्र ! सम्भजनशीलः^१ सेनायां सोडा अमरणधर्मा ॥ २ ॥

त्वं हि शूरः सनिता चोदयो मनुषो रथम् ।

सद्वावान् दस्युमव्रतमोषः पात्रं न शोचिषा ॥ ३ ॥

त्वम् । हि । शूरः । सनिता । चोदयः । मनुषः । रथम् ।

सद्वावान् । दस्युम् । अव्रतम् । ओषः । पात्रम् । न । शोचिषा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वम् हि शूरः सह्यायं सम्भक्ता चोदितवानसि मनोः रथम् पुरः । सह्यायं सहनवान् अव्रतमानं ते स्वशत्रुम् दग्धवानसि आमामिव पात्रम् अग्निना ॥ ३ ॥

मुषाय सूर्ये कवे चक्रमीशान् ओजसा । वह शुष्णाय वधं कुत्सं वातस्याश्वैः ॥ ४ ॥

मुषाय । सूर्यम् । कवे । चक्रम् । ईशानः । ओजसा । वह । शुष्णाय । वधम् । कुत्सम् । वातस्य । अश्वैः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० द्विकर्मको मुष्णातिः । बलेन सूर्यम् देवम् कवे^१ सर्वेश्वरस्त्वम् रथचक्रम् असुष्णाः । प्रापय शुष्ण-
वधार्थम् आश्रीयं वधम् । तथा कुत्सम् कर्षिं प्रति वातस्यैः अश्वैः गच्छ ॥ ४ ॥

शुष्मिन्तमो हि ते मद्रो बुष्मिन्तम उत क्रतुः ।

वृत्रघ्ना वरिवोविदा मंसीष्ठा अश्वसातमः ॥ ५ ॥

शुष्मिन्तमः । हि । ते । मद्रः । बुष्मिन्तमः । उत । क्रतुः ।

वृत्रघ्ना । वरिवः । विदा । मंसीष्ठाः । अश्वसातमः ॥ ५ ॥

१. सुरादिवस वि^१ कर्षः; सुरादिवरदी वि^१ अ^१; सुरादिवरता: ल. २. नास्ति कर्षः. ३. सोमः व^१ सूको. ४. संभरणशीलः अ^१. ५. नास्ति अ^१. ६. नास्ति सूको.

वेङ्कट० शत्रूणां शोषयितृत्तमः तत्र मरुः अतिशयेन धनयुक्तम् च कर्म। ताविमौ अवर्तेः^१ हस्तारौ
धनस्य लभ्यन्वितारौ पूजयेत्स्वम् अश्वयोः सम्भोजनृतमः ॥ ५ ॥

यथा पूर्वैभ्यो जरित्भ्य इन्द्र मर्यद्वापो न तुष्यते वृभूय ।

तामनु स्वा निविदं जोहवीमि विद्यामपे वृजनं जौरदानुम् ॥ ६ ॥

यथा । पूर्वैभ्यः । जरित्भ्यः । इन्द्र । मर्यःऽइव । आपोः । न । तुष्यते । वृभूय ।

ताम् । अनु । स्वा । निऽविदम् । जोहवीमि । विद्याम् । इवम् । वृजनम् । जौरऽदानुम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यथा मनुष्येभ्यः प्रभृतिभ्यः स्तोत्रेभ्यः स्वम् इन्द्र । तृष्यते अनाय सुखकरमद्यमिव उदकानि इव च
स्वं वृभूयि^२ । जाहवी । भदीयाम् वाचम् प्रति स्वाय् अत्यन्तमाहुवांसि । 'गतम् अन्वम्'
(अ. २, १६५, १५) ॥ ६ ॥

^१इति द्वितीयाष्टके अतुषांष्याये अष्टादशो वयोः^३ ॥

[१७६]

^४अगस्त्यो मैत्रावरुणिकेपि । इन्द्रो देवता । अनुपदुष्ये इन्द्र, पयसा त्रिपदुष्ये ।

मत्सि नो वस्येदृष्टय इन्द्रमिन्द्रो वृषा विश ।

क्रुषायमाण इन्वसि शत्रुमन्ति न विन्दसि ॥ १ ॥

मत्सि । नः । वस्येऽदृष्टये । इन्द्रम् । इन्द्रो इति । वृषा । आ । विश ।

क्रुषायमाणः । इन्वसि । शत्रुम् । अन्ति । न । विन्दसि ॥ १ ॥

वेङ्कट० माय अस्माकम् अभ्युदयाभम् इन्द्र ! । स्वं च सोम ! वपिता इन्द्रम् 'आ विश' । सपत्नान्
शाश्वमानः गच्छसि । शत्रुम्^५ च अन्तिके न लभसे कञ्चन^६ ॥ १ ॥

तस्मिन्ना वेश्या गिरो य एकंशर्षणीनाम् ।

अनु स्वधा यमुप्यते यत् न चर्कृषत् वृषा ॥ २ ॥

तस्मिन् । आ । वेश्य । गिरिः । यः । एकः । शर्षणीनाम् ।

अनु । स्वधा । यम् । उप्यते । यत् । न । चर्कृषत् । वृषा ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'तस्मिन् स्तुतीः आ वेश्य, यः प्रधानः मनुष्याणाम्, यम् लक्ष्मीकृत्य वपेत्ययमिति सुदधा
^७अन्नम् उप्यते । माः यवम् इव पुनःपुनः कृषन्^८ बलीवर्दो भवति । बलीवर्दो हि सति
धीमान्पावपन्ति ॥ २ ॥

१. अपत्येः विं लपे; अन्ते विं अं; एवत्ये ल प्रस्तावः. २. वमूल विं अं. ३-४. नास्ति सूको.
५. नास्ति सूको. ६. नास्ति विं अं. ७. तामूल विं लपे. ८. नास्ति विं अं.
९. वृत्तितम् विं अं. १०. यः विं अं. १०-१०. 'नरकं विं ल. लपे; अन्नमति ... पुनरुप्यन् विं अं.

यस्य विश्वानि हस्तयोः पञ्च क्षितीनां वसु ।
स्पाशयस्व यो अस्मद्भुग दिव्येनाशनिर्जदि ॥ ३ ॥

यस्य । विश्वानि । हस्तयोः । पञ्च । क्षितीनाम् । वसु ।
स्पाशयस्व । यः । अस्मद्भुक् । दिव्याऽश्व । अशनिः । जहि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यस्य विश्वानि धनानि हस्तयोः निवसन्ति पञ्चानाम् क्षितीनाम् अर्थात् स स्वम् यः
अस्मभ्यं द्रोघा ते दुष्यस्व । जुद्व्या चो दिवि भवा अशनिः इव तम् जहि ॥ ३ ॥

असुन्वन्तं समं जहि दूणाशं यो न ते मर्यः ।
अस्मभ्यमस्य वेदनं दद्वि सूरिर्धिदोहते ॥ ४ ॥

असुन्वन्तम् । समम् । जहि । दूऽनशम् । यः । न । ते । मर्यः ।
अस्मभ्यम् । अस्य । वेदनम् । दद्वि । सूरिः । चित् । ओहते ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अकामानम् सर्वं जगत् नाशय नाशयितुमशक्तम् । यः न ते सुखे करोति, अस्मभ्यम्
अस्य धनम् देहि । तव स्तोत्रा हि बहते धनम् ॥ ४ ॥

आवो यस्य द्विधर्षसोऽर्केषु सानुपगसत् ।
आजाविन्द्रस्पेन्द्रो प्रावो वाजेषु वाजिनम् ॥ ५ ॥

आवः । यस्य । द्विऽधर्षसः । अर्केषु । सानुपक् । असत् ।
आजौ । इन्द्रस्य । इन्द्रो इति । प्र । आवः । वाजेषु । वाजिनम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यस्म इन्द्रस्य द्विरुणवर्षमस्य बलवतः स्तोत्रेषु यः सानुपगः भवति, तम् इन्द्रो^१ एवं
रक्षति । तथाऽस्पेन्द्रस्य यो हविष्मान् भवति तम् तुष्टे बलेषु प्रकर्षेण रक्षति ॥ ५ ॥

यथा पूर्वैभ्यो जरित्म्य इन्द्र मर्यइवापो न तृष्यते वृष्यथ ।
तामनुं त्वा निविदं जोहवीमि विद्यापेण वृजनं जीरदालुम् ॥ ६ ॥

यथा । पूर्वैभ्यः । जरित्म्यः । इन्द्र । मर्यऽइव । आपः । न । तृष्यते । वृष्यथ ।
ताम् । अनुं । त्वा । निऽविदम् । जोहवीमि । विद्यापेण । इपम् । वृजनम् । जीरदालुम् ॥ ६ ॥

१. नास्ति वि^१. २. नास्ति वि^२ अ^३. ३. च न वि^४ अ^५. ४. जो वि^६ अ^७. ५. तवते
वि^८ अ^९. ६. इन्द्र अ^{१०}; इन्द्रो वि^{११}.

वेङ्कट० 'पवा पूर्व (अ १, १७५, ९) व्याख्याता' ॥ ६ ॥

'इति द्वितीयाष्टके चतुर्थांशानि एकोनविंशो सर्गाः' ॥

[१७७]

'अगस्त्यो मैत्रावरुणिक्रिषिः । इन्द्रो देवता । तिष्ठतु इन्द्रः' ।

आ चर्षणिप्रा वृषभो जनानां राजा कृष्टीनां पुरुद्वृत इन्द्रः ।
स्तुतः श्रवस्यन्नवसोर्ष मद्रिग्युक्त्वा हरी वृषणा याद्वर्वाङ् ॥ १ ॥

आ । चर्षणिऽप्राः । वृषभः । जनानाम् । राजा । कृष्टीनाम् । पुरुद्वृतः । इन्द्रः ।
स्तुतः । श्रवस्यन् । अवसा । उपर्ष । मद्रिक् । युक्त्वा । हरी । इति । वृषणा । आ । याहि । अर्वाङ् ॥

वेङ्कट० मनुष्याणां परिता वषिता' च तेषाम् राजा च पुरुद्वृतः इन्द्रः स्तुतः सन् अरु-
मिच्छन् अद्येन सह मद्रमिमुक्त्वा उग आ याहि वृषणौ अश्वी स्वरथं युक्त्वा इतोसुखः ॥ १ ॥

ये ते वृषणो वृषभासं इन्द्र ब्रह्मयुजो वृषरथासो अत्याः ।
तां आ तिष्ठ तेभिरा याद्वर्वाङ् हवामहे त्वा सुत इन्द्र सोमं ॥ २ ॥

ये । ते । वृषणः । वृषभासः । इन्द्र । ब्रह्मयुजः । वृषरथासः । अत्याः ।
तान् । आ । तिष्ठ । तेभिः । आ । याहि । अर्वाङ् । हवामहे । त्वा । सुते । इन्द्र । सोमं ॥ २ ॥

वेङ्कट० ये तव इन्द्र ! वषितारः वषितुः मन्त्रेण रथे' युज्यमानाः कामानां वषितुरथाः अश्वता ।
शिष्टं स्पष्टम् ॥ २ ॥

आ तिष्ठ रथं वृषणं वृषां ते सुतः सोमः परिषिक्त्वा मधूनि ।
युक्त्वा वृषभ्यां वृषभ क्षितीनां हरिभ्यां याहि प्रवतोर्ष मद्रिक् ॥ ३ ॥

आ । तिष्ठ । रथम् । वृषणम् । वृषां । ते । सुतः । सोमः । परिषिक्त्वा । मधूनि ।
युक्त्वा । वृषभ्याम् । वृषभम् । क्षितीनाम् । हरिभ्याम् । याहि । प्रवता । उपर्ष । मद्रिक् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० परिषिक्तानि मधूनि मजुसदृशाः' सुष्ठस्व सोमस्व अहाः परितः पात्रेषु सिका इति ।
प्रवान् मार्गः प्रवणः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ३ ॥

अयं युजो देव्या अयं विषेध इमा ब्रह्माण्ययमिन्द्र सोमः ।
स्तीर्णं बर्हिषा तु शक्र प्र याहि पिवा निषद्य वि सुञ्चा हरी इह ॥ ४ ॥

अयम् । सुहः । देवऽयाः । अयम् । मियेधः । इमा । ब्रह्माणि । अयम् । इन्द्र । सोमः ।
स्तीर्णम् । बहिः । आ । तु । शक्र । प्र । वाहि । पिबं । तिऽस्यं । वि । मुञ्च । हरी इति । इह ॥

वेङ्कट० त्वदर्थं वागमानः^१ यज्ञः देवाञ् प्रति गच्छन् अयम्, तथा अयम्^२ 'पशुः । यवमुत्तरपापि' । इदं च
विस्तीर्णमस्मानिः बहिः ॥ ४ ॥

ओ सुष्टुत इन्द्र याद्वर्वाङ्मुप ब्रह्माणि मान्यस्यं कारोः ।

विधाम वस्तोरर्वसा गृणन्तो विधामेपं वृजनं जीरदानुम् ॥ ५ ॥

ओ इति । सुऽस्तुतः । इन्द्र । याहि । अवाङ् । उप । ब्रह्माणि । मान्यस्यं । कारोः ।

विधाम । वस्तोः । अर्वसा । गृणन्तोः । विधामे । इपम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्द्र । सुष्टु मया स्तुतः^३ त्वम् मान्यस्य कारोः इमानि ब्रह्माणि उप याहि रक्षणार्थम्
इन्द्रं स्तुयन्तो वयम् वातम् लभेमहि ॥ ५ ॥

^४इति द्वितीयाष्टके षतुर्वाच्ये विंशो वर्गः ॥

[१७८]

^५अगस्त्यो मैत्रावरुणिकेभिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः^६ ।

यद् स्या ते इन्द्र श्रुष्टिरस्ति यया बभूथं जरितुम्यं ऊती ।

मा नः कामं मह्यन्तमा घृग्विधां ते अस्यां पर्याप आयोः ॥ १ ॥

यत् । ह । स्या । ते । इन्द्र । श्रुष्टिः । अस्ति । यया । बभूथं । जरितुम्यं । ऊती ।

मा । नः । कामम् । मह्यन्तम् । आ । घृक् । विधां । ते । अस्याम् । परि । आपः । आयोः ॥

वेङ्कट० इन्द्र । यत्^७ सत् ते क्षिप्रता इयम् विषये, यया भवसि स्तोतुम्यः रक्षार्थं । तस्मात्
अस्माकम् कामम् मह्यन्तम् मा आ धात्रीः । विश्वानि त्वदीयानि कर्माणि परि अस्याम् मह्यं
गन्तुः । आपः इति दीर्घश्चाण्डसः^८ ॥ १ ॥

न घा राजेन्द्र आ दभन्नो या नु स्वसारा कृणवन्तु योनीं ।

आपश्चिदस्मै सुतुका अवेषन् गर्मन् इन्द्रः सख्या वयश्च ॥ २ ॥

न । घ । राजा । इन्द्रः । आ । दभत् । नः । या । नु । स्वसारा । कृणवन्तु । योनीं ।

आपः । चित् । अस्मै । सुऽतुकाः । अवेषन् । गर्मत् । नः । इन्द्रः । सख्या । वयः । च ॥ २ ॥

१. नापं विं लपं. २. नास्ति विं ल लपं. ३-३. पशुव (शिष्टं स्पष्टं) मुष्टं विं लपं.

४. नास्ति विं. ५. 'तः तज विं ल'. ६-६. नास्ति सुको. ७. या ल प्रस्वावः. ८. 'नि अ'.

९. दीर्घं छान्दसम् अ'.

वेङ्कट० राजा सन् इन्द्रः अस्माकम् तानि न आभिमुख्येन हिनस्तु स्वस्वतानागमनेन, यानि कर्माणि चां च पृथिवीं च स्वाने कृण्वन्ति । कर्मभिर्हि यावापृथिव्योर्धारणे भवति । वसतीवरीलक्षणाः आपः च 'अस्मै प्रीतये' शोभनसोमापत्याः व्याप्नुवन्तु । सोऽयमिन्द्रः अस्माकं सक्रयानि गच्छतु, इतिर्लक्षणमसं च ॥ २ ॥

जेता नृभिरिन्द्रः पूत्सु शूरः श्रोता इवं नार्धमानस्य कारोः ।

प्रमर्ता रथं दाशुषं उपाक उद्यन्ता गिरो यदि च त्मना भूत् ॥ ३ ॥

जेता । नृभिः । इन्द्रः । पूत्सु । शूरः । श्रोता । इवंम् । नार्धमानस्य । कारोः ।

प्रमर्ता । रथम् । दाशुषः । उपाके । उद्यन्ता । गिरोः । यदि । च । त्मना । भूत् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० मरुतिः सह इन्द्रः शूरः युद्धेषु शत्रून् जयति, पाञ्चमानस्य स्तोतुः आह्वानं च शृणोति । सः रथम् यजमानस्य समीपे प्रभरति, तस्य स्तुतीश्च उच्यन्ति । यदि 'चेद् इन्द्रः' स्वयमेव इह भवति ॥ ३ ॥

एवा नृभिरिन्द्रः सुश्रवस्या प्रखादः पृक्षो अभि मित्रिणो भूत् ।

समर्ष इषः स्तवते विवाचि सत्राकुरो यजमानस्य शंसः ॥ ४ ॥

एव । नृभिः । इन्द्रः । सुश्रवस्या । प्रखादः । पृक्षः । अभि । मित्रिणोः । भूत् ।

समर्षे । इषः । स्तवते । विवाचि । सत्राकुरः । यजमानस्य । शंसः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एवं मरुतिः सह इन्द्रः शोभनस्य यथास इच्छया सोमलक्षणस्यास्य प्रकर्षेण आदित्या मैत्री कुर्वतः शत्रून् अभि भवति । विविचवाचि सहस्राणि शत्रूणामेपणशीलः सन् वीरैः स्तवते सत्यस्य कर्मणः कर्ता यजमानस्य शंसनीयः ॥ ४ ॥

त्वया वयं मधवन्निन्द्र शत्रून्भि र्याम महतो मन्यमानान् ।

त्वं त्राता त्वम् नो वृधे भूविद्यामेपं वृजनं जीरदानुम् ॥ ५ ॥

त्वया । वयम् । मधवन् । इन्द्र । शत्रून् । अभि । र्याम् । महतः । मन्यमानान् ।

त्वम् । त्राता । त्वम् । ऊँ इति । नः । वृधे । मः । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्वया वयम् मधवन् । इन्द्र । शत्रून् महतः अभिमन्यमानान् अभिभवेत् । त्वम् रक्षकः, त्वम् एव अस्माकं वर्धनाय भव ॥ ५ ॥

^१इति द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्याये एकविंशो वर्गः ॥

१-१. अयं प्रीते, प्रीते वा उ प्रस्तावः. २. शत्रु वि' अ'. ३-३. जेन्द्र वि' कर्ष. ४ 'वयं मधे वि' अ'. ५-५. नास्ति वि' लयं. ६-६. नास्ति सूक्तो.

[१७९]

'प्रथमाद्वितीययोः लोपामुद्रा अपिः, तृतीयाचतुर्थोरंगस्थो मैत्रावरुणिः, पञ्चमीषष्ठयोः
अगस्त्यसिन्धो महावसि । रतिर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः, पञ्चमी गृहती' ।

पूर्वारहं शरदः शश्रमाणा द्रोपा वस्तोरुवसो जुरयन्तीः ।
मिनाति श्रियं जरिमा तनूनामप्यु नु पत्नीवृषणो जगम्युः ॥ १ ॥

पूर्वीः । अहम् । शरदः । शश्रमाणा । द्रोपाः । वस्तोः । उवसोः । जुरयन्तीः ।
मिनाति । श्रियम् । जरिमा । तनूनाम् । अपि । ऊँ इति । नु । पत्नीः । वृषणः । जगम्युः ॥ १ ॥

वेङ्कट० शौचकः—^१कृती स्नातादृषिर्मागो^२ लोपामुद्रा वशारिवनीम् ।
उपजल्पितुमादेभे रहःसंयोगकाम्बया ॥
द्वाभ्यां सा तत्रवीहन्त्या पूर्वारिति चिकीर्षितम्^३ ।
रिरसुस्तामभागस्त्य उपराभ्यामतोषवत् ॥
विदित्वा तपसा सर्वं तयोर्भावं रिरसतोः ।
धूर्त्वनः^४ कृतवानरिम ब्रह्मचार्युत्तमे जपौ ॥' (बृदे ४, ५०-५९) इति ।

बह्वीः अहम् शरदः तपसा अममाणा रात्रीः महानि उपसः च गमयन्त्यभवम् । तत्र
हस्तपादादीनां मोभाम् जरिमा नाशयति । अपि इदानीम् पत्नीः दुर्मांसः सङ्गच्छेरन्^५ इत्युपि-
पत्न्या विलपितम् ॥ १ ॥

ये चिद्धि पूर्वं ऋतुसापु आसन्त्साकं देवेभिरवदन्नुतानि ।
ते चिद्वासुर्नान्तमापुः समु नु पत्नीवृषमिर्जगम्युः ॥ २ ॥

ये । चित् । हि । पूर्वं । ऋतुसापुः । आसन् । साकम् । देवेभिः । अवदन् । ऋतानि ।
ते । चित् । अर्षः । असुः । नहि । अन्तम् । आपुः । समु । ऊँ इति । नु । पत्नीः । वृषमिः । जगम्युः ॥ २ ॥

वेङ्कट० ये चित् हि पुरातनाः तपःसृष्टाः आसन् । साकम् देवैश्च प्रत्यक्षरुष्टैः महावचानि^१ अवदन् ।
ते च अवसिताः नहि अन्तम् गतास्तपसा । तथा सति पत्न्यः पुंभिः सङ्गच्छेरन् ॥ २ ॥

न मृषां श्रान्तं यदवन्ति देवा विश्वा इत् स्पृधो अभ्यश्रवाव ।
जयावेदत्रं शतनीधमार्जि यत् सम्यञ्चा मिथुनावभ्यजाव ॥ ३ ॥

१-१. नास्ति सूको. २-२. ऋतुसापुं सूको. ३. 'लोपेतः सूको. ४. उपसैवः सूको. ५. सङ्गच्छेरन्
सूको; गच्छेयुः क प्रस्तावः ६. महावचानि सूको.

न । मृषा । श्रान्तम् । यत् । अवन्ति । देवाः । विश्वाः । इत् । स्पृष्टः । अग्नि । अश्रुताव ।
जवाव । इत् । अत्रे । शतऽनीधम् । आग्निम् । यत् । सम्यञ्चा । तिष्ठुनौ । अग्नि । अजाव ॥ ३ ॥

वेङ्कट० न स्वर्गं तपः, यस्माद् रक्षन्ति देवाः । आषां पुत्रानुत्पास सषान् एव शशून् अग्निभवेव,
जवाव एव च अस्मिस्तपसि बहुनयप्रकारम् सङ्ग्रामम्, यदा अग्निमुचौ तिष्ठुनीभूतौ स्वाभिमुख्येन
अग्नि अजाव ॥ ३ ॥

नृदस्य मा रुधतः काम आगन्ति आजातो अमुतः कुतश्चित् ।

लोषामुद्रा वृषणं नी रिणानि धीरमधीरा धयति श्वसन्तम् ॥ ४ ॥

नृदस्य । मा । रुधतः । कामः । आ । अगन् । इतः । आऽजातः । अमुतः । कुतः । चित् ।
लोषामुद्रा । वृषणम् । निः । रिणानि । धीरम् । अधीरा । धयति । श्वसन्तम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स्तोतुर्येषः मम निरुधानस्वपेन्द्रियम् कामः आगमत् । इतः आगतः अमुतः वा अजाताद् देशम् ।
इत इत्यागतानो निर्देशः, अमुत इति परम्बाः । लोषामुद्रा अर्त्तारम् आकपेति । वृषम् अर्पण
पिषति श्वसन्तम् ॥ ४ ॥

इमं नु सोममन्तितो इत्सु पीतमृषं ब्रुवे ।

यत् सीमार्गश्चकृमा तत् सु मृळतु पुलुकामो हि मर्त्यैः ॥ ५ ॥

इमम् । नु । सोमम् । अन्तितः । इत्सु । पीतम् । उषं । ब्रुवे ।

यत् । सीम् । आर्गः । चकृम । तत् । सु । मृळतु । पुलुकामः । हि । मर्त्यैः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इमम् सोमम् इदानीम् आऽन्तात् वातद्वकासं जठरेषु पीतम् पररहस्यदर्शनप्रापश्चिपार्थं स्तौमि ।
यत् सर्वतो वर्षं पापम् चकृम, तत्र अस्मान् पापविनाशनेन सोमः सुखयतु । बहुकामो हि
मनुष्यः पररहस्यानि चावशः पश्यति ॥ ५ ॥

अगस्त्यः खनमानः खनित्रैः प्रजामर्षत्यं बलमिच्छमानः ।

उभौ वर्णावृषिर्ह्यः पुंषोष सत्या देवेष्वाशिषो जगाम ॥ ६ ॥

अगस्त्यः । खनमानः । खनित्रैः । प्रजाम् । अर्षत्यम् । बलम् । इच्छमानः ।

उभौ । वर्णा । वृषिः । उग्रः । पुंषोष । सत्याः । देवेषु । आऽशिषः । जगाम ॥ ६ ॥

१. माव व वि' अ'. २. अग्नि वि' लपे. ३. 'ताद् वा वि' अ'. ४. पंतोति अ'. ५. मर् वि'
अ'. ६. 'नम् नु वि' अ'. ७. अन्तिकाय क प्रस्तावः.

वेङ्कट० वातप्रस्थविधिना अगस्त्यः मूलादानार्थम् खनित्रैः पृथिवीम् खनयानः सुहृत्स्ववत् प्रजादिकं च इच्छन् । उभौ इमात्राकारौ अयम् अग्निः उपः पुनोष । 'आपुराशास्त इत्यादिकाश्च आतिपः' देवेषु ममाधीः प्राप्तवान् ॥ ६ ॥

'इति तृतीयाष्टके चतुर्थाध्याये द्वाविंशो वर्गः' ॥

[१८०]

'अगस्त्यो मेधावरुणिर्द्विपिः । अधिनी देवता । त्रिष्टुप् छन्दः' ।

युवो रजांसि सुयमांसो अश्वा रथो यद् वां पर्यणीसि दीयत् ।

हिरण्यया वां पुन्यः प्रुषायन् मध्वः पिबन्ता उपसः सचेथे ॥ १ ॥

युवोः । रजांसि । सुयमांसः । अश्वाः । रथः । यत् । वाम् । परि । अणीसि । दीयत् ।

हिरण्ययाः । वाम् । पुन्यः । प्रुषायन् । मध्वः । पिबन्तौ । उपसः । सचेथे इति ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'अधिनी! युवयोः यदा रथः' उद्कानि परितः सञ्चरति तदानीं तौलाल्लोकान् युवमाः अश्वाः च सञ्चरन्ति । तथा हिरण्ययाः पानसाचनभूताः पाप्मो मधुपर्णाः 'युवयो रथे' उज्ज्वलन्ति' । युवो मधुसदनं सोमम् पिबन्ती उपसः सचेथे ॥ १ ॥

युवमत्युस्यार्ष नक्षथो यद् विपत्समनो नर्यस्य प्रयञ्ज्योः ।

स्वसा यद् वां विश्वगूर्ता भराति वाजायेद्वं मधुपात्रिषे च ॥ २ ॥

युवम् । अत्यस्य । अत्र । नक्षथः । यत् । विपत्समनः । नर्यस्य । प्रयञ्ज्योः ।

स्वसा । यत् । वाम् । विश्वगूर्ता इति विश्वगूर्ता । भराति । वाजाय । ईद्वं । मधुपत्रि । इषे । च ॥

वेङ्कट० युवम् अतनशौल्लवादित्यस्य अग्रस्तात् स्वाप्नुयो गच्छथः, विविधपतनस्य मृदितस्य प्रकीर्णं चक्ष्मस्पादित्यस्य स्वसा उपाः यदा वाम् विश्वैराह्वयमानौ पृथिवी प्रति भरति, यदा च वां बलाय च अक्षाय च सोमपी स्तौति ॥ २ ॥

युवं पर्य उस्त्रियायामधत्तं प्रकृमामायामन् प्रूर्व्यं गोः ।

अन्तर्यद् वनिनो वामृतप्सु हारो न शुचिर्यजते हविष्मान् ॥ ३ ॥

युवम् । पर्यः । उस्त्रियायाम् । अधत्तम् । प्रकृम् । आयामाम् । अर्धम् । प्रूर्व्यम् । । गोः ।

अन्तः । यत् । वनिनः । वाम् । वामृतप्सु इत्यृतप्सु । हारः । न । शुचिः । यजते । हविष्मान् ॥

वेङ्कट० युवम् पयः पवि अथतम् पयसम् आमानाम् ऊचाःप्रदेशे बहु गोः, पुरातनं वा सः-याः^१ । तदिदं शक्ये कृतम् । पदा हे सत्यरूपी । वाम् वनिना वृक्षस्य अन्तः अरण्यमध्ये स्तेनः इव छद्मः शुचिः शयुनांमर्षिः यजते इमं इतिमान् । अभिशस्यमानः स्तेनोऽरण्ये यजते ॥ ३ ॥

युवं हं घर्मं मधुमन्तमत्रयेऽपो न क्षोर्दोऽवृणीतमेपे ।

तद् वां नरावश्विना पश्वेऽष्टि रथ्येव चक्रा प्रति यन्ति मध्वः ॥ ४ ॥

युवम् । ह । घर्मम् । मधुमन्तम् । अत्रये । अपः । न । क्षोर्दः । अवृणीतम् । एपे । तद् । वाम् । नरो । अश्विना । पश्वेऽष्टिः । रथ्याऽइव । चक्रा । प्रति । यन्ति । मध्वः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० युवम् खलु दीप्तमग्निम् उदकवन्तम् अग्ने जसुरैरग्नौ प्रशिक्षाय, उदकानि ततः इव, जवारपेधाम् वामिच्छते । तस्मिन्नाश्रये^२ कृते सति नेतारी ! अश्विनौ ! देवैः वाम् पयोर्वागः कल्पितः । तथा तदानीं रथ्यायां चक्राणि इव सोमाश्रमभुसदृशाः प्रति यन्ति ॥ ४ ॥

आ वां दानाय ववृतीय दक्षा गोरोहेण तैष्यो न जित्रिः ।

अपः क्षोणी संचते माहिना वां जूर्णो वामभुरंहसो यजत्रा ॥ ५ ॥

आ । वाम् । दानाय । ववृतीय । दक्षा । गोः । ओहेन । तैष्यः । न । जित्रिः । अपः । क्षोणी इति । संचते । माहिना । वाम् । जूर्णः । वाम् । अश्रुः । अंहसः । यजत्रा ॥ ५ ॥

वेङ्कट० आ वर्तवामि वाम् दानाय दक्षीणीया^३ ! यथा उदकस्य भोषेन तसुद्रमध्येऽपहितमाकः^४ भुञ्जुर्वाग्माजुहाव जीर्णः । अन्तरिक्षे धावापृथिव्यौ च सेवते महत्त्वेन युवयोः रथः तथा यदृश्यौ ! वाम् सम्भक्तुमिच्छन् अवर्तेः^५ जीर्णो भवति ॥ ५ ॥

^६ इति द्वितीयाष्टके चतुर्माध्याये त्रयोविंशो वर्गः ॥

नि यद् युवथे नियुतः सुदानु उप स्वधार्भिः सृजथः पुरंधिम् ।

प्रेषद् वेषद् वातो न सूरिरा महे ददे सुव्रतो न वार्जम् ॥ ६ ॥

नि । यद् । युवथे इति । नियुतः । सुदानु इति सुदानु । उप । स्वधार्भिः । सृजथः । पुरंधिम् । प्रेषद् । वेषद् । वातः । न । सूरिः । आ । महे । ददे । सुव्रतः । न । वार्जम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० हे शोभनदानी ! यदा वर्षार्थम् नियुतः वायोरश्वाः युवाम्^१ नि मिश्रयथः^२, तदानीमग्नेः उप सृजथः पृथिवीं बहुनो दानीम् । प्रीणयति^३ च स्वाप्नोति च वाम् वातः इव स्तोत्रैः स्तोता । अथ महत्त्वाय आ दत्ते च भवदत्तमर्द्धं सुकर्मा इव कर्षकः ॥ ६ ॥

१. नास्ति छपं. २. अस्मिन् सूको. ३. 'ये न त्रिपमाणः वि' अ' छ छपं. ४. अन्ते वि' छपं; अन्ते वि' अ'; अन्ते ! छ. ५-५. नास्ति सूको. ६-६. निशामयथः अ'. ७. नास्ति वि' अ'. ८. 'ये वासो सूको.

वयं चिद्धि वां जरितारंः सुत्या विपुन्यामहे वि पुणिहिंतावान् ।

अर्धा चिद्धि ध्माश्विनावनिन्द्या पाथो हि प्मा वृषणावन्तिदेवम् ॥ ७ ॥

वयम् । चित् । हि । वाम् । जरितारंः । सुत्याः । विपुन्यामहे । वि । पुणिः । हितावान् ।

अर्ध । चित् । हि । स्म । अश्विनौ । अनिन्या । पाथः । हि । स्म । वृषणौ । अन्तिदेवम् ॥७॥

वेङ्कट० वयम् अपि वाम् स्तोतारः सत्यवचनाः स्तुमः । वृषणोः हि स्तोता हितयुक्तो भवति । अर्ध अश्विनौ । अनिन्यौ । रक्षयः वर्धितारी । अन्तिकस्थदेवं स्तोतारम् ॥ ७ ॥

युवां चिद्धि ध्माश्विनावनु धून् विरुद्रस्य प्रस्रवणस्य सातौ ।

अगस्त्यो नरां नृषु प्रशस्तः काराधुनीव चितयत् सहस्रैः ॥ ८ ॥

युवाम् । चित् । हि । स्म । अश्विनौ । अनु । धून् । विरुद्रस्य । प्रस्रवणस्य । सातौ ।

अगस्त्यः । नराम् । नृषु । प्रशस्तः । काराधुनीव । चितयत् । सहस्रैः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० हे अश्विनौ । युवाम् दिवसेषु अज्ञान्या दीप्तिरहितत्वाद् विगतरुद्रभावस्य वर्षस्य सम्भजनार्थम् अगस्त्यः मनुष्याणां नेतृषु देवेषु प्रभस्वमानः स्तौति । यथा शङ्खस्य ध्माता रौपुरांश कापिः स्तोत्रसहस्रैः अचेतयत्, तद्वन्न चेतयति ॥ ८ ॥

प्र यद् बहेथे महिना रथस्य प्र स्पन्द्रा याथो मनुषो न होता ।

धृत्तं सूरिभ्य उत वा स्वङ्ग्यं नासत्या रयिषाचः स्याम ॥ ९ ॥

प्र । यत् । बहेथे इति । महिना । रथस्य । प्र । स्पन्द्रा । याथः । मनुषः । न । होता ।

धृत्तम् । सूरिभ्यः । उत । वा । स्वङ्ग्यम् । नासत्या । रयिषाचः । स्याम ॥ ९ ॥

वेङ्कट० रथस्य महत्त्वेन यदा युवाम् प्र आप्नुथः, तदा स्पन्दनशीलौ । प्र याथः च, यथा मनुष्यस्य होता यज्ञादायागतो यज्ञान्ते गच्छति । इत्ते स्तोत्रम्भः अपि च शोभनाभसङ्घम् । नासत्यौ । धर्मस्य सम्भकारः वयम् स्याम ॥ ९ ॥

तं वां रथै वयमद्या हुवेम स्तोमैरश्विना सुषितायु नव्यम् ।

अरिष्टनेमिं परि धामिन्यान् विद्यामेषं वृजनं जरिदानुम् ॥ १० ॥

१. 'नोदयत् वि' नोदयति अ'. २. तथा अ'. ३-३. 'युष्म होता वि' अ'. ४. 'वर्तव्यम् वि' लपं; 'यससङ्घम् वि' अ' ल.

तम् । वाम् । रथम् । वयम् । अथ । हुवेम । स्तोमैः । अश्विना । सुवितार्ये । गम्याम् ।
अरिष्टजेमिम् । परि । वान् । इयानम् । विद्याम् । इयम् । वृजर्जम् । जीरजानुम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० तम् युवयोः रथम् वयम् इयानोम् जाह्नवामः स्तोमैः अश्विनी ! अभ्युदयाय स्तोतव्यम्
अक्षतचक्रधारम् परि गच्छन्तम् वाम् ॥ १० ॥

'इति द्वितीयाह्नके चतुर्थाध्याये चतुर्विंशो वर्गः' ॥

[१८१]

'अगस्त्यो मैत्रावरुणिकृपिः । अश्विनी देवता । त्रिष्टुप् छन्दः' ।

कद्दु प्रेष्ठाविषां रयीणामध्वर्यन्ता यदुभिनीथो अपाम् ।
अयं वां यज्ञो अकृत प्रशस्तिं वसुधित्वा अवितारा जनानाम् ॥ १ ॥

कद् । ऊँ इति । प्रेष्ठौ । इषाम् । रयीणाम् । अध्वर्यन्ता । यद् । उतऽभिनीथः । अपाम् ।
अयम् । वाम् । यज्ञः । अकृत । प्रशस्तिम् । वसुधित्वा इति वसुऽधित्वा । अवितारा । जनानाम् ॥

वेङ्कट० कदा' सलु स कालो भवति, शिष्यतनौ युवाम् अन्नानाम् रयीणाम् चार्थम् अश्वरमिच्छन्तौ
यदा 'अवाम् इति' कर्मणि षष्ठी, अयः उभिनीथः । अयम् युवयोः यज्ञः प्रशस्तिम्
अकृत भवानो दातारी ! रक्षितारी ! जनानाम् ॥ १ ॥

आ वामश्वासः शुचयः पयस्वा वार्तरहसो दिव्यासो अत्याः ।
मनोजुवो वृषणो वीतपृष्ठा एह स्वराजो अश्विना वहन्तु ॥ २ ॥

आ । वाम् । श्वासः । शुचयः । पयऽस्वाः । वार्तरहसः । दिव्यासैः । अत्याः ।
मनऽजुवैः । वृषणः । वीतऽपृष्ठाः । आ । एह । स्वऽराजः । अश्विना । वहन्तु ॥ २ ॥

वेङ्कट० वाम् युवयोः एवेविधा अश्वाः एह आ वहन्तु उदकस्य रक्षितारः वातवेगाः विवि भवाः
अतमवीलाः मनोवेगाः वीतितारः कान्तपृष्ठाः प्रभवः ॥ २ ॥

आ वां रथोऽवनिर्न प्रवत्वान्त्सुप्रवन्धुरः सुवितार्ये गम्याः ।
वृष्णाः स्थातारा मनसो जवीयानहंपूर्वो यजतो विष्ण्या यः ॥ ३ ॥

आ । वाम् । रथः । अवनिः । न । प्रवत्वान् । सुप्रवन्धुरः । सुवितार्ये । गम्याः ।
वृष्णाः । स्थातारा । मनसः । जवीयान् । अहम्पूर्वः । यजतः । विष्ण्या । यः ॥ ३ ॥

१. रथम् वि' अ'. २-२. नास्ति सूको. ३. तदा वि'. ४. तदा वि' अ'. ५. वाम् सूको.
५-५. अपामपामिव वि' अ'. ६. 'तारी वि' अ'.

वेङ्कट० युवयोः^१ रथः पृथिवी इव विस्तीर्णावकाशः प्रसृतफलकासह्याटः^२ अम्बुदयाव गच्छतु । हे मेघस्वाधिप्यातारी! मनसः अपि वेगवान् युवयोर्गमनावसरे अहम् पूर्वं हत्युपतिष्ठन् यदन्धः नः भवति स्तुतवौ! ॥ ३ ॥

इहेहं ज्ञाता समवावशीतामरेपसां तन्वा^३ नामभिः स्वैः ।

जिष्णुर्वामन्यः सुमखस्य सूरिर्दिवो अन्यः सुभगः पुत्र ऊहे ॥ ४ ॥

इहऽइह । ज्ञाता । सम् । अवावशीताम् । अरेपसां । तन्वा । नामभिः । स्वैः ।

जिष्णुः । वाम् । अन्यः । सुसुमखस्य । सूरिः । दिवः । अन्यः । सुसुभगः । पुत्रः । ऊहे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अत्रापि प्रादुर्भूते सह कामयेतां^४ पापेनालिप्समानया तन्वा नामभिः च स्वैः यज्ञा अधिनावित्पादिभिः । जयशौकः^५ ॥ ४ ॥

प्र वां निचेरुः कंकुहो वशां अन्तु पिशङ्गरूपः सर्दनानि गम्याः ।

हरी अन्यस्य पीपयन्त वाजैर्मध्ना रजांस्यश्विना वि घोषैः ॥ ५ ॥

प्र । वाम् । निऽचेरुः । कंकुहः । वशान् । अन्तु । पिशङ्गरूपः । सर्दनानि । गम्याः ।

हरी इति । अन्यस्य । पीपयन्त । वाजैः । मध्ना । रजांसि । अश्विना । वि । घोषैः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० युवाम् लोकान् मघितारी भवधः यजितशत्रुः वायुघोरैश्च ॥ ५ ॥

^१इति द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्याये पञ्चविंशो वसः ॥

प्र वां शरद्वान् वृषभो न निष्याद् पूर्वोरिपश्चरति मध्वं इष्णान् ।

एवैरन्यस्य पीपयन्त वाजैर्वेपन्तीरूर्ध्वा नर्धो न आगुः ॥ ६ ॥

प्र । वाम् । शरद्वान् । वृषभः । न । निष्याद् । पूर्वीः । इपैः । चरति । मध्वं । इष्णान् ।

एवैः । अन्यस्य । पीपयन्त । वाजैः । वेपन्तीः । ऊर्ध्वाः । नर्धः । नः । आ । आगुः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० युवयोः मितरणवान् वृषभः इव पर्वतादीनामभिभवित्वा वायुः यज्ञमुखे स्थितानि अश्वानि प्र चरति मादकं सोमम् इच्छन् । अथाऽऽदित्यस्य गमनशौकैः तत्पौरिवैरवैः मनुष्या वर्धन्ते । प्राप्नुवन्तः दिवि स्थिताः नन्दनश्रीलाः आपः युवयोः प्रसादात् अस्मात् आ गच्छन्तु ॥ ६ ॥

असर्जिं वां स्थविरा वेधमा गीर्वाळहे अश्विना त्रेधा क्षरन्ती ।

उपस्तुतावतं नार्धमानं यामन्नयामच्छृणुतं इव मे ॥ ७ ॥

१. नास्ति विं अ'. २. 'धले विं अ'. ३. 'अयामये' विं अ'; कामयेताम् ल. प्रस्तावः.

४. 'शौकी विं अ'. ५. 'वाम्' (अश्वानां रजोणाश्वानमन्तरिमिच्छन्तौ) रूपं. ६-६. नास्ति सूको.

असोवि । वाम । स्थविरी । वेधसा । गीः । बाब्हे । अश्विना । त्रेधा । सरन्ती ।
उपऽस्तुतौ । अवतम् । नाधमानम् । यामन् । अयामन् । शृणुतम् । हतम् । मे ॥ ७ ॥

वेङ्कट० मृष्टा युवयोः वृद्धा स्तोत्रा मया स्तुतिः बाधे सञ्जाते अश्विनी ! त्रेधा सरन्ती, उच्चनीच-
मप्यमैरित्रकारत्वम्, त्रैस्वर्येण क्षरन्ती । मया उपस्तुती युवां वाधमाने रक्षतम् । गमने च
अगमने च^१ शृणुतम् स्तोत्रे मे ॥ ७ ॥

उत स्या वां रुशतो वसंसो गीस्त्रिर्वाहिषि सदासि पिन्वते नून ।
वृषा वां मेधो वृषणा पीपायु गोर्न सेके मनुषो दशस्यन् ॥ ८ ॥

उत । स्या । वाम् । रुशतः । वसंसः । गीः । त्रिऽर्वाहिषि । सदासि । पिन्वते । नून ।
वृषा । वाम् । मेधः । वृषणा । पीपायु । गोः । न । सेके । मनुषः । दशस्यन् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अपि च एषा युवयोः उज्ज्वलस्य रूपस्य स्तुतिः त्रिभिर्वाहिषो^२ घातुनिः स्त्रीणांयां
वेधाम् आप्याययति मनुष्यान् । वर्धिता युवयोः सम्बन्धो^३ मेधः हे वर्धितारी ! प्याययति
बहुश्रीरायाः गोः इव ऊधः पृथिव्याः सेके मनुष्यान्^४ अन्नानि प्रयच्छन् ॥ ८ ॥

युवां पूषेवाश्विना पुरंधिरग्निपुषां न जरते हविष्मान् ।
हुवे यद् वां त्रिवस्या गृणानो विद्यामेपं वृजनं जीरदानुम् ॥ ९ ॥

युवाम् । पूषाऽईव । अश्विना । पुरंधरिः । अग्निम् । उपाम । न । जरते । हविष्मान् ।
हुवे । यद् । वाम् । त्रिवस्या । गृणानः । विद्यामे । इषम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० "विश्वस्य धर्ता"^५ पूषा इव^६ युवाम्^७ अश्विनी ! भवधः । तथा^८ वां^९ यत्मानः अग्निं उपसज्ज न
स्तीति^{१०} । यस्मान् अहमाह्वयामि, परित्वर्येषा सह स्तुवन्^{११} अवाप्ति । ततो विद्यामेति गतम्
(अ० १, १६५, १५) ॥ ९ ॥

^{११} इति द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्याये षड्विंशो वर्गः ॥

[१८२]

^{१२} अगस्त्यो मैत्रावरुणिकेपि । अश्विनो देवता । जगती छन्दः, षष्ठ्यष्टम्यौ त्रिष्टुभौ^{१३} ।

अभूदिदं वयुनमो षु भूषता रथो वृषण्वान् मदता मनीषिणः ।
धियंजिन्वा धिषण्यां विश्पलावसु दिवो नपाता सुकृते शुचिभ्रता ॥ १ ॥

अभूत् । इदम् । वयुनम् । ओ इति । सु । भूषत् । रथः । वृषण्वान् । मदत् । मनीषिणः ।
धियंजिन्वा । धिषण्या । विश्पलावसु इति । दिवः । नपाता । सुकृते । शुचिभ्रता ॥ १ ॥

१. वा वि^१ अ^१. २. वा वि^२. ३. त्रिभिर्वाहिषो वि^३ अ^३. ४. ४. वृष्टितम् वि^४ अ^४.
५. मनुष्येभ्यः अ-प्रस्तावः? ६. ५. नास्ति वि^५ अ^५. ६-६. नास्ति वि^६. ७. नास्ति अ^७. ८. ११ अ^८.
९. शृणुतम् अ^९ वि^९. १०-१०. नास्ति सुको,

वेङ्कट० उपस्थपाम् अमृत इदम् प्रणानम् । हे मनुष्याः ! मासमीषे सुप्तु वा भवत । अश्विनोरथे
वर्षणवान् रथः आक्राम, स्तुत हे मनीषिणः ! । कर्मणां तर्पितारो स्तोतव्यो 'विश्वता-
खिलजहायाः वासवितारो' दिवः पृथ्वी शोभनकर्मणे शोभनकर्माणो ॥ १ ॥

इन्द्रतमा हि धिष्ण्या मरुत्समा दक्षा दंसिष्ठा रथ्या रथीतमा ।

पूर्णं रथं वह्ये मध्व आर्चितं तेन द्वाधासमृपं याथो अश्विना ॥ २ ॥

इन्द्रतमा । हि । धिष्ण्या । मरुत्समा । दक्षा । दंसिष्ठा । रथ्या । रथीतमा ।

पूर्णम् । रथम् । वह्ये इति । मध्वः । आर्चितम् । तेन । द्वाधासम् । उप । याथः । अश्विना ॥

वेङ्कट० इन्द्रतमी हि स्तोतव्यो गन्तव्यो दक्षो अतिशयेन दर्शनीयो रथ्यायां रथे नेतारो मधुपूर्णं रथम्
वह्ये मधुनः आर्चितम् । दिाधे स्पष्टम् ॥ २ ॥

किमत्रं दक्षा कृणुथः किमासाथे जनो यः कश्चिद्दहविर्महीयते ।

अति क्रमिष्टं जुरतं पुणेरसुं ज्योतिर्विप्राय कृणुतं वचस्पर्वे ॥ ३ ॥

किम् । अत्र । दक्षा । कृणुथः । किम् । आसाथे इति । जनः । यः । कः । चित् । अहविः । महीयते ।

अति । क्रमिष्टम् । जुरतम् । पुणेः । असुम् । ज्योतिः । विप्राय । कृणुतम् । वचस्पर्वे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० किम् अस्मिन्नहोतरे दर्शनीयौ ! कृणुथः । किम् च तस्मिन् आसाथे, जनः यः कः चित् अहोसा
भवद्भ्यां गमनेन पूज्यते । तस्माद् तम् अति क्रमिष्टम्, हिंसते च तस्यासुरस्य प्राणम्, ज्योतिः विप्राय
कृणुतम् स्तुतिमिच्छते ॥ ३ ॥

जम्भयतमभितो रायंतः शुनो हतं मृधो विद्युस्तान्याश्विना ।

वाचंवाचं जरित् रत्निनीं कृतमुभा शंसं नासत्यावतं मम ॥ ४ ॥

जम्भयतम् । अभितः । रायंतः । शुनः । हतम् । मृधः । विद्युः । तानि । अश्विना ।

वाचंमवाचम् । जरित् । रत्निनीम् । कृतम् । उभा । शंसम् । नासत्या । अवतम् । मम ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अश्विनौ ! अभितः शब्दयतः शुनः 'जम्भयोः कुरतम्' हतम् च सङ्ग्रामस्य कर्तुं हिंसकात् ।
एवञ्जातीयकानि कर्तुं जानीयः । स्तोतुः सर्वो वाचं रत्नवतीम् कृतम् । उभौ सहितौ नासत्यौ मम !
वाशंसनं रक्षतम् ॥ ४ ॥

युवमेतं चक्रथुः सिन्धुषु प्लवमात्मन्वन्तं पक्षिणं तौडयावु कम् ।

येन देवत्रा मनसा निरुह्युः सुपप्तनी यैतथुः क्षोदंसो महः ॥ ५ ॥

युवम् । पतम् । चक्रयुः । सिन्धुषु । प्लवम् । आत्मन्ऽजन्तम् । पुक्षिणम् । तौत्रयार्यम् । कम् ।
येन । देवऽत्रा । मनसा । निऽऽहृथुः । सुऽपत्तनि । पेतयुः । क्षोदसः । महः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० युवाम् एतम् कृतवन्तो वदकेषु प्लवसाधने^१ पुष्पदीपे पक्षयुक्तं तुप्रपुत्राय^२ । येन प्लवेन^३
देवान् युवाम् मनसा^४ प्रत्युद्दहथुः, युवामपि तेन प्लवेन सुपत्तने^५ महतः उदकात् पशुं प्रति
पेतयुः^६ ॥ ५ ॥

“इति द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्याये सप्तविंशो वर्गः” ॥

अर्वविद्वं तौत्रयमपस्वर्न्तरनारम्भणे तमसि प्रर्विद्वम् ।

चर्तस्रो नावो जठलस्य जुष्टा उदश्विभ्यामिषिताः पारयन्ति ॥ ६ ॥

अर्वऽविद्वम् । तौत्रयम् । अपऽसु । अन्तः । अनारम्भणे । तमसि । प्रऽर्विद्वम् ।
चर्तसः । नावः । जठलस्य । जुष्टाः । उत । अश्विभ्याम् । इषिताः । पारयन्ति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अर्वा मध्ये पित्राऽपविद्वं तुप्रपुत्रम्^१ अनारम्भणे जन्मकारे समुद्रमध्ये प्रक्षिप्तम् चतस्रः नावः
जठरस्य पर्वासा विस्तीर्णादराः अश्विन्याम् प्रेषिताः समुद्रमध्येऽपि उत पारयन्ति ॥ ६ ॥

कः स्विद् वृक्षो निष्ठितो मध्ये अर्णसो यं तौत्रयो नाधितः पुर्यपस्वजत् ।

पूर्णा मृगस्य पतरोरिवारभ उदश्विना ऊहयुः श्रोमताय कम् ॥ ७ ॥

कः । स्विद् । वृक्षः । निऽस्थितः । मध्ये । अर्णसः । यम् । तौत्रयः । नाधितः । पुरिऽअपस्वजत् ।
पूर्णा । मृगस्य । पतरोऽइव । आऽरभे । उत । अश्विनौ । ऊहयुः । श्रोमताय । कम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० उदकस्य मध्ये कः सः वृक्षः निष्ठितः यम् वृक्षम् सुज्युः अश्विनौ स्तुवन्^१ परिष्वक्तवानिति
नावमभिप्रेत्याह । अवसक्तः स भुज्युस्तदानीमेव यस्या नावः पूर्णानि आरब्धवाद् शीघ्रं गच्छतः
मृगस्यैव क्रोमानि । तमथ अश्विनौ उत ऊहयुः श्रोमत्कुलजाताय^२ पित्रे ॥ ७ ॥

तद् वा नरा नामत्यावतु प्याद् यद् वां मानास उचधमवोचन् ।

अस्माद्य सदसः सोम्यादा विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ८ ॥

तत् । वाम् । नरा । नामत्यौ । अतु । स्यात् । यत् । वाम् । मानासः । उचधम् । अवोचन् ।
अस्मात् । अद्य । सदसः । सोम्यात् । आ । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० हे मेतारो ! नास्त्यौ ! तत् युवयोः सन्निधाने भवतु । यत् स्तोत्रम् वाम् कुम्भभवाः उचधन्तः ।
यत् अद्य अस्मात् सोम्यादा^१ ब्रह्मादुत्थितम् तत् वाम् अद्य स्यात् इति^२ ॥ ८ ॥

“इति द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्याये अष्टाविंशो वर्गः” ॥

१. पद्यमन्ता वि^१ अ^१. २. तु उद्यपु^२ वि^२; त्पु^२ अ^२. ३. प्लवेने वि^३ अ^३. ४. ‘स्यत्रायं वि^४ अ^४.
५. ‘तनी ल प्रस्तावः ६. वेदयुः वि^५ अ^५ रूपं. ७-७. नास्ति सूकोः. ८. ‘त्रावपि शुद्धं वि^६ अ^६.
९. स्तुवन् वि^७ अ^७ रूपं. १०. श्रोमत्कुलं वि^८ अ^८. ११. ‘इद रूपं. १२. ‘प्यादि वि^९ अ^९.

[१८२]

‘अगस्त्यो संत्रावरुणिक्रंविः । अश्विनौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः’ ।

तं युञ्जायां मनसो यो जवीयान् त्रिवन्धुरो वृषणा यस्त्रिचक्रः ।

येनोपयाथः सुकृतो दुरोणं त्रिधातुना पतयो विने पूर्णैः ॥ १ ॥

तम् । युञ्जायाम् । मनसः । यः । जवीयान् । त्रिऽवन्धुरः । वृषणा । यः । त्रिऽचक्रः ।

येन । उपऽयाथः । सुऽकृतः । दुरोणम् । त्रिऽधातुना । पतयः । विः । न । पूर्णैः ॥ १ ॥

वेङ्कट० तम् रथम् युञ्जायाम्, मनसः अपि यः जवयान् त्रिफलकासङ्घाटः कर्षितारौ ! त्रिचक्रः । येन उपयाच्छथः यजमानगृहम्, तेन त्रिफलकेन यज्ञेषु पतयः, पक्षी इव पूर्णैः ॥ १ ॥

सुवृद् रथो वर्तते यन्नभि क्षां यत् तिष्ठथः क्रतुमन्तानुं पृक्षे ।

वर्षुर्वपुष्या संचतामियं गीर्दिवो दुहित्रोपसां सचेथे ॥ २ ॥

सुऽवृत् । रथः । वर्तते । यन् । अभि । क्षाम् । यत् । तिष्ठथः । क्रतुऽमन्ता । अनुं । पृक्षे ।

वर्षुः । वर्षुऽपुष्या । संचताम् । इयम् । गीः । दिवः । दुहित्रा । उपसां । सचेथे इति ॥ २ ॥

वेङ्कट० सुवर्ततः रथः वर्तते गच्छन् पृथिवीं प्रति, यदा कर्तव्यतो युवां त मघितिष्ठयः अजाय । अनुर्लक्षणे । ‘युवयोः वर्षुः’ वर्षुर्षो योग्या इयम् स्तुतिः संवताम् । युवां दिवः दुहित्रा उपसा सह मादुर्भवन्त्या सचेथे यजमानम् ॥ २ ॥

आ तिष्ठतं सुवृत्तं यो रथो वामनुं व्रतानि वर्तते हविष्मान् ।

येन नरा नासत्येषुयध्वैर् वृत्तियाथस्तनयाय त्मने च ॥ ३ ॥

आ । तिष्ठतम् । सुऽवृत्तम् । यः । रथः । वाम् । अनुं । व्रतानि । वर्तते । हविष्मान् ।

येन । नरा । नासत्या । इषुयध्वैर् । वृत्तिः । याथः । तनयाय । त्मने । च ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ तिष्ठतम् शोभनावर्ततम्, यः वाम् रथः कर्माणि अनु वर्तते यजमानदर्शैर्विभिस्तद्दाम् । येन ‘हे नेतारो!’ नासत्यो! अश्रं कर्तुं मार्गम् याथः पुत्राय पित्रे च ॥ ३ ॥

मा वां वृको मा वृकीरा दधर्षान्मा परिं वर्त्तमुत मातिं धक्तम् ।

अयं वां भागो निर्दित इयं गीर्दस्त्राविमे वां निघयो मर्षुनाम् ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति मृको. २. त्रिषाफलं अं. ३. न व विं अं. ४-४. नास्ति विं लपं.
५. ‘पुष्ये विं लपं. ६. नास्ति अं. ७. ‘नेते विं ल लपं. ८-८. नास्ति मृकोः तु. वे. का १, १८२, ८.

मा । वाम् । वृकः । मा । वृकीः । आ । दधर्षीत् । मा । परि । वर्तन्म् । उत । मा । अति । ध्वत्तम् ।
अयम् । वाम् । भागः । निऽहितः । इयम् । गोः । दत्तौ । इमे । वाम् । तिऽधर्षः । मधुनाम् ॥४॥

वेङ्कट० मत्समीपे गच्छन्ती वृकः वृकी च आदित्यश्चोपाक्ष मा अभिभूताम् । अथवा लौकिकावेव वृकी ।
तथा सति मा अस्मान् पारं वक्ष्यतम् । मा च अतोत्थ अरमान् अन्वस्मै दत्तम् । अयम् युवयोः
भागः निहितः । इयम् च युवयोः स्तुतिः । हे वरुणावी ! इमानि^१ वाम् सोमानी पात्राणि ॥४॥

युवां गोतमः पुरुमीळ्हो अत्रिर्दत्त्वा हवतेऽवसे हविष्मान् ।

दिशं न दिष्टामृजुयेवु यन्ता मे हवै नासन्त्योपं यातम् ॥ ५ ॥

युवाम् । गोतमः । पुरुऽमीळ्हः । अत्रिः । दत्ता । हवते । अवसे । हविष्मान् ।
दिशम् । न । दिष्टाम् । ऋजुयाऽईव । यन्ता । आ । मे । हवम् । नासत्या । उपं । यातम् ॥५॥

वेङ्कट० हे दत्तौ ! गोतमः यजमानः रक्षणार्थम् युवाम् एव हवते तथा पुरुमीळ्हः^१ अत्रिः च । तौ युवाम्,
उपदिष्टाम् दिशम् इव अकृष्टिलेन मार्गेण सारथिः, मदीयम् आह्वानम् उप आ गच्छतम् ॥ ५ ॥

अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।

एह यातं पृथिभिर्देवयानैर्विधामेपं वृजनैर्जीरदानुम् ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारम । अस्य । प्रति । वाम् । स्तोमः । अश्विनौ । अधायि ।
आ । इह । यातम् । पृथिभिः । देवऽयानैः । विधाम् । इयम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥६॥

वेङ्कट० रात्रिकृतस्य तमसः पारम् वयम् अतारिष्म । व्युष्टा रात्रिरवधेः । तथा युवयोः स्तोमः काले
प्रति अधायि । ततः आ नातम् इह पृथिभिः देवयानैः ॥ ६ ॥

^१इति द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्याये एकोनत्रिंशो वसः ॥

^२ध्याक्यन् पीयध्विन्तयन्त्यास्तुरीयं माधवाद्भवः ।

अध्यायं वेङ्कटसुतो द्वितीयाष्टकगोचरम् ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताध्याक्याने द्वितीयाष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये द्वितीयाष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमोऽध्यायः

वेङ्कट०

'ता वाग्ध तावपरम्' व्याचिरुवासति माधवः
 लोटः प्रदर्शयन् वृषिं लेदश्च तदनन्तरम् ॥
 'कोद्वेदावधि' विख्यादौ स्मृतौ यत्र लिङो विधिः ।
 'ऋजीति परिं इति नः' विधिराशीञ्च वाचनम् ॥
 'नाहमत्तो निर्धे'ति लोटः सर्वे विधायकाः ।
 वचनस्यक्तिभेदस्तु वाक्यसंयोगतः कृतः ॥
 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' अस्योदाहरणं विदुः ।
 'प्रदाभीहि वृष्णीति' द्राघुत्वस्थे करोति सः ॥
 ददयन्ते बहवो लोटः प्रार्थनाविषया इह ।
 'म देवीं एह वसति', 'यक्ष'श्च प्रिप्रथं च नः ॥
 'त्रिमूर्धनं सप्तर्शिमम्' अयं 'लेट् स्याद्विधापकः' ।
 जघापि तर्तमानेऽर्धे "नो यजति यजानु" इत् ॥
 "अग्निना रयिमस्नवत्" बहवः सन्ति तावताः ।
 'आ पा यमुषादि श्रवत्' § हेतुहेतुनतोरिदौ ॥
 वाच्यार्थानुगुण लोटो लेटश्चार्थे प्रदर्शयेत् ।
 स्तुत्यर्थमिमां काश्चिदेषोऽस्मानिः प्रदर्शिताः ॥ इति ॥

[१८४]

"अगस्त्यो मेत्रावरुणर्षिः । अश्विनी देवता । त्रिष्टुप् छन्दः" ॥

ता वाग्ध तावपरं हुवेमोच्छन्त्यामुषसि वह्निरुक्थैः ।

नासत्या कुहं चित् सन्ताव्यो दिवो नपाता सुदास्तराय ॥ १ ॥

ता । वाग् । अथ । ता । अपरम् । हुवेम । उच्छन्त्याम् । उषसि । वह्निः । उक्थैः ।

नासत्या । कुहं । चित् । सन्ता । अर्यो । दिवः । नपाता । सुदाःस्तराय ॥ १ ॥

१. लेदलोटा वि'. २. ऋ ६, ७५, १२. ३. ऋ ४, १८, २. ४. पा ३, ४, ३. ५. ऋ १, ८०, ३. ६. ऋ १, १, २. ७. ऋ ८, ३९, ९. ८. ऋ १, १८२, १. ९-९. वुटितम् वि'; नास्ति अ'. १०. ऋ ८, ३१, १. ११-११. वुटितम् वि'; नास्ति अ'. † ऋ १, १, ३. ‡ समान्यो नासत्यो वह वि' कर्ण. § ऋ १, ३०, ८. १२-१२. नास्ति मूको.

वेङ्कट० अगस्त्यः । ती युवां वयम् अयं आह्वयामः । ती एव इवश्च व्युच्छन्त्याम् उपसि भवतोः
काले बोधा स्तोत्रैः, एकवचनवद्बुवचनयोः पादभेदात् समन्वयः, नास्त्यो! इव अपि
गृहदेशे वर्तमानौ स्तोमानां स्वामी दिवः पुत्रौ शोभनदानाय वरमानाय ॥ १ ॥

अस्मे ऊ पु वृषणा मादयेथामृत पृणीहितमूर्स्या मर्दन्ता ।

श्रुतं मे अच्छोक्तिभिर्मतीनामेष्टां नरा निचेतारा च कर्णैः ॥ २ ॥

अस्मे इति । ऊ इति । सु । वृषणा । मादयेथाम । उत । पृणीन् । हतम् । ऊर्स्या । मर्दन्ता ।
श्रुतम् । मे । अच्छोक्तिभिः । मतीनाम् । एष्टां । नरा । निचेतारा । च । कर्णैः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अस्मानु एव हे वृषणी! सुष्ठु मादयेथाम्, असुरांश्च उत हतम् सोमोर्स्यां माघन्तौ ।
स्तोत्राणामभिसुखवचनैः मयाऽभिलषितं शृणुते हे नरौ! युवां इत्युतीनाम् एष्टारौ
कर्मणश्च तासां निचेतारौ सुक्कणौ ॥ २ ॥

श्रिये पूषन्निपुकृतेव देवा नासत्या वहतुं सूर्यायाः ।

वच्यन्ते वां ककुहा अप्सु जाता युगा जृणोव वरुणस्य भूरः ॥ ३ ॥

श्रिये । पूषन् । उपुकृताऽव । देवा । नासत्या । वहतुम् । सूर्यायाः ।
वच्यन्ते । वाम् । ककुहाः । अप्सु । जाताः । युगा । जृणोव । वरुणस्य । भूरः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पूषन् । त्वया सूर्यायाः वहतुम् सोमे राजाने प्रति श्रियितुम् इमौ देवौ नास्त्यौ इत्युरिव हृती
शीघ्रगामिनाम् । वच्यन्ते वाम् स्तुतयः अन्तरिक्षविषये जाताः । तत्रत्यैहि कर्मभिरेतयोः स्तुतिर्भवति ।
युगानि क्षणानि जीर्णानिव रात्रेः भूरः । व्युच्छति न वेति हि सन्देहः । अद्विनोः स्तुतिः ॥ ३ ॥

अस्मे सा वां माध्वी रातिरस्तु स्तोमं हिनोतं मान्यस्यं कारोः ।

अनु यद् वां श्रवस्या सुदान् सुवीर्याय चर्षणयो मर्दन्ति ॥ ४ ॥

अस्मे इति । सा । वाम् । माध्वी इति । रातिः । अस्तु । स्तोमम् । हिनोतम् । मान्यस्यं । कारोः ।
अनु । यद् । वाम् । श्रवस्या । सुदान् इति सुदान् । सुवीर्याय । चर्षणयोः । मर्दन्ति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अस्मानु सा वाम् हे मर्दवितारौ! रातिः दानम् अस्तु । स्तोमम् प्रति नागच्छतम्
मान्यस्य स्तोतुः । यस्मान् वाम् अब्रूच्छया हे शोभनदात्री! सुवीर्यायैव अमी मनुष्याः
अनु मर्दन्ति ॥ ४ ॥ स्पष्टोत्तरव्याख्या अन्वितमा च ॥

१. वृषणा विं अं. २-२. नास्ति अं; वुदितम् विं. † सुमानं विं रूपं. ‡-‡ स्तुतिरिति
विं रूपं. ¶ दु. वे. अ. १, ४४, १३. ३-३. नास्ति विं अं. ४. सन्देहे विं रूपं. ५. नास्ति विं अं.
६-६. नास्ति रूपं. ७. इत्यु अन्तरव्याख्या विं. ८. अग्निरेति अं. ९. नास्ति सूको.

एष वां स्तोमो अश्विनावकारि मानेभिर्मघवाना सुवृक्ति ।

यातं वृत्तिस्तर्नयाय त्मने च्वागस्त्ये नासत्या मर्दन्ता ॥ ५ ॥

एषः । वाम् । स्तोमः । अश्विनौ । अकारि । मानेभिः । मघवाना । सुवृक्ति ।

यातम् । वृत्तिः । तर्नयाय । त्मने । च्वा । अगस्त्ये । नासत्या । मर्दन्ता ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स्पष्टा म्वाख्या (तु. क. १, १८४, ४) ॥ ५ ॥

अतारिष्म तमसस्पा रमुस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।

एह यातं पृथिभिर्देवयानैर्विद्यामेरुं वृजनं जीरदानुम् ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्य । प्रति । वाम् । स्तोमः । अश्विनौ । अधायि ।

आ । इह । यातम् । पृथिभिः । देवयानैः । विद्याम् । इपम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० = क. १, १८३, ६ ॥ ६ ॥

‘इति द्वितीयाष्टके षष्ठमाध्याये प्रथमो वर्गः’ ॥

[१८५]

‘अगस्त्यो मैत्रावरुणिकृषिः । यावापृथिव्यौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः’ ॥

कतरा पूर्वा कतरापरायोः कथा ज्ञाते कवयः को वि वेद ।

विश्वं त्मना विभृतो यद्वा नाम वि वर्तेते अहनी चक्रियेव ॥ १ ॥

कतरा । पूर्वा । कतरा । अपरा । अयोः । कथा । ज्ञाते इति । कवयः । कः । वि । वेद ।

विश्वम् । त्मना । विभृतः । यत् । ह । नाम । वि । वर्तेते इति । अहनी इति । चक्रिया इव ॥

वेङ्कट० कतरा पूर्वा कतरा अपरा अयोः यावापृथिव्योः, कथं वा ज्ञाते हे मेधाविनः! एते, कः ज्ञानाति ।

सर्वम् आत्मनैव धारयतः यत् ह नाम किञ्चिदस्ति । ‘वि वर्तेते’ वै अनयोर्मध्ये अहोरात्रे चक्रयुक्ते इव ॥ १ ॥

भूरि द्वे अर्चरन्ती चरन्तं पृथ्वन्तं गर्भमुपदी दधाते ।

नित्यं न सूनुं पित्रोरुपस्थे द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अम्वात् ॥ २ ॥

भूरिम् । द्वे इति । अर्चरन्ती इति । चरन्तम् । पृथ्वन्तम् । गर्भम् । उपदी इति । दधाते इति ।

नित्यम् । न । सूनुम् । पित्रोः । उपस्थे । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नुः । अम्वात् ॥ २ ॥

१-१. नास्ति सूको. २. अवरानो* वि* रूपं. ३. नास्ति सूको. ४-४. विवृते वि* ल* रूपं;

ते वि अ* ५. नास्ति अ*.

वेङ्कट० पृथुं धावापृथिवी स्वस्थाने स्थिते नरन्तम् पादपुक्तम् आदित्यम् स्वयम् आदौ धारयतः
औरसम् इव पुत्रम् पित्रोः उपस्थे वर्तमानम् । धावापृथिवी! अस्मान् महतो भवात्
रञ्जतम् ॥ २ ॥

अनेहो दात्रमर्दितेरनुर्व हुवे स्वर्वदवर्धं नमस्वत् ।

तद् रोदसी जनयतं जरित्रे धावा रक्षतं पृथिवी नो अम्वात् ॥ ३ ॥

अनेहः । दात्रम् । अर्दितः । अनुर्वम् । हुवे । स्वःऽअत् । अयधम् । नमस्वत् ।

तत् । रोदसी इति । जनयतम् । जरित्रे । धावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अम्वात् ॥३॥

वेङ्कट० अनुपदवं दानम् अदितेः अग्रस्वकलितं ह्यमि सुखपुक्तं हिंसारदितम् अष्टपुक्तम् ।
तत् दानं धावापृथिव्यौ! स्तोत्रे प्रादुर्भावयतम् ॥ ३ ॥

अतप्यमाने अवसावन्ती अनु ध्याम् रोदसी देवपुत्रे ।

उभे देवानामुभयेभिरहां धावा रक्षतं पृथिवी नो अम्वात् ॥ ४ ॥

अतप्यमाने इति । अवसा । अवन्ती इति । अनु । ध्याम् । रोदसी इति । देवपुत्रे इति । देवऽपुत्रे ।

उभे इति । देवानाम् । उभयेभिः । अहाम् । धावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अम्वात् ॥४॥

वेङ्कट० केन विदप्यबाध्यमाने रक्षणम् सर्वान् रक्षन्त्यौ वयम् अनु ध्याम् धावापृथिव्यौ, ययोः सर्वे
देवा हि पुत्रास्ते । अपि अहाम् उभे उभयेभिः अहोरात्रैः देवानाम् भोगसाधने भवत इति ॥ ४ ॥

संगच्छमाने युवती समन्ते स्वसारा जामी पित्रोरुपस्थे ।

अभिजिघ्रन्ती भुवनस्य नाभिं धावा रक्षतं पृथिवी नो अम्वात् ॥ ५ ॥

संगच्छमाने इति संगच्छमाने । युवती इति । समन्ते इति समऽअन्ते । स्वसारा । जामी इति । पित्रोः ।
उपऽस्थे ॥ अभिजिघ्रन्ती इत्यभिऽजिघ्रन्ती । भुवनस्य । नाभिम् । धावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः ।

अम्वात् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० परस्परम् संगच्छमाने युवती सङ्गतास्ते मातापित्रोः^१ उत्सङ्गे वर्तमाने स्वसारी कन्यके भुवनस्य
नाभिम् आदित्यम् अभिजिघ्रन्ती ॥ ५ ॥

^१ इति द्वितीयाष्टके पञ्चमाध्याये द्वितीयो वर्तः ॥

उर्वी सन्ननी वृहती ऋतेन हुवे देवानामवसा जनित्री ।

दधाते ये अमृतं सुप्रतीके धावा रक्षतं पृथिवी नो अम्वात् ॥ ६ ॥

उर्वी इति । सधनी इति । बृहती इति । ऋतेन । हुवे । देवानाम् । अथसा । जनित्री इति ।
दधाते इति । ये इति । अमृतम् । सुप्रतीके इति । सुऽप्रतीके । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः ।
अम्वात् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० विस्तीर्णे स्थानभूते उच्छिष्टे स्तोत्रेण हुवे देवानाम् अन्नेन जनयिष्यी । धारयतः ये उदकम्
शोभनाङ्गे ॥ ६ ॥

उर्वी पृथ्वी बृहते दूरेऽन्ते उप ब्रुवे नर्मसा यज्ञे अस्मिन् ।

दधाते ये सुभगे सुप्रतीकी द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अम्वात् ॥ ७ ॥

उर्वी इति । पृथ्वी इति । बृहते इति । दूरेऽन्ते इति । दूरेऽन्ते । उप । ब्रुवे । नर्मसा । यज्ञे । अस्मिन् ।
दधाते इति । ये इति । सुभगे इति । सुऽभगे । सुप्रतीकी इति । सुऽप्रतीकी । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति ।
नः । अम्वात् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० महती^१ विस्तीर्णे बहूनां पर्यासे दूरे वयोः पर्यन्तः ते, अहसुपस्त्वैमि इविषा अस्मिन् यज्ञे ।
धारयेते ये मनुष्यान् सुधने शोभनप्रतरणे ॥ ७ ॥

देवान् वा यच्चकृमा कच्चिदागः सखायं वा सदमिज्जास्पतिं वा ।

इयं धीर्भ्रिया अवयानमेपां द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अम्वात् ॥ ८ ॥

देवान् । वा । यत् । चकृम । कत् । चित् । आगेः । सखायम् । वा । सदम् । इत् । जाःपतिम् । वा ।
इयम् । धीः । भ्रियाः । अवऽवयानम् । एषाम् । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अम्वात् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यज्ञाननुष्ठानाद् अनृतवचनाच्च देवान् वा यत् वयम् कन् चित् आगेः कृतवन्तः सखायम् वा
मनुष्यं सदा एव ज्ञानातरं वा । एतद् स्तोत्रलक्षणं कर्माङ्गिणाम् एषाम् अवयानम्
भवतु ॥ ८ ॥

उभा शंसा नर्यां मामविष्टामुभे मामृती अर्वसा सचेताम् ।

भूरि चिदर्यः सुदास्तरायेषा मर्दन्त इषयेम देवाः ॥ ९ ॥

उभा । शंसा । नर्यां । माम् । अविष्टाम् । उभे इति । माम् । कृती इति । अर्वसा । सचेताम् ।
भूरि । चित् । अर्यः । सुदाऽस्तराय । इषा । मर्दन्तः । इषयेम । देवाः ॥ ९ ॥

१. शोभनाङ्गम् कः । "नाङ्गे कर्" । "नाङ्ग वि" लपं. २. महती क. ३. परं वि" कर्.

४. "ज्ञानम् क". ५. अवयानम् क" क.

वेङ्कट० उभौ मनुष्यमती प्रत्यक्षपरोक्षशंसौ माम् रक्षताम् । उभयपक्षस्यौ मातौ च माम् अन्नं सेवेताम् ।
बहु अपि धनम् उदारो मह्यं प्रयच्छन् अतिशयेन सुष्टु हविः प्रयच्छते । वयम् अन्नं
मदन्तः दरिद्राणाम् इषे कुर्वीमहि द्यावापृथिव्योः प्रसादेन देवाः । १० ॥

ऋतं दिवे तदेवाचं पृथिव्या अभिश्रावार्यं प्रथमं सुमेधाः ।

पातामवधाद् दुरितादभीकं पिता माता च रक्षतामवीभिः ॥ १० ॥

ऋतम् । दिवे । तत् । अत्रोचम् । पृथिव्यै । अभिऽश्रावार्यं । प्रथमम् । सुमेधाः ।

पाताम् । अवधात् । दुःऽऽतात् । अभीकं । पिता । माता । च । रक्षताम् । अवीऽभिः ॥ १० ॥

वेङ्कट० द्यावापृथिव्योः अभिश्रावार्यम् तत् इदम् सुमेधाः स्तोत्रम् अत्रोचम् पूर्वमेव । ते माम्
पाताम् अवधात् दुरितात् च । सहस्रांशे पिता वीः माता च पृथिवी रक्षताम् मां रक्षणेः ॥ १० ॥

इदं द्यावापृथिवी सत्यमस्तु पितृमार्तर्यदिहोर्पञ्चवे वाम् ।

भूतं देवानामवमे अवीभिर्विद्यामेपं वृजनं जीरदानुम् ॥ ११ ॥

इदम् । द्यावापृथिवी इति । सत्यम् । अस्तु । पितः । मातः । यत् । इह । उपऽऽत्रवे । वाम् ।

भूतम् । देवानाम् । अवमे इति । अवीऽभिः । विद्यामे । इपम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० हे द्यावापृथिवी ! इदम् सत्यम् अस्तु, पितः । मातः ! च यत् इह वाम् अहं याचे ।
भवतं च देवानाम् आसन्नै रक्षणेः ॥ ११ ॥

इति द्वितीयाष्टके पञ्चमाध्याये तृतीयो वर्गः ॥

[१८६]

अगस्त्यो वैशानरमिर्दधिः । विश्वे देवाः देवता । विष्टुः सन्तः ॥

आ न इळाभिर्विदथे सुशस्ति विश्वानरः सविता देव एतु ।

अपि यथा युवानो मत्सथा नो विश्वं जगदभिपित्वे मनीषा ॥ १ ॥

आ । नः । इळाभिः । विदथे । सुऽशस्ति । विश्वानरः । सविता । देवः । एतु ।

अपि । यथा । युवानः । मत्सथ । नः । विश्वम् । जगत् । अभिऽपित्वे । मनीषा ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'आ मच्छन्' अस्मान् अन्नैः यजे जोमन्नांसनं यथा विश्वे अस्य देव्या नरा विश्वान् वा
यः प्रत्युतः, सविता देवः । यथा च यथा प्रेरयिता वैश्वानरः हे युवानः ! अस्मान् युषं
च मादयथ विश्वम् जगत् अभिप्राप्तौ प्रज्ञया तथाऽऽगच्छत ॥ १ ॥

१. नास्ति वि' लपं. २. 'सं' लपं. ३-३. नास्ति मूको. ४-४. आगच्छ त्वम् अ' ल.
५. वेः च वि' लपं. ६. तदा मच्छन् वि' अ'; 'वा मच्छन् वि' लपं; 'था मच्छन् ल.

आ नो विश्व आस्क्रा गमन्तु देवा मित्रो अर्यमा वरुणः सज्जोषाः ।

भुवन् यथा नो विश्वे वृधासः करन्त्सुषाहा विधुरं न शर्वः ॥ २ ॥

आ । नः । विश्वे । आस्क्राः । गमन्तु । देवाः । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । सज्जोषाः ।
भुवन् । यथा । नः । विश्वे । वृधासः । करन् । सुषाहा । विधुरम् । न । शर्वः ॥ २ ॥

वेङ्कट० आ गच्छन्तु अस्मान् विश्वे देवाः शत्रूणामास्कन्दिवारः मित्रादयः सज्जताः । त इमे यथा
अस्माकम् अभवन् विश्वे वर्षवितारः तथाऽस्माकं 'शत्रूणां बलम् असहायम्' इव परामूर्ते
कुर्वन्तु ॥ २ ॥

प्रेष्टं वो अतिथिं गृणीषेऽग्निं शस्तिभिस्तुर्वणिः सज्जोषाः ।

असत् यथा नो वरुणः सुकीर्तिरिषथ पर्यदरिगूर्तः सूरिः ॥ ३ ॥

प्रेष्टम् । वः । अतिथिम् । गृणीषे । अग्निम् । शस्तिभिः । तुर्वणिः । सज्जोषाः ।
असत् । यथा । नः । वरुणः । सुकीर्तिः । इषथ । च । पर्यत् । अरिगूर्तः । सूरिः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'प्रियतमं त्वाम् अतिथिम् स्तौमि अग्निम् स्तुतिभिः सृणुसम्भजनः' पुत्रपौत्रबुक्तः । भवति यथा
अस्माकम् वरुणः शोभनकीर्तनः तथा च 'कुरु, तं च स्तुहि' । अश्वानि च अस्मान् नतिनवति
अरीणामाह्लावा वरुणः प्राज्ञः ॥ ३ ॥

उप व एषे नमसा जिगीषोषासानक्ता सुदुर्वेव धेनुः ।

सम्माने अहन् विमिमानो अर्के विपुरुषे पर्यसि सस्मिन्नधन् ॥ ४ ॥

उप । वः । आ । ईषे । नमसा । जिगीषा । उपसानक्ता । सुदुर्वाऽइव । धेनुः ।
सम्माने । अहन् । विमिमानः । अर्केम् । विपुरुषे । पर्यसि । सस्मिन् । ऊधन् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० हे देवाः । सुम्मान् शत्रुविनिर्गोषया अहम् अन्नं उप आ गच्छामि, अहोरात्रे शोभनदेहना धेनुः
इव भवतः, एकस्मिन् अहनि विविधरूपम् अन्नम् उत्पादयन् नानारूपे वदके सम्माने ऊधनि
मेधे देवस्तोत्रेणोत्पादयन् ॥ ४ ॥

उत् नोऽर्हिवृध्नोऽ मयस्कः शिशुं न पिप्युषीव वेति सिन्धुः ।

येन नपांतमपां जुनाम मनोजुवो वृषणो यं घृह्णन्ति ॥ ५ ॥

१-१. नास्ति अर्ः, सुट्टिकम् वि^१. २. वरामूटाः सुक्को. ३-३. 'तम'.....'भजनः अर् वि^१.
४-४. कुरु स्तुहि? ल. ५. उपमा वि^१ ल लपे. ६. 'देहा वि' अर्. ७. 'विषे रु' वि^१ लपे.

उत । नुः । अहिः । वृष्यः । मयः । कुरिर्नि कः । शिशुम् । न । पिप्युषीऽव । वेति । सिन्धुः ।
येन । नपातम् । अपाम् । जुनाम । मनुऽजुर्वः । वृषेणः । यम् । वहन्ति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अग्निं च अस्माकम् अन्तरिक्षभवः मेघः सुखं करोतु । शिशुम् इव आप्पाययन्ती माता सरस्वती अस्मानागच्छति । यस्माद् वयम् अगाम् नपातम् देवम् अभिगच्छामः, मनोवेगाः अन्धाः यम् वहन्ति ॥ ५ ॥

‘इति द्वितीयाहंके पञ्चमाध्याये ऋतुर्षो वरुः’ ॥

उत न इँ स्वष्टा गुन्त्वच्छा स्मत् सूरिभिर्भिपित्वे सुजोषाः ।

आ वृत्रहेन्द्रश्चर्षणिप्रास्तुविष्टमो नरां न इह गम्याः ॥ ६ ॥

उत । नुः । ईम् । त्वष्टा । आ । गुन्तु । अच्छ । स्मत् । सूरिऽभिः । अभिऽपित्वे । सुऽजोषाः ।
आ । वृत्रऽह्ना । इन्द्रः । चर्षणिऽप्राः । तुविऽर्तमः । नराम् । नुः । इह । गम्याः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अग्निं च अस्मान् त्वष्टा अभ्यागच्छतु शोभनम् देवैः प्रातः सहितः । वृत्रहा इन्द्रः च
‘पुरपिता’ मनुष्याणां वृहत्तमः नराम् अस्माकम् इह आगच्छतु ॥ ६ ॥

उत न इँ मत्तयोऽश्वयोगाः शिशुं न गावुस्तरुणं रिहन्ति ।

तर्षी गिरो जनयो न पत्नीः सुरभिष्टमं नरां नसन्त ॥ ७ ॥

उत । नुः । ईम् । मत्तयैः । अश्वऽयोगाः । शिशुम् । न । गावः । तरुणम् । रिहन्ति ।
तम् । ईम् । गिरैः । जनयैः । न । पत्नीः । सुरभिऽर्तमम् । नराम् । नसन्त ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अग्निं च अस्माकं स्तुतयः^१ व्यासयोजनाः पत्सम् इव गावः तरुणम् इन्द्रं लिहन्ति
आश्रयन्ते । तम् पुन^२ जनविषयः पत्सवः इव पत्नीम् नेतृणां स्तुतयः विघ्नन्ति
अत्यन्तसुगन्धिन् ॥ ७ ॥

उत न इँ मरुतो वृद्धसेनाः स्मद् रोदसी सर्पनसः सदन्तु ।

पृषदश्वासोऽवनयो न रथा रिशादसो मित्रयुजो न देवाः ॥ ८ ॥

उत । नुः । ईम् । मरुतः । वृद्धऽसेनाः । स्मत् । रोदसी इति । सर्पनसः । सदन्तु ।
पृषदऽअवासः । अवर्णयः । न । रथाः । रिशादसः । मित्रऽयुजः । न । देवाः ॥ ८ ॥

१. अयं विं रूपे. २-२. नास्ति सूको. ३. इयः विं; प्रायः अं. ४. ०ता निवाणां अं.
५. न्ताणाम् अं; (०ण) ग विं. ६. नास्ति अं. ७. ०न म्तायः सूको. ८. पति विं अं. ९. अन्त-
सुगन्धम् सूको.

वेङ्कट० अपि च अस्माकम् मरुतः प्रवृद्धसेनाः शोभनं वावापृथिवी समनसः सन्तः अधिविष्टन्तु ।
एषदृणांश्वाः^१ गन्तारः इव रथाः हिंसितृणामसितारः मित्रयुक्ताः इवेतरेतरं सङ्गमनात् मरुतः
देवाः ॥ ८ ॥

प्र तु यदेषां महिना चिकित्त्रे प्र युञ्जते प्रयुञ्जस्तेसुवृत्ति ।

अधु यदेषां सुदिने न शरुर्विश्वमेरिणं प्रुषायन्तु सेनाः ॥ ९ ॥

प्र । तु । यत् । एषाम् । महिना । चिकित्त्रे । प्र । युञ्जते । प्रयुञ्जः । ते । सुवृत्ति ।

अधु । यत् । एषाम् । सुदिने । न । शरुः । विश्वम् । आ । हरिणम् । प्रुषायन्तु । सेनाः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० प्र जायते यदा मरुतां महिमा क्षिप्रम्, अथ प्र युञ्जते स्तुतीः^१ शोभनप्रवृत्तीः^२ । 'अथ यदा एषाम्'
सुदिने इव मेघः सर्वे पार्थिवम् हरिणम् वर्षणेन आद्रहन्ति सेनाः, यदा च प्रयुञ्जते इति ॥ ९ ॥

प्रो अश्विनाववसे कृणुष्वं प्र पूषणं स्वतवसो हि सन्ति ।

अद्रेषो विष्णुर्वीर्यं ऋभुक्षा अच्छा सुम्नाय ववृतीय देवान् ॥ १० ॥

प्रो इति । अश्विनौ । अवसे । कृणुष्वम् । प्रा पूषणम् । स्वतवसः । हि । सन्ति ।

अद्रेषः । विष्णुः । वातः । ऋभुक्षाः । अच्छा । सुम्नाय । ववृतीय । देवान् ॥ १० ॥

वेङ्कट० हे मनुष्याः! यूयम् अश्विनौ युष्माकं रक्षणाय प्र कृणुष्वम् । प्र कृणुष्वे च पूषणम् । स्ववसाः मरुतः
च सन्ति, तातपि प्रकृणुष्वम्^३ । अत्रासुः विष्णुः वातः महानिन्द्रश्च । तानिमान् सर्वान् देवान् सुम्नार्थम्
आवर्तयामः ॥ १० ॥

इयं सा वो अस्मे दीधितिर्यज्ञत्रा अपिप्राणी च सदनी च भूयाः ।

नि या देवेषु यतते वसयुर्विद्यामेपं वृजनं जीरदानुम् ॥ ११ ॥

इयम् । सा । वोः । अस्मे इति । दीधितिः । यज्ञत्राः । अपिप्राणी । च । सदनी । च । भूयाः ।

नि । या । देवेषु । यतते । वसयुः । विद्याम् । इवम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० 'हे वृष्या देवाः!' युष्माकम् अस्मासु इदं स्तुतिकक्षणं कर्म । सा इवम् अपिप्राणी अस्माकं
भूयान् सादनी च । या इयम् देवेषु आभिमुख्येन गच्छति वसुयुः ॥ ११ ॥

'इति द्वितीयाष्टके पञ्चमाध्याये पञ्चमी सर्गः' ॥

१. 'इषा' अथाः वि^१ लपे. २. 'स्तुतिं वि^२ लपे. ३. 'इतिः वि^३ अ'. ४-५. यथावदेनां वि^४ लपे;
यथावदेनां वि^५ अ'; यथावदेनां ल. ६. नास्ति मूको. ७. च कृणुष्वम् लपे. ८-९. 'व्यदे' वि^६ लपे,
८. अपि कर्मरूपां वि^७ अ'. ९-९. नास्ति मूको.

[१८७]

'अगस्त्यो मैत्रावरुणिकृषिः । अश्वे देवता । तृतीयापद्भमीषष्टीसप्तम्येकादशीनामनुष्टुप्,
एकादश्याः तृतीया, द्वितीयाचतुर्थ्यैष्टमीनवमीदशमीनां गायत्री' ।

पितुं तु स्तोत्रं महो धर्माणं तर्विषीम् । यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥ १ ॥

पितुम् । तु । स्तोत्रम् । महः । धर्माणम् । तर्विषीम् ।

यस्य । त्रितः । वि । ओजसा । वृत्रम् । विऽपर्वम् । अर्दयत् ॥ १ ॥

वेङ्कट० अगस्त्युक्तिः अश्वं स्तौमि महतः भारयितारः अगस्त्य यस्य चलेन त्रितः त्रितयानः इन्द्रः
वृत्रम् विपर्वणं व्यावर्तयत् ॥ १ ॥

स्वादो पितो मधो पितो वयं त्वा वृत्रमहे । अस्मार्कमविता भव ॥ २ ॥

स्वादो इति । पितो इति । मधो इति । पितो इति । वयम् । त्वा । वृत्रमहे । अस्मार्कम् । अविता । भव ॥ २ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ २ ॥

उप नः पितृवा चर शिवः शिवाभिरुतिभिः ।

मयोद्धरद्विषेण्यः सखा सुशेवो अर्दयाः ॥ ३ ॥

उप । नः । पितो इति । आ । चर । शिवः । शिवाभिः । उतिभिः ।

मयऽमुः । अद्विषेण्यः । सखा । सुशेवः । अर्दयाः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० हे पितो ! अस्मान् उपामन्त्र शिवकरः कल्पायैः रक्षणैः सुखस्य भावयिता द्वेष्यजनवर्जितः
सखा सुशुलः अमायावी ॥ ३ ॥

तव स्ये पितो रसा रजांस्यनु विष्टिताः । दिवि वाताइव श्रिताः ॥ ४ ॥

तव । स्ये । पितो इति । रसाः । रजांसि । अनु । विऽश्रिताः । दिवि । वाताऽइव । श्रिताः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तव ते अन्न ! रसाः लोकात् अनु विष्टन्ति । यथा अन्तरिक्षे वाताः विष्टन्ति व्यासः ॥ ४ ॥

तव स्ये पितो ददतस्तव स्वादिष्टु ते पितो ।

प्र स्वादानो रसानां तुविप्रीवाइवेरते ॥ ५ ॥

तव । स्ये । पितो इति । ददतः । तव । स्वादिष्टु । ते । पितो इति ।

प्र । स्वादानः । रसानाम् । तुविप्रीवाऽइव । इरते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० हे स्वादुतम! अमी त्वाम् ददतः भवन्ति । पूरणभूविष्टो द्वितीयः पादः । तथा स्वानाम् स्ववितारः अनेककण्ठाः इव । यद्धीर्वाचः प्रेरयन्त्येककण्ठा अपि ॥ ५ ॥

‘इति द्वितीयाष्टके पञ्चमाध्याये षष्ठो वर्गः’ ॥

त्वे पितो मृदानां देवानां मनो हितम् । अकारि चारुं केतुना तवाहिमवंसावधीत् ॥ ६ ॥

त्वे इति । पितो इति । मृदानाम् । देवानाम् । मनः । हितम् ।

अकारि । चारुं । केतुना । तवं । अहिम् । अवंसा । अवधीत् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० हे पितो! त्वयि मृदानामपि देवानाम् मनः निहितम् । अकारि चारुं प्रशानेन । तव रक्षणेन इन्द्रश्च अहिम् अवधीत् ॥ ६ ॥

यद्ददो पितो अजगन् विवस्व पर्वतानाम् ।

अत्रा चित्रो मधो पितोऽरं भूक्षायं गम्याः ॥ ७ ॥

यत् । अदः । पितो इति । अजगन् । विवस्व । पर्वतानाम् ।

अत्र । चित्र । मः । मधो इति । पितो इति । अरं । भूक्षायं । गम्याः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० हे पीयमानसोमाह! यद्यपि इदं त्वमितो गच्छति । यद्यपि च पर्वतानाम् विवाहनमाच्छादनं करोषि । तथापि अत्र च अस्माकं मादयितः । भूक्षयाय अहं यथा तथा गम्याः । सर्वेषु गन्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

यदुपामोषधीनां परिशमारिशामहे । वातापि पीवु इद् भव ॥ ८ ॥

यत् । उपाम् । ओषधीनाम् । परिशाम् । आऽरिशामहे । वातापि । पीवुः । इत् । भव ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अद्भगः ओषधीभ्यश्च यः सारः परिसेते, तं त्वो यदा वयमास्वाद्यामः, तदा हे अह! त्वमस्माकम् आप्यायकम् एव भव । असुरस्य वा भक्षितस्वाद्यत्त्वकायमित्वलभ्यातुः ॥ ८ ॥

यत् ते सोम गवाशिरो यवाशिरो भजामहे । वातापि पीवु इद् भव ॥ ९ ॥

यत् । ते । सोम । गोऽवाशिरः । यवऽवाशिरः । भजामहे । वातापि । पीवुः । इत् । भव ॥ ९ ॥

वेङ्कट० हे सोम! यस्मान् तव पयोमिश्रितं यवमिश्रितं वा तत् भजामहे ॥ ९ ॥

कृम्भ ओषधे भवु पीवो वृक उदारथिः । वातापि पीवु इद् भव ॥ १० ॥

करम्मः । ओषधे । भव । पीवं । वृकः । उदारयिः । वातीपे । पीवं । इत् । मव ॥ १० ॥

घेङ्कट० मन्पसंयुतम् करम्मः इत्याचक्षते । सः त्वम् ओषधे! भव अस्माकम् । एषम् अस्प्यन्तर्गता मज्जा^१ पीवः । पिण्डाकारः वृकः^२ । उदारयिः अवगन्तव्यः ॥ १० ॥

तं त्वां वृषं पितो वचोभिर्गावो न हव्या सुषुदिम ।
देवेभ्यस्त्वा सध्मादमस्मभ्यं त्वा सध्मादम् ॥ ११ ॥

तम् । त्वा । वृषम् । पितो इति । वचःऽभिः । गावः । न । हव्या । सुसुदिम ।
देवेभ्यः । त्वा । सध्मादम् । अस्मभ्यम् । त्वा । सध्मादम् ॥ ११ ॥

घेङ्कट० तम् त्वा वृषम् अहम् । स्वादुतमैः वचोभिः स्तुवन्तः गावः इव हव्यानि स्वादुतमानि स्तोत्राणि प्रेरितवन्तः देवानां प्रीत्यर्थं तैः सह माघन्तम् अस्मभ्यम् च सध्मादम् ॥ ११ ॥

^१इति द्वितीयाष्टके षड्माध्याये सप्तमो वर्गः^२ ॥

[१८८]

^१अगस्त्यो मैत्रावरुणिर्ऋषिः । एकदशानामुर्वा क्रमेण १ इष्मः समिद्धो वाऽग्निः, २ तन्नपात्, ३ इळः, ४ बर्हिः, ५ देवीद्वारः, ६ उषासानका, ७ दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ, ८ तिस्रो देव्यः सरस्वतीळाभास्त्यः, ९ त्वष्टा, १० वनस्पतिः, ११ त्वाहाकृतवः देवता । गावती छन्दः^२ ।

समिद्धो अथ राजसि देवो देवैः सहस्रजित् । दृतो हव्या कृविर्वह ॥ १ ॥

समऽईद्धः । अथ । राजसि । देवः । देवैः । सहस्रजित् । दृतः । हव्या । कृविः । वह ॥ १ ॥

घेङ्कट० स्पष्टः^१ ॥ १ ॥

तन्नपादृतं युते मध्वा यज्ञः समज्यते । दधत् सहस्रिणीरिषः ॥ २ ॥

तन्नपात् । अतन् । युते । मध्वा । यज्ञः । सम । अज्यते । दधत् । सहस्रिणीः । रिषः ॥ २ ॥

घेङ्कट० हे तन्नपात्! यज्ञं गच्छते तुभ्यम्^१ आज्येन हविः सम अज्यते । प्रयच्छन् सहस्रसहस्रवाकानि^२ अज्ञानि च त्वम् ॥ २ ॥

आजुह्वानो न ईड्यो देवा आ वंश्चि यज्ञियान् । अग्रं सहस्रसा असि ॥ ३ ॥

१. मध्वं सौ क लृपे. २. अस्मात् वि. ३-३. 'गतम् वि' क लृपे. ४. वृणक्त अ. ५-५. नास्ति सूको. ६. सध्मं वि' क; नास्ति अ. ७. त्वया सूको. ८. सहस्रसहस्रं वि; सहस्रे सहस्रं अ.

आऽऽहुर्हानः । नः । ईदर्यः । देवान् । आ । वृक्षि । युद्धियान् । अग्ने । सहस्रऽसाः । अस्मि ॥३॥

वेङ्कट० आहूयमानः अस्माकं स्तोत्रन्वयः देवान् आ वह यशार्हान् । अग्ने त्वं । सहस्राणां दाता भवसि ॥ ३ ॥

प्राचीने बर्हिरोजसा सहस्रवीरमस्तृणन् । यत्रादित्या विराजथ ॥ ४ ॥

प्राचीनेम् । बर्हिः । ओजसा । सहस्रवीरम् । अस्तृणन् । यत्रे । आदित्याः । विराजथ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्रागग्रम् बर्हिः । बलेनानेन तदेव वीरयुक्तम् अस्तृणन् । यस्मिन् हे देवाः । यूयम् विराजथ ॥ ४ ॥

विराट् सम्राट् विम्बीः प्रम्बीर्वृद्धीश्च भूर्यसीश्च याः । दुरो घृतान्वक्षरन् ॥५॥

विराट् । सम्राट् । विम्बीः । प्रम्बीः । वृद्धीः । च । भूर्यसीः । च । याः । दुरोः । घृतानि । अक्षरन् ॥

वेङ्कट० नानाजातीयमनुष्यपरिवृतानि^१ द्वाराणि भवन्ति । तत्र कचिन् विराट् उच्यन्ते, वचिन्^२ सम्राट् उच्यन्ते राजद्वारम् । एवम् बहोः भूर्यसीः इति मनुष्यपरिवृता उच्यन्ते । एवंविधाः 'द्वाराः' बद्धीरित्पादिष्वपि द्रष्टव्यम् । अस्माकम्^३ उदकानि^४ क्षरन्तु ॥ ५ ॥

^१इति द्वितीयाष्टके पञ्चमाध्यायेऽष्टमो वर्गः^५ ॥

सुरुक्मे हि सुपेशसार्धिं श्रिया विराजतः । उपामविह सीदताम् ॥ ६ ॥

सुरुक्मे इति सुसुरुक्मे । हि । सुपेशसा । अर्धि । श्रिया । विराजतः ।

उपसी । आ । इह । सीदताम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० शोभनरूपनाभरणे^१ हि मांसले उपासानके । शोभया अथि विराजतः^२ । ते^३ इह आ सीदताम् ॥ ६ ॥

प्रयमा हि सुवाचसा होतारा दैव्यां कृवी । युञ्जं नो यक्षतामिमम् ॥ ७ ॥

प्रयमा । हि । सुवाचसा । होतारा । दैव्यां । कृवी इति । युञ्जम् । नः । यक्षताम् । इमम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० पूर्वो हि सुवचसौ दैव्यौ होतारौ कृवी भवतः । तथा सति इमम् नः यज्ञम् यक्षताम् ॥ ७ ॥

भारतीले सरस्वति या वः सर्वा उपब्रुवे । ता नशोदयत श्रिये ॥ ८ ॥

भारति । इले । सरस्वति । याः । वः । सर्वाः । उपब्रुवे । ताः । नः । शोदयत । श्रिये ॥ ८ ॥

१. केन विं. २. "जातिवयमनुष्यं" विं लपं. ३. नास्ति सूको. ४-४. नास्ति अं; युदितम् विं. ५. नास्ति विं लपं. ६. नास्ति विं लपं. ६-६. नास्ति सूको. ७. "द्वया" विं अं लपं. ८. ततश्च विं अं. ९. ते उपासानके विं अं.

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ८ ॥

त्वष्टी रूपाणि हि प्रभुः पशून् विश्वान्तसमानजे । तेषां नः स्फातिमा यज ॥ ९ ॥

त्वष्टी । रूपाणि । हि । प्रभुः । पशून् । विश्वान् । समुऽआनुजे । तेषाम् । नः । स्फातिम् । आ । यज ॥

वेङ्कट० त्वष्टा रूपाणि हि प्रभुः द्विपदब्रह्मपुत्रश्च पशून् प्रति संयोजयति । त्वष्टः ! तेषाम् पशूनां वृद्धिम् अस्मभ्यं देहि ॥ ९ ॥

उप त्मन्यां वनस्पते पाथो देवेभ्यः सृज । अग्निर्हव्यानि सिध्वदत् ॥ १० ॥

उप । त्मन्यां । वनस्पते । पाथः । देवेभ्यः । सृज । अग्निः । हव्यानि । सिध्वदत् ॥ १० ॥

वेङ्कट० उप सृज वनस्पते । त्वमारमनैव अहम् देवेभ्यः । अग्निः हव्यानि स्वानूनि कृतवान् ॥ १० ॥

पुरोगा अग्निर्देवानां गायत्रेण समज्यते । स्वाहाकृतीषु रोचते ॥ ११ ॥

पुरःग्राः । अग्निः । देवानाम् । गायत्रेण । सम । अज्यते । स्वाहाकृतीषु । रोचते ॥ ११ ॥

वेङ्कट० पुरो गन्ता अग्निः देवानाम् गायत्रसाक्षा आच्छाद्यते, स्वाहाकृतीषु रोचते ॥ ११ ॥

‘इति द्वितीयाहंके पञ्चमाध्याये नवमो वसः’ ॥

[१८९]

‘अगस्त्यो मैत्रावरुणिरूपिः । अग्निदेवता । त्रिष्टुप् छन्दः’ ॥

अग्ने नयं सुपर्था राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूरिष्ठां ते नमउक्ति विधेम ॥ १ ॥

अग्ने । नयं । सुपर्था । राये । अस्मान् । विश्वानि । देव । वयुनानि । विद्वान् ।

युयोधि । अस्मत् । जुहुराणम् । एनः । भूरिष्ठाम् । ते । नमःऽउक्तिम् । विधेम ॥ १ ॥

वेङ्कट० ‘अग्ने । नयं’ शोभनेन मार्गेण धनाय अस्मान् विश्वानि देव । प्रदानानि जानन् । ‘युयोध्यस्मत्’ अस्मत्तः ‘कृटिलरवमाचरत् एनः’ । भूरिष्ठाम् नमोवचने तव कुर्मः ॥ १ ॥

अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा ।

पृथ्वी पृथ्वी बंहुला न उर्वी भवां तोकाय तर्नयाय शं योः ॥ २ ॥

१-१. नास्ति सूको. २-२. नास्ति लपे. ३-३. एवम् लपे; एवमेव वि. ४-४. ‘मावत्
एतः वि’ ल लपे; ‘मावतेनः वि’ अ.

अग्ने । त्वम् । पारय । तव्यः । अस्मान् । स्वस्तिऽभिः । अति । दुःऽगार्नि । विश्वा ।
पू । त्र । पूषी । बहुला । नः । उर्वी । मर्व । तोकार्य । तनयाय । शम् । योः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अग्ने । त्वम् । पारय स्वस्तिः । अस्मान् । कल्पामैः दुर्गाणि आति पारय सर्वाणि । स्वमेवास्माकं
विस्तीर्णं पुरं भव, विस्तीर्णां च पृथिवी । भव च पुत्राय च तस्युत्राय च शम् च योः च ॥ २ ॥

अग्ने त्वपस्मद् धुशोध्यमीना अनग्नित्रा अम्यमन्त कृष्टीः ।
पुनरस्मभ्यं सुवितार्य देव क्षां विश्वेभिरमृतेभिर्यजत्र ॥ ३ ॥

अग्ने । त्वम् । अस्मत् । धुशोधि । अमीनाः । अनग्निऽत्राः । अग्नि । अमन्त । कृष्टीः ।
पुनः । अस्मभ्यम् । सुवितार्य । देव । क्षाम् । विश्वेभिः । अमृतेभिः । यजत्र ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अग्ने । त्वम् अस्मत् रोगान् प्रयक् कुरु, रक्षसो वा । येऽग्निना मनुष्या न रक्षन्ते ते रोगैः
बभिमृता भवन्ति । पुनः अपि सुसूर्यभ्यः अस्मभ्यम् अभ्युदयाय देव ! सर्वैः देवैः सह इमां
पृथिवीं कुरु यष्टम् ! ॥ ३ ॥

प्राहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैरुत प्रिये सदन आ शुशुकान् ।
मा ते भयं जरितारं यविष्ठ नूनं विदन्मापरं सहस्वः ॥ ४ ॥

प्राहि । नः । अग्ने । पायुऽभिः । अजस्रैः । उत । प्रिये । सदन । आ । शुशुकान् ।
मा । ते । भयम् । जरितारम् । यविष्ठ । नूनम् । विदत् । मा । अपरम् । सहस्वः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० रक्ष अस्मान् अग्ने । तेजोभिः अजस्रैः । अपि च प्रियायाम् उत्तरवेद्यां दीप्तः । तव स्तोतारं
दुवचम ! मा भयम् गच्छतु अथ च अथ बलवन् ! ॥ ४ ॥

मा नो अग्नेऽव सुजो अघायोऽविष्यवे रिपवे दृच्छुनायै ।
मा दृत्वते दशते मादते नो मा रीपते सहसाऽन् परी दाः ॥ ५ ॥

मा । नः । अग्ने । अव । सुजः । अघाय । अविष्यवे । रिपवे । दृच्छुनायै ।
मा । दृत्वते । दशते । मा । अदते । नः । मा । रिपते । सहसाऽन् । परी । दाः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० मा अस्मान् अग्ने । प्रयच्छ आइन्त्रे, योऽभवन्त्यागतानपि न सुञ्जति सोऽविष्युः, विलेपनाद् रिपुः,
दुर्दृष्टिर्दुश्च्युता, तस्मै । श्वयुक्ताय दंशनं कुर्वते मा परा दाः, मा च भक्षणं कुर्वते हिस्त्रिने च
बलवद् ! ॥ ५ ॥

‘इति त्रितीयाहके पञ्चमाध्याये दशमो वर्गः’ ॥

वि घृ त्वावाँ ऋतजात यंसद् घृणानो अग्ने तन्वेऽ वरुषम् ।
विश्वाद् रिशिक्षोकृत वां निनित्सोरंभिहुतामसि हि देव त्रिणष्ट् ॥ ६ ॥

वि । घृ । त्वावाँ । ऋतजात । यंसद् । घृणानो । अग्ने । तन्वे । वरुषम् ।
विश्वात् । रिशिक्षोः । कृत । वा । निनित्सोः । अग्निऽहुताम् । अति । हि । देव । त्रिणष्ट् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० ॥ ३ ॥

त्वं ताँ अग्न उभयान् वि विद्वान् वेपिं प्रपित्वे मनुषो यजत्र ।
अभिपित्वे मनवे शास्यो भूर्मृजेन्य उशिक्षिभिर्नाक्रः ॥ ७ ॥

त्वम् । तान् । अग्ने । उभयान् । वि । विद्वान् । वेपिं । प्रऽपित्वे । मनुषः । यजत्र ।
अभिऽपित्वे । मनवे । शास्यः । भूः । मृजेन्यः । उशिक्षिभिः । न । अक्रः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० मापावितः^१ जमापावितः च जानन् विविच्य अभिगच्छसि प्रासौ यष्टव्यं यजमानस्य । तथा
स्वम् अभिप्रासौ यजमानान् हविर्वेदनायानुशासनीयः भवति, पविचरणीयः अतिविभिः, असुरैश्च न
आक्रान्तः ॥ ७ ॥

अतोचाम निवर्चनान्यास्मिन् मानस्य सनुः सहस्राने अग्नौ ।
वयं सहस्रसृषिभिः सनेम विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ८ ॥

अतोचाम । निऽवर्चनानि । अस्मिन् । मानस्य । सनुः । सहस्राने । अग्नौ ।
वयम् । सहस्रम् । ऋषिभिः । सनेम् । विद्याम् । वृजम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अनेराभिसुष्याति वक्तव्यानि स्तोत्रवचनानि वयम् अतोचाम आमी । कुम्भसुः शत्रुषु
सहस्रकुर्वति आमी स्तोत्रमुवाच । वयम् इयमानैर्मन्त्रैः धनसहस्रं लभेमहि, अनेरा तेजोभिः ॥ ८ ॥

^१इति द्वितीयाष्टके पञ्चमान्याये ष्कादशो वर्गः ॥

[१९०]

^१अगस्त्यो मैत्रावरुणिव्यंभिः । बृहस्पतिर्वेदता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

अनुर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्षया नव्यमर्कैः ।
गाथान्व्यः सुरुचो यस्य देवा आशुष्वन्ति नवमानस्य मतीः ॥ १ ॥

अनुर्वाणम् । वृषभम् । मन्द्रऽजिह्वम् । बृहस्पतिम् । वर्षय । नव्यम् । अर्कैः ।
गाथान्व्यः । सुरुचः । यस्य । देवाः । आऽशुष्वन्ति । नवमानस्य । मतीः ॥ १ ॥

वेङ्कट० अपरसृतम् इयमम् मोदनविद्वन् बृहस्पतिम् पथय स्तुत्यं मन्त्रैः । सुरतः यस्य बृहस्पतेः
गाथानां प्रेरयितुः कारोः देवाः मनुष्याश्च आत्यज्यन्ति स्तुयमानस्य । अन्येषु तु देवेषु स्तुयमानेषु
न देवाः शृण्वन्ति ॥ १ ॥

तमृत्विष्या उप वाचः सचन्ते सर्गो न यो देवयुतामसंजि ।

बृहस्पतिः स ह्यज्ञो वरांसि विभ्वाऽभनत् समृते मातरिषां ॥ २ ॥

तम् । मृत्विष्याः । उप । वाचः । सचन्ते । सर्गः । न । यः । देवयुताम् । असंजि ।

बृहस्पतिः । सः । हि । अज्ञः । वरांसि । विभ्वा । अभनत् । सम् । श्रुते । मातरिषां ॥ २ ॥

वेङ्कट० ॥ २ ॥ बृहस्पतिरुद्रातृणाम् —

उपस्तुतिं नर्मस उद्यतिं च श्लोकं यंसत् सवितेव प्र बाहू ।

अस्य क्रत्वाहन्योऽं यो अस्ति मृगो न भूमो अरक्षसस्तुविष्मान् ॥ ३ ॥

उपस्तुतिम् । नर्मसः । उद्यतिम् । च । श्लोकम् । यंसत् । सविताऽइव । प्र । बाहू इति ।

अस्य । क्रत्वा । अहन्यः । यः । अस्ति । मृगः । न । भूमः । अरक्षसः । तुविष्मान् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'उपस्तुतिम्' प्रयच्छति' स्तुच्यमिति । एवमध्वर्युणां हविषः उद्यतिम् अनुजानाति । होतुः
च श्लोकम् चच्छति । सवितेव चोद्यन् प्रसवात् बाहू प्रेरयति । *यः अस्मिन्लोके* शत्रूणामहन्यः
भवति सः अस्य प्रज्ञानेन तथा भवति । सोऽयम् मृगः इव भयङ्करः राक्षसवर्जितः
वृद्धिमान् ॥ ३ ॥

अस्य श्लोकां दिवीयते पृथिव्यामत्यो न यंसद् यक्षभृद् विचेताः ।

मृगाणां न हेतयो यन्ति चेमा बृहस्पतेरहिमायाँ अभि दून् ॥ ४ ॥

अस्य । श्लोकः । दिवि । ईयते । पृथिव्याम् । अत्यः । न । यंसत् । यक्षभृत् । विचेताः ।

मृगाणाम् । न । हेतयः । यन्ति । च । इमाः । बृहस्पतेः । अहिमायाँ । अभि । दून् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अस्य स्तोत्रं देवेषु वर्तते, पृथिव्याम् च । सोऽयम् अद्यः इव भ्रातृष्व्यं प्रयच्छति पूजायां
अर्थां स्तोत्रं विभर्ति वा विविधप्रज्ञानः । मृगाणाम् हननाय व्याधानाम् इव 'आयुधानि
यस्य' इमाः पाषः बृहस्पतेः अहन्यमानान् श्रोतृमानान् राक्षसान् अभि यन्ति ॥ ४ ॥

ये त्वां देवोन्निकं मन्यमानाः प्रापा भद्रमुपजीवन्ति पुत्राः ।

न दृष्टयेऽं अनु ददासि वामं बृहस्पते चर्यस इत् पिपारुम् ॥ ५ ॥

१. नास्ति लपं. २. भाष्याभावात्. ३-३. नास्ति मूको. ४. प्रयच्छ ल प्रस्तावः.

५-५. वरिष्ठलोके अं; योऽस्ति लोके वि. ६. आजाया मूको. ७-७. आयुधानस्य वि. अं. ८. 'मानाम्
वि' लपं.

ये । त्वा । देव । उखिकम् । मन्त्र्यमानाः । पापाः । भद्रम् । उपऽजीवन्ति । पुत्राः ।
न । दुःऽध्वे । अतु । ददासि । वामम् । बृहस्पते । चपसे । इत् । पिपारुम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ये त्वा' देव' । अजवाहमिव' मन्त्र्यमानाः साधुम् पापाः जनम्' उपजीवन्ति वदितः । न
दुर्बुद्धिन्वस्तेभ्यः धने तस् अतु क्रमेण ददासि । किन्तु बृहस्पते! ते हिंसकम् चपसे एव ।
चयतिर्वधकम् ॥ ५ ॥

'इति द्वितीयाहके पञ्चमाध्याये द्वादशो वर्गः' ॥

सुप्रैतुः सुयवंसो न पन्था दुर्नियन्तुः परिप्रीतो न मित्रः ।

अनर्वाणो अभि ये चक्षते नोऽपीवृता अपोर्णुवन्तो अस्पुः ॥ ६ ॥

सुऽप्रैतुः । सुऽयवंसः । न । पन्थाः । दुःऽनियन्तुः । परिऽप्रीतः । न । मित्रः ।

अनर्वाणः । अभि । ये । चक्षते । नः । अपिऽवृताः । अपोऽर्णुवन्तः । अस्पुः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सुप्रैतुः सुयवर्षेण गन्तव्यः शोभनवचसः इव मार्गः दुर्नियमश्च सन्तुं स्पृकप्रीतिः इव' मित्रः ।
बृहस्पते! ये अस्मान् अभि पश्यन्ति ते मनश्चातिहन्तु' भवच्छुः । तथा' अवगुण्टिताश्वे' ।
अपोर्णुवन्तः' तिष्ठन्तु । 'क्षीते सोमेऽपोर्णुते' (तै. ६, १, ३, ३) इत्यादि वाक्येण ॥ ६ ॥

सं यं स्तुभोऽवनयो न यन्ति समुद्रे न स्रवतो रोधचक्राः ।

स विद्वाँ उभयं चष्टे अन्तर्बृहस्पतिस्तर आपश्च गृध्रेः ॥ ७ ॥

सम् । यम् । स्तुर्मः । अवनयः । न । यन्ति । समुद्रम् । न । स्रवतः । रोधचक्राः ।

सः । विद्वान् । उभयम् । चष्टे । अन्तः । बृहस्पतिः । तरः । आपः । च । गृध्रेः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यम् स्तुतयः' ग्राममिव मार्गः सम यन्ति, समुद्रम् इव च स्रवन्त्यः नद्यः । 'तः प्राज्ञः' वाचा-
पृथिव्योः अन्तः वर्तमानः' उभयम् पश्यति बृहस्पतिः, तरति च उदकानि काक्षितां सन्तुधनासाम् ॥ ७ ॥

एवा महस्तुविजातस्तुर्विष्मान् बृहस्पतिर्वृषभो धायि देवः ।

स नः स्तुतो वीरवद् धातु गोमव् विद्यामेधं वृजनं जीरदानुम् ॥ ८ ॥

एव । महः । तुविऽजातः । तुर्विष्मान् । बृहस्पतिः । वृषभः । धायि । देवः ।

सः । नः । स्तुतः । वीरवद् । धातु । गोमव् । विद्याम् । इधम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० एवं' महान्' बहुजननः बृहस्पतिः वृषभः' अन्तरिक्षे निहितः देवः । सः नः स्तुतः
वीरवद् गोमव् न धर्मं प्रयच्छतु ॥ ८ ॥

'इति द्वितीयाहके पञ्चमाध्याये त्रयोदशो वर्गः' ॥

१. तां वि' अ'. २. नास्ति कर्प. ३. अथवाह' वि'; अजवाह' ल प्रस्तावः ४. धनम् कर्प.
५. नास्ति मूको. ६. चयतिर्व' वि' अ' कर्प. ७-७. नास्ति मूको. ८. इत्यन्तः वि' कर्प. ९. एव
वि'. १०. नश्चातिहन्तु क. ११. तथा अ'. १२. अवगुण्टिता' मूको. १३. एवोर्णुवन्तो' कर्प; अपोर्णु-
वन्तः वि' अ'. १४. 'मे यो (तो वि')ये' मूको. १५. 'ये वि' अ'. १६-१६. सुप्रैतु अ'.
१७. 'भानम् कर्प. १८. एव कर्प. १९. नञ् कर्प. २०-२०. वृद्धि...वृषभः वि' अ'.

[१९१]

'अगस्त्यो भैश्रावणिकर्षिः । अजृणसूर्याः देवता (विषण्णोपनिषद्) ।

अमुष्टुप् छन्दः, इमन्वादिशादशान्वानां महापञ्चिकः,

त्रयोदश्या महाहृती' ।

कङ्कतो न कङ्कतोऽथो सतीनकङ्कतः । द्वाविति प्लुषी इति न्यष्टृदृष्टा अलिप्तत ॥ १ ॥

कङ्कतः । न । कङ्कतः । अथो इति । सतीनकङ्कतः । द्वौ । इति । प्लुषी इति । इति । नि । अदृष्टाः । अलिप्तत ॥ १ ॥

वेङ्कट०

शौनकः—

कङ्कतोपनिषत्परम् ।

अथो तुमानां सूर्यस्य 'किञ्चिदा' स्तुति विद्मः ॥

ददर्श तदगस्त्यो वा विषण्णे विषण्णया ।

अदृष्टास्यो नदस्मिन् सूक्तस्वान्त्योऽत्र तु दृष्टनः ॥' (वृद ४, ६३-६४) इति ।

कङ्कतसम्बन्धो 'यत्सीमन्ते कङ्कतस्ते' (तैमा २, ७, १७, ३) इति दर्शनाद् विलेखकवचनः । 'किमर्थं कङ्कतः' उताहो न कङ्कतः । अपि वा उक्तः कञ्चन कङ्कतसर्पोऽपि कङ्कतो भवति विलेखनात् । कृणस्ते द्वौ इमौ दन्तौ भवतः शरीरस्यौ, मम दाहकौ च तौ ततश्च माम् अदृष्टाः प्रच्छन्नचारिणः सर्पो एवं नि अलिप्तत, न तु पुनः कण्ठकेन कृचोऽश्मिति ॥ १ ॥

अदृष्टान् हन्त्यायत्यथो हन्ति परायती । अथो अवघ्नती हन्त्यथो पिनष्टि पिपृती ॥ २ ॥

अदृष्टान् । हन्ति । आऽयती । अथो इति । हन्ति । पराऽयती ।

अथो इति । अवघ्नती । हन्ति । अथो इति । पिनष्टि । पिपृती ॥ २ ॥

वेङ्कट० सर्पाद् इति काचिदागच्छन्त्योषधिर्धैर्यवत्तमा । अथापरा दृष्टशरीरे परमाच्छन्ती इति मध्यमा ।

अथो अल्पवीर्या हन्यमाना इति द्रवतुपलभोः । अथापरा शरीरेऽपि मध्यमाणा विषम् पिनष्टि ॥ २ ॥

शरासः कुशरासो दर्भासः सैर्या उत । मौञ्जा अदृष्टा वैरिणाः सर्वे साकं न्यलिप्तत ॥ ३ ॥

शरासः । कुशरासः । दर्भासः । सैर्याः । उत । मौञ्जाः । अदृष्टाः । वैरिणाः । सर्वे । साकम् । नि । अलिप्तत ॥

वेङ्कट० शराद्वयः शीघ्रमात्रा शोषविशेषाः, अदृष्टाः सर्पाः, त इमे सर्वे सह मा नि अलिप्तत इति दाहाविशयादाह ॥ ३ ॥

नि गावो गोष्ठे असदन् नि मुगासो अविषत ।

नि केतवो जनानां न्यष्टृदृष्टा अलिप्तत ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति सूको. २-२. नास्ति वि' अ'. ३. पि सूको. ४-४. कि क' ल.
५. कङ्कतः सर् वि' अ'. ६. इत्येते वि' अ'. ७. कृचो इत्येते वि' अ'. ८. नास्ति वि' ल लर्प.
९. 'त्वयोर्मा' इत्यः ल; 'यो अहन्व' ल शोधः. १०. शरीरे वि' ल कर्प.

नि । गावः । गोऽस्थे । असदन् । नि । मृगासः । अविशत ।
नि । केतवः । जनानाम् । नि । अदृष्टाः । अलिपत ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्रदोषवेलायां स्वापार्थम् गावः गोष्ठे नि असदन् । तथा मृगाश्च नि अविशत । तथा सुपुष्पनां
जनानाम् प्रज्ञानानि चोपरमन्ति । अस्यां वेलायां सर्पाः किलाहुत्थाय^१ विषेण मामलिम्पन् ॥ ४ ॥

एत उ त्पे प्रत्यदश्नत् प्रदोषं तस्करा इव । अदृष्टा विश्वदृष्टाः प्रतिबुद्धा अभूतन । ५ ॥
पृते । ऊँ इति । त्पे । प्रति । अदृश्नत् । प्रदोषन् । तस्कराऽइव ।
अदृष्टाः । विश्वदृष्टाः । प्रतिबुद्धाः । अभूतन ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अपि च अमी रात्रिसुखम्^२ प्रति दृश्यन्ते चोरा इव । तेषामौ सर्वैः अदृष्टाः स्वयं सूक्ष्मेण
चक्षुषा दृष्टविश्वजनाः । यूयम् प्रतिबुद्धाः स्वैः ॥ ५ ॥

^१ इति द्वितीयाष्टके पञ्चमाध्याये ऋग्वेदो वर्गः ॥

द्यौर्विः पिता पृथिवी माता सोमो भ्रातादितिः स्वसा ।
अदृष्टा विश्वदृष्टास्तिष्ठैतेलयता सु कम् ॥ ६ ॥

द्यौः । वः । पिता । पृथिवी । माता । सोमः । भ्राता । अदितिः । स्वसा ।
अदृष्टाः । विश्वदृष्टाः । तिष्ठत । इलयत । सु । कम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० "ये वामो रोचने दिवो ये वा सूर्यस्थ रश्मिषु ।" "येषामस्तु सदस्कृतं" तेभ्यः सर्वेभ्यो नमः^३
(मा १३, ८) इति मन्त्रः । यूयमेवंविद्याभिजनाः^४ यथासुखम् तिष्ठत^५ सञ्चरत च^६ शोभन्तम् ॥ ६ ॥

ये अस्या ये अङ्गथाः सूचीका ये प्रकङ्कताः ।
अदृष्टाः किं चनेह वः सर्वे साकं नि जस्यत ॥ ७ ॥

ये । अस्याः । ये । अङ्गथाः । सूचीकाः । ये । प्रकङ्कताः ।
अदृष्टाः । किम् । चन । इह । वः । सर्वे । साकम् । नि । जस्यत ॥ ७ ॥

वेङ्कट० ये अंशेन प्रहरन्ति^७ ये^८ च अङ्गैः ये वा पुञ्चामिः ये वा दन्तेः प्रहन्तन्ति^९ तेषां सर्वेषां
किम् अस्मिन् मनुष्ये कार्यम् । शीघ्रमस्मात्^{१०} साकम् नितराम् उपक्षीणा भवत ॥ ७ ॥

उत् पुरस्तान् सूर्ये एति विश्वदृष्टो अदृष्टहा ।
अदृष्टान्तसर्वाञ्जुम्भयन्तसर्वाश्च यातुधान्यः ॥ ८ ॥

१. बरहृ^१ वि^१. २. रात्रि सुखम् वि^२; रात्रिसुखम् लपं. ३. त्वाः लपं. ४-४. नास्ति सूको.
५-५. वो शो राच^५ वि^५; ये वा रो^५ लपं. ६. निवेना वि^६ ल^६. ७. तिष्ठत सूको; हे नराः! इति याजकशेषः.
८. नास्ति वि^८ लपं. ९. वदन्ति वि^९ लपं. १०. येः वि^{१०}. ११. प्रहन्ति वि^{११} लपं. १२. अस्मान् सूको.

उत् । पुरस्तात् । सूर्यः । एति । विश्वऽदृष्टः । अदृष्टऽहा ।
अदृष्टान् । सर्वान् । जम्भयन् । सर्वाः । च । सप्तऽध्वान्यः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० एभिः^१ मन्वीर्विभीषिका^२ क्लिषते । हे सप्तः! असौ सूर्यः पुरस्तात् उत् एति दृष्टसर्वजनः सर्पान्तां
हन्ता सर्वान् एष सप्तान् विनाशयन् सर्वाः च राशौ वर्तमाना हिंसानिलयभूता बन्तुधानवादीः ॥ ८ ॥

उदपप्तसौ सूर्यः पुरु विश्वानि ज्वेन् । आदित्यः पर्वतेभ्यो विश्वदृष्टो अदृष्टहा ॥९॥
उत् । अप्पत् । असौ । सूर्यः । पुरु । विश्वानि । ज्वेन् । आदित्यः ।
पर्वतेभ्यः । विश्वऽदृष्टः । अदृष्टऽहा ॥ ९ ॥

वेङ्कट० उत्पन्नः असौ सूर्यः पुरुषि व्याप्तानि रक्षति हिंसन् आदित्यः उदयपर्वतेभ्यः ॥ ९ ॥

सूर्ये विषमा संजामि इति सुरावतो गृहे ।
सो चिन्नु न मरान्ति नो वयं मरामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चकार ॥१०॥
सूर्ये । विषम् । आ । संजामि । इतिम् । सुराऽवतः । गृहे ॥ सः । चित् । तु । न । मरान्ति ।
नो इति । वयम् । मराम् । आरे । अस्य । योजनम् । हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥१०॥

वेङ्कट० सूर्ये अहम् एतद् विषम् आ संजामि यथा सुरार्थी इतिम् सुराकारगृहे प्राकरेवासजति ।
सः च सूर्यः कदाचिद् अपि विषलिप्तोऽपि न म्रियते तदैव वयम् अपि न म्रियेमहि । त्वरे
विषस्य योजनम् इन्द्रः करोतु । मधुरा सूर्ये दीपितः सुपुष्पाख्या च^३ चन्द्रमलमाप्यापयन्ती
विष ! त्वा मधु करोतु ॥ १० ॥

इति द्वितीयाष्टके पञ्चमाध्याये पञ्चदशो वर्गः ॥

इयत्तिका शकुन्तिका सुका जघास ते विषम् ।
सो चिन्नु न मरान्ति नो वयं मरामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चकार ॥११॥
इयत्तिका । शकुन्तिका । सुका । जघास । ते । विषम् ॥ सो इति । चित् । तु । न । मरान्ति ।
नो इति । वयम् । मराम् । आरे । अस्य । योजनम् । हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥

वेङ्कट० इयत्येषा^४ भवतीति प्रादेशमात्रपरिमाणं शकुन्तिका निर्दिशति, विषमत्तां^५ वा । ताम्रवर्णा
सर्पघातिनीम् । इत्वा सा तव सर्प ! विषम् भक्षयति ॥ ११ ॥

१. एवं विं लपं. २. पित लपं. ३. तम् विं लपं. ४. नास्ति विं लपं. ५-५. नास्ति मूको.
६. इयत्येषा विं ल लपं. ७. मान् मूको. ८. मक्षति विं.

त्रिः सप्त विष्पुलिङ्गका विपस्य पुष्यमथन् ।

ताश्चिन्नु न मरन्ति नो वृषं मरामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चकार ॥ १२ ॥

त्रिः । सप्त । विष्पुलिङ्गकाः । विपस्य । पुष्यम् । अथन् ॥ ताः । चित् । तु । न । म्रन्ति । तो
इति । वृषम् । मराम् । अरे । अस्य । योजनम् । हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अयं तान्त्रिकाणां भणितप्रकारः । विपचटिका^१ विष्पुलिङ्गकाः^२ सङ्गीभूताः^३ सप्तान्तितिवृन्ति ।
एकविंशतिः विष्पुलिङ्गकाः^४ विपस्य अग्रम्^५ अङ्गन्ति ॥ १२ ॥

नवानां नवतीनां विपस्य रोपुषीणाम् ।

सर्वांसामग्रभं नामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चकार ॥ १३ ॥

नवानाम् । नवतीनाम् । विपस्य । रोपुषीणाम् ।

सर्वांसाम् । अग्रमम् । नाम । अरे । अस्य । योजनम् । हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ १३ ॥

वेङ्कट० ओषधीनामेकोनशतं^१ विषहं भवति । रुषिश्लेदनकर्मा । तासां सर्वांसाम् एवाहम् नाम
अग्रमम् 'इयमेववाञ्छीति'^२ ॥ १३ ॥

त्रिः सप्त मयूर्यैः सप्त स्वसारो अग्रुवः । तास्तै विषं वि जग्धिरे उदकं कुम्भिनीरिव ॥ १४ ॥

त्रिः । सप्त । मयूर्यैः । सप्त । स्वसारः । अग्रुवः ।

ताः । ते । विषम् । वि । जग्धिरे । उदकम् । कुम्भिनीऽञ्जन ॥ १४ ॥

वेङ्कट० एकविंशतिः मयूर्यैः, सप्त च स्वयं सरन्त्वः^१ महाया नद्यः^२, ताः ते सप्त विषम् विविधं
हरन्ति, यथा उदकम् कुम्भिवत्स्यः स्त्रियः ॥ १४ ॥

इयत्तकः कुपुम्भकस्तकं भिनद्म्यश्मना । ततो विषं प्र वाञ्छते पराचीरनु संवतः ॥ १५ ॥

इयत्तकः । कुपुम्भकः । तकम् । भिनधि । अश्मना ।

ततो । विषम् । प्र । वाञ्छते । पराचीः । अनु । समऽवतः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० इयत्प्रमाणः नकुलः, स वेदानी^१ यदि तव विषं हन्ति, ततः तकम् अयुक्तकारिणम्
अहम् अश्मना भिनधि । ततश्च भीतः स इहामगच्छति । ततः च विषम् हन्तुम् उचुक्ते
भवति दूरस्थाः भूमीः प्रति ॥ १५ ॥

१. 'चामिका वि' अ^१. २. विष्पुलि' वि' लपे; एविष्पुलि' वि' अ^२. ३. संवतोभूताः (ता) वि^३;
लङ्गाम्वाः वि^४ अ' लपे. ४-४. विषं ताये अ^५; विषं प्राये लपे; विपलाप ('त्रा वि') ग् वि^६, ३.
५. एकोनशतम् वि^७ अ'. ६-६. इयमेव वाञ्छीति इयमेवे वाञ्छीति वि^८. ७. सरन्त्वः वि^९ अ' लपे.
८. नास्ति वि' लपे. ९. वेदानी वि' ल लपे.

कुपुम्भकस्तद्व्रवीद् गिरेः प्रवर्तमानकः । वृथिकस्यासं विषमसं वृथिक ते विषम् ॥१६॥

कुपुम्भकः । तत् । अवर्तित । गिरेः । प्रवर्तमानकः ।

वृथिकस्य । असम् । विषम् । असम् । वृथिक । ते । विषम् ॥ १६ ॥

वेङ्कट० गिरेः चरणार्थं प्रवर्तमानः नकुलः तत् इदं कस्यस्य अवर्तित, वृथिकस्य विषम् असम् भवति । असम् वृथिक । ते विषम् इति ॥ १६ ॥

इति द्वितीयाष्टके षडसाध्याये षोडशो वर्मः ॥

इति ऋग्वेदे सभाष्ये प्रथमं मण्डलं समाप्तम् ॥

1871

...

...

...

...

...

...

...

...

...

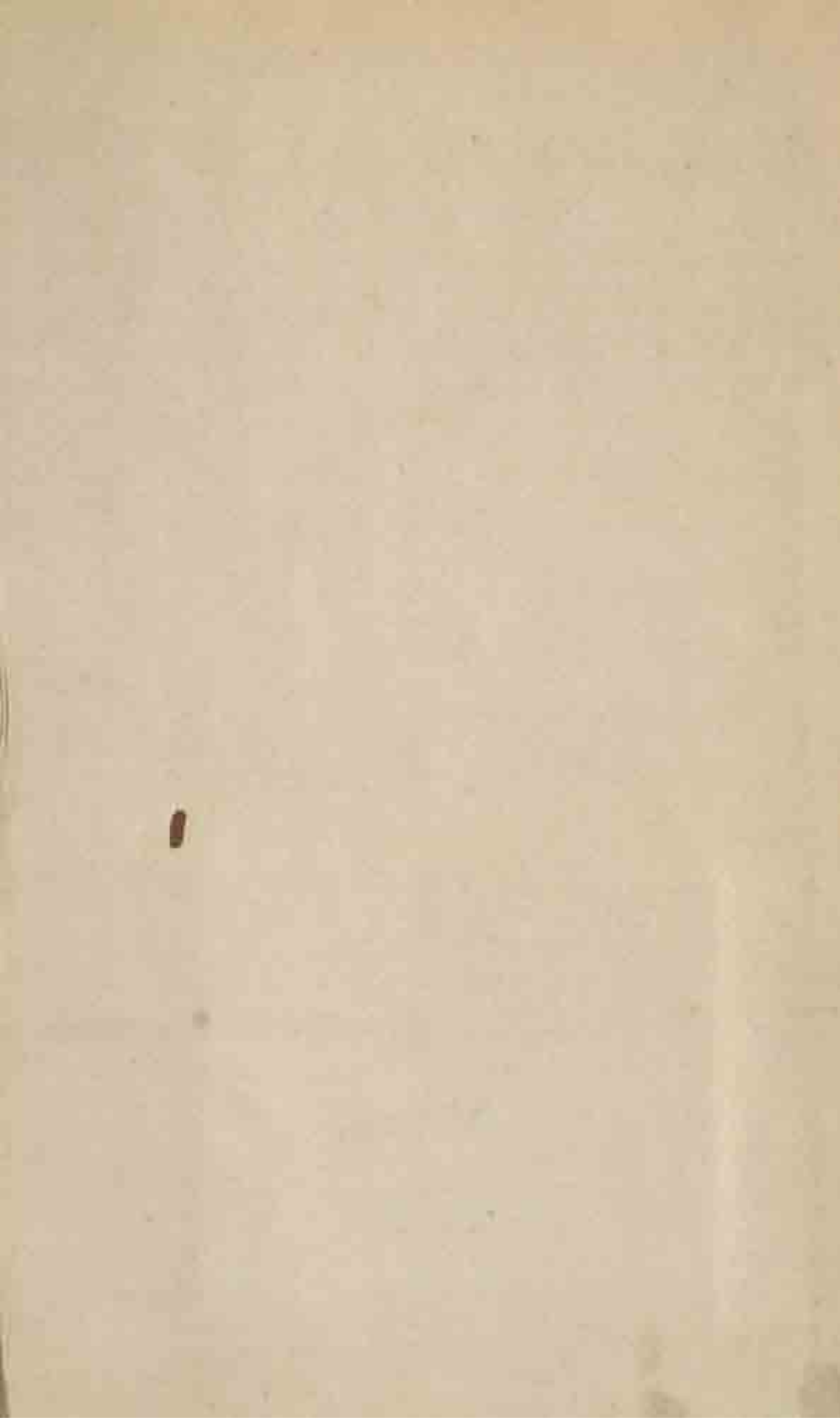
शोधपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
५८५	५	षड्धे	षड्धे	६८३	१	अध्वेयुः	अध्वेयुः
"	१८	तथापि	तथापि	६८६	७	रधेभ्यः	रधेभ्यः
"	२५	नास्ति	नास्ति	६९२	३	त्रिवीथं	त्रिवीथं
"	३०	तथापि	तथापि	६९७	२५	ययमी	ययमी
५८८	७	बुध्या	बुध्या	७०७	१५	पावतेते	पावतेते
५९५	५	पदधात्	पदधात्	७१३	२५	काडि	काडि
६०१	७	कास्मिंश्च	कास्मिंश्च	७२२	२०	रवशब्दः	रवशब्दः
६०३	५	श्रवणेन	श्रवणेन	७२७	४	सिन्धुः ।	अदितिः । सिन्धुः ।
६०४	१३	सह गन्धः	सहगन्धः	७३४	१	हरिऽभिः	हरिऽभिः
६०८	१६	रमिश्च	रमिश्च	७३९	१६	काष्ठा-	कश्चा-
६१०	२६	ध्रुवेभिः	ध्रुवेभिः	७४०	११	चदमनुपकल्पम्	चदोऽनुपकल्पः
६१३	२	देवताः	देवता	७४३	१७	इन्द्रियम्	इन्द्रियम्
६१७	८	इच्छमानः	इच्छमानाः	७४७	२	अविन्दत्	अविन्दत्
"	२६	रित्येषु	रित्येष	"	४	पुष्टम्	पुष्टम्
६२१	८	देवताः	देवता	"	९	भ्यादयः	भ्यादीः
"	१३	द्राणत	द्राणत	७५०	२२	चिन्तसं	चिन्तान्सुं
६२६	३	देवताः	देवता	७५५	२०	इन्द्रिया	इन्द्रियाप
६३४	५	पतत्	पतत्	७५९	१२	ययम्यं	ययम्यं
"	१०	देवताः	देवता	"	१७	देवताः	देवता
६३६	१०	देवताः	देवता	"	२२	तारयतेत्यं	तारयतेत्यं
६३९	२४	शुभम्	शुभम्	७६१	२०	रोहसी	रोहसी
६४२	२५	देवताः	देवता	७६३	१	अज्ञसम्	अज्ञसम्
६५७	४	सामथ्या-	सामथ्या-	"	६,१०	महत्त्वम्	महत्त्वम्
६५९	२६	वर्ति	वर्ति	७६५	१४	अतता	अतता
६६७	२३	व्रतानि	व्रतानि	७६९	२४	तरन्तम्	तरन्तम्
६७१	२	वर्तनी	वर्तनी	७६९	२	वेदः	वेदः
"	२३	देवते	देवता	"	१३	हुदा	हुदा
६७६	४	वर्षितारी	वर्षितारी !	७७०	२७	जानीथ	न जानीथ
६७९	१५	सम्बन्धाम्	सम्बन्धाम्	७७२	५	त्वुदित	त्वुदित
६८०	१	देवा	देवा	७७४	२०	दवाः !	देवाः !
"	११	सऽवीथं	सऽवीथं	७७५	१	निवच्यमानो	निवच्यमानो

शोधपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
७७७	२१	मूळयन्तः	मूळयन्तः	९३२	१५	वर्तमा*	वर्धमा*
७७९	११	समहन्ताम्	समहन्ताम्	"	३०	*नासि	*नसि
७९९	६	*विस्वावा*	*विस्वावा	९३६	२६	दुहंणा*	दुरंणा*
८०३	४	पूजयि*	पूजयि*	९६३	१५	*असुत्तः	*असुत्तः
८०६	१०	ऊँ इति	ऊँ इति	९६६	९	अन्नभ्यो	अन्नभ्यो
८०८	१	निं	निं	९७२	८	*रयुज्जल	*रयुज्जल
"	९	युवन्नरा	युवे नरा	९७४	२२	तुज्जते	तुज्जते
८०९	२४	असुरः	असुरैः	९७७	४	*अऽये	*ध्याये
८०९	२३	ह्वः	ह्वः आदित्यम्	९९५	२०	रात्रीः	रात्रिः
८१०	१३	*द्रादुद्रा*	*द्रादुद्रा*	९९६	४	आश्रवन्वतः	आश्रवन्वतः
८११	२२	आरये*	आवारये*	९९७	२	उप दसद्	उपदसत्
८१८	२८	सन्नर्थो	सन्नर्थो	१०००	२२	इरंते ।	इरंते ।
८१९	४	न	नः	१००३	६	जगर्वाः	जगुर्वाः
८२४	१	सुरामशिव*	सुराममशिव*	१००४	२०	आवृते	आवृते
"	२१	सरडा	सरडो	१००८	२४	यज्ञियाः	यज्ञियाः
८२७	७	*मेवा	*मेव	१०१२	३	*युच्छम्	*युच्छन्
८३२	१०	दीसाः	दीसः	१०२०	८	घर्	घृन्
८३४	२५	दशना	दशना*	१०२३	१९	युज्जाये	युज्जाये
८४१	१७	*न्वितमेव*	*न्वि एवं	१०२०	१	*अं मि*	*अंमि*
८४२	८	प्रथमाः	प्रथमा	१०५०	२५	*सुभिर्गु*	*सुभिर्गु*
८४७	५	कतुम्	कतुम्	१०६१	६	इष्टयन्सु*	इष्टयन्सु*
८७२	४	भोक्तारो	भोक्तारो !	१०६७	२३	विपुवी*	विपुवी*
८७३	२६	*असीमेषो*	*असीमेषो*	१०७१	२४	तेनाषन्	तेनाषन्
८८१	१६	पदेवऽ	पदेवऽ	१११९	२२	*न्यौ मम !	*न्यौ ! मम
८९६	२९	वेष्टवित्री	वेष्टवित्री	११५१	१२	कर्मवन्तो	कर्मवन्तो
९०५	२६	रथम्	रथम्	११२३	१६	*गुण	गुणं
९०७	१	छिन्नहा	छिन्नहा	११२७	६	बहुते	बहुते
९०९	६	हवे	हवे	११२९	१६	*अर्धन्	*अर्धन्
"	१४	सनोत्तवम्	सनोत्तवम्	११३२	६	*वितारः	*वितारम्
९२६	२३	*दिकरेण	*दिकरणेन	११४०	२४	*जननः	*जननः
९२७	९	दक्ष	दृक्ष	११४२	१९	*कृत्ताः	*कृत्ताः
९३१	३	निरोधी	निरोद्धी	११४४	४	सुराम्	सुराम्

CATALOGUED

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.